

तत्त्वार्थ वृत्तिः

उमास्वामी

श्रुतसागर

तत्त्वार्थवृत्ति

श्रुतसागर सूरि

भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन ग्रन्थमाला [संस्कृत ग्रन्थाङ्क ४]

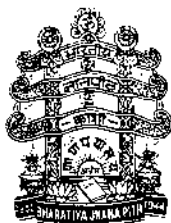
भगवदुमास्वामिप्रणीतस्य

तत्त्वार्थसूत्रस्य

श्री श्रुतसागरसुरिविरचिता

तत्त्वार्थवृत्तिः

[हिन्दीभाषामहिता]

सम्पादक—

प्रो० महेन्द्रकुमार जैन, न्यायाचार्य, जैन-प्राचीन न्यायतीर्थ
बौद्धदर्शनाध्यापक, संस्कृत महाविद्यालय, हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी ।

सहायक —

पं० उदयचन्द्र जैन सर्वदर्शनाचार्य, बौद्धदर्शनशास्त्री, न्यायतीर्थ, बी. ए.

भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

प्रथम आवृत्ति ६०० प्रति } कागजल. वीगनि० सं० २४७५ } मूल्य सोलह रुपये

प्रथम आवृत्ति
६०० प्रति

कागजल. वीगनि० सं० २४७५
वि० सं० २०८५
मार्च १९४६

मूल्य
सोलह रुपये

भारतीय ज्ञानपीठ काशी

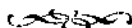
स्व० पुण्यश्लोका माता श्री मूर्तिदेवी की पवित्र स्मृति में

तत्सुपुत्र सेठ शान्तिप्रसाद जी द्वारा

संस्थापित

ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन ग्रन्थमाला

इस ग्रन्थमाला में प्राकृत संस्कृत अपभ्रंश हिन्दी कन्नड़ नागेल आदि प्राचीन भाषाओं में उपलब्ध आगमिक दार्शनिक पौराणिक साहित्यिक और ऐतिहासिक आदि विविध विषयक जैन साहित्य का अनुसन्धानपूर्ण सम्पादन, उसका मूल और यथासंभव अनुवाद आदि के साथ प्रकाशन होगा। जैन भंडारों की नूतनीय, शिथिल-संग्रह, विविध विद्वानों के अध्ययनग्रन्थ और लोकहितकारी जैन साहित्य भी इसी ग्रन्थमाला में प्रकाशित होंगे।

ग्रन्थमाला सम्पादक और निवामक (संस्कृत विभाग)
प्रो० महेन्द्रकुमार जैन, न्यायाचार्य, जैन-प्राचीन न्यायतीर्थ, आदि
बौद्धदर्शनअध्ययक संस्कृत महाविद्यालय,
हिन्दू विश्वविद्यालय काशी

संस्कृत ग्रन्थाङ्क ४

प्रकाशक—

अयोध्याप्रसाद गोयलीय

मन्त्री-भारतीय ज्ञानपीठ काशी,

दुर्गाकुण्ड रोड, बनारस सिटी।

मुद्रक—० तृध्वीनाथ भार्गव, भार्गव भूषण प्रेस, गायवाट, काशी।

स्थापनाद
कालगुन कुल्ला ९
तोरे वि० सं० २५३० }

सर्वाधिकार सुरक्षित

{ विप्रम १० २०००
१८ फरवरी १९४४ }

तत्त्वार्थवृत्ति

स्व० मूर्तिदेवी, मातेश्वरी सेठ शान्तिप्रसाद जैन

JNANA-PITHA MOORTI DEVI JAIN GRANTHAMALA

SANSKRIT GRANTHA No. 4

TATTVARTHAVRITTI

OF

SHRI SHRUTASAGAR SURI

The commentary on

TATTVARTHASUTRA

OF

SHRI UMASWAMI

WITH

HINDI TRANSLATION

EDITED WITH

introduction, appendices, variant readings, comparative notes etc.

BY

Prof. MAHENDRA KUMAR JAIN

Ngayacharya, Jain-Prachina Nyayatirtha, etc.

Prof. of Buddhist Darshana, Sanskrit Maha Vidyalaya

BANARAS HINDU UNIVERSITY.

Assisted by

UDAYACHANDRA JAIN

Sarvadarshanacharya, Buddhistadarshan Shastri,

Nyayatirtha, B. A.

Published by

BHARATIYA JNANA-PITHA, KASHI

First Edition }
600 Copies. }

FALGUNA, VIKRAMSAT 2475

VIKRAMA SATVAT 2005

MARCH, 1973.

{ *Price*
{ *Rs. 16/-*

BHARATIYA JNANA-PITHA KASHI

Founded by

SETH SHANTI PRASAD JAIN

In memory of his late benevolent mother

SHRI MOORTI DEVI

JNANA-PITHA MOORTI DEVI JAIN GRANTHAMALA

In this Granthamala critically edited, Jain agamic, Philosophical, Paumavie literary, historical and other original texts available in Prakrit, Sanskrit, Apabhraṃsha, Hindi, Kannada, Tamil etc. will be published in their respective languages with their translations in modern languages

AND

Catalogues of Jain Bhautdaras, inscriptions, studies of competent scholars and Jain literature of popular interest will also be published.

GENERAL EDITOR OF THE SANSKRIT SECTION

Prof. MAHENDRA KUMAR JAIN

SVAYAMBHARYA, JAIN-PRACHINA NYAYATIRTHA Etc.

Professor of Bauddha Darshana, Sanskrit Mahavidyalaya
Banaras Hindu University

SANSKRIT GRANTHA No. 4

Publisher

AYODHYA PRASAD GOYALIYA

SECY.

BHARATIYA JNANAPITHA

DURGAKUND ROAD, BANARAS CITY.

Founded in
Faguna Kṛṣṇa 3,
Vir Sam. 2470

}

All Rights Reserved

{ Vikram Samvat 2000
18th Feb. 1944.

अनुक्रम

१. अनुक्रम	५	तत्वाधिमम के उपाय	६३
२. मुद्रिपत्र	६	निक्षेप	६३-६४
३. सम्पादकोप	७-८	प्रमाण, नम और म्याहार	६४
४. प्रस्तावना	९-१०२	मननिर्हरण	६५-६७
तत्त्व और तत्वाधिमम के उपाय	९-१०	स्वाहाद	६७
मनवर्षा गोशास्त्रका मन	१०	प्रो० बलदेव उपाध्यायके मन की समीक्षा	६९-७१
पुराण कदम्प का मन	१०	डॉ० देवराजके मन्त्री अन्वेषण	७१
प्रत्यक्षकादम्पनका मन	१०	महामण्डन राहुल सांकृत्यायनके मन्त्रका विचार	७१-७२
संक्षेप केन्द्रितपुत्र का मन	११	बुद्ध और संजय	७२-७६
बुद्ध मन	१२	तत्त्वभंगी	७६-७७
निगमननामपुत्र	१२-१४	श्री सम्पूर्णकन्दके मन्त्री समीक्षा	७७
तत्त्वनिर्करण	१४	अनेकान्त दर्शनका सांस्कृतिक आधार	७८-८३
दृष्टसम्पन्न आदिर्की व्याख्या	१४	डॉ० सर रामकृष्णके मन्त्री समीक्षा	८०-८१
बुद्धका दृष्टिकोण	१५	सदादि अनुमान	८३
निगमननामपुत्र पराभार	१५-१६	ग्रन्थका शीघ्र स्वल्प	८४-८६
जीव	१६	लोकवर्णन और भूमोल	८६-८७
जीवका अनादिब्रह्म माननेका कारण	१७-२०	वैदिक परम्परा-योगदर्शन	
अहंसा का स्वरूप	२०-२१	आत्मशास्त्रके आधार से	८८-९०
आत्मदर्ष्ट ही व्योम्बुद्धिका	२१-२४	वैदिक परम्परा श्रीमद्भारवतके आधार से	९२-९३
आत्मार्थ की प्रकाश	२४	वैदिक परम्परा दिग्विजयके आधार से	९३-९४
ग्रन्थका स्वरूप	२५	प्रस्तुत वृत्ति	९३-९४
ग्रन्थके आधार	२६	भाषा और शैली	९४
रूपार्थ	२७	ग्रन्थकार	९८-९९
ग्रन्थ के दो भेद	२८-३०	श्रुतमात्रात्मिका	९९-१००
ग्रन्थके वर्णन	३१	४-विषयसूची	१०३-१०८
ग्रन्थके वर्णन	३२	५-मूलग्रन्थ	१-३-६
ग्रन्थके आधार	३३	६-तत्त्वार्थवृत्ति-हिंसाकार	३३-५११
ग्रन्थके आधार	३४	७-तत्त्वार्थसूत्राणांकारादिकोशः	५१३-५१७
ग्रन्थके आधार	३५-३९	८-तत्त्वार्थसूत्राणांकारादिकोशः	५१८-५२१
ग्रन्थके आधार	३६-४१	९-तत्त्वार्थवृत्ति समीक्षासामुद्रिकवैशेष्यनाम- काराद्यनुक्रमः	५२२-५३७
ग्रन्थके आधार	४२-४६	१०-तत्त्वार्थवृत्तिगताः केचिद् विशिष्टाः ग्रन्थाः	५३८-४६
ग्रन्थके आधार	४७-५४	११-तत्त्वार्थवृत्तिगता ग्रन्थाः ग्रन्थकारात्	५४७
ग्रन्थके आधार	५५-५९	१२-ग्रन्थसङ्केतविवरण	५४८
ग्रन्थके आधार	५९-६२		
ग्रन्थके आधार	६२-६३		

शुद्धिपत्रम्

सं०	पृ०	यस्य	सं०
१७	१४	कंवली सिद्धासच	कंवली । सिद्धासच
२३	८	मिश्रे क्षीणरूपायें	मिश्रे क्षीणरूपायें
२१	११	इन्द्रः । अहमवैश्वस्य	इन्द्रः । अहम । तस्या
३१	२०	इन्द्रवैलिङ्गे	इन्द्रवैलिङ्गे
३०	२०	कर्मविय	कर्मविय
२२	१६	कर्मयोगः	कर्मयोगः
११०	७	उत्तमदेवः	उत्तमदेवः
१२०	१६	विदेहायता	विदेहायताः
१६९	१९	निर्वर्णरजो	निर्वर्णरजो
१८३	६	जषन्वोत्कृष्ट-	अजषन्वोत्कृष्ट-
१८६	१७	का० न०	का०
१९०	६	२९	१९
२१५	१३	-कषायघ्न	-कषायघ्न
२३१	१६	हिंसदिभ्यो	हिंसदिभ्यो
२३१	२२	षड्बाहुल्ये	षड्बाहुल्ये
२३९	२४	अध्वनणि	अध्वनणि
२४०	३१	वीडिताः	-वीडिताः
२४३	१२	समर्थमणि	समर्थमणि
२५५	२२	-करणतोदच	-करणतोदच
२५९	६	अमृतद्विषा-	अमृतद्विषा
२६४	१०	-निद्रा कथ्यते	निद्रानिद्रा कथ्यते
२८१	१०	उपशमकक्षेत्रिः	उपशमकक्षेत्रिः
२८२	२	-मन्दै कषायो	-मन्दै कषायो
३०२	१७	-स्तोत्र्याने	-स्तोत्र्याने
३०७	२०	३१	३२
३११	९	-वलनं भवति	-वलनं न भवति
३२१	१६	-कारण भावात्	-कारणाभावात्
३२६	१	-भद्रयो-	-भद्रयो-
३३२	६	-गणपतिमुद्रा	-गणपतिः समुद्र-

(८)

वनवीर साहू शान्ति प्रसन्नजी और उनकी नयनगा बंधनकी सी० रमाजी जैन ने भारतीय ज्ञानकी अमूल्य निधिबोके प्रत्यक्ष संशोधन और प्रकाशन निमित्त भारतीय ज्ञानपीठकी स्थापना की है। इसीके अन्तर्गत अनेकग्रन्थोंके अनुसन्धान और प्रकाशनके लिए स्व० दातेश्वरी मूर्तिदेवीके स्मरणार्थ ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन ग्रन्थालय शकुन संस्कृत श्रद्धाभंग आदि भाषाओंमें प्रकाशित की गई है। यह ग्रन्थ उसी ग्रन्थमालाका चतुर्थ गुण है। उन भद्र ग्रन्थोंके यह मौलिक सांस्कृतिक एवं अनुकरणार्थ और अभिनन्दनार्थ है।

सुप्रसिद्ध साहित्यवेदी श्रीमान् पं० बाबूगजजी प्रेमी द्वारा लिखित 'धनराजसूरि' के लिये ग्रन्थालय विभाग में उद्धृत है।

श्री पं० नात्रकृष्णजी शारदा साहित्याचार्यने इनमें २॥ अश्वलाके प्रागम्भिक पाठान्तर लिए ५॥ पं० देवकृष्णजी शारदा ने कपड़इतिहास रचान किया तथा पं० महादेवजी चतुर्वेदी व्याकरणशास्त्रने प्रागम्भिक पाठान्तर उद्धृत किया है।

ज्ञानपीठने सम्पादननिर्वाहनिमित्त दो विशेषज्ञत्वियों प्रागम्भ की थी। उनमें एक वृत्ति उदयचन्द्र सर्वदर्शनचार्य पीए को दी गई थी। द्विज विष्णु श्री उदयचन्द्रजीने इन ग्रन्थोंके कुछ पाठान्तर लिखे और निरीक्षण किया है। मुझे यह खिलने का प्रसन्नता होती है कि ये आगे चलकर अच्छे साहित्यवेदी सिद्ध होंगे। पं० रामाबाबूजी शारदाजीने कुछ अवतारणोंके मूलस्थल जोड़कर भेजे हैं। उनके द्वारा लिखित 'ब्रह्मधृतमालाका समय और साहित्य' जो एक लेखकी शान्तिहृदय भी मुझे प्राप्त हुई थी।

श्री बाबू पद्मनाभजी जयवाट दिन्दी, पं० भूजलजी चन्दरी मूर्तिदेवी और पं० भूमिनाथजी ज्ञानिषाचार्यने अपने-अपने अर्थोंके अन्वयोंकी प्रतियाँ भिजवाई। मेरे इन सब विद्वानोंका आभारी हूँ। अन्तमें मैं गुनः बढी बात बहुरंगता है कि—सातवीं जलिका काष्ठेभ्यः त्रैके कान्धम्—अथवा गम्भीर काष्ठका उपाय करनी है, एक कारण नहीं। मैं नामश्रीका मात्र एक अंग ही हूँ।

भारतीय ज्ञानपीठ, चम्पी
नाथ मुस्त ५, बी० ए० २४७२ }

—महेन्द्रकुमार जैन

प्रकाशनान्वय

छपाई ३०००)	कर्माम ६४००)
लागत १०००)	मंड आध्यात्म ८००)
सम्पादन २२५.००)	विज्ञापन २००)
त्रिन्द ६००)	चित्रकला १००)
अनुमोद २६५.००)	

१०६००)

६०० प्रति छपाई, लागत मूल्य २१) श्रीमान् १६,)

प्रस्तावना

१ ग्रन्थविभाग

[नत्त और तत्त्वाधिगम के उपाय]

आजमे १५००-१६०० वर्ष पूर्व इस भाग्यनूतिक विहार प्रदेशमें दो महान् मध्वोंका उदय हुआ था। जिनकी प्रशंसे न केवल भारत ही आलोकित हुआ था किन्तु सुदूर एशियाके चीन अफगान तिब्बत आदि देश भी प्रकाशित हुए थे। आद्य भी विद्वत्में जिनके कारण भारतका मन्दक गर्वोन्मिष्ट है, वे थे निर्गन्धनाथ-पुत्र वर्षमान और मीढोदति-मौलम बुद्ध। इनके उदयके २५० वर्ष पहले दीर्घकाल गन्दर्वाश्रयने काशी देवमें जन्म लिया था और भ्रमणपर्यन्त के चातुर्धाम संवर्तता जगत्को उपदेश दिया था। बुद्धने बोधिवृक्षके तिरिह पार्श्वलाश्वकी पर्यवर्गके केशवकुंज, आदि उग्रतपों को तपा था, पर वे इस मार्गमें सफल न हो सके और उनने मध्वम मार्ग निकारा। निर्गन्धनाथपुत्र साधनोंकी परीक्षण और कठोर आचानाध्यामिक पक्ष-दर्शने थे। वे तप न्हने थे, किन्ती भी उपायके परिश्रमका भयह उन्हें हिमाका कारण मालूम होता था। भाग्य लोकसंग्रहके लिए आचारके नियमोंकी मृदु करना उन्हें इष्ट नहीं था। संक्षेपमें बुद्ध मातृहृद्दय दया-मूर्ति थे और निर्गन्धनाथपुत्र सिञ्जेतम्य साधनामय संशोधक बोधी थे। बुद्धके पास जब उनके शिष्य आकर कहते थे—भरते, जन्तापर को अनुज्ञा दीजिए, या तीन चीजकी अनुज्ञा दीजिए, तो दयालु बुद्ध शिष्य-गण्डके लिए उनकी सुविधाओंका ध्यान रखकर आचारको मृदु कर उन्हें अनुज्ञा देते थे। महावीरजी जीवनवर्ग इतनी अनुयायिन थी कि उनके संघके शिष्योंके मनमें यह कल्पना ही नहीं आती थी कि आचारके नियमोंकी मृदु वशान्तका प्रस्ताव भी महावीरने किया जा सकता है। इस तरह महावीरकी गणपरंपरामें बुने हुए अनु-मार्गित दीर्घ तपको थे, जब कि बुद्धका मध्व मृदु मध्यम मुकुमार सभी प्रकारके शिष्यश्रंता संघादक था। परन्ति महावीरकी तपस्याके नियम अत्यंत अहिंसक अनुशासनबद्ध और स्वातंत्र्यी थे फिर भी उस समय उदका संघ काफी बड़ा था। उसकी आचारनिष्ठा दीर्घ तपस्या और अनुशासन की मांसी शांती साहित्यमें नाना पर मिलती है।

महाश्री कालमें १ प्रमुख संघनायकोंकी चर्चा पिटक साहित्य और आगम साहित्यमें आती है। बीड़ों के पाँचवीं अध्यायमें उनकी जो चर्चा है उस आधारमें उनका वर्गीकरण इस प्रकार कर सकते हैं—

- (१) अजितकेसकम्बलिक—भौतिकवादी, उच्छेदवादी।
- (२) मन्वलिमायागाल—निर्यातवादी, मन्वाशुद्धिवादी।
- (३) पूरण कस्यप—आक्यावादी।
- (४) प्रकृष वाग्यायन—शास्त्रनार्थवादी, अर्थान्वयवादी।
- (५) मन्ववेन्दुटिहुत—नम्रवादी, अनिश्चयवादी या विरोधवादी।
- (६) बुद्ध—अन्धश्रुतवादी, अनुपायसत्यवादी, भौतिक धार्मिक अनात्मवादी।
- (७) निर्गन्धनाथपुत्र—म्याहारी, चातुर्धामसंवरवादी।

(१) अजितकेसकम्बलिका कहता था कि—“दान वज्र तथा शेष सबकुछ नहीं है। मने बुने कर्मों का फल नहीं मिलता। न उल्लोच है, न परलोच है, न पापा है, न पिपा है, न ज्योतित्र (अतीत्याना देव) सर्व है, और न उल्लोच में सैमे जाते और समवेक्षण या शास्त्र है जो इस लोक और परलोकको स्वयं जानकर और साधात्कारकर कहेंगे। मनुष्य पाँच महाभूमिमें मिलकर बना है। मनुष्य जब मरता है तब पुनरी

१. देखो दोषविकान सनाजिस्मात्सुत १।२ । हिन्दी अनुवाद।

महावीरोंने जल जलमें, तेज तेजमें, वायु वायुमें और इंद्रिया आत्मामें खीन हो जाती है। लोभ भंडे हुए मनुष्यको खाटपर रखकर ले जाते हैं, उसकी निन्दा प्रशंसा करते हैं। हृद्दिवा उजली हो बिना जाती है और सब कुछ भस्म हो जाता है। मूषे लोभजो दान देते हैं उनका कोई फल नहीं होता। आग्निक-वाद झूठ है। मूषं और पंडित सभी मरीचके नाष्ट होते हैं। उच्छेदको प्राप्ति हो जाते हैं। मरनेके बाद कोई नहीं रहता।”

इस तरह अजितका मन उच्छेद या नीतिकवादका प्रत्यापक था।

(२) सवसल्लिगोपालका मत—“मन्त्रोंके स्तोत्रका कोई हेतु नहीं है, प्रत्यय नहीं है। बिना हेतुके और बिना प्रत्ययके मन्त्र शून्य होते हैं। अपन कुछ नहीं कर सकते हैं, पापों भी कुछ नहीं कर सकते हैं, (कोई) पुण्य भी कुछ नहीं कर सकता है, बल नहीं है, शोध नहीं है। पापका कोई पराजय नहीं है। सभी मत्त्व, सभी प्राणी, सभी भूत और सभी जीव अपने बगम नहीं हैं, विघ्न, निर्वाण, भाग्य और संयोगके कारणें हैं। ज्ञातियोंमें उत्पन्न हो सुख और दुःख भोगते हैं। वे प्रभुत्व मोक्षोंको चोदकर काष्ण छिवावट भी हैं। पांच मां पांच कर्म, तीन अर्थ कर्म (केवल मनसे जरागरे नहीं), वायट प्रोपकर्म (मांस), वायट अल्पकर्म, छे अतिशयियाँ, आठ गुणधर्मियाँ, उर्ध्वस्य सौ आजीवक उन्नाम सौ परिवारक उन्नाम सौ नाग-अन्नाम, बीस सौ इन्द्रियाँ, ताम्र सौ नख, छत्तीस सौ श्लेष्म, सप्त सौ (होशवाले) गर्भ सप्त अर्धश्री गर्भ, सप्त विघ्नस्थ गर्भ, सप्त देव, सप्त मनुष्य, सप्त पित्राज, सप्त स्वर्ग, सप्त भीमानाथ, सप्त भीमान्नाथ, सप्त भीमान्नाथ, और अस्सी लाख छोटे बड़े कल्प हैं, जिन्हें मूल और पंडित जानकर और अवगमन कर बुद्धोंका श्रम कर सकते हैं। वही यह नहीं है—इस नीति या श्रम या तप, अज्ञानके म अपरिपक्व कर्मको परिपक्व करनेका। परिपक्व कर्मको भोगकर श्रम करनेका। सुख दुःख दोष (—ताप) से मुक्ति दूष है, संसारमें बटना-बढ़ना उत्पन्न, श्रवण नहीं होता। जैसे कि जूनकी गांजी फेंककर उछलती हुई गिरती है, वैसे ही मूल और पंडित चोड़कर—आवागमनमें पड़कर, दुःखका श्रम करने।”

गोशायाक पूर्ण भाववादी था। स्वयं तरह आदि मानकर भी उनकी प्राणि विधन मध्यतना या उसके लिए गुणार्थ कोई आवश्यकता या कार्यकारी नहीं था। मनुष्य अपने निधन कार्यक्रमके अनुसार सभी योगियोंमें पूर्ण प्राप्त है। यह मन्त्र पूर्ण निर्वाणवादीका प्रस्ताव था।

(३) पूरण कथन—“कर्म करते, छेदन करते, छेदन करते, धर्मात्त धरकते, मोक्ष करने परधान होते, परधान करने, चलेन चलाते, प्राण मानते, बिना दिग्दे, वेध काटते, मात्र लुटते, चोरी करने, धर्ममारी करने, परमेश्वरमान करने, मृत बोले भी, पान नहीं किया जाता। छूने से तेज चर शरा जो इस पृथ्वीके प्राणियोंका (कोई) एक मंगला स्थित्यात् एक मांसका पुत्र बन दे ; तो इसके कारणें इसके पाप नहीं, पापका आगम नहीं होता। यदि पान करने करते, काटते, चलाते, पकड़ते पकड़ते सगति दक्षिण तीक्ष्ण भी लाते ; तो भी इसके कारणें उसको पाप नहीं, पापका आगम नहीं होता। दान देने, दान चलाते, वज्र करने, वज्र कराने यदि सगले उत्तर तीक्ष्ण भी जाते, तो इसके कारणें उसको दुष्ण नहीं, दुष्णका आगम नहीं होता। दाह इन संयमने, मत्त बोलेवेध व दूष हो न दूषका आगम है।”

पूरण कथन परमेश्वरमें जितका फल मिलता है, ऐसे किसी भी कर्मको पुत्र या पापका नहीं समझना था। इस तरह पूरण कथन पूर्ण अक्रियावादी था।

(४) प्रभु कथनधनका मत था—“मह मत्त काष्ण (मनुष्य) अरुण-अरुणविध-अरुणिक-निर्माणहित, अवश्य-बुद्धि, अरुणवत् (अच्छ) है। यह बल नहीं होने, बिकानको प्राण नहीं होने, न एक दुष्टको होने पहुँचाने है न एक दुष्टको नष्ट, दूष या सुख-दुष्णके लिए, पालन है। बीनने मान ?

शिवजी-आम्र, अण-नाम्र, नेत्र-काय, वायु-काय, मुख-द्वय आदि जीवन यह मात । यह नाम काय अकृत, मुख-
द्वयके योग्य नहीं हैं । यहाँ न हस्ता (—मायमेवास्ता) है, न यक्षप्रता (—हृत्तन करनेवाला), न सुगम-
वाता, न मृत्तानेवाता, न जालनेवाता, न जलजनेवाता । जो माँषण यक्षमे दीपा भी काटे (जो भी) कोई
किम्बोका प्राणमे नहीं मारता । माँषो कादोषि अलग, विवर (—खाती जगह)में यक्ष (—हृथिपार)
गिरा है ।”

यह मत अन्योन्यवाद या शार्दूलवाद कह्य जाता था ।

(५) संजय बेलौढ़ पुलक मन था—“यदि आग पुच्छे, क्या परलोका है ? ओग यदि में समझू कि परलोका है, तो प्रश्नको दन्याइँ कि परलोका है : में ऐसा भी नहीं कहता । में ऐसा भी नहीं कहता, में दूसरी वस्तु भी नहीं कहता, न वर भी नहीं कहना कि ‘यह नहीं है’, में यह भी नहीं कहता कि ‘यह नहीं है’ । परलोका नहीं है । परलोका में भी और नहीं है, परलोका न है और न नहीं है । अपोनिव (—औप-पत्तिव) प्राणी है । आपोनिव प्राणी नहीं है, में भी और नहीं भी, न है और न नहीं है । अच्छे बड़े काम के फल हैं, नहीं हैं, में भी और नहीं भी, न है और न नहीं है । तबानत परतेके बाद होमे हैं, नहीं होमे हैं । यदि मुझे ऐसा पुछे ओग में ऐसा समझू कि मरनेके बाद तबानत न रहते हैं और न नहीं रहते हैं तो में ऐसा आपको कहूँ । में ऐसा भी नहीं कहता, में ऐसा भी नहीं कहता ।”

मज्झिमा-संन्यासिकायाः पौराणिकान्तरवादीया आशान्तिकाः । तेषां तत्त्वकीं प्रचलितं चतुष्कोटिप्रमाणं
ममैकहताभिनिर्णयः कृतः । पार्यायित्वमिति इमे अन्तराविशेषादन्तरं नाम दिशः । भले ही ह्यमलोपि
नमस्तुभ्यं दत्तं विज्ञापनादी ही होतव्यं अन्ये अन्तराविशेषां निर्दिष्टाः ।

(६) बुद्ध—अन्यत्रुतवासी थे। उनसे इन दस बातोंकी अभ्यासपूर्वक वक्तव्या है। (१) लोक क्यावत्त है ? (२) लोक अनावत्त है ? (३) लोक अन्नवान् है ? (४) लोक अन्न है ? (५) वही लोक की मरीज है ? (६) लोक अन्य और मरीज अन्य है ? (७) मरनेके बाद प्राधान्य रहने है ? (८) मरने के बाद नशायक नहीं रहने ? (९) मरनेके बाद नशायक होने की है नहीं भी होने ? (१०) मरनेके बाद नशायक नहीं होने, नहीं नहीं होने ?

इस प्रश्नमें कोई अन्तर और पर्याय या निर्वाण इन तीन मुख्य विवादग्रस्त पक्षोंको बूझने अत्या-
वश्यक है। दोषनिवारणके दृष्टिकोणसे हमें इसी प्रश्नको अत्यन्त सावधानतासे अन्वेषण करना है। जो
धर्मशास्त्रों में प्रश्न 'प्राधान्यिक' प्रमाण एक सुनिश्चितपक्षमें अतिका उत्तर हो सकता है कहा है। जैसे दुःख
असंख्य है की ? उसका उत्तर हो है दो एक एक अनन्तपक्ष दिया जा सकता है। समस्त जीव आत्मा और
निर्वासनबंधा प्रश्न अनेकानिर्वाण अर्थोंमें उत्तर उत्तर हो तब हममें किसी एकके द्वारा नहीं दिया जा सकता।
काम्य बूझने स्वयं प्रमाण है कि यदि यही जीव बड़ी प्रतीति करने है तो उच्छेदवाद अर्थात् भौतिकवादका
प्रमाण प्राप्त है जो बूझको इष्ट नहीं और यदि अन्य बीज और अन्य प्रतीति करने है तो निन्द्य आत्मवादका
प्रमाण प्राप्त है जो भी बूझको इष्ट नहीं था। बूझने प्रमाणव्याकरण तब प्रमाण का बतलाता है—(१) एकान्त
(दो या नहीं प्रमाण) व्याकरण, प्रमाणव्याकरणप्रमाण प्रमाण, विषय व्याकरणप्रमाण प्रमाण और स्वाधीन प्रमाण।
जिन प्रश्नोंको बूझने अत्यन्त कहा है उन्हें अन्वेषणिक भी कहा है अर्थात् उनका उत्तर एक है या नहीं है

[illegible]

२. "कनकं च ते पोटुपाद मया अनेकं सिद्धं भग्ना देसिन् पन्नता ? सत्सत्तो लोको ति दा पोटुपाद मया अनेकं-
सिद्धो भग्ना देसितो पन्नतो अत्तसत्तो लोको ति गो पोटुपाद मया अनेकं सिद्धो..." --अंधधनि० पोटुपादवृत्त ।

नदी दिया जा सकता है। फिर इन प्रश्नोंके बारेमें कुछ कहना साधक नहीं, विशुद्धवैदिकी लिए उपयोगी नहीं और न निर्बोध, निरोध, शान्ति, परमज्ञान या निर्वाणके लिए आवश्यक है।

इस तरह ब्रह्म जब आत्मा, लोक और निर्वाणके सम्बन्धमें कुछ भी कहनेको मनुष्योंकी क्षमता से अधिक समझा अर्थ यही ज्ञात होता है कि वे इन तत्त्वोंके सम्बन्धमें अपना निश्चय मन नहीं बना सकते थे। निष्प्रोक्त तत्त्वज्ञानके अंगुष्ठमें न डालनेकी बात तो इन्द्रिय, मग्न्यमें नहीं आती कि अब इस सत्यका प्रत्येक मतप्रचारक इसके विषयमें अपने मतका प्रतिपादन करता था उसका समर्थन करता था, अज्ञात जगत् इन्द्रोके विषयमें वाद रंग जाते थे तब उस हवामें निष्प्रोक्तों वृद्धिको अवलोकित करना दुःसाध्य ही नहीं असम्भव ही था। यत्किं इमं अव्याकृतं तर्किकी मूर्ति हो उन्हे बौद्धिक हीनताका कारण बनती होती है।

बुद्धका इन्हें अनेकांगिक कहना भी अपूर्ण हो सकता है। अर्थात् वे एकान्त न मानकर अनेकांग मानते हैं अथवा परमार्थिक निर्गन्तव्यपुत्र के इस अनेकांगताका प्रतिपादन शिक्षावाद अर्थात् स्पष्टादयें करना प्रारम्भकर दिया था, अतः विद्वज्जनकी स्थापनाके लिए उनसे इन्हें अव्याकृत कह दिया हो। अव्यय अनेकांगिक और अनेकान्तवादमें कोई त्रुटि या अन्तर नहीं घालूँगी। यद्यपि संतद्वैतदर्शितुल्य ब्रह्म और निर्गन्तव्यपुत्र इन तीनोंका मत अनेकांगिकी लिए ठीक है, पर मंजरा उन अनेक अंगोंके सम्बन्धमें स्पष्ट अतिव्यवहार है। यह साफ साफ कहना है कि "यदि मैं जानता होऊँ तो क्वाअं कि दग्धोऽहं या नही है आदि"। ब्रह्म कहते हैं यह अव्याकृत है। इस अव्याकृत और संज्ञा की अतिविशेषिमें क्या मूढम अन्तर है सो तो ब्रह्मही जाने, पर अवधारकः सिद्धांतोंके पक्ष में तो संज्ञा ही कुछ दे सके और न ब्रह्म ही। यत्किं संज्ञाके लिए आता वह मन बना भी सके होने कि—एक आत्मा अर्थात् अर्वाचिन्मय पदार्थोंका विचयन नहीं हो सकता, किन्तु ब्रह्मविशेषोंका इन पदार्थों के विषयमें ब्रह्मभेद आरंभ कर बना हुआ है। आज भी साहस साहस्यप्राप्त ब्रह्मके मनकी अनर्थांग अन्तर्मन्त्र जैसा उभयप्रतिपक्षी भाव देने हैं। एधर आत्मा अन्तर्मन्त्र निरव्यवका इह है उधर अर्थात् ब्रह्मके उल्लेखवादका भय है। किन्तु यदि निर्वाणदयामें ईशनिर्वाणकी तरह चित्तवन्तद्विधा निर्वाण हो जाता है तो भौतिकवादसे क्या निर्वाण रह जाती है? कार्यक इह एक जन्ममें आत्माकी इतनेमें इत्यर्थ मानकर उभय भूतविलय परमबालमें मान लेता है। बुद्धने इस विचयनार्थको परमबालमानकर उसका विषय है एक मनुष्यके मरण न भानकर मरणके अन्तमें जाना। जिस प्रकार एक एक भौतिक तत्त्व अर्थात् अनन्त धारारूप है उस प्रकार चित्तवन्त न रहती, अर्थात् आर्वाचिकी भौतिकत्व एक जन्मका है जब कि बुद्धका भौतिकत्व एक संसारका। इस प्रकार बुद्ध तत्त्वज्ञानकी दिनामें मंजरा या भौतिकवादी अज्ञानके विचारोंमें ही शोकापीत रहते और अपनी इस दशासे भिक्षुओंको न डालनेकी अन्तर्दृष्टिमें उनसे इनका अव्याकृत रूपसे उपदेश दिया। उनसे निष्प्रोक्तों समझा दिया कि इस वाद-प्रतिवादमें निर्वाण नहीं मिलेगा, निर्वाणके लिए चार अर्थ-मार्गोंका जग ही आवश्यक है। बुद्धने कहा कि दुःख, दुःखके कारण, दुःखनिरोध और दुःखनिरोधका साधन उन चार आर्यमार्गों की जानो। इनके यथार्थ ज्ञानसे दुःखनिरोध होकर मुक्ति हो जायगी। अन्य किन्हीं ज्ञानकी आवश्यकता नहीं है।

निर्गन्तव्यपुत्र—निर्गन्तव्य ज्ञानपुत्र महावीर स्वामीकी और मानवत्वप्रतिपादक है। उनके विषयमें यह प्रवाद था कि निर्गन्तव्यपुत्र सर्वज्ञ सर्वदर्शी हैं, उन्हें सोते जानते हर समय ज्ञानयोग उपस्थित रहता है। ज्ञानपुत्र वर्धनागने उन गमयके प्रत्येक तीर्थयात्री अंग्रेज वस्तुतत्त्वका सर्वोपयोगी साक्षात्कार किया था। वे मंजरापति तरह अतिव्यवहारों के और न बुद्धकी तरह अव्याकृतवादी और न योगालक आदिकी तरह भूतवादी हैं। उनसे प्रत्येक वस्तुकी गणितामीक्षण बताया। आज तक इस समयके प्रवृत्ति मनवर्थात् कि तत्त्वोंका स्पष्ट ज्ञान नहीं मिलता। बुद्धने स्वयं किन्तुने तत्त्व का पदार्थ माने थे यह आजभी विचारवन्त है। पर महावीरने तत्त्व जोस्तक निर्विवाद कहें आगे है। महावीरने वस्तुतत्त्वका एक स्पष्ट दर्शन प्रस्तुत किया उनसे कहा कि—इस जन्ममें कोई शला या मृत् तथा उत्पन्न नहीं होता और जो द्रव्य या सत् विद्यमान है उनमें प्रविक्षण परिवर्तन

महावीरजी जो मान्वादिपक्षों सम्मत्तज्ञाद्वारा का आधार बनें, वह यह हैं—“उपपन्नं वा विनयेन वा ध्रुवेन वा” अर्थात् प्रत्येक पदार्थ उत्पन्न होता है, विनश्यत होता है, और ध्रुव है। उत्पन्न और विनाशमें पदार्थ स्थानस्थानको प्राप्त होता है पर ध्रुव अपना मौलिक अस्तित्व नहीं खोता; उन्मत्ते विनी भी ‘सत्’ का समस्त विनिर्माण नहीं होता। इसी ही ध्रुवता है। इसमें न कदाचित्प्रत्यक्ष जैसे शास्त्रनिराकरण प्रसंग है और न सर्वथा उत्प्रेक्ष्यवादका ही। मूलतः प्रत्येक पदार्थ उत्पन्न स्वयं और प्रोक्ष्यरूप है। उसमें यही अनैक्यज्ञता या अनेक-कालता या अनेकव्यपदिक्कता है। इसके प्रतिपादनकेलिए महावीरने एक काय प्रकारकी भाषाएँही बनाई थीं। उस भाषाशैलीका नाम रसदाह है। अर्थात् अमूर्क निश्चित अर्थवाले वस्तु ध्रुव है और अमूर्क स्थित्वतः प्रोक्ष्यताम्पदार्थवादी। अपने मौलिक सत्त्वमें वस्तु न होनेके कारण उसे ध्रुव कहते हैं तथा प्रत्यक्ष हान्यप्रसंग होनेके कारण उत्पन्नव्यपदिक्कता या अमूर्क कहते हैं। ध्रुव कहते समय अमूर्क अर्थवाली कला नहीं जान और अमूर्क कहते समय ध्रुव अर्थ का उत्प्रेक्ष्य न समझा जाय इसलिए ‘सिवा’ शब्दका प्रयोग करना चाहिए। अर्थात् ‘सिवा’ ध्रुव है ‘सिवा’ अर्थ है कि अपने मौलिक अस्तित्वकी अपेक्षा वस्तु ध्रुव है, पर ध्रुवतायही नहीं है इसमें ध्रुवत्वके सिवाय अन्य धर्म भी हैं इसकी सूचनाके लिए ‘सिवा’ शब्दका प्रयोग आवश्यक है। इसी तरह हान्यप्रसंगकी दृष्टिमें वस्तुमें अमूर्कत्व ही है पर वस्तु अमूर्कत्व ही नहीं है उसमें अमूर्कत्वके सिवाय अन्य धर्म भी विद्यमान हैं इसकी सूचना ‘सिवा’ पद देना है। भाष्यमें यह कि ‘सिवा’ शब्द वस्तुमें विद्यमान अवस्थिति—संप्रधर्मों की सूचना देता है। वस्तु जिस भाषाके सहस्रप्रकारकी नहीं पर संकेत या प्रयोगमें नहीं लभ्ये और जिसके कारण उत्प्रेक्ष्य अनेकव्यपदिक्कता प्रसंगोंकी अव्यपदिक्कता कहना पड़े उस भाषाके सहस्र प्रकारकी महावीरने सूचनाके साथ व्यवहारमें दिया। प्राचीन संहित्यमें ‘सिवा’ ‘सिवा’शब्दका प्रयोग इसी निश्चित प्रकारकी सूचनाके लिए हुआ है। यथा मांडूक्यसंहितामें महापाठुकीवादमुक्तमें आचार्यसूत्रा वर्णन करते हुए लिखा है कि—“कदाचि वा वाह्यं आचार्यानु ? आचार्यानु सिवा अन्तरात्तिका सिवा बाहिरा।” अर्थात् आचार्यानु किन्तु प्रकाशकी है। एक आचार्यत्वं और दूसरी बाह्य। यहाँ आचार्यत्वं ध्रुवके साथ ‘सिवा’—सिवा शब्दका प्रयोग आचार्यानुके आचार्यत्वंके सिवाय द्वितीय प्रकारकी सूचनाके लिए है। इसी तरह बाह्यके साथ ‘सिवा’शब्दका प्रयोग बाह्य के सिवाय आचार्यत्वं केवली सूचना देता है। भाष्यमें यह कि न तो केवल्यानु बाह्यत्व ही है और न आचार्यत्वं रूप ही। इस उभयव्यपदिक्कती सूचना ‘सिवा—सिवा’ शब्द देना है। यहाँ न तो सिवा शब्दका शाब्द अर्थ है और न गंतव्यः और न कदाचित् ही, क्योंकि नेत्रो धातु सायद आचार्यत्वं और सायद बाह्य नहीं है और न गंतव्यः आचार्यत्वं और बाह्य और न कदाचित् आचार्यत्वं और कदाचित् बाह्य, किन्तु सुनिश्चित रूपमें आचार्यत्वं और बाह्य उभय अवस्थाली है। इसी तरह महावीरने प्रत्येक धर्मके साथ ‘सिवा—सिवा’ शब्द बाह्यके अवस्थिति संप्रधर्मोंकी सूचना दी है। ‘सिवा’ शब्दको सायद गंतव्य या कदाचित्का पर्यायवाची कहना विनाशप्रसंग है।

महाश्रीगुरु वस्तुतत्त्वको अन्तर्भावक विषय क्षेत्र जाना । प्रत्येक पदार्थ अन्तर्गत ही गुण गुणधर्मोंका अवलम्ब आधार है । उसका क्रिया रूप गुणतया जानका विषय हो भौ जाय पर दृष्टांति शरीर तो नहीं ही कहा

था सकता । कोई ऐसा मन्द नहीं जो उनके गुण का कोई भास कर सके । मन्द एक निश्चित दृष्टिकोण में प्रयुक्त होने में और वस्तुके एक ही घटने का ज्ञान करने में । इस तरह जब शब्द स्वभावतः विषयानुसार वस्तु के चमकने प्रतिपादन करते हैं तब अविश्वसित धर्मों की वस्तुओं के लिए एक ऐसा भाव अवश्यही रहना चाहिए जो वस्तु या श्रोताओं के भूतने से है । 'न्याय' मन्त्रणा यही भाव है, वह श्रुताओं के वस्तुके अनेकाल स्वरूप का धोतन बना देता है । अतः वृत्तिने इन अनेकांशिक स्वरूपके प्रकान्तकी त्यागदायकता को न अन्नाकर उन्हें अन्नाह्वन कोटिमें आता है, यह उत्तरः चित्त वस्तुकी अनेकांशिकताको स्वीकार प्रवृत्त करता था ।

तत्त्वनिर्माण-

विषयव्यवस्था का निरूपण और तत्त्वनिर्माणके उदाहरण प्रयोग है । विषयव्यवस्था का ज्ञान न होनेपर भी तत्त्वज्ञानमें सुकृतिमात्रापर्यन्त पहुँचा जा सकता है । तत्त्वज्ञान न होने पर विषयव्यवस्था का समग्र ज्ञान निरर्थक और अव्यर्थ हो सकता है । गुणोंके लिए अवश्य ज्ञातया प्रत्यक्ष तत्त्वज्ञानमें लिये जाते हैं । वास्तविकता या आस्त्य परस्पर द्वेद ज्ञानदेव और उनके कारणभूत पदार्थ इस अनुबुद्धि का ज्ञान आवश्यक मानती रही है । आस्त्यद्वैतमात्र ही रागादिदान रागनिवृत्ति और चिकित्सा इन बातों में विभक्त है । रोपीने लिए गर्वप्रथम अवश्यक है कि वह अनेकों रोपी समान । जबकि उसे अपने रोपीका भान नहीं होता तबतक वह चिकित्साके लिए प्रयत्न ही नहीं हो सकता । रोपीका ज्ञान होनेके बाद रोपीको वह विधवा भी आवश्यक है कि उनका वह रोपी दृष्ट सकता है । रोपीका मान्यताका भान ही उसे चिकित्साने प्रवृत्त होता है । रोपीको यह ज्ञानना भी आवश्यक है कि यह रोपी अमक कारणोंसे उत्पन्न हुआ है । जिसमें वह भविष्यमें उन आध्य आहार विहारों ने बना रहकर अनेकों रोपीय रूप लिये । जब वह भविष्यमें रोपीके कारणोंमें दृष्ट रहता है तथा सोचता रोपी या अंधोपचारमें समूह उच्छेद कर देता है तभी वह अपने स्वतन्त्र स्थिति-आराग्यको पा सकता है । अन्य रोपी रोपीकीके लिए रोपी रागनिदान आराग्य और चिकित्सा इस अनुबुद्धि का ज्ञान प्रत्या-ध्वस्तक है उन्नीतक अवरोधों की निवृत्तिके लिए अनेक समारम्भ काटने में और उसके कारण इन बातों में भ्रम-व्यवस्था यथावधान निराल अन्वेषण है । वृत्तिने कार्यमात्रके लिए चिकित्सायास्त्रको नष्ट कर आर्यगर्वा का उपदेश दिया । वे कभी भी आत्मा नाते हैं । परलोक गया है । अधिकके दर्शना विद्यादमे न तो स्वयं गये और न नियंत्रित ही जाने दिया । उनमें इस संबंध में एक बहुत अव्यक्त उदाहरण दिया है कि जैसे किसी व्यक्तिको बिना वृत्ति का ही जाना हो । अन्वृत्त नव उसके हीरकों निरालानेके लिए निरालको बुलाते हैं, इस समय रोपीको वह सोचता कि वह रोपी नियंत्रितमें बना है कि बिना उसे बनाया । क्या बनाया । वह क्या नष्ट बिना रोपी । वा तो वह रोपी प्रायः है वह किस सोचका है । अधिक निरर्थक है उन्नीतक आत्मा आदि तत्त्वोंका स्वभावचित्र न अनेकने साधनेके लिए उत्पत्ति है न निर्वाणके लिए न आत्मिके लिए और न बोधि प्राप्ति आदिके लिए ही । उनमें समूहोंके लिए चार निरर्थकत्वोंका उपदेश दिया—दुःख, दुःखसमुत्पत्ति, दुःख-निरोध, और दुःखनिरोधमार्ग ।

दुःखसत्यकी व्याख्या वृत्तिने इन प्रमाणों की है—जन्म भी दुःख है, जरा भी दुःख है, मरण भी दुःख है, मोक्ष, परमेश्वर, भनकी विकलता भी दुःख है इष्ट विद्या, अतिरसभोग, इष्टप्राप्ति सभी दुःख हैं । संसारमें सबको उन्मदान मरण ही दुःखमय है ।

दुःखसमुत्पत्ति—कामकी तृष्णा, भवकी तृष्णा और विभवकी तृष्णा दुःखका कारण है । चित्तने इष्टियोंके प्रिय विषय हैं प्रिय स्वप्ति हैं वे स्वप्ति वन्दे रहे उनका विषय न हो । इस तरह उसके संयोगोंके लिए चित्तकी अतिरसिदी की वृत्तिकी तृष्णा करने में और सही तृष्णा समान दुःखोंका कारण है ।

दुःखनिरोध—इस तृष्णाके अन्त्येन विरोध या विनाशको निरोध आत्ममय कहते हैं ।

१ दीर्घानि महासत्त्वैश्च मयः ।

[illegible]

बुद्धका दृष्टिकोण—उपनिषद्वादी नवज्ज्ञान यह: आत्मज्ञानपर जाग देता था और आत्मज्ञानको ही नवज्ज्ञान और मोक्षका सत्यमात्र मानता था और समुद्रको लिए आत्मज्ञानको ही जीवनदायी सर्वोच्चसाधन समझता था यही बुद्धने इस आत्मज्ञानको ही सर्वोच्चमार्ग माना । आत्मज्ञान या सम्यक्संनितिको ही बुद्धने निश्चयपथ कहा और नैवान्त्यसत्त्वको दुष्टान्तरिक्षका प्रथम हेतु बताया । यह औपनिषद नवज्ज्ञानकी अंशमे जो नास्तिक विचारवाधको प्रथम दिया जा रहा था उसीकी प्रत्येकिका थी जो बुद्धको आत्मज्ञानको ही विश्व ही माने थी । निश्चयवाधको जलने तब और उदयका कारण समझा, जब कि औपनिषदवादी आत्मज्ञानको निश्चयका कारण मानते थे । बुद्ध और औपनिषदवादी दोनों ही सग देव और मोक्षका अभावकर वीतरागता और वासना-निर्मुक्तिको ही आत्मा स्वयं मानते थे पर साधन दोनोंके जुदा जुदा थे और इनने जुड़े कि एक जिसे मोक्षका कारण मानता था दूसरा उसे मोक्षका सूत्र कारण । इसका एक कारण और भी था और वह था बुद्धका आत्मिक गानन व होना । बुद्ध ऐसे गौणिक जगदीको विष्णुकुल हटा देता आते थे जिनका निर्णय न हो सके वा जिनकी ओरसे ज्ञान आत्माओंकी सन्धि होती हो । आत्मा उन्हें ऐसा ही मान्यमार्ग था । पर वेदवा-दियोंका तो यही सत्य आधार था । बुद्धकी नवसत्यभावनाका उद्देश्य बोधिवर्षावत-समे इस इच्छा-कृतार्थ ही

“यत्तस्त्वतो वाञ्छन्त भयं यद्यहं नाम किञ्चन ।

अहमेव यदा न स्यां कृतो भोतिर्नचिद्यति ॥”

अध्यात-यदि 'मे' नामका कोई वस्तु होना हो उसे इतने या उससे अधिक हो सकता था पर जब 'मे' हो नहीं हो पाया तब भय किसे होता है ?

यह जिस प्रकार भौतिकवादकी एक दृष्टिको नज़र समझने में तो इस आख्यक आत्मवाद की दृष्टि समझने में इसी तरह स्वर्ण मानने में और समझने में इस आत्मवादकी अभावक अवधि अन्तर्भाव प्रस्तुत करता है तथा भित्तिकाको स्पष्टरूपमें यह दिखता कि इस आत्मवादके नियमों कुछ भी कहना या मनना न बोधित्व दिया न दृष्टिको दिया और न निर्वाणत्व दिया ही उपयोगी है ।

निर्गुणतायुक्त महावीर भी वैदिक क्रियाकलापको उत्तम ही निरर्थक और अंधप्रतिरोधी मानते थे। जितना कि बूढ़, और अन्धकारधर्मे चरितकी ही वे मोक्षका अन्तिम साधन मानते थे। पर उनके यह मानना अनुभव किया कि जतना विद्वत्प्रवक्ता और कामकर उस आत्माके स्वर्णके संरक्षणे शिष्ट निर्दोष विचार नहीं बना लेता है जिस आत्माको दुष्ट होता है और जिसे दुष्टकी निर्धन करने निर्वाण करना है करना वह मनुष्यविविक्तिक्रियायि मनुष्य केका साधना कर ही नहीं सकता। अब ब्राह्मजन्मके प्रत्येक संस्कारों पर अज्ञान चर रही हो कि 'क्या देहभार है या धर्मसे भिन्न ? मरणोत्तर क्या है ? निर्वाण क्या है ?' और अन्तर्दीर्घिक अपना मन प्रचालित कर रहे हो। धर्मोत्तरे केका बन्ध भंगे जाने में उस समय शिवको भी यह कहकर कहनाल भूष तो दिया जा सकता है कि 'क्या रत्न है इस विश्वाससे कि आत्मा क्या है, हमें तो दृश्य निर्धनिके लिए प्रयत्न करना चाहिए' परन्तु उनकी मानसमध्य और बुद्धिर्धनतायुक्त नहीं निरुप नाशी और वे इस श्रद्धा-हीनता और विचारहीनताके हीनता भावोंसे अपने चित्तको रक्षा नहीं कर सकते। गोधर्मे ईश्वर अन्यदीर्घिकोंके लिए और कामकर वैदिक शास्त्र भी दीर्घिकोंके लिए थे। जब ये सब संभवतः व्यक्ति जो गुरु आत्माके नियमों

१ "आत्मा वा अने उभयः श्रोतव्यो मन्त्रयो विद्वद्भासितव्यः " बृहद० ४।५।६।

विशेष मन रखते हों और चर्चा भी करने हों, तो मानस अधिक कैसे रहसकते हैं? जयन्तक उनका सारवान वस्तुस्थिति सूचक न हो जाय तबतक वे कैसे पश्यतः समता और अहिंसाका वातावरण बना सकते होंगे ?

महावीरने तत्त्वका साक्षात्कार किया और उनने धर्मकी सीधी परिभाषा बनाई वस्तुका स्वस्वस्थित होना—“वस्तुस्वभावो धर्मो”—जिस वस्तुका जो स्वस्व है उसका उस पूर्णस्वरूपमें स्थित होना ही धर्म है। अगि यदि अपनी उज्ज्वलताको छिपे हुए है तो वह धर्मस्थित है। यदि वह बचपुके झोंकेंसे गन्धित हो रही है तो कहना होगा कि वह चंचल है अतः अपने निरन्तरस्वरूपसे ज्ञान होनेके कारण अपने धर्ममें धर्मस्थित नहीं है। जय जयन्तक अपने स्वाभाविक धीतसाधनमें ही जयन्तक यह धर्मस्थित है। यदि वह अपने समस्त स्वरूप-ज्युन हो जाता है तो वह अधर्मरूप हो जाता है और इस वर्णनोपपन्न विभावपरिणामितो हटा देनाही मनकी प्रकृति से उगली धर्मप्राप्ति है। रोगीके यदि अपने आलोच्यस्वरूपका भान न करना ज्ञान तो वह रोगको विकार क्यों मानेगा और क्यों उसकी निवृत्तिवैशिष्ट्य विक्रमामें प्रवृत्ति करेगा ? जब उसे यह ज्ञान हो जाता है कि मेरा जो स्वस्व आलोच्य है। इस अधर्मआदिमें मेरा स्वाभाविक आरोपविकृत हो गया है, तभी वह उस आ-भोग प्राप्तिके लिए चिकित्सा कराता है। भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेसमें इत्येक भाग्यवासीकी जब यह स्वस्व-शोध कराया कि—“तुम्हें भी अपने देशमें स्वतंत्र रहनेका अधिकार है उन परदेशियों ने मुझकी स्वतंत्रता क्लेश कर दी है, मुझका इस प्रकार आंगण करने परदलित कर रहे हैं। भारत मन्त्रालो, उठो, अपने स्वातंत्र्य-स्वरूपका भान करो” तभी भारतमें अंगड़ाई की और गन्तव्यताका बंधन तोड़ स्वातंत्र्य प्राप्त किया। स्वा-तंत्र्यस्वरूपका भान किये बिना उसके मुक्तिके आकांक्षा तोड़नेकेलिए वह उन्माह और सन्नद्धता नहीं आ सकती थी। अतः उस आधारभूत आत्मिक सुलभस्वरूपका ज्ञान प्रत्येक मनुष्यकी सर्वप्रथम होना ही चाहिए जिससे बन्धनमुक्त होना है।

अंगवत् महावीरने मनुष्यकेलिए दुःख अर्थात् वन्ध, दुःखके कारण अर्थात् मिथ्यात्व और आशय, मोक्ष अर्थात् स्वतंत्रिपूर्वक स्वस्वप्राप्ति और मोक्षके कारण संबन्ध अर्थात् नूतन वन्धके कारणोंका अभय और निर्जंग अर्थात् पूर्वजन्म दुःखकारणोंका वधनः विनाश इस तरह दुःखके वस्तुपरिणामकी तरह वन्ध, मोक्ष, आशय संबन्ध और निर्जंग इन पांच तत्त्वों के ज्ञानके साथ ही साथ जिस जीवको यह सब वन्ध मोक्ष होना है उस जीवका ज्ञान भी आवश्यक बताया। दुःख जीवको वन्ध नहीं हो सकता। वन्ध दो में होता है। अतः जिस कर्म-पुद्गलमें यह जीव बंधा है उस अजीव तत्त्वकी भी जानना चाहिए जिसमें उसमें मण्डप आदिकी शान आगे न रहे। अतः मनुष्यकेलिए जीव अजीव आशय वन्ध संबन्ध निर्जंग और मोक्ष इन पांच तत्त्वोंका ज्ञान आवश्यक है।

जीव—आत्मा स्वतंत्र उदात्त ज्ञेय अस्तित्व है। प्रसूत है। चैतन्यवशितव्या है। जानादि पर्याप्तता करती है। कर्मफलका मोक्षता है। स्वयंश्रम है। अपने अर्थके आकाङ्क्षा है। मुक्त होने की उच्चैरस्व तन्त्रोत्पत्तिमें पहुँच जाता है।

आत्मन्य दर्शनमें प्रत्येक ने कोई न कोई पदार्थ अनादि माने हैं। परम नास्तिर नास्तिक भी पृथ्वी आदि महाभूतोंकी अनादि मानता है। ऐसे किसी क्षणकी कल्पना नहीं आती जिसके पहले कोई क्षण न रहा हो। समय कश्चि प्राप्त हुआ उगता निरन्तर प्रसन्न है। इसी तरह समय कब तक रहता वह उत्तरवर्षि बताया तो अज्ञान है। जिस प्रकार काल अनादि अस्तित्व है उसकी पूर्वोक्ति और उत्तरवर्षि निमित्त नहीं की जा सकती उसी तरह आकाश की कोई क्षेत्रवत्त मर्यादा नहीं बनाई जा सकती। ‘सर्वतो ह्यस्त्यन्तं ननु’ सभी आशय वह अस्त्य है। आकाश और कोयली तरह हम प्रत्येक मनुष्यके विषयमें यह वृत्त करने हैं कि उसका न किसी स्थान लक्षमें ज्ञान उत्पन्न हुआ है और न किसी लक्ष उगता समूह विनाश ही होगा। “नान्ततो विद्यते भावः नाभासो विद्यते सत्तः” अर्थात् किसी अगुना सद्रूपमें उत्पन्न नहीं होता और न किसी समूह समूह विनाश ही हो सकता है। जितने गिने हुए मनुष्य हैं उनकी संख्यामें वृद्धि नहीं हो सकती और न उनकी गण्यार्थमें किसी एककी

नहीं होता हो तो सबको है। स्वतन्त्र प्रत्येकका होता रहता है। वह एक सर्वसाधारण सिद्धान्त है। इस सिद्धान्तके अनुसार आत्मा एक स्वतन्त्र मनु है तथा पुरुष परमाणु स्वतन्त्र मनु। अनादिमें यह आत्मा पुरुषमें सम्मिश्रित हो मिलता जाता है।

अनादिबद्ध माननेका कारण—आज आत्मा स्थूल शरीर और सूक्ष्म कर्मशरीरमें बद्ध मिलता है। आज हमका ज्ञान और गुण यहाँ पर कि जीवन भी शरीरमें ही है। शरीरमें विचार होनेमें ज्ञानमनुभूतिमें योग्यता और ही स्मृतिशक्ति आदि देते ही जाते हैं। अब आज भगवती आत्मा शरीरबद्ध होकर ही अपनी निर्निर्बंध रहता है। यदि आत्मा मुक्त होता तो शरीरसम्बन्धका कोई हेतु ही नहीं था। शरीरसम्बन्ध या पुरुषसम्बन्ध वास्तविक—गम, द्वेष, मोह, और बन्धोपादिवान। मुक्त आत्मा में ये विभावभाव ही नहीं मानते। यदि आज ये विभाव और उनका फल शरीरसम्बन्ध प्रत्यक्ष अनुभूतिमें आ रहा है अब मानना होगा कि प्राज्ञतक इसकी अशुद्ध परंपरा चली आई है।

भारतीय दर्शनमें यह एक ऐसा प्रश्न है जिसका उत्तर विधिपूर्वक ही दिया जा सकता है। ब्रह्मने अविद्याका रूप उत्पन्न हुई। प्रकृति और गुणका संयोग तब हुआ। आत्मासे शरीरसम्बन्ध तब हुआ। इसका एकमात्र उत्तर है—अनादिमे। दूसरा प्रकार है कि—यदि ये मुक्त होने तो इनका संयोगही ही नहीं सकता था। शब्द देनेके बाद कोई पूर्ण हेतु नहीं रह जाता जो प्रकृतिसम्बन्ध या अविद्योत्पत्ति होने दे। उसी तरह आत्मा यदि मुक्त हो जाता है तो कोई कारण इसके अग्रद होनेका या पूर्वकसंयोगका नहीं रह जाता। अब ये स्वतन्त्र मानना इच्छा है तब उनका संयोग नहीं आत्मा ही पुनरा कर्म न ही मरत किया जा सकता है और दोहोको पुनर् पुनर् किया जा सकता है। उदाहरणार्थ—आत्मासे सर्वप्रथम निकलने गये सत्त्वमें कोई अस्व-स्वार्थने लगे हीगो पर प्रयोग के लिए वह पुनर् को जाती है, अब यह निश्चय किया जाता है कि सुवर्ण अपने गुणस्वरूपमें इस प्रकार है तथा कोई इस प्रकार। मान्य यह कि जीवन और पुरुषका बंध अनादि है। यदि वह ही अनादि होता है अब स्वतन्त्र हो निर्निर्बंध वह पुनर् किया जा सकता है।

आज जीवन ज्ञान दर्शनसुख गम द्वेष आदि सभी मोक्षबद्ध कुछ इन जीवनसंयोगके अर्थात् है। एक मनुष्य जीवन भर अपने ज्ञानका उपयोग विज्ञान या धर्मके अध्ययनमें लगाता है। जबसिधमें इनके परिणाममें भौतिक उन्नति देखते थे, प्रचुरमानमें थे, तो वे ज्ञानमनु चेतनको बजाए रखते थे। बुद्धिमानों पर उत्पन्न। मनुष्यक विविध रूप जाता है। विचारमयि लय होने लगती है। स्वप्न नहीं रहता। बड़ी व्यक्ति अपनी ज्ञानमें निमग्न रहने लगे लगे बुद्धिमें पहुँचा है तो उसे स्वयं आश्चर्य होता है। वह विचारमय नहीं लगता कि वह उत्पन्न किया होगा। मनुष्यकी यदि कोई भौतिक ग्रन्थ लिख जाती है तो मनुष्य मान्य हो जाता है। दिग्गज का यदि कोई वेष कस गया या हीला होकर तो उन्माद, संशय आदि अनेक प्रभावों कारण जीवनका ही बदल देती है। मनुष्य का वेष घेनेकी प्रवृत्ति अनुभव है जिसे शरीरकी समोच्च विविध ज्ञान था। वह मनुष्यकी एक किमोक्त नमस्को देता था तो मनुष्यको हिंसा और क्रोधके भाव उत्पन्न हो जाते थे। दूसरे ही क्षणद्वारा समक देवनेही अत्यन्त दया और कल्याण के भाव होने थे और वह होने लगता था। एक तीर्थसे समक देवनेही मोक्षका मार्ग उदय होता था और वह इच्छा होती थी कि योही कर लें। एक समक देवने ही परमात्मसंस्कारों और समकी गति होने लगती थी। इन सब घटनाओंमें एक ही निश्चित परिणामपर तो पहुँच ही पड़ते हैं कि हमारी शारीरिक प्रकृति ज्ञानमें ज्ञान दर्शनसुख गम द्वेष कषाद आदि है, इस कारण पर्याप्तके अर्थात् है। शरीरके बाद होने ही जीवन कर्मों उपरि ज्ञान आदि परिणामोंमें बद्ध कुछ रूप हो जाते हैं। एतद्विषय तब इनके कुछ मुख्य संस्कार जाते हैं।

आज हम अग्रद आत्माकी दशा अर्थबोधि जैसी ही रही है। चिन्ता यदि न हो तो ज्ञानकी शक्ति उनी रहने पर भी ज्ञान नहीं हो सकता। आत्मानमें सुखकी और दुःखकी शक्ति मौजूद है पर यदि आत्मा कुछ ज्ञान और कान पट बाँध तो वह शक्ति नहीं रह जायगी और देखना सुनना नहीं हो सकेगा। विचारमयि

विद्यमान है पर मन नहीं शक नहीं है तो विचार नहीं किया जा सकता । पशुपक्ष यदि हो जाय तो मरीच देखनेमें बैसा ही मालूम होता है पर सब शून्य निरर्थक यह कि अज्ञ आत्माकी दशा और उसका साथ विद्यमान पुरुषके अवस्था हो रहा है । जीवन्मिथितभी खान पान इसा मोच्छाम आदि सभी साधन भौतिक ही उपकरण हैं ही है । इस समय यह जीव जो भी विचार करता है देखता है जानता है या विचार करता है उसका एक जादिका संस्कार आत्मापर पड़ता है और उग संस्कारकी प्रतीक एक भौतिक रेखा स्मितरूपमें मिल जाती है । दूसरे तीसरे चौथे जो भी विचार या क्रिया होती है उस सबके संस्कारोंमें वह आत्मा धारण करता है और उनकी प्रतीक देहों सीधी गहरी उथली छोटी बड़ी ताना बकाली रेखाओं स्मितरूपमें भरे हुए सन्तान रूपमें भौतिक पदार्थ पर स्थित हो जाती है । जो रेखा स्थित होती गहरी होती वह इनके ही अधिक विचारों उस विचार या क्रियाकी स्मृति करा देती है । तात्पर्य यह कि आत्मा जल प्रायः और मृत् आदि सभी पार्थिवविषयों से जो इन संस्कारोंमें एक ही स्थिति है ।

कव्यहारमयों जीवकी मूर्ति समझनेका अर्थ यही है कि अनादिमें वह जीव प्रत्यक्षस्वरूप ही विद्यमान आया है । स्वयं शरीर छद्मिपत्र भी मुख्य रूपमें पाराग मृदा इसके साथ चला है । इसी मुख्य कर्मशरीरके लक्षणों ही मूर्ति कहते हैं । जीव पुरुष तो द्रव्य ही है जो जिनमें क्रिया होती है तथा क्रियाय या अज्ञान विद्यमान होता है । पुरुषगुण अज्ञ परिणामन पुरुष और जीव दोनों के निमित्तमें होता है क्योंकि जीवका अज्ञ परिणामन यदि होता तो पुरुषके ही निमित्तमें । अज्ञ जीवमें अज्ञ परिणामन न तो जीवके निमित्तमें हो सकता है और न पुरुषके निमित्तमें । अज्ञ जीवों अज्ञ परिणामनकी धारणमें पुरुष या पुरुषगुणस्वरूप जीव निमित्त होता है । जैन विद्वानोंने जीवको देहप्रमाण माना है । यह अनुभवविधि भी है । इसीके बाहर उन आत्मिक श्रमिन्ध माननेका कोई खान प्रमाण नहीं हो जाता और न वह संस्कार ही है । जिसके जलमय आदि मृत् इसके धरीमें ही उपस्थित होते हैं शरीरके बाहर नहीं । छोटे बड़े शरीरोंके अनुसार अक्षयलक्षणोंकी आत्मा संकोच-विकेंद्र बना रहता है । चातुर्वर्त्त देहाप्रवाद तो देहको ही आत्मा मानता है तथा देहकी परिनिर्वाणिक साथ आत्मापर भी विनाश आदि स्वीकार करता है । जैनका देहाप्रमाण-आत्मवाद पुरुषदेहके आत्मदेहकी अपनी स्वतंत्र सेवा स्वीकार करता है । न तो देहकी उत्पत्तिमें आत्माकी उत्पत्ति होती है और न देहके विनाशमें आत्मविनाश । जब कर्मशरीरकी श्रमिन्धोंमें वह आत्मा भुक्त हो जाता है तब अपनी शक्त चैतन्य इसामें अवलोकन तक स्थिर रहता है । प्रत्यक्ष उत्पत्ति एक अज्ञानरूप मृत् होता है जिनके कारण उसमें प्रक्षिप्त परिणामन होने रहते पर भी न तो उसमें शून्य हो जाता है और न संपन्न हो । इस अपने स्वभावमें तदा परिणामन भरण रहते भी अपनी अक्षय मौलिकताको भी नहीं खोता ।

आत्मा विज्ञानकी हमें धारणा है कि जीव जो भी विचार करता है उसकी देहों सीधी उथली गहरी रेखाओं स्मितरूपमें भरे हुए सन्तान रूपमें प्रत्यक्ष रूपमें स्थित होती है और उन्हींके अनुसार स्मितरूप धारणा उद्बुद्ध होती है । जैन कर्म विद्वानों भी यही है कि-यथावेद प्रकृतिक कारण सेवक सम्भार हो आत्मापर नहीं पड़ता किन्तु उग संस्कारों यथासंभव उद्बुद्ध वगैरे बाह्य कर्मदेहका संबंध भी होता जाता है । पर कर्मद्रव्य पुरुषात् इच्छा है । मन वचन कर्षणों इच्छा के अनुसार मात्र न हीन कर्म पुरुष आत्मनि सम्बन्धकी प्रगति होती है । ये विवेक प्रकाशक कर्मपुरुष यहन कुछ तो शून्य शरीरके भौतिक ही पड़े रहते हैं जो मनोभाषिक अनुसार आत्मके मुख्य कर्मशरीरमें स्थित होने जाते हैं, कुछ आश्रित भी जाते हैं । वेगे तो हुए छोटेके तोलेकी धारीमें भरे हुए कर्ममें छोड़ेंगे तो यह योग जल्द भरे हुए वृत्तमें परमात्माओंकी जिस तरह बगने सीधे गौर केत है उसी गौर अपनी वर्णाः शीतलायें बाह्यिक परमाणुओंकी भी संख्या है । छोटेका गोला जब एक गम रहता है पानीमें डाल पड़ता है, कुछ परमाणुओंका भेगा कुछ को निकालेगा कुछकी भाव धारणा, एक ऊँचीकी परिधिनि भस्म वायुचरणमें उपस्थित कर देता है । जहाँ तरह जब यह आत्मा गगनैवादिमें उत्पन्न होता है तब धरीमें एक अद्भुत हान्यमय उपस्थित करता है ।

शोध आन ही अपने साथ हो जाती है, स्वयं ही गति बढ़ जाती है, मंडू बूझने लगता है, अपने कहाने करने है। क्या भ्रमलगा उदर होने ही गारे, जरीयों एक निरक्षण प्रत्यात्मा मध्यम शुरु होता है। और जब सब बढ़ कथाया या ज्ञाना गति नहीं हो क्यों यह तद्वत्-गहक नश्यत आदि नहीं कहता। आत्मिक विचारोंके अनुसार पुद्गल इत्यादि परिणाम होता है और विचारोंके उल्लेख पुद्गल इत्य आत्मिके वाच्यमात्र मध्य कर्मवरीयमें प्राप्त होने जाने है। जब जब उन कर्मपुद्गलोंका दशावच्छेद होत है तब ये कर्मपुद्गल फिर उन्हीं वाचादि भावोंको प्रत्यक्ष उत्पन्न करने है। उन्हीं तरह वाचादि भावोंके नए कर्मपुद्गल कर्मवरीयमें प्राप्त होने है तथा उन कर्मपुद्गलोंके परिणामके अनुसार नवन वाचादि भावोंके उत्पत्ति होती है। फिर नए कर्मपुद्गल बंधने है फिर उनके परिणामके नम्य वाचादिभाव होते है। इस तरह वाचादिभाव और कर्म पुद्गलबन्धन नव बन्धन चलता रहता है जबतक कि जिनके द्वारा वाचादि भावोंको उत्पन्न नहीं दिया जाता। इस अर्थ परपुद्गल वर्णन आचार्य अमल-वन्दनुरि में पुद्गलविनिर्मुक्त्यायमे इय प्रकार किया है—

“जीवकृतं परिणामं निमित्तमात्रं प्रथम पुद्गलमे।

स्वयमेव परिणमन्तेऽथ पुद्गलाः कर्मवर्तते॥ १२ ॥

परिणममात्रस्य चित्तविचारात्मकैः स्वयमपि स्वर्काभायैः।

भवति हि निमित्तमात्रं पीदगालकं कर्म तस्यापि ॥ १३ ॥”

आत्मा जीवके द्वारा जिनके वा- वाग द्वेप मोह आदि परिणामोंको निमित्त पदार्थ पुद्गल परमाणु मध्य हो सम्पन्नमें परिणत हो जाते है। आत्मा अपने चित्तव्यवस्था भावों में स्वयं परिणत होता है, पुद्गल कर्म तो उसमें विनिर्णय है। जोत और पुद्गल एक दूसरेके परिणतनमें परस्पर निमित्त होने है।

वाच्य यह कि जीवकी वाच्यताओं वाग द्वेप मोह आदि की ओर पुद्गल कर्मव्यवस्था पाया वीर्यधर्मजानि की तरह अवर्तमान रहता है। पुद्गल कर्मके उदयमें इस समय वाग द्वेप आदि उत्पन्न हुए है, इनमें जो जीवकी वाच्यता और ज्ञान होती है वह नूतन कर्मव्यवस्था करने है। उस नएकर्मके परिणामके समय फिर वाग द्वेप होने है फिर उनमें प्राणिक और मंडू होनेसे नया कर्म बंधता है। वही इस वाच्यको कोई स्वयं नहीं है कि—“जब पूर्वकर्मों वागद्वेप आदि वचन गत द्वेपदिने नया कर्मव्यवस्था होता है तब इस वाच्यका उद्देश्य ही नहीं हो सकता। क्योंकि इस एक कर्म समवेत आदि उत्पन्न करेगा और हर एक वाच्य-इस कर्मव्यवस्था केसे। वाच्य यह है कि पूर्वकर्मों उदयमें होनेवाले कर्मफलभूत वागद्वेप वाच्यता आदिका योगन कर्मव्यवस्था नहीं होता किन्तु भेषजालमें जो नूतन वाग द्वेपमय अव्यवस्था भाव होते हैं वे वच्यक होने है। उन्हीं वाच्य ही कि सम्बन्धितक कर्मयोग निर्वर्णन काण्य होता है और मिथ्यादृष्टिक अवस्था काण्य। सम्बन्धित जीव पूर्वकर्मोंके उद्देश्यालमें होनेवाले वाग द्वेप आदिको विवेकपूर्वक गान्त नो करता है। पर उनमें तब अव्यवस्था नहीं करता, अब पुनाने कर्म तो अपना एक देकर निर्बोले हो गये हैं और नूतन प्राणिक न होनेसे वाच्य नवीन वच्य होता नहीं था सम्बन्धित नो हातां नएकमे हकका हो चलता है जब कि मिथ्यादृष्टि कर्मफलके समय होनेवाले वाग द्वेप वाच्यता अविके समय उनमें की गई तब नई प्राणिक और वच्यके परिणामस्वरूप नूतन कर्मोंको और भी बढ़ताय जायता है और इन तब मिथ्यादृष्टि का कर्मवच और भी बेजोमे चालू रहता है। जिस प्रकार हमारे जीवनिक मस्तिष्कमय अनुभवकी अवस्था होती है वही गहरी जवली रेखाएं पड़ती रहती हैं, एक प्रवाल रेखा आई हो उनमें पहिलेकी निरर्थक रेखाको साफ गत दिया और अपना रहता प्रभाव कायन कर दिया, दूसरी रेखा पहिलेकी रेखाको या नो बढ़ाकर देती है या नाश कर देती है और उस तरह अन्तमें कुछ ही अनुभव रेखाएं आता अस्तिष्ठ वाच्य रहती हैं, उन्हीं तरह आज कुछ वाग द्वेप आदि जन्म संसार उत्पन्न हुए, कर्मव्यवस्था हुआ, पर दूसरे ही क्षण मंडू कर समय और भूत आदिही पूरा भावनाओंका निमित्त भिन्न तो पुनाने संसार पुन जोरने या क्षीण हो जायेंगे, यदि दृष्टांग और भी जीव वाचादि भाव हुए तो प्रथमक कर्म पुद्गलमें और भी तीव्र-

फलदायी अनुभावजनक प्रजापति । इस तरह जीवनों अन्तर्गत कर्मोंका बन्ध निर्जटा उत्कर्षण उत्कर्षण आदि होते होते जो लोक दुःखी रहने ही नहीं सुख कर्ममार्गमें रूपमें परलोक तक जाती है । जैसे तब अभिपन्न उच्छ्रित्ती हुई बदलोईमें दाल चालक शक्ति भी शक्ति इसका उपर नीचे जाकर उत्कर्षण उत्कर्षण नीचे बैठकर अन्तर्गत एक पाक बन जाता है, इसी तरह प्रतिक्षण बधनेवाले अन्तर्गत पाक कर्मोंमें शुभभावांसे शुभकर्मोंमें स्मरण और स्थितिबुद्धि होकर अनुभवकर्मोंमें स्मरण और स्थितिबुद्धि होकर अन्तर्गत प्रकाश के अन्तर्गत पाकबन्धन होते होते अन्तर्गत एक जातिका पाकयोग स्वयं बन जाता है, जिसके फलदायक गतिपर मुख-आदि भाव उत्पन्न होते हैं । अथवा, जैसे उदरमें जाकर आहारका मूल मुख स्वेद आदि रूपमें कुछ भाग बाहर निकल जाता है कुछ वहीं इजम होकर शरीरमें पावु रूपमें पाकणन होता है और आगे जलवा बोधविरूप बन जाता है, शरीरमें चूतन बहती आदिके योगमें शरीरका बोधविरूप आदि अन्तर्गत पाक योग है पर अन्तर्गत होनेवाले गतिपाक अनुत्पन्न ही भोजनमें सुपायी सुपायी आदि व्यवहार होता है, इसी तरह कर्मोंका भी प्रतिक्षण होतेवाले शुभ अशुभ विचारोंके अनुसार नीचे फल स्वयं मुख मुख आदि रूपमें पक्वितन बनकर होता रहता है । कुछ कर्म स्वेदकार जैसे कि जिनमें पक्वितन करने होता और इनका फल भोगना ही पड़ता है, पर ऐसे कर्म बहुत कम हैं जिनमें किसी जातिका पक्वितन न हो । अधिकतर कर्मोंमें अच्छे बुरे विचारों के अनुसार उत्कर्षण (स्थिति और अनुभावकी बुद्धि) प्रकर्षण (स्थिति और अनुभावकी हानि) गुरुमण (एकका दूसरे रूपमें पाकणन) उदरणा (निवृत्त समयमें रहने उदरण के आता) आदि होते रहते हैं और अन्तर्गत पाक कर्मवन्धना एक निवृत्त पाकपादम बनता है । उसमें भी प्रतिक्षण परिवर्तनादि होते हैं । इससे यह कि यह आत्मा अपने अपने बुरे विचारों और प्रजापति के स्वयं गन्धनमें रहता है और ऐसे स्मरणोंको अपनेमें पाक देता है जिनमें सुखापाक फल सदा नहीं होता । बस गिदान्तने उन विचारोंके प्रतिनिधिभूत कर्मस्वरूपका इस आत्मामें बंध माना है जिनमें उच्च कर्मस्वरूपका भाग पड़ने ही या उसका उत्पन्न आने ही के भाव आत्मामें उद्भूत होने हैं ।

जन्तु भौतिक है । वह पृथग्व और आत्मा दोनोंमें प्रभावित होता है । जब कर्मोंका एक भौतिक पाक, जो निराश्रय भौतिक केन्द्र है, आत्मामें सम्बद्ध हो गया तब उसकी मूल्य पर नीचे पावने अनुत्पन्न पाक पदार्थ भी प्रभावित होते हैं । इस पदार्थके सम्बन्धको अनुत्पन्न कर्मोंका प्रभावित प्रवेष्टाऽथ वा फलदायक रूपमें परिणाम होता रहता है । उदयकारणमें होनेवाले नीचे मूल मूल्य शुभ अशुभ भावोंके अनुसार आने उदय आनेवाले कर्मोंके अनुत्पन्न अन्तर्गत पाक जाता है । तदर्थ यह कि बहुत कुछ कर्मोंका फल देना या अन्य रूपमें देना या न देना इसमें पृथग्वके ऊपर निर्भर है ।

इस तरह जैन दर्शनमें यह आत्मा अनादिसे अशुद्ध माना गया है और वह प्रवेष्टाऽथ वा फलदायक है । शुद्ध होनेके बाद फिर कोई कारण अशुद्ध होनेका नहीं रह जाता । आत्मके प्रवेष्टाऽथ वा फलदायक भी कर्मोंके निमित्तके ही होता है । अतः कर्म निमित्तके ही जानेपर आत्मा अपने आत्म पर आत्ममें रह जाता है और दूसरे लोकमें लोकपात्रागमें स्थिर हो अपने अन्तर्गत बन्धनमें प्रतिष्ठित हो जाता है ।

इस आत्मका स्वरूप उदय है । आत्मकी चैतन्यशक्तिको उपाय कहते हैं । वह चैतन्य शक्ति वाच्य धर्मगत चार्णमि यथाभव मानकर पार्थक्य और दर्शनायक पार्थक्य आत्म कर्मा है । इस समय वह चैतन्यशक्ति जेहको जानती है उस समय साकार होकर ज्ञान करणमें होनेवाले ज्ञान समय मात्र चैतन्यमान रहकर निराकार रहती है तब दर्शन कहलाती है । ज्ञान और दर्शन प्रथम होनेवाली पार्थक्य है । निराकार उदात्त चैतन्य प्रथम शुद्ध चैतन्य रूपमें लीन रहता है । इस आन्तरिक चैतन्य स्वरूपका प्रतिष्ठित आत्ममात्र दर्शको ही निर्वाण कहते हैं । निर्वाण अर्थात् आत्ममात्रांका निवर्ण स्वरूपमें अनादिक होकर भी यह आत्मा अनादि कर्मवन्धनवत् होनेके कारण मूर्तक हो रहता है और कर्मवन्धन रहता ही फिर अपनी शुद्ध अर्थात्क दर्शनमें पहुँच जाता है । यह आत्मा अपनी शुभ अशुभ पाकणनयोग कर्मा है ।

मन्थनिरुपण

72

और उनके कर्त्तव्यों को जानना है। इसमें स्वयं भाग लेना होता है। उपादान रूप से नहीं जानकर सग्रेष्ठ मोक्ष असाध्य कष्ट और विचार-परिणामोंको धारण करना है और उसके कर्त्तव्यों को जानना है। संसार-धाममें कर्मके अनुसार नानाविध योनियोंमें परीक्षाएँ वापस करना है पर मूल्य ही ही स्वयं जानना उचित मानना है और लोकप्रियतामें मित्रलोकमें स्वयं प्रदर्शित हो जाना है।

अतः महावीरने वन्द्य मोक्ष और उनके कामधुन्य चक्रोंके मिश्रण इस आत्मरक्षा भी ज्ञान प्राप्त करने के लिये बहुत ही उत्सुक हो रहा है। अतः वाकी अगुछ दया स्वल्पप्रकाशित है और वह स्वल्पप्रकाशित भुक्तन पदार्थोंमें समकार और अकार करनेके कारण हुई है। अतः इस अगुछ दयाका अन्त भी स्वल्पज्ञानमें ही हो सकता है। अब इस आत्मरक्षा के लक्ष्यज्ञान होना है कि—
“मेरा स्वस्व भी अन्तर्गत योग्यमय वीरराग विमोह निष्कषाय मान्य निष्कषय अन्तर्गत जानकर है। इस स्वल्पको भुक्तन पदार्थोंमें समकार तथा अकारको अपना माननेके कारण नाश होय मोह तया अन्तर्गत निष्कषाय और अकारण मेरा पक्षिभूत हो गया है और उन कर्मात्मीय जालामें मेरा तब समझ और चेतन हो रहा है। यदि पर पदार्थोंमें समकार और अकारभावोंमें अगुछ हट जाय तब आत्मपक्षिभूत हो जाय तो वह अगुछ दया के वास्तवमें अपने आरंभ हो जायगा।” तो वह वीरराग भी अगुछ करना हुआ निष्कषय योग्यमय होना जाता है। इसी अगुछकरण की मोक्ष कहते हैं। यह मोक्ष अन्तर्गत अगुछ आत्मपक्षिभूत अन्तर्गत होना है। अन्तर्गत वीर हो जाता है।

[illegible]

आत्मवर्द्धि ही दम्पत्योर्विका—विश्वका प्रत्येक उच्च अपने गुण और पर्याप्तता स्वामी है। जिस तरह अनन्त क्षेत्रन आना पृथक् अस्मत्त्व स्वयं ही उन्नी तरह अस्मत्त्व प्रदत्त परमाणु एक धर्म द्वय (गति स्वरूपत्व) का अर्थम्व द्वय (स्थिति सहकारि) एक आकाशद्वय (शून्य) अर्थम्व आ-शून्य अपतः पृथक् अस्मत्त्व स्वयं है। प्रत्येक उच्च प्रति समस्त परिणामित होता है। परिणामिका अर्थ विस्मयण परिणामन ही नहीं होता। धर्मद्वय अर्थम्वद्वय आकाश और वायुद्वय इनका विभक्त परिणामन नहीं होता, वे सदा सदा परिणामन ही करते हैं। प्रतिवृत्त परिणामन होनेपर भी एक जैसे बने रहते हैं। इनका बहुत परिणामन ही रहता है। तथा सदा सत्य और स्वभावार्थ प्रदत्त परमाणु प्रतिवृत्त भूत परिणामन भी करते हैं। उनका अमृद परिणामन ही स्वयं रहता। जिस समय वे कुछ परमाणु की दशाधि रहते हैं उस समय इनका कुछ परिणामन होता है और तब वे दो या अधिक निष्कल स्वभाव बन जाते हैं तब अमृद परिणामन होता है। जीव जन्मक संसार दशाधि है और अनेकविध नूतन धर्ममयीनेय यत्न अनेक कारण अनेक स्थल घरीरोकी धारण करता है तबतक इनका विभक्त या विकारी परिणामन है। उच्च स्वभाव-योग्यता द्वारा पर पर्याप्तता मोह दृष्टाकर स्वभावना-गत होता है तब स्वयं घरीरोकी साथ ही मुख्य कर्ममयीनेय भी उच्छेद होनेपर निर्विकार भूत स्वयं माय

यह जाना है और अनेक कालकाल अपनी श्रद्धा बिम्बाय दशम में बना रहता है। किम उक्त विभाव या प्रबुद्ध परिणमन नहीं होता क्योंकि विभाव परिणमन को उपादानभूत तत्तादि सम्पत्ति उत्पन्न हो नहीं है। उक्त प्रकार उक्त विभाव है जो पदार्थ प्रत्यक्षणमें है वह दूसरे धारणमें नहीं रहती है। कोई भी पदार्थ दो धारण करनेवाली नहीं है। प्रत्येक द्रव्य अपनी प्रयोजिता उपादान है। दूसरा द्रव्य चाहे वह सज्जतीय हो या विज्ञानार्थ निर्माण ही हो सकता है, उपादान नहीं। दुर्गन्धमें अपनी साधारण ऐसी है जो दूसरे परमाणु-में सम्बन्ध करके स्वीक्रियता प्रबुद्ध बन जाता है पर आत्मा स्वभावमें प्रबुद्ध नहीं बनता। एक बार शब्द होने पर वह कभी भी फिर प्रबुद्ध नहीं होता।

उस तरह इस प्रतिभाग परिवर्तनशील अन्तर्द्रव्यम्ब क्षेत्रमें में एक आत्मा है। मेरा किसी दूसरे आत्मा या पदार्थ आदि इच्छाओं कोई सम्बन्ध नहीं है। मैं अपने चैतन्यधन स्वामी हूँ, माया चैतन्यधन हूँ। यह सारी अनेक पदार्थ परमाणुओंका एक विच्छेद है, इसका मैं स्वामी नहीं हूँ। वह सब पर उक्त है। इसके लिए पर पदार्थोंमें दृष्ट अविच्छेद द्विध करना ही संसार है। मैं एक व्यक्ति हूँ। आत्रेयन में पर पदार्थोंको अपने अनुकूल परिणमन करनेकी अनधिकार चेष्टा की। मैंने वह भी अनधिकार बना की कि सम्पत्तिके अधिकारमें अधिक पदार्थ मेरे अधीन हों, जिस से बहुत बड़ा परिणमन कर। उसकी छुट्टि मेरे अनुकूल हो। पर मूर्ख, तू तो एक व्यक्ति है। अपने परिणमन पर अधिकार अपने विचारों पर और अपनी प्रियार्थ ही अधिकार रख सकता है। पर पदार्थों पर तेरा पारमार्थिक अधिकार क्या है? यह अधिकार चेष्टा ही राम द्वेषको उपादान बनती है। तू चाहता है कि—दामीर प्रकृति स्त्री वृक्ष परिवर्तन आदि सब मेरे उपारंभन करें, संगान्ते सम्बन्ध पदान्ते मेरे अधीन हो, तू वैश्वीक्य-को उपादेयन बनानेवाला एकमात्र ईश्वर बन जाय। पर यह सब तेरी निरधिकार चेष्टाओं है। तू जिन तरह संगान्ते अधिकार पदार्थोंको अपने अनुकूल परिणमन करके अपने अधीन करना चाहता है उसी तरह मेरे मेरे अन्तर् मूढ़ चैतन्य भी वही बुद्धिमान लिए हैं और दूसरे इच्छाओं अपने अधीन करना चाहते हैं। उनी छीनाश्रयिनीमें सचप होना है, हिमा होती है, गण द्वेष होता है और अन्तः दुःख। मुख और दुःखकी ग्यूल परिभाषा यह है कि जो चाहें गो होवें उसे कहते हैं मुख और 'चाहे कुछ और होवे कुछ, गो जो चाहें गो न हो' यही है दुःख। मनस्वको चाह मदा यही रहती है कि मुख मदा उपादान संयोग रहे, अनिच्छा संयोग न हो, चाहेके अनुसार समस्त भौतिक जगत् और जैन सन्तान उनके रहें, सारी चित्त संयत रहे, सर्वस्विकीयता हो, मृत्यु न हो, असम्बन्ध प्राप्त हो, धन धान्य हो प्रकृति अनुकूल रहे, और न जाने किसी प्रकारकी 'चाहे' इस शोभनिल्ली मानवको होनी रहती है। उस नदशा निच्छेद यह है कि स्थितेय सब चाहें उनका परिणमन हमारे हमारे पर हो, सब उस सब मन्त्रको क्षणिक मुक्तक आभास हो मान्य है। यही है सब दुःखकी सर्वात्मन वताप वह सब अभाव-कृत हो जो है। महावीरने इस लक्षणा कारण उपाय—स्वस्वकपकी संधिदाता अज्ञान। यदि मन्त्र-को यह पता हो कि जिनकी में चाह करना है, जिनकी लक्षणा करता है वे पदार्थ मेरे नहीं हैं, मैं तो एका निश्चाय हूँ, तो उसे अनर्चित लक्षणा ही उपाय न होगी। कवि दृग्धीरमे नहूँ मुन्दर निम्बा है —

“जगत्के पदार्थ सारे बने इच्छासुखल जो तेरी।

तो तुझको मुक्त होवे, पर ऐसा हो नहीं सकता ॥

क्योंकि परिणमन उनका आश्रय उनके अधीन रहता है।

जो निज अधीन चाहे वह व्याकुल व्यर्थ होता है ॥

इससे उपाय मुक्तता सच्चा स्वाधीन वृत्ति है अपनी।

रागद्वेषविहीनता सचमें सब दुःख हराती जो ॥”

उद्बन्निमूषण

२३

गान्धर्व यह कि दुःखरा कारण तृष्णा है और तृष्णाको उद्बन्नि स्वमधिकार एवं स्वव्यवस्था के अभाव के कारण होती है पर पदार्थोंको अपना स्वयंके कारण होती है। अतः उसका उच्छेद भी स्वव्यवस्था के कारण भविजानमें या स्वव्यवस्थाके ही हो सकता है। इस बातसे अपने धारणाके स्वरूप और इसके अधिष्ठात्री गीमाको न जानकर सदा मिथ्या आचरण किया और पर पदार्थोंके निर्मितने इतकमें अनेक कल्पित उच्च नीच भावोंकी सृष्टिपर मिथ्या अवधारणा प्रेषण किया। अतीताधिव द्यौः त्रीविकाशित काष्ठान् अतिशयि वर्णोर्वि केचन उच्च नीच व्यवहारको भेदक भिति लड़ी पर नाशयको मानवसे एका नृपा कर दिया। जो एक उच्चाभिमानो मानसिद्ध हमारेकी छायामें या हमारे को छूनेमें अपनेकी अपवित्र मानने लगा। बाह्य पदार्थोंको तथही और परिश्रमी को सम्राट राजा आदि मज्जापूर्ण देकर तृष्णा की पुता की। इस जगत्में जिनमें संशय और हिमात् हृष्ट है वे सब पर पदार्थोंकी छेलाछट्टीके कारण ही हुई है। अतः तब तक समुच्च अपने वास्तविक रूपको तथा तथ्याके मूल कारण पदार्थ आत्म-वर्द्ध को तथी समझ लेना सब सब दुःखनिवृत्तिको समुचित भूमिका ही तैयार नहीं है। स्कन्धी। वृद्धन संशयमें दान स्वयंको दुःख कहा है, पर महावीरने उसके भीतरी तत्त्वज्ञानकी धन्या-वृत्ति से स्वयं आत्मरूप तथी है अतः तबका समर्थ हो अनेक पाशादिभयवर्षित तबको है, अतः वे दुःखस्वरूप है। अतः निरा-कृत मुखका उपाय आत्मसाधनमया और पर पदार्थोंमें मातृका हृदया हो है इसके बिना आत्मरूप ही आत्मरूप है। आत्मरूपका उपेक्ष्य पर पदार्थोंमें द्वेष करना तथी विवशता किन्तु यह अज्ञाना है कि उनमें जो तृष्णा तृष्णा फल नहीं है वह अवधिमान वेदा है। वास्तविक अधिकार को छुड़ाना अपने विनाश और अपनी प्रवृत्ति पर ही है। इस तरह आत्मके वास्तविक स्वरूपका परिचय हुए बिना दुःखनिवृत्ति का भूमिकी संभावना ही नहीं तो कर सकती। अतः सर्वकीर्तनी यह आशका भी निर्मल है कि—

“आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागान् परिपृच्छेयौ ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥” [प्रमाण वा० १।२२१]

अत्रान् आत्मको माननेपर दूसरेको पर मानना होता। स्व और पर विभाग होने ही स्वका परिच्छेद और परमें द्वेष होगा। परिच्छेद आन द्वेष होनेमें रागद्वेषमूलक वेदों अन्य दोष उत्पन्न होने हैं।

यहाँ तक तो ठीक है कि कोई व्यक्ति आत्मको स्व और अवधिमानको पर मानेगा। पर स्वपरविभागने पान्छ्य और द्वेष कर्म होने ? अतः स्वस्वरूपका परिच्छेद करना परिच्छेद ही करीर आदि पर पदार्थोंपर और उसके मुखवाधनोंका होता है जिन्हें आत्मधर्मों अपवित्र छोड़ना ही ब्रह्म नहीं करना। उसे जो जैसे पदार्थ आदि मुखवाधन पर है वैसे करीर भी। राग और द्वेषही अतीताधिव के मुखवाधनों और अमत्यनीम होने है जो आत्मरूपको कर्म होने ? उच्छेद आत्मरूपका परिच्छेदनिमित्तक यत्न रागद्वेष इत्यादि स्वभाव ही स्थिर प्रवृत्ति करेगा। ही जिनने अतीतस्वरूपको ही अपना माना है उसे अवश्य आत्म-रूपको अतीतदर्शन प्राप्त होगा और अतीतको इष्टानिष्टनिमित्तक पदार्थोंमें परिच्छेद और द्वेष हो सकने का किन्तु जो अतीतों भी पर ही मान रहा है तथा दुःखका कारण समझ रहा है वह क्यों अपने तथा उसके इष्टानिष्ट माधनोमें रागद्वेष करेगा ? अतः अतीतदिने निम्न आत्मस्वरूपका परिज्ञान ही रागद्वेषको अतीतों नाश करेगा। है और वीतरागताको प्राप्त करा सकता है। अतः सर्वकीर्तनी अवधिमानको वृत्तियोंका यह वर्णन भी निरात्म स्वमूर्ण है—

“यः पश्यत्यात्मानं तत्रास्माद्भवति शायकः स्नेहः ।

स्नेहात् सुखेन तुष्यति तृष्णा दोषास्तिरस्कुलते ॥

तुणवर्णां परितुष्यन् ममेति तत्त्वाधनान्मुषाटते ।

तेनात्मनिविन्देशो वाच्यः तावत् स संसारः ॥” [प्रमाण वा० १।२१९-२०]

अर्थात् जो आत्मार्थों देखना है उसे यह भोग आत्मा है ऐसा विश्व स्नेह होता है। स्नेहमें आत्ममुखमें लुप्त होनी है। लुप्तार्थ आत्मार्थ अन्य दंगोंपर दृष्ट नहीं जाती। गुण ही गुण दिखाई देते हैं। आत्मगुण-मं गुण देखनेमें उसके साथनोंमें समाया उलझ होता है, उसके वह ग्रहण करना है। समग्र जगत् आत्मार्थ अभिविवेक देख उस समग्र ही है। यथोक्ति—

आत्मदर्शो जगत्तु जगत्तु आत्मस्वरूपको जगत्तु समझना है नहीं वह भी जो समझना है कि सरीरादि पर पदार्थ आत्मको श्रितकारक नहीं है। इनमें गच्छेय कत्ता ही आत्मको ग्रहण प्रारम्भना है। आत्मार्थों स्वतन्त्रमात्रप्रतिपक्ष गुणके लिए किसी भाषनके ग्रहण करनेकी आवश्यकता नहीं है, किन्तु जिन सरीरादि परपदार्थोंमें गुणसाधनत्वकी मिथ्यावृद्धि कर ली है वह मिथ्यावृद्धि ही उद्भवा है। आत्मगुणका दर्शन आत्मगुणमें व्यभिचारा कारण होगा न कि वस्तुतत्त्व पर पदार्थोंके ग्रहणका। सरीरादि पर पदार्थोंमें हेतुवत्त्व आत्मार्थविवेक अवश्य समझना सरेय ही गतना है किन्तु सरीरादिमें भिन्न आत्मस्वरूपका दर्शन क्यों सरीरादिमें समझा उलझ करना ? वह तो धर्मकीति तथा उनके अनुवाचिकोंका आत्मनस्वरूप प्रत्याकृत होनेके कारण दृष्टिप्रमाणों के जाके प्रमाणों अपना प्रयोगकरके ही स्वल्प उलझ रहे हैं और आत्मवृत्तिकी मिथ्यावृद्धि करनेका दुःसाहस कर रहे हैं। एक ओर वे पृथिवी आदि भूतोंमें आत्मकी उत्पत्तिका खंडन भी करने हैं दूसरी ओर वे धेनु सजा गन्तार और विज्ञान इस पांच स्वरूपोंमें व्यवस्थित किसी अस्माको नभना भी नहीं चाहते। इनके वेदना संज्ञा संज्ञा और विज्ञान में बार स्वरूप वेदनात्मक ही सुकने हैं पर स्वस्वरूपको वेदना कहना सार्वकालिक भूतत्ववाद में कोई विशेषता नहीं रखता। जब बुद्ध स्वयं आत्मार्थों अथाहृतकीर्तन प्राप्त हुए तो उनके सिद्धांतों गुणितपूर्वक दार्शनिक धर्मोंमें भी आत्मार्थों विषयमें परंपरा विशेषी दो विचारोंमें देखिए रहता कोई आश्चर्यकी बात नहीं है। आज गुरुकुल माण्डव्यासन बुद्धके इन विचारोंको 'अधार्मिकप्रत्यामवाद' जैसे उभरप्रतिपक्ष नामसे पुकारते हैं। वे यह नहीं बता सकते कि आत्मिक फिर आत्म का स्वभाव है क्या ? क्या उसको स्वस्वरूपकी तरह स्वतन्त्र बना है ? या धेनु संज्ञा संज्ञा और विज्ञान में स्वयं भी स्वरूपकी तरह स्वतन्त्रम् है ? और यदि निश्चयमें चित्त-व्यवस्था निश्चय ही जगत् है तो सार्वकालिक एकत्वमात्र भीमित वैश्वस्वरूपमें हम अवेकजन्य-भीमित वैश्वस्वरूपमें क्या भीतिक विशेषता रहती है ? अन्तमें तो उनका निरोध हुआ है।

महावीर हम अदमनिजलमें म तो नवों पर और न मिथ्योंकी ही उनसे हमने उलझा। यही कारण है जो उलझने आत्मार्थों गुण गुण विज्ञान किया और उसे स्वतन्त्र ग्रहण माना। जगा कि धर्मार्थों किन्तु आत्मा है कि धर्मार्थ लक्षण है जगत्का स्वतन्त्रत्वमें स्थित होना। आत्मार्थों काऽपि अस्माकमें लीन होता ही धर्म है और मोक्ष है। यह मोक्ष आत्मनस्वरूपकी जिज्ञासाके विना हो ही नहीं करना।

आत्मा तीन प्रकारके है—वहिरात्मा, अन्तरात्मा और परमात्मा। जो आत्मार्थ सरीरादिको ही अपना रूप मानकर उत्तरी ही प्रिय साधनामें लगे रहने हैं वे वहिरात्मा वहिरात्मा है। जिन्हें स्वतन्त्रविके या भेद-विज्ञान उत्पन्न हो गया है। सरीरादि वहिरात्माओंमें अन्तर्दृष्टि इष्ट नहीं है वे स्वतन्त्रविके अन्तरात्मा है। जो गमन्य काममल कलकोंमें रहते रहते बुद्ध विन्यास स्वभावमें सदा ही वे परमात्मा है। एक ही आत्मा अपने स्वभावका यथार्थ परिज्ञान कर अन्तर्दृष्टि हो करना परमात्मा बन जाता है। अतः आत्मयुक्तकी प्राप्ति के लिए या वस्तुतोषके लिए अन्तर्दृष्टि पराज्ञान विना आवश्यक है।

जिन प्रकार अस्माकका ज्ञान अधर्मिक है उसी प्रकार जिन अधर्मिकोंके सम्मुखमें अपना विज्ञान होता है, उनमें विमर्शपरिष्कार होनी है उस अधर्मिकोंके ज्ञानकी भी आवश्यकता है। जब तक इन अधर्मिकोंकी नहीं जानेगे तब तक चित्त में वस्तु हुआ वह पर वात ही अज्ञान रह जाती है। अतः अधर्मिकोंके ज्ञान अस्मिक है। अधर्मिकत्वमें चित्त धर्म अधर्म आत्म और वहिर्भाव सामान्य ज्ञान ही हो पर पुद्गलका विविध

विशेष होत अर्थात्तः है। मनीस स्वयं पुद्गलपद है। यह चेतनके समकाले चेतनत्वमान हो रहा है। जगत्में मनुष्य का भी और मर्त्यकाले याकू मनुष्य कीदृशिक है। पृथिवी जल अग्नि वायु मनीस कीदृशिक है। उनमें विनीम कोटि गण उद्भूत रहता है जिनमें कोई गण। अग्निमें रम अनुद्भूत है। वायुमें रम अनुद्भूत है। जलमें रम अनुद्भूत है। यह देव रम जिनमें जलविषु द्रव्य नही है। पित्तु एक पुद्गलद्रव्य ही है। यद्य, प्रकाश, दृश्य, अन्धकार आदि पुद्गल स्वभावकी पर्याय हैं। विमलम सुमुखीं भित्ति, यह जानना जगत्को है कि मनीस पुद्गल है और आत्मा स्वयं पदक है। यद्यपि आज अगुड जगत्में आत्मका रूप प्रविष्टन विकृत और प्रकाश मनीसकी है। मनीसके पुद्गलके विमलम ही जगत्मान अविकारक एक जाता है और अधिकांश जगत्मान मनीसकी वन्दनानुसारियां प्रायः भगवान् हो जाती हैं किन्तु भी अस्मा स्वयं भी मनीसके प्रति-विम्ब भी उत्पन्न प्रविष्टनप्रत्येकके कारण स्थित है। आत्मा अपने मनुष्य कर्मण मनीसके अनुसार वन्दनम मनुष्य मनीसके वन्दन हो जानेपर भी दूसरे मनुष्य मनीसकी वन्दन कर लेता है। आज अधिकांश मनीसके वन्दनम यः नामस मनीस वन्दनके विचार या वन्दनके मनीसकी स्थितिके अनुसार विकृतन होत है। अतः मनुष्य-के लिए उस मनीस पुद्गलकी प्रकृतिका परिज्ञान विनाश आवश्यक है जिसमें वह इसका उपयोग प्रत्येककालमें कर सके, ज्ञानमें रहें। यदि उन्मत्तक या अथवा अज्ञान-विज्ञान होता है तो जितना ही संभव विज्ञान कर्मका प्रयत्न किया जाय पर सफलता नहीं मिल सकती। दृष्टान्त वृत्ते मनीस और विचारका वन्दन कर्मके लिए या अधिकांश कर्मके लिए उत्तम प्रयत्न निमित्तन मनीसकी स्थिति अधिकांश परिज्ञान कर्मकी होना। किन्तु पर मनीसमें अन्धकार प्रकृत होता है या उन्हें पर मनीस-मन उत्तम परिज्ञान पर जो अधिकांश स्वामिन्वके दुर्भाव आरंभित हैं उन्हें नष्ट करना है उस परका कुछ विशेष ज्ञान तो होना ही चाहिए, अन्यथा चिन्तित किसमें होत है। कारण यह कि जिसे वन्दन होता है और जिसमें वन्दन है उन दोनों जगत्की यकाले वर्णन हुए विना वन्दन परना नष्ट नहीं सकती। इस वन्दनज्ञानके विना चारित्र्यकी और उत्साह ही नहीं हो सकता। चारित्र्यकी प्रेरणा विचारने ही मिलती है।

वन्दन-वन्दन हो परार्थी विनिष्ट सम्बन्धकी वन्दन है। वन्दन दो प्रकारका है-एक भाववन्ध प्रथम दूसरा द्रव्यवन्ध। (गन रम द्वे मोह आदि विभावोंमें कर्मवर्णनात्मक वन्दन होता है उन रत्नादि-मादिकों भाववन्ध कहते हैं और कर्मवर्णनात्मक आत्मपदोंमें सम्बन्ध होता द्रव्यवन्ध कहता है। द्रव्यवन्ध आत्मा और पुद्गलत्व है। यह निश्चित है कि दो द्रव्योंका संयोग ही हो सकता है वादात्म्य नहीं। पुद्गलद्रव्य परमाण्वमें वन्दनकी प्राप्त होने है तो एक विशेष प्रकारके संयोगकी ही प्राप्त करते हैं। उनमें स्थितता और कथता के कारण एक रसायनिक मिश्रण होता है जिसमें उस द्रव्यके अन्तर्गत सभी परमाणुओंकी पर्याय बदलती है और वे ऐसी स्थितिमें आ जाते हैं कि प्रत्येक कर्मक उन सबकी एक जैसी ही पर्याय होती रहती है। सम्बन्धके रूप रसायनिक व्यक्तीकरण नदन्तर्गत परमाणुओंके रसायनिकमिश्रण की प्रेरणामें होता है। कभी कभी एक ही द्रव्यके प्रमाण जगत्में हवा रसायनिक प्रमाण प्रकाश हो जाते हैं और दूसरी ओर दूसरे प्रकारके। एक ही आत्म स्वयं एक और परन्तु विला मीश और सुगन्धित हो जाता है तो दूसरी ओर हवा खट्टा और विट्प्राण गन्धवाला बना रहता है। इसमें स्पष्ट है कि स्वयं-में मिश्रण या दृढ़ वन्दनके अनुसार नदन्तर्गत परमाणुओंके परिणामकी अंततः रूपरसगन्ध व्यवहार होता है। नान्य अपनेमें स्वयं कोई द्रव्य नहीं है। पित्तु वह अनेक परमाणुओं की विशेष अवस्था ही है। और अपने आधानभूत परमाणुओंके अधीन ही उसकी दशा रहती है। पुद्गलकी वन्दनमें यही रसायनिकता है कि उस अवस्थामें उनका स्वयं स्वयं विवक्षित परिणाम नहीं हो सकता किन्तु एक जैसा परिणाम होता रहता है। पित्तु अस्मा और कर्मपुद्गलकी ऐसी रसायनिक मिश्रण ही ही नहीं सकता। यह बात ज्ञात है कि कर्मस्वयंके आ जानेमें अस्माके परिणाममें विवक्षितता आ जाय और आत्मावें निमित्तव्यं कर्मस्वयंकी परिणाम विवक्षित हो जाय पर इसमें आत्मा और पुद्गलकर्मके वन्दनकी रसायनिक मिश्रण नहीं कर सकते। क्योंकि जीव और कर्मके स्वयं दोनोंकी एक जैसी पर्याय नहीं होती। जीवकी पर्याय चेतन

रूप होती। पुद्गलकी अकल्पनरूप। पुद्गलका परिणाम रूप रूप सम्यग्दिव्य होता, जोव वा संन्यस्तक विचार-
रूप। हा, वह वस्तुस्थिति स्थिति है कि सुनत कर्मपुद्गलको पुद्गल कहें हूँ कर्मवर्गीयको साथ समानिक निरूप
हो श्री वह उम पुद्गल कर्मपुद्गलको साथ वधकर उनी सन्धर्म नामिक हो नाव। होना भी पूरी है। पुद्गल
कर्मवर्गीयमे प्रविशण अमक परमाणु जन्ते हैं और हुगमे कुछ रूप नामिक होत है। परन्तु आत्मप्रदेशोति
उनका वस्तु नामात्मिक किन्तु कहें हैं। वह तो मात्र संयोग है। प्रदेगानवर्गी व्यापना नन्वार्थपुद्ग-
कारने प्रती की है—**नामप्रत्ययाः सर्वतो घोषविशेषात् मूर्धमकलेशावाहोमयताः सर्वत्रप्रदेशेष्वेकव्यतानन्त-
प्रदेशाः।** (तत्त्वार्थसूत्र ८।२४) अर्थात् योगिक कारण मध्यम प्राप्त प्रदोषात् मूर्धम पुद्गल आत्म
पक्षसंज्ञाग्राही हो जाते हैं। उदीना नाम प्रदेगत्व है। उक्तव्य भी कहें हैं। अतः अलसा आत्मकर्मवर्गीयवा
पुद्गलेशावगाहक विवाद अग कोटी नामात्मिक मिथ्या कहें होना। नामात्मिक मिथ्या नवीन कर्मपुद्ग-
लको प्राचीन कर्मपुद्गलमे ही हो सकता है, अन्वयप्रदेशोति गती।

जीवको नामादिभावोमे जो योगिकिया अर्थात् आत्मप्रदेशोति पश्चिन्त्य होता है उसमे कर्म
वर्णणात् विचरता है। वे वरीयके भीतरमे ही निवर्ती है बाहिरमे भी। निवृत्त आत्मप्रदेशोति न
प्राक्त्रक्ष कर्मवर्गीयमे वस्तुको प्राप्ते होना है। उम योगमे उम कर्मवर्गीयकोमे तत्त्व अर्थात् स्वभाव पडता
है। यदि वे कर्मपुद्गल किमीक जालमे बाधा होलमे रूप विचारमे स्थित हो तो उनमे ज्ञानावरणका स्वरूप पडेता
और यदि योगादि बधायमे तो उनमे नानिदावदणका। अर्थात्। कर्मवर्ग यह कि आप हूँ कर्म पुद्गलकोमे अन्वय-
प्रदेशोमे पुद्गलवादवाही कर देना और उनमे ज्ञानावरण दर्शनावरण आदि स्वभावका पड जाता योगमे होना
है। उन्हे प्रदेगत्व और प्रकृतिवत्त्व कहने हैं। अगाधीकी नीधना और पन्थ के अनुसार उम कर्मपुद्गलमे
स्थिति और फल देनेको प्रविष्ट पडती है यह स्थितिबन्ध और अनुभाग वस्तु कहलता है। वे योगी वस्तु
कषायमे होते हैं। केवली अर्थात् जीवन्मुक्त व्यक्तिको नामादि वगाय नहीं होनी अतः उनके योगिक ज्ञान
तो कर्मपुद्गल अमे ही ये द्वितीय समयमे लड़ जाते हैं, उनका स्थितिबन्ध और अनुमान वस्तु गती होना।
वस्तु प्रविशण होला रहता है और जेसा निर्विकल स्थिति ग्राह्य कि उनमे अनेक प्रकारका पन्थोत्त प्रवि-
षणभावी कषायादिके अनुसार होना रहता है। अन्वयमे कर्मवर्गीयकोमे अन्वय रहती है उनके अनुसार
रूप मिलता है। उम कर्मवर्गीयकोमे उरयमे बाह्य ज्ञानावरण पर रत्ना रत्न अन्व पडता है। अन्वयमे
धर्म जैसे भाव होते हैं। आयुधवत्के अनुसार मूल वरीय कोडुनेपर उत उत योगिधर्म रत्नको नवा रूप
वरीय धारण करता पडता है। उम तरह यह वस्तुवत्त्व जवनाय रूप रूप संज्ञा वागल्य आदि विभाव भाव
है अगत्र नलद रहता है

बन्धहेतु आसव—निष्ठाव आसवनि प्रमाद कषय और योग मे पाव वस्तुके कारण है। उन्हे आसव-
वस्तु भी कहें हैं। जित भावोमे ज्ञान कर्मोका आसव होता है उन्हे आसव कहें हैं और कर्मवर्गीय आसव
व्यासव कहलता है। पुद्गलकोमे कर्मवत् प्राप्त हो जाता भी व्यासव कहलता है। आत्मप्रदेशोति उनका
अज्ञा व्यासव है। जित भावोमे वे कर्म निवृत्त हैं उन्हे व्यासव कहें हैं। प्रथमलक्षणभावी भावोको साधनवत्
कहते हैं और अग्रिम लक्षणभावी भावोको भाव वस्तु। साधनवत् जेगा नीज मन्त्र मध्यमममक होला मन्त्रवत् आत्म-
प्रदेशोतिपन्धने जैसे कर्म आसोमे और आत्मप्रदेशोमे बंधते। भाववत्को अज्ञान उक्त मन्त्रवत् स्थिति और
अनुभाग पडेता। उम आसवोमे मुख्य अन्तवर्मकण आसव है मिथ्यात्व अर्थात् मिथ्या दृष्टि। पर
जीव अपने आत्मवत्त्वको भूलकर वरीयवि पर दृष्टोमे आत्मभुक्ति करता है और इसके मन्त्रवत् विचार
और विचारो उन्की वरीयाधित व्यवहारोमे उलझी रहती है। लोभिक जगोनाम आदिकी दृष्टिमे ही यह
धर्म जेसी विद्याओता आत्मवत्त्व करता है। स्वगत विवेक नहीं रहता। पदार्थोके स्वरूपमे आसव उनी स्वयं
है। ताराय यह वि लक्षणवत् कषायात्मकोमे ही दूसरी नामवत् प्रकाश नहीं होती। यह सहज और गूढ़ी दाता
प्रकारको मिथ्या दृष्टिवोके कारण मन्त्रवत्त्व नहीं कर पाता। अनेक प्रकारकी देवदूत तथा लोकभूतनाओको
धर्म समलता है। वरीय और वरीयाधित स्त्री पुत्र वृद्धादिके मोक्षमे उचित अनभिज्ञता विवेक निरा दिना

सीधे अनर्धे गन्धर्वप्रोक्तं मुक्ता गन्धर्व है । नृचक्र स्वर्गके अति मन्द आनन्दको अर्थ ही का देता है । अनर्ध प्रमाणके ऊपर हीन भेदको मृत्ति करके क्षिप्ता अहङ्कारका संघन करना है । जिस किसी भी देवकी जिस किसी भी वेपथारी गुरुको जिस किसी भी धामनको अब आद्यान्तरे और लोभमे धननेको संघन हो जाता है । न उगहर अन्तः को मिद्वान्त है और न व्यद्वान्त । वांछि प्रलोभनमे यह सब अन्तर् करने की प्रवृत्ति हो जाता है । ज्ञान, ज्ञान पूजा, बुद्ध, नय, च्छद्वि, रूप और मर्ति आदिके दान मदन होना ही और अन्तर्गत नृचक्र भवजनका उभवा निरन्तर जाता है । मय, भावद्वेषा, वृणा, अन्तर्दोषप्रकाशन आदि कुतर्कादि बन्द होता है । उसको प्रवेष्टिके मूलमे एक ही बात है और वह है स्वयम्भुवचिन्तन । उसे अन्तर्भवका वा कोई अद्वैत नहीं । अतः वह बाह्य पदार्थमें लुप्त हो जाता है । यही विष्णु वृष्टि रूप बोधको जननी है इसीमे अन्तर् गन्धर्वका रूप होता है । अन्तर्भवकीय सत्यका कर्णके उदयमें यह दन्दिमन्त्र प्रकीर्त है ।

अन्तर्गत-जानिबमोह नाम्ना तमके उदयमे मनुष्यको चरित्र धारण करनेके परिणाम नहीं हो पाते । वह चाहता भी है कि भी कलायिको हुआ तब उदय रहता है जिसमे न तो मन्द चरित्र धारण कर पाता है और न देश चरित्र । क्या नृचक्र प्रकाश की है—

(१) अन्तर्गतवर्तन बोध मान गाथा लोभ-अन्तर्गत गन्धर्वका बोध बगनेवाली, स्वर्गदानन्य चरित्रका प्रतिग्रह करनेवाली । अन्तः मिथ्यात्वनिरासिणी कथा । पञ्चवर्ती देवके समान ।

(२) अन्तर्गतलोभान्न बोध मान गाथा लोभ-देश चरित्र-अनुवर्तको धारण करनेके लोभको न होने देने वाली कथा । इसके उदयमे जोर धारणके प्रयोगों की प्रवृत्ति नहीं कर पाता । मिथ्याके देवके समान ।

(३) प्रत्यक्षलोभान्न बोध मान गाथा लोभ-लोक चरित्रकी प्रतिवर्तिता कथा । इसके उदयमे जोर गन्धर्वका करने संयुक्त प्रयोगों धारण नहीं कर पाता । धृति देवके समान ।

(४) नृचक्रन बोध मान गाथा लोभ-लोक चरित्रमें विविधमय देश उत्पन्न करनेवाली कथा । चरित्रान्न चरित्रकी प्रतिवर्तिता । चरित्रदेवके समान ।

उस तरह दन्दिमन्त्र विषयमे अन्तर्गतवर्तनमें निर्माण प्रवृत्ति होनेमे कर्णका अन्तर्गत होता है । अन्तर्गतन निर्वाह कर चरित्रभाव आनेका कर्णका अन्तर्गत नहीं होता ।

प्रमाद-अन्तर्गतवर्तनको प्रमाद कहते हैं । कुमाद कर्ममें अन्तर्गतका भाव होता प्रमाद है । पाँचों चरित्रोंके अन्तर्गत लोभ होनेके कारण, राजकथा कोटिको स्वीकृता और भोजनकथा को चार मिथ्याओंके लोभके कारण, बोध मान गाथा लोभ इन चार कथाओंमें निहित रहनेके कारण, निद्रा और प्रणयमान होनेके कारण अन्तर्गतवर्तन अन्तर्गत भाव होता है । इस अन्तर्गतवर्तन ने कुमादकर्मके प्रति अन्तर्गत ही होती है, माधवी गाथा हितावी भूमिका भी लैयान होने उन्नी है । हिताके मुख्य हेतुओंमें प्रमादका स्थान ही प्रमुख है । बाह्यमें जायका घन हो वा न हो चित्त अन्तर्गत और प्रमादी ध्यवित्तको हितावा बोध चुनिचित है । प्रयत्नपूर्वक दृष्टि करनेवाले अप्रमत्त साधकके द्वारा बाह्य हिता होनेपर भी वह अहितक है । अतः प्रमाद आत्मका मुख्य द्वार है । उपायित् २० वशावर्तमे आचार्य जीनम शण्डयणी नेनाला है कि "अन्तर्गत गोप्य वा अन्तर्गत" अन्तर्गत गोप्य, किसी भी समय प्रमाद न रहने ।

कथा-आत्मका स्वयम् स्वभावतः शान्त और निर्विकार है । परन्तु बोध मान गाथा और लोभ के चार कथाएं आत्मको कर्म देती हैं और ऐसे स्वयम्भुवचन कर देती हैं । ये चारों आत्मको विभाव देती हैं । कोषकथन द्वेष रूप है यह द्वेषका कार्य और द्वेषको उत्पन्न करती हैं । शान्त यदि कोषकथन उत्पन्न करता है तो द्वेष रूप है । लोभ गन्धर्व है । भावा दन्दि लोभको उत्पन्न करती है तो चरित्र है । नात्ममें यदपि गग द्वेष मेरु की दोषविपुलीमें कथाका भाव ही मुख्य है । माहमम मिथ्यात्व दूर हो जानेपर भी यम्भुवचनको दान-द्वेष रूप कथाओं बनी रहती है । जिसमें लोभ कथा तो पदप्रतिष्ठा और यमोक्तियाँ

यदि दोनो सभ्यतामे से ता ईर्ष्याकाणसे आसक्ति हाथ हो जाते है। इसी तरह, आसक्ति और आकाशमे वज्रका गवना, प्रकाश अंधवन, अश्विपूर्वसे पहना, पट्टेमे आसन करना, स्वाध्याय हो अनादन पूर्वमे भुजका, होओपरान्त, अश्वत्थामा गमक थी, जानना वसे वेदना मिथ्या उल्लेख ईश्वर कृपेसे मिथ्या जानमे काण वदना, वदतक अयनात करना, योम-दिशय मरुजकाके पदको लाग करके अम-इह-वीर पक्षको प्रद वदना अमयक प्रकाश, वृद्ध विकल आन्यान, कपलसे आवाजन करना, गमक विषय अर्पद जितने ज्ञान, ज्ञाना और ज्ञानके गतवसे विज्ञ और द्वेष-वस्तुका भाव और क्रियाएं येनी है उन भवमे आहम-दर मेना सम्भार पहना है जो जादाव-श कर्मके आयवका हो जाते है।

देव गण आदिके दर्शनमें अन्तर्गत करना, दर्शनमें अन्तर्गत करना, किसेही आप को देना, अन्ति-
मोका अभिमान करना, देशोका अग्रगण्य स्थान, दीर्घ निद्रा अतिनिद्रा, आकष, सम्प्रभुतिमें दोषोद्भवत्व,
कुलाग्र प्रभुता, वृक्षगण आदि अर्थको विचारक, भव आदि कियारे दर्शनकरण का अन्तर्गत करना है।

अज्ञानावेदगीय-प्राप्तेमें परम श्रीर. दोनोंमें दृष्ट शोक आदि उपाय करनेमें आत्मनिवेदनोपका
अवश्य होता है। स्व. पर. पर. उभयमें दृष्ट उपाय करनेमें दर्शकत्वोपमे अन्वेषिक विवक्षता और शोक कल्पना
निम्न मायकेन वा कल्पकत्वेन आदिने मोक्षगोपी मोक्ष ज्ञाना. पश्चात्तापे कारण अथवा तत्पुत्रे वा विवक्षता
करता. छाती कटकर वा निर. कोडक वा शक्यता करना. दूसरे भाँति फोड़ लेना वा आत्महत्या कर देना. ३५
प्रकार रत्न विवक्षता वि. भुवनवासे भी गे. तू. शोक आदिमें लपन इत्या. अज्ञान प्रयोग. दर्शकता. विवक्षता
अथवा, अज्ञ. उपायोंके छेदन भेदन लाडल. योभा, अन्वेषी आदिमें लपन करना. ज्ञानोपमे लपनता गमता. मोक्ष
वपन. वपन. आत्म दर्शकता. कर्षणोपाय. अज्ञानिप्र. आत्मकता. मन. दृष्टन कायकी. कुरियता. पा. कर्षणी
आशीर्षक. करना. अज्ञेयवाद. विनिर्दिष्ट. वाण. वाण. विवक्षता आदिता वाना. उपाय विवक्षे कार्य. अज्ञान
तुम्में वा दोनोंमें दृष्ट आदिमें उपायक. है के स्व. अज्ञाना. कर्षणीय कर्मके अन्वेषमें वाण. होये है।

[illegible][illegible][illegible]

कारणसे पाप क्रियाओंको प्रोत्साहन देना आदि अन्वि नोपपायके आशयके कारण है। अनेक और दुर्गत्तों भीक उत्पन्न करना, मोक्षसूक्तका अधिस्तव्य, मोक्षके साधनरूपने कवि आदि मोक्ष नोपपायके आशयके कारण है। एक और पापों भय उत्पन्न करना, निर्दयता, दुश्मनोंको नारा देना, आदि अनेक आशयके कारण है। पुष्पविश्रांतिमें जुगुप्सा करना, पर नित्य आदि जुगुप्साके आशयके कारण है। परमप्रीयमान, स्त्रीके स्वरूपका धारण करना, अस्वयं वचन, परमस्वभावा, परलोप दर्शन, वृद्ध होकर भी युवकों सेना प्रवर्तित करना आदि स्वोन्नेद के आशयके हेतु हैं। अन्त्यकोष नापाका अभाव गर्वका अभाव, स्त्रियोंमें अल्प आगमि, ईर्ष्या न होना, राग वर्णके वस्तुओंमें अनादर, स्वदार स्तोष परमप्रीयमान आदि पुण्यके आशयके कारण है। प्रचुर कष्ट, गृहोन्निवेश विनाश, परमस्वभावा अमान, स्त्री या पुरुषोंमें अनंग प्रीति, क्षमजील्युक्त दुश्मनोंका कष्ट उत्पन्न करना, नीचराश आदि ननुमक वेदनीय नोपपायके आशयके हेतु हैं।

तन्मायैवृत्ति—वृद्ध आरम्भ और वृद्धमन्त्रिहृत्तरकावृत्ति आशय करते हैं। मिथ्यादर्शन, तीक्ष्णता, मिथ्याभक्षण, परद्वन्द्वता, निर्भीकता, शत्रु वैर, शत्रुको न करना, धर्मविरोध, शास्त्रविरोध, कृष्णके भ्राता अन्तिममनोविश्राम, निषम्योमें अविद्वन्ता, शत्रु भयान, शिवादि गुरु कर्मोंमें प्रवृत्ति, बाल वृद्ध स्त्री हत्या आदि कृष्णके नन्मायुके आशयके कारण होते हैं।

निर्वचन्यु—छल लब्ध आदि पापान्तर, मिथ्या अभिप्रायेने धर्मोपदेश देना, अधिपत्त आशय, अधिपत्ति, निःसीलता, परमस्वत्तता, मोक्ष के भ्राता और कर्माणि के भ्राता रूप तात्पर्य परिणाम। मन्त्रवाक्य आर्तध्यान, कृष्ण, भेद करना, अनर्थाभावन, मोक्ष कांक्षी आदिको मोक्ष करना, कृष्ण वन्दनादि वन्दना, ज्ञानि कुल शीलमें दूषण आना, मन्त्रवाक्य और, दोष दर्शन आदि पापव भव निर्वचन्युके आशयके कारण होते हैं।

मनुष्यायु—अल्प आरम्भ, अल्प परिश्रम, बिलय, भय स्वभाव, निष्पन्न अर्थद्वार, अन्त्यकाश, मन्त्र-वाक्यमें संकल्प न होना, मिथ्यादर्शन धर्मिणमें मोक्षभाव, मुक्तबोधता, श्रद्धासमाध, अन्त्यकाश, दोष-रहितता, दूरकर्मोंमें अन्वि, अन्विधर्मज्ञानकारण, मन्त्र-वचन, जगत्में अल्प अन्वि, अन्विता, अन्वि-संकल्प, गुरु आदि की पूजा, कर्मों और धर्मके आशयके आशय और अल्प धर्मिण भाव, निष्पत्तता आदि मानवमाय मनुष्यायुके आशयके कारण होते हैं। स्वाभाविक मृत्ता और निर्वचनान धर्म मनुष्यायुके आशयके अभावधर्म हेतु हैं।

देवायु—मगल मंत्र अन्वि अन्विदर्शन का मन्त्र रहने हुए मन्त्र धारण करना, अन्विर्के उभ, मन्त्रा पुष्प के कर्मोंका फल भोगताप, अन्विनिर्देश, मन्त्राभी एकदण्डी विरहणी धर्ममन्त्र आदि तापमन्त्र वाक्य और मन्त्राव आदि धर्मिण परिणाम देवायुके आशयके कारण होते हैं।

नाम कर्म—नाम वचन तापनी कुटिलता, विमोक्षन अन्वि धर्मोपदेशोंमें अथवा उत्पन्न करने, उसमें चक्षु करका, निष्पत्ति, धर्मिण, अन्विर्वाचनता, मन्त्र बांध दण्ड गत आदि रसता, मिथ्या मोक्षी देना, परमिन्दा, अन्विधर्मता, परमस्व रक्षण, अन्विधर्मता, अधिपत्ति, गदा विलम्बीदेश धारण करना, हगमद, कर्मोपपाय, अन्विधर्मता, आश्वीना, बाल वृद्धकर छेड़ छेड़ीना वैर धारण करना, मन्त्रिण कर्म आदि का प्रयोग, मन्त्र आदिके प्रयोगे दुश्मनोंमें कृद्ध्य उत्पन्न करना, देवगुप्त पूजाके दण्डने मन्त्र मोक्षी धर्म आदि कापन अपने शत्रुकी पुष्टि करना, मन्त्र विरहता, परमिन्दा, इत्येक भूषणता, दण्डान्त प्रवर्तित करना, प्रविमा मोक्षता, मन्त्रिण धर्म, उत्पन्न उत्पन्नता, मोक्ष मोक्ष मान माया मोक्ष, पापजीविका आदि कायोंमें अन्वि शत्रु आदिके उत्पन्न अन्वि नाम कर्म का अन्वि होता है।

इत्येक विरहता मन वचन कायकी सत्यता, अन्वि प्रवृत्ति आदिगु गुन्ध धर्मिणकादम गुप्तमान कर्मका आशय होता है।

मोक्षकर नाम—निर्जल सन्धिदर्शन, अन्विर्वाचनता, जगत्के तापके प्रकृष्ट भावता, विनयसमा-जता, निष्पत्ति शीलवन्दन, निष्पत्ति ज्ञानोपयोग, मोक्ष दुःखमोक्ष, यथा शक्ति तप, यथाशक्ति त्याग,

मोक्षतत्त्वविवरण

३१

समाधि, साधु सेवा अर्थात् आचार्य दृष्टान्त और प्रवचनमें भविष्य आसन्नक क्रियाओंमें अथवा निरासन्नक प्रवृत्ति, सासन प्रवृत्ति, प्रवचन माध्यम्य आदि लोहित भावनाएँ तद्गुह्यकार्त्तव्यक प्रवृत्तिके आसन्नक कारण होती हैं। इनमें सम्यग्दर्शनको माय होने वाली अद्भुतता की निम्न भावना ही मूल है।

नीचगोत्र - परनिम्न, आत्मप्रगमा, परगुणविहीन, अपनेमें अधिकतम गुणोंका प्रत्यापन, जानि-मद, कुलमद, बलमद, वपनमद, भुवमद, ज्ञानमद, ऐश्वर्यमद, तपोमद, परप्रभान परद्वन्द्वकरण, परशानि-वादन, गुह्यनिष्कार, गुह्यजोति टक्याकर चरना, गुह्य शोषोद्भावन, गुर विभेदन, गुह्यभोगी स्थान न देना, भयना करना, श्रुति न करना, विनय न करना, उनका अवमान करना, आदि नीचगोत्रके आसन्नक कारण हैं।

उच्चगोत्र - परप्रगमा, आत्मनिष्ठा, पर तद्गुणोद्भावन, तत्त्वद्वन्द्वगोच्छादन, नीचैर्दृष्टि-नम्रभाव, निम्न भव रूप अनुत्पन्न, परका अवमान हान पान्नाद न करना, मुद्भावन आदि उच्चगोत्रके आसन्नक कारण होते हैं।

अन्यथा—दूसरीके दान लाभ भोग उपभोग और वीर्यमें विवश करना, दानकी निन्द-अपना, वैश्वज्ञ-का प्रधान, परवीर्यपदप्राप्त, परमोच्छेद, प्रथमोच्छेद, परनिरोध, वन्दन, कर्णछेदन, गुहाछेदन, इन्द्रिय विनय आदि विवशकार्य विचार और क्रियाएँ अन्यथा करनेका आसन्नक होती हैं।

सांगंय यह कि इन भयोंसे उन उन कर्मोंकी स्थितिरुद्ध और अनुपयोग्य विधाय करने होता है। वैसे आप्तके विवाह अन्य सात कर्मोंका आसन्नक लुप्ततिके भावमें प्रविष्टमय होता रहता है। आसन्नक आसन्नक आयुके विभागमें होता है।

मोक्ष—वैश्ववृत्तिको मोक्ष कहते हैं। इसके वाग्वर्णोंका अभाव होनेपर तथा गतिव कर्मोंकी निर्वन्त होनेपर समस्त कर्मोंका समूल उच्छेद होता मोक्ष है। आत्माकी वैश्ववृत्तिके प्रविष्टका संसार अवस्थामें विभाव परिणामन हो रहा था। विभाव परिणामनके निमित्त हुए जानेमें मोक्षदशामें उसका स्वभाव परिणामन हो जाता है। जो आत्मार्क गुण विवश हो रहे थे वेही स्वाभाविक दशामें आ जाते हैं। विवशदर्शन नम्र-दर्शन बन जाता है। अज्ञान ज्ञान और अकारिण कारिण। नास्त्य वह कि आत्मः का साग नष्टता ही बदल जाता है। जो आत्मा मिथ्यदर्शनार्थ स्वयं अनाधिकारमें अमुद्रिका गुण बना हुआ था वही निर्गल निश्चल और अन्तः चेतनामय हो जाता है। उसका आगे मदा सङ्ग परिणामन हो जाता है। वह चैतन्य निश्चलता है। वह निश्चलन समझकी तरह निश्चलन निश्चल और निर्मल है। न तो निष्पीन दशामें आत्माका अभाव होता है और न वह अचेतन हो जाता है। जब आत्मा एक स्वतन्त्र मीरिह दृश्य है नव जगत्का अभाव ही हो नहीं सकता। उसमें परिणवर्तन चित्तने ही हो जाय पर अभाव नहीं हो सकता। निर्वाणकी भी वह सामर्थ्य नहीं जो जम्बूके विनीमी एक मन्दार समूल उच्छेद कर सके।

बुद्धिमें जब प्रसन्न किया गया कि—‘मन्त्रोंके बाद नशामन होने हे गा स्त्री’ तो उसने इन प्रश्नको अस्वा-ह्वन कोटिमें उठा दिया था। यही कारण हुआ कि बुद्धके निष्पीन निर्वाणके विप्रथम ही तद्गुह्यक कथनार्थ कर डालीं। एक निर्वाण बहु जिसमें चित्तमन्त्रि निगन्तव हो जाती है और बुद्धन निर्वाण बहु जिसमें दीपाक नमस्त चित्तमन्त्रि भी बुद्ध जाते हैं अर्थात् उसका अन्तिम ही अभाव हो जाता है। एक वैदन्ता विज्ञान मन्त्रा और मन्त्रा इन पांच अन्त्यका ही आत्मार्क मन्त्रोंका यह सङ्ग परिणाम था कि निर्वाण दशामें उसका अन्तिमत्व न रहे। आश्चर्य है कि बुद्ध निर्वाण और आत्मार्क तत्त्वदर्शनार्थक निष्पीन वृत्ति, चित्त ही बुद्ध निर्वृत्तिके उपदेशोंके सर्वांगीण अन्तिमका समर्थन करते रहे। यदि निर्वाणमें चित्तमन्त्रिका निरोध हो जाता है, वह दीपाककी तरह बुद्ध जाती है अर्थात् अन्तिममन्त्र ही जाती है तो उच्छेदवादेके बोध-ने बुद्ध कैसे बचे? आत्मार्क नास्त्यत्वमें इवकार तो उसी भयमें करते थे कि यदि आत्मार्क नास्त्य वह तो उच्छेदवादन प्रथम आता है और अन्तिम वहने ही तो आश्चर्यवादक प्रथम आता है। निर्वाण-वर्णामें उच्छेद मानने और प्रथममें बाद उच्छेद माननेमें तत्त्वदर्शनमें कोई विशेष अन्तर नहीं है। यत्कि नास्त्यका यह उच्छेद प्रथमो मुक्तक तथा अत्यन्तमय होनेसे मद्गुह्यता होगा और बुद्धन निर्वाणोत्तर उच्छेद

अनेक प्रकारके उद्भवकारण प्यास धादिने ग्राह्य होनेके कारण प्रसङ्ग होगा। अतः मोक्ष अवस्थामें शब्द चित्त मन्त्रादिकी मत्ता मानना ही उचित है। तत्त्वसंग्रह पत्रिकामें (पृ० १०४) आचार्य नमःशालीने संसार और निर्वाणता प्रतिपादक यह प्रार्थना श्लोक उद्धृत किया है—

“चित्तमेव हि संसारो रागादिकलेशासितम् ।

तदेव तैर्विदुस्त्वत्तं भवान् इति कथयते ॥”

अर्थात् रागादिकलेश-वासनामय किमकी संसार कहते हैं और तब वही चित्त रागादि लेशों धाम-नाशमें मूक्त हो जाता है। तब उसे भवान् अर्थात् निर्वाण कहते हैं। यह जीवन्मुक्तिका वर्णन नहीं है किन्तु निर्वर्णिका। इस श्लोकमें प्रतिपादित संसार और मोक्षता स्वभावही सुखमिच्छा और अनुभवगम्य है। चित्तकी रागादि अवस्था संसार है और उसकी रागादिगतिना मोक्ष। अतः सर्वकर्मक्षयमें प्राप्त होनेवाला स्वस्वभाव ही मोक्ष है। आत्माका अभाव या धैर्यके अभावकी मोक्ष नहीं कह सकते। मोक्षमें निर्वृत्तिका नाम आरोग्य है न कि रोगी की ही निर्वृत्ति या समाधि। स्वास्थ्यलाभ ही आरोग्य है न कि अन्वृत्ति।

मोक्षके कारण—१ संवर—संवर राग्नको कहते हैं। मुख्यतः नाम संवर है। चित्त शरीरमें कैसाका आरुह होता था उन शरीरों, निरोध कर देना संवर कह्यता है। आत्मवका मूल कारण योग है। अतः योगनिवृत्ति ही मूक्तः संवरके पद पर प्रतिष्ठित हो सकती है। परम मन वचन कायकी प्रवृत्तियों संबंध रागना संभव नहीं है। शरीरिक आवश्यकताओंकी पूर्तिके लिए आहार करना मत्स्ययत्ना विगतन करना बलना फिरता बोलना रचना उद्योग आदि विचार करती हो पड़ती है। अतः चित्तमें अंगोंमें भव वचन कायकी क्रियाओंका निरोध है तबमें अंशोंका गुण कहते हैं। गुण अर्थात् रक्षा। मन वचन और कायकी अकुशल प्रवृत्तियोंमें रक्षा करना। यह गुण ही संवरका प्रमुख कारण है। गुणिके अतिरिक्त समिति धर्म अनुप्रेषा परीक्षाद्वय और चार्मि आदिने संवर होता है। समिति आदिमें जिनका निवृत्तिका भाग है उनका संवरना कारण होता है और प्रवृत्तिका अंग शुभवत्त्वक हेतु होता है।

समिति—सूक्ष्म प्रवृत्ति, साध्यानीय कार्य राका। ईसां समिति-देखकर चलता। अर्थात् समिति-हित चित्त प्रिय कृत वाचना। गुण समिति-विधिपूर्वक निरोध आहार रोग। आत्मनिर्माण समिति-देन मोक्षका सिद्धि भी वस्तुका स्वता उद्याना। उत्तम समिति-निर्वन्तु स्थानपर चय मूक्तका निमंत्रण राका।

धर्म—आत्मस्वकर्ममें योग्य करनेवाले विचार और प्रवृत्तियाँ वर्म हैं। उत्तम क्षमा-कथका त्याग करना। शोधके कारण उपस्थित होनेपर भी विवेकवर्णमें उन्हें शान्त करता। कायरता दोष है और क्षमा गुण। जो क्षमा आत्मामें दीनता उत्पन्न करे वह धर्म नहीं। उत्तम मार्दव-सूयता, कोमलता, विनयभाव, साधका त्याग। शान्त गुण सुल आति बल अद्धि तप और शरीर आदिकी विविध विनिष्ठताके कारण आत्मस्वकर्म को न भूलना, इतना अहंकार न करना। अहंकार दोष है, स्वमान गुण है। उत्तम आर्जव-रूयता, सरलता, मन वचन कायमें कुटिलता न होकर सरलभाव होता। जो मनमें हो, तदनुसारी ही वचन और जीवन व्यवहारका होता। माया का त्याग-सरलता गुण है भौतिक दोष है। उत्तम मोच—मृचिता, पवित्रता, निर्लोभ वृत्ति, प्रलोभनमें नहीं फँसना। लोभ रक्षाका त्यागक मनमें पवित्रता लाता। मोच गुण है पर वाह्य सोया और चौकापत्य आदिके कारण छू छू करके दूसरों में घृणा करना दोष है। उत्तम स्पृह—प्रामाणिकता, विश्वास परमात्मन, तत्त्व स्पष्ट भाषण। सब बोलना धर्म है परन्तु परचिन्ताके लिए दूसरेके दोषोंका छिडोना पीडना दोष है। पर वाचाशरीर मत्ता भी दोष हो सकता है। उत्तम मद्रम—द्विद्रिय विषय, प्राणि रक्षण। प्राणी इन्द्रियोंकी विषय प्रवृत्ति पर अकुश रहता, निर्णाल प्रवृत्तिको रोकता, वशोन्दिष्ट होता। प्राणियोंकी रक्षाका ध्यान रखने हुए साधन-पान जीवन व्यवहारकी अहिंसाकी भूमिका पर चलता। क्षम गुण है पर भावगुण वाह्य-विचारकाणमें का अत्यधिक आपत्त रोग है। उत्तम नय—दृष्टानिरोध। मनकी आश तुष्णाओंको रोककर

प्रायश्चित्त विषय सेवावत्त्व (सेवाभाव) स्वाध्याय और व्यूषण (परिग्रहत्याग) में चित्तवृत्ति लगाना । स्वाध्याय-चिन्तकी गत्यावस्था । उपवास, एकाग्रता, रसत्याग, एकाग्रसेवन, मोन, शरीरको सुकुताग न होने देना प्रादि वाच्यत्व है । इच्छानिवृत्ति का तथा गुण है और माय बाह्य कायसेवा, पंचांगि नयना, हठ योग की वृत्ति क्षिप्वा वातन है । उत्तमत्याग—दान देना, त्यागकी भूमिका पर आना । परस्परतुष्टाग भूतोंको भोजन, योगी को ओषधि, ज्ञाननिवृत्तिके लिए ज्ञानके सावन कुटाना और प्राणिमायको अभय देना । समाज और देशके निर्माणके लिए तब धन अदि साधनोंका त्याग । लाभ पूजा नाम आदि के लिए भिन्न जालेवाया दान उत्तम दान नहीं है । उत्तम आतिथ्यत्व—अतिथ्यनभाव, शास्त्र शतार्थमें समत्व भावका त्याग । धन धान्य आदि बाह्यप-निग्रह तथा शरीरमें 'यह मेरा स्वरूप नहीं है, आत्माका धनतो उसका शुद्ध चैतन्यरूप ही' ज्ञानि में किञ्चन—मेरा कुछ नहीं है आदि भावार्थ अतिथ्यत्व है । कर्मजानिष्ठ, रहकर भौतिकतामें दृष्टि हटाकर विमृष्ट आशा-त्मिक दृष्टि प्राप्त करना । उत्तम श्रद्धावत्—इष्ट अर्थात् आत्मस्वरूपमें विकर्ण करना । रसीमुखमें विरक्त होकर मनस्त शारीरिक मानसिक अतिथ्य शक्तिद्वीको आत्मविकाससेनृष्य करना । मनःशुद्धिके बिना केवल शारीरिक श्रद्धावत् न तो शरीरको ही लाभ पहुँचाता है और न मन और आत्मामें ही परिवर्तना लाता है ।

अनुप्रेषा—सद्भावनाएँ आत्मविचार । जन्ममें अर्थक पदार्थ क्षणभंगुर हैं, स्त्री पुत्र आदि पर पदार्थ स्व-भाषण अविश्व है अतः इनके विस्तृतेपर चलेना नहीं होता चाहिए । संसारमें मृत्युमृत्युसे बचनेवाला कोई नहीं । बड़े बड़े सम्राट् और नाथनरामरूप व्यक्तिगणों आयुकी परिसमाप्ति होते ही इस तख्तर शरीरको छोड़ देना होता है । अतः इस भ्रममृत्युमें धनदाना नहीं चाहिए । इस जन्ममें कोई निजीको धरना नहीं है । इन नृत्तममें यद् जीवताता योगियों परिश्रमण करते हुए भी आत्मस्वरूपकी प्राप्ति नहीं करनेके कारण अनेक दुर्बलनाशोंसे वरतिव रहकर रागद्वेष आदि द्वन्द्वमें उलझा रहा । मैं अकेला हूँ, मैं रक्षक एक स्वतंत्र हूँ । स्त्री पुत्र धन धान्य ममान यहां तक कि शरीर भी मेरा नहीं है, हमारे स्वरूपसे जुड़ा है । यह शरीर मांस स्थिर आदि स्नान आयुधोंसे बना हुआ है । इसमें तब डारोंसे मल बहता रहता है । इसकी सेवा करने करने जीवन बीत पस । यह जब तक है तब तक अपना और जगत्तम में उपाकार ही गवना ही, चर केना नाशिये । त्रिने नागदि साव और वनजगत् है उनसे फिर दुर्भाग्यवर्ती सृष्टि होती है कनेक आश्रय होना है, और उम्मे अत्यन्तवृत्ति, समन्ताभाव आदि आध्यात्मिक क्षमियों नागदि जगत्तमोंका समन होना है, आयु भोगवादि कुभाव ऐसे जो सकते हैं, नदिशरीरकी सृष्टि की जा सकती है, पुणने दुविचारोंसे और छोटी आदतोंसे धीरे धीरे उद्धार हो सकता है । यह अन्तर्लोक धनन्त निविचतामें भरा है । इसमें शिथल होता सन्ध्या है । आधिका उद्धार ही मुख्य है । लोकके प्राकृतिक हाका तदर्थ भावसे चिन्तना करनेसे रागादि वृत्तियां अवन और संकुचित होने लगती हैं । साक्षी बननेमें जो आनन्द है वह क्षित होनेमें नहीं । नृत्तममें सद पदार्थ मुख्य हैं, बुद्धिसे अवन धननेके साधन भी विज्ञानसे जास्थित कर दिने है, पन बोध अर्थात् सम्यग्ज्ञान—नृत्तारण्य होता कडित है । जिसमें आत्मा मास्ति और त्रिगुणताका लाभ करे वह बोधि अत्यन्त दुर्लभ है । यह अहिंसाकी भावना, मानवभाव के ही नहीं प्राणिमायके सुखकी आशाधा, जगत्के हितकी पुण्यभावना ही धर्म है । प्राणिमायने मंत्रीभाव, गुणियों गुणमें प्रमोदभाव, दुर्ध्व जीवोंके दुःखमें महादुःखी और संघटनाके विचार तथा जिनसे हमारी चित्तवृत्तिका मेल नहीं खाता उन विपरीत पृष्ठमें द्वेष न होकर तदर्थ भाव ही हमारी आत्माको तथा मानवमायको अहिंसक तथा उच्च भूमिकावर ले जा सकते हैं । ऐसी भावनाओंको सदा चिन्तमें आते रहना चाहिये । इन विचारोंसे सुसंस्कृत वित्त समय आन्तर विकलित नहीं हो सकता, सभी द्वन्द्वोंमें समताभाव रख सकता है और कर्मों के आश्रवोंको रोककर संवरकी ओर ले जा सकता है ।

परिग्रहत्व—मायकता भूय व्यास उड़ गरमी वरतात डांन मच्छर चलने फिरने सोनेमें मानेवाली कंकड़ आदि बाधाएँ, वष आकाश मल रोग आदिकी बाधाओंको शान्तिसे सहता चाहिए । नन रहने हुए भी स्त्री

आदिको संस्कार अविज्ञातवने रहना चाहिए। फिर उपस्था करकेपर भी यदि कोई ऋद्धि मिटि प्रप्त न हो तो भी तात्पर्यके प्रति अनादर नहीं होता चाहिए। कोई सत्याग्र पुरस्कार करे तो हर्ष, न करे तो खेद नहीं करना चाहिए। यदि दण्डस्थाने कोई विषय जान प्राप्त हो गया हो तो यहवार और प्राप्त न हुआ हो तो खेद नहीं करना चाहिए। भिन्नवृत्तिसे जोवन करते हुए भी दोषताका भाव आत्मामें नहीं आने देना चाहिए। इस तरह परीषहजयसे चरित्रमें दृढ़ निष्ठा होती है और इससे आत्म स्वकार संचर होता है।

चारित्र-चारित्र अनेक प्रकारका है। इसमें पूर्ण चारित्र मुनियोंका होता है तथा देव चारित्र धावकोका। मुनि अहिंसा सत्य अजीव्य ब्रह्मचर्य और अपनिकह इन चारोंका पूर्णरूपमें पावन करना है तथा धावक इनको एक अंगसे। मुनियोंके महाप्रत होते हैं तथा धावकोंके अल्पप्रत। इनके विद्याय सामाजिक आदि चारित्र भी होते हैं। सामाजिक—समस्त पापप्रियाभ्रंशका त्याग, समताभावको स्थापना। छंदोपरस्थापना—यदि प्रतीमें दूषण आ गया हो तो फिरसे उत्थर्ण स्थिर होता। परिवारविमृद्धि—इस चारित्रवाले व्यक्तिके घरीयमें दटना हलकापन आ जाता है जो सर्वत्र यमन करते हुए भी इसके घरीयसे हिंसा नहीं होती। मूषम साम्प्रगथ—अथ सव कपायोंका उपासम या हव होनेपर जिसके मात्र मूष्य लोभ-कपाय रह जाती है उसके मूषमसाम्प्रगथ चारित्र होता है। यथास्थानचारित्र—जीवन्मुक्त व्यक्तिके समस्त कपायोंके क्षय होनेपर होता है। जैसा आत्माका स्वरूप है वैसा ही उसका प्रप्त हो जाना यथास्थान है। इस तरह गुणि समिति धर्म अनुप्रेक्षा परीषहजय और चारित्र आदिको क्लेशत्रयी होनेपर नमःपथके प्रवेष्टाका कोई अवसर नहीं रहता और पूर्णसंचर हो जाता है।

निर्जरा-गुणि आदिको सर्वत्र नवृत्त व्यक्ति आगामी कर्मोंके आवस्यको तो रोक ही देता है साथ ही साथ पूर्ववद्ध कर्मोंकी निर्जरा करके क्रमशः मोक्षको प्राप्त करता है। निर्जरा लड़नेको कहते हैं। यह दा प्रवृत्तकी होती है—(१) औपक्रमिक या अधिपाक निर्जरा (२) अनौपक्रमिक या सविपाक निर्जरा। तब आदि साधनाओंके द्वारा कर्मोंको वलात् उदयमें लाकर बिना फल दिये ही लड़ा देना अधिपाक निर्जरा है। स्वाभाविक क्रमसे प्रति समय कर्मोंका फल देकर लड़ा देना सविपाक निर्जरा है। यह सविपाक निर्जरा प्रतिमय हर एक प्राणीके होती ही रहती है और नूतन कर्म बंधन जाते हैं। गुणि समिति और सासकर तरुणी अन्तिके द्वारा कर्मोंको उदयकालके पक्षिके ही भस्म कर देना अधिपाक निर्जरा या औपक्रमिक निर्जरा है। सम्यग्दृष्टि, श्रावक, मुनि, अनन्तागुरुधीका विमंथन करनेवाला, दर्शनमोहका क्षय करनेवाला, उपशान्तमोह गुणधनवाला, क्षयक्षेत्रीवाले, र्थान्मोही और जीवन्मुक्त व्यक्ति क्रमशः प्रगल्भात् गुणी कर्मोंकी निर्जरा करते हैं। 'कर्मोंकी गति टल नहीं सकती' यह एकाल नहीं है। यदि आत्मामें गुरुवार्थ हो और वह साधना करे तो सनस्त कर्मोंको अन्तर्मुखमें ही नष्ट कर सकता है। "नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिस्तरेषु।" अर्थात् नैकड़ों कल्पकाल बीत जायेपर भी बिना भागे कर्मोंका क्षय नहीं हो सकता—यह धन जनोंको मान्य नहीं। जंत तो यह कहते हैं कि "ध्यानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्मकते क्षणतः।" अर्थात् ध्यानलपी अग्नि सारी कर्मोंको क्षण भरमें भस्म कर सकती है। ऐसे अनेक दृष्टान्त मौजूद हैं—जिनहीं अपनी प्राकृष्टाधिका इतना बल प्राप्त कर लिया था कि साधुदीक्षा लेते ही उन्हें कथंन्य लाभ हो गया। पुरानी वाक्याओंको और रागद्वेष आदि कुसंस्कारोंको नष्ट करनेका एकमात्र मुख्य साधन है ध्यान अर्थात् चित्तवृत्तिपोंका निरोध करके उसे एकाम्र करना।

इस प्रकार भगवान् महावीरने बन्ध(दुःख)वन्धके कारण(आत्मब)मोक्ष और मोक्षके कारण—मोक्ष निर्जरा इन पांच नज्जोंके साथ ही साथ आत्मनस्त्वके ज्ञानको भी साथ आवश्यकता बताई जिसे बन्धन और मोक्ष होता है तथा उन अजीव नस्त्वके ज्ञानको जिसके कारण अतारिमे यह जीव बन्धनवद्ध हो रहा है।

मोक्षके साधन—वैदिक संस्कृति विचार वा ज्ञानमें मोक्ष मानती है जब कि यक्ष्म संस्कृति अन्तर अर्थात् चारित्रकी मोक्षका साधन स्वीकार करती है। यद्यपि वैदिक संस्कृतिमें नस्त्वज्ञानके साथ ही गंध बंधास और संन्यासको भी मुक्तिका अंग माना है पर वैराग्य आदि का उपयोग तत्त्वज्ञानकी पुष्टिमें

सम्यग्दर्शन का सम्यग्दर्शन

३५

होता है अर्थात् वैराग्यमे तत्त्वज्ञान परिपूर्ण होता है और फिर मुक्ति । जैन तीर्थंकरोंने "सम्यग्दर्शनज्ञान-जरिणाणि मोक्षमार्गाः" (नृत्वायंमूय १:१) सम्यग्दर्शन सम्पत्तात और सम्यक्चारित्र्यको मोक्षका मार्ग कहा है । ऐसा सम्यग्ज्ञान जो सम्पक्चारित्र्यका पोषक या बर्द्धक नहीं है मोक्षका साधन नहीं हो सकता । जो बात जीवनमें उत्तरकर आत्मपोषक करे वही मोक्षका कारण है । अतः नस्वी अज्ञा और ज्ञानका फल चारित्र्यशुद्धि है । ज्ञान थोड़ा भी हो पर यदि उसने जीवनशुद्धिमें प्रेरणा दी है तो वह सम्यग्ज्ञान है । अज्ञाना मूयम् और तप साधनात्मक वस्तुएँ हैं ज्ञानात्मक नहीं । अतः जैननन्दकृतिने मोरे ज्ञानको भाग ही बताया है । तत्त्वोको मन्धी अज्ञा लाभकर चर्मकी अज्ञा मोक्ष-प्राप्तादका प्रथम सोपान है । आत्मधर्म अर्थात् आत्मस्वभावका और आत्मा तथा शरीरार्थ परस्परार्थोंका स्वरूपज्ञान होना-इसमें भेदविज्ञान होना ही सम्यग्दर्शन है । सम्पक्दर्शन अर्थात् आत्मस्वरूपका स्पष्ट दर्शन, अपने लक्ष्म और कर्मफल-मार्गकी दृढ़ प्रतीति । तप आत्मा स्नेह और लोभादि विषयी भी कारण से जो शब्दा उल और मलिन न हो सके, कोई माध दे या न दे पर भीतरसे जिसके प्रति जीवनको भी बन्धन लगावेनाशा परमात्मसाक्ष संतुल्य हो वह जीवन अज्ञा सम्पक्दर्शन है । इस व्योक्तिके जटने ही साधकको अपने तन्मया स्पष्ट दर्शन होने लगता है । उसे स्वानुभूति-अर्थात् आत्मानुभव प्रतिक्षण होता है । वह मनसता है कि कर्म अत्यन्त-समर्थी प्राप्तिमें है, ब्रह्म पराधीनत्व प्रियावाक्यमें मूर्छी । धृष्टीणि उसकी परिणति एक मिलक्षण प्रकारकी हो जाती है । उसे आत्मकल्याण, मानवकल्याण कल्याण, देश और समाजके कल्याणके मार्गका स्पष्ट भाव हो जाता है । अपने आत्मामें भिन्न विगी भी परादायकी ओक्षा ही दुःखका कारण है । मूल स्वामीन वृत्तिमें है । अवेद्या भी अज्ञानः वही है कि हमारा परादायमें स्वार्थसाधनका भव नम हो । जैसे स्वयं जीवित रहनेकी इच्छा है उसी तरह प्राणिनाशका भी जीवित रहनेका अधिकार स्वीकार करें ।

स्वतन्त्रज्ञान और स्वाधिकार पर्यायका ज्ञान सम्यग्दर्शन है । उसके प्रति दृढ़ अज्ञा सम्यग्दर्शन है और तद्वद् होनेके मायन् प्रयत्न सम्पक्चारित्र्य है । यथा—प्रत्येक आत्मा जैनमत्वा धनी है । प्रतिक्षण परम्य बदलने हुए भी उसकी अविच्छिन्न प्राप्ति अस्मत्स्वात्मक बलकी रहैगी । उगता कर्म समूल नाश न होगा । एक इच्छया दूसरे इच्छया कोई अधिकार नहीं है । भगार्थ पक्षमे और धामनाएँ आत्मता निरूपण नहीं है, विकारभाव है । शरीर भी पर है । हमारा स्वरूप तो चैतन्यभाव है । हमारा अधि-कार अपनी गुणपर्यायों पर है । अपने चित्त और अपने विचारोंमें हम जैसा चाहें वैसा बना सकते हैं । हमेंको मनाना विचारना हमारा तन्माभितिक अधिकार नहीं है । यह प्रथम है कि द्वारा हमारे मनने विगडनेमें निमित्त होता है परनिमित्त उपादानकी योग्यता ही विकास करता है । यदि उपादान कम-जोड़ है तो निमित्तके द्वारा अत्यधिक प्रभावित हो सकता । अतः मनना विगडना बहुत कुछ अपनी भीतर ही योग्यता ही निर्भर है । इसतरह अपने अहमके स्वरूप और स्वाधिकारपर अटक अज्ञा होना और आचार व्यवहारमें इसका उत्प्रेषण न करनेकी दृढ़ प्रतीति होना सम्यग्दर्शन है ।

सम्यग्दर्शनका सम्यग्दर्शन—

सम्यग्दर्शनका अर्थ मात्र यथार्थ देखना या वास्तविक पहिचान ही नहीं है, किन्तु उस दर्शनके पीछे होनेवाली दृढ़ प्रतीति, जीवन अज्ञा और उसकी कायम रखनेकेलिए प्राणीकी भी बाड़ी लगा देनेका अट्ट विश्राम ही वस्तुनः सम्यग्दर्शनका स्वरूपार्थ है ।

सम्यग्दर्शनमें दो शब्द हैं सम्पक् और दर्शन । सम्पक् शब्द गोपेक्ष है, उगमें विवाद हो सकता है । एक मन जिसे सम्पक् समझता है दूसरा मन उसे सम्पक् नहीं मानकर मिथ्या मानता है । एक ही वस्तु परिस्थिति विशेषमें एक को सम्पक् और दूसरेको मिथ्या हो सकती है । दर्शनका अर्थ देखना या निरूपण करना है । इसमें भी भ्रान्तिकी सम्भावना है । सभी मन अपने अपने पक्षको दर्शन अर्थात् मानाकारण किया हुआ बताते हैं । अतः कौन सम्पक् और कौन असम्पक् तथा कौन दर्शन और कौन अदर्शन

में प्रश्न मानव मस्तिष्कको आलोकित करने रहते हैं। इन्हीं प्रश्नोंके समाधानमें जीवन का रहस्य क्या है ? धर्मकी आवश्यकता क्यों है ? अदि प्रश्नोंका समाधान विहित है।

सम्बन्धधर्म एक क्रियात्मक पाद है, अर्थात् सम्बन्ध-अच्छीतरह दृष्टि-देखना। प्रत्येक प्रश्न है कि—'क्यों देखना, किसको देखना और क्यों देखना।' 'क्यों देखना' को इसलिए कि मनुष्य स्वभावतः मनदर्शील और दर्शनशील प्राणी होते हैं। उनका मन यह तो विचारता ही है कि—यह जीवन क्या है ? क्या इसमें मरणनय है ? इसकी धारा है या आगे भी ? त्रिदर्शीभर जो अनेक इन्हीं ओं संघर्षोंमें जूझता है वह किस-लिए ? अतः जब इसका स्वभाव ही मनदर्शील है तथा संसारमें मैकड़ों में प्रचारात् मनुष्यको जलतु वस्तु-स्वरूप दिखाते हुए चारों ओर घूम रहे हैं, 'धर्म' दुःख, नन्त्रति दुःख, धर्मकी रक्षा करे, संस्कृतिको बचाओ' आदि धर्मप्रचारकोके नारे मनुष्यके कानके पर्चे फाड़ रहे हैं तब मनुष्यको न चाहने पर भी देखना तो पड़ेगा ही। वह तो करीब करीब निश्चित ही है कि मनुष्य या कोई भी प्राणी अपने लिए ही मर-कुछ करता है, उसे सर्वश्रेष्ठ वस्तु अपनी ही अपना है, जगत्पदोंमें अपना है कि 'आत्मनो वै कामाय सर्वं प्रियं भवति।' कुतुम्ब नष्टी पुत्र तथा मरीरका भी ग्रहण अपनी आत्माकी तृप्तिकेलिए किया जाता है। अतः 'किसको देखना' इस प्रश्न का उत्तर है कि सर्वप्रथम उस आत्मनो ही देखना चाहिए जिसकेलिए यह सब कुछ किया जा रहा है, और जिसके न रहने पर यह सब कुछ व्यर्थ है, नहीं अपना दृष्टव्य है, उसीको मध्यवर्तन हमकरना चाहिए। 'कैसे देखना' इस प्रश्न का उत्तर धर्म और सम्प्रदायों का निरूपण है।

जैनधर्माचार्योंने 'वस्तुस्वभावतो धर्मो' यह धर्मकी अन्तिम परिभाषा दी है। धर्मको धर्मनुका अपना निज स्वभाव ही धर्म है तथा स्वभावमें व्युत्पन्न होना अधर्म है। मनुष्यका मनुष्य रहना धर्म है पशु इनका अधर्म है। आत्मा जब तक अपने स्वरूपमें है परमात्मा है, जहाँ स्वस्वमें व्युत्पन्न हुआ अधर्मात्मा बना। अतः जब स्वरूपस्थिति ही धर्म है तब धर्मकेलिए भी स्वरूपका जलना नितान्त आवश्यक है। यह भी ज्ञाना चाहिए कि आत्मा स्वस्वच्युत क्यों होता है ? यद्यपि जन्मका मर्म होता उसकी स्वस्वच्युति है, एतावता वह अधर्म है पर जल नष्ट हो, अतः उसे वह भान ही नहीं होता कि मेरा स्वरूप नष्ट हो गया है। जैन तत्त्वज्ञान तो यह कहता है कि जिस प्रकार अपने स्वस्वमें व्युत्पन्न होना अधर्म है उसी प्रकार दूसरेकी स्वस्वमें व्युत्पन्न करना भी अधर्म है। सर्व श्रेष्ठ करके ज्ञानस्वरूपमें व्युत्पन्न होता जितना अधर्म है उतना ही दूसरे के ज्ञानस्वरूपमें विघ्न करने उसे स्वस्वच्युत करना भी अधर्म है। अतः गंगा प्रत्येक विचार धारण, व्यवहारयोग और शारीरिक प्रवृत्ति अधर्म है जो अपनेकी स्वस्वच्युत करनी हो या दूसरेकी स्वस्वच्युतिका कारण होनी हो।

आत्मनो स्वस्वच्युत होनेका मुख्य कारण है—स्वरूप और स्वाधिकारकी मर्यादापर अज्ञान। संसारमें अनन्त अचेतन और अनन्त चेतन द्रव्य अपना स्वतंत्र अस्तित्व रखते हैं। प्रत्येक अपने स्वरूपमें परिपूर्ण है। उन सबका परिणामन नष्टन अपने उपादानके अनुसार होकर भी दूसरेके निमित्तमें प्रभावित होता है। अतः अचेतन द्रव्योंका यद्यपि संघर्षोंके आधारमें स्वतंत्र परिणामन होता रहता है पर जड़ होनेके कारण उनमें बुद्धिपूर्वक प्रिया नहीं हो सकती। जैसी जैसी मादमी जड़नी जाती है वैसा वैसा उनका परिणामन होता रहता है। मिट्टीमें यदि शिप पड़ जाय तो उसका विपक्षन परिणामन हो जायगा यदि धार पड़ जाय तो लाग परिणामन हो जायगा। चेतन द्रव्य ही ऐसे ही जिनमें बुद्धिपूर्वक प्रवृत्ति होती है। ये अपनी प्रवृत्ति को बुद्धिपूर्वक करने ही में साथ ही साथ अपनी बुद्धिके अनधिकार उपयोगके कारण दूसरे द्रव्योंकी आगे अर्थात् जगत्की कुचष्टा भी करने हैं। यह सही है कि जलतक आत्मा खण्ड या सरीरपरान्तर्ग है तबतक उसे परपदायकी आवश्यकता होगी और वह परपदार्थोंके विना जीवित भी नहीं रह सकता। पर इस अनिवार्यताधर्मों में उसे यह सम्मोहदर्शन तो होता ही चाहिए कि—'यद्यपि आज मेरी अणुदशा में शरीरादिके परान्तर्ग होनेके कारण नितान्त परपदायक स्थिति है और इसके लिए यत्किंचित् पराम्पद आवश्यक है पर मेरा निरावेदनः परपदार्थोंका कोई अधिकार नहीं है'

सम्यग्दर्शन का सम्बन्धन

६७

प्रत्येक इच्छा अपना अपना स्वामी है।" इस तरह व्यक्तिस्वातन्त्र्यकी उद्घोषणा जैन सन्तब्रानिषेने अपने निर्भयनायि की है। और इसके पीछे हजारों राजकुमार राजपूत छोड़कर इस व्यक्तिस्वातन्त्र्यकी उपायानामें लगते आए हैं। इसी सम्प्रदर्शनकी ज्योति है।

प्रत्येक भ्रष्टा अपनी तरह जगत्में विद्यमान अन्त आत्माओंका भी यदि समान-आस्थापित कर स्वीकार कर ले और अन्ततः इच्छाके संग्रह या परिग्रहका पाप और अनाधिकार चेष्टा भूल ले तो जन्ममें युद्ध संग्राम हिंसा द्वेष आदि क्यों हों? आत्माके स्वरूपभूत होनेका मुख्य कारण है परमेश्वर-भिर-भाव और परमहिंसेच्छा। प्रत्येक मिथ्यादर्शी आत्मा यह चाहता है कि सनातन सधन जीवधारी उसके इनामपर चले, उसके अधीन रहे, उसकी उच्चता स्वीकार करे। इसी व्यक्तिगत अनाधिकार चेष्टाके फलस्वरूप जगत्में जाति वर्ण संग आदिप्रभुषा वैभवंकी घुट्टि हुई है। एक जातिमें उच्चस्थता अभिमान होनेपर उसमें दूसरी जातिवांछी नीचा रखनेका प्रयत्न भिद्य। मानवजातिके काफी बड़े भागकी सम्पूर्ण चेतनित किया गया। गैरसंगतानोंकी मायक जाति बनी। इस तरह जाति वर्ण और रंगके आधारसे पुनः बने और इन निर्गोत्रांति अपने वक्की उच्चता और लिप्याकी पुष्टिकोत्पत्ति दूसरे मनुष्योंपर अद्वय-द्वेष प्रस्थापन किए। स्वीताथ भोगकी वस्तु रही। स्त्री और शूद्रका दर्जा अत्यन्त घटित नमकी गया। जैन नीतिश्रेष्ठि इस अनाधिकार चेष्टाको मिथ्यादर्शन कहा और बताया कि इस अनाधिकार चेष्टाकी समाप्ति बिना सम्प्रदर्शनकी प्राप्ति नहीं हो सकती। अतः मृत्युः सम्प्रदर्शन-आत्म-स्वरूपदर्शन और आत्मविकारके जानमें ही परिगमान है। शास्त्रोंमें इसका ही स्थापना, स्थापन, स्वरूप-नृपत जैमि मध्यमि वर्णन किया गया है। जैन परम्परासे सम्प्रदर्शनके विविध रूप पाए जाते हैं (१) नत्वाय-ध्यान (२) जिनदेव सात्त्विक गुरुका ध्यान (३) आत्मा और परमा भेदज्ञान आदि।

जैनदेव, जैनमात्र और जैनगुरुकी धृष्टिसे पीछे जो यही आत्ममात्राधिकारकी बात है। जैनदेव परम धीनरागात्मके प्रतीक हैं। उस धीनरागात्म और आत्मतात्विक प्रति सम्पूर्ण निष्ठा रखे बिना आत्म और गुरुभक्ति भी अशुद्ध है। अतः जैनदेव मान्य और गुरुकी धृष्टि का आन्तरिक अर्थ किसी व्यक्ति-विशेषकी धृष्टि न होकर उन गुरुके प्रति अटूट धृष्टि है जिन गुरुके से प्रतीक है।

आत्मा और परमात्मके विवेकज्ञान भी उसी आत्मदर्शनकी और उपाय कहता है। इसी तरह गन्तव्यधृष्टानमें उन्नी अन्तः, आत्मको बन्ध करने वाले और आत्माकी कृतिमें कारणभूत तत्त्वोंकी धृष्टि ही अंगभूत है। इस विवेचनसे स्पष्ट हो जाता है कि सम्प्रदर्शन आत्मस्वरूपदर्शन और आत्मविकारका परिज्ञान तथा उसके प्रति अटूट जीवन धृष्टि ही है। सम्प्रदर्शनके जीवनमें परिग्रहसंग्रह और हिंसाका कोई स्थान नहीं रह सकता। वह तो मात्र अपनी अन्तरात्मा ही अपना अधिकार नष्टकर जिनमें दूसरी आत्माओंकी या अन्य जड़जानोंकी अधीन करने की चेष्टाएँ हैं उन सभीका अधर्मही मानता है। इस तरह यदि प्रत्येक मानवको यह आत्मस्वरूप और आत्मविकारका परिज्ञान हो जाय और वह जीवनमें इसके प्रति निष्ठावान् हो जाय तो संसारमें परम शांति और सहयोगका साम्राज्य स्थापित हो सकता है।

सम्प्रदर्शनके इस अन्तरात्मिक जगत और शरीर पूजा-गठन के लक्ष्य है। अमुक पदार्थमें पूजन और अमुक प्रकारकी इच्छा पूजा आज सम्पूर्ण स्थानी जाती है। जो महावीर और परमपूज्य धीनरागात्म के प्रतीक से आज उनकी पूजा स्थापित, पुष्पपानि, नूनवाधामानि जैमि शूद्र कामतारोंकी पुष्टिके लिए ही की जाने लगी है। इतना ही नहीं इन वीर्यकरोंका 'सच्चा इत्यादि' कहलाता है। इनके मन्दिरोंमें शासनदेवता स्थापित हुए हैं और उनकी पूजा और भक्तिमें ही मुख्य स्थान प्राप्त कर लिया है। और वह सब ही सच्चा सम्प्रदर्शनके विरुद्ध नामकर।

जिस सम्प्रदर्शनमें मन्त्राण वागदातकी स्थानी समस्तपदने देवके समान बताया उसी सम्प्रदर्शनकी ओटमें और शास्त्रोंकी ओटमें जातिगत उत्तम-न्यून-वैभवं-भयक प्रचार किया जा रहा है। जिस शास्त्रदर्शाधित या शरीराधित भावोंके विनाशके लिए आत्मदर्शनका सम्प्रदर्शनका उपदेश दिया गया

था उन्होंने शरीराश्रित पिण्डशुद्धि आदिके नामपर बाह्यगमनकी वर्णाश्रनध्यवस्थाको विवक्षित किया जा रहा है। इसपर यह अवगत करने सम्यग्दर्शनका ही सम्यग्दर्शन प्राप्त नहीं होता तब तक न जाने क्या क्या अज्ञान-बलाय उसके पश्चिम तानने मानवजातिको पतन करती रहती। अतः आत्मस्वरूप और आत्माधियात्मकी सम्योदायी पोषण करने वाली धारा ही सम्यग्दर्शन है अन्य नहीं। यही धर्म है।

दो विध्यादर्शन-मेरे आगे 'संस्कृतिके सम्प्रदर्शन' प्रकरणसे लिया है वि-गर्मन्व बाह्यके १० प्रतिपन्न संस्कारों में बापके रजोवीर्यके पाणिनासुधार होने से और १० प्रतिपन्न संस्कार जन्मात्मके आते हैं। उन १० प्रतिपन्नमें जो जो मध्य संस्कार होंगे वे इधरकी समझमें प्रभावित होकर अपना अस्तित्व स्थापन कर देते हैं। अतः जिन संस्कारोंमें बालककी अपनी बुद्धि कोई कार्य नहीं कर सकती वे सब मां बाप और समाजव्यवस्थाकी देन हैं अर्थात् अगृहीत संस्कार हैं। जिन संस्कारोंको या विचारोंको बालक स्वयं शिक्षा उपदेश आदिके बुद्धिपूर्वक ग्रहण करता है वे गृहीत संस्कार हैं। अब विचारिए कि १८ या २० वर्षकी उमर तक, जगतक बालक शिक्षा है तब तक मां बाप, समाजके बड़े-बड़े धर्मगुरु, धर्मप्रचारक, शिक्षक सभी उस बालकको अपने सानिध्यमें रखकर प्रवृत्त करते हैं। बालक सदैव कोन करता है। ये सब मां-बाप, शिक्षक और समाज आदि उस छोटे बच्चेका जगत् अपने संस्कारानुसार काले काल गीले शब्दों प्रतिक्षण लगाते रहते हैं और उसकी स्वरूपमूल संकेतोंकी रचना-प्रतीति करते रहते देना चाहते हैं। जब वह बालक होता है और अपने स्वरूपदर्शनका प्रयत्न करता है तो अपने मतलबों कागजकी पंखोंका पता है। हमारे रंग तो ताम्रमांसकी हैं काला हमें काला रंग है। साया जीवन उस धर्मात्मा को एक करनेमें ही बीत जाता है। मायाजगत् कि-यह अगृहीत मिश्रण जो मां बाप शिक्षक समाजव्यवस्था आदिने कच्ची उमरमें प्राप्त होता है दुनियात है। गृहीत-विस्मयकी तो विषये कि यह बुद्धिपूर्वक स्वीकार करता है बुद्धिपूर्वक गुण छोड़ भी सकता है। अतः पहिली आवश्यकता है-मां बाप समाज और शिक्षकवर्गकी सम्यग्दर्शन बनाते हैं। अन्यथा ये स्वयं तो मिथ्यादृष्टि देने ही हैं पर आपको नखीदीको भी अपने कानि विचारोंमें दूषित करते रहेंगे।

जिन प्रकार मिथ्यादर्शन दो प्रकारका है उसी प्रकार सम्यग्दर्शनके भी निर्गमन-अर्थात् बुद्धिपूर्वक प्रयत्नके बिना अनायास प्राप्त होनेवाला और अधिगमन अर्थात् बुद्धिपूर्वक-समीक्षात्मक सीखा हुआ, इस प्रकार दो भेद हैं। ब्रह्मात्मके आगे हुए सम्यग्दर्शन संस्कारका निरंतरजमी ही सहायक है। अतः जगत मां बाप, शिक्षक, समाजके देना, धर्मगुरु और धर्मप्रचारक आदिकी सम्यग्दर्शनका सम्यग्दर्शन न होना तब तक ये अनेक निर्वर्क विवाकाण्डों और विचारसूत्र रुद्धियों द्वारा धर्म और सम्यग्दर्शनके नामपर नूतनपीढ़ीको पिछले जायगे और निरर्गमिथ्यादृष्टियोंकी मूर्छा करने जायेंगे। अतः यदि पीढ़ीक सुधारके लिए व्यक्ति को सम्यग्दर्शन प्राप्त करना होगा। हमें उस मुक्तमन मन्त्र-आत्मस्वरूप और आत्माधियात्मकी इन नेताओंकी सहायता होगी और हमसे करवद्ध प्रार्थना करनी होगी कि इन कच्चे बच्चेपर रक्त करो, इन्हें सम्यग्दर्शन और धर्मके नामपर बाह्यगत उन्मत्तनीचत शरीराश्रित पिण्डशुद्धि आदिमें न उलझाओ, थोड़ा थोड़ा आत्मदर्शन करने दो। सम्भारगत रुद्धियोंकी चर्नका जामा मत पहिनाओ। बुद्धि और विवेकका जाग्रत होने दो। थड़ाके नामपर बुद्धि और विवेककी आंतिकी मत बुझाओ। अपनी प्रतिपत्ति स्थिर रखनेके लिए तई पीढ़ीके दिग्दर्शनको मत रोकें। स्वयं समझो जिससे तुम्हारे संस्कारों आने वाले लोभमें समझदारी आवे। रुद्धिचक्रका अनायास पतनाय आदिके नामपर शीघ्र मंदकर अनुगमन न करो। तुम्हारा वह पाप नहीं पीढ़ीको भोगना पड़ेगा। भारतकी पतन-जवा हमारे पूर्वजोंकी ही गमनी या संकुचित दृष्टिगत परिणाम थी, और आज जो स्वतंत्रता मिली वह गार्गीयुगके सम्यग्दर्शाओंके पुण्यापेका फल है। इस विचारधाराको प्रोत्साहित, हिंदुत्व, धर्म और संस्कृतिके नामपर फिर तम-सूत्र मत करो।

मारोस यह कि आत्मस्वरूप और आत्माधियात्मके दोषक उपबृंहक गरिबधर्म और संशोधक कर्तव्योंका प्रचार करो जिससे सम्यग्दर्शनकी गन्धरा चले। व्यक्तिगत पाप व्यक्तिको तो भोगना ही

पुराणका सम्बन्ध

३९

पढ़ना है पर उसका मुख्य विषय समानगरीयों के अन्तर्गत होता है, जो सारे समानगरीयों को ही अन्तर्गत करने का प्रयत्न करता है। तुम तो समझ सकते हो पर तुम्हारे धर्म के तो तुम्हारे नामपर न जाने क्या क्या करने चाहिये। अतः उनकी धर्म पर समानगरीयों के अन्तर्गत स्थिर प्रयत्न करो।

परम्परा का सम्बन्ध—

प्राचीन नवीन या समीचीन ?

मनुष्यों में प्राचीनताका मोह इतना बड़ा है कि अच्छी से अच्छी बातको वह प्राचीनताके अन्तर्गत उठा देता है और बुराई तथा विवेकको तार्किक रूप में 'आधुनिक' कहकर आसानी से बर्बाद कर देता है। इस मूढ़ मान्यता के कारण तो नहीं है, कि प्राचीन होनेसे ही कोई विचार अच्छा और नवीन होनेसे ही कोई बुरा नहीं कहा जा सकता। विवेकपूर्ण हमेशा प्राचीन होता है, अनादिमे आता है और सम्बन्धपूर्ण नवीन होता है पर हमसे विवेकपूर्ण अच्छा और सम्बन्धपूर्ण बुरा नहीं हो सकता। आचार्य सनत्कुमारने धर्मवेदान्तकी प्रतिज्ञा करते हुए कहा है—“वेदाध्यायि समीचीनं धर्मं कर्म-निबन्धनम्।” इसमें उगते प्राचीन या नवीन धर्मके उपदेश देनेकी बात नहीं करी है किन्तु वे ‘समीचीन’ धर्मका उपदेश देना चाहते हैं। जो समीचीन अर्थात् सच्चा हो बुद्धि और विवेकके द्वारा सम्यक् सिद्ध हुआ हो, वही शास्त्र है न कि प्राचीन या नवीन। प्राचीनमें भी कोई बात समीचीन हो सकती है और नवीनमें भी कोई बात समीचीन। दोनोंमें अन्तर्नीचीन बातें भी हो सकती हैं। अतः परीक्षा कर्तव्य है जो सारी समीचीन उतरे वही हमें शास्त्र है। प्राचीनताके नामपर पीतल पात्र नहीं हो सकता और नवीनताके कारण गोता व्याप्त नहीं। कभीभी सच्ची हुई है, जो हमनेपर समीचीन निकले वही शास्त्र है।

आचार्य सिद्धगेन विचारने बहुत श्रम होकर इन प्राचीनता-प्रतिज्ञाओंको सम्बोधित करने हुए छठवीं शताब्दीतकामें बहुत मार्मिक चेतावनी दी है, जो प्रत्येक संशोधकको सदा स्मरण रखने योग्य है—

यदाक्षितपरिणतो जने बिदुषामिच्छति वक्तुमप्रतः ।

न च तत्क्षणमेव शोयते जगतः किं प्रभवति देवताः ॥

समीचीन विद्वानोंके सामने प्राचीनसिद्धिवादी बिना पढ़ा पंडितमन्य जत्र अंतर्गत बोलनेका साहस करता है, वह सभी क्यों नहीं भ्रम हो जाता ? क्या दुनियामें कोई व्याप्त-अव्याप्तको देखनेवाले देवता नहीं है ?

पुरातनार्थं निपता ध्वजस्यितस्तथैव सा किं परिचिन्त्य सेवयति ।

तपेति वक्तुं मन्त्रहोमोवाङ्मयं न जातः प्रथमं तु विद्विषः ॥

पुराणे पुराणोंमें जो व्यवस्था बिबिध की है वह विचारनेपर क्या धर्म ही सिद्ध हो सकती है ? यदि समीचीन सिद्ध हो तो हम उसे समीचीनताके कारण स्मृत मानेंगे, प्राचीनताके नामपर नहीं। यदि वह समीचीन सिद्ध नहीं होती तो मरे हुए पुराणोंके जुड़े गोत्रके कारण 'तथा' ही में हो निष्कर्षके लिए हम उलझ नहीं जाते हैं। ऐसी हम समीचीनप्रियताके कारण यदि विरोधी बहने हैं तो उन्हें। अज्ञानवश कारण फूल तो बढ़ाये जा सकते हैं पर उनकी हर एक शाखा अज्ञानमूलक नहीं किया जा सकता।

बहुप्रकाराः स्थितयः परस्परं विरोधयुक्ताः कथमाशु निरचयः ।

विशेषसिद्धाविषयेव नेति वा पुरातनमेवमहस्यं युज्यते ॥

पुराणी परम्पराएँ बहुत प्रकारकी हैं, उनमें परस्पर पूर्व-परिचय के बिना विरोध भी है। अतः बिना विचार के प्राचीनताके नामपर बड़े निषेध नहीं दिया जा सकता। किसी कार्यविमोचकी सिद्धिके लिए 'वही' व्यवस्था है, अन्य नहीं 'वही' पुराणी आचार्य हैं। यदि उद्देशकी बातें पुरातनमेनी जड़ ही कह सकते हैं।

अतोऽयमन्यस्य स्वयं पुरातनः पुरातनैश्च समो भविष्यति ।

पुरातनैर्विद्यतवक्षितेषु कः पुरातनोऽस्तस्य परीक्ष्य रोन्वेत् ॥

आज बिसे हम नवीन कहकर उड़ा देना चाहते हैं वही व्यक्ति घरनेके पार नई पीढ़ीकेलिए पुराना हो जायाग और पुरानेकी गिनतीमें शामिल हो जायगः । प्राचीनता अस्थिर है । बिनाह आज इस पुराना कहने के वे भी अपने जमानेमें भग रहे होंगे और जो उस समय नवीन कहकर दुर्दृष्टिसे जाने होंगे वे ही आज प्राचीन बने हुए है । इस तरह प्राचीनता और पुरानता जब कालकृत है और कालचक्रके परिणामोंके अनुसार प्रत्येक नवीन पुरातनोकी शक्तिमें सम्मिलित होना जाता है तब कोई भी विचार बिना परीक्षा किये इस गड़बड़ पुरातनताके सामना करने स्वीकार किया जा सकता है ?

विनिश्चयं हेति यथा प्रथा-संस्तथा तथा निश्चितवत्प्रतीतिः ।

अन्यथावायथा गुरुोऽन्यथापीरिति ध्वस्यन् स्ववपाय यावति ॥

प्राचीनतामूढ़ आँखों से निरर्थक अंशक्ति होनेके कारण अपने अन्तिममें ही निर्णयदा भान वक्तके प्रसन्न होता है । उनके जो वही अन्य है कि 'अवग ही उनमें कुछ नन्व होना ? हमारे पुराने गुरु अधोपवन थे, उनके वाक्य मिथ्या हो नहीं सकत, हमारी ही बुद्धि अन्य है जो उनके जन्मोंन नह नहीं पहुँचती' आदि । इन मिथ्याचन आलसी पुराणश्रमियोंकी ये सब बुद्धिध्वजाके नीचे प्रयत्न है और उनके द्वारा वे आत्मविनाशकी ओर ही नेछाये श्रद्ध रहे हैं ।

मनुष्यवृत्तानि मनुष्यलक्षणैर्मनुष्यहेतुः नियतानि नैः स्वयम् ।

असंशयपाराध्यलक्षेषु कर्णबान्धावपाराधि कथं ग्रहीष्यति ॥

जिन्हें इन पुरातन कहने के वे भी मनुष्य हो थे और उन्होंने मनुष्योकेलिए ही मनुष्यवर्तिकाक वर्णन किया है । उनमें कोई ईश्वी चमत्कार नहीं था । अतः जो आलसी या बुद्धिजड़ हैं उन्हें ही वे अगाध महान या रहस्यमय मालूम हो गकते हैं पर जो गमोअकचता मकरपी ई वह उनके आस मेंदर 'गहन रहस्य'के नामपर बैसे स्वीकार कर सकते हैं ।

यदेव विनिश्चिन्त विषयप्रकल्पितं पुरातनैश्चरामिति प्रदास्यते ।

विनिश्चितायश्च मनुष्यवाक्कृतिर्न पश्यते प्रत्युत्तिपोह एव सः ॥

कितनी भी असाझ और अनजान इतने प्राचीनताके सामना प्रशंसित हो रही हैं और चन रही हैं । उनकी असाझता 'पुरातनोवन और हमारी अशक्ति' के नामपर भूषण बन रही है तथा मनुष्यकी प्रत्यक्षमिड बोधनमय और बुद्धिप्रवण थी रचना आज नवीनताके सामना दुर्दृष्टिई जा रही है । यह तो प्रत्यक्षके ऊपर स्मृतिकी विषय है । यह मात्र नम्रिमृदुता है । इसका बिबेक या भ्रमोक्षणमें कोई मान्य नहीं है ।

न गौरवाकांतमतिविंशाहते किमत्र युक्तं किमयुक्तमर्थतः ।

युगवयोपममर्थे हि गौरवं कुमादणनानुत्तमतोऽन्यथा भवेत् ॥

पुरातनके मिथ्यागौरवका अभिमान व्यक्ति युक्त और अयुक्तता विचार ही नहीं कर सकत । उनकी बुद्धि उस बोधे उड़कनसे इनसे दब जाते है कि उनकी विचारशक्ति सर्वथा पड़ हो जाती है । अन्तमें पाचाने लिखते हैं कि गौरव गुणकृत है । जिसमें गुण है वह जड़े प्राचीन हो या नवीन या मध्य-युगीन, गोन्वके योग्य है । उनके मिथ्या अन्य गौरवके नामका डोल पीटना किनी कुत्सामिबेके आन कुत्सके नाममें मनोवैकं गिड़ करनेके समान ही है ।

यदि फालिदानमें भी इन प्राचीनतामूढ़बुद्धियोंकी परम्परायनेबुद्धि कहा है । वे परीक्षकनिर्वा यराहता करने हुए लिखते हैं-

पुराणमित्येव न सामु सर्वं न चापि काव्यं नवविषयवक्षम् ।

ततः परीक्ष्यामतरद भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेमद्विः ॥

अर्थात् सभी पुराना अच्छा और खरी नया दुष्ट नहीं हो सकता। समझदार परीक्षा करके उनमेंसे सर्वोत्तमको ग्रहण करते हैं। भृष्ट ही दुष्टोंके दहकावेमें आता है।

अतः इस प्राचीनताके मोह और नवीनताके असादरको छोड़कर समीचीनताकी ओर दृष्टि रखनी चाहिए। नवीन हम नूतन पीढ़ीकी प्रगति समीचीन बना सकेंगे। इस प्राचीनताके मोहने अशुभ अन्धविश्वासों, कुप्रथाओं, निर्धारक परम्पराओं और अन्धक कुलान्तावलीको जन्म देकर मानवकी सहजवृद्धिको प्रलय भोगमें डाल दिया है। अतः हमला मन्द्यदर्शन प्राप्तकर जीवनको समीक्षापूर्ण बनाना चाहिए।

संस्कृति का सम्यग्दर्शन—

सात्वतजातिका धृति—आम स्वभावका अज्ञान ही सात्वतजातिके पतनका मुख्य कारण है। मुख्य एक सामाजिक प्राणी है। यह अपने आसपासके मनुष्योंको प्रभावित करता है। अच्छा जब उत्पन्न होता है तो बहुत कम संस्कारोंकी लेटार आता है। उत्पत्तिकी बात जाने दीजिये। यह आत्मा जब एक देहको छोड़कर दूसरा शरीर प्राप्त करनेके लिए किसी स्त्रीके गर्भमें पहुँचना है तो बहुत कम संस्कारोंको लेकर जाता है। पूर्व जन्मकी यादों वस्तुओं उसी गर्भमें साथ भ्रमण हो जाती हैं। कुछ मुख्य संस्कार ही जन्मान्तर तक जाते हैं। उस समय उसका आत्मा मुख्य गर्भमें शरीरके साथ रहता है। वह जिस स्त्रीके गर्भमें पहुँचना है वहाँ प्राण वीर्यकण और रजःतलमें बने हुए कलकण्ठमें निक्षिप्त होने लगता है। जैसे मक्कार उस रजः-कण और वीर्यकणमें होगे उनके अनुसार तथा माताके आहार-विहार-चिन्तारोंके अनुसार वह बढ़ने लगता है। वह तो कामद संसृति के समान है जैसा माया मिल जायगा वैसा वह बन जायगा। अतः उत्पत्ति ११ प्रति-ज्ञान विज्ञान धारणियोंके संस्कारोंके अनुसार होता है। यदि उनमें कोई शारीरिक या मानसिक बीमारी है तो वह तत्त्वमें अवश आजायगी। स्वयं लेनेके बाद वह माँ बापके गर्भमें ही पुनरा-उत्पत्ति प्राप्तियोंकी देखता है। आसपासके लोगोंके व्यवहारके संस्कार उसपर प्रभुत्व पड़ने जाते हैं। एक श्राद्धमें उत्पन्न बालकको जन्मने ही यदि किसी मृत्युमालीके यहाँ गालनेकी रस्म दिया जाय तो उसमें मृत्युका दुःख करना। मान मरना, उसी पापने पानी पीना उसीमें दूरी जाना आदि सभी बातें मृत्यु-मानो जैसी होने लगती हैं। यदि वह किसी भेड़ियेकी माँदमें चला जाता है तो वह बीषावीकी तरह चरने लगता है। कष्टा वहिना भी उसे नहीं मुड़ाव। सासने दुष्टोंको दोस्त है। शरीरके अस्वास्थ्यके निषाध सभी बातें भेदियाँ जैसी हो जाती हैं। यदि किसी वाण्डालका बालक श्राद्धाणके यहाँ पड़े तो उसमें बहुत कुछ संस्कार श्राद्धाणके आ जाते हैं। हाँ, ती माइ एक वाण्डालीके शरीरमें भी संस्कार उसमें पड़े दे जैसा सभी मनुष्य हीकर उसके वाण्डालत्वका पालन कर देते हैं। तात्पर्य यह कि सात्वतजाति की नूतन पीढ़ीकेलिए बहुत कुछ माँ बाप उत्तरदायी हैं। उनकी सुरी आदतों और खोटे विचार नवीन पीढ़ीमें प्रवेश कर बना लेते हैं।

आज जन्ममें सब विद्या रहे हैं कि—संस्कृति की रक्षा करो, संस्कृति डूबी, संस्कृति डूबी उसे बचाओ।' इस संस्कृति नामपर उसके अज्ञानधर्मके अनेक प्रकारकी बेहूदगी भरी हुई है। कल्पित जैव-जीव भाव, अपरु-प्रकारके अज्ञान-विचार, रहस्यमय, बोलना-चालना, उठना बैठना आदि सभी शामिल हैं। इस तरह जब चारों ओर ये संस्कृतिशाली आवाज आ रही हैं और यह उचित भी है, तो सबसे पहिले संस्कृतिकी ही परीक्षा होना जरूरी है। वही संस्कृतिके तात्पर्य सात्वतजातिके विनाशके साधनोंका पोषण तो नहीं किया जा रहा है। विशेषमें अंधे जहाँ यह प्रचार करते रहते कि गोरी जातिकी ईश्वरने वाली जातिपर शासन करनेकेलिए ही भूतल पर भेजा है और इसी कुमंस्कृतिकी प्रचार करके वे भारतीयोंपर शासन करने रहे। यह तो हम लोगोंमें उनके ईश्वरको बाध्य किया कि वह अब उनसे कह दे कि अंध मत बनना छोड़ दो और उनमें वापस होकर छोड़ दिया। जर्मनीने अपने सचमुचकों इस संस्कृतिकी प्रचार किया था कि—तमने एक आर्यजन है। वह सर्वोत्तम है। वह बहूदिकोंके विनाशकेलिए है और जपानमें शासन

कर्मोंकी योग्यता उत्तरीमें है। यह भाव प्रत्येक जन्ममनुवक्तमें उत्पन्न किया गया। उनका परिणाम हिन्दूय महापुरुषके रूपमें मानवजातिको योग्यता पड़ा और ऐसी ही कुसंस्कृतियोंके प्रचारमें बीसरे महापुरुषों सामर्थ्य स्वात्तों की जा रही है।

भारतवर्षमें सहस्रों वर्षसे जनिगत उच्चता नीचता, सुभाषित, दार्शनिकप्रथा और रीतियोंके पदरहित कर्मोंकी संस्कृतिवा प्रचार धर्मके ऐक्यद्वारेने किया और भारतीय प्रजाके बहुभागोंको अल्प-य धार्मिक किया, स्थितियोंको मात्र भोगविद्याकी सामर्थ्य बनाकर उन्हें गुरुमें भी बदतर अवस्थानें पहुँचा दिया। तत्प्रायः जैसे धर्म-ग्रन्थमें "होतु गवारु ह्यु पशु नारी ये सब ताड़नके अधिकारी।" जैसी व्यवस्थाएँ हैं। रीति हैं और मानवजातिमें अनेक कल्पित भेदोंकी सृष्टि करने एक वर्गके योग्यताको वर्गविरोधके दासन और विद्यामयी प्रोत्साहन दिया, उसे पुष्पका फल बनाया और उसके उच्छिद्य वर्गोंके अपनी जीविका चलाये। नारी और शूद्र गुरुके तपन कराने दिये गये और उन्हें होलकी मरुत ताड़नाका पाप बनाया। इस धर्मव्यवस्था को आज संस्कृतिके नामसे पुकारा जाता है। जिस पुनर्दितवर्षकी धर्मसे आदर्शविका चलती है उनकी पूरी सेवा इन संस्कृतिकी प्रचारिका है। पुरुषोंको ब्रह्मने राजके लिए उत्पन्न किया है अतः ब्रह्मार्थके नियमके अनुसार उन्हें पक्षमें जोड़ी। गौरी रक्षाके ब्रह्मने मुष्मन्तानोंको गालियाँ दी जाती हैं पर पुन धार्मिकोंकी यज्ञशालामें गोमेय यज्ञ धर्मके नामपर कराकर होने थे। अर्थात् सन्तानोंके लिए उन्हें मायकी बहिष्कारा भर्ता बनानेमें कोई संकोच नहीं था। कारण सरल था—ब्राह्मण ब्रह्मज्ञा मुख है, धर्मशास्त्रकी रचना उसके हाथमें थी। अपने वर्गके हितकेलिए वे जो चढ़े किछ भवने थे। उनसे ही महात्मक शिक्षणका भाव्य किया है कि—ब्रह्माज्ञाने सृष्टिको उत्पन्न करने ब्राह्मणोंको संपादनी थी अर्थात् ब्रह्मण उस सारी सृष्टिके ब्रह्माज्ञाने निष्कल स्वामी हैं। ब्राह्मणोंको अस्मत्त्वानीमें ही दूसरे लोग जगत्के पदार्थोंके स्वामी बने हुए हैं। यदि ब्राह्मण किसीको मारकर भी उनकी मर्ति छीन लेता है तो वह अपनी ही दण्ड वापिस लेता है। उसकी वह लुट सन्तान है। वह उस व्यक्तिन उद्धार करता है।" उस ब्रह्मपुत्रोंने ऐसी ही स्वार्थप्रेषण करनेवाली व्यवस्थाएँ प्रचलित की, जिसने दूसरे लोग ब्राह्मणके प्रभुत्वको न भूलें। धर्मसे लेकर भयवक्त संकटों संस्तार उनकी आजीविकाकेलिए उत्पन्न हुए। मरणके बाद श्राद्ध, वार्षिक नैवाणिक आदि श्राद्ध उनकी जीविकाके आधार बने। प्रायशःके नैमिक अधिकारोंको अपने आधीन बनानेके आभावर संस्कृतिके नामसे प्रचार होता रहा है। ऐसी दशामें इस संस्कृतिको सम्बर्धन हुए बिना जन्यमें धानि और व्यक्तिकी सृष्टि कैसे हो सकती है? वांछितोषकी प्रभुताके लिए किया जानेवाला यह विषेदा प्रचार ही भारतवर्षातके जल और भारतकी पराधीनताका कारण हुआ है। आज भारतमें स्वतन्त्र्योदय होनेपर भी वर्तमान जहाँका चारा 'संस्कृतिरक्षा' के नामपर युवयोगे कोषल मस्तिष्कोंमें प्रवाहित करनेका पूरा प्रयत्न नहीं बंद था रहा है।

हिंदीकी रक्षाके पीछे बड़ी भाव है। दुर्गले समयमें इस वर्तने संस्कृतका महत्ता थी थी और संस्कृतके उच्चारणको पुण्य और दूसरी जनभाषा-अपभ्रंशके उच्चारणको पाप बनाया था। नाटकोंमें रीति और शूद्रोंसे अपभ्रंश या प्राकृत भाषाका व्यवसाय जाता उसी भाषाधारित उच्चनीच भावका प्रतीक है। आज संस्कृतविष्ट हिन्दीका सुप्रथन करनेवालोंका बहु भाग जनभाषाकी प्रवृत्त्यनिके भावसे ओतप्रोत है। अतः जबतक जगत्के प्रत्येक व्यक्ति अधिकारमोक्षका वास्तविक पदार्थदर्शन न होगा तबतक यह धार्मिक चलती ही रहेगी। धर्मशास्त्र, संस्कृतिरक्षा, गोमक्षा, हिन्दीरक्षा, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, धर्मसंघ आदि इनके कारण हैं।

जैन संस्कृतिने आत्मिक अधिकार और स्वतन्त्र्यके ओग ही सर्वप्रथम ध्यान दिया और तब ही उसका सम्पादन हुए बिना स्थानमोक्ष नहीं हो सकता। उसकी सार प्रेरणा है—

(१) प्रत्येक अष्टमा स्वतंत्र है उसका मात्र अपने विचार और अपने विद्यायोग पर अधिकार है। वह अपने ही गुण पर्यायका स्वामी है। अपने सुधार-विगाडकः स्वयं जिम्मेदार है।

संस्कृति का समुदायगत

४३

- (२) कोई ऐसा ईश्वर नहीं जो प्रगल्भ अन्तः पदार्थोंपर अपना नैसर्गिक अधिकार रखता हो, पृथक् गणक हितार्थ रक्षता हो और स्वयं या नरकमें जीवोंको भेजता हो, सृष्टिका नियन्ता हो।
- (३) एक आत्माका दूसरी आत्मापर तथा जड़ द्रव्योंपर कोई स्वाभाविक अधिकार नहीं है। दूसरी आत्माको अपने अधीन बनानेकी चेष्टा हो अतः अधिकार वैष्टा अत एव हिंसा और मिथ्या वृत्ति है।
- (४) दूसरी आत्माएँ अपने स्वयंके विचारोंमें यदि किसी एकको अपना नियन्ता लोक-व्यवहारकेलिए नियुक्त करती या चुनती हैं तो यह उन आत्मामेंका अपना अधिकार हुआ न कि उस चुने जानेवाले भक्तिकर जन्मसिद्ध अधिकार। अतः सारी लोक-व्यवहार व्यवस्था सहयोगपर ही निर्भर है न कि जन्मजात अधिकारपर।
- (५) ब्राह्मण अतिथिदि वर्णव्यवस्था अपने गुणधर्मके अनुसार है जन्मसे नहीं।
- (६) भोज एक जन्ममें भी बदलता है, नहूँ गुण-धर्मके अनुगार परिवर्तित होता है।
- (७) पादद्वयोका संग्रह और परिग्रह समकार और अहंकारका हेतु होनेमें सम्भारक है।
- (८) दूसरे द्रव्योंको अपने अधीन बनानेकी चेष्टा ही समस्त अशान्ति दुःख शोच और हिंस्रता मूल है। जहाँ तक अचेतन पदार्थोंके परिग्रहका प्रश्न है यह छिनाक्षपटोका कारण होनेमें संकोचकायक है, अतः हेय है।
- (९) स्त्री हो या पुरुष धर्ममें उसे कोई रूपांतर नहीं। वह जुड़ी बात है कि स्त्री अपनी सारी-निक संपत्तिसे अनुसार ही विकास कर सकती हो।
- (१०) किसी वर्गविशेषका जन्मजात कोई धर्मका डेका नहीं है। प्रत्येक आत्मा धर्मका अधिकारी है। ऐसी कोई क्रिया धर्म नहीं हो सकती जिसमें प्राणिमात्र का अधिकार न हो।
- (११) भाषा भावोंके दूसरेतक पहुँचानेका मध्यम है। अतः जनताकी भाषा ही प्राज्ञ है।
- (१२) वर्ष जालि रंग और रंग आदिके गान्ध आत्माधिकारमें भेद नहीं हो सकता, ये सब शरीर-गन्धिन हैं।
- (१३) हिंदू मुसलमान सिख ईसाई जैन बौद्ध आदि पन्थभेद भी आत्माधिकारके भेदक नहीं हैं।
- (१४) कम्पु अनेकधर्मिक है उसका विचार उदारदृष्टिसे होना चाहिए।

मौखी बात तो यह है कि हमें एक ईश्वरवादी जन्मसंस्कृतिका प्रचार स्पष्ट नहीं है। हमें तो प्राणि-मात्रको समुचित वतानेका अधिकार स्वीकार करनेवाली सर्वसमावेशी संस्कृतिका प्रचार करना है।

जन्मक इस इस सर्वसमावेशीका अन्तर्गत सर्वसमा संस्कृतिका प्रचार नहीं करेंगे तब तक जातिगत उच्चत्व नीचत्व, ब्राह्मणित्व वृक्षत्व आदिके दूषित विचार पीछे दुर्गन्धी मानवमात्रको पतनकी ओर ले जायेंगे। अतः मानव मानवकी उन्नतिमें सिंग आवश्यक है कि संस्कृति और धर्म नियमक दर्शन स्पष्ट और सम्बन्ध हो। उसका आगार मानवमनमें हो न कि धर्म विशेषका प्रभुत्व या जाति विशेषका उच्चत्व।

इस तरह जब हम इस आध्यात्मिक संस्कृतिके विषयमें स्वयं समुदायगत प्राप्त करेंगे तभी हम मानवजनितिका विकास कर सकेंगे। अन्वया यदि हमारी दृष्टि मिथ्या हुई तो हम तो पतित है ही अपनी मत्तान और मानव जातिके बड़ा भारी अहित उस विगाहन स्वयंका संस्कृतिका प्रचार करके करेंगे। अतः मानवमात्रके एतद्वत् मूल्य काय मिथ्यादर्शन और उत्थानका मूल मानव सम्बन्धन ही हो सकता है। जब हम स्वयं इन सर्वसमावेशी उदार भावोंमें सुसंस्कृत होंगे तो वहीं संस्कार उक्तद्वारा हमारी गन्तव्यमें रथः विचारप्रचार द्वारा पाग तहोके मानवमनमें जाँके और इस तरह हम ऐसी नूतन पीढ़ीका निर्माण करनेमें समर्थ होंगे जो अहितक समाज रचनाका आधार बनेगी। यही मानवभूमिके विशेषता है जो इससे महत्वीर और बुद्ध जैसे श्रमणमनों द्वारा इस उदार आध्यात्मिकताका सन्देश जगत्को दिया। अतः विश्व नीतिनियममताएँ बाह्य बाँध कर रहा है। जिनके हाथमें ब्राह्म

साधनेकी सत्ता है अर्थात् आध्यात्मिक दृष्टिसे जो अत्यधिक अधिकार चंष्टा कर पर द्रव्योंकी हसनगन करनेके कारण मिथ्यादृष्टि और वधयान् हैं वे उस सत्ताका उपयोग दूसरी आत्माओंकी कुचलनेमें करना चाहते हैं, और चाहते हैं कि मानासके अधिकसे अधिक पदार्थोंपर उनका अधिकार हो और इसी विप्लासके कारण वे सर्वत्र हिंसा अगति हिंसा युद्ध जैसे तानस भवनाओंका सृजन कर विप्लवकी कलुषित कर रहे हैं। धन्य है, इस भारतको जो उगने हम कोसों सदीमें भी हिंसा चंष्टेला के इस दानवयुगमें भी उसी आध्यात्मिक मानवताका सदेश देनेके लिए गान्धी जैसे सत्तको उत्पन्न किया। परहाय अपना भारत, तेरे ही एक कानून, श्रृंगाने नहीं, उस सर्वकषा संस्कृतिने प्रथम जातिहिन उन्नतता आदि कुभाव पुष्ट होते रहे है और जिसके नाम पर करोड़ों यमजैनों लोगोंकी आजीविका चलती है, उस सत्तके प्रतीकके गोलीका निशाना बनाया। गान्धीकी हत्या अस्मिताकी हत्या नहीं है यह तो उस अहिंसक सर्वसमा संस्कृतिके हृदयपर उस दानव, साम्यवाधिक, हिंसे की ओरमें हिंसक विह्वलणी गर्व-कषा संस्कृतिका प्रहार है। अब मानवजातिके विकास और समुत्थानके लिए हमें सत्ति विषयक सम्पूर्णज्ञान प्राप्त करना ही होगा और सबसेसम आध्यात्मिक अहिंसक संस्कृतिके द्वारा आत्मस्वरूपा और अहमधिकारका सम्पूर्णज्ञान लाभ करके उसे जीवनमें उतारना होगा तभी हम कथनमका हो सकेंगे, स्वयं स्वतन्त्र रह सकेंगे और दूसरोंको स्वतन्त्र रहनेकी उच्चभूमिका तैयार कर सकेंगे।

मारांग यह कि पतनका, चढ़े यह गणपतिक हो राष्ट्रीय हो या वैयक्तिक—मूल कारण मिथ्यादर्शन अर्थात् दृष्टिक मिथ्यात्व-स्वरूपविभ्रम ही है। दृष्टिमिथ्यात्वके कारण ज्ञान मिथ्या बनता है और फिर समस्त क्रियाएँ और आचरण मिथ्या हो जाते हैं। उन्मादता कम भी दृष्टिके नम्यस्व अर्थात् मानवदर्शन प्रारम्भ होता है। साम्यदर्शन होने ही ज्ञानकी गति सम्यक् हो जाती है और समस्त प्रवृत्तियाँ सम्यक्त्वमें प्राप्त हो जाती हैं। इसप्रकार वन्धनका कारण मिथ्यात्व और मुक्तिता कारण सम्यक्त्व होता है।

अध्यात्म और नियतिवाद का सम्यग्दर्शन—

पदार्थसृष्टि—“पातसरो पृष्ठसे भावोऽसृज्यो विद्यते सतः”—कागमें जो सृष्टि हमको सर्वथा विनाश नहीं हो सकती और सर्वथा नर्कियों असृज्य सद्गममें उभाव नहीं हो सकती। जिनमें मौलिक द्रव्य इस जगत्में अनादिसे विद्यमान है वे अपनी अवस्थाओंमें परिवर्तित होते रहते हैं। अनन्त जीव, अनन्तानन्ता पुद्गल अणु, एक धर्मद्रव्य, एक अधर्मद्रव्य, एक आकाश और अतन्त्र काष्ठानु इनमें यह जीव व्याप्त है। वे छह जातिके द्रव्य मौलिक हैं इनमेंसे न तो एक भी द्रव्य कम हो सकता है और न कोई नया उत्पन्न होता है इनकी संख्यामें वृद्धि हो कर सकती है। कोई भी द्रव्य अल्पद्रव्यरूपमें परिणमन नहीं कर सकता। जीव जीव ही रहता पुद्गल नहीं हो सकता। जिन तरह विज्ञानिय द्रव्यरूपमें किमी भी द्रव्यका परिणमन नहीं होता, ठीक तरह एक जीव दूसरे सज्जतीय जीवद्रव्यरूप या एक पुद्गल दूसरे सज्जतीय पुद्गलद्रव्यरूपमें परिणमन भी नहीं कर सकता। प्रत्येक द्रव्य अपनी पद्योर्ध्व-अवस्थाओंकी कारणें प्रवाहित है। वह किमी भी विज्ञानिय या सज्जतीय द्रव्यान्तरकी धागमें नहीं मिल सकता। यह सज्जतीय या विज्ञानिय द्रव्यान्तर्ध्व अस्तराति हो प्रत्येक द्रव्यकी मौलिकता है। इन द्रव्योंमें धर्मद्रव्य, प्रथमद्रव्य, आकाशद्रव्य और काष्ठद्रव्योंमें परिणमन नष्टा युद्ध ही रहता है, इनमें विकास नहीं होता, एक जैसा परिणमन प्रविगमय होता रहता है। जीव और पुद्गल इन दो द्रव्योंमें घुड़परिणमन भी होता है तथा अशुद्ध परिणमन भी। इन दो द्रव्योंमें विप्रातिनि भी है जिसमें इनमें हसन-चलन, आता-गता आदि क्रियाएँ होती हैं। ये द्रव्य निश्चल हैं, वे जहाँ हैं वहीं रहते हैं। आकाश सर्वव्यापी है। धर्म और अधर्म जोरभासके कारण हैं। पुद्गल और काष्ठ अणुत्प हैं। जीव अविज्ञानप्रदेशी है और अपने परीत्यप्रमाण विविध आकारोंमें मिलता है। एक पुद्गलद्रव्य ही ऐसा है जो सज्जतीय अन्य पुद्गलद्रव्योंसे मिलकर सन्ध बन जाता है और कभी कभी इनमें इनका सामान्यनिक निधन हो जाता है कि उसके अणुओंकी पृथक् गताकी भाव काना भी कठिन होता है। तात्पर्य यह कि जीवद्रव्य और पुद्गलद्रव्योंमें अशुद्ध परिणमन होता है और वह एक दूसरे

अव्याय और निवर्तिवादका सन्तर्धान

४५

के निमित्तसे। पुद्गलार्थं इतनी विशेषता है कि उसकी अन्य सजानीय पुद्गलसे मिलकर सत्त्व-गर्वाय भी होती है पर जीवकी दूतरे जीवसे मिलकर सत्त्व पण्य नहीं होती। दो विजानीय द्रव्य वंशकर एक पण्य प्राप्त नहीं कर सकते। इन दो द्रव्योंके विविध परिणमनोंका स्पष्टरूप यह द्रव्य जगत् है।

द्रव्यपरिणमन-प्रत्येक द्रव्य परिणामीवित्त है। पुद्गलार्थीय नष्ट होती है। उत्तर उत्तर होती है पर मूलद्रव्यकी पारा अधिष्ठित चक्रीय है। यही उत्ताद-व्यव-प्रोव्यात्मकता प्रत्येक द्रव्यका निजी स्वभाव है। धर्म, अधर्म, आकाश और वायुद्रव्योंका सदा मुद्र परिणमन ही होता है। जीवद्रव्यके भी मूल जीव है उनका परिणमन मुद्र ही होता है कभी भी असुद्र नहीं होता। नवारी जीव और अन्त पुद्गलद्रव्यका मुद्र और असुद्र दोनों ही प्रकाशता परिणमन होता है। इसकी विशेषता है कि जो नवारी जीव एकबार मुन्य होकर मुद्र परिणमनका अधिपारी हुआ वह फिर कभी भी अव्यद नहीं होगा, पर पुद्गलद्रव्यका कोई निदम नहीं है। वे कभी स्वभाव वनकर असुद्र परिणमन करते हैं तो परिणामरूप हीन अपनी मुद्र अवस्थामें आ जाते हैं फिर स्वभाव वन जाते हैं इस तरह उनका विविध परिणमन होता रहता है। जीव और पुद्गलमें वंशविपरी गति है, उसके कारण विभाव परिणमनको भी प्राप्त होने है।

द्रव्यवस्तुशक्ति—धर्म, अधर्म, आकाश के तीन द्रव्य एक एक एक है। कायासु अमरकाल है। प्रत्येक कालमें एक-जमी शक्तिशाली है। ज्ञानता वानेकी जिनसे अधिभागप्रतिच्छेदायी मान्य एक कालाणमें है वेभी ही दूसरे कालाणमें। इस तरह कायाणजामें परमाणु-जिन-विश्रिप्ता या परिणमनविनिमता नहीं है। पुद्गलद्रव्यमें एक अणुमें जिनकी शक्तियाँ हैं उनकी ही जीव-परी ही शक्तियाँ परिणमन-योग्यताएँ अन्य पुद्गलाणुओंमें हैं। मूलतः पुद्गल-अणुद्रव्योंमें शक्तिभेद, योग्यताभेद या स्वभावभेद नहीं है। यह तो सम्भव है कि कुछ पुद्गलाणु मूलतः शिथिल स्वभावसे हो और दूसरे मूलतः दृढ, कुछ हीन और कुछ उच्च, पर इनके योग्य भी निवर्त नहीं है, दृढाणुकाया भी अन्य स्थिगुणाला वन सकता है तथा शिथिलकाया भी दृढ, हीन भी उच्च वन सकता है उच्च भी हीन। नापये यह कि पुद्गलाणु-आम ऐसा कोई शक्तिभेद नहीं है जिम्मे किसी भी पुद्गलाणुका पुद्गलमरकतीय कोई परिणमन न हो सकता हो। पुद्गलद्रव्यके जिनमें भी परिणमन हो सकते हैं उन भवको योग्यता और शक्ति प्रत्येक पुद्गलाणुमें स्वभावात् है। यही द्रव्यशक्ति ग्राह्यता है। स्वभाव अन्तरधर्मों परमशक्तिविभिन्न हो सकती है। जैसे किसी अन्तस्त्वयमें भिन्न-भेद परमाणुका उच्छास और सेवोहा या, पर यदि वह अन्तस्त्वयमें दृढ हो जाय तो उसका शक्तिशाली तथा उच्छास हो सकता है, और यदि वह सत्त्व ही भक्त वगैरा तो सभी परमाणुओंका दृढ और यही आदि बदल सकते हैं।

सभी जीवद्रव्योंकी मूल स्वभावशक्तियाँ एक जैसी है, अतर्हि अन्तगुण और अन्त चैतन्य-परिणमनमें शक्ति मूलतः प्रत्येक जीवद्रव्यों है। ही, अनादिशालीन असुद्रनाके कारण उनका शिथिल शिथिल प्रकाश होता है। ताहें द्रव्य हो या अद्रव्य दोनों ही प्रकारके प्रत्येक जीव एक-जैसी शक्तिशाली शक्ति है। मुद्र दशामें नवी एक जैसी शक्तियों, स्वाधी वन जाते हैं और प्रतिममय अव्यद मुद्र परिणमनमें लीन रहते हैं। नवारी जीवोंमें भी मूलतः सभी शक्तियाँ हैं। इसका विचार है कि अभ्यजीवमें केवल ज्ञानादि शक्तियोंके आविर्भावकी शक्ति नहीं मानी जानी। उपायुक्त विशेषणसे एक वस्तु निवर्तिहणसे स्पष्ट हो जाती है कि ताहें द्रव्य वन हो या अवेतन प्रत्येक मूलतः आगे अपनी धेतन-अवेतन शक्तियोंका धनो है उनमें जहाँ कुछ भी स्वभावशक्ति नहीं है। असुद्र दशामें अन्य पण्यपरिणमन भी उत्पन्न होती है और विकीन होये रहते हैं।

परिणमनके निवर्तत्वकी सीमा—उपरोक्त विवेचनसे यह स्पष्ट है कि द्रव्योंमें परिणमन होवना भी कोई भी द्रव्य सजातीय या विजातीय द्रव्यान्तरूपमें परिणमन नहीं कर सकता। अपनी धानामें यदा उसका परिणमन होता रहता है। द्रव्यमूल स्वभावकी ओरसे प्रत्येक द्रव्यके अपने परिणमन निवर्त है। किसी भी पुद्गलाणुके, वे सभी पुद्गलमरकतीय परिणमन वधानमय है। सके हैं और किसी भी जीवके जीवसम्बन्धी अन्त परिणमन। यह ही सम्भव है कि कुछ परमशक्तियोंमें सीमा

सम्बन्ध रखनेवाले परिणामन कारणभूत पर्यायशक्तिके न होने पर न हो। जैसे प्रत्येक पृथ्वीरूपमात्र पर्याय वस्तु वस्तुत्व ही है किन्तु भी प्रत्येक अमृक परमाणु गिट्टी गन्धरूप पर्यायको प्राप्त न होने तक उसमें मिट्टीरूप पर्यायशक्तिके विद्यमान होनेवाली वस्तुपर्याय नहीं हो सकती। परन्तु मिट्टी पर्याय होनेवाली वस्तु सकोरा यदि किसी पर्याय सम्भावित है वे निमित्त के अनुसार कोई भी हो सकती है। जैसे जीवमें मनुष्यपर्यायमें अनेक देखनेकी योग्यता चिकित्सित है तो वह अमृक समयमें जो भी सामने आया उसे देखता। यह कदापि नियत नहीं है कि अमृक समयमें अमृक पदार्थको ही देखनेकी उसमें योग्यता है येषकी नहीं, या अमृक पदार्थमें उस समय उसके द्वारा ही देखने की योग्यता है अन्यको नहीं। मनुज यह कि परिस्थितिबोध विग पर्यायशक्तिमा द्रव्यमें विचार दृष्टा है उस क्षणमें होनेवाले वास्तव्यायोंमें जिस कार्यको माधुरी या वृज्या निमित्त किसी उपाय के अनुसार उसका वैसा परिणामन होता आया। एक मनुष्य गहोपर बैठता है उस समय उसमें हँसना-रोना आश्चर्य करना, सम्भीरनासे मोचना आदि अनेक कार्योंकी योग्यता है। यदि बहुवर्तिता सामने आया और उसकी उसमें दिव्यवृत्ती हो तो हँसनेरूप पर्याय हो जायगी। कोई मोचना निमित्त पिय जाय तो रो भी सकता है। अस्मत्त्व बात सुनकर अस्मत्त्वमें डूब सकता है और नस्त्वत्त्व सुनकर सम्भीरणापूर्वक मोच भी सकता है। इसलिए यह समझना कि अनेक द्रव्यका प्रतिस्तरावधि परिणामन नियत है उसमें कुछ भी हेर-फेर नहीं हो सकता और न कोई हेर-फेर कर सकता है। द्रव्यके परिणामनपर्यायको सम्भीरनासे न मोचनेके कारण अज्ञातमक है। द्रव्यगत परिणामन नियत है। अमृक स्थूलस्थूलियत शक्तिवर्धक परिणामन भी नियत हो सकते हैं, जो उस पर्यायशक्तिके सम्भावनीय परिणामोंमेंसे किसी एकपर्याय निमित्तानुसार सामने आते हैं। जैसे एक अंगुली अगले समय देखी हो सकती है, सीपी रह सकती है, दूध मकड़ी है, घूम सकती है, जैसी सामग्री और कारण-जगत्त्व मिलेंगे उसमें विद्यमान इन सभी योग्यताओंमेंसे अनुकूल योग्यताका विकास हो जायगा। उस कारणशक्तिये वह अमृक परिणामन भी नियत कारण हो सकता है जिसकी पुरी सामग्री अविकल हो और प्रतिशब्दक कारणकी सम्भावना न हो, ऐसी अस्तिप्र-क्षयप्रत्यय शक्तिये वह कार्य नियत हो होगा। पर इसका यह अर्थ कदापि नहीं है कि शब्दके द्रव्यका प्रतिशब्दक परिणामन मुनिनिश्चित है उसमें जिसे जो निमित्त होगा वह नियतितवत्ते पेटमें पड़कर ही वह अगला निमित्त बनेगा ही। वह अस्तिनिश्चित है कि हृण्णक इत्यादि प्रतिशब्द कोई न कोई परिणामन होगा ही चरित्र। पुनः समझनेके परिणामस्वरूप कुछ ऐसे निश्चित कार्यकारणसाध वनाए जा सकते हैं जिनमें यह नियत किया जा सकता है कि अमृक समयमें इस इत्यादि एव परिणामन होगा हो, पर इस कारणवाली अस्तिप्रत्ययिता सामग्रीकी अविकलता तथा प्रतिशब्दक-कारणकी श्रुत्या पर ही निर्भर है। जैसे हृन्ने और घुमा दोनों एक जलसाधन होने पर तो यह स्वयं-बारी है कि उनका व्यापकता परिणामन हो। एक बात यह कि वास्तविकमें स्थानमें रखनेकी है कि अनेकतन्त्रमात्राओंमें बुद्धिपूर्वक किया नहीं हो सकता। उनमें अनेक मशीनोंके आधारे ही किया होता है, भले ही वे मशीन केवल द्वारा चिकण गण हो पर प्राकृतिक कारणोंसे मिले हैं। जैसे पृथिवीमें कोई चीज गड़ा हो तो तबही पृथिवीका निमित्त पाकर उसमें अंगुष्ठ आ शक्ति और बल प्लम्बित परिणत होकर पुन बोजकी उत्पन्न कर देगा। गन्धर्व निमित्त पाकर जल भाव बन जाता। पुनः गरुडीका निमित्त पाकर भार जलके रूपमें बरसकर पृथिवीको गरुडस्यापन्न बना देगा। कुछ ऐसे भी अनेक द्रव्योंके परिणामन हैं जो केवल निमित्तों होने हैं जैसे मिट्टीका चरु बनना गा रूटीका सब्ज बनना। तात्पर्य यह कि अतीवले संस्कारकता वर्तमान क्षणमें जिनकी और जैसी योग्यताएँ विकसित होंगी और जिनके विकासमें अनुकूल निमित्त मिलेंगे द्रव्योंका वैसा वैसा परिणामन होता जाएगा। भविष्यका कोई निश्चित कार्यक्रम दर्शाते वना हुआ हो और उसी मुनिनिश्चित अन्तःकरण यह ज्ञान व्यक्त रहा हो यह वाग्या ही सम्पूर्ण है।

नियतपरिणामन-विवरण—जैन दृष्टिके द्रव्यगत शक्तियों नियत हैं पर उनके प्रतिशब्दके परिणामन अनिवार्य होकर भी अद्विधन है। एक द्रव्यकी उस समयकी योग्यताएँ किन्ते प्रकारके परिणामन हो सकते हैं उसमेंसे कोई भी परिणामन जिसमें निमित्त और अनुकूल सामग्री मिल जायगी हो जायगा। तात्पर्य कि वह

प्रत्येक द्रव्यकी अस्तित्व तथा उदग होनेवाले परिणमको भी जानि गुमिश्चिन्त है। कभी भी पृथक्करण परिणमन जीवमें तथा जीवके परिणमन पदार्थमें नहीं हो सकते। पर प्रतिममय केना परिणमन होगा वह अनियत है। जिस समय जो अस्ति विकसित होगी तथा अनुकूल निमित्त मिल जायगा उसके बाद वैसा परिणमन हो जायगा। उक्त नियतत्व और अनियतत्व दोनों अपने आपमें हैं, आशा भेदमें सम्भव हैं।

जीवद्रव्य और पदार्थ द्रव्यका ही खेल यह जगत् है। इनकी अपनी द्रव्यशक्तियाँ नियत हैं। संगममें किसीकी शक्ति नहीं जो द्रव्यशक्तियोंमें एकको भी कम कर सके या एकको बढ़ा सके। इनका आविर्भाव और विरोधाव पक्षोंके गणन होता रहता है। जैसे मिट्टी पक्षोंको प्राप्त पदार्थमें वेत्त नहीं निकल सकता, वह सोना नहीं बन सकती, यद्यपि खेल और संगम भी पदार्थ ही बनता है, क्योंकि मिट्टी पक्षांतर्गत पदार्थोंकी वृद्ध संख्या निरर्थक है। उसमें घट और बनन की अनुकूल उत्पन्न करनेकी, चनेकी, मूढ़ करनेकी, प्राकृतिक विकसितमें उपयोग करनेकी आदि पक्षों पर्याप्त योग्यताएँ विद्यमान हैं। जिसकी गाम्भीर्य मिलेगी अनेक क्षणमें वही पक्ष उत्पन्न होगा। रेत भी पृथक् है पर इस गाम्भीर्यमें घड़ा बननेकी योग्यता निरर्थक है, अथवा है, उसमें सीमेंटके साथ मिलकर दीवारका पृष्ठ लेप करनेकी योग्यता प्रकट है, वह कोर बन सकती है या नहीं पर किसी जानेवाली काली स्पष्टीक घोषण कर सकती है। मिट्टी पक्षांशमें ये योग्यताएँ अथकट हैं। तात्पर्य यह कि :—

(१) प्रत्येक द्रव्यकी मूलद्रव्यशक्तियाँ नियत हैं उनकी संख्यामें न्यूनचित्ता कोई नहीं कर सकता। पर्याप्त अनुसार कुछ शक्तियाँ प्रकट रहती हैं और कुछ अप्रकट। जैसे पर्याप्त घोषणा कहते हैं। (२) यह नियत है कि केन का अचंचलत्व से तथा अचंचलता अचंचलत्वमें परिणमन नहीं हो सकता। (३) यह भी नियत है कि एक केन या अचंचल द्रव्यका दूसरे सजातीय केन या अचंचल द्रव्य रूपमें परिणमन नहीं हो सकता। (४) यह भी नियत है कि दो केन मिलकर एक संयुक्त नवदा पक्षों उत्पन्न नहीं कर सकते जैसे कि अनेक अचंचल पदार्थों मिलकर अपनी संयुक्त नवदा पर पक्ष उत्पन्न कर लेते हैं। (५) यह भी नियत है कि द्रव्यमें उस गम्य दिग्विषय पर्याप्त योग्यताएँ हैं उतने जिसके अनुकूल निमित्त मिलेंगे वही परिणमन आगे होगा। शेष योग्यताएँ केवल सदाभावमें रहेंगी। (६) यह भी नियत है कि प्रत्येक द्रव्यका कोई न कोई परिणमन अपने क्षणमें अवग होना। यह परिणमन द्रव्यगत मूल संयन्त्राओं और पर्याप्तगत प्रत्यक्ष योग्यताओंकी योग्यताओं पर ही होगा, कहेर कदापि नहीं। (७) यह भी नियत है कि निमित्त आधार द्रव्य की योग्यताका ही विकास होता है, उसमें नूतन संबंध अस्मद्भूत परिणमन उपस्थित नहीं कर सकता। (८) यह भी नियत है कि प्रत्येक द्रव्य अपने अपने परिणमनका आधार होता है। उस समयकी पर्याप्तयोग्यताएँ आधारशक्तियों की योग्यता वांछित कोई परिणमन निमित्त नहीं हो सकता। परन्तु—

(१) यही एक बात अनियत है कि 'अमुक समयमें अमुक परिणमन हो होगा।' मिट्टीकी पिंड-पक्षोंमें घड़ा सकोरा घुसाई विद्या आदि अनेक पक्षांतर्गत प्रकृतियोंकी घोषणा है। कुम्हारकी उच्छा और विद्या आदिका निमित्त निश्चयपर उनमेंसे जिसको अनुकूलता होगी वह पक्षांतर्गत अनेक क्षणमें उत्पन्न हो जायगी। यह कहना कि 'उस समय मिट्टीकी घड़ा पक्षों होगी थी, उसका मेल भी सदाभाव रूपमें होता था, पानीकी यही पक्षों होगी थी' द्रव्य और पक्षोंगत योग्यताके अज्ञानका फल है।

नियतिवाद नहीं—जो होता होगा वह होगा ही, हमारा कुछ भी पुरुषार्थ नहीं है, हम प्रकारके निश्चय नियतिवादके द्विचार अनेकशक्तियोंके प्रतिरूढ़ हैं। जो द्रव्यगत शक्तियाँ नियत हैं उनमें हमारा कोई पुरुषार्थ नहीं, हमारा पुरुषार्थ तो संयत्तकी हीनपक्षांतर्गत विकास करनेमें है। यदि संयत्तके लिए उसकी हीनपक्षांतर्गत विकासके लिए आवश्यकता सामग्री न मिले तो या भी वह जरूरत भ्रम धनेषा या फिर चानिमें ही पड़े पड़े सम्पन्न हो जायगा। इसका यह अर्थ नहीं है कि जिसमें आधार शक्ति नहीं है उसका परिणमन भी निमित्तमें हो सकता है या निमित्तमें यह शक्ति है जो निश्चयान्वित परिणमन करा सके।

नियतिवाद-दृष्टिविषय—एकबार 'ईश्वरवाद' के विपक्ष छात्रोंने एक प्रहसन खेला था। उसमें एक ईश्वरवादी राजा था, जिसे यह विचार था कि ईश्वरने समयमय दुनियाके गदायोंका कार्यक्रम निश्चित कर दिया है। प्रत्येक गदायकी असुक्त समझमें यह दसा होगी इसके बाद यह सब निश्चित है। कोई अकार्य होता तो राजा सदा यह कहता था कि—'हम क्या कर सकते हैं ? ईश्वरने ऐसा ही निश्चय किया था। ईश्वरके नियतिचक्रमें हमारा हमलापे उचित नहीं 'ईश्वरकी मर्जी'। एकबार कुछ गुण्डोंने राजाके सामने ही गान्धीका अवहण किया। जब राजीने स्वार्थ त्रिल्लहाट शुरू की और राजाकी ओर आया तब गुण्डोंके सरदारने जोरसे कहा—'ईश्वरकी मर्जी'। राजाके हाथ कीये पड़ने हैं और वे गुण्डे गान्धीको उसके सामने ही उठा ले जाते हैं। गुण्डे गान्धीको भी समझाने हैं कि 'ईश्वरकी मर्जी' वहीं थी। राजा भी 'विधिविधान' में अटल विश्वास नयनी थी और उन्हें आत्म नपाने का देता है। राज्यमें अव्यवस्था फैलती है और गणचक्रका अचलन होता है और राजाकी छातीमें दुःखान्धे और नयनगुम्फती है वह भी 'ईश्वरकी मर्जी' हम जहानमें विश्वासविषय वृत्ति हुई थी और यिने राजाने विधिविधान मानकर ही स्वीकार किया था। राजा और गान्धी गुण्डों और मनुष्योंके आक्रमणके समय 'ईश्वरकी मर्जी' 'विधिविधान' इन्हीं ईश्वरवादीका नयन करते थे और ईश्वरसे ही रक्षाकी प्रार्थना करते थे। पर न मनुष्य उन समय ईश्वर क्या कर रहा था ? ईश्वर भी क्या करता ? गुण्डे और मनुष्योंका कार्यक्रम भी उसीदे बढाया था और वे भी 'ईश्वरकी मर्जी' और 'विधिविधान'की दुहाई दे रहे थे। इस ईश्वरवादमें उनकी गुंजाइश थी कि यदि ईश्वर चाहता तो अपने विधानके कुछ परिवर्तन कर देता। आज भी गान्धी स्वामीकी 'वस्तुविज्ञानसा' गुण्डाको पलटने समय उन प्रहसनकी याद आ गई और जान हुआ कि यह नियतिवाद का कलकूट 'ईश्वरवाद'में भी भव्य है। ईश्वरवादमें जना अवकाश है कि यदि ईश्वरकी भवितकी जाय तब मनुष्य किया जाय तो ईश्वरके विवादमें हेरफेर हो जाता है। ईश्वर भी हमारे मनुष्य और दुष्कर्मके अनुसार ही कलका विधान करता है। पर यह नियतिवाद अपेक्ष है। आखिर तो यह है कि उसे 'अनल पुनर्जात' नाम दिया जाता है। यह कलकूट सुन्दकुन्द, अध्यात्म, गवैज, सत्यदर्शन और धर्मकी प्रवर्धनमें लपेट कर दिया जा रहा है। ईश्वरवादी संगेके बहुरूप एक जगत् (ईश्वर) तो है पर इस नियतिवाद का कलकूट इस भीषण दृष्टिविपक्ष कोई उपाय नहीं ; क्योंकि हर एक इच्छा हर समयकी पथीय निगल है।

समाल वेदना तो तब होती है जब इस विपक्ष एकान्त जािको अवैधान्त अमृतके नामसे कोमलमर्दि नई पौष्टिकी गिलावर उन्हें अनल पुनर्जात बहुरूप सदाके लिए पुनर्जातमें विमुख गिया जा रहा है।

पुण्य और पाप क्यों?—जब प्रत्येक जीवका प्रतिपमयता कार्यक्रम निश्चित है अर्थात् परकृतत्व तो है ही नहीं, माय ही स्वतन्त्र भी नहीं है तब क्या पुण्य और पाप ? किसी पुनर्जातमें जननस्थित होई। तो जब पुनर्जातकी उस समय प्रतिपक्षी काँझा ही था, प्रतिपक्षी उस समय दृढ़ता ही था, सब कुछ नियत था तो विचार पुनर्जात का क्या अन्तर्गत ? वह भी नियतिचक्रका दाम था। एक याज्ञिक ब्राह्मण बकरेको बलि चढ़ाता है तो वर्ये उसे हिसार रहा जाय—'देवीकी पक्षी ही पर्याय दोनों थी, बकरेके गवैकी करना ही था, झूठेकी उसकी गर्दनके भीतर घुसना ही था, ब्राह्मणके मंत्रमें नाम जाना ही था, वेदमें ऐसा किया ही जाना था।' इस तरह पूर्वनिश्चित चक्रानुसार अब घटनाएँ घट रही हैं तब उस विचारको क्या हल्लागा कहा जाय ? हल्लागाण्ड क्यों घटना अनेक इच्छा निश्चित परिणामका फल है। जिस प्रकार ब्राह्मणके झूठका परिणाम बकरेके गवैके भीतर घुसनेका निश्चय था उसी प्रकार बकरेके गवैका परिणाम भी अपने भीतर छुड़ा घुसनेका निश्चित था। जब उन दोनों निश्चित घटनाओंका परिणाम बकरेका बलिदान है तो हमसे क्या बहुरूपी ज्ञान कहा जाय ? किसी स्वतंत्र शीघ्र छुट जानेवाला व्यक्ति क्यों पुनर्जात की गुणा कहा जाय ? स्वीकार परिणाम ऐसा ही होता था और पुण्यका भी ऐसा ही, दोनों के नियत परिणामोंका नियत भिन्नत दुःखान्ध भी नियत ही था फिर उसे गुण्डा और दुःखान्धरी क्यों कहा जाय ? इस तरह इस श्रवण विवरण (जिसके मुनने ही

गुणार्थहीनताका क्या अन्त है) नियतिवादमें जब अपने भावोंका भी कर्तृत्व नहीं है अर्थात् ये भाव सुनिश्चित हैं तब गुण-राग, द्वेष-अहिंसा, सदाचार-दुश्चारा, सम्प्रादर्शन और मित्रादर्शन क्या ?

गोखले द्वारा कथित—यदि प्रत्येक द्रव्यका प्रतिममयका परिणमन निश्चय है, अर्थात् वह हमें न मालूम हो, तो किसी कार्यको पुण्य और निर्णय कथ्यको पाप क्यों कहा जाय ? नाथूराम गोखलेने महात्माजीको गोली मारी तो क्यों नाथूरामको हत्याना कहा जाय ? नाथूरामका उस समय वैसा ही परिणमन होना था महात्माजीका भी वैसा ही होना था और गोलीका और पिस्तीलका भी वैसा ही परिणमन निश्चित था। अर्थात् हत्या नाथूराम, महात्माजी, पिस्तील और गोली आदि अनेक पदार्थोंके नियत कार्यक्रमका परिणाम है। इस घटनासे सम्बन्ध गर्भी पदार्थोंके परिणमन निश्चय थे। और उस सम्मिलित नियतिका परिणाम हत्या है। यदि यह कहा जाता है कि नाथूराम महात्माजीको प्राणविभोगरूप परिणमनमें निमित्त हुआ है अतः अस्वाभाविक है तो महात्माजीको नाथूरामके गोली चलानेमें निमित्त होनेपर क्यों न अस्वाभाविक कहा जाय ? जिस प्रकार महात्माजीका वह परिणमन निश्चित था उसी प्रकार नाथूरामका भी। दोनों नियतिचक्रके सामने समानरूपसे दस्य थे। सो यदि नियतिवाद नाथूराम हत्याका निमित्त होनेसे दोषी है तो महात्माजी भी नाथूरामकी गोली चलाने रूप गर्वियमें निमित्त होनेसे दोषी क्यों नहीं ? इन्हें जाने क्षीण, हम तो यह कहते हैं कि—विन्ताइलमें गोली निरन्तर थी और गोलीको गोलीजीकी छातीमें घुसना था इसलिए नाथूराम और महात्माजीकी उपस्थिति हुई। नाथूराम तो गोली और पिस्तीलके उस अवशामासी परिणमनका एक निमित्त था जो नियतिचक्र के कारण वहाँ पहुँच गया। जिसकी नियतिका परिणाम हत्या नामकी घटना है वे सब पदार्थ समानरूपसे नियतिचक्रसे प्रेरित होकर उस घटनामें अपने अपने नियत भवितव्यके कारण उपस्थित हैं। अब उनमें क्यों भाव नाथूरामको पकड़ा जाता है ? जिक्र हम सबको उस दिन ऐसी खबर सुननी थी और थी आत्माचरणको उन वनना था इसलिए वह सब हुआ। अब हम सबको और आत्माचरणको ही पकड़ना चाहिए। अब इस नियतिवादमें न कोई गुण है न पाप, न सदाचार न दुश्चारा। जब कर्तृत्व ही नहीं तब क्या सदाचार क्या दुश्चारा ? नाथूराम गोखलेको नियतिवादके आशङ्क्य है अपना बचाव करना चाहिए, और गोला आत्माचरणके ऊपर टूटना चाहिए था कि—तुम्हें हमसे मुकदमेका जज होना था इसलिए उठना बड़ा नियतिचक्र क्या और हम सब उगमं कसे। यदि सब चीजोंको छुड़ाना है तो पिस्तील के भवितव्यको दोष देना चाहिए—न पिस्तील का उस समय वैसा परिणमन होता होता, न वह गोखलेके हाथमें आती और न गोलीजीकी छाती टिकती। यारा दोष पिस्तीलके नियत परिणमनका है। नाथूराम यह कि इस नियतिवादमें सब साफ है। व्यभिचार, चोरी, दगावारी और हत्या आदि सबकुछ इन उन पदार्थोंके नियत परिणमनके परिणाम हैं। हममें व्यक्तित्वोपमा क्या दोष ? अब इस मत्-असत् लोपक, पुराणार्थ-विघातक नियतिवादके विषये रक्षा करना चाहिए।

नियतिवादमें एक ही प्रश्न एक ही उत्तर—नियतिवादमें एक उत्तर है—‘ऐसा होना था, जो होना होता सो होता ही इसमें न कोई तर्क है, न कोई गुरुत्व और न कोई वृद्धि। कल्पवृक्षस्थानमें इस प्रकारके मूल विचारोंका क्या उपयोग ? जगत्में विज्ञानमय्यक्त कार्यकारणभाव है। जैसे उपजाऊ घोचना और जो निमित्त होना तदनुसार वेदान्त-अवेतनता परिणमन होता है। पुरुषार्थ निमित्त और अशुभकृत गान्धर्विके ज्ञानमें है। एक अर्थ है, पुरुषार्थ यदि उसमें चरन्तरा नूतन टाक देता है तो भूतस्थित पुरुष निकलकर कमरेको मुवावित कर देता है, यदि बाढ़ आदि पड़ते है तो दुर्गन्धित धुआँ उत्पन्न हो जाता है। यह कहना अत्यन्त शान्त है कि नूरको उगमं पडना था, पुरुषको उगमं डालना था, अग्निमें उसे प्रवृत्त करना ही था। इसमें यदि कोई हेतु-कारण करता है तो नियतिवादको कहाँ उत्तर कि ऐसा ही होना था।’ यानी जगत्के परिणमनोंको ऐसा ही होना था इस नियति-विशक्तिनीने अपनी गोदमें ले रक्का है !

नियतिवादमें स्वपुरुषार्थ भी नहीं—नियतिवादमें अत्यन्त पुरुषार्थकी बात तो जाने दीजिये रक्तपुरुषार्थ भी नहीं है। जितना तो कीजिये जब हमारा श्रम्यक अणका कार्यक्रम सुनिश्चित है और अतस्तकालका, उगमं हेतुकरता हमको भी अधिकार नहीं है तब हमारा पुरुषार्थ कहाँ ? और कहाँ हमारा सम्प्रादर्शन ?

हम तो एक महाविनियत चक्के बंधा हूँ और उसके गतिचलनके अनुसार प्रतिक्षण चल रहे हैं। यदि इना करने हूँ तो नियत हूँ, व्यवहार करते हैं तो नियत हैं, खोरी भस्म हूँ तो नियत हैं, गणविज्ञा करने हूँ तो नियत हैं। हमारा पुण्यार्थ कहाँ होगा? कोई भी क्षण इस नियतचक्रकी मौजूदगीमें रहित नहीं है, जब हम सांस लेकर कुछ अपना भविष्य निर्माण कर लेंगे।

भविष्य निर्माण कहाँ ? इस नियतिवादमें भविष्य निर्माणकी सारी योजनाएँ हवा हैं। जिसे हम भविष्य कहते हैं वह भी नियतिचक्रमें सुनिश्चित है और होना ही। जैन दृष्टि तो यह गढ़ती है कि—‘तुममें ज्ञातज्ञात शेषता प्रति समय अच्छे और बुरे बानेकी, सच्चे और असच्चे होनेकी है, जैसा पुण्यार्थ करोगे, जैसी सामग्री जुटाओगे अच्छे बुरे भविष्यका निर्माण स्वयं कर सकोगे।’ पर जब नियतिचक्र निर्माण करनेकी राह पर ही कुछासहान काफ़ी उसे नियत या सुनिश्चित कहना है तब हम क्या पुण्यार्थ करें ? हमारा हमारे ही परिणामनगर अधिकार नहीं है क्योंकि वह नियत है। पुण्यार्थ-अष्टताका उसमें व्यापक उपदेश हमारा नहीं हो सकता। इस नियतिचक्रमें सबका सब कुछ नियत है उसमें अच्छा क्या ? बुरा क्या ? हिंसा अच्छा क्या ?

सबसे बड़ा अस्व सर्वज्ञत्व—नियतिवादी या तथोक्त अध्यात्मवादियोंका स्वयं बड़ा गकहें है—‘सर्वज्ञ है या नहीं ? यदि सर्वज्ञ है तो वह शिकारन होना अर्थात् भविष्य भी होगा। फलतः यह प्रत्येक पदार्थका अन्तर्भाव तक प्रतिक्षण जो होता है उसे ठीक रूपमें जानता है। इस तरह प्रत्येक परमाणुकी प्रतिशममयकी पर्याप्त सुनिश्चित है उनका परमाणु जो निमित्तनिमित्तिकात्तल है वह भी उसके आनेके बाहिर नहीं है।’ सर्वज्ञ माननेका दूसरा अर्थ है नियतिवादी होता। पर, आज जो सर्वज्ञ नहीं मानने उनके सामने हम नियतिचक्रकी कैसे सिद्ध कर सकते हैं ? जिस अध्यात्मवादके मूलमें हम नियतिवादकी पनपाने हैं उस अध्यात्मदृष्टिने सर्वज्ञता व्यवहारनयकी अपेक्षासे है। नियचक्रनयमें तो अधःपतनमें ही उगका पर्यवेक्षण होता है, जैसा कि स्वयं आचार्य कुन्दकुन्दने नियमसार (पा. १.५८) में लिखा है—

‘जायति परसदि सर्वं व्यवहारणण केवली भयं ।

केवलजानी जायति परसदि नियमण अत्थान् ॥’

अर्थात्—केवली भगवान् व्यवहारणणमें सब पदार्थोंकी जानने देखने हैं। निश्चयने केवलजानी अपनी आप्ताकी ही जानना देखना है।

अध्यात्मशास्त्रयन नियचक्रनयकी भूतार्थता और परमार्थता तथा व्यवहारनयकी अनुतार्थता और अपरमार्थता पर विचार करनेमें तो अध्यात्मशास्त्रमें पूर्णज्ञानका पर्यवसान अन्ततः अहमज्ञानमें ही होता है। क्षणः सर्वज्ञत्वकी दर्शयिका अध्यात्मविमलतत्त्वक पदार्थव्यवस्थामें उपाधोपकरण उत्पन्न नहीं है।

समय और अप्रतिबद्ध क रण ही हेतु—अच्छलक देखने उस वाताय की हेतु स्वीकार किया है जिसके द्वितीयक्षणमें नियमने कार्य उत्पन्न हो जाय। उसमें भी यह शर्त है कि जब उसकी दक्षिणमें कोई प्रतिक्रिय उत्पन्न न हो तथा सामान्यतः अन्य कारणोंकी शिकार न हो। जैसे अग्नि भूमिही उत्पत्तिमें अनुकूल कारण है पर वह तभी कारण हो सकती है जब इसकी दक्षिणमें पत्तल आदि प्रतिव्यवधान न होको हो तथा धूमोनादक मामग्री-मीला ईंधन आदि पूरे रूपसे विद्यमान हो। यदि कारणका अमुक कार्यरूपमें परिणमन नियत हो तो प्रत्येक कारण भी हेतु बनाया जा सकता था। पर कारण तबतक कार्य उत्पन्न नहीं कर सकता जबतक उसकी सापेक्षी पूर्ण न हो और शक्ति अप्रतिबद्ध न हो। इसका स्पष्ट अर्थ है कि दक्षिणकी अप्रतिबद्धता और सामग्री की पूर्णता जवनक नहीं होगी तबतक अमुक अनुकूल भी कारण अपना अमुक परिणामन नहीं कर सकता। अंगितमें यदि मीला ईंधन डाला जाय तो ही धूम उत्पन्न होगा अन्यथा वह धीरे-२ राख बन जायगी। यह त्रिकूल निश्चित नहीं है कि उसे उस समय गल बनना ही है या धूम पैदा करना ही है। यह तो अनुकूल सामग्री जुटाने की बात है। जिस परिणमनकी सापेक्षी जड़गी बही परिणमन उम्मा होगा।

रागादिका पुष्पसत्व-अध्यात्म शास्त्रमें रागादिकों परभाव और पौद्गलिक बताया है। इसका कारण भी यह बताया गया है कि चूँकि ये भाव पुद्गलनिमित्तमें होने हैं अतः पुद्गलावलम्बन होनेसे पौद्गलिक हैं। सर्वार्थसिद्धिमें भावमनको इरीरिए पौद्गलिक बताया है कि वह पुद्गलनिमित्तक या पुद्गलावलम्बन है। रागादि या भावमनमें उपादान तो आत्मा ही है, अत्मा ही का परिणमन रागादिक रूपमें होता है। यहाँ स्पष्टनः पुद्गलता या पर द्रव्य का स्वलनिमित्तत्व स्वीकृत है। पर वो निमित्त हुए बिना रागादिकों परभाव कैसे कहा जा सकता है? अतः अध्यात्म भी उभयकारणोंमें कार्य होता है इस सर्व-सम्मत कार्यकारणभावका निषेध नहीं करना। "साधयो जनिका कार्यस्य त्रैक कारणम्" अर्थात् साधयोसि कार्य होता है एक कारणसे नहीं, यह अनुभवसिद्ध कार्यकारणव्यवस्था है। कार्य उभयजन्य होनेपर भी चूँकि अध्यात्म उपादानका सुधार करना पड़ता है अतः उपादानपर ही दृष्टि रखना है, और वह प्रति समय अपने मूलस्वरूप की वाद दिलाया रहता है कि तेरा वास्तविक स्वभाव तो शुद्ध है, वह रागादिक-सुभाव परनिमित्त में उत्पन्न होते हैं अतः परनिमित्तोंको छोड़। इसीमें अन्तल पुरुषायेँ ई न कि नियति-वादकी निष्प्रियतामें।

उभय कारणोंसे कार्य-कार्योत्पत्तिके लिए दोनों ही कारण चाहिए उपादान और निमित्त; अर्थात् कि अनेकास्तदर्शी स्वामी समन्तमदने कहा है कि "यथा कार्ये बहिरन्तरद्वयधर्मिनः" अर्थात् कार्य बाह्य-अन्त्यान्तर दोनों कारणोंमें होता है। वे बृहत्स्वयम्भू स्तोत्रके वासुपुत्र्य स्तवनमें और भी स्पष्ट लिखते हैं कि—

"यहस्तु बाह्यं गुणदोषयुतेनिसमन्वयतरमलहेतोः।

अध्यात्वद्वत्तस्य तद्वज्जुतमभ्यन्तरं केवलमप्यल न ॥"

अर्थात् अन्तरंगमें किममान मूलकारण अर्थात् उपादान योग्यताके गुण और दोषको प्रकट करनेमें जो बाह्य वस्तु कारण होती है वह उस उपादानके लिये अंगभूत अर्थात् सहकारी कारण है। केवल अभ्यन्तर कारण अपने गुणदोषकी उत्पत्तिमें सपर्य नहीं है। भले ही अध्यात्वद्वत्त पुरुषके लिए बाह्यनिमित्त गौण हो जाय पर इनका अभाव नहीं हो सकता। वे अन्तमें उपादाहार करते हुए जोन भी स्पष्ट लिखते हैं—

"बाह्येतरौपाधिसमप्रतेयं कार्येषु तं द्रव्यगतः स्वभावः।

नेत्यायथा मोक्षविधिवक्तेनाभिभवत्वास्त्वमृषिर्बुधानाम् ॥"

अर्थात् कार्यात्मिके लिए बाह्य और आभ्यन्तर, निमित्त और उपादान दोनों कारणोंकी समपत्ता पूर्णता ही द्रव्यगत निजन्त्रभाव है। इसके बिना मोक्ष नहीं हो सकता।

इस उभयकारणोंकी स्पष्ट गोपणाके रहने हुए भी केवल निपत्तिवादैकान्तका गोपण अनेकान्त दर्शन और अन्तल गूढार्थका रूप नहीं ले सकता।

वहाँ प्रभावसत्त्व वैज्ञानिक कारण-कार्योपारा हो द्रव्य है जिसमें पूर्वपर्याय अर्थात् रागादिकोंके अनुसार रसद्वय, विषद्वय, अर्थसद्वय, अलासद्वय आदिकारणमें अनेक गर्वाणोंकी उत्पत्तिके होती है। गान लीजिए एक जलविन्दु है उसकी पर्याय बदल रही है, वह प्रतिक्षण जलविन्दु रूपमें परिणमन कर रही है पर यदि वरमार्गका निमित्त मिलता है तो तुल्य भाव बन जाती है। किसी भिद्विगं यदि पड़ गई तो सम्भव है पृथिवी बन जाय। यदि सारक भूहर्षमें चली गई तो जहर बन जावगी। तात्पर्य यह कि एकधार पूर्व-उत्तर पर्यायों की बहने है उसमें जंगे जैसे संयोग होने जायगे उसका उस जातिमें परिणमन हो जायगा। रागादिकों द्वारा हरिद्वारमें जो है वह गानपुत्रकी गहर आदिकारण संयोग पाकर इलाहाबादमें बदली और इलाहाबादकी गन्धवी आदिके कारण काशीकी गंगा बहती हो जाती है। यहाँ यह कहना कि "गन्धके जलके अन्त्येक परमागुका प्रतिममयका मुनिश्चित कार्यकन बना हुआ है उसका जिस समय जो परिणमन होता है वह होकर ही रहेगा" द्रव्यकी विज्ञानसम्मत कार्यकारणपरम्पराके प्रतिबल है।

समयसारमें निमित्तधीन उपादान परिणमन-समयसार (गो० ८६।८८) में जीव जोन कर्मका परस्पर निमित्तनिमित्तिक सम्बन्ध बताते हुए लिखा है कि—

“जीवपरिणामहेतुं कम्मत्तं पुणत्ता परिणमति ।

पुणत्तकम्मनिमित्तं तद्देव जीवो वि परिणमति ॥

ण वि कृष्णवि कम्मपुणे जीवो कम्मं तद्देव जीवापुणे ।

अण्णोण्णनिमित्तो जं बु कत्ता अदा मएण भावेण ॥

पुणत्तकम्मकत्ताणं ण बु कत्ता तत्त्वमवधानं ।”

अर्थात्—जीवको भावोंके निमित्तमें पुद्गलत्वकी कर्मरूप प्रतीति होती है और पुद्गलकर्मोंके निमित्तमें जीव प्राणादिरूपमें परिणमन करता है । इसका अर्थ होता चाहिये कि जीव उपादान बनकर पुद्गलके गुणरूपमें परिणमन नहीं कर सकता और न पुद्गल उपादान बनकर जीवमें गुणरूपमें परिणमि कर सकता है । हाँ, पन्धर निमित्तनैमित्तिकमन्त्रके अनुसार उपादानाका परिणमन होता है । इस कारण उपादान दृष्टिमें आत्मा अपने भावोंका कर्ता है पुद्गलके शान्तवर्णादिगुण द्रव्यवर्मात्मक परिणमनका कर्ता नहीं है ।

इस स्पष्ट कथनसे कुन्दकुन्दवाच्यको कर्तृत्व-अकर्तृत्वकी दृष्टि समझमें आ जाती है । उसका विशद अर्थ यह है कि—पन्धर द्रव्य अपने परिणमनमें उपादान है, इसका उपादा निमित्त हो सकता है उपादान नहीं । पन्धर निमित्तमें दोनों उपादानोंका अपने अपने भावरूपमें परिणमन होता है । इसमें निमित्त-नैमित्तिकभावका निवेद कहते हैं । निश्चयदृष्टिमें परस्परिक आत्मस्वरूपका निवेद है । उनमें कर्तृत्व अपने उत्प्रेतारूपमें ही सम्भवि होता है । अतः कुन्दकुन्दके प्रथमे अर्थत्वमें द्रव्यरूपका वही निराण है जो अपने समस्तप्रदादि आचार्योंने अपने ग्रन्थोंमें किया है ।

मूलमें भूल कहाँ ?—इसमें कहाँ मूलमें भूल है ? जो उपादान है वह उपादान ही है, जो निमित्त है वह निमित्त ही है । कुम्हार घटका कर्ता है वह रूपका व्यवहार हो सकता है ; कारण, कुम्हार वस्तुतः अपनी हस्त-चलनविद्या तथा अपने घट बनानेके उपायोगका ही कर्ता है, उसके निमित्तमें मिट्टीके परमाणुओंमें वह आकार उत्पन्न हो जाता है । मिट्टीको घड़ा बनता है या और कुम्हारके हाथको बैगा होना ही या और हमें उसकी व्याख्या लेनी पड़ती ही थी, आँसू ऐसा प्रदत करना ही या और हमें वह उत्तर देना ही था । ये सब बातें न अनुभवसिद्ध कार्यकारणभावके अन्तर्गुह्य ही हैं और न तर्कसिद्ध ही ।

परम स्वपुरुषार्थो कुन्दकुन्दका अर्थप्रसंग—आठ गुन्दगुन्दमें अपने आध्यात्ममें वह बताया है कि यद्यपि कार्य निमित्त और उपादान दोनोंमें होता है पर निमित्तको यह अहंकार नहीं करना चाहिये कि “मैंने ऐसा किया ।” यदि उपादानको योग्यता न होती तो निमित्त कुछ नहीं कर सकता था । परन्तु उपादान को योग्यता भी निमित्तके बिना अधिकांश रह जाती है । प्रसिद्ध विद्वान् होनेको गैकड़ों योग्यताएँ हैं । जिसका अनुकूल निमित्त जुड़ जाता है उसका विकास हो जाता है । यही गुणार्थ है । श्री कुन्दकुन्द उस निमित्तपक्षके अहंकारको सिकाउनेके लिए परमस्वकर्तृत्वकी साधना पर जोर देते हैं । पर यह निमित्तवाद का भूत रक्ततृत्वकी भी समाप्ति कर रहा है । कुन्दकुन्द यह तो कहते ही हैं कि जीव अपने गुण-पर्यायोंका कर्ता है । पर इन निमित्तवादमें जब सब सुनिश्चित है तब स्वकर्तृत्व की स्वकर्तृत्वकी अवज्ञा नहीं है । कुन्दकुन्द जहाँ चरित्र दर्शन शील आदि पुरुषार्थों पर जोर देकर यह कहते हैं कि उनके हाथ अपनी आत्मामें वह प्राचीन कर्मोंकी निबंदा करके भीध सुनिश्चित हो सकते हैं । वहाँ यह निमित्तवाद कहता है—कि “क्षीप्रतमि वात न करो, सब निपट है, होना होगा, हो जायगा ।” कुन्दकुन्दकी दृष्टि तो यह है कि हम परस्वकर्तृत्वका आश्रय करकेही सब द्वेष मोहकी मूर्ति उत्पन्न हैं । यदि हम यह समझ लें कि हम यदि किसीके परिणमनमें निमित्त हुए भी हैं तो इनमें सबसे उनके स्वामी नहीं हो सकते, स्वामी तो उपादान ही होगा जिससे कि विकास हुआ है तो सारे सगड़े ही समाप्त हो जायें । पर इसको यह अर्थ तो कदापि नहीं है जो स्वपुरुषार्थ या स्वकर्तृत्व की भी स्वतन्त्रता नहीं है ।

अध्यात्मकी अकर्तृत्व भावनाका उपयोग—यह अध्यात्मसाधनकी अवर्तृत्वभावनाका वया अर्थ है ? अध्यात्ममें समस्त वर्णन उपादानयोग्यताके आधारेण किया गया है । निमित्त मिलानेपर भी यदि उपादान-

अज्ञान और निगतिवादका सम्मिश्रण

५३

योग्यता विकसित नहीं होती, तो कार्य नहीं हो सकेगा । एक ही निमित्तभूत अज्ञानके एक छत्र प्रथम धोषीका विकास करना है जबकि दूसरा द्वितीय धोषीका और तीसरा अज्ञानीका अज्ञानी बना रहना है । अतः अन्ततः कार्य अन्तिमक्षणवर्ती उपादानधोषयत्न ही होता है । इस निमित्त उक्त योग्यताको विकासामुल्लेख बनाने हैं । ऐसी दशा में अध्यात्मशास्त्रका रहना है कि निमित्तको वह अहंकार नहीं होता चाहिए कि हमने उसे पैसा बना दिया । निमित्तकारणको मोचना चाहिए कि—इसकी उपादानधोषयता न होती तो मैं क्या कर सकता था । अतः अपनेमें कर्तृत्वजन्य अहंकारकी चित्तिके लिए उपादानमें कर्तृत्वकी भावनाको दृढ़मूल करना चाहिए, ताकि एकादशके कर्तृत्वका अहंकार हमारे चित्तमें आकर, रागद्वेषको मृष्टि न करे । वैसे बड़ा कार्य करने भी मनुष्यको यही सोचना चाहिए कि मैंने क्या किया ? यह तो उसकी उपादानधोषयता का ही विकास है, मैं तो एक साधारण निमित्त हूँ । 'क्रिया हि द्रव्यं विनश्यति नादृश्यम्' अर्थात्—क्रिया द्रव्यमें परिलग्न बनती है अचोक्ष्यमें नहीं । इस तरह अध्यात्मकी अकर्तृत्व भावना हमें वीतरागताकी ओर ले जानेके लिए है, न कि उसका उपायेन नियतिवादके गुणार्थविहीन कृपाधोष ले जानेको किया जाय ।

‘जे जस जन्मि आदि भावनाएं हैं—अधिकाधिकानुप्रेक्ष्यमें सम्पत्सुष्टिके सम आनन्दके चिन्तनमें ये दो मार्ग मिली हैं—

‘जं जगत् तमि देसे जेण बिहाणेण तम्मि कालम्मि ।

णावं विणण थियदं जम्मं व अह्व मरणं वा ॥ ३२१ ॥

ते तस्स तम्मि देसे तेण बिहाणेण तम्मि कालम्मि ।

को बालेदुं सक्को इंदो वा अह जिण्ढो वा ॥ ३२२ ॥’

अर्थात् जिसका जिस समय जन्म जन्म होता है, मरण होता है, उसे दुःख या त्रिनेत्र कोई भी नहीं टाल सकता, वह होता ही । ५० दीर्घकालजीने भी छहठायामें यही लिखा है—

‘सुर असुर णाधिप जेतं, मृग ज्यो हरि काल दलं ते ।

मणिनम्ब तथ बहू होई, मरते न बचावे कोई ॥’

इस तरह मनुष्य ने मायामयी निर्मय होकर गुणार्थी बननेके लिए नियन्त्रकी भावनाका उद्देश है न कि गुणार्थने विमल होकर निगतिवादके निष्पक्ष कुतारपर पहुँचनेके लिए ।

उक्त न्यायार्थी भावनाका यही है कि—तो जब होता है होता उसमें कोई किमोका शरण नहीं है, आत्मनिर्भर रहकर जो आवे उसे सहता चाहिए । मनुष्यको कोई नहीं टाल सकता । इस तरह चित्तमसाधनके लिए भाई जानेवाली आध्यात्मिक दम्पत्यवस्था नहीं हो सकती । अतिले भावनामें ही कहने हैं कि—‘जगत् स्वयम्भूतं है, पर हमका यह अर्थ वदति नहीं कि मनुष्यवादियोंकी तरह जगत् पदार्थोंकी सन्ताने धन्य है । बल्कि उक्तका यही तात्पर्य है कि स्वयम्भूत की तरह वह आत्महितके लिए अत्यधिक आवश्यक नहीं है । यहां साम्यसुष्टिकी चिन्तन-भावनामें स्वावलम्बनता उपदेष्ट है, उसमें पदार्थव्यवस्था नहीं की जा सकती ।

निश्चय और व्यवहार—निश्चयनाय बन्धुकी परानिर्देश स्वभूत दशाका वर्णन करना है । बड़बड़ बनाना है कि प्रत्येक जीव स्वभावसे अनन्तज्ञान-दर्शन का अखण्ड चैत्यका गिण्ट है । आज नष्टपि वह कर्मनिपातसे विशास परणमन कर रहा है पर उसमें स्वाभावभूत पक्षि अपने अखण्ड निर्विकार चोत्र होनेकी है । व्यवहारान्त परमाशेष अवस्थाओंका वर्णन करना है । बड़ जहाँ आसपास पर-घटपटादि पदार्थोंके कर्तृत्वके वर्णनमध्यमें लक्ष्मी उड़ाने देना है वहाँ निश्चयनाय रागादि भावोंके जन्म-तत्त्वको भी आत्मकोटिसे बाहर निकाल देना है और आत्मको अपने शून्य भावोंका ही वर्णन करना है, अगुड भावोंका नहीं । निश्चयनवकी भावधनाना ताप्य वह है कि वही दया आत्माके विश्व वास्तविक उपादेय है, परमाय है । वह जो समदृष्टिसे विश्वासपरिणति है वह अमूर्तार्थ है अर्थात् अस्माके लिए उपादेय नहीं है, हमके लिए वह अपरमार्थ है, अग्राह्य है ।

निश्चयनपका वर्णन हमारा लक्ष्य है—निश्चयन जो वर्णन करना है कि मैं मिट्ट हूँ, बुद्ध हूँ, निर्विकार हूँ, निष्कपाय हूँ, यह सब हमारा लक्ष्य है । हममें हूँ के स्थानमें ही शक्तता हूँ यह प्रयोग भ्रम उत्पन्न नहीं

करेगा। यह भाषाका एक प्रकार है। साधक अपनी अनर्जला अवस्था में अपने ही अहंभावी सम्बोधन करता है कि—हे आत्मन्, तू तो स्वभावसे सिद्ध है, बुद्ध है, बीजगा है, आज फिर यह तेरी क्या दशा हो रही है? तू कदासी और अज्ञानी बना है। यह पहला 'सिद्ध है बुद्ध है' वाला अंश दूसरे 'आज फिर तेरी क्या दशा हो रही है, तू कदासी अज्ञानी बना है' इस अंश में हो परिपूर्ण होकर है।

इस लिए निश्चयनय हमारे लिए अपने द्रव्यगत मूलस्वभावकी ओर संकेत करना है जिसके बिना हम चरान्तरणसे नहीं निकल सकते। अतः निश्चयनयका सम्पूर्ण वर्णन हमारे स्मरण केराजपर मोटे मोटे अक्षरों में लिखा हुआ देना रहे ताकि हम अपनी मूलभूत उस पवनदशाको ध्यान करनेकी दिशा में प्रयत्नशील रहे। न कि हम तो निद्रा हैं, हममें अणुष्ट है यह मानकर मिन्या अहंकारका पोषण करें और जीवनचारित्र्य में विचलन हो निश्चयकालनकी सिध्दांतकी वृद्धि है।

निश्चयन—मेरा प्रहरी निश्चयन है कि, हम सब समस्तमद्रादि आचार्यों द्वारा प्रणिहित उभयमुखी तत्त्वव्यवस्थाको समझे। कुन्दकुन्दके अर्थान्तर्गत अहंकार और परमत्वं भावकी तट करें, कानिकेयकी भावनासे निर्भरता प्राप्त करें और अनेकान्त दृष्टि और बहिरांगके पुरुषार्थ द्वारा सीधे ही आत्मतानिके असीम गुरुपार्थ में जुटे। भविष्यको हम बनाएंगे, वह हमारे हाथमें है। कर्मोंके उत्पन्न अपकर्षण उदीगता संक्रमण उद्देयन आदि सभी हम अपने भावोंके अनुमान कर सकते हैं और इसी गरम स्वगुरु-पार्थकी घोषणा हमें इस छन्द में सुनाई देती है—

“कोटि जन्म तप तपें तानबिन कर्म सहे जे । ज्ञानीके अणमें त्रिगुणितें सहज टरे ते ॥”

यह त्रिगुणित स्वगुरुपार्थकी गुचना है। इसमें स्वोदयका स्थिर अभ्यास है। दिनविवाद एक अदार्थनिक सिद्धान्तसे समुदाय काव्यनिक भूत है। इनकी डाढ़ी पकड़कर हिंसा दीर्घसे और तत्त्व-ज्ञानका दार्शनिक सिद्धान्तकी आचारसे इस ओषधिविषसे नई पीढ़ीको बनाइये। यह बड़ा सीधा उपाय है। न इसमें कुछ करना है न बिनागन है एक ही गान याद कर लो “जो होता होगा सो होगा ही” भाई, इस बातका भी उपाय अब मुद्दाम्ना पुरुषार्थ तक जागती नाम कैसेके लिए कर लो, कुछ दर्ज नहीं, पर यह धर्म नहीं है। धर्म है—स्वगुरुपार्थ, स्वगुरुपवन और स्वदृष्टि।

महावीरके समयमें मर्यादितगोपाल इन नियमिदादका प्रचारक था। आज सोनेपड़ने नियमिवादकी आवश्यकता उठी है और वह भी कुन्दकुन्दके नामपर। भावनीय पदार्थ सुदा हैं उनमें तत्त्वव्यवस्था नहीं होती यह में गहले स्थिति चुका है। यों ही मानवधर्म नियमिवाद और ईश्वरवादके कारण नया कर्मवादसे स्वकाकी ठीक नहीं समझनेके कारण अपनी यह निदान परतन्त्र स्थिति उत्पन्न कर ली थी। निम्नी गहरा अब तत्त्वस्वातन्त्र्योद्देश है। इस युगमें वस्तुतत्त्वकी वह निरूपण हो जिससे मुन्दर समाजतत्त्वस्वातन्त्र्यकी व्यक्तिगत निर्माण हो। धर्म और आध्यात्मके नामपर और कुन्दकुन्दानार्थके मुनामपर आत्मस्वातन्त्र्य गुरुपार्थस्वोपाय नियमिवादका प्रकार न हो। हम साधक तत्त्वव्यवस्थाकी समझे और समस्तमद्रादि आचार्योंके द्वारा परिणीत उभयमुखी तत्त्वव्यवस्थाका मजत करें।

निश्चय और व्यवहार का सम्यग्दर्शन—

“यस्मात् क्रियाः प्रतिकल्पित न भावशून्याः” अर्थात् भावमूल्य क्रियाएँ लफट नहीं होती। यह भाव क्या है? जिसके बिना मजत क्रियाएँ निष्फल हो जाती हैं? यह भाव है निश्चयदृष्टि। निश्चय तब परनिर्णय आत्मस्वस्वकी कहता है। परमवीचगता पर उपाय दृष्टि रहती है। जो क्रियाएँ इन परमवीचगताकी साधक और पोषक हो वे ही सफल हैं। गुरुपार्थसिद्धयुपायमें बताया है कि “निश्चयमिह भूतार्थ व्यवहारं वर्णयन्त्यभूतार्थम्” अर्थात् निश्चयतः भूतार्थ है और व्यवहारतः अभूतार्थ। इस भूतार्थना और अभूतार्थनाका का अर्थ है? जब आत्मा में इस समय रागद्वेष मोह आदि बाध उत्पन्न हो रहे हैं, आत्मा इन भावोंरूपसे परिणमन कर रहा है, तब परनिर्णय सिद्धन्

निश्चय और व्यवहारका साम्यपूर्ण

५५

स्वभावके दर्शन उसमें कैसे लिए जा सकते हैं ?' यह सवाल व्यवहार्य है, और इसका समाधान भी सीधा और सरल है कि—प्रत्येक आत्मामें धिक्के समान अनन्त चेतन्य है, एक भी अविचार प्रतिक्रियेकी ग्युगता किसी आत्माके चेतन्यमें नहीं है। सबकी आत्मा अमर्यादप्रदेशवाली है, अवशर द्रव्य है। मूल द्रव्य-दृष्टिसे सभी आत्माओंकी स्थिति एकप्रकारकी है। विभाव परिणामके कारण धुनोंके विकासमें न्यूनधिकता आ गई है। मेसारी आत्माएँ विभाव पर्याप्तिको धारण कर मानासामें पणिन हो रही हैं। उन परिणाममें मूल द्रव्यकी स्थिति जितनी स्थिर और भूतार्थ है उतनी ही उसकी विभावगणिनिष्ठ व्यवहार स्थिति भी स्थिर और भूतार्थ है। उदाहरणपरिणामकी दृष्टिमें निश्चय और स्वच्छता दोनों भूतार्थ और सत्ता है। निश्चय जहां मूल द्रव्यव्यवहारकी विषय करता है, वहां व्यवहार परमार्थ पर्याप्तिको विषय करता है, विविधता कोई नहीं है। व्यवहारकी अभूतार्थता उतनी ही है कि वह जित विभाव धुनोंको विषय करता है वे विभाव पर्याप्त होवें, उपादेय नहीं, मूल द्रव्यस्वरूप उपादेय है, वहीं निश्चयकी भूतार्थता है। जिस प्रकार निश्चय द्रव्यके मूल स्वरूपको विषय करता है उसी प्रकार गुड़ सिद्ध तथ्य भी निश्चय का विषय है। नालायें यह कि परमार्थसे द्रव्य स्वरूप और परमार्थसे पर्याप्त निश्चयका विषय है और परमार्थसे परिणाम व्यवहारके विषय है। व्यवहारकी अभूतार्थता वहां है जहां आत्मा कहता है कि 'मैं जाता हूँ, मैं बिद्वान् हूँ, मैं स्वरूप हूँ, मैं ऊँच हूँ, यह नीच है, मेरा धर्माधिकार है, दूसरा धर्माधिकार नहीं है आदि' तब अन्तर्दृष्टि कहता है कि 'रातों बिद्वान् स्वस्थ ऊँच नीच आदि बाह्यार्थ होनेसे हेतु है, इस रूप तुम्हारा मूलस्वरूप नहीं है, अतः तेरे धिक्के समान गुड़ है, उनमें न कोई राजा है न राजा, न कोई ऊँच न नीच, न कोई रूपरान् न कुरूपी। उसकी दृष्टिमें सब अवस्था चेतन्यमय समरूप समधिकार हैं। इस व्यवहारमें अहंकारको उत्पन्न करनेका जो जहर है, भेद खड़ा करनेकी जो कुश्लिष्ट है, निश्चय उन्हींको नष्ट करता है और अन्तर्दृष्टि अर्थात् समन्वयकी और दृष्टिको ले जाता है और कहता है कि—सूखे, क्या सोच रहा है, भ्रमे तू नीच और तुच्छ गमल रहा है वही अनन्त चेतन्यका अखण्ड सौंदर्य है, परन्तु भ्रमे तू अहंकारकी मूर्ति बन रहा है और भेदका पोषण कर रहा है, शरीराधीन ऊँचनीचभावकी रचनामें धर्माधिकार लेने का पोषण अहंकारकी धन शोभता है ? इस अन्तर्निमित्तनाशक अहंकारपूर्ण व्यवहारमार्गसे निश्चय हो गुण अमृतशाला है जो दृष्टिमें व्यवहारका भेदविषय नहीं बहने देती।

पर ये निश्चयकी तरफा करने वाले ही जीवनमें अनन्त भेदोंको कायम रखना चाहते हैं। व्यवहारलौकिक भय पण पापार विज्ञान है। नाथ इसका मंदिरमें आकर पूजा कर लेता है तो ऊँहें व्यवहार-लौकिक भय व्याप्त हो जाता है। भाई, व्यवहारका विषय दूर करना ही तो निश्चयका काम है। तब निश्चयके प्रसारका अधगम आता है तो क्यों व्यवहारलौकिक करने हो ? कथनक इस देव व्यवहारमें बिगड़ रहे हैं और धर्मके नाशक भी अहंकारका पोषण करते रहे हैं। अहंकारके लिए और श्रेष्ठ पद है, उन बुधोंमें तो अहंकार कर ही रहे हैं। वास्तविक प्रदर्शनमें अथ व्यवहारमें दूसरोंमें श्रेष्ठ बनने का अविमान गुण कर ही लेते हैं, इस धर्मक्षेत्रकों तो समताकी भूमि बनने दो। धर्मके क्षेत्रको तो धनके प्रभुत्वमें अलगा रहने दो। अविचार यह अहंकारकी विषयक कहाँ तक गौडाशोभ ? आज विश्व इस अहंकारकी भीषण व्यापारोंमें भ्रमराग्न हुआ जा रहा है। धर्म बालिका अहंकार, हिन्दू मुसलमानका अहंकार, धनी निर्धनका अहंकार, अत्याका अहंकार ऊँचनीचका अहंकार अविद्वित अलगा अहंकार, आदिष्ट सत्यजिह्व अहंकारका नामधनी अधिधि निश्चयदृष्टि ही है। वह अत्यन्तार्थों समभूमिपर लहर उसकी आने लौकिक है कि—देखो, मूलमें तुम सब कहाँ खिच हो ? और अन्तिम उदय भी तुम्हारा वही समस्वरूपस्थिति प्राप्ति करना है तब क्यों धीनके गडाशोभें अहंकारका स्पर्जन करने उच्चत्वकी मित्या प्रतिष्ठाके लिए एक दूसरोंके धुनके धाम हो रहे हो ? धर्मका क्षेत्र तो कमसे कम ऐसा रहने दो जहाँ तुम्हें स्वयं अपनी मूलदशागत भान हो और दूसरे भी उम्मी समदशागत भान कर सकें। 'साम्योक्तं नयतयोः न हि किंचिदस्ति'—आंस भूतवाने पर यह सब भेद तुम्हारे लिए कुछ नहीं है। परलोकमें तुम्हारे साथ वह अहंकारविषय तो बड़ा जापगा

पर यह जो वेदवृत्ति का जाओगे उसका पाप धानवशमानकी भोगता रहेगा। यह मूढ़ मानव अपने पुनर्ने पुष्टों द्वारा किये गये पापों की क्षमा के नामपर पोषता रहना चाहता है। अतः मानवमात्रकी हिंसात्मकता भी निश्चयवृत्ति-आत्मममत्त्वकी वृत्ति को ग्रहण करे और पराश्रित व्यवहारको स्वीकृत करके स्वयं शान्तिप्राप्त करे और दूसरोंको उसका नाना निष्कटक कर दे।

समयमात्रका भार यही है। कुन्दकुन्दकी आत्मा समयमात्रके गुणगानसे, उसके ऊपर अर्थ चढ़ानेसे, उसे बाँटी मोनेसे सद्धानेसे सन्तुष्ट नहीं हो सकती। वह जो समयमात्रको जीवनमें उतारनेसे ही प्रसन्न हो सकती है। यह अविनाश ऊँचीका भाव, यह धर्मस्थानोंमें किसीका अधिकार किसीका अधिकार इन सब विषयोंका समयमात्रके अमूलके साथ क्या भेद? यह निश्चयनिश्चयकी निश्चयकी उपदेश और भूतार्थ तो बहोना पर जीवनमें निश्चयकी उपेक्षा ही कार्य करेता, उसकी जड़ खोदने का ही प्रयास करेगा।

निश्चयवृत्ति का वर्णन जो समयपर लिखकर सामने रखा जो। जिसने सदा सुने अपने ध्येयता अनन्त रहे। मनुष्य को भगवान् विनेशकी प्रतिमा उसी निश्चयनमकी प्रतिकृति है। जो निश्चय वीरताग होकर हमें आत्ममात्रसत्यता सर्वोत्तममत्त्व और परमवीरतागताका पावन संदेश देता है। पर अवशान्मूढ़-मानव उसका मात्र अभिषेक कर बाह्यपूजा करने की कलंक्षकी इतिथी गमन देता है। उसके आगेमें मिथ्या धर्मभक्तके अहंताका पोषण कर मंदिरने की चोखा लगानेका दुष्प्रयत्न करता है। 'अमृत मंदिर' में था सकता है अमृत नहीं इन विधिविधिविधि नित्य अहंकारोपासक ईश्वर की धर्म के धर्म, शास्त्र और परम्पराके नामपर तथा संस्कृतिरक्षाके नामपर मिरकटोकर और मुक्तमेवालीकी स्थिति उत्पन्न की जाती है और इस तरह रीतिरिवाज की कृपा मान प्रदर्शन इन धर्मस्थानोंमें आये दिन होता रहता है।

निश्चयनयावत्प्रतिष्ठा की एक मोटी छान्न धारणा यह है कि ये द्रव्यमें अमृति न वातकर पर्याप्तता अमृति कहने से और द्रव्यको सदा शुद्ध कहने का साहस करने से। जब रत्नमिदाल्लमें द्रव्य और पर्याप्तता पृथक् सत्ता हो नहीं है तब केवल पर्याप्त ही अमृति कैसे हो सकती है? जब इन दोनोंका अन्तर्भाव है तब दोनों ही अमृति हैं। दूसरे शब्दोंमें द्रव्य ही पर्याप्त सत्ता है। द्रव्यमूर्त पर्याप्त और पर्याप्तमूर्त द्रव्य ही ही नहीं माना। जब इस तरह दोनों एकसत्ता ही है तब अमृति क्या तब सीमित नहीं है द्रव्यमें नहीं पड़ती यह कथन सत्य: निराधार हो जाता है। पर्याप्तके परिवर्तन होनेपर द्रव्य किसी अपरिवर्तित अंशका नाम नहीं है और न ऐसा अपरिवर्तित कोई अंश ही द्रव्यमें है जो परिवर्तनसे सर्वथा अछूता रहता हो किन्तु द्रव्य अवच्छेदक अक्षर परिवर्तित होकर पर्याप्त नाम पाता है। उसकी परिवर्तित सत्ता अनाद्यनन्तकाल तक चालू रहती है इसीसे द्रव्य या पर्याप्त कहते हैं। अतः पर्याप्त अमृति ही है और द्रव्य शुद्ध बना रहता है यह धारणा द्रव्यस्वरूप के अज्ञानका परिणाम है।

दूसी धारणा निश्चयमृदु में सिद्ध है। निश्चय ही, कर्मवशानुसृत ही आदि कर्ममात्रकी प्रयोग करने लगते हैं। और उसका समर्थन ज्ञानमूलक अज्ञानधारणाके कारण करने लगते हैं। पर मोटी भी समझदार आदमी निश्चय अमृति द्रव्यमें आनेकी शुद्ध माननेका अज्ञान सहम भी नहीं कर सकता। वह कहता तो उचित है कि द्रव्यमें सिद्ध होनेकी संकल्प है, में सिद्ध हो सकता है, या सिद्धता मूल द्रव्य जिनमें प्रवेशवाला जिनमें गुणधर्मवाला है उनमें ही प्रवेशवाला उत्पन्न ही गुणधर्मवाला घटने भी है। अतएव इनका ही है कि सिद्धके सब गुण निराकरण से और भेद सावरण। इस तरह अज्ञान प्रवेश और अविभाग प्रतिच्छेदकी वृत्तिसे समर्थ कहना बुरी बात है। यह मानना तो सिद्धके समर्थ निराश्रय भी है। पर इसमें मात्र द्रव्यकी मौलिक अज्ञानान्तरिका निष्ठाप देता है न कि सर्वमान्य शारीर पर्याप्तता। वर्तमान पर्याप्तोंमें तो अन्तर महत्त्वपूर्ण है।

दूसी तरह निश्चयनय केवल द्रव्यको विषय करता है वह आशय भी मिथ्या है। वह तो पर निरपेक्ष स्वभावको विषय करनेवाला है चाहे वह द्रव्य हो या पर्याप्त। सिद्ध पर्याप्त परनिश्चय स्वभावमूल है, उसे निश्चयमम अवश्य विषय करेगा। जिस प्रकार द्रव्यके मूलस्वरूपवृत्ति रक्षनेसे आत्मस्वरूपकी प्रेरणा

मिलती है उसी तरह किण्व पदार्थों पर भी इष्टि रखनेसे आरोग्यमुखा होती है। अतः निश्चय और व्यवहारका सव्यावर्तन करने हमें निश्चयनयके लक्ष्य-आत्मसमत्वको जीवनव्यवहारमें उतारनेका प्रयत्न करना चाहिए। धर्म-अधर्मकी भी यही कसौटी हो सकती है। जो किगए आत्मस्वभावकी साधन हों परमवीर्य-रागना और आत्मसमत्वकी ओर ले जाँ के धर्म हैं वेग अधर्म।

परलोक का सम्बन्ध—

धर्मधर्म में सब औरमें परलोक सुधारोंकी आवाज सुनाई देती है। परलोकका अर्थ है माणवगत जीवन। हरणक धर्म यह दावा करता है कि उसके बनेए हुए मार्गपर चलनेसे परलोक सुखी और समृद्ध होता। जैदधर्ममें भी परलोकके मुख्यका मोहक वर्णन मिलता है। स्वर्ग और नरकका सर्वांगीण विवेचन संबंध पाया जाता है। महाभारत चार बनिवाँ है—मनुष्यवर्ग, निवेज्जवर्ग, नरकवर्ग और देववर्ग। नरक अत्यन्त दुःखके स्थान है और स्वर्ग मांसारिक अभ्युदयके स्थान। इनमें सुधार करना मानववर्गके बाध्यकारी बात है। उदकी जो रचना जहाँ है सदा बसी रहनेवाली है। स्वर्गमें एक देशकी रूपसे कम भद्रापीषता वसीय देविषाँ अवश्य मिलती है। शरीर कभी रोगी नहीं होता। खाने-पीनेकी चिन्ता नहीं। सब मनःकामना होते ही समुपस्थित हो जाता है। नरकमें सब दुःख ही दुःखकी मापपरी है।

यह निश्चित है कि एक स्थूल शरीरको छोड़कर आत्मा अल्प स्थूल शरीरको धारण करता है। जहाँ परलोक कहलाता है। मैं यह पहिले विस्तारमें बना आया हूँ कि आत्मा अपने पूर्वशरीरके साथ ही साथ उस पदार्थमें उपाजित स्थिति पाए जहाँ विज्ञान शक्ति आदिको वही छोड़ देता है, साथ कुछ सूक्ष्म संस्कारोंके साथ परलोकमें प्रवेश करता है। जिस धर्ममें जाना है वहकि वातावरणके अनुसार विवर्धित होकर बढ़ता है। अब यह विचारनेकी बात है कि मनुष्यके लिए मरकर उपर होनेके दो स्थान तो ऐसे हैं जिन्हें मनुष्य इसी जन्ममें सुधार सकता है, अर्थात् मनुष्य योनि और पशु योनि इन दो जन्मस्थानोंके मंस्कार और वातावरणको सुधारना तो मनुष्यके हाथमें है ही। अपने स्वार्थकी दृष्टिसे भी आवे परलोकका सुधारना हमारी रचनात्मक प्रवृत्तिकी मददमें है। बीज सिद्धांत की परिणाम वषाँ न हो यदि खेत उखड़ खावड़ है, उसमें काम आदि है। साथ बूँदें छरूँर आदि नहूँते तो जो उम बीजकी आशी अच्छाई तो खेतकी सारीबी और गन्ने वातावरणमें समाप्त हो जाता है। अतः जिसप्रकार चतुर किसान बीजकी उत्तमताकी चिन्ता करता है उसी प्रकार खेतको खानेके व्यवस्थितमें दोबाराव्यवहित करने, पास फूस उखाड़ने आदिकी भी पूरी पूरी कोशिश करना ही है। तभी उसकी खेती समृद्ध और आशाशील फलप्रयु होती है। इसी तरह हमें भी अपने परलोकके मनुष्यसमाज और पशुसमाज रूप दो खेतोंको इस योग्य बना लेना चाहिए कि नदार्चित इतमें पूनः शरीर धारण करता पशु तो अनुकूल मापपरी और सुन्दर वातावरण तो मिल जाय। यदि प्रत्येक मनुष्यको यह दृष्ट प्रतीति हो जाए कि हमारा परलोक यही मनुष्य समाज है और परलोक सुधारनेका अर्थ इसी मानव समाजको सुधारना है तो इस मानवसमाजका नकशा ही बदल जाय। इसी तरह पशुसमाजके प्रति भी मद्भावना उत्पन्न हो सकती है और उनके खानेपीने रखने आदिका समुचित प्रबंध हो सकता है। अमेरिकाकी राएँ रेडियाँ मुत्तनी है और मिनेसा देखनी है। वहाँकी योगलाला वहाँके मानवधर्मसंलानि अधिक स्वच्छ और व्यवस्थित है।

परलोक अर्थात् दुष्प्रेलोक, परलोकका सुधार अर्थात् दूसरे लोगोका—मानवसमाजका सुधार। अब यह निश्चित है कि नरक इन्हें पशुओं और मनुष्योंमें जो जन्म लेनेकी संभावना है तो समझदारी और मनुष्यधर्मकी बात तो यह है कि इस मानव और पशु समाजमें आए हुए दोषोंको निकालकर इन्हें निर्दोष बनाया जाय। यदि मनुष्य अपने कुलुपसि बावजवातिमें शय, मृजाल, कोष्ठ, मृगी आदि रोगोंकी मृष्टि करता है। इसे नीतिमन्त्र, आचारविहीन, कलह केन्द्र, और शराबखोर आदि बना देता है तो वह कैसे अपने मानव परलोकको सुखी कर सकेगा। आखिर उमें भी इसी नरकमूल समाजके जन्म लेता पड़ेगा। इसी तरह राय भंस आदि पशुओंकी दशा यदि मानव मनुष्यके ऐहिक स्वार्थके ही आधारपर चली तो

उनका कोई मुधार नहीं हो सकता। उनके प्रति मद्भाव हो। यह समझें कि कदाचित् हमें दण्ड दोषों में जन्म लेना पड़ा तो यही भोग हमें भोगना पड़ेगा। जो सम्पत्तियाँ हम इनमें दण्ड ग्रे में उन्हींके चक्के हमें भी मिलना पड़ेगा। जैसा करोगे वैसा भरोगे, इसका वास्तविक अर्थ यही है कि यदि अपने कुहलियों में इस मानव समाज और पशु समाजको कलंकित करोगे तो परलोकमें कदाचित् इन्हीं समाजोंमें जाता पड़ा तो उन अपने कुहलियों का भोग भोगना ही पड़ेगा।

मनुष्य समाजका मुख दुःख नरकातील समाज अवस्थान परिणाम है। अतः परलोकका सम्पन्न होने नहीं है कि जिया आधे परलोकका मुधार हमारे हाथमें है उसका मुधार ऐसी सर्वोदयकांक्षी व्यवस्था करने करें जिसमें हममें उत्पन्न होनेकी इच्छा ही न हो। यही मानवार्थक स्वनेलोकमें भी अधिक सम्पन्न होकर बन जाय। हमारे जीवनके अस्वाचार असंयम कुटुंब बीमारी आदि मोक्ष हमारे बर्धकशक्तों प्रभावित करने हैं और उसमें जन्म लेनेवाली सन्तिके डाना मानवसमाजमें वे सब बीमारियाँ और खरबधाटनाएँ फैल जाती हैं। अतः इनसे परलोक विपद्गता है। इसका नाशमें यही है कि सोते संस्कार सन्निधि द्वारा उस मानवजातिमें घर कर लेते हैं जो मानवजाति सभी हमारा पुनः परलोक बन गयी है। हमारे कुहलियों में नरक बना हुआ यही मानवसमाज हमारे पुनर्जन्मका स्थान हो सकता है। यदि हमारा जीवन मानव-समाज और पशुजातिमें मुधार और उधारमें लग जाता है तो नरकमें जन्मलेनेका मौका ही नहीं आ सकता। कदाचित् नरकमें पहुँच भी गए तो अपने पूर्व संस्कारजन्य कार्त्तिको तो मुधारलेका प्रयत्न किया जा सकता है। तात्पर्य यह कि हमारा परलोक यही हमने भित्र भित्तिक मनुष्य समाज और पशुजाति है जिनका मुधार हमारे परलोकका आधा मुधार है।

दूसरा परलोक है हमारी सन्ति। हमारे इस जरीमें जोमेवाले यादव सत्कर्म और दुःकर्मोंके फलद्वारा जीवन संस्कार हमारी सन्तिकमें आते हैं। यदि हममें कोई क्षय या सुखारक्षणी संज्ञानक बीमारियाँ हैं तो इसका फल हमारी सन्तिकमें भोगना पड़ेगा। अस्वाचार और पापबोरी आदिमें होनेवाले पापसंस्कार रक्तद्वारा हमारे सन्तिकमें अंकुशित होने तथा शल्यकर्म जन्म लेनेके अर्थ वे परलोक पुण्य और फलित होकर मानवजातिको नरक बनाएँगे। अतः परलोक को मुधारलेका अर्थ है सन्तिको मुधारना और सन्तिकोंको मुधारलेका अर्थ है अपनेको मुधारना। जबतक हमारी दण्ड प्रणाली अस्तमैकी दुष्टि न होगी पशुजाति हम मानवजातिके भावी प्रतिनिधियोंके जीवनमें उन अगम्य काली रक्षाओंको अंकित करने जाँगे जो भविष्य हमारे असंयम और पापचारका फल है।

एक परलोक है-निष्पत्य परम्परा। विश्व प्रकार मनुष्यका पुनर्जन्म रक्तद्वारा अपनी सन्तिकमें होता है उसी नरक विचारों द्वारा मनुष्यका पुनर्जन्म अपने शिल्पोंमें या आमजनिक लोगोंमें होता है। हमारे जैसे आचार-विचार लोगों, स्वभावतः शिल्पोंके जीवनमें उनका अन्त होना ही। मनुष्य इनका सामाजिक प्राणी है कि वह जान या अज्ञानमें अपने आमजनके लोगोंको अवश्य ही प्रभावित करता है। आपराधी पीना देशदार लंछे वस्त्रोंको धूँटे ही शकड़ीकी बीड़ी पीनेवाला शक्ति होता है और यह खेल जान ज्ञान धनन का रूप ले लेता है। शिल्पगणिका मर्मका पिण्ड है। इन जैसे लोगोंमें स्थित जायना दण्ड जायगा। अतः मनुष्यके ऊपर अपने गुणरक्षिणकी जवाबदारी है ही साथ ही साथ मानव समाजके उत्थान और पतनमें भी उसका सहाय और परम्परा काय होता है। स्वार्थम सन्तिकों अपने दुःस्वार्थद्वारा कदाचित् निष्पत्य कुम्हारोंमें मुक्त भी हो सकती है पर यह विचारमस्ति यदि जरीमें विचारवाला वे होना दुष्ट तो हमें होषमें खाना पड़ा दुःकर तब है। आजका प्रत्येक व्यक्ति उस नृनगरीका पर ही आँख मड़गा है। कोई उसे मजहबकी छत्रावधिवाला चाहता है जो कोई हिन्दुत्व की तो कोई जातिकी तो कोई अपनी कुल परम्परा की। न जाने कितने प्रकारकी विचारवागजाँकी से विरंगी भागमें मनुष्यकी दुर्बुद्धिमें निवास की है और अपने धर्मका उल्लंघन, स्वभक्त श्लाघित और विद्वद् शब्दोंकी गंधके लिए विविध प्रकारके धार्मिक, सामाजिक और राष्ट्रीय आदि सुन्दर मोहन पाशोंमें दण्ड डालकर मोह्य नृनगरीको गिराकर उन्हें

कर्मसिद्धान्त या साध्यदर्शन

५९

स्वरूपधर्म विधा ज- रहा है। वे इसके नयेमें उस गानवसमस्याविचारको भूलकर अपने भाइयोंवा खन बहानेमें भी नहीं हिचकिचाते। इन मानवमंदारयुग्में पशुओंके सुधार और उनकी नृपभाकी बात तो घुत्ता हो कीत है? अतः परलोक सुधारके लिए हमें परलोककी सन्त्यदर्शनकी व्यवधानता है। हमें समझना होगा कि हमारा सुधार किस प्रकार उस परलोककी सुधार सकता है।

परलोकमें स्वर्गके सुधारके लक्ष्यमें इस जन्ममें कुछ चाखि या ताइवरणकी कत्ता गो लक्ष्य व्यापार है। यदि इन देवियोंके महागुणकी तीव्रतामनमें इन जन्ममें एक बूझी स्वीकृति छोड़कर ब्रह्मचर्य धारण किया जाता है तो यह केवल प्रयत्नना है। न यह चाखिवा सम्पददर्शन है और न परलोकवा। यत तो कामनाका अवचित योगण है, काम्यकी पूर्तिका दृष्टव्य है। अतः परलोक सम्पत्थी सम्पददर्शन माध्यमके लिए अत्यन्तप्रयत्नक है।

कर्मसिद्धान्तया सध्यदर्शन-

जैन सिद्धान्तमें सर्वधर्मों ईश्वरमें जिस किसी तरह भुक्ति दिलाकर यह योगणा की थी कि प्रत्येक जीव स्वतन्त्र है। वह स्वयं अपने भाग्यका विधाता है। अपने कर्मका कर्ता और उसके फलका भोगता है। परन्तु जिस पक्षों की चिरकालमें चित्रमें परमाणु रहनेके कारण सदा उदनेकी शक्ति कुट्टि हो गई है उसे पिछड़ेमें लहर भी निकाल दीजिए तो वह पिछड़ेकी ओर ही जागता है। इसीतरह यह जीव अतर्क्यमें परलोक होनेके कारण अपने मूल स्वातन्त्र्य-आत्मसमानाधिकारको भुला हुआ है। उसे इसकी याद दिलाते हैं तो कभी वह भगवान्का नाम लेता है, तो कभी बिग्री देवी देवता का। और कुछ नहीं तो 'करमगति डाली नहीं ठले' का नारा किसीने कीत ही नहीं लिया। 'विधिका विधान' 'भक्तिव्यता आनंद' हों आदि तारे बच्चे से बड़ेतक सभीकी जवानगार चढ़े हुए हैं। ईश्वरकी मुलासीमें रहे तो यह हमेंकी गुणार्थी गले आ पड़ी।

मैंने जन्मन्त्रके विवेकनमें कर्मका स्वरूप विचारमें लिखा है। हमारे विचार, वचन व्यवहार और भावोक्तिक्रियाओंके संस्कार हमारी आत्मापर प्रतिक्षण पड़ने हैं और उन संस्कारोंको प्रबोध देनेवाले पुद्गल स्वयं आत्मामें सम्भवका प्राप्त हो गये हैं। आजका किया हुआ हमारा धर्म बल देव दत्त माना है। पुद्गल कर्मको ही देव विधि चाप आदि प्रदर्शन कहते हैं। जो कर्म हमने किया है, जिसे हमने बोधा है, उसे चाहे तो हमने अतर्क्य ही उपायकर लेके सकते हैं। हमारे हाथमें कसौकी गता है। उनकी उदीरणा-नामसे पहिले उदवमें लहर अदा देता, संस्मरण-माताकी अवात और असाताकी साता प्रता देता, उत्कर्षण-स्थिति और कल देनेकी अभिवर्ध बृद्धि कर देता, आकर्षण-स्थिति और फलदातशक्ति का रूप कर देता। जगज्ज-उदवमें तो अतर्क्य देता, अतर्क्य-नाम करता, उदेलन क्षयोपाम आदि विविध दमाण। हमारे गुणधर्मों अभिवर्ध है। अतर्क्य को कर्म बोधा इसका अर्थ यह अर्थ नहीं कि वह प्रदर्शन हो गया। बंधनेके बाद भी हमारे अचछे बुरे विचार और प्रवृत्तियोंमें उनकी अवस्थामें लेकर प्रचारके परिचयमें होने रहते हैं। हरे, कुछ कर्म ऐसे जरूर बोध जाने हैं जिन्हें टालना कठिन होता है उनका फल उनीक्षयमें भोगना पड़ता है। पर ऐसा कर्म भी से एक ही साधक होता है।

संक्षेपी बात है-पुण्यना संस्कार और पुण्यनी चालना हमारे द्वारा ही उत्पन्न की गई थी। यदि आज हमारे आचार-व्यवहारमें सुद्धि आती है तो पुण्य संस्कार धीरे धीरे या एकही क्षणमें समाप्त हो ही जायेंगे। यत तो बलाकल की बात है। यदि मन्दकी सेवारी अच्छी है तो प्राचीनकी तट्ट दिया जा सकता है, यदि कर्मयोग है तो पुण्य संस्कार प्रभाव दिलाएंगे ही। ऐसी स्वतन्त्रस्थितिमें मैं 'कर्मगति डाली नहीं ठले' जैन कर्मविधानों का क्या स्वाल है? ये विचार तो उस समय जन्मि देनेके लिए हैं जब पुण्यार्थ जन्मने भी कोई प्रयत्न आधान आ जावे, उस समय मानवता और शास लेनेके लिए इनका उपयोग है। कर्म चलवान् था, पुण्यार्थ उनका प्रयत्न नहीं हो सके। अतः फिर पुण्यार्थ कीजिए। जो अवस्थावाची बातें हैं उनके द्वारा कर्मकी गन्धि अटल यतना उचित पड़ी है। एक क्षण धारण किया है, समयानुसार वह जीने दीजिए

होगा ही। अब यही यह कहना कि 'किन्तु भी पुरुषार्थ कर लो मृत्युसे बच नहीं सकते और इसलिए कर्मगति अटल है' वस्तुस्वरूपके अज्ञानका फल है। जब वह चित्चित्काल स्वाधीन गवाय है तो आने पीछे उसे जीर्ण पीर्ण होना ही पड़ेगा। इसमें पुरुषार्थ इतना ही है कि यदि दुःख आहार-विहार और मयमपूवक चला जायगा तो निर्याग लब्धी और मुक्षार्थक चलेगी। यदि असहाय और असंयम करोगे तो घरीर क्षय आदि रोगोंका घर होकर जल्दी क्षीण ही जायगा। इसमें कर्मकी क्या अटलता है? यदि कर्म वस्तुतः अटल होता तो जानी जोब विमुक्ति आदि साधनाओं द्वारा उसे शायभरमें काटकर मिट नहीं हो सके। पर इस आशयकी गुरुपाथप्रवण शेषणाएँ फूलतः शास्त्रोंमें मिलनी ही है।

स्पष्ट बात है कि कर्म हमारी क्रियाओं और विचारोंके परिणाम है। प्रतिकूल विचारोंके द्वारा पूर्वसंस्कार हटाए जा सकते हैं। कर्मकी दशाओंमें विविध परिचयन जोखके भावोंके अनुसार प्रतिक्षण होते ही रहते हैं। इसमें अटलता क्या है। कर्मकारोंके लिए कर्मही क्या, कुशाभी अटल है, पर सबलक-शिरा कोई भी अटल नहीं है। परन्तु कर्मको टाकनेके लिए शारीरिक बलकी आवश्यकता नहीं है, इसके लिये चाहिए आत्मबल। चूँकि कर्मोंके बन्धन आत्माके ही विकारी भावोंसे, आत्माकी ही कमजोरीसे हुए, ये अतः उसकी निवृत्ति भी आत्माके ही स्वभावोंसे, स्वसंशोधनसे ही हो सकती है। यही आत्मबल यदि है तो फिर किसी कर्मका नाश नहीं जो वस्तुमें प्रभावित कर सके।

श्री पंडित टी. डी. वल्लभजीने मोक्षमार्ग प्रकाशमें काळ लक्ष्य और अविनाशके मन्त्रधर्म स्पष्ट किया है कि—“काळलक्ष्य और हीनहार तो कुछ वस्तु नहीं। जिस काळ विश्व कार्य वन सोई काळलक्ष्य और जो कार्य भया तो हीनहार।” ये अन्त्यात्मके विवेचनमें बता थापा है कि प्रतिक्षण वस्तुमें अनेक परिणामोंकी वृत्तमभूत योग्यताएँ रहती हैं। जैसे निमित्त और जैसा सामग्री जुट जायगी वस्तुके योग्यताका परिणाम होकर उसका विकास हो जायगा। इसमें स्वपुरुषार्थ और स्वभाविकी पहिचानकी आवश्यकता है। जिस जैनधर्ममें ईश्वर जैसी वृद्धमूल समर्थ और वृद्धप्रचलित कल्पनाका उन्नेदकारके जोखबलानुष्य-का स्वावलम्बी उपदेश दिया उसमें कर्म अमिट और विश्वविधान अटल कैसे हो सकता है? जो हमारी गलती है उसे हम कभी भी सुधार सकते हैं। यह अवश्य है कि जितनी गृहणी भूतें और आदिने होगी उन्हें हटानेके लिए उनका ही प्रबल पुरुषार्थ करना होगा। इसके लिए समय भी अपेक्षित हो सकता है। इसका अर्थ पुरुषार्थने अविवशाम कदापि नहीं करता चाहिए।

कर्मके सम्बन्धमें एक भय यह भी है कि कर्मके बिना पत्ता भी नहीं हिलता। गंवारके अनेको कार्य करने अपने श्रुतकूल प्रतिकूल संयोगोंसे होते रहते हैं। उन उन पदार्थोंके मन्त्रिधानमें जीवके लाना और प्रसाला का परिचाय होता है। जैसे टंकी हवा गलने कारणोंसे बल गही है। स्वस्थ पुरुषकी शान्तिमें वह गीतमें हो जाती है और निमोहिनी रोगोंके अभावमें नाचमें बन जाती है। यह कहना कि 'हमारे लानाके उदयने हवाका बल दिया और रोगोंके अनालाके उदयने, बल है। ये तो मोक्षमें है। इनकी समुत्पत्ति अपने कारणोंसे होती है। और ये उन कर्मोंके उदयकी सामग्री बन जाते हैं। यह भी ठीक है कि इच्छा क्षेत्र कायमत्वकी सामग्रियोंके अनुसार कर्मोंके उदयमें—उसकी फलदाय शक्तिमें तारदम्प हो जाता है। 'लाभानुत्पत्ति उदय लाभको रोचना है और उसका शयोपशम लाभका कारण है' इसका आन्तरिक अर्थ तो यही है कि जीवमें उसके शयोपशमसे उस लाभको अनुभवनकी योग्यता होती है। बाह्य पदार्थोंका मिलना आदि उस योगदान-जाना पुरुषार्थ अर्पितके फल है।

यह भी निश्चित है कि आत्मा भौतिक जगत्का प्रभावित करना है। आत्माके प्रभावके सारी संस्मरेजिन, हित्नादिज्य आदि हैं। अतः आत्मपरिणामोंके अनुसार भौतिक जगत्में भी परिचयन प्रायः हुआ करते हैं। पर वैचारिकोंकी तरह जैनकर्म अमेरिकीमें उत्पन्न होनेवाली हमारी भांग्य शानुचने कारण नहीं हो सकता। कर्म अपनी आत्माकी सामग्रीतो प्रभावित करता है। अमेरिकीमें उत्पन्न साधन अपने कारणोंसे उत्पन्न हुई हैं। हाँ, जिनजनय वह हमारे संघर्ष में आ जाती है तबसे हमारी

कर्मसिद्धान्त का साम्यदर्शन

६१

मातामें संकर्म हो जाती है। रात्रिमें पड़ा हुआ एक पत्थर सैकड़ों जीवोंके सैकड़ों प्रकारके परिणमनमें लब्धाल मिश्रित बन जाता है, इसका यह अर्थ कदापि नहीं है कि उग पत्थर को उत्पन्न करनेमें उन सैकड़ों जीवोंके पुण्य-पापने कोई कार्य किया है। संसारके पदार्थोंकी उत्पत्ति अपने-अपने कारणोंसे होती है। उत्पन्न पदार्थ एक दूसरेकी माता अमाताकी लिए कारण हो जाते हैं। एक ही पदार्थ सम्यग्भेदे एकजीव या माना-जोवोंके राग द्वेष और उपेक्षाका निमित्त होता रहता है। किसीका वैयक्तिक रूप सदा एकसा नहीं रहता। अतः कर्मका साम्यदर्शन करके हमें अपने पुरुषार्थकी पहिचान कर स्वल्पमद्विष्ट हो तदनुकूल मत्पुरुषार्थमें लगना चाहिए। वही पुरुषार्थ सर्व है जो असमस्तका वा साधक हो और आत्माधिकारकी समर्पदाको न व्यथता हो।

संसारके अनन्त अचेतन पदार्थोंका परिणमन यद्यपि उनकी उगादान योग्यताके अनुसार होता है पर उतका विकास पुरुष निमित्तमें अत्यधिक प्रभावित होता है। प्रत्येक परमाणुमें पुद्गलकी वे सब शक्तियाँ हैं जो किसी भी एक पुद्गलानु द्रव्यमें हो सकती हैं अतः उगादान योग्यताकी कमी तो किसीने भी नहीं है। यह जानी है पर्याययोग्यता परिणमनोंके अनुसार बदल जायगी। रंग पर्यायमें माट्टी कुम्हार आदि निमित्तोंसे वस्तु रूप परिणमनका विकास नहीं हो सकता जैसे कि मिट्टीका हो जाता है पर काँचकी भट्टीमें या बीनी मिट्टीके बालूनिमें उनी रंग पर्यायका काँचके पड़े रूपमें और चोती मिट्टीके पड़े रूपमें स्थिरतर सुन्दर परिणमन विकसित हो जाता है। अचेतन पदार्थोंके परिणमन जैसे स्वतः बुद्धिमान होनेके कारण संयोगधीन हैं जैसे चेतन पदार्थोंके परिणमन मात्र संयोगधीन ही नहीं हैं। जवनम् यह आत्मा परमेश्वर है तबतक उसे कुछ संयोगधीन परिणमन करना भी पड़ेगा ही फिर भी वह उन संयोगोंमें सुश्रुत होकर उन परिणमनोंमें सुश्रुत पा सके हैं। चेतन अपनी स्वप्रवृत्तिकी नयनप्रताके अनुसार अपने परिणमनोंमें स्वाधीन बन सकता है। उसमें कर्म अर्थात् हमारे पुराने संस्कार तथा वाचक हो सकते हैं अचेतन हम अपने प्रयोगों द्वारा उनपर विजय नहीं पा लेते। उन पुराने संस्कार और विकारोंसे जो पुद्गलद्रव्य हमारी आत्माके बंधा था, उनकी अपनी स्वतः सामर्थ्य कुछ नहीं है उसे बल तो हमारे संस्कार और हमारी वासनाओंमें ही प्रदान होता है।

इसके सम्बन्धमें माण्डूक्यार्णवामें बहुत उपायन उपलब्ध वेदा का दिया है। जिस प्रकार बंधन हमारी वासनाओंका बल पाकर ही हमें मानाप्रकारमें देखानी है, हम उसके दशांगेय चलते हैं, उसे ही अपना सर्वस्व मानते हैं, चूमते हैं, चाँटते हैं, जैसा वह बहूनी है धँसा करते हैं। पर जिस समय हम स्वयं वासनानिमृक्त होकर स्वकृतदर्शी होते हैं उस समय बंधन का बल समाप्त हो जाता है और वह हमारी मृत्पाग होकर हमें जिज्ञानेकी चप्पा करती है, पुरुष वासना द्राष्टव्य करनेका प्रयत्न करती है। यदि हम उसके दृष्टि को बहुरूपमें असफल प्रयत्न होकर हमें छोड़ देती है और समझती है कि अब इनपर रंग नहीं जब सकता। यही हासत कर्मपुद्गलकी है। वह तो हमारी वासनाओंका बल पाकर ही सत्पन्न होता है। बंधन भी हमारी वासनाओंके कारण ही था और लुप्तता या निःसार होगा तो हमारी वासनानिर्वृत्त परिणतिमें ही। कर्मका बल हमारी वासना है और वह यदि निर्वल होना तो हमारी वीरनायकता ही। सामर्थ्यमें मोहनवीरको कर्मोंका राजा बड़ा है और समकार तथा अहंकारको मोहनायकता मन्त्री। मोह अर्थात् मिव्याधर्मन, राग और द्वेष। बाह्य पदार्थोंमें ये 'मेरे हैं' उन समकारसे तथा 'मे' जर्नी हैं 'रूपवान्' हैं इत्यादि अहंकारसे राग द्वेषकी सृष्टि होती है और मोहनायकी सेना तैयार हो जाती है। जिस समय इस मोहनायकता गलत हो जाता है उस समय सेना अपने आप निर्वीर्य होकर किरर बिस्तर हो जाती है। साथ रह गया इन कुशाग्रोंके साथ बंधनेवाला पुद्गल। तो वह तो विचार पर द्रव्य है। वह यदि आत्मायें पड़ा भी रहा तो भी हानिकारक नहीं। सिद्धांतिकार भी सिद्धोंके पास अन्तर् पुद्गलानु पड़े होयें पर वे उनमें रागादि उत्पन्न नहीं कर सकते क्योंकि उनमें भीतरमें वे सुभाष नहीं हैं। अतः मोहनीयके मल होने ही शीतनायता आने ही वह तथा दूसरा द्रव्यभी लड़ जायगा, या न भी लड़ा बतों ही बदा रहा तो भी उसमें जो कर्मना आया है वह समाप्त हो जायगा, वह मात्र पुद्गलविष्ट रह जायगा। कर्मपना

तो हमारी ही बचनावे उगम आया था सो समझ हो जायगा । 'करम विचारें कीज, मूल मेरी अधिकाई । अरि सहे घनघात लोहकी संगति पाई ।' यह स्मृति हम रोज पढ़ते हैं । इनमें कर्मशान्धका मान नष्ट भरा हुआ है । तत्पर्य यह कि—कर्म हमारी लम्बाई हुई बेनी है उसे हमी मारते हैं । चाहें तो उसे निर्बल कर दें चाहें तो सर्ज्य । पर पुरानी परम्पराकं कारण अतना इतना तिबल हो गया है कि उसकी आती कोई आवाज हो नहीं रह गई है । आत्मार्थ जितना सम्बन्धन और स्वल्प-स्मृतिका यह भयगा उतना ही यह सत्य होगा और पुरानी बगलार्थ समझ होतों जायगी । इस तरह कर्मकं पार्थक्य हमकी समझ कर हमें अपनी रक्तिका रहितान करनी चाहिए और उर गद्गलों और सत्प्रवृत्तियोंका संवर्धन तथा पोषण करना चाहिए जिससे पुरानी पुत्रागणार्थ नष्ट होकर बीतना चिम्य स्वभावकी पुनः प्रसिद्ध हो ।

शास्त्रका सम्यग्दर्शन—

वैदिक परम्परा और जैनपरम्परामें महत्त्वका मौलिक भेद यह है कि वैदिक परम्परा धर्म-अधर्मव्यवस्थाके लिए वेदोंको प्रमाण मानती है जब कि जैन परम्परामें वेद का किसी मात्रकी केवल शास्त्र होने के ही कारण प्रमाणता स्वीकार नहीं की है । धर्म अधर्मकी व्यवस्थाके लिए पुरुषके तत्त्वज्ञानमूलक अनुभवको प्रमाण माना है । वैदिक परम्परामें स्पष्ट घोषणा है कि—'धर्मो योर्वेदेव प्रमाणम्' अर्थात् धर्मव्यवस्थामें अन्तिम प्रमाण वेद है । इसीलिए वेदप्रभावकी सीमाभंगने पुरुषकी सर्वज्ञतामें ही इनकार कर दिया है । वह धर्मोदि अर्थात्तद्वय पदार्थोंके सिवाय अन्य पदार्थोंका कर्माभेद प्रत्यक्षादि प्रमाणोंमें ज्ञान मानता है, पर धर्मका ज्ञान वेद के ही द्वारा मानता है । जब कि जैन परम्परा प्रारम्भमें ही बीतशर्मा पुरुषके तत्त्वज्ञानमूलक बचनोंको धर्मार्थमें प्रमाण मानती आई है । इसीलिए उस परम्परामें पुरुषकी सर्वज्ञता स्वीकृत हुई है । इस विवेचनमें इतना स्पष्ट है कि कोई भी शास्त्र मात्र शास्त्र होनेके कारण ही जैन परम्पराको स्वीकार नहीं हो सकता जब तक कि उसके बीतशर्म-पार्थक्य-वेदप्रणीतत्व का निश्चय न हो जाय । भाषातः सर्वज्ञरूपके निश्चय या सर्वज्ञणीन सत्-परम्परानुसार के निश्चयके बिना कोई भी शास्त्र धर्मके विषयमें प्रमाणकोटिमें उपस्थित नहीं किया जा सकता ।

वेदकी सृष्टाधीनता जैन शास्त्रज्ञानियोंमें हमारे ऊपरमें उतारकर हमें पुरुषासृष्टमूलक पौरुषेय बचनोंको पौरुषापूर्वक माननेकी राय दी है । पर शास्त्रोंके नामपर अनेक मूल परम्परामें अतिविशेष विषयोंके संग्राहक भी शास्त्र बंधार हो गये हैं । अतः हमें यह खिचकी करना ही होगा कि इस शास्त्रके द्वारा प्रतिपादित विषय मूल अविशेषपरम्परामें भेद खाते हैं या नहीं ? अथवा तत्कालीन शास्त्राणधर्मके प्रभावसे प्रभावित हुए हैं । यह विधि जुगुप्सविमोचनके मुस्ताने व्यवहारोंको तीन भागोंमें अनेक ऐसे ही स्मृतियों आलोचना की हैं जो उपास्योकी और पूज्यतासे जैसे सुदृष्टियों आचार्योंके मानव बन गए हैं । जिस उच्चता जातिव्यवस्थाका जैन संस्कृतिने अस्वीकार किया था कुछ पुराणधर्मोंमें वही अनेक संस्कार और गरिबसे काय विराजमान हैं । जैनसंस्कृति कादा शास्त्रधर्मोंमें शुद्ध अष्टात्म-अहिंसक संस्कृति है । उसमें प्राणिमात्रका अधिकार है । शास्त्राणधर्ममें धर्मका उच्चधिकारी शास्त्राण है जब कि जैन संस्कृतिमें धर्मका प्रत्येक द्वार मानवमात्रकेलिए उन्मुख बना है । किसी भी जातिका किसी भी वर्णका मानव धर्मके उच्च स्तर तक बिना किसी रूढ़ादिके पहुँच सकता है । पर कालक्रमसे यह संस्कृति शास्त्राणधर्ममें पराभूत हो गई है और उसमें भी वर्णव्यवस्था और जातिव्यवस्था उच्चनीन भाव आदि शामिल हो गये हैं । तबसे शास्त्र उपास्यवस्था आदि इसमें भी प्रचलित हुए हैं । यज्ञोर्वीतानि संस्कारानि जैर पकड़ा है । दधिधन में तो जैन और शास्त्राणधर्म फर्क पड़ता भी पड़ता ही गया है । तदनुसार ही अनेक स्मृतियों रचना हुई और धर्म शास्त्रके नामपर प्रचलित हैं । विवर्णाचार और वर्णाश्रमपर जैन दृष्ट्य और शास्त्रोंके खानेमें खन-याग हुए हैं । आत्म देखनाओंकी पुरा प्रसिद्धा शान्ति आदिके शास्त्र भी बने हैं । कहनेका तात्पर्य

तत्त्वाधिगम के उपाय

६२

यह कि नाथ साहब होनेके कारण ही हर एक पुस्तक प्रमाण और शास्त्र नहीं कहो जा सकती। अनेक टीका-कारोंनेभी मूलग्रन्थका अभिप्राय समझनेमें भूलें की है। अतः।

हमें यह तो मानना ही होगा कि धन्य पृथक्कृत है। यद्यपि वे महापुरुष विविध जाती और लोक कलाधर्मी मनुष्यान्नायादि से परे क्षात्रधर्मात्मकज्ञानवा या वर्णाश्रय मयभेदकी गुजायत तो हो ही सकती है। ऐसे अनेक मयभेद गोपमन्त्रार आदिमें स्पष्ट उल्लिखित हैं। अतः ज्ञान्य विषयक मन्वद्वर्गन को प्राप्त करना होगा कि शासन किस मयसे किस पथके लिए किस विधायि क्या बात लिखी गई है। उनका प्रतिहामित्र पर्ववैक्षण भी करना होगा। दर्शनशास्त्रके प्रयोगमें स्पष्टतः स्पष्टतः के प्रयोगमें मन्वालीन या पूर्ववालीन प्रयोगका पन्थपथ आदान-प्रदान पर्याप्त रूपसे हुआ है। अतः आत्म-मनोविकल्पो जैन नस्त्वैतिकी मान्य विषयका दृष्टि भी प्राप्त करनी होगी। हमारे यहाँ गुणवृत्त प्रमाणों हैं। गुणवत् वस्तुओं के द्वारा कहा गया कि साहब जिनमें हमारी मूलधारामें विशेषतः आता हो, प्रमाण है।

इतिरिक्त हमें मन्दिर, मन्थर, समाज, दरीय, जीवन, विवाह आदिका सन्वद्वर्गन करके सभी प्रवृत्तियोंकी गुणात्मकता आत्ममन्त्रके आधारों पर करनी चाहिए, नभी जानने जालिका कल्याण और व्यक्तिकी मुक्ति हो सकती।

तत्त्वाधिगम के उपाय—

‘ज्ञानं प्रमाणमादादेशवाधो व्याप्त इत्युच्यते।

नयो ज्ञानुभिप्रायो युक्तितोऽर्थपरिपक्षः ॥’—लघोप०।

अध्यापकदेवने लघुपुस्तक स्ववृत्तिमें बताया है कि जोचाहि तत्त्वोंका सर्वप्रथम निवेष्टों द्वारा व्यास करना चाहिए, तभी प्रमाण और तथ्य उनका स्थाय्य मन्वाज्ञान होता है। ज्ञान प्रमाण होता है। आ मादितो मन्त्रका उपाय व्यास है। ज्ञानके अभिप्रायों को न कहते हैं। प्रमाण और तथ्य ज्ञानात्मक उपाय है और निवेष्ट वस्तुस्थिति है। इसीलिए निवेष्टोंमें मन्वाज्ञान का पन्थपथद्वारा ही आदिमें को गई है कि अन्तः नय अन्तः निवेष्टोंको प्राप्त करना है।

निवेष्ट-निवेष्टका अर्थ है स्वयं अपनी वस्तुका विश्लेषण कर उसकी स्थितिकी जितने प्रकारकी भेदादितएँ हो सकती हैं उनको समझने रखना जैसे ‘राजाको गुलाबों’ यहाँ राजा और गुलाबाइन दो प्रकारके अर्थोंपर करना है। राजा अनेक प्रकारके होते हैं यथा ‘राजा’ इस शब्दको भी राजा कहते हैं, पट्टीपर लिखे हुए ‘राजा’ उन शब्दोंको भी राजा कहते हैं, जिन व्यक्तिका नाम राजा है उसे भी राजा कहते हैं, राजाके विषयों का मुक्तिकी भी राजा कहते हैं, अन्तर्जके मुद्रों में भी एक राजा होता है, जो आगे राजा होवेका है उसे भी राजा आख्ये ही राजा कहने लगते हैं, राजाके ज्ञानको भी राजा कहते हैं, जो अन्तर्जके शायदाधिकारी है उसे भी राजा कहते हैं। अतः ज्यों कौन राजा विवक्षित है। अन्तः यदि राजा मोघना है तो उस समय जिस राजाकी अवस्थाका होनी, अन्तर्जके समय को राजा अपेक्षित होता है। अनेक प्रकारके राजाओंमें अन्तर्जका निवेष्टका पन्थ विविध राजाका ज्ञान क्या देना निवेष्टका प्रयोजन है। राजाविषयक मन्त्रका निवेष्टका पन्थ विविध राजाविषयक अर्थोंपर कर देना ही निवेष्टका कार्य है। इसी तरह व्यास और अनेक प्रकारका होता है। तो ‘राजाको गुलाबों’ इस वाक्यमें जो वर्तमान सामान्यवार्ता है वह भावनाका विवक्षित है, न मन्दराज, न ज्ञानराजा न लालि-राजा न मूर्तिराजा न भवराजा आदि। यहाँ परमार्थमें अपने विवक्षित अर्थका सटीक ज्ञान कदाचित्काल प्रत्येक प्रकारके मन्त्राधिगम अन्तर्जको समझने पर्याप्त उनका विश्लेषण करनेकी परिणती थी। अन्तर्जमें प्रत्येक मन्त्रका निवेष्ट किन्ना गया है। यहाँ तक कि ‘शेष’ शब्द और ‘व’ शब्द भी निवेष्ट विविध भूतयों नहीं गये हैं। शब्द ज्ञान और अर्थ दोनों प्रकारोंमें व्यवहार करते हैं। कहीं शब्दव्यवहारमें कार्य चलता

हैं तो कही जानसे तो कहीं अर्थमें। अर्थको उगानेके लिए शेर शब्द प्रयोजित है। शेरका ध्यान करनेके लिए शेरका ध्यान भी प्रयोजित है। पर परक्रममें तो शेर गदायें ही बिचाहूँ सकता है।

विवेचनीय पदार्थ विनये प्रकारका ही बनना है उसने सब संभावित प्रकार सामने रखकर अप्रत्यक्ष निराकरण करने विविध पदार्थको गणना निक्षेप है। तत्त्वार्थसूत्रकारने इस निक्षेपको चार भागोंमें बांटा है—साध्यात्मक व्यवहारका प्रयोजक नामनिक्षेप है, इसमें वस्तुमें उस प्रकारके गुण जाति क्रिया आदिका होता आवश्यक नहीं है वैसे उसे नाम दिया जा रहा है। किसी अर्थका नाम भी तबनमुख ही सकता है और किसी मुखकर कांटा हुए दुर्बल व्यक्तिको भी महाशेर कहा जा सकता है। साध्यात्मक व्यवहारका प्रयोजक द्वापना निक्षेप है। इस निक्षेपमें जानके द्वारा नदकाल या अवकाश में विविध वस्तुको स्थापना कर ली जाती है और संकेत जानके द्वारा उचित बोध कृपा दिया जाता है। अर्थमत्त निक्षेप प्रत्यक्ष और भावरूप होता है। जो पदार्थ आगे होनाका है उसमें योग्यताके बलपर भाव भी वह व्यवहार करता अथवा जो वर्धाय हो चुकी है उसका व्यवहार वर्तमानमें हो करता त्वयनिक्षेप है जैसे युवराजको राजा कहना और राजपुत्रका बिमने स्थापन कर दिया है उसको भी राजा कहना। वर्तमानमें उस पदार्थवाले व्यक्तिके ही वह व्यवहार करना भाजनक्षेप है, जैसे विहायनस्थित शासनधिकारीको राजा कहना। आगमोंमें द्रव्य, अर्थ, काल आदिको पिलाकर प्रधानभाव पांच, छह और सात निक्षेप भी उपलब्ध होते हैं परन्तु इन निक्षेपका प्रयोजन इतना ही है कि निक्षेपको अपने विविध पदार्थका हीक शीक जान हो जाय। अन्तर्गत टीका में (पृ० ३१) निक्षेपके प्रयोजनोपपन्न संज्ञा करनेवाली यह प्राचीन भाषा उद्धृत है—

“अथगयतिवारणद्वयं एतदस्ति परवर्णनार्थिनितं च ।

संभारविषयवारणद्वयं तच्छब्दसंभारणद्वयं च ॥”

अर्थात्—अप्रकृतका निराकरण करनेके लिए, प्रकृतका निरूपण करनेके लिए, संज्ञकका विनाश करनेके लिए और तत्त्वार्थका निर्णय करनेके लिए निराकर्ता जायोजना है।

प्रमाण, नय और स्वाहाद—निक्षेप विधिमें वस्तुको फैलाकर अर्थात् उसका विश्लेषण कर प्रमाण और नयके द्वारा उसका अधिगम करनेका क्रम शास्त्रसम्मत और व्यवहारोपयोगी है। ज्ञानार्थ गति दो प्रकारों वस्तुको जाननेकी होती है। एक तो अमुक अंशके द्वारा पूरी वस्तुको जाननेकी और दूसरी उसी अंशक अंशको जाननेकी। जब ज्ञान पूरी वस्तुको ग्रहण करता है तब वह प्रमाण कहा जाता है तथा जब वह एक अंशको जानता है तब नय। पहलेके एक भागके द्वारा पूरे संबंधका अक्षण्ड भावमें ज्ञान प्रमाण है और उसी अंश का ज्ञान नय है। मिथ्यात्वमें प्रमाणका नकारादेशी तथा नयको विकारादेशी कहा है उसका यहो तात्पर्य है कि प्रमाण ज्ञान वस्तुनामके द्वारा सकल वस्तुको ही ग्रहण करता है जब कि नय उसी विकल अर्थात् एक अंशको ही ग्रहण करता है। जैसे आँखमें घड़के कपको देखकर रूपमुखमें पूर्ण घटना ग्रहण करना सकलादेश है और घड़में नय है इस रूपका जानना विनादेश अर्थात् नय है। अन्तर्धर्मात्मक वस्तुका नय विरोधोंके साथ संपूर्ण रूपमें ग्रहण करना तो अज्ञानानिर्वाणके वशकी बात नहीं है वह तो पूर्ण ज्ञानका कार्य हो सकता है। पर प्रमाणज्ञान तो अज्ञानानिर्वाण भी कहा जाता है अतः प्रमाण और नय की भेदक रेखा पड़ी है कि जब ज्ञान अखंड वस्तु पर दृष्टि रखे तब प्रमाण तथा जब अंशपर दृष्टि रखे तब नय। वस्तुमें सामान्य और विशेष दोनों प्रकारके धर्म पाए जाते हैं। प्रमाण ज्ञान सामान्यविशेषात्मक पूर्ण वस्तुको ग्रहण करता है जब कि नय केवल सामान्य अंशको या विशेष अंशको। यद्यपि केवल सामान्य और केवल विशेषका वस्तु नहीं है नय नय वस्तुको अंशोद करके ग्रहण करता है। जबकि अभिप्रायविशेषको ही नय कहते हैं। नय जब विवक्षित अंशको ग्रहण करके भी इतर अंशोंका निराकरण नहीं करता उनके प्रति तटस्थ रहता है तब नय नय कहलाता है और जब वही एक अंशका आग्रह करके दूसरे अंशोंका निराकरण करने लगता है तब नय कहलाता है।

तय—विचार व्यवहार साधारणतया तीन भागोंमें बाँटे जा सकते हैं—१. ज्ञानाश्रयी, २. अर्थाश्रयी, ३. शब्दाश्रयी। अनेक साम्य व्यवहार या लौकिक व्यवहार संकल्पके आधारोंसे ही चलते हैं। जैसे रोटी बनाने या कपड़ा बुननेकी नौपारी के समय रोटी बनाता है, कपड़ा बुनता है, इत्यादि व्यवहारोंमें संकल्पमात्रमें ही रोटी या कपड़ा व्यवहार किया गया है। इसी प्रकार अनेक प्रकार के औपचारिक व्यवहार अपने ज्ञान या संकल्पके अनुसार द्रुष्टा करते हैं। दूसरे प्रकारके व्यवहार अर्थाश्रयी होते हैं—अर्थात् एक ओर एक नित्य ध्यायी और मन्मात्ररूपसे चरम अमेदकी कल्पना की जा सकती है तो दूसरी ओर सणिकत्व परमाणुत्व और निरंशत्वकी दृष्टिसे अन्तिम भेदकी। इन दोनों अन्तर्लिखी बीच अनेक अवान्तर भेद और अमेदोंका स्थान है। अमेद कोटि औपनिषद ग्रंथनवाचिकोंकी है। दूसरी कोटि वस्तुकी सूक्ष्मता वतमानभगवत्की अर्थपर्यायके ऊपर दृष्टि रखनेवाले क्षणिकनिरंश-परमाणुवादी बौद्धोंकी है। तीसरी कोटिमें पर्यायको अनेक प्रकारसे व्यवहारमें लानेवाले नैयायिक व्हेषिक आदि दर्शन हैं। तीसरे प्रकारके शब्दाश्रित व्यवहारोंमें मिश्र कालवाचक, मिश्र कारकोंमें निष्पन्न, मिश्र वचनवाले, मिश्र पर्यायवाले, और विभिन्न क्रियावाचक शब्द एक अर्थको या अर्थको एक पर्यायकी नहीं कह सकते। शब्दभेदसे अर्थभेद होना ही चाहिए। इस तरह इन ज्ञान अर्थ और शब्दका आश्रय लेकर होनेवाले विचारोंके समन्वयके लिए तत्त्वदृष्टियोंका उपयोग है।

इसमें संकल्पाश्रित याचक ज्ञानाश्रित व्यवहारोंके प्राहक नैगमनयको संकल्पमात्रप्राही बनाया है। तत्त्वार्थभाष्यमें अनेक साम्य व्यवहारोंका तथा औपचारिक लोकव्यवहारोंका स्थान इसी तयकी विषयसंज्ञा में निश्चित किया है।

आ० सिद्धसेवने अमेदप्राही नैगमका संग्रहप्रथम तथा भेदप्राही नैगमका व्यवहार तयमें अन्तर्भाव किया है। इससे बात होता है कि वे नैगमको संकल्पमात्रप्राही मानकर अर्थप्राही स्वीकार करते हैं। अन्तर्भावसे यद्यपि राजवाचिकमें मूल्यवादका अनुसरण करके नैगमनयको संकल्पमात्रप्राही किया है फिर भी लघीयत्वय (ता० ३९)में उन्होंने नैगमनयको कथें भेदको या अमेदको ग्रहण करनेवाला भी बताया है। इसीलिए इन्होंने स्पष्ट रूपसे नैगम आदि ऋजुसुत्रान्त बार नयोंको अर्थनय माना है।

अर्थाश्रित अमेदव्यवहारका, जो "आत्मैवेवं सर्वम्" आदि उपनिषद्वाक्योंसे व्युत्पन्न होता है, पर-संग्रहप्रथम अन्तर्भाव होता है। यहाँ एक बात विशेष रूपसे ध्यान देने योग्य है कि जैनदर्शनमें दो या अधिक द्रव्योंमें अनुस्यूत मत्ता रखनेवाला कोई सत् नामका सामान्यपर्याय नहीं है। अनेक द्रव्योंका सद्रूपसे जो संग्रह किया जाता है वह सत्सादृश्यके निमित्तसे ही किया जाता है न कि सदेकत्वकी दृष्टिसे। हाँ, सदेकत्वकी दृष्टिसे प्रत्येक मनुको अपनी कर्मधर्मी पर्यायोंका और सहस्राधी गुणोंका अवश्य संग्रह हो सकता है, पर दो सत्में अनुस्यूत कोई एक सत्त्व नहीं है। इस ग्रसंग्रहके आगे तथा एक परमाणुकी वतमान-कालीन एक अर्थपर्यायसे पहिले होनेवाले यावत् पञ्चवर्ती भेदोंका व्यवहारनयमें समावेश होता है। इन अवान्तर भेदोंको न्यायव्हेषिक आदि दर्शन ग्रहण करते हैं। अर्थको अन्तिम देशकोटि परमाणु-रूपका तथा चरमकालकोटि सणमात्रस्थापिताको ग्रहण करनेवाली बौद्ध दृष्टि श्रुतुप्रपत्ती परिधिमें आती है। यहाँतक अर्थको सामने रखकर भेद तथा अमेद ग्रहण करनेवाले अभिप्राय बताये गये हैं। इसके अग्रे शब्दाश्रित विचारोंका निष्पन्न किया जाता है।

काल, कारक, संख्या तथा भातुक साथ लगनेवाले मिश्र मिश्र उपसर्ग आदिकी दृष्टिसे प्रयुक्त होनेवाले शब्दोंके वाच्य अर्थ भी मिश्र भिन्न हैं। इस कालादिभेदसे शब्दभेद मानकर अर्थभेद माननेवाली दृष्टिका शब्दनयमें समावेश होता है। एक ही साधनमें निष्पन्न तथा एक कालवाचक भी अनेक पर्यायवाची शब्द होते हैं; इन पर्यायवाची शब्दोंके भेदसे अर्थभेद माननेवाला समगिहङ्गन है। एवंभूतत्व कहला है कि जिस समय जो अर्थ जिस क्रियामें परिणत हो उसी समय उसमें तत्कियासे निष्पन्न शब्दका प्रयोग होना चाहिए। इसकी दृष्टिसे सभी शब्द क्रियावाची हैं। गुणवाचक शुक्लशब्द भी शुक्तिमय-

रूप क्रियायें, जातिवाचक अवयवशब्द आद्यगुणनिरूप क्रियायें, क्रियावाचक चलति गच्छति चेतनेरूप क्रियायें नामवाचक यदृच्छाशब्द देवदत्त आदि भी 'देवने' इसको दिया' इस क्रियायें निष्पन्न हुए हैं। इस तरह ज्ञान, अर्थ और शब्दको आधर्य लेकर होनेवाले ज्ञाताके अभिप्रायोंका समन्वय इन त्रयोंमें किया गया है। यह समन्वय एक खास शर्तपर हुआ है। वह शर्त यह है कि कोई भी दृष्टि या अभिप्राय अपने प्रतिपक्षी अभिप्रायका निराकरण नहीं कर सकेगा। इतना ही सकता है कि जहाँ एक अभिप्रायकी मुख्यता रहे वहाँ दूसरा अभिप्राय गौण हो जाय। यही सापेक्षभाव नयका श्राव है, इसीसे नय मुख्य कहलाता है। आ० शब्दभेद आदिने सापेक्षकी मुख्य तथा निरपेक्षकी दुर्नय बनलाया है।

इस संक्षिप्त कथनमें मूलमतासे देखा जाय तो दो प्रकारकी दृष्टियाँ ही मुख्यरूपसे बाध करती हैं एक अभेद दृष्टि और दूसरी भेददृष्टि। इन दृष्टियोंका अवलम्बन बाधे ज्ञान हो या अर्थ अथवा शब्द, पर कल्पना भेद या अभेद दो ही रूप से की जा सकती है। उस कल्पनाका प्रकार चाहे कालिक, दैविक या स्वात्मिक कुछ भी क्यों न हो। इन दो मूल आधारभूत दृष्टियोंको द्रव्यतत्त्व और पर्यायितय कहते हैं। अभेदकी प्रहण करनेवाला द्रव्याधिकनय है तथा भेदवाही पर्यायाधिकनय है। इन्हें मूलनय कहते हैं, क्योंकि समस्त नयोंके मूल आधार यही दो नय होते हैं। नैगमादिनय तो इन्हींकी शाखा-प्रशाखाएँ हैं। द्रव्यास्तिक, भानुकल्पवास्तिक, निरवयवतय, मूलनय आदि शब्द द्रव्याधिकके अर्थमें तथा उत्पन्नास्तिक, पर्यायास्तिक, व्यवहारतय, अणुतय, आदि पर्यायाधिकके अर्थमें व्यवहृत होते हैं।

इन त्रयोंमें उत्तरोत्तर सूक्ष्मता एवं अल्पविषयता है। नैगमनय संकल्पवाही होनेसे सत् अमत् दोनोंको विषय करना या इसलिये सम्भाववाही मण्डनय उससे सूक्ष्म एवं अल्पविषयक होता है। सम्भाववाही मण्डनयसे मण्डिषोपवाही व्यवहार अल्पविषयक एवं सूक्ष्म हुआ। विकासवर्ती मण्डिषोपवाही व्यवहारतयसे वर्तमानकालीन मण्डिषोप-वर्थावशिष्टाही श्रवणमूल सूक्ष्म है। शब्दभेद होनेपर भी अभिप्रायवाही श्रवणमूलसे कालादि भेदसे शब्दभेद मानकर मिश्र अर्थको प्रहण करनेवाला शब्दनय सूक्ष्म है। पर्यायभेद होनेपर भी अमिश्र अर्थको प्रहण करनेवाले शब्दनयसे पर्यायवाची शब्दोंके भेदसे अर्थभेदवाही सममिश्र अल्पविषयक एवं सूक्ष्मतर हुआ। क्रियाभेदसे अर्थभेद नहीं माननेवाले सममिश्रसे क्रियाभेद होनेपर भी अर्थभेदवाही एवमूल परमसूक्ष्म एवमल्पविषयक है।

नय-दुर्नय—नय वस्तुके एक अर्थको प्रहण करके भी अन्य धर्मोंका निराकरण नहीं करता उन्हें गौण करता है। दुर्नय अन्यधर्मोंका निराकरण करता है। नय साक्षेप होता है दुर्नय विस्फेप। प्रमाण उभयवर्त्मवाही है। अकलश्रुदेवने बहुत सुन्दर लिखा है—“धर्मान्तराबाधोपेक्षाहर्तनिलक्षणायात् प्रमाण-नयदुर्नयानां प्रकारान्तरासंभवाच्च, प्रमाणात् तत्तत्कथमावप्रतिपक्षेः तत्प्रतिपक्षेः तदन्वयविराक्तसंख्ये” (अष्टा-श० अष्टसह० पृ० २१०) अर्थात् प्रमाण तत् और अनत् सभी अर्थोंसे पूर्ण वस्तुको जानता है, नयसे केवल तत्-विधित अंगकी प्रतिपत्ति होती है और दुर्नय अपने अविषय अर्थोंका निराकरण करता है। नय धर्मान्तरोंकी उपेक्षा करता है जबकि दुर्नय धर्मान्तरोंकी हानि अर्थात् निराकरण करनेकी इच्छा करता है। प्रमाण सकलादेशी और नय विकलादेशी होता है। यद्यपि दोनोंकर कथन शब्दमें होता है फिर भी दृष्टिभेद होने से यह अन्तर हो जाता है। यथा, 'स्वादस्ति गटः' यह वाक्य जब सबला-देशी होगा तब अस्तिके द्वारा पूर्ण वस्तुको प्रहण कर लेगा। जब यह विकलादेशी होगा तब अस्तिके मुख्य-तथा दोषधर्मोंको गौण करेगा। विकलादेशी नय विधित एक धर्मको मुख्यरूपसे तथा शेषकी गौणरूपसे प्रहण करते हैं जबकि सकलादेशी प्रमाणका श्लेष वाक्य पूर्ण वस्तुको समानभावसे प्रहण करता है। सकलादेशी वाक्योंमें निश्चलाका कारण है—शब्दोच्चारणकी मुख्यता। जिस प्रकार एक घुरे चौकींग काण्डको क्रमशः चारों कोने एकड़कर घूरता घूरा उड़ाया जा सकता है उसी प्रकार अनन्तधर्मा वस्तुके किसी भी धर्मके द्वारा घूरीकी घूरी वस्तु प्रहण की जा सकती है। इसमें वाक्योंमें परस्पर निश्चला इतनी ही है कि उस धर्मके द्वारा या तत्वाचक शब्दप्रयोग करके वस्तुको प्रहण कर रहे हैं। इसी शब्दप्रयोगकी मुख्यता

स्याद्वाद्

६३

में प्रमाणमात्रभंगीका प्रत्येक वाक्य भिन्न हो जाता है। नभसप्तमर्गोंमें एक धर्म प्रधान होता है तथा अन्यधर्म गौण। इसमें मुख्यधर्म ही गृहीत होता है, शेषका विराकरण तो नहीं होता पर ग्रहण भी नहीं होता। यही सकलदेश और विकलदेशका पार्यवयव है। 'स्यात्' शब्दका प्रयोग दोनोंमें होता है। सकलदेशमें प्रयुक्त होनेवाला स्यात् शब्द यह बताता है कि जैसे अस्तित्वमेव सकल वस्तुका ग्रहण किया गया है वैसे 'नास्ति' आदि अनन्त धर्मोंसे भी ग्रहण हो सकता है। विकलदेशका स्यात् शब्द विविधित धर्मके अतिरिक्त अग्न शेष धर्मोंका वस्तुमें अस्तित्व धुनित करता है।

स्याद्वाद्

स्याद्वाद्—जैतदर्शनने सामान्यरूपमें यावत् सत्को परिभाषित किया है। प्रत्येक सत् अनन्त धर्मात्मक है। उसका पूर्णरूप वचनोंके अंगोत्तर है। अनेकालात्मक अर्थका निर्दुष्ट रूपसे कथन करनेवाली भाषा स्याद्वाद् रूप होती है। उसमें जिस धर्मका निरूपण होता है उसके साथ 'स्यात्' शब्द इसलिए लगा दिया जाता है जिससे पूरी वस्तु उसी धर्मरूप न समझ ली जाय। अविवक्षित शेष धर्मोंका अस्तित्व भी उसमें है यह प्रतिपादन 'स्यात्' शब्दसे होता है।

स्याद्वाद्का अर्थ है—स्यात्—अमुक निश्चित अपेक्षामें। अमुक निश्चित अपेक्षासे घट अस्ति ही है और अमुक निश्चित अपेक्षामें घट नास्ति ही है। स्यात्का अर्थ न शायद है न सम्भवतः और न कदाचित् ही। 'स्यात्' शब्द अनिश्चित वृष्टिकोषका प्रतीक है। इस शब्दके अर्थको पुराने मतवादी दार्शनिकोंने ईमानदारीसे समझनेका प्रयास तो नहीं ही किया था किन्तु आज भी वैज्ञानिक दृष्टिको दुर्हार्द देनेवाले दर्शनवेत्तक उगी भाल परम्पराका पोषण करते आते हैं।

स्याद्वाद्—मुनयका निरूपण करनेवाली भाषा यद्धति है। 'स्यात्' शब्द यह निश्चितरूपसे बताता है कि वस्तु केवल इसी धर्मवाली ही नहीं है उसमें इसके अतिरिक्त भी धर्म विद्यमान हैं। तात्पर्य यह कि—अविवक्षित शेष धर्मोंका प्रतिनिधित्व स्यात् शब्द करता है। 'रूपवान् घटः' यह वाक्य भी अपने भीतर 'स्यात्' शब्दको छिपाए हुए है। इसका अर्थ है कि 'स्यात् रूपवान् घटः' अर्थात् वस्तु इन्द्रियके द्वारा ग्राह्य होनेसे या रूप गुणकी सत्ता होनेसे घड़ा रूपवान् है, 'पर रूपवान् ही नहीं है उसमें रस गन्ध रस आदि अनेक गुण, छोटा, बड़ा आदि अनेक धर्म विद्यमान हैं। इन अविवक्षित गुणधर्मोंके अस्तित्वकी स्था करनेवाला 'स्यात्' शब्द है। 'स्यात्' का अर्थ शायद या सम्भावना नहीं है किन्तु निश्चय है। अर्थात् घड़े में रूपके अस्तित्वकी सूचना तो रूपवान् शब्द दे ही रहा है। पर उन उल्लिखित शेष धर्मोंके अस्तित्वकी सूचना 'स्यात्' शब्दसे होती है। सारांश यह कि 'स्यात्' शब्द 'रूपवान्' के साथ नहीं जुड़ता है किन्तु अविवक्षित धर्मोंके साथ। वह 'रूपवान्'को पूरी वस्तु पर अभिवार उपायमें रोकता है और यह देता है कि वस्तु बहुत बड़ी है उसमें रूप भी एक है। ऐसे अनन्त गुणधर्म वस्तुमें रहता रहे हैं। अभी रूपकी विवधा या समारदृष्टि होनेसे वह साधने है या शब्दसे उच्चरित हो रहा है सो वह मुख हो सकता है पर वही सब कुछ नहीं है। दूसरे क्षणमें उसकी सूचना होनेपर रूप गौण हो जागता और वह अविवक्षित शेष धर्मोंकी राशिमें आगमिल हो जायगा।

'स्यात्' शब्द एक प्रहरी है, जो उच्चरित धर्मको इधर उधर नहीं जाने देता। वह उन अविवक्षित धर्मोंका संरक्षण है। इसलिए 'रूपवान्'के साथ 'स्यात्' शब्दका अवयव करने जो लोग प्रथम धर्मकी भी स्थितिकी भावना शायद या सम्भावना अर्थ करके तद्विषय बनाना चाहते हैं वे सभ्रम हैं। ईमानदार 'स्वादसि घटः' वाक्यमें 'घटः अस्ति' यह अस्तित्व अर्थ घटमें सुनिश्चितरूपसे विद्यमान है। स्यात् शब्द उस अस्तित्वकी स्थिति कमजोर नहीं बताता किन्तु उसकी वास्तविक आगमिक स्थितिकी सूचना देकर अन्य नास्ति आदि धर्मोंके सम्भावना प्रतिनिधित्व करता है। सारांश यह कि 'स्यात्' पद एक स्वतंत्र पद है जो वस्तुके शोधाशक्त प्रतिनिधित्व करता है। उसे डर है कि कहीं अस्ति नामका धर्म, जिस शब्दसे उच्चरित होनेके कारण प्रमुखता मिली है, पूरी वस्तुको न छूट जाय, अपने अन्य नास्ति

आदि सहयोगियों के स्थानको समाप्त न कर दे। इसलिये यह प्रतिपाद्यमें चेतावनी देता रहता है कि हे भाई अस्ति, तुम वस्तुके एक अंग हो, तुम अपने अन्य नास्ति आदि भाइयोंके हकको हड़पनेकी चेष्टा नहीं करना। इस संघका कारण है—‘नित्य ही हैं, अनित्य ही हैं’ आदि अंशवाक्योंने अपना पूर्ण अधिकार वस्तुपर जमाकर अनधिकार चेष्टा की है और जगत्में अंगक तरह से वितण्डा और संघर्ष उत्पन्न किये हैं। इसके फलस्वरूप पदार्थोंके साथ तो अन्याय हुआ ही है, पर इस वाद-प्रतिवादने अनेक मतवादोंकी सृष्टि करके अहंकार हिंसा संघर्ष अनुदारता परधर्मासहिष्णुता आदिसे विध्वंस अशान्ति और आकुलतामय बना दिया है। ‘स्यात्’ शब्द वाक्यमें उस जहरको निकाल देता है जिससे अहंकारका भजन होता है और वस्तुके अन्य धर्मोंके सद्भावमें इनकार करके पदार्थके साथ अन्याय होता है।

‘स्यात्’ शब्द एक निश्चित अपेक्षाकी छीतन करके जहाँ ‘अस्तित्व’ धर्मकी स्थिति सुदृढ़ और महेतुक बनाता है वहाँ उसकी उस सर्वहृता प्रवृत्तिको भी नष्ट करता है जिससे वह पूरी वस्तुका भासक बनना चाहता है। वह न्यायाधीशकी तरह तुम्हें बत देता है कि—हे अस्ति, तुम अपने अधिकारकी सीमाको समझो। स्वद्रव्य-स्वैय-काल-भावकी दृष्टि से जिस प्रकार तुम घटमें रहते हो उसी तरह पर द्रव्यादिकी अपेक्षा ‘नास्ति’ नामका तुम्हारा भाई भी उसी घटमें है। इसी प्रकार घटका परिवार बहुत बड़ा है। अभी तुम्हारा नाम लेकर पुकारा गया है, इसका इतना ही अर्थ है कि इस संघ तुमसे काम है, तुम्हारा प्रयोजन है, तुम्हारी विवक्षा है। मतः इस समय तुम मुख्य हो। पर इसका यह अर्थ कदापि नहीं है कि—तुम अपने समानाधिकारी भाइयोंके अद्वैतको भी नष्ट करनेका दुष्प्रयास करो। वास्तविक बात तो यह है कि यदि ‘परको अपेक्षा ‘नास्ति’ धर्म न हो तो जिस घटमें तुम रहते हो वह घड़ा घड़ा ही न रहेगा कपड़ा आदि पररूप हो जायगा। अतः जैसी तुम्हारी स्थिति है वैसी ही पररूपकी अपेक्षा ‘नास्ति’ धर्मकी भी स्थिति है। तुम उनकी हिंसा न कर सको इसके लिए अहिंसाया प्रतीक ‘स्यात्’ शब्द तुमसे पहिले ही वाक्यमें लगा दिया जाता है। भाई अस्ति, यह तुम्हारा दोष नहीं है। तुम तो बराबर अपने नास्ति आदि अनन्त भाइयोंका वस्तुमें रहते देते हो और वस्त्र प्रेमसे सबके सब अन्तर्धर्मभाई मिलितकर रहते हो पर इन वस्तुधर्मियोंकी दृष्टिको क्या कहा जाय ! इनकी दृष्टि ही एकांगी है। ये शब्दोंके द्वारा तुममेंसे किसी एक ‘अस्ति’ आदिको मुख्य करके उसकी स्थिति इतनी अहंकारपूर्ण कर देना चाहते हैं जिससे वह ‘अस्ति’ अन्यका निराकरण करने लग जाय। वस्त्र, ‘स्यात्’ शब्द एक अञ्जन है जो उनकी दृष्टिको विह्वल नहीं होने देता और उसे निर्मल तथा पूर्णदर्शी बनाता है। इस अधिविश्रुत-मंसक, दृष्टिविचारी, शब्दको सुधारण बनानेवाले, छपेत्तक प्रहरी, महिसक यावनाके प्रतीक, जवान न्यायरूप, मुनिरचित अपेक्षाघोतक ‘स्यात्’ शब्दके स्वरूपके साथ हमारे दार्शनिकोंने न्याय तो किया ही नहीं किन्तु उसके स्वरूपका शापद, संभव है, ‘कदाचित्’ जैसे शब्द पर्यायोंसे विह्वल करनेका दुष्ट प्रयत्न अवश्य किया है तथा अभी भी किया जा रहा है।

सबसे खोबा तर्क तो यह दिया जाता है कि—‘घड़ा जब अस्ति है तो नास्ति कैसे हो सकता है, घड़ा जब एक है तो अनेक कैसे हो सकता है, यह तो प्रत्यक्ष विरोध है’ पर विचार तो करो घड़ा घड़ा ही है, कपड़ा नहीं, कुत्ता नहीं, टेंबिल नहीं, गाय नहीं, घोड़ा नहीं तात्पर्य यह कि वह घटमिश्र अन्न पदार्थरूप नहीं है। जो यह कहनेमें आपको क्वा संकोच होता है कि ‘घड़ा अपने स्वरूपसे अस्ति है, घटमिश्र पररूपोंसे नास्ति है। इस घटमें अनन्त पररूपोंकी अपेक्षा ‘नास्तित्व’ धर्म है, नहीं तो दुनियामें कोई शक्ति घटको कपड़ा आदि बननेसे रोक नहीं सकती थी। यह ‘नास्ति’ धर्म ही घटको यह रूपमें कायम रखनेका हेतु है। इसी नास्ति धर्मकी सूचना ‘अस्ति’के प्रयोगके समय ‘स्यात्’ शब्द दे देता है। इसी तरह घड़ा एक है। पर वही घड़ा रूप रत्न गन्ध स्पर्श छीया बड़ा हलका भारी आदि अनन्त शक्तियोंकी दृष्टिसे अनेक रूपमें दिखाई देता है या नहीं ? यह आप स्वयं बतायें। यदि अनेक रूपमें दिखाई देता है तो आपको यह कहनेमें क्यों कष्ट होता है कि—‘घड़ा द्रव्य-रूपसे एक है, पर अपने

स्याद्वाद

१९

गुण भर्म और शक्ति आदिकी दृष्टिसे अनेक हैं।' कृपा कर सोचिए कि वस्तुमें जब अनेक विरोधी घणोंका प्रत्यक्ष हो हो रहा है और स्वयं वस्तु अनेक विरोधी घणोंका अविरोधी क्रीड़ास्थल है तब हमें उसके स्वरूपको विकृत रूपमें देखनेकी दृष्टि तो नहीं करनी चाहिए। जो 'स्यात्' शब्द वस्तुके इस पूर्ण-रूप दर्शनकी बाद दिलाता है उसे ही हम 'विरोध संशय' जैसी गान्धियोंसे दुरदुरासे हैं। किमाश्चर्यमनः परम्। यहाँ धर्मकीतिका यह स्तोकांश ध्यानमें आ जाता है कि—

“यद्यप्येव स्वयमर्थस्यो रोचते तत्र के वधम्”

अर्थात्—यदि वह अनेकधर्मसंगता वस्तुकी स्वयं वस्तु है, उसमें है, वस्तु स्वयं राजी है तो हम बीचमें काबी बननेवाले कौन? जगत्का एक एक कण इस अनन्तधर्मसत्ताका आकर है। हमें अपनी दृष्टि निर्मल और दिशाज बनानेको आवश्यकता है। वस्तुमें कोई विरोध नहीं है। विरोध हमारी दृष्टिमें है। और इस दृष्टिविरोधकी अमृता (गुरुबेख) 'स्यात्' शब्द है, जो रोगीको बटु तो जरूर मालूम होती है पर इसके बिना यह दृष्टिविषय-उत्तर उत्तर भी नहीं सकता।

प्रो० बलदेव उपाध्यायने भारतीय दर्शन (पृ० १५५)में स्याद्वादका अर्थ बनाते हुए लिखा है कि—“स्यात् (शायद, सम्भवतः) शब्द अत् धातुके विधिलिगके रूपका विभक्त प्रतिरूपक अव्यय माना जाता है। धड़ेके लिये हमारा परामर्श 'स्यादस्ति—संभवतः यह विद्यमान है' इसी रूपमें होना चाहिए।” यहाँ 'स्यात्' शब्दको शायदका पर्यायवाची तो उपाध्यायजी स्वीकार नहीं करता चाहते। इसलिए वे शायद शब्दको कोष्ठकमें लिखकर भी आगे 'संभवतः' शब्दका समर्थन करते हैं। वैदिक आचार्योंमें शंकराचार्यने शंकरनायकने स्याद्वादको संशयरूप लिखा है इसका संस्कार आज भी कुछ विद्वानोंके माथेमें पड़ा हुआ है और वे उस संस्कारवशात् स्यात्का अर्थ शायद लिख ही जाते हैं। जब यह स्पष्ट रूपसे अवधारण करके कहा जाता है कि—‘घटः स्यादस्ति अर्थात् घड़ा अपने स्वरूपमें है ही।’ ‘घटः स्यादस्ति—घट स्वमिथ पर रूपसे नहीं ही है’ तब संशयको स्थान कहाँ है? स्यात् शब्द जिस धर्मका प्रतिपादन किया जा रहा है उसमें भिन्न अन्य धर्मोंके सद्भावकी सूचित करता है। वह शनि समय श्रोता को यह सूचना देना चाहता है कि घटाके शब्दोंमें वस्तुके जिस स्वरूपका निरूपण हो रहा है वस्तु उतनी ही नहीं है उसमें अन्य वर्ण भी विद्यमान है। जब कि संशय और मायदमें एक धर्म निश्चित नहीं होता। जैनके अनेकान्तमें अनेक ही धर्म निश्चित हैं, और उनके दृष्टिकोण भी निश्चित हैं तब संशय और मायदकी उस भ्रान्त परम्पराको आज भी अपनेको तटस्थ माननेवाले विद्वान् भी पल्लाए जाते हैं। यह हृष्टिबाधक ही माहात्म्य है !

इसी संस्कारवश प्रो० बलदेवजी स्यात्के पर्यायवाचियोंमें शायद शब्दको लिखकर (पृ० १७३) जैन दर्शनकी समीक्षा करते समय शंकराचार्यकी दकालन इन शब्दोंमें करते हैं कि—“यह निश्चित ही है कि इसी समस्त दृष्टिसे वह पदार्थोंके विभिन्न रूपोंका समीकरण करता जाता तो समस्त विश्वमें अनुस्यूत परम तत्त्व तक अवश्य ही पहुँच जाता। इसी दृष्टिको ध्यानमें रखकर शंकराचार्यने इस 'स्याद्वाद'का मानिक स्पष्टन अपने शारीरिक भाष्य (२।१।३३)में प्रबल युक्तियोंके ताल्लु किया है।” पर उपाध्यायजी, जब आप स्यात्का अर्थ निश्चित रूपसे 'संशय' नहीं मानते तब शंकराचार्यके स्पष्टन का मानिकत्व क्या रह जाता है? आप कृपाकर स्व० महामहोपाध्याय डॉ० गंगाधरभास्करके इन वाक्योंको देखें—

“जबसे मैने शंकराचार्य द्वारा जैन सिद्धान्तका खंडन पढ़ा है, तबसे मुझे विदवाक हुआ है कि इन सिद्धान्तमें बहुत कुछ है जिसे वेदाल्लके आचार्यों ने नहीं समझा।”

जो पवित्रभूषण अधिकारी तो और स्पष्ट लिखते हैं कि—“जैनधर्मके स्याद्वाद सिद्धान्तको जितना स्थूल समझा गया है उतना किसी अन्य सिद्धान्तको नहीं। यहाँ तक कि शंकराचार्य भी इस

दोषों से मुक्त नहीं है। उन्होंने भी इस सिद्धान्त के प्रति अन्याय किया है। यह बात अल्प पुरुषों के लिए सम्भव हो सकती थी। किन्तु यदि मुझे कहने का अधिकार है तो मैं भारत के इस महान् विद्वान् के लिए तो असम्भव हो कहूँगा, यद्यपि मैं इस महर्षि को अतीव आदरणीय दृष्टि से देखना हूँ। ऐसा जान पड़ता है कि उन्होंने इस धर्म के दर्शनशास्त्र के मूलप्रश्नों के अध्ययन की परवाह नहीं की।”

जैन दर्शन स्याद्वाद सिद्धान्त के अनुसार वस्तुस्थितिके आधारों पर व्यवहार करता है। जो धर्म वस्तु में विद्यमान हैं उन्हींका सम्बन्ध हो सकता है। जैनदर्शनको आप वास्तव बहुत्ववादी लिख सकते हैं। अनेक स्वतंत्र वस्तु व्यवहार के लिए सद्गुणों एक कहे जायें पर वह काल्पनिक एकत्व वस्तु नहीं हो सकता? यह कैसे सम्भव है कि चेतन और अचेतन दोनों ही एक धर्म के प्रातिनायिक बियत हों? त्रिम काल्पनिक सम्बन्धों की ओर उपाध्यायजी सकेन करते हैं उस ओर भी जैन दर्शनिकों ने प्रारम्भ से ही दृष्टिपात किया है। परमसंग्रह नरकी दृष्टि से सद्गुणों यावत् चेतन अचेतन द्वयोंका संग्रह करके ‘एक वस्तु’ इस शब्दव्यवहार के करनेमें जैन दर्शनिकोंको कोई आपत्ति नहीं है। सैकड़ों काल्पनिक व्यवहार होते हैं, पर इससे मौलिक वस्तुव्यवस्था नहीं की जा सकती? एक देश या एक राष्ट्र अपनेमें क्या वस्तु है? समय समय पर होनेवाली वृद्धिगत दैशिक एकता के सिवाय एक देश या एक राष्ट्र का स्वतंत्र अस्तित्व ही क्या है? अस्तित्व जुदा जुदा भूखण्डोंका अपना है। उसमें व्यवहार की गुणिधर्मों के लिए प्रान्त और देश संसारों जैसे काल्पनिक हैं व्यवहारसत्य है सभी तरह एक वस्तु या एक वस्तु काल्पनिकरूप होकर व्यवहारसत्य तो बन सकता है और कल्पनाकी दोहका वरम बिन्दु भी हो सकता है पर उसका तत्त्वज्ञान या परमार्थज्ञान होना नितात्त असम्भव है। आज विज्ञान एतद् तकना विद्वेषण कर चुका है और सब मौलिक अप्रमाणोंकी वृथक् सता स्वीकार करता है। उनमें अमेद और इतना बड़ा अमेद जिसमें चेतन अचेतन मूल अमूर्त आदि सभी चीजें हो जायें कल्पनासाधारण्यकी अन्तिम कोटि है। और इस कलनाकीटिकी परमार्थसत् न मानने के कारण यदि जैन दर्शनका स्याद्वाद सिद्धान्त आपकी मूलभूत तत्त्वों के स्वरूप समझानेमें नितात्त असमर्थ प्रतीत होता है तो ही, पर वह वस्तुमीमाणा उल्लंघन नहीं कर सकता और न कल्पनालोककी लम्बी दोड़ ही लगा सकता है।

स्यात् शब्दको उपाध्यायजी संसर्गका गणितवादी नहीं मानते यह भी प्रायः निश्चित है क्योंकि आप स्वयं लिखते हैं (पृ० १३३) कि—“यह अनेकान्तवाद संशयवादका रूपान्तर नहीं है” पर आप उसे संशयवाद अवका कहना चाहते हैं। स्यात् स्यात्का अर्थ ‘संभवतः’ करना भी न्याय संगत नहीं है क्योंकि संभावना संशयमें जो कोटियाँ उपस्थित होती हैं उनकी अर्धनिश्चितताकी ओर संवेत मान है, निश्चय उसमें भिन्न ही है। उपाध्यायजी स्याद्वादको संशयवाद और निश्चयवादके बीच संभावनावादकी जगह रखना चाहते हैं जो एक अतथ्यवसायात्मक अनिश्चयके समान है। परन्तु जब स्याद्वाद स्पष्टरूपसे इसके विरोध में कहता है कि—बड़ा स्यादस्ति अर्थात् अपने स्वरूप, अपने क्षेत्र, अपने काल और अपने आकार इस स्वचतुष्टयकी अपेक्षा है ही यह निश्चित अवधारण है। बड़ा स्वमे भिन्न यावत् परपदार्थोंकी दृष्टिसे नहीं ही है यह भी निश्चित अवधारण है। इस तरह जब दोनों धर्मोंका अपने अपने दृष्टिकोणसे बड़ा अविवरोधी आधार है तब एड़की हृष उभयदृष्टिसे अस्ति-नास्ति रूप भी निश्चित ही कहते हैं। पर शब्दमें यह सामर्थ्य नहीं है कि वटके पूर्णरूपको—जिसमें अस्ति-नान्ति जैसे एक-अनेक नित्य-अनित्य आदि अनेकों सुगत-धर्म लक्षण रहें हैं—कह सकें, अतः समझनाधर्म बड़ा अवकाश है। इस प्रकार अब स्याद्वाद सुनिश्चित दृष्टिकोणोंसे तत्तत् धर्मोंके वास्तविक निश्चयकी घोषणा करना है सब इसे संभावनावादमें कैसे रखा जा सकता है? स्यात् शब्दके साथ ही एवकार भी लगा रहता है जो निदिष्ट धर्मोंके अवधारणको सूचित करता है तथा स्यात् शब्द उस निदिष्ट धर्मसे अतिरिक्त अन्य धर्मोंकी निश्चित स्थितिकी सूचना देता है। जिसमें श्रोतः यह न समझ ले कि वस्तु इसी धर्मरूप है। यह स्याद्वाद

स्याद्वाद

३१

कल्पित नहीं तक व्यवहारके लिए भले ही पहुँच जाय पर वस्तुव्यवस्थाके लिए वस्तुकी सीमाकी नहीं लायता। मतः न यह संशयवाद है, न अनिश्चयवाद है और न संभावनावाद ही, किन्तु खग अपेक्षा-प्रयुक्त निश्चयवाद है।

दूसी तरह डॉ० वेबराजजीका पूर्वी और पश्चिमी दर्शन (पृ० ६५) में किया गया स्यात् शब्द का 'कदाचित्' अनुवाद भी भ्रामक है। कदाचित् मन्त्र कालापेक्ष है। इसका सीधा अर्थ है किसी समय। और प्रचलित अर्थमें यह संशयकी ओर ही सूकता है। स्यात् का प्राचीन अर्थ है कदाचित्-अर्थात् किसी निश्चित प्रकारसे, स्पष्ट धर्षणों अमुक निश्चित दृष्टिकोणसे। इस प्रकार ओक्षाप्रयुक्त निश्चयवाद ही स्याद्वादका भग्नान्त वाच्यार्थ है।

सहस्रंशित राहुल सांख्यपायनने तथा इतः पूर्व प्रो० जैकोबी आदिने त्याद्वादकी उत्पत्तिको संजयवैलट्टिपुत्तके मतसे बतातेच प्रयत्न किया है। राहुलजीने दर्शन-दिग्दर्शन (पृ० ४९६) में लिखा है कि—'आधुनिक जैनदर्शनका आधार स्याद्वाद है। जो मालूम होता है संजयवैलट्टिपुत्तके चार अंग वाले अनेकान्तवादको लेकर उसे मान अंगवाक्य किया गया है। संजयने तत्त्वों (परमेश्वर देवता) के बारेमें कुछ भी निश्चयवाक्य रूप से कहनेसे इनकार करते हुए उस इनकारको चार प्रकार कहा है—

१. है ? नहीं कह सकता।

२. नहीं है ? नहीं कह सकता।

३. है भी और नहीं भी ? नहीं कह सकता।

४. न है और न नहीं है ? नहीं कह सकता।

इसकी तुलना कीजिए जैनोके सात प्रकारके स्याद्वादसे—

१. है ? हो सकता है (स्यादस्ति)

२. नहीं है ? नहीं भी हो सकता है (स्यान्नास्ति)

३. है भी और नहीं भी ? है भी और नहीं भी हो सकता (स्यादस्ति च नास्ति च)

उक्त तीनों उत्तर क्या कहे जा सकते हैं?—वक्तव्य है? इसका उत्तर जैन 'नहीं' में देते हैं—

४. स्याद् (हो सकता है) क्या यह कहा जा सकता है?—वक्तव्य है? नहीं, स्याद् अवक्तव्य है।

५. 'स्यादस्ति' क्या यह वक्तव्य है? नहीं, 'स्याद् अस्ति' अवक्तव्य है।

६. 'स्याद् नास्ति' क्या यह वक्तव्य है? नहीं, 'स्याद् नास्ति' अवक्तव्य है।

७. 'स्याद् अस्ति च नास्ति च' क्या यह वक्तव्य है? नहीं 'स्यादस्ति च नास्ति च' अवक्तव्य है।

दोनोंके मिलानमें मालूम होगा कि जैनोने संजयके पहिलेवाले तीन वाक्यों (प्रश्न और उत्तर दोनों) को अलग करके अपने स्याद्वादकी छह भेगियां बनाई हैं और उसके चौथे वाक्य 'न है और न नहीं है' को जोड़कर 'सद्' भी अवक्तव्य है यह सातवां अंग तैयार कर अपनी सप्तभंगी पुरी की।..... उस प्रकार एक भी सिद्धांत (—स्याद्) की स्थापना न करना जो कि संजय का वाद था, उसीको संजयके अनुयायियोंके लुप्त हो जानेपर जैनोंने अपना लिया और उसके अनुभंगी स्यादको सप्तभंगीमें परिणत कर दिया।'

राहुलजीने उक्त सप्तभंगी सप्तभंगी और स्याद्वादको न समझकर केवल शब्दसाम्य से एक नये मतकी सृष्टि की है। यह तो ऐसा ही है जैसे कि चोरसे 'बया तुम अमुक जगह गये' से? यह गृहनेपर वह कहे कि 'मैं नहीं कह सकता कि गया था' और जब अन्त प्रमाणोंसे यह सिद्धकर दे कि 'चोर अमुक जगह गया था।' तब शब्दसाम्य देखकर वह कहना कि अजबक फैसला चोरके बयानसे निकला है।

संजयवैलट्टिपुत्तके दर्शनका विवेचन स्वयं राहुलजीने (पृ० ४९१) इन धर्षणों किया है—

“यदि आप पूछें—क्या परलोक है ?” तो यदि मैं समझता हों कि परलोक है तो आपको बताऊँ कि परलोक है। मैं ऐसा भी नहीं करता, वैसा भी नहीं करता, सारी तरहसे भी नहीं कहता। मैं यह भी नहीं कहता कि वह नहीं है। मैं यह भी नहीं कहता कि वह नहीं नहीं है। परलोक नहीं है। परलोक नहीं नहीं है। परलोक है भी और नहीं भी है। परलोक न है और नहीं है।”

संज्ञक परलोक, देवता, कर्मफल और मुक्तिके सम्बन्धके ये विचार शान्तप्रतिष्ठत अनिश्चयवादके हैं। वह स्पष्ट कहता है कि—“यदि मैं जानता हों तो बताऊँ।” संज्ञक परलोक मुक्ति आदिके स्वरूप का कुल भी निश्चय नहीं था। इसलिए उसका दर्शन कौल राहुषजीके मानवकी सहजबुद्धिको भ्रममें नहीं डालना चाहता और न कुछ निश्चयकर भ्रान्त धारणाओंकी पुष्टि ही करना चाहता है। तात्पर्य यह कि संज्ञक घोर अनिश्चयवादी था।

बुद्ध और संज्ञक—बुद्धने “लोकनित्य है, अनित्य है, नित्य-अनित्य है, न नित्य न अनित्य है, लोक अन्तवान् है, नहीं है, है-नहीं है, न है न नहीं है, निर्वाणके बाद तथागत होते हैं, नहीं होते, होते-नहीं होते, न होते न नहीं होते, जीव शरीरसे भिन्न है, जीव शरीरसे भिन्न नहीं है।” (माध्यमिक वृत्ति पृ० ४४६) इत चौदह वस्तुओंको अव्याकृत कहा है। मल्लमनिकायमें (२।२३) इनकी संख्या दस है। इसमें आदिसे दो प्रश्नोंमें तीसरा और चौथा विकल्प नहीं गिनाया गया है। इनके अव्याकृत होनेका कारण बुद्धने बताया है कि इनके बारेमें कहना साध्य नहीं, मिलुचयके लिए उपयोगी नहीं, न वह निर्वेद निरोध शान्ति परमज्ञान या निर्वाणके लिए आवश्यक है। तात्पर्य यह कि बुद्धकी दृष्टिमें इनका जानना समुद्धिके लिए आवश्यक नहीं था। दूसरे शब्दोंमें बुद्ध भी संज्ञककी तरह इनके बारेमें कुछ कहकर मानवकी सहज बुद्धिको भ्रममें नहीं डालना चाहते थे और न भ्रान्त धारणाओंको पुष्टि ही करना चाहते थे। है संज्ञक जब अपनी मजानता या अनिश्चयको साफ साफ शब्दोंमें कह देता है कि यदि मैं जानता हों तो बताऊँ, तब बुद्ध अपने ज्ञानसे न जाननेका उल्लेख न करके उस गृह्यकी शिष्यके लिए अनुपयोगी, बनाकर अपना पीछा छुड़ा लेते हैं। किसी भी तार्किकता यह प्रश्न अभी तक अमर्यादित ही रह जाता है कि इस अव्याकृतता और संज्ञकके अनिश्चयवादमें क्या अन्तर है? सिवाय इसके कि संज्ञक पक्क-डू-को तरह खरी खरी बात कह देता है और बुद्ध बड़े आन्धियोंको शालीनताका निर्वाह करते हैं।

बुद्ध और संज्ञक ही क्या, उस समयके वातावरणमें आत्मा लोक परलोक और मुक्तिके स्वरूपके सन्देहमें—है (सत्), नहीं (असत्) है-नहीं (सत्-असत् उभय), न है न नहीं है (अवस्तव्य या अनुभव) ये चार कोटियाँ गूँज रही थी। कोई भी प्राक्तिक किसी भी तीर्थंकर या आचार्यसे बिना किसी संकोचके अपने प्रश्नको एक सप्तिमें ही उक्त चार कोटियोंमें विभावित करके ही पूछता था। जिस प्रकार आज कोई भी प्रश्न भजद्वार और पूँजीपति, शोधक और शोधकके इन्तजी साधामें ही सामने आता है, उसी प्रकार उस समय आत्मा आदि अतीन्द्रिय पदार्थके प्रश्न सत्, असत् उभय और अनुभव-अनिर्वचनीय इस चतुष्कोटिमें आवेष्टित रहते थे। उपनिषद् और ऋग्वेद में इस चतुष्कोटिके दर्शन होते हैं। विषयके स्पष्टपणे सम्बन्धमें सत्से असत् हुआ ? या सत्से सत् हुआ ? विषय सत् रूप है ? या असत् रूप है, या सदसत् उभयव्यप है या सदसत् दोनों रूपसे अनिर्वचनीय है ? इत्यादि प्रश्न उपनिषद् और वेदमें बराबर उपलब्ध होते हैं। ऐसी दशा में गृह्यजीका व्याख्याइके विषयमें यह कतना दे देना कि संज्ञकके प्रश्नोंके जट्टसे या उसकी चतुर्मासीको गोहमरी कर सत्प्रभवी बनी-कहातक उचित है यह ये स्वयं विचारें।

बुद्धके समकालीन जो छह तीर्थिक थे उनमें निगण्ट नागगुप्त महावीरकी, सर्वज्ञ और सर्वदर्शी के रूपमें प्रसिद्धि थी। वे सर्वज्ञ और सर्वदर्शी थे या नहीं यह इस समयकी चरचा का विषय नहीं है, पर वे विभिन्न तत्त्वविचारक थे और किसी भी प्रश्नको संज्ञककी तरह अनिश्चयकोटि या

विशेषमात्रिणों और बुद्धों की तरह अव्याकृत कोटि में डालने वाले नहीं। ये और न शिष्यों की सहज जिज्ञासा को अनुपश्रोगिता के मध्यम चक्रकर्म में दुबा देना चाहते थे। उनका विश्वास था कि संघके पंचमेव व्यक्ति जब तक वस्तुत्वका ठीक निर्णय नहीं कर लेते तब तक उनमें बौद्धिक दृढ़ता और मानसबल नहीं आ सकता। वे सदा अपने समानशील अन्य संघके भिक्षुओं के स्वामने अपना बौद्धिक हीनता के कारण हनप्रभ रहेंगे और इसका अन्तर उनके जीवन और आचार पर आवे बिना नहीं रहेगा। वे अपने शिष्यों को पदबंध पधितियों की तरह जगत् के स्वरूप विचार की बाधा हूषाने प्रपरिचित नहीं रखना चाहते थे, किन्तु चाहते थे कि प्रत्येक मानव अपनी सहज जिज्ञासा और मननशक्ति को बरतुके यथार्थ स्वरूपके विचारकी ओर लगावे। न उन्हें झुझरी नारू पर भ्रम व्याप्त था कि यदि आत्माके सम्बन्धमें 'हैं' कहते हैं तो शास्त्रन्याय अर्थात् उपनिषद्वादिओं की तरह लोग निश्चयकी ओर झुक जावेंगे और 'नहीं हैं' कहनेसे उच्छेदवाद अर्थात् चाबकिली तरह नास्तिकत्वका प्रयोग प्राप्त होगा, अतः इस प्रश्नको अव्याहृत रखना ही श्रेष्ठ है। वे चाहते थे कि मौजूद तर्कोंका और संशयोंका समाधान वस्तुस्थितिके आधारमें होना ही चाहिये। अतः उन्होंने वस्तुस्वरूपका अनुभव कर यह बताया कि जगत्का प्रत्येक सत् चार्ह बहु चेतनजातीय हो या अचेतनजातीय परिवर्तनशील है। वह निरगत, प्रतिक्रम परिवर्तित होमा रहता है। उसकी पर्याय बदलती रहती है। उसका परिणमन कभी सद्ध भी होता है कभी विमद्ध भी। पर परिणमनसामान्यके प्रभावमें कोई भी मज्जता नहीं रहता। यह एक मौलिक नियम है कि किसी भी सत् का संयोग उच्छेद नहीं हो सकता, वह परिवर्तित होकर भी अपनी मौलिकता या सत्ताको नहीं खो सकता। एक परमाणु है वह हाइड्रोजन बन जाय, जल बन जाय, भाप बन जाय, फिर पानी हो जाय, पृथिवी बन जाय, और अन्त आकृतियों या पर्यायोंको धारण कर ले, पर अपने द्रव्यत्व या मौलिकत्व को नहीं खो सकता। किसीको ताकत नहीं जो उस परमाणुकी हस्ती या अस्तित्वको घिटा सके। तात्पर्य यह कि जगत्में जितने 'सत्' हैं उतने बने रहेंगे। उनमेंसे एक भी रूप नहीं हो सकता, एक दूसरे में विनियन नहीं हो सकता। इसी तन्त्रन कोटि नया 'सत्' उत्पन्न हो सकता है। जितने हैं उनका ही आगमनी संयोग विधोगिके आधारमें यह विद्व जगत् (गच्छतीति जगत् अर्थात् तादा रूपोंको प्राप्त होना) बनना रहता है।

तात्पर्य यह कि-विश्वमें जितने सत् हैं उन्में से न तो एक कम हो सकता है और न एक बढ़ सकता है। अनन्त जड़ परमाणु, अनन्त आत्माएँ, एक धर्मद्रव्य, एक अधर्मद्रव्य, एक आकाश और असंख्य कालाण इतने सत् हैं। इतने धर्म अधर्म आकाश और काल अपने स्वाभाविक रूपमें सदा विद्यमान रहते हैं उनका विलक्षण परिणमन नहीं होता। इसका अर्थ यह नहीं है कि ये कृत्रिम विलक्षण हैं किन्तु इतना प्रतिक्षण जो परिणमन होता है, वह सदा स्वाभाविक परिणमन ही होता है। आत्मा और पुद्गल ये दो द्रव्य एक दूसरेको प्रभावित करते हैं। जिस समय आत्मा युद्ध है आत्मा है उस समय वह भी अपने प्रतिक्षणमात्री स्वाभाविक परिणमनका ही स्वामी रहता है। उसमें विलक्षण परिणमन नहीं होती। जबतक आत्मा अयुद्ध है तबतक ही इसके परिणमनकर, सञ्जातीय जीवात्मनका और विज्ञानीय पुद्गलका प्रभाव आनेमें विलक्षणता आती है। इसकी नानाकृपा प्रत्येकको स्वानुभवमिद है। प्रह पुद्गल ही एकमेमा विलक्षण द्रव्य है जो सदा सञ्जातीय ये भी प्रभावित होता है और विज्ञानीय चेतनसे भी। इसी पुद्गल द्रव्यमें चमस्कान आज विज्ञानके द्वारा हम सबके सामने प्रस्तुत है। हमारे हीनाधिक संयोग-विधोगिके फलस्वरूप असंख्य आविष्कार हो रहे हैं। विद्युत् शब्द आदि इसीके रूपान्तर हैं। हमारी शक्तियाँ हैं। जीवकी अशुद्ध रमा इसीके संघर्षमें होती है। अनाशित जीव और पुद्गल का ऐसा संयोग है जो पर्याप्तान्तर लेनेपर भी जीव इसके संयोगमें मुक्त नहीं हो पाता और उसमें विभाव परिणमन-राग द्वेष मोह अज्ञानरूप दगाएँ होती रहती हैं। जब यह जीव अपनी चारित्रसाधना

ढांग इनका समर्थ और स्वरूपप्रतिष्ठ हो जाता है कि उस पर वास्तु जगत्का कोई भी प्रभाव न पड़ सके तो वह मुक्त हो जाता है और अपने अनन्त चैतन्यमें स्थिर हो जाता है। मुक्त जीव अपने प्रतिघात परिवर्तित स्वभाविक चैतन्यमें लीन रहता है। फिर उसमें अशुद्ध दशा नहीं होती। अन्तःपुद्गल परमाणु ही ऐसे हैं जिनमें शुद्ध या अशुद्ध किसी भी दशामें दूसरे संयोगके आभासमें नाता आकृतियों और अनेक परिणमन संभव हैं तथा होते रहते हैं। इस जगत् व्यवस्थामें किसी एक ईश्वर जैसे नियन्ताका कोई स्थान नहीं है। यह तो अपने अपने संयोग-वियोगोंमें परिणमनशील हैं। प्रत्येक पदार्थका अपना सहज स्वभावजन्य प्रतिक्षणभावी परिणमनवक्र चालू है। यदि कोई दूसरा संयोग आ पड़ा और उस द्रव्यसे इसके प्रभावको आत्मसात् किया तो परिणमन तत्त्वभावित हो जायगा, अन्यथा वह अपनी वृत्तिसे बदलता चला जायगा। होइइओवनका एक अणु अपनी पतिते प्रतिक्षण हाइड्रोजन रूपमें बदल रहा है। यदि ऑक्सीजनका अणु उसमें आ जुटा तो दोनों का जलरूप परिणमन हो जायगा। वे दोनों एक जलविन्दु रूपसे सदृश संयुक्त परिणमन कर लेंगे। यदि किसी वैज्ञानिकके निरीक्षणप्रयोगका निमित्त मिलती वे दोनों फिर जुटा जुड़ा भी हो सकते हैं। यदि अनिका संयोग मिल गया तो भग्न बन जायेंगे। यदि सांके मुखका संयोग मिला किचविन्दु हो जायेंगे। तात्पर्य यह कि यह विश्व सत्पारणयवा पुद्गल और अगुद्ध जीवके निमित्त-निमित्तिक सम्बन्धका वास्तविक उदाहरण है। परिणमनवक्र पर प्रत्येक द्रव्य चला हुआ है। वह अपनी अनन्त योग्यताओंके अनुसार अनन्त परिणमनोंको क्रमशः चारण करता है। समस्त 'सत्' के समुदायका नाम लोक या विश्व है। इस दृष्टिमें अब आप लोकके शाश्वत और अशाश्वत बाने प्रदत्तको विचारिए—

(१) क्या लोक शाश्वत है? हाँ, लोक शाश्वत है। द्रव्योंकी संख्या की दृष्टिसे, अर्थात् जिनसे सत् इसमें है उनमेंका एक भी सत् नष्ट नहीं हो सकता और न उसमें किसी नये सत्की वृद्धि ही हो सकती है। न एक सत् दूसरेमें विलीन ही हो सकती है। कभी भी ऐसा समय नहीं आ सकता जो इसके अंगभूत द्रव्योंका छोप हो या वे समाप्त हो जाय।

(२) क्या लोक अशाश्वत है? हाँ, लोक अशाश्वत है, अंगभूत द्रव्योंके प्रतिक्षण भावी परिणमनों की दृष्टिसे? अर्थात् जिनसे सत् है वे प्रतिक्षण सदृश या विसदृश परिणमन करते रहते हैं। इसमें दो क्षण तक ठहरनेवाला कोई परिणमन नहीं है। जो हमें अनेक क्षण टहरनेवाला परिणमन दिखाई देता है वह प्रतिक्षणभावी सदृश परिणमनका स्थूल दृष्टिसे अवलोकनमात्र है। इस तरह सतत परिवर्तनशील संयोग-वियोगोंकी दृष्टिसे विचार कीजिये तो लोक अशाश्वत है, अनित्य है, प्रतिक्षण परिवर्तित है।

(३) क्या लोक शाश्वत और अशाश्वत दोनों रूप है? हाँ, क्रमशः उपसृक्त दोनों दृष्टिसे विचार कीजिए तो लोक शाश्वत भी है (द्रव्य दृष्टिसे) अशाश्वत भी (पर्याय दृष्टिसे)। दोनों दृष्टि काणों को क्रमशः प्रयुक्त करनेपर और उन दोनों पर स्थूल दृष्टिसे विचार करनेपर जगत्, उभयवस्था ही प्रतिभासित होता है।

(४) क्या लोक शाश्वत और अशाश्वत दोनों रूप नहीं है? अक्षिर उसका पूर्णरूप क्या है? हाँ, लोकका पूर्णरूप अवस्तव्य है, नहीं कहा जा सकता। कोई शब्द ऐसा नहीं जो एक साथ शाश्वत और अशाश्वत इन दोनों स्वरूपोंको तथा उसमें विद्यमान अन्य अन न धर्मोंको युगपत् कह सके। अतः शब्दकी असाधयर्थके कारण जगत्का पूर्णरूप अवस्तव्य है, अदुभय है, वचनातीत है।

इस निरूपणमें आप देखेंगे कि वस्तुका पूर्णरूप वचनांके अगोचर है, अनिवेचनीय या अत्र-अन्य है। यह बीया उत्तर दन्तुके पूर्णरूपको युगपत् कहनेकी दृष्टिसे है। पर वही जगत् शाश्वत कहा जाता है दृष्ट्यदृष्टिसे, अशाश्वत कहा जाता है पर्यायदृष्टिसे। इस तरह मूलतः बीया, पहिला और दूसरा ये तीन प्रश्न मौलिक हैं। तीसरा उभयव्यवस्थाका प्रश्न तो प्रथम और द्वितीयके संयोगरूप

स्यारह

७५

है। अब आप विचारें कि संजयने जब लोकके शासन और अशासन आदिके बारेमें स्पष्ट कह दिया कि मैं जानता होंऊ तो बताऊँ और बुद्धने कह दिया कि इनके चक्करमें न पड़ो, इसका जानना उपयोगी नहीं है, तब महावीरने उन प्रश्नोंका वस्तुस्थितिके अनुसार पथार्थ उतार दिया और शिष्योंकी विज्ञाना का समाधान कर उनको बौद्धिक दीनतासे राण दिया। इन प्रश्नोंका स्वरूप इस प्रकार है—

प्रश्न	संजय	बुद्ध	महावीर
१. क्या लोक शासित है ?	मैं जानता होंऊ तो बताऊँ, (अनिश्चय, विषेय)	इसका जानना अनु-पयोगी है (अव्याकृत अकथनीय)	हाँ, लोक इधर दृष्टिसे शासित है, इसके किसी भी सत्का संध्या भान नहीं हो सकता।
२. क्या लोक अशासित है ?	"	"	हाँ, लोक अपने प्रतिष्ठान भावी परिवर्तनोंकी दृष्टिसे अशासित है, कोई भी परिवर्तन दो भणस्यापी नहीं है। हाँ, दोनों दृष्टिकोणोंसे कमजोर विचार करने पर लोकको शासित भी कहते हैं और अशासित भी।
३. क्या लोक शासित और अ-शासित है ?	"	"	हाँ, ऐसा कोई शब्द नहीं जो लोकके परिपूर्ण स्वभावको एक साथ समझ भावसे कह सके। अतः पूर्णरूप से वस्तु अनुसंग है, अव-कल्प है, अनिश्चयनीय है।
४. क्या लोक दोनों रूप नहीं है अनुसंग है ?	"	"	

संजय और बुद्ध जिन प्रश्नोंका समाधान नहीं करते, उन्हें अनिश्चय या अव्याकृत कहकर अपना पिण्ड छुड़ा लेते हैं। महावीर उर्हीका बालादिक मुक्तिसंगत समाधान करते हैं। इस पर भी राष्ट्रलक्ष्मी और स्व० प्रमोदचन्द्र कोसम्बी आदि मह कहनेका साहस करते हैं कि 'संजयके अनुयायियोंके लुप्त हो जानेपर संजयके बादको ही जैनियोंने अपना लिया।' यह तो ऐसाही है जैसे कोई कहे कि "भारतमें रही परतन्त्रताको ही परतन्त्रताविधायक अंग्रेजोंके चले जानेपर भारतीयोंने उसे अपरन्त्रता (स्वतन्त्रता) रूपसे अपना लिया है, क्योंकि अपरतन्त्रतामें भी 'पर तन्त्रता' ये पाँच अक्षर तो मौजूद हैं ही। या हिमाका ही बुद्ध और महावीरने उसके अनुयायियोंके लुप्त होनेपर अहिंसारूपसे अपना लिया है क्योंकि अहिंसा में भी 'हिंसा' ये दो अक्षर हैं ही।" यह देखकर तो और भी आश्चर्य होता है कि—आप (पृ० १८४) अनिश्विततावादियोंकी सूचीमें संजयके साथ निगण्ड नायपुत्र (महावीर) का नाम भी लिख जाते हैं, तथा (पृ० ४९१) संजयको अनेकान्तवादी भी। क्या इसे धर्मकीतिके शब्दोंमें 'पिगू व्यापक तम' नहीं कहा जा सकता ?

'स्यात्' शब्दके प्रयोगसे साधारणतया कोशोंकी संज्ञा अनिश्चय या संभावनाका भ्रम होता है। पर यह तो भाषाकी पुरानी शैली है उस प्रसंगकी, जहाँ एक वाक्यका स्थापन नहीं होता। एकाधिक भेद या विकल्पकी सूचना जहाँ करनी होती है वहाँ 'स्यात्' पदका प्रयोग भाषाकी शैलीका एक कपड़ा है जिसका विक्रमनिकायके महाराष्ट्रलोकाद मुनिके निम्नलिखित अवसरणसे ज्ञात होता है—'कतमा राष्ट्रत च तैजो-

धातु ? तेजोधातु सिवा अस्तित्वका सिवा साहिरा ।” अर्थात् तेजो धातु स्यात् आध्यात्मिक है, स्यात् बाह्य है। यही सिद्धा (स्यात्) शब्दका प्रयोग तेजो धातुके निश्चित भेदोंकी सूचना देता है न कि उन भेदोंका संशय अविश्वस्य या संभावना बताता है। आध्यात्मिक भेद के साथ प्रयुक्त होनेवाला शब्द मन्द इस बातका चोखन करता है कि तेजो धातु मात्र आध्यात्मिक ही नहीं है किन्तु उसके अतिरिक्त बाह्य भी है। इसी तरह ‘स्यादस्ति’में अस्तिके साथ लगा हुआ ‘स्यात्’ शब्द सूचित करता है कि अस्तिके अतिरिक्त भी वस्तुमें है केवल अस्तित्वपरमरूप ही वस्तु नहीं है। इस तरह ‘स्यात्’ शब्द न साधकका न अनिश्चयका और न सम्भावनाका सूचक है किन्तु निश्चित धर्मके सिवाय अन्य अशेष धर्मोंकी सूचना देता है जिसमें धोना वस्तुको निश्चित धर्ममात्र रूप ही न समझ बैठे।

सप्तभंगी—वस्तु मूलतः अस्तित्वधार्मिक है। उसमें विभिन्न दृष्टियोंमें विभिन्न चित्रांशोंमें प्रत्यक्ष धर्म है। प्रत्येक धर्मका विरोधी धर्म भी दृष्टिभेदसे वस्तुमें सम्भव है। जैसे ‘घटः स्यादस्ति’ में घट है अर्थात् उद्यम श्रेष्ठ काल भावकी पर्यायवाची। जिस प्रकार घटमें स्वचतुष्टयकी अंशों अस्तित्व धर्म है उन्हीं तरह घटव्यतिरिक्त अन्य पदार्थोंका नास्तित्व भी घटमें है। यदि घटभित्र पदार्थोंका नास्तित्व घटमें न पाया जाय तो घट और अन्य पदार्थ मिलकर एक हो जायेंगे। अतः घट स्वार्थान् और स्वात्मनि रूप है। इसी तरह वस्तुमें द्रव्यदृष्टिमें दित्यत्त्व और पर्यायदृष्टिमें अस्तिवत्त्व आदि अनेकों विरोधी युगल धर्म रहते हैं। एक वस्तुमें अनेक सत्त्वभंग प्रत्येक है। जब हम घटके अस्तित्वका विचार करते हैं तो अस्तित्वविषयक सत्त्व भंग हो सकते हैं। जैसे वनके प्रत्येक भाग के अन्वय प्रत्येकमें इस चार कोटि तों निश्चित रूपसे देखते हैं—सत् अस्त उद्यम और अनुद्यम। उन्हीं तरह गणित के हिसाबमें तीन मूल भंगोंके मिलनेपर अधिकसे अधिक सत् अनुद्यम भंग हो सकते हैं। जैसे घटके अस्तित्वका विचार प्रयुक्त है तो पहिला अस्तित्व धर्म दूसरा द्वितीय नास्तित्व धर्म और तीसरा धर्म श्रेष्ठ काल अवस्थाय जो वस्तुके पूर्ण बनने की सूचना देता है कि वस्तु पूर्णरूपसे बनने के अगोचर है, उसके विनाश रूपको मन्द नहीं हो सकते। अवस्थाय धर्म हम अपेक्षासे है कि दोनों धर्मोंके युगपत् कहनेवाला मन्द संगम्य नहीं है। अतः वस्तु पर्यायान् वचनान्ति है, अवस्थाय है। इस तरह मूलमें तीन भंग हैं—

१ स्यादस्ति घटः

२ स्यादस्ति घटः

३ स्यादस्ति घटः

अवस्थायके साथ सत्त्व पद लगानेका भी अर्थ है कि वस्तु युगपत् पूर्ण रूपमें उचित अवस्थाय है तो क्रमशः अपने अपूर्ण रूपमें वस्तुव्य भी है और वह अस्ति नास्ति आदि रूपमें वचनोंका दित्य भी होने है। अतः वस्तु स्यात् अवस्थाय है। जब मूल भंग तीन हैं तब उनके द्वितीयोपगो भंग भी तीन दोषों तथा वि-संवेगो भंग एक होगा। जिस तरह चतुष्टयोंमें सत् और अस्तको मिलाकर प्रत्यक्ष होता है कि क्या सत् होकर भी वस्तु अस्त है? उन्हीं तरह ये भी प्रत्यक्ष हो सकते हैं कि—१ क्या सत् होकर भी वस्तु अवस्थाय है? २ क्या अस्त होकर भी वस्तु अवस्थाय है? ३ क्या सत् अस्त होकर भी वस्तु अवस्थाय है? इन तीनों प्रश्नोंका समाधान संयोगन चार भंगोंमें है। अर्थात्—

(१) अस्ति नास्ति उद्यमरूप वस्तु है—स्वचतुष्टय अर्थात् स्वस्थ-अस्त-काल-भाव और परचतुष्टय पर क्रमशः दृष्टि रखनेपर और दोनोंकी सामूहिक विवक्षा रहते पर।

(२) अस्ति अवस्थाय वस्तु है—प्रथम समयमें स्वचतुष्टय और द्वितीय समयमें युगात् स्वचतुष्टय पर क्रमशः दृष्टि रखनेपर और दोनोंकी सामूहिक विवक्षा रहते पर।

(३) नास्ति अवस्थाय वस्तु है—प्रथम समयमें परचतुष्टय और द्वितीय समयमें युगात् स्वचतुष्टय की क्रमशः दृष्टि रखनेपर और दोनोंकी सामूहिक विवक्षा रहते पर।

(४) अस्ति नास्ति अवस्थाय वस्तु है—प्रथम समयमें स्वचतुष्टय, द्वितीय समयमें परचतुष्टय तथा तृतीय समयमें युगात् स्वचतुष्टय पर क्रमशः दृष्टि रखने पर और तीनोंकी सामूहिक विवक्षा रहते पर।

सप्तमंगी

३६

जब प्रसिद्ध और नामित की तरह अवततत्वा भी वस्तुतः धर्म है तब जैसे अस्ति और नास्तिकों मिलाकर चौथा भंग बन जाता है वैसे ही अवततत्वके साथ भी अस्ति, नास्तिक और अस्तित्वास्तिकोंमिलाकर पांचवें छठवें और सातवें भंगकी सृष्टि हो जाती है।

इस तरह भगवत्के सिद्धान्तके अनुसार तीन मूल वस्तुओंके अधिकतम अधिक अपनरहण सात ही भंग हो सकते हैं। तात्पर्य यह है कि वस्तुके प्रत्येक धर्मको लेकर सात प्रयोगकी जिज्ञासा हो सकती है, सात प्रयोगके प्रश्न हो सकते हैं अतः उनको उत्तर भी सात प्रयोग ही होते हैं।

दर्शनदिग्दर्शनमें श्री राहुसजी ने पांचवें छठवें और सातवें भंगको जिस भ्रष्ट तरीकेमें तोड़ा-मरोड़ा है वह उनकी अपनी निरी कल्पना और अविद्याहृष्ट है। जब वे दर्शनोंको व्यापक नहीं और वैज्ञानिक दृष्टिसे वैयर्थ्य चाहते हैं तो किसी भी दर्शनकी समीक्षा उसके स्वरूपको छीन समझ कर ही करनी चाहिए। वे अवततत्व नामक धर्मको, जो कि नन्दके साथ स्वतन्त्रभावेन द्विसंयोगी हुआ है, तोड़कर अवततत्व धर्मके संज्ञके 'नहीं' के साथ मेल बैठा देने हैं और 'संज्ञा' के धोर अनिश्चयवादको ही अनेकान्तवाद कह देते हैं। किमाश्चर्यमयः परम्

श्री सम्पूर्णतत्त्वकी 'जैनधर्म' पुस्तककी प्रस्तावना (पृ. २) में अनेकान्तवादकी प्राप्ति स्वीकार करके भी सप्तमंगी व्यापकी दार्शनिकी सात निष्कर्षोंके समान आवश्यकतामें अधिक बागीकीमें जाता नमस्तते है। पर सप्तमंगीको आजसे षाई हजार वर्ष पहिलेके वातावरणमें देखनेपर वे स्वयं उसे समयकी मान्य कहे बिना नहीं रह सकते। अर्थात् हजार वर्ष पहिले के आवाल पांचाल प्रत्येक प्रत्येक भद्र तर्गोंके 'सन्' असन्' उभय और अनुभव' उन बार कोटियोंमें मुख कर हो उपस्थित करने थे और उस समयके भारतीय भाषामें उत्तर भी वस्तुकोटित्व ही; हाँ या ना में दो थे, उन तीर्थंकर महावीरने मूल तीन भंगोंके भगवत्के नियमावलीपर अधिकसे अधिक सात प्रश्न बनाकर उनका समाधान सप्तमंगी द्वारा किया जो निश्चितरूपसे वस्तुकी सीमाके भीतर ही रहा है। सात भंग बनाने का उद्देश्य यह है कि—वस्तुमें अधिकसे अधिक सात ही प्रश्न हो सकते हैं। अवततत्व वस्तुका मूलरूप है, सन् और असत् ये दो धर्म इस तरह मूल धर्म तीन हैं। इनके अधिकसे अधिक मिला जुड़ाकर सात ही प्रश्न हो सकते हैं। इन न. संभव प्रश्नोंका समाधान करना ही सप्तमंगी व्यापकी प्रयोजन है। यह तो जैसे को रसा उतर है अर्थात् यदि तुन कल्पना करके सात प्रश्नों की संभावना करते हो तो उसी तरह उत्तर भी वास्तविक दोन धर्मोंको मिलाकर सात हो सकते हैं। इतना ध्यानमें रहना चाहिए कि एक एक धर्मको लेकर ऐसे अवतत सात भंग वस्तुमें बन सकते हैं। अनेकान्तवादने जन्मके वास्तविक अनेक सत्त्वा अज्ञात नहीं किया और न यह केवल कल्पनाके धर्ममें विचारा है।

भग उन दर्शनिकोंसे निवेदन है कि भारतीय गण्यगर्भ जो मध्यकी धारा है उसे 'दर्शनसूत्र' लिखते समय भी कायम रखे और समीक्षाका स्वप्न तो बहुत सावधानी और उन्मत्ताधिकृतके साथ लिखनेकी हुदा करे जिससे दर्शन केवल विवाद और भ्रान्त परम्पराओंका अज्ञातवश मयने, वह जीवन में सत्ताद लावे और दर्शनपणेताओंको समुचित व्याप दे सके।

इस तरह जैनदर्शनने दर्शन शब्दकी तानाजिक दृष्टिकोसे निकलकर वस्तु सीमापर लड़े होकर जगत्में वस्तुस्थितिके आशासे सत्ताद समीकरण और द्वाधर्भ तत्त्वज्ञानकी दृष्टि दी। त्रिमयी उपामनासे विश्व अपने वास्तविक रूपको गण्यगर्भ निरर्थक विवादसे बचकर सत्त्वा सवादी बन सकता है।

१ जैन कथाग्रंथोंमें महावीर के शल्यचिकित्सक एक इन्द्राका वर्णन आता है कि—संज्ञा और भिन्न नामको दो सत्त्व-अंश संज्ञा महावीरको देखते हो यह तो गया था, शल्यचिकित्सक। इनका नाम लम्बदि दत्ता गया था। सम्भव है वह संज्ञा-भिन्न सत्त्वकोटि पृथ हो ही और इसके सत्त्व या भिन्नसत्त्वका नाम महावीरके आशेनोपामने दत्ता हो। यहाँ केन्द्रितुल्य विरोध और शीकर विषय नामका दूसरा साधु बन गया है।

अनेकान्तदर्शनका सांस्कृतिक आधार—

भारतीय विचार परम्परामें स्पष्टतः दो धाराएँ हैं। एक धारा वैदिक प्रमाण मानने वाले वैदिक दर्शनोंकी है और दूसरी वेदको प्रमाण न मानकर गुरुशानुभक्त या पुरुषसाम्राज्यकारकी प्रमाण माननेवाले श्रमण सन्तोंकी। यद्यपि सार्वक दशन भी वेदको प्रमाण नहीं मानता किन्तु उसने आत्माका अस्तित्व जन्ममें श्रमण पर्यन्त ही स्वीकार किया है। उसने परलोक, पुण्य, पाप, और मोक्ष जैसे आत्मप्रतिष्ठित तत्त्वों को तथा आत्मसंशोधक चारित्र्य आदिकी उपयोगिताको स्वीकृत नहीं किया है। अतः अवैदिक होकर भी वह श्रमणधारामें सम्मिलित नहीं किया जा सकता। श्रमणधारा वैदिक परम्पराको न मानकर भी आत्मा, अक्षुब्ध ज्ञान सन्तान, पुण्य-पाप, परलोक निर्वाण आदिमें विश्वास रखती है, अतः प्राणिकी परिभाषा के अनुसार आत्मिक है। वेदको या ईश्वरको उन्नतता न माननेके कारण श्रमणधाराको नास्तिक कहना उचित नहीं है, क्योंकि अपनी भूमिका परम्पराको न माननेके कारण यदि श्रमण नास्तिक है तो श्रमणपरम्परा को न माननेके कारण वैदिक भी मिथ्यादृष्टि आदि विशेषणों से युक्त हो गये हैं।

श्रमणधाराका सारा सत्त्वज्ञान या दर्शनविस्तार जीवन-शोधन पर चारित्र्य बुद्धिके लिए हुआ था। वैदिक परम्परामें सत्त्वज्ञानको सुक्तिता साधन माना है, जब कि श्रमणधारामें चारित्र्य को। वैदिकपरम्परा वैराग्य आदिसे ज्ञानको घुट्ट करती है, और विचारशुद्धि काको मोक्ष मान लेती है जब कि श्रमणपरम्परा कहती है कि उस ज्ञान या विचारका कोई मूल नहीं जो बोधतम न उत्तरे। जिसकी सुवासने जीवनशोधन न हो वह ज्ञान या विचार मस्तिष्कके व्यासाममें अधिक कुछ भी महत्त्व नहीं रखते। जैन परम्परामें तत्त्वार्थसूत्रका आश्रय है—“सम्यग्दर्शनज्ञानधारिणो बोधमार्गः” (तत्त्वार्थसूत्र १।१) अर्थात् सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र्यकी आत्मपरिणति मोक्षका मार्ग है। यहाँ मोक्षका साक्षात् कारण चारित्र्य है। सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञान तो उस चारित्र्यके परिपोषक हैं। बोध परम्पराका मध्यम मार्ग भी चारित्र्यका ही विस्तार है। तात्पर्य यह कि श्रमणधारामें ज्ञानकी अपेक्षा चारित्र्यका ही अन्तिम महत्त्व रहा है और प्रत्येक विचार और ज्ञानका उपयोग चारित्र्य अर्थात् आत्मशोधन या जीवनमें सामञ्जस्य स्थापित करनेके लिए किया गया है। श्रमण सन्तोंने तप और साधनाके द्वारा वीतरागता प्राप्त की और उसी परमवीतरागता, समता या अहिंसा की उत्कृष्ट ज्योतिकी विश्वमें प्रचारित करनेके लिए विषयतत्त्वोंका साक्षात्कार किया। इनका साधन विचार नहीं आचार था, ज्ञान नहीं चारित्र्य था, वाग्विचार या धारणा नहीं, जीवनशुद्धि और संवाद था।

अहिंसाका अन्तिम अर्थ है—जीवमात्रमें (चाहे वह स्थावर हो या जंगम, पशु हो या मनुष्य, प्राण्य हो या सन्निय, वैश्य हो या शूद्र, गोरा हो या काला, एतद्देशीय हो या विदेशी) देश, काल, शरीरकार, वर्ण, जाति, रंग आदिके अवरणोंसे परे होकर समस्त दर्शन। प्रत्येक जीव स्वस्वमें चैतन्य शक्तिवा अलक्ष्य शाश्वत आधार है। वह कार्य या वामनाजिक कारण बृक्ष, कौड़ा-मकोड़ा, पशु और मनुष्य आदि शरीरोंको धारण करता है, पर अलक्ष्य चैतन्यका एक भी अंश उसका मध्य नहीं होता। वह वासना या रागद्वेषादिके द्वारा विवृत अवस्थ हो जाता है। मनुष्य अपने देश काल आदि निमित्तोंमें गोरे या काले किसी भी शरीरको धारण किए हो, अपनी वृत्ति या कर्मके अनुसार ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र किसी भी श्रेणीमें उसकी गणना व्यवहारतः की जाती हो, किसी भी देशमें उत्पन्न हुआ हो, किसी भी मानका उपासक हो, वह इन व्यावहारिक निमित्तोंमें ऊँच या नीच नहीं हो सकता। किसी वर्णविशेषमें उत्पन्न होनेके कारण ही वह धर्मका उद्देश्य नहीं बन सकता। मानवजाति के मूलतः समान अधिकार हैं, इतना ही नहीं किन्तु पशु-पक्षी, कीड़े-मकोड़े, वृक्ष आदि प्राणियोंके भी। अमर प्रभार की शारीरिकता या व्यापारके कारण कोई भी मनुष्य किसी मानवधिकारमें वंचित नहीं हो सकता। यह मानवसम्प्रदायता, प्राणिमात्रमें समता और उत्कृष्ट मत्त्वकी प्रहिंसाके ही विकसित रूप है। श्रमणसन्तोंने यही कहा है कि—एक मनुष्य किसी ब्रह्मण्डपर या अन्य भौतिक साधनोंपर अधिकार कर लेनेके कारण जगत्में महान् बनकर दूसरोंके निर्दलनका जन्मसिद्ध अधिकारी नहीं हो सकता। किसी वर्णविशेषमें उत्पन्न होनेके कारण दूसरोंका शासक पर धर्म का उद्देश्य नहीं हो सकता। भौतिक साधनों

अनेकान्तदर्शन का सांस्कृतिक आधार

३९

की प्रतिष्ठा वाह्यमे कदापि न् ही भी पर धर्मधर्ममे प्राणिमात्रको एक ही भूमिपर बैठना होगा। हर एक प्राणीको धर्मकी नीतिपर छायामें समावमावसे सन्तोषकी सीमा खेनेका मुख्यमंत्र है। आत्मसन्तुष्ट, वीतरागत्व या अहिंसाके विकाससेही कोई महान् हो सकता है न कि जगत्में विषमता फैलानेवाले हिंसक परि-
दृष्टके संघर्षसे। आदर्श त्याग है न कि संघर्ष। इस प्रकार जाति, वर्ण, रंग, देश, आकार, परिग्रहसंग्रह आदि विषमता और संघर्षके कारणों से परे होकर प्राणिमात्रको समस्त, अहिंसा और वीतरागताका पवन सन्देश इन धर्मसन्तोंने उस समय दिशा जब पक्ष आदि क्रियाकाष्ठ एक वर्गविशेषकी जीविकाके साधन बने हुए थे। कुछ गाय, मोना और स्त्रियोंकी दक्षिणसे स्वर्णके टिकिट प्राप्त हो जाते थे, धर्मके नामपर गोपेक्ष अत्रापेव वसवित् नरमेप्रतक का खूब बाजार था, जतिगत उच्चतर नीचत्वका विष समाजव्यवस्थाको दम्भ कर रहा था, अनेक प्रकारमे सत्ताको हथियानेके षड्यन्त्र चालू थे। उस बर्बर युगमें मानवसमस्त और प्राणिमैत्रीका उदारतम सन्देश इन युगधर्मी सन्तोंने नास्तिकताका चिप्या लखन सहते हुए भी दिया और मान्य जनताको सच्ची नमाजबखशा। मूलमन्त्र बताया।

पर, यह अनुभवमिद्ध बात है कि अहिंसाकी स्थायी प्रतिष्ठा मनःशुद्धि और वचनशुद्धिके बिना नहीं हो सकती। हम भले ही शरीरसे दूसरे प्राणियोंकी हिंसा न करें पर यदि वचन ध्वजहार और विसंगत-
विचार विषम और विसंवादी हैं तो कायिक अहिंसा फल ही नहीं सकती। अपने मनके विचार प्रयत्न मनको पुष्ट करनेके लिए ऊँच नीच शब्द बोले जायेंगे और फलतः हायापाईका अवसर आए, दिना न रहेगा। भारतीय शास्त्रार्थोंका इतिहास ऐसे अनेक हिंसा काण्डोंके रक्तगञ्जित पन्नोंमे जग हुआ है; अतः यह आवश्यक था कि अहिंसाकी सर्वांगीण प्रतिष्ठाके लिए विषमता यथार्थ तत्त्वज्ञान हो और विचार शुद्धिमूलक वचनशुद्धिकी जीवनव्यवहारमें प्रतिष्ठा हो। यह सम्भव ही नहीं है कि एक ही वस्तुके विषय में परस्पर विरोधी मतवाद चलते रहें, अपने पक्षके समर्थनके लिए उचित अनुचित शास्त्रांश होते रहें, प्रप्रतिपक्षोक्त संगठन हो, शास्त्रार्थ में हारनेवालेको नैतिक जल्दी कक्षाहीमें जोड़ित तल देते जैसी हिंसक दृष्टि भी लगे, फिर भी परस्पर अहिंसा उभरी रहे।

महावीर महावीर एक परम अहिंसक सन्त थे। उनमें देखा कि आबका साग मजकालय धर्म और मनवादिओंके हाथमें है। जबकि इन मतवादोंका वस्तुस्थितिके आधारसे समन्वय न होया मज-
तक हिंसाकी जड़ नहीं कट सकती। उनमें विषयके तत्त्वोंका शाश्वतकार किया और बताया कि विषयका प्रत्येक चेतन और जड़ तत्त्व अनन्त धर्मोंका भण्डार है। उसके विराट् स्वरूपको साधारण मानव परिपूर्ण रूपमें नहीं जान सकता। उसका लुप्त ज्ञान वस्तुके एक एक अंशको जानकर अपनेमें पूर्णता का दुर्लभमान कर बैठा है। विवाद वस्तुमें नहीं है। विवाद तो बँखनेवालोंकी दृष्टिमें है। पान ये वस्तुके विराट् अनन्त-धर्मसक या प्रत्येकतक स्वरूपकी झाँकी पा सकते। उनमें इस अनेकान्तात्मक तत्त्वज्ञानकी और मतवादियोंका ध्यान खींचा और बताया कि-देखो, प्रत्येक वस्तु अनन्त गुण पर्याय और धर्मोंका अक्षय्य गिण्ड है। यह अगती अनाद्यन्त सन्तानरूप स्थितिकी दृष्टिमें नित्य है। कभी भी ऐसा समय नहीं आ सकता जब विश्वके रंगमञ्चसे एक कणका भी समूल विनाश हो जाय। शय ही प्रति-
क्षण उसकी पर्याय बदल रही है। उनके गुण-धर्मों में भी सद्ग या विसद्ग परिवर्तन हो रहा है, अतः वह अनित्य भी है। इसी तरह अनन्त गुण, शक्ति, पर्याय और धर्म प्रत्येक वस्तुकी निररी सम्पत्ति है। इनमेंसे हमारा सन्तान जगत्त्व एक एक अंशको विषय करके वृद्ध मतवादोंकी सृष्टि कर रहा है। आत्मा को नित्य सिद्ध करनेवालोंका पक्ष अगती सारी शक्ति आत्माको अनित्य सिद्ध करने वालोंकी उखाड़ पड़ाईमें लगा रहा है तो अनित्यवादियोंका गुट नित्यवादियोंको भला बुग कह रहा है।

महावीरको इन मतवादियोंकी वृद्धि और प्रकृति पर तरस आता था। वे बुझकी तरह आत्म-
नित्यत्व और अनित्यत्व, पण्यों और निर्वाण आदिको अप्रकृत (अकल्पनीय) कहकर बौद्धिक तमकी

सृष्टि नहीं करता चाहते थे। उनसे इन सभी तत्त्वोंका यथार्थ स्वरूप बताकर मिथ्योंकी प्रकाशमें लाना। उन्हें मानस समताकी समझभर का दिया। उनमें बताया कि वस्तुको तुम त्रिा दृष्टिकोणमें देख रहे हो वस्तु अपनी ही नहीं है, उसमें ऐसे अनन्त दृष्टिकोणोंमें देते जानेकी क्षमता है, उसका बिना दृष्ट रूप अनन्त वर्णोन्मेषक है। तुम्हें जो दृष्टिकोण विरोधी मान्य होना है उसका ईमानदारी से विचार करो, वह जो वस्तुमें विद्यमान है। चित्तमें पक्षपातकी दुरन्निगन्धि निकालो और दूसरेके दृष्टिकोणको भी अपनी ही प्रामाणिकतामें देखने लो, वह वही लहर रहा है। हाँ, वस्तुकी सीमा और मर्यादाका उल्लंघन नहीं होना चाहिए। तुम चाहो कि जड़में चेतनत्व मिल जाय या चेतनमें अजड़, तो नहीं मिल सकता क्योंकि प्रत्येक पदार्थके अपने निजो धर्म निश्चित है। मैं प्रत्येक वस्तुको अन्तर्धर्मात्मक कह रहा हूँ, सर्वधर्मात्मक नहीं। अनन्त धर्मोंमें चेतनके सम्भव अनन्त धर्म चेतनमें मिलते तथा अचेतनगत धर्म अचेतनमें। चेतनके गुण-धर्म अचेतनमें नहीं पाये जा सकते और न अचेतन के चेतन में। हाँ, कुछ ऐसे सामान्य धर्म भी हैं जो चेतन और अचेतन दोनोंमें साधारण रूपसे पाए जाते हैं। तात्पर्य यह कि वस्तुमें बहुत गुणादिस है। वह इनकी बिना है, जो तुम्हारे अनन्त दृष्टिकोणोंमें देखी और जानी जा सकती है। एक भूत-दृष्टिका अणु कह कर दूसरेकी दृष्टिका निरस्कार करना या अपनी दृष्टिका अहंकार करना वस्तुके स्वरूपकी नानमयीका परिणाम है। हरिभद्रमुनि बहुत सुन्दर लिखा है कि—

“आपहो बत निनीषति युक्तिं तत्र यत्र मतिरस्य निषिद्धा।

पक्षपातरहितस्य तु युक्तियंत्र तत्र मतिरिति निवेशम् ॥” (लोकनवनिषेध)

अर्थात्—आपही क्यों अपने मतपोषणके लिए युक्तियाँ ढूँढता है, युक्तियोंको अपने मतकी ओर ले जाता है, पर पक्षपातरहित मध्यस्थ व्यक्ति युक्तिसिद्ध वस्तुस्वरूपकी स्वीकार करनेमें ही अपनी मति की सफलता पाता है।

अनेकाल् दर्शन भी यही मिक्षता है कि युक्तिसिद्ध वस्तुस्वरूपकी ओर अपने मतकी मदामें न कि अपने निश्चित मतकी ओर वस्तु और युक्तिकी स्वीकृतान्ति करने उन्हें बिनाइनेका दुष्प्रायास करो, और न कृपावाकी उद्दान इतनी लम्बी लो जो वस्तु की सीमाको ही लीज जाय। तात्पर्य यह है कि मानससमानाके लिए यह वस्तुस्थितिमूलक अनेकाल् तत्त्वज्ञान अत्यावश्यक है। इसके द्वारा इस नरतन-धारी को ज्ञान हो सकेगा कि वह चित्तमें पानीमें है, उसका ज्ञान किता राख्य है, और वह किस दृष्टिमानमें हिसक मनवाशका मर्जन करके मानससमाजका अहित पा रहा है। इस मानस अहितारण्यक अनेकाल् दर्शनसे विचारोंमें या दृष्टिकोणोंमें कामचलाऊ समन्वय या झीलाछाया समझोता नहीं होता, किन्तु वस्तुस्वरूपके आधारमें यथार्थ तत्त्वज्ञानमूलक संवाद दृष्टि प्राप्त होती है।

आ० सर राधाकृष्णन् इण्डियन किन्गमर्षी (विस् १९०३-६) में स्याद्वादके उपर अपने विचार प्रकट करते हुए लिखते हैं कि—“इसमें हमें केवल अपेक्षिक अथवा अर्धसत्यता ही ज्ञान हो सकता है, स्याद्वादमें हम पूर्ण सत्यको नहीं जान सकते। दूसरे शब्दोंमें—स्याद्वाद हमें अर्धसत्यको प्राप्त लाकर पटक देता है और दूसरी अर्धसत्योंको पूर्ण सत्य मान लेनेकी प्रेरणा करता है। परन्तु केवल निश्चित अतिनिश्चय अर्थनयोंको मिलाकर एक साथ रख देनेसे वह पूर्णसत्य नहीं कहा जा सकता।” आदि।

क्या सर राधाकृष्णन् यह बतातेकी कृपा करेंगे कि स्याद्वादमें निश्चित अतिनिश्चय अर्धसत्योंको पूर्ण सत्य धारणकी प्रेरणा कैसे की है? हाँ, वह वेदान्तकी तरह चेतन और अचेतनके काल्पनिक अमंदकी दिमागी दोड़में अवश नामिल नहीं हुआ, और न यह किसी ऐसे सिद्धांतका समन्वय करनेकी सलाह देता है जिसमें वस्तुस्थितिकी उपेक्षा की गई हो। सर राधाकृष्णन्को पूर्णसत्य रूपसे यह कार्त्तिक अमंद या बला इष्ट है जिसमें चेतन अचेतन मूल अर्ध सभी काल्पनिक रीतिसे मया जाते हैं। वे स्याद्वादकी मनन्वयदृष्टिकी अर्धसत्योंके पास लाकर पटकना समझते हैं, पर जब प्रत्येक वस्तु स्वरूपतः अन्तर्धर्मात्मक

हैं नव उस वास्तविक नतीजेपर पहुँचनेको अभेदसत्य कैसे कह सकते हैं? हाँ, स्याद्वाद उस प्रामाण्यविरुद्ध प्रात्यक्षिक अभेदकी ओर वस्तुस्थितिमूलक दृष्टिसे नहीं जा सकता। वैसे, संप्रहृतयकी एक वरम अभेदकी कल्पना जैनदर्शनकारोंने भी की है और उस परम संप्रहृतयकी अभेद दृष्टिसे बताया है कि—“मर्वमेकं सदाविशेषात्” अर्थात्—अलग एक है, सट्टुपसे चेतन और अचेतन में कोई भेद नहीं है। पर यह एक कल्पना है। क्योंकि ऐसा एक सत् नहीं है जो प्रत्येक मौलिक द्रव्यमें अनुगत रहता हो। अतः यदि सर राधाकृष्णन्की वरम अभेदकी कल्पना ही देखनी हो तो वे परमसंप्रहृतयके दृष्टिकोणमें देख सकते हैं, पर वह केवल कल्पना ही होगी, वस्तुस्थिति नहीं। पूर्णतत्त्व तो वस्तुका अनेकान्तात्मक रूपमें दर्शन ही है न कि प्रात्यक्षिक अभेदका दर्शन।

इसी तरह श्री० बलदेव उपाध्याय इस स्याद्वादसे प्रभावित होकर भी सर राधाकृष्णन्का अनुसरण कर स्याद्वादकी मूलभूततत्त्व (एक ब्रह्म ?) के स्वरूपके समझनेमें विज्ञान्तात्मक समर्थन देनेका साहस करते हैं। इनमें तो यही तर्क लिख दिया है कि—“इसी कारण यह व्यवहार तथा परमार्थके बीचों-बीच तत्त्वविचारकी कतिपय सगळे लिए विघ्नम् तथा विरोध देनेवाले विश्रामगृहने बढ़कर अधिक महत्त्व नहीं रखता।” (भारतीय दर्शन पृ० १७३)। आप चाहते हैं कि प्रत्येक दर्शनको उस प्रात्यक्षिक अभेदतक पहुँचना चाहिए। पर स्याद्वाद जब वस्तुविचार कर रहा है तब वह परमार्थसत् वस्तुकी सीमाको कैसे स्थापित करता है? ब्रह्मरुवाद न केवल वस्तुविरोध ही है किन्तु आजके विश्रामसे उसके एकीकरणका कोई वास्तविक मूल्य सिद्ध नहीं होता। विज्ञानमें एतदका भी विरलेषण किया है और प्रत्येककी अपनी स्वतन्त्र सत्ता स्वीकार की है। अतः यदि स्याद्वाद वस्तुकी अनेकान्तात्मक सीमा पर पहुँचाकर दुष्टिको विराम देता है तो यह उसका मूषण ही है। दिमागी अभेदसे वास्तविक स्थितिकी उपेक्षा करना मनोरञ्जनसे अधिक महत्त्वकी बात नहीं हो सकती।

इसी तरह श्रीयुक्त हनुमन्तराव एम. ए. ने अपने “Jain Instrumental theory of knowledge” नामक लेखमें लिखा है कि—“स्याद्वाद सरल समझीतका मार्ग उपलब्ध करता है, वह पूर्ण तत्त्व तक नहीं ले जाता।” आदि। ये सब एक ही प्रकारके विचार हैं जो स्याद्वादके स्वरूपको न समझनेके वा वस्तुस्थितिकी उपेक्षा करनेके परिणाम हैं। मैं पहले लिख चुका हूँ कि—सहावीरने देखा कि—वस्तु तो अपने स्वाभावपर अपने विराट् रूपमें प्रतिष्ठित है, उसमें अनन्त धर्म, जो हमें परस्पर विरोधी मालूम होते हैं, अविरुद्ध भावसे विद्यमान हैं, पर हमारी दृष्टिमें विरोध होनेसे हम उसकी यथार्थ स्थितिकी नहीं समझ पा रहे हैं।

जैन दर्शन वास्तव-वहलववादी है। यह दो पृथक् सत्ता वस्तुओंको व्यवहारके लिए कल्पनासे अभिन्न कह भी दे, पर वस्तुकी निजी पर्यादाका उत्कर्षण नहीं करनी चाहता। जैन दर्शन एक व्यक्तित्व अपने गुण-पर्यायोंमें वास्तविक अभेद तो मानता है, पर दो व्यक्तियोंमें अवास्तविक अभेदको नहीं मानता। इस दर्शनकी यही विशेषता है, जो यह परमार्थसत् वस्तुकी परिधि की न लीपकर उसकी सीमाओं ही विचार करता है और मनुष्योंकी कल्पनाकी उड़ानसे बिरत कर वस्तुकी ओर देखनेको बाध्य करता है। जिस वरम अभेद तक न पहुँचनेके कारण अनेकान्त दर्शनको सर राधाकृष्णन् जैसे विचारक अधसत्योंका समुदाय कहते हैं उस वरम अभेदकी भी अनेकान्त दर्शन एक व्यक्तित्व एक धर्म मानता है। वह उन अभेदकल्पकोंको कहता है कि वस्तु इसमें भी बड़ी है अभेद तो उसका एक धर्म है। दृष्टिको और उच्चार तथा विशाल करने वस्तुके पूर्ण रूपको देखो, उसमें अभेद एक कोनेमें पड़ा होगा और अभेदके अनन्तों घाई-बन्ध उसमें तादात्म्य ही रहे होंगे। अतः इन ज्ञानलवधारियोंकी उदात्तदृष्टि देनेवाले तथा वस्तुकी ओर विश्रामनेवाले अनेकान्तदर्शन ने वास्तविक विचारकी अन्तिम रेखा खींची है, और यह सब हुआ है मानसममता-मूलक तत्त्वज्ञानकी सीमासे। जब इस प्रकार वस्तुस्थिति ही अनेकान्तमयी या अनन्तधर्मात्मिका है तब सहज

हो मनुष्य यह सोचने लगता है कि दूसरा बाढ़ी जो कह रहा है उसकी सहानुभूतिसे समीक्षा होती। चाहिये और वस्तुस्थिति मूलक समीकरण होना चाहिये। इस स्वीकार्यता और वस्तुकी अनन्तधर्मताके बतावकरणसे निरर्थक कल्पनाओंका जाल टूटेगा और अहंकारका विनाश होकर मानस्मयताकी सृष्टि होगी, जो कि अहिंसाका संजीवन बीज है। इस तरह मानस समताके लिए अनेकान्तदर्शन ही एकमात्र स्थिर आधार हो सकता है। जब अनेकान्त दर्शनसे विचारसुद्धि हो जाती है तब स्वभावतः वाणीमें गम्भीरता और परमपञ्चवर्ती वृत्ति उत्पन्न हो जाती है। वह वस्तुस्थितिको उत्कृष्टतम करनेवाले शब्दका प्रयोग ही नहीं कर सकता। इसीलिए जेनाचार्योंने वस्तुकी अनेकधर्मताका ध्यान करनेके लिए 'स्यात्' शब्दके प्रयोगकी आवश्यकता बताई है। गब्बोंमें यह सामर्थ्य नहीं जो कि वस्तुके पूर्णरूपको युगपत् कह सके। वह एक समयमें एक ही धर्म को कह सकता है। अतः उसी समय वस्तुमें विद्यमान दोष धर्मों की सत्ताका सूचन करनेके लिए 'स्यात्' शब्दका प्रयोग किया जाता है। 'स्यात्'का 'सुनिश्चित दृष्टिकोण' या 'निर्णीत अपेक्षा' ही अर्थ है 'चायद, सम्भव, कदाचित्' आदि नहीं। 'स्यादस्ति' का वाच्यार्थ है—'स्वरूपादिकी अपेक्षामें वस्तु है ही' न कि 'चायद है', 'वदाचित् है' आदि। संक्षेपतः जहाँ अनेकान्त दर्शन विनम्र, मध्यस्थभाव, वातगता, निष्पक्षताका उदय करता है वहाँ स्याद्वाद वाणीमें विशेषता आनेका पुरा अवसर देता है।

इस प्रकार अहिंसाकी परिपूर्णता और स्वाधित्वकी प्रेरणाने मानस शुद्धिके लिए अनेकान्तदर्शन और वचन शुद्धिके लिए स्याद्वाद जैसी निषिद्धोंको भारतीय संस्कृतिके कोषागारमें दिया है। बोलते समय वक्ताको सदा यह ध्यान रहना चाहिए कि वह जो बोल रहा है उसकी ही वस्तु नहीं है, किन्तु बहुत बड़ी है, उसके पूर्णरूप तक शब्द नहीं पहुँच सकते। इसी भावको जतानेके लिए वक्ता 'स्यात्' शब्दका प्रयोग करता है। 'स्यात्' शब्द विशालदुर्गमें निष्पन्न होता है, जो अपने वस्तुत्वकी निश्चिन्त रूपमें उपस्थित करता है न कि संशय रूपमें। जैन तीर्थंकरोंने इस तरह सर्वोपेक्ष अहिंसाकी साधनाका वैयक्तिक और सामाजिक दोनों प्रकारका प्रत्यक्षवस्तु मार्ग बताया है। उनमें वेदार्थको स्पष्टकरा यथार्थ निरूपण तो किया ही, साथ ही पदार्थोंके ईशनेका, उनके ज्ञान करनेका और उनके स्वरूपको बचन से कहनेका नया वस्तुस्थिति मार्ग बताया। इस ग्रहिक दृष्टिसे यदि भारतीय दर्शनकारोंने वस्तुका निरीक्षण किया होता तो भारतीय जल्पकथाका इतिहास स्वतंत्रजित न हुआ होता और हमें तथा दर्शनके नामपर मानवताका निर्दलन नहीं होता। पर अहंकार और शासन भावना मानवको दास्य बना देती है। उस पर भी परम और मकर 'अहम्' तो अति दुनिवार होता है। परन्तु युग युगमें ऐसे ही दास्योंको दास्य बनानेके लिए ग्रहिक सत्त इमो समन्वय दृष्टि, इसी समता भाव और इसी सर्वोपेक्ष अहिंसाका संदेश देते आए हैं। यह जैन दर्शनकी ही विशेषता है जो वह अहिंसाकी तह तक पहुँचनेके लिए केवल धार्मिक उपदेश तक ही सीमित नहीं रहा अपितु वास्तविक स्थितिके आधारसे दार्शनिक मूल्यों को मुल्लानेकी मौलिक दृष्टि भी खोज सका। न केवल दृष्टि ही किन्तु मन वचन और वाद इन तीनों द्वारोंसे होनेवाली हिंसाको रोकनेका प्रशस्ततम मार्ग भी उपस्थित कर सका।

आज डॉ. यण्डानुवास जैसे समीचीन मनस्वी और सब धर्मोंकी मौलिक एकताकी आवाज बलवत् कर रहे हैं। वे वर्षोंसे कह रहे हैं कि समन्वय दृष्टि प्राप्त हुए बिना स्वराज्य स्थायी नहीं हो सकता, मानव मानव नहीं रह सकता। उन्होंने अपने 'समन्वय' और 'दर्शन का दर्शन' आदि ग्रन्थोंमें इसी समन्वय तत्त्वका भूरि भूरि प्रतिपादन किया है। जैन ऋषियोंने इस समन्वय (स्याद्वाद) सिद्धान्त पर ही मध्यावधि ग्रन्थ लिखे हैं। इनका विश्वास है कि जत्रक दृष्टिमें समीचीनता नहीं आयगी तत्रक मतभेद और संघर्ष बना ही रहेगा। तद् दृष्टिकोणसे वस्तु स्थिति तक पहुँचना ही विसंवादसे बड़ाकर जीवनकी संवादी बना सकता है। जैन दर्शनकी भारतीय संस्कृतिको यही देन है। प्रायः हमें जो स्वात्मन्यके दर्शन हुए हैं वह इसी अहिंसाका पुष्पफल है। मोई यदि विश्वमें भारतका मस्तक जेना रखना है तो यह निरुपाधि-वर्ण जाति रंग देश आदिकी धृष्ट जपधियोंमें रहित-अहिंसा भावना ही

सदादि अनुयोग

८३

सदादि अनुयोग—प्रमाण और नये के द्वारा जाने गए तथा निधेयके द्वारा अनेक संभवित कथों के सामने रूने गए पदार्थों में ही तत्त्वज्ञानोपयोगी प्रकृत अवस्था पर्याय बोध हो सकता है। उन निधेयके विषय भूत पदार्थों में दृष्टताकी परीक्षाके लिए या पदार्थके अन्य विविध रूपोंके परिज्ञानके लिए अनुयोग अर्थात् अनुकूल प्रत्यय या पश्चाद्भावी प्रत्यय होते हैं। जिनसे प्रकृत पदार्थकी वास्तविक अवस्थाका पता लग जाता है। प्रमाण और नये सामान्यतया तत्त्वका ज्ञान कराते हैं। निधेय विषयोंसे अप्रकृतका निराकरण कर प्रस्तुतको छान लिया जाता है। फिर छंटी हुई प्रस्तुत वस्तुका निर्देशादि और सदादि द्वारा सविवरण पूरी अवस्थाओंका ज्ञान किया जाता है। निधेयसे छंटी हुई वस्तुका क्या नाम है? (निर्देश) कौन उसका स्वामी है? (स्वामिद्वय) कैसे उत्पन्न होती है? (साधन) कहाँ रहती है? (अधिकरण), कितने कारणक रहती है? (स्थिति) कितने प्रकारकी है? (विधान), उसकी दृश्य-संघ काल भाव आदिमें क्या स्थिति है। अस्तित्वका ज्ञान 'सत्' है। उसके भेदोंकी गिनती संख्या है। वर्तमान निवास क्षेत्र है। ईकालिक निवासपरिधि स्पष्ट है। उद्भवके समयका काल है। अमुक अवस्थाको छोड़कर पुनः उग अवस्थामें प्रान्त होनेतकके विरहकालको यन्त्र कहते हैं। औपशमिक आदि भाव हैं। परस्पर संस्थाकृत तात्कालिक विचार अत्यवहृत्त्व है। साक्षात् यह कि निक्षिप्त पदार्थका निर्देशादि और सदादि अनुयोगोंके द्वारा यथावत् सविवरण ज्ञान प्राप्त करता मुमुक्षुकी अहिंसा आदि साधनाओंके लिए आवश्यक है। जीव-रक्षा करने के लिए जीवकी दृश्य क्षेत्र काल भाव आदिकी दृष्टिसे परिपूर्ण स्थितिका ज्ञान अधिककी जरूरी ही है।

एत तत्रह प्रमाण नये निधेय और अनुयोगोंके द्वारा तत्त्वोंका ध्यान अधिगम करके उत्तकी दृष्ट प्रतीति और सदादि चार्मिकी परिपूर्णता होनेपर यह आत्मा अवनम्युक्त होकर स्वस्वरूपमें प्रतिष्ठित हो जाता है। यही मुक्ति है।

“श्रुतावर्धमनेकान्तमधिगम्य विप्रमत्तिमिह।

परोक्ष्य तास्तान् तद्वर्णननेकान् व्यावहारिकान् ॥७३॥

नयानुगतनिधेयपर्यायैर्भेदयेवने।

विरहव्याप्यवाक्प्रत्ययात्मभेदान् श्रुतापि तान् ॥७४॥

अनुपुज्यानुयोगेनैव निर्देशादिभिर्भां गतैः।

दृष्ट्याणि जीवादीम्याहमा विभूताभिनिर्देशनः ॥७५॥

जीवस्थानगुणस्थावयार्थगोम्यावतस्थितिः।

तयोर्निर्लोचकपर्याय विमुक्तः पुण्यमुच्छति ॥७६॥

अर्थात्—अनेकान्तवर्ध जीवादि पदार्थोंको श्रुत-शास्त्रोंमें सुनकर प्रमाण और अनेक नयोंके द्वारा उनका पर्याय परिज्ञान करना चाहिए। उन पदार्थोंके अनेक व्यावहारिक और पारमार्थिक गुण-धर्मोंको परीक्षा नये दृष्टियोंसे को जाती है। नयेदृष्टियोंके विषयभूत निधेयोंके द्वारा वस्तुका अर्थ ज्ञान और शब्द आदि रूपमें विस्मरण कर उसे कैसाकर उनमेंसे अप्रकृतको छोड़ प्रकृतको ग्रहण कर लेना चाहिए। उग छंटी हुए प्रकृत अंशका निर्देश आदि अनुयोगोंमें अच्छी तरह शायबा पुछकर सविवरण पूर्णज्ञान प्राप्त करना चाहिए। इन तरह जीवादि पदार्थोंका खासकर आत्मतत्त्वका जीवस्थान गुणस्थान और मार्गणा स्थानोंमें दृष्टतः ज्ञान करके उनपर गाढ़ विश्वास रूप सम्प्रदर्शनकी वृद्धि करनी चाहिए। इस तत्त्वबुद्धा और तत्त्वज्ञानके होनेपर परपदार्थोंसे विरहित इच्छावितोषरूप तप और चार्म आदिसे सम्पन्न कुमरारोंका विनाशकर पूर्ण कर्मोंकी निर्बन्ध कर, यह आत्मा विमुक्त होकर अनन्त नैऋतमय स्वस्वरूपमें प्रतिष्ठित हो जाता है।

प्रत्यक्ष भाषा स्वरूप—

तत्त्वार्थप्रथमसूत्र जैनपरम्परा की पीठा बाइबिल कुरान या श्री कृष्ण एक पवित्र ग्रन्थ है। इसमें वन्दनयुक्तिके चारणोंका मांगोपांग विवेचन है। जैनधर्म और जैनदर्शनके समस्त मूल आचार्योंकी संक्षिप्त सूचना इस सूत्र ग्रन्थसे मिल जाती है। भ० महावीरके उपदेश अर्थमागधी भाषामें होते थे जो उस समय मगध और बिहारकी जनबोली थी। शास्त्रोंमें बताया है कि यह अवंमागधी भाषा अठारह महाभाषा और सातसौ लघुभाषाओंके शब्दोंमें समृद्ध थी। एक कहावत है—“कोस कोस पर पानी बदले चारकोस पर पर, बानी।” सो यदि मगध देश काशीदेश और बिहार देशमें बार बार कोरुपर बदलने-वाली बोलियोंकी वास्तविक गणना की जाय तो वे ३१८ से कहीं अधिक हो सकती होंगी। अठारह महाभाषाएँ मुख्य मुख्य अठारह जनपदोंकी राजभाषाएँ कहीं जाती थीं। इनमें नाममात्रका ही अन्तर था। सुल्लकभाषाओंका अन्तर तो उच्चारणकी डोलका ही समझना चाहिए। जो हो, पर महावीरका उपदेश उसमयकी लोकभाषामें होता था जिसमें संस्कृत जैसे वर्णमालाका कोई स्थान नहीं था। बड़की पाटीभाषा और महावीरकी अर्थमागधी भाषा करीब करीब एक जैसी भाषाएँ हैं। इनमें वही चारकोसकी बानी वाला भेद है। अर्थमागधीको सर्वाधमागधी भाषा भी कहते हैं और इसका विवेचन करते हुए लिखा है—

“अर्थ भगवद्भाषाया मगधदेशमावस्तस्यकम् अर्थ च सर्वदेशभावास्तस्य” अर्थात्—भगवान्की भाषामें आये शब्द तो मगध देशकी भाषा मागधी के थे और आये शब्द सभी देशोंकी भाषाओंके थे। तात्पर्य यह कि अर्थमागधी भाषा वह लोकभाषा थी जिसे प्रायः सभी देशके लोग समझ सकते थे। यह स्वाभाविक भी है, क्योंकि महावीरकी जन्मभूमि मगध देश थी, अतः मागधी उनकी मातृभाषा थी और उन्हें अपना दिव्यवास्तविक ज्ञान सन्देश सब देशोंकी कोटि कोटि उपेक्षित और पतित जनता तक भेजना था अतः उनकी बोलोंमें सभी देशोंकी धाँतीके शब्द शामिल थे और यह भाषा उस समयकी सर्वाधिक जनताकी अपनी बोली थी अर्थात् सबकी बोली थी।

जनबोलीमें उपदेश देनेका कारण बनानेवाला एक प्राचीन श्लोक मिलता है—

“बालस्त्रीवस्त्रमूर्खानां नृणां चारिष्यकसिन्धुना ।

प्रतिबोधनाय तत्त्वज्ञः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः॥”

अर्थात्—बालक स्त्री वा मूर्खसे मूर्ख लोगोंको, जो अपने चारिष्यको समुधृत करना चाहते हैं, प्रतिबोध देनेके लिए भगवान्वा उपदेश प्राकृत अर्थात् स्वाभाविक जनबोलीमें होता था न कि संस्कृत अर्थात् बनी हुई बोली—कृत्रिम वर्णभाषामें। इन जनबोलियोंके उपदेशोंका संकलन ‘आगम’ कहा जाता है। इसका बड़ा धिस्नार था। उस समय लेखनका प्रचार नहीं हुआ था। सब उपदेश कण्ठपरम्परा से सुरक्षित रहते थे। एक दूसरेसे सुनकर इसकी धारा चलती थी वतः ये ‘श्रुत’ कहे जाते थे। महावीरके निर्वाणके बाद यह श्रुत परम्परा लुप्त होने लगी और ६८३ वर्ष बाद एक अंगका पूर्ण ज्ञान भी शेष न रहा। अंगके एक देशका ज्ञान रहा। स्वैताम्बर परम्परामें बौद्ध तृतीयियोंकी तरह वाचनाएँ हुई और अन्तिम वाचना देवर्षिगणि अमात्यमणके तत्त्ववाचनमें बीरसंवत् ९८० वि० सं० ५१० में वक्तभीमें हुई। इसमें आगमोंका कृत्रिम अश्रुति जो रूप उपलब्ध था संकलित हुआ। दिगम्बर परम्परामें ऐसा कोई प्रयत्न हुआ था नहीं इसकी कुछ भी जानकारी नहीं है। दिगम्बर परम्परामें विक्रमकी द्वितीय तृतीय शताब्दीमें आचार्य मूलबाल कृपदन्त और गुणधरने घटखंडगम और वसावपाहुकी रचना भागमाश्रित साहित्यके आधारमें की। पीछे कुन्दकुन्द आदि आचार्योंने आगम परम्पराको केन्द्रमें रखकर तदनुसार स्वतन्त्र ग्रन्थ रचना की।

अनुमान है कि विक्रमकी तीसरी चौथी शताब्दीमें उमास्वामी भट्टारकने इस तत्त्वार्थसूत्रकी रचना की थी। इसीसे जैन परम्परामें संस्कृतग्रन्थनिर्माणयुग प्रारम्भ होता है। इस तत्त्वार्थसूत्रकी रचना इतने

मूलभूत तत्त्वोंको संग्रह करनेकी असम्प्रदायिक दृष्टिसे दुई है कि इसे दोनों जैन सम्प्रदाय थोड़े बहुत पाठभेद-से प्रमाण पानते आए हैं। दश० परम्पराओं जो पाठ प्रचलित हैं उसमें और दिगम्बर पाठमें कोई विनिष्ट साम्प्रदायिक मतभेद नहीं है। दोनों परम्पराओंके आचार्योंने इसपर दशों टीका ग्रन्थ लिखे हैं। इस नूत ग्रन्थकी दोनों परम्पराओंमें एकता स्थापना का मूल आधार बनाया जा सकता है।

इसे मोक्षसाधन भी कहते हैं क्योंकि इसमें मोक्षके मार्ग और तदुपयोगी जीवादि तत्त्वोंका ही सविस्तार निरूपण है। इसमें दश अध्याय हैं। प्रथमके चार अध्यायोंमें जीवका, पांचवेंमें अजीव का, छठवें और सातवें अध्यायमें आत्मवत्ता, आठवें अध्यायमें वत्सका, नौवें में संवाका तथा दशवें अध्यायमें मोक्षका वर्णन है। प्रथम अध्यायमें मोक्षसाधन सम्प्रदर्शन सम्यग् ज्ञान और सम्यक् चारित्र्यको बताकर जीवादि तत्त्वोंके अधिगमके उपाय प्रमाण तत्र निरूपण और निर्देशादि सहायि अनुयोगोंका वर्णन है। पांच ज्ञान उत्पत्ति विषय आदिका निरूपण करते हैं उनमें प्रत्यक्ष परोक्ष विभाग उत्पत्ति सम्पत्कत्व विध्यात्व और नयोका विवेचन किया गया है। द्वितीय अध्यायमें जीवके औपशमिक आदि भाव, जीवका लक्षण, शरीर, इन्द्रिया, योनि जन्म आदिक; सविस्तार निरूपण है। तृतीय अध्यायमें जीवके निवासगूत-अधोलोक और महालोक गत भूगोलका उसके निवासियोंकी आयु कार्यप्रियति आदिका पूरा पूरा वर्णन है। चौथे अध्यायमें ऊर्ध्वलोकका देवोंके भेद लेख्यार्थ आयु कार्य परिवार आदिका वर्णन है। पांचवें अध्यायमें अजीवतत्त्व अर्थात् पृथ्वी धर्म अधर्म आकाश और काल इत्येको समष्टि वर्णन है। इत्येकी प्रदेश संख्या, उनके उपकार, शब्दादिका पृथक् पृथक् स्वरूप, स्वभाव बतानेकी प्रक्रिया आदि पृथक् पृथक् सत्रांगीण विवेचन है। छठवें अध्यायमें ज्ञानावरण आदि कर्मके आत्मवत्ता सविस्तार निरूपण है। किन्तु किन्तु वृत्तियों और प्रवृत्तियोंमें किन्तु किन्तु कर्मका अस्रव होता है, कैसे आत्मवत्ता विवेचन होती है, कौन कर्म पुण्य है, और कौन पाप आदिका विषय विवेचन है। सातवें अध्यायमें शुभ आत्मवत्ता कारण, पुण्यरूप अहिंसादि तत्त्वोंका वर्णन है। दसवें वत्ताका भावनाएँ उनके लक्षण अतिचार आदिका स्वरूप बताया गया है। आठवें अध्यायमें प्रकृतिवत्त आदि चारों बन्धोंका, कर्म-प्रकृतियोंका उनकी स्थिति आदिका निरूपण है। नौवें अध्यायमें संवर तत्त्वका पूरा पूरा निरूपण है। इसमें वृत्ति समिति धर्म अनुपेक्षा परियहृदय चारित्र्य तप ध्यान आदिका सभेदभेद निरूपण है। दशवें अध्यायमें मोक्षका वर्णन है। सिद्धोंमें भेद किन्तु निमित्तोंसे हो सकता है। जीव ऊर्ध्वगमन क्यों करता है? सिद्ध अवस्थामें कौन कौन साधन अधिशिष्ट रह जाते हैं आदिका निरूपण है।

यह बनेला तत्त्वार्थसूत्र जैन ज्ञान, जैन भूगोल, सागोल, जैनतत्त्व, कर्मसिद्धान्त, जैन चारित्र्य आदि समस्त मुख्य मुख्य विषयोंका अग्रिम आधार है।

मंगल श्लोकः—‘मोक्षार्थस्य नेतारम् श्लोक तत्त्वार्थसूत्रका मंगल श्लोक है या नहीं यह विषय विचारमें पड़ा हुआ है। यह श्लोक उमास्वामि कर्तृक है इसका स्पष्ट उल्लेख श्रुतसागरसूत्रिने प्रस्तुत तत्त्वार्थवृत्तिमें किया है। वे इसकी उत्पत्तिकामें लिखते हैं कि—इंद्राक नामक मन्थके प्रसन्नता उत्तर देनेकिए उमास्वामि भट्टारकने यह मंगल श्लोक बताया। इंद्राकका प्रश्न है—‘भगवन्, आत्माका हित क्या है?’ उमास्वामी उभाका उत्तर ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः’ सूत्र में देते हैं। पर उन्हें उत्तर देनेके पहिले मंगलाचरण करनेकी आवश्यकता प्रतीत होने लगती है। धृतसागरके पहिले विद्यानिधि आचार्यने आत्म परीक्षा (पृ० ३) में भी इस श्लोकको सूत्रकारके नामसे उद्धृत किया है। पर यही विद्यानिधि तत्त्वार्थ-सूत्रका रः उमास्वामिप्रभृतिभिः’ जैसे वाक्य भी आत्म परीक्षा (पृ० १४)में लिखते हैं जो उमास्वामिके साथ ही साथ प्रभृति शब्दसे सूचित होनेवाले आचार्योंकी भी तत्त्वार्थसूत्रकार माननेका या सूत्र शब्दकी गोणार्थताका प्रसंग उपस्थित करते हैं। यद्यपि यद्यनन्दि श्रुतसागर जैसे पञ्चपादों मन्थकारोंने इस श्लोकको तत्त्वार्थसूत्रका मंगल लिख दिया है पर इनके इस लेखमें निम्नलिखित अनुपपत्तियाँ हैं जो इस श्लोकको पूज्यपाद की सर्वार्थसिद्धिका मंगलश्लोक माननेको बाध्य करती हैं—

(१) पूज्यपादने इस मंगलश्लोककी य तो उत्पत्तिका लिखी और न व्याख्या की। इस मंगलश्लोक-

के बाद ही प्रथमपुत्रकी उत्पत्तिवा शुरु होती है।

(२) अकालकदेव तत्त्वार्थवर्तिनमें न इस श्लोककी व्याख्या करते हैं और न इसके पदोंपर कुछ ऊहा-पोहा ही करते हैं।

(३) विद्यानन्द स्वयं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकमें इसकी व्याख्या नहीं करते। इनके प्रसंगतः इस श्लोक के प्रतिपाद्य अर्थका समर्थन अवश्य किया है। यदि विद्यानन्द स्वयं ऐतिहासिक दृष्टिसे इसके कर्त्तृत्वके सम्बन्धमें अस्मिन् इति तो वे इसकी व्याख्या भी करते।

(४) तत्त्वार्थपुत्रके व्याख्याकार समस्त स्वैताम्बरीय आचार्योंने इस श्लोककी व्याख्या नहीं की और न तत्त्वार्थपुत्रके प्रारम्भमें इस श्लोककी चर्चा ही की है।

यह श्लोक इतना अस्मत्प्रादाधिक और जैन आत्म स्वस्वका प्रतिनिधित्व करनेवाला है कि उसे सूत्रकार-कृत होनेपर कोई भी कितना भी बहुत खेद आचार्य छोड़ नहीं सकता था।

अनेकाल पत्रके पाचवें वर्षके अंकोंमें इस श्लोकके ऊपर अनुकूल-प्रतिकूलचरना चल चुके हैं। फिर भी मेरा मन उपर्युक्त कारणोंके अग्रासे इस श्लोककी मूलसूत्रकारकृत माननेका नहीं है। यह श्लोक पूज्यपाद ने सर्वार्थसिद्धि टीकाके प्रारम्भमें बनाया है इस निम्नशब्दों बदलनेका कोई प्रयत्न हेतु अभी तक मेरी समझमें नहीं आया।

लोकवर्चन और भूगोल-जैनत्व और जैन दर्शन जिसप्रकार अपने सिद्धान्तोंके स्वतन्त्र प्रतिपादन होनेसे अपना मौलिक और स्वतन्त्र अस्तित्व रखते हैं उस प्रकार जैन गणित या जैन भूगोल आदिका स्वतन्त्र स्थान नहीं है। कोई भी गणित हो, वह दो और दो बार ही कहेगा। आजके भूगोलकी चालें जैन लिखे या अजैन जैसे देखेगा या सुनेगा वैसा ही लिखेगा। उत्तरमें हिमालय और दक्षिणमें कन्याकुमारी ही जैन भूगोलमें रहेगी। तथ्य यह है कि धर्म और दर्शन जहाँ अनुभवके आधारपर परिवर्तित और संशोधित होते रहते हैं वहाँ भूगोल अनुभवके अनुसार नहीं किन्तु वास्तुगत परिवर्तनके अनुसार बदलता है। एक नदी जो पड़िने अमुक गाँवसे बहती हो कालक्रमसे उत्तरी धारा भीलों दूर चली जाती है। भूकम्प, ज्वालामुखी और बाढ़ आदि प्राकृतिक परिवर्तनवाशसे भूगोलमें उत्तरे वड़े परिवर्तन हो जाते हैं जिसकी पक्कता भी मनुष्यको नहीं हो सकती। हिमालयके अमुक भागोंमें भग्न और बड़ी बड़ी मछलियोंके अस्थि-संज्ञको मिलता। इस बातका अनुमान है कि वहाँ कभी जलीय भाग था। पुरातत्त्वके अन्वेषणोंने खंसारखोसे यह सिद्ध कर दिया है कि भूगोल कभी स्थिर नहीं रहता वह कालक्रमसे बदलता जाता है। राज्य परिवर्तन भी अन्तर्भौगोलिक सीमाओंको बदलनेमें कारण होते हैं। परमाणु भूगोलका परिवर्तन मुख्यतया जलका स्थल और स्थलका जल-भाग होनेके कारण ही होता है। गर्वाँ और नदियोंके नाम भी उत्तरोत्तर अपभ्रष्ट होने जाते हैं और कुछके कुछ वन जाते हैं। इस तरह कालचक्रका ध्रुववर्ती प्रभाव भूगोलका परिवर्तन बराबर करता रहता है। जैन शास्त्रोंमें जो भूगोल और खगोलका वर्णन मिलता है उसकी परम्परा करीब तीन हजार वर्ष पुरानी है। आजके भूगोलमें उसका कुछ भले ही न बचे पर इनके पासमें उस परम्पराकी स्थिति नवस्था सन्दिग्ध नहीं करी जा सकती। आदमे २॥-३हजारवर्ष पहिले सभी सम्प्रदायोंमें भूगोल और खगोलके विषयमें प्रायः वही परम्परा प्रचलित थी जो जैन परम्परामें निबद्ध है। बौद्ध वैदिक और जैन तीनों परम्पराके भूगोल और खगोल सम्बन्धी वर्णन करीब करीब एक जैसे हैं। बड़ी जम्बूद्वीप, विदेह, मुद्गल, देवकुल, उत्तरकुल, क्षिप्रानु, आदि नान और वैसीही लाखों योजनकी गिनती। इनका तुलनात्मक अध्ययन हमें इस निष्कर्षपर पहुँचता है कि उस समय भूगोल और खगोलकी जो परम्परा युगानुयुक्त परिपाटीगें जनजातियोंकी मिली उसे उन्होंने लिपिबद्ध कर दिया है। उस समय भूगोलका यही रूप रहा होगा जैसा कि हमें प्रायः भारतीय परम्पराओंमें मिलता है। आज हमें त्रिरूपमें मिलता है उसे उन्नी रूपमें पाननेमें क्या आपत्ति है? भूगोलका रूप सदा शाश्वत तो रहता नहीं। जैन परम्परा इस ग्रन्थके तीसरे और चौथे अध्यायके पढ़नेसे ज्ञात हो सकती है। बौद्ध और वैदिक परम्पराके भूगोल और खगोलका वर्णन इस प्रकार है—

लोकवर्णन और भूगोल

८३

बौद्ध परम्परा अर्धचन्द्रकोणके आधारसे—

अर्धचन्द्रात् वायुमण्डलं है जो कि नीचेके भागमें मोलहू लास दोहनं सम्भार है । जलमण्डल ११२०००० योजन गहरा है । जलमण्डलमें ऊपर ८००००० योजन सागको छोड़कर नीचेका भाग ३६००००० योजन भाग मुखमण्डल है । जलमण्डल और काञ्चनमण्डलका व्यास १२०२३४० योजन है और परिधि २६८०३५० योजन है ।

काञ्चनमण्डलमें मेरु, युगन्धर, ईषागर, खदिरक, गुहर्गन, अश्वकर्ण, विततक और निमिन्धर ये ८ पर्वत हैं । ये पर्वत एक दूसरेको घेरे हुए हैं । निमिन्धर पर्वतकी घेरकर जम्बूद्वीप, पूर्वविदेह, अवर-गोदात्रीय और उत्तरकुक्ष में चार द्वीप हैं । सबसे बाहर चक्रवाल पर्वत है । सात पर्वत मुखमण्डल हैं । चक्रवाल लाहण्य है । मेरुके ४ रंश हैं । उत्तरमें मुखमण्डल, पूर्वमें रजतमण्डल, दक्षिणमें नीलमणिमण्डल और पश्चिममें वैदूर्यमण्डल हैं । मेरु पर्वत ८०००० योजन जलके नीचे है और इतना ही जलके ऊपर है । मेरु पर्वतकी ऊँचाईमें अग्य पर्वतकी ऊँचाई कथनः आधी आधी होती गई है । इस प्रकार चक्रवाल पर्वतकी ऊँचाई २१२ ॥ योजन है । सब पर्वतोंका आधा भाग जलके ऊपर है । इन पर्वतोंके बीचमें सात मीला (समुद्र) हैं । प्रथम समुद्रका विस्तार ८०००० योजन है । अन्य समुद्रोंका विस्तार कथनः आधा-आधा होता गया है । अन्तिम समुद्रका विस्तार २६०००० योजन है ।

मेरुके दक्षिण भागमें जम्बूद्वीप एकटके समान अवस्थित है । मेरुके पूर्व भागमें पूर्वविदेह अर्धचन्द्राकार है । मेरुके पश्चिम भागमें अवरगोदात्रीय मण्डलाकार है । इसकी परिधि ३५०० योजन है । और व्यास २५०० योजन है । मेरुके उत्तरभागमें उत्तर कुक्षद्वीप चतुष्कोण है । इसकी सीमाधका मान ८००० योजन है । चारों दीपोंके मध्यमें आठ मन्तर द्वीप हैं । उनके नाम ये हैं—देह, विदेह, पूर्वविदेह, कुक्ष कोरव, चापर, अवर चापर, शाठ और उत्तरपत्नी । पार द्वीपमें राक्षस रहते हैं । अन्य द्वीपोंमें मनुष्य रहते हैं ।

जम्बूद्वीपके उत्तर भागमें गहले तीन फिर तीन और फिर तीन इस प्रकार ९ कीटाद्वि हैं । इसके बाद हिमालय है । हिमालयके उत्तरमें गन्धमादन योजन विस्तृत अनन्ततल नामका सरोवर है । इसके बाद गन्धमादन पर्वत है । अनन्ततल सरोवरमें गंगा, सिन्धु, यमुना और मीता ये चार नदियाँ निकली हैं । अनन्ततलके तटीयमें जम्बूद्वीप है जिसमें इन द्वीपका नाम जम्बूद्वीप पड़ा ।

जम्बू द्वीपके नीचे बीस योजन परिमाण अवीचि नरक है । इसके बाद प्रतापत, तपन, महारीय रीरय, संघात, कालसूत्र और संजीवक—ये सात नरक हैं । इस प्रकार कुल आठ नरक हैं । नरकोंमें चारों पार्श्वोंमें अक्षिपञ्चन, रथामाशकश्वस्थान, अयःशाल्मलीयन और वेतर्णी नदी ये चार उत्साद (अधिक पीड़ाके स्थान) हैं । जम्बू द्वीपके अर्धभागमें तथा महाभारतको धरातलमें आठ शीतलनरक भी हैं । उनके नाम निम्न प्रकार हैं—अर्बुद, निरर्बुद, अट्ट, हह्व, उत्पलपथ और महापथ ।

मेरु पर्वतके अन्तर्भागमें (अर्थात् युगन्धर पर्वतके समतलमें) चन्द्रमा और सूर्य भ्रमण करते हैं । चन्द्रमण्डलका विस्तार ५० योजन है तथा सूर्यमण्डलका विस्तार ५१ योजन है । चारों दीपोंमें एक साथ ही अर्धराशि, सूर्यास्त, मध्याह्न और सूर्योदय होते हैं । अर्थात् जिस समय जम्बूद्वीपमें मध्याह्न होता है उसी समय उत्तरकुक्षमें अर्धराशि, पूर्वविदेहमें सूर्यास्त और अवरगोदात्रीयमें सूर्योदय होता है । चन्द्रमाकी किकलांगताका दर्शन सूर्यके समीप होनेसे तथा अपनी छायासे आवृत होनेके कारण होता है ।

मेरुके चार विभाग हैं । ये चारों विभाग कथनः दस हजार योजन के अन्तरालसे ऊपर हैं । पूर्वमें पहिले विभागमें कुरोटर्णणि बस रहते हैं । इनका राजा धृतराष्ट्र है । दक्षिणमें द्वितीयभागमें मालाघर बस रहते हैं । इनका राजा विरट्टक है । पश्चिममें तीसरे भागमें शदामदे देव रहते हैं । इनका राजा विश्वास है । उत्तरमें चौथे भागमें चानुमंहाराजिक देव रहते हैं । इनका राजा वैदूर्य

हैं। भैरवे समान अन्य मात्र पर्वतोंमें भी देव रहते हैं।

अग्निप्रदेश स्वर्गलोक का विस्तार ८०००० योजन है। वहां चारों दिशाओंके बीच में वयस्यगणि-देव रहते हैं। वयस्यगणलोकसे मध्यभागमें मुदग्वं नामका मुवर्णगण नगर है। इस नगरके मध्यमें वैज-यन्त नामका इन्द्रका प्रासाद है। यह नगर बाह्य भागमें चार उद्योतोंसे मुशोभित है। इन उद्योतोंकी चारों दिशाओंमें वीस योजनके अन्तरालसे देवोंके जीड़ास्थल हैं। पूर्वोत्तर दिशाभागमें परिराज देवद्रुम हैं। दक्षिण-पश्चिम भागमें मुधर्मा नामकी देव सभा है। आग्निप्रदेश लोकसे ऊपर पाथ, तुषित, निर्माणरति, और परनिमित्त-वशवर्ती देव त्रिधानमें रहते हैं। महाराजिक और आपत्तिप्रशदेव मनुष्योंके समान कामसेवन करते हैं। याम बालिकलसे, तुषित पाणिमंथोकेसे, निर्माणरति हास्यसे और परनिमित्तवशवर्ती देव, अवलोकनसे काममुष्का अनुभव करते हैं। कामधातुमें देव पाच या दस वर्षके बलक जैसे उत्पन्न होते हैं। रूप-धातुमें पूर्ण मरीरधारी और वस्त्र सहित उत्पन्न होते हैं। अद्विबल अथवा अन्य देवोंकी महाशक्तिके बिना देव अपने ऊपर देवत्वको नहीं देख सकते।

अमूर्तहीनवासी मनुष्योंका परिमाण (शरीरकी ऊंचाई) ३॥ या ४ हाथ है। पूर्वविदेहवासी मनुष्यों का परिमाण ७ या ८ हाथ है। गोदार्तावासियों का परिमाण १४ या १६ हाथ है। और उत्तर कुशवासियों मनुष्योंका परिमाण २८ या ३२ हाथ है। चातुर्महाराजिक देवोंका परिमाण पावकोश आर्षाक्षदेवोंका आधाकोश, यामोंका पौनकोश, तुषितोंका एक कोश, निर्माणरतियोंका सवाकोश और परनिमित्तवशवर्ती देवोंका परिमाण डेढ़ कोश है।

उत्तरकुशमें मनुष्योंकी आयु एक हजार वर्ष है। पूर्व विदेहमें ५०० वर्ष आयु है। गोदार्तावमें २५० वर्ष आयु है। लेकिन जम्बू-द्वीपमें मनुष्योंकी आयु निश्चित नहीं है। कल्पसे अन्तमें दस वर्ष की आयु रह जाती है। उत्तरकुशमें आयुके बीचमें मृत्यु नहीं होती है। अन्य पूर्वविदेह आदि द्वीपोंमें तथा देवलोकमें बीचमें मृत्यु होती है।

वैदिक परम्परा पोटदक्षन-व्यसभाष्यके आधारसे—

भूतन चिन्पास-लोक सात होते हैं। प्रथम लोकका नाम भूलोक है। अन्तिम अवधि तकसे लेकर मेरुपृष्ठ तक भूलोक है। द्वितीय लोक का नाम अन्तरिक्ष लोक है। मेरुपृष्ठसे लेकर ध्रुव तक अन्तरिक्ष लोक है। अन्तरिक्षलोकमें ग्रह, नक्षत्र और तारा हैं। इसके ऊपर स्वर्लोक है। स्वर्लोकके भेद हैं—माहेन्द्रलोक, प्राजापत्यमहर्लोक, और ब्रह्मलोक आदि। ब्रह्मलोकके तीन भेद हैं—जनलोक, तपोलोक और सत्यलोक। इस प्रकार स्वर्लोकके पांच भेद होते हैं।

अवीचित्रकालसे ऊपर छह महातरक हैं। उनके नाम निम्न प्रकार हैं—महाकाल, अम्यरीष, रोग, नराशोक, काटमूत्र और यन्त्रनामिष। ये तारक क्रमशः घन (शिलासकल आदि पार्थिव पदार्थ), तलिल, अमल, अमिल, आकाश और तमके आधार (आध्रय) हैं। महातरकोंके अतिरिक्त कुम्भीपाक आदि अमल उपनयः भी हैं। इन तरकोंमें अपने अपने वर्गोंके अनुसार दीर्घायुकोले प्राणी उत्पन्न होकर दुःख भोगते हैं। अवीचित्रकालसे नीचे सात पाताललोक हैं जिनके नाम निम्न प्रकार हैं—महातल, रम्यतल, अनल, सुतल, वितल, तत्काल और पाताल।

मूलोक्तका विस्तार—इस पृथ्वीपर सात द्वीप हैं। मूलोक्तके मध्यमें सुमेरु नामक स्वर्णमय पर्वत-राज है जिसके शिखर गन्धर्व, वेंड्य, स्फटिक, हेम और मणिमय हैं। सुमेरु पर्वतके दक्षिणपूर्वमें जम्बु नामका द्वीप है जिसके कारण लङ्कादीक्षिसे वेष्टित द्वीपका नाम जम्बूद्वीप है। मूर्ध निरन्तर मेरुकी प्रदक्षिणा करता रहता है। मेरुके उत्तरदिशामें नील इवेन और भृंगवान् ये तीन पर्वत हैं। प्रत्येक पर्वतका विस्तार दो हजार योजन है। इन पर्वतोंके बीचमें रमणक, हिरण्यमय और उत्तरकुश ये तीन क्षेत्र हैं। प्रत्येक क्षेत्रका विस्तार भी योजन है। नीलगिरि मेरुसे उग्रा हुआ है। नीलगिरिके उत्तरमें रमणक क्षेत्र है। इवेन-

पर्वतके उत्तरमें हिरण्यमय क्षेत्र है। मृगवान् पर्वतके उत्तरमें उत्तरकुह है। मेरुसे दक्षिणदिशामें भी निषध, हेमकुट और हिम नामक दो दो हजार योजन विस्तारवाले तीन पर्वत हैं। इन पर्वतोंके बीचमें हरि-वर्ष, किम्बुरुष और भारत ये तीन क्षेत्र हैं। प्रत्येक क्षेत्रका विस्तार भी हजार योजन है।

मेरुसे पूर्वमें मात्यवान् पर्वत है। मात्यवान् पर्वतसे समुद्रपर्यन्त यदावध नामक देश है—इस देशमें अद्रवचनामक क्षेत्र है। मेरुसे पश्चिममें गन्धमादन पर्वत है। गन्धमादन पर्वतसे तमुद्रपर्यन्त केतुमात नामक देश है—क्षेत्रका नाम भी केतुमात है। मेरुके अयोध्यामें इलावृत नामक क्षेत्र है। इसका विस्तार पचास हजार योजन है। इस प्रकार जम्बूद्वीपमें भी क्षेत्र हैं। एक लाख योजन विस्तारवाला यह जम्बूद्वीप दो लाख योजन विस्तारवाले लगन समुद्रसे घिरा हुआ है। जम्बूद्वीपके विस्तारसे क्रमशः दूने दूने विस्तार वाले छह द्वीप और हैं—शाक, कुस, श्रीञ्च, शालमन, मगध और पुष्करद्वीप। सातों द्वीपोंको घेरे हुए सात समुद्र हैं। जिनके पानीका स्वाद क्रमशः इक्षुरस, सुरा, घृत, दधि मांड, दूध और पीठा जैसा है। सातों द्वीप तथा सातों समुद्रोंका परिमाण पचरस करोड़ योजन है।

पानालोंमें, समुद्रोंमें और पर्वतोंपर असुर, गन्धर्व, किन्नर, किम्बुरुष, यक्ष, राक्षस, व्रत, प्रेत, विशाख आदि देव रहते हैं। सम्पूर्ण द्वीपोंमें पुष्पात्मना देव और मनुष्य रहते हैं। मेरु पर्वत देवोंकी उद्यानभूमि है। वहां मिश्रवन, नन्दन, चैत्ररथ, सुमानस इत्यादि उद्यान हैं। सुषर्मा नामकी देवप्रमा है। सुदर्शन नगर है तथा इस नगरमें वैजयन्त प्रासद है। प्रह, नखन और तारा ध्रुव (ज्योतिर्विशेष) मेरुके ऊपर स्थित हैं। इनका भ्रमण वायुके विलोमसे होता है।

ब्रह्मलोकका वर्णन—माहेन्द्रलोकमें छह देवनिकाय हैं—विदग्ध, अग्निष्वात्तायाम्य, कुक्षित, अर्धार्तनितवशावति और प्रतिनिमितवशावति। ये देव संकल्पसिद्ध (संकल्पमात्रसे सबकुछ करनेवाले) बलिमा धादि ऋद्धि तथा ऐश्वर्यसे संपन्न, एक कल्प की आयु वाले, औषधपात्रिक (माता पिताके संयोगके बिना लक्षण-धाममें जिनका शरीर उत्पन्न हो जाता है) तथा उत्तमोत्तम अप्सराओंसे युक्त होते हैं। ब्रह्मलोकमें पांच देवनिकाय हैं—कुम्भ, क्रमव, प्रतर्दन, अम्बुनाभ और प्रचिताप। ये देव महाभूतोंकी वशमें रक्षनेमें स्वतंत्र होते हैं तथा ध्यानमात्रसे तृप्त हो जाते हैं। इनकी आयु एक हजार कल्पकी है। प्रथम ब्रह्मलोक (ब्रह्मलोकमें) चार देवनिकाय हैं—ब्रह्मपुरोहित, ब्रह्मकायिक, प्रब्रह्ममहाकायिक और अमर। ये देव भूत और इन्द्रियोंकी वशमें रक्षने वाले होते हैं। ब्रह्मपुरोहित देवोंकी आयु दो हजार कल्पकी है। अन्य देवनिकायोंमें आयु क्रमशः दूनी दूनी है। द्वितीय ब्रह्मलोकमें (तपोलोकमें) तीन देवनिकाय हैं—आभास्वर, महाभास्वर और उत्तमभास्वर। ये देव भूत और इन्द्रिय और अन्तःकरणकी वशमें रक्षने-वाले होते हैं। इनकी आयु पहले निकायकी अपेक्षा क्रमशः दूनी है। ये देव ऊर्ध्वरेतस् होते हैं तथा ध्यानमात्र से तृप्त हो जाते हैं। इनका ज्ञान ऊर्ध्वलोक तथा अधोलोकमें अमनित्व होता है। तृतीय ब्रह्मलोक (सत्य-लोक) में चार देवनिकाय हैं—अच्युत, शुद्धनिवास, सत्याम और संज्ञासंज्ञि। इन देवोंके घर नहीं होते। इनका निवास अपनी आत्मा में ही होता है। क्रमशः ये ऊपर स्थित हैं। प्रघात (प्रकृति) को वशमें रक्षने वाले तथा एक सर्गकी आयुवाले हैं। अच्युतदेव सवितर्क ध्यानसे सुखी रहते हैं। शुद्धनिवासदेव सविचार ध्यानसे सुखी रहते हैं। सत्यामदेव आनन्दमात्र ध्यानसे सुखी रहते हैं। संज्ञासंज्ञि देव अस्मिता-मात्र ध्यानसे सुखी रहते हैं। ये सात लोक तथा अवांतर मान लोक मग्न ब्रह्मलोक (ब्रह्माण्ड) के अन्तर्गत हैं।

वैदिक परम्परा श्रीमद्भगवतके आधारसे—

भूलोकका वर्णन—यह भूलोक सात द्वीपोंमें विभाजित है। जिनमें प्रथम जम्बूद्वीप है। इसका विस्तार एक लाख योजन है तथा यह कमलपत्रके समान गोलाकार है।

इस द्वीपमें आठ पर्वतोंसे विभक्त भी क्षेत्र हैं। प्रत्येक क्षेत्रका विस्तार भी हजार योजन है। मध्यमें इलावृत नामका क्षेत्र है। इस क्षेत्रके मध्यमें सुवर्णमय मेरु पर्वत है। मेरुकी ऊँचाई निम्नतया

प्रमाण है। मूलमें मेरु पर्वत सोलह हजार योजन पृथ्वीके अन्दर है तथा शिखर पर बत्तीस हजार योजन फैला हुआ है। मेरुके उत्तरमें नील, श्वेत तथा शृंगवान् ये तीन भूमाँदागिरि हैं जिनके कारण रम्यक, हिरण्यमय और कुशसेत्रीका विभाग होता है। इसी प्रकार मेरुसे दक्षिणमें निषध, हेमकूट, हिमालय ये तीन पर्वत हैं जिनके द्वारा हरिद्वर्ष, किम्बुध्व और भारत इन तीन क्षेत्रोंका विभाग होता है। इलावृत क्षेत्रमें पश्चिममें मात्यवान् पर्वत है जो केतुघात देशकी सीमा का कारण है। इलावृतसे पूर्वमें गन्धमादन पर्वत है जससे महासव देशका विभाग होता है। मेरुके चारों दिशाओंमें मन्दार, मेरुमन्दार, सुपार्व और कुमुद ये चार अवच्छेद्य पर्वत हैं। चारों पर्वतोंपर आश्र, जाबू, कबम्ब और न्यधोष ये चार विशालवृक्ष हैं। चारों पर्वतोंपर चार तालाब हैं जिनका जल दूध, मधु, इक्षुरस तथा मिठाई जैसे स्वादका है। मन्दन, वेशरप, वैष्णवक और सर्वतोमद्र ये चार देवीद्यान हैं। इन उद्योनोंमें देव देवांगनाओं सहित बिहार करते हैं। मन्दर पर्वतके ऊपर ११ सौ योजन ऊँचे आश्र वृक्षमें पर्वतके शिखर जैसे स्थूल और अमूलके समान रत्न-वाले फल गिरते हैं। मन्दार पर्वतसे अरुणोदा नदी निकलकर पूर्व में इलावृत क्षेत्रमें बहती है। अरुणोदा नदीका जल आश्र वृक्षके फलोंके कारण अरुण रहता है। इसी प्रकार मेरुमन्दर पर्वतके ऊपर बम्बूदीप वृक्षके फल गिरते हैं। मेरुमन्दरपर्वतसे जम्बू नामकी नदी निकलकर दक्षिणमें इलावृत क्षेत्रमें बहती है। जम्बूवृक्षके फलोंके रससे युक्त होनेके कारण इस नदीका नाम जाबू नदी है। सुपार्व पर्वत पर कदम्ब वृक्ष है। सुपार्व पर्वतसे पाँच नदियाँ निकलकर पश्चिममें इलावृत क्षेत्रमें बहती है। कुमुद पर्वत पर शातवत्या नामका वृक्ष है। कुमुद पर्वतसे पयोनदी, दधिनदी, मधुनदी, वृत्तनदी, गुडनदी, अश्वनदी, जम्बरनदी, शय्याश्वनदी, आभरणनदी आदि सब फलोंकी तुल्य करनेवाली नदियाँ निकलकर उत्तरमें इलावृत क्षेत्रमें बहती हैं। इन नदियोंके जलके सेवन करनेसे कभी भी जरा, रोग, मृत्यु, उपसर्ग आदि नहीं होते हैं। मेरुके मूलमें कुरंग, कुरर, कुसुमन आदि बीस पर्वत हैं। मेरुसे पूर्वमें जठर और देवकूट, पश्चिममें पवन और गरिप्राश्र, दक्षिणमें कलास और करवीर, उत्तरमें विभृंग और मकर इस प्रकार आठ पर्वत हैं। मेरुके शिखर पर भगवान की शाकम्भी नामकी बहुप्रकोण नदी है। इस नगरीके चारों ओर आठ लोकपालोंके आठ नगर हैं।

सीता, अक्षतनन्दा, बधु और भद्रा इस प्रकार चार नदियाँ चारों दिशाओंमें बहती हुई समुद्रमें प्रवेश करती हैं। सीता नदी ब्रह्मसदनकेसर, अचल आदि पर्वतोंके शिखरोंसे नीचे नीचे होकर गन्धमादन पर्वतके शिखरपर गिरकर भद्राश्व क्षेत्रमें बहती हुई पूर्वमें क्षार समुद्रमें मिलती है। इसी प्रकार बधु नदी मात्यवान् पर्वतके शिखरसे निकलकर केतुघात क्षेत्रमें बहती हुई समुद्रमें मिलती है। भद्रा नदी मेरुके शिखरमें निकलकर शृंगवान् पर्वतके शिखरसे होकर उत्तरकुलमें बहती हुई उत्तरके समुद्रमें मिलती है। मत्क-तन्दा नदी ब्रह्मसदन पर्वतसे निकलकर भारतक्षेत्रमें बहती हुई दक्षिणके समुद्रमें मिलती है। इसी प्रकार अनेक नद और नदियाँ प्रत्येक क्षेत्रमें बहती हैं। भारतवर्ष ही कर्मक्षेत्र है। शेष आठ क्षेत्र स्वर्गवासी पुरुषोंके स्वर्गभोगसे दूरे हुए पुण्योंके भोगनेके स्थान हैं।

अन्य दोषोंका ध्वन-जिस प्रकार मेरु पर्वत जम्बूद्वीपसे घिरा हुआ है उसी प्रकार जम्बूद्वीप भी अपने ही समान परिमाण और विस्तारवाले क्षारे जलके समुद्रसे परिबद्ध है। क्षार समुद्रभी अपनेसे दूने प्लक्षद्वीपसे घिरा हुआ है। जम्बूद्वीपमें जितना वडा जामुनका पेड़ है उतने ही विस्तारवाला यहाँ प्लक्ष (पाकर)का वृक्ष है। इसीके कारण इसका नाम प्लक्षद्वीप हुआ। इस द्वीपमें शिव, यमसुभद्र, वास्त, क्षेम, अमृत और अभय ये सात क्षेत्र हैं। पणिकूट, अश्रकूट, इन्द्रसेन, ज्योतिष्मान् सुपर्ण, हिरण्य-प्लीष और मेखपाल ये सात पर्वत हैं। अरुण, नृप, आगिरिनी, सावित्री, सुप्रभाता, ऋतम्भरा और सत्यम्भरा ये सात नदियाँ हैं।

प्लक्षद्वीप अपने ही समान विस्तारवाले क्षुरसके समुद्रसे घिरा हुआ है। उससे आगे उससे दूगुने परिमाणवाला वाल्मकी द्वीप है जो उतने ही परिमाणवाले पदिराके सागरसे घिरा हुआ है। इस द्वीपमें

लोकवर्णन और भूगोल

१.१

शालमली (सेमर) का वृक्ष है जिसके कारण इस द्वीपका नाम शालमलीद्वीप हुआ। इस द्वीपमें सुरोचन, मोहनमय, रमणक, देववर्ध, पारिभद्र और अविज्ञात ये सात क्षेत्र हैं। स्वरस, शनशृंग, वामदेव, कुन्द, मुकुन्द, पुण्यवर्ध और सहस्रश्रुति ये सात पर्वत हैं। अनुष्मति, मिनीदाकी, सरस्वती, कुङ्कु, रजनी, नन्दा और गङ्गा ये नदियां हैं।

मरिचके समुद्रमें आगे उसके दूने विस्तारवाला कुसुद्वीप है। यह द्वीप अपने ही परिमाणवाले धूलके समुद्रमें घिरा हुआ है। इसमें एक कुशोवा झर है इसीसे इस द्वीपका नाम कुसुद्वीप है। इस द्वीपमें भी सात क्षेत्र हैं। चक्र, चतुःशृंग, करिल, विश्वकूट, देवानीक ऊर्ध्वरोमा और द्विणि ये सात पर्वत हैं। रमकुल्या, मधुकुल्या, मित्रवृन्दा, देवगर्भा, धृतच्युता और मन्थमाला ये सात नदियां हैं।

वृत्त समुद्रमें आगे उससे दिगुण परिमाणवाला कौञ्चद्वीप है। यह द्वीप भी अपने समान विस्तारवाले वृक्षके समुद्रमें घिरा हुआ है। यहाँ कौञ्च नामका एक बहुत बड़ा पर्वत है उसीके कारण इसका नाम कौञ्च द्वीप हुआ। इस द्वीपमें भी सात क्षेत्र हैं। शुक्ल, वर्धमान, भोजन, उपबहिण, नन्द, नन्दन और सर्वतोमद्र ये सात पर्वत हैं। तथा अम्बया, अमृतोद्या, आर्यका, तीर्थवती, वृत्तिव्यवती, पवित्रवती और शुभना ये सात नदियां हैं।

इसी प्रकार क्षीरसमुद्रमें आगे उसके चारों ओर बसोस लाख जोनन विस्तारवाला शाकद्वीप है जो अपने ही समान परिमाणवाले मठके समुद्रमें घिरा हुआ है। इसमें शाक नामका एक बहुत बड़ा वृक्ष है वही इस द्वीपके नामका कारण है। इस द्वीपमें भी सात क्षेत्र सात पर्वत तथा सात नदियां हैं।

इसी प्रकार मठके समुद्रमें आगे उससे दूने विस्तारवाला पुष्कर द्वीप है। यह चारों ओर अपने समान विस्तारवाले मीठे जलके समुद्रमें घिरा हुआ है। यहाँ एक बहुत बड़ा पुष्कर (कमल) है जो इस द्वीपके नामका कारण है। इस द्वीपके बीचोंबीच इसके पूर्वीय और पश्चिमीय विभागोंकी मर्यादा निश्चित करनेवाला पानसोत्तर नामका एक पर्वत है। यह दस हजार जोनन ऊँचा और इतना ही लम्बा है।

इस द्वीपके आगे लोकालोक नामका एक पर्वत है। लोकालोक पर्वत सूर्यसे प्रकाशित और अप्रकाशित भूमण्डलके बीच में स्थित है इसीसे इसका यह नाम पड़ा। यह इतना ऊँचा और इतना लम्बा है कि इसके एक ओरसे तीनों लोकोंको प्रकाशित करने वाली सूर्यसे लेकर भुव पर्यंत समस्त ज्योतिर्मण्डलकी किरणें इसी ओर नहीं जा सकतीं।

समस्त भूगोल गवास करोड़ योजन है। इसका चौपाई भाग (१२॥ करोड़ योजन) यह लोकालोक पर्वत है।

इस प्रकार भूभोक का परिमाण समझना चाहिए। भूलोकके परिमाणके समान ही जललोकका भी परिमाण है। इन दोनों लोकोंके बीचमें अन्तरिक्ष लोक है, जिसमें सूर्य, चन्द्रमा, यह, नक्षत्र और ताराओंका निवास है। सूर्यमण्डलका विस्तार दस हजार योजन है और चन्द्रमण्डलका विस्तार बारह हजार योजन है।

अतल आदि नीचेके लोकों का वर्णन—भूलोकके नीचे अतल, वितल, मुतल, तलातल, महातल, रसातल, और पाताल नामके सात भू-विश्व (जिन) हैं। ये क्रमशः नीचे नीचे दस दस हजार योजनकी दूरी पर स्थित हैं। प्रत्येक विश्वकी लम्बाई चौड़ाई भी दस दस हजार योजनकी है। ये भूमिके खिल भी एक प्रकारके स्वर्ग हैं। इनमें स्वर्गसे भी अधिक विषययोग ऐश्वर्य, आनन्द, भक्तानुसुख और वन-संपत्ति हैं।

नरकोंका वर्णन—समस्त नरक अट्ठाइस हैं। जिनके नाम निम्न प्रकार हैं—तामिस, अन्ध-तामिस, रौरव, महारौरव, कुम्भीपाक, कालसूत्र, अक्षिपञ्चन, सूकरमुख, अन्धकूप, कृषिमाज्जन, सन्देश, तजमूर्ति, वज्रकण्टकशालमली, वंशरणी, प्रयोद, प्राणरोध, विरासन, कामधम, सारोपावन, अर्वाधि, अयः-पाद, आरकईर्य, रक्षोमण्योजन, भूलग्रोत, दन्धयूक, अवधरोवन, पर्यावर्तन, और सूचीमुख।

जो पुरुष दूसरोंके बन सन्तान, अथवा स्थियोंका हरण करता है उसे अत्यन्त भयानक यमदूत कालपाशमें बांधकर ब्रह्माकारसे ताम्रमिश्र नरकमें गिरा देता है। इसी प्रकार जो नुष्टर किसी दूसरेको बोझा देकर उसकी स्त्री आदिको भोगता है वह अन्धतामिश्र नरकमें पड़ता है। जो पुरुष इस लोकमें यह शरीर ही में है और ये स्त्री बनादि मेरे हैं ऐसी बुद्धिसे दूसरे प्राणियोंसे द्रोह करके अपने कुटुम्बके पालन पोषण में ही लगा रहता है वह रौरव नरकमें गिरता है। जो दूर घनघ्न इस लोकमें अपना वेद पाठनेके लिए जीवित पशु या पक्षियोंको खींचता है उसे यमदूत कुम्भीपाक नरकमें ले जाकर खोलते हुए तेलमें राखते हैं। जो पुरुष इस लोकमें छटपल आदि जीवोंकी हिंसा करता है वह अन्धकूप नरकमें गिरता है। इस लोकमें यदि कोई पुरुष अगम्या स्त्रीके साथ सम्भोग करता है अथवा कोई स्त्री अगम्य पुरुषसे व्याभिचार करती है तो यमदूत उसे तप्तसूत्र नरकमें ले जाकर कोड़ोंसे पीटते हैं। तथा पुरुषको तपास हुए लोहेकी स्त्री-मूर्तिस और स्त्रीको तपायी हुई पुरुष-प्रतिमासे आलिंगन कराते हैं। जो पुरुष इस लोकमें पशु आदि सम्योके साथ व्याभिचार करता है उसे यमदूत वस्त्रकण्टकशाली नरकमें ले जाकर वस्त्रके समान कठोर कांटोंवाले रोपणके वृक्षपर चढ़ाकर फिर नीचेकी ओर खींचते हैं। जो राजा या राजपुरुष इस लोकमें श्रेष्ठकुल से जन्य पाकर भी धर्मकी मर्यादाका उल्लंघन करते हैं वे उस मर्यादातिक्रमके कारण मरने पर वैतरणी नदीमें पड़े जाते हैं। यह नदी नारंगीकी खाईके समान है। यह नदी मल, मूत्र, पीव, रक्त, केस, तन्त्र, हड्डी, चर्वी, मांस, मन्त्रा आदि अपावित्र पदार्थों से भरी हुई है। जो पुरुष इस लोकमें नरमेघादिके द्वारा भैरव, यक्ष, राजस, आदिका यजन करते हैं उन्हें वे गण्डवोंकी तरह पारे गये पुरुषयमलोकमें राखस होकर तरह तरहकी यातनाएँ देते हैं तथा रक्षोगणयोजन नामक नरकमें कसाइयोंके समान कुन्ताड़ीमें काट काटकर उमका लोह पीते हैं तथा जिस प्रकार वे मांसभोजी पुरुष इस लोकमें उनका मांस भक्षण करने आनन्दित होते वे उसी प्रकार वे भी उनका रक्तपान करते और आनन्दित होकर नाचते-गाते हैं।

इसी प्रकार अन्य नरकोंमें भी प्राणी अपने-अपने कर्मके अनुसार दुःख भोगते हैं।

वैबिक परम्परा (विष्णु पुराणके आधारसे—)

भूमीकका वर्णन—इस पृथ्वीपर सात द्वीप हैं जिनके नाम ये हैं—जम्बूद्वीप, शालमलि, कुश, क्रौञ्च, शाक और पुष्कर। ये द्वीप लवण, इक्षु, सुप, घृत, दधि, दुग्ध और जल इन सात समुद्रोंमें घिरे हुए हैं।

सात द्वीपोंके मध्यमें जम्बूद्वीप है। जम्बूद्वीपके मध्यमें सुवर्णमय मेघ पर्वत है जो ८४ हजार योजन ऊँचा है। मेघके दक्षिणमें हिमवान्, हेमकूट और निषध पर्वत हैं तथा उत्तरमें नील, श्वेत और शृंगी पर्वत हैं। मेघके दक्षिणमें भारत, किम्बुध्व और हरिवर्ष ये तीन क्षेत्र हैं तथा उत्तरमें रम्यक, हिरण्यमय और उत्तर-कुश ये तीन क्षेत्र हैं। मेघके पूर्वमें भद्रापूर्व क्षेत्र है तथा पश्चिममें केतुपाल क्षेत्र है। इन दोनों क्षेत्रोंके बीचमें इलावृत क्षेत्र है। इलावृत क्षेत्रके पूर्व में मन्दार, दक्षिणमें गन्धमादन, पश्चिममें विपुल, उत्तरमें सुपाषाण पर्वत हैं। मेघके पूर्वमें शीतान्त, चक्रमुञ्च, कुररी, मातृवात्, वरकृष्ण आदि पर्वत हैं। दक्षिणमें त्रिकूट, निगिर, पलङ्ग, वज्रक, निषध आदि पर्वत हैं, पश्चिममें शिशिरास, वैद्य, कपिल, गन्धमादन आदि पर्वत हैं और उत्तरमें शंकरकूट, क्षयध, हंस, नाग आदि पर्वत हैं।

मेघके पूर्वमें कैशरप, दक्षिणमें गन्धमादन, पश्चिममें वैष्णव और उत्तरमें मन्दनपर्वत हैं। अरण्योद, महामद अस्तितोष और मानस ये सरोवर हैं।

मेघके ऊपर जो ब्रह्मपुरी है उसके पालसे गंगानदी चारों दिशाओंमें बहती है। मीता नदी भद्रापूर्वक्षेत्रसे होकर पूर्व समुद्रमें मिलती है। असकनन्दा नदी भारतक्षेत्रसे होकर समुद्रमें प्रवेश करती है। शङ्खुनदी केतुपाल क्षेत्रमें बहती हुई समुद्रमें मिलती है और भद्रानदी उत्तरकुशमें बहती हुई समुद्रमें प्रवेश करती है।

लोकवर्णन और भूगोल

९३

हलावृत्तक्षेत्रके पूर्वमें जहर और देवकूट, दक्षिणमें गन्धमादन और कंलास और पश्चिममें निषध और पारिपात्र और उत्तरमें विश्वं और जाह्नवि पर्वत हैं। पर्वतोंके बीचमें सिद्धचारण देवीमें सेवित आई है और उनमें मनोहर नगर तथा वन हैं।

समुद्रके उत्तरमें तथा हिमालयके दक्षिणमें भारत क्षेत्र है। इसमें भरतकी सन्तति रहती है। इसका विस्तार नौ हजार योजन है। इस क्षेत्रमें महेंद्र, मन्म, सहा, शुक्तिमान्, ऋष, विष्य, और पारिपात्र ये सात क्षेत्र हैं।

इस क्षेत्रमें इन्द्रदीप, बसोरुमान, ताम्रवण, गन्धस्तिमान्, नामदीप, सौम्य, गन्धर्व, वारुण और मागरमवृत्त ये नव द्वीप हैं। हिमवान् पर्वतमें शतद्रु, चन्द्रभागा आदि नदियाँ निकली हैं। पारिपात्र पर्वतमें वेदमुक्ष, स्मृतिमुक्ष आदि नदियाँ निकली हैं। विष्य पर्वतमें नर्मदा, सुरसा आदि नदियाँ निकली हैं। ऋषि पर्वतमें तापी, पयोष्णि, निर्विक्रमा आदि नदियाँ निकली हैं। सहा पर्वतमें गोदावरी, भीमरबी, कृष्ण-वेणी आदि नदियाँ निकली हैं। मन्म पर्वतमें कृतमान्, ताम्रपर्णी आदि नदियाँ निकली हैं। महेंद्र पर्वतमें त्रिसापा, आयकुल्या, आदि नदियाँ निकली हैं। शुक्तिमान् पर्वतमें त्रिकुल्या, कुमारी आदि नदियाँ निकली हैं।

पल्लदीप-इस द्वीपमें शान्तिमय, शिशिर, मुषद, आनन्द, शिव, सोमक, और ध्रुव ये सात क्षेत्र हैं। तथा गोमेन्द्र, चन्द्र, नारद, दुन्दुभि, सापक, सुपन और वैश्राज ये सात पर्वत हैं। अनुनप्ता, निम्बी, विषाशा, जिदिवा, वसु, अमृता और मुक्ता, ये सात नदियाँ हैं।

शाल्मलिदीप-इस द्वीपमें श्वेत, हरित, जीवत, रोहित, वैद्युत, मालम और सुमन्त्र ये सात क्षेत्र हैं। कुन्द, उन्नत, बलाहक, श्रेण, कञ्ज, महिष और वक्रुष ये सात पर्वत हैं। योनी, तोया, त्रिवृष्णा, चन्द्रा, श्रुपला, विमोचनी और निर्वृति ये सात नदियाँ हैं।

कुमादीप-इस द्वीपमें उद्भिद्रु, वेणुमत्, वरव, लम्बन, धृति, प्रभाकर, और कणिल ये सात क्षेत्र हैं। विद्रुम, हेममेल, धृतिमान्, पुष्पवान्, कुशेश्य, हवि और मन्दराचल ये सात पर्वत हैं। धूमपापा, शिश्र, पवित्रा, संपति, विद्युदंभा, मही आदि सात नदियाँ हैं।

क्रोञ्च द्वीप-इस द्वीपमें कुशल, मन्दक, उष्ण, पीवर, अन्धकारक, मुनि और दुन्दुभि ये सात क्षेत्र हैं। क्रोञ्च, वामन, अन्धकारक, देवावृत्त, पुण्डरीकदान्, दुन्दुभि और महाशैल ये सात पर्वत हैं। गोरी, कुमुदती, सन्ध्या, रात्रि, मनोजवा, शान्ति और पुण्डरीका ये सात नदियाँ हैं।

शाक द्वीप-इस द्वीपमें जलद, कुमार, सुकुमार, मनोचक्र, कुमुमोद, मोक्षिक और महाद्रुम ये सात क्षेत्र हैं। उदयगिरि, जलाशर, वक्क, श्याम अस्तगिरि, अज्जिकेय और केशरी ये सात पर्वत हैं। मुकुषारी, कुमारी, नलिनी, धेनुका, इक्षु, वेलुका और रामस्ती ये सात नदियाँ हैं।

पुष्कर द्वीप-इस द्वीपमें महावीर और धातकीलण्ड ये दो क्षेत्र हैं। मानुसोत्तरपर्वत पुष्करद्वीप के बीचमें स्थित है। अन्य पर्वत तथा नदियाँ इस द्वीपमें नहीं हैं।

भूगोलकी इन परम्पराओंका तुलनात्मक अध्ययन हमें इस नतीजें पर पहुँचाता है कि आजमें दो नई हजार वर्ष पहिले भूगोल और लोक वर्णनकी करीब करीब एक जैसी अनुभूतियाँ प्रचलित थीं। जैन अनुभूतिको प्रकृत तत्त्वाव्यूहके तृतीय और चतुर्थ अध्यायमें निबद्ध किया गया है। लोकका पुष्पाकार वर्णन श्री योगेन्द्राचार्यमें पाया जाता है। अतः ऐतिहासिक और उस समयकी साधनसाधनोंको दृष्टिसे भारतीय परम्पराओंका लोकवर्णन अपनी सास विशेषता रखता है। आजके उपलब्ध भूगोलमें प्राचीन स्थानोंकी सीज कारणों बहुत कुछ तथ्य सामने आ सकता है।

प्रस्तुतभूति-इस वृत्तिका नाम तत्त्वाव्यूहवृत्ति है जैसा कि स्वयं श्रुतिसागरसूत्रिने ही प्रारम्भमें लिखा है-“वक्ष्ये तत्त्वाव्यूहवृत्तिं निजविषयतयाऽहं श्रुतोदन्वदास्यः।” अर्थात् मैं श्रुतसागर अपनी वक्तिके अनुसार तत्त्वाव्यूहवृत्तिको कहूँगा। अध्यायोंके अन्तमें आनेवाली पुष्पिकाओंमें इसके ‘तत्त्वाव्यूहवृत्तिकायाम्’,

'तात्पर्यसंज्ञायां तत्त्वार्थवृत्तौ' में दो प्रकारके उल्लेख मिलते हैं। यद्यपि द्वितीय उल्लेखमें इसका 'तात्पर्य' यह नाम सूचित किया गया है, परन्तु स्वयं भूतसागरसूरिको तत्त्वार्थवृत्ति यही नाम प्रचारित करना हट्ट था। वे इस ग्रन्थके अन्तमें इसे तत्त्वार्थवृत्ति ही लिखते हैं। यथा—“यथा तत्त्वार्थवृत्तिः पौष्टिकार्थे” आदि। तत्त्वार्थटीका यह एक साधारण नाम है, जो कदाचित् पुष्पिकार्थमें लिखा भी गया हो, पर प्रारम्भ श्लोक और अन्तिम उपसंहारवाक्यमें 'तत्त्वार्थवृत्ति' इन समुल्लेखोंके बलसे इसका 'तत्त्वार्थवृत्ति' नाम ही फलित होता है।

इस तत्त्वार्थवृत्तिकी भूतसागरसूरिने स्वतंत्रवृत्तिके रूपमें बनाया है। परन्तु ग्रन्थके पक्षों ही यह मान होता है कि यह पुन्यपादकृत सर्वार्थसिद्धिकी ही व्याख्या है। इसमें सर्वार्थसिद्धि ग्रन्थ तो प्रायः पूरापूर ही समा गया है। कहीं सर्वार्थसिद्धिकी वस्तुयोंको दो बार शब्द नए, जोड़कर अपना लिया है, वहाँ उनकी व्याख्या की है, कहीं विशेषार्थ दिया है और कहीं उसके पदोंकी मायंकता दिखाई है। अतः प्रस्तुतवृत्तिकी सर्वार्थसिद्धिकी अधिकृत व्याख्या तो नहीं कह सकते। हाँ, सर्वार्थसिद्धि की लगानेमें इससे सहायता पूरी पूरी मिल जाती है।

भूतसागरसूरि अपने गाथाश्लोक पण्डित थे। उनमें स्वयं ही अपना परिचय प्रथम अध्याय की पुष्पिका में दिया है। उसका भाव यह है—“अनवद्य मद्य पद्य विद्याके विनोदसे जिनकी मति पवित्र है, उन मतिसागर यतिराजको प्रार्थनाकी पूरा करनेमें समर्थ, उनके, व्याकरण, छन्द, अलङ्कार साहित्यादिशास्त्रोंमें जिनकी वृद्धि अस्पन्द तीव्र है, देवेन्द्रकीर्ति भट्टारकके प्रसिद्ध और विद्यामन्दिदेवके सिध्य भूतसागरसूरिके द्वारा रचित तत्त्वार्थश्लोकवातिक राजवातिक सर्वार्थसिद्धि व्यायकुमुदचन्द्र मन्त्रैकघनमातृश्रेय प्रवचन-अष्ट-मङ्गल आदि ग्रन्थोंके पाण्डित्यका प्रदर्शन करानेवाली तत्त्वार्थटीकाका प्रथम अध्याय समाप्त हुआ।”

इन्होंने अपने को स्वयं कसिकासवन्न, वलिकालगौतम, उद्यममावाकविचक्रवती, तात्त्विका निरोपणि, परमाणनप्रदीप आदि विशेषणोंमें भी अलंकृत किया है।

इन्होंने सर्वार्थसिद्धिके अभिप्रायके उद्घाटनका पूरा पूरा प्रयत्न किया है। सत्संख्यामूत्रमें सर्वार्थसिद्धिके सूत्रात्मक वाक्योंकी उपात्तियाँ इसका मन्त्रा उदाहरण हैं। जैसे—(१) सर्वार्थसिद्धिमें क्षेत्रप्ररूपणार्थं सयोगकेवलीका क्षेत्र लोकका असंख्येय भाग असंख्येय बहुभाग और समलोक बताया है। इसका अभिप्राय इस प्रकार बताया है—“लोकका असंख्येय भाग दण्ड कपाट समुद्रपात की मेषका है। तो कौन ? यदि केवली काषोलगंसे स्थित है तो दण्ड समुद्रपातको प्रथम समयमें बारह अंगुल प्रमाण सम-वृत्त या मूलसरीर प्रमाण समवृत्त रूपसे करते हैं। यदि बँटे हुए हैं तो शरीरसे तिगुना या वातवक्षसे कम पूर्ण लोक प्रमाण दण्ड समुद्रपात करते हैं। यदि पूर्वाभिमुख हैं तो कपाट समुद्रपातको उत्तर-वर्षिण एक अनुप्रमाण प्रथम समयमें करते हैं। यदि उत्तराभिमुख हैं तो पूर्व-परिधम करते हैं। इस प्रकार लोकका असंख्या-लोकभाग होता है। प्रतर अवस्थामें केवली तीन वातवक्ष्यकम पूर्णलोकको निरन्तर आत्मप्रदेशोति व्याप्त करते हैं। अतः लोकका अतल्यान बहुभाग क्षेत्र ही जाता है। पूरण अवस्थामें सर्व-साक क्षेत्र ही जाता है।

(२) वेदकस्यस्कृत्वकी छपासठ सागर स्थिति—सौधर्मस्वर्गमें ३ सागर, शुक्लवर्गमें १६ सागर, शतारमें १८ सागर, अष्टम प्रवैयकमें ३३ सागर, इस प्रकार छपासठ सागर हो जाते हैं। अथवा सौधर्ममें दो बार उत्पन्न होलेपर ४ सागर, सप्तकुमारमें ७ सागर, ब्रह्म स्वर्गमें २५ सागर, लान्त्यमें १४ सागर, नवम प्रवैयकमें ३१ सागर, इस प्रकार ६६ सागर रिपति होती है। अन्तिम प्रवैयककी स्थितिमें यन्ध्यायुर्वर्गका विनया काल होगा उर्वरा कम समझना चाहिये।

(३) सासादन सम्यग्दृष्टिका लोकका देशान्तर ८ भाग या १२ भाग स्थान-परस्थान विहारकी अपेक्षा सासादन सम्यग्दृष्टि देव तीर्थ तीसरे नरक तक जाते हैं तथा ऊपर मन्थुत स्वर्ग तक। सो तीर्थ दो राज और ऊपर ६ राज, इस प्रकार आठ राज हो जाते हैं। छठमें नरकका सासादन धारणांतिक समझना

प्रभुत्ववृत्ति

९५

मध्यलोक तक ५ राज् और लोकान्तवर्ती बाहरबलकाय या वनस्पतिकायमें उत्पन्न होनेके कारण ७ राज्, इस प्रकार १२ राज् हो जाते हैं। कुछ प्रदेश सासादनके स्पर्शयोग्य नहीं होते अतः देशोन्न समस्त केला चाहिए।

इस प्रकार समस्त भूषणों में सर्वार्थसिद्धिके सर्वाध्यायको खोलनेका पूर्ण प्रयत्न किया गया है। न केवल इसी भूषणों ही, किन्तु समग्र ग्रन्थ को ही लगानेका विद्वत्तापूर्ण प्रयास किया गया है।

परन्तु शास्त्रसमूह इतना अगाध और विविध मंग तरंगोंसे युक्त है कि उसमें कितना भी कुशल अवगाहक क्यों न हो चक्करमें आ ही जाता है। इसीलिए बड़े बड़े जानाचीने अपने छद्मस्वच्छान और ध्वंश क्षायो-पशमिक उपयोग पर विस्वास न करके स्वयं लिख दिया है कि—“को न विमृशति शास्त्रसमूहे।” श्रुतसागरसूरि भी इसके अपवाद नहीं हैं। यथा—

(१) सर्वार्थसिद्धिमें “इध्याश्रया निर्गुणा गुणाः” (५.१४१) सूत्रकी व्याख्यामें निर्गुण इस विशेषण की सार्थकता बताते हुए लिखा है कि—“निर्गुण इति विशेषणं द्व्यधुनकादिनिवृत्त्यर्थम्, तान्यपि हि कारण-भूतपरमाणुद्रव्याश्रयाणि गुणवन्ति तु तस्मात् ‘निर्गुणाः’ इति विशेषणानि निवर्तितानि भवन्ति।” अर्थात् द्व्यधुनकादि स्कन्ध नैर्वायिकों की दृष्टिसे परमाणुरूप कारणद्रव्यमें आश्रित होनेसे द्रव्याश्रित है और क्पादि गुणवाले होनेसे गुणवाले भी हैं अतः इनमें भी उक्त गुणका लक्षण अनिवार्य हो जायगा। इसलिए इनकी विवृत्तिके लिए ‘निर्गुणाः’ यह विशेषण दिया गया है। इसकी व्याख्या करते हुए श्रुतसागरसूरि लिखते हैं कि—

“निर्गुणाः इति विशेषणं द्व्यधुनकाद्यनुकादिस्कन्धनिर्देशार्थम्, तेन स्कन्धाश्रया गुणा गुणा नोच्यन्ते। कस्मात् ? कारणभूतपरमाणुद्रव्याश्रयत्वात्, तस्मात् कारणात् निर्गुणा इति विशेषणात् स्कन्धगुणा गुणा न भवन्ति पर्यायाश्रयत्वात्।” अर्थात्—‘निर्गुणाः’ यह विशेषण द्व्यधुनकाद्यनुकादि स्कन्धके विशेषके लिए है। इससे स्कन्धमें रहनेवाले गुण गुण नहीं कह जा सकते क्योंकि वे कारणभूत परमाणुद्रव्यमें रहते हैं। इसलिए स्कन्धके गुण गुण नहीं हो सकते क्योंकि वे पर्यायमें रहते हैं। यह हेतुवाद बड़ा विविध है और जैन सिद्धान्त के शक्तिज्ञ भी। जैनसिद्धान्तमें रूपादि वाह्य घटादिस्कन्धोंमें रहनेवाले हों या परमाणुमें, नयी गुण कह जाते हैं। ये स्कन्धके गुणोंको गुण ही नहीं कहना चाहते क्योंकि वे पर्यायाश्रित हैं। यदि वे यह कहते कि कारणपरमाणुओंको छोड़कर स्कन्धकी स्वतंत्र सत्ता नहीं है और इसलिए स्कन्धाश्रित गुण स्वतंत्र नहीं हैं तो कदाचित् संगत भी था। पर इस स्थितिका प्रकृत ‘निर्गुण’ पदकी सार्थकतासे कोई मेल नहीं बैठता। इस अवगतिके कारण आगेके संकासमाधानमें भी असंगति हो गई है। यथा—सर्वार्थसिद्धिमें है कि—घटकी संस्थान-आकार आदि पर्याय भी द्रव्याश्रित हैं और स्वयं गुणरहित हैं अतः उन्हें भी गुण कहना चाहिए। इसका समाधान यह कर दिया गया है कि जो हमेशा द्रव्याश्रित हों, क्पादि गुण सदा द्रव्याश्रित रहते हैं, जब कि घटके संस्थानादि सदा द्रव्याश्रित नहीं हैं। इस संका-समाधानका सर्वार्थसिद्धिका पाठ यह है—

“ननु पर्याया अपि घटसंस्थानादयो द्रव्याश्रया निर्गुणाश्च, तेषामपि गुणत्वं प्राप्नोति। द्रव्याश्रया इति वचनाश्रित्यं द्रव्याश्रयित्वं वर्तते, गुणा इति विशेषणात् पर्यायाश्च निवर्तितानि भवन्ति, ते हि कादाचित्का इति।”

इस संकासमाधानको श्रुतसागर सूरि इस रूपमें उपस्थित करते हैं—

“ननु घटादिपर्यायाश्रिताः संस्थानादयो ये गुणा वर्तन्ते, तेषामपि संस्थानादीनां गुणत्वमास्कन्दति द्रव्याश्रयत्वात्, एते घटपटादयोऽपि द्रव्याणीत्युच्यन्ते। सत्त्वभाषि भवता। ये नित्यं द्रव्याश्रित्य वर्तन्ते त एव गुणा भवन्ति न तु पर्यायाश्रया गुणा भवन्ति, पर्यायाश्रिता गुणाः कदाचित्काः कदाचिद्विभव वर्तन्ते इति।”

इस अवतरणमें श्रुतसागरसूरि संस्थानादिको घटादिका गुण कह रहे हैं, और उनका कादाचित्क होनेका उन्वेष है फिर तो उसका अन्यथा अर्थ किया गया है।

(२) सर्वार्थसिद्धि (८.१२)में जीव शब्दकी सार्थकता बताते हुए लिखा है कि “अमूर्तिरहस्त आत्मा कथं कथयते ? इति बोधितः सन् जीव इत्याह। जीवनाज्जीवः प्राणधारणायाधुःसम्बन्धात् नामुचिरहस्त-

रिति ।" अर्थात्-‘हाथरहित अमूर्त आत्मा कैसे कर्म ग्रहण करता है’ इस शंका का उत्तर है ‘जीव’ पदका ग्रहण । प्राणधारण और आयुःसंबंधके कारण जीव बना हुआ आत्मा कर्म ग्रहण करता है, आयुःसम्बन्धसे रहित होकर सिद्ध अवस्थामें नहीं । यहां श्रुतसागरसूरि ‘नायुर्विरहात्’ वाले अंशको इस रूपमें लिखते हैं- “आयुःसम्बन्धविरहे जीवस्यावाहारकत्वात् एकाद्वित्रिसमयपर्यन्तं कर्म नास्ते जीवः एकं द्वौ त्रीन् वाजा-हारक इति वचनात् ।” अर्थात्-आयुसम्बन्धके बिना जीव अनाहारक रहता है और वह एक दो तीन समय तक कर्मको ग्रहण नहीं करता क्योंकि एक दो तीन समय तक अनाहारक रहता है ऐसा कथन है । यहां कर्मग्रहणकी बात है, पर श्रुतसागरसूरि उसे नोकर्म ग्रहणरूप आहारमें बना रहे हैं, जिसका कि आयु-सम्बन्धविरहमें कोई मेल नहीं है । संसार अवस्थामें कमी भी जीव आयुसंबन्धसे भूत नहीं होता । विग्रहगतिमें भी उससे आयुसंबन्ध होता ही है ।

(३) सार्वार्थसिद्धि (८१२)में ही ‘सः’ शब्दकी सार्वकता इसलिये बताई गई है कि इनसे गुणगुणिवन्धकी निवृत्ति हो जाती है । नैयायिकादि शुभ अशुभ क्रियाओंसे आत्मामें ही ‘अदृष्ट’ नामके गुणकी उत्पत्ति मानते हैं उसीसे आरंभ फल मिलता है । इसे ही बन्ध कहते हैं । दूसरे शब्दोंमें यही गुणगुणिवन्ध कह-
यता है । आत्मा गुणोंमें अदृष्ट नामके उसीके गुणका सम्बन्ध हो गया । इसका व्याख्यान श्रुतसागर-
सूरि इस प्रकार करते हैं-

“तेन गुणगुणिवन्धो न भवति । यस्मिन्नेव प्रदेशे जीवास्तिष्ठति तस्मिन्नेव प्रदेशे केवलज्ञान-
दिकं न भवति किन्तु अपरत्रापि प्रसरति ।” अर्थात्-इसलिये गुणगुणिवन्ध-गुणका गुणिके प्रदेशों तक सीमित रहता-नहीं होता । जिस प्रदेशमें जीव है उसी प्रदेशमें ही केवल ज्ञानादि नहीं रहते किन्तु वह अन्यत्र भी फैलता है । यहां, गुणगुणिवन्धका अनोखा ही अर्थ किया है, और यह विस्तारका प्रयत्न किया है कि गुणों चाहे अन्यदेशोंमें रहे पर गुण उसके साथ बद्ध नहीं हैं वह अन्यत्र भी जा सकता है । जो स्पष्ट तः सिद्धान्तसमर्थित नहीं है ।

(४) पृ० २७० प० ११ में एकेन्द्रिके भी असंप्राप्तासुपाटिका संहतनका विधान किया है ।

(५) पृ० २७५ में भव प्रवृत्तियोंके अनुभागको स्वमुखसे विषय मानकर भी ‘मतिज्ञाना-
वरणका मतिज्ञानावरणरूप से ही विषय होता है’ यह उल्लेखप्रकृतिका दृष्टान्त उपस्थित किया गया है ।

(६) पृ० २८१में गुणस्थानोंका वर्णन करते समय लिखा है कि मिथ्यादृष्टि गुणस्थानसे सम्यग्दृष्टि गुणस्थानमें पहुँचनेवाला जीव प्रथमप्रयोगोपशम सम्यक्त्वमें ही दर्शनबोहनीयकी तीन और अनन्तानुबन्धी चार इन सात प्रकृतियोंका उपशम करता है । जो सिद्धान्तविषय है क्योंकि प्रथमोपशमसम्यक्त्वमें दर्शनबोह-
नीय की केवल एक प्रकृति मिथ्यात्व और अनन्तानुबन्धी चार इस तरह पांच प्रकृतियोंके उपशमसे ही प्रथमोपशम सम्यक्त्व बताया गया है । सावका उपशम तो जिनके एकवार सम्यक्त्व हो चुकता है उन जीवोंके द्वारा प्रथमोपशमके उपशम होता है ।

(७) आदाननिक्षेपसमितिमें-मयूरपिच्छ के अभावमें वस्त्रादिके द्वारा प्रतिलेखनका विधान किया गया है, यह दिगम्बर परम्पराके अनुकूल नहीं है ।

(८) सूत्र ८१४७ में द्व्यलिनकी व्याख्या करने हुए श्रुतसागरसूरिने असपर्यं पुनियोंको अपवाद-
रूपसे वस्त्रादिग्रहण इन शब्दोंमें स्वीकार किया है-

“केचिदसपर्या मह्येदः सीतकालादौ दम्बलशब्दवाच्यं कौशेयदिकं गृह्णन्ति, न तत् प्रखालयन्ति,
न तत् सीच्छन्ति, न प्रयत्नादिकं कुर्वन्ति, अपरकाले परिहरन्ति । केचिच्छरीरे उत्पन्नशोषा समिञ्जतत्वात्
तथा कुर्वन्तीति व्याख्याना माराधनाभगवतीश्रीकृताभिप्रायेण अपवादस्पर्शं प्रातश्चम् । ‘उत्सर्गापवादयोःपवादो
विधिर्बन्धान्’ इत्युक्तयेण तावद् यथोक्तमात्रेणैकं प्रोक्तमस्ति, आद्यसमर्थेयव्यञ्जरीराद्यपेक्षया अपवाद-
व्याख्याने न दोषः ।”

अर्थन्तु भगवती आराधनाके अभिप्रायानुसार असमर्थ या दोषयुक्त शरीरवाले साधु शीतकालमें पन्थ के लेते हैं, पर वे न तो उमे धोते हैं न भीते भैं और न उसके लिए प्रयत्न ही करते हैं, दूसरे समयमें उमे छोड़ देते हैं। उत्सर्गणिग तो अवैजकता हैं पर आर्या असमर्थ और दोषयुक्त शरीरवालोंकी अपेक्षा अपवादलिगमें भी दोष नहीं हैं।

भगवती आराधना (पा० ४२१) की अपराजितसुरिकृत विजगोदया टीकामें वाग्म्यापेक्ष यह अवधारणामें स्वीकार किया गया है। इसका कारण स्पष्ट है कि अपराजितसुरि यापनीयसूत्रके आचार्य थे और यापनीय आगमवाचनाओंको प्रमाण मानते थे। उन आगमोंमें आए हुए उल्लेखोंके समन्वयके लिए अपराजितसुरिने यह व्यवस्था स्वीकार की है। परन्तु श्रुतसागरसुरि तो कट्टर हिगम्बर थे, वे कैसे इस चतुर्धर्ममें आ गये ?

भाषा और शैली-तत्त्वार्थवृत्तिकी टीकी सरल और सुबोध है। प्रत्येक स्थानमें नूतन पर मुद्रित शब्दोंका प्रयोग दृष्टिगोचर होता है। ऐद्वैतान्तिक बातोंका सुगम और दर्शनगुणियोंके मुक्तमानेका प्रयत्न स्थान स्थान पर किया गया है। भाषाके ऊपर तो श्रुतसागरसुरिका अद्भुत अधिकार है। जो क्रिया एक जगह प्रयुक्त है वही दूसरे वाक्यमें नहीं मिल सकती। प्रमाणोंको उद्धृत करनेमें तो इनके श्रुतसागरत्वका पूरा पूरा परिचय मिल जाता है। इस वृत्ति में विमललिखित ग्रन्थों और ग्रन्थकारोंका उल्लेख नाम लेकर किया गया है। अनिदिष्टकृतंक गाथाएँ और श्लोक भी इस वृत्तिमें पर्याप्त रूपमें संगृहीत हैं। इस वृत्तिमें उमास्वामी (उमास्वाति भी) समन्तभद्र पूज्यपाद अकलंकदेव विद्यानिधि प्रभावन्द नेमिचन्द्रदेव योगीन्द्रदेव मतिसागर देवेन्द्रकीर्तिमद्वारक आदि ग्रन्थकारोंके तथा सर्वार्थसिद्धि भावधार्मिक अष्टसहस्री भगवतीआराधना संस्कृतमहापुराणपञ्चिका प्रमेयकमलमार्तण्ड न्यायकुमुदचन्द्र आदि ग्रन्थोंके नामोल्लेख हैं। इनके अतिरिक्त सोमदेवके ययास्तिकचम्पू आशाधरके प्रतिष्ठापाठ वसुनन्दिआवकाचार आत्मानुगासन आदिपुराण त्रिलोकसार पंचास्तिकाय प्रयवनसार नियमसार पंचसंग्रह प्रमेयकमलमार्तण्ड वागमयप्रवेक्षा परमात्मप्रकाश आराधनासार गोम्मतसार बृहत्सवयंभूक्तोष रत्नकण्ठआवकाचार द्यूतप्रभिति पुष्पावसिद्धयुगल श्रीतिहार ब्रह्मसंग्रह कान्तप्रभूत सिद्धप्रभिति हरिवंशपुराण वरुणसंज्ञसमुच्चय पाणिनिमूत्र इत्योपदेश न्यायसंग्रह ज्ञानार्णव अष्टांगहृदय दार्चिषद्द्वैतवित्तिका शाकटायनव्याकरण तत्त्वसार सागर-धर्ममूत्र आदि ग्रन्थोंके श्लोक गाथा आदि उद्धृत किये गये हैं।

इस प्रकार यह वृत्ति अतिसायागिष्ठ्यपूर्ण और प्रमाणभण्डा है। श्रुतसागरसुरिने इसे सर्वोपयोगी बनानेका पूरा पूरा प्रयत्न किया है।

ग्रन्थकार

इस विभागमें सूत्रकार उमास्वामी और वृत्तिकारके समय आदिका परिजय करता अवसरप्राप्त है। सूत्रकार उमास्वामीके संबंधमें अनेक विवाद हैं—वे किस आम्नायके थे ? क्या तत्त्वार्थभाष्यके अन्तमें पाई जानेवाली प्रशस्ति उनकी निखी है ? क्या तत्त्वार्थभाष्य स्वोपज्ञ नहीं है ? मूल सूत्र-पाठ कीत हैं ? वे कब हुए थे ? आदि। इस संबंधमें श्रीमान् पं० सुखलालजीने अपने तत्त्वार्थसूत्रकी प्रस्तावनामें धर्मार्थ विवेचन किया है और उमास्वामीको श्व० परम्पराका बनाया है, तत्त्वार्थभाष्य स्वोपज्ञ है और उसकी प्रशस्तिमें सन्देह करनेका कोई कारण नहीं है। इनने उमास्वामीके समयको अवधि विक्रमकी दूसरीसे पांचवी सदी तक निर्धारित की है।

श्री पं० नाथूरामजी प्रेमीने भारतीय दिशाके सिधो स्मृतिअंकमें “उमास्वातिका तत्त्वार्थसूत्र और उक्ता सम्प्रदाय” शीर्षक लेखमें उमास्वातिका यापनीय संग्रह आचार्य सिद्ध किया है। इसके प्रमाणमें उनने मैसूरके नगरपालुके ४६ नं०के पालातेखमें आया हुआ यह श्लोक उद्धृत किया है—

“तत्त्वार्थभूतकर्त्तारम् उमास्वामिमुनेस्वरम् ।

श्रुतिकेष्विदंशेषां बन्धेभ्यं गुणमन्विरम् ॥”

इस श्लोकमें उमास्वामीको ‘श्रुतिकेष्विदंशेषां’ विशेषण दिया है और यही विशेषण ‘यापनीय-संप्राप्तीय’ शाकटायन आचार्यको भी लगाया जाता है। अतः उमास्वामी यापनीयसंप्रदायी परम्परा में हुए हैं। इससे पता चलता है कि उमास्वामीको दिगम्बर परम्पराका स्वीकार करते हैं तथा भाष्यको स्वोपज्ञ नहीं मानते। यद्यपि यह भाष्य अकलंकदेवसे पुराना है क्योंकि इसमें गजबालिकमें भाष्यजन कारिकाएँ उद्धृत की हैं और भाष्यमाल्य मुत्रपात्रकी आलोचना की है तथा भाष्यकी पंक्तियोंको वार्तिक भी बनाया है।

इस तरह तत्त्वार्थसूत्र, भाष्य और उमास्वामीके संबंधके अनेक विवाद हैं जो गहरी ध्यानवीथ और स्थिर गवेषणाकी अपेक्षा रखते हैं। मते जो सामग्री इनकी है वह इस अवस्थामें नहीं है कि उससे कुछ निश्चित परिणाम निकाला जा सके। अतः तत्त्वार्थवार्तिककी प्रस्तावनाके लिए यह विषय स्थगित कर रखा है।

वृत्तिकर्ता श्रुतसागरसूरि वि० १६वीं शताब्दीके विद्वान् हैं। इनके समय आदिके सम्बन्धमें श्रीधर ज्योतीने ‘जैन साहित्य और इतिहास’में सांगोपांग विवेचन किया है। उनका वह लेख यहां सामान्य उद्धृत किया जाता है।

श्रुतसागरसूरि

ये मूलसंघ, सरस्वतीगच्छ, बलात्कारणमें हुए हैं और इनके मुख्या नाम विद्यानन्दि था। विद्यानन्दि-देवेन्द्रकीर्तिके और देवेन्द्रकीर्ति पत्तनन्दिके शिष्य और उत्तराधिकारी थे। विद्यानन्दिके बाद मल्लिभूषण और उनके बाद लक्ष्मीचन्द्र भट्टारक-महेश्वर आसीन हुए थे। श्रुतसागर साधव गद्दीपर बैठे ही नहीं, फिर भी वे भारी विद्वान् थे। मल्लिभूषणको उन्होंने अपना गुरुभाई लिखा है।

विद्यानन्दिका भट्टारक-पट्ट गुजरातमें ही किसी स्थानपर था, परन्तु कहां पर था, इसका उल्लेख नहीं मिलता।

श्रुतसागरके भी अनेक शिष्य होंगे, जिनमें एक शिष्य श्रीचन्द्र थे जिनकी बनाई हुई वैराग्य-प्रणिमाला उपलब्ध है। आराधनाकथाकोश, नेमिपुराण आदि ग्रन्थोंके कर्ता ब्रह्म नेमिदत्तने भी जो मल्लिभूषणके शिष्य थे-श्रुतसागरको गुरुभावसे स्मरण किया है और मल्लिभूषणकी वही मुख्यापरम्परा दी है जो श्रुतसागरके ग्रन्थोंमें मिलती है। उन्होंने मिह्रान्तिका भी उल्लेख किया है जो मानवाकी गद्दीके भट्टारक थे और जिनकी प्रादंबासे श्रुतसागरने यशस्तिलककी टीका लिखी थी।

श्रुतसागरने अपनेको कलिकाक्षमर्मज्ञ, कलिकालगौतम, उमयभाषाकारविचित्रवर्ती, व्याकरणक्रमल-मातण्ड, तार्किकशिरोमणि, परमगमप्रवीण, नवनवलिमहामहाराष्ट्रविजेंता आदि विशेषणोंसे अलंकृत किया है। ये विशेषण उनकी अहमम्बताकी सूच अन्वेषी तरह प्रकट करते हैं।

वे कट्टर तो थे ही असहिष्णु भी बहुत ज्यादा थे। अन्य मतोंका खण्डन और विरोध तो प्रीतिसे भी किया है, परन्तु इन्होंने तो खण्डनके साथ बुरी तरह गालियाँ भी दी हैं। सबसे ज्यादा आक्रमण इन्होंने मूलिपूजा न करनेवाले ठोकरगच्छ (दूषियों)पर किया है।.....

अधिकतर टीकाग्रन्थ ही श्रुतसागरने रचे हैं, परन्तु उन टीकाग्रंथोंमें मूल ग्रन्थकृतिके अतिशयोक्तियों अपेक्षा उन्होंने अपने अतिशयोक्तियोंकी ही प्रधानता दी है। दर्शनपाट्टश्रीकी २४वीं गाथाकी टीकामें उन्होंने

“ये पतनन्दि वही मास्व होते हैं जिनके विषय में कहा आया है कि मित्रित्व पर सरस्वती देवी से उन्होंने कहा विद्या था कि दिगम्बर पन्थ ही सत्य है। इन्हीं की एक शिष्य शास्त्र में सकलकीर्ति, विनयकीर्ति और शुभचन्द्र भट्टारक हुए हैं।

५. इनकी गद्दी धूत में थी। देखो ‘शान्तीर मणिकवन्द’ पृ० ३०।

श्रुतसागर सूरि

९९

जो अपवाद बेपकी व्याख्या की है, वह वही बतलाती है। वे कहते हैं कि दिगम्बर मुनि चर्पाके समय बटाई आदिसे अपने भवनत्वको ढाक लेता है। परन्तु यह उनका खुदका ही अभिप्राय है, मूलका नहीं। इसी तरह श्रुतार्थटीका (संयमश्रुतप्रतिसंवेनादि सूत्रकी टीका) में जो द्रव्यस्तिगी मुनिको कम्बलादि घृहणका विधान किया है वह भी उन्हींका अभिप्राय है, मूल प्रत्यकर्ताका नहीं।

श्रुतसागरके ग्रन्थ—

(१) वनस्तिलकचण्डिका—आचार्य मोमदेवके प्रसिद्ध वनस्तिलक वन्यूपकी यह टीका है और निर्णयसागर प्रेसकी काव्यभालामें प्रकाशित हो चुकी है। यह अपूर्ण है। पांचवें आस्वासके चौथेसे अंशकी टीका नहीं है। जान पड़ता है, यही उनकी अन्तिम रचना है। इसकी प्रतियों अन्य अनेक बण्डारोंमें उपलब्ध हैं, परन्तु सभी अपूर्ण हैं।

(२) तत्त्वार्थवृत्ति—यह श्रुतसागरटीकाके नामसे अधिक प्रसिद्ध है। इसकी एक प्रति बम्बईके ए० एमलाल सरस्वतीभवनमें मौजूद है जो वि० सं० १८४२ की लिखी हुई है। स्वोक्तसंख्या नौ हजार है। इसकी एक भाषावचनिका भी हो चुकी है।

(३) तत्त्वत्रयप्रकाशिका—श्री अमरचन्द्राचार्यके शार्ङ्गार्थ या योगप्रदीपके अन्तर्गत जो गद्यभाग है, वह उसीकी टीका है। इसकी एक प्रति स्व० सेठ माधिकनन्दजीके ग्रन्थसंग्रहमें है।

(४) जिनसहस्रनामटीका—यह ए० भाषावरद्वृत सहस्रनामकी विस्तृत टीका है। इसकी भी एक प्रति उक्त सेठजीके ग्रन्थसंग्रहमें है। ए० भाषावरने अपने सहस्रनामकी स्वयं भी एक टीका लिखी है जो उपलब्ध है।

(५) औदार्यविन्तापणि—यह प्राकृतव्याकरण है और हेमचन्द्र तथा त्रिविक्रमके व्याकरणोंसे बड़ा है। इसकी प्रति बम्बईके ए० एमलाल सरस्वतीभवनमें है (४६८ क), जिसकी पत्रसंख्या ५६ है। यह स्वोक्तवर्तियुक्त है।

(६) भर्तृमित्रके टीका—ए० भाषावरके नित्यमहोद्योतकी यह टीका है। यह उस समय बनाई गई है जबकि श्रुतसागर देशवर्ती या बह्वचारी थे।

(७) धनकथाकोश—इसमें आकाशपञ्चमी, मुकुटसप्तमी, चन्दनवल्ली, अष्टाह्निका आदि घटों की कथामें है। इसकी भी एक प्रति बम्बईके सरस्वतीभवनमें है और यह भी उनकी देशवर्ती या बह्वचारी व्यवसायी रचना है।

(८) श्रुतस्कन्धपूजा—यह छोटीसी नौ पत्रोंकी पुस्तक है। इसकी भी एक प्रति बम्बईके सरस्वतीभवनमें है।

इसके सिवाय श्रुतसागरके और भी कई ग्रन्थोंके नाम ग्रन्थसूचियोंमें मिलते हैं। परन्तु उनके विषयमें जबतक वे देख न लिये जायें, निश्चय पूर्वक कुछ नहीं कहा जा सकता।

समय विचार—

इन्होंने अपने किसी भी ग्रन्थमें रचनाका समय नहीं दिया है परन्तु यह शायः निश्चित है कि वे विजयकी १६वीं शताब्दीमें हुए हैं। क्योंकि—

५ ए० एमलालजी ने अपने लेख में तिर्थभक्तिकी टीका निरवकाशक पूजा टीका श्रीपालचरित यदोपर नरेश ग्रन्थों के भी नाम दिए हैं। इन्होंने धनकथाकोश के अन्तर्गत २७ वयात्रों की रत्नत्रय ग्रन्थ भावकर ग्रन्थ संख्या ३६ कर दी है। इसका कारण बताया है कि—यूक्ति भिन्न भिन्न कथाएं भिन्न भिन्न व्यक्तियों के लिए विविध व्यक्तियों के अनुरोध से बनाई हैं अतः वे सब रत्नत्रय ग्रन्थ हैं यथा पञ्चविंशत्येव कथा ईदर के राठौर देशी राजा भाजुप्रति (समय वि० सं० १५१२ के बाद) के राज्य काल में प्रसिद्धिपूर्वक पुत्र के जन्मके से रची गई है।

१००

तत्त्वावैधृति-प्रस्तावना

१-महानिषेककी टीकाकी जिस प्रतिका प्रशस्ति आगे दी गई है वह विक्रम संवत् १५८५की लिखी हुई है और वह भट्टारक मल्लिभूषणके उत्तराभिचारी लक्ष्मीचन्द्रके शिष्य ब्रह्मचारी ज्ञानसागरके गढ़नेके लिये दान की गई है और इन लक्ष्मीचन्द्रका उल्लेख श्रुतसागरने स्वयं अपने टीकाग्रन्थोंमें कई जगह किया है।

२-ब० नैमिदन्तने श्रीपालवरिणकी रचना वि० सं० १५८५में की थी और वे मल्लिभूषणके शिष्य थे। भारतापनाकथाकोशकी प्रशस्तिमें उन्होंने मल्लिभूषणका गुणरूपमें उल्लेख किया है और साबरी श्रुतसागरका भी जयकार किया है। अर्थात् कथाकोशकी रचनाके समय श्रुतसागर मौजूद थे।

३-स्व० बाबा दुलीचन्दजीकी सं० १९५४में लिखी गई ग्रन्थमूचीमें श्रुतसागरका समय वि० सं० १५५० लिखा हुआ है।

४-पट्टमाभूतटीकामें लोकागच्छर जीव आक्रमण किये गये हैं और यह गच्छ वि० सं० १५३० के लगभग स्थापित हुआ था। अतएव उससे ये कुछ समय पीछे ही हुए होंगे। सम्भव है, ये लोका-शाहके समकालीन ही हों।^१

पञ्चप्रशस्तिर्था--

(१)

श्री विद्यानन्दिगुरोर्मुक्षिगुरोः पादपञ्चप्रशस्तयः।

श्री श्रुतसागर इति देशवती तिलकट्टीकते स्मैवम् ॥

इति महाश्रीश्रुतसागर कृता महानिषेक टीका समाप्ता।

(२)

संवत् १५५२ वर्षे चैत्रमासे शुक्लपक्षे पञ्चम्यां तिथौ रवौ श्रीव्याक्तिनन्देत्यात्म्य श्रीभूषसंघे सरस्वतीगच्छे ब्रह्माकारगणे श्रीकुन्वकुन्वाश्रयान्वये भट्टारकश्रीपद्मनविषेवास्तस्यट्टे भट्टारकश्रीदेवेन्द्रकीर्ति-देवास्तास्यट्टे भट्टारकश्रीविद्यानविषेवास्तस्यट्टे भट्टारकश्रीमल्लिभूषणविषेवास्तस्यट्टे भट्टारकश्रीलक्ष्मीचन्द्र-देवास्तां शिष्यवरभ्रातृश्रीज्ञानसागरपठनाय आयांश्रीविमलबेकी भट्टारकश्रीलक्ष्मीचन्द्रदीक्षिता विनयविषया स्वयं लिखित्वा प्रवृत्तं महानिषेकभाष्यम् । शुभं भवतु । कस्यानं भूमात् श्रीरस्तु ॥

—आनापरकृतमहानिषेककी टीकाः

(३)

इति श्रीपद्मनन्दि-देवेन्द्रकीर्ति-विद्यानन्दि-मल्लिभूषणानन्देन भट्टारकश्रीमल्लिभूषणगुणरमा-श्रीष्टगुरुभ्यां गुर्वररदेशसिंहासनस्वभट्टारकश्रीलक्ष्मीचन्द्रकाभिलसतेन मालववैद्यभट्टारकश्रीसिंहनन्दिप्रार्थनया यतिश्रीसिद्धान्तभागरव्याख्याकृतिनिमित्तं नवनवतिमहावाक्यस्याद्वादसंख्यविजयेन तर्क-व्याकरणछन्दोत्कर्ष-सिद्धान्तसारहित्वादिशास्त्रनिपुणमतिना व्याकरणशास्त्रनेकशास्त्रज्ञान्मुनिगुरुरिधीश्रुतसागरेण विरचितायां क्वा-स्तिलकचन्द्रिकाभिधानायां यशोपरमभट्टारकवरित्तजम्भूमाहात्म्याटीकायां यशोपरमभट्टारकसप्तमोविनीश्वर-नं नाम तृतोपास्यसचन्द्रिका परिसमाप्ता।

—पञ्चस्तिलकटीका

† श्री भट्टारक मल्लिभूषणगुरुभूषणसतो दर्शने ॥६॥ ॥

‡ जीयान्मे नृरिदौ प्रतिविचयस्यस्युपपन्नः श्रुतान्विः ॥७॥

§ य० पद्मानन्दजी शास्त्री सरस्वतः ने अपने 'महाश्रुत सागर' और उनका साहित्य क्षेत्र में किया है कि—भट्टारक विद्यानन्दी के वि० सं० १४९९ से वि० १५२१ तक के ऐसे मूर्ति लेख पाए जाते हैं जिनकी प्रतिकर्षण विद्यानन्दी ने स्वयं को है अथवा जिनमें आ० विद्यानन्दी के कथेसे से प्रेरित होने का स्पष्टलेख पाया जाता है। आदि। श्रीपाद प्रेमीजी श्री पद्मनन्दिगुरो मने मूर्ति लेखों की लोक की तो नाहली कृत जैनखेचरीसे लेख सं० १८० में संवत् १५३२ में विद्यानन्दि भट्टारक का उल्लेख है तथा लेख सं० २८९ में संवत् १५३५ में विद्यानन्दि गुरु का उल्लेख है। इसी तरह 'दानवन्द मागिकचन्द्र' पुस्तक सं० ४ पर एक पात्र की प्रतिमा का लेख सं० १४२९ का है जिसमें विद्यानन्दि गुरु का उल्लेख है। यदि यह संवत् टीका है तो भट्टारक विद्यानन्दि का समय १४२९ से १५३४ तक मानना हीया और इनके शिष्य श्रुत सागर का समय भी १५ वीं सदी।

* १३० सेठ मागिकचन्द्रजी जै.हरी के अन्वय को प्रति।

श्रुतसागर सूरि

६०९

(४)

ओपपन्नचिपरमात्मपरः पवित्रो देवेन्द्रकीर्तिदयः साधुजनामिवन्द्यः ।

विद्याविनन्वित्रसूरिरनल्पश्रेयः श्रीमन्निम्बवन् हनोऽस्तु च मङ्गलं मे ॥

अहः पट्टे भट्टादिकमतिपटापट्टनपट्ट-

घटद्वयध्यातः स्फुटपरमभट्टारकपत्रः । -

प्रभाषुञ्जः सपट्टितपरवोरस्परजरः

सुधीर्लक्ष्मीवन्द्यस्वरणचतुरोऽसौ विजयते ॥ ३ ॥

आलम्बनं सुविदुषां हृदयाम्बुजावासानन्दनं मुनिजनस्य निम्बितमेतौः ।

सट्टीकनं विविधशास्त्रविचारचारुचेतश्चमत्कारकृतं श्रुतसागरेण ॥ ४ ॥

श्रुतसागरकृतिपरवचनामृतपानमत्र यैर्विहितम् ।

जन्मजरामरणहरं निरन्तरं तैः शिवं लब्धम् ॥ ५ ॥

अस्ति स्वरितं समस्तसद्ग्रन्थतिलकं श्रीमूलासङ्घोऽनन्यं

वृत्तं यथ ममूलासङ्घाशिवं संसेवितं साधुभिः ।

विद्यानन्दिमुहस्विहास्ति गुणवद्गच्छे निरः सम्प्रप्तं

तच्छिष्यश्रुतसागरेण रजितः टीका चिरं तन्मयः ॥ ६ ॥

इति सूरिप्रोश्रुतसागरविरचितानां जिननामसहस्रटीकायाम् तत्तुल्यतविवरणो नाथ दशमोऽध्यायः

॥ १० ॥ श्रीविद्यानन्दिमुपमन्यो नमः ।

-जिनसहस्रनामटीका

(५)

आचार्यैरिह श्रुतारण्यमतिभिः श्रीसहस्रनामद्वयैः

सम्प्राप्तं श्रुतसागरं कृतिवरं भाष्यं भूमं कारितम् ।

गद्यानां गुणवद्विषयं विवदतो ज्ञानार्णवस्थान्तरे

विद्यानन्दिगुरुप्रसादजनितं देवादभेयं सुखम् ॥

इति श्री ज्ञानार्णवस्थितसहस्रटीका तत्त्वप्रपञ्चकाशिका समाप्ता ।

-तत्त्वप्रपञ्चकाशिका

(६)

हस्तुभयभाषाकविवचनवर्तिश्याकरणकमलमतिवदतामिकविरोपणि-परमागमप्रबोध-सूरिप्रोवेन्द्रकीर्ति-प्रशिष्यमुमुक्षुविद्यानन्दिभट्टारकान्तेवासिभ्योमूलसंघपरमात्मविबुध (?) सूरिप्रोश्रुतसागरविरचिते औदार्य-चिन्तामणिनाम्नि स्वोद्यतवृत्तिर्नि प्राकृतव्याकरणे संशुभताव्ययनिरूपणो नाथ द्वितीयोऽध्यायः ।

-औदार्य चिन्तामणि

(७)

सुवेवेन्द्रकीर्तिदय विद्याविन्दी गरीयान् गुरुर्मेऽहंदाविप्रबन्धो ।

तपोविद्धि मां मूलसङ्घे कुमारं श्रुतस्कन्धमोक्षे विलोककसादम् ॥

सम्यक्त्वगुरुरनं सकलअनुकठणाकरणम् ।

श्रुतसागरमेतं भजत सर्वेते निश्चिन्तये परितः शरणम् ॥

इति श्रुतस्कन्धपूजाविधिः ।

इसतरह अन्य और ग्रन्थकारके सम्बन्धमें उपलब्ध सामग्रीके अनुसार कुछ विचार लिखकर इस प्रस्तावनाकी यही समाप्त किया जाता है । तत्त्वार्णवूच ग्रन्थश्री अन्य मुहोंपर तत्त्वार्थवार्तिककी प्रस्तावनामें प्रकाश डालनेका विचार है ।

भारतीय ज्ञानपीठ काशी

असन्त पंचमी वीर सं० २४७५

३/२/१९४९

-महेश्वरकुमार जैन

विषयसूची

विषय	मूल पृष्ठ	हिन्दी	विषय	मूल पृष्ठ	हिन्दी
मंगलाचरण	१	३२२	अयोपदामनिमित्तक अवधि-		
मोक्षके स्वरूपमें विवाद	२-३	३२९	ज्ञानका स्वरूप और भेद	७१-७२	३५६
मोक्षप्राप्तिके उपायमें विचार	३	३३०	मनःपर्यय ज्ञानके भेद और		
मोक्षमार्गका वर्णन	४	३३०	स्वरूप	७२-७३	३५६
सम्यग्दर्शनका स्वरूप	४	३३०	आशुभति और विपुलमति-		
सम्यग्दर्शनके भेद	५	३३१	मनःपर्ययज्ञानमें विर्णयता	७३	३५७
जीवादि सात तत्त्वोंका वर्णन	६	३३१	अवधि और मनःपर्यय-		
चार निक्षेपोंका वर्णन	७-८	३३२	ज्ञानमें विशेषता	७३-७४	३५७
प्रमाण और नयका वर्णन	८-९	३३३	मनःपर्ययज्ञान किन किन		
निर्दोष आदिका स्वरूप	९	३३४	जीवोंके होता है	७४	३५७
बीदह मार्गणादिकी अपेक्षा			मति आदि ज्ञानोंका विषय	७४-७५	३५८
सम्यग्दर्शनका वर्णन	९-११	३३४, ३५	एक जीवके एक साथ कितने		
सम्यग्दर्शनके साधन, अधि-			ज्ञान हो सकते हैं	७५	३५८
कारण, स्थिति और विधान			कुम्भति आदि तीन मिथ्या-		
का वर्णन	११-१३	३३५-३६	ज्ञानोंका वर्णन	७५-७६	३५८
सम्यग्दर्शनके आत्मा आदि-			मति आदि तीन ज्ञान मिथ्या		
दश भेदोंका स्वरूप	१३	३३६	क्यों होते हैं	७६	३५९
मत्तु, संख्या आदिका स्वरूप	१४	३३७	नैमग आदि सात नय	७७-८०	३६०-३६२
सत्प्रकरणका वर्णन	१५-१७	३३७	द्वितीय अध्याय		
संख्याप्रकरणका वर्णन	१५-२३	३३९	जीवके पांच असाधारण भावः	८१	३६२
क्षेत्रप्रकरणका वर्णन	२३-२५	३४०	पांच भावोंके भेद	८१	३६३
स्पर्शप्रकरणका वर्णन	२५-३२	३४१	औपधाधिक भावके दो भेद	८२	३६३
कालप्रकरणका वर्णन	३२-४१	३४१	क्षायिक भावके तब भेद	८२	३६४
अन्तरप्रकरणका वर्णन	४१-५२	३४३	सायोपधाधिक भावके अष्ट-		
भावप्रकरणका वर्णन	५२-५३	३४३	रह भेद	८३-८४	३६४
अत्यन्तहृत्प्रकरणका वर्णन	५३-५६	३४४	औपधािक भावके इक्कीस भेद	८४	३६५
मति आदि पांच ज्ञान	५७	३४५	छह नेत्र्याधैकि दृष्टान्त	८५	३६५
प्रमाणका स्वरूप	५८	३४५	गारिणामिक भावके तीन भेद	८५	३६५
परोक्ष और प्रत्यक्ष प्रमाण	५९-६०	३४६	जीवका लक्षण	८५-८६	३६६
मतिज्ञानका स्वरूप	६०	३४७	उपयोगके भेद	८६	३६६
मतिज्ञानके कारण	६१	३४८	बीवोंके संसारी और मुक्त-		
मतिज्ञानके भेदोंका वर्णन	६२-६५	३४८-३५०	बी अपेक्षा दो भेद	८६-८७	३६६
श्रुतज्ञानका स्वरूप और भेद	६५-७०	३५१-३५५	पांच परिवर्तनोंका स्वरूप	८७-९१	३६६-३६८
अवप्रत्यय अवधिज्ञान	७१	३५५	संसादी जीवोंके भेद	९१-९२	३६८
देव और नारकियोंके अवधि-			स्थावर जीवोंके पांच भेद	९२-९४	३६८
ज्ञानका विषय	७१	३५५			

	विषय-सूची	१०३
पृथिवीके छत्तीस भेद	१३-१४	३६९
त्रस जीवोंका वर्णन	१४-१६	३६९
इन्द्रियोंकी संख्या और भेद	१६	३७०
ब्रह्मेन्द्रिय और भावेन्द्रिय	१७	३७०-७१
इन्द्रियोंके नाम	१७	३७१
इन्द्रिय और मत्तका विषय	१८	३७१
किन किन जीवोंके कौन कौन		
हृन्मि होता है ?	१८	३७१
सत्री जीवका स्वरूप	१९	३७१
विषहृगतिमें जीवकी गतिका कारण	१९	३७२
गतिका नियम	१९०	३७२
मुक्तजीवकी गतिका नियम	१९०	३७२
संसारो जीवकी गतिका		
नियम और समय	१९१	३७३
विषहृगतिमें जीव कितनेसमय		
नक अताहारक रहता है	१९१-१९२	३७३
जन्मके भेद	१९२	३७४
योनिषोंके भेद और स्वरूप	१९२	३७४
किन किन जीवोंके कौन कौन		
पोनि होती है	१९३	३७४
चौरासी लाख योनियाँ	१९३	३७४
किन किन जीवोंके कौन कौन		
जन्म होता है	१९३-१९४	३७५
शरीरके भेद और स्वरूप	१९४-१९५	३७५
शरीरोंमें परस्परमें विशेषता	१९५	३७५
तैजस और कार्मण शरीरकी		
विशेषता	१९६	३७६
एक जीवके एक साथ कितने		
शरीर हो सकते हैं	१९६-१९७	३७७
कार्मण शरीरकी विशेषता	१९७	३७७
किस जन्मसे कौन शरीर होता है	१९७	३७७
आहारक शरीरका स्वरूप		
और स्वाधे	१९८-१९९	३७८
किन किन जीवोंके कौन कौन		
लिंग होता है	१९९	३७८
किन किन जीवोंका प्रकाश		
मरण नहीं होता है	१९९	३७८
तृतीय अध्याय		
नरकोंके नाम, वातवलयोंका		
स्वरूप, नरकोंमें प्रस्तावो-		
की संख्या आदि	१११-११४	३७९
नरकोंमें बिलोंकी संख्या	११४	३७९
नारकी जीवोंका स्वरूप और		
विशेषता	११५-११७	३८०
नारकी जीवोंके शरीरकी		
ऊँचाई	११५	३८०
नारकी जीवोंकी आयु	११७-१२१	३८१
कौन-कौन जीव किस-किस		
नरक तक जाते हैं	१२१	३८१
एक जीव कितने बार लग-		
ता नरकमें जा सकता है	१२२	३८१
प्रथम आदि नरकोंसे निकल-		
कर जीव कौन-कौनसी		
पर्याप्त प्राप्त कर सकता है	१२२	३८२
मध्यलोचका वर्णन, जीव, समुद्रोंके		
नाम विस्तार आदि	१२२-१२४	३८२
जम्बूद्वीपके आकार विस्तार		
और विस्तार वर्णन	१२४-१२५	३८३
भग्न आदि सप्त संघोंका		
तथा क्षेत्रवर्ती जीवोंकी		
आयु, वर्ण आदिका वर्णन	१२५-१३०	३८३-८६
दश प्रकारके वत्सपक्षी	१२६-१२७	३८४
छह पक्षीके नाम, परिमाण,		
वर्ण आदिका वर्णन	१३०-१३१	३८६-८७
गण आदि छह ह्रदोंके नाम,		
परिमाण, ह्रदवर्ती वत्स		
आदिका वर्णन	१३२-१३३	३८७
कमलोंमें रहनेवाली श्रो आदि		
देवियोंकी आयु, परिवार		
आदिका वर्णन	१३३	३८८
गंगा आदि चोदह नदियाँ	१३३-१३६	३८८-९०
भरतक्षेत्रका विस्तार	१३७	३९०
अन्य क्षेत्रोंका विस्तार	१३७-१३८	३९०-३९१
मरुत और ऐरावत क्षेत्रमें		
कालचक्रके अनुसार मनुष्यों		
की आयु आदिकी मूर्ति और		
हस्तिका वर्णन	१३८-१४२	३९१
चोदह कुलशरीरोंके कार्य	१३९-१४०	३९१-९२

१०४

विषय-सूची

अन्य क्षेत्रोंमें कालका परि-

वर्तन नहीं होता है १४२ ३९३

हैमवन आदि क्षेत्रवर्ती जीवों

की आयु आदि का वर्णन १४२-१४३ ३९४

मरतक्षेत्र का विस्तार १४४ ३९४

समुद्र के चट्टानों का वर्णन १४४ ३९४

धातकीषण्ड और पुष्करार्च

द्वीप में क्षेत्रादिकी संख्या १४५-१४६ ३९५-३९६

मनुष्य कहाँ होते हैं १४६ ३९६

मनुष्यों के भेद १४६-१५० ३९६-४००

कर्मभूमियों का वर्णन १५०-१५१ ४००

कर्मभूमिवर्ती मनुष्यों और

निर्यन्त्रों की आयु का वर्णन १५१-१५२ ४०१-२

तीन पत्थरों का स्वरूप १५२-१५३ ४०२

चतुर्थ अध्याय

देवों के मूलभेद १५४ ४०३

देवों की केश्याओं का वर्णन १५४ ४०३

देवों के उत्तर भेद १५४-१५५ ४०३

देवों में छत्र आदिकी व्यवस्था १५५-१५६ ४०४

देवों में इन्द्रिय सुख का वर्णन १५६-१५८ ४०४

भवनवासियों के दश भेद १५८ ४०५

ज्योतिषी के आठ भेद १५९ ४०५

ज्योतिषी देवों के भेद तथा

निवास, पृथिवीतल से

ऊँचाई आदि १५९-१६० ४०५-६

ज्योतिषी देवों की गति का

नियम १६० ४०६

द्वीप और समुद्रों में ज्योतिषी-

देवों की संख्या १६०-१६१ ४०६

ज्योतिषी देवों के निमित्त से

व्यवहार काल की प्रवृत्ति १६१ ४०६

मानुषोत्तर पर्वत के बाहर

ज्योतिषी देव अवस्थित हैं १६१ ४०६

ज्योतिषी देवों के पिशाचों का

विस्तार १६१ ४०६-७

वैमानिक देवों का स्वरूप,

भेद, स्थान आदि १६२ ४०७

सोलह रत्नों के नाम तथा

पटलों का वर्णन १६२-१६६ ४०७-१०

वैमानिक देवों में गरुडारचें

विशेषता १६६-१६७ ४१०

वैमानिक देवों के शरीर की

ऊँचाई १६७ ४१०

वैमानिक देवों की संख्याएँ १६७-१६८ ४१०

कल्प कहाँ हैं १६८ ४११

लोकान्तिक देवों का स्वरूप,

स्थान और भेद १६८-१६९ ४११

विनाश आदि विमानों के देवों

को कितने भव धारण करते

पढ़ते हैं १६९-१७० ४१२

निर्धनत्व का स्वरूप १७० ४१२

देवों की आयु का वर्णन १७०-१७७ ४१२-४१५

पाँचवाँ अध्याय

अजीवकाय द्रव्यों के नाम १७८ ४१६

द्रव्य कितने हैं १७९ ४१६

वैशेषिकानिमत द्रव्यों का

लक्षण १८० ४१६

द्रव्यों की विशेषता १८१-१८२ ४१७-४१८

द्रव्यों के प्रदेशों की संख्या १८२-१८४ ४१८

जीवादि द्रव्यों का निवास १८४-१८६ ४१९

धर्मादि द्रव्यों का स्वभाव १८८-१९२ ४२०

पुद्गल द्रव्य का लक्षण १९५-१९८ ४२०-४२३

पुद्गल के भेद १९८ ४२३

सूक्ष्म और अणु की उत्पत्ति

कैसे होती है ? १९९-२०० ४२३-४२८

द्रव्य का लक्षण २००-२०१ ४२८

नित्यता लक्षण २०१-२०२ ४२८

वस्तु में अनेक धर्मों की सिद्धि २०२ ४२८-४३०

पुद्गल परमाणुओं के परस्पर

वन्धन होने का नियम २०३-२०५ ४३०

कर्म की विशेषता २०६ ४३१

द्रव्य का लक्षण २०७-२०८ ४३१

कालद्रव्य का वर्णन २०८-२०९ ४३२

गुण और पर्याय का लक्षण २१० ४३३

छठवाँ अध्याय

योग का लक्षण २११ ४३४

आत्मवत् लक्षण २११-२१२ ४३४

शुद्ध अणुम योग के निमित्त से

For Private And Personal Use Only

१०६

विषयसूची

निर्जराभा व्रणन	२०१-२०६	१७७	स्वाध्यायके पांच भेद	३०४-३०५	४९६
प्रदेशबन्धना स्वरूप	२०६-२०७	४७७	व्युत्पत्तिके दो भेद	३०५	४९६
गुणद्वयकी प्रकृतियाँ	२०७	४७८	ध्यानका स्वरूप और समय	३०५-३०६	४९७
प्रापकमेंकी प्रकृतिदी	२०८	४७८	ध्यान के भेद	३०६	४९७
नवम अध्याय			आर्तध्यानके भेद और स्वरूप	३०७	४९८
संघट्ट का लक्षण	२०९	४७९	आर्तध्यानाका न्यायी	३०८	४९८
मिश्रान्त आदि गण स्थानोंके कित			गौडध्यानका स्वरूप और स्वामी	३०८	४९९
कित कर्म प्रकृतियों का संघट्ट			अर्धध्यानाका स्वरूप	३०९	४९९
होता है	२०९-२८०	४७९-८०	शुक्लध्यानका स्वामी	३१०	५००
गुणस्थानोंका स्वरूप और			शुक्लध्यानके भेद	३१०	५००
समय	२८१-२८२	४८०-८१	किस शुक्लध्यानमें कौनसा		
संघट्टके कारण	२८२	४८०	योग होता है	३१०-३११	५००
संघट्ट और निर्जरा का			प्रथम और द्वितीय मुकुल		
कारण यह	२८३	४८२	ध्यानोकी विशेषता	३११	५००
शुक्तिका स्वरूप	२८३	४८२	विनिर्मुक्ता लक्षण	३११	५०१
गमितिका स्वरूप और भेद	२८४-२८५	४८३	बीजाका लक्षण	३१२-३१३	५०१
अर्धके भेद और स्वरूप	२८४-२८५	४८३-८४	सम्यग्दृष्टि आदि जीवोंमें		
आहू भावनाओंका स्वरूप	२८६-२९०	४८४-८६	निर्जराकी विशेषता	३१३-३१४	५०२
परीपह नष्ट का उपदेश	२९१	४८६	निर्गन्धके भेद	३१४-३१५	५०३
परीपहके भेद और स्वरूप	२९१-२९५	४८६-८९	मुलाक आदि निरोन्धोंमें पद-		
नित्य गुणस्थानमें कितनी			स्वयं भेदके कारण	३१५-३१७	५०३-५०५
परीपह होती है	२९६-३१८	४८९-९१	दशम अध्याय		
किंग कर्मके उदयमें कितनी			केवलज्ञान उत्पत्तिके कारण	३१८-३१९	५०६
परीपह होती है	३१८-३१९	४९१	संज्ञका स्वरूप और कारण	३१९-३२०	५०६-५०७
एक जीवके एक साथ कितनी			मुक्तजीवके कित कित अ-		
परीपह हो सकती है	३१९	४९१	साधारण भावोंका नाश		
चान्द्रिक भेद और स्वरूप	३१९-३२०	४९२	हो जाता है	३२०-३२१	५०८
बाह्यताके छह भेद	३२०-३२१	४९३	मुक्त होनेके बाद जीव ऊर्ध्व-		
अन्तरगतके छह भेद	३२१	४९३	गमन करता है	३२१	५०८
अन्तरगतके प्रमेद	३२२	४९४	ऊर्ध्वगमनके हेतु	३२१-३२२	५०८
प्रायश्चित्तके ती भेद और			ऊर्ध्वगमनके विषयमें दृष्टान्त	३२२-३२३	५०८
स्वरूप	३२२-३२३	४९४	मुक्तजीवोंके लोचने अन्धने ही क्यों		
विनष्टके चार भेद	३२३-३२४	४९५	दृष्ट हो जाता है	३२३	५०९
श्रीगान्धर्वके दश भेद	३२४	४९५	मुक्तजीवोंमें गणपर भेद-		
			व्यवहारके कारण	३२३-३२५	५०९-१११

त त्त्वा र्थ वृ त्तिः

“तन्त्रार्थध्वजकर्तारम् उमास्वातिस्तुनीश्वरम् ।
श्रुतकेवलिदेखीयं वन्देऽहं गुणमन्दिरम् ॥”

—नगरताल्लुक-मिठालेख सं० ४६

“श्रुतसागरकृतिवरवचनामृतपानमत्र पैर्विहितम् ।
जन्मजराभरणहरं निरन्तरं तैः शिषं लब्धम् ॥”

—जिनसहस्रनामटीका

श्रीमदुमास्वामिविरचितस्य

तत्त्वार्थसूत्रस्य

श्रीश्रुतसागरस्वरिचिता

तत्त्वार्थवृत्तिः

[प्रथमोऽध्यायः]

सिद्धोमास्वामिपूज्यं जिनवरकृपणं वीरमुत्तीरमात्रं
श्रीमन्तं पूज्यपादं गुणनिधिमधियन् सत्प्रभाचन्द्रमिन्द्रम् ।

श्रीविद्यानन्दश्रीशं गतप्रलम्बकलङ्कार्यमानस्य रम्यं

घस्ये तत्त्वार्थवृत्तिं निजविभवतयाऽहं भूतोदन्वक्षस्यः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदुमास्वामिभट्टारकः कलिकालगणधरदेवो महामुनिभण्डलीसंसेवित- ५
पादपद्मः कस्मिंश्चिदाश्रमपदे सुस्थितः मनोवाक्कायसरत्नतया चार्चयन्मोऽपि निजमूर्त्त्या
साक्षान्मोक्षमार्गं कथयन्निव सर्वप्राणिहितोपदेशीरूकार्यः समर्थजनसमाश्रितः निर्धन्वा-
चार्यवर्यः अतिनिकटीभवत्परमनिर्वाणोनासन्नभज्येन 'ह्रैयाकनाम्ना भव्यवरपुष्करीकेण
सम्पृष्टः 'मंगवन्, किमात्मने हितम् ?' इति । भगवानपि तत्परनवज्ञात् 'सम्यग्दर्शनज्ञान-
चारित्र्यलक्षणोपलक्षितसन्मार्गसम्प्राप्तो मोक्षो दितः' इति प्रतिपादयितुकाम इष्टदेवता- १०
विशेषं नमस्करोति-

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेस्तारं कर्मभूभूताम् ।

ज्ञातारं विद्वत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये ॥ १ ॥

वन्दे नमस्करोमि । कः ? कर्तोहमुमास्वामिनामाचार्यः सव्यजीवविश्रामस्थानप्रायः ।
किमर्थं वन्दे ? तद्गुणलब्धये । तस्य भगवतः सर्वज्ञवीतरागस्य गुणास्तद्गुणाः, तेषां १५
लब्धिः प्राप्तिः तद्गुणलब्धिः, तादृ तद्गुणलब्धये । 'के तस्य गुणाः' इति प्रश्ने मगवद्-
गुणव्यवगर्भितं विशेषणवदमाह । कथम्भूतं सर्वज्ञवीतरागम् ? मोक्षमार्गस्य नेतारम् । मोक्षः
। सर्वकर्मविप्रयोगलक्षणः, तस्य मार्गः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यलक्षणो वक्ष्यमाणो मोक्षमार्गः,

१ इतिसागरः । २ मौनवानपि । ३-जनमाभि-व० । ४ निम-ता० । ५ ह्रैयाक-व० ।

ह्रैयाकि-आ० । एतद्वामा आचकः । ६ भगवन्न कि-व० ।

२

तत्त्वार्थवृत्तौ

तस्य नेतारं प्रापकं नायकम् । पुनरपि कथम्भूतम् ? भेत्तारं चूर्णीकर्तारं मूलादुन्मूलक-
मित्यर्थः । केषाम् ? कर्मभूताम् । कर्मणि ज्ञानावरणादीनि, तान्येव भूयतः पर्वताः
कर्मभूतः, तेषां कर्मभूतानां कर्मगिरीणाम् । भूयोऽपि किञ्चिद्विष्टम् ? ज्ञातारं सम्यक्
स्वरूपज्ञायकम् । केषाम् ? विरवदत्त्वानाम्, विद्वानि समस्तानि तानि च तानि तत्त्वानि
५ विरवतत्त्वानि, तेषां विरवतत्त्वानाम् । अत्रायं भाष्यः—सर्वज्ञवीतरागद्वन्द्वोऽप्याहारेण
लब्धः, तस्यानन्तगुणस्यासाधारणगुणा मुख्यत्वेन मोक्षमार्गनेकत्वं कर्मभूयस्त्व-
विरवतत्त्वज्ञातृत्वलक्षणास्त्रयः, तत्राप्तये ह्ययर्थः ।

अथ द्वैयांकः प्राह—यथात्मने हितो मोक्षः, किं तर्हि तस्य स्वरूपम् ? तस्य च
मोक्षस्य प्राप्तेरुपायः कः ? “भगवानाह—मोक्षस्येदं स्वरूपम् । इदं किम् ? जीवस्य
१० समस्तकर्ममलकच्छूदितत्वम्, अशरीरत्वम्, अचिन्तनीयनैसर्गिकज्ञानादिगुणसहिता-
व्यावाधसौख्यम्, ईदृशमात्यन्तिकमवस्थान्तरं मोक्ष उच्यते । स तु मोक्षोऽतीवः परोक्षः
लक्ष्यस्थानां प्रवादिनाम् । ते तु तीर्थंकरस्मन्यास्त्यर्थंकरमात्मानं मन्यन्ते न तु ते तीर्थंकराः
परस्परविरुद्धार्थीभिधायित्वान्, तेषां वाचः “मोक्षस्वरूपं न स्पृशन्ति । कस्मात् ?
युक्तयाभासनिषन्धना यस्मात् । कस्माद्युक्तयाभासनिषन्धनास्तद्वाचः ?

१५ यतः “केचित् चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति परिकल्पयन्ति । तच्चैतन्यं ज्ञेयाकारपरि-
च्छेदपराङ्मुखम् । तच्चैतन्यं विद्यमानमप्यविद्यमानम् । किं न ? स्वरविषाजवत् । कस्मात् ?
निराकारत्वात् । कोऽर्थः ? स्वरूपव्यवसायलक्षणाकारशून्यत्वात् ।

“केचित् पुरुषस्य बुद्ध्यादिवैदोषिकगुणोच्छेदो मोक्ष इति परिकल्पयन्ति । तत्पि
परिकल्पनं सिद्ध्यैव । कस्मात् ? विशेषलक्षणशून्यस्य वस्तुनोऽवस्थितत्वात् ।

३ च तत्त्वानि आ० । २-गस्य गुणं आ० । ३ द्वैयानकः आ०, ब० । द्वैयाध्यानात्मकः
ब० । द्वैयायकः द० । ४ यथात्म-ब० । ५ स भग-भा०, ब० । ६-य स्वाभाविकनै-ब० ।
नै-ब० । ७ मोक्षं स्व-आ० । ८ सांख्याः । “चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति”—योगभा०
११९ । “तदा इष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्”—योगसू० ११३ । ९ “तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ
बुद्धावेव वर्तमानौ कथं पुनरेव व्यपदिश्येते इति ? यथा विजगः परावयो वा योदयुः वर्तमानः
एवमिति व्यपदिश्यते स इति तस्य फलस्य भोक्तेति, एवं बन्धमोक्षौ बुद्धावेव वर्तमानौ
पुरुषे व्यपदिश्येते, स हि तस्य फलत्वं भोक्तेति, बुद्धेरेव पुरुषार्थपरिसमाप्तिर्बन्धः तदवस्थितौ मोक्ष
इति । एतेन ग्रहणधारणोदापोहतत्त्वानाभिविवेक्षा बुद्धौ वर्तमानाः पुरुषेऽप्यतोऽपितद्वन्धाः स
हि तत्त्वस्य भोक्तेति ।”—योगभा० १११८ । १० वैशेषिकाः । “नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तोच्छि-
त्तिर्भोक्षः ।”—प्रश० ४५० ५० ६३८ । “आत्यन्तिकं दुःखव्यावृत्तिरपवर्गो न सावधिषा द्विविधदुःख-
वर्मादीनां सर्वनाम्ना सर्वनामात्मगुणानां दुःखावनराद् अत्यन्तग्रहणेन च सर्वनाम्ना तद्विषयाभिव्यानात् ।
नवानामात्मगुणानां बुद्धिसुखदुःखेन्द्रियप्रपञ्चधर्माधर्मसंस्काराणां निर्मूलोच्छेदोऽपवर्ग इत्युक्तं भवति ।
यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्नाः वाचनादप्यः । तावदात्यन्तिकी बुःखव्यावृत्तिर्नवकल्प्यते ।”—व्यापर्व० ।
५० ५०८ ।

प्रथमोऽध्यायः

३

‘केचित्तु आत्मनिर्वाणं प्रदीपनिर्वाणकल्पं परिकल्पयन्ति । तैरात्मनिर्वाणस्य स्वरविषाणकल्पनासदृशी परिकल्पना स्वयम्भाहत्य समर्थिता, दृष्टात् ‘समर्थितेत्यर्थः । यद्येवं मोक्षस्वरूपं मिथ्या, तर्हि परमार्थं मोक्षस्वरूपं किम् ? तदग्रे कथयिष्यामो वयम् ।

मोक्षस्य मान्देरुपायमपि प्रवादितो विसंवदन्ते । ‘केचिच्चारित्रनिरपेक्षं ज्ञानमेव मोक्षोपायं’ मन्वते । केचित् ब्रह्मानमात्रमेव मोक्षोपायं जानन्ति । ‘केचित् ज्ञाननिरपेक्षं चारित्रमेव मोक्षोपायं जल्पन्ति । तदपि मिथ्या । ‘व्यस्तैर्ज्ञानादिभिर्मोक्षप्राप्तेरुपायो न भवति । यथा कश्चित् व्याधिपराभूतो व्याधिविनाशकभेषजज्ञानेनैवोल्लाघो न भवति भेषजोपयोगं विना, तथा चारित्रहीनो ज्ञानमात्रान्मोक्षं न लभते । यथा कश्चिद्वैषध-माचरमपि औषधस्वरूपमजानन् उल्लाघो न भवति तथाऽऽचारयान् ‘प्लाभज्ञानरहितो’ मोक्षं न लभते । यथा कश्चिद्वैषधरुचिररहितः तत्स्वरूपं जानन्नप्यौषधं नाचरति सोऽप्यु- १० ल्लाघो न भवति, तथात्मा ब्रह्मानरहितो ज्ञानचारित्राभ्यां मोक्षं न लभते’ । तदुक्तम्—

“ज्ञानं पञ्जी क्रिया चान्धे निःश्वदे नार्थकृत्वद्वयम् ।

ततो ज्ञानक्रियाभ्रद्धात्रयं तत्पदकारणम् ॥” [यरा० उ० पृ० २७१]

१ नौद्वारः । “यस्मिन् न जातिर्न जरा न मृत्युर्न व्याधयो ताप्रियसंश्रयोः । नेच्छा विश्व प्रियविषयोः क्षेमं पदं नैदिकमप्युत तत् ॥ दीपो यथा निर्गुतिमभ्युपेतो नैवावनि गच्छति नान्तरिक्षम् । दिशं न काञ्चिदिशं न काञ्चित् रनेहृणात् केवलेति ज्ञानम् ॥ एषं कृती निर्गुतिमभ्युपेतो नैवावनि गच्छति नान्तरिक्षम् । दिशं न काञ्चिदिशं न काञ्चित् रनेहृणात् केवलेति शान्तिम् ॥” -सौन्दर्य ११।२४-२९ । “प्रदीपत्येक निर्वाणं विमोक्षत्यत्र चेतसि ॥” -प्र० वार्त्तिकसू० १।४५ । २-शं परि-४० । ३-माहृत्य भा०, द०, ४० । ४ समप्यते इ-४० । ५ १।४, २०।२ भूषणैः । ६ त्रैयायिकादयः । ७ मन्वते भा०, ४०, ४, द० । ८ भीमसकाः । ९ तैर्ज्ञ-भा० ४०, द० । १०-प्राप्तना ज्ञा-भा०, द०, द० । ११-तो आत्मानादिज्योतिःस्वरूपमन्यमानो मोक्षं लभते । कस्मात् । आत्मनोऽनादिज्योतिस्त्वात्, आत्मा आत्मानमनादिज्योतिस्त्वं मन्यमानो मोक्षं लभते यथा-भा०, द०, ४० । १२ “तथा हि-सकृन्निष्कृत्य प्राप्तमन्त्रतः प्रपेक्षदीनालक्षणात् ब्रह्माभावात्-संश्रयान्नोद् इति सिद्धान्तवैशेषिकः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायान्यविशेषाभावाविधानात् संश्रय-वैधर्मावबोधतन्नात् ज्ञानमात्रान्नोद् इति तर्किकवैशेषिकः । त्रिकालमसोद्बधूलनेकालहृदुक्रमदान-प्रदक्षिणीकरणस्मिद्वन्नादिक्रियाकाण्डमाधानुष्ठानादेव नोद् इति पाशुपताः । सर्वेषु पेदापिगभक्ष्य-भक्ष्यादिषु निश्कलत्वान्नोद् इति कालाचार्यकाः । तथा च चित्रिकमस्तोक्तिः-मदिरामोदपेदुर्बदनसरस-प्रसन्नहृदयः, सन्याससनीपदिनिवेदितशक्तिः शक्तिमुद्रासनधरा स्वयमुद्रामादेवकशायमाणो नित्यामन्त्रेण पार्षतीश्वरमाराधयेदिति मोक्षः । प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाख्यातेमोक्ष इति साङ्ख्यः । नैरात्म्यादिनिवेदित-समाधानात् मोक्ष इति दशमलक्षित्याः । अज्ञानाद्वानादिह स्वभावादेव काष्ठुण्योत्कर्षप्रवृत्तस्य चित्तस्य न कुतश्चिद्विशुद्धिरिति जैमिनीयाः । सति धर्मिणि धर्माधिन्यन्ते ततः परलोकिनोऽभावात् परलोकभावे कल्याणो मोक्ष इति समवायसमस्तनास्तिकाधिपत्या भार्गवस्याः । परमब्रह्मदर्शनवशादशेषभेदसंवेदना-विद्याविनाशान्नोद् इति वेदान्तवादिनः ।” -प्र० भाष्य- १।१ ।

४

तत्त्वार्थवृत्तौ

[११-२]

अथ 'येन समस्तेन मोक्षो भवति तत्किम् ?' इति प्रश्ने सूत्रमिदमाचार्योः प्राहुः—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गाः ॥ १ ॥

सम्यक्ज्ञानः प्रत्येकं प्रयुज्यते । तेन सम्यग्दर्शनं च सम्यग्ज्ञानं च सम्यक्चारित्रं च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि, समीचीनानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणीत्यर्थः । तत्र जीवादि-
५ पदार्थानां यथावत् प्रतिपत्तिविषयं अज्ञानं सम्यग्दर्शनम् । येन येन प्रकारेण जीवावयः पदार्था व्यवस्थिता वर्तन्ते तेन तेन प्रकारेण मोहसंशयविपर्ययरहितं परिज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । मोह इति अनध्यवसायपयौयः । संशयः सन्देहः । विपर्ययो विपरीतत्वम् । तैः रहितं सम्यग्ज्ञानमित्यर्थः । संसारहेतुभूतक्रियानिवृत्त्युद्यतस्य तत्त्वज्ञानवतः पुरुषस्य कर्मादानकारणक्रियोपरमं जमज्ञानपूर्वकारणरहितं सम्यक्चारित्रम् । एतानि समुपेतानि
१० मोक्षस्य मार्गो भवति ।

अथ सम्यग्दर्शनलक्षणोपलक्षणार्थं सूत्रमिदं निर्दिशन्ति सूरयः—

तत्त्वार्थज्ञानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥

योऽर्थो यथा व्यवस्थितस्तत्त्वार्थस्य तयाभावो भवति तत्त्वमुच्यते । अर्यते गम्यते ज्ञायते निश्चीयते इत्यर्थः । “उपिकुण्डिगतिभ्यस्थः ॥” [कात० उ० ५।६३] तत्त्वेन अर्थः
१५ तत्त्वार्थः । तत्त्वमेव वाऽर्थस्तत्त्वार्थः । तत्त्वार्थस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्य अज्ञा हविः तत्त्वार्थज्ञानं सम्यग्दर्शनं भवतीति वेदितव्यम् । तत्त्वार्थस्तु जीवादिष्वेव्यते । न तु अर्थ-
ज्ञेने प्रयोजनाभिधेयधनादिकं प्राप्नुय, तच्छब्दानस्य मोक्षप्राप्तेरयुक्तत्वात् । अर्थज्ञान-
स्थानेकार्यत्वम् । तदुक्तम्—

“इतौ प्रयोजने वाच्ये निवृत्तौ विषये तथा ।

२० प्रकृते वस्तुनि द्रष्टव्ये अर्थश्चन्दः प्रवर्तते ॥” []

ननु दर्शनमवलोकनं अज्ञानं कथं घटते ? सत्यम् ; धातुनामनेकार्थत्वात् ।
रुच्यर्थे दृशियातुवर्तते । ‘दृशिर् प्रेक्षणं’ प्रेक्षणार्थस्तु प्रसिद्धोऽप्यर्थोऽत्र मोक्षमार्गप्रकरणे
स्यज्यते । तत्त्वार्थज्ञानमात्मपरिणामः सिद्धिसाधनं घटते । स तु परिणामो मव्यात्मन एव
भवति । प्रेक्षणलक्षणस्त्वर्थः चक्षुरादिनिमित्तो वर्तते । स तु सर्वेषां संसारिणां जीवानां
२५ साधारणोऽस्ति । स मोक्षमार्गावयवो न सङ्गच्छते ।

तत्त्वस्यग्दर्शनं विप्रकारम्—सरागम्, वीतरागञ्च । तत्र सरागं सम्यग्दर्शनं प्रशमसंवेगानुक्कम्पास्तित्तयैरभिव्यज्यते । तत्र रागादिष्वेभ्यश्चेतोनिवर्तनं प्रशमः । शारीर-

१-यः संश-आ०, व०, ६० । २-रममज्ञ-आ०, व०, ६०, ६० । ३ भवति का० ।

४ भवेत् का० । भवं त-व० । ५ उपिअभिग-आ०, व० । उपिअभि-६० । ६ अज्ञार्थ-
६-का० । ७ ननु अ-आ०, व० । ८ प्रयोजनादिअज्ञानस्य । ९ तुलना-“अर्थोऽभिधेयैवैव
प्रयोजननिवृत्तितु”-अमरः, नाममा० । “अर्थः प्रयोजने वित्ते हेत्वमिद्रायवस्तुषु । शब्दाभिधेये विरते
स्याभिहितप्रकारयोः ॥”-विश्वको० । १० सम्यग्दर्शनं व० ।

११३]

प्रथमोऽध्यायः

६

मानसागन्तुवेदनाप्रसारात् संसाराद्भयं संवेगः । सर्वेषु प्राणिषु चित्तरय दयार्द्रत्वमनुकम्पा ।

आप्तश्रुतप्रतप्तस्थेषु अस्तित्वयुक्तं मन आस्तित्वमुच्यते । दया चोक्तम्—

“यत्रागादिषु क्षेपेषु चित्तवृत्तिनिवर्हेणम् ।

तं प्राहुः प्रथमं प्राज्ञाः समस्तवृत्तभूषणम् ॥ १ ॥

शारीरमानसागन्तुवेदनाप्रभवाद्भवात् ।

५

स्वमेन्द्रबालसङ्कल्पाद्वीतिः संवेग उच्यते ॥ २ ॥

तत्त्वे सर्वत्र चित्तस्थ दयार्द्रत्वं दयात्मकः ।

धर्मस्य परमं मूलमनुकम्पा प्रचक्षते ॥ ३ ॥

आप्ते श्रुते व्रते तत्त्वे चित्तमस्तित्वसंयुतम् ।

आस्तित्वमास्तिकैरुक्तं भुक्तिभुक्तिधरे नरे ॥ ४ ॥”

१०

[यश० उ० पृ० ३२३] इति ।

वीतरागं सम्यग्दर्शनम् आत्मविशुद्धिमात्रम् ।

‘अथेहं सम्यग्दर्शनं जीवादिपदार्थगोचरं कथमुत्पद्यते’ इति प्रश्ने सूत्रमिदं ‘ब्रुवन्ति—

नमिसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

तत्-सम्यग्दर्शनम्, निसर्गात् स्वभावात् उत्पद्यते । वा-अथवा, अधिगमात्— १५
अर्थावबोधान् उत्पद्यते ।

ननु निसर्गाजं सम्यग्दर्शनम् अर्थाधिगमं प्राप्योत्पद्यते, न वा ? यदि अर्थाधिगमं प्राप्योत्पद्यते; तर्हि तदपि निसर्गाजमपि अधिगमजमेव भवति, अर्थान्तरं न वर्तते, किमर्थं सम्यग्दर्शनोत्पत्तेर्द्विविध्यम् ? अविज्ञाततत्त्वस्य अर्थब्रह्मानं न सङ्गच्छत एव । सत्यम् ; निसर्गाजोऽधिगमजे च सम्यग्दर्शनेऽन्तरङ्गं कारणं दर्शनमोहस्योपक्षमः— दर्शनमोहस्य क्षयो— २० वा दर्शनमोहस्य क्षयोपक्षमो वा ‘सहस्रमेव कारणं वर्तते । तस्मिन् सहस्रे कारणे सति यत्सम्यग्दर्शनं बाह्योपदेशं विनोत्पद्यते तत् सम्यग्दर्शनं निसर्गाजमुच्यते । यत् सम्यग्दर्शनं परोपदेशेनोत्पद्यते तदधिगमजमुच्यते । नैसर्गिकमपि सम्यग्दर्शनं गुरोरङ्गकारित्वान्न स्वाभाविकमुच्यते न तु गुरूपदेशं विना प्रायेण तदपि जायते ।

तसु तच्छब्दस्य ग्रहणं किसर्थम् ? “अनन्तरस्य त्रिविधः प्रतिषेधो वा” [पा० २५ महा० १ २४७] इति परिभाषणात् ‘निसर्गादधिगमाद्वा’ ईदृशेनैव सूत्रेण अनन्तरं सम्यग्दर्शनमेव कथ्यते तेन सूत्रे तच्छब्दस्य वैयर्थ्यम् ; सत्यम् ; यथा सम्यग्दर्शनमनन्तरं वर्तते तथा मोक्षमार्गाज्ञव्योऽपि प्रत्यासन्नो वर्तते, “प्रत्यासन्नोऽधिगमं ब्रूयात्” [] इति परिभाषणात् मोक्षमार्गा निसर्गादधिगमाद्वा भवतीत्यर्थं उत्पद्यते । तच्छब्देन तु सम्यग्दर्शनमेवाकृत्यते तेन तच्छब्दग्रहणे दोषो नास्ति ।

३०

१-तत्-४० । २-‘प्रमथामयात्’-४४७ । ३-आतिः ४० । ४-त्वस्तुतन् ४०, ४० ।

५-अथेहं स-आ०, ४० । ६-ब्रुवन्त्याचार्यः आ०, ४०, ४० । ७-न च आ०, ४०, ४०, ४० ।

८-‘दर्शनमोहस्य क्षयो वा’ इति नास्ति ता० । ९-सहस्राका-४० ।

अथ किं तत् तत्त्वम्, यस्य श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं भवति ? इति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते^१—

जीवाजीवाऽऽस्त्वबन्धसंवरनिर्जराभोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥

जीवश्चाजीवश्चाऽऽस्त्वबन्धं बन्धश्च संवरश्च निर्जरा च मोक्षश्च जीवाजीवाऽऽस्त्वबन्ध-
संवरनिर्जराभोक्षाः, एते सप्त पदार्थाः तत्त्वं भवति । तत्र ज्ञानादिभेदेनानेकप्रकारा चेतेन,
५ सा लक्षणं यस्य स जीव उच्यते । यस्य तु ज्ञानदर्शनादिलक्षणं नास्ति स पुद्गलधर्माधर्मा-
ऽऽकाशकाललक्षणोऽजीवः । शुभाशुभकर्मभागमनद्वारलक्षणं आत्मव उच्यते । आत्मनः
कर्मणश्च परस्परप्रदेशातुप्रवेशस्यभावो बन्धः । आत्मनिरोधरूपः संवरः । एकदेशेन
कर्मक्षयो निर्जरा । सर्वकर्मक्षयलक्षणो मोक्षः ।

सर्वं फलं जीवाधीनं तेन जीवस्य महणं प्रथमम् । जीवस्योपकारकोऽजीवः, तेन
१० जीवानन्तरमजीवप्रवृत्तम् । जीवाजीवोभयगोचरत्वात् तत्त्वश्चास्त्वोपादानम् । आत्मव-
पूर्वको बन्धो भवतीति कारणात् आत्मवादनन्तरं बन्धश्चाकारः । बन्धप्रतिबन्धकः संवरः,
तेन बन्धादनन्तरं संवराभिधानम् । संवृतस्य निर्जरा भवतीति कारणात् संवरानन्तरं निर्ज-
राव्ययम् । मोक्षस्त्वन्ते प्राप्यते तेन मोक्षस्याभिधानमन्ते कृतम् ।

आत्मवबन्धयोरन्तर्भावान् पुण्यपापपदार्थद्वयस्य महणं न कृतम् । एवं चेदात्म-
१५ वोऽपि जीवाजीवयोरन्तर्भवति, तत्प्रमहणमप्यनर्थकम् ; तन्न; इह मोक्षशास्त्रे प्रधानभूतो
मोक्षः, स तु अवश्यमेव वक्तव्यः । मोक्षस्तु संसारपूर्वको भवति । संसारस्य मुख्यहेतुरा-
त्मनो बन्धश्च । मोक्षस्य मुख्यं कारणं संवरो निर्जरा च । तेन कारणेन प्रधानहेतुमन्तौ
संसारमोक्षौ, संसारमोक्षलक्षणफलप्रदर्शनार्थमात्मवाहयः पृथग्यपदिश्यन्ते । तत्रात्मव-
बन्धयोः फलं संसारः, संवरनिर्जरायोः फलं मोक्षः, हेतुहेतुभूतोः फलत्वेन निदर्शनम्, दृष्टा-
२० न्तभूताश्चत्वारः तेषां चतुर्णामात्मवार्त्तानां पृथग्यपदेशो विहितः विशेषेण प्रदर्शनार्थम् ।

यदि संसारमोक्षयोर्भेद एते चत्वारोऽन्तर्भवन्ति तर्हि पृथक् किमिति व्यप-
दिश्यन्ते ? साधूक्तं भवता, सामान्येऽन्तर्भूतस्यापि विशेषस्य भिन्नोपादानं कार्यार्थं^२ दि-
दृश्यते, यथा क्षत्रियाः समागताः, तन्मध्ये शूरावर्मापि समागत इत्युक्ते “शूरावर्मा कि-
म् क्षत्रियो न भवति ? स्या आत्मवाहयश्च ।

२५ जीवाहयः सप्त ब्रह्मवचनानि, तत्त्वज्ञानस्तु साववाची^३, तेषां तस्य च समाना-
धिकरण्यात् कथं घटते-“जीवादयः किञ्च तत्त्वम्” इति । सत्यम् ; अव्यतिरेकतया तत्त्व-
भावाभ्यारोपसया च समानाधिकरणता भवत्येव । “लिङ्गसङ्घस्यव्यतिक्रमस्तु न दृश्यते,
अजहङ्गिहृदित्वान् । एवं ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः’ इत्यत्रापि योजनार्थम् ।

१ किं तत्त्वं ६० । २-ते स्वाभिना आ०, ४०, ६० । ३ भवति ता० । ४-नालङ्क-जा०,
४० । ५ स तु ४० । ६ परस्परं प्र-३० । ७ आत्मवान-६० । ८ मुख्यका-१०, ६० । ९ दृष्टान्ताद्य-
६०, ४० । १०-सं ह-६० । ११ शूरावर्मापि किं ४० । १२-वाची स्मृता-जा० । १३-वाचकः ते-
जा०, ६०, ४० । १४-आवाप्यशरोपसारतया जा०, ४०, ६० । १५ मोक्षाः इत्यत्र पुल्लिङ्गं
अत्रबन्धनकं ‘तत्त्वम्’ इत्यत्र च अर्थसंकोचजन्यत्वं इति ध्यातव्यम् ।

(14)

प्रथमोऽध्यायः

७

अथ सम्यग्दर्शनादिजीवादिव्यवहारव्यभिचारप्रतिषेधनिमित्तं सूत्रमुच्यते—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्प्राप्तिः ॥ ५ ॥

नाम च स्थापना च द्रव्यं च आशब्धं नामस्थापनाद्रव्यभावाः, तेषां नाम-
स्थापनाद्रव्यभावतः, तेषां सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनाञ्च न्यासः प्रमाणनियतीक्षेपः
तद्व्यासः । अस्यायमर्थः—अतद्गुणे वस्तुनि संव्यवहारप्रवर्धननिमित्तं पुरुषकारात् ह्येतान् ५
नियुज्यमानं 'संज्ञाकर्ष' नामकर्म कथ्यते । अतद्गुणे वस्तुनिति कोऽर्थः ? न विद्यन्ते शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तास्ते 'जगत्प्रसिद्धा जातिगुणक्रियाद्रव्यलक्षणा गुणा विशेषणानि यस्मिन् वस्तुनि
तद्वस्तु 'अतद्गुणम्' तस्मिन् अतद्गुणे । तदुक्तम्—

“द्रव्यक्रियाजातिगुणप्रभेदैर्विर्त्यकर्तृद्विजपाटलादौ ।

शब्दप्रवृत्तिं मुनयो वदन्ति चतुष्टयीं शब्दविदः पुराणाः ॥ १ ॥” [] १०

काष्ठकर्मणि 'पुस्तकर्मणि' 'लेपकर्मणि' अक्षनिक्षेपे ? कोऽर्थः ? सारिनिक्षेपे घटाट-
कादिनिक्षेपे च सोऽयं मम गुरुतिर्यादि स्थाप्यमाना या सा स्थापना कथ्यते । गुणैर्गुणं
सत् प्राप्तं द्रव्यम्, गुणान् वा हस्तं गतं प्राप्तं द्रव्यम्, गुणैर्द्रव्ये द्रव्यम्, गुणान्वा द्रव्य-
तीति द्रव्यम् । द्रव्यमेव वर्तमानपर्यायसहितं भाव उच्यते ।

तथा हि—कोऽर्थः ? नामस्थापनाद्रव्यभावान् दर्शयति—नामजीवः, स्थापनाजीवः, १५
द्रव्यजीवः, आशब्दजीवश्चेति चतुर्विधो जीवराज्यो न्यस्यते । जीवनगुणं विनापि यस्य क्रय-
चित् जीवसंज्ञा विधीयते स नामजीव उच्यते । अक्षनिक्षेपादिषु जीव इति वा मनुष्यजीव
इति वा व्यवस्थाप्यमानः स्थापनाजीव उच्यते । सारिचालनसमये 'अयमर्थः' 'अर्थ गजः'
'अर्थ पशुति' इति जीवस्थापनैव वर्तते ।

द्रव्यजीवो द्विप्रकारः—आगमद्रव्यजीव—नोआगमद्रव्यजीवभेदान् । सत्र जीव- २०
प्राभृतज्ञायी मनुष्यजीवप्राभृतज्ञायी वानुपयुक्तो निःकार्य आत्मा आगमद्रव्यजीव उच्यते ।
नोआगमद्रव्यजीवस्त्रिप्रकारः—ज्ञायकक्षरीर-भावि-सद्व्यतिरिक्तमेवान् । तत्र ज्ञायकक्षरीरं
विकालगोचरं यत् ज्ञातुः क्षरीरं सत् ज्ञायकक्षरीरमुच्यते । सामान्यत्वेन नोआगमद्रव्य-
भाविजीवो न विद्यते । कस्मात् ? जीवनसामान्यस्य सर्वेषु विद्यमानत्वात् । विशेषापेक्षया
तु नोआगमद्रव्यभाविजीवस्तु विद्यत एव । कोऽसौ विशेषः ? कश्चिन् जीवो गतन्तरे २५
स्थितो वर्तते, स मनुष्यभयप्राप्तिमति सम्मुखो मनुष्यमायिजीव उच्यते । अथवा, यदा जीवावि-
प्राभृते न जानाति अमे तु ज्ञास्यति तदा भाविनोआगमद्रव्यजीव उच्यते । सद्व्यतिरिक्तः

१-नवैति-६० । २ पुरुषाकारात् भा०, ४०, ४०, ६० । ३ संज्ञा नामकर्म ४० ।

४ “नामवाक्याविषयवत्ता । यद्व्यवहारभेदेषु नाम्ना विविधोऽर्थ उच्यते इति । जातिशब्देषु
वाक्या गौरवमिति, गुणशब्देषु गुणेन शुद्ध इति । क्रियाशब्देषु क्रियाया पावक इति । द्रव्यशब्देषु
द्रव्येण दृष्टी विधाणीति ।” —प्र० समु० ख० ॥१॥ ५ उचित्यः क्लृप्तमयो मृगः । काष्ठादिद्रव्य-
निमित्तको द्रवित्व इति, करोतिक्रियानिमित्तकः करोति, द्विस्त्वजातिनिमित्तको द्विज इति, ईष्यकगुण-
निमित्तकः पाटल इति व्यवहारः । ६ बुद्धिद्रव्यादिषु जीवराशिविरचिते । ७ गोमण्डलिना क्षेपे ।

५

वस्वार्थपृथौ

[११]

कोऽर्थः १ कर्म-नोकर्मभेदः । तत्र कर्म तावत् प्रसिद्धम् । नोकर्मस्वरूपं निरूप्यते-जीवादिक-
वैक्रियिकाहारकजरीरत्रयस्य षट्पयोमीनाञ्च योग्यपुद्गलानामादानं नोकर्म ।

भावजीवो द्विप्रकारः-आगमभावजीव-नोआगमभावजीवभेदात् । तत्रागमभाव-
जीवप्राभृतविषयोपयोगाविष्टः परिणत आत्मा आगमभावजीवः कथ्यते । मनुष्यजीव-
५ प्राभृतविषयोपयोगसंयुक्तो वाऽऽत्मा आगमभावजीवः कथ्यते । नोआगमभावजीवस्वरूपं
निरूप्यते-जीवतृतीयोपयोगेण समाविष्ट आत्मा नोआगमभावजीवः । मनुष्यजीवतृतीयोपयोगेण वा
समाविष्ट आत्मा नोआगमभावजीवः कथ्यते ।

एवमजीवास्त्रयशब्दसंवरनिर्जराभोक्षाणां षण्णां सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणां त्रया-
णाञ्च नामादिनिक्षेपविधानं संयोजनीयम् । तत्किमर्थम् ? अग्रस्तुतनिराकरणार्थं प्रस्तु-
१० तस्य नामस्थापनाजीवादेर्निरूपणार्थं च ।

ननु 'नामस्थापनाद्रव्यभावतो न्यासः' इति सूत्रं कियताम्, तच्छब्दग्रहणं
किमर्थम् ? साधूक्तम् भवता; तच्छब्दग्रहणं सर्वसङ्ग्रहणार्थम् । तच्छब्दं विना प्रधान-
भूतानां सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणामेव न्यासविधिः स्यात्, तद्विषयाणां जीवादीनाम-
प्रधानानां न्यासविधिर्न स्यात् । तच्छब्दग्रहणे सति समर्थतया प्रधानानामप्रधानानाञ्च
१५ न्यासविधिर्निषेधः न शक्यते ।

अथ 'नामादिप्रस्तीर्णाधिकृततत्त्वानामधिगमः कुतो भवति ?' इति प्रश्ने सूत्रमिदं-
मुच्यते—

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

प्रमाणे च नयाश्च प्रमाणनयाः, तैः प्रमाणनयैः कृत्वा अधिगमः नामादिनिक्षेप-
२० त्रिविकथितजीवादिस्वरूपपरिज्ञानं भवति । ते प्रमाणे नयाश्च वक्ष्यन्ते । तत्र 'प्रमाणं
द्विप्रकारम्—स्वपरार्थभेदात् । तत्र स्वार्थं प्रमाणं श्रुतरहितम् । श्रुतं तु स्वार्थं परार्थं च
भवति । ज्ञानात्मकं श्रुतं स्वार्थम्, वचनात्मकं परार्थम् ।' वचनविकल्पास्तु नया उच्यन्ते ।

ननु नयशब्दः अल्पस्वरः प्रमाणशब्दो बहुस्वरः, "अल्पस्वरः" तत्र पूर्वम्"
[का० २।५।१२] इति वचनात्—नयशब्दस्य कथं पूर्वनिपातो न भवति ? साधूक्तं भवता ।
२५ उत्रैवापवादभूतं "यन्वार्चितं द्वयोः" [का० २।५।१३] इति सूत्रं वर्तते । तेन प्रमाणनया-
चित्वात् पूर्वनिपातः । अन्वार्चितं तु सर्वथा अलोप्य । प्रमाणनयार्चितत्वं कस्मात् ? नयानां
निरूपणप्रभवयोनित्वात् । प्रमाणेनार्थं ज्ञात्वाऽर्थवधारणं नय उच्यते । तेन 'सकलादेशः'

१ "उक्तं हि-अवगयगिवाण्डं पदस्य परुणागिमितं च । संसर्पिणास्यष्टं तन्वत्पद-
'धारणद्वयं च ॥"—ब० शी० मा० १ पृ० ३१ । अक० द्वि० पृ० १५३ । २-जीवादिनि—भा०, ब०,
द० । ३-ज्ञानाञ्च न्या—भा०, ब०, द० । ४-विधि निषेधं कर्तुं शक्यते भा०, ब०, द० । ५ सूत्रम्—
भा०, ब० । ६ "प्रमाणं द्विविधं स्वार्थं परार्थञ्च"—स० सि० १।६ । ७ "वचनपदा वचनवत्
अवस्था चेव हेति णववायां"—सम्प्रति० ३।३७ । ८ अव्यस्यरं तत्र च पूर्व—भा० ब० द० ।
९ "तत्रा त्रौणं अकलादेशः प्रमाणाधीनो विकलादेशो न्याजीनः"—स० सि० १।६ ।

१।७]

प्रश्नोऽध्यायः

९

प्रमाणार्थिनो विकल्पदेशो न्यायोनः । स नयो द्विप्रकारः द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकमेवात् । भावस्वरूप पर्यायार्थिकतयेन ज्ञातव्यम् । नामस्थापनाद्रव्यार्थानां त्रयाणां तत्त्वं द्रव्यार्थिकतयेन ज्ञातव्यम् । नामस्थापनाद्रव्यभावचतुष्टयं समुद्दिष्टं सर्वं प्रमाणेन ज्ञातव्यम् । तेन प्रमाणं सकलादेशो नयस्तु विकलादेश इति युक्तम् ।

अथ प्रमाणनयैरधिगता अपि जीयादयः पदार्था मूढोऽपि उपायान्तरेणाधि- ५
गम्यन्ते इत्यर्थं चेतस्यवधार्य सूत्रमिदं सूरयः प्राहुः—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

निर्दिश्यत इति निर्देशः । निर्देशश्च स्वरूपकथनम्, स्वामित्वं च अधिगतित्वम्, साधनं चोत्पत्तिकारणम्, अधिकरणं चाधारः—अधिष्ठानमिति यावत्, स्थितिश्च कालावधारणम्, विधानं च प्रकारः, निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानानि, तेभ्यः निर्देश- १०
स्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः । एभ्यः षड्भ्यः अधिगमसम्यग्दर्शनमुत्पद्यते ।

तत्र 'सम्यग्दर्शनं किम् ?' इति केनचित् प्रश्ने कृते तं प्रति सम्यग्दर्शनं स्वरूपं निरूप्यते—तत्त्वार्थब्रह्मानं सम्यग्दर्शनमिति निर्देशः । नाम स्थापना द्रव्यं भावो वा निर्देश उच्यते । 'कस्य सम्यग्दर्शनं भवति ?' इति सम्यग्दर्शनस्वामित्वप्रश्ने केनचित् कृते सति तं प्रत्युच्यते—'सामान्येन सम्यग्दर्शनस्य स्वामी जीवो भवति' इति स्वामित्वमुच्यते । १५

विरोधेण तु चतुर्दशमार्गणानुवादेन स्वामित्वमुच्यते । तत्र गत्यनुवादेन नरकगतौ समस्तपि पृथ्वीषु नारकाणां पर्याप्तकानां द्वे सम्बन्धे भवतः—औपशमिकं क्षायोपशमिकं च वेदनानुभवनादित्यर्थः । प्रथमपृथिव्यां पर्याप्तकानामपर्याप्तकानाञ्च क्षायिकं क्षायोपशमिकञ्च सम्बन्धत्वं भवति । कथम् ? नरकगतौ 'पूर्वं बद्धायुष्मस्य पश्चात् गृहीत-क्षायिकक्षायोपशमिकसम्बन्धत्वरय' अथःपृथ्वीपृष्ठावाभाजान् प्रथमपृथिव्यामपर्याप्तकानां २०
क्षायिकं क्षायोपशमिकञ्च वर्तते । ननु वेदकयुत्तरय तिर्यक्रमनुप्यनरकेपृष्ठावाभावात् कथमपर्याप्तकानां तेषां क्षायोपशमिकमिति ? सत्यम् ; क्षपणायाः प्रारम्भकेन वेदकेन युक्तस्य तत्रोत्पादे विरोधाभावात् । एवं तिरश्चास्यपर्याप्तकानां क्षायोपशमिकत्वं ज्ञातव्यम् ।

तिर्यगतौ तिरश्चां पर्याप्तकानामौपशमिकं भवति । क्षायिकं क्षायोपशमिकं पर्या- २५
प्तपर्याप्तकानामस्ति । तिरश्चीनां क्षायिकं नास्ति । वरमादिति चेत् ? उच्यते—कर्मभूमिजो मनुष्य एव दर्शनमोहक्षपणायाः प्रारम्भको भवति । क्षपणायाः प्रारम्भकालात् पूर्वं तिर्यक्षु बद्धायुष्कोऽपि उत्कृष्टभोगभूमिजतिर्यक्रमनुप्येवोत्पद्यते न तिर्यक्लोपु । तदुक्तम्—

१ —कारो भवति पर्यायार्थिकप्रव्यार्थिकमेवात् आ०, ब०, द० ।—कारो भवति इत्या-ब० ।

२ "गोमं ठवणा द्विण्णि एत दव्यट्टियस्स निक्खेवो । भावो उ पज्जवट्टियस्स पक्खणा एत परमस्यो ॥"—सम्भति० १।६ । स० सि० १।६ । जयस० ५० २६० । ३ कालावधानम् आ० ।

४ तं प्रति साद्यदर्शनी—आ०, ब०, द० । ५—न चतु-ब०, द० । ६—स्त्वमिति आ०, ब०, द० ।

७ पूर्वबद्धा-ब० ।

१०

तत्प्राप्तवृत्तौ

[१७]

“दंसणमोहकवक्काणपट्टवगो कम्मभूमिजादो दु ।

मणुसो केवल्लिमुले णिद्वग्गो चावि सव्वत्थ ॥”

[गो० जी० गा० ६४७]

औपशमिकं क्षायोपशमिकं च सम्यग्दर्शनं पर्याप्तिकानामेव तिरस्त्रिणां भवति,
५ न त्वपर्याप्तिकानां तिरस्त्रिणाम् ।

एवं मनुष्यगतौ मनुष्याणां पर्याप्तापर्याप्तिकानां क्षायिकं क्षायोपशमिकं च भवति ।
औपशमिकं पर्याप्तिकानामेव, न त्वपर्याप्तिकानाम् । मानुषीणां त्रितयमपि पर्याप्तिकानामेव,
न त्वपर्याप्तिकानाम् । क्षायिकं तु सम्यक्त्वं यत् मानुषीणामुक्तं तत् भाववेदापेक्षयैव, द्रव्य-
स्त्रीणां तु सम्यग्दर्शनं न भवत्येव ।

१० देशगतौ देशानां पर्याप्तापर्याप्तिकानां सम्यग्दर्शनत्रयमपि भवति । अपर्याप्तावस्थायां
देशानां कथसौपशमिकं भवति, औपशमिकयुक्तानां मरणसम्भवान् ? सत्यम् ; शिष्यात्व-
पूर्वकौपशमिकयुक्तानामेव मरणसम्भवोऽस्ति, वेदकपूर्वकौपशमिकयुक्तानां तु मरणसम्भ-
वोऽस्त्येव । कथम् ? वेदकपूर्वकौपशमियुक्ता नियमेन श्रेण्यारोहणं कुर्वन्ति, श्रेण्यारूढान्
(न) चारित्रमोहोपशमेन सह भूतानपेक्ष्य अपर्याप्तावस्थायामपि देशानामौपशमिकं सम्म-
१५ वति । विशेषेण तु भवनवासिनां व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां च देवानां तद्देवीनां च क्षायिकं
न वर्तते । सौधर्म्यज्ञानकल्पवासिनीनां च देवीनां क्षायिकं सम्यग्दर्शनं नास्ति ।
सौधर्म्यज्ञानकल्पवासिनीनाञ्च देवीनां पर्याप्त(ति) कानामौपशमिकं क्षायोपशमिकं च
वर्तते ॥ १ ॥

इन्द्रियानुवादेन पञ्चेन्द्रियसंज्ञिनां सम्यग्दर्शनत्रितयमप्यस्ति । एकैन्द्रियहीन्द्रिय-

२० त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणामेकमपि नास्ति ॥ २ ॥

कायानुवादेन त्रसक्यधिकानां त्रितयमपि भवति । स्थावरानामेकमपि नास्ति ॥ ३ ॥

योगानुवादेन त्रयाणां योगानां त्रितयमपि भवति । अयोगिनां क्षायिकमेकमेव ॥ ४ ॥

वेदानुवादेन वेदत्रयस्य त्रितयमपि भवति । अवैदानामौपशमिकं क्षायिकं
च ॥ ५ ॥

२५ कथायानुवादेन चतुःकथायाणां त्रितयमपि विद्यते । अकथायाणामौपशमिकं
क्षायिकं च ॥ ६ ॥

ज्ञानानुवादेन मतिश्रुतावधिमानःपर्ययज्ञानिनां त्रितयमपि दीयते । केवल्लिनां
क्षायिकमेव ॥ ७ ॥

१-जादो उ आ० । २-पर्याप्तिका-आ०, ४०, ४१, ४० । ३ वेदपूर्वकोप-ता० । वेदक-
पूर्वकोपज्ञानकल्प-३० । वेदकपूर्वकोपशमिककल्प-४० । ४ कुर्वन्तु ४० । ५ श्रेण्यारोहणं आ०,
४, ४० । ६-कं भ-४० । ७-वासिनां देवानां पर्याप्त-आ० । ८-वासिनीनां दे-४० । वासिनीनां
देवानां ४० ।

१।०]

प्रथमोऽध्यायः

११

संयमानुवादेन सामायिकछेदोपस्थापनासंयमिनां त्रितयम् । परिहारविशुद्धिसंय-
मिनां वेदकं क्षायिकं च । परिहारविशुद्धिसंयतानामौपशमिकं कस्मान्न भवतीति चेत् ?
मनःपर्ययपरिहारविशुद्धौपशमिकसम्यक्त्वाहारकर्त्तॄणां मध्येऽन्यतरसम्भवे परं त्रितयं
न भवति । एकस्मिन् मनःपर्यये तु मित्यात्वपूर्वकौपशमिकप्रतिषेधो द्रष्टव्यो न वेदकपूर्व-
कस्य । उक्तं च-

“मणयञ्जवपरिहारा उवसमसम्मत आहारया दोषिण ।

एदेसि य एगदरे सेसाणं संबवो णत्थि ॥ १ ॥”

[गो० जी० गा० ७२८]

आहारया दोषिण आहारकाहारकमिथौ सूक्ष्मसाम्प्रायिकयथाक्यातसंयमिनामौप-
शमिकं क्षायिकं च वर्तते । संयतासंयतानामसंयतानां च त्रितयं वर्तते ॥ ८ ॥ १०

दर्शानुवादेन चक्षुरचक्षुरवधिदर्शितानां सपूटष्टित्रयमपि स्यात् । केषलिनां
क्षायिकमेव ॥ ९ ॥

ज्ञेयानुवादेन षड्ज्ञेयानां सम्यक्त्वत्रयमपि स्यात् । निर्लेखानां “क्षायि-
कमेव ॥ १० ॥

भव्यानुवादेन भव्यानां त्रयमपि । अभव्यानामेकमपि नास्ति ॥ ११ ॥ १५

सम्यक्त्वानुवादेन यत्र यत्सम्यक्त्वं तत्र तदेव ॥ १२ ॥

संज्ञानुवादेन संज्ञिनां सम्यग्दर्शनत्रयमपि असंज्ञिनामेकमपि नास्ति । ये तु न
संज्ञिनो नाप्यसंज्ञिनस्तेषां क्षायिकमेव ॥ १३ ॥

आहारानुवादेन आहारकाणां सम्यग्दर्शनत्रयमपि । छद्वास्थानामाहारकाणां अति-
यमपि सम्यग्दर्शनम् । समुद्घातमाप्तानां केषलिनां क्षायिकमेव ॥ १४ ॥ २०

सम्यग्दर्शनस्य साधनं द्विप्रकारम्—आभ्यन्तर—आह्यभेदात् । तत्राभ्यन्तरं सम्यग्दर्श-
नस्य साधनं दर्शनमोहस्योपशमः, क्षयोपशमः, क्षयो वा ।

बाह्यं सम्यग्दर्शनस्य साधनं तारकाणां प्रथमद्वितीयतृतीयनरकभूमिषु केषाञ्चि-
ज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणं केषाञ्चिद्धेदनानुभवनम् । चतुर्थ्यादिसप्तमीपर्यन्तासु
नरकभूमिषु नारकाणां जातिस्मरणवेदनामिषवौ सम्यग्दर्शनस्य साधनम् । तिर्यङ्मनुष्याणां २५
जातिस्मरणधर्मश्रवणजितविम्बदर्शनानि । देवानां सम्यग्दर्शनस्य साधनं केषाञ्चिज्जा-
तिस्मरणम्, अन्येषां धर्मश्रवणम्, अपरेषां जिनमहिमदर्शनम्, इतरेषां देवद्विदर्शनं
सहस्रारपर्यन्तम् । आनतप्राणतारणाच्युतदेवानां वैवर्द्धिदर्शनं सम्यग्दर्शनस्य साधनं

१-पर्याय-व० । २-हारदुद्धौ-ग०, व०, ब० । ३ एकयती म-व०, गा० । ४-कस्य प्रति-
षेधो दृष्टो न आ०, ब०, द० ।-कस्य प्रतिषेधो दृष्ट-व० । ५-एज्जय-व० । ६ दोषि व०, भा०, द०,
ब० । ७-मिथैः द०, भा०, ब० । ८ त्रितयं च व-व० । ९-पि नि-गा०, व० । १० क्षायिकम्
गा०, ब० । ११-नामाहार-भा० ।

१२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[४५]

नास्ति, जातिस्मरण-धर्मश्रवण-जिनमहिमदर्शनादि^१ च वर्तन्ते । मवमैषैकदेवानां केषा-
ञ्चिज्जातिस्मरणम्, अपरेषां धर्मश्रवणम् । मवैयकवासिनामहमिन्द्रत्वान् कथं धर्मश्रव-
णमिति चेत् ? उच्यते—तत्र कश्चित् सम्यग्दृष्टिः परिपाटीं करोति, शास्त्रगुणनिकां करोति,
तानाकम्प्येन्यः कोऽपि तत्र स्थित एव सम्यग्दर्शनं गृह्णाति । अथवा, प्रमाणनरनिक्षेपास्तेषां
धर्मं न विद्यन्ते, तत्त्वविचारस्तु लिङ्गिनामिव विद्यत इति नास्ति दोषः । अनुविशानुत्तरवि-
मानदेवास्तु पूर्वमेव गृहीतसम्यक्त्वास्तत्रोत्पद्यन्ते । तेन तेषां जातिस्मरणधर्मश्रवणक-
ल्पता नास्ति ।

अधिकरणं द्विप्रकारम्—आभ्य(आभ्य)न्तर-ब्राह्मण्येवात् । अ(आ)भ्यन्तरं सम्यग्दर्शन-
स्याधिकरणमात्मैव । ब्राह्मण्यधिकरणं सम्यग्दर्शनस्य चतुर्दशरज्ज्वायामा एकरज्जुविष्टकम्भा
१० लोफनाडी वेदितव्या । जीवाकाशपुद्गलकामधर्माधर्माणां निश्चयनयेन स्वप्रदेशा एवाधि-
करणम् । व्यवहारेण आकाशरहितानामाकाशमधिकरणम् । जीवस्य शरीरभेदादिराश्रय-
धिकरणम् । कुटलकुटादिपुद्गलातां भूमादिरुपधातः । जीवादिद्रव्यगुणपर्यायानां
ज्ञानसुखादिरूपादिरधिकरणं—घटादीनां (रूपादिघटादीनां) जीवादिद्रव्यमेवाधिकरणम् ।
इत्याद्यधिकरणं वेदितव्यम् ।

१५ औपशमिकस्य सम्यग्दर्शनस्य उत्कृष्टा निकृष्टा च स्थितिरन्तर्मुहूर्तः । क्षायि-
कस्य सम्यग्दर्शनस्य स्थितिः संसारिजीवस्य जघन्यान्तर्मुहूर्तिकी (न्तर्मुहूर्तिकी) ।
उत्कृष्टा तु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाना । कथम्भूतानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाना ? अन्तर्मुहूर्त-
धिक्राष्टवर्षहीनपूर्वकोटिद्वयसहितानि । तत्पश्चात् क्षायिकसंदृष्टेः संसारो निवर्तते । तथा
हि—कश्चित् कर्मभूमिजो मनुष्यः पूर्वकोट्यायुस्तपन्नो गर्भाष्टमवर्षानन्तरमन्तर्मुहूर्तेन
२० वर्षानमोहं क्षपयित्वा क्षायिकसंदृष्टिर्भूत्वा तपो विधाय सर्वार्थसिद्धानुत्पत्त्य तत्तत्त्रयुत्पत्त्या
पूर्वकोट्यायुस्तप्य कर्मक्षयं कृत्वा मोक्षं याति, भवत्रयं नातिक्रामति । मुक्तजीवस्य साध-
नन्ता क्षायिकसम्यग्दर्शनस्य स्थितिर्वेदितव्या ।

वेदकस्य जघन्या स्थितिरान्तर्मुहूर्तिकी । वेदकरयोत्कृष्टा स्थितिः षट्षष्टिसाग-
रोपमाना । सा कथम् ? सौधर्मे द्वौ सागरो, शुके षोडश सागराः, शतारे अष्टादश सागराः,
२५ अष्टमर्मेवैयके त्रिंशत्सागराः, एवं षट्षष्टिसागराः । अथवा, सौधर्मे द्विरुत्पन्नस्य चत्वारः
सागराः, सनत्कुमारे सप्त सागराः, श्रद्धाणि दश सागराः, क्षान्त्ये चतुर्दश सागराः, तवय-
मवैयके एकत्रिंशत्सागराः, एवं षट्षष्टिः । अन्त्यसागरलोपे मनुष्यायुर्हीनं क्रियते तेन षट्ष-
ष्टिसागराः साधिका न भवन्ति ।

सर्वजीवानां द्रव्यापेक्षयाऽनारानन्ता स्थितिः, पर्यायापेक्षया एकसंभवविका
३० स्थितिः । वागास्त्रवश्यं मानसास्त्रवश्यं च जघन्येन एकसमयः, उत्कर्षेण पटिकाद्वयम्, मध्यमा

१—नि व-२०, आ०, ४० । २—न्ते तेषां आ०, २०, ४० । ३—‘रधिकरणम्’ इति पाठः निरर्थको

भाति । ४—सम्यग्दृष्टेः आ०, ४० । ५—रज्जुत्वा आ०, ४० । ६—अन्तर्मुहूर्तिणी आ०, ४०, ४०, २०, २० ।

७—२: स-आ०, ४०, २० । ८—समयाधिकस्थितिः २०, आ०, ४० । ९—मनसास्त्रवश्यं आ०, ४० ।

१७]

प्रथमोऽध्यायः

१३

स्थितिरन्तर्मुहूर्तः । कायास्त्रयश्च च जघन्येन एकसमयः, उत्कर्षेणानन्तकालः । तत्कथं-
मनन्तकालः स्थितेः ? एकस्मिन्नेव काये मृत्वा मृत्वा स एव जीव उत्पद्यते, अन्ये अन्ये
था । बन्धस्थितिवर्द्धनीयस्य जघन्या द्वादश मुहूर्ताः । नामगोत्रघोरष्टौ मुहूर्ताः । शेषाणाम-
न्तर्मुहूर्ता जघन्या स्थितिः । ज्ञानदर्शनावरणभेदनायान्तरायाणामुत्कृष्टा स्थितिः त्रिशस्ताग-
रोपमकोटीकोट्यः । मोहनीयशोत्कृष्टा स्थितिः सप्ततिसागरोपमकोटीकोट्यः । नामगोत्रयो- ५
रुत्कृष्टा स्थितिर्विशतिसागरोपमकोटीकोट्यः । आयुष्कर्मण उत्कृष्टा स्थितिः त्रयस्त्रिंशत्सागरा
एव । संवरस्य जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्तः । उत्कृष्टा पूर्वकोटी वेशोना । निर्जराया जघन्या
स्थितिरैकसमयः, उत्कृष्टा अन्तर्मुहूर्तः । मोक्षस्य स्थितिः साद्यनन्ता ।

विधानम्—‘सम्बलदशीनं कतिमेदम् ?’ इति केनचित् पृष्ठे सामान्येन सम्बलदर्शन-
मेकमेव । विशेषेण निसर्गाधिगमजविकल्पात् द्विविधम् । उपशमनयेवक-क्षायिकमेतत् १०
विविधम् । दशविधञ्च । तदुक्तम्—

“आज्ञामार्गसमुद्भवमुपदेशात् सूत्रबीजसंक्षेपात् ।

‘विस्तारार्थाभ्यां मवमवपरमावादिगाढं च ॥ १ ॥”

[आत्मानु० श्लो० ११]

“अस्या आर्याया विवरणार्थं वृत्तत्रयमाह । तथा हि—

१५

“आज्ञासम्यक्स्वमुक्तं यदुत विरुचितं चोत्तरागाज्ञयैव
त्यक्तप्रत्यप्रपञ्चं शिवममृतपथं श्रद्धाधर्मोदशान्तेः ।

मार्गश्रद्धानमाहुः पुरुषवरपुत्राणोपदेशोपजाता

था संज्ञा नाममात्रिप्रसूतिभिरुपदेशादिसदेशि दृष्टिः ॥ १ ॥

आकर्ण्याचारपुत्रं मुनिचरणविधेः सूचनं श्रद्धाधानः

२०

सूक्तासी सूत्रदृष्टिदुरधिगमगतेरर्थसार्थस्य बीजैः ।

कैश्चिज्जातोपत्तैरसमसमयशाद् बीजदृष्टिः पदार्थान्

संक्षेपेणैव बुद्ध्या रुचिमुपगतवान् साधुसंक्षेपदृष्टिः ॥ २ ॥

यः श्रुत्वा द्वादशाङ्गी कृतरुचिरिह तं विद्धि विस्तारदृष्टिं

संजातार्थात्कृतधित्प्रवचनवचनान्यन्तरेणार्थदृष्टिः ।

२५

दृष्टिः साङ्गाङ्गवाङ्मप्रवचनमवगाक्षोस्थिता याऽवगाढा

कैवल्यलोहितार्थै रुचिरिह परमावादिगादेति रुढा ॥ ३ ॥”

[आत्मानु० श्लो० १२-१४]

१—एतर्मुहूर्ताः ३०, ५०, ४० । २ कथं तत्कालस्थितिः ५०, ४० । कथमनन्तकालस्थितिः

३०, ४० । ३ अग्रे वा १०, ५०, ४० । ४ आयुष्कर्मणः ता० । ५ द्विधम् आ०, ४० । ६ विस्तार

—व० । ७ वाक्यमिदं ता० प्रती नास्ति । ८—तोपसध्वरे—ता० ।

१४

सप्तमार्गवृत्तौ

[१८

एवं संख्येयविकल्पं सम्यग्दर्शनप्ररूपकज्ञानानां संख्यातत्वात् । अद्वायक-अद्वैतव्य-
भेदादसंख्येया अनन्ताश्च सम्यग्दर्शनस्य भेदा भवन्ति । तदपि कस्मान् ? अद्वायकानां
भेदोऽसंख्यातानन्तमानावच्छिन्नः । अद्वायकवृत्तित्वान् अद्वेयस्यायेतदवच्छिन्नत्वम्, अस्ते-
ख्येयानन्तमेवस्तद्विषयत्वात् । एवं निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानविधिर्यथा
५ योजितस्तथा ज्ञाने चारित्र्ये च सूत्रानुसारेण योजनीयः ।

आत्मवो द्विविधः—शुभाशुभविकल्पात् । तत्र कायिक आत्मवः हिंसानृतस्तेषा-
मद्वेषेषु प्रवृत्तिनिवृत्तौ । वाचिकआत्मवः परुषाक्रोशपिशुनपरोपघातादिषु घञस्सु प्रवृत्तिनि-
वृत्तौ । मानस आत्मवो मिथ्याश्रुत्यमिथातेष्वर्थसूयादिषु मनसः प्रवृत्तिनिवृत्तौ ।

वन्धो द्विविधः—शुभाशुभभेदात् । चतुर्थी—प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशभेदात् ।
१० पञ्चधा—मिथ्यावर्णनाविरतिप्रमादकषाययोगभेदात् । अष्टधा—ज्ञानावरणाभिभेदात् ।

आत्मवभेदात् संवरोऽपि तद्भेदः । “आत्मवनिरोधः संवरः” [त० सू० १।१]
इति वचनात् ।

निर्जरा द्विधा—यथार्कालोपक्रमिकभेदात् । अष्टधा—ज्ञानावरणादिभेदात् ।

ज्ञानं सामान्यादेकम् । द्विधा—प्रत्यक्षपरोक्षतः । पञ्चधा—मत्स्यादिभेदात् ।

१५ चारित्रं सामान्यादेकम् । द्विधा—वाह्याभ्यन्तरनिवृत्तिभेदात् । त्रिधा—उप (औप)
शमिक-क्षाधिक-मिश्रभेदात् । पञ्चधा—सामायिक-छेदोपस्थापना-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसा-
म्यराय-यथाख्यातभेदात् । इत्यादिविधानं वेदितव्यम् ।

अथ जीवादीनामधिगमो यथा प्रमाणनयैर्भवति तथा निर्देशादिभिः षड्भिश्च भवति
तथान्यैरपि कैश्चिदुपायैरधिगमो भवति न वा ? इति प्रश्ने सूत्रमिवमुच्यते—

२० “सत्सङ्ख्याक्षेत्रस्पर्शनकाष्ठान्तरभावात्पञ्चद्वैतैश्च ॥ ८ ॥

‘सन्’ शब्दो यद्यप्यनेकार्थो वर्तते, “साध्वर्चितप्रज्ञस्तेषु सत्येऽस्तित्वे च सम्मतः ।”

[] इति वचनात्, तथाप्यत्रास्तित्वे गृह्यते तान्यत्र । सङ्ख्याशब्देन भेदगणना
वेदितव्या । क्षेत्रं निवास उच्यते । स तु वर्तमानकालविषयः । क्षेत्रमेव त्रिकालोचरं स्पर्-
शनमुच्यते । मुख्य-व्यावहारिकविकल्पात् कालो द्विप्रकारः । विरहकालोऽन्तरं कथ्यते ।

२५ औपशमिकादितल्लणो भावः । परस्परपेक्षया विशेषपरिज्ञानमल्पबहुत्वम् । सद्यः संख्या
च क्षेत्रं च स्पर्शनं च कालक्षान्तरं च भावभ्राल्पबहुत्वं च सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकाष्ठान्तर-
भावात्पञ्चद्वैतैश्च, तैस्तयोक्तैः । चकारः परस्परं समुच्चये वर्तते । तेनायमर्थः—न केवलं

१—स्वत् एव भा०, व०, द० । २—विधानतः वि—आ०, व०, द० । ३—विश्लेषा—भा०,
व० । ४—दात् आत्मव—आ०, व०, द० । ५—द्विविधा भा०, व०, द० । ६—कालोपक्रमिकानो-
पक्रमिकमे—आ०, व०, द० । ७—“संतपस्वणा दव्यपनाणुगमो वेदानुगमो वीक्षणगमो काशगु-
गमो भ्रंतगणगमो भावगणगमो जगद्गणगमो चेदि ।”—बद्वैतभा० १।१ । ८—“इत्येतावन्ति विष-
यानि प्रवृत्तेऽर्चयन्ति च सन् ।”—हर्षरः ।

१८]

प्रथमोऽध्यायः

१५

प्रमाणनयैर्निर्देशादिभिश्च सम्प्रदर्शनादीनां जीवादीनाञ्चाधिगमो भवति । किन्तु सत्संख्याक्षेत्रस्यर्शनकालान्तरमावाप्त्यवधुत्वंश्च अष्टभिरनुशेरेण्वाधिगमो भवति ।

तनु निर्देशान् सत् सिद्धम्, विधानान् संख्यापि ज्ञायते, अधिकरणान् क्षेत्रपक्षेन-
द्रव्यस्वीकारो भविष्यति, स्थितिपट्टणान् काळो विज्ञापते, नामादिसङ्गृहीतो मावश्च वर्धते,
पुनः सदादीनां ग्रहणं किमर्थम् ? साधूक्तं भवता । शिष्याभिप्रायवशादेवां ग्रहणम् । केचि- ५
च्छिष्याः संक्षेपकथयः, केचिद्विस्तरमियाः, अन्ये मध्यमत्वसन्तोषिणः । सत्पुरुषाणां
तूष्णः सर्वजीवोपकारार्थं इति कारणादधिगमस्याभ्युपायः कृतः । अन्यथा प्रमाणनयै-
रंवाधिगमो भवति, अपरग्रहणमन्तर्यकं भवति ।

तत्र तावज्जीवद्रव्यमुद्दिश्य सदाद्यधिकारो विधीयते । ते तु जीवाश्चतुर्दशसु गुण-
स्थानेषु तिष्ठन्ति । कानि तानीति चेत् ? उच्यते-मिथ्यादृष्टिः ॥ १ ॥ सासादनसम्ब- १०
गदृष्टिः ॥ २ ॥ सम्प्रगमिमिथ्यादृष्टिः ॥ ३ ॥ असंयतसम्बगदृष्टिः ॥ ४ ॥ देशसंयतः ॥ ५ ॥
प्रयत्तसंयतः ॥ ६ ॥ अप्रयत्तसंयतः ॥ ७ ॥ अपूर्वकरणगुणस्थाने उपशमकः क्षपकः ॥ ८ ॥
अनिवृत्तिवादरसास्पर्शगुणस्थाने उपशमकः क्षपकः ॥ ९ ॥ सूक्ष्मसास्पर्शगुणस्थाने
वादात्मकः क्षपकः ॥ १० ॥ उपशान्तकषायवर्तारगच्छास्थः ॥ ११ ॥ क्षीणकषायवर्तारग-
च्छास्थः ॥ १२ ॥ संयोगक्षेपली ॥ १३ ॥ अयोगक्षेपली चेति ॥ १४ ॥ असीमा जीव- १५
समाप्तानां प्ररूपणार्थं चतुर्दशमार्गस्थानानि ज्ञातव्यानि । तथा हि—गतयः ॥ १ ॥
इन्द्रियाणि ॥ २ ॥ कायाः ॥ ३ ॥ योगाः ॥ ४ ॥ वेदाः ॥ ५ ॥ कषायाः ॥ ६ ॥ ज्ञानानि
॥ ७ ॥ संयमाः ॥ ८ ॥ दर्शनानि ॥ ९ ॥ लेखाः ॥ १० ॥ भव्याः ॥ ११ ॥ सम्प्रकृत्यानि
॥ १२ ॥ संज्ञाः ॥ १३ ॥ आहारकाञ्चेति ॥ १४ ॥

गुणस्थानेषु सत्वरूपणा द्विप्रकारां सामान्यविशेषभेदान् । तत्र सामान्येन अस्ति २०
मिथ्यादृष्टिः, अस्ति सासादनसम्बगदृष्टिः, अस्ति सम्प्रगमिमिथ्यादृष्टिः, अस्ति असंयतसम्ब-
गदृष्टिः, अस्ति संयतासंयतः, अस्ति प्रयत्तसंयत इत्यादि चतुर्दशसु गुणस्थानेषु वक्तव्यम् ।

विशेषेण गत्यनुवादेन नरकगतौ सप्रसन्नपि पृथिवीषु मिथ्यादृष्ट्यादिवत्त्वारि गुण-
स्थानानि वर्धन्ते । तिर्थ्यगतां देशसंयतान्तानि पञ्च गुणस्थानानि सन्ति । मनुष्यगतौ
चतुर्दशापि जाग्रति । देवगतौ आद्यानि चत्वारि विशन्ते । २५

इन्द्रियाण्यनुवादेन एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु प्रथमं गुणस्थानं धियते । पञ्चवेन्द्रियेषु
चतुर्दशाप्यासते ।

कायानुवादेन पृथिव्यादिपञ्चकायेषु प्रथमं गुणस्थानं जागर्ति । त्रसकायेषु
चतुर्दशापि विद्यन्ते ।

१-नैर्गमि-भा०, व०, द० । २-दर्शगुण-भा०, व०, द०, द० । ३ उच्यते भा०, व०, द० ।
४-ली असी-भा०, व०, द० । ५ पट्कण्ठा० १२-४ । ६-कक्षेति भा०, व०, द० । ७ पट्क०
१८-२२ । ८ चतुर्दश गुण-भा०, व०, द०, द० । ९ पट्क० १२५-२९ । १० पट्क० १३३,
३४ । ११ पट्क० १३३, ४४ ।

योगानुवादेन त्रिषु योगेषु सयोगकेवल्यन्तानि त्रयोदश गुणस्थानानि भिद्यन्ते ।
तत्पञ्चादयोगकेवली ।

वेदानुवादेन प्रमाणां वेदानाम् अनिवृत्तिबाधरान्तानि नव विद्यन्ते । वेदरहितेषु
अनिवृत्तिबाधरासयोगकेवल्यन्तानि षट् गुणस्थानानि दातव्यानि । तनु एकत्रैव अनि-
५ वृत्तिबाधरागुणस्थानस्य सवेदत्वमवेदत्वञ्च कथमिति चेत् ? मथ्यते—अनिवृत्तिगुणस्थानं
षट्भागीक्रियते । तत्र प्रथमभागत्रये वेदानामनिवृत्तित्वात् सवेदत्वम् । अथ त्रय वेदानां
मिषुसित्वाववेदत्वम् ।

कषायानुवादेन श्लेषमानमायासु अनिवृत्तिबाधरागुणस्थानान्तानि नव दातव्यानि ।
श्लेषकषाये मिथ्यादृष्ट्यादीनि दश । उपशान्तकषायक्षीणकषायसयोगकेवल्ययोगके-
१० बलिचतुष्टये अकषायाः ।

ज्ञानानुवादेन मत्तज्ञानश्रुताज्ञानविभक्तज्ञानेषु आर्यं गुणस्थानद्वयमस्ति । सम्पूर्ण-
मिथ्यादृष्टेः ज्ञानमज्ञानञ्च केवलं न सम्भवति तस्याज्ञानत्रयाधारत्वात् । उक्तञ्च—

“मिस्से णाणसयं मिस्सं अण्णाणत्तयेण” [] इति ।

तेन ज्ञानानुवादे मिश्रस्थानभिधानम्, तस्याज्ञानप्ररूपणायामेवाभिधानं ज्ञानं
१५ ज्ञातव्यम्, ज्ञानस्य यथावस्थितार्थविययत्वाभावात् । मदिश्रुतात्रभिज्ञानेषु क्षीणकषाया-
न्तानि असंयतसम्पदृष्ट्यादीनि नव वर्तन्ते । मनःपर्ययज्ञाने प्रमत्तसंयतादीनि क्षीणकषा-
यान्तानि सप्त गुणस्थानानि सन्ति । “केवलज्ञाने सयोगोऽयोगश्च गुणस्थानद्वयं वर्तते ।

संयमानुवादेन सामाधिक्येदोपस्थानशुद्धिसंयमद्वये प्रमत्तादीनि चत्वारि गुण-
स्थानानि । “परिहारविशुद्धिसंयमे प्रमत्ताप्रमत्तद्वयम् । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयमे सूक्ष्मसा-
२० म्परायगुणस्थानमेकमेव । यथाकृतात्रिहात्शुद्धिसंयमे उपशान्तकषायादीनि चत्वारि
गुणस्थानानि भवन्ति । देशसंयमे देशसंयमगुणस्थानमेकमेव । असंयता आदिगुणस्थान-
चतुष्टये भवन्ति ।

दर्शनानुवादेन चतुरचतुर्दर्शनयोः आप्नितो द्वादश गुणस्थानानि भवन्ति ।
अवधिदर्शने असंयतसम्पदृष्ट्यादीनि गुणस्थानानि नव भवन्ति । केवलदर्शने ‘सयोगो-
२५ गह्वरं भवति ।

१ षट्खं० ११४०-१०० । २ षट्खं० ११०१-१०३ । ३ षट्खं० ११०४ । ४ षट्खं०
११११-११४ । ५-लिनक्ष ये ते क-भा०, ब०, द० । ६ षट्खं० १११५-१२ । ७ आद्यगुण-
ता० । ८ “समामिच्छादृष्टिदृष्टाणि तिणि वि णाणाणि अप्पण्णेण मिस्सणि । आमिणिओहियपाणं मदि-
अप्पण्णेण मिस्सिणं, सुदण्णं मुदअप्पण्णेण मिस्सिणं, ओहिणं विमंण्णणेण मिस्सिणं, तिणि वि णाणाणि
अप्पण्णिणं मिस्सणि वा ।”-षट्खं० १११५ । ९ सम्पत्तिस्थादृष्टेर्ज्ञानस्य । १० “केवलं गणी तिसु
दृष्टाणामु सजोगकेवली अजोगकेवली सिद्धा चेदि ।”-षट्खं० ११२२ । ११ षट्खं० ११२४-१२६ ।
१२ परिहारशुद्धि-ता० । १३ षट्खं० ११३२-१३४ । १४-नि नव गुणस्थानानि भव-भा०, ब०,
द० । १५ “केवलदर्शनी तिसु णामु सजोगकेवली अजोगकेवली सिद्धा चेदि ।”-षट्खं० ११३५ ।

-14-

मर्यादुत्पादेन मन्त्रेषु चतुर्दशापि गुणस्थानानि भवन्ति । असंख्येषु प्रथममेव गुणस्थानं स्त ।

संश्रुवादेनं संश्रिषु आदितः द्वादश गुणस्थानानि सन्ति । असंश्रिषु प्रथममेव १० गुणस्थानं सत् । अन्त्यगुणस्थानद्वयं संश्र्यसंश्रिष्वप्यदेशरहितम् ।

अथ संख्याप्ररूपणा प्रारभ्यते । संख्या द्विप्रकारा-सामान्यविशेषभेदात् । सामा- १५
न्येन मिथ्याहृद्यो^१ जीवा अमस्तानन्तसंख्याः । सासादनसम्यग्दृष्ट्यैः सम्यग्मिथ्याहृद्यः
अद्वयतसम्यग्दृष्टयो देशसंयताश्च पक्षेऽपमासंख्येयप्रभारासंख्याः । तथाहि-^२द्वितीये
गुणस्थाने द्वापञ्चाशत्कोटयः ५२००००००० । ^३तृतीये गुणस्थाने चतुर्धिकशतकोटयः
१०४००००००० । चतुर्थगुणस्थाने सप्तशतकोटयः ७००००००००० । पञ्चमगुणस्थाने त्रयो-
दशकोटयः १३००००००० । उत्तरः^४—

मिस्सम्मि यं ते दृणा असंजया सत्तनयकोडी^{१३} ॥” [

प्रसक्तसंयताः^{८८} कोटिप्रथक्शस्त्राः । प्रथक्त्वमिति कोऽर्थः ? आगमभाषया

१ वट्खं ११३६-१४० । २-त्ययो-भा०, ब०, ६० । ३-नि पवन्ति शु-ब० ।
 ४ वट्खं ११४२-१४३ । ५ वट्खं ११४५-१६ । ६ सासादनय सय-भा० । ७ वट्खं
 ११४३-१४४ । ८ प्रपममेकमेव आ०, ब० । ९ संसासंति-भा०, ब०, ६० । १० वट्खं ११४६-
 १४७ । ११ वट्खं १४० २ । १२ वट्खं १४० ६ । १३ द्वितीय-भा०, ब०, ६० । १४ तृतीय-
 भा०, ब०, ६० । १५ 'वृत्तं च तेरहकोटी देशे शक्यं ...' । अथवा, तेरहकोटी देशे पञ्चास लाखो मुस्लि-
 म्बान् । मित्से वि य तद्द्विगुणा असंजदे सत्कोटिस्य ।" । १६-घ० टी० ३० ५० २५२ । जयोदशकोटयो
 देशे द्वापञ्चाशत् अश्वरत्ना मस्तन्याः । मिमे च ते द्विगुणा असंज्ञाः पञ्चाशत्कोटयः । १६-घ त दू-
 षाव, ब०, ६०, ६० । १७ ग० ३० ग० ६४२ । १८ वट्खं १४० ७ । ख० खि०-१, १८ । गो०,
 जी० ग० ६२२ ।

१८

तत्प्राप्यवृत्तौ

[१८]

विस्मयां कोटीनामुपरि नवानां कोटीनामपस्तात् 'पृथक्त्वमिति संज्ञा' । तथापि प्रमत्त-
संयता न निर्धारयितुं शक्याः । तेन तत्संख्या कथ्यते—कोटिपञ्चकं त्रिनवतिलक्षा
अष्टानवतिसहस्राः शतद्वयं यद् च वेदितव्याः ५९,१९८२०६ । अप्रमत्तसंयताः संख्येयाः ।
सा संख्या न ज्ञायत इति चेत्; उच्यते—कोटिद्वयं षण्णवतिलक्षा नवनवतिसहस्राः
५ शतमेकं त्रयाधिकम् । प्रमत्तसंयतार्थपरिमाणा इत्यर्थः । २९६९९१०३ । तदुक्तम् —

“क्षुण्ण-वेणि-अट्ठ य णव-तिष-णव-पंच होंति पम्मत्ता ।

तण्हमप्यमत्ता गुणटण्णुगे जिणुदिट्ठा ॥” []

अपूर्वकरणानिष्ठितिकरणसूक्ष्मसाम्परायोपशान्तकथायाः चत्वार उपशमकाः ।
ते प्रत्येकं एकत्रैकत्र गुणस्थाने अष्टसु अष्टसु समयेषु एकमिष्टेकमिन्तसमये यथासंख्यं
१० षोडश-चतुर्विंशति-त्रिंशत्-पञ्चविंशत्-द्विचत्वारिंशत्-अष्टचत्वारिंशत्-चतुर्गुणाशत्-चतुष्प-
ञ्चाशत् मयन्तीति । अष्टसमयेषु चतुर्गुणस्थानवर्तिनां सामान्येन 'उत्कृष्टा संख्या-
१६।२४।३०।३६।४२।४८।५४।५४ । विशेषेण तु प्रथमाविसमयेषु एको वा द्वौ वा त्रयो वा
चेत्यादि षोडशाष्टलक्षसंख्या यावत् प्रतिपत्तव्याः । उत्तरञ्च —

“सौलसगं चदुर्वासं जीसं च्छत्तीसमेव जाणाहि ।

१५ बादालं अडदालं दो चउवण्णा य उवसमग्गा” ॥” []

ते तु स्वकाटेन समुदिताः संख्येया भवन्ति नवनवत्यधिकशतद्वयपरिमाणा 'एक-
त्रैकत्र गुणस्थाने मयन्तीत्यर्थः । २९९ । तदुक्तम् —

“णवणवदो एकटाण” उवसंता ।” []

तत्तु 'चाष्टसमयेषु षोडशादीनां समुदितानां चतुरधिकं शतत्रयं भवति क्यमुक्तं
२० नवनवत्यधिकं' शतद्वयम् ? सत्यम् ; 'अष्टसमयेषु औपशमिका निरन्तरा मयन्ति परिपूर्णा

१-स्तात्तु पृ-ञ्च०, ४०, ८० । २ 'पुपलमिदि तिण्णं कोटीन्मुपरि षण्णं कोटीन् हेहदो
जा संखा सा वेत्त्वा ।”-अ० टी०, ५० पृ० ८९ । ३ शक्ताः आ०, ४०, ८० । ४ यद्-सं० ५०
८ । ५-मेकं त्रयि-आ०, ४० । ६ "कुपं च-तिगारिणसदणवणउदी छण्णउदी अप्पमत वे कोटी ।
पंचेव य तेपठदी णवहविसया छ उत्तरा चे य ॥”-अ० टी० ५० पृ० ८१ । गो० जी०
गा० ६२४ । ७ जिणुदिट्ठा आ०, ४०, ८० । यद् धन्यम् द्वौ अष्ट च नव त्रीणि नव पञ्च मयन्ति
प्रमत्ताः । तेषामर्द्धमप्रमत्ता गुणस्थानयुगे विनोदिताः ॥ ८ "चतुष्पञ्चसामगा णवपमाणेण वेजट्ठिया ।
पवेसेण एण्हो वा दो वा तिणि वा उक्कस्सेण चउवण्ण”-यद्-सं० ५० ९ । ९ अष्टगुणसमयेषु एक-
जा०, ४०, ८० । १० अ० टी० ५० पृ० ९० । ११ षोडशाचतुर्विंशतित्रिंशत्पञ्चविंशदेव आनीहि
द्विचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् द्वौ चतुष्पञ्चाशत् च उपशमकाः ॥ १२ एकत्रैकं गुण-जा० ।
१३-ठाणे उ-आ०, ८०, ४० । नव नव द्वौ एकस्थान उपशान्ताः । १४ चाष्टमस-आ०, ४०, ८० ।
१५-पिण्डशत-आ०, ४०, ८० । १६ अष्टमस-आ०, ४० ।

१८]

प्रथमोऽध्यायः

१९

न छद्मन्ते किन्तु पञ्चहीना भवन्ति, इति चतुर्गुणस्थानवर्तिनामपि उपशमकानां समुद्दितानां ध्वन्यवत्यधिकानि एकादश भवन्ति ॥ ११९६ ॥

अपूर्वकरणानिशुचिकरणसूक्ष्मसाध्यायक्षणीकषाययोगकेवलिनश्च—एतेषामष्टधा समयक्रमः पूर्ववत् द्रष्टव्यः, केवलं तेषामुपशमकेभ्यो द्विगुणसंख्या । तदुक्तम्—

“ब्रह्मो अददार्हं सट्ठी बाह्वरो यं जुलसीदी ।

५

अष्टगुणदी अट्टुत्तरअट्टुत्तरसयं यं बोधव्वा ॥”

३२।४८।६०।७२।८४।९६।१०८।१२०।

यत्रापि एको वा द्वौ वा त्रयो वा ह्यथायुक्तदृष्टसमयप्रवेशापेक्षयोक्तम्, स्वकालेन समुद्दिताः प्रत्येकम् अष्टनवत्युत्तरपञ्चशतपरिमाणा भवन्ति ॥ ५९८ ॥ नन्वत्रापि पदशतानि अष्टाधिकानि भवन्ति कथमष्टनवत्यधिकानि पञ्चशतान्युक्तानि ? सत्यम् ; उपशम- १० केषु यथा पञ्च हीयन्ते तथा क्षपकेषु द्विगुणान्नो दश हीयन्ते । तेन एकगुणस्थाने पञ्चशतानि अष्टनवत्यधिकानि भवन्ति । ५९८। गुणस्थानपञ्चकवर्तिनां रूपकानां गुण-समुद्दितानां दशोनानि त्रीणि सङ्ख्याणि भवन्ति । तदुक्तम्—

“क्षीणकसायाण पुणो तिण्णि सहस्सा दसुणयां भणिया ।” [] ॥ २९९० ॥

सयोगकेवलिनानामपि उपशमकेभ्यो द्विगुणत्वात् समयेषु प्रथमादिसमयक्रमेण १५ एको वा द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा इत्यादिद्वात्रिंशदायुक्तदृष्टसंख्यायावत् संख्याभेदः प्रसिद्धान्यः ।

नन्वेवमुदाहृतस्यपकेभ्यो भेदेनाभिधानभेदामनर्थकमिति चेत् ; न ; स्वकालसमु-दितसंख्यापेक्षया तेषां तेभ्यो विशेषसम्भवात् । सयोगकेवलिनो हि स्वकालेन समुदिता उक्तपृथक्त्वसंख्याः भवन्ति । अष्टलक्षाष्टनवतिसहस्रद्वयाधिकपञ्चशतपरिमाणा भवन्ती- २० त्यर्थः ॥ ८९८५०२ ॥ तदुक्तम्—

१ “सउक्तस्त्वपमानजीववहिदा खवे समया सुगवं ण लहति ति के वि पुत्तुत्तरमाणं पंचुणं करेति । एदं पंचुणं वस्त्राणं पवारज्जमाणं दक्षिणमाहरियपरंपरागमिदि जं जुं। होर । पुत्तुत्तरव-स्त्राणमपवारज्जमाणं वाउं आहरियपरंपरा-अणागदमिदि णाकवं ।”-ब० टी० ३० पृ० ५२ । पञ्चदशं ० खो० १८ । २ द्विगुण सं-भा०, ब०, द०, व० । “चउणं खवा अजांमिहेवली दत्वपमाणेण केव-रिया । पवेसेण एको वा दो वा तिण्णि वा, उक्तस्सेण अट्टोत्तरसदं ।”-ब० टी० ३० ११ । ३ बावत्-भा०, व० । ४ उट्टोत्तरप-ब० टी० ३० पृ० ९३ । गो० जी० गा० ६२७ । द्वात्रिंशत् अष्टचत्वारिंशत् पक्षिः द्वाप्तसतिष्ठ चतुःश्रुतिः । ध्वन्यवतिरष्टोत्तराष्टोत्तरयत्तं च बौद्धव्याः ॥ ५ इत्याद्युक्तदृष्टसमय-सा० । ६ “एयं वस अवधिदे दक्षिणपक्षिहली इवादि ।”-ब० टी० ३० ९४ । ७ क्षीणकषायार्णां पुनः क्षीणि सङ्ख्याणि दशोनानि भणितानि । ८ “सजोगिमेवली दत्वपमाणेण केवडिया ; पवेसेण एको वा दो वा तिण्णि वा, उक्तस्सेण अट्टुत्तरसयं ।”-ब० टी० ३० १३ । ९ चत्वारो इत्याद्युक्तदृष्टसंख्या-याकत् भा०, ब०, द० । १० उट्टोत्तरप-ब० टी० ३० पृ० ९६ । गो० जी० गा० ६२६ ।

२८

सत्यार्थवृत्तौ

[११४]

“अट्ठेव सयसइस्सा अट्ठाणउदो ष तह सहस्साह् ।

संख। जाव जिणार्ण पंचेव सप्प षिट्ठरा होति ॥” []

सर्वेऽयेते प्रमत्ताद्योगकेवल्यन्ताः समुद्रिता उत्कर्षेण यदि कदाचिदेकस्मिन् समये भवन्ति तदा त्रिहीननकोटिसंख्या एव भवन्ति ॥ ८९९९९९७ ॥ उत्कृष्टः—

५

“सत्ताइ अट्ठता च्छब्बमउत्ता ष संज्झा सन्वे ।

अंजुलिमउलियहत्थो तिपरणसुद्धो णमसाधि ॥” []

इति सामान्यसंख्या समाप्ता ।

अथ विशेषसंख्या श्रेयते—विशेषेण गत्यनुवादेन नरकगतौ प्रथमनरकभूमौ नारका मिथ्याहृष्टयोऽसंख्याताः श्रेण्यः । कोऽर्थः ? प्रतरासंख्येयभागप्रमिता इत्यर्थः ।
 १० अथ केयं श्रेणिरिति चेत् ? उच्यते—सप्तस्त्र्यंशमयी मुक्ताफलमालावत् आकाशप्रदेशशक्तिः श्रेणिहृष्यते । मानविशेष इत्यर्थः । प्रतरासंख्येयभागप्रमिता इति यदुक्तं स प्रतरः कियान् भवति ? श्रेणिगुणिता श्रेणिः प्रतर उच्यते । प्रतरासंख्यातभागप्रमितानामसंख्यातानां श्रेणानां यावन्तः प्रदेशाः तावन्तस्तत्र नारका इत्यर्थः । द्वितीयनरकभूम्यादिषु सप्तमीभूमिर्यावत् मिथ्याहृष्टयो नारकाः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः ।
 १५ स चासंख्येयभागः असंख्येययोजनकोटिकोटयः । सर्वान् नरकभूमिषु सासादनसम्यग्गृह्यः सम्यग्मिथ्याहृष्टयः असंयतसम्यग्गृह्यश्च पत्त्यासंख्येयभागप्रमिताः सन्ति । अथ सासादनादयः पुनरुच्यन्ते । तथा हि देशविरतानां त्रयोदशकोटयः । सासादनानां द्विपञ्चाशत्कोटयः । मिथ्याणां चतुरविककोटिशतम् । असंयतसम्यग्गृहीनां कोटिशतानि सप्त । उत्कृष्टः—

२०

“तेरसकोटी देसे वावर्ण सासणे मुण्येयच्चा ॥

तव्दणा मिस्सगुणे असंजदा सत्तकोटिसया ॥” []

अत्र बालावबोधनार्थत्वात् पुनरुक्तयोगो न माह्यः ।

अथ “तिर्यग्गतिजीवसंख्या कथ्यते । तत्र मिथ्याहृष्टयोऽनन्तानन्ताः, “सासादनसम्यग्गृह्यः सम्यग्मिथ्याहृष्टयोऽसंयतसम्यग्गृह्यो देशसंयताः पत्त्यासंख्येयभागप्रमिताः ।
 २५ मनुष्यगतौ” मिथ्याहृष्टयः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः । स त्वसंख्येयभागः असंख्येययोजनकोटिकोटयः । सासादनसम्यग्गृह्यः सम्यग्मिथ्याहृष्टयः असंयतसम्यग्गृह्यो

१ अष्टौ शतसंख्याणि अधनवतिश्च तथा सहस्राणि । संख्या यावत् त्रिंशानां पञ्चैव तत् द्विपुनरं भवति ॥ २ गो० जी० गा० ६३२ । ३-हृष्ये तिपरणशुद्धे आ०, ४०, ४० । ४ सत्तादि आह्वानाः षट्-नवमत्याश्च संयताः सर्वे । अज्जतिनुकुलितहस्तः धिक्परणशुद्धः नमस्सुणे मि । ५ प्राक्कस्ते आ०, ४०, ४० । ६ षट्त्वं ४० १७, १३ । ७ “का सेदी सत्तरन्वेत्तापामो ॥”-षट् टी० ४० ५० ३३ । ८ इदं ४० २२ । ९ तेरहको-आ०, ४०, ४०, ४० । गो० जी० गा० ३५१ । १० षट्त्वं ४० १७-१९ । ११-योऽनन्ताः आ०, ४०, ४० । १२ षट्त्वं ४० ४०-४२ । १३-ख्येयः यो-आ०, ४०, ४० ।

५४.]

प्रबन्धोऽप्याप्तः

३१

देवसंयताः संख्येयाः । प्रमत्तसंयतादीनां सामान्योक्त संख्या ।

देवगतीं मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । सासादन-
सम्यग्दृष्टिस्तस्मिन्प्रादृश्यसंयतसम्यग्दृष्टयः पन्थासंख्येयभागप्रमिताः ।

द्विजानुवादेनैकैरेन्द्रिया^१ मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । द्वित्रिचतुरिन्द्रिया असं-
ख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । पञ्चेन्द्रियेषु प्रथमगुस्थाना असंख्येयाः श्रेणयः, ५ः
प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । पञ्चेन्द्रियेषु सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयस्त्रयोदशगुणस्थानव-
र्तिनः सामान्योक्तसंख्याः ।

कायानुवादेनैकैरेन्द्रियप्लेजोवायुकायिका असंख्येया लोकाः । अथ कोऽयं लोको
नाम ? मानविशेषः, प्रतरश्रेणिगुणितो लोको नवति । वनस्यतिकाणिका अनन्तानन्ताः ।
त्रसकायिकसंख्या पञ्चेन्द्रियवत् ।

१०

योगानुवादेन मनोयोगिनो वायुयोगिनश्च मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः, प्रतरा-
संख्येयभागप्रमिताः । काययोगिनो मिथ्यादृष्टयोऽनन्ताऽनन्ताः । त्रियोगवतां मध्ये सा-
सादनसम्यग्दृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयोऽस्त्यतसम्यग्दृष्टयो देशसंयताः पन्थासंख्येयभाग-
प्रमिताः । प्रमत्ताष्टगुणस्थानवर्तिनः संख्येयाः । अयोगकेवलिनः सामान्योक्तसंख्याः ।

वेदानुवादेनैकावेदाः पुषेवाश्च मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभाग- १५
प्रमिताः । नपुंसकवेदा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । एकावेदा नपुंसकवेदाश्च सासादनसम्य-
ग्दृष्ट्यादिचतुर्गुणस्थानवर्तिनः सामान्योक्तसंख्याः । प्रमत्तसंयतादयश्चतुर्गुणस्थानवर्तिनः
'संख्येयाः । पुषेदाः सासादनसम्यग्दृष्ट्यादिचतुर्गुणस्थानवर्तिनः^२ सामान्योक्तसंख्याः ।
प्रमत्तसंयतादिचतुर्गुणस्थानवर्तिनः संख्येयाः सामान्योक्तसंख्याः । अवेदा अनिबृत्तिवादा-
दयः षड्गुणस्थानाः सामान्योक्तसंख्याः ।

२०

कषायानुवादेनैकौघमानमायासु मिथ्यादृष्टि-सासादनसम्यग्दृष्टि-सम्यग्मिथ्यादृष्टि-
असंयतसम्यग्दृष्टि-संयतासंयताः सामान्योक्तसंख्याः । प्रमत्तसंयतादयश्चत्वारः संख्येयाः ।
लोभकषायाणामपि उक्त एव क्रमोऽस्ति, परन्तु अयं विशेषो यत् सूक्ष्मसाम्भवायसंयताः
सामान्योक्तसंख्याः । अकषाया उपाक्षान्तकषायादयश्चत्वारः सामान्योक्तसंख्याः ।

ज्ञानानुवादेनैकमत्यज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो मिथ्यादृष्टयः सासादनसम्यग्दृष्टयः २५
सामान्योक्तसंख्याः । कदवधयो मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयप्रमिताः । सा-
सादनसम्यग्दृष्टयो विप्रज्ञानिनः पत्न्योद्यमासंख्येयभागप्रमिताः । अतिश्रुतज्ञानिनोऽस्त्यत्र-
सम्यग्दृष्ट्यादयो नवगुणस्थानाः सामान्योक्तसंख्याः । तृतीयज्ञानिनः चतुर्थपञ्चमगुणस्था-

१-वट्सं० ३० १३-१३ । २-वट्सं० ३० ७७-८६ । ३-न्द्रियमि-भा०, ४०, ४०, ४० ।
४-द्वयोदेश-भा०, ४०, ४० । ५-वट्सं० ३० ८७-१०२ । ६-वट्सं० ३० १०३-११३ । ७-गुण-
वर्तिनः भा०, ४०, ४० । ८-वट्सं० ३० १२४-१३४ । ९-सामान्योक्तसंख्या भा०, ४०, ४० ।
१०-नः संख्येयाः सा-भा०, ४०, ४० । ११-वट्सं० ३० १३५-१४० । १२-द्वितय-भा० । १३-
वट्सं० ३० १४१-१४७ ।

६६

वत्सार्थकृतौ

[१८

नाः सामान्योक्तसंख्याः । प्रमत्तसंयतादयः सप्तगुणस्थानाः संख्येयाः । चतुर्थज्ञानाः प्रमत्तसंयतादयः सप्तगुणस्थानाः संख्येयाः । पञ्चमज्ञानाः संयोगा अयोगाश्च सामान्योक्तसंख्याः ।

संयमानुवादेन सामायिकच्छेदोपरथापनशुद्धिसंयताः प्रमत्तसंयताश्चतुर्गुणस्थानाः सामान्योक्तसंख्याः । परिहारशुद्धिसंयताः प्रमत्तसंयता अप्रमत्तसंयताश्च संख्येयाः । सूक्ष्म-
१५ साम्परायशुद्धिसंयता यथाख्यातविहारशुद्धिसंयता देशसंयता असंयताश्च सामान्योक्तसंख्याः ।

वरीरानुवादेन चतुर्दर्शनिनो मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः, प्रतरासंख्येयभाग-
प्रमिताश्च । अव बुद्धेशानिनो मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । चतुर्दर्शनिनोऽचतुर्दर्शनिनश्च सा-
साधनसम्यग्दृष्ट्याव एकदशगुणस्थानाः सामान्योक्तसंख्याः । अवधिदर्शनिनस्तृतीया-
१० ज्ञानिवत् । केवलदर्शनिनः केवलज्ञानिवत् ।

तेजयानुवादेन छण्णनोलकापोतलेदशसु आपितश्चतुर्गुणस्थानाः सामान्योक्तसंख्याः ।
तेजःपद्मलेखयोरादितः पञ्चगुणस्थानाः छात्रेदश वेदितव्याः—मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः
श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः, सासादतसम्यग्दृष्टि-सम्यग्निमिथ्यादृष्टयसंयतसम्यग्दृष्टि-
संयतासंयताः सामान्योक्तसंख्या वेदितव्या इत्यर्थः । तेजःपद्मलेखयोः प्रमत्ताऽप्रमत्ता-
१५ संयताः संख्येयाः । शुक्लछेदशयामादितः पञ्चगुणस्थानाः पश्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ।
शुक्लछेदशयाय प्रमत्ताऽप्रमत्तसंयता संख्येयाः । शुक्लतेजशयामपूर्वकरणादिसप्तगुणस्था-
नाः सामान्योक्तसंख्याः ।

मध्यानुवादेन धन्येषु चतुर्विंशसु गुणस्थानेषु सामान्योक्तसंख्याः । अभव्या अन-
न्तानन्ताः ।

२० सम्यक्त्वानुवादेन क्षायिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टयः पञ्चासंख्येयभागप्र-
मिताः । क्षायिकसम्यग्दृष्टिषु देशसंयतादयः सप्तगुणस्थानाः संख्येयाः । अपूर्वकरणक्षपका
अनिवृत्तिकरणक्षपका सूक्ष्मसाम्परायक्षपकाः क्षीणकषायार्थेति चत्वारः संयोगकेवलिनोऽ-
योगकेवलिनश्च सामान्योक्तसंख्याः ।

वेदकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्ट्यादयश्चतुर्गुणस्थानाः सामान्योक्तसंख्याः ।
२५ औपज्ञमिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टयो देशसंयताश्च पञ्चासंख्येयभागप्रमिताः ।
औपज्ञमिकसम्यग्दृष्टिषु प्रमत्ताऽप्रमत्तसंयताः संख्येयाः । अपूर्वकरणौपज्ञमिका अनिवृत्ति-
करणौपज्ञमिकाः सूक्ष्मसाम्परायौपज्ञमिका उपज्ञान्तकषायार्थ सामान्योक्तसंख्याः । सासा-
धनसम्यग्दृष्टयः सम्यग्निमिथ्यादृष्टयो मिथ्यादृष्टयश्च सामान्योक्तसंख्याः ।

१-यज्ञीयकषायान्ताः सं-४० । २-पञ्चम ज्ञानिनः ४० । ३-वर्णः ६० । १४-१२४ । ४-
वर्णः ४० । १२४-१३१ । ५-वर्णः ३० । १३२-१४१ । ६-पमाः असंख्येय-४०, ४०, ४० । ७-
वर्णः ४० । १४२-१४३ । ८-चतुर्दर्शगुण-४०, ४०, ४० । ९-वर्णः ४० । १४४-१४५ । १०-ज्ञायो-
पक्षयिकसम्यग्दृष्टिषु ४० । ११-दयः अप्रमत्तान्ताः सा-४० । १२-दृष्टि संयतासंयताः २-४० । १३-ता-
प्रमत्ताऽप्रमत्तसंयताः संख्येयाः चत्वारः उपपन्नकाः सामान्योक्तसंख्याः संयतानुवादेन ४० ।

१८]

प्रथमोऽध्यायः

२३

संज्ञानुधावेन^१ संज्ञिषु मिथ्यादृष्ट्यावयो द्वादशगुणस्थानाः चक्षुर्दशनवत् । तथा-
हि—मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । अन्ये एकादश सामान्यो-
क्तसंख्याः । असंज्ञिनो मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । न संज्ञिनो नाप्यसंज्ञिनः ये ते सामा-
न्योक्तसंख्याः ।

आहारानुधावेन^२ आहारकेषु आदितस्त्रयोदशगुणस्थानाः सामान्योक्तसंख्याः । आ- ५
नाहारकेषु मिथ्यादृष्टयः सासादनसम्पद्दृष्टयोऽसंयतसम्पद्दृष्टयश्च सामान्योक्तसंख्याः ।
मिथ्यास्तु अनाहारका न भवन्ति क्षुतेरभावात् । तर्था चोक्तम्—

“मिथे क्षीणकषाये च मर्णं नास्ति देहिनाम् ।

शेषेष्वेकादशस्त्वस्ति मृतिरित्यूचिरे विदः ॥” []

अनाहारकेषु सयोगकेवलिनः संख्येयाः, यतः केषुचित् सयोगकेवलितु समुत्पातो १०
कर्तते केषुचित् समुत्पातो नास्ति । ये समुत्पाताः ते अनाहारकाः । अनाहारकेषु अयोग-
केवलिनः सामान्योक्तसंख्याः । इति संख्यातुयोगः समाप्तः ।

अधेदानीं क्षेत्रप्ररूपणा कथ्यते । सामान्यविशेषभेदान् क्षेत्रं द्विप्रकारम् । तत्र
तावत् साध्यान्त्येनं मिथ्यादृष्टीनां क्षेत्रं सर्वलोकः । सासादनसम्पद्दृष्टीनां सम्पद्मिथ्यादृ- १५
ष्टीनामसंयतसम्पद्दृष्टीनां संयताऽसंयतानां प्रमत्तसंयतानामप्रमत्तसंयतानामपूर्वकर-
णानामनिवृत्तिबाधरसाम्परायाणां सूक्ष्मसाम्परायाणामुपशान्तकपायाणां क्षीणकषा-
याणामयोगकेवलितानां क्षेत्रं लोकस्यासंख्येयभागः । सयोगकेवलितानां लोकस्यासंख्येयभागः
लोकस्यासंख्येयभागा वा सर्वलोको वा । स तु लोकस्याऽसंख्येयभागो दण्डकपाटापेक्षया
ज्ञातव्यम् । तत्कथम् ? दण्डकसमुद्घातं कायोत्सर्गेण^३ स्थितश्चेत् द्वादशालप्रमाणसममृत्तं
मूलशरीरप्रमाणसममृत्तं वा । उपविष्टश्चेत्, शरीरत्रिगुणबाहुन्यं वायूनल्लोकोदयं वा प्रथ- २०
मसमये करोति । कपाटसमुद्घातं धनुःप्रमाणबाहुन्योदयं^४ पूर्वाभिमुखश्चेत् दक्षिणोत्तरतः
करोति । उत्तराभिमुखश्चेत् पूर्वापरत आत्मप्रसर्पणं द्वितीयसमये करोति । एष विचारः^५
संस्कृतमहापुराणपञ्चिकायामस्ति । प्रतरावस्थापेक्षया असंख्येया भागा ज्ञातव्याः । प्रतराव-
स्थायां सयोगकेवलीं वातबलयत्रयादर्वागेष आत्मप्रदेदौर्निर्न्तरं लोकं व्याप्नोति । लोक-
पूरणावस्थायां वातबलयत्रयमपि व्याप्नोति । तेन सर्वलोकः क्षेत्रम् । २५

विश्लेषेण तु गत्यनुधावेन^६ नरकगतौ नारकाणां चतुर्षु गुणस्थानेषु सर्वेषु ग्रथिष्वीषु
लोकस्यासंख्येयभागः । तिर्यगगतौ तिरश्चात्मादिवः पञ्चगुणस्थानानां सामान्योक्तं क्षेत्रम्^७ ।

१ वट्ठं० ३० १८५-१८६ । २ एते प्रा०, ब०, व०, द० । ३ वट्ठं० ३० १९०-१९२ ।

४ तपार्थि चोक्तम् प्रा०, ब०, द० । ५ तत्र सा-जा०, ब०, द० । ६ वट्ठं० ले० २-४ । ७

‘सम्पद्मिथ्यादृष्टीनाम्’ नास्ति वा० । ८-मयोगिके-ब०, व० । ९ द्रष्टव्यम्-वट्ठं० ब० टी० ले०

पृ० ४८ । १० स्थितमेति द्वा-प्रा०, ब०, द० । ११-दयः पू-जा०, ब०, द० । १२ द्रष्टव्यम्-वट्ठं०

ब० टी० ले० पृ० ५९-५९ । १३ पट्ठं० ले० ५-१६ । १४ क्षेत्रम् वा०, ब० पुस्तकयोः नास्ति ।

लोड्यः । मिथ्यादृष्टीनां सर्वलोके । सासादनादीनां संवत्संयत्नानां लोकस्यासंख्येय-
भागः । मनुष्यगती मनुष्याणां सयोगकेवलित्वातां सर्वगुणस्थानानां लोकस्यासंख्येय-
भागः । सयोगकेवलितानां तु सामान्योक्तं क्षेत्रमसंख्येयभागोऽसंख्येयो भागः वा सर्वलोको
वा इत्यर्थः । देवगती देवानां चतुर्षु गुणस्थानेषु सर्वेषां लोकस्यासंख्येयभागः ।

५ इन्द्रियानुवादेन एकैन्द्रियाणां सर्वत्र संभवाम् सर्वो लोकः क्षेत्रम् । विकलेन्द्रियाणां
लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रम् । देवतारकमनुष्यत्वे तेषां नियतोदादेशान्तरत्वात् । विकला हि
अर्धगतीये द्वीपे लवणोदकाजोवसमुद्रद्वये स्वयम्भूरमणद्वीपार्धपरमातो स्वयम्भूरमणसमुद्रे
चोत्पद्यन्ते न पुनरमणद्वीपसमुद्रेषु न च नरकस्वर्गभोगसूत्रादिषु । पञ्चेन्द्रियाणां
मनुष्यगतिः तै क्षेत्रम् । तथाहि “प्राज्ञानुषात्तरान्मनुष्याः” [त० सू० ३।४५] इति
१० वक्ष्यमाणसूत्रेन यथा मनुष्याणां लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रं नियतं वर्तते तथा पञ्चे-
न्द्रियाणां नरके तिर्यगलोके देवलोकं च ब्रह्मनाड्यन्तरे नियतेष्वेव स्थानेषु उत्पादो वर्तते
तेन लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रं पञ्चेन्द्रियाणां दातव्यम् ।

कायानुवादेन पृथिव्यज्जोवायुवनसत्तिकायानां सर्वलोके क्षेत्रम् । ब्रह्मकायिकानां
पञ्चेन्द्रियवत्लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रम् ।

१५ योगानुवादेन याज्ञमनसयोगिनामादितः सयोगकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः
क्षेत्रम् । काययोगिनामादितः व्योदशगुणस्थानानामयोजकेवलितानाञ्च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ।
मिथ्यादृष्टीनां सर्वलोके । सासादनादीनामयोगिकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः ।
सयोगकेवलितानां लोकस्यासंख्येयभागोऽसंख्येयो भागः वा सर्वलोको वा इत्यर्थः ।

वेदानुवादेन स्त्रीपुंसवेदानां मिथ्यादृष्ट्यादिनवमगुणस्थानान्तानां लोकस्यासंख्येय-
२० भागः क्षेत्रम् । नपुंसकवेदानां मिथ्यादृष्ट्यादिनवमगुणस्थानान्तानामवेदानाञ्च सामा-
न्योक्तं क्षेत्रम् ।

कषायानुवादेन क्रोधमानमाषाकषायाणां लोकस्यासंख्येयभागोऽसंख्येयो भागः वा सर्वलोको वा इत्यर्थः ।
वृषमगुणस्थानान्तानां दशमगुणस्थानान्तानां व्यपगतकषायाणाञ्च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ।

ज्ञानानुवादेन कुमतिकुशुल्यज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसंयत्नदृष्टीनां सामान्योक्तं
२५ क्षेत्रम् । कद्वध्यज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसंयत्नदृष्टीनां लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रम् ।
मतिश्रुतावधिज्ञानिनामसंयत्तसंयत्नदृष्ट्यादीनां मनःपर्यवज्ञानिनां षष्ठगुणस्थानादिद्वादश-
गुणस्थानान्तानां केवलज्ञानिनां सयोगिनामघोरानाञ्च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ।

१ सयतानां ६०, ७०, ८०, ९० । २-संख्येयभा-भा०, ७०, ८०, ९० । ३ चतुर्गुण-
भा०, ७०, ८० । ४ षट्संख्येयं १०-२१ । ५ सर्वसं-६०, ७०, ८० । ६ त्रयान्वितुं वा०,
७० । ७ षट्संख्येयं २२-२८ । ८ षट्संख्येयं २९-४२ । ९-संख्येयभा-भा०, ७०, ८० ।
१० वा सर्वलोका वा इत्यर्थः ५० । ११ षट्संख्येयं ४३-४४ । १२ षट्संख्येयं ४०-५० ।
१३-नावानां ७०, ८०, ९० । १४ षट्संख्येयं ५१-५३ । १५ कुलव्य-भा०, ७०, ८० ।
कुलव्य-६० । १६-नो च षष्ठगुणस्थानादीनां ६० । १७ षष्ठगुणस्थानानां ७० ।

[१८]

प्रथमोऽध्यायः

२५

१ संयमानुवादेन सामायिकच्छेदोपस्थानशुद्धिसंयतानां प्रमत्ताप्रमत्ताऽपूर्वकरणानिष्ठ-
बादरसाम्परायाणां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । परिहारविशुद्धिसंयतानां प्रमत्ताप्रमत्तानां सामान्योक्तं
क्षेत्रम् । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयतानां यथाख्यातविहारशुद्धिसंयतानामुपशान्तकपायक्षीण-
कपायसयोगकेवल्ययोगकेवलिनानां चतुर्णां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । देशसंयतानां सामान्योक्तं
क्षेत्रम् । असंयतानाञ्च मिथ्यादृष्टिसादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टीनां ५
चतुर्णां सामान्योक्तं क्षेत्रम् ।

२ दर्शानुवादेन चक्षुर्दर्शनिनामादितो द्वादशगुणस्थानानां लोकस्यासंख्येयभागः
क्षेत्रम् । अचक्षुर्दर्शनिनामादितो द्वादशगुणस्थानानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । अवधिदर्श-
निनामवधिहानिवात् सामान्योक्तं क्षेत्रम् । केवलदर्शनिनां केवलज्ञानियात् सयोगानां त्रिवि-
धम् । अयोगानां लोकस्यासंख्येयभाग इत्यर्थः ।

१०

३ तेजानुवादेन कृष्णनीलकण्ठपोतलेखानामादितश्चतुर्गुणस्थानानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् ।
तेजःपद्मलेखानामादितः षट्गुणस्थानानां लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रम् । शुक्ललेखानामादितो
द्वादशगुणस्थानानां लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रम् । सयोगकेवलिनामलेखानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् ।

४ भव्यानुवादेन भव्यानां चतुर्दशगुणस्थानानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । अभव्यानां
सर्वलोकः क्षेत्रम् ।

१५

५ सम्यक्त्वानुवादेन धार्मिकसम्यग्दृष्टीनां चतुर्थगुणस्थानादारभ्य अयोगकेवल्यगुण-
स्थानान्तेषु सामान्योक्तं क्षेत्रम् । वेदकसम्यग्दृष्टीनां चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमगुणस्थानेषु सामा-
न्योक्तं क्षेत्रम् । औपशमिकसम्यग्दृष्टीनां चतुर्थगुणस्थानादारभ्य एकादशगुणस्थानं यावत्
सामान्योक्तं क्षेत्रम् । ससादनसम्यग्दृष्टीनां मिश्राणां मिथ्यादृष्टीनाञ्च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ।

६ सन्त्यनुवादेन संज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवात् आदितो द्वादशान्तेषु गुणस्थानेषु लोकस्या- २०
संख्येयभागः क्षेत्रमित्यर्थः । असंज्ञिनां सर्वलोकः क्षेत्रम् । येन संज्ञिनो नाप्यसंज्ञिनस्तेषां
सामान्योक्तं क्षेत्रम् ।

७ आक्षरानुवादेन आवितो द्वादशगुणस्थानेषु सामान्योक्तं क्षेत्रम् । सयोगकेवलिनो
लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रम्, समुद्गातरहितत्वादित्यर्थः । अनाहारकाणां मिथ्यादृष्टि-
सादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्ययोगकेवलिनो सामान्योक्तं क्षेत्रम् । सयोगकेवलिनो लोक- २
स्यासंख्येयभागः सर्वलोको वा असमुद्घातसमुद्घातापेक्षया सिद्धम् ।

८ अथ शर्जनं कथ्यते । सामान्यविशेषभेदान् तत् ३ द्विप्रकारम् । तत्र तावत्

१ षट्कों क्षेत्रं ५८-६६ । २ प्रमत्तानां सा-७० । प्रमत्तानां च सा-७० । अप्रमत्तानां
सा-७० । ३ षट्कों क्षेत्रं ६७-७१ । ४ षट्कों क्षेत्रं ७२-७६ । ५ षट्कों क्षेत्रं ७७-८८ ।
६ षट्कों क्षेत्रं ८९-९५ । ७ चतुर्गुणस्थाना-१०, २० । ८ त्रयोश-११०, २० । ९-नां सा-११०, २०,
२० । १० षट्कों क्षेत्रं ८६-८७ । ११ षट्कों क्षेत्रं ८८, ९२ । १२ अथ तत्त्व-२०, ११०, २० ।
१३ द्विप्रकारः सा ।

४

२६

तत्त्वार्थवृत्तो

[१८]

‘सामान्येन मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकाः स्पृष्टः । अथ कोऽसौ लोक इति चेत् ? उच्यते—
 असंस्थितयोजनांजनकोट्याकाशप्रदेशपरिमाणे रज्जुस्तावदुच्यते । तत्कक्षेत्रसमचतुरस्ररज्जु-
 त्रिचत्वारिंशदधिकशतत्रयपरिमाणो लोक उच्यते । स लोको मिथ्यादृष्टिभिः सर्वः स्पृष्ट
 इति । उक्तलक्षणे लोके स्वस्थानविहारः परस्थानविहारः मारणान्तिकमुत्पादश्च प्राणिभिर्वि-
 ५ धीयते । तत्र स्वस्थानविहारापेक्षया सासादनसम्यग्दृष्टिमिर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः । एवम-
 प्रेऽपि सर्वत्र स्वस्थानविहारापेक्षया लोकस्यासंख्येयभागो ज्ञातव्यः । परस्थानविहारापेक्षया
 तु सासादनदेधानां प्रथमपृथिवीत्रये विहारात् रज्जुद्वयम् । अच्युतान्तोपरिविहारात् षट् रज्जव
 इत्यष्टौ द्वादश वा चतुर्दशभागा देशोना स्पृष्टाः । द्वादशभागाः कथं स्पृष्टा इति चेत् ? उच्यते—
 सप्तमपृथिव्यां परित्यक्तसासादनादिगुणस्थान एव मारणान्तिकं विदधातीति नियमात् पृथीतो
 १० मध्यलोके पञ्च रज्जवः सासादनो मारणान्तिकं करोति । मध्यलोकाच्च लोकान्ने वादर-
 पृथिवीकायिकवादराप्कायिकवादरवनस्पतिकायिकेषु उत्पद्यते इति सप्त रज्जवः । एवं
 द्वादश रज्जवो भवन्ति । सासादनसम्यग्दृष्टिर्हि वायुकायिकेषु तेजःकायिकेषु नरकेषु भवसूक्ष्म-
 कायिकेषु च चतुर्षु स्थानकेषु नोत्पद्यते इति नियमः । तथा चोक्तम्—

“वज्जिअ ठाणचउक्कं तेऊ वाऊ य णरयसुहुसं च ।

१५

अण्णत्थ सव्वठाणे उववज्जदि सासणो जीवो ।” []

देशोना इति कथम् ? केचित् प्रदेशाः सासादनसम्यग्दर्शनयोग्या न भवन्तीति
 देशोनाः । एवमुत्तरं सर्वत्रापि अपर्शनयोग्यापेक्षया देशोनत्वं वेदितव्यम् । सम्यग्-
 मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिमिर्लोकस्य असंख्येयभागः, अष्टौ वा चतुर्दशभागा देशोनाः स्पृष्टाः ।
 तत्कथम् ? सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिमिर्देवैः परस्थानविहारापेक्षया अष्टौ रज्जवः
 २० स्पृष्टाः । संयतासंयतैः लोकस्य असंख्येयभागः, षट् चतुर्दशभागा^{११} वा देशोनाः ।
 तत्कथम् ? संयतासंयतैः स्वयम्भूरमणतिर्य्यग्मिरुच्यतो मारणान्तिकापेक्षया षट् रज्जवः
 स्पृष्टाः । प्रमत्तसंयताद्ययोगिकैरुच्यन्तानां स्पर्शनं श्रेयवत् । तत्कथम् ? प्रमत्तादीनां
 नियतश्रेयत्वान् भवान्तरे नियतोत्पादस्थानत्वाच्च समचतुरस्ररज्जुप्रदेशस्थाप्यभाषात्
 लोकस्यासंख्येयभागः । संयोगिबलिनां श्रेयवत् लोकस्यासंख्येयभागः लोकस्यासंख्येयभागा
 २५ वा सर्वलोको वा स्पर्शनम् । इति सामान्येन स्पर्शनमुक्तम् ।

अथ विशेषेण स्पर्शनमुच्यते । ^{१२} गत्यनुवादेन नरकगतौ प्रथमपृथिव्यां नारकैश्चतुर्गुण-
 स्थानैर्लोकस्य असंख्येयभागः स्पृष्टः । तत्कथम् ? सर्वेषां नारकाणां नियमेन संक्षिप्योक्त-
 पञ्चेन्द्रियेषु तिर्यक्षु मनुष्येषु प्रादुर्भावः । तत्र प्रथमपृथिव्याः सन्निहितत्वेन अद्वैतरज्जु-

१ षट्छं षो १-१० । २-साणरज्जुः आ०, ६०, ४० । ३ तत्तत्प्रथम-४० । तत्तत्प्रथम-
 त० । ४-वि स्व-आ०, ६०, ४० । ५ कायेषु ६० । ६ उत्पद्यन्ते आ०, ६०, ४० । ७ चतुर्थस्था-
 नकेषु आ०, ४० । चतुर्थस्थानेषु ६० । ८ “ण हि सासणो अपुण्णे साहारणसुदुमये य तेउदुणे ।”
 -जो ७० गा० ११५ । ९-रमत्र ४० । १० स्पर्शन-४० । ११ भागा दे-आ०, ४०, ४०, ६० ।
 १२ षट्छं षो ११-५६ ।

[१८]

प्रथमोऽध्यायः

२७

परिमाणभावात्, 'तत्रत्यनारकञ्चतुर्गुणस्थाने' लोकस्यासंख्येयभागः सृष्टः । द्वितीयगृतीय-
चतुर्थपञ्चमषष्ठमूर्तीनां मिथ्यादृष्टिसादनसम्यग्दृष्टिभिलोकस्यासंख्येयभागः एको द्वौ त्रयश्च-
त्वारः पञ्च चतुर्दशभागा वा देशोनाः सृष्टाः । तत्कथम् ? द्वितीयपृथिव्यास्तिर्यग्ग्लोकद्वयः
रज्जुपरिमाणत्वात् एको भागः । गृतीयपृथिव्यास्तिर्यग्ग्लोकद्वयः द्विरज्जुपरिमाणत्वात् द्वौ
भागौ । चतुर्थपृथिव्यास्तिर्यग्ग्लोकद्वयः त्रिरज्जुपरिमाणत्वात् त्रयो भागाः । पञ्चमपृथिव्या- ५
स्तिर्यग्ग्लोकद्वयः चतुरज्जुपरिमाणत्वात् चत्वारो भागाः । षष्ठपृथिव्यास्तिर्यग्ग्लोकद्वयः
पञ्चरज्जुपरिमाणत्वात् पञ्च भागाः । तत्रत्यमिथ्यादृष्टिसादनसम्यग्दृष्टिमिर्यथासंख्यमेते
भागाः सृष्टाः । सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां मारणान्तिकोत्पादाद्युर्वन्धकाले नियमेन तद्गुणस्थानत्या-
गात् स्वस्थानविहारपेक्षया लोकस्यासंख्येयभागः । तेषां सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां नियमेन
मनुष्येन्द्रियोत्पादान्मनुष्योपगमनपक्षे त्रत्यात् सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिलोकस्यासंख्ये- १०
यभागः सृष्टः, स्वक्षेत्रविहारपेक्षया इत्यर्थः । सप्तम्यां पृथिव्यां मिथ्यादृष्टिभिलोकस्या-
संख्येयभागः षट्चतुर्दशभागा वा देशोनाः सृष्टाः । असंख्येयभागः स्वस्थानविहारपेक्षया ।
षट् रज्जवो मारणान्तिकपेक्षया सृष्टा इत्यर्थः । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयत-
सम्यग्दृष्टिभिः सप्तमपृथिव्या नारके स्वस्थानविहारपेक्षया लोकस्यासंख्येयभागः सृष्टः ।
मारणान्तिकपेक्षयापि एषां स्पर्शनं कस्मात्प्र प्रतिपादितमिति चेत् ? सप्तमपृथिवीनारकाणां १५
मारणान्तिकोत्पादाद्युर्वन्धकाले नियमेन सासादनदिगुणस्थानत्रयत्यगान् सासादनेऽधो
गच्छतीति नियमान् । तिर्यग्गतौ, तिरश्चां मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः सृष्टः । सासादनसम्य-
ग्दृष्टिभिलोकस्यासंख्येयभागः सप्त चतुर्दशभागा वा देशोनाः सृष्टाः । तत्कथम् ? तिर्यक्सा-
सादनस्य लोकाय वादरपृथिव्यव्वनस्पतिषु मारणान्तिकपेक्षयापि सप्त रज्जवः । सम्यग्मिथ्या-
दृष्टिभिलोकस्यासंख्येयभागः सृष्टः । असंयतसम्यग्दृष्टिभिः संयतासंयतैः लोकस्यासंख्येयभागः २०
षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः सृष्टाः । मनुष्यगतौ मनुष्योर्मिथ्यादृष्टिभिलोकस्यासंख्येयभागः
सर्वलोको वा सृष्टः । तत्कथम् ? मारणान्तिकपेक्षया पृथिवीकायिकादेस्तत्रोत्पादापेक्षया वा ।
यो हि यत्रोत्पद्यते तस्योत्पादावस्थायां तदव्यपदेशो भवति । सर्वलोकस्पर्शनं च अग्रे सर्वत्रेत्थं
द्रष्टव्यम् । सासादनसम्यग्दृष्टिभिलोकस्यासंख्येयभागः सप्त चतुर्दशभागा वा देशोनाः सृष्टाः ।
सम्यग्मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगिकैवल्यन्तानां स्पर्शनं क्षेत्रवद्वेदितव्यम् । २५

देवगर्भौ देवैर्मिथ्यादृष्टिभिः सासादनसम्यग्दृष्टिभिलोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ नव चतुर्द-
शभागा वा देशोनाः सृष्टाः । तत्कथम् ? मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिदेवानां कृतद्वितीयनारक-
भूमिर्विह्वलीनां लोकामे वादरपृथिव्यव्वनस्पतिमारणान्तिकपेक्षया नव रज्जवः स्पर्शनम् । एव-
मुत्तरत्रापि नवरज्जुपुक्तिर्वेदितव्या । सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिलोकस्यासंख्येय- ३०
भागः अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः सृष्टाः । तत्कथम् ? सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्य-

१ तत्र ना-भा०, ६०, ६० । २ बन्धनका-भा० । ३ मनुष्यगतां ता० । ४ सप्त-भा०, ६०,
६० । ५ हाः ति-६०, भा०, ६० । ६ विह्वलीनां भा०, ६०, ६० । ७ रज्जवः स-भा०, ६०, ६० ।
रज्जुपुक्तिर्वे-६० ।

गृहीताम् एकेन्द्रियेषूत्पादामावात् परस्त्रेयविहारापेक्षया अष्टरज्जुस्पर्शनं वेदितव्यम् ।

१ इन्द्रियानुवादेन, एकेन्द्रियैः सर्वलोकोः स्पृष्टः । विकलेन्द्रियैर्लोकस्यासंख्येयभागः सर्वलोको वा । तन्मारणान्तिकोपादपेक्षया ज्ञातव्यम् । पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टिभिलोकस्यासंख्येय-
भागः स्वस्त्रेयविहारापेक्षया स्पृष्टः । परस्त्रेयविहारापेक्षया अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः ।
५ मारणान्तिकोत्पादपेक्षया सर्वलोको वा । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादित्रयोदशगुणस्थानानां पञ्चेन्द्रि-
याणां सामान्योक्तं स्पर्शनम् ।

२ कर्मानुवादेन स्थावरकायिकैः सर्वलोकोः स्पृष्टः । प्रसक्ताधिकानां स्पर्शनं पञ्चे-
न्द्रियवत् ।

३ योगानुवादेन बाह्यमनसयोगिनां "मिथ्यादृष्टीनां लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ चतु-
१० दशभागा वा देशोनाः सर्वलोको वा स्पर्शनम् । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादिस्त्रीकफायान्तानां
सामान्योक्तं स्पर्शनम् । सयोगैवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः । तत्कथम् ? सयोगैवलिनां
दण्डकपाटभरलोकपूरणवस्थायां बाह्यमनसवर्माणामवलम्ब्य आत्मप्रदेशपरिपन्नामावात्
लोकस्यासंख्येयभागः स्पर्शनं वेदितव्यम् । काययोगिनां मिथ्यादृष्ट्यादित्रयोदशगुणस्थाना-
नामयोगैवलिनाञ्च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ।

१५ "वेदानुवादेन स्त्रीपुंवेदैर्मिथ्यादृष्टिभिलोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः अष्टौ नव चतुर्दश-
भागा वा देशोनाः सर्वलोको वा । तन्मारणान्तिकोत्पादपेक्षया ज्ञातव्यम् । सासादनसम्य-
ग्दृष्टिभिः स्त्रीपुंवेदैः लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः । ते तु नव-
भागास्तृतीयभूमिलोकाप्रोत्पादपेक्षया वेदितव्याः । सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यपनिवृत्तिबादरान्तानां स्त्री-
पुंवेदैः सामान्योक्तं स्पर्शनं कृतम् । नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टीनां सासादनसम्यग्दृष्टीनाञ्च
२० सामान्योक्तं स्पर्शनम् । सम्यग्मिथ्यादृष्टिभिर्नपुंसकवेदैर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः । असंयत-
सम्यग्दृष्टिसंयतासयतैर्नपुंसकवेदैर्लोकस्यासंख्येयभागः यद् चतुर्दशभागा वा देशोनाः । प्रमत्ता-
श्चनिवृत्तिबादरान्तानामवेदानाञ्च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ।

४ कपायानुवादेन चतुःकपायाणामेककपायाणामेककपायाणाञ्च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ।

५ ज्ञानानुवादेन मत्प्रज्ञानिनां शुभाज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीनाञ्च " सामा-
२५ न्योक्तं स्पर्शनम् । विभक्तज्ञानिनां मिथ्यादृष्टीनां लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ चतुर्दशभागा वा
देशोनाः सर्वलोको वा तन्मारणान्तिकोत्पादपेक्षया । सासादनसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं स्पर्श-
नम् । आभिनविबोधिकादिप्रज्ञानिनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् ।

६ संयमानुवादेन पञ्चप्रकारसंयतानां दशसंयतानामसंयतानाञ्च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ।

१ पृष्ठं को० ५७-६५ । २ पृष्ठं को० ६६-७३ । ३ पृष्ठं को० ७४-१०१ ।
४ मिथ्यादृष्टिभिः ता०, ब० । ५ पृष्ठं को० १०२-११९ । ६-मारणान्तिकोत्पादपेक्षया अ०, द०,
ब० । ७ पृष्ठं को० १२०-१२२ । ८-नेकपायायां च ता-भा०, द०, ब० । ९ पृष्ठं
को० १२३-१२९ । १०-नां ता-ता०, ब० । ११ पृष्ठं को० १३२-१३९ ।

१।८]

मधनोऽध्यायः

२५

दर्शानुवादेन चतुर्दर्शनिनामादितो द्वादशगुणस्थानानां पञ्चैन्द्रियवत् । तत्त्वथम् ?
पञ्चैन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टिभिलोकस्यासंख्येयभागः । स्वक्षेत्रविद्वारापेक्षया । अष्टौ चतुर्दर्शभागा
वा देशोनाः परस्त्रेयविद्वारापेक्षया । सर्वलोको वा मारणान्तिकोत्पादापेक्षया । गोपाणां क्षमा-
न्योक्तमिति पञ्चैन्द्रियवत् । अचक्षुर्दर्शनिनामादितो द्वादशगुणस्थानानामवधि केवलदर्शनिनाञ्च
सामान्योक्तं स्पर्शनम् । ५

‘लेश्यानुवादेन सप्तनरकेषु तावत् प्रथमे नरके कापोती लेश्या । द्वितीये च नरके
कपोती लेश्या । तृतीये नरके उपरि कापोती, अधो नीला । चतुर्थे नरके नीलेव लेश्या । पञ्चमे
नरके उपरि नीला, अधः कृष्णा । षष्ठे नरके कृष्णलेश्या । सप्तमे नरके परमकृष्णलेश्या ।
तथा चोक्तम्—

“काऊ काऊ य तहा णीला णीला य णीलकिष्ठा य ।

१०

किष्ठा य पम्भकिष्ठा लेस्सा पढमादिपुद्वीरु ॥”

[गो० जी० गा० ५२८]

इति सप्तनरकेषु लेश्याप्रदानम् । तत्र लेश्यानुवादेन कृष्णनीलकापोतलेश्यैर्मिथ्यादृष्टिभिः
सर्वलोकः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिः कृष्णनीलकापोतलेश्यैर्लोकस्यासंख्येयभागः पञ्च
चत्वारो द्वौ चतुर्दर्शभागा वा देशोनाः स्पृष्टाः । तत्त्वथम् ? पञ्चयां पृथिव्यां कृष्णलेश्यैः सासा- १५
दनसम्यग्दृष्टिभिर्मारणान्तिकोत्पादापेक्षया पञ्च रज्जवः स्पृष्टाः । पञ्चमपृथिव्यां कृष्णलेश्याया
अविचक्षया नीलेलेश्यैश्चतस्रो रज्जवः स्पृष्टाः । तृतीय-पृथिव्यां नीलेलेश्याया अविचक्षया कापोत-
लेश्यैः द्वे रज्ज्व स्पृष्टे । सप्तमपृथिव्यां यद्यपि कृष्णलेश्या वर्तते तथापि मारणान्तिकावस्थायां
सासादनस्य नियमेन मिथ्यात्वग्रहणमिति नोदाहृतम् । अत्र पञ्च चत्वारो द्वौ चतुर्दर्शभागा
वा देशोनाः । २०

सासादनसम्यग्दृष्टिनामादिविलेखानां^१ दत्ता द्वादश भागाः कस्मान्न लभ्यन्त इति
चेत् ? ‘पण्णो मध्यलोके यावत् पञ्च लोकाग्रं यावत्सप्त इति द्वादशभागाः कुतो न दत्ताः’ इति
चेत् पृच्छसि ? तत्र पञ्चनरके अवस्थितलेश्यापेक्षया पञ्चैव रज्जवः स्पृष्टा भवन्ति, यतो
मध्यलोकादुपरि कृष्णलेश्या नास्ति । “धीतपञ्चगुक्कलेश्या द्विप्रियोपेपु” [त० सू० ५।२२]
इति वचनात् । अथवा येषां मते सासादनसम्यग्दृष्टिरेकेन्द्रियेषु नोत्पद्यते तन्मतापेक्षया द्वादश- २५
भागा न दत्ता ।

सम्यग्मिथ्यादृष्टयसंयतसम्यग्दृष्टिभिः कृष्णनीलकापोतलेश्यैर्लोकस्यासंख्येयभागः

१ वृत्तं० को० १४०-१४५ । २ स्वक्षेत्रव्यावृत्तं० १-३-सप्तविदर्शनके-ता०, व० । ४ वृत्तं०
को० १४६-१६४ । ५ कापोती कापोती च तथा नीला नीला च नीलकृष्णा च । कृष्णा च परम-
कृष्णलेश्या प्रथमादिपृथिवी ॥ ६ भागाः आ० । ७ कृष्णनीलैः सा-द० । कृष्णलेश्या सा-जा० ।
८ अविचक्षितत्वात् आ०, व०, ब० । ९-इति कारणम् नो-आ०, व०, द० । १०-मादितो
लेखानाम् आ०, व०, द० ।

३०

तत्त्वार्थपूतौ

[१८]

सृष्टः । तेजोलेश्यैर्मिथ्यादृष्टिसादनसम्यग्दृष्टिभिल्लोकरयासंख्येयभागोऽष्टौ^१ नव चतुर्दश-
 भागा वा देशोनाः सृष्टाः । तेजोलेश्यैः सम्यग्भिन्नादृष्टयसंयतसम्यग्दृष्टिभिल्लोकरया-
 संख्येयभागोऽष्टौ^२ नव चतुर्दशभाग वा^३ सृष्टाः । तेजोलेश्यैः संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः
 अष्टौ नव चतुर्दशभाग वा देशोनाः । संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागो अर्धचतुर्दशभागो
 ५ वा देशोनाः । अस्यायमर्थः—तेजोलेश्यैः संयतासंयतैः प्रथमरवर्गे मारणान्तिकोत्पादपेक्षया
 अर्धचतुर्दशभागः सार्धरज्जुः सृष्टः । तेजोलेश्यैः प्रमत्ताप्रमत्तैर्लोकस्यासंख्येयमात्रैः । पञ्च-
 लेश्यैरादितश्चतुर्गुणस्थानैर्लोकस्यासंख्येयभागोऽष्टौ चतुर्दशभाग वा देशोनाः सृष्टाः । पञ्च-
 लेश्यैः संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः पञ्च चतुर्दशभाग वा देशोनाः । तत्कथम् ? पञ्च-
 लेश्यैः संयतासंयतैः सहस्रैरे मारणान्तिकादिविधानात् पञ्च रज्जवः सृष्टाः । पञ्चलेश्यैः प्रम-
 १० ताप्रमत्तैर्लोकस्यासंख्येयभागः सृष्टः । शुक्ललेश्यैरादितः पञ्चगुणस्थानैर्लोकस्यासंख्येयभागः
 पञ्च चतुर्दशभाग वा देशोनाः । तत्कथम् ? शुक्ललेश्यैर्मिथ्यादृष्ट्यादि संयतासंयतान्तैर्मारणान्ति-
 काद्यपेक्षया । सम्यग्भिन्नादृष्टिभिल्लु मारणान्तिके तद्गुणस्थानत्यागान् विचारपेक्षया षट् रज्जवः
 सृष्टाः । अष्टावपि कस्मान्न सृष्टा इति नाशङ्कनीयम् ? शुक्ललेश्येयतामपो विचारभाषात् ।
 तदपि कस्मान् ? यथा कृष्णनीलकायोतलेश्यात्रयापेक्षया अवस्थितलेश्या नारका वर्तन्ते^४ तथा
 १५ तेजःपञ्चशुक्ललेश्यात्रयापेक्षया देवा अपि अवस्थितलेश्या वर्तन्ते ।

“तेऊ तेऊ य तहा तेऊ पउमा य पउमसुक्का य ।

सुक्का य परमसुक्का लेस्सा भवणादिदेवानां ॥१॥”

[गो० जी० पा० ५३४]

^१ अस्यायमर्थः—भवनवासिन्व्यन्तरज्जोतिष्केषु जघन्या तेजोलेश्या । सौधमैसानयोः

२० मध्यमा तेजोलेश्या । सनत्कुमारमाहृन्दयोस्तुष्टा तेजोलेश्या ? जघन्यपञ्चलेश्याया अवकाश्या ।
 ब्रह्मलोकजघ्नोत्तररज्जन्तकापिष्टशुकमहाशुकेषु^३ मध्यमा पञ्चलेश्या जघन्यशुक्ललेश्याया अवि-
 क्षया । शतारसहस्रारयोजघन्या शुक्ललेश्या उत्कृष्टपञ्चलेश्याया अविषस्तितात्वात् । आगतप्रापता-
 रणाच्युतनवमैवेयकेषु मध्यमा शुक्ललेश्या । नवानुदिशपञ्चानुचरेषु उत्कृष्टा शुक्ललेश्या ।
 तथा चोक्तम्—

१-श्री च-आ०, ६०, ४०, ४० । २-श्री च-आ०, ६०, ४० । ३ वा देशोनाः
 ४० । ४ “दियदृढ चोदसमागा वा देवणा”-पट् १० को० १५९ । ५-सर्गमा-आ०, ४०, ६० ।
 स्वर्गः ४० । ६ वा दर्ध-आ०, ६०, ४० । ७ मानः सृष्टः । ८ पञ्चलेश्यैः मिथ्यादृष्ट्यासंयत
 सम्यग्दृष्ट्यन्तैः लोह-४० । ९-दिसंयतान्तैः ६०, ४०, आ०, ४० । १० तथा पञ्च-आ०, ४० ।
 तथा पीतपञ्च-४० । ११ “तेऊ तेऊ तेऊ पम्मा य पम्मा य परमसुक्का य । सुक्का य परमसुक्का
 भवनतिया पुण्णे असुद्धा ।”-गो० जी० पा० ५३४ । तेजस्तेजश्च तथा तेजः पञ्चा च पञ्चशुक्ला
 च । शुक्ला च परमशुक्ला लेश्या भवनाविदेवानाम् ॥ १२ अथ गाथासूत्रस्य अयमर्थः । अयायमर्थः
 ४० । १३-कापिष्टशुकमहाशुकेषु-४०, ६० ।

१८]

प्रथमोऽध्यायः

३१

“तिण्हं दोण्हं दुण्हं च्छण्हं दोण्हं च तेरसण्हं च ।

एतो य चोदसण्हं लेस्सा भवणादिदेवणं ॥ १ ॥”

[गो० जी० गा० ५३३]

ततोऽन्यत्र तिर्यग्द्वयमनुष्येषु लेख्यामित्यमासावः ।

प्रमत्तादिसयोगकेवल्यन्तानामलेख्यानाञ्च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ।

भक्ष्यानुवादेन भव्यानां सत्यगुणस्थानानां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । अभव्यैः सर्वलोकः

स्पृष्टः ।

सैन्यक्त्वानुवादेन क्षायिकसदृष्टीनामेकादशगुणस्थानानां सामान्योक्तं स्पर्शनमेव वर्तते, किन्तु देशसंयतानां क्षायिकसदृष्टीनां लोकस्यासंख्येयभागः स्पर्शनम् । क्षायिकसम्यक्त्वयुक्तानां देशसंयतानां पञ्चपि रज्जवः कुतो नेति नाराङ्गनीयम् ? तेषां नियतक्षेत्रत्वात् । १० कर्म्मभूमिजो हि मनुष्यः समप्रकृतिह्यप्रारम्भको भवति । क्षायिकसम्यक्त्वलाभात् पूर्वमेव तिर्यच्छु ब्रह्मयुक्तस्तु संयतासंयतत्वं न लभते ।

“अणुव्वयमहव्वयाहं ण लंमइ देवाउगं मोत्तु”

[गो० कर्म० गा० ३३४]

इत्यभिधानात् तिर्यगल्पतरस्थितिं परिहर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । वेदकसम्यग्दृष्टीनां १५ सामान्योक्तं स्पर्शनम् । औपशमिकयुक्तानामसंयतसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । देशसंयतादीनामौपशमिकसम्यक्त्वयुक्तानां लोकस्यासंख्येयभागः स्पर्शनम् । औपशमिकसम्यक्त्वयुक्तानां देशसंयतानां कुतो लोकस्यासंख्येयभाग इति^१ यदि पृच्छसि ? “मनुजेण्वेतत्सम्यक्त्वात् । वेदकपूर्वकौपशमिकयुक्तो हि ब्रह्मरोहणं विधाय मारणान्तिकं करोति, मिथ्यात्वपूर्वकौपशमिकयुक्तानां मारणान्तिकासम्भवात् लोकस्यासंख्येयभागः । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्- २० मिथ्यादृष्टिमिथ्यादृष्टीनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् ।

“संक्षानुवादेन संक्षिनां चच्छुदर्शनिवत् । असंक्षिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । ये तु न संक्षिनः नाप्यसंक्षिन्स्तेषां सामान्योक्तं स्पर्शनम् ।

“आहारानुवादेन आहारकाणामादितो द्वादशगुणस्थानानां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । सयोगकेयलिनां लोकस्यासंख्येयभागः । तत्कथम् ? आहारकावस्थायां समचतुरस्ररज्ज्वादिव्या- २५ मेरभावात् । दण्डकपाटावस्थायाम् षण्णटप्रतरावस्थायाञ्च सयोगकेयली औदारिकौदारिकमिश्रशरीरयोग्यपुद्गलादानादाहारकः । तथा चोक्तम्—

१ त्रयाणां द्वयोः द्वयोः कणां द्वयोः त्रयोदशानाञ्च । एतस्माच्चतुर्दशानां लेखा भवन्नादिदेवानाम् ॥ २ षट्क्षं को० १६५, १६६ । ३ षट्क्षं को० १६७-१७६ । ४-सम्यग्दृष्टीनाम् ५०, ५० । ५ लहइ आ०, ५०, ५०, ५० । अणुव्वयमहव्वयानि न लभते देवाभुर्वक्ता ! ६-ति चेत् ७-आ०, ५०, ५०, ५० । ७ मनुष्येभ्ये-आ०, ५०, ५०, ५० । ८ षट्क्षं को० १७७-१८० । ९ षट्क्षं को० १८१-१८५ ।

३२

तत्त्वार्थवृत्तौ

१।८]

“दंष्ट्रजुगे ओशलं कवाटजुगले य पंदरसंवरणे ।

मिस्सोरालं मणियं सेसतिण जण कम्मइयम् ॥ १ ॥”

[पञ्चसं० १।१५५]

दण्डकपाटयोश्च पिण्डिते अल्पक्षेत्रतया समचतुरश्ररज्ज्वादिख्यामेरेभायात् सिद्धो लो-
५ क्त्यासंख्येयभागः । अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकाः षष्ट्याः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लि-
कस्यासंख्येयभागः एकादश चतुर्दशभागा वा देशोनाः षष्ट्याः । तत्कथम् ? अनाहारकेषु सासा-
दनस्य षष्ठ्यष्ट्यष्टौ निःसृत्य तिर्यग्लोके प्रादुर्भावात् पञ्च रज्जवः, अचक्षुतावाप्य तिर्यग्लोके
प्रादुर्भावात् षडित्येकादश । ननु पूर्वं द्वादशोक्ता इदानीं त्वेकादशेति पूर्वापरविरोध इति
चेत् ; न ; मारणान्तिकापेक्षया पूर्वं तथाभिधानात् । न च मारणान्तिकावस्थायामानहारकत्वं
१० किन्तुपादावस्थायाम् । सासादनश्च मारणान्तिकभेदे वैशिष्ट्येषु करोति नोत्पदम्, उत्पादाव-
स्थायं सासादनत्वात् । अनाहारकेषु अमंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकास्त्यासंख्येयभागः षट्चतु-
र्दशभागा वा देशोनाः षष्ट्याः । सयोगबोधलिनां लोकस्यासंख्येयभागः सर्वलोको वा । अयोग-
बोधलिनां लोकस्यासंख्येयभागः स्पष्टं नम् । इति स्पर्शनव्याख्यानं समाप्तम् ।

अथ कालस्वरूपं निरूप्यते । स कालः सामान्यविशेषभेदात् द्विप्रकारः । सामान्यतस्त-
१५ वत् मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवापेक्षया त्रयो भेदाः । ते के ? अनाद्य-
नन्तः कैस्यचित्, कैस्यचिदनादिसान्तः, कैस्यचित्सादिसान्तः । स तु सादिसान्तो जघन्येना-
न्तर्मुहूर्तः । अन्तर्मुहूर्त इति कोऽर्थः ? त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि त्र्यधिकसप्ततिरुत्कृष्ण-
साः मुहूर्तः कथ्यते ॥ ३७५२ ॥ तस्मान्तरन्तर्मुहूर्तः । समयाधिकमापलिकामादि कृत्वा
समयोन्तर्मुहूर्तं यावत् । स च अन्तर्मुहूर्तं द्रव्यमसंख्यतभेदो भवति । तथा चोक्तम्-

२० “तिणिण सहस्सा सत्त य सदाणि तेहचरिं च उस्सासा ।

एसो भवदि मुहुत्तो सखेसिं येव मणुयाणं” ॥ १ ॥” []

उत्कर्षेण अर्द्धपुद्गलपरिवर्तो^{११} देशोतः ।

सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकसमयः । उत्कर्षेण पक्षयोपमाऽसंख्येय-
भागः । ^{१२} एकजीवं प्रति जघन्येनैकः ^{१३} समयः । उत्कर्षेण ^{१४} पञ्चावलिक्काः । आवलिका च
२५ अख्यतसमयलक्षणा भवति । तथा चोक्तम्—^{१५}

१ परदसं-ता० । परसं-ब० । दण्डजुगे औदारिकं कपाटजुगले च प्रतरसंवरणे ।
मिओदारं भणितं शेषत्रये अनीदि कर्मणम् ॥ २-ते कालः आ०, ब०, द०, ज० । ३ पदसं०
कर० १-३२ । ४ भागाः ज० । ५ अप्रत्यक्ष । ६ मध्यस्थ । ७ सादिमिथ्यादृष्टेः पुनस्तत्त्व-
सम्यग्दर्शनस्य । ८ समयाधिकानामावलि-आ०, द०, ब० । ९ एते ता० । १० मणुयाणं ता० । त्रीणि
सहस्राणि सप्त च शतानि त्रिसप्ततिश्च उच्चासाः । एतत् भवति मुहूर्तं सर्वेषाम् चैव मनुजानाम् ॥
११-वर्तो स-द०, ब० । १२ एकं जीवं आ०, ब०, ज० । १३-नैकसं-आ०, ब०, द०, ज० ।
१४ सावित्रपञ्चावलिकाले सासादनगुणस्थानग्रन्थभावनिगमात् । द्रष्टव्यम्-ब० । १५-पु०
३४२ । १५ तो० जीब० गा० ५७३-५७४ ।

१८]

प्रथमोऽध्यायः

३३

“आवलि असंख्यसमया संख्येज्जावतिसमूह उप्सासो ।

सत्तुस्सासो थोओ सत्तथोवो लवो भणिओ ॥ १ ॥

अहत्तीसद्वल्वा नाली दोनालिया मुहुत्तं तु ।

समऊणं तं मिण्णं अंतमुहुत्तं अणेयविहं ॥ २ ॥”

[जम्बू० पृ० १३५, ६] ५

सम्यग्मिध्यादष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण पल्योपमासङ्ख्येय-
भागः । एकं जीवं प्रति जघन्योत्कृष्टत्वात्तर्मुहूर्तकालः । अस्यायमर्थः— सम्यग्मिध्यादष्टे-
कजीवं प्रति जघन्येन जैधन्यान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण च उत्कृष्टोऽन्तर्मुहूर्तः ।

असंयतसम्यग्दष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः,
उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि सतिरेकणि । तत्कथम् ? कश्चिन्जीवः पूर्वकोट्यायुस्त्वन्तः १०
सान्तर्मुहूर्तद्विषयानन्तरं सम्यक्त्वमादाय तपोविरोधं विधाय सर्वार्थसिद्धायुत्पद्यते । ततश्च्युत्वा
पूर्वकोट्यायुस्त्वन्तोऽष्टवर्षानन्तरं संयममादाय निर्वाणं गच्छति ।

देशसंयतस्य नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण
पूर्वकोटी देशोर्ना ।

प्रमत्तप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । १५
तत्कथम् ? सर्वो जीवः परिणामविशेषवशान् प्रथमतोऽप्रमत्तगुणस्थानं प्रतिपद्यते, पश्चात् तत्प्र-
तिपन्नभूतप्रमत्तगुणस्थानान्तरस्थितौ निजायुःसमयशेषेऽप्रमत्तगुणं प्रतिपद्य श्रियते इति

१ असंख्ये-ज० । आवलिः अगण्यसमया संख्यातावतिसमूह उच्छ्वासः । सनांस्वासाः
स्तोकः, सश्लोकाः लवो भणितः ॥ अहत्तिशदर्थलवाः नाली द्वे नालिके मुहुत्तं तु । समयोनं तत्
भिनमन्तर्मुहुत्तं सतेकविधम् ॥ २ प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ६० । प्रति जघन्येन जघन्यद्व-ज० । ३ त्रय-
न्योऽन्त-ज० । ४ उत्कृष्टान्त-ज०, ण० । ५ सर्वका-ज०, ण०, व०, ज० । ६ तं १५ । एकको-
पनत्तो अपमत्तो वा चतुश्चमुवसानमागमैकदरो वा समऊणतेतोससागरोपमावट्टिदिएसु अनुत्तर-
विमग्नवासिषदेवेसु उक्खण्णो । सा संजमसमत्तस्स आदां जादो । तदो सुदो पुत्तकोडाउएसु मणुसेसु
उक्खण्णो । तथ असंखदसम्मादिट्ठी होक्ख तावट्टिदो जाव अतोमुहुत्तमेत्ताउअं सेहं ति । तदो
अपमत्तभावेण संजमं वडिक्खो । (१) तदो पमत्तापमत्तपरावत्तसहस्सं कादुण (२) त्वयससेदिगा-
ओणविशोहीए विदुदो अपमत्तो जादो । (३) अपुत्तखवरो (४) अणिवट्टिसवरो
(५) सुहुमुत्तवरो (६) लोणकवाओ (७) सवोगी (८) वनोगी (९) होक्ख सिदो जादो ।
एवेहि णवहि अंतोमुहुत्तेहि ऊणपुत्तकोहीए अदिरित्ताणि सनऊणतेतोससागरोपमानि असंखद-
सम्मादिदिसस उक्खसत्तालो होदि ।” —ख० टी० पृ० ३४७ । ७—याददाति ण० । ८—तंः
काल उ-ज० । ९ “एवमादिस्सेहि तेहि अंतोमुहुत्तेहि ऊण पुत्तकोही संजमासंजमकालो होदि ।”
—ख० टी० का० पृ० ३५० । १० गुणस्थानं प्र-ज० ।

३४

तत्सर्वार्थवृत्तौ

[१।८]

अप्रमत्तैकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । तथा अप्रमत्तस्थाने स्थितो निजायुःकालान्तसमये प्रमत्तगुणस्थानं प्रतिपद्य भ्रियते इति प्रमत्तैकजीवं प्रत्यपि जघन्येनैकः समयः, उत्कर्षेणा-
न्तर्मुहूर्तः ।

चतुर्णांमुपपन्नमकानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकः समयः,
५ उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः । तत्कथम् ? चतुर्णांमुपपन्नमकानां चतुःपञ्चाशत् यावत् यथासम्भवं भवन्तो
युगपदपि प्रवेशे मरणासम्भवात् नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकसमयः ।
नन्वेवं मिथ्यादृष्टेरेकसमयः कस्मात् सम्भवतीत्युपपन्नम् ; कोऽर्थः ? मिथ्यादृष्टेरेक-
समयः कालो न घटते इत्यर्थः । कस्मात् ? प्रतिपन्नमिथ्यात्वस्य अन्तर्मुहूर्तमध्ये मरणासम्भ-
वात् । तदुक्तम्-

१० “मिथ्यात्वं दर्शनात् प्राप्तं नास्त्यनन्तानुबन्धिनाम् ।

पावदावलिर्का पाकान्तर्मुहूर्ते मृतिर्न च ॥ १ ॥” []

सुखमिथ्यादृष्टेः परिमरणकाले तद्गुणस्थानत्यागान्नैकः समयः सम्भवति इति
प्रतिपन्नसंयतसंयतासंयतगुणोऽपि अन्तर्मुहूर्तमध्ये न भ्रियते । अतोऽसंयतसंयतासंयतयोरपि
एकः समयो न भवति ।

१५ चतुर्णां क्षपकाणामयोगकेवलिनाञ्च नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्यश्च
उत्कृष्टश्च कालोऽन्तर्मुहूर्तः । तत् कथम् ? चतुर्णां क्षपकाणामपूर्वकरणानिष्ठुत्तिकरणसूक्ष्मसाम्य-
रायक्षीणकषायाणामयोगकेवलिनाञ्च मोक्षगामित्वेन^१ अन्तरे मरणासम्भवात् नानैकजीवा-
पेक्षया जघन्यञ्चोत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः कालः ।

सयोगिकेवलितानां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः, एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।

२० कुतः ? सयोगिकेवलिरगुणस्थानान्तरमन्तर्मुहूर्तमध्ये अयोगिकेवलिरगुणस्थानप्राप्तेः उत्कर्षेण
पूर्वकोटी देशोना । कुतः ? अष्टवर्षानन्तरं तपो गृहीत्वा केवलमुत्पादयतीति कियद्द्वर्षादीनित्यात्
पूर्वकोटी वेदितव्या ।

विशेषेण ‘गात्यनुवादेन नरकगतौ नारकेषु समस्तं भूमिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवा-
पेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः कालः, पञ्चात् मिथ्यादृष्टिरगुणस्थानत्यागे’-

२५ सम्भवात् । उत्कर्षेण प्रथमभूम्यादिषु यथासङ्ख्यमेकः सागरः, त्रयः सागराः, सप्त सागराः,
दश सागराः, सप्तदश सागराः, द्वाविंशति सागराः त्रयस्त्रिंशत्सागराश्चेति । सासादनसम्यग्दृष्टेः
सम्यग्मिथ्यादृष्टेश्च सामान्योक्तः कालः । असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एक-

१-या ज-३०, भा०, ज० । २ युगपदेकस्मिन्नपि प्रदेशे भा०, व०, व०, ज०, द० ।

३ प्राप्तेर्ना-व० । ४-ज च व्य-भा०, व०, व०, ज०, द० । ५-तर्का-भा०, व०, व०, द०, ज० ।

६ तः कालः तु-आ० । ७ ‘अद्विह दस्तेहि भट्टहि अंतोमुदुचेहि य ऊपपुव्वकोडो यज्जगकेवल्लि-
काळो होदि ।’-व० ज० का० पृ० ३५७ । ८ पदसं-का० ३३-१०६ । ९ नरकेषु भा०, व०,
व०, व० । १० सप्तभू-भा० । ११-न त्यागसं-व० । -नर्योगसं-व० ।

११८

प्रथमोऽध्यायः

३५

जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कृष्टो देशोनः 'अन्तर्मुहूर्तः (?) । कस्मान् ? देशोनादन्तर्मुहूर्तोत् परं तद्गुणस्थानत्यागान् ।

तिर्यग्मतौ तिरस्त्रां मिथ्यादृष्टीनां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण 'अचन्तः कालः । असंख्येयाः पुद्गलपरिवर्तताः । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिसंचतासयतानां सामान्योक्तः कालः । असंयतसम्यग्दृष्टिस्तिरस्त्रः नाना- ५ जीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं तिर्यग्वच्चं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि । कथमिति चेत् ? उच्यते—तिर्यगसंयतसम्यग्दृष्टयेकजीवं प्राति उत्कर्षेण दर्शनमोह-क्षरकवेदकापेक्षया 'त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वैरभ्यधिकाने, सप्तचत्वारिंशत्पूर्वकोटिभिरभ्यधिकानीत्यर्थः । तथा हि—पुंनपुंसकस्त्रीवेदेन अष्टावष्टौ वायन् पूर्वकोट्यायुषा 'चत्वार्य अवान्तरे अपर्याप्तमनुष्यकुटुम्बवेन अष्टौ वायन् उपपद्यते । पुनरपि 'नपुंसकस्त्रीवेदेन १० अष्टावष्टौ पुंवेदेन ससेति । ततो भोगभूमौ त्रिपल्योपमायुषि भोगभूमिजानां नियमेन देवेषु उत्पादान् परचात् गत्यतिक्रमः । पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिक्यं वेद्यगतिग्रहणेन 'पूर्वत इति वेदितव्यम् ।

मनुष्यगतौ मनुष्येषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वैरभ्यधिकानि । सासादनसम्यग्- १५ दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः । एकं जीवं प्रति जघन्येनैकः समयः, उत्कर्षेण पञ्चावलिकाः । सम्यग्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्यकोटुष्टरच कालोऽन्तर्मुहूर्तः । असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि सातिरेकाणि । तत्कथम् ? कर्मभूमिजो हि मनुष्यः क्षाधिकसम्यक्त्वयुक्तो दर्शनमोहक्षरकवेदकयुक्तो वा भोगभूमिजमनुष्येषूपपद्यते इति [ततः] २० मनुष्यातिपरित्यगात् 'सातिरेकाणि परचाद्वत्यतिक्रमः । देशसंयतादीनां दशानां गुणस्थानानां सामान्योक्तः कालः ।

१ नारकेषु सभ्यदृष्टेरयं कालः चिन्त्यः । यतः षट्षण्डागमादिषु तत्त्वैरयं निरूपणम्—
“उत्कृष्टसं सागरोनमं तिर्यग् राच दल सचारस बावीस तेलीसं सागरोवमाणि देष्टुमाणि ।”
४६ । “एवं तीहि अंतोमुहुचेहि ऊणा अप्पण्णो उवक्खाउद्विदीं अण्णदसम्मादिदिउवक्-
खकाको होदि । गवरि सचमाए छदि अंतोमुहुचेहि ऊणा उत्कृष्टद्विदिचि कच्चं ।”
—षट्कं, ४० टी० का० ५० ३६२ । “उत्कर्षेण उक्त एवोत्कृष्टो देशोनः ।” —स० ति० ५० २२ ।
२ अनन्तकालः ५०, ६०, ७०, ८० । ३ परावर्ताः ५० । ४ अयं कालः त्रिचिषड्धेन्द्रिय-
तिर्यग्मिथ्यादृष्टेर्भाति । पण्य—“उत्कृष्टसं तिर्यग् पल्लितमाणि पुञ्जकोटिपृथक्त्वैरभ्यधियाणि ।”
—षट्कं ० का० ५१ । ५ उत्पद्यते ५० । ६ नपुंसकस्त्रीवेदे ५०, ६०, ७० । नपुंसकवेदे
५० । ७-विक्रमः ५०, ६०, ७०, ८० । ८ ग्रहणेन वेदि—५०, ६०, ७०, ८० । ग्रहणेन
पूर्वतः वेदि—७० । ९ सरक्युक्तः ५०, ६०, ७०, ८० । १० 'तिर्यग् पल्लितमाणावुपरि देष्टुण-
पुनकोटिदिमागुवसंमा ।” —५० टी० का० ५० ३७८ ।

३६

तत्त्वार्थपूतो

[१८

देवगतौ देवेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्त-
मुहूर्तः उत्पन्नमात्रापेक्षया, अन्तर्मुहूर्तानन्तरं सैद्दृष्टिर्भवति यतः । उत्कर्षेण एकविंशत्सागरोप-
मानि नवमप्रैवेयकेऽपि करिचमिथ्यादृष्टिर्भवति यतः । सासादनसम्यैदृष्टेः सम्यग्मिथा-
दृष्टेश्च सामान्योक्तः कालः । असंवतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं
५ प्रति जघन्येनान्तमुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि ।

इन्द्रियानुवादेन, एकैन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति
जघन्येन क्षुद्रभयमहणम् । तत्कीदृशमिति चेत् ? उत्कलक्षणमुहूर्तमध्ये तावदेकेन्द्रियो भूत्वा
कश्चिज्जीवः षट्षष्टिसहस्रद्वविंशदधिकशतपरिमाणानि ६६१३८ जन्ममरणानि अनुभवति,
तथा स एव जीवः तस्यैव मुहूर्तस्य मध्ये द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियो भूत्वा यथासंख्यमशीति-
१० षष्टि-चत्वारिंशत्-चतुर्धिशतिजन्ममरणान्यनुभवति । सर्वेऽप्येते समुदिताः क्षुद्रमया एतावन्त
एव भवन्ति-६६३३६ । उत्कल-

“तिणि सया छत्तीसा छावहि सहस्स जम्ममरणानि ।

एवदिया खुदमया हवन्ति अंतोमुहुत्तस्स ॥ १ ॥

विपल्लिदिएसु सीदिं सहिं चालीसमेव जाणाहि ।

१५ पंचेदियच्चउत्तीसं खुदमवन्तोमुहुत्तस्स ॥ २ ॥” []

यदा चैवान्तर्मुहूर्तस्य मध्ये एतावन्ति जन्ममरणानि भवन्ति तदैकस्मिन्नुच्छ्वासे अष्टादश
जन्ममरणानि लभ्यन्ते । तत्रैकस्य क्षुद्रमवसंज्ञा । उत्कर्षेण अनन्तकालोऽसङ्ख्येयाः पुद्गलपरि-
वर्तौः । तत्कथम् ? उत्कर्षेण अनन्तकालः असंख्यातपुद्गलपरिवर्तनलक्षणो निरन्तरयेकेन्द्रिय-
त्वेनैव मृत्वा मृत्वा पुनर्भवनात्, ततो विकलेन्द्रियः पञ्चेन्द्रियो वा भवति । विकलेन्द्रियाणां
२० नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभयमहणम् । उत्कर्षेण सङ्ख्ये-
यानि वर्षसहस्राणि । पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति
जघन्येनान्तमुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटिपृथक्त्वैरभ्यधिकम् । तत्कथम् ?
पञ्चेन्द्रियमिथ्यादृष्टये कस्यैव प्रति उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं, पूर्वकोटिपृथक्त्वैः षण्णवति-
पूर्वकोटिभिरभ्यधिकमित्यर्थः । तथा हि- नपुंसकक्षीमुवेदे हि संश्लित्वेन अष्टवष्टौ वारान् पूर्व-
२५ कोट्यायुषा समुत्पद्यते । ‘तयैव’ चासङ्ख्यकत्वे एवमष्टवत्वारिंशद्द्वाराः । अवान्तरे अन्तर्मुहूर्त-

१ सम्यग्दृष्टिर्भ-आ०, ४०, ६०, ज० । २ नवप्रैवेयकेषु क-भा०, ६०, ४०, ज० ।

३ सम्यग्मिथ्यादृष्टेश्च आ०, ज० । सम्यग्मिथ्यादृष्टेः ६०, ४०, ४० । ४ वदं० का० १०७-१३८ ।

५ सो० जी० गा० १०२-१२३ । कलयाणा० गा० ५, ६ । चीणि शतानि षट्षष्टिशतं षट्षष्टि-

षष्ट्युक्तममरणानि । एतावन्तः क्षुद्रमया गतानि अन्तर्मुहूर्तस्य ॥ विकलेन्द्रियेष्वशीति षष्टि चत्वा-

रिंशदेव जानीहि । पञ्चेन्द्रियचतुर्धिशति क्षुद्रमकान्तर्मुहूर्तस्य ॥ ६ चैव आ०, ४०, ६०, ज० ।

चैव मुह-का० । ७ मृत्वा पुनर्भवनात् आ०, ६०, ४०, ज० । ८ तयैव आ०, ४०, ज० ।

९ चार्सङ्ख्ये ४० । च संश्लित्वे ज० ।

११८]

प्रथमोऽध्यायः

३७

मध्ये पञ्चवेन्द्रिये क्षुद्रभवेन अष्टौ चारान्, पुनरपि द्वितीयवारं नपुंसकजीववेदे^१ सच्चिन्मत्वा-
सच्चिन्मत्वाभ्यामष्टचत्वारिंशत् पूर्वकोटयो भवन्ति । एवं षण्णवति कोटयः । पञ्चवेन्द्रियसासाद-
नादीनां सामान्योक्तः कालो वेदितव्यः ।

कायानुवादेन पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकानां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं
प्रति जघन्येन क्षुद्रभवप्रमाणम् । उत्कर्षेण^२ असङ्ख्येया लोकाः । यन्स्पतिकायिकानाम् एकेः ५
न्द्रियवत् ॥ ६६१३२ ॥ असङ्ख्यिकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं
प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण द्वे सारोपमसहस्रे पूर्वकोटिद्वयस्त्वैरभ्यधिके । सासादना-
दीनां पञ्चवेन्द्रियवत् कालो वेदितव्यः ।

योगानुवादेन बाह्मनसयोगिषु मिथ्यादृष्टसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्त-
सयोगिकेयलिनां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । तत्कथम् ? १०
बाह्मनसयोगिषु मिथ्यादृष्ट्यादीनां षण्णां^३ योगपरावर्त्तगुणपरावर्त्तपेक्षया जघन्येनैक-
समयः । तथा हि—अविवक्षितत्वादिगुणस्यानक्कालान्त्यसमये बाह्मनसान्यतरयोगसङ्क्रमणं
योगपरावर्त्तः । गुणान्तरयुक्तबाह्मनसान्यतरयोगकालान्त्यसमये मिथ्यात्वादिगुणसङ्क्रमो गुण-
परावर्त्तः । तदपेक्षया वा एकः समयः । उत्कर्षेण अन्तर्मुहूर्तः । तत्कथम् ? योगकालं याव-
दित्यर्थः, पञ्चासेषां योगान्तरसङ्क्रमः । सासादनसम्यग्दृष्टेः सामान्योक्तः कालः । १५

सम्यग्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । तत्कथम् ? सम्यग्मिथ्यादृष्टे-
र्नानाजीवापेक्षया योगगुणपरावर्त्तनमपेक्ष्य जघन्येनैकसमयः । तथा हि—केयचित् गुणान्तर-
युक्तबाह्मनसान्यतरयोगकालान्त्यसमये यदा सम्यग्मिथ्यात्वसङ्क्रमणं तदैव अन्येषां योगान्त-
रातुभूतम्, सम्यग्मिथ्यात्वकालान्त्यसमये बाह्मनसान्यतरयोगसङ्क्रमण इति कारणानेकः समयः ।
सम्यग्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया उत्कर्षेण पर्योपमासङ्ख्येयभागः । एकं जीवं प्रति सम्य- २०
ग्मिथ्यादृष्टेर्जघन्येनोत्कर्षेण^४ च अन्तर्मुहूर्तः ।

चतुर्णामुपशमकानां क्षपकाणाञ्च नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैक-
समयः योगगुणपरावर्त्तनापेक्षया पूर्ववत् । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः । काययोगिषु मिथ्यादृष्टे-
र्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तः कालो-
ऽसङ्ख्येयाः पुद्गलपरिवर्त्ताः । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्यादीनां जघन्योत्कृष्टः कालो २५
मनोयोगिषत् । अयोगानां सामान्यवत् ।

वेदानुवादेन^५ स्त्रीवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति

१ वेदसंमिताभ्यान् ७४०, ६०, ४०, ४० । २ षट्सं० का० १३९-१४१ । ३ असङ्ख्येय-
कालः ४० । असङ्ख्येयलोकः आ०, ४०, ४०, ४० । ४ षट्सं० का० १६२-२२६ । ५ दृष्टव्य-
संयतासंयत-आ० । दृष्टिसंयतासंयत-ज० । ६ "एतत् तत्र योगपरावर्त्त-गुणपरावर्त्त-मरणवाधादेहि
मिच्छतगुणरूपास्त एगसम्यो परविवदे ।" -अ० टी० का० ५० ४०९ । ७ "एगजीवं पञ्च-
बहुष्येण एगसम्य उत्कर्षेण वर्त्तमानम् ।" -षट्सं० का० १६८, १६९ । ८ सि० ५० २४ ।
८ षट्सं० का० २२८-२४९ ।

३८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१८]

- जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । तत्कथम् ? एकजीवस्य मिथ्यात्वयुक्तः स्त्रीवेदकालः जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, ततो गुणान्तरसङ्क्रम इत्यर्थः । उत्कर्षेण परयोपमशतप्रयुक्तम् । तत्कथम् ? स्त्रीवेदयुक्तो मिथ्या-
दृष्टिर्देवेष्वायुर्थ्यभाति, ततस्तिथ्यङ्गमनुष्येषु नारकसम्पूच्छेनवर्जं तावत् परयोपमशतप्रयुक्तम्,
ततो वेदपरित्यागः । सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्योक्तः कालः, किन्तु
५ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण
पञ्चपञ्चाशत्पत्न्योपमानि देशोनानि । देशोनानि कथमिति चेत् ? स्त्रीवेदासंयतैकजीवं प्रति
उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पत्न्योपमानि, गृहीतसम्यक्त्वस्य स्त्रीवेदेनोत्पादाभावात्, पर्याप्तः सन्
सम्यक्त्वं गृहीष्यतीति पर्याप्तिसमापकान्तर्मुहूर्तंहीनत्वात् देशोनानि तानि पञ्चपञ्चाशत्पत्न्योप-
मानि स्त्रीवेदे षोडशो^१ स्वर्गे सम्भवन्तीति वेदितव्यम् । पुंवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः
१० कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतप्रयुक्तम् । सासादनसम्य-
ग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्योक्तः कालः । नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया
सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयः पुद्गल-
परिवर्त्ती । सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्यवत् । किन्त्यसंयतसम्यग्दृष्टे-
र्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सा-
१५ गरोपमानि देशोनानि । तत्कथम् ? कश्चिज्जीवः सप्तमनरके पतितः, तत्र नपुंसकः सन्नुत्कर्-
षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुरूपयते, स पर्याप्तः सन् सम्यक्त्वं गृहीष्यतीति किमृच्छालं
विश्रम्भ विशुद्धो भूत्वा सम्यक्त्वं गृह्णाति, अन्ते त्यजति चेति देशोनानि^३ । अपगतवेदानां
सामान्यवत् ।

- कथायानुवादेन^४ चतुष्कथायाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां मनोयोगिवत् जघन्ये-
२० नैकसमयः, उत्कर्षेण अन्तर्मुहूर्त इत्यर्थः । स तु कालः एकं जीवं प्रति कायागुणपरा-
वर्त्तौपेक्षया क्षातव्यः । द्वयोरुपशमकयोर्द्वयोः क्षपकयोः केवललोभस्य वाऽकथायाणाञ्च सप्तम-
न्योक्तः कालः ।

- ज्ञानानुवादेन मत्पक्षानश्रुताज्ञानेषु मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टयोः सामान्यवत्
कालः । विभङ्गज्ञानेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येन-
२५ न्तर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि देशोनानि । देशोनानिति कथम् ? विभङ्गज्ञानि-
मिथ्यादृष्ट्येकजीवं प्रति उत्कर्षेण नारकापेक्षया त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि, पर्याप्तश्च विभङ्गज्ञानं
प्रतिपद्यति इति पर्याप्तिसमापकान्तर्मुहूर्तंहीनत्वात् देशोनानि । सासादनसम्यग्दृष्टेः सामान्योक्तः
कालः । आभिनियोधिकश्रुतावधिमनःपर्यवहानिनां केवलज्ञानिनाञ्च सामान्योक्तः कालः ।

१ स्त्रीवेदोत्पा-भा०, ६०, ६०, ७० । २ षोडशत्व-भा०, ६०, ६०, ६०, ७० ।

३ "छद्दि श्रंतोमुहुरेहि जगतेसीससागरोवलंभा ।" -ध० टी० का० पृ० ४४३ । ४ षट्सं० का०

२५०-२५९ । ५ षट्सं० का० २६०-२६८ । ६ विमंगला-भा०, भा०, ६०, ६०, ७० ।

७ "एवमंतोयुहुत्तुं तेजीससागरोवमाणि विमंगलापस्य उक्कसस्यलो होदि ।" -ध० टी० का०

पृ० ४५० ।

१।८]

प्रथमोऽध्यायः

३९

१ संयमानुवादेन सामायिकल्लेदोपस्थानपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराधयथाक्यातसंय-
तानां संयताऽसंयतानामसंयतानां च चतुर्णां सामान्योक्तः कालः ।

२ दर्शानुवादेन च चतुर्दशनिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः, एकं जीवं प्रति
जघन्येनान्तमुद्भूतः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसदृशे । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनामेकादशा-
नां सामान्योक्तः कालः । अचतुर्दशनिषु मिथ्यादृष्ट्यादीनां द्वादशानां सामान्योक्तः कालः । ५
अवधिकेवल्लिदर्शनिनोरवधिक्षानिकेवल्लानिवत् ।

लेश्यानुवादेन कृष्णनीलकापोतलेश्यासु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ।
एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तमुद्भूतः । स तु कालः तिर्य्यक्सन्नुपपापेक्षया तेषामेव लेश्यापरा-
वर्तसम्भवात् । एवं सर्वत्र च लेश्यायुक्तस्यान्तमुद्भूतस्तिर्य्यग्मनुष्यापेक्षया वेदितव्यः ।
उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि सप्तदशसागरोपमानि सप्तसागरोपमानि "सातिरेकाणि । १०
तत्कथम् ? नारकापेक्षया यथासङ्ख्यं सप्तगङ्गामतृतीयपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोप-
मानि । देवनारकाणामवस्थितलेश्यत्वात् इजन् नियमेन तल्लेश्यायुक्ते प्रजति आगच्छतो
नियमो नास्तीति सातिरेकाणि । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टयोः सामान्योक्तः कालः ।
असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तमुद्भूतः
उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमानि 'देशोनानि । तत्कथम् ? उक्तलेश्यायुक्ताऽसंय- १५
तसम्यग्दृष्टेः कजीवं प्रति उत्कर्षेण नारकापेक्षया उक्तान्येव सागरोपमानि, पर्याप्तिसमापक-
न्तमुद्भूतं सप्तम्यां मारणान्तिके च सम्यक्त्वाभावात् देशोनानि । तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्य-
संयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तमुद्भूतः ।
उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे अष्टदश" च सागरोपमानि "सातिरेकाणि । कथमेतत् ? तेजःपद्म-

१ परल० का० २६९-२७५ । २-यापन-सा०, व०, द० । परल० का० २७६-२८२ ।
३ बदल० का० २८९-२९८ । ४-मुद्भूतः कालः स तु ति-आ० । ५ "एवं
दोहि अंतोमुहुत्तेहि सादिरेयाणि तेत्तीसं सागरोपमाणि किण्हेस्साए उक्कस्सकालो होदि ।
एवं दोहि अंतोमुहुत्तेहि सादिरेयाणि सत्तारस सागरोपमाणि णील्लेस्साए उक्कस्सकालो होदि ।
..... एवं दोहि अंतोमुहुत्तेहि सादिरेयाणि सत्त सागरोपमाणि काउलेस्साए उक्कस्सकालो होदि ।"
-ध० टी० का० पृ० ४५७, ४५८ । ६ "एवं लदि अंतोमुहुत्तेहि उणाणि तेत्तीसं
सागरोपमाणि किण्हेस्साए उक्कस्सकालो होदि । पच्चस्समंतोमुहुत्तं पुब्बिस्सत्तिमु अंतो-
मुहुत्तेषु सोहि प मुहुत्तेषेण उणाणि सत्तारस सागरोपमाणि असंजदसम्मादिद्विस्स णील्लेस्साए
उक्कस्सकालो होदि । पच्चिस्स अंतोमुहुत्तं पुब्बिस्सत्तिमु अंतोमुहुत्तेषु सोहि सुद्धसेषेण
उणाणि सत्तसारोपमाणि काउलेस्साए उक्कस्सकालो होदि ।" -ध० टी० का० पृ० ४६०-४६२ ।
७-श सा-आ०, ६०, व०, ज० । ८ "लद्धा सगट्ठिदी पुब्बिस्सत्तं मुहुत्तेण अन्धधिया ।
लद्धाणि अंतोमुहुत्तुअद्दद्द सागरोपमाणि संपुणाणि । तथ अद्दरह सागरोपमाणि पल्लिदो-
वमस्स असंसेजदिमारेणम्वधियाणि बीविदूण तुदस्स गट्ठा पम्मलेस्सा । लद्धाणि अंतो-
मुहुत्तुदधसागरोपमेण अधियाणि अद्दारस सागरोपमाणि ।" -ध० टी० का० पृ० ४६१-४६५ ।

४०

तत्त्वार्थवृत्ती

[१८

लेश्यामिध्याहृष्टसंयतसम्यग्दृष्ट्येकजीवं प्रति उत्कर्षेण प्रथमस्त्वार्यपटलापेक्षया द्वे सागरोपमे ।
 द्वादशस्त्वार्यपटलापेक्षया अष्टादशसागरोपमानि च, तल्लेश्यायुक्तानां मारणान्तिकोत्पादसम्भवात्
 सातिरेकतत्सागरोपमयुक्तत्वाच्च सातिरेकाणि किञ्चिदधिकानीत्यर्थः । सासादनसम्यग्दृष्टि-
 सम्यग्मिध्याहृष्टगोः सामान्योक्तः कालः । संयताऽसंयतप्रमत्ताप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया
 ५ सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनैकसमयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः । शुक्लेश्यानां
 मिध्याहृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण
 एकत्रिंशत्सागरोपमानि सातिरेकाणि । तत्कथम् ? शुक्लेश्यामिध्याहृष्ट्येकजीवं प्रति उत्कर्षेण
 एकत्रिंशत्सागरोपमानि, प्रवेयकदेवापेक्षया तेषां मारणान्तिकोत्पादस्थायामपि शुक्लेश्या-
 सम्भवान् १ सातिरेकाणि । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादिसंयोगकेवल्यन्तानामलेश्यानाञ्च सामा-
 १० न्योक्तः कालः । किन्तु संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति
 जघन्येनैकः समयः उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः । कथमेतन् ? संयतासंयतशुक्लेश्यापेकजीवं प्रति गुण-
 लेश्यापराधर्तपेक्षेतराभ्यां जघन्येनैकसमयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ।

२ भव्यानुवादेन भव्येषु मिध्याहृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वकालः । एकजीवापेक्षया द्वौ
 भङ्गा अन्यादिः सपर्य्यवसानः, सादिपर्य्यवसानश्च । तत्र ३ सादिपर्य्यवसानः जघन्येनान्त-
 १५ र्मुहूर्तः । उत्कर्षेण अर्धपुद्गलपरिवर्त्तो ४ देशोनः । सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां
 सामान्योक्तः कालः । अभव्यानामनादिरपर्य्यवसानः । अयं तु तृतीयो भङ्गः ।

५ सम्यक्त्वानुवादेन ध्यायिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामा-
 न्योक्तः । क्षयोपशमसम्यग्दृष्टीनां चतुर्णां सामान्योक्तः कालः । के ते चत्वारः ? असंयतसम्य-
 २० ग्दृष्टि-संयतासंयत-प्रमत्तसंयता अप्रमत्तसंयताश्चेति । औपशमिकसम्यक्त्वेषु असंयतसम्यग्दृष्टि-
 संयतासंयतयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पश्योपमादृश्येयभागः । एकं
 जीवं प्रति जघन्यश्रोतृकृष्टध्वास्तर्मुहूर्तः । प्रमत्ताप्रमत्तयोश्चतुर्णामुपशमकानाञ्च नानाजीवापेक्षया
 एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः । सासादनसम्यग्मिध्याहृष्टि-
 मिध्याहृष्टीनाञ्च सामान्योक्तः कालः ।

६ सच्चयनुवादेन सच्चिणु मिध्याहृष्ट्यादिनवगुणस्थानानां पुंस्त्ववत् । शेषाणां सामा-
 २५ न्योक्तः कालः । असच्चिनां मिध्याहृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकं जीवं प्रति जघ-
 न्येन च्छ्रमभवमहणम् । उत्कर्षेण अनन्तः कालः, असङ्ख्येयाः पुद्गलपरिवर्त्ताः । ये तु न
 सच्चिन्नो नाप्यसंक्षिप्तोऽपि सामान्योक्तः कालः ।

७ आहाराणुवादेन आहाराकेषु मिध्याहृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति

१ “एवं षट्मिलितौमुहुरेण सातिरेकएकवृत्तीश्च सागरावममेतोति मिश्रतसहिदसुक्क-
 लेस्तुक्कस्तकान्तो होदि ।” ५० टी० का० पृ० ४७२ । २ षट्क० का० ३०१-३१६ ।
 ३ सादिः स०-७१०, व० । ४ “जादं देवमदधयोगालपरियहं ।” ५० टी० का०
 पृ० ४८० । ५ षट्क० का० ३१०-३२९ । ६ षट्क० का० ३३०-३३६ । संश्रानु-सा०,
 व०, स०, व०, अ० । ७ षट्क० का० ३३७-३४९ ।

१।८]

प्रथमोऽध्यायः

४१

जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । १ वक्रेण गतः क्षुद्रमवेष्टु पुनरपि वक्रेण गतः । उत्कर्षेण अङ्गुल्यसंख्येय-
भागः संख्येयाऽसंख्येया उत्कर्षिण्यवसर्पिण्यः । अस्यायमर्थः—उत्कर्षेण सङ्ख्याताऽसङ्ख्यात-
मानावच्छिन्नोत्कर्षिण्यवसर्पिणीलक्षणाङ्गुल्यसंख्येयभागः शब्दजगतिमत्स्यात् । शेषाणां
सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनां त्रयोदशगुणस्थानानां सामान्योक्तः कालः । अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टे-
र्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकसमयः । उत्कर्षेण त्रयः समयाः, ५
“एकं द्वौ श्रीन् वाऽनाहारकः ।” [त० सू० २।३०] इति वक्ष्यमाणस्यात् । सासादनसम्य-
ग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण आवलिकाया असंख्येयभागः । तन्वा-
लिकाया असंख्येयभागः समयमानलक्षणत्वात् एकसमय एव स्यात्, आवल्या असंख्यात-
समयलक्षणत्वादिति । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण द्वौ समयौ । सयोगकेव-
लिनो नानाजीवापेक्षया जघन्येन त्रयः समयाः समये समये दण्डादिप्रारम्भकत्वात् । उत्क- १०
र्षेण सङ्ख्येयाः समयाः जघन्योत्कृष्टसङ्ख्यातमानावच्छिन्नाः निरन्तरं विषयसमये दण्डादि-
प्रारम्भकत्वात् । एकं जीवं प्रति जघन्यश्चोत्कृष्टश्च कालत्रयः समयाः प्रतरद्वयलोकपूरणलक्षणाः ।
अयोगकैवलिनं सामान्योक्तः कालः । २ इति कालवर्णनं सम्पूर्णम् ।

अथ अनन्तरमन्तरं निरूपयते । विवक्षितस्य गुणस्थानस्य गुणस्थानान्तरसङ्क्रमे सति
पुनरपि तद्गुणस्थानप्राप्तिः यावन्न भवति तावान् कालोऽन्तरमुच्यते । तदन्तरं सामान्यविशेष- १५
भेदात् द्विमकारं भवति । ३ सामान्येन तावदन्तरमुच्यते—मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया अन्तरं
नास्ति । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे पट्पट्टी देशोने सागरोपमानम् ।
तत्कथम् ? वेदकसम्यक्त्वेन युक्तः एकां पट्पट्टिं तिष्ठति । वेदकसम्यक्त्वस्य उत्कर्षेण एता-
“वन्मात्रकालत्वात् । पुनरवन्तरे अन्तर्मुहूर्तं यावत् सम्यग्मिथ्यात्वं गतस्य पुनरौपमानिक-
सम्यक्त्वप्रवृत्तियोग्यता पल्योपमासङ्ख्येयभागे गते सति । एतावदन्तरे तत्र वेदकसम्यक्त्वप्रवृत्त- २०
योग्यता, प्रवृत्ते योग्यताया एवं सम्भवात् । सासादनसम्यग्दृष्टेरन्तरं नानाजीवापेक्षया जघ-
न्येनैकसमयः । उत्कर्षेण पल्योपमासङ्ख्येयभागः । एकं जीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासङ्ख्ये-
यभागः । उत्कर्षेण अर्द्धपुट्टलपरिवर्तो देशोनः । सम्यग्मिथ्यादृष्टेरन्तरं नानाजीवापेक्षया
सासादनवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण अर्द्धपुट्टलपरिवर्तो देशोनः ।

१ “जहण्णे क्षुद्राभयग्राहणं तिसमयूणं । २११ । तिणि विगाहे काऊण सुहुमेदिण-
सुणजिय चउत्थसमए आहारी होदूण भुंजमाणउत्थं कदलीघादेण कदिय खवसाणे विगाहं करिय
णिग्गपस तिसमऊणखुद दाभवपादणमेत्ताहारकाहुवलंभादो ।”-पट्ठ० सु० १८४ । २ इति काल-
व्यावर्गना समाप्ता अ० । इति कालव्यावर्गनं समाप्तम् अ० । ३ पट्ठ० अ० २-२० । ४ “लद्धमन्तरं
अतोमुहुत्थं पेडावट्ठिसागतोव्माणि ।”-अ० टी० अ० १० ७ । ५-मानका-अ० १०, १०,
अ०, अ० । ६ “एवं समयविधित्वात्तदसंभ्रतोमुहुत्थोहि ऊणपद्धयोगलपरिवटं सापशसम्मादिट्ठिस्स
उत्तवस्संतरं होदि ।”-अ० टी० अ० १२ । ७ “एदेहि चोदसअतोमुहुत्थोहि ऊणपद्धयोगल-
परिवटं सम्मापिच्छत्तं कस्संतरं होदि ।”-अ० टी० अ० १३ ।

६

४२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१८

असंयतसम्यग्दृष्टिसंयताऽसंयतममत्तसंयतानां नानाजीवापेक्षया अन्तरं नास्ति । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण अर्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोऽनः । चतुर्णांमुपशय-
कानां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकैकसमयः । उत्कर्षेण वर्षं प्रथक्यम् । त्रिभ्य उपरि नवभ्योऽपः
प्रथकत्वसम्पन्ना आत्मरूप । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण अर्द्धपुद्गलपरिवर्तो
५ देशोऽनः । चतुर्णां क्षपकाणामयोगिकेवलितानां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकैकसमयः । उत्कर्षेण
पप्मासाः । एकं जीवं प्रत्यन्तरं नास्ति । समयोकेवलितानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया
चान्तरं नास्ति ।

विशेषेण गत्यनुधादेन नरकगतौ नारकाणां सप्तसु नरकभूमिषु मिथ्यादृष्ट्यासंयत-
सम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण
१० एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वारिंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि देशानि । सासादनसम्यग्दृष्टि-
सम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकैकसमयः । उत्कर्षेण पल्योपमासङ्ख्येयमागः ।
एकं जीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासङ्ख्येयमागः अन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण एकत्रिसप्तदश-
सप्तदशद्वारिंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि देशानि ।

तिर्य्यगगतौ, तिरश्चां मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघ-
१५ न्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि देशानि । अधिकमपि कस्मान्नेति चेत् ?

१-संयतानां नाना-आ०, ६०, ७०, ८० । २ "एवमेकारतोहि अंतोमुहुतेहि ऊणमद्वयंगलपरि-
यट्पतंसंजदसमादिदृष्टीणमुक्कस्ततरं होदि । एवमेकारतोहि अंतोमुहुतेहि ऊणमद्वयंगलपरि-
यट्पुक्कस्ततरं संजदासंजदस होदि एवं दसहि अंतोमुहुतेहि ऊणमद्वयंगलपरियट् पमत्त-
रमुक्कस्ततरं होदि । एवं दसहि अंतोमुहुतेहि ऊणमद्वयंगलपरियट् अणमत्तमुक्कस्ततरं
होदि ।" -अ० दो० ४० पृ० १५-१७ । ३-कः सम-७० । ४ "एवमद्वयंगलोहि अंतोमुहुतेहि
ऊणमद्वयंगलपरियट्पुक्कस्ततरं होदि । एवं तिष्ठन्नुपसागमाणां णवरि परिवीदीए
अधोसं न उर्वोसं नावीसं अंतोमुहुतेहि ऊणमद्वयंगलपरियट् विष्टमुक्कस्ततरं होदि ।" -अ० दो०
४० पृ० २० । ५-पेक्षया नास्त्यन्तरं विशेष-आ०, ६०, ७०, ८० । ६ पद-अ० २१-१०० ।
७ "उत्कर्षेण तेत्तीयं सागरोवमाणि देवमाणि । २३ । एवं छदि अंतोमुहुतेहि ऊणमि तेत्तीयं सागरोव-
माणि मिच्छत्मुक्कस्ततरं होदि । एवं छदि अंतोमुहुतेहि ऊणमि तेत्तीयं सागरोवमाणि अस्सद-
समादिदृष्टि-उक्कस्ततरं होदि ।" -अ० दो० ४० पृ० २३ । ८ सासादनसम्यग्मिथ्या -आ०,
६०, ७०, ८० । ९ "एवं समवाहिचदुहि अंतोमुहुतेहि ऊणभो सगसगुक्कस्तद्विदीभो
सासाणगुक्कस्ततरं होदि । छदि अंतोमुहुतेहि ऊणभो सगसगुक्कस्तद्विदीभो समामिच्छ-
त्मुक्कस्ततरं होदि ।" -अ० दो० ४० पृ० २०-२१ । १० "आदिस्तेहि मुहुत्तपुचत्तमहिपवेमासेहि
अवसाणे उवळ्ळ वे अंतोमुहुतेहि य ऊणमि तिष्ठि पळिदोवमाणि मिच्छत्मुक्कस्ततरं होदि ।"
-अ० दो० ४० पृ० ३२ ।

१८

प्रथमोऽध्यायः

४३

क्षपणारम्भकवेदकयुक्तस्य तिर्यङ्मत्पादाभावात्, तद्युक्तो हि देवेष्वेवोत्पद्यते । अतो मिथ्यात्व-
युक्तक्षिपल्योपमायुक्तो भोगभूमिषु उत्पद्यते । तत्र चोत्पन्नानां तिर्यङ्मनुष्याणां किञ्चिदधि-
काष्टत्वारिंशदिनेषु सम्यक्त्वग्रहणधोयता ^१भवति, नित्यसादेतावदिनेषु ^२मिथ्यात्वपरित्या-
गान् सम्यक्त्वं गृह्णाति । त्रिपल्योपमायुःशेषे पुनरितिथ्यात्वं प्रतिपद्यते इति ^३गर्भकालेन
किञ्चिदधिककाष्टत्वारिंशदिनैः अवसानकालशेषेण च होनत्वान् देशानानि ज्ञातवानि । ५
सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनां चतुर्णां सामान्योक्तमन्तरम् ।

मनुष्यगतौ मनुष्याणां मिथ्यादृष्टेस्तिर्यङ्मत् । यतो मनुष्या अपि मौगभूमौ तथ-
विधा भवन्ति । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं
प्रति जपन्त्येन पल्योपमासंख्येयमागोऽन्तर्मुहूर्त्तश्च । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटि-
पृथक्त्वरभ्यधिकानि । असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया १०
जपन्त्येनान्तर्मुहूर्त्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वैरभ्यधिकानि । संयता-
संयतप्रसक्तप्रमत्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जपन्त्येनान्तर्मुहूर्त्तः
उत्कर्षेण पूर्वकोटिपृथक्त्वानि । चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवदन्तरम् । एकं
जीवं प्रति जपन्त्येनान्तर्मुहूर्त्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटिपृथक्त्वानि । शेषाणां क्षीणकथायादीनां
सामान्यवत् । १५

देवगतौ देवानां मिथ्यादृष्टयसंयतसम्यग्दृष्टयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं
प्रति जपन्त्येनान्तर्मुहूर्त्तः । उत्कर्षेण एकत्रिंशत्सागरोपमानि देशानानि ^४ । तत्कथम् ? मिथ्यात्व-
युक्तो अप्रमैवेयकेषु उत्पद्यते, यथासम्यक्त्वमादाय एकत्रिंशत्सागरोपमानि तिष्ठति । अवसान-
कालशेषे पुनरितिथ्यात्वं प्रतिपद्यते । अन्यथा गत्यनुक्रमः ^५ स्यादिति ^६ देशानानि । सासादनसम्य-
ग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जपन्त्येन पल्योपमासंख्ये- २०
यमागः अन्तर्मुहूर्त्तश्च । उत्कर्षेण एकत्रिंशत्सागरोपमानि ^७देशानानि ।

^८इन्द्रियानुवादेन एकैन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जप-
न्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमासहस्रे पूर्वकोटिपृथक्त्वैरभ्यधिके षण्णवतिपूर्व-
कोटिभिरभ्यधिके इत्यर्थः । विकलेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति
जपन्त्येन क्षुद्रभवग्रहणम्, उत्कर्षेण अनन्तः कल्लोऽसंख्येयाः पुटलपरिवर्त्ताः । एकमिन्द्रियं २५

१ भवति एता-८०, ४०, ४० । २-दिनेषु सम्यक्त्वमिथ्या-४०, ८०, ४० ।
३ गर्भकाले कि-४०, ८०, ४०, ४० । ४ "चतुर्दि अंतोमुहुरेहि ऊणाणि एककवीसं सागरोव-
माणि उवकसंतंरं होदि ।पंचदि अंतोमुहुरेहि ऊणाणि एककवीसं सागरोवमाणि असंज-
हमादिद्विस्व उवकसंतंरं होदि ।" -४० टी० ४० पृ० ५८ । ५-तुल्यः ४० । ६ इति देशोनादे
-४० । ७ "तिहि णमग्गि ऊणाणि एककवीसं सागरोवमाणि साधणुवकसंतंरं होदि ।उहि
अंतोमुहुरेहि ऊणाणि एककवीसं सागरोवमाणि सम्ममिच्छत्तुवकसंतंरं होदि ।" -४० टी०
४० पृ० ६० । ८ पट्ठ- ४० १०१-१२९ ।

४४

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१८

प्रति अन्तरमुक्तम् । गुणं प्रति उभयतोऽपि नास्त्यन्तरम् । उभयत इति कोऽर्थः ? एकेन्द्रिय-
विकलेन्द्रियतोऽपि, यतस्ते एकेन्द्रियविकलेन्द्रिया मिथ्यादृष्टय एव । एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणां
चतुर्णां गुणस्थानान्तरासम्भवात् । पञ्चेन्द्रियाणां तु तत्सम्भवात् मिथ्यात्वावः सम्यक्त्वा-
दिना अन्तरं द्रष्टव्यम् । पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्य-
५ मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येन पत्न्योपमासंख्येय-
भागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटिप्रथक्त्वैरभ्यधिकम् । असंयतसम्य-
ग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तानां चतुर्णां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्त-
र्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटिप्रथक्त्वैरभ्यधिकम् । चतुर्णामुपशमकानां नाना-
जीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं
१० पूर्वकोटिप्रथक्त्वैरभ्यधिकम् । शेषाणां चतुर्णां क्षपकाणां सयोग्ययोगिकेवलिनान् सामा-
न्योक्तमन्तरम् ।

कायानुवादेन पृथिव्यजेजोवायुकायिकानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं
प्रति जघन्येन क्षुद्रभवप्रहणम् । उत्कर्षेण अनन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्त्ताः ।
वनस्पतिकायिकानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्, एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवप्रहणम् ।
१५ उत्कर्षेण असंख्येया लोकाः । तत्कथम् ? पृथिव्यादिकायानां वनस्पतिकायिकैरन्तरमुत्कर्षेण-
संख्येयाः पुद्गलपरिवर्त्ताः । तेषां नैरन्तरमुत्कर्षेण असंख्येया लोकाः वनस्पतिकायिकैरभ्यः
अन्येषामरूपकाल्पनात् । एवं कायं प्रत्यन्तरमुक्तम् । गुणस्थानं प्रति पृथिव्यादिचतुर्णां वनस्पति-
कायिकानाञ्च अन्तरं नास्ति, यतः पृथिव्यजेजोवायुकायिकास्तथा वनस्पतिकायिकाश्च उभ-
येऽपि मिथ्यादृष्टयो वर्तन्ते । प्रसकायिकेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टि-
२० सम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येन पत्न्योपमासंख्येय-
भागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटिप्रथक्त्वैरभ्यधिके । असंयतसम्य-
ग्दृष्ट्यादीनां चतुर्णां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।
उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटिप्रथक्त्वैरभ्यधिके । चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवा-
पेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्व-
२५ कोटिप्रथक्त्वैरभ्यधिके । चतुर्णां क्षपकाणां सयोग्ययोगिनाञ्च पञ्चेन्द्रियवत् ।

“योगानुवादेन कथं शक्यं न सयोगिनां मिथ्यादृष्ट्यासंयतसम्यग्दृष्टिसंयताऽसंयतप्रमत्ताऽ-
प्रमत्तसयोगिकेवलिनानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् । काययाज्ञानसयो-
गिनां मिथ्यादृष्ट्याद्युत्पन्नगुणस्थानानां नानैकजीवापेक्षया^१ अन्तरं कथं नास्तीति चेत् ?
“कायादियोगिनोऽन्तर्मुहूर्तकालस्यान्, कायादियोगे स्थितयात्मनो मिथ्यात्वादिगुणस्य गुणा-

१ चतुर्णु-भा० । २-सहस्रे पू-भा०, द०, व०, ज० । ३ वरुण० अं० १३०-१५२ ।

४-गिनां पञ्चे-भा०, व०, व०, ज० । ५ वरुण० अं० १५३-१७७ । ६-देष्टव्यं कथमन्तरम् भा०,
द०, व०, ज० । ७ काययोगिनान्त-वा० । काययोगिनान्त-व० ।

१।८]

प्रथमोऽध्यायः

४५

नारेणान्तरं पुनस्तत्मातिष्ठ न सम्भवतीति कारणात् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्यो-
र्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । १ एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीना-
मप्येकजीवापेक्षया अत एव पुनस्तत्मादयसंभवकारणात् नास्त्यन्तरम् । चतुर्णां सुपशमकानां
नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । चतुर्णां क्षपकाणामप्येकैव-
लिनाच्च सामान्यवत् ।

५

वेदानुवादेन स्त्रीवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघ-
न्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि २ देशोनानि । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्य-
ग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येन ३ पल्योपमासंख्येय-
भागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण पल्योपमशतप्रथक्त्वम् । असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तां
नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पल्योपमशत- १०
प्रथक्त्वम् । द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । ननु उपशमकाश्चरवारो वर्तन्ते
द्वयोरिति कस्मात् ? सत्यम् ; अपूर्वकरणाऽनिवृत्तिकरणाभ्यामुपरि वेदाऽसम्भवात् । एवं
द्वयोः क्षपकयोरपि चर्चनीयम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पल्योपमशत-
प्रथक्त्वम् । द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षप्रथक्त्वम् ।
एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । पुंवेदेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्य- १५
ग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येय-
भागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमशतप्रथक्त्वम् । असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तां
नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपम-
शतप्रथक्त्वम् । द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येना-
न्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतप्रथक्त्वम् । द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्ये- २०
नैकः समयः । उत्कर्षेण संबत्सरः सातिरेकः, अष्टादश मासा इत्यर्थः । एकं जीवं प्रति
नास्त्यन्तरम् । नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । ४ एकं जीवं प्रति
जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि देशोनानि ५ । सासादनसम्यग्दृष्ट्या-
दनिवृत्त्युपशमकान्तां सामान्योक्तम् । अनिवृत्तिं च तदुपशमकञ्च तदुपशमस्थानमन्ते
येषामिति प्राक्षम् । नवमगुणस्थानस्य नवभागीकृतस्य तृतीये भागे नपुंसकवेदो निवर्तते, २५
चतुर्थे भागे स्त्रीवेदो निवर्तते, पष्ठे भागे पुंवेदो ६ निवर्तते यतः । द्वयोः क्षपकयोः स्त्रीवेदवत् ।
तत्कथम् ? नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । ७ उत्कर्षेण अष्टादश मासाः । एकं

१ एकं प्रति आ० । २-मयोतिः -ता०, ब०, ब०, द०, ज० । ३ पदं ० अ०
१७८-२२२ । ४ "पंचहि अंतानहुगेहि ऊणाणि षण्दण्णसिद्धेयमाणि उक्कस्सत्तरं होदि ।"-
ध० दी० अ० ७० १५ । ५ पल्योपमानि सं-ज० । ६-६पशमयोः आ०, द०, ब०, ज० ।
७ एकं प्रति आ० । ८ "एवं छहि अंतानहुगेहि ऊणाणि तेलीसं सागरोवमाणि उक्कस्सत्तरं होदि ।"
ब० दी० अ० ७० १०७ । ९ विद्यते ता०, ब० । वर्तते आ०, ब०, द० । १० "उक्कस्सेण
वासपुपत्तं" -पदं ० अ० २१२ ।

४६

तत्त्वार्थपूतो

[१८

जीवं प्रति नास्त्यन्तरमित्यर्थः । वेदरहितेषु अनिष्टृतिपादरोपशमकसूक्ष्मसाम्परायोपशमकयो-
नानाजीवापेक्षया सामान्योक्तम् । एकं जीवं प्रति जघन्यमुक्तञ्च अन्तर्मुहूर्तः । उपशान्त-
कथायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । तथापि गुणस्थाने
सवेत्त्यात् । क्षीणकथायादोनमवेदानां सामान्यवत् ।

- ५ 'कथानुवादेन क्रोधान्तभयालोमकपायाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यनिष्टृत्युपशमकानां मनो-
योगिवत् । द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण संवत्सरः
सातिरेकः । केवललोमस्य सूक्ष्मसाम्परायोपशमकस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं
जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । केवललोमस्य सूक्ष्मसाम्परायक्षपकस्य सामान्यवत् । एकं जीवं
प्रति नास्त्यन्तरम् । अकपायेषूपशान्तकथायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं
१० प्रति नास्त्यन्तरम् । क्षीणकथायसयोगाऽयोगकेवलानां सामान्यवत् ।

- 'ज्ञानानुवादेन मत्तज्ञानश्रुताज्ञानविमज्ज्ञानिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एक-
जीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् । सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत्, जघन्ये-
नैकसमयः । उत्कर्षेण पत्न्योपसामंध्येयभाग^३ इत्यर्थः । एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । यतो
ज्ञानत्रययुक्तजीवेऽपि मिथ्यात्वस्यान्तरं नास्ति, गुणान्तरे ज्ञानत्रयव्यभिचारात् । सासादने
५५ अस्तीति चेत् ; न ; तस्य सम्यक्त्वप्रदणपूर्वत्वात्, सम्यग्दृष्टेः मिथ्याज्ञानविरोधान् ।
आभिनिबोधिकमुतावधिज्ञानिषु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं
प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी 'देशोना । तत्कथम् ? देशविरतादिगुणस्थाने
अन्तरम्, अथसानकालरोपे पुनरसंयतत्वं प्रतिपद्यत इति देशोना । संयताऽसंयतस्य नाना-
जीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोप-
२० भावि सातिरेकाणि^४ । षट्षष्टिसागरोपमानन्तरं पुनः संयतासंयतो भवति यतः । तत्कथम् ?
असंयतप्रमत्तादिगुणस्थानेन अन्तरं पूर्वकोटिचतुष्टयादुत्कर्षैः सातिरेकाणि, मनुष्येषु
उत्पन्नो हि अष्टवर्षानन्तरं संयतासंयतत्वं प्रतिपद्यत इति । प्रमत्ताऽप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया
नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि 'सातिरे-

१ षट्षष्टिं अ० २२३-२२८ । २ षट्षष्टिं अ० २२९-२५७ । ३-भागः एकं आ०,

४०, ४०, ४० । ४ चेत् तस्य आ० । ५ "लक्षं चतुर्दि अंतोमुहुरेहि ऊणिवा एव्वकोडी अंतरं ।
सादिरेयाणि मंतंइदंमादिद्विस्स पंचदि अंतोमुहुरेहि ऊणिवा एव्वकोडी लक्षमन्तरं ।"

-अ० टी० अ० ७० ११५, ११६ । ६ रोपेत्तु पु -आ०, ६०, ४० । ७ "एवमइहस्सेहि एकस्सरस

अंतोमुहुरेहि च ऊणिवादि तीहि एव्वकोडीहि सादिरेयाणि अणद्विस्सगरोवमणि उक्कस्तंतरं ।"

णवरि आभिनिबोदियणागस्स सादीदो अंतोमुहुरेण आदिकादूण मंतराविय वारसवर्ततोमुहुरेहि
समहिय अट्ठवस्सण तीहि एव्वकोडीहि सादिरेयाणि अणद्विस्सगरोवमणि ति वत्तज्जं ।" -अ० टी०

अ० ७० ११७ । ८ "तेत्तीसं सागरोवमणि एणेणंतोमुहुरेण अणमहिय एव्वकोडीए सादिरेयाणि

उक्कस्तंतरं ।" अवसिद्धेहि अट्ठवत्तोमुहुरेहि अणएव्वकोडीए सादिरेयाणि तेत्तीसं सागरोवमणि

उक्कस्तंतरं होदि ।" -अ० टी० अ० ७० १२१, १२२ ।

१।८]

प्रथमोऽध्यायः

४७

काणि । चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्ये-
नान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमानि ^१सातिरेकाणि । चतुर्णां क्षपकाणां सामा-
न्यवत् । किन्तु क्षपचिह्नानिनो नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथ-
क्त्वम् । एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ।

मनःपर्ययज्ञानिषु प्रमत्ताऽप्रमत्तसंयतोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं ५
प्रति जघन्यमुत्कृष्टछान्तर्मुहूर्तः । अधिकमपि कस्मान्नेति चेत् ? अस्योगुणस्थानेषु वर्तमानानां
मनःपर्ययासंभवात्, तेषु वर्तमानानाञ्च अधिकमन्तरं सम्भवतीति । चतुर्णामुपशमकानां
नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी
^२देशोना । तत्कथम् ? उपशमश्रेणीतो हि पतितास्ते मनःपर्ययज्ञानमपरित्यजन्तः प्रमत्ता-
प्रमत्तगुणस्थाने वर्तन्ते यावत्पूर्वकोटिकालरोधः, पुनस्तदारोहणं कुर्वन्तीति देशोना । चतुर्णां १०
क्षपकाणामवधिज्ञानिवत् नानाजीवापेक्षया क्षपन्येनैकसमयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकं
जीवं प्रति नास्त्यन्तरमित्यर्थः । ^३सयोगायोगकैवल्लिज्ञानिनोः सामान्यवत् ।

^४संयमातुवादेन सामाधिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताऽप्रमत्तसंयतोर्नानाजी-
वापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टञ्च अन्तर्मुहूर्तः । द्वयोरुपशमकयोर्नो-
नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी १५
^५देशोना । तत्कथम् ? अष्टवर्षानन्तरं तयो गृहीत्वा उपशमश्रेणिमादृश पतितः प्रमत्ताऽ-
प्रमत्तयोः पूर्वकोटिकालरोधं यावत् वर्तित्वा पुनस्तदारोहणं करोतीति देशोना । द्वयोः क्षपकयोः
सामान्यवत् । ^६परिहारशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताऽप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं
जीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टछान्तर्मुहूर्तः । सूक्ष्मसाम्प्रदायशुद्धिसंयमे उपशमकस्य नानाजीवा-
पेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । कस्मात् ? गुणान्तरे सूक्ष्मसाम्प्रदाय- २०
संयमाभावात् । सूक्ष्मसाम्प्रदायक्षपकस्य सामान्यवत् । ^७यथाख्याते अकपायवत् । संयताऽ-
संयतस्य नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् । असंयतेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजी-
वापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरो
पमानि ^८देशोनानि । सासादनसाम्यादृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टीनां सामान्यवत् ।

१ “अद्विह वस्तेहि कञ्चीसंतोमुहुतेहि य ऊणा तीहि पुव्वकोटीहि सादिरियाणि तावहि
सागरोपमाणि उक्कस्संतरं होदि ।.....णवरि चहुवीसिवावीसवीम अंतोमुहुत्ता ऊणा अदव्वा ।”
-अ० टी० अ० पृ० १२३, १२४ । २ “अद्विह वस्तेहि वारसअंतोमुहुतेहि य ऊणिया पुव्वकोटी
उक्कस्संतरं । एवं तिण्णमुक्कसमागणं । णवरि जहक्कमंण दसणवअद्वअंतोमुहुत्ता समअथ य पुव्व-
कोटीदो ऊणा ति वत्तव्वं ।” -अ० टी० अ० पृ० १२६ । ३ सयोगायोगिके-आ०, द०, ब०,
अ० । ४ चट्खं अ० २५८-२८१ । ५ “अद्विह वस्तेहि एकवारसअंतोमुहुतेहि य ऊणिया पुव्व-
कोटी अंतरं । एवमणिवहिंस वि णवरि समयादिय णव अंतोमुहुत्ता ऊणा वादव्वा ।” -अ० टी०
अ० पृ० १३० । ६ परिहारसंयतेषु आ०, द०, ब०, अ० । ७ तथाख्याते आ० । ८ उहि अंतो-
मुहुतेहि ऊणाणि तेसीसं सागरोपमाणि तिण्णत्तुक्कस्संतरं ।” -अ० टी० अ० पृ० १३४ ।

१दर्शनानुवादेन चतुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्य-
मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयमायः
अन्तर्मुहूर्त्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने । असंयतसम्यग्दृष्टिसंयताऽसंयतप्रमत्त-
संयताऽप्रमत्तसंयतानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः ।

५ उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने । चतुर्णामुरामकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यो-
क्तम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने ।
चतुर्णां क्षपकणां क्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तम् । अचतुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्ट्याविस्त्रीण-
कषायान्तानां सामान्योक्तमन्तरम् । अवधिदर्शनिनोऽवबिज्ञानिवत् । केवलदर्शनिनः
वेद्यलक्षानिवत् ।

१० देशानुवादेन कृष्णनीलकापोतलेख्येषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवा-
पेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्त-
दशसप्तसागरोपमानि देशोने । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया
सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयमागोऽन्तर्मुहूर्त्तश्च । उत्कर्षेण
प्रयस्त्रिंशत्-सप्तदश-सप्तसागरोपमानि देशोने । तेजःपद्मलेख्येषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्य-
१५ दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः । उत्कर्षेण द्वे
सागरोपमे अष्टादश च सागरोपमानि । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजी-

१ षट्सं ॥ २८२-२९५ । २ "एवं गवहि अंतोमुहुतेहि आवत्तिपाए असंखेब्रदि-
पारोण य ऊणिया चक्रबुदंसगद्धिदी सासगुवक्रसंतरं ।" "एवं चारसअंतोमुहुतेहि ऊणिया
चक्रबुदंसगद्धिदी उक्कस्संतरं ।" -४० टी० अ० ५० १३७ । ३ "दसहि अंतोमुहुतेहि ऊणिया
सगद्धिदी अगंबदसम्मादिद्धीणमुक्कस्संतरं ।" "एवमददालीसदिववेहि चारसअंतोमुहुतेहि ऊण
सगद्धिदी संजदासंबुदुक्कस्संतरं ।" "एवमद्वनस्सेहि दसअंतोमुहुतेहि ऊणिया सगद्धिदी रगतसु-
वक्रस्संतरं ।" "एवमद्वनस्सेहि दस अंतोमुहुतेहि ऊणिया चक्रबुदंसगद्धिदी अप्पमचुक्कस्संतरं
होदि ।" -४० टी० अ० ५० १४०-१४१ । ४ "एवमद्वनस्सेहि एणुत्तीस अंतोमुहुतेहि ऊणिया
सगद्धिदी धपुप्पकरगुक्कस्संतरं । एवं तिहमुक्कस्सगाणं । गवहि सत्तापीसरंनवीसतेवीसअंतो-
मुहुत्ता ऊण कायव्वा ।" -४० टी० अ० ५० १४२ । ५ षट्सं-अ० २९६-३२७ । ६ एक-
त्रिंशत् ६० । त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि अ०, ब० । ७ "एवं छ-चदुच्चदुद्धंतोमुहुतेहि ऊणणि
तेत्तीस-सत्तारस-सत्तसागरोपमानि किण्हणील-काउलेस्सियगिण्हादिद्धिउक्कस्संतरं होदि । एवमसंज-
दसम्मादिद्धिस्स वि वत्तव्वं । गवहि अट्ठपंच-पंच अंतोमुहुतेहि ऊणणि तेत्तीस-सत्तारस सत्तसागरोप-
मानि उक्कस्संतरं ।" -४० टी० अ० ५० १४४ । ८ "एवं पंच-चदु-चदु अंतोमुहुतेहि ऊणणि
तेत्तीस-सत्तारस-सत्तसागरोपमानि किण्हणील-काउलेस्सियगिण्हादिद्धिउक्कस्संतरं होदि । एवं सम्मागिण्हादि-
द्धिस्सवि । गवहि छदि अंतोमुहुतेहि ऊणणि तेत्तीस-सत्तारस-सत्त सागरोपमानि किण्हणील-काउ-
लेस्सियसम्मादिद्धिदिद्धि उक्कस्संतरं ।" -४० टी० अ० ५० १४६ । ९-दश सागरो-अ०, द०,
ब०, ब०, ज० । १०-रोपमाः अ०, द०, ब०, ज० ।

१८]

प्रथमोऽध्यायः

४९

वापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमेये अष्टावश^१ च सागरोपमाणि^२ सातिरेक्ष्यणि । संयतासंयतप्रमत्ताऽप्रमत्तसंयतानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ।^३ कस्मात् ? परावर्त्तमानत्वेरवत्वात् । शुक्लत्वेरप्येव मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण एकत्रिंशत्सागरोपमाणि^४ देशोनानि । सासावनसम्यग्दृष्टिः^५ सम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण एकत्रिंशत्सागरोपमाणि^६ देशोनानि । संयतासंयतप्रमत्तसंयतयोस्तेजोत्तरवत् शुक्लत्वेरप्येव अन्तरम् । अप्रमत्तसंयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । शुक्लत्वेरप्येव अप्रमत्तादीनामुपशमश्रेण्यारोहणाभिमुख्यारोहणसद्भावाभ्यां लेख्यान्तरपरावर्त्ताभावात् । एकं जीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टज्ञान्तर्मुहूर्तः । अपूर्वकरणाऽन्विष्टिकरण-^{१०} सुक्ष्मासम्परायोपशमकानां त्रयाणां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टज्ञान्तर्मुहूर्तः । उपशान्तकथायरस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । कस्मात् ? उपशान्तकथायरस्य पतितस्य प्रपक्षे लेख्यान्तरम्^{११} अस्मिन्त्यारोहणात् एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । चतुर्णां क्षपकाणां संयोगकेवलिनमलेष्वनानाश्च सामान्यवत् ।^{१५} भव्यानुवादेन भक्ष्येषु मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगिकेवल्यन्तानां सामान्यवत् । अभव्यानां

नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ।
^१ "सम्यक्त्वानुवादेन क्षाधिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी^{११} देशोना । कस्मात् ? गुणपरावर्त्तात् । संयताऽसंयतप्रमत्ताऽप्रमत्तसंयतानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि^{१२} सातिरेक्ष्यणि । कस्मात् ? गुण-^{२०}

१-सागरो-भा०, ६०, ४०, ३० । २ "एवं सादिरेयनेअद्वारस्तसागरोवमाणि दुसमऊणाणि सासगुक्कस्संतरं होदि । एत्तं सम्मामिच्छादिट्ठित्तं वि । गणहि एहि अंतोमुहुत्तेहि ऊणिवाओ उतट्ठीदीओ अंतरं ।"-ब० टी० अ० पृ० १४८ । ३ "कुवो एगजीवस्सवि लेस्सद्दादा गुणदाए बहुत्तुवदेसा ।"-ब० टी० अ० पृ० १४९ । ४ "चतुर्णवंतोमुहुत्तेहि ऊणाणि एकक्त्तीसं सागरोवमाणि मिच्छादिट्ठिअसंजदसम्मादिट्ठीणमुक्कस्संतरं ।"-ब० टी० अ० पृ० १५० । ५-नाणि संय-भा०, ६०, ४०, ३० । ६ "उक्कस्सेण एकक्त्तीसं सागरोवमाणि देवणाणि ।"-ब० टी० अ० ३३४ । ७-लेखा-भा० । ८ अस्मिन्त्यारोहणात् । ९ ब० टी० अ० ३२८-३३० । १० ब० टी० अ० ३३१-३३८ । ११ "अद्वारस्सेहि वि अंतोमुहुत्तेहि य ऊणिगा पुव्वकोडी अंतरं ।"-ब० टी० अ० पृ० १५७ । १२ "अद्वारस्सेहि चोदस्स अंतोमुहुत्तेहि य ऊणोपुव्वकोडीहि सादिरेयाणि तेत्तीसं सागरोवमाणि उक्कस्संतरं संजदसंजदस्स ।" अंतरस्स वाहिआ अद्वारं अंतोमुहुत्ता अंतरस्स अन्तरिया वि ण्व, तेणेगंतोमुहुत्तभूदियपुव्वकोडीए सादिरेयाणि तेत्तीसं सागरोवमाणि उक्कस्संतरं । अगवा अवसेसा अद्वारं अंतोमुहुत्ता । तेहि ऊणिगाए पुव्वकोडीए सादिरेयाणि तेत्तीसं सागरोवमाणि पमत्तसुक्कस्संतरं । "अवसेसाए सजददुअंतोमुहुत्ता । एदेहि ऊणपुव्वकोडीए सादिरेयाणि तेत्तीसं सागरोवमाणि अप्रमत्तसुक्कस्संतरं ।"-ब० टी० अ० पृ० १५८-१६० ।

५०

तत्त्वार्थप्रवृत्तौ

[१८

- प्रारोप्यपेक्षया । तथैव चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकानि । शेषाणां सामान्यवत् । ३ क्षयोपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना^३ । संयताऽसंयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्पष्टिंसागरोपमाणि^४ देशोनानि । प्रमत्ताऽप्रमत्तसंयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकानि । औपशमिकसम्यग्दृष्टिष्वसंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण सप्तरात्रिन्दिनानि^५ । एकं जीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः । संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । १० उत्कर्षेण चतुर्दश रात्रिन्दिनानि । एकं जीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः । प्रमत्ताऽप्रमत्तसंयतयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकसमयः । उत्कर्षेण पञ्चदश रात्रिन्दिनानि । एकं जीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः । एतत्कथम् ? औपशमिकाऽसंयतस्य सम्यग्दृष्टीनां सान्तरत्वात् । नानाजीवापेक्षया सप्त रात्रिन्दिनानि । औपशमिकसम्यक्त्वं हि यदि कश्चिदपि न गृह्णाति तदा सप्त रात्रिन्दिनान्येव । संयतासंयतस्य चतुर्दश रात्रिन्दिनानि । प्रमत्ताऽप्रमत्तयोः १५ पञ्चदश रात्रिन्दिनानि । एकं जीवं प्रति जघन्येनोत्कर्षेण चान्तर्मुहूर्तान्तरम् । तथा चोक्तम्—

“सम्भूते सचदिणा विरदाविरदेसु चउदसा द्वेति ।

विरदेसु दोसु पणरस विरहणकालो य बोद्धव्यो” ॥ १ ॥” [पञ्चसं० १-२०५]

- त्रयाणामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण त्रयपृथक्त्वम् । एकं जीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः । उपशान्तकणायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । २० एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । तत्कथम् ? उपशान्तकणायैकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । वेदकपूर्वकौपशमिकेन हि श्रेण्यारोहणभाग् भवति, तस्याः पतितो न तेनैव श्रेण्यारोहणं करोति,

१ “एवमहवस्तेहि सत्तावीस अंतोमुहुरोहि ऊणशेषुवकोडीहि सादिरेयाणि तेवीस सागरोवमाणि अंतरं । एवं चेव तिण्मुवसाभगणं । जवरि पंचवीस तेवीस एक्कवीस मुहुता ऊण स्रदव्वा ।” —ध० डी० अ० पृ० १६१ । २ “वेदकसाम्मादिद्वीसु अवजदसम्मादिद्वीणं साम्मादिद्विभंगो ।” —बट्ठ० अ० ३४९ । पृ० १६२ । ३ “एवं चतुर्दि अंतोमुहुरोहि ऊणिया पुण्वकोडी उत्कत्तंतरं ।” —ध० डी० अ० पृ० १५५ । ४—आणि सातिरेकानि अ०, ६०, ८०, १००, १२० । ५ “अवसेसा सत्ता अंतोमुहुता । एदेहि ऊणपुवकोडीए सादिरेयाणि तेवीस सागरोवमाणि पमत्तसंबुदकस्संतरं ।” —अवसेसा अद्ध । एदेहि ऊणपुवकोडीए सादिरेयाणि तेवीस सागरोवमाणि अपमत्तसंबुदकस्संतरं ।” —ध० डी० अ० पृ० १६४-१६५ । ७ “किमत्थो सत्तरादिंदियविरहणियमो ? सभावदो ।” —ध० डी० अ० पृ० १६५ । ८ तत्कथम् अ० । ९—येन चोत्कर्षेण अ० । १० सम्यक्त्वे सप्तरात्रिन्दिनानि विरदाविरदेषु चतुर्दश भवन्ति । विरतयोर्द्वयोः पञ्चदश विरहकालश्च बोद्धव्यः ॥

१।८]

प्रथमोऽध्यायः

५१

सम्यक्त्वान्तरं मिथ्यात्वं वा गत्वा पश्चात् ^१तदाहाय करोतीरप्तो नास्ति तस्यन्तरम् । सासादन-
सम्यग्दृष्टिसम्यक्मिथ्यादृष्टयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकसमयः । उत्कर्षेण पत्न्योपमासंख्येय-
भागः । एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिव्युपैकजीवं प्रति
नास्त्यन्तरम् । तत् कथमिति चेद् ? गुणे गुणान्तरविरोधतः सासादनादिगुणे स्थितस्य मिथ्या-
त्वादिना अन्तराऽसम्भवात् । मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् । ५

^२संश्रयनुवादेन संक्षिपु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्या-
दृष्टयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येन पत्न्योपमासंख्येयभागः अन्त-
र्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् । असंयतसम्यग्दृष्टिसंयताऽसंयतप्रमत्तसंयताऽप्र-
मत्तसंयतानां नानाजीवापेक्षया अन्तरं नास्ति । एकं जीवं प्रति जघन्यतयाऽन्तर्मुहूर्तः ।
उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् । चतुर्णांमुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं १०
जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् । चतुर्णां क्षपकाणां सामा-
न्यवत् । असंक्षिनां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् । तत्कथम् ? एकगुण-
स्थानवर्तिरवेन तेषां ^३सासादनादिना अन्तराऽसम्भवात् । येन संक्षिने नाप्यसंक्षिनस्तेषां
सामान्यवत् ।

^४आहारानुवादेन आहारकेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्य- १५
ग्मिथ्यादृष्टयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येन पत्न्योपमासंख्येय-
भागोऽन्तर्मुहूर्तरच । उत्कर्षेण घनाङ्गुलसंख्येयभागः । घनाङ्गुलसंख्येयभाग इति कोऽर्थः ?
असंख्येयाः संख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । असंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्तप्रमत्तसंय-
तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण अङ्गु-
ल्यसंख्येयभागः, असंख्येयाः संख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । चतुर्णांमुपशमकानां नाना- २०
जीवापेक्षया सामान्यवत् । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण अङ्गुलसंख्येय-
भागोऽसंख्येयाः ^५संख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । चतुर्णां क्षपकाणां सयोगकेवलितान्त्र
सामान्यवत् । अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ।
कथमेतत् ? अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टयेकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम्, अनाहारकत्वस्य एकद्वि-
समयत्वान् गुणस्थानस्य च ततो बहुकालत्वात्, तत्र तस्य गुणान्तरेण अन्तरासम्भवादिति । २५
सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पत्न्योपमासंख्येयभागः ।
एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः ।
उत्कर्षेण शतपृथक्त्वम् । एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । सयोगकेवलिनो नानाजीवापेक्षया
जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । अयोगिनां

^१ तद्वत्क-भा०, ४०, ६० । २-२२ कथ-भा०, ६०, ४०, ४० । ३ वद्वत्क-भा० ३७९-
३८३ । ४ सासादनादीनां ४०, ४० । ५ वद्वत्क-भा० ३८५-३९७ । ६ प्रमत्तसंयतानां भा०, ६०,
४०, ४० । प्रमत्तप्रमत्त च ० । ७ असंख्येया उत्सर्पि-भा०, ६०, ४०, ४० । ८-१० वर्षपृथक्त्वम्
भा०, ६०, ४०, ४० ।

५२

तत्सर्वार्थवृत्तौ

[११८]

नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः सम्ययः । उत्कर्षेण तन्मासाः । एकं जीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ।
अन्तरं विज्ञातं समाप्तमित्यर्थः ।

अथ यावत्स्वरूपं निरूप्यते । सामान्यविशेषभेदान् स भाषो द्विप्रश्नरः । 'सामान्येन तावत् मिथ्यादृष्टिरिति औपशमिको भावः । कस्मात् ? मिथ्यात्वप्रकृत्युदयमादुर्भावात् । सासा-
५ वनसम्यग्दृष्टिरिति परिणामिको भावः । ननु अनन्तानुबन्धिप्रकोधाद्युदये अस्य मातृर्भाव-
वैदयिकत्वं कस्मान्नोच्यत इति चेत् ? अविपक्षितत्वात् । दर्शनमोहापेक्षया हि मिथ्या-
दृष्ट्यादिगुणस्थानचतुष्टये भाषो निरूपयितुमभिप्रेतोऽतः सासादने सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदु-
च्यतक्षुण्णस्य त्रिविधस्याऽपि दर्शनमोहस्य उदयक्षयक्षयोपशमामावात् परिणामिकत्वम् ।
सम्यग्मिथ्यादृष्टिरिति क्षायोपशमिको भावः । तथा शोक्तम्-

६० "मिथ्ये सल्लु ओदइप्रो विविण सल्लु परिणामिओ भावो ।

मिस्से सजोवसमिओ अविरदसम्मम्मि तिण्णेष^३ ॥" [गो० जी० गा० ११]

ननु सर्वधातिनामुदयाभावे देशधातिनाञ्चोदयेऽय उत्पद्यते भावः स क्षायोपशमिकः ।
न च सम्यग्मिथ्यात्वप्रकृतेर्देशधातित्वं सम्भवति, सर्वधातित्वेन आगमे 'तस्याः प्रतिपादित-
त्वान् । सत्यम् ; उपचारतस्तस्या देशधातित्वस्यापि सम्भवात् । उपचारनिमित्तञ्च देशतः
१५ सम्यक्त्ववगाधातित्वम् । न हि मिथ्यात्वप्रकृतिषु सम्यग्मिथ्यात्वप्रकृत्या सर्वस्य सम्यक्त्व-
स्वरूपस्य धातः सम्भवति, सर्वज्ञोपदिष्टतत्त्वेषु रुच्यन्तरस्याऽपि सम्भवात् । तदुपदिष्ट-
तत्त्वेषु रुच्यरुच्यात्मका हि परिणामः सम्यग्मिथ्यात्वमित्यर्थः । असंयतसम्यग्दृष्टिरिति औपश-
मिको वा क्षायिको वा क्षायोपशमिको वा भावः । असंयतः पुनरौदयिकेन भावेन । संयता-
ऽसंयतः प्रमत्तसंयतोऽप्रमत्तसंयत इति च क्षायोपशमिको भावः । चतुर्णामुपशमकानामिति
२० औपशमिको भावः । चतुर्षु क्षपणेषु सयोग्ययोगिकेवल्लोच्ये च क्षायिको भावः ।

विशेषेण 'गत्यनुवादेन नरकगतौ 'प्रथमायां वृथिव्यां नारकाणां मिथ्यादृष्ट्यान्-
संयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानां सामान्यवत् । द्वितीयादिध्वासप्तम्याः मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टि-
सम्यग्मिथ्यादृष्टीनां सामान्यवत् । असंयतसम्यग्दृष्टेरौपशमिको वा क्षायोपशमिको वा
भावः । असंयतः पुनरौदयिकेन भावेन । तिथ्यमातौ तिरर्यां 'मिथ्यादृष्ट्यादिसंयतासंय-
२५ तान्तानां सामान्यवत् । मनुष्यगतौ मनुष्याणां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यमेव ।
देवगतौ देवानां मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानां सामान्यवत् ।

'इन्द्रियानुवादेन एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणामौदयिको भावः । पञ्चवेन्द्रियेषु मिथ्या-
दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ।

'कथानुवादेन स्थावरकथिकानामौदयिको भावः । त्रसकथिकानां सामान्यमेव ।

१-प्रमातात् जा० । २-पदं० भा० २-९ । ३-मिथ्यात्वे सत्त्वादिषु द्वितीये पुनः
परिणामिको भावः । मिथ्ये क्षायोपशमिकः अविरतसम्यक्त्वे वीज्ये ॥ ४-अस्याः जा०, ब०, द०,
ज० । ५-पदं० पा० १०-२९ । ६-प्रथमा वृथिव्यान् जा०, ब०, द०, ज० । ७-मिथ्यादृष्ट्या-
द्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानाम् जा०, द०, ब०, ज० । ८-पदं० जा० १० । ९-पदं० जा० ३१ ।

१६८]

प्रथमोऽध्यायः

५३

१ योऽनुवादेन कथयथास्म्यसयोगिनां मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगिकैवल्यन्तानामयोगि-
कैवल्यिनाञ्च सामान्यवत् ।

२ वेदानुवादेन स्त्रीपुंनपुंसकवेदानासवेदानाञ्च सामान्यवत् ।

३ कथायानुवादेन कोधमानमायालोभकथायाणामकथायाणाञ्च सामान्यवत् ।

४ ज्ञानानुवादेन मर्त्यज्ञानभुताज्ञानषिमज्ञानिनां यतिभुतावधिमतः पर्येयकैवल्यज्ञानि-
नाञ्च सामान्यवत् ।

५ संयमानुवादेन सर्वेषां १ संयतानां संयतासंयतानाञ्च सामान्यवत् ।

६ दर्शनानुवादेन चतुर्दर्शनाऽचतुर्दर्शनावधिदर्शनकैवल्यदर्शनिनाञ्च सामान्यवत् ।

७ लेशानुवादेन पटलेस्थानामलेख्यानाञ्च सामान्यवत् ।

८ भव्यानुवादेन भव्यानां मिथ्यादृष्ट्याश्रययोगिकैवल्यन्तानां सामान्यवत् । अभव्यानां १०
पारिणामिको भावः ।

११ सम्यक्त्वानुवादेन चायिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टेः शायिको भावः शायिक-
सम्यक्त्वम् । असंयतत्वं पुनरौदयिकेन भावेन । संयताऽसंयतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां श्रयो-
पशमिको भावः, शायिकं सम्यक्त्वम् । चतुर्णामुपशमकानामौदयिको भावः, शायिकं
सम्यक्त्वम् । शेषाणां सामान्यवत् । श्रयोपशमसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टेः श्रयोपशमिको १५
भावः, श्रयोपशमिकं सम्यक्त्वम् । असंयतः पुनरौदयिकेन भावेन । संयताऽसंयतप्रमत्ताऽ-
प्रमत्तसंयतानां श्रयोपशमिको भावः, श्रयोपशमिकं सम्यक्त्वम् । औपशमिकसम्यग्दृष्टिषु
असंयतसम्यग्दृष्टेरौपशमिको भावः, औपशमिकं सम्यक्त्वम् । असंयतः पुनरौदयिकेन
भावेन । संयताऽसंयतप्रमत्ताऽप्रमत्तसंयतानामौपशमिको भावः, औपशमिकं सम्यक्त्वम् ।
चतुर्णामुपशमकानाम् औपशमिको भावः, औपशमिकं सम्यक्त्वम् । सासावनसम्यग्दृष्टेः २०
पारिणामिको भावः । सम्यग्मिथ्यादृष्टेः २१ श्रयोपशमिको भावः । मिथ्यादृष्टेरौदयिको भावः ।

२२ संत्यनुवादेन संज्ञिनां सामान्यवत् । असंज्ञितानौदयिको भावः । ये न संज्ञिनो
नाप्यसंज्ञितेषां सामान्यवत् ।

२३ आहारानुवादेन आहारकायामनाहारकणां च सामान्यवत् । इति भावो विभाषितः ।

अथ ११ अल्पवृत्त्यं ११ परिषण्यते-तद् द्विप्रकारम्-सामान्यविशेषभेदात् । १२ सप्तान्येन २५
तावत् सर्वतः स्तोकाः त्रय उपशमकाः, अष्टसु समयेषु कृमात् १२ प्रवेशे एको वा द्वौ वा त्रयो
वा इत्यादि जघन्याः । उत्कृष्टास्तु १६२४३०३६॥४२॥४८॥५४॥५४ । स्वगुणस्थानकालेषु

१ वृत्त्यं भा० ३२-४० । २ वृत्त्यं भा० ४१, ४२ । ३ वृत्त्यं भा० ४३, ४४ ।
४ वृत्त्यं भा० ४५-४८ । ५ संयता-ता० । ६ वृत्त्यं भा० ४९-५५ । ७ संयतानां च
भा०, व०, ज० । ८ वृत्त्यं भा० ५६-५८ । ९ वृत्त्यं भा० ५९-६१ । १० वृत्त्यं
भा० ६२-६३ । ११ वृत्त्यं भा० ६४-८८ । १२ शायिको भावः भा०, व०, ज० । १३ वृत्त्यं
भा० ८९, ९० । १४ वृत्त्यं भा० ९१-९३ । १५ अन्यं ता० । १६-त्रुत्तञ्च प- व० ।
१७ वृत्त्यं भा० २-२६ । १८ प्रवेशको भा० । प्रवेशको व० । प्रवेशको व० । प्रवेशो एको भा० ।

५४

संख्याधृष्टो

[११८

प्रवेशेन तुल्यसंख्याः । उपशान्तकथायास्तावन्त एव संख्याकथनावसरे प्रोक्ताः । उपशमकानां
 इतरगुणस्थानवर्तिभ्योऽप्युपवात् प्रथमतः कथनम् । तत्रापि त्रय उपशमकः सकषायत्वान्
 उपशान्तकथायेभ्यो भेदेन निर्दिष्टः प्रवेशेन तुल्यसंख्याः । सर्वेऽप्येते षोडशद्विसंख्याः ।
 त्रयः क्षपकाः संख्येयगुणाः । कोऽर्थः ? उपशमकेभ्यो द्विगुणाः इत्येकमादिसंख्याविचारे
 ५ विचारितमिह द्रष्टव्यम् । सूक्ष्मसान्प्रायसंयता विशेषाधिकाः । तत्संयमयुक्तानामुपशमकाना-
 मिष क्षपकानामपि ग्रहणात् । क्षीणकषायवीतरागच्छास्थास्तावन्त एव । संयोगकेवलिनोऽ-
 योगकेवलिनश्च प्रवेशेन तुल्यसंख्याः । संयोगकेवलिनः स्वकाले समुदिताः संख्येयगुणाः
 ८९८५०२ । अग्रमतसंयताः संख्येयगुणाः । प्रयत्नसंयताः संख्येयगुणाः । संयतासंयताः
 संख्येयगुणाः । संयताऽसंयतानां न्यस्त्यल्पबहुत्वमेकगुणस्थानवर्तित्वान्, 'संयतानामपि गुण-
 १० स्थानभेदाऽसम्भवान् १२०००००० । सासादनसम्पददृष्टयः संख्येयगुणाः ५२०००००० ।
 सम्यग्भिध्यादृष्टयः संख्येयगुणाः १०४००००००० । असंयतसम्पददृष्टयः संख्येयगुणाः
 ७००००००००० । मिध्यादृष्टय अनन्तगुणाः ।

विशेषेण ३गत्यनुवादेन नरकगतौ सर्वोसु पृथिवीषु नारकेषु सर्वतः स्तोकाः सासादन-
 सम्पददृष्टयः । सम्यग्भिध्यादृष्टयः संख्येयगुणाः । असंयतसम्पददृष्टयः असंख्येयगुणाः ।
 १५ मिध्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । तिर्य्यग्गतौ तिरश्चां सर्वतः स्तोकाः संयताऽसंयताः । इतरेषां
 सामान्यवन् । मनुष्यगतौ मनुष्याणामुपशमकादिप्रमत्ताऽप्रमत्तसंयतान्तानां सामान्यवन् ।
 ततः संख्येयगुणाः संयताऽसंयताः । सासादनसम्पददृष्टयः संख्येयगुणाः । सम्यग्भिध्या-
 दृष्टयः संख्येयगुणाः । असंयतसम्पददृष्टयः संख्येयगुणाः । 'मिध्यादृष्टयः [अ] संख्येय-
 गुणाः । देवगती देवानां नारकवन् ।

२० "इन्द्रियानुवादेन एकेन्द्रियविकलेन्द्रियेषु गुणस्थानभेदो नास्तीति अल्पबहुत्वाभावात् ।
 इन्द्रियं प्रत्युच्यते पञ्चेन्द्रियेभ्यः चतुरिन्द्रियाः बहवः । चतुरिन्द्रियेभ्यस्त्रीन्द्रिया बहवः ।
 त्रीन्द्रियेभ्यो द्वीन्द्रिया बहवः । तेभ्य एकेन्द्रिया बहवः । पञ्चेन्द्रियाणां सामान्यवन् । अयं
 तु विशेषः । मिध्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ।

"कायानुवादेन स्थावरकायेषु गुणस्थानभेदाभावात् अल्पबहुत्वाभावात् । कार्यं प्रत्युच्यते
 २५ सर्वेभ्यः तेजःकायिका "अल्पे । तेभ्यः पृथिवीकायिका बहवः । तेभ्योऽप्यकायिका बहवः ।
 तेभ्यो वायुकायिका बहवः । सर्वेभ्यो वनस्पतयोऽनन्तराणाः । त्रसकायिकानां पञ्चेन्द्रियवन् ।
 "योगानुवादेन पाङ्क्त्यनसयोगिनां पञ्चेन्द्रियवन् । काययोगिनां सामान्यवन् ।
 "वेदानुवादेन स्त्रीपुंवेदानां पञ्चेन्द्रियवन् । नपुंसकवेदानामवेदानाश्च च सामान्यवन् ।

१-अवस्थावस्थावन्तः ता-आ०, ६०, ४०, ज० । २ संयतासंयतानामपि आ०, ४०,
 ६०, ज० । ३ षट्त्वं अ० २७-१०२ । ४ संख्येय-आ०, ४०, ६०, ज० । ५ "मिच्छादिद्वी
 असंख्येयगुणा, मिच्छादिद्वीमु संख्येयगुणा ।" षट्त्वं अ० ६५ । सर्वाधृष्टं ७० ३७ । ६ षट्त्वं
 अ० १०३ । ७ षट्त्वं अ० १०४ । ८ अल्पा-अ० । बहवः आ०, ६०, ४०, ज० ।
 ९ षट्त्वं अ० १०५-१०३ । षट्त्वं अ० १४४-१९६ ।

११८]

प्रथमोऽध्यायः

५५

‘कषायानुवादेन’ क्रोधमानसायाकषायाणां पुवेदवत् । अयं तु विशेषः । मिथ्या-
दृष्ट्योऽनन्तगुणाः । लोभकषायाणां द्वयोरुपशमकयोस्तुल्यसंख्याः । ततो द्वयोः बहवः ।
क्षपकाः संख्येयगुणाः सूक्ष्मसाम्परायेषु^१ ह्युपशमकसंयता विशोषाधिकाः । सूक्ष्मसाम्पराय-
क्षपकाः संख्येयगुणाः । शेषाणां सामान्यवत् ।

‘ज्ञानानुवादेन’ मत्तयज्ञानिभूताज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः । मिथ्या- ५
दृष्ट्योऽनन्तगुणाः । विभक्तज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः । मिथ्यादृष्ट्योऽ-
सङ्ख्येयगुणाः । मतिश्रुतावधिज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाश्चत्वारः क्षपकाः
सङ्ख्येयगुणाः । अप्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः । प्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः । संयतासंयता
असङ्ख्येयगुणाः, तिर्य्यगपेक्षयेत्यर्थः । असंयतसम्यग्दृष्ट्योऽसंख्येयगुणाः, देवनाटकतिर्य्यग्म-
नुष्यापेक्षया । मनःपर्य्ययज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाः । चत्वारः क्षपकाः सङ्ख्ये- १०
यगुणाः । अप्रमत्ताः संख्येयगुणाः । प्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः । केवलज्ञानिषु ‘अयोगकेव-
लिभ्यः सयोगकेवलिनः सङ्ख्येयगुणाः । तत्कथम् ? अयोगकेवलिनः एको वा द्वौ वा
त्रयो वा उत्कर्षेण अष्टोत्तरशतसङ्ख्याः । स्वकालेन’ समुदिताः सङ्ख्येयाः । तेभ्यः
सङ्ख्येयाः सयोगकेवलिनः ८९८५०२ ।

‘संयमानुवादेन’ सामाधिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसंयतेषु द्वयोरुपशमकयोस्तुल्यसङ्ख्याः । १५
ततः सङ्ख्येयगुणाः क्षपकाः । अप्रमत्ताः सङ्ख्येयगुणाः । प्रमत्ताः सङ्ख्येयगुणाः । परि-
हारशुद्धिसंयतेषु अप्रमत्तेभ्यः प्रमत्ताः सङ्ख्येयगुणाः । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयतेषु उपशम-
केभ्यः क्षपकाः सङ्ख्येयगुणाः । यथाख्यातविहारशुद्धिसंयतेषु उपशान्तकषायेभ्यः क्षीण-
कषायाः सङ्ख्येयगुणाः । अयोगकेवलिनस्तावन्त एव, उपशान्तकषायेभ्यः सङ्ख्येयगुणा
इत्यर्थः । सयोगकेवलिनः सङ्ख्येयगुणाः । संयताऽसंयतानां नास्त्यल्पबहुत्वम् । असंयतेषु २०
सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः । सम्यग्मिथ्यादृष्टयः सङ्ख्येयगुणाः । असंयतसम्यग्द-
ृष्ट्योऽसङ्ख्येयगुणाः, देवाणपेक्षया इत्यर्थः । मिथ्यादृष्ट्योऽनन्तगुणाः ।

‘दर्शानुवादेन’ चतुर्दर्शानां त्रययोगिवत्, सामान्यवदित्यर्थः । अधिदर्शनिनाम-
वधिज्ञानवत् । केवलदर्शनिनां केवलज्ञानिवत् ।

‘देशानुवादेन’ कृष्णलीलाकापोतलेश्यानामसंयतवत् । तेजःपद्मलेश्यानां सर्वतः २५
स्तोकाः अप्रमत्ताः प्रमत्ताः संख्येयगुणाः । संयताऽसंयतसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्द-
ृष्टीनां परस्वेन्द्रियवत् । शुक्ललेश्यानां सर्वतः स्तोकाः ‘उपशमकाः’ ११११६ । क्षपकाः

१ षट्सं० अ० १९७-२१५ । २ क्रोधमानकषायानाम् आ० । क्रोधमानमात्राया-
व० । ३ तेषु उप-आ०, ज० । ४ विशेषाधिकाः आ०, व०, ब० । ५ षट्सं० अ० २१६-
२४३ । ६ अयोगकेवलिनः संख्ये-आ०, व०, ब० । -अयोगतत् कथम् अ० । ७ समुदिताः तेभ्यः
आ०, व०, ब०, व०, ज० । ८ षट्सं० अ० २४४-२८५ । ९ षट्सं० अ० २८६-२८९ ।
१० षट्सं० अ० २९०-३२३ । ११ ‘उपशमकाः’ आ०, व०, ब०, ज० । पुत्रकेषु नास्ति ।
१२ २२९६ आ०, ब०, व०, ज० ।

१।९]

प्रथमोऽध्यायः

५७

बन्धसर्वानिर्जरमोक्षास्तत्त्वम्” इति संज्ञा । अस्त्यैव सूत्रस्य कृत्तौ जीवादीनां निरुक्तिद्वारेण परिणामादि वेदितव्यम् ।

अयं सम्प्रज्ञानं विचार्यते—

मतिश्रुतावधिमतःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥ १ ॥

इन्द्रियैर्मनसा च यथायथमर्थान् मन्यते मतिः । मनुतेऽनया वा मतिः । मननं वा मतिः । ५
श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमे सति निरूप्यमाणं धूयते यच्चतु श्रुतम् । शृणोत्यनेन तदिति वा श्रुतम् । श्रवणं वा श्रुतम् । ६ अवाग्धानं अवधिः । कोऽर्थः ? अयस्ताद् बहुतरविषयग्रहणादवधिरुच्यते । देशाः स्मृतु अवधिज्ञानेन सामानरकपर्यन्तं परयन्ति, उपरि स्तोत्रं परयन्ति, निजविमानपञ्चदण्डपर्यन्तमित्यर्थः । अवधिरुच्यविषयस्याद्वा अवधिः । कोऽर्थः ? रूपिच्छण-विचक्षितविषयत्वाद्वा अवधिः । परकीयमनसि स्थितोऽर्थः साहचर्यात् मन इत्युच्यते । तस्य १० पर्ययणं परिणमनं परिज्ञानं मनःपर्ययः । ननु तन्मतिज्ञानमेव; तत्र; अपेक्षावाच्यत्वात्, क्षयोपमशक्तिमात्रविजृम्भितं तत्केवलं स्वपरमनोमिर्ज्यपदिश्यते, यथा अन्ने चन्द्रमसं पर्येति, तथा मनसि मनःपर्ययः, अन्नं व्यापि “मनोव्यापि । यस्मिन्निं वाद्येन अभ्यन्तरेण च तपसा मुनयो मार्गं केचन्ते सेचन्ते तत् केवलम् । असहायत्वाद्वा केवलम् ।

मान्ते लभ्यते यस्तत्तदर्थं केवलस्य अन्ते ग्रहणम् । मनःपर्ययस्य समीपे केवलज्ञानं १५ प्राप्यते तेन मनःपर्ययस्य समीपे केवलस्य ग्रहणम् । अन्ययोः प्रत्यासत्तिः कस्मात् ? संयमै-काधिकरणत्वात् । यथाख्यातचारित्रत्वादित्यर्थः । केवलज्ञानस्य अवधिदूरतरवर्त्ता कृतः । तत्किमर्थम् ? दूरतरान्तरत्वात् । अवधिमतःपर्ययकेवलज्ञानत्रयान्तरं परोक्षज्ञानं मतिश्रुतद्वयं पूर्वं किमर्थमुक्तम् ? तस्य द्वयस्य सुप्रापत्वात् । मतिश्रुतातुपरिपाटी हि श्रुतपरिचिताऽनु-मृता वर्तते, सर्वेण प्राणिगणेन तद्द्वयं प्रायेण प्राप्यते । मतिश्रुतपद्धतेः वचनेन श्रुतायाः २० सहस्रस्वरूपसंवेदनमात्रं परिचितत्वमुच्यते । अशेषविशेषतः पुनः पुनरचेतसि तत्त्वरूप-परिमाणमनुभूतत्वं कथ्यते । मतिश्च श्रुतश्च अवधिश्च मनःपर्ययश्च केवलश्च मतिश्रुताव-धिमतःपर्ययकेवलानि । एतानि पञ्च ज्ञानं भवतीति वेदितव्यम् । एतेषां भेदा अग्रे वक्ष्यन्ते ।

अथ “प्रमाणनयैरधिगमः” इति सूत्रं यत्पूर्वमुक्तं^{१०} तत्र प्रमाणं ज्ञानमिति केचन^{११} मन्यन्ते । केचित्तु^{१२} सन्निकर्षः प्रमाणमिति मन्यन्ते । सन्निकर्ष इति कोऽर्थः ?^{१३} इन्द्रियं २५ विषयश्च तयोः सम्बन्धः सन्निकर्षः । तदुभयमपि निराकर्तुं^{१४} अधिज्ञानानामेव मत्यादीनां प्रमाणत्वसूचनार्थं सूत्रमिदमाहुः^{१५}—

१ त० सू० १।४ । २ अवधानम् आ०, द०, ब०, ज० । ३ साहचर्यान्मन्यते मनः आ०, द०, ब०, ज० । ४ परिणमनम् आ०, ब०, द०, ज० । ५ मनोऽपि व्यापि ता० । ६ दूरत-रत्वात् आ०, द०, ब०, ज० । ७ सुप्रापत्वात् आ०, ब०, द०, ज० । ८-पाटी श्रुत-आ०, द०, ब०, ज०, ज० । ९ ज्ञानानि भवन्तीति आ०, द०, ब०, ज० । १० श्रु० ८ । ११-बौद्धादयः । १२-नैयायिकादयः । १३ इन्द्रियविषयः तदु-आ० । १४-दं प्राहुः आ०, ब०, द०, ज० ।

५८

तत्त्वार्थवृत्ती

[१।१०]

तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

तत् मतिश्रुतावधिमनःपर्यवकेवललक्षणं पञ्चविधं ज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः न सन्निकर्षः प्रमाणम्, नाऽपीन्द्रियं प्रमाणमित्यर्थः । 'यदि सन्निकर्षः प्रमाणम् ; तर्हि सूक्ष्माणां व्यवहितानां विप्रकृष्टानाञ्चार्थानां ग्रहणाप्रसङ्गः स्यात् । ते सूक्ष्मा व्यवहिता विप्रकृष्टाश्चाऽर्थे ५ इन्द्रियैः सन्निकृष्टं न शक्यन्ते । तेन तु सर्वज्ञत्वस्याभावः' स्यात् । तत्कथम् ? 'यदिन्द्रियैर्न सन्निकृष्यते तत्र ज्ञायते, तेन सर्वज्ञामात्रो भवेत् । इन्द्रियमपि प्रमाणं न भवति, उक्तदोषत्वादित्यर्थः । चक्षुरादीनां विषयो हि अल्पः, ज्ञेयं तु अनन्तत्वादपरिमाणं यतः । सर्वेषामिन्द्रियाणां सन्निकर्षोभावश्च वर्तते । कस्मान् ? चक्षुर्मनसोरप्राप्यकारित्वान् । 'न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम्' [त० सू० १।१५] इति षष्ठ्या ।

- १० यदि ज्ञानं प्रमाणं तर्हि फलभावः । अधिगमो हीटं फलं वर्तते, न मायान्तरम् । स चेत् अधिगमः प्रमाणम् ; न तस्याधिगमस्यान्यत्फलं भविष्यमर्हति । प्रमाणेन च फलवता भवितव्यम् । सन्निकर्षे इन्द्रिये वा प्रमाणे सति अधिगमोऽर्थान्तरभूतः फलं युज्यते ; तत्र युक्तम् ; यदि सन्निकर्षः प्रमाणमधीगमः फलं तस्य प्रमाणस्य दुष्ट (द्विष्ट) त्वात् तत्फलभूतेन अधिगमेनाऽपि दुष्टेन (द्विष्टेन) भवितव्यम् । कथं द्विष्टोऽधिगमः ? १५ अर्थाधीनो यतः । आत्मनस्चेतनत्वात् तत्रैव आत्मनि समवाय इति चेत् ; न ; ज्ञस्वभावाभावे ज्ञायकत्वमावाभावे सर्वेषामर्थानामचेतनत्वात् । ज्ञस्वभावाभ्युपगमो वा आत्मनो भवतु ; तर्हि प्रतिज्ञाज्ञानित्वं भवति, तेषामचेतनत्वात् । ननु चोक्तं ज्ञाने प्रमाणे सति फलभाव इति यदाह तेनोक्तं तन्नेव दोषः ; अर्थाधिगमे प्रीतिरर्शानात् । ज्ञस्वभावस्यात्मनः कर्ममलीमसस्य 'करणात्मन्नात् अर्थनिश्चये सति प्रीतिरुपजायते । सा प्रीतिः फलमुच्यते । २० अथवा उपेक्षा अज्ञाननाशो वा फलम् । का उपेक्षा ? रागद्वेषयोरप्रतिपानमुपेक्षा । अन्यकारसदृशज्ञानाभावः, अज्ञाननाशो वा फलमित्युच्यते ।

- प्रमाणेतीति प्रमाणम् । "कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च" [कात० ४।५।५२] इति कर्तृरि युद् । प्रमीयते अनेनेति प्रमाणम् । "करणाधिकरणयोश्च" [कात० ४।५।५५] इति करणे युद् । प्रमितिमात्रं वा प्रमाणम् । भावे युद् । इति व्युत्पत्तौ परवाचाह—किमनेन प्रमीयते ? २५ जैनः ब्राह्म-जीवाचार्यः । यदि जीवादेरधिगमे प्रमाणं वर्तते तर्हि प्रमाणधिगमे अन्यत्प्रमाणं परिकल्प्यताम् । तथा सति अनवस्था भवति ; जैनः ब्राह्म-नाशानवरथा वर्तते । किंचत् ? प्रदीपवत् । यथा घटपटलकुटस्तम्भादीनां प्रकाशने प्रदीपो हेतुर्भवति तथा स्वस्वरूपप्रकाशनेऽपि स एव प्रदीपः हेतुर्भवति, न प्रदीपस्य प्रकाशने प्रकाशान्तरं विलोक्यते । एवं प्रमाणमपि स्वपर-

१ द्रष्टव्यम्—स० सि० १।१० । २-भावात् अ०, भा०, द०, व० । ३ यतः भा०, द०, व०, अ० । ४ भवेत् भा०, द०, व०, अ० । ५-रम् चेत् भा०, द०, व०, अ० । ६ "तस्य द्विष्टत्वात् तस्मिन्नाधिगमेनापि द्विष्टेन भवितव्यमिति अर्थादीनामधिगमः प्राप्नोति ।" —स० सि० १।१० । ७-भावाभावे सर्वे—भा०, द०, व०, अ० । ८-भ्युपगमे भा०, द०, व०, अ० । ९ कारणा—भा०, द०, व० ।

१११-१२]

प्रथमोऽध्यायः

५९

प्रकाशकमित्यवान्तव्यम् । अवश्यमेव चेदमङ्गीकर्तव्यम् । किं वत् ? प्रमेयवत् । यथा प्रमेयं वर्तते तथा प्रमाणमस्ति । यदि प्रमाणस्य प्रमाणान्तरं परिकल्प्यते तर्हि स्वाधिगमस्थभावो भवति, प्रमाणं निजस्वरूपं न जानाति । तथा सति 'सूतेरभावः स्यात्, सूतेरभावात् व्यवहार-विच्छेदो भवेत् ।

'आद्ये परोक्षम् । प्रत्यक्षमन्यत्' इति वक्ष्यमाणभेदापेक्षया द्विवचननिर्देशो वेदि- ५ तव्यः । स च द्विवचननिर्देशोऽपरप्रमाणसंख्याविच्छेदार्थः ।

“प्रत्यक्षञ्चानुमानश्च शब्दश्चोपपत्तिश्च सह ।

अर्थापत्तिरभावश्च पदं प्रमाणानि त्रैभिरेः ॥१॥” [बृह० समु० श्लो० ७०]

इति श्लोकोत्तेयमनार्थोपत्तिप्रभृतीनां प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणद्वयेऽन्तर्भावात् ।

अथ मनुष्यपञ्चविधज्ञानस्य प्रमाणद्वयान्तःपतितस्य अनुमानादिप्रमाणकल्पनानिरासार्थं २० प्रमाणयोर्भेदमाह—

आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

आद्यो भवमाद्यम् । आद्यश्च आद्यश्च आद्ये । मतिज्ञानश्रुतज्ञाने द्वे परोक्षं प्रमाणं भवति । 'आद्ये' इत्युक्ते प्रथमे । मतिश्रुतयोः प्रथमतः कथम् ? सत्यम् ; प्रथमं मतिज्ञानं तन्मुख्यम्, तस्य समीपवर्तितावुपचारेण श्रुतमपि प्रथममुच्यते । द्विवचननिर्देशस्याप्यर्थः १५ गौणस्यापि श्रुतज्ञानस्य आद्यत्वेन महणं वेदितव्यम् । एतत् ज्ञानद्वयं परोक्षं प्रमाणं कस्मादुच्यते ? इन्द्रियानिन्द्रियाणि पश्याणि प्रकाशादिकं च, आविशब्दाद् गुरुपदेशादिकञ्च परम्, मतिश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमश्च परमुच्यते, तत्परं व्याप्तिमित्तमपेक्ष्य अक्षस्थान्नः उपच्यते यत् ज्ञानद्वयं तत्परोक्षमित्युच्यते, “तदिन्द्रियानिन्द्रियमिति मितम्” [त सू० ११४] “भूतमनिन्द्रियस्य” [त सू० २।२१] इति वचनात् । उपमानमागमादिकं च प्रमाणं २० परोक्ष एव प्रमाणेऽन्तर्भूतं ज्ञातव्यमिति ।

अथ किं प्रत्यक्षं प्रमाणमिति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते—

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अह्येति व्याप्नोति जानाति वेत्तीत्यक्ष आत्मा त्मक्षमात्मानमवधिमनःपर्ययापेक्षया परिप्राप्रक्षयोपशमं केवलपेक्षया प्रक्षीणावरणं वा प्रतिनियतं प्रतिनिश्चितं प्रत्यक्षम् । अन्यत् २५ अवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानत्रयं प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति ।

अत्राह कश्चित्—अवधिदर्शनं केवलदर्शनमपि अक्षमेव आत्मानमेव प्रतिनियतं वर्तते, तेन कारणेन तदपि प्रत्यक्षं वक्तव्यम् ; सत्यम् ; ज्ञानमित्यनुवर्तते । “कस्मिन् प्रस्तावे ज्ञानमित्युपवर्तते ? “मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानात्” [त सू० ११९] इत्यत्र सूत्रे ज्ञानस्य महणं वर्तते, तेन कारणेन दर्शनस्य व्युदासः । दर्शनं न प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः । ३०

१ सूत्रेन भावः ॥ २ कस्मिन् प्रस्तावे ॥ ३०, ४०, ५०, ६०, ७० ।

६०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१:१३]

‘तस्मिन्नपि प्रमाणे सति विभङ्गज्ञानमपि अक्षमेव आत्मानमेव प्रतिनिधयत्, तेन कारणेन विभङ्गज्ञानस्यापि प्रमाणत्वेन ग्रहणं प्राप्नोति; तदपि न प्रमाणम्; सम्यगित्यधिकारत् । कसौ सम्यगधिकारो वर्तते ? “सम्यग्दर्शनज्ञानचारिप्राणि मोक्षमार्गः” [१० सू० १११]

इत्यत्र सूत्रे सम्यक्शब्दस्य ग्रहणमस्ति, तेन कारणेन विभङ्गज्ञानस्य प्रमाणत्वे(त्वं)प्रतिषेधः ।

५ तेन सम्यक्ज्ञानादेन विशेषणभूतेन ज्ञानं विशिष्यते, तेन कारणेन विभङ्गज्ञानस्य निषेधः कृतो भवति, न प्रमाणमित्यर्थः । विभङ्गज्ञानं हि मिथ्यादर्शनोदयाद्विपरीतार्थगोचरम्, तेन कारणेन तत्र सत्यस्वित्येव विशेषणं विशिष्टम् १ ‘अथैवं त्वं मन्यसे ‘इन्द्रियव्यापारजनितं ज्ञानं स्वतु प्रत्यक्षम्, प्रतीन्द्रियव्यापारं ज्ञानं परोक्षमेतत्’ एतत्प्रत्यक्षपरोक्षयोरक्षयमङ्गुणं वेदितव्यमिति ; तत्र संगच्छते; तथा सति सर्वज्ञस्य प्रत्यक्षज्ञानाभावो भवति । यदि इन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं प्रत्यक्षं

१० तथा मन्यते तथा ३ सति सर्वज्ञस्य प्रत्यक्षज्ञानमेव न स्यात् । न हि सर्वज्ञस्य इन्द्रियपूर्वोऽप्यधिगमो भवति । अथ सर्वज्ञस्य करणपूर्वकमेव ज्ञानं तथा कल्पयते; तर्हि सर्वज्ञस्य असर्वज्ञत्वं भवेत् । अथ सर्वज्ञस्य मानसं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति त्वं मन्यसे मनःप्रणिधानपूर्वकत्वात्; तर्हि ज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाभावो भवति । आगमात् सर्वज्ञस्य सिद्धिरिति चेत्; तदपि न ; आगमस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् । योगिप्रत्यक्षमपरमेव दिव्यज्ञानमस्तीति चेत् त्वं मन्यसे; तदपि न १५ घटते; योगिनः प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियनिमित्ताभावाद्भवति ‘अक्षमक्षं प्रति पट्टर्चते तत्प्रत्यक्षम्’ इत्यनुपगमात् । ‘किञ्च सर्वज्ञत्वाभावः प्रतिज्ञाहानिर्वा तत्र भवति । अलभ्यप्रसङ्गेन ।

अथेदानीं परोक्षज्ञानस्य विशेषपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमाहुः—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥

मननं मतिः । स्मरणं स्मृतिः । संज्ञानं संज्ञा । चिन्तनं चिन्ता । अभिनिबोधनं अभि-
२० निबोधः । इति एवंप्रकारा मतिज्ञानस्य पथ्यायशब्दा वेदितव्याः । एते शब्दाः प्रकृत्या भेदेऽपि सति रूढिवृत्तान्तार्थान्तरम्, मतिज्ञानार्थ एवेत्यर्थः । यथा ‘इन्द्रोतीति इन्द्रः, शक्नोतीति शक्नः, पुरं दारयतीति पुरन्दरः’ इत्यादीन्नादिक्रियाभेदेऽपि शक्वीपतिरेषोच्यते तथा समभिरुद्धन्यापेक्षया, अर्थान्तरे ‘सत्यपि मतिर्मतिज्ञानमेवोच्यते, मतिज्ञानावरणक्षयोपशान्ते अन्तरङ्गनिमित्ते सति जनितोपशान्तिरुपपन्नत्वात् । एतेषां मतिज्ञानभेदानां भुतादिष्वप्रवृत्तिर्वर्तते ।
२५ मतिज्ञानावरणक्षयोपशान्तिनिमित्तोपशान्तिरिति नतिव्यमिति । मतिस्मृतिसंज्ञाचिन्ताऽभिनिबोधादिभिर्नोऽर्थोऽभिधीयते स एक एवेत्यर्थः । तथापि भेद उच्यते । बहिरङ्गवन्तरङ्गद्वयं परिसृष्टं ‘य आत्मा मन्यते सा अवग्रहेष्टाऽवायधारणात्मिका मतिरुच्यते । स्वसंवेदनमिन्द्रियज्ञानञ्च सांख्यव्यापारिकं प्रत्यक्षम् । ‘तत्’ इति अतीतार्थमाहिणी प्रतीतिः स्मृतिरुच्यते । तदेवेवं, तत्सद-

१ शब्देऽपि । २ अर्थेकत्वम् भा०, ब०, ज० । आर्थेकत्वम् ६० । ३ तथा सर्व-भा०, ६०, ब०, ज० । ४ तुलना-स० सि० १:१२ । ५-इं प्राहुः भा०, ब०, ६०, ज० । ६ सत्यपि मतिज्ञान-भा०, ६०, ब०, ज० । ७-भेदेन भा० ६०, ब०, ज० । ८-वाप्यास्तैर्योऽर्थो-भा०, ६०, ब०, ज० । ९ यथा भा०, ब०, ६०, ज० ।

११४]

प्रथमोऽध्यायः

३१

शब्द इति प्रत्यभिज्ञानं संज्ञा कथ्यते । यथा अग्निं विना धूमो न स्यात् तथा आत्मानं विना शरीरव्यापारवचनादिकं न स्यादिति वितर्कणमूहं चिन्ता अभिधीयते । धूमादिदर्शनादन्यादिप्रतीतिरनुमानमभिनियोगो अभिधीयते । इतिशब्दात् प्रतिमासुखिमेवाप्रभृतयो मतिज्ञानप्रकारा वेदितव्याः । राशौ विधा वाऽकस्माद्वाह्यकारणं विना 'व्युष्टे' मतेष्टः समेप्यति' इत्येवं-रूपं यद्विज्ञानमुत्पद्यते सा प्रतिभा अभिधीयते । अर्थग्रहणशक्तिर्वृद्धिः कथ्यते । पाठभङ्ग- ५ नात्तिमेधा अभिधीयते । उक्तम्-

“मतिरागमिका क्षेत्रा बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी ।

प्रज्ञा चातीतकालज्ञा मेधा कालप्रयात्मिका” ॥ []

अथ मतिज्ञानस्य आत्मत्वमे किं निमित्तमिति प्रश्ने सूत्रं “सूचयन्ति-

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

१०

तन्मतिज्ञानम् इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । इन्दति परमैश्वर्यं प्राप्नोतीति इन्द्रः । आत्मत-
त्त्वस्थात्मानः ज्ञायकैश्वर्यभावस्य मतिज्ञानावरणक्षयोपशमे सति स्वयमर्थान् गृहीतुमसमर्थस्य
यदर्थोपलब्धिलिङ्गं तदिन्द्रस्य लिङ्गम् इन्द्रियमुच्यते । अथवा, लीनमर्थं गमयति ज्ञापयतीति
लिङ्गमिन्द्रियमुच्यते । आत्मनः सूक्ष्मस्य अस्तित्वाधिगमकारकं लिङ्गमिन्द्रियमित्यर्थः । अन्ते-
र्धूमयत् । इत्यमिदं स्पर्शनादिकरणम् आत्मनो लिङ्गं वेदितव्यम् । आत्मानं विना लिङ्गमिन्द्रियं १५
न भवतीति ज्ञातुः कर्तुरात्मनोऽस्तित्वमिन्द्रियैर्गम्यते । अथवा नामकर्मण इन्द्र इति संज्ञा ।
इन्द्रेण नामकर्मणा “एष्टुं (सृष्टुं) इन्द्रियमित्युच्यते । तदिन्द्रियं स्पर्शनादिकम् । तदिन्द्रियं पञ्च-
प्रकारम्- “स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि” [त० सू० २।१५] इति वक्ष्यमाणसूत्रेण
वक्ष्यते । ‘अनिन्द्रियं मनः अन्तःकरणमिति पर्यायशब्दाः । ननु न इन्द्रियमनिन्द्रिय-
मिति इन्द्रियप्रतिषेधेन मनसि इन्द्रियलिङ्गे सत्यपि अनिन्द्रियशब्दस्य प्रवृत्तिः कथम् ? सत्यम् ; २०
नभश्च ईषदर्थे वर्तते । न इति कोऽर्थः ? ईषत् । न इन्द्रियमनिन्द्रियम्, ईषदिन्द्रिय-
मित्यर्थः, यथा अनुवरा कन्या । यदि कन्या सर्वथा उत्तररहिता भवति तथा सा कथं जीवति ?
तेन ज्ञायते अनुवरा ईषदुवरा कन्येति । ननु मन ईषदिन्द्रियं कथम् ? सत्यम् ; यथा इन्द्रियाणि
प्रतिनिधत्तेशेषविषयाणि कालान्तरस्थादीनि च वर्तन्ते मनस्तादृशं कथम् ? अन्तःकरणञ्च कथ-
मुच्यते ? गुणदोषविचारस्मरणदिन्यापारेषु मन इन्द्रियाणि नापेक्ष्यते यतः, चक्षुषादिवत् बाह्यैः २५
पुरुषैः यतो नानु (नो) पठ्यन्ते तेनान्तर्गतं करणमन्तःकरणमित्युच्यते । इन्द्रियाणि चानिन्द्रि-
यञ्च इन्द्रियानिन्द्रियाणि । तानि निमित्तानि यस्य मतिज्ञानस्य तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ।

१ प्रभाते । २-दिश्यते आ०, ब०, द०, ज० । ३ तुलना-“स्मृतिर्व्यतीतविषया मति-
रागामिगोचरा । बुद्धिस्तत्कालिकी प्रोक्ता प्रज्ञा त्रैकालिकी मता ॥ प्रश्नं नवनवोन्मेषास्त्रिनीं प्रतिभां
विदुः ।”-कथ्यम् ० पृ० ७ । काव्यमी० १।५ । ४ रजयति ब० । ५ “इन्द्र इति नामकर्मोच्यते तेन
सृष्टमिन्द्रियमिति ।”-स० सि० १।१४ । ६ तदिन्द्रियम् आ०, द०, ब०, ज० । ७-शब्दः
आ०, ब०, द०, ज० । ८ ना ह्युपज्ञ-आ०, ब०, व०, ज० ।

ननु “अनन्तरस्य विधिः प्रतिषेधो वा” [पा० महा० १।२।४७] इति परिभाषासूत्रमल्लादिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति सूत्रेणैव मतिज्ञानं लभ्यते, किमर्थं ‘तत्’शब्दग्रहणम् ? ‘तच्छब्द इदार्थमुत्तरसूत्रार्थश्च गृह्यते । यन्मतिः (ति) स्मृतिः (ति) संज्ञापित्वाऽभिनिबोधयुद्धिप्रज्ञामेधादिपर्यायशब्दवाच्यं ज्ञानं तद् इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । तदेव अवग्रहेहा-
५ वायधारणा अपि मतिज्ञानं भवति । अन्यथा प्रथमं ज्ञानं मतिस्मृत्यादिशब्दवाच्यं इन्द्रिया-
ऽनिन्द्रियनिमित्तं^१ भूतम्, अवग्रहेहावायधारणा अपि श्रुतमित्यनिष्टोऽर्थ उत्पद्यते । ततः कारणात् अवग्रहादि इन्द्रियाऽनिन्द्रियनिमित्तं स्मृत्यादि अनिन्द्रियनिमित्तमिति चेदित्ययम् ।

अथ मतिज्ञानस्योत्पत्तिनिमित्तं ज्ञातम् । मतिज्ञानस्य भेदपरिज्ञानार्थं^२ सूत्रमिदमाहुः—

अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

- १० अवग्रहणमवग्रहः । ईदृशमोहा अवयवनमवायः । धारणं धारणा । अवग्रहश्च ईहा च अवयवध धारणा च अवग्रहेहावायधारणाः । एते चत्वारो भेदाः मतिज्ञानस्य भवन्ति । अवग्रहादीनां स्वरूपं निरूप्यते । अवग्रहस्य प्राक्संज्ञिपातमात्रदर्शनम् । अवग्रहस्तु मतिज्ञानस्य भेदः संज्ञिपातलक्षणदर्शनानन्तरमाद्यवग्रहणमवग्रह उच्यते । संज्ञिपातलक्षणं दर्शनं किम् ? विषयविषयिसंज्ञिपाते सति दर्शनं भवति । तत्पश्चादर्थस्य ग्रहणमवग्रह उच्यते, यथा चक्षुषा शुक्लं
१५ रूपमिति ग्रहणमवग्रहः । अवग्रहेण गृहीतो योऽर्थस्तस्य विशेषपरिज्ञानाकाङ्क्षणमीहा कथ्यते, यथा यच्छुक्लं रूपं मया दृष्टं तत्किं बलाक-वक्रभार्या आहोस्त्वं पताका-ध्वजा वर्तते ? इति विशेषाकाङ्क्षणमीहा । तदनन्तरमेवा उत्पत्ति निपतति पक्षि (क्ष) विक्षेपादिकं करोति, तेन ज्ञायते—इयं बलाकैव भवति, पताका न भवति । एवं याथात्म्यावगमनं वस्तुवरूपनिर्धारणमाय उच्यते । अवेतस्य सम्यक्परिज्ञातस्य यत्कालान्तरेऽविस्मरणकारणं ज्ञानं सा धाणेत्सु-
२० च्यते । यथा या बलाकः पूर्वाह्णे मया दृष्टः सैवेयं बलका वर्तते । एवंविधं धारणालक्षणम् । अवग्रहेहावायधारणानामुपन्यासकमो विहितः । कोऽर्थः ? उत्पत्ति^३क्रमः कृत इत्यर्थः ।

अथ अवग्रहादीनां चतुर्णां मतिज्ञानमेदानां प्रभेदपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमाहुः—

बहुबहुविधचिन्मात्राः सृजानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥

- अवग्रहेहावायधारणाः क्रियाविशेषाः क्रियाभेदाः प्रकृताः प्रस्तुताः । ‘तदपेक्षोऽयं कर्त्त-
२५ निर्देशो विषयनिर्देशः । अवग्रहादयः बलादीनां सेतराणां विषये भवन्तीत्यर्थः । बहुशब्दोऽत्र संख्यावाची वैपुल्यवाची च वेदितव्यः । संख्यावाची यथा एको द्वौ बहवः । वैपुल्यवाची यथा बहुः कूरः, बहुः सुपः । बहुश्च बहुविधश्च बहुप्रकारः, क्षिप्रं च अचिरम्, अनिःस्तश्च असकलपुद्गलः, अनुक्तश्च अभिप्राये स्थितम्, ध्रुवश्च निरन्तरं यथार्थग्रहणम्, बहुबहुविध-

१ तच्छब्दग्रहणार्थम्—भा०, ज० । तच्छब्दग्रहणं इदार्थमु-ब०, ब० । २ -तत् अवग्रह-
भा०, ब०, द०, ज० । ३-ज्ञानना-ज० । ४-दं प्राहुः भा०, ब०, द०, ज० । ५-अयं ग्रहणम्
भा०, ब०, द०, ज०, ख० । ६ बलाभार्या ब० । ७-क्रम इत्यर्थं भा०, द०, ब०, ज० । ८ तद-
पेक्षया भा०, ब०, द०, ज० । ९ ओदनः ।

[१।१७]

प्रथमोऽध्यायः

६३

क्षिप्राऽनिःसृतानुक्तधुवाणि, तेषां बहुबहुविधाक्षिप्राऽनिःसृतानुक्तधुवाणाम् । कथम्भूतानाम् ?
 सेतराणां प्रतिपक्षसहितानाम् । तेनायमर्थः—यहूनामध्वग्रहः तदितरस्याल्पस्याध्वग्रहः । षष्ठ्यविध-
 स्यावग्रहः तत्प्रतिपक्षभूतस्य एकविधस्यावग्रहः । क्षिप्रेणाध्वग्रहः तदितरेण चिरेणावग्रहः । अनि-
 सृतस्यावग्रहः तदितरस्य निःसृतस्यावग्रहः । अनुक्तस्यावग्रहः तदितरस्योक्तस्यावग्रहः । ध्रुवस्या-
 वग्रहः तदितरस्य अध्रुवस्यावग्रहः । एवमध्वग्रहो द्वादशप्रकारः । तथा ईहाऽपि द्वादशप्रकाराः । ५
 तथा अवायोऽपि द्वादशप्रकारः । तथा धारणाऽपि द्वादशप्रकाराः । एवं द्वादशचतुष्टके अष्टत्रिंश-
 रिंशत् भेदा भवन्ति । साष्ट्रचत्वारिंशत् पद्मिरीन्द्रियैर्गुणिता अग्रशीत्याधिका द्विशती भवन्ति ।
 तत्र बहुध्वग्रहादयः षट्प्रकाराः । पण्णां प्रभेदाश्च ज्ञानावरणक्षयोपशमप्रकर्षाद् भवन्ति । अल्पैक-
 विधचिरनिःसृतोक्तध्रुवाः षडितरे प्रकाराः ज्ञानावरणक्षयोपशमस्याप्रकर्षात् क्षयोपशममा-
 त्राद् भवन्ति । अत एव कारणात् ब्रह्मादीनामन्वितत्वावाप्तौ ग्रहणम् । “यच्चार्यं तं द्वयोः” १०
 [कात० २।५।१३] इति वचनात् ।

ननु बहुषु बहुत्वं वर्तते, बहुविधेष्वपि बहुत्वमस्ति कस्तयोर्धिशेषः ? सत्यम् ;
 एकप्रकरणानामप्रकारविहितोऽस्ति भेदः । ननु सकलपुद्गलनिःसरणान्निःसृतम्, उक्तश्चाध्येवं-
 विधमेव, अनयोरपि निःसृतोक्तयोः कः प्रतिषिद्धो वर्तते ? सत्यम् ; अन्योपदेशपूर्वकं
 यद् ग्रहणं तदुक्तमुच्यते । स्वयमेव परोपदेशान्तरेणैव कश्चित् प्रतिपक्षे तद्ग्रहणं निःसृत- १५
 मुच्यते । केचित्^१ क्षिप्रनिःसृत इति पठन्ति । त एवं^२ ध्यास्यान्ति—श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दमव-
 गृह्यमाणं मयूरस्य कुरुरस्य^३ वेति कश्चित् प्रतिपक्षे । अपरा तु स्वरूपमेव प्रतिपक्षे ।
 मयूरस्यैवायं^४ शब्दः अथवा कुरुरस्यैवायं शब्द इति^५ निर्धारयति स निःसृत उच्यते ।

ननु ध्रुवावग्रहस्य धारणायाश्च को विशेषः ? कर्मणः क्षयोपशमलब्धिक्वाले निर्मलपरि-
 णामसन्तानेन यः क्षयोपशमः प्राप्तस्तेन प्रथमसमये यादृशोऽवग्रहः सञ्जातः तादृश एव द्विती- २०
 यतृतीयदिष्वपि समयेष्ववग्रहो भवति, तस्मादवग्रहान्म्यूनाधिको न भवति स ध्रुवाऽवग्रहः
 कथ्यते । यदा काले तु त्रिशुद्धसंछिद्यपरिणामानां मिश्रणं भवति तस्मिन् काले यः कर्मणः क्षयो-
 पशमो लब्धस्तस्मात् क्षयोपशमात् संजायमानोऽवग्रहः कदाचित् यहूनां भवति, कदाचिदल्पस्य
 भवति, कदाचिद् बहुविधस्यावग्रहो भवति कदाचिदेकविधस्यावग्रहो वा भवति, एवं ग्यूनाधिको-
 ऽवग्रहो अधुय उच्यते । धारणा तु अवगृहीतार्थानामविस्मरणकारणमिति ध्रुवाऽवग्रहधा- २५
 रणयोर्महान् भेदो वर्तते ।

अथ यद्यवग्रहादयो ब्रह्मादीनां विषयाणां स्वीकर्तारो भवन्ति तर्हि ब्रह्मादीनि विशेषणानि
 कस्य भवन्तीति प्रश्ने उत्तरमाह—

अर्थस्य ॥ १७ ॥

१-शेषः एक-आ०, ज० । २-नृलना-स० सि० १।१६ । ३ व्याख्यायन्ति । आ० ।
 ४ वेति प्रति-आ० । ५ शब्द इति इ०, ब०, व०, ल० । ६ निधारयति ता० । ७ प्रथमे
 सम-आ०, ज०, इ०, व० ।

६४

तत्त्वार्थवृत्तौ

[११८-१९]

स्थिरः स्मृतरूपः चक्षुरादीन्त्रियाणां प्राज्ञो विषयो गोचरो गम्य इति यावत् वस्तुरूपोऽर्थ उच्यते । द्रव्यं वाऽर्थ उच्यते । तत्त्वार्थस्य ब्रह्मादिविशेषणविशिष्टस्य अवग्रहोद्भावावधारणा भवन्तीति सम्बन्धः । किमर्थमिवं सूत्रमुच्यते यतः ब्रह्मादिरर्थ एवास्ति ? सत्यम् ; मिथ्यावादिक्लृपना-
निषेधार्थं सूत्रमिदमुच्यते । 'केचिन्मिथ्यावादिन एव मन्यन्ते । एवं किम् ? यद् रूपरस-
गन्धवर्णशब्दाः पञ्च गुणाः इन्द्रियैः किञ्च सन्निकृष्यन्ते, तेषां गुणानामवग्रहणमिति । सन्न
सन्नच्छते ; रूपादयो गुणा अमूर्ताः, ते इन्द्रियसन्निकर्षं न प्राप्नुवन्ति । यदि न प्राप्नुवन्ति
तर्हि 'मया रूपं दृष्टम्, गन्धो मया आप्नातः' इति न घटते ; इयं च पर्यायान् अर्थः,
अन्येते वा पर्यायेः यः सोऽर्थः द्रव्यम्, तस्मिन् द्रव्ये इन्द्रियैः सन्निकृष्यमाणे तस्मात्
द्रव्याणां रूपादीनामव्यतिरेके अप्रयक्त्वे रूपादिष्वपि संव्यवहारो युज्यते । न च तथा
१० सति सन्निकर्षः ।

अथ 'अव्यक्तस्य वस्तुनोऽवग्रह एव त्याग्य च ह्यहदय इत्यर्थप्रतिपादनार्थं सूत्र-
मिदमाहुः—

व्यञ्जनस्थावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यञ्जनस्य 'अव्यक्तस्य शब्दादिसमूहस्य अवग्रह एव भवति । स ब्रह्मादिरूपो द्वादश-
१५ विधः । चक्षुर्मनोरहितान्यचतुर्भिरेन्द्रियैः प्रादुर्भावितोऽष्टवृत्तारिंशत्प्रकारो भवति ।
पूर्वोक्तोऽष्टराशेत्यधिकद्विशतमेखितः षट्त्रिंशदधिकत्रिंशत्प्रकारो सविज्ञानभेदसमूहो भवति ।
किमर्थमिवं सूत्रम् ? नियमार्थमिवं सूत्रम्-व्यञ्जनस्य अवग्रह एव न ह्यहदयः । यथा
नवशरावः 'द्वित्रिजलकणैः सिक्तः सन् नार्द्रो भवति, स एव शरावः पुनः पुनः सिच्यमानः
शनेः 'शनैरार्द्रो भवति क्षिपति, तथा श्रोत्रादिभिरेन्द्रियैः शब्दादिपरिणताः पुनः पुनः 'द्वित्रि-
२० विषु क्षणेषु गृह्यमाणाः न व्यक्तीभवन्ति, पुनः पुनरवग्रहे सति तु व्यक्तीभवन्ति । अतः
कारणान् यावद् व्यक्तोऽवग्रहो न भवति तावद् व्यञ्जनावग्रह एव । अतएव ते तु व्यक्तस्य
अवग्रहोद्भावावधारण अपि भवन्ति । तर्हि 'सूत्रे एवकारो गृहीतव्यः । कथम् ? 'व्यञ्जनस्य
अवग्रह एव' इति सूत्रं विधीयताम् । सत्यम् ; 'सिद्धे विधिराज्यमाणो नियमार्थ एव ।
'सिद्धे सति आरम्भो नियमाय' [] इति वचनात् ।

२५ अथ सर्वेन्द्रियेषु व्यञ्जनावग्रहे प्रसक्ते इन्द्रियद्वयनिषेधार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

चक्षुश्च अनिन्द्रियं च चक्षुरनिन्द्रिये, ताभ्यां चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् । चक्षुषा अनिन्द्रियेण
च मनसा व्यञ्जनावग्रहो न भवति । यतः कारणादप्राप्तमर्थं अपि विषयं युक्तं सन्निकर्षविषये-
ऽपस्थितं बाह्यप्रकाशमिन्द्रियं चक्षुरूपलभ्यते । मनश्च अप्राप्तमुपलभ्यते इति कारणान् चक्षु-

१ वैशेषिकाः । २ संप्रच्यन्ते आ०, ६०, ७०, ८० । ३-वन्ति तर्हि आ० । ४ द्रव्यात्
इन्द्रियाणाम्-आ०, ७० । ५-तवस्तु-आ०, ७०, ६०, ८० । ६ अव्यक्तशब्दसमूहस्य आ०, ६०,
७०, ८० । ७ द्विजल-आ०, ६०, ७०, ८० । ८ सार्द्रो भवति आ० । सन्नार्द्रो भवति आ०,
६०, ७० । -रार्द्रो भवति आ० । ९ दिव्यादि-आ० । १० सूत्रेण आ० । ११ विधेरा-आ०, ७०, ८० ।

१:२०]

प्रथमोऽध्यायः

६५

मैनसोः व्यञ्जनावग्रहो न भवति । चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वं कथमवसीयते ? आगमशुक्तिमन्त्रः ।
कोऽसावागमः ?

“पुष्टं सुणोदि सद् अपुष्टं पुणवि पस्सदे रुवं ।

गंथं रसं च फासं बद्धं पुष्टं वियाणाहि ॥” []

कासौ युक्तिः ? चक्षुरप्राप्यकारि । कुतः ? स्पृष्टानवग्रहात् । यत् चक्षुषा स्पृष्टं तन्मा- ५
वगृह्णातीत्यर्थः । यद्दि चक्षुः प्राप्यकारि स्यात् तर्हि स्पृष्टमञ्जनं त्वमिन्द्रियवत् तदवगृहीयान् ।
न चावगृह्णाति । चक्षुः स्पृष्टं वस्तु नेक्षत इत्यर्थः । ततः कारणान् मनोवत् चक्षुरप्राप्यकारीति
वेदितव्यम् । तेन कारणेन चक्षुर्मनसी द्वे बर्जयित्वा स्पर्शनरसनघ्राणयोत्रेन्द्रियाणां चतुर्णामपि
व्यञ्जनावग्रहो भवत्येव । तत इत्यायातम्—इन्द्रियाणामनिन्द्रियस्य च अर्थाऽवग्रहः सिद्धः ।

अथ दृक्षणतो भेदतश्च मतिज्ञानं ज्ञातम् । श्रुतज्ञानस्य लक्षणं भेदप्रभेदाश्च वक्तव्या १०
इति प्रश्ने सूत्रमित्युचुः—

श्रुतं मतिपूर्वं लब्धनेकज्ञादशभेदम् ॥ २० ॥

श्रवणं श्रुतं ज्ञानविशेष इत्यर्थः, न तु श्रवणमात्रम् । यथा कुत्रां लुनातीति कुशलं
सद्विश्रान् पथ्यवदानं क्षेम इत्यर्थः, न तु कुशलं लब्धम् । तथा श्रवणं श्रुतमित्युक्ते
श्रवणमात्रं न भवति, किन्तु ज्ञानविशेषः । कोऽसौ ज्ञानविशेषः ? मतिपूर्वम्, मतिः पूर्वं १५
निमित्तं कारणं सस्य तन्मतिपूर्वम् । पूरयति प्रमाणत्वमिति पूर्वमिति व्युत्पत्तेः । अथवा
मतिः पूर्वोक्तलक्षणपूर्वा यस्य तन्मतिपूर्वं मतिकारणमित्यर्थः । ननु कारणसदृशं कार्यं
भवतीति कारणान् श्रुतमपि मतिरेव ; तदैकान्तिकं न भवति ; चक्रपीवरदवरदण्डादिकारणो
पटः न चक्रपीवरदवरदण्डात्मको भवति, चक्रादौ सत्यपि पटमाभावात् । सत्यपि मतिज्ञाने
“चक्षुरादिके बलवच्छ्रुतावरणकमादयुतस्य जीवस्य श्रुतज्ञानाभावात् । श्रुतज्ञानावरणक्षयो- २०
पशमप्रकर्षे सति श्रुतज्ञानमुत्पद्यते । तेन कारणेन मतिज्ञानं श्रुतज्ञानस्य निमित्तमात्रं
वर्तते, न तु श्रुतज्ञानं मत्यात्मकं वर्तते इति वेदितव्यम् ।

अत्राह काश्चित्—श्रुतज्ञानं किलानादिनिधनं भवद्विरुध्यते, तत्तु मतिपूर्वम् ।
मतिपूर्वकत्वे श्रुतस्य श्रुताऽभावः प्राप्नोति, यदादिमत् तदन्तवत्, तेन कारणेन पुरुष-
प्राप्यत्वात् श्रुतज्ञानस्य न प्रामाण्यम् ; सत्यम् ; द्रव्यक्षेत्रकालादौ समर्पणे श्रुतज्ञानमनादि- २५
निधनं वर्तते, चतुर्विकलादौ पूर्वविदेहादौ बलादिषु च श्रुतस्य सर्वसामान्यापेक्षणात् । न
हि केनचित् पुरुषेण क्वचित् क्षेत्रे कदाचित् काले केनचित् प्रकारेण श्रुतज्ञानं कृतं वर्तते ।
द्रव्यादीनामेव विशेषापेक्षया श्रुतज्ञानस्य आदिरन्तश्च पटते । यतो “युगभसेनादयो द्रव्यभूताः,
तैः श्रुतज्ञानस्य आदिः कृतः । “वीराङ्गजान्तविशेषापेक्षया श्रुतस्यान्तः सङ्गच्छते । तेन श्रुतं

१ आ० नि० ११० ५ । पक्ष्यं २१६८ । “स्पृष्टं शृणोति शब्दमस्पृष्टं पुनरपि पश्यति
रूपम् । गन्धं रसश्च स्पर्शं बद्धं स्पृष्टं विजानाति ॥” २ पूर्वम् अ० । ३ चक्षुषादिव्ये ।
४ गणधराः । ५ वीराङ्गजान्ति-आ० ।

६६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[११२०]

मतिपूर्वमित्युच्यते । यथा अङ्कुरः सल्लु बीजपूर्वको भवति । स चाङ्कुरः सन्तानपेक्षया अपरबीजापेक्षया अनादिनिधनः कथ्यते ।

वेदाभिप्रायं जैनैः खण्डयति । अपौरुषेयत्वं प्रामाण्यकारणं न भवति^१ । यतः अपौरुषेयः शब्दोऽपि नास्ति । येन पुरुषेण वेदाः कृताः स पुमान् भवद्भिर्न स्मर्यते । यदि वेदद्वयपुमान् ५ भवद्भिर्न स्मर्यते तर्हि वेदाः *किमकृता भवन्ति ? तत्र दृष्टान्तः, यदि चौर्यपरवाराणुपते^२-शस्य कृता न स्मर्यते तर्हि तदुपदेशोऽपि अपौरुषेयः, तस्यापि *प्रामाण्यप्रसङ्गो भवति । न च वेदोऽकृत्रिमः । तथा चोक्तम्—

“वेदे हेतुं तु काणादा वदन्ति चतुराननम् ।

जैनाः कालासुरं बौद्धाश्चाष्टकान् सकलाः सदा ॥ १ ॥” []

१० पौरुषेयस्य श्रुतस्यानादिनिधनस्य च प्रत्यक्षादेः प्रामाण्ये सति को विरोधो वर्तते, न कश्चित् विरोध इत्यर्थः ।

अत्राह कश्चित्—प्रथमसम्यक्त्वोत्पत्तिवक्रे मतिश्रुतयोर्गुणपदुत्पत्तिर्भवति कथं मतिपूर्वं द्युतमिति ? सत्यम् ; सम्यक्त्वस्य समीचीनत्वस्य ज्ञाने तदपेक्षरत्नात् सम्यक्त्वपेक्षत्वात्, श्रुतस्य “आत्मलामः—उत्पादः क्रमवान्” इति कारणान्मतिपूर्वकत्वव्यापाताभावात् । तथा चोक्तम्—

१५ “कारणकज्जविहाणं दीवपयासाण जुगवज्जमे वि ।

जुगवं जम्मेवि तथा हेऊ णाणस्स सम्मत्तं” ॥^३ [आरा० सा० गा० १३]

“यत्सम्यक्त्वं तन्मतिज्ञानं वेदितव्यम्, मानसव्यापापदिति ।

ननु मतिपूर्वं द्युतमिति श्रुतलक्षणं न घटते । कस्मात् ? यतः श्रुतपूर्वमपि^४ श्रुतं भवति । तद्वथा शब्दपरिणतपुद्गलकल्पात् स्थापितवर्णपदवाक्यादिभावात् चक्षुरादिगोचराद्य २० आद्यं श्रुतविषयभावमाप्नोति^५ । अन्यमिचारिणः श्रुतात् श्रुतप्रतिपत्तिरिति । यथा विहितसङ्केतो जनः घटात् जलधारणादिकाप्यं सम्बन्धन्तरं प्रतिपद्यते धूमादेस्तन्वाविद्रव्यवत् । अस्यायमर्थः—घट इत्युक्ते घकारटकारविसर्गात्मकं शब्दं मतिज्ञानेन प्रतिपद्यते । तदनन्तरं घटात्—पदसञ्ज्ञात् घटार्थं श्रुतज्ञानेन प्रतिपद्यते । तस्मादपि घटार्थोत् जलधारणादिकाप्यं श्रुतज्ञानेन प्रतिपद्यते । तथा चक्षुरादिधिषयाद् धूमादेस्तन्वापि धूमदर्शनं मतिज्ञानम् । तस्मादभिविषयज्ञानं श्रुतज्ञानम् ।

१—ति अ—आ० । २ किं न कृता आ० । ३—वेदाकर्ता अ० । ४ “चौर्यादुपदेशस्यात्म-
र्यमाणकर्तृत्वस्य प्रामाण्यप्रवृत्तात्” —स० सि० पृ० ४८ । “तस्मादपौरुषेयत्वे स्यादन्योऽप्यनराश्रयः ।
त्वेन्यादित्यवश्यायां नास्तिस्मर्यत्वमात्रमिति ॥ अनादित्वाद् मधेदेवं पूर्वसंस्कारसन्ततेः । तादृशोऽपौरुषेयत्वे
कः सिद्धेऽपि गुणो भवेत् ॥” —प्रमाणवा० ३१२४५—४६ । अष्टा०, अष्टस० पृ० २३८ । सिद्धिर्वि०
पृ० ४०८ । ५ आत्मनो लाभः आ०, द०, ब०, ज० । ६ क्रमवान् मति—आ०, द०, ब०, ज० ।
७ कारणकार्यविधानं दीपप्रकाशयोर्गुणपदजन्मन्यपि । जुगवज्जन्मन्यपि तथा हेतुदर्शनस्य सम्यक्त्वम् ॥
८ तत् सम्य—आ०, द०, ब०, ज० । ९ श्रुतपूर्वमित्यपि श्रुतं आ० । १०—मावापनात् आ० ।

१।२०]

प्रथमोऽध्यायः

६७

तस्मादपि दाहपाकादिकाप्यं श्रुतमिति । एवं श्रुतान् श्रुतं भवति, कथं मतिपूर्वं श्रुतमिति पठते ? सत्यम् ; श्रुतपूर्वस्य श्रुतस्यापि मतिपूर्वकत्वमुपचर्यते । यस्माच्छ्रुतान् श्रुतमुत्पन्नं-तच्छ्रुतमपि क्वचित् प्रचट्टके मतिरित्युपचर्यते-व्यवहियते, तेन कारणेन मतिपूर्वं श्रुतमिति क्वापि न व्यभिचरति ।

पुनरपि कथम्भूतं श्रुतम् ? द्वयनेकद्वादशभेदम् । द्वौ भेदौ यस्य तद् द्विभेदम् । अनेके ५ भेदाः यस्य तत् अनेकभेदम् । द्विभेदश्च तत् अनेकभेदश्च द्वयनेकभेदम् । द्वादश भेदाः यस्य तत् द्वादशभेदम् । द्वयनेकभेदश्च तत् द्वादशभेदश्च द्वयनेकद्वादशभेदम् । अतया रीत्या एकत्र गृहीतोऽपि भेदशब्दः त्रिषु स्थानेषु प्रयुज्यते । अस्याधमर्थः—श्रुतं पूर्वोक्तमतिपूर्वंवि-शेषणविशिष्टं द्विभेदमनेकभेदं द्वादशभेदश्च भवति । तत्र अज्ञवाक्षाज्ञप्रविष्टभेदान् द्विभेदम् । तयोर्द्वयार्भेदयोर्मध्ये यदज्ञवाक्षां श्रुतं तदनेकभेदम्, मुख्यवृत्त्या चतुर्दशभेदं प्रकीर्णकामिधानः १० मित्यर्थः । यदज्ञप्रविष्टं तत् द्वादशभेदम् ।

ते के २अज्ञवाक्षश्रुतस्य भेदा इति चेत् ? सत्यतेः ३ । सामायिकं सामायिकाविंस्तरकथकं शास्त्रम् । १ । चतुर्विंशतितीर्थहस्तस्वरूपः स्तवः । २ । एकतीर्थहस्तस्वरूपः वन्दना । ३ । श्रुतदोषनिराकरणहेतुभूतं ४ । प्रतिकर्मणम् । ४ । चतुर्विधविनयप्रकाशकं वैनयिकम् । ५ । दीक्षाशिक्षादिस्तकर्मप्रकाशकं कृतिकर्म । ६ । ७ । अज्ञकुसुमादीनां दशानां भेदकथकं १५ चतीनामाचारकथकं दशवैकालिकम् । ७ । भिक्षणमुपसर्गसहनफलनिरूपकमुत्तराध्यय-नम् । ८ । यतीनां योग्यसेवनसूचकमयोग्यसेवने प्रायश्चित्तकथकं कल्पव्यवहारम् । ९ । कालमाश्रित्य यतिश्रावकाणां योग्यायोग्यनिरूपकं कल्पाकल्पम् । १० । यतिदीक्षानिक्षा-भावनात्मसंस्कारोत्तमार्थगणपोषणाविप्रकटकं महाकल्पम् । ११ । देवपदप्राप्तिपुण्यनिरूपकं पुण्डरीकम् । १२ । देवाङ्गनापदप्राप्तिहेतुपुण्यप्रकाशकं महापुण्डरीकम् । १३ । प्रायश्चित्त- २० निरूपिका १० अशोतिका चेति । १४ ।

चतुर्दश प्रकीर्णकानि आरातीयेराचार्यैः कालदोषान् संक्षिप्तायुर्मतिषलशिष्योपकारार्थ-मुपनिषद्धानि । अर्थतः तीर्थकरपरमदेवशोके सामान्यकेवलिप्रोक्तं ६ श्रुतं श्रुत्या गणधरदेवा-दिभिः श्रुतकेवलिभी रचितमज्ञप्रविष्टशास्त्रार्थं गृहीत्वा आधुनिकैर्यतिमी रचितमपि तदेवेदमिति ज्ञात्वा प्रकीर्णकलक्षणं शास्त्रं प्रमाणम्, क्षीरसागरतोयं १ नीपगृहीतमिष । चतुर्दशप्रकीर्णक- २५

१-विशेषण विशिष्टभेदम् आ०, व०, प०, ज० । २ अज्ञवाक्षश्रुतभेदानां निरूपणाय द्रष्ट-व्यम्-अध० पृ० १७-१२१ । ३ उच्यन्ते आ०, व०, ज० । ४-विरयकम् प० । ५ प्रतिकर्मणं चतुर्विधम् । आ०, व०, प०, ज० । ६ "विकले अपराह्णे स्थानितानि न्यस्तानि ह्यमपराह्णो-प्यवनानि यतः तस्मात् दशकालिकं नाम ।"—वृत्त० नि० हरि० भा० १५, २०-३० । अध० पृ० १२ रि० २ । द्रुमपुष्पादीनाम् अध्ययननाम्नां स्थाने वृक्षकुसुमादिशब्दः प्रयुक्तः इति नाति । ७ आशोतिका आ०, व०, ज० । ८ प्रोक्तञ्च श्रुत्या आ०, व०, प०, ज० । ९ निरूपयहीत-आ०, निरूपयहीत ज० । नीपो यतः ।

६८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[११२०]

शास्त्रमन्यप्रमाणं पञ्चविंशतिलक्षणि त्रीणि सहस्राणि त्रीणि शतानि अशीत्यधिकानि श्लोकानां भवन्ति, "पञ्चदशाक्षराणि च २५०३३८० श्लोकाः अक्षराणि १५ ।

- (अङ्गप्रविष्टं शास्त्रं द्वादशप्रकारम् । यत्पाचारसूचकमष्टादशसहस्रपदप्रमाणमाचारम् । १ । ज्ञानविनयच्छेदोपस्थापनाक्रियाप्रतिपादकं षट्त्रिंशत्सहस्रपदप्रमाणं सूत्रकृताङ्गम् । २ । षट्त्र्यंकोद्युत्तरस्थानव्याख्यानकारकं द्वाचत्वारिंशत्पदसहस्रप्रमाणं स्थानाङ्गम् । ३ । धर्माऽधर्मलोककाशैकजीवसत्तनरकमध्यविलजम्बूद्वीपसर्वार्थसिद्धिधिमाननन्दीरवरद्वीपवाधिका-
तुल्यैकलक्षयोजनप्रमाणं निरूपकं मयभाषकपथकं चतुःषष्टिपदसहस्राविकलक्षपदप्रमाणं समवायाङ्गम् । ४ । जीवः किमस्ति नास्ति वा इत्यादिगणधरकृतप्रवरणष्टिसहस्रप्रतिपादकम-
ष्टाविंशतिसहस्राधिकद्विलक्षपदप्रमाणा व्याख्याप्रसङ्गः । ५ । तीर्थङ्करगणधरकथाकथिका षट्-
१० पञ्चाशत्सहस्राधिकपञ्चलक्षपदप्रमाणा ज्ञानकथा । ६ । भाषकाचारप्रकाशकं सप्तसहस्रा-
धिकैकादशलक्षपदप्रमाणमुपासकाध्ययनम् । ७ । तीर्थङ्कराणां प्रतितीर्थं दश दश मुनयो भवन्ति
ते तु उपसर्गान् सोढ्वा मोक्षं यन्ति, तत्कथानिरूपकमष्टाविंशतिसहस्राधिकत्रयविंशतिलक्षप-
दप्रमाणमनन्तद्विदशम् । ८ । तीर्थङ्कराणां प्रतितीर्थं दश दश मुनयो भवन्ति ते तु उपसर्गं
सोढ्वा पञ्चलुत्तरपरं प्राप्नुवन्ति, तत्कथानिरूपकं चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राधिकद्विनवतिलक्षपद-
१५ प्रमाणमनुत्तरीपपादिकर्दशम् । ९ । नष्टमुष्ट्यादिकप्रकरणानामुत्तरप्रदायकं षोडशसहस्राधिकत्रिन-
वतिलक्षपदप्रमाणं प्ररतव्याकरणम् । १० । कर्मणामुदयोदीरणासत्ताकथकं चतुरशीतिलक्षधिक-
कोटिपदप्रमाणं विपाकसूत्रम्" । ११ ।)

- "दृष्टिवादनामधेयं द्वादशप्रकारं तत्पञ्चप्रकारं भवति । परिकर्म (१) सूत्र (२)
प्रथमानुयोग (३) पूर्वगण (४) चूलिका (५) भेदात् । तेषु "पञ्चसु विधेः प्रथमं परिकर्म ।
२० तदपि पञ्चप्रकारम्-चन्द्रप्रज्ञप्ति-सूर्यप्रज्ञप्ति-जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति-द्वीपसागरप्रज्ञप्ति-व्याख्याप्रज्ञप्ति-
भेदात् । तत्र पञ्चसु प्रज्ञप्तिषु मध्ये पञ्चसहस्राधिकषट्त्रिंशलक्षपदप्रमाणा चन्द्रायुर्गति-
विभयप्ररूपिका चन्द्रप्रज्ञप्तिः । १ । तथा सूर्यायुर्गतिविभयनिरूपिका त्रिसहस्राधिकपञ्चलक्ष-
पदप्रमाणा सूर्यप्रज्ञप्तिः । २ । जम्बूद्वीपवर्णनकथिका पञ्चविंशतिसहस्राधिकत्रिलक्षपद-
प्रमाणा जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः । ३ । सर्वद्वीपसागरस्वरूपनिरूपिका षट्त्रिंशत्सहस्राधिकत्रापञ्चा-
२५ शल्लक्षपदप्रमाणा द्वीपसागरप्रज्ञप्तिः । ४ । सूर्यरूपादिषट्त्र्यंस्वरूपनिरूपिका षट्त्रिंश-
त्सहस्राधिकचतुरशीतिलक्षपदप्रमाणा व्याख्याप्रज्ञप्तिः । ५ । एवं परिकर्म पञ्चप्रकारम् ।

जीवस्य कसृत्वमोक्षत्वादिस्थापकं भूतचतुष्टयादिभवनस्योद्भापकमष्टाशीतिलक्षपद-

१ द्रष्टव्यम्-अथर्व० पृ० ९३ टि० २ । २-मात्रभवभाव-भा०, ब०, द०, ज० । ३ प्रति-
दश मुनयो भवन्ति आ०, ब०, ज० । ४-दशाङ्गम् ब० । ५ एतेषां लक्षणानां पदसंख्यायाश्च
विशेषतुलनार्थं द्रष्टव्यम्-ब० टी० सं० पृ० ९९-१०७ । अथर्व० प्र० पृ० ९३-९४-१२२-१३२ ।
६ दृष्टिनादस्य विशेषस्वरूपपरिचानाय द्रष्टव्यम्-ब० टी० सं० पृ० १०८-१२२ । अथर्व० प्र०
पृ० ९४-९६, १३२-१४८ । ७ उन्ववि-भा०, ब०, द०, ज० । ८-स्थापक-भा०, ब०, ज०,
भा० । उच्छेदकमित्यर्थः ।

११२०]

प्रथमोऽध्यायः

६९

प्रमाणं सूत्रम् । त्रिपट्टिशालकामहापुरुषचरित्रकथकः 'पञ्चसहस्रपदप्रमाणः प्रयमानुयोगः ।

चतुर्दशपूर्वस्वरूपं पूर्वगतम् । तत्र वस्तुनामुत्पादव्ययमौव्यादिकथकं कोटिपदप्रमाणमु-
त्पादपूर्वम् । १ । अज्ञानामममृतार्थनिरूपकं पण्यवतिलक्षपदप्रमाणमप्रायणीयपूर्वम् । २ ।

यलदेववासुदेवचक्रयन्त्रिशकतीर्थङ्करादिकलपणकं सप्ततिलक्षपदप्रमाणं वीर्यानुप्रवादपूर्वम् । ३ ।

जीवातिवस्त्वस्ति नास्ति चेति प्रकथकं पट्टिलक्षपदप्रमाणमस्तिनास्तिप्रवादपूर्वम् । ४ । अष्ट- ५

ज्ञानदुःसत्पत्तिकारणतदाधारपुरुषप्ररूपकमेकोनकोटिपदप्रमाणं ज्ञानप्रवादपूर्वम् । ५ । वर्णस्थान-

तदाधारद्वीन्द्रियादिजन्तुवचनगुमिसंस्कारप्ररूपकं षडधिककोटिपदप्रमाणं सत्यप्रवादपूर्वम् । ६ ।

ज्ञानात्मककर्तृत्वादियुतात्मस्वरूपनिरूपकं षड्विंशतिकोटिपदप्रमाणमात्मप्रवादपूर्वम् । ७ ।

कर्मबन्धोदयोपशमोदीरणनिर्जराकथकमशीतिलक्ष्राधिककोटिपदप्रमाणं कर्मप्रवादपूर्वम् । ८ ।

द्रव्यपर्यायरूपप्रत्याख्याननिश्चलनकथकं चतुरशीतिलक्षपदप्रमाणं प्रत्याख्यानपूर्वम् । ९ । १०

पञ्चशतमहाविद्याः सप्तशतसुद्विद्या अष्टाक्षमहानिमित्तानि^३ प्ररूपयन् दशलक्षाधिककोटि-

पदप्रमाणं विद्यानुप्रवादपूर्वम् । १० । तीर्थङ्करचक्रवर्त्तियलभद्रवासुदेवेत्रादीनां गुण्यव्यावर्णकं

षड्विंशतिकोटिपदप्रमाणं कल्याणपूर्वम् । ११ । *अष्टाक्षवैद्यविद्यागारुडविशामन्त्रतन्त्रादि-

निरूपकं त्रयोदशकोटिपदप्रमाणं प्राणावायपूर्वम् । १२ । छन्दोऽलङ्कारव्याकरणकलानिरूपकं

नवकोटिपदप्रमाणं क्रियाविशालपूर्वम् । १३ । *निर्वाणपदसुखहेतुभूतं सार्धंद्वादशकोटिपद-

प्रमाणं लोकविन्दुसारपूर्वम् । १४ । इति चतुर्दश पूर्वोणि ।

प्रथमपूर्वे दश वस्तूनि । द्वितीयपूर्वे चतुर्दश वस्तूनि । तृतीयपूर्वे अष्टौ वस्तूनि ।

चतुर्थपूर्वेऽष्टदश वस्तूनि । पञ्चमपूर्वे द्वादश वस्तूनि । षट्पूर्वेऽपि द्वादश वस्तूनि । सप्तमपूर्वे

षोडश वस्तूनि । अष्टमपूर्वे विंशतिवस्तूनि । नवमपूर्वे त्रिंशद्वस्तूनि । दशमपूर्वे पञ्चदश

वस्तूनि । एकादशे पूर्वे दश वस्तूनि । द्वादशे पूर्वेऽपि दश वस्तूनि । त्रयोदशे पूर्वेऽपि दश २०

वस्तूनि । चतुर्दशे पूर्वेऽपि दश वस्तूनि । एवं सर्वाणि वस्तूनि पञ्चनवत्युत्तरात् भवन्ति ।

एकैकस्मिन् वातुनि विंशति विंशति अभ्युतानि भवन्ति । एवं प्राकृतानां नवशताधिकानि

त्रोणि सहस्राणि वेदितव्यानि । ३९०० ।

द्वितीयमिन्द्र पूर्वे यानि चतुर्दश वस्तूनि कथितानि तेषामिमानि नामानि वेदितव्यानि-

१-सहस्रप्रमाणः ता० । २ वलदेवचक्रयन्त्रिशकतीर्थ-भा०, द०, ब०, ज० । वलदेववासुदेवचक्र-
वर्त्ततीर्थ-ब० । ३ "अन्तरिक्षमौमाङ्गसरस्वन्लक्षणव्यञ्जनछिन्नानि अपरौ महानिमित्तानि ।" -स०
राज० ११२० । ४ "इत्यं शालावयं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभूतप्रमोदतन्त्रं रसायनतन्त्रम्
वाजीकरभतन्त्रमिति ।" -सुबुध० दृ० १ । ५ निर्वाणसुत्र-भा०, द०, ब०, ज० । ६ भवति भा०,
द०, ज० । ७ "पुनरन्ते अस्मरन्ते ध्रुवे अर्धध्रुवे चयणलक्ष्मी अर्धध्रुवमं पणिधिकरूपे अष्टे माप्मानयादीय
धनष्टे कणणिज्जाणे तीदे अणामय-काले सिद्धये वज्रये सि चौरस वक्ष्यणि ।" -ब० टी० सं० दृ०
१२३ । "पूर्वान्तं ह्यस्मान्तं ध्रुवमध्रुवव्यवनलङ्घितानामानि । अध्वं सप्रणिधि चान्द्र्यं भीमाववायं च ॥
सर्वार्थकल्पनीयं हानयतीतं श्वनागतं कालं । सिद्धिमुपायं च तथा चतुर्दश वस्तूनि द्वितीयस्य ॥"
-नृशम० पृ० ८-९ ।

७०

तत्त्वार्थवृत्ती

[११२१]

पूर्वोक्तः परान्तः ध्रुवम् अध्रुवम् च्यवनलब्धिः अध्रुवसम्पत्तिधिः अर्धः भीमावशात् सर्वार्थ-
कल्पनीयं ज्ञानम् अतीतकालः अनागतकालः सिद्धिः उपपद्यते (१) । च्यवनलब्धनाम्नि वस्तुनि
यानि विंशतिमाधृतकानि वर्तन्ते तेषु यन्तुर्थं प्राप्तं तस्य ये चतुर्विंशतिरनुयोगास्तेषामिमानि
नामानि^१—कृतिः वेदना स्पर्शनं कर्म प्रकृतिः वग्धनं निवन्धनं प्रक्रमः अनुपक्रमः अभ्युदयः
५ मोक्षः सङ्क्रमः लेश्या लेश्याकर्म लेश्यापरिणामः सात्मसातं दीर्घं ह्रस्वं भयघारणीयं
पुद्गलत्वा निधत्तमनिधत्तम् सनिकाचितमनिकाचितं कर्मस्थितिकं पञ्चमस्कन्धः । अत्राल्प-
बहुत्वं पञ्चविंशतितमोऽधिकारः चतुर्विंशत्यनुयोगानां साधारणः । तेन सोऽपि चतुर्विंशतितम
एव कथ्यते इति चतुर्दशपूर्वाधिकारः समाप्तः । एवं द्वादशे अङ्गे वत्शरोऽधिकारा गताः ।

इदानीं पञ्चमोऽधिकारः^२ प्रोच्यते । सोऽपि पञ्चप्रकारः—जलभावाचूलिका-स्थलगता-

- १० चूलिका-माथगताचूलिका-आकाशगताचूलिका-रूपगताचूलिकाभेदान् । तत्र जलसम्भनजल-
वर्षणादिहेतुभूतमन्त्रतन्त्रादिप्रतिपादिका^३ द्विशताधिकनवशीतिसहस्रनवल्लभाधिकद्विकोटिपदप्र-
माणा जलगता चूलिका । १ । तथा स्तोकाकालेन बहुयोजनगमनादिहेतुभूतमन्त्रतन्त्रादिनिर्म-
पिका पूर्वोक्तपदप्रमाणा स्थलगता चूलिका । २ । इन्द्रजालादिमायोत्पादकमन्त्रतन्त्रादिनिरूपिका^४
पूर्वोक्तपदप्रमाणा माथगता चूलिका । ३ । गगनगमनादिहेतुभूतमन्त्रतन्त्रादिप्रकाशिका
१५ पूर्वोक्तपदप्रमाणा आकाशगता चूलिका । ४ । सिद्ध्याग्रगजतुरगानरसुरपरादिरूपविधायक-
मन्त्रतन्त्राद्युपदेशिका पूर्वोक्तपदप्रमाणा रूपगता चूलिका चेति । ५ । एवं पञ्चविधा चूलिका
समाप्ता । द्वादशस्याङ्गस्य दृष्टिवाचनामधेयस्य परिकर्म-सूत्र-प्रथमातुयोग-पूर्वगत-चूलिकाभि-
धानाः पञ्च महाधिकाराः समाप्ताः ।

अत्र या पदैः सङ्ख्या कृता तस्य पदस्य मन्यसङ्ख्या कथ्यते—एकपञ्चाशत्कोटयो अष्ट-

- २० लक्षाश्चतुरशीदिसहस्राणि षट्शतानि सार्धैकविंशत्यधिकानि अनुष्टुप्गणितानि एकस्मिन् पदे
भवन्तीति वेदितव्यम् । ह्रस्वेकपदस्य सङ्ख्या ५१०८८४६२१ । इति पदस्य^५ ; तथाक्षर
(राणि) १६ । ईदृशिवानि पदानि अङ्गपूर्वस्य श्रुतस्य कियन्ति भवन्ति ? “कोटीनां शतं
द्वादशकोटयश्च” उपशीतिलक्षाणि अष्टपञ्चाशत्सहस्राणि पदानां षट्पदाधिकानि भवन्ति ।

अथ प्रत्यक्षं प्रमाणं त्रिविधम् । तत्र देशप्रत्यक्षं प्रमाणम् अवधिर्मनःपर्ययश्च । सर्व-

- २५ प्रत्यक्षं केवलज्ञानम् । तत्रावधिर्द्विविधः—भवप्रत्यक्ष-क्षयोपशमनिमित्तभेदात् । तत्र भवप्रत्ययोऽ-
वधिरुच्यते —

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥ २१ ॥

१ द्रष्टव्यम्—च० दी० सं० पृ० १२५ । वृत्तम् पृ० ९ । २ कथ्यते भा०, व०, दृ०, ज० ।

३—धिककोटि—भा०, व०, व०, ज० । ४—प्रतिरूपिका भा० । ५—गुणितानि भा०, व० । गणितानि

ज० । ६ “नारचरस्यकोडी तेसीदी तह य होति ह्मस्वार्ण । अत्रावणसहस्रा पंचेव पदानि
अंगान् ॥” —मो० जी० भा० ३४९ । ७—अ अतीति—भा० । ८—प्रत्ययावधिः भा० ।

[१२२]

प्रथमोऽध्यायः

७१

‘आयुःकर्म’-नामकर्मोदयनिमित्तको जीवाय पर्यायः भव उच्यते । ईहन्विधो भवः २
 प्रत्ययः कारणं हेतुनिमित्तं यस्यावधेः स भवप्रत्ययः । ईहन्विधोऽवधिदेवनारकाणां देवानां
 नारकाणाम् । ननु एवंबिधस्यावधेः ३ यदि भवः कारणमुक्तं तर्हि कर्मक्षेत्रोपशमः कारणं न
 भवति ; सत्यम् भवः ४ प्रधानकारणं भवति यथा पक्षिणामाकाशगमनं भवकारणम्, न तु शिक्षा-
 गुणविशेष आकाशगमनकारणं भवति । तथैव देवानां नारकाणां च व्रतनियमादीनामभावेऽपि ५
 अवधिर्भवति, तेन कारणेन मुख्यतया भव एवाऽवधेः कारणमुच्यते । क्षयोपशमस्त्ववधेः साधा-
 रणं कारणम्, तत्तु गौणम्, तेन तन्नोच्यते । अन्यथा भवः साधारणो वर्तते, स तु एकेन्द्रिय-
 विकलेन्द्रियाणामपि विद्यत एव तेषामप्यविशेषादवधेः प्रसङ्गः स्यात् । तथा च देवनारकैषु
 ६ प्रकर्षोऽप्रकर्षश्चतुरवधिर्भवति । देवनारकाणामिति अविशेषोक्तवपि सत्यदृष्टीनामेव अवधि-
 र्भवति मिथ्यादृष्टीनां देवनारकाणामन्येषाञ्च विभङ्गः कथ्यते । ७ अत्र कोऽसौ ८ प्रकर्षोऽप्रकर्ष- १०
 चतुरवधिरिति चेत् ? उच्यते- ११ ‘सौधर्मैशानेन्द्रौ प्रथमनरकपर्यन्तं पश्यतः । सनत्कुमार-
 हेन्द्रौ द्वितीयनरकान्तमीक्षते । प्रह्लातान्तेन्द्रौ तृतीयनरकपर्यन्तमीक्षते । शुक्रसहस्रारेन्द्रौ
 चतुर्थनरकपर्यन्तं विलोकेते । आनतप्राणतेन्द्रौ पञ्चमधृतिवीपर्यन्तं तिमावपतः । आरणा-
 ष्यतेन्द्रौ षष्ठनरकपर्यन्तं विलोकयतः । नवप्रैवेयकोद्भवाः सप्तमनरकपर्यन्तं निरीक्षन्ते ।
 अनुदिशानुत्तराः सर्वलोकं पश्यन्ति । तथा १२ प्रथमनरकनारका योजनममाणं पश्यन्ति । द्वितीय- १५
 नरकनारका अर्धगव्यूतिहीनं योजनं यावत्पश्यन्ति । तृतीयनरकनारका गव्यूतित्रयं पश्यन्ति ।
 चतुर्थनरकनारकाः साहस्रगव्यूतिपर्यन्तं पश्यन्ति । पञ्चमनरकनारका द्विगव्यूतिपर्यन्तं
 पश्यन्ति । षष्ठनरकनारकाः साहस्रगव्यूतिपर्यन्तं पश्यन्ति । सप्तमनरकनारका गव्यूति-
 पर्यन्तं पश्यन्तीति वेदितव्यम् ।

अथ क्षयोपशमनिमित्तोऽवधिः कथ्यते—

२०

क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ २२ ॥

कर्मपुद्गलशक्तीनां क्रमवृद्धिः क्रमहानिश्च स्पर्धकं तावदुच्यते । अवधिहानावरणस्य
 देशपातिरस्पर्धकानामुदये सति, सर्वपातिरस्पर्धकानामुदयाभावः क्षय उच्यते, तेषामेव सर्वपाति-
 रस्पर्धकानामुदयप्राप्तानां सदवस्था उपशम उच्यते, क्षयोपशमश्च क्षयोपशमौ, तौ निमित्तं
 कारणं यस्याऽवधेः स क्षयोपशमनिमित्तः । कतिभेदः ? षड्विकल्पः । एवंविधोऽवधिः २५
 शेषाणां मनुष्याणां तिरश्चाञ्च मवतीति वेदितव्यम् । स चावधिः संज्ञिनां पर्याप्तकानाञ्च भवति
 न त्वसंज्ञिनां नाप्यपथोप्तकानां भवति सामर्थ्यमावात् । तेषामपि सोऽवधिः सर्वेषां न

१ आयुःकर्म आ०, ४०, ६० । २ भवप्रत्ययः आ० । ३-वधेयादिभ-आ० । ४ तर्हि-क्षयो-
 आ०, ४०, ४०, ६०, ७० । ५ भवः प्रधानं भ-आ०, ४०, ७० । ६-नामनस्य प्रधानकारणं न तु
 आ०, ४०, ६०, ७० । ७ प्रकर्षप्रवृत्तिर-आ०, ४०, ६०, ७० । ८ अत्र को-४० । अत्र काऽसौ
 ६० । ९ प्रकर्षप्रवृत्तिः आ०, ४०, ६०, ७० । १० महावध-आ० ११-१२ । ११ प्रथमनारका नर-
 कयो-आ०, ४० । -शो-७० । १२ स्य देशपातिरस्पर्धकानामुदयाभावः आ०,
 ४०, ७० ।

७२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१।२३]

भवति किन्तु यथोक्तसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यतपोलक्षणकारणसन्निधाने सति उपशान्तक्षीण-
कर्मणामवधेरुपलब्धिर्मभवति । तदुपलब्धौ सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे सत्यपि यत् क्षयोप-
शमप्रवृत्तिं सूत्रे कृतं तन्निधायार्थं ज्ञातव्यम् । कोऽसौ नियमः ? क्षयोपशमः^१ एव निमित्तं
यतैते न^२ तु शेषाणां भवो निमित्तमस्ति ।

५ ते के षड्विधरूपा इति चेद् ? *उच्यते—अनुगाम्यननुगामी वर्धमानो हीयमानोऽवस्थितो-
ऽनवस्थितश्चेति । कश्चित् अधर्मादिष्वन्तं भ्रान्तरं "प्राप्तुवन्तमनुगच्छति पृष्ठतो याति, सवितुः
प्रकाशयन् । १ । कश्चिद्वधिनैवानुगच्छति, तत्रैवातिपतति, विवेकपराङ्मुखस्य प्ररते सत्या-
देष्टृपुरुषवचनं यथा तत्रैवातिपतति, न तेनाग्रे *प्रवर्त्यते । २ । कश्चिद्वधिः सम्यग्दर्शनादि-
गुणविशुद्धिपरिणामसन्निधाने सति यावत्परिमाण उत्पन्नः तस्माद्वधिकाधिको वर्द्धते अस-

१० क्षुब्धेयलोकपर्यन्तम्, अरिणामाद्यनिर्मयनोद्भूतशुद्धकर्णोपवर्धमानेन्यनराशिप्रवृत्तिरित्यु-
पदेशः । ३ । कश्चिद्वधिः सम्यग्दर्शनादिगुणहान्याऽऽर्त्तरीद्वरपरिणामवृद्धिसंयोगात् यावत्परिमाण
उत्पन्नस्तस्माद् हीयते अद्भुतस्यासङ्ख्येयभागो यावत्, नित्येन धनसन्ततिसंस्तर्वाद्द्विगुणत्वम्
। ४ । कश्चिद्वधिः सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थितेः यावत्परिमाण उत्पन्नस्तत्परिमाण एव
तिष्ठति हानिं वृद्धिञ्च न प्राप्नोति भवक्षयपर्यन्तं केवलज्ञानोत्पादपर्यन्तं वा, लाञ्छनवन्

१५ । ५ । कश्चिद्वधिः सम्यग्दर्शनादिगुणवृद्धिहानिकारणात् यावत्परिमाण उत्पन्नस्तस्मान् वर्धते
हीयते च, यावद्वृद्धित्वम् यावद् हातव्यं च, अभजनरयचोदितकमलकलोलवत् । ६ । एवं-
*भेदा अवधेः देशावधेरेष वेदितव्याः । परमावधिसर्वावधौ विशिष्टसंयमोत्पत्तौ हानिवृद्धिरहितौ
ज्ञातव्यौ । तौ तु चरमशरीरस्यैव भवतः । गृहस्थाश्रमस्थायां तीर्थङ्करस्य देवनारकाणाञ्च देश-
वधिरेव वेदितव्यः ।

२० अथ मनःपर्वयज्ञानस्य प्रकारपूर्वकं लक्षणमालक्षयति—

श्रुजुविपुलमती मनःपर्वयः ॥ २३ ॥

वाक्यमनःकृतार्थस्य परमनोगतस्य विज्ञानात् निवर्तिता पञ्चाद्वालिता^१ व्यापोदिता
श्रुज्वी मतिरुच्यते, सरला च मतिः श्रुज्वी कथ्यते । वाक्यमनःकृतार्थस्य परमनोगतस्य
विज्ञानादनिवर्तिता न पञ्चाद्वालिता न व्यापोदिता तत्रैव स्थिरीकृता मतिर्विपुला प्रतिपद्यते ।

२५ कुटिला च मतिः विपुला कथ्यते । श्रुज्वी मतिर्विज्ञानं यस्य मनःपर्वयस्य स श्रुजुनतिः ।
विपुला मतिर्वस्य मनःपर्वयस्य स विपुलमतिः । तौ श्रुजुविपुलमती "शुक्लपितृपुंस्फानूङ्
पूरण्यादिषु स्त्रियां तुल्याधिकरणे ।" [का० सू० २.५।१८] । एकस्य मतिशब्दस्य विज्ञातार्थ-
त्वादप्रयोगः रूपे रूपं प्रविष्टम् । "सरूपाणामेकेश्वर एकविमक्ता" [श० सू० १।२।६४] ।

१—स्तक्ये—आ०, व०, द०, ज० । २—मति—आ०, व०, द०, ज० । ३ ननु आ०, व०, ज० ।
४ उच्यते आ०, व०, द०, ज० । ५ प्राप्तुवन्ति आ०, व०, द०, ज० । ६ प्रवर्त्यते आ०, द०,
व०, व०, ज० । ७—दधिको व—आ०, द०, व०, ज० । ८ अग्नि । ९ पञ्चमे—आ०, द०, व०,
वा० । १०—कारिता वा० ।

१२४-२५]

प्रथमोऽध्यायः

७३

अथवा ऋजुश्च विपुला च ऋजुविपुलं तादृशे मतो ययोस्तौ ऋजुविपुलमती । असुना प्रकारेण मनःपर्ययो द्विप्रकारो भवति-ऋजुमतिः विपुलमतिरचेति । मनःपर्ययस्य भेदः प्रोक्तः ।

इदानीं लक्षणमुच्यते-वीर्योन्तराय-मनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमाज्ञोपाङ्गनामलाभावश्चम्भात् आत्मनः परकीयमनोल्बधवृत्तिरूपयोगो मनःपर्यय उच्यते । श्रुतज्ञानव्याख्यानावसरे यथा श्रुतस्य मत्स्यात्मकत्वं निषिद्धं तथा मनःपर्ययज्ञानस्यापि मत्स्यात्मकत्वं तादृक्कनीयमिति । ५

ऋजुमतिर्मनःपर्ययः कालापेक्षया जपन्यतया जीवानां स्वस्य च द्वे व्रीणि वा भयप्रहृणानि गत्यागत्यादिभित्तिरूपयति । उत्कर्षेण सप्तभयप्रहृणान्यष्ट वा गत्यागत्यादिभिः प्रक्षययति । क्षेत्रतो जपन्यतया गव्यूतिपृथक्त्वम् । उत्कर्षेण योजनपृथक्त्वस्य आभ्यन्तरं प्ररूपयति न बहिः प्ररूपयति । विपुलमतिर्मनःपर्ययः कालापेक्षया जपन्यतया सप्ताष्टानि (८) भयप्रहृणानि प्ररूपयति । उत्कर्षेणासक्त्येयानि गत्यागत्यादिभित्तिरूपयति । क्षेत्रापेक्षया १० जपन्यतया योजनपृथक्त्वम् । उत्कर्षेण मानुषोत्तरपर्वताभ्यन्तरं प्ररूपयति, तद्वद्बहिर्न जानाति ।

अथ मनःपर्ययज्ञानभेदयोर्भूयोऽपि विशेषज्ञानपरिष्ठापनार्थं प्राहुः—

विशुद्धप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

मनःपर्ययज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादात्मनः प्रसन्नता विशुद्धिरुच्यते । संयमात्पश्य-यनं प्रतिपातः, न प्रतिपातः अप्रतिपातः । विशुद्धिश्च अप्रतिपातश्च विशुद्ध्यप्रतिपातौ ताभ्यां १५ विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्याम् । विशुद्ध्या अप्रतिपातेन च विशुद्धेरप्रतिपाताद्वा तद्विशेषः-ऋजुमति-विपुलमत्योर्विशेषो भवति । तत्र उपशान्तकषायस्य चारित्रमोहाधिक्यात् संयमशिखरात् पति-तस्य प्रतिपातो भवति । लोणकषायस्य चारित्रमोहोद्रेकाभावादप्रतिपातः स्यात् । ऋजुमतेः सकाशाद्विपुलमतिर्द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्विशुद्धतरो भवति । कथमिति चेत् ? उच्यते-यः सर्वविधिज्ञानेन कर्मणद्रव्यानन्तभागोऽन्त्यः प्रबुद्धः सोऽन्त्यभागः पुनरपि अनन्तभागीक्रियते, २० तेऽन्त्यनन्तभागेषु योऽन्त्यो भागो वक्षते स ऋजुमतिना गम्यते, ऋजुमतेर्विषयो भवति । यः ऋजुमतेः विषयो भवति सोऽपि भागोऽनन्तभागीक्रियते, तन्ध्वयनन्तभागेषु योऽन्त्यो भागः स विपुलमतेर्विषयो भवति । एवंविधसूक्ष्मद्रव्यपरिक्षायकत्वात् विपुलमतेर्द्रव्यक्षेत्रकालतो विशुद्धिरुक्त्या भवति । मायतो विशुद्धिस्तु सूक्ष्मतरद्रव्यगोचरत्वादेव ज्ञातव्या । भावशुद्धिरपि कस्मात् ? प्रकृष्टक्षयोपशमविशुद्धियोगात् । तथा अप्रतिपातादपि विपुलमतिर्विशिष्टो भवति, २५ विपुलमतिमनःपर्ययस्वामिनां प्रवर्द्धमानचारित्र्योदयत्वात् । ऋजुमतिस्तु प्रतिपातो भवति । कस्मात् ? ऋजुमतिमनःपर्ययज्ञानरामिनां कषायोद्रेकहीयमानचौरित्र्योदयत्वात् ।

अथाऽवधिमनःपर्यययोर्विशेषप्रतिपादनार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

विशुद्धिचेत्त्रस्रवामिचिषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ॥ २५ ॥

विशुद्धिश्च प्रसादः, क्षेत्रश्च भावप्रतिपत्तिस्थानम्, स्वामी च प्रयोजकः स्वरूपकथकः, ३० चिपयश्च क्षेत्रवस्तु, विशुद्धिक्षेत्रस्वामिचिपयाः, तेभ्यो विशुद्धिक्षेत्रस्वामिचिपयेभ्यः । अवधिश्च मनःपर्ययश्च अवधिमनःपर्ययौ, तयोरवधिमनःपर्यययोः । अवधिज्ञानस्य मनः-

१ - चारित्र्योदहात् भा०, ६०, ८० । २ - ते श्रीमदुमास्वामिना भा०, ३०, ६०, ८० ।

१०

५४

तत्त्वार्थश्रुतौ

[१।२६]

पर्ययज्ञानस्य च विशेषो विशुद्ध्यादिभिक्षुत्वमिवैवित्तव्यः । तत्र अवधिज्ञानात् मनःपर्यय-
ज्ञानं विशुद्धतरं भवति सूक्ष्मस्तुगोचरत्वात् । श्लेष्मवधेर्मनःपर्ययज्ञानाद् बहुतरम्,
त्रिमुषनस्थितपुद्गलपर्यागतस्त्वन्विजयीयपर्यायज्ञापकत्वात् । मनःपर्ययस्य श्लेष्मरूपम्,
उत्कर्षेण मानुषोत्तरदौलभ्यन्तरवर्त्तित्वात् । अवधिज्ञानस्य विषयं “रूपिष्ववधेः”

- ५ [त० सू० १।२७] इत्यनेन वक्ष्यति । मनःपर्ययज्ञानस्य विषयं “तदुदन्तभागे मनःपर्ययस्य”
[त० सू० १।२८] इत्यनेन सूत्रेण वक्ष्यति ।

स्वामित्वमुच्यते- मनःपर्ययो मनुष्येष्टूपद्यते न देवनारकतिर्यङ्ग । मनुष्येष्ट्वपि
गर्भजेष्टूपद्यते न सम्मूर्छनजेष्टु । गर्भजेष्ट्वपि कर्ममूर्निजेष्टूपद्यते न त्वकर्ममूर्मि-
जेष्टु । कर्ममूर्मिजेष्ट्वपि पर्यायजेष्टूपद्यते, न त्वपर्यायजेष्टु । पर्यायजेष्ट्वपि सम्यग्द-
१० ष्टूपद्यते, न मिथ्यादृष्टिसादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिषु । सम्यग्दृष्ट्यपि संयते-
ष्टूपद्यते, न त्वसंयतसम्यग्दृष्टिसंयताऽसंयतेषु । संयतेष्वपि प्रमत्तादिषु क्षीणकषायान्ते-
ष्टूपद्यते, न सयोगकेवल्ययोगकेवल्येषु । प्रमत्तादिष्वपि प्रवर्द्धमानचारित्र्येष्टूपद्यते, न
हीयमानचारित्र्येषु । प्रवर्द्धमानचारित्र्येष्वपि सप्रविधान्यतमद्विप्राप्तेष्टूपद्यते, “नानृद्धिप्राप्तेषु ।
श्रद्धिप्राप्तेष्वपि त्रेषुचिदुत्पद्यते न सर्वेषु । तेन कारणेन विशिष्टसंयमवन्तो मनःपर्ययस्य
१५ स्वामिनो भवन्ति । अर्वाधस्तु चातुर्यातिकेषु भवति । इति स्वामिभेदाद् विशेषः ।

मनःपर्ययज्ञानादनन्तरं केवलज्ञानलक्षणमभिधातुमुचितम् । तदुल्लङ्घ्य ज्ञानानां
विषयनिबन्धपरीक्षणं क्रियते । केवलज्ञानस्य तु लक्षणं “नोदृष्टपाज्ञानदर्शनावरणान्तरा-
यक्षयाश्च केवलम्” [त० सू० १०।१] इति वक्ष्यति । तत्र ज्ञानविषयनिबन्धपरीक्षणे
मतिश्रुतज्ञानयोर्विषयनिबन्ध उच्यते—

२० मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

मतिश्च श्रुतश्च मतिश्रुते तयोर्मतिश्रुतयोः । निबन्धनं नियन्त्रः विषयनियन्त्रणा विषय-
नियमो विषयनिर्दोरणम् । द्रव्येषु जीवधर्माऽधर्मकालाकाशापुद्गलेषु । कथम्भूतेषु ? असर्वपर्या-
येषु अत्यपर्यायसहितेषु मतिश्रुतविषययोग्यस्तोकपर्यायसहितेषु । “विशुद्धिचेत्रस्वामिविषये-
भ्योऽत्रापि मनःपर्यययोः” [त० सू० १।२५] इत्यतो विषयशब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र
२५ पञ्चमी अत्र तु पञ्ची तत्कर्तव्यं सम्बन्धः ? “अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः” []
इति वचनात् पञ्चम्याः पञ्चीत्वेन परिणयनम् ।

ननु धर्माऽधर्मकालाकाशा अतीन्द्रियाः, तेषु द्रव्येषु मतिज्ञानं कथं प्रवर्त्तते
मतिज्ञानस्य इन्द्रियजनितत्वात् ? सत्यम् ; अनिन्द्रियाख्यं करणं वर्तते, तेन नोन्द्रिया-
करणक्षयोपशमबलात् तदग्रहणमयमहाविरूपं न विरुध्यते । तत्पूर्वकं श्रुतज्ञानं तद्विषयेषु
३० नोन्द्रियविषयद्रव्येषु स्वयाम्येषु प्रवर्त्तते इति ।

१ -यथैयज्ञ- आ०, ४०, ६०, ७०, ८० । २ विषयः रु-आ०, ४०, ६०, ७० । ३ -दिक्षी-
आ०, ६०, ७०, ८० । ४-पि व-आ०, ४०, ६०, ८० । ५ नानार्थिमा- ४०, ६० ।

१।२७-३१]

प्रथमोऽध्यायः

७५

अथाऽवधिविषयनिबन्ध उच्यते—

रूपिष्वधयेः ॥ २७ ॥

नियमसूत्रमिदम् । अस्याथमर्थः—रूपिषु पुद्गलेषु पुद्गलसम्बन्धिष्वधीषु च अपधैर्विषय-
निबन्धो भवति । 'असर्वपर्यायेषु' इत्यप्यत्र सम्बन्धनीयम्, तेन स्वयोन्यपर्यायेषु अस्तेषु
पर्यायेषु न त्वनन्तेषु पर्यायेष्वधिविः प्रवर्तते ।

अथ मनःपर्ययस्य विषयनिबन्ध उच्यते—

तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥

तस्य सर्वाधिविज्ञानगम्यस्य रूपिद्रव्यस्य यः पर्यायस्तस्याऽनन्तभागस्तदनन्तभागः
तस्मिन् तदनन्तभागे, मनःपर्ययस्य विषयनिबन्धो भवति सूक्ष्मविषयत्वात् । अन्यत्र च
मनःपर्ययः प्रवर्तते, अपरेषु भागेषु प्रवर्तत इत्यर्थः ।

अथ केवलज्ञानस्य विषयनिबन्ध उच्यते—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

द्रव्याणि च पर्यायाश्च द्रव्यपर्यायाः, सर्वे च ते द्रव्यपर्यायाः सर्वद्रव्यपर्यायाः, तेषु
सर्वद्रव्यपर्यायेषु । सर्वेषु द्रव्येषु सर्वेषु पर्यायेषु च केवलस्य केवलज्ञानस्य विषय-
निबन्धो भवति । जीवद्रव्याणि अनन्तानन्तानि ततोऽप्यनन्तानन्तानि पुद्गलद्रव्याणि अणुस्क- १५
न्धभेदयुक्तानि, धर्माऽधर्माकाशानि, कालास्मासङ्ख्येयः, चतुर्णां त्रिकालसम्बन्धिनः
पर्यायाः कृत्यगन्ताऽनन्ताः । तेषु सर्वेषु द्रव्यपर्यायेषु अनन्तमहिमकेवलज्ञानं प्रवर्तत इति ।

अथ पञ्चज्ञानेषु कति ज्ञानानि एकस्मिन्नात्मनि युगपद्भवन्तीति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३० ॥

एकोऽद्वितीय आदिरधपथो येषां तानि एकादीनि एकमध्वीनि ज्ञानानि । भाज्यानि २०
योजनीयानि । युगपत् समकालम् । एकस्मिन्नात्मनि आचतुर्भ्यः चत्वारि ज्ञानानि यावत् ।
एकस्मिन् जीवे पञ्च ज्ञानानि युगपन्न भवन्ति । एकं ज्ञानं यदा भवति तदा केवलज्ञानमेव,
केवलज्ञानेन क्षायिकेन सह अपराणि चत्वारि ज्ञानानि क्षायोपशमिष्वानि युगपन्न भवन्ति ।
यदा द्वे ज्ञाने युगपद् भवतस्तदा मतिश्रुते । त्रीणि ज्ञानानि यदा युगपद् भवन्ति तदा मति-
श्रुताऽवधिज्ञानानि भवन्ति, अथवा मतिश्रुतमनःपर्ययज्ञानानि भवन्ति । यदा चत्वारि २५
युगपद् भवन्ति तदा मतिश्रुताधिमनःपर्ययज्ञानानि भवन्ति ।

अथ मत्यादीनि ज्ञानान्येव भवन्ति आहोस्विदन्यथापि भवन्ति इति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते—

मतिश्रुताऽवधयो विपर्ययश्च ॥ ३१ ॥

मतिश्च श्रुतश्च अवधिश्च मतिश्रुताऽवधयः । एते त्रयस्त्रीणि ज्ञानानि विपर्ययश्च
मिथ्यारूपाणि भवन्ति । चकारात् सम्यग्ज्ञानरूपाणि च भवन्ति । सम्यक्ज्ञान्द आवावेवोलः ३०

१ - व्यनन्तानि ३०, ३०, ३०, ३० ।

५६

तत्त्वार्थश्रुती

[११२२]

“सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गाः” [त० सू० ११२] इत्यत्र । तस्माद् गृहीतः सङ्गक्षब्दः मतिश्रुताऽवधिमतःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् सम्यग्ज्ञानं भवन्ती (ती) ति सम्यग्-नीयः । तस्मात्सम्यग्ज्ञानाद् वैपरीत्यं विपर्ययो भवति—मिथ्यारूपाण्यज्ञानानि भवन्ति । किंन् ? सरजःकटुकतुम्बिकाफलधृतक्षीरपत् । अत्र शुष्कतुम्बिकामध्यागतनिर्गतबीजाऽवशिष्टतुम्बिका ५५ रज उच्यते, तस्मिन् सति यदि दुग्धं घ्रियते तदा कटुकं भवति, तुम्बिकेऽतिशोधिते १ धृतं पयः कटुकं न भवति । तथा मिथ्यादर्शने विनष्टे सति जीवे मत्यादिज्ञाने स्थिते मिथ्याज्ञानं न भवति । ननु मणिकनकादयो विष्णुपृष्ठे पतिता अपि न दुष्यन्ति तथा मत्यादयोऽपि सत्यम् ; मणिकनकादयोऽपि विपारिणौमकद्रव्ययोगे दुष्यन्त एष, तथा मत्यादयोऽपि मिथ्यादर्शनयोगे दुष्यन्ति ।

- १० ‘नयाधारदोषान् क्षीरस्य विपर्ययो भवति, मत्याज्ञानादीनां स्वविषयग्रहणे विपर्ययो न भवति, यथा सम्यग्दृष्टिः पुमान् चक्षुरादिर्भवेन्नोद्विषयान् प्राप्नोति तथा मिथ्या-दृष्टिरपि चक्षुरादिभ्यो रूपादीन् विषयानुपलभते । यथा सम्यग्दृष्टिः श्रुतज्ञानेन रूपादीन् विषयान् जानाति परान् प्रति प्ररूपयति च तथा मिथ्यादृष्टिरपि श्रुतज्ञानेन रूपादीन् जानाति परान् प्रति निरूपयति-च । यथा सम्यग्दृष्टिः पुमान् अवधिज्ञानेन रूपिणः पदार्थानयति १५ तथा मिथ्यादृष्टिरपि विभङ्गज्ञानेन रूपिणोऽर्थानवगाच्छति’ इति केतचिदुपन्यासे कृते तन्मत-निरासार्थं भगवद्भिः सूत्रमुच्यते—

सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्सवत् ॥ ३२ ॥

- ‘अच्च प्रशस्तं तत्त्वज्ञानम्, अतच्च अप्रशस्तं मिथ्याज्ञानम् सदसती, अथवा सत् विद्यमानम् असत् अविद्यमानम् सदसती तयोः सदसतोः । न विशेषः अविशेषतस्माद्- २० विशेषान् । यदृच्छया स्वेच्छया उपलब्धिरुपलम्भनं पद्वर्णं यदृच्छोपलब्धिरुपलब्ध्या यदृच्छो-पलब्धेः । उन्मत्त इव उन्मत्तवत् । मतिश्रुतावधीनां विपर्ययः कस्मान्न भवति ? सदसतोः सम्बन्धित्वेनाविशेषान्, अविशेषेण यदृच्छोपलब्धेर्विपर्ययो भवति । अत्रायमर्थः—मिथ्यादर्श-नोदयात् जीवः कदाचित् सदपि रूपादिकमसदित्यङ्गीकरोति, किंचिदसदपि रूपादिकं सदित्यप्यवस्थति । अन्यदा सद रूपादिकं सदेव मनुते, असद् रूपादिकमसदेव अवैति । २५ किंन् ? उन्मत्तवत्, पित्तोदयाकुलितबुद्धिषन् । यथा पित्तोदयाकुलितमतिः पुनान् निजमातरं निजमाय्यां मन्यते भार्यश्च मातरं यदृच्छया मन्यते । कदाचिन्मातरं मातरमेव मन्यते मायां भार्यमेव जानाति । तथा अरवं गां मन्यते, गामश्वं मन्यते । अरवमश्वं गां गाश्च मन्यते । तथाऽपि तत्सम्यग्ज्ञानं न भवति । एवमाभिनिबोधिकश्रुतावधीनामपि रूपादिषु विपर्ययो भवति । तद्यथा कश्चिन्मिथ्यादर्शनपरिणाम आत्मनि स्थितः सन् ३० मत्यादिभ्यो रूपादिग्रहणे सत्यपि कारणविपर्ययं भेदाभेदविपर्ययं स्वरूपविपर्ययञ्चोत्पादयति ।

१ सरजःफल- ब० । २ -तेऽतिधृतं आ०, ब०, द० । ३ -गामिक- आ०, ब०, द०, ज० ।

४ -भिः रूपादीन् आ०, ब०, द०, ज०, व० । ५ -न प्ररूप- आ०, द०, ज० ।

१३३]

प्रथमोऽध्यायः

७७

कारणविपर्ययतावद्गण्यते—रूपादीनां कारणं 'वेचिदेकममूलं ब्रह्मलक्षणं कल्पयन्ति । केचित्तु' निश्चयं प्रकृतिलक्षणं कल्पयन्ति । अग्रे पृथिव्यादिजातिभिन्नाः परमाणवः चतुर्गुणा-
स्त्रिगुणा द्विगुणा एकगुणाः सप्तशतीनां कार्याणां कारणं भवन्त्या(त्या)रम्भकाः सञ्जायन्त
इति । अपरे त्वेयं कथयन्ति यत् पृथिव्यप्तेजोवायवश्चत्वारि भूतानि वर्णगन्धरसपशीश्चत्वारो
भौतिकधर्माः, एतेषामष्टानां पृथिव्यप्तेजोवायुवर्णगन्धरसपशीनां समुदयो परमाणुरष्टको ५
भवति । वैभाषिकमते हि पृथिव्यादिसहाभूतैश्चतुर्भिः रूपादिगुणैश्चतुर्भिश्च एको रूपपरमाणु-
रुच्यते । स रूपपरमाणुरष्टक उच्यते । अपरे त्वेयं वदन्ति—पृथिव्यप्तेजोवायवः कार्करयादि-
द्रवत्वादि-उष्णत्वादिगमनः दिगुणाः परमाणवो जातिभिन्नाः कार्यस्यारम्भका भवन्ति—कारणं
संज्ञायत इत्यादिकः कारणविपर्ययः ।

भेदाभेदविपर्ययस्तु नैयायिकमते—कारणान् कार्यमर्थान्तरभूतमेव । अनर्थान्तरभूतमेव १०
इति च परिकल्पना वर्तते ।

स्वरूपविपर्ययात् भीमांसकमते साङ्ख्यमते वा । रूपादयो निर्विकल्पाः । कोऽर्थः
सन्ति न सत्येव वा ? किं तर्हि ? तदाकारपरिणतं विज्ञानमाश्रमे वर्तते, न तु विज्ञानमादा-
स्यायलम्बनं बाह्यं वस्तु वर्तते । एवमपरेऽपि परिकल्पनाभेदा दृष्टेष्टविरुद्धाः प्रत्यक्षपरो-
क्षविरुद्धा मिथ्यादर्शनोदयान् सञ्जायन्ते । तान् सञ्जायमानान् प्रवादिनः कल्पयन्ति । १५
तेषु च प्रवादिनः श्रद्धानं जनयन्ति । तेन कारणेन तन्मत्यहानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानं च
स्यात् । सम्यग्दर्शने तु तत्त्वार्थाधिगमे श्रद्धानुसृणयति । तेन सम्यग्दर्शनेपूर्वकं यद् भवति
तन्मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं च संयोजयति ।

अथ द्विप्रकारप्रमाणकदेशा नया उच्यन्ते—

नैगमसङ्ख्यहृष्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरुद्धैवभूता नयाः ॥ ३३ ॥ २०

नैकं गच्छतीति निगमो विकल्पः, निगमे भवो नैगमः । अभेदतया वस्तुसमूहं गृह्य-
तीति सङ्ग्रहः । सङ्ग्रहेण गृहीतस्यार्थस्य भेदरूपतया वस्तु व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारः ।
ऋजुमाजलं सरलतया सूत्रयति तन्मयतीति ऋजुसूत्रः । शब्दाद् व्याकरणान् प्रकृतिप्रत्ययद्वारेण
सिद्धः शब्दः । परस्परेणामिरुद्धः समभिरुद्धः । एवं कियप्रधानत्वेन भूयते एवम्भूतः ।
नैगमश्च मङ्गलश्च व्यवहारश्च ऋजुसूत्रश्च शब्दश्च समभिरुद्धश्च एवम्भूतश्च नैगमः २५
सङ्ख्यहृष्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरुद्धैवभूताः । एते सप्त नयाः । नयन्ति प्रापयन्ति प्रमाणैक-
देशानिति नयाः । तेषां सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणञ्च वक्तव्यम् ।

तत्र तावत्सामान्यलक्षणमुच्यते—जीवादायनेकान्तात्मनि अनेककृपिणि वस्तुम्यविरोधेन

१ विद्वान्तिनः । २ सांख्याः । ३ नैयायिकाः । ४ “कामेन्द्रियकः” आदौ द्रव्याणि ।
चत्वारि महाभूतानि (पृथिवी+वात+तेज+आत) चत्वारि भौतिकानि (गन्ध + रस + रूप +
रस) च । ” —अभिधर्म ६ टी० २१२२ । ५ वैशेषिकाः । ६ सञ्जायते ता० । संजायते च० ।
७ कारणत्वार्थमर्थ- ता०, च० । ८ —ते रु- आ०, च०, इ०, ज० । ९ —अभेद- ता० ।

५८

तत्त्वाधेयुषां

[१।३३]

प्रतीत्यन्तत्किमेव हेतुर्पणान् द्रव्यपर्यायात्तर्पणान् साध्यविशेषयाथात्म्यप्रापणप्रवणप्रयोगो नय उच्यते । अस्यायमर्थः—साध्यविशेषस्य नित्यत्वाऽनित्यत्वादेः याथात्म्यप्रापणप्रवणप्रयोगो यथा-
वस्थितस्वरूपेण प्रदर्शनसमर्थव्यापारो नय उच्यते । ह्यतुभिप्राय इत्यर्थः । स नयो द्विप्रकारः—
द्रव्याधिक-पर्यायार्थिकभेदान् । द्रव्यं सामान्यमुत्सर्गं अनुवृत्तिरिति यावत्, “द्रव्यमर्थो विषयो
५ यस्य स द्रव्यार्थिकः । पर्यायो विशेषः अपवादो व्यापृतिरिति यावत्, पर्यायोऽर्थो विषयो
यस्य स पर्यायार्थिकः । तयोर्विकल्पा नैगमादयः । नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराख्यो नया द्रव्याधिक-
वेदितव्याः । अत्रजुसूत्रशब्दसमभिहृदैषभूताववत्कारो नयाः पर्यायार्थिका ज्ञानीयाः ।

इदानीं नयानां विशेषलक्षणमुच्यते । अनभिनिवृत्तार्थः—अनिष्पन्नार्थः, सङ्कल्पमात्र-
प्राप्ती नैगम उच्यते । तथा चोदाहरणम्—करिचत्पुमान् करकृतकुटारो वनं गच्छति, तं
१० निरीक्ष्य कोऽपि पृच्छति—वं किमर्थं व्रजसि ? स प्रोवाच—अहं प्रस्थमानेतुं गच्छामि । इत्युक्ते
तस्मिन् काले प्रस्थपर्यायः सन्निहितो न वर्तते, प्रस्थो घटयित्वा पृतो न वर्तते । किं तर्हि
तवभिनिवृत्तये—प्रस्थनिष्पत्तये संकल्पमात्रे दार्शनयने प्रस्थव्यवहारो भवति । एवमिन्धन-
जलानलज्जानयने कश्चित् पुमान् व्याघ्रियमाणो वर्तते, स केन विद्वद्युक्तः—किं करोषि त्वमिति ।
तेनोच्यते—अहमोदनं पचामि । न च तस्मिन् प्रस्तावे ओदनपर्यायः सन्निहितोऽस्ति । किं
१५ तर्हि ? ओदनपचनार्थं व्यापारोऽपि ओदनपचनमुच्यते । एवंविधो लोकव्यवहारोऽनभिनि-
वृत्तार्थः—अनिष्पन्नार्थः सङ्कल्पमात्रविषयो नैगमनयस्य गोचरो भवति । १ ।

स्वज्ञात्यविरोधेनैकं उपनीय पर्यायान् आक्रान्तेभेदान् विशेषमकृत्वा सकलमहर्षं सङ्ग्रह
उच्यते । यथा सदिति प्रोक्ते वाग्बिज्ञानप्रवृत्तिर्लिङ्गानुमितसत्ताधारभूतानां विरवेणां विशेषम-
कृत्वा सत्सङ्ग्रहः । एवं द्रव्यमित्युक्ते इवति गच्छति तांस्तान् केवलमिदमप्यायानिति द्रव्यम्,
२० जीवाऽजीवतद्भेदप्रभेदानां सङ्ग्रहो भवति । एवं घट इत्युक्ते घटबुद्ध्यभिधानादुत्पत्ति-
ज्ञानुमितसकलार्थसङ्ग्रहो भवति । एवंविधोऽपरोऽपि सङ्ग्रहनयस्य गोचरो वेदितव्यः । २ ।

सङ्ग्रहनयविषयीकृतानां सङ्ग्रहनयगृहीतानां सङ्ग्रहनयश्चिन्तानामर्थानां विधिपूर्वक-
मवहरणं भेदेन प्ररूपणं व्यवहारः । कोऽसौ विधिः ? सङ्ग्रहनयेन यो गृहीतोऽर्थः स
विधिरुच्यते, यतः सङ्ग्रहपूर्वेणैव व्यवहारः प्रवर्तते । तथा हि—सर्वसङ्ग्रहेण यद्वस्तु
२५ सङ्ग्रहीतं तद्वस्तु विशेषं नाऽपेक्षते, तेन कारणेन तद्वस्तु संव्यवहाराय समर्थं न भवतीति
स्मरणात् व्यवहारनयः समाश्रीयते । ‘यत्सद्वर्त्तते तत्किं द्रव्यं गुणो वा, यद्वद्व्यं तज्जीवो-
ऽजीवो वा’ इति संव्यवहारो न कर्तुं शक्यः । जीवद्रव्यमित्युक्ते अजीवद्रव्यमिति चोक्ते
व्यवहार आश्रिते ते अपि द्वे द्रव्ये सङ्ग्रहनयगृहीते संव्यवहाराय न समर्थे भवतः, तदर्थं
देवतारकादिव्यवहार आश्रीयते, घटादिश्च व्यवहारेण आश्रीयते । एवं व्यवहारनयस्ता-
३० त्पर्यन्तं प्रवर्त्तते यावत्पुनर्विभागो न भवति । ३ ।

पूर्वान् व्यवहारनयगृहीतान् अपरांश्च विषयान् त्रिकालगोचरानतिक्रम्य वर्त्तमानकाल-

१ द्रव्यं वि- १।० । २ -यो वि- १।० । ३ -वग्रहणं ७।- १।०, १।०, १।० ।

[१३३]

प्रथमोऽध्यायः

७५

गोचरं गृह्णाति ऋजुसूत्रः । अतीतस्य दिनष्टत्वे अनागतस्यासंज्ञातत्वे व्यवहारस्याभावात् वर्तमानसमयमात्रविषयपर्यायमात्रमाही ऋजुसूत्र इत्यर्थः । नन्वेवं सति संव्यवहारलोपः स्यात् ; सत्यम् ; अस्य ऋजुसूत्रनयस्य विषयमात्र(प्र-)प्रदर्शनं विधीयते । लोकसंव्यवहारस्तु सर्वनय-समूहसाध्यो भवति । तेन ऋजुसूत्राश्रयेण संव्यवहारलोपो न भवति । यथा कश्चिन्मृतः, तं दृष्ट्वा 'संसारोऽयमनित्यः' इति कश्चिद् ब्रवीति, न च सर्वः संसारोऽनित्यो वर्तते इति । एते ५ चत्वारो नया अर्थनया वेदितव्याः । अन्ये वक्ष्यमाणास्तयो नयाः शब्दनया इति । ४ ।

लिङ्गसङ्ख्यासाधनादीनां व्यभिचारस्य निषेधपरः, लिङ्गादीनां व्यभिचारे दोषो नास्तीत्यभिप्रायपरः शब्दनय उच्यते । लिङ्गव्यभिचारो यथा—पुण्यः नक्षत्रं तारका चेति । सङ्ख्याव्यभिचारो यथा—आपः तोयम्, वर्षाः ऋतुः, आप्रा घनम्, वरुणा नगरम् । साधनव्यभिचारः कारकव्यभिचारो यथा—सेना पर्वतमधियसति, पर्वते तिष्ठतीत्यर्थः १० "अधिष्ठीह्यस्थासां कर्म" [पा० सू० १।४।४६] पुरुषव्यभिचारो यथा—एहि मन्ये रथेन यास्यसि ? न यास्यसि, यावस्ते पितेति । अस्यायमर्थः—एहि त्वमाच्छ्र । त्वमेवं मन्यसे—अहं रथेन यास्यामि, एतावता त्वं रथेन न यास्यसि । ते तव पिता अग्रे रथेन यातः ? न यात इत्यर्थः । अत्र मध्यमपुरुषस्थाने उत्तमपुरुषः, उत्तमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषः, तदर्थं सूत्रमिदम्—"प्रहासे मन्योपपदे मन्यतेरुत्तमैकवचनं च उत्तमे मध्यमस्य ।" १५ [] कालव्यभिचारो यथा—विश्वहृत्वा अश्व पुत्रो जनिता । भविष्यत्कार्य-भासीदिति । अत्र भविष्यत्काले अतीतकालविभक्तिः । उपग्रहव्यभिचारो यथा—ष्टा गतिनिवृत्तौ । अत्र परस्मैपदोपग्रहः । तत्र सन्तिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, विंतिष्ठते । अत्र सूत्रम्—"समवप्रविभ्यः" [का० सू० ३।२।४२ दौ० वृ० १४] । एतु कीडायामित्यत्र आत्मनेपदोपग्रहः विरमत्यास्यति परिरमति । "व्याङ् परिम्यो रमः" [पा० सू० २० १।३।२३] । इति व्यभिचारसूत्रम् । देववत्तुमुपरैमिति । "उपात्सकर्मकात्" [] इति च व्यभिचारसूत्रम् । एवंविधं व्यवहारनयमुपपन्नमन्याप्यं कश्चित्युमान् मन्यते । कस्माद्वन्याप्यं मन्यते ? अन्यार्थस्य अन्यार्थेन वर्त्तनेन सम्पन्नमाभावात् । तत्र शब्दनयापेक्षया दोषो नास्ति । तर्हि लोकसमयविरोधो भविष्यति ; भवतु नाम विरोधः । तत्त्वं परीक्ष्यते, किं तेन विरोधेन भविष्यति ? किमौपधं रोगीच्छानुवर्त्ति वर्त्तते ? । ५ । २५

एकमप्यर्थं शब्दभेदेन भिन्नं जानाति यः स समभिरुद्धो नयः । यथा एकोऽपि पुलो-मजाप्राणवच्छ्रमः परमैश्वर्ययुक्त इन्द्र उच्यते, स अन्यः, शकनात् शक्रः, सोऽन्यः, पुरदारणात् पुरन्दरः, सोऽन्यः । इत्यादिशब्दभेदान् एकस्याप्यर्थस्यानेकत्वं मन्यते तत् समभिरुद्धनयस्य लक्षणम् । ६ ।

यस्मिन्नेव काले ऐश्वर्यं प्राप्नोति तदैवेन्द्र उच्यते, न यामियेककाले न पूजनकाले ३० इन्द्र उच्यते । यस्मिन्नेव काले गमनं परिणतो भवति तदैव गौरुच्यते न स्थितिकाले, न

१ -चारो दो धा०, व०, ज० । २ -सीदति- का०, ज० । ३ -प्यति का- आ०, व० । ४ -नयल- भा०, द०, व०, ज० । ५ -परिणता म- धा०, द०, व० ।

८०

तत्कार्यवृत्तौ

[१३३]

शयनकाले । अथवा इन्द्रज्ञानपरिणत आत्मा इन्द्र उच्यते, अग्निज्ञानपरिणत आत्मा अग्नि-
श्चेति एवम्भूतनयलक्षणम् । ७ ।

एते नया वचरोत्तरसूक्ष्मविषयाः । कथमिति चेत् ? नैगमान् खलु सङ्ग्रहोऽन्यविषयः
सन्मात्रप्राप्तित्वात्, नगमस्तु भाषाऽभावविषयत्वाद् बहुविषयः, यथैव हि भावे सङ्कल्पः
५ तथाऽभावे नैगमस्य सङ्कल्पः । एवमुत्तराऽपि योज्यम् । तथा पूर्व-पूर्वहेतुका एते नयाः ।
कथमिति चेत् ? नैगमः सङ्ग्रहस्य हेतुः । सङ्ग्रहो व्यवहारस्य हेतुः । व्यवहारः कज्जुमूत्रस्य
हेतुः । कज्जुमूत्रः शब्दस्य हेतुः । शब्दः सममिरूढस्य हेतुः । सममिरूढ एवम्भूतस्य हेतुरिति ।

एते नया गौणतया प्रधानतया च अन्योन्याधीनाः सन्तः सम्यग्दर्शनस्य कारणं भवन्ति
तन्वादिष्वन् । यथा तन्त्रादयः उपायेन चित्तिवेशिताः पट्टादिसंज्ञा भवन्ति तथा परस्परौघाधीना
१० नयाः पुरुषार्थक्रियासाधनसमर्था भवन्ति । परस्परानपेक्षा नयाः पुरुषार्थक्रियासाधनसमर्था
न भवन्ति केवलतन्तुवत् । ननु विषयोऽयं दृष्टान्तः । कस्माद्विषयः ? यतस्तन्वाद्यो निरपेक्षा
अपि सन्तः प्रयोजनलेखामुत्पादयन्ति, यतः कश्चित्तन्तुः प्रत्येकं त्वप्रमाणं समर्थो भवति,
केवलः पलाशादेर्लक्ष्मणश्च बन्धने समर्थो भवति, नयास्तु निरपेक्षाः सन्तः सम्यग्दर्शनलेख-
मपि नोत्पादयन्ति तेन विषयोऽयमुपन्यासः-अपटमानोऽयं दृष्टान्तः । सत्यम् । उक्तमर्थं
१५ भवन्तो न जानन्ति । अस्माभिरेतदुक्तम्-निरपेक्षैः तन्त्रादिभिः वस्त्रादिकार्यं न भवति ।
यद् भवद्भिरुक्तं कार्यं तत्र पट्टादिकार्यम्, किन्तु केवलं तन्त्रादिकार्यं भवद्भिरुक्तम् ।
अथवा केवलस्तन्तुः यद्भवदुक्तं कार्यं साधयति तस्मिन्नपि तन्तौ परस्परपेक्षौ अवयवाः
सन्ति । तेषां अपि अस्मन्मतसिद्धिः । अथ त्वमेव वक्षि, तन्त्रादियु वसनादिकार्यं शक्त्वपेक्षया
वर्तते एव, तर्हि अस्मन्मते निरपेक्षेषु भवेज्जपि बुद्धिकथनस्वरूपेषु हेतुवशान् सम्यग्दर्शनहेतु-
२० परिणामो विद्यत एव । तेन कारणेन तूपायसंस्थ तुल्यतासिद्धिरस्ति । तेन सापेक्षैरेव नयैः
सम्यग्दर्शनसिद्धिरिति सिद्धम् । अस्मिन्प्रकरणे ज्ञानदर्शनस्वरूपमुक्तं नयत्प्रमाणं च प्रतिपादितम्
ज्ञानं च प्रमाणमिति वेदितव्यम् । ३३ ।

इत्यनयवयवविद्याविनोदोदितप्रमोदपीयूषपरसपानपावनमतिसेमाजरत्नराजमति-
सागरयतिराजराजितार्थनसमर्थनसमर्थेन तर्कव्याकरणच्छन्दोलङ्कारसाहित्या-
२५ दिशास्त्रनिशितमतिना यतिना श्रीमद्भैरवकीर्तिभट्टारकप्रशिष्येण शिष्येण
च सकलविद्वज्जनविहितचरणसेवस्य श्रीविद्यानन्दिदेवस्य संछ-
रितमिधमभतदुर्गारेण श्रीधृतसागरसुरिणा विरचितायां
श्लोकायसिंकराजवार्तिकसर्वार्थसिद्धिन्यायकुमुद-
न्द्रोदय(न्द्र)ममेयकमलभास्त्रैण्डप्रचण्डाष्टसहस्री-
३० प्रमुखमन्थसन्दर्भनिर्भरावलोकनबुद्धि-
राजितायां तत्त्वार्थटीकायां प्रय-
सोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१ भवन्ति पा०, व० । २ -धीनतया पु- भा०, व०, द०, ज० । ३ -क्षया ज- भा०,
व०, द०, ज० । ४ -सदु- भा०, द०, व० । ५ -भाजित- व० । ६ -समर्थनसमर्थतर्क- ता० ।

द्वितीयोऽध्यायः

अथ सम्यग्दर्शनविषयेषु सप्तसु तत्त्वेषु मध्ये जीवतत्त्वस्य किं स्वरूपमिति प्रश्नः
सूत्रमिदमाहुः 'श्रीमदुमास्वामिनः—

॥

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्व-

मौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥

कर्मणोऽनुदयरूप उपशमः कथ्यते । यथा कतकादिद्रव्यसम्बन्धात् पक्वे 'अधोगते' ५
सति जलस्य स्वच्छता भवति तथा कर्मणोऽनुदये सति जीवस्य स्वच्छता भवति स उपशमः
प्रयोजनं यस्य भावस्य स औपशमिकः । कर्मणः क्षयणं क्षयः । यथा पक्कात् पृथग्भूतस्य
शुचिभाजनान्तरसङ्क्रान्तस्य अम्युनोऽत्यन्तस्वच्छता भवति तथा जीवस्य कर्मणः आत्यन्तिकी
निवृत्तिः क्षयः कथ्यते । क्षयः प्रयोजनं यस्य भावस्य स क्षायिकः । औपशमिकश्च क्षायिकश्च
औपशमिकक्षायिकौ । एतौ द्वौ भावौ-द्वौ परिणामौ जीवस्य आत्मनः स्वतत्त्वं स्वरूपं १०
भवतः । न केवलमौपशमिकक्षायिकौ द्वौ भावौ जीवस्य स्वतत्त्वं भवतः किन्तु मिश्रश्च ।
मिश्रो भावश्च जीवस्य स्वतत्त्वं भवति निजस्वरूपं स्यात् । यथा जलस्य अर्द्धस्वच्छता
तथा जीवस्य क्षयोपशमरूपो मिश्रो भावो भवति । अथवा यथा कोद्रवद्रव्यस्य क्षालनविशेषात्
क्षीणाऽक्षीणमदशाच्छिर्भवति । तथा कर्मणः क्षयोपशमे सति जीवरूपोपजायमानो भाव मिश्रः
कथ्यते । तस्मादौ कर्मण उदये सति जीवस्य संजायमानो भाव औदयिको मण्यते । १५
कर्मोपशमादिनिरपेक्षस्वेतनत्वादि(दिः) जीवाय स्वाभाविको भावः पारिणामिको निगद्यते ।
स तु पारिणामिको भावः संसारिसुक्तजीवानां साधारणो भवति । न केवळेते त्रयो भावाः
किन्तु औदयिकपारिणामिकौ च द्वौ भावौ जीवस्य स्वरूपं भवतः । एते पञ्च भावाः
जीवस्य स्वरूपं 'भवन्तीत्यर्थः' । मध्यस्य औपशमिक-क्षायिकौ द्वौ भावौ भवतः । मिश्रस्तु
अभव्यस्यापि भवति । औदयिकपारिणामिकौ च अभव्यस्यापि भवतः । २ । २०

अधौपशमिकादीनां पञ्चानां भावानामन्तर्भेदसंख्यानिरूपणपरं सूत्रमिदमूचुः—

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥

द्वौ च नव च अष्टादश च एकविंशतिश्च त्रयश्च द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयः । त एव
भेदा येषामौपशमिकादिभावानां ते द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदाः । अथवा द्विनवाष्टादशैक-
विंशतित्रयश्च ते भेदा द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रममनुक्रमेण ह्येतव्याः । २ । २५

१ 'श्रीमदुमास्वामिनः' इति नास्ति ब०, द० । २-यत्पर- आ०, ब०, द०, ज० ।

२ अभासप्रतिगते ८- आ० । ४ भवन्ती- आ०, ज० ।

११

८२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[२।३-४]

अधौपशमिकस्य भावस्य भेदद्वयसूचनपरं सूत्रमाहुः—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

सम्यक्त्वं च चारित्रं च सम्यक्त्वचारित्रे, औपशमिको भावो द्विभेदो भवति । अनन्तानुबन्धिको धमानमायालोभाश्चत्वारः, सम्यक्त्वम्, मिथ्यात्वम्, सम्यग्मिथ्यात्वञ्च,
५ एतासां समानां प्रकृतीनामुपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वमुत्पद्यते ।

अनादिकालमिध्यादष्टिमन्वजोपस्य कर्मोद्योत्पादितकलुषतायां सत्यां कस्मादुपशमो भवतीति चेत् ? काललब्ध्यादिकरणदिति ज्ञमः । कासौ काललब्धिः ? कर्मवेष्टितो मन्वजोपोऽर्धपुल्लपरिवर्तनकाल उत्तरिते सत्यौपशमिकसम्यक्त्वप्रद्वणोचितो भवति । अर्धपुल्लपरिवर्तनादधिके काले सति प्रधानसम्यक्त्वस्वीकारयोग्यो न स्यादित्यर्थः । एका काललब्धिर-
१० वमुच्यते । द्वितीया काललब्धिः— यदा कर्मणामुत्कृष्टा स्थितिरात्मनि भवति जपन्या वा कर्मणां स्थितिरात्मनि भवति तदौपशमिकसम्यक्त्वं नोत्पद्यते । तर्हि औपशमिकसम्यक्त्वं कदोषयते ? यदा अन्तःकोटीकोटिसागरोपमस्थितिकानि कर्माणि बन्धं प्राप्नुवन्ति भवन्ति । निर्मलपरिणामकारणत्वं सत्कर्माणि तेभ्यः कर्मभ्यः संख्येयसागरोपमसहस्रहीनानि अन्तःकोटीकोटिसागरोपमस्थितिकानि भवन्ति तदौपशमिकसम्यक्त्वप्रवहणयोग्य आत्मा भवति । इयं द्वितीया काल-
१५ लब्धिः । तृतीया काललब्धिः कथ्यते—सा काललब्धिर्भावमपेक्षते । कथम् ? मन्वजोपः पञ्चेन्द्रियः, समनस्कः, पर्योपिपरिपूर्णः, सर्वविशुद्धः औपशमिकसम्यक्त्वमुत्पादयति । आदिशब्दाच्चातिस्मरणजितमहिमादिदर्शनादौपशमिकं सम्यक्त्वमुत्पादयति । षोडशकपायाणां नवनोक्तपायाणां चोपशमादौपशमिकं चारित्रमुत्पद्यते । ३ ।

अथ क्षायिकभावस्य नवभेदप्रतिपादनपरं सूत्रमुच्यते—

२० ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

ज्ञानञ्च दर्शनञ्च दानञ्च लाभञ्च भोगञ्च उपभोगञ्च वीर्यञ्च ज्ञानदर्शनदानलाभभोगो-
पभोगवीर्याणि सप्त, चकारात् सम्यक्त्वचारित्रे च द्वे, इति नवविधः क्षायिको भावः । केवलज्ञानावरणक्षयात् क्षायिकं केवलज्ञानम् । १ । केवलदर्शनावरणक्षयात् क्षायिकं केवल-
दर्शनम् । २ । दानान्तरायक्षयात् क्षायिकमनन्तप्राणिगणानुग्रहकरसमयदानम् । ३ । लाभान्त-
२५ रायक्षयात् क्षायिको लाभः ? कोऽसौ क्षायिको लाभः ? ययय लाभस्य बलात् कबलाहाररहितानां केवलज्ञानं शरीरत्रलाधानहेतवोऽनन्यसाधारणाः परमशुभाः सूक्ष्मा अनन्ताः पुत्रला समयं समयं प्रति सम्बन्धमायास्ति । ४ । भोगान्तरायस्य क्षयात् क्षायिकोऽनन्तो भोगः । कोऽसौ क्षायिको भोगः ? सकृद् मुच्यते भोगः, पुष्पवृष्टिगन्धोदकवृष्ट्यादिकः । ५ । उपभोगान्तरायक्षयात् क्षायिकोऽनन्त उपभोगः । कोऽसौ क्षायिक उपभोगः ? सिंहासनचामर-
३० छत्रत्रयादिकः । ६ । वीर्यान्तरायक्षयात् क्षायिकमनन्तवीर्यम् । किं तत् क्षायिकं वीर्यम् ? यद्वलात् केवलज्ञानेन केवलदर्शनेन च कृत्वा सर्वद्रव्याणि सर्वपर्यायाञ्च ज्ञातुं द्रष्टुं च

१—मलादानदे— ४० । बलादाने हे— ५५०, ६०, ७०, ८० ।

२५]

द्वितीयोऽध्यायः

८३

केवली शक्नोति । ७ । अनन्तानुबन्धिक्लोधमानमायालोभसम्यक्त्वमिध्यात्वसम्यग्मिध्यात्व-
लक्षणसप्तप्रकृतिश्रयान् क्षायिकं सम्यक्त्वम् । ८ । षोडशकषायनवनोपपायक्षयान् क्षायिकं
चारित्रम् । ९ ।

अत्राह कश्चित्-क्षायिकमभयदानलाभभोगोपभोगादिकं मुक्तेष्वपि प्रसस्यते ; तन्न,
शरीरनामतीर्थङ्करनामकर्मोदयान् तत्प्रसङ्गः, न सिद्धानां शरीरनामतीर्थङ्करनामकर्मोदयोऽस्ति ५
येन तत्प्रसङ्गः स्यात् । तर्हि सिद्धेषु तेषां वृत्तिः कथम् ? अनन्तघोर्यान्वाधसुखरूपेणैव
तेषां तत्र प्रवृत्तिः, केवलज्ञानरूपेण अनन्तघोर्यप्रवृत्तिवत् । उक्तं च—

“आनन्दो ज्ञानमैश्वर्यं वीर्यं परमसुखमता ।

एतदात्यन्तिकं यत्र स मोक्षः परिकीर्तितः ॥१॥” [यश० उ० पृ० २७३]

अथ मिश्रो भावोऽष्टादशभेदः कथमिति निरूपयन्ति—

१०

ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः सम्प्रकृत्व-

चारित्रसंयमासंयमाश्च ॥ ५ ॥

ज्ञानानि चाज्ञानानि च दर्शनानि च लब्धयश्च ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयः । कथम्भूता
ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयः ? चतुस्त्रिपञ्चभेदाः चत्वारश्च त्रयश्च पञ्च च चतुस्त्रि-
पञ्च, ते भेदा यासां ताश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः । सम्यक्त्वञ्च चारित्रञ्च संयमासंयमश्च सम्य- १५
क्त्वचारित्रसंयमासंयमाः । अस्यायमर्थः—चत्वारि ज्ञानानि त्रीणि अज्ञानानि त्रीणि दर्शनानि
पञ्च लब्धयः यथाकर्म भवन्ति । सर्वस्य ज्ञानस्य पातकवीर्यान्तरायदिकर्मोदयस्य क्षये सति
तस्यैव सर्वस्य ज्ञानस्यैव घातिनः कर्मणोऽनुदुर्मूतस्ववीर्यवृत्तेरप्रादुर्भूतनिजशक्तिप्रवृत्तिनः
सदवस्थारूपोपशमे सति विद्यमानावस्थास्वरूपपशमे सति देशपातिकर्मोदये च सति मति-
श्रुतावधिमतःपर्ययाश्चत्वारो मिश्रभावा भवन्ति, क्षायोपशमिका भवन्तीत्यर्थः । मत्प्रज्ञानं श्रुता- २०
ज्ञानं विमङ्गलवधिरूप, एतानि त्रीणि सत्यासत्यरूपत्वादज्ञानानि भवन्ति । तेष्वपि मिश्रो भावो
दातव्यः । तद्वत्तत्त्वदुर्दर्शनमचतुर्दर्शनमवधिदर्शनञ्च । एष्वपि दर्शनेषु मिश्रो भावो भवति ।
तथा ज्ञानलाभभोगोपभोगवीर्यान्तरायसर्वपातयुदयस्य क्षये सति सदवस्थालक्षणोपशमे सति
देशपातयुदये च सति ज्ञानलाभभोगोपभोगवीर्यलक्षणा लब्धयः पञ्च—मिश्रभावा भवन्ति,
क्षायोपशमिका भवन्ति । अनन्तानुबन्धिक्लोभमिध्यात्वसम्यग्मिध्यात्वानां ण्यामुदयक्ष- २५
यान् सद्रूपोदयमान् सम्यक्त्वनाममिध्यात्वस्य देशघातिनो न तु सर्वपातिन उदयात् मिश्रं
सम्यक्त्वं भवति, क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वं स्यात् । तद्वदेकमिदुच्यते । तस्यापि मिश्रो भावो
भवति । अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानलक्षणानां द्वादशानां कषायाणामुदयस्य क्षये सति
विद्यमानलक्षणोपशमे सति सत्त्वज्वलतचतुष्काऽन्यतमस्य देशघातिनरचोदये^१ च सति हास्य-

१ -रूप- आ०, ब०, द०, ज० । २ मिश्रलक्षणम्- आ०, द०, ब०, ज० ।

३ -यं स आ०, ब०, ज०, घ० ।

८४

तत्त्वार्थहृत्ती

[२।६]

रत्नरतिशोकमयजुगुप्सास्त्रीपुंसपुंसकवेदलक्षणानां नवानां नोकपायाणां यथासम्भवमुदये च सति मिश्रं चारित्रं भवति । अनन्तानुबन्धप्रत्याख्यानकपायाष्टकस्य उदयस्य क्षये सति तत्सन्तोषलक्षणोपशमे सति प्रत्याख्यानसङ्ख्यलक्षकस्योदये सति नोकपायनयकस्य यथासम्भवोदये च सति संयमासंयमः संजायते । सोऽपि पिश्रो भावः कथ्यते । चकारानुसंहित्य ५ सम्यग्मिथ्यात्वं च सिद्धौ भावौ ज्ञातव्यौ ।

अयैकविंशतिभेदा औदयिकभावस्योन्यन्ते—

गतिकपायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयताऽसिद्धलेश्या-

रचतुरचतुरस्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥

गतिरच कपायच लिङ्गञ्च मिथ्यादर्शनञ्च अज्ञानञ्च असंयतरच असिद्धरच लेश्या १० च गतिकपायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याः । चत्वाररच चत्वाररच त्रयरच एकरच एकरच एकरच एकरच पट् च चतुरचतुरस्येकैकैकैकैकपट्, ते भेदा यासां गतिकपायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानाऽसंयताऽसिद्धलेश्यानां ताः चतुरचतुरस्येकैकैकैकषड्भेदाः । “द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदाः यथाक्रमम्” [त० सू० २।२] इत्येवो यथाक्रममिति प्राणम् । तेनायमर्थः—गतिरचतुर्भेदा । कपायरचतुर्येदः । लिङ्गं त्रिभेदम् । मिथ्यादर्शनमेकभेदम् । अज्ञान- १५ मेकभेदम् । असंयत एकभेदः । असिद्ध एकभेदः । लेश्या षड्भेदाः । एत एकविंशतिर्भेदा औदयिकभावा भवन्ति । तत्र नरकगतिनामकर्मोदयान्नामकर्म भवतीति नरकगतिरौदयिकी । तथा तिर्यग्गतिनामकर्मोदयात् तिर्यग्गतिरौदयिकी । तथा मनुष्यगतिनामकर्मोदयान्मनुष्यगतिरौदयिकी । देवगतिनामकर्मोदयाद् देवगतिरौदयिकी । क्रोधात्पादकर्मोदयान् क्रोध औदयिकः । मातोत्पादकर्मोदयान्मान औदयिकः । नायोत्पादकर्मोदयान्माया २० औदयिकी । लोभोत्पादकर्मोदयान्लोभ औदयिकः । स्त्रीवेदजनकनोकपायमोहकर्मोदयात् स्त्रीवेद औदयिकः । पुंवेदजनकनोकपायमोहकर्मोदयात् पुंवेद औदयिकः । नपुंसकवेदजनकनोकपायमोहकर्मोदयान्पुंसकवेद औदयिकः । तत्त्वार्थानामवबुद्धानलक्षणपरिणामनिर्वर्त्तकमिथ्यात्वमोहकर्मोदयात् मिथ्यादर्शनमौदयिकम् । ज्ञानावरणकर्मोदयात् पदार्थोऽपरिज्ञानमज्ञानमौदयिकम् । आचिन्माहस्य सर्वघातिस्पृहकस्य उदयदसंयतो भवति, स औदयिको भावः । २५ कर्मोदयसाधारणापेक्ष^१ असिद्धः, सोऽपि औदयिकभाव एव । लेश्या षड्विधापि द्विविधा-द्रव्यलेश्या-भावलेश्याभेदान् । तत्र जीवभावाधिकारे द्रव्यलेश्या नाद्रियते । मायलेश्या तु आद्रियते । कषायोदयानुराज्ज्वा योगप्रवृत्तिर्मावलेश्या । माय्यौदयिकीति कथ्यते । सा षड्विधा कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कषपोतलेश्या, तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, शुक्ललेश्या । तदुदाहरणार्थं मियं गथा । तथा हि—

१ भगवन्त आ०, द०, ज०, व० । २ -तिभे- ब०, आ०, द० । ३ -अयाऽसि- आ०,

द०, ब०, ज० ।

२:३-८]

द्वितीयोऽध्यायः

८५

“उन्मूलखंभसाहा गुच्छा चुणिऊण तहय पडिदाओ ।

जह एदेसि भावा तहविह लेस्सा सुणेयन्वा ॥” [पंचसं० १ । १५२]

अत्राह कश्चित्—उपशान्तकपायक्षीणकपाययोः सयोगकेवलिनि च शुक्लेश्या वर्त्तत इति सिद्धान्तवचनमस्ति, तेषां कपायानुरञ्जनभावामात्रसद्भावादौदयिको भावः कथं घटते ? सत्यम् ; पूर्वमात्रप्रक्षापतापेक्षया कपायानुरञ्जिता योगप्रवृत्तिः सैवेत्युच्यते । कस्मात् ? भूत- ५ पूर्वकस्तदुत्पत्त्यारः इति परिभाषणात् । योगमात्रादयोगकेवली अलेख्य इति निर्णयते । ६ ।

अथ पारिणामिकभावस्य भेदत्रयमुच्यते—

जीवभन्याभन्यत्वानि च ॥ ७ ॥

जीवत्वं च चेतनत्वम्, भन्यत्वं च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूपेण अभिव्यञ्च्यम्, अभन्यत्वं च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूपेण अभिव्यञ्च्यम्, जीवभन्याभन्यत्वानीति । १० एते त्रयो भावा अपरद्रव्याऽसमानाः पारिणामिका जीवस्य ज्ञातव्याः । कर्मोपशमक्षोपशम- क्षयानपेक्षत्वात् पारिणामिका इत्युच्यन्ते । चकारादस्तित्वं वस्तुत्वं द्रव्यत्वं प्रमेयत्वमगुरु- लघुत्वं नित्यप्रदेशत्वं मूर्तत्वममूर्तत्वं चेतनत्वमचेतनत्वञ्च । एतेऽपि दश भावाः पारिणामिका अन्यद्रव्यसाधारणा वेदितव्याः । कथं पुद्गलस्य चेतनत्वं जीवस्याचेतनत्वमिति चेत् ? उच्यते— यथा दीपकलिकया गृहीतः स्नेहो दीपशिला भवति, तथा जीवेन शरीररूपतया गृहीतः १५ पुद्गलोऽपि उपचारात् जीव इत्युच्यते, तेन पुद्गलस्यापि चेतनत्वं मण्यते । तथा जीवोऽपि आत्मविवेकपराङ्मुख उपचरिताऽसद्भूतव्यवहारनयापेक्षया अचेतन इत्युपचर्यते । एवं मूर्तत्वमपि उपचारेण जीवस्य ज्ञातव्यम् । पुद्गलस्य उपचारेणापि अमूर्तत्वं नास्ति ।

अत्राह कश्चित्—‘मूर्तकर्मैकत्वे आत्मनोऽपि मूर्त्तत्वे जीवस्य को विशेषः ? सत्यम्, मूर्तेन कर्मणा सहैकत्वेऽपि लक्षणभेदात् जावस्य नानात्वं प्रतीयते । तद्वाह— २०

“वर्ण्य प्रत्येकत्वं लक्षणतो भवति तस्य नानात्वम् ।

तस्मादमूर्तभावो नैकान्तो भवति जीवस्य ॥” []

यदि दृष्टाणेन आत्मनो भेदः, ‘किं तल्लक्षणं जीवस्य’ इति प्रश्ने जीवलक्षणस्वरूप- निरूपणार्थं सूत्रमिदमाहुःकृमास्वामिनः—

उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥

२५

१ उन्मूलखं— १५० । उन्मूलकश्चक्षुःस्वातुरादनि चित्वा तथा न पतितानि । यथा एतेषां भावाः तथापिभेदप्रया मन्तव्याः ॥ २ —लिनअ आ०, द०, ज० । लिमावच व० । ३ भूतपुत्रेस्त- आ०, द०, व०, ज० । ४ कथं जीवस्याचेतनत्वं पुद्गलस्य चेतनत्वांगति आ०, व०, द०, ज० । ५ दीपकलिकया आ०, द०, व०, ज० । ६ मूर्तेनैकत्वे आ०, व०, द०, ज० । ७ “उक्तञ्च—अथ यदि एतत् लक्षणतो ह्यहं तस्मात् नानात्वं । तद्वाह अमूर्तिभावोऽपेक्षतो होई जीवस्त ।” —स० श्रि० २।७ ।

८६

तत्त्वार्थवृत्तौ

१२१-१०

- उपयुज्यते यस्तु प्रति प्रेर्यते यः वस्तुस्वरूपपरिज्ञानार्थम् इत्युपयोगः । “अकर्त्तारि च कारके संज्ञायाम्” [पा० सू० ३।३।१८] ध्वम् । अथवा आत्मन उप समीपे योजनं उपयोगः “भावे” [पा० सू० ३।३।१८] ध्वम् । उपयोगः सामान्येन ज्ञानं दर्शनश्चोच्यते । स जीवरय लक्षणं भवति । कर्त्तृ-कर्मक्षयोभयनिमित्तवशादुत्पद्यमानरचितन्यानुविधायी परिणाम इत्यर्थः । तेन उपयोगेन लक्षणभूतेन कर्मबन्धवद्भेदोऽप्यात्मा लक्ष्यते दुर्बर्णसुवर्णयोर्बन्धं प्रत्येकत्वेऽपि वर्णोदिभेदवत् । एवं सति कश्चिदाह-लक्षणेन आत्मा लक्ष्यते । तच्च लक्षण-मात्मनः स्वरूपं स्वतत्त्वमेव । स्वतत्त्व-लक्षणयोः को भेदो वर्तते ? सत्यम् ; एतत्त्वं लक्ष्यं भवेत्, लक्षणं तु लक्ष्यं न भवेदिति स्वतत्त्वलक्षणयोर्महान् भेदः । ७ ।

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ६ ॥

- १० द्वौ विधौ प्रकारौ यस्य स द्विविधः । अष्ट च चत्वारश्च अष्टचत्वारः, ते भेदा यस्य उपयोगस्य स अष्टचतुर्भेदः । स उपयोगः संक्षेपेण द्विविधो भवति ज्ञानदर्शनभेदान् । पिस्तरेण तु ज्ञानोपयोगोऽष्टभेदः । दर्शनोपयोगश्चतुर्भेदः । के ते ज्ञानोपयोगस्य अष्ट भेदाः, के वा दर्शनोपयोगस्य चत्वारो भेदाः इति चेत् ? उच्यते-मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मतःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं मर्यादज्ञानं श्रुताज्ञानं विभक्तज्ञानं चेति ज्ञानोपयोगस्य अष्ट भेदाः । १५ अलुर्दर्शनमचलुर्दर्शनमवधिदर्शनं केवलदर्शनं चेति दर्शनोपयोगस्य चत्वारो भेदाः । साकारं ज्ञानं निराकारं दर्शनम् । कोऽर्थः ? वस्तुनो विशेषपरिज्ञानं ज्ञानम् । विशेषमभूत्वा सत्ताषलो-कनमात्रं दर्शनम् । तच्च ज्ञानं दर्शनं च । लक्ष्यस्थानां पूर्वं दर्शनं भवति पश्चान् ज्ञानमुत्पद्यते । निराकरणानां तु अहंस्मिन्नसंयोगकेवलानां दर्शनं ज्ञानञ्च युगपद्भवति । यदि दर्शनं पूर्वं भवति ज्ञानं पश्चात् भवति तर्हि ज्ञानस्य ग्रहणं पूर्वं किं कियते ? इत्याह-सत्यम् । “अल्पस्वरत्नरं २० तत्र पूर्वम्, यच्चाचितं द्वयोः” [कात० २।५।१२, १३] इत्युभयप्रकारेणपि ज्ञानस्य पूर्वनि-पातः । सम्यग्ज्ञानस्याधिकारे पूर्वं ज्ञानं पञ्चविधमुक्तम् । इह तु उपयोगनिरूपणे मत्यादिविष-ययोऽपि ज्ञानमुच्यते । इत्यष्टविधो ज्ञानोपयोगः कथ्यते । तथा चोक्तं ज्ञानदर्शनयोर्लक्षणम-

“सत्तालोचनमात्रमित्यापे निराकारं मतं दर्शनं

साकारं च विशेषगोचरमिति ज्ञानं प्रवादीच्छया ।

- २५ तेनैते क्रमवर्तिनी सरजसां प्रादंशिके सर्वतः

स्फूर्जन्ती युगपत्पुनर्विरजसां युष्माकर्मज्ञातिगाः ॥ १ ॥” [प्रतिष्ठा २।१०]

एवंविध उपयोगो विद्यते येषां त उपयोगिनः ।

ते च कति प्रकारा भवन्तीति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुराचार्याः—

संसारिणां सुक्ताश्च ॥ १० ॥

१ ज्ञानप्र- आ०, ६०, ज० । २ ते तेन प्र- आ०, ज०, भा० । तेनैति क- ६० ।

३ -महापत्निकाः आ० ।

२।१०]

द्वितीयोऽध्यायः

८७

संसारं संसारः पञ्चप्रकारपरिवर्तनमित्यर्थः । संसारो विद्यते येषां ते संसारिणः । पञ्चप्रकारान् परिवर्तनान्मुच्यन्ते स्म मुक्ताः, संसारान्निवृत्ता इत्यर्थः । चक्रः परस्परसमुच्चये वर्तते । संसारिणश्च जीवा भवन्ति, मुक्ताश्च जीवा भवन्तीति समुच्चयस्यार्थः । ननु मुक्ताः पूयाः संसारिणस्तु तादृक्पूज्या न भवन्ति । तर्हि संसारिणां ग्रहणं प्राक् किमित्युपपन्नम् ? सत्त्वम् ; पूर्वं संसारिणो भवन्ति पञ्चान्मुक्ता भवन्तीति व्यवहारसंसूचनार्थं संसारिणां ग्रहणं । पूर्व कृतं स्वामिना उमास्वामिना । स्वामीति संज्ञा कथम् ? उक्तं हि आचार्योदीनां लक्षणम्—

“पञ्चाचाररतो नित्यं मूलाचारविद्व्रजः ।

चतुर्वर्णस्य संघस्य यः स आचार्य इष्यते ॥ १ ॥

अनेकनयसङ्कीर्णशस्त्रार्थव्याकृतिसमः ।

पञ्चाचाररतो ज्ञेय उपाध्यायः समाहितैः ॥ २ ॥

१०

सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो व्याख्यानादिषु कर्मसु ।

विरक्तो मौनवान् ध्यानी साधुतित्यभिधीयते ॥ ३ ॥

सर्वशास्त्रकलाभिज्ञो नानागच्छाभिवर्द्धकः ।

महातपःप्रभाभावी भट्टारक इतीष्यते ॥ ४ ॥

तत्त्वार्थसूत्रव्याख्याता स्वामीति परिपठ्यते ।

१५

अथ क्रियाकलापस्य कर्त्ता वा धुनिसत्त्वमः ॥ ५ ॥”

[नीतिसार खो० १५-१९]

अथ किं तत्पञ्चप्रकारं परिवर्तनमिति चेत् ? उच्यते—द्रव्यक्षेत्रकालअवयवभावपरिवर्तन-भेदान् परिवर्तनं पञ्चविधम् । तत्र द्रव्यपरिवर्तनं द्विप्रकारम्—नोकर्मद्रव्यपरिवर्तन-द्रव्यकर्मपरिवर्तनभेदान् । तत्र नोकर्मद्रव्यपरिवर्तनमुच्यते—औदारिकवैक्रियिकोहारकशरीरत्रयस्य पथो- २० निष्ठकस्य च ये योग्यपुत्रला एकेन जीवेन एकरिमन्समये गृहीताः स्निग्धरूक्षवर्णगन्धादिभिस्तीव्रमन्दमध्यमभावेन च यथावस्थिताः द्वितीयादिषु समयेषु निर्जीर्णाः, अगृहीतान् अनन्त-वारान् अतीत्य भिन्नांश्च अनन्तवारान् अतीत्य मध्यमगृहीतांश्च अनन्तवारान् अतीत्य, त एव पुत्रलाः तेनैव स्निग्धादिभावेन तेनैव तीव्रादिभावेन च तथावस्थितप्रकारेण च तत्स्वैव जीवस्य नोकर्मभावमापद्यते यावत् तावत् समुचितं सर्वं चेलोकस्थितं पुत्रलद्रव्यं नोकर्मद्रव्य- २५ परिवर्तनं कथ्यते ।

अथ कर्मद्रव्यपरिवर्तनमुच्यते—एकस्मिन् समये एकेन जीवेन अष्टप्रकारकर्मत्वेन ये

१ -तीति ख० । २ -द्वितः आ०, ब०, ज०, द०, व० । ३ -परिपठ्यते घा० । ४ -कला-भाणश- ला० । ५ -द्विती- आ०, द०, ब०, ज० । ६ -ननुच्यते- आ०, ब०, द०, ज०, व० । ७ एकेन जीवेन आ०, ब०, द०, ज० ।

८८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[२।१०]

पुद्गल गृहीताः समयाविकामावलिक्रमसीत्य द्वितीयादिषु समयेषु निर्जीर्णोः प्रागुक्तेन कमेण त एव पुद्गलास्तेनैव प्रकारेण तस्य जीवस्य कर्मत्वमायान्ति समुदितं यावत्तावन् कर्मद्रव्यपरिवर्तनं कथ्यते । तथा चोक्तम्—

“संख्ये वि पुग्गला सलु कप्पसो भुत्तुज्झिया य जीवेण ।

५ असहअणंतलुतो पुग्गलपरियट्ठसंसारे ॥” [वारसअणु० २५]

तथा चेष्टोपदेशः—

“भुत्तो ज्झिता सुहुमोहान्मया सर्वेऽपि पुव्वगताः ।

उच्छिद्येध्विव तेध्वय मम विज्झस्य का स्पृहा ॥” [इष्टोप० खलो० ३०]

इति नो कर्मद्रव्यपरिवर्तनं द्रव्यकर्मपरिवर्तनं च द्विविधं द्रव्यसंसारं ज्ञात्वा तद्वेतुभूतं १० मोहकर्म न कर्तव्यमिति भावः ।

अथ क्षेत्रपरिवर्तनं निरूप्यते । तथा हि—सूक्ष्मनिगोदजीवोऽपर्याप्तकः सर्वजवन्यप्रदेशातीरो लोकस्य अष्टमध्यप्रदेशान् स्वशरीरमध्ये कृत्वा उत्पन्नः, लुप्तभवप्रज्ञं जीयित्वा मृतः, स एव जीवः पुनस्तेनैव अवगाहनेन द्वौ वारावुत्पन्नश्चोद्गारावुत्पन्न इत्येवं यावद्वृत्तस्य असंख्येयभाराप्रमिताकाशप्रदेशास्तावतो वापन् तत्रैवोत्पद्य पुनः एकैकप्रदेशाधि- १५ कत्वेन सर्वलोको निजजन्मक्षेत्रत्वमुपनीतो भवति यावत्तावन् क्षेत्रपरिवर्तनं कथ्यते । तथा चोक्तम्—

“संख्वं हि लोमखेत्तं कमसो तं णत्थि जं ण उत्पणं ।

ओगाहणाए बहुसो परिममिदो खेत्तसंसारे ॥” [वारसअणु० २६]

तथा च परमात्मप्रकाशः—

२० “सो” णत्थि को पणसो चउरासीलक्खजोणिमज्झमि ।

जिणधम्मं अलहन्तो जत्थ ण इलुहल्लिओ जीओ ॥” [परमात्म० १।६५]

इति क्षेत्रपरिवर्तनमनन्तवारान् जीवश्चक्षर । तथा ज्ञात्वा जिनधर्मं सतिः कार्येति भावः ।

कालपरिवर्तनं कथ्यते—ऊत्सर्पिणीकालप्रथमसमये कोऽपि जीव उत्पन्नो निजायुः- २५ समाप्तौ मृतः, स एव जीवो द्वितीयोत्सर्पिणीकालद्वितीयसमये पुनरुत्पन्नो निजायुर्मुक्त्वा पुनर्मृतः, तृतीयोत्सर्पिणीकालतृतीयसमये पुनरुत्पन्नो निजायुर्मुक्त्वा पुनर्मृतः, चतुर्थो-

१ सर्वेऽपि पुद्गलः खलु क्रमशो भुत्तो ज्झिताश्च जीवेन । असकृदनन्तकालः पुद्गलपरिवर्तनसंसारे ॥ २ अवगाहनेन द० । ३ -यते पु -आ०, द०, ब०, ज० । ४ सर्वे हि लोकक्षेत्रं प्रमशस्त-
नान्ति यत्र चोरावन् । अवगाहनाया बहुधाः परिभ्रमन् क्षेत्रसंसारे ॥ ५ सो नास्ति कः प्रदेशः चतुरशी-
तिक्षेत्रयोगिनमध्ये । जिनधर्ममलमन् यत्र न परिभ्रमिती जीवो ॥ ६ -येषु पु- आ०, ब०, द०, ज० ।

२।१०]

द्वितीयोऽध्यायः

८९

तसर्पिणीकालचतुर्थसमये पुनरुत्पन्नो निजायुर्मुक्त्वा पुनर्मृतः । एवं सर्वात्सर्पिणीसमयेषु
जन्म गृह्णाति तथा सर्वोत्सर्पिणीसमयेषु मरणमपि गृह्णाति । यथा सर्वेषूत्सर्पिणीसमयेषु
जन्ममरणानि गृह्णाति तथा सर्वेष्ववसर्पिणीसमयेषु जन्मानि मरणानि च गृह्णाति ।
एतावता कालेन एकं कालपरिवर्त्तनं भवति । एवंमन्तानि कालपरिवर्त्तनानि जीवेन
कृतानि । तथा चोक्तम्—

५

“ओसपिणि-अवसपिणि-समयाबलियासु निरवसेसासु ।

जादो मरिदो बहुसो भमणेण दु कालसंसारे” ॥१॥” [वारस अणु० २९]

एषविषकालपरिवर्त्तनमपि जितस्वामिसम्यक्स्वरहितेन जीवेन क्रियते । यदा तु
जितस्वामिसम्यक्त्वं जीवो गृह्णाति तदा सर्वसामग्रीं प्राप्य मुक्तो भवति । तेन कारणेन
जितस्वामिसम्यक्त्वमुपादेयमिति भावार्थः । तथा चोक्तम्—

१०

“कौलु अणाइ अणाइ जिउ भवसापरु वि अणत्तु ।

जीवे विण्णि ण पत्ताइ जिणुसामिउ सम्मच ॥१॥” [परमात्मप्र० २।१४३]

इदानीं मधपरिवर्त्तनोत्कीर्तनं क्रियते । मधपरिवर्त्तनं चतुर्गतिपरिभ्रमणम् । तत्र
तावन्नरकगतिपरिवर्त्तनमुच्यते । नरकगतौ दशवर्षसहस्राणि जघन्यमायुः । केनचित् प्राणिना
दशवर्षसहस्रप्रमितमायुः प्रथमनरके मुक्तम् । पुनर्भ्रमणं कृत्वा तादृशमायुस्तत्रैव नरके मुक्तम् १५
एवं पुनर्भ्रमणा तृतीयवारेऽपि तादृशमायुर्मुक्तम्, एवं चतुर्थोदिवारेषु तादृशमायुर्दशवर्षसह-
स्राणां यावन्तः समयास्तावतो वाराश्च एष जीवस्तादृशमायुर्मुक्ते । परचादेकैकसमया-
धिकमायुः पुनः पुनर्भ्रान्त्या मुक्ते यावत्त्रयस्त्रिंशत् सागरोपसाणि परिपूर्णानि भवन्ति ।
समयाधिकतया यदि परिपूर्णान्यायुःपि भवति तदा गणनीयानि भवन्ति, अधिकतया तु
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपसाण्यपि न गणनीयानि भवन्ति । इदानीं तिर्यग्भवः सम्भाव्यते । स एव २०
जीवस्तिर्यक्त्वेऽन्तर्हृत्तुष्टोपः उत्पन्नः पुनर्भ्रान्त्या अन्तर्हृत्तुष्टोरुत्पद्यते । एवं तृतीयचतुर्थ-
पञ्चमादिवारान् तिर्यक्त्वेऽन्तर्हृत्तुष्टोरुत्पद्यते यावदन्तर्हृत्तुष्टोपः समयाः परिपूर्णं भवन्ति ।
तत्पश्चात् एकैकसमयाधिकायुर्मुत्पद्यते । यावत्त्रीणि पल्यानि परिपूर्णानि भवन्ति तावत्तिर्यग्भ-
वपरिवर्त्तनं परिपूर्णं भवति । तत्रापि समयाधिकतया ये मवो गृहीतः स गण्यते, अन्यथा-
गृहीतो भवो न गण्यत इत्यर्थः । यथा तिर्यग्भवपरिवर्त्तनं सूचितं तथा मनुष्यभवपरिवर्त्तनं २५
ज्ञातव्यम् । देवगतिपरिवर्त्तनं तु नरकगतिपरिवर्त्तनवत् बोद्धव्यम् । अत्रायं विरोधः—देवगतौ
उपरिमैत्रेदेयकसम्बन्धेकश्चित्सागरोपमपर्यन्तसमयाधिकतया परिवर्त्तनं ज्ञातव्यम् । तथा
चोक्तम्—

१ जन्ममरणं ५— आ०, ब०, द०, ज०, १ २ एवं आ०, ब०, द०, ज०, ४, १० आ० । ३ कालः ...
परिवर्त्तितं ४० । ४ उत्सर्पिण्यवसर्पिणिसमयाबलिकासु निरवसेसासु । जातो मृतो बहुसो भ्रमणेन
तु कालसंसारे ॥ ५ कालोऽनादिः अनादिर्बीजः भवसागरोऽप्यनन्तः । जीवेन द्वे न प्राप्ते विना
स्वामी सम्यक्त्वम् ॥

१२

९०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[२।१०]

“भिरषादिजहृणादिसु नावदि उवरिस्त्रिया दु मेवेखा ।

मिच्छत्संसिदेण दु बहुसो वि भवद्दिदी भमिदा ॥” [वास अणु० २८]

एवं भवपरिवर्तनं मिथ्यात्वमूलकारणं विहाय परमानन्दपदं^१ यियासुना मिथ्यात्वं परिहृत्य अनन्तसौख्यकारणमोक्षपदप्रदायकसम्यक्त्वादिकमाराधनीयम् । भवमध्ये तु किमप्य-

५. पूर्व नारीति भावार्थः । उक्तञ्च—

“अत्रास्ति जीव न च किञ्चिदभुक्तमुक्तं स्थानं त्वया निखिलतः परिशीलनेन ।

तत्केवलं विगलिताखिलकर्मजालं स्पृष्टं कुतूहलधिया न हि जातु धाम ॥”

[यश० पृ० ४० २७१]

इदं सुमापितं क्षेत्रपरिवर्तनेऽपि योजनीयम् ।

१०. इदानीं भावपरिवर्तनं कथ्यते—परन्वेन्द्रियसंक्षिपर्योप्तकुट्टेर्जीवरयः सर्वजघन्यां स्वयोग्यां ज्ञानावरणप्रकृतेः स्थितिमन्तःकोटीकोटिसंज्ञां स्वीकुर्वतः कषायाध्यवसायस्थानान्य-संख्येयलोकप्रमितानि संख्यातासंख्यातानन्तभागवृद्धि-संख्यातासंख्यातानन्तगुणवृद्धिरूपपट-स्थानपतितानि तत्स्थितियोग्यानि भवन्ति । तत्रान्तःकोटिकोटिस्थितौ सर्वजघन्यकषाया-ध्यवसायस्थाननिमित्तानि, अनुभागाध्यवसायस्थानान्यसंख्येयलोकप्रमितानि भवन्ति । प्रकृति-

१५ स्थितिबन्धानुभागप्रदेशस्वरूपनिरूपणपरेयं गाथा—

“पैयडिद्वि विअणुभागपदेसमेदादु चदुविधो बंधो ।

जोगा पयडिपदेता द्विदिअणुभागा कसायदो होति ॥१॥” [मूलाचार्या० १२२१]

तथा श्लोक्तम्—

“प्रकृतिः परिणामः स्याद् स्थितिः कालावधारणम् ।

२० अनुभागे रसो ज्ञेयः प्रदेशः प्रचयात्प्रकः ॥ २ ॥” []

एवमन्तःकोटीकोटिसंज्ञां सर्वजघन्यां स्थितिं स्वीकुर्वतः सर्वजघन्यं च कषाया-ध्यवसायस्थानं स्वीकुर्वतः सर्वजघन्यमेव अनुभागस्थानमनुभवस्थानं कर्मरसास्वादनस्थानञ्च स्वीकुर्वतो मिथ्यापट्टेर्जीवस्य तद्योग्यां ज्ञानावरणस्थित्यनुभागोपितं सर्वजघन्ययोगस्थानं भवति । तेषामेव स्थितिरसकषायानुभागस्थानां द्वितीयमसंख्येयभागवृद्धिसहितं योगस्थानं २५ भवति । एषश्च तृतीयादिषु अनन्तभागवृद्धयनन्तगुणवृद्धिरहितानि चतुःस्थानपतितानि श्रेण्यसंख्येयभागप्रमितानि योगस्थानानि भवन्ति । तथा तामेव स्थितिं तदेव कषायाध्यवसाय-स्थानञ्च स्वीकुर्वतः द्वितीयमनुभागाध्यवसायस्थानं भवति । तस्य च द्वितीयाणुभागाध्यवसाय-स्थानस्य योगस्थानानि पूर्ववद्वेदितव्यानि । एवं तृतीयाणुनुभागाध्यवसायस्थानेष्वपि आ असंख्ये-

१ नरकादिजघन्यादिषु यावत् उपरिमविवेकानि । मिथ्यात्वसंभितेन तु बहुशोऽपि भव-स्थितिः भ्रमिता ॥ २ यियासतां मि- आ०, ब०, द०, ब०, । ३ प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशमेदादु चदुविधो बन्धः । योगात् प्रकृतिप्रदेशो स्थित्यनुभागे कषायतो भवति ॥ ४ -मनुभावा- ता० ।

२।११]

द्वितीयोऽध्यायः

९१

यलोक्परिसमाप्तेर्योगस्थानानि भवन्ति । एवं तामेव स्थितिमापद्यमानस्य द्वितीयं कथायाध्यवसा-
 यस्थानं भवति । तस्यापि द्वितीयस्यापि कथायाध्यवसायस्थानस्यापि अनुभवाध्यवसायस्थानानि
 योगस्थानानि च पूर्ववद्देक्षितव्यानि । एवं तृतीयादिष्वपि कथायाध्यवसायस्थानेष्वपि
 अ(आऽ)संख्येयलोक्परिसमाप्तिवृद्धिक्रमो वेदितव्यः । उक्ताया जघन्यायाः स्थितेः समया-
 धिकायाः कथायादिस्थानानि पूर्ववत् एकसमयाधिकक्रमेण आ उत्कृष्टस्थितेश्चिदास्तागारोपमको- ५
 टीकोटिपरिमितायाः कथायादिस्थानानि वेदितव्यानि । अनन्तभागवृद्धिः, असंख्येयभागवृद्धिः,
 संख्येयभागवृद्धिः, संख्येयगुणवृद्धिः, असंख्येयगुणवृद्धिः अनन्तगुणवृद्धिः, इमानि षट्स्था-
 नानि वृद्धिः(त्रेः) । हानि(ने)रपि तथैव अनन्तभागवृद्धयनन्तगुणवृद्धिरहितानि चत्वारि स्था-
 नानि ज्ञातव्यानि । एवं यथा हानावरणकर्मपरिवर्तनमुक्तं तथाऽन्येषामपि सप्तानां कर्मणां
 मूलप्रकृतीनां परिवर्तनं ज्ञातव्यम् । उत्तरप्रकृतीनामपि परिवर्तनक्रमो ज्ञातव्यः । तदेतत्सर्वं १०
 समुदितं भाषपरिघटनं भवति । तथा चोक्तम्—

“सच्या पयडिदिदिओ अणुभागपदेसवंवठाणाणि ।

मिच्छत्तसंसिदेण य ममिदो पुण भावसंसारे” ॥” [चारत्स० गा० २९]

एवं भावसंसारः सर्वोऽपि मिध्यात्वमूढः सूरिमिः सूचितो भवति । तदेवं ज्ञायते
 मिध्यात्वसरक्षमन्यत्यापं नास्ति । उक्तञ्च समन्तभद्रस्वामिना— १५

“न सम्यक्त्वसमं किञ्चित् त्रैकाल्ये त्रिजगत्तयपि ।

श्रेयोऽश्रेयश्च मिध्यात्वसमं नान्यत्तनूभृताम् ॥” [रत्नक० श्लो० २४]

एवंविधात् पञ्चप्रकारात् संसारपरिवर्तनाद्ये मुक्तस्ते सिद्धाः प्रोच्यन्ते । अत्र कर्मसाम-
 ध्यंसूचनार्थं दोहकमिदमुच्यते—

“कम्मइं दिठ्ठणचिक्कणइं गरुणइं वज्जसमाइं ।

२०

णाणवियक्खणु जीवडउ उप्पहि पाडहि ताइं ॥” [परमात्मप्र० १।७८]

तदपि नैकान्तेन वर्तते ।

“कंत्थवि यल्लिओ जीवो कत्थवि बलिपाइं होंति कम्माइं ।

जीवस्स य कमस्स य पुज्जणिवद्दाइं वैराइं ॥” []

अथ ये संसारिणो जीवाः प्रोक्तास्ते कति प्रकारा भवन्तीति प्रश्ने द्विप्रकारा भवन्तीति २५
 द्विप्रकारसूचनार्थं सूत्रमिदमाहुराचार्याः—

समनस्कामनस्काः ॥ ११ ॥

१ सर्वमुदितं भा- भा०, ब०, ज,० व० । २ “जीवो मिच्छत्तवसा ममिदो पुण भावसंसारे ।”
 चारत्स० । ३ सर्वाः प्रकृतिस्थितयः अनुभागप्रदेशावस्थानानि । मिध्यात्वसंश्रितेन च ग्रथितः पुनः
 भावसंसारे ॥ ४ कर्माणि दृढपनचिक्कणानि गुह्यकाणि वज्रसमानि । हानविचक्षणं जीवमुत्पद्ये पातयन्ति
 तानि ॥ ५ कुत्रापि बडवान् जीवो कुत्रापि बलवन्ति भवन्ति कर्माणि । जीवस्य च कर्मणश्च पूर्वनिब-
 दानि वैराणि ॥

९३

तत्त्वार्थवृत्तौ

[२।१२-१३]

- मनश्चित्तं तद्विप्रकारम्-द्रव्यभावमनोभेदात् । पुद्गलविपाकिर्मोदशोपेक्षं द्रव्यमनः ।
वीर्यान्तरायनोद्भिन्त्र्यावरणक्षयोपशमापेक्षया आत्मनो विशुद्धिर्भावयनः । ईदृग्विधेन मनसा
वर्तन्ते ये ते समनस्काः । न विद्यन्ते पूर्वोक्तं द्विप्रकारं मनो येषां ते अमनस्काः । समनस्काश्च
अमनस्काश्च समनस्काऽमनस्का द्विप्रकाराः संसारिणो जीवा भवन्ति । अत्र द्वन्द्वसमासे
५ गुणदोषविपारकत्वात् समनस्कशब्दस्य अर्चितत्वम्, गुणदोषविचारकत्वाभावात् अमनस्क-
शब्दस्य अनर्चितत्वम् । “यन्वाचर्तितं द्वयोः” [कात० २।५।१३] इति वचनात् समनस्क-
शब्दस्य पूर्वनिपातः ।

भूयोऽपि संसारिजीवप्रकारपरिधानार्थं सूत्रमिदमाचक्षते आचार्यः—

संसारिणस्त्वसंस्थावराः ॥ १२ ॥

- १० संसारो विद्यते येषां ते संसारिणः । त्रसनामकर्मोद्भावादितवृत्तयस्त्रसाः, न पुनः
प्रत्यन्तीति त्रसाः मारुतादीनां त्रसत्वप्रसक्तेः गर्भादिषु स्थावरत्वप्रसक्तेश्च । स्थावरनाम-
कर्मोद्भापोपजनितविशेषाः स्थावराः, न पुनः तिष्ठन्तीत्येवं शीलाः स्थावराः, तथा सति मारुता-
दीनामपि त्रसत्वप्रसक्तिः । “कसिपिसिमासीशस्थाप्रमदाश्च” [कात० ४।४।४७] इत्यनेन
वस्तुतयेन रूपमेवं सिद्धम् । त्रसाश्च स्थावराश्च त्रसस्थावराः संसारिणो जीवा भवन्ति ।
१५ ननु ‘संसारिणो मुक्ताश्च’ इत्यत्र संसारिप्रहणं वर्त्तत एव पुनः संसारिप्रहणमनर्थकम् ;
इत्याह—सत्यम् । तेनैव पूर्वोक्तसंसारिप्रहणेनैव यदि संसारिप्रहणं सिद्धं तर्हि ‘समनस्काऽमनस्काः’
अस्मिन्सूत्रे यथासंख्यत्वात् संसारिणः समनस्का भवन्ति मुक्ता अमनस्का भवन्ति इत्येवमर्थः
सञ्जायते । तत्त्वार्थसम्भावनमनुपपन्नम् । तस्मात् समनस्काऽमनस्काश्च ये संसारिणो वर्त्तन्ते
तवपेक्षया पुनः संसारिप्रहणम्, अन्यथा संसारिशब्दप्रहणमन्तरेण ‘त्रसस्थावराः’ इति यदि
२० सूत्रं क्रियते तथापि संसारिणस्त्रसाः मुक्ताः स्थावरा इत्यपि अनुपपन्नोऽर्थः समुत्पद्यते । तेन
कारणेन ‘संसारिणस्त्वसंस्थावराः’ इति सूत्रं कृतम् । ते संसारिणो द्विप्रकारा भवन्ति त्रसाः
स्थावराश्च । द्वीन्द्रियादाराभ्य अयोगकेवलपर्यन्तास्त्रसाः । तस्मात्कारणात् चलनाऽचलनापेक्षा^३
त्रसस्थावरत्वं न भवति । किं तर्हि ? कर्मोद्भापेक्षं त्रसस्थावरत्वं भवति । तेन कारणेन
त्रसनामकर्मोद्भावशुक्तास्त्रसाः, स्थावरनामकर्मोद्भावशयतिनः स्थावरा इत्युच्यन्ते । त्रसाणा-
२५ मत्पत्स्वरत्वात् सधोपयोगसम्भवेन अर्चितत्वाच्च पूर्वनिपातः ।

त्रसस्थावरेषु त्रसानां पूर्वप्रहणम्, स्थावराणां पश्चादप्रहणम् इत्यनुक्रममुल्लङ्घ्य एके-
न्द्रियाणामतिबहुपक्षव्याभावात् स्थावरभेदात् (न) पूर्वमेवाहुः—

पृथिव्यसेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

- पृथिवी च आपश्च तेजश्च वायुश्च वनस्पतिश्च पृथिव्यपृथ्वेजोवायुवनस्पतयः । तिष्ठन्ति
३० इत्येवं शीलाः स्थावराः । एते पृथिव्यादय एकेन्द्रियजीवविशेषाः स्थावरनामकर्मोद्भावात् स्थावराः

१ कर्मोद्भावोदादित— आ०, ब०, द०, ज० । २ तथा मा— आ०, ब०, द०, ज० ।
३ -येष्वं त्र- आ०, ब०, द०, ज० । ४ पूर्वप्र- आ०, ब०, द०, ज०, ता०, व० ।

२।१३]

द्वितीयोऽध्ययः

९३

कथ्यन्ते । ते तु मत्त्येकं चतुर्विधाः—पृथिवी, पृथिवीकायः, पृथिवीकायिकः, पृथिवीजीवः ।
 आपः, अप्कायः, अप्कायिकः, अप्जीवः । तेजः, तेजःकायः, तेजःकायिकः, तेजोजीवः ।
 वायुः, वायुकायः, वायुकायिकः, वायुजीवः । वनस्पतिः, वनस्पतिकायः, वनस्पतिकायिकः,
 वनस्पतिजीव इति । तत्र अप्वादस्थिता धूलिः पृथिवी । इम्रकादिः पृथिवीकायः । पृथिवी-
 कायिकजीवपरिहृतत्वात् इष्टकादिः पृथिवीकायः कथ्यते मृतमनुष्यादिकायकत् । तत्र स्थावर- ५
 कायनामकर्मादयो नास्ति, तेन तद्विराधनायामपि दोषो न भवति । पृथिवीकायो विद्यते यत्त्य
 स पृथिवीकायिकः । इन् विषये ईको वाक्यः । तद्विराधनायां दोष उत्पद्यते । विमृष्टगती
 प्रवृत्तो यो जीवोऽद्यापि पृथिवीमध्ये नोत्पन्नः समयेन समयद्वयेन समयत्रयेण वा यावद्ना-
 शारकः पृथिवी कायत्वेन यो गृहीष्यति प्राप्तपृथिवीनामकर्मादयः कर्मणकाययोगस्थः स
 पृथिवीजीवः कथ्यते । बद्धिश्च पृथिवीभेदाः । तथाहि—

१०

“मृत्तिका बालिका चैव शर्करा चोपलः शिला ।

लवणायस्तथा ताम्रं त्रणु सीसकमेव च ॥ १ ॥

रूप्यं सुवर्णं वज्रश्च हरितालं च हिङ्गुलम् ।

मनःशिला तथा तुत्थमञ्जनं च प्रवालकम् ॥ २ ॥

क्षीरोलकाभ्रकं चैव मणिमेदाश्च वादराः ।

१५

गोमेदो रुजकोऽङ्गुश्च स्फटिको लोहितप्रभः ॥ ३ ॥

वैडूर्यो चन्द्रकान्तश्च जलकान्तो रविप्रभः ।

गैरिकश्चन्दनश्चैव चर्वरो बफ एव च ॥ ४ ॥

मोचो मसारगल्पश्च सर्व एते प्रदर्शिताः ।

संख्याः पृथिवीजीवाः मुनिभिः ज्ञानपूर्वकम् ॥५॥” [] २०

बालिकश्च रुक्षैश्चा नशुद्भवा । शर्करा परुषरूपा, ज्यस्त्रचतुरस्त्रादिरूपा । उपलो वृत्तपाषाणः ।
 शिला बृहत्पाषाणः । त्रणु वज्रम् । अञ्जनं सौवीराञ्जनम् । “क्षीरोलका अभ्रवालुका चिक्यचिक्य-
 रूपा । गोमेदः कर्कसेनमणिः गोरोचनावर्णः । रुजको राजवर्त्ममणिरतसीपुष्पवर्णः । “अङ्गुः

१ इह आदेशः । २ “पुटवी प सक्करा वाह्मणा य उवले सिला य लोण्णसे । अय
 तंय तउय सीसगा, रूप्यं सुवज्रे य वेरे य ॥ हरिताले हिङ्गुलए, मणोशिला सीसगंऽञ्जन पवले ।
 भनभपहलऽम्भषाह्वय, वायरकाए मणिविहाणा ॥ गोमेदवज्रे य रवए, अङ्गे फलिदे य लोहियरुसे
 य । मरगाय मसारगल्ते, सुयमायेग इंदनीले य ॥ चंदणमवेणलिए, जलकंते चैव मूरकंते य । एए
 खरपुटवीए नामं छत्तीसयं होति ॥” —आचा० वि० गा० ७३-७६ । “मृत्तिका वाह्मणा
 चैव.....” —तरवार्यसा० इच्छो० ५८-६२ । ३ —आमंगानसु- आ०, ६०, ७०, ८० । —आज्ञासु-
 भा० । ४ छत्रपा- अ० । ५ डीरो- अ०, ६० । फिरी- त०, सर० । ६ —वत्तो म- आ०, ६०, ७० ।
 —वत्तिम- अ० । ७ अञ्जकः आ०, ८०, ९०, १०० ।

९४

तत्त्वार्थवृत्तौ

[२।१४]

- पुलकमणिः प्रवालवर्णः । स्फटिकमणिः स्वच्छरूपः । रोहितप्रभः पद्मरागः । वैडूर्यं मयूरकण्ठवर्णम् । जलकान्तं उदकवर्णः । रविप्रभः सूर्यकान्तः । नैरिको कंधिराक्यमणिः नैरिकवर्णः । श्वन्दनः श्रीखण्डसमगन्धवर्णो मणिः । वर्वरो मरकतमणिः । यकः पुष्करामणिः यकवर्णः । मोचो नीलमणिः कदलीपत्रवर्णः । मसारगंधो मसृणपापामणिः, विद्रुममणिवर्णः ।
- ५ शर्करोपलशिलावज्रप्रवालवर्जिताः शुद्धपृथिवीविकाराः । शेषाः स्वरपृथिवीविकाराः । एतेष्वेव च पृथिव्यष्टकमन्तर्भवति । तत्किम् ? मेवादिशैलाः, द्वीपाः, विमानानि, भवनानि, वेदिकाः, प्रतिमाः, तोरणस्तूपचैत्यवृक्षजम्बूशालमलिधातव्यः, रत्नाकरादयश्च ।

एवं विलोडितं यत्र तत्र यिन्निर्मं यस्मादिगलितं जलमाप उच्यते । अप्कायिकजीव-परिहृतमुष्णं च जलम् अप्कायः प्रोच्यते । अप्कायो विद्यते यस्य स अप्कायिकः । अपः १० कायत्वेन यो गृहीष्यति विमहगतिप्राप्तो जीवः स अप्जीवः कथ्यते ।

इतस्ततो विक्षिप्तं जलादिस्निग्धं वा प्रचुरभस्मप्राप्तं वा मन्नाक्तेजोमात्रं तेजः कथ्यते । भस्मादिकं तेजसा परित्यक्तं शरीरं तेजस्कायो निरूप्यते । तद्विराधने दीपो नास्ति, स्थावरकाय-नामकर्मोदयरहितत्वात् । तेजः कायत्वेन गृहीतं येन सः तेजस्कायिकः । विमहगतौ प्राप्तो जीवस्तेजोमध्येऽवतरिष्यन् तेजोजीवः प्रतिपाद्यते ।

- १५ वायुकायिकजीवमन्मूर्च्छनोचितो वायुर्वायुमात्रं वायुरूप्यते । वायुकायिकजीवपरिहृतः सदा विलोडितो वायुर्वायुकायः कथ्यते । वायुः कायत्वेन गृहीतो येन स वायुकायिकः कथ्यते । वायुं कायत्वेन गृहीतुं प्रस्थितो जीवो वायुजीव उच्यते ।

सार्द्रः क्षिप्तो मिश्रो मर्दितो वा लप्तादिव्यनस्पतिरूप्यते । शुष्कादिव्यनस्पतिर्वनस्पति-कायः । जीवसहितो वृक्षादिव्यनस्पतिर्कायिकः । विमहगर्षी "सत्यां वनस्पतिर्जीवः वनस्पति-२० जीवो भण्यते ।

प्रत्येकं चतुर्षु भेदेषु मध्ये पृथिव्यादिकं कायत्वेन गृहीतवन्तो जीवा विमहगतिं प्राप्ताश्च प्राणिनः स्थावरा ज्ञातव्याः, तेषामेव पृथिव्यादिस्थावरकायनामकर्मोदयसद्भावात्, न तु पृथिव्यावयः पृथिवीकायादवश्च स्थावराः कथ्यन्ते, अजीवत्वात् कर्मोदयभावाभावाच्च ।

एतेषां कति प्राणाः ? स्पर्शनेन्द्रियप्राणः, कायबलप्राणः, उच्छ्वासा-निश्वासाप्राणः, २५ आयुःप्राणश्च, चत्वारः प्राणाः सन्ति । तेनैते पञ्चतयेऽपि स्थावराः प्राणिन उच्यन्ते ।

यद्येते स्थावराः, तर्हि व्रसा उच्यन्ताम् । ते के इति प्रश्ने स्वमिदमुभावा-मिनः प्राहुः—

श्रीन्द्रियादपस्त्रसाः ॥ १४ ॥

१ रुधिराकारम्— अ०, ब०, द०, ज० । २ -गल्लो ग— उ० । ३ मेघपर्वतादि अ०, ब०, द०, ज० । ४ -कर्मरहि— वा०, ब० । ५ सत्यां वनस्पतिर्जीवो भ— वा०, ब० । ६ -दयाभा-वान्च अ०, ब०, द०, ज० । ७ -वरमा— प्रा०, ब०, द०, ता०, ज० ।

२।१४]

द्वितीयोऽध्यायः

९५

हे इन्द्रिये स्पर्शनरसनलक्षणे यस्य स द्वीन्द्रियः । द्वीन्द्रिय आदिष्वेषां ते द्वीन्द्रियादयः । त्रस्यन्तीति त्रसाः । द्वीन्द्रियादयः पञ्चेन्द्रियपर्यन्ताः कथ्यन्ते । स्पर्शनरसनयुक्त द्वीन्द्रियाः—कुक्षिक्रमयः । शङ्खा वादनहेतवः । जुलकाः जुलकशङ्खाः । घराटकाः कपर्दकाः । अक्षा महाकपर्दकाः । अरिष्टवालकाः शरीरसमुद्भवतन्वाकारवालकाः । गण्डुवालकाः किठुसुलकाः । महालवा अलसका इति यावत् । शम्बूकाः सामान्यजलशुक्तयः । उधुशङ्खा इति प्रमाचन्द्रः । ५ शुक्तयो मुक्ताफलहेतवः, अन्याश्च शुक्तयः । पुलविका रक्तपा जलौकस इति यावत् । आदिशब्दात् त्रणकृमयः गुंवडकृमयो नस्यादयो ज्ञातव्याः । त्रीन्द्रियाः स्पर्शनरसनघ्राणसहिताः—कुत्थवः उद्देहिकाः । पृथ्विका गोभिकाः । खर्जूरकाः कर्णशलाकाः, शतपत्रपरनाम्नी(म्यः) । इन्द्रगोपकाः रक्तकीटाः, इन्द्रवधूटिकाऽपरनाम्ना (मानः) । यूका लिङ्गाः । मत्तुणाः पिपीलिकाः^१ सुंयपरनामिकाः । चतुरिन्द्रियाः स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःसहिताः—दंशा वनमत्तिका- १० ऽपरनामानः । मशका मशकेतराश्च मक्षिकाः प्रसिद्धाः । पतङ्गाश्च प्रसिद्धाः । कीटा गोर्वरकीटाः रुधिरकीटादयश्च । भ्रमराः पटपदाः । मधुकर्यो मधुसक्षिकाः । गोमक्षिकाः वगायिकाः विश्वम्भराः । लृताः कोलिका इति यावत् ।

* पञ्चेन्द्रियाः स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रसहिताः—अष्टायिकाः सर्पगृहकोफिताः ब्राह्मण्यादयः । पोतायिकाः^२ मार्जारविगर्भविशेषः पोतः, तत्र कर्मवशादुत्पत्त्यर्थमाय आगमनं पोतायः, पोतायो विद्यते येषां ते पोतायिकाः, अस्यर्थ इको वाच्यः । श्वनार्जसिंहव्याघ्रचित्रकादयोऽनावरणजन्मानः । जरायिकाः—जालवत्याणिपरिवरणं विततमांसरुधिरं जरायुः कथ्यते, तत्र कर्मवशादुत्पत्त्यर्थमाय आगमनं जरायः, जरायुरेव जरः, तत्र आयः जरायः, जरायो विद्यते येषान्ते जरायिकाः, पृथेदरादित्यात् युलोपः । गोमहिषीमनुष्यादयः सावरणजन्मानः । रसायिकाः रसो घृतादिस्तत्र चर्मादियोगे आय आगमनं विद्यते २० येषां ते रसायिकाः । * प्रथमधातून्वा वा रसायिकाः ।

“रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।” [अष्टाङ्गह- १ । १३]

इति वचनात् रसः प्रथमो धातुः । ते^३ सूक्ष्मत्वात् वक्तुं न शक्यन्ते । संस्वेदः प्रस्वेदः, तत्र भवाः संस्वेदिमाः “एवमादिवात्” [भावार्थे इमप्रत्ययः । चक्रवर्ति- कक्षाशुत्यप्रास्तेऽपि सूक्ष्मत्वाद् वक्तुं न शक्यन्ते । सम्मूर्च्छिमाः, समन्तात् पुद्गलानां मूर्च्छेनं २५ संपातोभवनं सम्मूर्च्छः तत्र सवाः सम्मूर्च्छिमाः । इमप्रत्ययः पूर्ववत् । सपुन्दिरगोर्लुत्यनु- प्यदयोऽपि सम्मूर्च्छेनादुत्पद्यन्ते । उक्तञ्च—

“शुक्रसिंघाणकश्लेष्मकर्णदन्तमलेषु च ।

अत्यन्ताशुचिदेशेषु सद्यः सम्मूर्च्छना भवेत् ॥” []

१ —काः कर्णशलाकाभू- आ०, ब०, द०, अ० । २ —नाश मा- आ०, ब०, द०, ज० । ३ —महाकृदध- आ० १ ४ तेन नू- आ०, ब०, द०, अ० । ५ —नुरदुरगो- ता० । ६ —गोबु- द० । ७ —देहेतु आ०, ब०, द०, ज० । ८ —नोम- आ०, ब०, द०, ज० ।

९६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[२।१५-१६]

उद्भेदिमाः—उद्भेदनमुद्भेदः, भूमिकावृत्तापाणादिकं मित्वा ऊर्ध्वं निस्सरण-
मुद्भेदः, उद्भेदो विज्ञते येनान्ते उद्भेदिमाः, अत्रास्त्यर्थे इमप्रत्ययः । यथा रत्नानि भङ्गत्वा
केनचिद् बुद्धिरो निष्कासितः । वप्यादिमाः—उपेत्य गत्वा पश्यते जायते यस्मिन्नित्युपपादः,
देवनारकाणां जन्मस्थानम्, तत्र भवा वप्यादिमाः । प्रमादिनां दुष्परिणामवशात् तेषामनप-

५. वर्त्यायुषामपि हिंसोत्पद्यते, न तु ते श्रियन्ते । तथा चोक्तम्—

“स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं हिनस्वात्मा कषापवान् ।

पूर्वं प्राप्यन्तराणान्तु पश्चात्स्याद्वा न वा वधेः ॥” []

अन्यथा सालिसिकथो मत्स्यः कथं सतपं नरकं गतः ? “प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं
हिंसा ॥” [त० सू० ७।१३] इति च वक्ष्यति । एते प्रसाधतुर्विधा भवन्ति ।

१०. एतेषां कति प्राणा भवन्ति ? द्वीन्द्रियस्य द्वे इन्द्रिये, आयुः, क्लृप्त्वात्मनिश्वासः कायबलं
वाग्वलमेते पटप्राणाः भवन्ति । त्रीन्द्रियस्य षट् पूर्वोक्ताः प्राणेन्द्रियाधिकाः सप्तप्राणा भवन्ति ।
चतुरिन्द्रियस्य सप्त पूर्वोक्ताः अक्षुरिन्द्रियाधिकाः अष्टप्राणा भवन्ति । पञ्चेन्द्रियस्य तिरश्चोऽसंखि-
नोऽष्टौ पूर्वोक्ताः श्रोत्रेन्द्रियाधिका नवप्राणा भवन्ति । पञ्चेन्द्रियसंज्ञितिर्यम्कृतुष्वेदेवनारकाणां
नव पूर्वोक्ता मनोजलाधिका दशप्राणा भवन्ति ।

१५. अथ “द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः” इति सूत्रेन्द्रियसंख्या न कथिता, तानि कति भवन्तीति
प्रश्ने सूत्रमिदमाहुराचार्याः—

पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

कर्मसहितस्य जीवस्य स्वयमर्थान् गृहीतुमशक्तस्य अर्थग्रहणव्यापारे सहकारीणि इन्द्रि-
याणि भवन्ति । तानि तु इन्द्रियाणि पञ्चैव भवन्ति नाधिकाति, न च न्यूनानीति । परिभाषा-
२० सूत्रमिदम् । पायुषस्यवचःपाणिपादास्थयानि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यप्यर्थोपपन्नाम् ? इत्याह—
सत्यम् । उपयोगप्रकरणे उपयोगसाधनानां स्पर्शनादीनामेव पञ्चानां बुद्धीन्द्रियाणामेवात्र
ग्रहणम्, न क्रियासाधनानां पादवादीनां ग्रहणमत्र वर्तते, कर्मेन्द्रियाणां पञ्चेति निष्पन्नाभावात् ।
अहोपाङ्गनामकर्मनिष्पादितानां सर्वेषामपि क्रियासाधनत्वं वर्तते एव, तेन कर्मेन्द्रियाणि
पञ्चैव न भवन्ति किन्तु बहून्पि वर्तन्ते, तेनानवस्थानं पञ्चसंख्यायाः ।

२५. स्पर्शनादीनां पञ्चानामिन्द्रियाणामन्तर्धेदप्रकटनार्थं सूत्रमिदमावसृते विचक्षणाः—

द्विविधानि ॥ १६ ॥

द्वौ विधौ प्रकारौ येषामिन्द्रियाणां तानि द्विविधानि द्विप्रकारणीत्यर्थः । कौ तौ द्वौ
प्रकारौ द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियञ्चेति ।

१ -यः उपपा- त० । २ रत्नं म- व० । ३ दूर्ध्वको नि- व० । ४ प्राणान्त- भा०, व०,
ज०, वा०, व० । ५ उद्भूतोऽर्थं स० सि० ७।१३ । ६ वाक्यः ग्राह । “वाक्यमिन्द्रियाण्युपस्थानि कर्मे-
न्द्रियाण्याहुः ।” -संक्षेपक० २६ । ७ -द्रव्यतान् व०, ज० । ८ -साधकानां-भा०, व०, ज० ।

२।१७-१९]

द्वितीयोऽध्यायः

९७

तत्र द्रव्येन्द्रियस्वरूपनिरूपणार्थं सूत्रमिदं भणत्याचार्यः—

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

‘निर्वृत्त्येते निष्पाद्यते कर्मणा या सा निर्वृत्तिः । बाह्यभ्यन्तरभेदात् सापि द्विविधा । तत्र बाह्या निर्वृत्तिरुच्यते—चक्षुरादिषु मसूरिकादिसंस्थानरूप आत्मप्रदेशेषु इन्द्रियव्यपदेशाच्चुपः प्रतिनियतसंस्थानतामकर्मोदयापादितादस्याविशेषः पुद्गलप्रचये यः सा बाह्या ५ निर्वृत्तिरुच्यते । मसूरिकादिसंस्थानात् परतः उत्तेशाकुलसंक्षेपभागप्रमितानां शुद्धानामावरणक्षयोपशमविशिष्टानां सूक्ष्मपुद्गलप्रदेशसंश्लिष्टानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानेनाऽवस्थितानामात्मप्रदेशानां^२ वृत्तिरभ्यन्तरनिर्वृत्तिः कथ्यते । तथा उपक्रियते निर्वृत्तेरुपकरणः क्रियते, येन तदुपकरणम् । तदपि द्विविधम्—बाह्याभ्यन्तरभेदान् । तत्र बाह्यमुपकरणं शुक्लकृष्णगोलवृक्षीन्द्रियोपकरणं पद्मपटलकर्णपालिकादिरूपं बाह्यमुपकरणम् । शुक्लकृष्णादि- १० रूपपरिणतपुद्गलमण्डलमभ्यन्तरमुपकरणम् ; एवं बाह्याभ्यन्तरा च निर्वृत्तिः, बाह्यमभ्यन्तरं चोपकरणं द्रव्येन्द्रियमुच्यते ।

इदानीं भावेन्द्रियस्वरूपं निरूपयन्ति—

लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

लभनं^३ लब्धिः, लब्धिश्च उपयोगश्च लब्ध्युपयोगौ, एतौ द्वौ भावेन्द्रियं भवतः । १५ इन्द्रशब्देन आत्मा उच्यते तस्य लिङ्गमिन्द्रियमुच्यते । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सत्यात्मनोऽर्थग्रहणे शक्तिः लब्धिरुच्यते । आत्मनोऽर्थग्रहणे अणोऽर्थग्रहणे प्रवर्तनमर्थग्रहणे व्यापरणमुपयोग उच्यते । ननु इन्द्रियफलमुपयोगः, तस्य इन्द्रियफलभूतस्य उपयोगस्य इन्द्रियत्वं कथम् ? इत्याह—सत्यम् । कार्यस्य कारणोपचारात् । यथा घटपटाद्याकारपरिणतं विज्ञानमपि घटपटादिरुच्यते तथा इन्द्रियार्थमाहक उपयोगोऽपि इन्द्रियमुच्यते । २०

अथ इन्द्रियाणां संज्ञाप्रतिपादनार्थं सूत्रमिदमाहुः—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

आत्मना कर्तृभूतेन स्पर्श्यतेऽर्थः कर्मतापन्नोऽनेन कारणभूतेन स्पर्शनेन तत्स्पर्शनम् । अथवा स्पर्शतीति स्पर्शनम् । “कृत्यवृटोऽन्यत्रापि” [का० सू० १।५।१२] इति कर्त्तरि युट् । एवं सत्यत आत्माण्यतेऽर्थोऽनेनेति रसनम् । रसयत्यर्थमिति वा रसनम् । घ्रायते गन्ध २५ उपादीयते आत्मना अनेनेति घ्राणम् । जिघ्रति गन्धमिति वा घ्राणम् । चष्टे परयत्यर्थान् आत्मा अनेनेति चक्षुः । चष्टे इति वा चक्षुः । श्रूयते आमना शब्दो युष्मते अनेनेति श्रोत्रम् । शृणोतीति वा श्रोत्रम् । स्पर्शतश्च रसनञ्च घ्राणञ्च चक्षुश्च श्रोत्रञ्च स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि । एतानि इन्द्रियाणि पञ्च स्पर्शनादिसंज्ञानि भवन्ति ।

१ निर्वृत्त्येते ता० । २ -तां प्रष्टु- आ०, उ०, व०, ब० । ३ लभनं ता०, व०, आ०,

व०, ब० ।

१३

९८

तत्त्वार्थधूली

[२।२०-२३]

अथेदानीं पञ्चानामिन्द्रियाणामनुक्रमेण विषयप्रदर्शनार्थं सूत्रमिदं भुवन्त्याचार्योः—

स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्मदर्थाः ॥ २० ॥

सृष्टयत इति स्पर्शः, स्पर्शयुक्तोऽर्थः । रस्यते रसः, रसयुक्तोऽर्थः । गन्ध्यते गन्धः, गन्धयुक्तोऽर्थः । वर्ण्यते वर्णः, वर्णयुक्तोऽर्थः । शब्द्यते इति शब्दः, शब्दपरिणतपुद्गलः ।

५ अथवा स्पर्शनं स्पर्शः, रसनं रसः, गन्धनं गन्धः, वर्णनं वर्णः, शब्दनं शब्दः इति भाषमात्रेऽपि । स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च शब्दश्च स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दाः । एते पञ्च तदर्थाः तेषां स्पर्शनादीनामिन्द्रियाणामर्थस्तदर्था इन्द्रियविषया इत्यर्थः ।

अथ ईषदिन्द्रियमाहं विषयमुपदिशन्ति—

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

१० 'अस्पृष्टाद्यबोधनं श्रुतमुच्यते । तत् श्रुतमस्पृष्टज्ञानम् । अनिन्द्रियस्य ईषदिन्द्रियस्य नोइन्द्रियाऽपरान्तश्चित्तस्य अर्थो विषयो भवति । यस्येन्द्रियस्य योऽर्थो प्राप्नोति भवति स विषय उच्यते । समनस्कस्य आत्मनो मनस्तत्र प्रवर्तते । अथवा श्रुतज्ञानविषयोऽर्थः श्रुतमुच्यते । तत् श्रुतमनिन्द्रियस्य चेतसो विषयो भवति । अनिन्द्रियस्य स विषयः कस्माद् भवति ? श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमात् मनोऽवलम्ब्यनज्ञानप्रवर्तनाच्च । अथवा श्रुतज्ञानं १५ श्रुतमुच्यते । तत् श्रुतमनिन्द्रियस्य अर्थः प्रयोजनं भवति । तेन कारणेनेदं प्रयोजनं मनसः स्वतन्त्रतया साध्यमित्यर्थः ।

अथेदानीं स्पर्शनादीनामिन्द्रियाणां स्वासिन उच्यन्ते—

वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥ २२ ॥

वनस्पतिरन्ते येषां पृथिव्यमेजोवायूनां ते वनस्पत्यन्ताः, तेषां वनस्पत्यन्तानां पृथिव्यग्रे-
२० जोषायुवतस्पतीनां पञ्चानां स्वावराणामेकं स्पर्शनेन्द्रियं भवति । कस्मात् ? वीर्यान्तरायरपर्शनेन्द्रियावरणक्षयोपशमात् शेषेन्द्रियसर्षपातिरपह्नोदयात् शरीरतमिकर्मलाभावष्टम्भादेकेन्द्रियजातिनाभक्तमोक्षियवशाच्च ।

अथेदानीं रसनादीनामिन्द्रियाणां स्वासिन उच्यन्ते—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥ २३ ॥

२५ आदिशब्दः प्रत्येकं प्रयुज्यते । तेनायमर्थः—कृमिरादिर्येषां शङ्खशुक्लिनह्यादीनां ते कृम्यादयः । पिपीलिका मुनी^३ आदिर्येषां यूकालिक्षावृक्षिकरोभ्यादीनां ते पिपीलिकादयः । भ्रमर आदिर्येषां दंशमशककीटपतङ्गादीनां ते भ्रमरादयः । मनुष्य आदिर्येषां गोमहिषमृगसिंहव्याघ्रमस्तथसर्पश्वेतोदीनां ते मनुष्यादयः । कृम्यादयश्च पिपीलिका-
३० दयश्च भ्रमरादयश्च मनुष्यादयश्च कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादयः । तेषामेकैकवृद्धानि,
एकेन एकेन वृद्धानि अधिकानि एकेकवृद्धानि । “वीप्सायां पदस्य” [शा० ङ३० २।३।८]

१ अष्टवृद्धाव—आ०, ब०, द० । २ -नामता—ता० । ३ मुनी आ—ता० । ४ -इधेन-कादी—द० । -इधेनकाकादी—आ०, ज० ।

२।२४-२५]

द्वितीयोऽध्यायः

९९

इति द्विवचनम् । कृम्यादीनां स्पर्शनं भवत्येष रसनमधिकं भवति । पिपीलिकादीनां स्पर्शनरसने भवत एव घ्राणमधिकं भवति । भ्रमरादीनां स्पर्शनरसनघ्राणानि भवत्येव चक्षुरधिकं भवति । मनुष्यादीनां स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःषि भवत्येव श्रोत्रमधिकं भवति ।

तत्र स्थावरभेदात् द्विविधेषु इन्द्रियभेदात् पञ्चविधेषु च संसारिजीवेषु ये पञ्चेन्द्रिया अनुक्तमेदाः तद्भेदसूचनार्थं सूत्रमिदमाहुराचार्याः—

५

संज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

सह मनसा वर्तन्ते ये ते समनस्काः सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा । संज्ञा विद्यते येषां ते संज्ञिनः । ये समनस्कास्ते संज्ञिन उच्यन्ते । ते तु पञ्चेन्द्रिया एव । अर्थाद्वेकेन्द्रियादयश्चतुरिन्द्रियपर्यन्ताः संमूर्च्छन्तीति पञ्चाः पञ्चेन्द्रियाश्च असंज्ञिनो भवन्ति । संज्ञिनां शिक्षालापग्रहणादिलक्षणा क्रिया भवति । 'असंज्ञिनां शिक्षालापग्रहणादिकं न भवति । असंज्ञिनामपि अनादिकाऽलविषया- १०
नुभवनाभ्यामदाढ्यादाहारभयमैद्युनपरिमहलक्ष्णोपलक्षिताप्रतप्तः संज्ञाः अभिलाषप्रवृत्त्या-
दिकञ्च संगच्छत एव, किन्तु शिक्षालापग्रहणादिकं न पठते ।

'अथ संसारिणां 'सर्वा गतिः शरीरसम्बन्धाद्' भवति । शरीरे च मुक्ते सति सूतो प्राप्तायामुत्तरशरीरार्थगमनं जीवस्य न सञ्जच्छते शरीराभावात् सिद्धयत्' इत्यरेकायां सूत्रमिदमाहुराचार्याः—

१५

विग्रहगतौ कमयोगः ॥ २५ ॥

विग्रहः शरीरम्, तदर्थं गतिर्विग्रहगतिः, तस्यां विग्रहगतौ । कर्ममर्यादाः कर्मयोगः । यदा आत्मा एकं शरीरं परित्यज्य उत्तरशरीरं प्रति गच्छति तदा कर्मणशरीरेण सह योगः सञ्जातवर्तते । तेनायमर्थः—कर्मणशरीराधारेण जीवो गत्यन्तरं गच्छति । अथवा विरुद्धो ग्रहो ग्रहणं विग्रहः, कर्मशरीरग्रहणेऽपि नो कर्मलक्षणशरीरपरित्याग इत्यर्थः । विग्रहेण गतिः २०
विग्रहगतिः । एकस्य परिक्षारेण द्वितीयस्य ग्रहणेन गतिर्विग्रहगतिः, तस्यां विग्रहगतौ । तर्हि कर्मयोगः क इति चेत् ? उच्यते—निश्चितशरीराङ्गुलीजभूतं कर्मणं वपुः कर्म इति कथ्यते । तर्हि योगः कः ? वाङ्मनसकायवर्गणाकारणभूतं जीवप्रदेशपरिस्पन्दनं योगः कथ्यते । कर्मणा विहितो योगः कर्मयोगः स कर्मयोगो विग्रहगतावुत्तरशरीरग्रहणे भवति । तेन कर्म-
योगेन कर्मकृतात्मप्रदेशपन्दनेन कृत्वा कर्मादानं देशान्तरसंक्रमणञ्च भवतीति स्पष्टार्थः । २५

अत्राह कश्चित्—जीवपुद्गलानां गतिं कुर्वतां देशान्तरसंक्रमणं विमयाकाशप्रदेशकमवृत्त्या भवति, आहोस्विदविशेषेण 'अक्रमेणापि भवति इत्याशङ्क्यां सूत्रमिदमाहुराचार्याः—

१ अन्वेषामाणि सं- आ०, ब०, ज०, द० । २ -रतिद्राभ- आ०, ब०, ज०, द० ।

३ -हणल- आ०, ब०, ज०, द० । ४ सर्वगतित- आ०, ब०, द०, ज० । ५ -न्याम- ता० ।

६ -गतौ भ- ता० । ७ अनुक्रमे- आ०, ब०, द०, ज० ।

१००

• तत्त्वार्थपूतौ

[२।२६-२७]

अनुश्रेणि गतिः ॥ २६ ॥

लोकस्य मध्यप्रदेशावारण्य ऊर्ध्वमधरातिर्यक्च व्योमप्रदेशानामनुक्रमेण संस्थितानामावलिः श्रेणिर्भवति । अनु श्रेणेनतिक्रमेण अनुश्रेणि । अत्र अव्ययीभावः समासः ।

उक्तञ्च “पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभाव इत्यते ।” [काव० २।५।१४] जीवानां

५ पुद्गलानाञ्च गतिर्गमनं भवति । कथं गतिर्भवति ? अनुश्रेणि श्रेण्यनतिक्रमेण इत्यर्थः ।

ननु पुद्गलानामाधिकारोपि नास्ति जीवाधिकारे पुद्गलस्य गतिः कथमत्र लभ्यते ?

सत्यम् । गतिधिकारेऽपि पुनर्गतिप्रवृत्तिं पुद्गलस्यापि गतिप्रवृत्तिर्वाच्यम् । कोऽसौ गत्यधिकारः ?

“विग्रहगतौ कर्मयोगः” [त० सू० २।२५] इत्यत्र गतेर्ग्रहणं वर्तते । तथा च आगामिनि

सूत्रे जीवग्रहादत्र पुद्गलग्रहणं लभ्यते । किं तदागामिसूत्रम् ? “अविग्रहा जीवस्य”

१० [त० सू० २।२७] इति । तर्हि चन्द्रसूर्यादीनां ज्योतिष्काणां भेरुप्रदक्षिणावसरे श्रेणि-

रहिता गतिर्दृश्यते । तथा देवविद्याधरचारणादीनां च विभ्रेणिगतिर्दृश्यते—श्रेणिं विनापि

गतिर्विलोक्यते, किमर्थमुच्यते श्रीमद्भिरतिरनुश्रेणि भवतीति ? सत्यम् ; कालनियमेन

देशनियमेन चात्र गतिर्वेदितव्या । कोऽसौ कालनियमः, को वा देशनियम इति चेत् ?

उच्यते—प्राणिनां मरणकाले भवान्तरग्रहणार्थं या गतिर्भवति सिद्धान्ताश्चोर्ध्वगमनकाले च

१५ गतिर्भवति सा गतिरनुश्रेण्येव भवति । देशनियमस्तु—ऊर्ध्वलोकाद्या अधोगतिर्भवति,

अधोलोकाद्या ऊर्ध्वगतिर्भवति तिर्यग्लोकस्या अधोगतिर्भवति । तिर्यग्लोकाद्या ऊर्ध्व-

गतिश्च भवति सा अनुश्रेण्येव भवति । पुद्गलानाञ्च या लोकान्तप्रापिका गतिर्भवति सापि

निश्चयादनुश्रेण्येव भवति । इतरा तु गतिर्यथायोग्यं भवतीति ।

अथ पुनरपि गतिप्रकारपरिज्ञानार्थं श्रीमदुमास्वामिनः सूत्रमिदमाचक्षते—

२०

अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

विग्रहो व्याघातः, वक्रता इत्यर्थः । न विद्यते विग्रहः कुटिलता यस्यां गतौ

साऽविग्रहा, सरलगतित्यर्थः । ईदृग्विधा सरला गतिः कस्य भवति ? जीवस्य ।

जीवश्चन्दोऽत्र सामान्यार्थः । यद्यपि जीवशब्देन संसारिणो मुक्तश्च जीवश्च लभ्यन्ते

तथाप्यत्र जीवशब्देन मुक्तात्मा जीवोऽत्र ज्ञायते । कुत इति चेत् ? आगामिसूत्रे

१५ संसारिजीवग्रहणान् । किं तदागामिसूत्रम् ? “विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्थ्यः”

[त० सू० २।२८] इति । ननु ‘अनुश्रेणि गतिः’ इत्यनेनैव सूत्रेण श्रेण्यश्रेण्यन्तरसङ्क्रमण-

भावाभावसङ्गवः कथितः, किम्नेन ‘अविग्रहा जीवस्य’ इति सूत्रेण प्रयोजनम् ? इत्याह

कश्चित्, सत्यम्, पूर्वसूत्रे विभ्रेणिगतिरपि कश्चिद् भवतीति ज्ञापनार्थमिदं सूत्रं कृतम् ।

अथ यदि मुक्तात्मनोऽविग्रहगतिर्भवतीति प्रतिज्ञा क्रियते भवद्विस्तर्हि सशरी-

३० रस्य जीवस्य किं मुक्तात्मवदप्रतिबन्धिनी गतिर्भवति, आहोस्त्वित् सप्रतिबन्धापि भवतीत्या-

शङ्कायां सूत्रं प्रतिपाद्यन्त्युमास्वामिनः—

१ —रो ना—आ०, ब०, व०, अ० ।

२।२४-३०]

द्वितीयोऽध्यायः

१०१

विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्थ्यः ॥ २८ ॥

विग्रहवती वक्ता गतिः । वक्तारादवक्ता च । संसारिणः संसारिणो जीवस्य द्वे गती भवतः । अविग्रहा या अवक्ता गतिः, सा एकसमयपर्यन्तं भवति, ऐक्यसमयिकी भवति “एकसमयाऽविग्रहा” [त० सू० २।२०] इति वचनात् ।

सा अवक्ता गतिर्यदा संसारिणो भवति “तदाप्यैकसमयिक्येव यदा तु” सिद्धयतां ५ भवति तदाप्यैकसमयिक्येव । सा अवक्ता गतिरिपुगतिताम्नी भवति । यथा इषोर्वीणस्य गतिर्यमनं देशपर्यन्तं ऋज्वी भवति तथा सिद्धयतां संसारिणाञ्च अविग्रहा गतिरैकसमयिकी समानैव । विग्रहवती वक्ता गतिः संसारिणामेव भवति । तस्यास्त्रयः प्रकारा भवन्ति—पाणि-मुक्ता-साङ्गलिका-गोमूत्रिकाभेदान् । पाणिमुक्ता यथा—पाणिना तिर्यक्प्रक्षिप्तस्य द्रव्यस्य गतिरेकवक्ता, तथा संसारिणः पाणिमुक्तागतिरेकवक्ता, द्वैसमयिकी भवति । साङ्गलिका गतिर्द्विवक्ता १० यथा लाङ्गलं हलं द्विवक्ता भवति तथा संसारिणां द्विवक्ता साङ्गलिका गतिर्भवति । सा त्रैसमयिकी । गोमूत्रिका चतुर्वक्ता त्रिवक्ता गतिर्भवति । सा गोमूत्रिका गतिः संसारिणां चातुःसमयिकी भवति । अत एव आह—प्राक्चतुर्थ्यः । सा विग्रहवती गतिरचतुर्थ्यः समयेऽप्य प्राक् पूर्वं भवति । चतुर्थसमयस्य मध्ये अन्ते वा वक्ता गतिर्न भवति, गोमूत्रिकापेक्षया मध्ये अन्ते वा वक्तागतिर्न भवतीति ज्ञातव्यम् । सा चतुर्थसमये प्राञ्चलं सरलं गत्वात्पत्तिक्षेत्रे प्रविशति । १५ समयस्य ग्रहणनत्र सूत्रे नास्ति, कस्मान् समयग्रहणं क्रियते ? सत्यम् ; ‘एकसमयाऽविग्रहा’ इत्युत्तरसूत्रे समयग्रहणं वर्तते, तद्वत्सादृश्यापि समयग्रहणं क्रियते इति । यथा षष्टिका प्रोहिचिशेषाः पञ्च-या दिनेर्निष्पद्यन्ते तथा सर्वोत्कृष्टा वक्ता गतिः निष्कृष्टक्षेत्रे चातुःसमयिक्येव गतिर्भवति न अधिकसमया, स्वभावात् त्रिवक्ता गतिश्चातुःसमया एव ।

अथेदानीं ऋजुगतेः कालविशेषं दर्शयन्त्याचार्याः—

२०

एकसमयाऽविग्रहा ॥ २९ ॥

एकः समयो यस्याः सा एकसमया । न विचिन्ते विग्रहो धक्ता यस्याः सा अविग्रहा । अविग्रहा अवक्तागतिरेकसमया भवति । गतिं कुर्वतां जीवानां पुद्गलानाञ्च व्याघातरहितत्वेन अविग्रहा गतिर्लोकपर्यन्तमप्यैकसमयिकी भवति ।

अथेदानीमनादिकाले कर्मबन्धनस्य सन्तत्यां सत्यां सिध्दादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोग- २५ लक्षणोपलक्षितप्रत्ययवशात् कर्माणि स्वीकुर्वणोऽयमात्मा सर्वदा आहारको भवति, तर्हि विग्रहगताव्याहारको भवतीत्याशङ्कयां तन्निश्चयार्थं सूत्रमिदमाहुं रार्चार्याः—

एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥ ३० ॥

एकं समयं द्वौ वा समयौ त्रीन्वा समयान् प्राप्य अयं जीवो विग्रहगताव्याहारको

१ तदा एक— ४०, ४०, ४०, ४० । २ सिद्धानां ४०, ४०, ४०, ४० । ३ प्रक्षिप्त-द्रव्यस्य— ४० प्रक्षिप्तद्रव्यग— ४० । प्रक्षिप्तद्रव्यग— ४० । प्रक्षिप्तस्य द्रव्यग— ४० । ४—गतिगा— ४०, ४० । ५—हुः ४०, ४० ।

१०२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[२।३१-३२]

- भवति^१ । को नाम आहारः ? त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तिनां योग्या ये पुद्गलास्तेषां प्रहरणं स्वीकार आहार उच्यते । एवंविधस्य आहारस्य अभावो यस्य स भवत्यानाहारकः । कर्मरबीकारो हि जीवस्य निरन्तरं वर्त्तते । तेन कर्मणश्शरीरसद्भावे विद्यमाने सति उपपाद-
 क्षेत्रं मति अविग्रहायां^२ गतौ ऋज्वां गतावाहारकः, इत्येषु त्रिषु समयेषु चक्रगतिव्यादनाहारक
 ५ एव । तथा हि पाणिमुक्तायामेकवक्रायां गतौ प्रथमसमयेऽनाहारकः, द्वितीयसमये त्याहारक एव । लाङ्गलिकायां द्विवक्रायां गतौ प्रथमसमये द्वितीयसमये चानाहारकः तृतीयसमये ऋज्वां गतावाहारक एव । गोमूत्रिकायां त्रिवक्रायां गतौ प्रथमसमये द्वितीयसमये तृतीयसमये च अनाहारकः, चतुर्थसमये ऋज्वां गतावाहारक एव । इषुगतौ त्वैकसमयिक्यामाहारक एव । तथा च ऋद्धिप्राप्तस्य यतेराहारकं शरीरमाहारकमिति ।

- १० अथेदानीं शरीरान्तरप्रादुर्भावलक्षणं जन्म उच्यते । तस्य जन्मनः प्रकारान् प्रतिपाद-
 यन्ति भगवन्तः—

सम्मूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म ॥ ३१ ॥

- त्रैलोक्यमध्ये ऊर्ध्वमघस्तत्तिर्यङ् च शरीरस्य समन्तान्मूर्च्छनमवयवप्रकल्पनं सम्मू-
 र्च्छनमुच्यते । मातुरुदरे रेतःशोणितयोगरणं मिश्रणं जीवसंक्रमणं गर्भं उच्यते । अथवा मात्रा
 १५ गृहीतस्य आहारस्य यत्र प्रहरणं भवति स गर्भ उच्यते । उपेत्य पश्यते सम्पूर्णोऽवस्थते
 यस्मिन् स उपपादः, देवनाशकोत्पत्तिस्थानविशेष इत्यर्थः । सम्मूर्च्छनश्च गर्भश्च उपपादश्च
 सम्मूर्च्छनगर्भोपपादाः । एते त्रयः संसारजीवानां जन्म कथ्यते । पुण्यपापपरिणामकारण-
 कर्मप्रकारविशकोत्पन्ना एते त्रयः पदार्था जन्मप्रकारा भवन्ति ।

- अथेदानीं संसारिणां जन्माधारभूतो योनिभेदो वक्तव्य इति प्रश्ने सूत्रमिदं
 २० भुवन्त्याचार्याः—

सच्चित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तथोनयः ॥ ३२ ॥

- जीवस्य चेतनाप्रकारः परिणामश्चित्तमुच्यते । चित्तेन सह वर्त्तते सच्चित्तः । शीतः
 स्पर्शविशेषः । तेन युक्तं यद्द्रव्यं तदपि शीतमुच्यते । सम्यक्प्रकारेण धृतः प्रवेशः संवृतो
 २५ दुरपलब्ध इत्यर्थः । सच्चित्तश्च शीतश्च संवृतश्च सच्चित्तशीतसंवृताः । अथवा बहुवचनान्त-
 विग्रहे सच्चित्ताश्च शीताश्च संवृताश्च सच्चित्तशीतसंवृताः । इतरैरचितोष्णविवृतैः सह
 पर्यन्ते ये योनयस्ते सेतराः । उभयात्मक योनयो मिश्रा उच्यन्ते । के ते मिश्राः ? सच्चित्ता-
 ऽचित्तशीतोष्णसंवृतविवृता इति । चकार उक्तसमुच्चयार्थः । तेनायमर्थो लभ्यते—सच्चित्ताश्च
 मिश्रा भवन्ति अचित्ताश्च मिश्रा भवन्ति, शीताश्च मिश्रा भवन्ति, तृष्णाश्च मिश्रा भवन्ति ।
 संवृताश्च मिश्रा भवन्ति, विधृताश्च मिश्रा भवन्ति, मिश्रा अप्यन्यैः सह मिश्रा भवन्ति ।
 ३० एकमेकं जन्म प्रति एकशः तथोनयस्तेषां सम्मूर्च्छनगर्भोपपादलक्षणात् जन्मनां योनयस्त-

१ -ति वह्निविग्रहगतौ को आ०, ब०, ए०, ब० । २ गतावा— आ०, ता० । ३ उपेत्यते
 ता० । ४ दुरपेक्ष आ०, ब०, ज० ।

२।३३]

द्वितीयोऽध्यायः

१०३

योनयः । अनेन सूत्रेणोक्ता एते नव योनयो ज्ञातव्याः । ननु योनिजन्मनोः को भेदः ? आधारवेद्यमेवाह भेदः । कोऽसाधारणः, को वाच्यः ? योनय आधाराः, जन्मविशेषा आधेयाः । यस्मात्कारणान् सचित्तादिप्रदेशे स्थित्वा जीवः सम्मूर्च्छनादिना जन्मना निज-शरीराहारेन्द्रियोच्छ्वासमाधामनोयोग्यान् पुद्गलान् गृह्णाति ।

अथेदानीं सचित्तादियोनीनां स्वामित उच्यन्ते—सचित्तयोनयः साधारणशरीरा यत्न- ५
स्पतिकायिकाः । कस्मात् ? अन्योन्याश्रयत्वात् । अचित्तयोनयो देवा नारकाश्च । देवनार-
काणामुपपादः प्रदेशपुद्गलप्रचयोऽचित्तो वर्तते यस्मात् । सचित्ताचित्तयोनयो गर्भजा भवन्ति,
मातुरुदरे शुक्रशोणितमचित्तं वर्तते, आत्मा सचित्तस्तेन मिश्रत्वात् । अथवा शुक्रशोणितं
यत्र मातुरुदरे पतितं वर्तते तदुदरं सचित्तं वर्तते, तेन गर्भजाः सचित्ताचित्तलक्षणमिश्रयो-
नयः । वनस्पतेरितरे सम्मूर्च्छनजाः पृथिव्यादयोऽचित्तयोनयो मिश्रयोनयश्च । देवनारकाः १०
क्षीतोष्णयोनयः यत् उपपादयानानि कानिचिदुष्णानि वर्तन्ते, कानिचिच्छीतानि वर्तन्ते ।
तेजस्कायिका उष्णयोनयः । अपरे पृथिव्यादयः केचिच्छीतयोनयः^१ केचिदुष्णयोनयः केचि-
च्छीतोष्णमिश्रयोनयः । संतुल्योनयो देवा नारकाश्च पृथिव्यादयः पञ्च च । विवृतयोनयः
द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः । संवृतविवृतमिश्रयोनयो गर्भजा भवन्ति । एता मूलभूता नव योनयो
भवन्ति । तदन्तर्भेदाश्चतुरशीतिलक्षा भवन्ति । तदुक्तम्— १५

“णिञ्चिदरधादुत्त य तरुदह विपलिदिणसु छवेव ।

सुरगिरयतिरिय चदुरो चउदस मणुषे सदसहस्सा ॥”

[शारस० अणु० गा० ३५]

अस्यायमर्थः—नित्यनिगोदा इतरनिगोदाश्च पृथिव्येतेजोधाधश्च प्रत्येकं सप्तलक्ष-
योनयः । वनस्पतिकायिका दशलक्षयोनयः । द्वीन्द्रितास्त्रीन्द्रियश्चतुरिन्द्रियाश्च प्रत्येकं द्विलक्ष- २०
योनयः । सुरा नारकास्तिर्यञ्चश्च पृथक् चतुर्लक्षयोनयः । मनुष्याश्च चतुर्दशलक्षयोनयः ।

अथेदानीं पूर्वोक्तयोनीनां प्राणिनां केषां कीदृशं जन्म भवति ? इत्याह-क्वायां प्रथमत-
स्तावद् गर्भलक्षणजन्मभेदं दर्शयन्त्याचार्याः ।

जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥

यस्याणिमानानाथवज्जालवदावरणं प्रविततं पिरितरुधिरं तरुस्तु वस्त्राकारं जरायुरि- २५
त्युच्यते । ^१कल्लमित्यपरपर्यायः । यस्तुक्ललोदितःखिरणं परिमण्डलमुपात्तकठिन्यं मख-
छल्लीसदृशं नस्तत्त्वा स सदृशं तदण्डमित्युच्यते । यद् योनिनिर्गतमात्र एव परिस्पन्दादि-
सामर्थ्येणैतः परिपूर्णप्रतीक आवरणरहितः स पोत इत्युच्यते । जरायु जाता जरायुजाः ।
अण्डे जायन्ते स्म अण्डजाः । जरायुजाश्च अण्डजाश्च पोताश्च जरायुजाण्डजपोताः, तेषां
जरायुजाण्डजपोतानाम् । एतेषां त्रयाणां गर्भो भवति । एते त्रयो गर्भयोनयो भवन्ति इत्यर्थः । ३०

१ —यः केचिच्छीतोष्ण- हा०, व० । २ नित्येतत्तादृशं दश त्रसदश विकृतेन्द्रियेषु
यदूच्यते । सुरनरकतिर्षु चत्वारो चतुर्दश मनुष्ये शतसंज्ञाणि ॥ ३ कल्ल- आ०, व०, क०, ज० ।

१०४

तत्त्वायंभूतो

[२।३४-३६]

तत्र जरायुजा मनुष्यादयः । अण्डजाः सर्पशकुन्तादयः । पोताः प्रकटयोनयश्च मार्जारादयः ।

यद्येतेषां गर्भलक्षणं जन्मोच्यते तद्युपपादः केषां सञ्जायत इति^१ प्रश्नतः सूत्रं प्राहुराचार्याः—

देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

- ५ देवानां भवनवासिनां व्यन्तराणां व्योतिष्काणां कल्पोपपन्नकल्पनादीतानाञ्च चतुर्णि-
कायानां जन्म उपपादो भवति । पल्यद्वोपरि हंसमूलद्रव्यमध्ये सञ्जायते इत्यर्थः । तथा
नारकाणाञ्च जन्म उपपादो भवति । कण्डहरकच्छत्रकपिष्ठं द्रुमशरथानेषु तेषामधोमुखानामुपरि
पावानामुत्तिर्भवति, ततस्तेऽधः पतन्ति । तत्त्वरूपयग्रे^२ भव्यते ।

अथापरेषां प्राणिनां किं जन्म भवतीति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः सूरयः—

- १० शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३५ ॥

गर्भजेभ्य औपपादिकेभ्यश्च ये अन्ये त एकेन्द्रियविकलेन्द्रिया जरायुजादिचर्जितास्ति-
र्यङ्मनुष्याश्च शेषा इत्युच्यन्ते । तेषां सम्मूर्च्छनमेव जन्म भवति । एतानि त्रीण्यपि सूत्राणि
उभयतो निर्णयकराणि ज्ञातव्यानि । कोऽसत्तु भवतो निर्णयः ? जरायुजाण्डजपोतानामेव
गर्भो भवति, गर्भ एव च जरायुजाण्डजपोतानां भवतीति प्रथमयोगनिर्णयः । देवनारकाणा-

- १५ मेयोपपादो भवति, उपपाद एव च देवनारकाणामेव भवतीति द्वितीययोगनिर्णयः । शेषाणामेव
सम्मूर्च्छनं भवति, सम्मूर्च्छनमेव शेषाणां भवतीति तृतीयसूत्रनिर्णयः ।

अथ तेषां त्रिविधजन्मतो संसारिणां सकृद्गृहीतबहुभेदनवयोनित्तिकल्पानां शुभनाम-
कर्मोद्यनिष्पादितानि कर्मबन्धफलमुक्त्यधिकरणानि शरीराणि कानि भवन्तीति प्रश्ने योगोऽय-
मुच्यते भगवद्भिः—

- २० औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

औदारिकनामकर्मोद्यनिमित्तमौदारिकम् । चक्षुरादिप्रहणोचितं स्थूलं शरीरमौदा-
रिकशरीरमित्युच्यते । उदारं स्थूलमिति पर्यायः । उदरे भवं वा औदारिकम् । उदारं स्थूलं
प्रयोजनमस्येति वा औदारिकम् । विविधं करणं विक्रिया । विक्रिया प्रयोजनं यस्य तद्
वैक्रियिकम् । वैक्रियिकनामकर्मोद्यनिमित्तम्^३ अष्टगुणैश्वर्ययोगादेकाऽनेकस्थूलसूक्ष्मशरीर-

- २५ करणसमर्थमित्यर्थः । सूक्ष्मशरीरं जिनजन्मादिकालेऽपि देवानां न कापि गच्छति । उत्तर-
शरीरं त्वनेकमेकं वा जिनोत्सयादीं सर्वत्र गच्छति । आहारकनामकर्मोद्यनिमित्तमा-
हारकम् । तस्येदं स्वरूपम्— सूक्ष्मपदार्थपरिज्ञानार्थमसंयमपरिहारार्थं वा प्रमत्तसंयतेन
आह्रियते उत्पाद्यते निष्पाद्यते निर्वर्त्यते यत् तदाहारकम् । आहारकशरीरं किल प्रमत्त-
संयतेनेव निष्पाद्यते । प्रमत्तसंयतस्य यदा सूक्ष्मपदार्थं सन्देह उपपद्यते संयमविचारे वा

१ इत्यतः प्रा- ता० । २ -छिद्रसरितेषु स्या- भा०, ब०, इ०, ज० । -छिद्रस-
व० । ३ वक्ष्यति भा०, ब०, इ०, ज०, घ० । ४ -काणां भ- भा०, ब०, इ०, ज० । ५ -निर्णयः
भा०, ब०, इ०, ज० । ६ अधिमामहिसादयोऽप्यो गुणाः ।

२३७-३९]

द्वितीयोऽध्यायः

१०५

सन्देह उत्पद्यते तदा स चिन्तयति—‘तीर्थङ्करपरमदेशदर्शनं विनाऽयं सन्देहो न विनश्यति । स भगवान् अत्र क्षेत्रे नास्ति । किं क्रियतेऽस्माभिः’ इति चिन्तां कुर्वन्ने प्रमत्तसंयते मुनी सति तस्य तालुप्रवेशे रोमाप्रस्य अष्टमो भागश्छिद्रं वर्त्तते, तस्मात् हस्तप्रमाणं पनपटित-
स्कटिकषिम्बाकारं पुत्तलकं निर्गच्छति । तत्पुत्तलकं यत्र कुत्रापि क्षेत्रे तीर्थङ्करपरमदेशो ५
गृहस्थो दीक्षितः छात्रस्यः केवली वा यत्र वर्त्तते तत्र गच्छति । तच्छरीरं स्पृष्ट्वा पश्चा-
दायाति । तेनैव तालुछिद्रेण तस्मिन्मुनौ प्रविशति । तथा तस्य मुनेः सन्देहो विनश्यति,
मुक्षी च भवति । इत्याहारकशरीरस्वरूपम् । तैजसनामकर्मोदयनिमित्तं यपुरतेऽन्तर्मादिकं
यत्तत् तैजसम् । तेजसि वा भयं तैजसम्, सर्वप्राणिषु वर्त्तते एव । कर्मणनामकर्मोदय-
निमित्तं कर्मणम्, कर्मणां कर्म वा कर्मणम् । कर्मणां समूहो वा कर्मणम् । सर्वेषां
शरीराणां कर्मैव निमित्तं वर्त्तते यद्यपि तथापि प्रसिद्धिवशात् यिषिष्टविषये वृत्तिर्ज्ञातव्या । १०
कर्मणोऽपि निमित्तं कर्म इत्यर्थः ।

अथौदारिकं शरीरं चक्षुरादिभिरिन्द्रियैरुपलभ्यते उदारत्वात्तदेतरेषां शरीराणां
कस्मात्सैर्लब्धिर्न भवतीति स्फुटं शृष्टा इव स्वामिनः प्राहुः—

परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

औदारिकात् सूक्ष्मरूपात् परं वैक्रियिकं सूक्ष्मं भवति । वैक्रियिकात् परमाहारकं सूक्ष्मं १५
भवति । आहारकात् परं तैजसं सूक्ष्मं भवति । तैजसात् परं कर्मणं शरीरं सूक्ष्मं भवति ।

‘यदि परं परं सूक्ष्मं तर्हि परं परं प्रदेशैरपि क्षीनं भविष्यति’ इत्याशङ्कायां
सूत्रमिदमाहुस्मास्वामिनः—

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदेशेभ्यः प्रदेशाः परमाणुभ्यः, परं परमसंख्येयगुणं भवति । कथं प्राक्, कस्मात् २०
प्राक् ? तैजसात् तैजसशरीरात् । औदारिकाद् असंख्येयगुणपरमाणुकं वैक्रियिकं भवति ।
वैक्रियिकादाहारकर्मसंख्येयगुणपरमाणुकं भवति । कोऽसौ गुणकारः ? पल्लयोपमा-
संख्येयभागेन श्रेण्यसंख्येयभागेन वा गुणकारो ज्ञातव्यः । उत्तरोत्तरस्य बहुप्रदेशत्वेऽपि
सूक्ष्मत्वं लोहपिण्डवत् ज्ञातव्यम् । पूर्वपूर्वस्य अल्पप्रदेशत्वेऽपि स्थूलत्वं तूलनिचयवद्
शोभ्यम् । २५

तर्हि तैजसकर्मणयोः शरीरयोः प्रदेशाः किं समा वर्त्तन्ते, आहोस्वित् कश्चिद्
विशेषोऽस्ति ? इति प्रश्ने योगमेतं प्रतिपादयन्ति—

अनन्तगुणे परे ॥ ३९ ॥

परे तैजसकर्मणे द्वे शरीरे अनन्तगुणे भवतः । आहारकशरीरात्तैजसं शरीरं प्रदेशै-
रनन्तगुणं भवति । तैजसाच्छरीरात्कर्मणं शरीरं प्रदेशैरनन्तगुणं जायते । कोऽसौ ३०

१ —संख्येयगुणं— १०, २०, ३०, ४०, ५०, ६०, ७०, ८० । २ तूलवत् ३०, ४०, ५० ।

१४

१०६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[२४०-४३]

गुणकः ? अभव्यानामनन्तगुणं तैजसम् सिद्धोनामनन्तभागं तैजसम् । तैजसाच्च अनन्त-
गुणं कर्मणमेवं ज्ञातव्यम् ।

‘यदि तैजसकर्मण्योः शरीरयोरनन्ताः प्रवेशाः सन्ति तर्हि तैजसकर्मणश्शरीरसहितो
जीवो यदा विप्रवृत्तिं करोति तदाऽपरेण रूपादिसता पदार्थान्तरेण जीवस्य गतिप्रतिबन्धो

५ मविष्यति, गच्छतः कुम्भस्य कुड्यादिनाऽवरोधवत्’ इत्यारेकयां योगप्रसूताचक्षते—

अप्रतीयाते ॥ ४० ॥

येन तैजसकर्मणे द्वे शरीरे वंशपटलादिना अप्रतीयाते प्रतिस्खलनरहिते भवतः मूर्तिमता
पदार्थेन व्यापाररहिते भवतः इत्यर्थः । ननु वैक्यिकाद्वारकयोरपि शरीरयोः प्रतिपातो न
वर्तते किमुच्यते तैजसकर्मण्योरेव प्रतीयातरहितत्वम् ? इत्याह—सत्यम् ; यथा तैजसकर्मण्योः

१० शरीरयोरालोकात्तादपि सर्वत्र प्रतीयातो न वर्तते, तथा वैक्यिकाद्वारकयोरपि प्रतीयाता-
भावः सर्वत्र नास्तीति ।

अथ तैजसकर्मण्योः शरीरयोरेतावानेष विशेषो वर्तते, आहोस्वित् कश्चिदन्योऽपि
विशेषो वर्तते ? इत्यतः प्राहुराचार्याः—

अनादिसम्बन्धे च ॥ ४१ ॥

१५ अनादावनादिकाले जीवेन सह सम्बन्धः संयोगो यथोक्तैजसकर्मण्योस्ते द्वे अनादि-
सम्बन्धे । चकारात् पूर्वपूर्वतैजसकर्मण्योः शरीरयोर्विनाशादुक्तोत्तरयोस्तैजसकर्मण्योः
शरीरयोरुत्पादाच्च पृच्छाद् बीजवत् बीजौद् वृक्षवच्च कार्यकरणसद्भावः । सन्तत्या अनादि-
सम्बन्धे विशेषोपेक्षया सादिसम्बन्धे चेत्यर्थः । यथा द्वि-औदारिकवैक्यिकाद्वारकाणि त्रीणि
शरीराणि जीवस्य कदाचित्कानि भवन्ति, कदाचित् भवानि कदाचित्कानि, तथा तैजस-
२० कर्मण्ये द्वे शरीरे जीवस्य कदाचित्कानि न भवतः । किं तर्हि ? ते द्वे नित्यं भवत इत्यर्थः ।
कियत्कालपर्यन्तं नित्यं भवतः ? यावत् संसारो न क्षीयते तावत्पर्यन्तं भवत इत्यर्थः ।
यथा जीवस्य कर्मणश्शरीरं नित्यं वर्तते तथा तैजसमपि शरीरं नित्यं वर्तत इति तात्पर्यम् ।

तर्हि ते तैजसकर्मणे द्वे शरीरे किं कस्यचित् भवतः, किं कस्यचित् भवतः,
आहोस्विदविशेषेण सर्वस्थापि प्राणिवर्गस्य भवत इत्यारेकयां सूत्रमिदमाहुः—

२५

सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वस्य निरक्षणेपस्य संसारिणो जीवस्य तैजसकर्मणे द्वे अपि शरीरे भवत इत्यर्थः ।

अथ संसारिजीवस्य सर्वशरीरसम्प्राप्तिसद्भावे विशेषोऽयमुच्यते भगवद्भिः—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्याचतुर्भ्यः ॥ ४३ ॥

१ भव्यानामन- अ०, ब०, द०, ज० । २ रजसपटला- अ०, ब०, द०, ज० ।

३ अनादी बीवेन सा० । अनादी अनादिकालेन जी- ब० । ४ बीजवृक्ष- आ०, ब०, द०, ज० ।

५ तर्हितैज-आ०, ब०, द०, ज०, द० । ६ -कस्यचित्- आ० ।

२।४४-४७]

द्वितीयोऽध्यायः

१०७

ते तैजसकर्मणे द्वे शरीरे आर्द्वयं तानि तदादीनि । भाष्यानि विकल्पनीयानि
पृथक् कर्तव्यानि । युगपत् समकालम् । एकस्य जोषस्य । कियत् पर्यन्तम् ? आ पदुर्भ्यः
चत्वारि शरीराणि यावत् । कस्यचिज्जीवस्य विमहगत्यसरे तैजसकर्मणे द्वे शरीरे भवतः ।
कस्यचिज्जीवस्य तैजसकर्मणौदारिकाणि त्रीणि भवन्ति । कस्यचिज्जीवस्य तैजसकर्मण-
वैक्रियिकाणि त्रीणि शरीराणि भवन्ति । कस्यचिज्जीवस्य तैजसकर्मणौदारिकाहारकाणि ५
चत्वारि शरीराणि भवन्ति । एकस्य युगपत् पञ्च न भवन्तीत्यर्थः । यस्य आहारकं शरीरं भवति
तस्य वैक्रियिकं न भवति, यस्य वैक्रियिकं भवति तस्याहारकं न भवतीति विशेषो ह्येयः ।

अथ पुनरपि शरीरविशेषपरिहानार्थं वचनमिदमुच्यते—

निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४४ ॥

इन्द्रियद्वारेण शब्दादिविषयाणामुपलब्धिरुपभोगः । उपभोगान्निष्क्रान्तं निरुपभोगम् । १०
अन्ते भवमन्त्यम्, कर्मणश्शरीरमित्यर्थः । विमहगतावपि कर्मणं शरीरं सत्तारूपेण आत्मनि
तिष्ठति, न तु शब्दादिविषयं गृह्णाति, इत्येन्द्रियनिर्मुक्त्यभावात् । ननु तैजसशरीरमपि निरुप-
भोगं वर्तते, किमुच्यते कर्मणं शरीरं निरुपभोगम् ? इत्याह—सत्यम् । तैजसं शरीरं योगनि-
मित्तमपि न भवति कथमुपभोगानिमित्तं अविष्यतीत्यलभेतद्विचारेण ।

अथोच्छ्रक्षणेपु जन्मसु अमूनि पञ्च शरीराणि प्रादुर्भवन्ति, तर्हि किमविशेषेण आहु- १५
र्भवन्ति आहौस्विदस्ति कश्चिद्विशेषः ? इति प्रश्ने वचनमिदमुच्यते—

गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यम् ॥ ४५ ॥

गर्भे जातं गर्भजम् । सम्मूर्च्छनाजातं सम्मूर्च्छनजम् । गर्भजञ्च सम्मूर्च्छनजञ्च गर्भसम्मू-
च्छनजम्, समाहारे द्वन्द्वः । यद् गर्भजं शरीरं यच्च सम्मूर्च्छनजं शरीरं तत्सर्वमाद्यमौदारिकं
ज्ञातव्यम् । अथवा, गर्भञ्च सम्मूर्च्छनञ्च गर्भसम्मूर्च्छने, ताभ्यां जातं गर्भसम्मूर्च्छनजम् । २०
तद्यौपपादिकं कीदृशं भवतीत्याशङ्कयामाह—

औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥ ४६ ॥

उपपादे भवमौपपादिकं देवगारकशरीरम्, तत्सर्वं शरीरं वैक्रियिकं ज्ञातव्यम् ।
यद्यौपपादिकं वैक्रियिकं तद्यौपपादिकं शरीरं किं सर्वथा वैक्रियिकं न भवतीति प्रश्ने
सूत्रमिदं प्रतिपादयन्ति सूरयः—

२५

लब्धिप्रत्ययश्च ॥ ४७ ॥

तपोविशेषात्सञ्ज्ञाता ऋद्धिप्राप्तिर्लब्धिरुच्यते । लब्धिः प्रत्ययः कारणं यस्य शरीरस्य
तल्लब्धिप्रत्ययं वैक्रियिकं शरीरं भवति । न केवलमौपपादिकं शरीरं वैक्रियिकं भवति,
किन्तु लब्धिप्रत्ययं लब्धिकारणोत्पन्नं शरीरं वैक्रियिकं कस्यचित् पञ्चगुणस्थानवर्तित्तो मुने-
र्भवतीति वेदितव्यम् । उत्तरवैक्रियिकशरीरस्य कालः स्थितिर्जघन्येनोत्कर्षेण चान्तर्मुहूर्तो ३०

१ -पदुः- ८१०, ४० । २ गर्भजातं ६०, ज० । ३ समाहारद्वन्द्वसमाधः ४० ।

१०८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[२।४८-४९]

भवति । तर्हि तीर्थङ्करजन्मादौ नन्दीरवरचैत्याख्यादिगमने यज्ञो वेलां विना तत्सम्वाध्य कर्म कथं कर्तुं तन्मय इत्याह—सत्यम् ; घटिकाद्वायुपयुं परि अन्यदन्यन्छरीरं वैक्रियिका उत्पादयन्ति , द्वित्रपञ्चनीकन्दोमयपरवर्लानतन्तुन्यायेनोत्तरशरीरेष्वात्मप्रदेशातन्तुमुहूर्त-
 ५ किमपि कष्टं भविष्यति ? न भविष्यति, प्रत्युत सुखं भवति । उक्तञ्च—
 'स्वर्गोर्गवर्गप्रसिताश्चर्गोऽप्युदीच्यदेहाक्षुस्तैः प्रसक्तः ।

अर्हत्प्रभौ व्यक्तविचित्रभावो भजत्विमां प्राणतजिष्णुरिदमाम् ॥' [मति.सा.२।१२१]

किमेतद्वैक्रियिकमेव उच्यते— भवति आहोस्विदन्यदपि शरीरं लब्धिप्रत्ययं भवतीति प्रते सूत्रमिदमाहुः—

१०

तैजसमपि ॥ ४८ ॥

तैजसमपि शरीरं लब्धिप्रत्ययं भवति, लब्धिनिमित्तं स्यात् । तैजसं शरीरं द्विभकारं भवति—निःसरणात्मकम्, अनिःसरणात्मकञ्च । तत्र निःसरणात्मकस्य तैजस-
 शरीरस्य स्वरूपं निरूप्यते—कश्चित् यतिरुपचारिवो वर्तते । स तु केनचित् विराधितः स न
 यदाऽतिकुद्धो भवति तदा वामस्कन्धाञ्जीवप्रदेशसहितं तैजसं शरीरं बहिर्निर्गच्छति । तद्
 १५ द्वादशयोजनदीर्घं तवयोजनविस्तोर्णं काहलाकारं जाव्यव्यमानाग्निपुञ्जसदृशं दाक्षं वस्तु
 परिवेष्ट्यावलिष्ठे । यदा तत्र चिरं तिष्ठति तदा दाक्षं वस्तु भस्मसात्करोति । व्याघ्रुष्ट्य यति-
 शरीरे प्रविशन् सन् तं यत्समि विनाशयति । एतत्तैजसं शरीरं निःसरणात्मकमुच्यते । अनिः-
 सरणात्मकं त्वौदारिकवैक्रियिकाहारकशरीराभ्यन्तरवर्तिनं तेषां त्रयाणामपि दीप्तिहेतुकं भवति ।

अयेदानीमाहारकशरीरस्वरूपनिर्णयार्थं तत्त्वभिन्निरूपणार्थं सूत्रमिदं प्रतिपादयन्ति—

२०

शुभं विशुद्धमव्याधाति आहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥ ४९ ॥

आहारति गृह्णाति स्वीकरोति तत्त्वज्ञानमित्याहारकम् । आहारकं शरीरं शुभेन शुद्धि-
 ज्ञेयेणेत्पद्यते ३ इति वदन्नात् मनःपीतिकरं शुभमित्युच्यते । शुभकर्मण आहारककाययोगस्य
 हेतुत्वाद्वा शुभमित्युच्यते । विशुद्धस्य पुण्यकर्मणः सन्दिग्धार्थनिर्णयस्य अमित्रस्य निरवयस्य
 कौर्यस्य वा करणान् संकलेशरहितं विशुद्धमिति कथ्यते, तन्तूनां कर्पासव्यपदेशवत् ।
 २५ उभयतो हि प्राणिबाधालक्ष्यव्याधाताभावादव्याधातीति मण्यते । आहारकशरीरेण अन्यस्य
 व्याधातो न क्रियते, अन्येन शरीरेण च आहारकशरीरस्य च व्याधातो न पिधीयत इत्यर्थः ।
 चकार उक्तसमुच्चयार्थः । तेनायमर्थः—कदाचित् संयमपरिपालनार्थम्, कदाचित्सुखमपदार्थ-
 निर्णयार्थम्, कदाचित् लब्धिविशेषसद्भावज्ञापनार्थमाहारकशरीरं भवति । ईदृग्विधमाहारक-
 शरीरं कस्य भवति ? प्रमत्तसंयतस्यैव, पञ्चगुणस्यावर्तिनो मुनेः । एषश्चन्द्रोऽवधारणार्थो

१ -विस्तारं ३०, ४० । २ अत्रा नव- ३०, ४०, ५०, ६० । ३ कार्यस्य कारणान्

३०, ४०, ५०, ६० ।

२।५०-५२]

द्वितीयोऽध्यायः

१०९

वर्तते । प्रमत्तसंयतस्यवाहारकं शरीरं भवति, नान्यस्य । प्रमत्तसंयतस्य आहारकशरीरमेव भवति इति न मनज्यम् ; तथा सति औदारिकादिशरीरप्रतिषेध उच्यते । अथ किन्नामाहारकशरीरमिति चेन् ? भरतैरावतस्थितस्य कस्यचिन्मुनेः केवलज्ञानाभावे यदा सन्देह इत्युच्यते— तदा तत्त्वनिश्चयाय पञ्चमहाविदेहान्यतमविदेहकैवल्यसमीपमौदारिकशरीरेण गच्छतो मुनेरसंयमो भवति इति विचिन्त्य आहारकशरीरमेकद्वस्तप्रमाणं रोमाभास्यभागप्रमाणशिरोदशम- ५
द्वारच्छिद्रादाहारकं पुत्तलकं निर्गच्छति । तज्जिगमनादेव स मुनिः प्रमत्तसंयतो भवति । तच्छरीरं तीर्थङ्करशरीरं स्पृष्ट्वा पश्चादायाति । तस्मिन्नागते सति मुनेस्तत्त्वसन्देहो विनश्यति ।
'ईदंविधानि शरीराणि वारयतां संसारिणां प्राणिनां गतिं प्रति त्रीणि लिङ्गानि भवन्ति, आहोस्विदस्ति कश्चिद् विशेषः' इति प्रश्ने सति लिङ्गनिर्णयार्थं सूत्रत्रयं भण्यते भगवद्भिः—

नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

१०

वक्ष्यमाणलक्षणोपलक्षितेषु नरवेषु भवा नारकाः, सम्मूर्च्छनं सम्मूर्च्छः, सम्मूर्च्छो विद्यते येषां ते सम्मूर्च्छिनः, नारकाश्च सम्मूर्च्छितश्च नारकसम्मूर्च्छिनः । एते नपुंसकानि भवन्ति । चारित्र्यमोहविशेषकपायविशेषस्य नपुंसकवेदस्य अशुभनामकर्मप्रकृतेरुदयाच्च न स्त्रियो न पुमांसः नपुंसकानीत्युच्यन्ते । सैन्नरकोद्भवा नारकाः एकद्विविचतुरिन्द्रियाः सर्वेऽपि सम्मूर्च्छिनः, पञ्चेन्द्रियाश्च नपुंसकानि भवन्ति इति निश्चयः । तेषु खलु स्त्रीपुंस- १५
सम्बन्धिनी मनोहोराशिश्रद्धगन्धर्वणरसरपर्शनिमित्ता मृत्पापि सुखमात्रा न विद्यते ।

'यंशेवं निर्धार्यते तर्ह्यर्थापत्तेरन्वेषां संसारिणां त्रिलिङ्गी घटत इति सन्देहे यत्र नपुंसकलिङ्गस्याऽत्यन्ताभावस्तत्स्वरूपनिरूपणार्थं वचनमिदमुच्यते—

न देवाः ॥ ५१ ॥

यत्रनवासिष्यन्तरज्योतिष्ककल्पोपपन्न(जाः)कल्पातीताश्च नपुंसकानि न भवन्ति । २०
किन्त्वच्युतपर्यन्तं स्त्रीत्वं पुंस्त्वञ्च शुभगतितानामकर्मोदयजनितं स्त्रीपुंस्त्वनिरतिशयसुखं निर्विशन्ति । सातुषसुखादप्यतिशयस्त्रीपुंस्त्वसुखं देवा भुञ्जते ।

'अथेतेषां क्रियन्ति लिङ्गानि भवन्ति' इति प्रश्ने योगोऽयमुच्यते—

शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥

शेषा गर्भजस्त्रिवेदा भवन्ति । त्रयो वेदा लिङ्गानि येषां ते त्रिवेदाः । तल्लिङ्गं २५
द्विप्रकारं भवति । नामकर्मोदयात् स्मरमन्दिरमेहनादिकं द्रव्यलिङ्गं भवति, लोकषाय्मोहकर्मो-
दयाद् भावलिङ्गं स्यात् । कथम् ? स्त्रीवेदोदयात् स्त्री भवति, पुंवेदोदयात् पुमान् भवति,
नपुंसकवेदोदयात् नपुंसको भवतीति तात्पर्यम् ।

१ मुनेः स- ५१०, ५०, ५०, ५० । २ सप्तमनर- ५१०, ५०, ५०, ५० । ३ -जानि
ह- ५१०, ५०, ५०, ५० । ४-रिरिगन्ध- ५१०, ५०, ५०, ५०, ५० । ५ -वं धा- ५१०, ५०,
५०, ५० । ६ -शायं नि- ५१०, ५०, ५०, ५० । ७ द्रव्यलिङ्गानि भवन्ति ५१०, ५०, ५०, ५० ।

११०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१।५३]

अथ देवमानवतिर्यग्गन्तारका अनेकविधपुण्यपापकर्मोदयायत्ताश्चलुर्गतिषु शरीराणि धारयन्ति ते सन्पूर्णमायुर्भुक्त्वा शरीरान्तराण्याश्रयन्ति आहोस्विदसन्पूर्णमायुर्भुक्त्वा गत्यन्तरं यन्तीति प्रश्ने सूत्रं सूचयन्ति सूरयः—

औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्त्ययुषः ॥ ५३ ॥

- ५ उपपादे भवा औपपादिष्व देवनारकाः । चरमोऽन्य उत्तम उच्छ्रो देहः शरीरं येषां ते चरमोत्तमदेहाः तज्जन्मनिर्वाणयोत्पास्तीर्थङ्करपरमदेवा ज्ञातव्याः । गुरुदत्तपाण्डवादीनामुपसर्गेण मुक्तत्वदर्शनाभास्त्यनपवर्त्त्ययुर्निर्गम इति न्यायकुमुदचन्द्रोदये (चन्द्रे) प्रपाचन्द्रेणोक्तमस्ति । तथा चोत्तमदेवत्वेऽपि सुभौमब्रह्मदत्तापवर्त्त्ययुर्दर्शनात्, कृष्णस्य च जरत्त्वमारवाणेनापमृद्युदर्शनात् सकलार्थचक्रवर्तिनामप्यनपवर्त्त्ययुर्निर्गमो नास्ति इति राज-
- १० वार्तिकालङ्कारे प्रोक्तमस्ति । असंख्येयवर्षाणि उपमानेन कल्पोपमादिना गणितानि वर्षाणि आयुषेषां भोगभूमिजतिर्यङ्मानवकुभोगभूमिजानां ते असंख्येयवर्षायुषः । औपपादिकाश्च चरमोत्तमदेहाश्चासंख्येयवर्षायुषश्च औपपादिकचरमोत्तदेहासंख्येयवर्षायुषः । एते अनपवर्त्त्ययुषः । न अपवर्त्य विषमज्ञानप्रभृतिसन्निधाने ह्रस्वमायुषेषां ते अनपवर्त्त्ययुषः । यद्येतेषामपवर्त्य ह्रस्वमायुर्भवति तर्हि अर्धादन्येषां विषमज्ञादिभिरायुर्दीर्घाणाञ्चकलादिवद्
- १५ भवतीति तात्पर्यार्थः । अन्यथा इयमर्धापदेशचिह्नसाक्षात् च व्यर्थं स्यात् । चरमोत्तमदेह इत्यस्मिन्स्थाने चरमदेह इति केचित्पठन्तीति ; तत्र युक्तम् ; तथा सति संज्ञयन्तादिमृत्यूपस्त्रांमुच्छिन्नं संगच्छत इति भद्रम् ।

इति श्रीश्रीश्रुतसगरविरचितायां तात्पर्यसंज्ञायां तत्त्वार्थवृत्तौ द्वितीयः पादः समाप्तः ।

१ - कर्मापत्ताश्च- आ०, ५०, ३०, ६०, ४० । २ मुद्रिते न्यायकुमुदचन्द्रे नेदुपलभ्यते । ३ “अन्यचक्रवर्त्तमानदेवादीनामायुषोऽनपवर्त्तनादव्यतिः । उत्तमदेहाश्चकपरादयोऽनपवर्त्त्ययुष इत्येतत् लक्षणमव्यापि । कुतः ? अन्तर्गत्य चक्रवर्त्तय वृद्धादस्य चापुदेवस्य च कृष्णस्य अन्येषाञ्च तादृशानां यत्ननिमित्तवशादादुरावर्तदर्शनात् ।” - राजवा० १।५३ । ४ इत्यनवधगणपदविद्याविनोदित-प्रमोदपीथूपरगणानपवर्त्तनामतिस्मया वरत्तरादमृतिशायरघतिरावराजिता र्धनसमर्थेन तर्कवाक्यरुन्दोऽलङ्कारादित्यादिशास्त्रनिशितमतिना यतिश्रीमद्देवेन्द्रकीर्तिमष्टारकप्रशिक्षेण च सकलविद्वज्जनविदित-चरणसेवस्य श्रीविद्यानन्दिदेवस्य संछदि तमिष्यामवदुर्वारेण श्रीश्रुतसगरस्वरिणा विरचितायां श्लोक-वार्तिक-राजवाति यस्त्रार्थसिद्धिन्याचकुमुदचन्द्रोदयप्रमेयकमलपार्श्वमण्डपचण्डाष्टरक्षोप्रमुखप्रपञ्चन्दर्भ-निर्भरावलाकनमुद्रिविरचित्वायां तत्त्वार्थटीकायां द्वितीयेऽध्यायः समाप्तः । आ०, ५०, ६०, ४० ।

तृतीयोऽध्यायः

अथ “भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनास्काणाम्” इत्यादिषु नारकशब्द आकर्णितः । ‘के ते नारकाः’ इति प्रश्ने नारकस्वरूपनिरूपणार्थं नारकाणामधिकरणभूताः सप्त भूमय उच्यन्ते—

रत्नशर्करावालुकापङ्कभूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घना-

म्बुघाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ॥ १ ॥

५

सप्तभूमयः सप्तरक्तभूमयोऽधोऽधो भवन्ति, नीचैर्नीचैर्मवन्ति । कथम्भूताः सप्त-
भूमयः ? रत्नशर्करावालुकापङ्कभूमतमोमहातमःप्रभाः । प्रभाशब्दः प्रत्येकं^१ प्रयुज्यते ।
तेतयमर्थः—रत्नप्रभा च शर्कराप्रभा च वालुकाप्रभा च पङ्कप्रभा च धूमप्रभा च तमःप्रभा
च महातमःप्रभा च । रत्नप्रभासहिता भूमी रत्नप्रभा, ^२भन्दान्यकारा । शर्कराप्रभासहिता
भूमिः शर्कराप्रभा, ^३अतोपत्तेजस्का । वालुकाप्रभासहिता भूमिर्वालुकाप्रभा अन्धकाराया १०
अतिमनाकूलेजस्का । पङ्कः कर्दमः, पङ्कप्रभासहिता भूमिः पङ्कप्रभा, पङ्केऽपि मलिना प्रभा
वर्तते । धूमप्रभासहिता भूमिर्धूमप्रभा । धूमेऽपि पङ्कादपि मलिनतरा प्रभा वर्तते । तमः-
प्रभासहिता भूमिस्तमःप्रभा । तमसोऽपि स्वकीया प्रभा वर्तते । महातमःप्रभासहिता
भूमिः महातमःप्रभा, महान्धकारसहिता भूमिः । तमस्तमःप्रभाऽपरनाम्नी । अत्र वालुकास्थाने
वालिष्ठा इति च पाठो दृश्यते । तथा सति वालुकाया वालिकेत्यभिधा ज्ञातव्या । पुनरपि १५
कथम्भूता भूमयः ? घनाम्बुघाताकाशप्रतिष्ठाः । घनश्च अम्बु च घातश्च आकाशश्च घनाम्बु-
घाताकाशाः, घनाम्बुघाताकाशाः प्रतिष्ठा आधारो यासां भूमीनां वा घनाम्बुघाताकाशप्रतिष्ठाः ।
घनवातः घनोदधिवाताऽपरनामको घातः । अम्बुघातः घनवाताऽपरनामको घातः । वातस्तनु-
वाताऽपरनामको घातः । अस्यायमर्थः—सर्वाः सप्तापि भूमयो घनवातप्रतिष्ठा वर्तन्ते । स च
घनवातः अम्बुघातप्रतिष्ठोऽस्ति । स चाम्बुघातस्तनुवातप्रतिष्ठो वर्तते । स च तनुवात २०
आकाशप्रतिष्ठो भवति । आकाशस्यालम्बनं किमपि नास्ति । सप्त भूमय इत्युक्ते अधिकोन-
संख्यानिषेधः प्रतिपादितः । अधोऽधः इत्युक्ते तिर्यग् न वर्तन्ते, उपर्युपरि च न वर्तन्ते, रज्जु-
रज्जुप्रमाणाकाशान्तरे वर्तन्ते इत्यर्थः । यथैते त्रयो वाताः भूमीनां पर्यन्तेषु वर्तन्ते तथा सप्तानां
भूमीनामधस्तलेषु च त्रयो वाताः प्रत्येकं वर्तन्त इति च ज्ञातव्यम् । अत्र प्रस्तावागतत्रैलोक्य-
वेष्टनघातस्वरूपनिरूपणार्थं श्लोकत्रयोदशकमुच्यते । तथा हि—

२५

१—कं यु- भा०, ४०, ५०, ७० । २ मदान्यकारा भा०, ४०, ५०, ७० । ३ अतीव तेज-
व० । अतीव तेज- ४० । अर्तवत्तेज- भा०, ४०, ५० । ४ सप्तभू- भा०, ४०, ५०, ७० ।

११२

तत्त्वार्थवृत्तौ

* [३।१]

- “धनोदधिजगत्प्राणः पूर्वो लोकस्य षेटनम् ।
 पनः प्रमज्जनो नाम द्वितीयस्तदनन्तरम् ॥ १ ॥
 तनुवातमुपर्यस्य त्रैलोक्याधारशक्तिमत् ।
 वाता एते, स्थितिस्तेषां कथ्यमाना निश्चयताम् ॥ २ ॥
- ५ धनोदधिमरुत्तस्य वर्णो गोमूत्रसन्निभः ।
 घनाशुगस्य वर्णोऽस्ति शुभ्रावर्णनिभः स च ॥ ३ ॥
 तनुर्गन्धवहो नानावर्णवान् परिकीर्तितः ।
 एते त्रयोऽपि वृक्षस्य त्वग्ना लोकोपरि स्थिताः ॥ ४ ॥
 लोकमूले च पार्श्वेषु यावद्गज्जु मरुत्तये ।
- १० विंशतिश्च सहस्राणि, बाहल्यं योजनैः पृथक् ॥ ५ ॥
 सहस्राणि तु सप्तैव पञ्च चत्वारि च क्रमात् ।
 बाहल्यं गन्धवाहानां शशिधौ सप्तमक्षिते ॥ ६ ॥
 नभस्वतां क्रमाद्वीयमानानां बाहलं मतम् ।
 तिर्यग्लोके व्रताव्यग्निसहस्रैर्योजनैः पृथक् ॥ ७ ॥
- १५ वर्धन्ते मातरिश्वानः क्रमाद् ब्रह्मसमाश्रयाः ।
 बाहलाः सप्त पञ्चात्र तानि चत्वारि च स्मृताः ॥ ८ ॥
 सदागतित्रयं तस्माद्वीयमानं क्रमागतम् ।
 पञ्च चत्वारि च त्रीणि तान्यूर्ध्वं बहलाभितम् ॥ ९ ॥
 स्पर्शानो लोकशिखरे, द्विक्रोशः स्याद् धनोदधिः ।
- २० क्रोशैकबहलो विद्धिः घनश्चसन उच्यते ॥ १० ॥
 चतुश्चापक्षतैश्चापि सपादैरून इष्यते ।
 क्रोशैकस्तनुवातस्य बाहल्यं क्षण्यहन्मते ॥ ११ ॥
 तस्योपरितने भागे सिद्धा जन्मादिवर्जिताः ।
 तिष्ठन्ति ते निजं स्थानं क्वचिद्यच्छन्तु मेऽर्चिताः ॥ १२ ॥

१ वातुल्यैर्- अ०, ब०, द० । बाहल्यैर्- अ०, ज०, ब० । २ क्रमान्वये मानानां
 अ०, ब०, द०, ज० । ३ तानि पञ्च, अव्ययश्चत्वारः, अग्नयश्चत्वारः ।

३११]

तृतीयोऽध्यायः

११३

स्वरूपमेतत्प्रवमानगोचरं विचारितं चारुचरित्रतेजसाम् ।

विचिन्त्य सिद्धान्त्यणमन्ति येऽनिर्गन्तं व्रजन्ति ते शं भुतमागरेदितम् ॥१३॥”

अथ सप्तानां नारकाणां भूमिवाहृत्यमुच्यते । तथा हि—

“लक्षमेकमशीतिश्च सहस्राण्यादिमेदिनी ।

बाहृत्यं योजनानान्तु भागास्तव प्रपाः स्मृताः ॥

५

तत्पोडशसहस्राणि खरुमाभाग उभतः ।

जम्बालबहुलो भागोऽप्यशीतिश्चतुरत्तरम् ॥

अशीतितत्सहस्राणि भागोऽप्युबहुलामिषः ।

त्रिष्वथशोपरि त्याज्यं तत्सहस्रं च पञ्चसु ॥

रक्षोऽसुरा द्वितीये स्युराधे स्युर्मौमभासनाः ।

१०

इतरे तु तृतीये तु नारकाः प्रथमे मताः ॥

द्वात्रिंशत्सहस्राणि वंशा भूरुभता मता ।

षैलाष्टाविंशतिं सुचाश्चतुर्विंशतिर्मज्जना ॥

अरिष्टा विंशतिं तानि मघवी षोडश स्मृता ।

माधव्यष्टोभता यातैस्त्रिभिः प्रत्येकमावृताः ॥

१५

‘कम्बरादिकजन्तूनां छत्रकच्छिद्रसन्निभाः ।

नारकोत्पादभूदेशाः पतन्तीतो बधोमुखः ॥” []

अथ सप्तनरकप्रस्तारनामानि कथ्यन्ते—तथ तावत्प्रथमनरकप्रस्ताराश्चोदश—प्रथमः सीमन्तकः प्रस्तारः । द्वितीयो नरकनामा प्रस्तारः । तृतीयो रोरुकः प्रस्तारः । चतुर्थो भ्रान्तः । पञ्चम उद्भ्रान्तः । षष्ठः सम्भ्रान्तः । सप्तमोऽसम्भ्रान्तः । अष्टमो विभ्रान्तः । नवमस्ततः । २० दशमस्ततः । एकादशः विक्रान्तः । द्वादशोऽवक्रान्तः । त्रयोदशो विक्रान्तः । द्वितीयनरक-प्रस्तारा एकादश—प्रथमः स्तवकः । द्वितीयः स्तनकः । तृतीयो रोनकः । चतुर्थोऽमनकः । पञ्चमो घाटः । षष्ठोऽसंघाटः । सप्तमो जिह्वः । अष्टमो जिह्वकः । नवमो लोलः । दशमो लोलुकः । एकादशः स्तनलोलुकः । “तृतीये नरके नव प्रस्ताराः—प्रथमस्ततः । द्वितीय-स्तपितः । तृतीयस्तपनः । चतुर्थस्तपनः । पञ्चमो निदाघः । षष्ठः प्रज्वलितः । सप्तम २५

१ -तं वासुचरि- आ०, ४०, ६०, ७० । २ -तिचतुरत्तरः अ० । -तिशतुत्तरः ४० ।

३ द्वात्रिंशत्तन स- आ० । ४ -मज्जना आ०, ६०, ७०, ८० । ५ -शतितानि आ० । ६ कम्बरा-

आ० । ७ -मः सुरकः ता०, ४० । ८ संस्तनः स० । संस्तनः आ०, ६० । ९ वनकः आ०, ६०, ७० ।

१० लोलः ता०, ४० । ११ -लोलुकः ता०, ६० । १२ तृतीयनर-आ०, ६०, ७०, ८० ।

१५

११४

तत्त्वार्थवृत्तौ

[३१२]

- उज्ज्वलितः । अष्टमः संज्वलितः । नवमः सम्प्रज्वलितः । चतुर्थनरके सप्त प्रस्ताराः—प्रथम आरः । द्वितीयस्तारः । तृतीयो मारः । चतुर्थो 'वर्चस्कः' । पञ्चमस्तारः । षष्ठः खडः । सप्तमः खडखडः । पञ्चमनरके पञ्च प्रस्ताराः—प्रथमस्तारः । द्वितीयो भ्रमः । तृतीयो ह्ययः । चतुर्थोऽन्धः । पञ्चमस्तमितः । षष्ठनरके त्रयः प्रस्ताराः—प्रथमो हिमः । द्वितीयो वदुर्दलः ।
- ५ तृतीयो लङ्कः । सप्तमनरके एकः प्रस्तारः—अप्रतिष्ठानः । इत्येकोनपञ्चाशत् प्रस्ताराः सप्तनरकाणां भवन्ति । एषां सप्तानाञ्च नरकाणां नामान्तराणि च भवन्ति । प्रथमा भूमिः पर्मा । द्वितीया वंशा । तृतीया शैलः शिला वा । चतुर्थी अरुजना । पञ्चमी अरिष्टा । षष्ठी मघवी । सप्तमी माघवी ।

अथ रत्नप्रमादिषु नरकेषु ये स्थिताः प्रस्तारास्तेषु त्रयोदशदिसप्तसु स्थानेषु यानि १० विलानि वर्तन्ते तेषां प्रतिनरकं संख्या कथ्यते—

तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकनरकशत-

सहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ॥ २ ॥

- तासु रत्नप्रमादिषु सप्तसु भूमिषु यथाक्रमं यथासंख्यं त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकनरकशतसहस्राणि भवन्ति । पञ्च चैव भवन्ति । नरकशतसहस्रशब्दः प्रत्येकं
- १५ प्रयुज्यते, तेनायमर्थः—त्रिंशच्च पञ्चविंशच्च पञ्चदश च दश च त्रीणि च पञ्चमिरूनमेकं च त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैकानि, तानि च तानि नरकाणां विलानां शतसहस्राणि लक्षाणि तानि तथोक्तानि । तथा हि—त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि त्रिंशल्लक्षनरकाणि रत्नप्रमायां प्रथमभूमौ भवन्ति । पञ्चविंशतिनरकशतसहस्राणि पञ्चविंशल्लक्षविलानि शर्कराप्रमायां द्वितीयभूमौ भवन्ति । पञ्चदशशतसहस्राणि पञ्चदशल्लक्षविलानि वालुकाप्रमायां
- २० तृतीयभूमौ भवन्ति । दशनरकशतसहस्राणि दशल्लक्षविलानि पद्मप्रमायां चतुर्थभूमौ भवन्ति । त्रीणि नरकशतसहस्राणि त्रिलक्षविलानि धूमप्रमायां पञ्चमभूमौ भवन्ति । पञ्चोनमेकं नरकशतसहस्रं पञ्चहीनैकविललक्षं तमःप्रमायां भूमौ भवन्ति । पञ्चचैव च विलानि महातमःप्रमायां तमस्तमःप्रमायां सप्तमभूमौ भवन्ति । एवमेकत्र चतुरशीतिलक्षाणि भवन्ति । भवति राज्ञ श्लोकः—

२५

“त्रिंशच्चैव तु पञ्चविंशतिरतः पञ्चाविकाः स्युर्ह्यश्व

स्युस्तुर्य्ये दश पञ्चमे निरपके तिस्रश्च लक्षाः मताः ।

१ नरकः आ०, ६०, ४०, ३० । २ “गम्मावंशमेवाध्वंज्जगतिष्ठणउन्मघवर्षाधो । माघविश्व इय ताणं पुद्दसीणं गोत्तणामणि ॥” -विक्कीव० १११५३ । “पर्मा वंशा धिआख्या च अरुजनारिप्पका तथा । मघवी माघवी चेति यथाखुवातमुदाहृताः ॥” -वररत्न० १११२ । ३ पञ्चचैव आ०, ६०, ४०, ३०, २० । ४ पञ्चचैव वि- आ०, ६०, ४०, ३० । ५ -न्ति त्रिंश- आ०, ६०, ६०, ३० ।

३१३]

तृतीयोऽप्यस्यः

११५

पट्टे पञ्चसमुज्जिता सत्तु भवेत्सज्ज्येव पञ्चान्तिमे

सप्तस्वेवमशीतिरास्पदभुवां लक्षाश्रतुमिर्युताः ॥” []

अथ सप्तसु नरकभूमिषु नारकाणां प्रतिविशेषं दर्शयन्ति—

नारका नित्याशुभतरलेखापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

नारका नरकसत्त्वाः । कथम्भूताः ? नित्याशुभतरलेखापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः । ५
 लेखाश्च कापोतनीलकृष्णाः, परिणामाश्च रपर्शरसगन्धवर्णशब्दाः, देहाश्च शरीराणि, वेदनाश्च
 शीतोष्णजनिततीव्रवाधाः, विक्रियाश्च शरीरविकृतयः, लेखापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ।
 नित्यमनवरतम्, अशुभतरा अतिशयेन अशुभाः लेखापरिणामदेहवेदनाविक्रिया येषां
 नारकाणां ते नित्याशुभतरलेखापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः । प्रथमभूमौ द्वितीयभूमौ च
 'कापोती' लेखा वर्तते । तृतीयभूमौ उपरिष्ठत्वात् कापोती, अधो नीला लेखा भवति । चतुर्थ्यां १०
 भूमौ नीलेव लेखा भवति । पञ्चम्यां श्वितावुपरिष्ठाधीन लेखा अधस्तात् कृष्णा । पट्ट्यां
 धरायां कृष्णैव । सप्तम्यां क्षमायां परमकृष्णा लेखा भवति । सप्तसु भूमिषु क्षेत्रकारणवशात्ती-
 ष्ठाऽसातहेतवोऽशुभतराः रपर्शरसगन्धवर्णशब्दाः परिणामाः भवन्ति । अशुभनामकर्मोद्यात्
 सप्तस्यैव भूमिषु विकृतिप्राप्ताः कुत्सितरूपा हुण्डकमस्थाना अशुभतरकाया भवन्ति । तत्र
 प्रथमभूमौ प्रथमपटले हस्तत्रयोन्नता देहा भवन्ति । ततः क्रमेण वर्द्धमानास्त्रयोदशे पटले १५
 सप्त चापानि त्रयो हस्ताः पट्टश्रुल्लयोऽशुभतरा देहा भवन्ति । एवं द्वितीयभूमौ कमपृष्ठथा
 एकादशे पटले पञ्चदश चापानि अर्धतुल्यीयौ करौ भवतः । तृतीयभूमौ नवमे पटले एकत्रि-
 शच्चापान्येकहस्ताधिकानि भवन्ति । चतुर्थभूमौ सप्तमे पटले द्विषष्टिचापानि द्विहस्ताधिकानि
 भवन्ति । पञ्चम्यां भूमौ पञ्चमे पटले पञ्चविंशत्यधिकं शतं चापानां भवति । पट्ट्यां भूमौ
 तृतीये पटले सार्द्धे द्वे शते धनुषां भवतः । सप्तम्यां क्षमायां पञ्चशतचापोत्सेधानि शरीराणि २०
 नारकाणां भवन्ति ।

अभ्यन्तराऽसद्वेद्योदये सति चतसृषु भूमिषु नारकाणां बाह्ये ज्येष्ठे सति तीव्रा वेदना
 भवति । पञ्चम्यां भूमौ उपरि द्विलक्षविलेपु उष्णवेदना भवति । अथ एकलक्षविलेपु तीव्रा
 शीतवेदना भवति । अत्र तु पञ्चम्यां भूमौ 'सतान्तरमस्ति । उपरि पञ्चविंशत्यधिकद्विलक्ष-
 विलेपूष्णवेदना, एकलक्षविलेपु पञ्चविंशतिहीनेषु शीतवेदना भवति । पट्ट्यां सप्तम्यां च २५
 भूमौ तीव्रा शीतैव वेदना वर्तते ।

१ कापोतले- भा०, ब०, द०, ज० । २-प्रतरा क- भा०, ब०, द०, ज० । ३-तरदे-
 भा०, ब०, द०, ज० । ४-तृतीयकरो हा० । ५-पंचमभू- भा०, ज० । ६-“पंचमपुद्गलीय
 तिवउत्क्रमयन्ति । अदिउष्ण निरपविला तद्विजोवाण तिवदाप्रकरा ॥” -तिष्ठोप० २।२१ ।
 ७ अथ 'पञ्चविंशतिसहस्राधिकद्विलक्षविलेपु' इति पाठेन भाव्यम् । ८ अत्र 'पञ्चविंशति-
 सहस्रीनेषु' इति पाठः समुचितः ।

११६

तत्प्राथम्यं

[३४]

‘वयं शुभं करिष्यामः’ इति उद्यमेऽप्यशुभैव विक्रियोत्पद्यते । ‘वयं सुखहेतुमुत्पादयामः’ इत्युद्यमेऽपि सति दुःखहेतुमेवोत्पादयन्ति । एवमशुभवता विक्रिया नारकेषु ज्ञातव्या । भवन्ति चात्र श्लोकाः—

“कापोती तु द्वयोल्लेख्या तृतीये सा च नीलिका ।

५ नीला तुरीये नीला च कृष्णा च परतः स्मृता ॥ १ ॥

कृष्णा पट्टे, महाकृष्णा सप्तमे नरके मता ।

धनुः कराङ्गुलीरुखाः सप्तत्रिंशदपि क्रमात् ॥ २ ॥

द्विर्द्विस्ततरचतुर्व्यस्ति तेषूष्णा तीव्रवेदना ।

पञ्चमे पञ्चविंशत्याऽधिकयोर्लक्षयोर्द्वयोः ॥ ३ ॥

१० विलानां वेदनोष्णैव ततोऽभ्यत्र च शीतला ।

पट्टे च सप्तमे श्वश्रे शीतैव सत्तु वेदना ॥४॥” []

अर्धतेजः नारकाणां शीतोष्णोत्पादितैव वेदना वर्तन्ते, आहोस्विदन्यदपि दुःखं तेषां वर्तते न वेति धरणे सूत्रमिदमहः—

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

१५ परस्परस्य अन्योन्यस्य उदीरितमुत्पादितं दुःखं यैते परस्परोदीरितदुःखा नारका भवन्तीति सूत्रार्थः । केन प्रकारेण नारकाणां परस्परं दुःखोत्पादनमिति चेत् ? उच्यते— भवप्रत्ययेन अवधिज्ञानेन सप्तमष्टौनां मिथ्यादर्शनोदयात् विषज्ज्ञानान्न अवधिना विप्रकर्षोदेव दुःखहेतुपरिज्ञानाद् दुःखमुत्पद्यते । समीपागमने चान्योन्यविलोकनात् प्रकोपाग्निर्बो-
ज्ज्वल्यते । पूर्वजन्मानुस्मरणान्च अतितीव्रानुबन्धवैराग्यं भवन्ति । कुर्कुरगोमायुप्रभृतियत्

२० ०स्याभिघाते प्रवर्तन्ते । निजविक्रियाविहितलोहघनकुन्ततोमरशक्तिभिण्डिमाउपरशुवासीख-
ङ्गहलसुसलत्रिशूलशूलशूरिकाकटारिकातरवारिखड्गषकुटारमुसुण्डिशङ्खुनाराचप्रभृतिभिरायुधैः
निजपाणिपाददन्तेश्च छेदनभेदनतक्षणकरटनैश्च अन्योन्यस्य अतितीव्रमसतमुत्पादयन्ति ।
कक्षचविदारणशूलारोपणभ्राष्ट्रक्षेपणयन्त्रपीतनवैतरणीनिमज्जनादिभिश्च दुःखयन्ति । कृत्तिमु-
त्पाद्य परिधानं ददति । कूटशान्तमलितरौ रोहयरोहमेन घटयन्ति । अङ्गाराश्यायां शययन्ति ।

२५ तत्पल्लमुत्पाद्य तमेव खादयन्ति । ताम्रत्रपुसीसकादि उत्काल्य मुखे पादिकां दत्त्वा पाययन्ति ।
सन्द्यैर्लुङ्खन्ति । एवं महादुःखं जनयन्ति ।

अयं क्रमेतावदेव दुःखोत्पादनमाहोस्विदन्योऽपि कोऽपि दुःखप्रकारस्तेषामस्तीति
धरणे योगोऽयमुच्यते—

१ -मिथुच्य- आ०, १०, २०, ३० । २ -नेऽन्यो- आ०, ४०, ५०, ६० ।

३ स्वामिघाते आ०, ७० ।

३।५-६]

तृतीयोऽध्यायः

११७

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक्चतुर्ध्याः ॥ ५ ॥

प्राग्यवसंभाधितौतीवसंक्लेशपरिणामोपाजितपापकर्मोदयान् सम् सन्धक् सन्ततं वा क्लिरयन्ते स्म आतरोद्ध्यानसंप्राप्ता ये ते संक्लिष्टाः । असुरत्वप्रापकदेवगतितानात्मकर्म-
प्रकारधर्मोदयदयन्ति क्षिपन्ति प्रेरयन्ति पणनित्यसुराः । संक्लिष्टाश्च ते असुराश्च संक्लिष्टा-
ऽसुराः । संक्लिष्टासुरोदीरितमुत्पादितं दुःखमस्मात् येषां ते संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाः । प्राक् ५
पूर्वमेव चतुर्ध्याः । पट्टप्रमाभूमेः पूर्वमेव रत्नशर्करावालुकाप्रभावेप तिसृषु नरकभूमिष्वसुरो-
दीरितं दुःखं भवतीति ज्ञातव्यम् । न त्वधरचतसृषु असुरोदीरितं दुःखमस्तीति ज्ञातव्यम् ।
तत्रापि ये केचनसुरा अम्बाम्बरीषादयः संक्लिष्टा असुरा वर्तन्ते त एव नारकाणां दुःखमुत्पा-
दयन्ति । न तु सर्वेऽप्यसुरा नारकाणां दुःखमुत्पादयन्ति । अम्बाम्बरीषादय एव केचित्पूर्व-
वैरादिकं स्मारयित्वा तिसृषु भूमिषु यास्या नारकान् योषयन्ति । तेषां युद्धं दृष्ट्वा तेषां सुख- १०
मुरणते । अन्येषु प्रीतिहेतुभूतेषु घिनोदेषु सत्त्वपि युद्धं कारयतां परयतां च सुखमुत्पा-
दयते । तादृशः संक्लेशपरिणामः तैरुपाजितः पूर्वजन्मनीति भावः । भवति चात्र श्लोकः—

“अम्बाम्बरीषप्रमुखाः पूर्ववैरस्मृतिप्रदाः ।

योधयन्त्यसुरा भूषु तिसृषु क्लिष्टचेतसः ॥ १ ॥” []

तिलतिलप्रमाणशरीरस्त्वबनेऽपि तेषामपमृत्युर्न वर्तते । शरीरं पारदवत् पुनर्मिलति १५
अनपवत्यर्थुंष्ट्वात् । चकारः पूर्वोक्तदुःखसमुच्चयार्थः । तेन तप्तलोहपुत्तलिकाडिङ्गनतप्त-
तैलसेचनाऽऽक्लृम्भीपचनादिकं दुःखमुत्पादयन्ति ते असुरा इति तात्पर्यम् ।

अथैतेषां कित्यसुरकाले न वृश्नति इत्युक्ते कियत्कियत्परिमाणं तदायुर्वर्तते इति प्रश्ने
सूत्रमिदमाहुः—

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा २०

सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

यथाक्रममिति पूर्वोक्तमत्र प्राञ्चं “तासु त्रिंशद्” इत्यादि सूत्रे प्रोक्तम् । तेनायमर्थः—
तेषु नरकेषु सप्तभूम्यनुक्रमेण सत्त्वानां नारकाणां परा उत्कृष्टा स्थितिर्बोद्धव्या । सत्त्वाना-
मित्युक्ते भूमीनां स्थितिरिति न ब्राह्मम्, भूमीनां शारयतत्यात् । कथम्भूता स्थितिः ?
एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा । सागरशब्दः प्रत्येकं प्रयुज्यते । तेनाय- २५
मर्थः—एकसागरः त्रिसागराः सप्तसागराः दशसागराः सप्तदश सागराः द्वाविंश-
तिसागराः त्रयस्त्रिंशत्सागराः उपमा यस्याः स्थितेः सा तथोक्ता । अस्यायमर्थः—
रत्नप्रभायां परा उत्कृष्टा स्थितिरेकसागरोपमा । शर्कराप्रभायां त्रिसागरोपमा परा स्थितिः ।

१ ततश्चतसृषु असुरोदीरितं दुःखं नास्तीति अ० । २ सूतवत् ता० । ३ —युष्मत्
भा०, द०, ज०, व० । ४ त्रयः सा- ता०, व० । ५ —तिः सा- ता०, व०

११८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[११६]

वालुक्यप्रमाणां सप्तसागरोपमा परा स्थितिः । पङ्कथप्रमाणां दशसागरोपमा परा स्थितिः । धूमप्रमाणां सप्तदशसागरोपमा परा स्थितिः । तमःप्रमाणां द्वाविंशतिसागरोपमा परा स्थितिः । महातमःप्रमाणां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा परा स्थितिरिति ।

अथ विस्तरेण स्थितिस्वरूपं निरूप्यते—रत्नप्रमाणां सीमन्तकनानि प्रथमपटले नवति-

- ५ वर्षसहस्राणि परा स्थितिर्वर्त्तते । नरकनानि द्वितीयपटले नवतिलक्षवर्षाणि परा स्थितिरस्ति । रोहकनानि तृतीयपटले असंख्यातपूर्वकोटयः परा स्थितिर्भवति । भ्रान्तनानि चतुर्थपटले एकसागरस्य दशमो भागः परा स्थितिश्चकास्ति । एक कोटीकोटिपल्योपमा इत्यर्थः । उद्भ्रान्तनानि पञ्चमे पटले एक सागरस्य पञ्चमो भागो द्वे कोटीकोट्यौ पल्योपमे इत्यर्थः । सम्भ्रान्तनानि षष्ठे पटले सागरदशभागानां त्रयो भागाः परा स्थितिर्जगति । असम्भ्रान्त-
१० नानि सप्तमे पटले सागरदशभागानां चत्वारो भागाः परा स्थितिरुदेति । विभ्रान्तनानि अष्टमे पटले सागरदशभागानां प्रवर्त्तते । त्रस्तनानि नवमे पटले सागरदशभागानां षड्भागाः परा स्थितिर्जायते । प्रसितनानि दशमे पटले सागरदशभागानां सप्त भागाः परा स्थितिः सिध्यति । वक्रान्तनानि एकादशे पटले सागरदशभागानामष्ट भागाः परा स्थितिरुत्पद्यते । अवक्रान्तनानि द्वादशे पटले सागरदशभागानां नव भागाः परा स्थितिः
१५ सम्पद्यते । विक्रान्तनानि त्रयोदशे पटले एकसागरः परा स्थितिः फलति ।

- द्वितीयवृत्तिषां सूरकनानि प्रथमपटले सागरैकः सागरैकादशभागानां द्वौ भागौ च परा स्थितिः फलति । स्तनकनानि द्वितीयपटले सागरैकः सागरैकादशभागानां चत्वारो भागाश्च परा स्थितिरास्ते । मनकनानि तृतीयपटले सागरैकः सागरैकादशभागानां षड् भागाश्च परा स्थितिर्विद्यते । अमनकनानि चतुर्थपटले सागरैकः सागरैकादशभागानामष्टौ
२० भागाश्च परा स्थितिर्प्रियते । घाटनानि पञ्चमपटले सागरैकः सागरैकादशभागानां दश भागाश्च परा स्थितिः प्रभवति । असङ्घटनानि षष्ठे पटले सागरौ द्वौ सागरैकादशभागानामेको भागाश्च परा स्थितिः प्रोदेति । जिह्वनानि सप्तमे पटले सागरौ द्वौ सागरैकादशभागानां त्रयो भागाश्च परा स्थितिः प्रवर्त्तते । जिह्विकनाभ्यष्टमे पटले द्वौ सागरौ सागरैकादशभागानां षड् भागाश्च परा स्थितिः प्रजायते । डोलनानि नवमे पटले द्वौ सागरौ
२५ सागरैकादशभागानां सप्त भागाश्च परा स्थितिः प्रसिध्यति । लोलुपनानि दशमे पटले द्वौ सागरौ सागरैकादशभागानां नव भागाश्च परा स्थितिः प्रोत्पद्यते । स्तनलोलुपनानि एकादशे पटले त्रयः सागराः परा स्थितिः प्रफलति ।

तृतीयवृत्तिषां तप्तनानि प्रथमपटले त्रयः सागराः सागरनवभागानां चत्वारश्च परा स्थितिः सम्भवति । द्वितीये तपितनानि पटले त्रयः सागराः सागरनवभागाना-

१ पञ्चम- आ०, ४०, ६०, ज० । २ -तिर्भव- आ०, ४०, ६०, ज० । ३ -तिर्भ-
आ०, ४०, ६०, ज० । ४ प्रसिध्यति ज० । ५ प्रजायते आ० । ६ प्रतिपद्यते आ०, ६० ।
प्रपद्यते ज० । प्रसिध्यति आ० ।

११६]

तृतीयोऽध्यायः

११९

मष्ट भागाश्च परा स्थितिः समुदेति । तपननाम्नि तृतीयपटले चत्वारः सागराः सागरसप्त-
भागानां त्रयो भागाश्च परा स्थितिः सम्प्रवर्तते । तपननाम्नि चतुर्थपटले सागराश्चत्वारः
सागरनवभागानां सप्त भागाश्च परा स्थितिः सम्प्रजायते । निदाघनाम्नि पञ्चमे पटले सागराः
पञ्च सागरनवभागानां द्वौ भागौ च परा स्थितिः सम्प्रसिध्यति । प्रज्वलितनाम्नि षष्ठे पटले
पञ्च सागराः सागरनवभागानां षट् भागाश्च परा स्थितिः समुत्पद्यते । उज्ज्वलितनाम्नि सप्तमे
पटले षट्सागराः सागरनवभागानामेको भागाश्च परा स्थितिः सम्प्रवर्तते । संवर्लितनाम्नि
अष्टमे पटले षट्सागराः सागरनवभागानां पञ्च भागाश्च परा स्थितिः सन्निष्पद्यते ।
संश्रज्वलितनाम्नि नवमे पटले सागराः सप्त परा स्थितिः संप्रफलति ।

चतुर्थपृथिव्याम् आरनाम्नि प्रथमपटले सप्त सागराः सागरसप्तभागानां त्रयो
भागाश्च परा स्थितिः समस्ति । तारनाम्नि द्वितीयपटले सागराः सप्त सागरसप्तभागानां
षट् भागाश्च परा स्थितिः समास्ते । भारनाम्नि तृतीये पटले सागरा अष्ट सागरसप्तभागानां
द्वौ भागौ च परा स्थितिः संजागर्ति । पर्वकनाम्नि चतुर्थपटले सागरा अष्ट सागरसप्त-
भागानां पञ्च भागाश्च परा स्थितिः संविद्यते । तमकनाम्नि पञ्चमपटले सागरा नव सागरसप्त-
भागानामेको भागाश्च परा स्थितिः सन्निव्यते । खडनाम्नि षष्ठपटले सागरा नव सागरसप्त-
भागानां चत्वारो भागाश्च परा स्थितिः समुद्भवति । म्लच्छलनाम्नि सप्तमे पटले दशसागराः १५
परा स्थितिरुज्जायते ।

पञ्चमपृथिव्यां तमोनाम्नि प्रथमपटले एकदश सागराः सागरपञ्चभागानां द्वौ भागौ च
परा स्थितिः परिसिध्यति । भ्रमनाम्नि द्वितीयपटले सागरा द्वादश सागरपञ्चभागानां
चत्वारो भागाश्च परा स्थितिः पर्युदेति । क्षपनाम्नि तृतीयपटले चतुर्दश सागराः सागरपञ्च-
भागानामेको भागाश्च परा स्थितिः पर्युत्पद्यते । भ्रन्धनाम्नि चतुर्थपटले पञ्चदश सागराः २०
सागरपञ्चभागानां त्रयो भागाश्च परा स्थितिः परिसम्पद्यते । तमिच्छनाम्नि पञ्चमपटले
सागराः सप्तदश परा स्थितिः परिसिध्यते ।

षष्ठपृथिव्यां हिमनाम्नि प्रथमपटलेऽष्टादश सागराः सागरत्रिभागानां द्वौ भागौ च
परा स्थितिः परिफलति । वहलनाम्नि द्वितीयपटले विंशति सागराः सागरत्रयभागानामेको
भागाश्च परा स्थितिः परिजागर्ति । लन्डकनाम्नि तृतीयपटले द्वाविंशति सागराः परा स्थितिः २५
परिविद्यते ।

सप्तमपृथिव्यामप्रतिष्ठितनाम्नि पटले सागराश्चत्वारः परा स्थितिर्बोद्धव्या ।
भवन्त्यत्रार्थः—

“प्रथमभूप्रथमपटले वर्षसहस्राणि नवतिरुत्कृष्टा ।

स्थितिरेतावन्त्येव द्वितीयके भवति लक्षणि ॥ १ ॥

३०

१ एतत्पद- भा०, ४०, ६०, ४० । सम्प्रपद्यते ४० । २ -तावन्त्येव भा०, ६०, ४०, ४० ।

१२०

तत्त्वार्थश्रुती

[३१६]

- पूर्वाणां खलु कोट्योऽसंख्याताः स्युस्तृतीयके ।
 तुर्ये सागरदशमो भागः पञ्चमके पञ्चमश्चैव ॥ २ ॥
 सागरदशभागानां त्रयस्तु भागा भवन्ति खलु षष्ठे ।
 सप्तमके चत्वारो भागा अव्ययर्षमष्टमके ॥ ३ ॥
- ५ नवमे दशभागानां षड्भागो दशमके तु सप्तैव ।
 एकादशेऽष्ट नव तु द्वादशकेऽन्विष्वक्त्रयोदशके ॥ ४ ॥
 अथ कथयामि मुनीनां द्वितीयभूप्रथमपटलकेऽन्विष्वक् ।
 एकादशभागानां द्वौ भागौ सागरस्यैव ॥ ५ ॥
 पटले द्वितीयकेऽन्विष्वक्त्रयोदशश्चत्वार एव च तृतीये ।
 १० अन्विष्वक् षड्भागपुत्रश्चतुर्थकेऽन्विष्वक् कलाश्चाष्ट ॥ ६ ॥
 पञ्चमकेऽन्विष्वक्त्रयोदशके (?) षष्ठेऽन्विष्वक्त्रयोदश एव भागश्च ।
 सप्तमके द्वादशो त्रयश्च भागा भवन्त्येव ॥ ७ ॥
 द्वादशो अष्टमके भागाः पञ्चैव सागरौ नवमे ।
 भागाः सप्त च दशमे नव भागाः सागरावपि च ॥ ८ ॥
- १५ उदधय एकादशके त्रयस्तृतीयचमाप्रथमपटले ।
 अन्विष्वक्त्रयोदश भागा नवभागानां च चत्वारः ॥ ९ ॥
 अन्विष्वक्त्रयोदश भागा द्वितीयके सिन्धवस्तृतीये तु ।
 चत्वारोऽश्वत्थितयं तुर्ये ते चैव सप्त कलाः ॥ १० ॥
 पञ्चमके द्वयंशयुताः शशङ्खजाः पञ्च षष्ठके पञ्च ।
 २० भागाः षट् सप्तमके षडन्वयोऽश्वस्तया चैकः ॥ ११ ॥
 अथ बीचिमालिनः स्युः षष्ठमे भागपञ्चकेन युताः ।
 नवमे महार्णवानां सप्तकमिति साधुभिः कथितम् ॥ १२ ॥
 तुर्यभूप्रथमपटले शशङ्खजाः सप्त सप्तभागानाम् ।
 भागाश्चतुर्यो द्वितीये सप्तान्मुधयश्च षड्भागः ॥ १३ ॥
 २५ अष्ट तृतीयेऽन्विष्वक्त्रयोदश भागौ द्वौ तुर्यकेऽष्ट पञ्चकलाः ।
 नव पञ्चमे च षष्ठे चतुरंशा दश तु सप्तभागाः ॥ १४ ॥

३।६]

द्वितीयोऽध्यायः

१२१

पञ्चमभूप्रथमेऽस्मिन्नेकादशपञ्चमागसप्तगुगम् ।

द्वादशचतुरंशयुताः द्वितीयकेऽतस्तुर्दशांशश्च ॥ १५ ॥

तुर्ये पञ्चदशांशस्त्रयः परं पञ्चमे तु सप्तदश ।

षष्ठभूप्रथमपटलेऽष्टादशमात्रयद्वयंशौ ॥ १६ ॥

अम्बुधिर्विशतिरंशो द्वितीयके विशतिस्ततोये तु ।

५

अर्णवयुगेन सप्तमधुवि त्रयस्त्रिंशदम्बुधयः ॥ १७ ॥” []

प्रथमे पटले जघन्यमायुर्दशवर्षसहस्राणि भवन्ति । उत्कृष्टं तु पूर्वमेवोक्तम् । यत्प्रथमपटले उत्कृष्टमायुस्तद्द्वितीयपटले जघन्यं ज्ञातव्यम् । एवं सप्तमपि नरकेऽप्येकोनपञ्चाशत्पटलेऽष्टाधुरनुक्रमो ज्ञातव्यो यावत् सप्तमे नरके एकोनपञ्चाशत्तमे पटले द्वाविंशति-सारापमा जघन्या स्थितिरवगन्तव्या ।

१०

तेषु नरकेषु सप्तपानिने मांसमधुका मस्त्रादौ प्राणिघातका असत्यवादिनः परद्रव्या-पहारकाः परस्त्रीलम्पटा महालोभाभिभूताः रात्रिभोजिनः स्त्री-शाल-वृद्ध-श्रद्धाविश्वासघातका जिनधर्मनिन्दका रौद्रध्यानाधिष्ठा हत्याविपापकर्मानुष्ठानारः समुत्पद्यन्ते । क्षरिपादा अधो-मस्तकाः सर्वेऽपि समुत्पद्य अधः पतन्ति । दोषकालं दुःशान्त्यनुभवन्ति । मेरुमात्रं भोजनं मोक्षमिच्छन्ति, आसुरीमात्रमपि न प्राप्नुवन्ति । समुद्रजलं पिबासन्ति, जलबिन्दुमात्रमपि १५ न प्राप्नुवन्ति । सदा सुखं वाञ्छन्ति, चक्षुस्त्वयेवमात्रमपि कालं सुखं न लभन्ते । तथा चोक्तम्—

“अञ्छिणिभीसणमिसं पात्थि सुहं दुक्खमेव अणुवदं ।

णिरये णेरहयाणं अहोणिसं पच्चमाणाणं ॥१॥” [तिळोयसा० गा० २०७]

अन्यत्त्व—

२०

“अंसणि-सरिसव-पक्खी-भुजगा-सिद्धि-रिथ-मच्छ-मणुया ष ।

पढमादिसु उपपी अहवारा दोणि वारुत्ति ॥” []

अस्यायमर्थः—असन्निहिनः प्रथमनरकमेव गच्छन्ति । सरीसृपा द्वितीयमेव नरकं गच्छन्ति । पक्षिणस्तृतीयमेव नरकं प्रव्रजन्ति । मुजगाश्चतुर्यमेव नरकं याति । सिंहः पञ्चममेव नरकं जिहते । श्वियः षष्ठमेव । मत्स्याः मनुष्याश्च सप्तममेव नरकमियन्ति । २५

१ पूर्वोक्तम् भा०, ६०, ७०, ७० । २—नुज्जाकारकाः स— ७० । ३ अधोमुखः भा०, ६०, ७०, ७० । ४ अञ्छिणिमीलनमात्रं नास्ति सुखं दुःखमेव अनुवदन् । नरके नारकाणामहर्निशं पच्यमानानाम् । ५ असंश्लिप्तसुपथिषुजगसिहज्जिमित्यमनुवाच । प्रथमादिषु उत्पत्तिरप्यत्राव दिष्टा यावत् ॥ ६—यमेव त्र— सा०, ७० । ७ विरहन्ति भा०, ७०, ६०, ७० । ८—मियन्ति भा०, ७०, ६०, ७० ।

१६

१२२

सत्त्वार्थवृत्तौ

[३७]

यदि प्रथमनरकं कश्चिन्वद्विष्णुभक्तया निरन्तरं गच्छति तर्हि अष्टवारान् । यदि द्वितीयं नरकं निरन्तरं गच्छति तर्हि सप्तवारान् प्रजति । तृतीयं पञ्चवारान् प्रजति । चतुर्थं पञ्चवारान् । पञ्चमं चतुर्वारान् । षष्ठं श्रोत्रवारान् । सप्तमं द्वौ वापविति । सप्तमात्रकाग्निर्गतस्तिर्यगेव भवति, पुनश्च नरकं गच्छति । पञ्चाग्निर्गतो नरत्वं यदि प्राप्नोति तर्हि

५ देशाश्रितित्वं न प्राप्नोति, सम्यक्त्वं तु न निषिध्यते । पञ्चाग्निर्गतः देशाश्रितित्वं लभते, न महाश्रितित्वम् । चतुर्थाग्निर्गतः कोऽपि निर्घोणमपि गच्छति । तृतीयाद् द्वितीयात्प्रयमाच्च विनिर्गतः कश्चिन्वद्विष्णुभक्त्या भवति ।

अधेदानीं तिर्यग्लोकस्वरूपनिरूपणार्थं सूत्रमिदमाहुराचार्याः—

जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥

- १० जम्बूद्वीपश्च जम्बूनामद्वीपः, लवणवत् क्षारमुदकं जलं यस्य स लवणोदः, जम्बूद्वीपश्च लवणोदश्च जम्बूद्वीपलवणोदादौ, तावारी येषां द्वीपसमुद्राणां ते जम्बूद्वीपलवणोदादयः । जम्बूद्वीपादयो द्वीपा लवणोदादयः समुद्राः द्वीपसमुद्राः । कथम्भूताः ? शुभनामानः शुभानि मनोहानि यानि नामानि लोके वर्तन्ते तानि शुभानि नामानि येषां द्वीपसमुद्राणां ते शुभनामानः । तथा हि—जम्बूद्वीपनामा प्रथमो द्वीपः । लवणोदनामा प्रथमः समुद्रः ।
- १५ आदिशब्दान् घातकीक्षणनामा द्वितीयो द्वीपः । कालोदनामा द्वितीयः समुद्रः । पुष्करवरनामा तृतीयो द्वीपः । पुष्करवरनामा तृतीयः समुद्रः । वारुणीवरनामा चतुर्थो द्वीपः । वारुणीवरनामा चतुर्थः समुद्रः । क्षीरवरनामा पञ्चमो द्वीपः । क्षीरवरनामा पञ्चमः समुद्रः । पृथवरनामा षष्ठो द्वीपः । पृथवरनामा षष्ठः समुद्रः । इक्षुवरनामा सप्तमो द्वीपः । इक्षुवरनामा सप्तमः समुद्रः । नन्दीरवरनामा अष्टमः समुद्रः, नन्दीरवरनामा अष्टमो द्वीपः ।
- २० अरुणवरनामा नवमो द्वीपः । अरुणवरनामा नवमः समुद्रः । एवं स्वयम्भूरमेणद्वीपपर्यन्ता असंख्येया द्वीपाः स्वयम्भूरमणपर्यन्ता असंख्येयाः समुद्रा ज्ञातव्याः । असंख्येया इत्युक्ते कियन्तो द्वीपसमुद्राः ? पञ्चविंशत्युद्धारपत्न्यकोटीनां यावन्ति रोमजण्डानि भवन्ति तावन्तो द्वीपसमुद्रा ज्ञातव्याः ।

मेरोहत्तरस्यां दिशि उत्तरकुम्भाद्योत्तमभोगमूमिमध्ये जम्बूद्वीपो वर्तते । स सदा

- २५ शान्तो नानारज्जमयो सरक्तमग्निमयस्कन्धशाखः स्फटिकमणिमयपुष्पमञ्जरीक इन्द्रनीलमणिमयफलः कृष्णफल इत्यर्थः, हरितमणिमयपत्रः । जम्बूदेवोषितमाक्ष्णः तद्बुधस्य चतुर्दिक्षु चत्वारः परिवारवृक्षाः । तथा लक्ष्मैक (कम्) चत्वारिंशत्सहस्राणि एकं शतं पञ्चदशं च परिवारवृक्षा वर्तन्ते । एवं सर्वेऽपि जम्बूद्वीपमिलित्वा वृक्षाणामेकं लक्षं चत्वारिंशत्सहस्राणि एकं शतं एकोनविंशतिश्च, मूलवृक्षेण सह विंशतिश्च वृक्षा भवन्ति । १५०१२० ।

१ -रमुद ज- ५०, अ०, ता० । २ -के प्रव- भा०, व०, द०, ज० । ३-स्वरवरना-
ता० । ४ -वरवरना- ता०, व० । ५ -पर- भा०, व०, अ०, व० । ६ -यद्वा- ता०,
व०, ज० । ७ -यद्वा- भा०, अ०, ज० ।

३१८]

कृतीयोऽध्यायः

१२३

तथा चोक्तम्—

“चत्वारिंशत्सहस्राणि तेषं चैकोनविंशतिः ।

शतं तदर्धोत्सेधाः स्युः जम्बोर्जम्बुतरोरिमाः ॥” []

पञ्चशतयोजनोत्सेधो मूलवृक्षः । एतेन जम्बूवृक्षेणोपलक्षितरत्नाजम्बूद्वीप इत्युच्यते ।
 यादृशो जम्बूवृक्षः तादृशो देवकुसुमभ्यो शास्मत्तिपृष्ठोऽपि वर्तते । यापन्तो वृक्षास्तावन्तो ५
 एतमथा जिनप्रासादा ज्ञातव्याः । एवं धातकीवृक्षोपलक्षितो धातकीद्वीपः । पुष्करवृक्षो-
 पलक्षितैः पुष्करद्वीपः ।

अर्थतेषामसंख्येयद्वीपसमुद्राणां विस्तारसूचनार्थं सन्निवेशक्यनार्थं संस्थानविशेषनि-
 रूपणार्थञ्च सूत्रमिदं प्रतिपादयन्ति—

द्विद्विविष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वल्लघाऽऽकृतयः ॥ ८ ॥ १०

द्विद्विविष्कम्भो द्विगुणद्विगुणविस्तारो येषां द्वीपसमुद्राणां ते द्विद्विविष्कम्भा जाति-
 क्रियाद्रव्यगुणैर्युगपत् प्रयोक्तुं योजनमिच्छा योप्सा वीप्सायै “पदस्य” [शाकट० ११२।१२] ।
 इति सूत्रेण द्विःसह द्विर्ध्वनम् । अत्र विष्कम्भस्य द्विगुणत्ववशात्पथ्यं वीप्सा वर्तते । तेन
 विष्कम्भस्य गुणवचनत्वात् एषा गुणवीप्सा वर्तते । उक्तञ्च ज्ञात्यादिशब्दानां लक्षणम्—

“द्व्यक्रियाजातिगुणप्रभेदैर्द्विविष्कम्भं द्विजपाटलादौ । १५

शब्दप्रवृत्तिं मृनयो वदन्ति चतुष्टयीं शब्दविदः पुराणाः ॥१॥” []

कथा रीत्या द्विगुणद्विगुणविष्कम्भो द्वीपसमुद्राणां भवति ? इत्याह—एकलक्षयोजन-
 विस्तारो जम्बूद्वीपः । तद्द्विगुणविस्तारः द्विलक्षयोजनविस्तारो लघणोदसमुद्रः । तस्माद्
 द्विगुणविस्तारश्चतुर्लक्षयोजनविस्तारो धातकीद्वीपः । तस्माद् द्विगुणोऽष्टलक्षयोजनविस्तारः
 कालोदसमुद्रः । तस्माद् द्विगुणः षोडशलक्षयोजनविस्तारः पुष्करवरद्वीपः । तस्माद् द्विगुणो २०
 द्वात्रिंशलक्षयोजनविस्तारः पुष्करवरसमुद्रः । तस्माद् द्विगुणः चतुःषष्टिलक्षयोजनविस्तारो
 वारुणीवरद्वीपः । तस्माद् द्विगुण एककोट्यष्टाविंशतिलक्षयोजनविस्तारो वारुणीवरसमुद्रः ।
 तस्माद् द्विगुणो द्विकोटिषट्षष्टालक्षयोजनविस्तारः क्षीरवरद्वीपः । तस्मात् द्विगुणः
 पञ्चकोटिद्वादशलक्षयोजनविस्तारः क्षीरवरसमुद्रः । तस्माद् द्विगुणो दशकोटिचतुर्विंशति-
 लक्षयोजनविस्तारो घृतवरद्वीपः । तस्माद् द्विगुणो विंशतिकोऽष्टलक्षयोजनविस्तार इन्द्रवर- २५
 विस्तारो घृतवरसमुद्रः । तस्माद् द्विगुणश्चत्वारिंशत्कोटिषण्णवतिलक्षयोजनविस्तार इन्द्रवर-
 द्वीपः । तस्माद् द्विगुण एकषाट्कोटिद्विनयतिलक्षयोजनविस्तार इन्द्रवरसमुद्रः । तस्माद्
 द्विगुण एकशतत्रिंशत्कोटिचतुरशीतिलक्षयोजनविस्तारो नन्दारवरद्वीपः । तस्माद्

१ लक्षा जे— ५०, ६०, ७०, ८०, ९० । २ पञ्चविंशतयो— ५०, ६०, ७०, ८० ।

३ —तीत्य पु— ५०, ६०, ७०, ८० । ४ —पौलव्यामिच्छा ५०, ६०, ७०, ८० । ५ —गीस-

५०, ६०, ७०, ८० ।

१२४

तत्त्वाध्वृत्तौ

[३१९]

द्विगुणः सप्तविंशतिकोट्यधिकत्रिंशत्कोटि-अष्टपट्टिलक्षयोजनविस्तारो मन्दीश्वरवरसमुद्रः । तस्माद् द्विगुणः पट्विंशत्क्षत्राधिकाः पञ्चपञ्चाशत्कोटयः षट्शतकोटयः पतावरोजनविस्तारः अरुणवरद्वीपः । तस्माद् द्विगुणो द्वाप्तमितिलक्षधिकाः ष्णकोटयस्त्रयोदशशतकोटयः पतावरोजनविस्तारोऽरुणवरसमुद्रः 'पर्यन्तं गहनं गणितशास्त्रम्' [] इति वचनात्

- ५ कियत्पर्यन्तं गण्यते ? अत्राद्या रीत्या स्वयम्भूरमणपर्यन्तं द्विगुणविष्कम्पाः द्वीपसमुद्राः असंख्येया ज्ञातव्याः । अत्रायं विशेषः—यथा जम्बूद्वीपलवणसमुद्रविस्तारो द्वयसमुद्रायाम् त्रिलक्षयोजनप्रमिताद् धातकीखण्डद्वीपः एकलक्षेणाधिकस्तथा असंख्येयद्वीपसमुद्रविस्तारेभ्यः स्वयम्भूरमणसमुद्रविस्तार एकलक्षेणाधिको ज्ञातव्यः ।

- पुनरपि कथम्भूता द्वीपसमुद्राः ? पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः । पूर्वं पूर्वं प्रथमं प्रथमं १० परिक्षिपन्ति समन्तात् वेष्टयन्तीत्येवंशीलाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः । जम्बूद्वीपो लवणसमुद्रेण वेष्टितः । लवणसमुद्रः धातकीखण्डद्वीपेन वेष्टितः । धातकीखण्डद्वीपः कालोदसमुद्रेण वेष्टितः । कालोदसमुद्रः पुष्करवरद्वीपेन वेष्टितः । पुष्करवरद्वीपः पुष्करवरसमुद्रेण वेष्टितः । अनया रीत्या पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः, न तु नगरमामपचनादिवत् यत्र तत्र स्थिताः । पुनरपि कथम्भूता द्वीपसमुद्राः ? वक्ष्याकृतयः । गजदन्तकाचादिकृतानि कङ्कणानि स्त्रीकरभूषणानि १५ वक्ष्यान्त्युच्यन्ते । तद्वत्खर्वेऽपि द्वीपसमुद्रा वर्तुल्यकारा वर्तन्ते, न त्र्यस्राः न च चतुरस्राः न पञ्चकोणाः, न षट्कोणाः इत्याद्याकाररहिताः, किन्तु वृत्ताकारा एव ।

अथ जम्बूद्वीपाद् द्विगुणद्विगुणविस्ताराः 'किल लवणसमुद्रादयो वर्तन्ते स जम्बूद्वीप एव' 'कियद्विस्तारो भवति, यद्विस्तारादन्यविस्तारो विज्ञायते ? इत्युक्ते तत्स्वरूपमाहुः—

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥ ६ ॥

- २० तेषां द्वीपसमुद्राणां मध्यातम्याथः तस्मिन् तन्मध्ये सर्वद्वीपसमुद्राणां मध्यप्रदेशे जम्बूद्वीपो वर्तते इत्यर्थः । कथम्भूतो जम्बूद्वीपः ? मेरुनाभिः, मेरुः सुदर्शननामा कनकपर्वतः एकसहस्रयोजनभूमिमध्ये स्थितः नवनवतिसहस्रयोजनवहिरुन्नतः । श्रीभद्रशालचनादुपरि पञ्चराशद्योजनलभ्यनन्दनवनः, नन्दनवन्तत्विषष्टियोजनसहस्रं सम्प्राप्य सौमनसवनः । सौमनसवनत् साहस्रपञ्चविंशत्सहस्रयोजनगम्यपाञ्चुकवनः । चत्वारिंशद्योजनोन्नतचूडिकः, २५ सा चूडिक साहस्रपञ्चविंशत्सहस्रयोजनमध्य एव गणनीया । स एषविधो मेरुनाभिर्भूम्य-प्रदेशो यस्य जम्बूद्वीपस्य मेरुनाभिः । पुनरपि कथम्भूतो जम्बूद्वीपः ? वृत्तः वर्तुलः । आदित्यविम्बवद्वर्तुल्यकर इत्यर्थः । 'पुनरपि कथम्भूतो जम्बूद्वीपः ? योजनशतसहस्र-विष्कम्भः । शतानां सहस्रं शतसहस्रम्, योजनानां शतसहस्रं योजनशतसहस्रम्, योजन-

१ पर्यन्तग- ६०, ज० ४० । २ -यानि कथ्यन्ते ३१०, ६०, ४०, ज० । ३ न चतु- ४०

४०, ६०, ज० । ४ किं ज- आ०, ४०, ६०, ज० । ५ कियन् वि- आ०, ४०, ६०, ज० ।

६ पुनः किं विक्षिप्यो ज- आ०, ४०, ६०, ज० ।

३१०]

तृतीयोऽध्यायः

१२५

कृतसहस्रं विष्कम्भो विस्तारो यस्य जम्बूद्वीपस्य स भवति योजनसप्तसहस्रविष्कम्भः एक-
लक्षयोजनविस्तार इत्यर्थः । उपरिस्थितवेदिकेत सालेन सह लक्षयोजनविष्कम्भः इति
मात्रः । स जम्बूद्वीपसालः अष्टयोजनोच्चः, मूले द्वादशयोजनविस्तारः, मध्येऽष्टयोजन-
विस्तारः, उपरि चाष्टयोजनविस्तारः । तत्सालोपरि रत्नसुवर्णमयी वेदिका चोभयपार्श्वे
वर्तते । सा वेदिका क्रोशद्वयोन्नता वर्तते । तस्या वेदिकाया विस्तारो योजनमेकं क्रोशध्वजः ५
धनुषां सहस्रं सप्तशतानि पञ्चाशद्युतानि च । तद्वेदिकाद्वयमध्ये सालस्योपरि महोत्तरेण-
प्रासादाः सन्ति । ते प्रासादाः रत्नमया वनवृक्षवापीतडागजिनमवनमण्डिता अनादिनिधना-
स्तिष्ठन्ति । तस्य दुरास्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरेषु चत्वारि द्वागणि वर्तन्ते । तन्नामानि—
विजयवैजयन्तत्रयन्तापराजितानि क्रमाद्विज्ञेयानि । तद्द्वारोच्चैश्चमष्टयोजनानि, विस्तारश्चतु-
र्योजनानि, चतुर्द्वारमे जिनप्रतिमा अष्टशविहार्यसंयुक्ता वर्तन्ते । तस्य जम्बूद्वीपस्य १०
परिक्षेपक्षेत्राणि योजनलक्षानि सप्तविंशत्यधे द्वे शते च योजनानां त्रयः क्रोशा अष्टाविंशत्यधं
धनुःशतं च अङ्गुलयक्षयोदश च किञ्चिदधिकमर्द्धाङ्गुलं च ।

तस्मिन् जम्बूद्वीपे षट्कुलपर्वतैः कृतानि यानि सप्त क्षेत्राणि वर्तन्ते, तन्नामानि
अगम्य ग्राह—

भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥१०॥ १५

भरतश्च हैमवतश्च हरिश्च विदेहश्च रम्यकश्च हैरण्यवतश्च ऐरावतश्च भरतहैमवतहरि-
विदेहरम्यकहैरण्यवतैरावताः । ते च ते वर्षा भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावत-
वर्षाः । क्षेत्राणि क्षियन्ति अधियसन्ति प्राणिन एष्विति क्षेत्राणि । तथा हि—

भरतवर्षो भरतक्षेत्रं प्रथमं क्षेत्रम् । हिमवतो मध्ये भवो हैमवतवर्षो द्वितीयं क्षेत्रम् ।
हरति जघन्यमोगभूमितयाऽऽर्योणां दुःस्वयिति हरिवर्षस्तृतीयं क्षेत्रम् । पिगतदेहा मोक्षणाभिनः २०
प्रायेण मुनयो यत्र स विदेहवर्षश्चतुर्थं क्षेत्रम् । रम्यं मनोहरं मध्यममोगभूमितयाऽऽर्योणां
कं सुखं यस्मिन्निति रम्यकवर्षः पञ्चमं क्षेत्रम् । हिरण्यवान् सुवर्णमयत्नान्निष्ठसरो पर्वतस्तस्य
दक्षिणतो भवो हैरण्यवतवर्षो जघन्यमोगभूमिरूपं षष्ठं क्षेत्रम् । इरापान् समुद्रस्तस्य दक्षिणतो
भव ऐरावतवर्षः सप्तमं क्षेत्रम् । एतान्यनादिसिद्धानामानि सप्त क्षेत्राणि भवन्ति । तथा हि—

हिमवतपर्वतपूर्वसमुद्रदक्षिणसमुद्रपश्चिमसमुद्राणां चतुर्णां मध्ये गङ्गासिन्धुनदीद्वयेन २५
विजयाद्धर्षवर्षेण च षट्खण्डीकृतः चटपितवापाकारो भरतवर्षः कथ्यते । तस्य भरतवर्षस्य
मध्ये पञ्चाशद्योजनविस्तार पञ्चविंशतियोजनोत्तरेणः क्रोशैकाधिकपट्टयोजनमूमिमध्यगतो
रजतमयो विजयाद्धर्षतोऽस्ति । तत्र विजयाद्धर्षवर्षे भरतक्षेत्रसम्बन्धिगच्छेच्छसण्डेषु च
चतुर्थकालस्याद्यान्तसप्तशकालो वर्तते । तेन तत्र वत्सर्वेण पञ्चाशतधनुस्तेषमङ्गं भवति ।

१ -ह सुप्रसिद्धम् व० ।

१२६

वत्पार्यवृत्तौ

[३१०]

जघन्येन तु सप्तहस्तप्रमाणं शरीरं भवति । उत्कर्षेण कोटिपूर्वमायुर्मवति । जघन्येन^१ विंशत्यमं शतं वर्षाणामायुर्मवति । उत्कञ्च—

“भरते म्लेच्छखण्डेषु विजयार्द्धनगेषु च ।

चतुर्थसप्तपञ्चतुल्यकौतोऽस्ति नापरः ॥” []

- ५ विजयार्द्धपर्वतादक्षिणस्यां दिशि गङ्गासिन्धुमहानदीद्वयमध्येऽयोध्या नगरी वर्तते । विजयार्द्धपर्वतादुत्तरस्यां दिशि क्षुद्रहिमवत्पर्वतादक्षिणस्यां दिशि गङ्गासिन्धुमहानदीद्वय-
मध्ये म्लेच्छखण्डमध्यवर्ती ध्रुवभनामा गिरिः पर्वतोऽस्ति । स एकयोजनशतोन्नतः पञ्चाशयो-
जनविष्कम्भायामः सुवर्णरत्नमयो वनवेदिच्छातोरणसंपुक्तो जैनचैत्यसहितश्च । तत्र पर्वते
चक्रवर्ती निजप्रसिद्धिं लिखति । क्षुद्रहिमवत्पर्वतमहाहिमवत्पर्वतयोर्मध्ये पूर्वपश्चिमसमुद्रयोश्च
१० मध्ये द्वैमवतं नाम क्षेत्रं वर्तते । तत्क्षेत्रं जघन्या भोगभूमिर्वर्तते । द्वैमवतक्षेत्रप्रपञ्चदेशो शब्दवान्
नाम पर्वतो वर्तते । स पर्वतः पटहाकारो वर्तुलाकारः एकसहस्रयोजनोन्नतः सार्द्धद्विंशत-
योजनभूमिमध्यमतः, उपरि मूले चैकयोजनसहस्रविष्कम्भायामः किञ्चिदधिकयोजनत्रिसह-
स्रपरिक्षेपः । तत्र गन्धर्व्युत्सोर्धर्मकम् । पत्न्यमेकमायुः । म्रियङ्गुरायामं शरीरम् । एकान्तरेण-
मलकप्रमाणं भोजनम् । अन्त्यनवप्रासेषु गर्भं उपच्यते । स्त्रीपुरुषयुगलं जायते ।
१५ पूर्वयुगलं ह्युतेन जृम्भया च च्यते । विशुद्धिव तच्छरीरं विपटते । नवीनं युगलं सप्तदि-
वसन्निजाङ्गुष्ठवानेनोच्चानस्यं तिष्ठति । तदनन्तरं सप्तदिवसान् मूमीं रिङ्गति । तृतीय-
सप्ताहेन मधुरमापी स्खलङ्किः पार्दैर्गच्छति । चतुर्थसप्ताहेन स्थिरपार्दैर्ब्रजति । पञ्चमसप्ताहेन
कल्यगुणान् धरति । षष्ठसप्ताहेन निर्विकल्पं सारुण्यं प्राप्य भोगान् मुञ्चते । सप्तमसप्ताहेन
सम्यक्त्वमहणयोग्यं भवति । तथा चोक्तम्—

- २० “सप्तोच्चानशया तिहन्ति दिवसान् स्वाङ्गुष्ठमायीस्ततः
कौ रिङ्गन्ति ततः पदैः कलुगिरो पान्ति स्खलङ्किस्ततः ।
स्येयोमिष्य ततः कलागुणमृतस्तारुण्यमोगोद्गताः
सप्ताहेन ततो भवन्ति सुदृग्मादानेऽपि योग्यास्ततः ॥ १ ॥” [सगारप० २६८]

- एवं सर्वाणि युगलानि दशगन्धर्व्युन्नतदशविषयकल्पवृक्षोत्पन्नभोगान् मुञ्चन्ते । पुरुषः
२५ स्त्रियमार्येति वक्ति । स्त्री पुरुषमार्यं इत्युक्त्वा आह्वयति । तेन कारणेन ते भोगभूम्युद्भवाः
मनुष्या आर्थाः कथ्यन्ते ।

अथ के ते दक्षप्रकाराः कल्पवृक्षाः ? प्रथमे मराङ्गाः कल्पवृक्षाः ते मयं स्रवन्ति । मयं

- १ -न पञ्चविंशत्यप्रदतव- भा०, ६०, ४०, ३० । २ -कासं न नापरः भा०, ६०, ६०, ४०, ३० । ३ -परिधिमेतः भा० । ४ -महं कल्पमे- भा०, ६०, ४० । ५ -गन्धो- भा०, ४० ।
६ -युगलेषु तेन भा०, ६०, ४०, ३० । ७ -रङ्गति भा०, ४० । ८ -स्तता- भा० ।

३।१०]

शृतीयोऽध्यायः

१२७

नाम'मद्यं न भवति । किं तर्हि ? क्षीरदधिसर्पिरादिसुगन्धसलिलपानकं भवति । कामयाकि-
जनकस्यान्मयमिदं पचयते । द्वितीयाः कल्पवृक्षाः आदित्राणां भवन्ति । ते भृदन्नपट-
हकस्तोमेरोमम्भातालकंसतालघण्टावेणुवीणास्वरमण्डलादीनि आदित्राणि फलन्ति । तृतीयाः
कल्पवृक्षाः भूषणाङ्गनामानः कटकटिस्तुन्नहारन् पुरमुकुटकुण्डलाहुलीयकादीनि भूषणानि
फलन्ति । चतुर्थाः कल्पवृक्षाः साल्याङ्गनामानः अशोकचम्पकपारिजातशतपत्रकुसुमदीलोत्पल- ५
सौगन्धिकजातीकेतकीकुम्भकनवयालिकवकुडादिमाल्यः फलन्ति । ज्योतिरङ्गकल्पवृक्षा
निजोद्योतेन सूर्यादीनामपि देवो निस्तेजयन्ति । ज्योतिरङ्गोद्योतेन भोगभूमिजाश्चन्द्रसूर्यादीन् तु
परयन्ति । दीपाङ्गकल्पवृक्षाः प्रसालकुसुमसदृशान् प्रदीपान् फलन्ति । तेभ्यो दीपान् गृहीत्वा
भोगभूमिजा निजगृहमध्येषु सान्धकारप्रदेशेषु प्रविशन्ति । गृहाङ्गकल्पवृक्षाः प्राकारगो-
पुरसंयुक्तसप्तभूमरत्नमयशासदारुषेण परिणमन्ति । भोजनङ्गकल्पवृक्षाः पर्वरससंयुक्तम- १०
मृतमयं दिव्यमाहारं फलन्ति । माजनाङ्गकल्पवृक्षा मणिसुवर्णमयसुङ्गारस्थालवतुलक-
कैरककुम्भादिधानि भाजनानि फलन्ति । वस्त्राङ्गकल्पवृक्षा वीनाम्बरपट्टभूषणैश्चन्द्रमयकम्प्री-
देशाद्युद्भवसदृशानि वस्त्राणि फलन्ति ।

तत्र अमृतरसायनस्वादिनि चतुर्भुजप्रमाणानि वाष्पच्छेद्यान्यतिक्रमणानि कृण्वानि
भवन्ति । तानि पञ्चवर्णगावश्चरन्ति । तत्र भूमिः पञ्चरत्नमयी उद्धर्तवर्षणसदृशी वर्तते । १५
विद्रुममणिसुवर्णमयाः क्वचिक्वचित् क्रीडापर्यन्ता अपि सन्ति । वापीतडागनद्यो रत्नमय-
सोपानाः सन्ति । नदीतटेषु रत्नमयचूर्णवालुका वर्तते । तत्र पञ्चेन्द्रियास्तियङ्कोऽविरो-
धिनोऽमांसशिनोऽसर्पादिकाः सन्ति । विकलत्रयं न वर्तते । तत्र भृदङ्गदया अकुटिल-
परिणामा भन्दकषायाः सुविनोताः शीलादिसंयुक्ताः मनुष्याः श्रृण्याहारदानेन तिर्यङ्कोऽपि
तदनुमोदनेन चोत्पद्यन्ते । तत्रत्याः सद्गुण्यो मृताः सन्तः सौधमैशानयोः कल्पयोरुत्पद्यन्ते । २०
वापीपुष्करणीसरोवरप्रभृतिषु जलचराः न सन्ति ।

महाहिमवत्पर्वतनिषङ्गपर्वतयोर्मध्ये पूर्वापरसमुद्रयोश्चान्तराले हरितौम वर्षः क्षेत्रं
वर्तते । तन्मध्ये त्रिशङ्खद्वेदाङ्गसदृशो विष्णुतवान् नाम वेदाङ्गो वर्तते । सोऽपि पर्वतः पटहा-
कारवृत्तो ह्यतन्यः । हरिक्षेत्रं मध्यमा भोगभूमिः । तत्र भोगभूमिजा मनुष्या गण्यविद्वद्योन्नताः
परयद्वयजीवितव्याः पूर्णिमाचन्द्रवर्णतेजस्का दिनद्वयान्तरितविभोतकफलप्रमाणभाजनाः । २५
तत्र त्रिंशतिगण्यवृत्तताः कल्पवृक्षाः । अन्या वर्णनाः पूर्ववद् वेदितव्याः ।

निषङ्गपर्वततीक्ष्णपर्वतयोर्मध्ये पूर्वापरसमुद्रयोश्च मध्ये विदेहो नाम वर्षः क्षेत्रं वर्तते ।
तत्क्षेत्रं चतुःप्रधारम्—मेरोः सकाशात्पूर्वं क्षेत्रं पूर्वविदेहः । मेरोः सकाशात् पश्चिमार्धां
दिश्यपरविदेहः । मेरोर्दक्षिणस्थां दिशं देवकुरवः । मेरोरुत्तरस्थां दिश्युत्तरकुरव इति ।
तत्र जिनधर्मप्रिनाशाभावात् सदाधर्मप्रवर्तनात् विगतदेहा मनुष्याः प्रायेण सिद्धा भवन्ति । ३०

१ सप्तः । २ -तरसमयानि स्ता- भा०, द०, ब० । -तमयानि स्ता- ब० । ३ शब्द-
त्रहेलाङ्ग- द०, ब० ।

१२८

तत्कार्यदृष्टौ

[३१०]

- तेनायं वर्षो विदेह इत्युच्यते । विदेहक्षेत्रेषु तीर्थङ्कराणां चतुर्वंशतिरिति नियमो न वर्तते । विदेहमुनियोगाद् वर्षोऽपि विदेहः, आधाराधेययोरेक्योपचारात् कृष्णकज्जलयोगात्कृष्ण-चतुर्वत्, श्वेतद्रव्ययोगात् श्वेतप्रासादवत् । दैवकुसुतरक्षुर्पूर्वविदेहाऽपरविदेहानां चतुर्षु कोणेषु चत्वारः पर्वता गजदन्तनामानः । तेषां दैर्घ्यं त्रिंशत्सहस्रयोजनानि द्वे योजनराते ५ नवोत्तरे च । तेषामुत्पत्तिश्चत्वारि योजनशतानि । तेषां विस्तारः पञ्चयोजनशतानि । तेषां शिखराणि प्रत्येकं चत्वारि ते गजदन्ता दिग्दन्तापरनामानो मेरोः समीपान्निर्गता द्वौ निषधं प्रति गतौ द्वौ नीलं प्रति गतौ । दक्षिणदिग्वर्तिनोर्गजदन्तयोरन्तराले दैवकुसुमो नामोत्तमा भोग-भूमिर्भवति । तन्मध्ये शाल्मलीवृक्षो वर्तते । तदूर्ध्वना स्वकीयस्वरूपसहिता परिवारवृक्षादिका जम्बूवृक्षयद्वेदितव्या । उत्तरदिग्वर्तिनोर्गजदन्तयोरन्तराले उत्तरकुसुमो नामोत्तमा भोगभूमि- १० वर्तते । तत्रत्या आर्योः पश्यन्नयजीविनो गन्धूतित्रयोजता दिनत्रयान्तरितवर्षरीफलप्रमाणकल्प-वृक्षोत्पत्तिदिव्यमोजनाः, बालमास्तरसमानवर्णाः, तत्र त्रिंशत्पुण्यव्यूहताः वरुणवृक्षाः सन्ति । अन्या वर्णना पूर्ववद्वेदितव्या ।

- मेरोश्चतुर्दिक्षु श्रीमद्भस्मनामधेयं वनमस्ति । तस्य वनस्य पूर्वदिश्यपरदिशि च पर्यन्तयोर्द्वे वेदिके वेदितव्ये । ते द्वे^२ निषधनीलपर्यंतयोर्नन्ते । पूर्वविदेहमध्ये सीतानदी १५ समागता । तया पूर्वविदेहो द्विभागः कृतः । तत्र एक उत्तरो भागो द्वितीयो दक्षिणो भागश्च । उत्तरभागमध्ये अष्टक्षेत्राणि सञ्जातानि । कथम् ? पूर्वं वेदी पश्चात् वक्षारनामा पर्वतः । वेदीपर्वतयोर्मध्ये एकं क्षेत्रं वर्तते । वक्षारपर्वतविभङ्गनदीद्वयमध्ये द्वितीयं क्षेत्रम् । विभङ्गनदीवक्षारपर्वतयोर्मध्ये तृतीयं क्षेत्रम् । वक्षारपर्वतविभङ्गनदीद्वयमध्ये चतुर्थं क्षेत्रम् । विभङ्गनदीवक्षारपर्वतयोर्मध्ये पञ्चमं क्षेत्रम् । वक्षारपर्वतविभङ्गनदीद्वयान्तराले षष्ठं क्षेत्रम् । २० विभङ्गनदीवक्षारपर्वतयोर्मध्ये सप्तमं क्षेत्रम् । वक्षारपर्वतधनवेदिकामध्ये अष्टमं क्षेत्रम् । तदनन्तरं देवारण्यं वनं समुद्रवेदिकापर्यन्तम् । एषं चतुर्भिर्वक्षारपर्वतैस्तिसृभिर्विभङ्गनदीभि-र्द्वीभ्यां वेदिकाप्याश्च नवभिः^३ स्रष्टैरष्टक्षेत्राणि सञ्जातानि । तेषामेष्टानां क्षेत्राणां पश्चिमसः प्रारभ्य पूर्वपर्यन्तं नामानुच्यन्ते ।

“फल्ला सुकल्ला महाकल्ला चतुर्थी कल्लाकावती ।

- २५ आवर्त्ता लाङ्गलावर्त्ता पुष्कला पुष्कलावती ॥ १ ॥” [हरिः ५।२४५]

- तेषां क्षेत्राणां मध्येऽनुक्रमेणाष्टौ मूलपत्तनानि । तेषां नामानि-क्षेमा, क्षेमपुरी, अरिष्टा, अरिष्टपुरी, खड्गा, मञ्जूषा, ओषधी, पुण्डरीकिणी । एकैकस्य क्षेत्रस्य मध्ये नीलपर्वताग्निराते सीतानदीमध्ये प्रविष्टे उत्तरदक्षिणायामे गङ्गासिन्धुनामानौ (स्वौ) द्वे द्वे तद्यौ वसन्ते । एकैकस्य क्षेत्रस्य मध्ये एकैको विजयार्धपर्वतः पूर्वोपरायामः । तथा एकैकस्य क्षेत्रस्य मध्ये ३० विजयार्धपर्वताङ्गुलरस्थं दिशि नीलपर्वताद् दक्षिणस्यां दिशि वृषभगिरिर्नाम पर्वतो वर्तते ।

१ देवकुरुनाम्नोत्तमम्- आ०, ६०, ६०, ७०, ७० । २ द्वे वेदिकानि- आ०, ६, ६०, ७० ।

३ अजितैः रथ्ये अष्ट- ता० । ४- नि कथ्यन्ते आ०, ६०, ६०, ७० ।

३।१०]

तृतीयोऽध्यायः

१२९

स पर्वते वृक्षवेवालयसदृशः स्लेष्मण्डलमध्ये स्थितः । तत्र पर्वते चक्रवर्ती स्वप्रसिद्धिं तिष्ठति । एकमष्टसु क्षेत्रेषु मध्ये अष्टवृक्षभगिरयो भवन्ति । एवमष्टावपि क्षेत्राणि पङ्क्तिः पङ्क्तिः खण्डै-
र्युक्ताणि भवन्ति । तत्र तत्र यो यश्चक्रवर्ती समुत्पद्यते तस्य तस्य एकैकमार्यखण्डं पञ्च
पञ्च स्लेष्मण्डलानि भोग्यानि भवन्ति । अष्टस्यपि आर्यखण्डमध्येऽत्रैकैक उपसमुद्रो भवति ।
स उपसमुद्रः सीतानदीसमीपेऽर्द्धचन्द्राकारो भवति । तस्य तस्य क्षेत्रस्य सम्बन्धिनश्चक्रवर्ति- ५
साध्याः सीतानद्यान्तर्वासिनो मागधवरतनुप्रभासनामानो ज्यन्तरदेवा भवन्ति ।

अयेदानीं सीताया दक्षिणस्यां दिशि यान्यष्टौ क्षेत्राणि वर्त्तन्ते तन्नामपूर्वकं तत्स्वरूपं
निरूप्यते । तथा हि—पूर्वदिशं प्रारभ्य पूर्वं धनवेदी पश्चाद् बक्षारपर्वतः । तृतीयस्थाने
विभङ्गा नदी । चतुर्थस्थाने वक्षारपर्वतः । पञ्चमस्थाने विभङ्गा नदी । षष्ठस्थाने बक्षारपर्वतः ।
सप्तमस्थाने विभङ्गा नदी । अष्टमस्थाने बक्षारपर्वतः । नवमस्थाने दनवेदिका चेति नवभि- १०
भिर्भिर्दक्षिणोत्तराया (य) तामिराष्ट क्षेत्राणि कृतानि । तेषां नामानि—

“वत्सा सुवत्सा महावत्सा चतुर्थी वत्सकावती ।

रम्या च रम्यका चैव रमणीया मङ्गलावती ॥ १ ॥” [हरि० ५।२४७]

तेषामष्टानां क्षेत्राणां मध्येषु अष्टौ मूलपत्तनानि । तेषां नामानि पूर्वतः प्रारभ्य
* पश्चिमदिग्(शं) यावत्सुसीमा, कुण्डला, क्षपराजिता, प्रमङ्गरी, अङ्गवती, पञ्चावती, शुभा, १५
रत्नसञ्चया चेति । तेषामष्टानां क्षेत्राणां मध्येषु पूर्वापरायता अष्टौ विजयाद्धर्पवता वर्तन्ते ।
तेषामष्टानां क्षेत्राणां मध्येषु द्वे द्वे गङ्गासिन्धुनामिके नद्यौ वर्तते । ते च नद्यौ निषधपर्वताभिर्गत्य
विजयाद्धां विभिद्य सीतां नदीं प्रविष्टे । या अष्टौ नद्यः कथितास्ता विजयाद्धर्प्य उत्तरासु
दिक्षु सीताया दक्षिणासु दिक्षु गङ्गासिन्धोश्च मध्येषु वर्त्तन्ते । तथा नगरीभ्य उत्तरतः सीताया
दक्षिणपार्वेषु अष्टौ उपसमुद्राः वर्त्तन्ते । निषधपर्वतादुत्तरासु दिक्षु विजयाद्धर्प्यो दक्षिणासु २०
दिक्ष्वष्टौ वृषभगिरयः सन्ति । तत्र तत्र चक्रवर्तिनो “निजप्रसिद्धीर्जिह्वन्ति । गङ्गासिन्धु-
नामानः बोहशानद्यस्तिष्ठो विभङ्गनद्यश्च, एकोनविंशतिनद्यो निषघादुत्तीर्य विजयाद्धां
विभिद्य सीतायां प्रविष्टाः । एवं षड्भिः षड्भिः खण्डैर्मण्डिताभ्यष्टौ क्षेत्राणि ज्ञातव्यानि ।
अष्टानां क्षेत्राणां सम्बन्धिनः सीतानिवासिनो मागधवरतनुप्रमासाश्च ज्ञातव्याः ।

एवं सीतोदा नदी अपरिवेदेहं विभिद्य पश्चिमसमुद्रं प्राप्ता । सया द्वौ विवेदौ कवी— २५
दक्षिण उत्तरश्च । तयोर्वर्णना पूर्वविदेहद्वेदितव्या । अयन्तु विशेषः—सीतोदादक्षिणतटेपु
यानि क्षेत्राणि वर्त्तन्ते तेषां नामानि पूर्वतः पश्चिमं यावत्—

“पथा सुपथा महापथा चतुर्थी पचकावती ।

शङ्खा च नलिना चैव कुमुदा सरितेति च ॥ १ ॥” [हरि० ५।२४९]

१ -तत्त्वर्त्तिनः ७० । २ -विवे- ता० । ३ तेष्मणा- ता० । ४ पश्चिमदिक् पा- ७० ।

५ निबन्धन- भा०, ७०, ७०, ७० ।

७०

१३०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[३।१]

तेषां क्षेत्राणां मध्येषु^१ मूलनगरीणां नामानि अश्वपुरी, सिंहपुरी, महापुरी, विजया-
पुरी, अरजा, यिरजा, अशोक, वीतशोक चेति । सीतोदोत्तरतटे याम्यष्टौ क्षेत्राणि वर्तन्ते
तेषां नामानि पश्चिमतः पूर्वं यावत्—

“वप्रा सुवप्रा महावप्रा चतुर्थी वप्रकावती ।

५

गन्धा चैव सुगन्धा च गन्धिस्ता गन्धमादिनी ॥१॥” [हरि० ५।२५१]

मूलपुरीणां नामानि—

“विजया वैजयन्ती च जयन्ती चापराजिता ।

चक्रा खड्गा अयोध्या च अवध्या चेति ताः क्रमात् ॥” [हरि० ५।२६३]

अथ मृत्तारण्यं वनं क्षेत्रपश्चिमसमुद्रवेदिकयोर्मध्ये ज्ञातव्यम् ।

१०

एवं महाविदेहवर्णनं कृत्वा पञ्चमो रम्यकवर्ष उच्यते । तद् रम्यकक्षेत्रं नीलपर्वतरुक्मि-
पर्वतयोर्मध्ये पूर्वाऽपरसमुद्रयोश्च मध्ये ज्ञातव्यम् । तत्क्षेत्रं^२ मध्यमा भोगमूमिः हरिश्चैत्रकथित-
स्वरूपा ज्ञातव्या । तस्य क्षेत्रस्य मध्ये गन्धवान् नाम वृत्तवेदाढ्यः पर्वतो भवति । स विकृतवेदा-
ढ्यवद् बोद्धव्यः । अथ रुक्मिपर्वतसिखरिपर्वतयोरन्तराले पूर्वापरसमुद्रयोश्च मध्ये हैरण्यवतो
नाम वष्टो वर्षो वर्तते । तद्वैरण्यवर्तं^३ षष्ठं क्षेत्रं जपम्या भोगभूमिर्हैमवतक्षेत्रवर्णितस्वरूपा

१५

ज्ञातव्या । हैरण्यवतक्षेत्रमध्ये माल्यवान् नाम वृत्तवेदाढ्यः पर्वतो वर्तते । स हैमवतक्षेत्रमभ्य-
स्थितश्चन्द्रवद्देवाढ्यसप्तशः । अथ शिखरिपर्वतपूर्वपरोत्तराणां त्रयाणां समुद्राणां च मध्ये
ऐरावतो नाम वर्षश्चक्रास्ति । तस्मिन्ऐरावतक्षेत्रे भरतक्षेत्रविजयावृत्तुल्लो विजयावृत्तपर्वतोऽस्ति ।
तदक्षिणदिशि कुपमगिरिरस्ति । तस्य विजयावृत्त्येत्तरदिशि अयोध्या नाम मूलनगर्यस्ति । यत्
पञ्चमेष्टाणां सम्बन्धीनि पञ्चभरतानि पञ्चऐरावतानि पञ्चमहाविदेहक्षेत्राणि^४ च पञ्चो-
२० त्तकुर्वतः पञ्चवैश्वदेवस्य त्रिंशद्धोगभूमयः अधन्यमध्यमोत्तमोत्तममध्यमजघन्यविभागैर्ज्ञा-
तव्याः । विकल्पप्रज्जीवाः कर्मभूमिष्वेव भवन्ति, तत्रापि समवसरणेषु न भवन्ति । पाताले
स्वर्गे चान्यत्र मर्त्यलोके च द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः प्राणिनो न वर्तन्ते ।

अयेदामी षट्कुलपर्वतानां नामान्यवरिणित्थोच्यते—

तद्विभाजिनः पूर्वापरापता हिमवन्महाहिमवन्निषधनील-

२५

रुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

तानि भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतसञ्ज्ञानि क्षेत्राणि विभजन्ति विभागां
प्रापयन्ति विभागेस्तुत्वं गच्छन्तीत्येषं शीलास्तद्विभाजिनः “नामन्यज्ञातौ णिनिस्ता-

१ -ध्ये मू- आ०, व०, ६०, ज० । २ -फारानी ६०, ज० । ३ मध्यमभोग- आ०,
व०, ६०, ज० । ४ -तं क्षेत्रे- आ०, ६०, व०, ज० । -तं क्षेत्रे- तं- ५० । ५ -जि प- आ० ।
६ स्वर्गोऽन्यत्र मर्त्यलो- आ०, ६०, व०, ज० । स्वर्गो वान्यत्र मृत्युलो- व० ।

३।१२-१३]

तृतीयोऽध्यायः

१३१

च्छील्ये" [काठ० ३।७६] तच्छीलयं फलनिरपेक्षम् । अनादिकाले निवृत्तिजस्थाने स्थिताः हेतुनिरपेक्षनामानः पूर्वकोट्यपरकोटीभ्यां 'लवणोदसमुद्रस्पर्शित्वात् पूर्वापरायता इत्युच्यन्ते । के ईदृग्निधाः ? वर्षधरपर्वताः । वर्षाणां भरतादीनां सप्तानां क्षेत्राणां विभागप्रत्ययत्वाद् वर्षधराः । वर्षधराश्च ते पर्वताश्च वर्षधरपर्वताः । किन्नामानस्ते वर्षधरपर्वताः ? हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणः । हिमवांश्च महाहिमवांश्च निषधश्च नीलश्च रुक्मी च शिखरी च ते हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणः । इतरेतरद्वन्द्वः । तत्र भरतस्य हैमवतस्य च क्षेत्रस्य सीम्नि जुद्धदिग्मवात् स्थितो वर्तते । स जुद्धदिग्मवान् एकशतयोजनोन्नतः पञ्चविंशतियोजनभूमिमध्यस्थितः । हैमवतक्षेत्रस्य हरिक्षेत्रस्य च सीम्नि महाहिमवतनपरिधितो वर्तते । स द्विशतयोजनोन्नतः पञ्चाशद्वयोजनभूमिमध्यगतः । हरिक्षेत्रस्य विदेहक्षेत्रस्य च सीम्नि निषधनामा गिरिरवस्थितो वर्तते । स चतुःशतयोजनोन्नतः एकशतयोजनभूमिमध्यगतः । विदेहक्षेत्रस्य रम्यक्षेत्रस्य च सीम्नि नीलपर्वतोऽवस्थितो वर्तते । स चतुःशतयोजनोन्नतः एकशतयोजनभूमिमध्यगतः । रम्यक्षेत्रस्य हैरण्यवतक्षेत्रयोर्मध्ये रुक्मी नाम भूपरोऽवस्थितो वर्तते । स द्विशतयोजनोन्नतः पञ्चाशद्वयोजनभूमिमध्यगतः । हैरण्यवतक्षेत्रैरावतक्षेत्रयोः सीम्नि शिखरी नाम शिलोन्मयो जायते ।

अयेदानीं वर्षाणां कुलशिखरिणां वर्णविशेषपरिज्ञानार्थं सूत्रमदमाहुः—

१५

हेमार्जुनतपनीयवैदूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

हेम च अर्जुनं च तपनीयं च वैदूर्यं च रजतं च हेम च हेमार्जुनतपनीयवैदूर्यरजतहेमानि, तैर्निष्ठृता हेमार्जुनतपनीयवैदूर्यरजतहेममयाः । "प्रकृतेर्विकारेऽवयवे वाऽभ्याख्यादनयोः" [का० सू० दौ० ४०२।६।४०] च मयद्विति साधु । जुद्धदिग्मवात् हेममयः, चीनपट्टवर्णः, पीतवर्ण इत्यर्थः । महाहिमवान् अन्मयः रूप्यमयः, शुक्लवर्ण इत्यर्थः । २० निषधस्तपनीयमयस्तरुणादित्यवर्णः, तप्तकनकमय इत्यर्थः । नीलो वैदूर्यमयः, मयूरपीताम्बुः । रुक्मी रजतमयः, शुक्लवर्ण इत्यर्थः । शिखरी हेममयः, भर्मनिर्माणाः, चीनपट्टवर्ण इत्यर्थः ।

अयेदानीं मूयोऽपि तद्विशेषपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

मणिविचित्रपार्वती उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥

मणिभिः पञ्चविधरत्नैर्बह्वतेजस्कोर्विचित्राणि कथुराणि देवविद्याधरचारणार्थानामपि चित्रचमत्कारकारीणि पार्वतीनि तटानि येषां कुलपर्वतानां ते मणिविचित्रपार्वतीः । पुनरपि कथम्भूतास्ते कुलपर्वताः ? उपरि मस्तके मूलं "बुध्नभागे चकारात् मध्ये च, तुल्यविस्ताराः तुल्यो विस्तारो येषां ते तुल्यविस्ताराः, अनिष्टसंस्थानरहिताः समानविस्तारा इत्यर्थः ।

१ लवणोदस्य— भा०, ब०, ३०, ज० । २ -तः शत— ता० । ३ -मिदमुच्यते— ब० ।

४ प्रकृतेर्विकारेऽवयवे वा का०, ब०, ३०, ज० । "वाऽभ्याख्यादयौ मयद्" —भा० २।४।१६२ । ५ बुध्ने भागे भा०, ब०, ३०, ज० ।

१३२

तत्त्वार्थश्रुती

[२।१४-१८]

तेषां क्लृप्तपर्वतानामुपरितनमध्यमार्गे ये हृदा वर्तन्ते तावृत्तिपादयन्ति भगवन्तः—

पद्ममहापद्मतिगिच्छकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीका हृदास्तेषामुपरि॥१४॥

पद्ममहापद्मतिगिच्छकेसरी च महापुण्डरीकश्च पुण्डरीकश्च पद्ममहापद्मति-
गिच्छकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीकाः । तेषां हिमवदादिकुलपर्वतानामुपरि मस्तके हृदा
५ बहुजलपरिपूर्णसरोवराणि वरीवृत्त्यस्ते ।

अथेदानीं प्रथमस्य 'हृदस्य संस्थानं निरूपयन्त्याचार्याः—

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भो हृदः ॥ १५ ॥

प्रथमो हिमवत्पर्वतोपरिस्थितः पद्मो नाम यो हृदः सरोवरं वर्तते । स कथम्भूतः ?
योजनसहस्रायामः, एकसहस्रयोजनदीर्घः । पुनरपि कथम्भूतः ? तदर्धविष्कम्भः, तस्य
१० एकयोजनसहस्रास्य अर्धं पञ्चशतयोजनानि विष्कम्भो विस्तारो यस्य स तदर्धविष्कम्भः ।
वक्ष्यमयतनो नानावर्तकनक्षत्रचित्रतटः पूर्वोपरेण दीर्घः दक्षिणोत्तरविस्तार इत्यर्थः ।

अथ तस्यैव हिमवत्पर्वतोपरि स्थितस्यैव पद्मस्य हृदस्य अवगाहसूचनार्थं सूत्रमाहुः—

दशयोजनावगाहः ॥ १६ ॥

दशयोजनान्यवगाहोऽधःप्रवेशो निम्नता ग्राह्यीयं यस्य स दशयोजनावगाहः ।

१५ अथ पद्महृदस्य मध्ये यद्वक्ष्यमयं कमलं वर्तते तत्प्रमाणपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमुचुः—

तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥ १७ ॥

तस्य पद्महृदस्य मध्ये योजनमेकयोजनप्रमाणं पद्मं पुष्करं वर्तते । तस्य एककोशा-
यतानि दृश्यन्ति पद्माणि वर्तन्ते । कोशाद्वयविस्तारा कर्णिका मध्ये अस्ति । कर्णिकामध्ये
कोशैकप्रमाणः श्रीदेव्याः प्रासादो वर्तते वस्तुतयाकारः । उत्कमलं कोशाद्वयं जलं परित्यज्य
२० उपरि वर्तते । एवं पञ्चकर्णिकासमुदायेन योजनप्रमाणं वेदितव्यम् ।

अथेदानीमन्येषां हृदानां पुष्कराणाञ्च आयामविस्तारवगाहादिनिरूपणार्थं सूत्रमिदं
ब्रुवन्ति—

तद्विगुणविगुणा हृदाः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥

ताभ्यां पद्महृदपुष्कराभ्यां द्विगुणद्विगुणास्तद्विगुणद्विगुणा विस्तारायामवगाहा हराः
२५ सरोवराणि भवन्ति । पुष्कराणि च पद्मानि च द्विगुणद्विगुणविस्तारायामानि ज्ञातव्यानि ।

२अत्र चशब्दः उत्कमलसूच्यार्थः । तेनायमर्थः—यथा पद्मान्महापद्मो द्विगुणो विंशति-
योजनावगाहः द्विसहस्रयोजनायामः सहस्रयोजनविस्तारः, द्वियोजनं तत्र पुष्करं वर्तते, तथा
महापुण्डरीको हृदस्तपुष्करञ्च तादृशञ्च ज्ञातव्यम् । यथा च महापद्माद् द्विगुणस्तिगिच्छको
हृदश्चत्वारिंशदयोजनावगाहः चतुःसहस्रयोजनायामो द्विसहस्रयोजनविस्तारःअतुर्योजनं तस्य-

१ -स्य हृदस्य ह- आ० । २ तत्र २- आ०, ३०, ६०, १०० ।

१।१९-२०]

तृतीयोऽध्यायः

१३३

पुष्करं वर्तते, तथा केसरीनामा हृदः तत्पुष्करञ्च तत्सदृशं^१ ज्ञातव्यम् “उत्तरा दक्षिण-
तुल्याः” [त० सू० ३।२.६] इति वचनात् । तेन पद्मवत्पुष्करमहरो पुण्डरीकवत्पुष्करे ।
महापद्मवत्पुष्करसमाने महापुण्डरीकवत्पुष्करे । तिगिञ्छतपुष्करसमे केसरितपुष्करे
इत्यर्थः । तथा महापद्मपुष्करं जलाञ्चतुःकोशोन्नतं वर्तते । तिगिञ्छतपुष्करं जलादष्टकोशोन्नतं
वर्तते । केसरिपुष्करं जलादष्टकोशोन्नतम् । महापुण्डरीकपुष्करं जलाञ्चतुःकोशोन्नतम् । ५
पुण्डरीकपुष्करं जलाद् द्विकोशोन्नतमिति ।

अथेशानी तेषु पुष्करेषु या देव्यो वर्तन्ते तासां सम्बन्धस्तन्नीयितप्रमाणञ्च तत्परिवार-
सूचनार्थञ्च सूत्रमिदं सूचयन्ति—

तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीभृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपम-

स्थितयः ससामानिकपरिषत्काः ॥ १९ ॥

१०

तेषु पुष्करेषु निवसन्तीत्येवंशीलास्तस्त्रिवासिन्यो देव्यो भवन्ति । किन्नामानो
देव्यः ? श्रीह्रीभृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः । श्रीश्च ह्रीश्च भृतिश्च कीर्तिश्च बुद्धिश्च लक्ष्मीश्च श्रीह्री-
भृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः । कथम्भूता देव्यः ? पल्योपमस्थितयः । पल्येनोपमा यस्याः स्थितेः सा
पल्योपमा । पल्योपमा एकपल्योपमा स्थितिर्जीवितकालो यासां ताः पल्योपमस्थितयः ।
पुनरपि कथम्भूता देव्यः ? ससामानिकपरिषत्काः । समाने स्थाने सवाः सामानिकाः पितृमह- १५
त्तरोपम्यायसदृशाः । परिषदश्च त्रयस्यादितुल्याः । सामानिकाश्च परिषदश्च सामानिक-
परिषदः । सामानिकपरिषद्भिः सह वर्तन्ते या देव्यस्ताः ससामानिकपरिषत्काः । पण्णां
पुष्कराणां कर्णिकाणां मध्यमदेशेषु किञ्च प्रासादा वर्तन्ते । ते तु प्रासादाः पूर्णनिर्मलशारदेन्दु-
प्रभातिरस्कारिण एककोशायाभाः कोशाद्बिस्ताराः किञ्चिदूनेककोशसमुच्छ्रिताः । ईदृशेषु
प्रासादेषु श्रीपद्मवत्यो देव्यो वसन्ति । पद्महृदपुष्करप्रासादे श्रीर्वसति । महापद्महृदपुष्करप्रासादे २०
ह्रीर्वसति । तिगिञ्छहृदपुष्करप्रासादे भृतिर्वसति । केसरिहृदपुष्करप्रासादे कीर्तिर्वसति ।
महापुण्डरीकहृदप्रासादे बुद्धिर्वसति । पुण्डरीकहृदप्रासादे लक्ष्मीर्वसति । तेषां पुष्कराणां
परिवारपुष्करप्रासादेषु सामानिकाः परिषदश्च वसन्ति । तत्र श्रीह्रीभृतयस्त्रिणां देव्यां निज-
निजपरिवारसहिताः सौधमैन्द्रश्च सम्बद्धाः सौधमैन्द्रसेवापरा वर्तन्ते । कीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यस्त्रिणां
सपरिश्रा ईशानेन्द्रश्च सम्बद्धा वर्तन्ते । एवं पञ्चस्वपि मेरुषु ये षट्पटङ्कुलपर्वता वर्तन्ते २५
तेषु तेषु षट्पटङ्कुलदेव्यो ज्ञातव्याः ।

अथेशानी यामिर्नदीभिः क्षेत्राणि विभक्तानि ता उच्यन्ते—

गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्वरिकागन्तासीतासी तोद।नारोनरका-

न्नासुचर्णरूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥

तेषां सप्तानां क्षेत्राणां मध्ये गच्छन्ति बहन्तीति तन्मध्यगाः, न तु सर्वा अपि सामीप्य- ३०
सीमानाः । एकैकस्मिन् क्षेत्रे द्वे द्वे नद्यौ बहत इत्यर्थः । तन्मध्यगाः काः ? सरितश्चतुर्दश-

१ -शज ङा- आ०, ६०, ७०, ८० । २ -यं सू- अ०, ७० । ३ पल्योपमा द्वि- त० ।

१३४

तत्त्वार्थवृत्तौ

। ३।२१

महानद्याः, न तु चापिका इत्यर्थः । किन्नाम्नानः सरितः ? गङ्गायादि । गङ्गा च सिन्धुराच
रोहिण्य रोहितास्या च हरिश्च हरिकान्ता च सीता च सीतोदा च नारी च नरकान्ता च
सुवर्णकूला च रूप्यकूला च रक्षा च रक्तोदा च तास्तथोक्ताः । इतरेतरद्वन्द्वः ।

अथ पृथक् पृथक् क्षेत्रे द्वे द्वे नद्यौ भवत इति सूचनार्थमेकस्मिन् क्षेत्रे सप्तौ नद्यो न
५ भवन्तीति च शक्यतानर्थं कां दिशं का नदी गच्छतीति च निरूपणार्थं सूत्रमिदमाहुः—

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

द्वयोर्द्वयोर्गङ्गासिन्धोर्मध्ये गङ्गा पूर्वगा पूर्वसमुद्रगामिनी । रोहिद्रोहितास्ययोर्मध्ये
रोहिन् पूर्वगा । हरिहरिकान्तयोर्मध्ये हरिन् पूर्वगा । सीतासीतोदयोर्मध्ये सीता पूर्वगा ।
नारोनरकान्तयोर्मध्ये नारी पूर्वगा । सुवर्णकूलारूप्यकूलयोर्मध्ये सुवर्णकूला पूर्वगा । रक्षा-
१० रक्तोदयोर्मध्ये रक्षा पूर्वगा पूर्वसमुद्रगामिनी । एताः सप्त नद्यः पूर्वसमुद्रं गच्छन्ति ।
“क्षेत्रास्त्वपरगाः” इति वचनात् सिन्धुः पश्चिमसमुद्रगामिनी । रोहितास्या पश्चिमाग्नि
गच्छति । हरिकान्ता परोक्षेति याति । सीतोदा प्रत्यक्समुद्रं श्रवति । नरकान्ताऽपरार्णवं
जिहीते । रूप्यकूला पश्चिमसरश्चन्तं ध्वजति । रक्तोदा पश्चिमशम्भुजं समेति ।

अथ एता यस्माभिर्गता यत्र क्षेत्रे वहन्ति तदुच्यते—

१५ हिमवत्पर्वते पश्चिमो नद्यो वसते तस्मात् पूर्वतोरणद्वारेण निर्गत्य गङ्गा म्लेच्छखण्डं
पतित्वा विजयाद्वं भित्वा पूर्वसमुद्रं प्रविष्टा । हिमवत्पर्वते यः मोक्षः पश्चिमदक्षत्य पश्चिम-
तोरणद्वारेण निर्गत्य म्लेच्छखण्डे पतित्वा विजयाद्वं भित्वा सिन्धुः पश्चिमसमुद्रं प्रविष्टा ।
एते द्वे नद्यौ भरतक्षेत्रे बहवः । हिमवत्पर्वते यः पश्चिमदक्षत्योत्तरतोरणद्वारेण निर्गत्य जघन्य-
भोगभूमौ पतित्वा रोहितास्या पश्चिमसमुद्रं प्रविष्टा । महाहिमवत्पर्वतोपरिस्थितो योऽसौ
२० महापश्चिमदक्षत्य दक्षिणतोरणद्वारेण निर्गत्य जघन्यभोगभूमौ पतित्वा रोहिन् पूर्वसमुद्रं
प्रविष्टा । एते द्वे रोहिद्रोहितास्ये नद्यौ हिमवत्क्षेत्रे वसन्ते । अथ महाहिमवत्पर्वतोपरि स्थितो
योऽसौ महापश्चिमदक्षत्योत्तरतोरणद्वारेण निर्गत्य मध्यमभोगभूमौ पतित्वा हरिकान्ता पश्चिम-
समुद्रं गच्छन्ति । निषधकुलपर्वतोपरि स्थितो योऽसौ तिगिच्छदक्षत्य दक्षिणतोरणद्वारेण
निर्गत्य मध्यमभोगभूमौ पतित्वा हरिन् पूर्वसमुद्रं गता । एते द्वे हरिहरिकान्ते नद्यौ हरिश्चैत्र-
२५ मध्ये वसन्ते । निष्पत्तपर्वतोपरि स्थितो योऽसौ तिगिच्छदक्षत्योत्तरतोरणद्वारेण निर्गत्य
उत्तमभोगभूमौ पतित्वा सीतोदा नदी अपरविदेहमध्ये गत्वा पश्चिमसमुद्रं गता । अथ नील-
कुलपर्वतोपरि स्थितो योऽसौ केसरिहदक्षत्य दक्षिणतोरणद्वारेण निर्गत्य उत्तमभोगभूमौ
पतित्वा पूर्वविदेहमध्ये गत्वा सीतानदी पूर्वसमुद्रं प्रविष्टा । एते द्वे सीतासीतोदे नद्यौ
विदेहक्षेत्रमध्ये वसन्ते । नीलकुलपर्वतोपरि स्थितो योऽसौ केसरिहदक्षत्योत्तरतोरणद्वारेण
३० निर्गत्य मध्यमभोगभूमौ पतित्वा नरकान्ता पश्चिमसमुद्रं गता । रुक्मिकुलपर्वतोपरि स्थितो
योऽसौ महापुण्डरीकदक्षत्य दक्षिणतोरणद्वारेण निर्गत्य मध्यमभोगभूमौ पतित्वा नारीनामा

१ सिन्धुनदी भा०, ४०, अ० । २ -द्वं प्रविष्टा भा०, ४०, अ० ।

१।२२]

तृतीयोऽध्यायः

१३५

नदी पूर्वसमुद्रं गता । एते द्वे नारोनरकान्ते नद्यौ रम्यकक्षेत्रे वर्तन्ते । हविमपर्वतोपरि स्थितो योऽसौ महापुण्डरीकहृदस्तस्योत्तरतोरणद्वारेण निर्गत्य जघन्यभोगभूमौ पतित्वा रूप्यकूलानाम् निम्नगा परिचमसमुद्रं दौकते स्म । शिखरिकुलपर्वतोपरि स्थितो योऽसौ पुण्डरीकनामा हृदस्तस्य दक्षिणतोरणद्वारेण निर्गत्य जघन्यभोगभूमौ पतित्वा सुवर्णकूलानाम्नी कूलकृपा पूर्वसमुद्रं प्राप्ता । एते द्वे सुवर्णकूलारूप्यकूले नद्यौ हैरण्यवतक्षेत्रमध्ये वर्तन्ते । शिखरिकुलपर्वतोपरि स्थितो योऽसौ पुण्डरीकहृदस्तस्य परिचमद्वारेण निर्गत्य म्लेच्छरूपण्डमध्ये पतित्वा विजयाब्धौ पित्वा रक्तोदानाम्द्वीपवती परिचमसमुद्रं प्राप्नोति स्म । शिखरिकुलपर्वतोपरि स्थितो योऽसौ 'पुण्डरीकहृदः' तस्य पूर्वद्वारेण निर्गत्य म्लेच्छरूपण्डमध्ये पतित्वा विजयाब्धौ पित्वा रक्तानाम्नी निम्नगा पूर्वसमुद्रं जिहीतेस्म । एते द्वे 'रक्तारक्तोदानाम्' नद्यौ ऐरावतक्षेत्रमध्ये वर्तन्ते ।

अथ सीतोदा नदी यत्र देवकुलमध्ये बहति तत्र पूर्वापरायता पञ्च हृदा वर्तन्ते । १० एकैकस्य हृदस्य समीपे पूर्वापरतटेषु पञ्च पञ्च जुद्रपर्वताः सन्ति । एवं पञ्चाहृदसम्बन्धिनः पञ्चाशत्जुद्रपर्वताः सन्ति ते सिद्धकूटनामानः प्रत्येकं पञ्चाशद्योजनायताः पञ्चविंशतियोजन-विस्ताराः समप्रविशद्योजनोन्नताः मणितोरणद्वारवेदिकासहिताः चण्डाष्टद्वारकैटवशलयङ्गकुसुममा-लादिसंयुक्तचतुर्दिक्चतुस्तोरणद्वारसहिताः । तेषां पर्वतानामुपरितनप्रदेशे अष्टप्रातिहार्य-संयुक्तः रत्नसुवर्णरूप्यनिर्माणाः पर्यङ्कासनस्थिताः पूर्वोभिमुक्ताः एकैका जिनप्रतिमा १५ "वर्तन्ते । ततोऽग्रे गत्वा गव्यूतिद्वयं मेरुपर्वतमस्पृष्ट्वा सीतोदानदी अपरविदेहं^१ चक्षिता श्रवदपरविदेहं न प्राप्नोति तामदपरविदेहवेदिकायाः पूर्वदिशि सीतोदानदीसम्बन्धिनः दक्षि-णोत्तरायता अपरे पञ्च हृदाः वर्तन्ते । तेषां दक्षिणोत्तरतटेषु पञ्च पञ्च पूर्ववत् सिद्ध-कूटानि सन्ति । एवं तत्रापि पञ्चाशत्सिद्धकूटानि ज्ञातव्यानि । एवं नीलपर्वतादक्षिणस्यां दिशि पतिता^२ या सीता नदी तस्या अपि सम्बन्धिन उत्तरकुलमध्ये पञ्च हृदाः पूर्वापरायताः २० सन्ति । तेषामपि पूर्वापरतटेषु पञ्चाशत्सिद्धकूटानि पूर्ववत् ज्ञातव्यानि । ततः गव्यूतिद्वयं मेरुपर्वतं परिहृत्य सीतानदी पूर्वविदेहं प्रति पूर्वविदेहवेदिकायाः पश्चिमदिशि सीतानदीसम्ब-न्धिनः दक्षिणोत्तरायताः पञ्च हृदाः सन्ति । तेषामपि दक्षिणोत्तरतटेषु पञ्चाशत्सिद्धकूटानि ज्ञातव्यानि । एवमेकत्र सिद्धकूटानां द्विशती जम्बूद्वीपमेरुसम्बन्धिनो भवति । तया पञ्चा-नामपि मेरूणां सम्बन्धिनां सिद्धकूटानामेकसहस्रं भवति ।

२५

शेषास्त्यपरगाः ॥ २२ ॥

अस्य सूत्रस्य व्याख्या पूर्वमेव निरूपिता ।

१ - नामनदी आ०, ध०, इ०, ज० । २ पञ्च- ता० । ३ -कादे नाम- ता०, व० । ४ -कलशध्वजकुसुममालिकारसंयुक्तचतुर्दिक्चतुस्तोरणद्वारेण स- आ०, ध०, इ०, ज० । ५ वर्तते आ०, इ०, ज०, ता० व० । ६ -विदेहे व- आ०, इ०, ज०, व० । ७ पतित्वा या आ०, इ०, व०, ज० ।

१३६

तत्त्वार्थवृत्ती

[३।२३]

अधेदानीं गङ्गादिनदीनां परिवारनदीपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमाहुः—

चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्धवादयो नद्यः ॥ २३ ॥

- नदीनां सहस्राणि नदीसहस्राणि चतुर्दश च तानि नदीसहस्राणि तैः परिवृता वेष्टिताः चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृताः । गङ्गा च सिन्धुश्च गङ्गासिन्धू गङ्गासिन्धू आविर्भासां रोहिद्रोहि-
 ५ तास्यादीनां ताः गङ्गासिन्धवादयः । नवन्ति शब्दं कुर्वन्ति इति नद्यः । ननु 'एतस्मात्सूत्रात् पूर्वं चतुर्थं सूत्रं यदुक्तमस्ति तस्मिन्सूत्रे 'सरितस्तन्मध्यगाः' इत्यनेनैव वाक्येन सरिच्छन्देन नद्यः प्रकृता वर्तन्ते अधिकृताः सन्ति, तेनैव सरिच्छन्देन नद्यो लब्धाः पुनः 'नद्यः' इति प्रहणं किमर्थम् ? 'चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्धवादयः' इतीदृशं सूत्रं कियतां किं पुनर्नदी-
 शब्दप्रहणेन ? सत्यम् ; नदीप्रहणं 'द्विगुणद्विगुणाः' इति सम्बन्धार्थम् । तर्हि गङ्गासिन्धवादि-
 १० ग्रहणं किमर्थम् ? पूर्वोक्ता एव गङ्गासिन्धवादयो ह्रास्यन्ते, तेन गङ्गासिन्धवादयः इति पदं व्यर्थम्, 'चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृताः नद्यः' इत्येवं सूत्रं कियताम् ; सत्यम् ; 'अनन्तरस्य विधिः प्रतिषेधो वा' [पाठ० १।२।४७] इति व्याकरणपरिभाषासूत्रे बलेन अपरगा-
 नामेव नदीनां ग्रहणं भवेत्, न तु पूर्वगताम् । तर्हि 'चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गादयो नद्यः' इत्येवं सूत्रं कियतां किं सिन्धुराशब्दप्रहणेन ? सत्यम् ; एवं सति पूर्वगतामेव
 १५ नदीनां ग्रहणं भवेत् । अतः कारणादुभयीनां नदीनां ग्रहणार्थं गङ्गासिन्धवादिग्रहणं साधु ।
 अस्य सूत्रस्यायमर्थः—भरतक्षेत्रमध्ये ये गङ्गासिन्धू द्वे नद्यौ वर्तन्ते ते प्रत्येकं द्वे अपि चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृते स्तः । हैमवतनामजघन्यभोगभूमिक्षेत्रमध्ये द्वे रोहिद्रोहितास्याभिधे
 नद्यौ वर्तन्ते ते प्रत्येकं अष्टाविंशतिनदीसहस्रपरिवृते भवतः । ये हरिक्षेत्रमध्यमभोगभूमिमध्ये
 हरितहरिकान्ताभ्ये वर्तन्ते ते द्वे अपि प्रत्येकं षट्पञ्चाशन्नदीसहस्रपरिवृते स्याताम् । ये
 २० विदेहमध्ये सीतासीतोदाह्वये द्वे नद्यौ वर्तन्ते ते प्रत्येकं द्वे अपि द्वादशसहस्राधिकेन नदीलक्षेण
 परिवृते चकालः । ये रण्यकनाममध्यमभोगभूमिक्षेत्रमध्ये नारीनरकान्ताभिधाने नद्यौ
 वर्तन्ते ते प्रत्येकं द्वे अपि षट्पञ्चाशन्नदीसहस्रपरिवृते जायतः । ये हैरण्यवतनामजघन्य-
 भोगभूमिक्षेत्रमध्ये सुवर्णकूलारूप्यकूलारूप्यकैः वर्तन्ते, ते प्रत्येकं द्वे अपि अष्टाविंशतिनदी-
 सहस्रपरिवृते स्याताम् । ये ऐरावतक्षेत्रमध्ये रत्नारण्योदानामिके द्वे नद्यौ वर्तन्ते ते प्रत्येकं द्वे
 २५ अपि चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृते भवतः इति तात्पर्यम् । भोगभूमिर्वसिन्धो नद्यस्तस्यजीवरहिताः
 सन्ति । जम्बूद्वीपसम्बन्धिन्धो मूलनद्योऽष्टसप्ततिर्मवन्ति । तासां परिवारनदीनां द्वादशसह-
 स्राधिकानि पञ्चदशलक्षाणि ज्ञातव्यानि । जम्बूद्वीपविमङ्गनद्यो द्वादश वर्तन्ते । तासां
 परिवारनद्यः परमागमाद् बोद्धव्याः । एवं पञ्चमेरुसम्बन्धिनीनां मूलनद्योनां नवत्यधिक-
 त्रिशतप्रमाणानां परिवारनदीनां षष्टिसहस्राधिकानि पञ्चसप्ततिलक्षाणि ज्ञातव्यानि । षष्टि-
 ३० विंशज्जनद्यश्च ज्ञातव्याः ।

१ - एतस्मात्सू- आ०, ६०, ७०, ८० । २ नदीग्रहणं आ०, ६०, ७०, ८० । ३ द्विगुणा इति आ०, ६०, ७०, ८० । ४ - एवं स- आ० ६० ७० ८० । ५ ते द्वे अपि प्रत्येकं च- ६० । ६ - सिम- ७०, ८० । ७ - ह्रास्यपि- आ०, ८० ।

३।२४-२६]

तृतीयोऽध्यायः

१३७

अयेदानीं भरतक्षेत्रस्य प्रमाणनिरूपणार्थं सूक्ष्मदिग्माहुः—

भरतः षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारः षट् चैकोनविंशति-

भागा योजनस्य ॥ २४ ॥

षडभिरधिका विंशतिः षड्विंशतिः । षड्विंशतिरधिका येषु पञ्चयोजनशतेषु तानि षड्विंशानि, योजनानां शतानि योजनशतानि, परञ्च च तानि योजनशतानि ५ पञ्चयोजनशतानि, षड्विंशानि च तानि पञ्चयोजनशतानि षड्विंशपञ्चयोजनशतानि । “संख्यया अजहोरन्त्यस्वरादिलोपश्च ।” [इत्यनेन अत्यन्तस्यः “तेविंशतेरपि” [का० सू० २।६।४३] इति अपिशब्दस्य बहुलार्थत्वात् ति लुप्त्वा पञ्चादन्त्यस्वरादिलोपे कृते सति षड्विंश इति निष्पद्यते । षड्विंशपञ्चयोजनशतानि विस्तारो यस्य भरतस्य स षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारः । न केवलं षड्विंशत्यधिकपञ्चयो- १० जनशतविस्तारो भरतयोर्वर्तते, किन्तु एकोनविंशतिभागाः । एकोनविंशतिभागाः योजनस्य क्रियन्ते, तन्मध्ये षट् च भागाः गृह्यन्ते । तावत्प्रमाणविस्तारं भरतक्षेत्रं वर्तते इत्यर्थः ।

यदि षड्विंशत्यधिकपञ्चयोजनशतविस्तारः षट्कलाविस्तारस्य(श्च) भरतो वर्तते, तर्हि ‘हिमवदादयः पर्वताः हिमवतादयो वर्षोऽथ कियद्विस्तारा वर्तन्ते’ इति भरतसंज्ञावे सूत्रमित्याहुः—

१५

तद्विगुणद्विगुणविस्ताराः वर्षधरवर्षा विदेहान्ता ॥ २५ ॥

तस्माद् भरतविस्ताराद् द्विगुणद्विगुणविस्ताराः तद्विगुणद्विगुणविस्ताराः । के ते ? वर्षधरवर्षाः । वर्षधराः हिमवदादयः कुलपर्वताः वर्षाः हिमवतादीनि क्षेत्राणि, वर्षधराश्च वर्षाश्च वर्षधरवर्षाः । कथम्भूताः वर्षधरवर्षाः ? विदेहान्ताः विदेहोऽन्ते येषां ते विदेहान्ताः विदेहपर्यन्तं द्विगुणं द्विगुणं गण्यन्ते, न तु परतः । विदेहात् परतः अर्द्धाद्विस्तारा इत्यर्थः । २० तेनायमर्थः—भरतविस्ताराद् द्विगुणविस्तारो हिमवान् हिमवद्विस्ताराद् द्विगुणविस्तारो हिमवतवर्षः । हिमवतवर्षविस्ताराद् द्विगुणविस्तारो महाहिमवान् वर्षधरः । महाहिमवत्पर्वत-विस्ताराद् द्विगुणविस्तारो हरिवर्षः । हरिवर्षविस्ताराद् द्विगुणविस्तारो निषधपर्वतः । निषधपर्वताद् द्विगुणविस्तारो विदेहः । विदेहविस्ताराद्विस्तारो नीलपर्वतः । नीलपर्वताद्विस्तारो रम्यकवर्षः । रम्यकवर्षविस्ताराद्विस्तारो रुक्मिपर्वतः । रुक्मिपर्वतविस्ताराद्वि- २५ विस्तारो हिरण्यवतवर्षः । हिरण्यवतवर्षविस्ताराद्विस्तारः शिखरिपर्वतः । शिखरिपर्वत-विस्ताराद्विस्तारः ऐरावतवर्षः । भरतक्षेत्रादारभ्य ऐरावतक्षेत्रपर्यन्तम् एकयोजनलम्बं जम्बूद्वीपप्रमाणं ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरा ऐरावतादयो वर्षवर्षधरा नीलपर्वतान्ता दक्षिणतुल्या दक्षिणैर्भरतादिमिर्वर्ष- ३०

१ षड्विंशति- का०, ६०, ज०, ४०, ४० । २ -विस्तारो भरतक्षेत्रस्य व- का०, ६०, ज० । ३ भरताद् का०, ४०, ४० ।

१८

१३८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[३।२७]

- धरैः तुल्याः सदृशा भवन्ति । अस्यायमर्थः—भरतक्षेत्रस्य यावान् विस्तारः तावान् ऐरावतक्षेत्र-
विस्तारः । हिमवत्पर्वतस्य यावान् विस्तारस्तावान् शिखरिपर्वतविस्तारः । हिमवतक्षेत्रस्य
यावान् विस्तारः तावान् हिरण्यवतक्षेत्रविस्तारः । महाहिमवत्पर्वतस्य यावान् विस्तारः तावान्
रुक्मिपर्वतविस्तारः । हरिश्चेत्रस्य यावान्विस्तारस्तावान् रम्यकक्षेत्रविस्तारः । निषधपर्वतस्य
५ यावान्विस्तारस्तावान् नीलपर्वतविस्तारः । एवम् ऐरावतादिभिर्धत्तं ह्रदपुष्करादिकं भरतादिसदृशं
ज्ञातव्यम् । भरतयोजन ५२६ कला ६ । हिमयत्पर्वतयोजन १०५२ कला १२ । हिमवतक्षेत्र-
योजन २१०४ कला २४ । महाहिमवत्पर्वतयोजन ४२०८ कला ४८ । हरिश्चेत्रयोजन ८४१६
कला ५६ । निषधपर्वतयोजन १६८३२ कला १९२ । विदेशयोजन ३३६६४ कला ३८४ ।
नीलयोजन १६८३२ कला १९२ । रम्यकक्षेत्रयोजन ८४१६ कला ९६ । रुक्मिपर्वतयोजन ४२०८
१० कला ४८ । हिरण्यवतक्षेत्रयोजन २१०४ कला २४ । शिखरिपर्वतयोजन १०५२ कला १२ ।
ऐरावतक्षेत्रयोजन ५२६ कला ६ । एवमेकत्र योजनैकलक्षम् ।

अयेदानीं भरतादिक्षेत्रमनुष्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रमिदमाहुः—

भरतैरावतयोर्वृद्धिहासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥२७॥

- भरतश्च ऐरावतश्च भरतैरावतौ तयोः भरतैरावतयोः । सम्बन्धे षष्ठी । तत्रायमर्थः—
१५ भरतस्य ऐरावतस्य च सम्बन्धिनां मनुष्याणां भोगोपभोगसम्प्राप्त्युपरिमाणोऽत्रतिप्रभृतिभिः
वृद्धिहासौ भवतः । वृद्धिश्च हासश्च वृद्धिहासौ, उत्सर्पणावसर्पणे भोगादीनां भवतः न तु भरत-
क्षेत्रस्य वृद्धिहासौ भवतः, क्षेत्रयोर्वृद्धिहासयोरसंगच्छमानत्वान्, तेन तत्रस्थितमनुष्याणां
भोगोपभोगाविषु वृद्धिहासौ स्याताम् । ‘भरतैरावतयोः’ इत्यत्र यत्प्रोक्तं षष्ठीद्विषयत्वं तत्केचिदा-
चार्याः ‘नोररीकुर्वन्ते । किं तर्हि उररीकुर्वन्ति ? संप्रतीद्विषयचनुररीकुर्वन्ति । तेनायमर्थः—भरते
२० ऐरावते च क्षेत्रे मानवानामित्यध्याहारान् वृद्धिहासौ भवतः, अनुभवायुःप्रमाणानां वृद्धिहासौ
स्यातामित्यर्थः । कोऽसौ अनुभवः किं वा आयुः किं वा प्रमाणमिति चेत् ? उच्यते—अनुभवः
सुखदुःखयोरुपयोगः, आयुः जीवितकालप्रमाणम्, प्रमाणं तु कायोत्सेधः, इत्येतेषां त्रयाणा-
मपि वृद्धिहासौ पञ्चजनानां भवतः । काभ्यां हेतुभ्यां नृणां भोगोपभोगादीनां वृद्धिहासौ
भवतः इत्युक्ते उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यां द्वाभ्यां कालाभ्यां वृद्धिहासौ भवतः । उत्सर्पयति वृद्धि-
२५ नयति भोगादीन् इत्येवंशीला उत्सर्पिणी, अवसर्पयति हानिं नयति भोगादीन् इत्येवंशीला
अवसर्पिणी, वत्सर्पिणी च अवसर्पिणी च उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ ताभ्याम् उत्सर्पिण्यवसर्पिणी-
भ्याम् । कथम्भूताभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ? षट्समयाभ्यां षट् षट् समयाः काल-
विशेषाः विद्यन्ते ययोस्ते षट्समये ताभ्यां षट्समयाभ्याम् । तत्र तावत् अवसर्पिणीका-

१ उत्सर्पिण्या अवसर्पिण्या भे— आ०, ६०, ज० । उत्सर्पणावसर्पणभे— व० । २ नोररी-
कुर्वन्ति स— आ०, ६०, ६०, ज० । ३ “अथवा अधिष्ठातृनिर्देशः, भरते ऐरावते च मनुष्याणां
वृद्धिहासाविति ।” —स० सि०, राजवा० ३।२७ । ४ —कालपरिमा— आ०, ६०, ६०, ज० ।

३।२७]

तृतीयोऽध्यायः

१३९

तस्य सम्बन्धिनः षट्समया उच्यन्ते सुषमसुषमा प्रथमकालः । सुषमा द्वितीयकालः ।
 सुषमदुःषमा तृतीयकालः । दुःषमसुषमा चतुर्थकालः । दुःषमा पञ्चमकालः । अतिदुःषमा
 षष्ठकालः । अथ उत्सर्पिण्याः सम्बन्धिनः षट्समया निर्दिश्यन्ते—अतिदुःषमा प्रथमकालः ।
 दुःषमा द्वितीयकालः । दुःषमसुषमा तृतीयकालः । सुषमदुःषमा चतुर्थकालः । सुषमा पञ्चम-
 कालः । सुषमसुषमा षष्ठकालः । अथ किमर्थं सूत्रे उत्सर्पिण्याः पूर्वं ग्रहणम्, इदानीमवस- ५
 र्पिण्या वर्तमानत्वात् । सत्यम् ; “अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम्” [कल० २।५।११२] इति वचनात्
 यदल्पस्वरं पदं भवति तत्पूर्वं निपततीति कारणात् । तन्नावसर्पिणीकालस्य यः प्रथमः कालः
 सुषमसुषमानामकः स चतुःसागरकोटीकोटिप्रमाणः । यस्तु सुषमानामको द्वितीयः कालः स
 त्रिसागरकोटीकोटिप्रमितः । यं सुषमदुःषमा नामकस्तृतीयः कालः स द्विसागरकोटीकोटिस-
 मितः । यो दुःषमसुषमानामकश्चतुर्थः कालः स एकसागरोपमैकोटीकोटिप्रमाणः परं द्वाचत्वा- १०
 रिशतहस्रवर्षेनः । यस्तु दुःषमानामकः पञ्चमः कालः स एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणः । यस्तु
 अतिदुःषमानामकः षष्ठः कालः सोऽप्येकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणः । अथ योऽसौ उत्सर्पिणीकाल-
 सम्बन्धी अतिदुःषमानामकः प्रथमः कालः स एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणः । यस्तु दुःषमानाम-
 को द्वितीयः कालः सोऽप्येकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणः । यस्तु दुःषमसुषमानामकस्तृतीयः कालः
 स एकसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणः परं द्वाचत्वारिंशद्वर्षसहस्रहीनः । यस्तु सुषमदुःषमा- १५
 नामकश्चतुर्थः कालः स त्रिसागरोपमकोटीकोटिप्रमितः । यस्तु सुषमानामकः पञ्चमः कालः स
 त्रिसागरोपमकोटीकोटिसमितः । यस्तु सुषमसुषमानामकः षष्ठः कालः स चतुःसागरोपम-
 कोटीकोटिप्रमाणः । अवसर्पिण्या सम्बन्धिनः प्रथमकाले आदौ पूर्वोक्तमभोगभूमिचिह्नानि
 ज्ञातव्यानि । द्वितीयकाले आदौ पूर्वोक्तमध्यमभोगभूमिचिह्नानि वेदितव्यानि । तृतीय-
 काले आदौ पूर्वोक्तपचमभोगभूमिलक्षणानि लक्षितव्यानि । हानिरपि क्रमेण ज्ञातव्या । २०

तृतीयकाले पल्यस्याऽष्टमे भागे स्थिते सति षोडश कुलकरा उत्पद्यन्ते । तत्र षोडशकुल-
 करेषु मध्ये पञ्चदशकुलकराणामष्टम एव भागे विपत्तिर्भवति । षोडशतु कुलकरः उत्पद्यते
 अष्टम एव भागे विनाशस्तु तस्य चतुर्थकाले भवति । तत्र प्रथमकुलकर एकपल्यस्य दशम-
 भागायुः ज्योतिरङ्गकल्पवृक्षमन्दज्योतिस्त्वेन चन्द्रसूर्यदर्शनोत्पन्नं भयं युगलानां निवारयति ।
 द्वितीयः कुलकरः पल्यशतभागैक [भाग] जीवितो ज्योतिरङ्गकल्पवृक्षातिमन्दज्योतिस्त्वेन २५
 तारकादिदर्शनोत्पन्नयुगलमभयनिवारकः । तृतीयः कुलकरः पल्यसहस्रभागैकभागजीवितो
 पिकुतिगतसिंहव्याघ्रादिकूरमृगपरिहारकारकः । चतुर्थः कुलकरः पल्यदशसहस्रभागैक-
 भागजीवितः अतिविकृतिगतसिंहव्याघ्रादिकूरमृगरक्षानिमित्तकुटादिस्वीकारकारकः । पञ्च-
 मकुलकरः पल्यलक्षभागैकभागजीवितो बिलकल्पवृक्षत्वे अल्पफलत्वे च याचा कल्पवृक्ष-

१—यथा तत्र य— ३० । २ यः सुषमानाम— ३० । ३—मकोटीको— ३० । ४—मध्य—
 ३०, ६०, ३०, ३० । ५—निशात— ३०, ६०, ३० । ६—तत्रम— ३०, ६०, ३०, ३० ।
 ७—कजी— ३०, ६०, ३०, ३० । ८—स्वीकारकः ३०, ६०, ३०, ३० ।

१४०

तत्त्वार्थवृत्तौ

(३१६७)

- सीमाकारकः । पञ्चकुलकरः पर्यदशलक्षभागैकभागजीवितः अतिविरलकल्पवृक्षत्वे अत्यल्प-
फलत्वे च गुल्मादिविह्वैः कल्पवृक्षसीमाकारकः । सप्तमकुलकरः पर्यकाटिभागैकभाग-
जीवितः शौर्याद्युपकरणोपदेशगजाधारोद्गणकारकः । अष्टमकुलकरः पर्यदशकोटिभागैक-
भागजीवितः अपत्यमुखदर्शनमात्रोत्पन्नभयविनाशकः । नवमकुलकरः पर्यदशकोटिभागैक-
भागजीवितः अपत्याशोर्बोददायकः । दशमकुलकरः पर्यसहस्रकोटिभागैकभागजीवितः
अपत्यानां रोदने सति चन्द्रादिदर्शनक्रीडनोपायदर्शकः । एकादशकुलकरः पर्यसहस्रकोटि-
भागैकभागजीवितः, तस्य काले युगलानि अपत्यैः सह कतिचिदिनानि जीवन्ति । द्वादश-
कुलकरः पर्यसहस्रकोटिभागैकभागजीवितः, तस्य काले युगलानि अपत्यैः सह बहुकालं
जीवन्ति, स युगलानां जलतरणोपायप्रवहणादिरचनाकारकः, तथा पर्वताधारोद्गणाऽवरोद्गणो-
पायसोपानाशिकारकः । तस्य काले अत्यल्पमेवा अत्यल्पवृद्धिं कुर्वन्ति । तेनैव कारणेन
कुनयाः कुपर्वताश्चोत्पद्यन्ते । त्रयोदशकुलकरः पर्यदशलक्षकोटिभागैकभागजीवितः, स
कुलकरः अष्टपूर्वजरायुःप्रसूतिमलं निराकारयति । चतुर्दशकुलकरः पूर्वकोटिवर्षजीवितः,
सोऽपत्यानामष्टपूर्वं नाभिनालं भीतिजनकं कर्तयति । तस्य काले प्रचुरमेवाः प्रचुरवृद्धिं
कुर्वन्ति, अकृष्टपचयानि सस्यादीनि चोत्पद्यन्ते । तद्वृक्षणोपायमजानानां युगलानां तद्वृक्षणो-
पायं दर्शयति । अभक्ष्याणामौषधीनामभक्ष्यवृक्षाणाञ्च परिहारञ्च कारयति । कल्पवृक्षविनाशे
क्षुधितानां युगलानां सस्यादिमृक्षणोपायं दर्शयति । पञ्चदशकुलकरस्तीर्थङ्करः । तदुत्रः
षोडशकुलकरश्चकर्त्ता भवति । तौ द्वावपि चतुरशीतिलक्षपूर्वजीवितौ । तच्चरित्रं महापुराण-
प्रसिद्धं ज्ञातव्यम् ।

- दुःखमुपमानामकः चतुर्थः कालः स एकसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणः द्वित्रित्वारिंशद्-
२० वर्षसहस्रजनः, तस्याद्यौ मानवा विदेहमानवसदृशाः पञ्चशतधनुःकृताः । तत्र त्रयोविंशतिस्ती-
र्थङ्कर उत्पद्यन्ते निर्वाणं च । एकादश चक्रवर्तिनः नव बलभद्राः नव धामुवेवाः नव प्रति-
वासुदेवा उत्पद्यन्ते, एकादश रक्षाश्च । तदुक्तम्—

“दोरिसहस्रजियकाले सर्पता पुष्पयंतआईहि ।

उपण्या अहुंहरा एक्को चिष वीरकालमि ॥” []

- २५ नव नारदाश्चोत्पद्यन्ते । तदुक्तम्—

“कलहपिया कयाचिय धम्मरया वासुएवसमकालाः ।

१ -कारः आ०, ज० । २ -दशमकु- आ० । ३ -भागजी- आ०, ज० । -मागैकजी-
व० । ४ -दशः कु- ता०, व० । ५ -निर्वाणं यान्ति आ०, व०, इ०, ज०, व० । ६ -द्राः त-
ता० । ७ -हरया ए- आ० । ८ तुलना—“उसहदुकाले रदमदु सत्तण्णसत्तमुविरिपहुदीसु ।
पीढो संतिजिगिदे वीरे सच्चइगुदो जादो ॥” -विकोयसा० गा० ८३७ । द्वौ कृपाभाषितकाले
समान्ताः पुष्पदन्तादिभिः । उत्तराः अष्टशरा एकत्र वीरकाले । ९ कलहप्रियाः कदाचिद्वर्षता
वासुदेवसमकालाः । भव्या अपि च नररुगति हिंसादोषेण गच्छन्ति ॥

३।९०]

तृतीयोऽध्यायः

१४१

धन्वा वि य णिरयगई हिंसादोसेण गच्छंति ॥”

[तिलोपसा० गा० ८३५]

तस्य चतुर्थकालस्यान्ते विशत्यधिकशतवर्षायुषो मनुष्याः सप्तहस्तोन्नताश्च ।

दुःखमानामकः पञ्चमः कालः एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणः, तदादौ विशत्यधिकशत-
वर्षायुषो मनुष्याः सप्तहस्तोन्नताः तदन्ते विंशतिवर्षायुषो मनुष्याः सार्द्धत्रयहस्तोन्नताश्च । ५
ततोऽतिदुःखमानामकः षष्ठः कालः स एकविंशतिवर्षसहस्राणि प्रवर्तते । तदादौ विंशतिवर्ष-
युषो मनुष्याः, तदन्ते षोडशवर्षायुषो मनुष्या एकहस्तोन्नताश्च । तस्यान्ते प्रलयकालो भवति ।
उदुक्तम्—

“सुरसं विरसं तोष्णं रुक्षमुष्णविषं विषम् ।

क्षारमेघाः क्षरिष्यन्ति सप्तसप्तदिनान्यलम् ॥” [१०]

सर्वस्मिन्नार्थेष्वन्ते प्रलयं गते सति द्वासप्ततिकुलमनुष्ययुगलानि उद्ध्रियन्ते । चित्रा-
भूमिः समा प्रादुर्भवति । अत्रावसर्पिणी क्षमाया दशकोटीकोटिसागरोपमप्रमाणा । तदनन्तरं
दशकोटीकोटिसागरोपमप्रमाणा उत्सर्पिणीकालः प्रवर्तते । तस्यादौ अतिदुःखमासंक्षकः प्रथमः
कालः प्रवर्तते । तस्यादौ एकोनपञ्चाशद्विंशत्यन्तं क्षारमेघा अहर्निशं वर्षन्ति । तदनन्तरं
तावद्विंशत्यन्तमभूतमेघा वर्षन्ति । पृथिवी रुक्षतां मुञ्चति । तन्मेघमाहात्म्येन वर्णाविगुणो १५
भवति, औषधितरुगुल्मवृक्षादीनि सरसानि भवन्ति, पूर्वोक्तानि युगलानि बिलादिभ्यो
निर्गत्य औषध्यादिसस्यादानि सरसान्युपजीव्य सहस्राणि जीवन्ति । स कालः एकविंशति-
वर्षसहस्राणि प्रवर्तते । तदादौ षोडशवर्षायुषो मनुष्या एकहस्तोत्सेधोऽश्च । तस्य कालस्यान्ते
विंशतिवर्षायुषो मनुष्याः सार्द्धहस्तत्रयोन्नताश्च । तदनन्तरं दुःखमानामको द्वितीयः कालः ।
स एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणः । तदादौ विंशतिवर्षायुषो मनुष्याः सार्द्धहस्तत्रयोत्सेधाः । २०
तस्य द्वितीयकालस्यान्ते वर्षसहस्रापरोधे स्थिते सति चतुर्दशकुलकरा उत्पद्यन्ते । ते अव-
सर्पिणीष्वमकालनृपसदृशाः । तद्वर्षसहस्रमध्ये त्रयोदशानां नृपाणां विनाशो भवति ।
“चतुर्दशस्तु कुलकर” उत्पद्यते तद्वर्षसहस्रमध्ये, विपद्यते तु तृतीयकाष्ठमध्ये । तस्य चतुर्दशस्य
कुलकरस्य पुत्रस्तीर्थह्वरो भवति । तस्य तीर्थह्वरस्य पुत्रश्चक्रवर्ती भवति । तद्वृक्षस्याप्यु-
त्पत्तिर्दुःखमुपमानाम्नि तृतीयकाले भवति, विनाशस्तु त्रयाणामपि भवति । तस्यादौ विशत्य- २५
धिकशतवर्षायुषो मनुष्या भवन्ति, सप्तहस्तोत्सेधाः भवन्ति । स कालः एककोटीकोटिसागरो-
पमप्रमाणः प्रवर्तते, परं द्वाचत्वारिंशद्वर्षसहस्रानां । तन्मध्ये शल्यकायुरुषा उत्पद्यन्ते ।
तस्य कालस्यान्ते कोटिपूर्ववर्षायुषो मनुष्याः सप्तावपञ्चशतधनुस्तसेवाः । तदनन्तरं सुषम-

१ -मका- आ०, ब०, द०, ज० । २ -नामा ५- आ०, ब०, द०, ज० । ३ वर्णादि-
आ०, द०, ज० । ४ -धास्त- ता० । ५ चतुर्दशकु- आ०, ब०, द०, ज० । ६ -करा उत्पद्यन्ते
आ०, द० । -कर ददाद्यन्ते ज०, ब० । ७ वाक्यनेतकास्ति आ०, ब०, ज०, द० ता० ।

१४२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[३।२८-२९]

दुःखमानामकश्चतुर्थः कालः । स द्विकोटीकोटिसागरोपमप्रमाणः । अथन्यभोगभूमिस्वभावः ।
 तथा सुप्रमानामकः पञ्चमः कालः त्रिसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणः । तत्र मध्यमभोगभूमि-
 स्वभावः । तथा सुप्रमसुप्रमानामकः षष्ठः कालः चतुःसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणः । तत्रो-
 त्तमभोगभूमिस्वभावः । एवं चतुर्थपञ्चमषष्ठकालेषु ईतिरेकापि ^१न भवति । अहोरात्रि-
 ५ चिन्तागोऽपि नास्ति । ज्योतिरङ्गकल्पयुक्ताद्योतेन सदैव दिवसः । मेघपट्टिर्नास्ति । शीत-
 वाचापि न वर्तते । आतपकष्टं कदाचिदपि ^२न वर्तते । क्रूरभृगवाधा नास्त्येव । अत्र
 वृत्तसागरोपमकोटीकोटिप्रमाण उत्सर्पिणीकालः समाप्तः । तदनन्तरमवसर्पिणीकालः प्रवर्तते ।
 स पूर्वोक्तैकलक्षो ज्ञातव्यः । एवमष्टादशसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणः कालः भोगभूमिमयो
 ज्ञातव्यः । उत्सर्पिण्यवसर्पिणीनामकाभ्यां द्वाभ्यां कालाभ्यां कल्पः कथ्यते । भोगभूमिजा
 १० मनुष्याः स्वभावेन मधुरभाषिणो भवन्ति । “सर्वकलाकुशलाः सर्वेऽपि समभागा अरजोऽम्बरा
 निःस्वेषा ईर्ष्यामात्सर्यादिरहिता कलित्वावहित्वमुक्ता अनाचारकार्पण्यकोपात्यरुचिर्मानमय-
 विषादकामज्वरोन्मादविरहलाल्यशरीरमलनिद्रात्यु (ह्यु) न्येपनिमेषदैत्यचिन्ताऽनिष्टयोगेष्ट-
 वियोगातङ्कजरादिहिताः । ^३तुम्हात्रेण क्षियो मिश्रन्ते । जृम्भितयात्रेण पुरुषाः पञ्चत्वंमा-
 १५ न्नुवन्ति । तत्र नपुंसकः कोऽपि नास्ति । मृगाः सर्वेऽपि विशिष्टवृत्तचारिणः समानाशुबद्ध
 भवन्तीति विशेषः ।

अथ भरतैरावतमनुष्यस्वरूपनिरूपणानन्तरं हैमवतहरिवर्षदेवकुलक्षेत्रत्रयस्वभावोद्गा-
 वनार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ॥ २८ ॥

२० ताभ्यां भरतैरावताभ्यां क्षेत्राभ्याम् अपरा अन्या भूमयः हैमवतक्षेत्रहरिक्षेत्रदेवकुलना-
 मिकास्तिस्रो भूमयोऽवस्थिताः सधैर्देव एकः कश्चित्कालस्तासु वर्तते । हैमवतक्षेत्रे सदैव
 तृतीयः कालोऽस्ति, हरिक्षेत्रे द्वितीयः, देवकुलसु प्रथमः कालः । अवसर्पिण्याः कालेन सदृश
 इत्यर्थः । परं त्वं तत्र उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ कालौ न वर्तते ।

‘तर्हि त्रिष्वपि क्षेत्रेषु मनुष्या आयुषा सदृशाः सन्ति, अथवा अस्ति कश्चिद्विशेषः’

२५ इत्युक्ते त्रयाणामपि क्षेत्राणां मनुष्याणामायुर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रमिदमाचष्टे—

एकत्रिप्रपत्योपमस्थितयो हैमवतकहरिवर्षकदैवक्रूरवकाः ॥ २९ ॥

एकत्र द्वौ च त्रयश्च एकद्वित्रयः ते च ते पत्योपमा एकद्वित्रिप्रपत्योपमाः कालविशेषाः,
 ते रियतयः आयुषि येषां ते एकद्वित्रिप्रपत्योपमस्थितयः । ईदृशाः के ? हैमवतकहरिवर्षक-
 दैवक्रूरवकाः । हैमवतक्षेत्रे मवा हैमवतकाः । हरिवर्षक्षेत्रे मवा हरिवर्षकाः । देवकुलक्षेत्रे

१ नास्ति आ०, द०, ज० । २ -वृक्षजातेन ता० । ३ नास्ति आ०, द०, ज०, ब० ।

४ -भूमयो ज्ञा-भा० । -भूमिजो ज्ञा-ज० । ५ -कलास्तु कु-ता०, ब० । ६ छिन्नकामात्रेण । ७ -त्वं
 प्राप्नु-मा०, ज० । ८ मयमका-भा०, ज०, ब० । ९ तत्र ता०, भा०, द०, ज० ।

३।३०-३१]

तृतीयोऽध्यायः

१४३

भवा दैवकुरवकाः । हैमवतकारच हरिवर्षकारच दैवकुरवकारच हैमवतफहारिवर्षकदैव-
कुरवकाः । अस्यायमर्थः—पञ्चमेरुसम्बन्धिनानां पञ्चानां हैमवतक्षेत्राणां सम्बन्धिनानां मनुष्याणां
सदा सुपमदुःपमाकालानुभवंनम्, आयुःस्थितिरेकपर्योपमा द्विधनुःसहस्रोन्नतिः, एकन्तरेण
भुक्तिरच इन्दीवरणवर्णश्च । पञ्चानां हरिवर्षक्षेत्राणां सम्बन्धिनानां मनुष्याणां सदा सुपमा-
कालानुभवंनम्, आयुःस्थितिः द्विपर्योपमा, चतुष्पापसहस्रोन्नतिश्च द्विदिनान्तरेण भुक्तिरच, ५
कुन्दावदातानि शरीराणि । पञ्चानां देवकुरुणां सम्बन्धिनानां मनुष्याणां सदा सुपमसुपमाकालानु-
भवंनम्, आयुःस्थितिः त्रिपर्योपमा, षट्पनुःसहस्रोन्नतिश्च, त्रिदिनान्तरेण भुक्तिः,
काञ्चनवर्णानि शरीराणि ।

तर्हि हैरण्यवतरम्यकोत्तरकुरुणां मनुष्याः कीदृशाः सन्तीति प्रश्ने सूत्रमिदमाचष्टे—

तथोत्तराः ॥ ३० ॥

१०

तथा तेनैव हैमवतादिक्षेत्रत्रयमनुष्यप्रकारेण उत्तराः हैरण्यवतरम्यकोत्तरकुरुणां
मनुष्या ज्ञातव्याः । अस्यायमर्थः—हैमवतक्षेत्रमनुष्यसदृशा हैरण्यवतक्षेत्रमनुष्याः । हरिवर्ष-
क्षेत्रमनुष्यसदृशा रम्यकक्षेत्रमनुष्याः । देवकुरुक्षेत्रमनुष्यसदृशा उत्तरकुरुक्षेत्रमनुष्याः ।

तर्हि पूर्वविदेहाऽपरविदेहमनुष्याणां स्थितिः कीदृशी वर्तते इति प्रश्ने सूत्रमिदमाचष्टे—

विदेहेषु संक्षेप्यकालाः ॥ ३१ ॥

१५

विगतो विनष्टो देहः शरीरं गुनीनां येषु ते विदेहाः प्रायेण मुक्तिपदप्राप्तिहेतुत्वात्,
तेषु विदेहेषु पञ्चानां मेरूणां सग्यन्धिनः पञ्चपूर्वविदेहाः पश्चात्परविदेहाः उभये मिलित्वा
पञ्चमहाविदेहाः कथ्यन्ते । तेषु मनुष्याः संक्षेप्यकालाः, संख्यायते गणयितुं शक्यते,
संक्षेप्यः, उत्कर्षेण पूर्वकोटिलक्षणः जघन्येनान्तमुहूर्तलक्षणः संक्षेप्यः कालो जीवितं येषां ते
संक्षेप्यकालः । अस्यायमर्थः—सर्वेषु पञ्चसु महाविदेहेषु सदा सुपमदुःपमाकालान्तकाल- २०
सदृशो दुःपमसुपमानमकः सदा निरचलः कालो वर्तते । तत्र पञ्चजनाः पञ्चचापशतोन्नता
मयन्ति, नित्यभोजनारच वर्तन्ते । किं तत् पूर्व येन गणितं तेषामायुः^३ ? तथा चोक्तम्—

“पुंस्त्वस्त्वं दुःपरिमाणं सदरिं खलु कोटिसदसहस्राङ्गं ।

छप्यण्यं च सहस्रा बोधवा यासकोटीर्णं ॥”

[जम्बूः प० १३।१२] २५

अस्यायमर्थः—सप्ततिलक्ष कोटिवर्षाणि षट्पञ्चाशत्सहस्रकोटिवर्षाणि यदा भवन्ति तदा
एकं पूर्वमुच्यते । तस्य पूर्वस्य अक्षुक्रमो यथा—दशभून्यानि तदुपरि षट्पञ्चाशत् तदुपरि
सप्ततिः—७०५६०००००००००० । ईदृग्विधानि पूर्वाणि शतलक्षाणि तेषां मनुष्याणामुभवंति ।

अपेक्षानी पुनरपि सरतक्षेत्रस्य प्रमाणं प्रकारान्तरेण निरूपयन्त्याचार्याः—

१ हरिवर्षक्ष आ०, ३० । २ -मायनामा- ता०, ३० । ३ -युः पु- ता० । ४ पूर्वस्य
दुःपरिमाणं सप्ततिः खलुकोटिशतसहस्राणि । षट्पञ्चाशत् च सहस्राणि बोद्धव्यानि वर्षकोटीनाम् ॥

१४४

तत्त्वार्थद्विती

[३३९]

भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३२ ॥

- भरतस्य भरतक्षेत्रस्य विष्कम्भो विस्तारः जम्बूद्वीपस्य जम्बूद्वीपविस्तारस्य एकलक्ष-
 योजनप्रमाणस्य नवतिशतभागः—एकलक्षयोजनस्य नवत्यधिकाः शतभागाः क्रियन्ते, तेषां
 मध्ये एको भागो भरतक्षेत्रस्य विस्तारो वेदितव्य इत्यर्थः । स एको भागः पट्टविंशत्यधिक-
 ५ पञ्चयोजनशतप्रमाणः पट्टल्लधिको भवतीति तात्पर्यम् । जम्बूद्वीपस्यान्ते या वेदिका वर्तते
 सा लक्षयोजनमध्ये गणनीया, समुद्रविस्तारमध्ये न गण्यते । एषं सर्वेषां द्वीपानां या वेदिकाः
 सन्ति ताः सर्वा अपि द्वीपविस्तारमध्ये गण्यन्ते न तु समुद्रविस्तारमध्ये गण्यन्ते । लवणो-
 दसमुद्रमध्यप्रदेशेषु पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणेषु दिग्भागेषु चतुर्षु चत्वारः पातालसङ्ख्याका वड्या-
 नलाः सन्ति ते अलक्षलाकाराः प्रत्येकं लक्षयोजनगम्भीराः, ते मध्यप्रदेशे लक्षयोजन-
 १० विस्ताराश्च भवन्ति । ते मुखेषु मूलेषु च दशयोजनसहस्रविस्तारा भवन्ति । तथा लवणसमुद्र-
 मध्ये चतसृषु विदिक्षु ध्रुववह्वानलाश्चत्वारः । ते चत्वारोऽपि प्रत्येकं दशसहस्रयोजन-
 गम्भीरा भवन्ति । मध्यप्रदेशेषु दशसहस्रयोजनविस्ताराश्च सन्ति । मुखेषु मूलेषु च एक-
 योजनसहस्रविस्तारा भवन्ति । अष्टानामप्यौर्वाणामष्टत्रय्यन्तरालेषु एकैकस्मिन्मन्त्रान्तरे
 श्रेणिरूपस्थिताः सपादशतसंख्या वाडवा भवन्ति । ते तु योजनसहस्रगम्भीराः, तथा
 १५ मध्ये योजनसहस्रविस्ताराः, मुखेषु मूलेषु च पञ्चयोजनशतविस्ताराः । एषमेकत्वे
 अष्टाधिकसहस्रसंख्याः प्रसिद्धा वडवानला वेदितव्याः । तेषामप्यन्तरालेषु ध्रुवध्रुवतरा और्वा
 अप्रसिद्धा बहवः सन्ति । सर्वेषां वडवानलानां त्रयो भागाः । तत्राधस्तनभागेषु वायुरेव
 वर्तते मध्यभागेषु वायुजले वर्तते । उपरितनभागेषु केवलं जलमेव । यदा वायुमन्दं मन्दम-
 धस्तनभागेष्वो मध्यभागेषु चरति । तदा मध्यभागजलं मरुत्प्रेरितमुपरितनभागेषु चरति ।
 २० ततः स्वोर्ध्वजलमिलितमग्निजलं वेलादिरूपतया वर्द्धते । यदा पुनः मन्दं मन्दं नभस्वानभो-
 भागेषु गच्छति तदा वेलादिरूपा स्त्रीतिर्निवर्तते । लवणोद एष वेला वर्तते नान्येषु समुद्रेषु ।
 धन्येषु समुद्रेषु वडवानला न सन्ति । यस्मात्सर्वेऽपि अघ्नय एकयोजनसहस्रगम्भीराः ।
 लवणोदस्यैव जलमुन्नतं वर्तते, अन्येषां जलं समं प्रसृतमस्ति । लवणोदो लवणत्वादः । धारुणी-
 समुद्रो मणत्वादः । क्षीरोदो दुग्धत्वादः । घृतोदो घृतत्वादः । कालोदः पुष्करोदश्च स्वयम्भूर-
 २५ मणोदश्च त्रय एते अच्युत्त्वादः । रोपाः सर्वेऽपि इक्षुत्वादः । लवणोर्ध्वकालोदस्वयम्भूरम-
 णोदाश्चयः कच्छपमत्स्यादिजलचरसहिताः । अन्ये सर्वेऽपि निर्जलचराः । लवणोदे
 सरिन्मुखेषु मत्स्या नवयोजनाङ्गाः, अग्निमध्ये तद्विगुणशरीराः । कालोदे सरिन्मुखेषु

१ -न्यः स आ०, २०, ६०, ज० । २ अञ्जलाका- आ०, ६०, ज०, व० । ३ -कं यो-
 आ०, ६०, ज०, व० । ४ -तोषु ल- आ०, ६०, ज०, व० । ५ -न्ति तथा य- आ०, ६०,
 ज०, व० । ६ और्थः वाडवाग्निः । ७ -त्रयन्त- ज० । ८ च यो- आ०, ६०, ६०, ज० ।
 च एकयो- व० । ९ -तिर्निवर्त- ज०, व० । १० -अ एते त्रयः अ- आ०, ६०, ज० ।
 ११ -दः कालोदः स्वयम्भूरणोदश्च एते त्रयः ज० । १२ -दिस- आ०, ६०, ज० ।

१।३३-३४]

तृतीयोऽध्यायः

१४५

अष्टादशयोजनवपुः, अर्धिमध्ये तद्विगुणकायाः । स्वयम्भूरमणोदधेस्तटवर्तिनो मतस्याः पञ्चशतयोजनदेहाः, अर्धिमध्ये तद्विगुणवर्ष्माणः । लवणोदकलोदपुष्करोदेषु सरित्तये-
वेश्वाद्याणि वर्त्तन्ते नान्येषु समुद्रेषु द्वाराणि सन्ति । तेषां वेदिका दृष्टोत्कीर्णमितिखि वर्त्तते ।

अथेतानां धातकीखण्डद्वीपस्य भरतादिक्षेत्रसंख्या निगद्यते—

त्रिधातकीखण्डे ॥ ३३ ॥

५

धातकीखण्डे द्वीपे भरतादीनि क्षेत्राणि द्विर्भवन्ति द्विगुणानि भवन्ति । कथम् ?
धातकीखण्डद्वीपस्य दक्षिणस्यां दिशि इष्याकारनामपर्वतो वर्त्तते । स^३ पर्वतः लवणोदकलो-
दसमुद्रवेदिकास्पर्शी दक्षिणोत्तरायतः । तथा धातकीखण्डद्वीपस्योत्तरस्यां दिशि इष्याकारनामा
द्वितीयः पर्वतोऽस्ति । सोऽपि लवणोदकलोदसमुद्रवेदिकास्पर्शी दक्षिणोत्तरायतः । उभावपि
इष्याकारौ पर्वतौ मत्लेकं चतुर्लक्षयोजनायतौ । ताभ्यां द्वाभ्यामिष्याकाराभ्यां पर्वताभ्यां १०
विभक्तौ धातकीखण्डद्वीपः पूर्वधातकीखण्डः अपरधातकीखण्डश्चेति द्विभागीकृतः । द्वयोर्द्वयो-
र्भागयोर्मध्ययोः पूर्वस्यां दिशि पूर्वमेरुः, अपरस्यां दिशि अपरमेरुः । तयोर्मेरुः सम्बन्धीनि
भरतादीनि* क्षेत्राणि द्विगुणानि भवन्ति । तेन पूर्वधातकीभरतः अपरधातकीभरतश्च धातकी-
खण्डद्वीपे द्वौ भरतौ वर्त्तते । एवं पूर्वधातकीखण्डज्जुद्धहिमवान् अपरधातकीखण्डज्जुद्धहिमवाश्च
धातकीखण्डद्वीपे द्वौ जुद्धहिमवन्तौ पर्वतौ, पूर्वधातकीखण्डहैमवतमपरधातकीखण्डहैमवतश्च १५
द्वे हैमवते* क्षेत्रे, द्वौ महाहिमवन्तौ पर्वतौ, द्वे हरिवर्षक्षेत्रे, द्वौ निपथौ पर्वतौ, द्वौ विदेही,
द्वौ नीलपर्वतौ, द्वे रम्यक्षेत्रे, द्वौ रुक्मिणौ पर्वतौ, द्वे हैरण्यवतक्षेत्रे, द्वौ शिखरिणौ पर्वतौ,
द्वे ऐरावतक्षेत्रे । जम्बूद्वीपभरतैरावतक्षेत्रमध्यस्थितविजयार्धपर्वतवत् चत्वारो विजयाद्ध-
पर्वताः । एवं दक्षिणत आरभ्य उत्तरपर्वतं जम्बूद्वीपक्षेत्रपर्वतवत् धातकीद्वीपक्षेत्रपर्वता
उभयतो वेदितव्याः । जम्बूद्वीपे द्विषवदादीनां पर्वतानां ये विस्तार उक्तः स धातकीद्वीप- २०
हिमवदादीनां पर्वतानां विस्तारोऽपि द्विगुणो वेदितव्यः, उभयवर्गगौ समानौ । तथा विजया-
द्धवृत्तवेदाख्यान्वक्ष* समाना वर्त्तन्ते । ये हिमवदादयो वर्षधरानामानः पर्वताः ते चक्रस्य
सरवदवस्थिता वर्त्तन्ते । वर्षधराणां मध्ये मध्ये ये वर्षाः क्षेत्राणि वर्त्तन्ते तानि अराणां
*विचराकाराणि सन्ति ।

अथ पुष्करार्धक्षेत्रादित्स्वरूपमाह—

२५

पुष्करार्द्धे च ॥ ३४ ॥

पुष्करार्द्धद्वीपे च जम्बूद्वीपक्षेत्रादिकान् धातकीद्वीपक्षेत्रादिवत्* द्विर्द्विगुणानि क्षेत्राणि-
त्रय्याणि भवन्ति । तेनायमर्थः—यथा धातकीद्वीपे द्वौ इष्याकारौ वर्णितौ तथा पुष्करार्द्धे च
द्वौ इष्याकारौ पर्वतौ अष्टलक्षयोजनायतौ दक्षिणोत्तरयोः वर्त्तते । ताभ्यां पुष्करार्धे द्विधा

१ -शकायावर्ष्माणः ३५० । २ -क्षेत्रार्धेषु ५०, ६०, ७० । ३ -पर्वतः ५०, ६०, ७० ।
४ -नि इष्याणि द्वि- ७० । ५ -वतक्षेत्रे ७० । ६ -यक्षत्रारो स-५० । ७ व्यवरा- ७०,
८०, ९०, १०० । ८ -वत् द्वि- ७० ।

१४६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[३।३।५-३६]

विमक्तः । तत्रापि पूर्वमेहंरपरमेरुश्च द्वौ मेरु वसन्ते । तेन धातकीखण्डद्वीपवदत्रापि द्वौ पूर्वापरौ भरतौ, सुद्रहिमवन्तौ द्वौ, द्वे च हैमवतक्षेत्रे, द्वौ महाहिमवन्तौ वर्षधरौ, द्वे हरिक्षेत्रे, द्वौ निपधौ पर्वतौ, द्वौ महाविदेहौ, द्वौ नीलौ, द्वे रण्यक्षेत्रे, द्वौ रुक्मिणी पर्वतौ, द्वे हैरण्यवतक्षेत्रे, द्वौ शिखरिणौ पर्वतौ, द्वे ऐरावतक्षेत्रे, भरतैरावतापेक्षया चत्वारो विजयाधौध, विदेहापेक्षया ५ अष्टषष्टिर्विजयाद्वौ । एवं धातकीद्वीपविजयाद्वोरच वेदितव्यः । अयं तु विशेषः—यथा धातकीखण्डद्वीपे हिमवदादीनां वर्षधराणां विस्तारो जम्बूद्वीपहिमवदादिभ्यो द्विगुणः प्रोक्तः तथा पुष्करार्धहिमवदादीनां पर्वतानां धातकीखण्डहिमवदादिभ्यो वर्षधरेभ्यो द्विगुणो विस्तारो वेदितव्यः ।

अथ पुष्करार्धसंज्ञा इति कथम् ? अत्रोच्यते—मानुषोत्तरपर्वतेन वलयाकारेण १० विमत्तास्तत्वात् पुष्करार्ध इति संज्ञा ।

‘अथ पुष्करार्धद्वीपे अर्धः पुष्करार्धः किमिति वर्णितः कस्माच्चार्धः पुष्करार्धस्त्यक्तः’ इति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते—

प्राक् मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥३५॥

मानुषोत्तरात्पर्वतात् पुष्करद्वीपबहुमध्यदेशभावावर्तिनः सकाशान् वलयाकारान् प्राक् १५ अर्धार्कमनुष्याः मानवा वर्तन्ते, तेन कारणेन अर्ध एव वर्णितः । मानुषोत्तराद्वहिरर्थे मानवा न सन्ति । बहिर्भागे मरुतक्षेत्रादिहिमवतपर्वतादिविमातोऽपि नास्ति । मानुषोत्तराद्वहिर-विंशधरा न गच्छन्ति, ऋद्धिप्राप्ता मनुष्योऽपि न यान्ति, नवोऽपि बहिर्न गच्छन्ति किन्तु मानुषोत्तरं पर्वतमाश्रित्य तिष्ठन्ति । मानवक्षेत्रत्रसारच बहिर्न व्रजन्ति । यदा मानुषो-त्तरपर्वताद्वहिरभागे मृतो जीवः तिर्यक् देवो वा मानुषक्षेत्रमागच्छति तदा मानवविप्रेक्ष्यगत्यानु- २० पूज्येण समागच्छन् मानुषोत्तराद्वहिरभागेऽपि मनुष्य इत्युपपद्यते । तथा दण्डकपाटप्रतरलोक-पूरणलक्षणसमुद्भातकाले मानुषोत्तरबहिर्भागे च ‘मनुष्यो भवतीति लभ्यते ।

अथ प्राक् मानुषोत्तरान्मनुष्याः प्रोक्ताः, ते^{१०} तु मनुष्याः कतिप्रकारा भवन्ति इति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः—

आर्या म्लेच्छाश्च ॥ ३६ ॥

२५ आर्यन्ते सेव्यन्ते गुणैर्गुणबद्धिर्वा इत्यार्याः । म्लेच्छन्ति निर्लज्जतया व्यक्तं क्रुधन्ति इति म्लेच्छाः । चकारः ^{११}परस्परमनुष्ये वर्तते । तेनायमर्थः—आर्या म्लेच्छाभ्यामन्येऽपि मनुष्याः कथ्यन्ते । तत्रार्याः द्विप्रकारा भवन्ति । कौ तौ द्वौ प्रकारौ ? एके ऋद्धिप्राप्ता आर्याः, ^{१२}अन्ये ऋद्धिरहितारच । ^{१३}ऋद्धिप्राप्ता आर्या अष्टविधाः । के ते अष्टौ

१-४: ५- ता०, आ० । २ अयोच्यते आ०, द०, ज० । ३ अर्धपु- आ०, द०, ज०, द० ।

४ किमत्तः द० । किमितः ता० । ५-अर्धपु- आ०, द०, ज०, द० । ६-अर्धपु- ता० । ७-उत्तरप- आ०, द०, ज०, द० । ८ तिर्यक् देवोपि वा आ० । ९ मनुष्या भवन्तीति आ०, द०, ज० । १० ते म- आ०, द०, ज० । ११ परस्पर आ० । १२ अन्ये च आ- द० । १३ ऋद्धिप्राप्ताः ता०, द० ।

१।३६]

तृतीयोऽध्यायः

१४७

विधाः ? बुद्धिः क्रिया विक्रिया तपो बलमौषधं रसः क्षेत्रं चेति ।

तत्र बुद्धि-श्रद्धाभिप्राया अष्टादशभेदाः १-अवधिज्ञानिनः, मनःपर्युषज्ञानिनः, वेधज्ञानिनः, २-बीजबुद्धयः, कोष्ठबुद्धयः, सम्बन्धबोधप्रणिः, पदानुसारिणः, दूरस्पर्शनसमर्थाः, दूररसनसमर्थाः, दूरग्राणसमर्थाः, दूरअवणसमर्थाः, दूरवलोकनसमर्थाः, अभिज्ञदशपूर्वगणः, चतुर्दशपूर्वगणः, अष्टाहमहानिमित्तज्ञाः, प्रत्येकबुद्ध्याः, वादिनः, प्रज्ञाभ्रमणाचेति । ५

बीजबुद्धिरिति कोऽर्थः ? एकबीजाक्षरात् शेषशास्त्रज्ञानं बीजबुद्धिः । कोष्ठबुद्धिरिति कोऽर्थः ? *कोष्ठागारे संगृहीतविविधाकारधान्यवत् यत्नां बुद्धौ वर्णादीनि भुतानि बहुकालेऽपि न विनश्यन्ति सा कोष्ठबुद्धिः ।

क्रिया-श्रद्धाद्विर्दिष्टप्रकारा—जङ्घादिचारणत्वम्, आकाशगामित्वञ्चेति । तत्र जङ्घनचारणत्वं भूम्युपरि चतुरङ्गलान्तरिक्षगमनं १ जङ्घनचारणत्वम् । श्रेणिचारणत्वं विद्याधरश्रेणिर्वर्चस्त- १० काशगमनम् । २ अग्निवज्रालोपरि गमनम् अग्निशिलाचारणत्वम् । ३ जलमस्यस्य जलोपरि गमनं जलचारणत्वम् । पत्रमस्यस्य पत्रोपरि गमनं पत्रचारणत्वम् । फलमस्यस्य फलोपरि गमनं फलचारणत्वम् । पुष्पमस्यस्य पुष्पोपरि गमनं पुष्पचारणत्वम् । बीजमस्यस्य बीजोपरि गमनं बीजचारणत्वम् । तन्तुमस्यस्य तन्तूपरि गमनं तन्तुचारणत्वञ्चेति जङ्घादिचारणत्वं नवविधम् । १५

१ आकाशगामित्वं किम् ? पर्यङ्कासनेनोपविष्टः सन् आकाशे गच्छति । ऊर्ध्वस्थितो वा आकाशे गच्छति । सामान्यतयोपविष्टो वा आकाशे गच्छति । पादनिक्षेपोल्लेपणं विना आकाशे गच्छति आकाशगामित्वम् । इति क्रियाश्रद्धाद्विर्दिष्टप्रकारा ।

विक्रियार्थिः अष्टिवाविभेदैरेकमकारा । सूक्ष्मशरीरविधानम् अणिमा । अथवा १ विश- छिद्रेऽपि प्रविश्य चक्रवर्तिपरिवारविभूतिसर्जनमणिमोच्यते । महाशरीरविधानं महिमा । जपु- २० शरीरविधानं लघिमा । गुह्यशरीरविधानं गरिमा । भूमिस्थितोऽप्य २ (तस्याप्य) ह्रन्त्यग्रेण मेरुशिखरचन्द्रसूर्योदयस्पर्शनसामर्थ्यं प्राप्तिरुच्यते । जले भूमाविष गमनं भूमौ जड इव मज्जनोन्मज्जनविधानं प्राकाम्यम् । अथवा जातिक्रियागुणद्रव्यैः सैन्यादिकरणञ्च प्राकाम्यम् । त्रिभुवनप्रभुत्वमीशित्वम् । सर्वप्राणिगणधशोकरणशक्तिर्वशित्वम् । पर्वतमध्येऽपि आकाश इव

१ -भेदाः केवलिनः अवधिज्ञानिनः मनःपर्युषज्ञानिनः बीज- भा०, ७० । २ जीवबुद्धयः ७० । ३ निमित्ततः भा०, ६०, ७०, ७०, ७० । ४ गोष्ठागा- भा०, ६०, ७०, ७० । ५ क्रियार्थि- भा०, ६०, ७० । ६ एतत्तदं पुनरुक्तमस्ति । ७ -पर्यन्तमाका- भा० । पर्यन्तगताकाश- भा० । ८ अग्निचारणम् अग्निवज्रालोपरिगमनम् भा०, ६०, ७०, ७० । ९ जलचारणत्वं जलोपरिगमनम् भा०, ६०, ७०, ७० । १० आकाशगामित्वमिति सामान्यतयोपविष्टो आकाशे गच्छति पादनिक्षेपो- ल्लेपणं विना आकाशगामित्वमिति भा०, ६०, ७० । ११ वंशछिद्रेण प्रवि- ७० । विशरतन्तु- नाशः । १२ -स्थितोऽङ्गु- भा०, ६०, ७०, ७० । १३ -द्रव्यं ते- भा० ७० ।

१४८

तत्त्वाधेष्टुत्तौ

[३३६]

गयनम् अप्रतीघातः । अनेकरूपकरणं मूर्तोर्मूर्तीकारकरणं वा कामरूपित्वम् । अष्टरूपताऽन्त-
र्धानम् । इत्यादि विनियुतिः ।

घोरतपो महातप तप्ततपो दीप्ततपस्तप्ततपो घोरगुणब्रह्मचरिता घोरवराक्रमता चेति तप-
श्चद्विः सप्तधा । तत्र—घोरतपः—सिंहव्याघ्रैश्चित्रकतरैर्लुप्रभृतिक्लृप्तापदाकुलेषु गिरिकन्द-
५ रादिषु स्थानेषु मयानकर्मशानेषु च प्रचुरतरङ्गीतवातातापादियुक्तेषु स्थानेषु स्थित्वा दुर्द्धरोप-
सर्गसहजपरा ये मुनयस्ते घोरतपसः । पक्षमासषष्मासवर्षोपवासविधातारो ये मुनयस्ते
महातपसः । “वर्षोपवासे सति पारणा भवति, केवलज्ञानं” १ वात्पद्यते, अतः परम् उपवासो
न भवतीति निश्चयः । उपतपः—पञ्चस्थामष्टस्थां चतुर्दश्याञ्च गृहीतोपयातैश्चवा अलामद्वये
अलामत्रये वा त्रिमिरुपयासैश्चतुर्भिरुपयासैः पञ्चभर्वोपवासैः कालं निर्गमयन्ति इत्येवं
१० प्रकारा उपतपसः । शरीरवीज्या द्वादशाकृतैजस्का दीप्ततपसः । तन्मासपिण्डपतितजलचिन्दु-
वत् गृहीताहारशोषणपरा नीहाररहिवा ये ते तप्ततपसः । सिंहव्याघ्रादिसेवितपादपद्मा घोरगुण-
ब्रह्मचारिणः । भूतप्रेतवेताडराक्षसशाकिनीप्रभृतयो यान् दृष्ट्वा बिभ्यन्ति ते घोरवराक्रमाः ।

बलक्षिप्रकारा । अन्तर्मुहूर्त्तेन निखिलश्रुतचित्तनसमर्था ये ते मनोबलिनः । अन्त-
र्मुहूर्त्तेनाखिलश्रुतपाठशक्त्यो ये ते वचोबलिनः । मासचतुर्मासषष्मासवर्षपर्यन्तकायोत्सर्ग-
१५ करणसमर्थो अङ्गुल्यमेणापि त्रिभुवनमप्युद्धृत्य अन्यत्र स्थापनसमर्थो ये ते कायबलिनः ।

औषधक्षिरद्वयकारा—“विड्विलेपनेन, एकदेशमलस्पर्शनेन, अपकाहारस्पर्शनेन, सर्वाङ्ग-
मलस्पर्शनेन, निम्नोवनस्पर्शनेन, दन्तकेशनखमूत्रपुरीषादिसर्वेण (द्विस्पर्शनेन), कृपादृष्ट्यवल्लो-
कनेन, कृपादन्तपीडनेन येषां मुनीनां प्राणिरोगाः नश्यन्ति ते अष्टप्रकारा औषधार्थ्यः ।

रसकद्विः षट्प्रकारा । तपोबल मुनयो गमत्तिगतं प्राणिनं स्निह्यन्तेति वदन्ति सोऽक्षिगतः
२० प्राणी तत्क्षणादेव महाविषपरीतो त्रियते एवंविधं सामर्थ्यं येषां ते आस्थविषाः वाय्विषा अपर-
नामानः कथ्यन्ते । तपोबला मुनयः क्रुद्धाः सन्त्यो यमक्षिगतमीक्षन्ते स पुमान् तत्क्षणादेव
“तीव्ररसपरीतः पञ्चत्रं प्राप्नोति एवंविधं सामर्थ्यं येषां ते दृष्टिविषा इत्युच्यन्ते । येषां
पाणिपात्रगतं भोजनं नीरसमपि क्षीरपरिणामि भवति, वचनानि वा क्षीरवत् क्षीणसन्तर्प-
काणि भवन्ति ते क्षीरस्त्राविण उच्यन्ते” । येषां पाणिपात्रगतमशनं नीरसमपि “मधुररसपरि-
२५ णामि भवति, वचनानि वा श्रोतॄणां “मधुस्वादं जनयन्ति ते “मधुस्त्राविणः प्रोच्यन्ते । “येषां
पाणिपात्रगतमन्नं रूक्षमपि घृतरसपरिणामि भवति, वचनानि वा श्रोतॄणां घृतपानस्वादं जन-
यन्ति ते “सर्पिरास्त्राविणः । येषां पाणिपात्रगतमन्नं वचनश्चावृतवज्रवति ते “अमृतास्त्राविणः ।

१ अनेकोप भा० । २ मूर्तीकारक- भा०, द० । ३—आश्रयशक्ति- बा० । ४—तरङ्गुपल्लकप्र-
भा० ।—ताक्षुपल्लकप्र- भा०, द० । ५ सर्वोपवासे भा०, द०, ज० । ६ नीर- भा०, द०, ज० बा० ।
७—सवृत्ता ज० ।—वासा थ- द० । ८—यस्तान् दृष्ट्वा येन विभ्यन्ति भा०, द०, ज० । ९ विड्विलेप-
भा०, द०, ज० । १० तीव्रविषाव्यासः । ११ उच्यन्ते भा०, द०, बा० । १२ मधुररस- भा०, द०,
ज० । १३ मधुरस्त्रा- भा०, द०, ज० । १४ मयस्त्रा- भा० । १५ भा०, द०, ज० प्रतिषु आग-
तास्त्राविलक्षणं प्रयममस्ति । १६ घृतस्त्रावि- भा०, द०, ज० । १७ अमृतस्त्रा- भा०, द०, ज० ।

३।३६]

तृतीयाऽध्यायः

१४९

क्षेत्रद्विप्रकाश-अक्षीणमहानसर्द्धिः अक्षीणालयद्विधः । तत्राक्षीणमहानसर्द्धिः यस्मिन्नमत्रे^१ अक्षीणमहानसैर्मुनिभिर्भुक्तं तस्मिन्मत्रे चक्रवर्तिपरिजनमोजनेऽपि तद्विने अत्र न क्षीयते ते मुनयः अक्षीणमहानसाः कथ्यन्ते । अक्षीणमहालयास्तु मुनयो यस्मिन् चतुः-
नायेऽपि मन्दिरे निवसन्ति तस्मिन् मन्दिरे सर्वे देवाः सर्वे मनुष्याः सर्वे तिर्यक्षोऽपि यदि निवसन्ति तदा तेऽस्त्रिया अपि अन्योन्यं वाधारहितं सुखेन तिष्ठन्ति इति अक्षीणालयाः । ईदृशा मनुष्याश्चद्विप्राप्ता भवन्ति ।

अद्विरहिता^२ आर्यास्तु पञ्चप्रकारा भवन्ति । के ते पञ्चप्रकाराः ? सम्यक्त्वार्थीः, चारित्रार्थीः, कर्माधीः, जात्याधीः, क्षेत्रार्थीरर्चोत् । तत्र सम्यक्त्वार्थीः सम्यग्दृष्टयो व्रतरहिता इत्यर्थः । चारित्रार्थीश्चारित्र्यप्रतिपालका यतयः । कर्माधीस्त्रिप्रकारा-सावयवकर्माधीः, अल्प-सावयवकर्माधीः, असावयवकर्माधीश्चेति । तत्र सावयवकर्माधी व्रतरहिताः षट्प्रकाराः असिमसि- १०
कृषिविद्याशिल्पवाणिज्यकर्माधीर्भेदात् । तत्र असितरवारिबसुनन्दकपतुर्बाणश्लुरिक्षकट्टारक-कुन्तपट्टिवाहलमुशलगाशमिन्दिमालालोहघनशक्तिचक्राद्यायुधचक्रवः असिमार्थी उच्यन्ते । आणव्ययादिलेखनविप्ता मणिकर्माधीः कथ्यन्ते । हस्तेन भूपिकर्षणनिपुणाः कृषिकर्माधी भण्यन्ते । गणितादिद्विषयसप्ततिलक्याद्वीणा विद्याकर्माधी^३ उच्यन्ते ।^४ निर्गोजकदिवाकीर्त्योदयः शिल्पकर्माधी धन्यन्ते । धान्यक(का)पीसचन्दनसुवर्णरजतमणिमाणिक्यनृतादिरसांशुकादि- १५
संप्रहकारिणो वाणिज्यकर्मादीनां वणिज्यकर्माधीः कथ्यन्ते । एते षट्प्रकारा अपि सावयवकर्माधी भवन्ति । अल्पसावयवकर्माधीस्तु श्रावकप्रभृतयः । असावयवकर्माधीस्तु यतयः ।

जात्याधीस्तु इत्वाकुर्वंशोद्भवाः । अरयामवसर्पिण्यादिदत्वाकुर्वंशः स्वयं श्रीवृषसे-
श्वरः, तस्य कुले भवा इत्वाकुर्वंशः । भरतसुतार्ककीर्तिकुले सखाताः सूर्यवंशः । बाहुबलि-
सुतसोमशोवंशे सखाः सोमवंशः । सोमप्रभश्रेयोसकुले समुत्पन्नाः कुरुवंशः । अकम्पन- २०
महाराजकुले समुद्भवा नाथवंशः । हरिकान्तनृपान्वये सम्भूता हरिवंशः । हरिवंशेऽपि यदुनृपकुलजता यदवाः । कारयपनृपकुले सम्भवा उपवंश इति । एवंविधा जात्याधीः कथ्यन्ते ।

कौशल-कारयन्ति-अङ्ग-वङ्ग-तिलङ्ग-कलिङ्ग-ल्लाट-कर्णाट-भोट-गौड-गुर्जर-सौराष्ट्र-मरु-
वाण्ड-डमलय-मालय-कुङ्कुणाभीर-सौर-मस-काश्मीर-जालंधरादिदेशोद्भवाः क्षेत्रार्थी^५ इत्युच्यन्ते । २५

म्लेच्छास्तु द्विप्रकाराः—अन्तरद्वीपोद्भवाः कर्मभूम्युद्भवाश्चेति । तत्र अन्तरद्वीपोद्भवा म्लेच्छाः कथ्यन्ते—उदणोदसमुद्रे अष्टसु दिशासु अष्टौ द्वीपाः, तदन्तरालेषु चाष्टौ द्वीपाः, हिमवत उभयपार्श्वयोर्द्वौ द्वीपौ, शिखरिण उभयपार्श्वयोश्च द्वौ द्वीपौ, विजयाद्वयोरुभययोः

१ पात्रे । -स्मिन्नन्ते आ०, १०, ३०, ४० । २ -ज्जने च- आ०, १०, ३०, ४० ।
३ चतुष्टये- आ०, १०, ३० । ४ -सर्वा- आ० । ५ -यावज्ज- आ० । ६ उच्यन्ते आ०, १०, ३० । ७ रजकमापितादयः । ८ -शाबुदम- आ०, ३० । ९ -रथपकु- आ०, १०, ३० ।
१० -अडवज- आ०, १०, ३० । ११ -रमस- आ० । १२ -त्राया उ- आ०, १०, ३० ।

१५०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[३३७]

- पार्ष्वेषु चत्वारो द्वीपाः । एवं लवणोदसमुद्रमध्ये अर्धोऽपि पार्ष्वे चतुर्विंशतिद्वीपा मवन्ति । ते द्वीपाः कुस्तिमोगोमूमयः कथ्यन्ते । तत्र चतुर्विंशतिद्वीपेषु चतुर्विंशति ये चत्वारो द्वीपा वर्तन्ते ते समुद्रवेदिच्छायाः सकाशात् पञ्चशतयोजनानि गत्वा लभ्यन्ते । ये तु 'चतस्रसु प्रविष्टु चत्वारो' द्वीपाः सन्ति अन्तरालेषु चाष्टौ द्वीपा वर्तन्ते ते द्वादशापि द्वीपाः पञ्चशत-
 ५ योजनानि पञ्चाशद्योजनाधिकानि तद्गत्वा लभ्यन्ते । ये तु पर्वतान्तेषु अष्टौ द्वीपा वर्तन्ते ते षट्शतयोजनानि गत्वा प्राप्यन्ते । चतुर्दिग्द्वीपाः शतयोजनविस्ताराः । चतुर्विदिग्द्वीपा अष्टान्तरालद्वीपाश्च, एते द्वादशद्वीपाः पञ्चाशद्योजनविस्तारा वर्तन्ते । पर्वतान्तेषु षेऽष्टद्वीपाः सन्ति ते पञ्चविंशतियोजनविष्कम्भा भवन्ति । तत्र पूर्वस्यां दिशि यो द्वीपो वर्तते तस्मिन् द्वीपे एकोऽङ्गुला म्लेच्छा भवन्ति । दक्षिणैर्वा दिशि शृङ्गिणो मनुष्या भवन्ति । पश्चिमायां
 १० दिशि पुच्छसङ्घिता म्लेच्छाः सन्ति । उत्तरायां दिशि मूषा वर्तन्ते । चतुर्विदिग्द्वीपे अग्निकोणे शशकर्णाः, नैऋत्यकोणे शङ्खुलीकर्णाः, वायुकोणे कर्णप्रावरणाः, ईशानकोणे लम्बकर्णाः । पूर्वोऽन्यन्तराले अरबमुखाः । अग्निदक्षिणान्तराले सिद्धमुखाः । दक्षिणनैऋत्यान्तराले भूषणमुखाः, नैऋत्यपश्चिमान्तराले गर्वमुखाः । पश्चिमवातान्तराले शक्नमुखाः । वातोत्तरान्तराले व्याघ्रमुखाः । उत्तरेणान्तराले काकवदनाः । ईशानपूर्वोत्त-
 १५ राले कपिलवदनाः । हिमवत्पूर्वपार्ष्वे मलयमुखाः । हिमवत्पश्चिमपार्ष्वे कृष्णवदनाः । शिशुरिणः पूर्वपार्ष्वे मेघमुखाः । शिशुरिणः पश्चिमपार्ष्वे तडिद्वदनाः । दक्षिणविजयादूर्वपूर्वपार्ष्वे गोमुखाः । दक्षिणविजयादूर्वपश्चिमपार्ष्वे उरभ्रवदनाः । उत्तरविजयादूर्वपूर्वपार्ष्वे गजाननाः । उत्तरविजयादूर्वपश्चिमपार्ष्वे वर्षणास्याहचेति । तत्र एकोरुक्चः प्रुत्तिकाहारः गुहानिवासिनः । अन्ये सर्वेऽपि वृद्धतलनिवासाः फलपुष्पमक्षिणः । विश्वेऽपि पत्न्योपमजीविताः द्विसहस्रधनु-
 २० रुमतशरीराः । एवं लवणोदसमुद्रपरीरेऽपि चतुर्विंशतिद्वीपा ज्ञातव्याः । तथा कालोदसमुद्रेऽपि अष्टचत्वारिंशद्वीपा भवन्ति । एवं षण्णवसिन्धुद्वीपाः । ते सर्वेऽपि द्वीपा जलाद् योजनोज्जता बोद्धव्याः । एते सर्वेऽपि अन्तरद्वीपोद्भवा म्लेच्छा भवन्ति । कर्मभूम्युद्भवाश्च म्लेच्छा पुलिन्दगणधरयवनशकस्सर्वेऽपि ज्ञातव्याः ।

अथ कास्ताः कर्मभूमयः ?

- २५ मरुतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥

मरुताश्च पञ्च ऐरावताश्च पञ्च विदेहाश्च पञ्च मरुतैरावतविदेहाः, एते पञ्चदशप्रदेशाः कर्मभूमयः कथ्यन्ते । तर्हि पञ्चसु विदेहेषु मध्ये पञ्चदेवकुरुषः पञ्चोत्तरकुरुवः सन्ति, तेऽपि किं कर्मभूमयः ? नैवम् ; देवकुरुत्तरकुरुभ्यः अन्यत्र, देवकुरुन् उत्तरकुरुन् वर्जयित्वा इत्यर्थः । विदेहेषु स्थिता अपि देवकुरुव उत्तरकुरुवश्च कर्मभूमयो न भवन्ति किन्तु उत्तमभोगभूमयो भव-

? चतस्रसु दिक्षु ३० । २ -रोऽपि द्वी- ३० । ३ -णस्यां जा०, ४०, ५०, ६० । ४ मयन्ति जा०, ५० । ५ -ले वपु- जा० । ६ -ले गोमु- ३० । ७ -ले गर्गमु- ४० । ८ काकमुखाः जा०, ३०, ४० । ९ कपिलवदना ४० । १० -त्वसवरा- जा०, ३०, ४० ।

३१८]

तृतीयोऽध्यायः

१५१

नीत्यर्थः । 'अत्र अन्यत्रशब्दो धर्तृनार्थे ज्ञातव्यः । तेन "विनितरर्तेऽन्यैश्च" [का० सू० २।४। २१] इत्यनेन सूत्रेण लिङ्गात् पञ्चमी सञ्जाता । यद्येते पञ्चदशप्रदेशाः कर्मभूमय इति व्यव-
दिश्यन्ते कर्मभूमयः कथ्यन्ते तर्हि देशकुरुत्तरकुरुहैमवतहरिर्धरम्यकहैरण्यवतः प्रणवत्यन्तर-
द्वीपाश्च भोगभूमय इत्युच्यन्ते । तत्रायं तु विशेषः—ये अन्तरद्वीपजास्ते कल्पवृक्षकल्पितभोगा
न भवन्ति । तथा सर्वे भोगभूमिजा मृताः सन्तः देवत्वमेव प्राप्नुवन्ति । 'पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरेषु ५
ये अन्तरद्वीपास्तत्रत्याः शुभकर्मभूमिसमीपवर्तित्यात् चातुर्गतिका भवन्ति' इति केचिदाहुः ।
मानुषोत्तरात्परतः स्वयम्भूरासणद्वीपसंध्यस्थितस्वयम्प्रभपर्वतं यावत् एकैन्द्रियपञ्चेन्द्रियास्पदा
एव द्वीपा कुस्मितभोगभूमयः उच्यन्ते । तत्र पञ्चेन्द्रियाः तिर्यञ्च एव न तु मनुष्याः, असं-
ख्येयवर्षायुषो गव्यव्युज्जतशरीराः । तेषां षत्वारिंश गुणस्थानानि सम्भवन्ति ।

अयं मानुषोत्तर इति यः पर्वतः श्रुतः स कीदृशः ? एकविंशत्यधिकयोजनसप्तवृक्ष- १०
शतोन्नतः, त्रिंशदधिकयोजनचतुःशतभूमिमध्यगतः, द्वाविंशत्यधिकयोजनसहस्रबुध्नविस्तारः,
प्रयस्त्रिंशदधिकयोजनसप्तशतमध्यविस्तारः, चतुर्विंशत्यधिकयोजनचतुःशतोपरिविस्तारः । तदु-
परि चतुर्दिक्षु चत्वारश्चैत्यालया नन्दीश्वरद्वीपचैत्याल्यसदृशा ज्ञातव्याः ।

अथ कैः कर्मभिः कर्मभूमिरुच्यते इति चेत् ? उच्यते—शुभं कर्म सर्वाधिसिद्ध्यादि-
निमित्तम्, अशुभञ्च कर्म ३सप्तमनरकदिहेतुभूतम्, असिमपिङ्गवि'विद्याशिरपवाणिज्य- १५
लक्षणं षड्विधं कर्म जननीधनोपायभूतम्, पाञ्चदानदेशपूजनाविकञ्च कर्म, तैः कर्मभिरुप-
लक्षिताः कर्मभूमय इत्युच्यन्ते । 'ननु सर्वं जगत् कर्माभिधानमेव, कथमेता एव कर्मभूमयः ?
इत्याह—सत्यम् ; उत्कर्षेण शुभाशुभकर्माधिष्ठानात् कर्मभूमय इति ।

स्वयम्प्रभपर्वतान्मानुषोत्तराकारात्परत आलोकान्तं ये तिर्यञ्चः सन्ति तेषु पञ्च गुण-
स्थानानि सम्भवन्ति । ते च पूर्वकोट्यायुषः । तत्रत्या मस्याः सप्तमनरकहेतुकं पाप- २०
गुणार्जयन्ति । एतलचराश्च केचित् स्वर्गादिहेतुपुण्यमप्युपाजयन्ति । तेन अर्द्धो द्वीपः सर्वः
समुद्रश्च समुद्राद्दक्षिणत्वारः कोणाश्च कर्मभूमिरित्युच्यते इति विशेषः ।

अथ उक्तासु भूमिषु नराणामायुःपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमुच्यते भगवद्विरूपास्वामिभिः—

नृस्थिनी परावरे त्रिपत्न्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ ३८ ॥

स्थितिश्च स्थितिश्च स्थितौ, नृणां नृणां वा स्थितौ नृस्थिती द्वौ आयुःकालौ इत्यर्थः । २५
कथम्भूते द्वे नृस्थितौ ? परावरे परा उत्कृष्टा अवरा च निकृष्टा जयन्त्येति यावत् परावरे ।
पुनरपि कथम्भूते नृस्थितौ ? त्रिपत्न्योपमान्तर्मुहूर्ते । जीणि पत्न्योपमानि यस्याः पराया
उत्कृष्टायाः स्थितेः सा त्रिपत्न्योपमा, अन्तर्गतोऽपरिपूर्णो मुहूर्तो घटिकाद्वयं यस्या अवराया
जयन्त्यायाः साऽन्तर्मुहूर्तो, त्रिपत्न्योपमा चान्तर्मुहूर्तो च त्रिपत्न्योपमान्तर्मुहूर्तो । अस्यायमर्थः—

१ अयात्र षा० । २ -वः कथ्यन्ते षा०, ३०, ६०, १०० । ३ सप्तमनरक- षा०, ६०,
३०, ६०, १०० । ४ -विनाणिज्यविद्याशिरः- षा०, ६०, १०० । ५ -पूजादिकं क- षा०, ३०,
३० । ६ न तु सर्वं ता०, आ० । ७ -व्यपुः- ६०, १०० । ८ -द्वयमस्या षा०, ६०, १०० ।

१५२

तत्त्वार्थवृत्तो

३:३८

यथासंस्थत्वेन मानवानाम् उत्कृष्टा स्थितिः त्रिपत्न्योपमा, जघन्येन मानवानां स्थितिः अन्तर्मुहूर्ता, मध्यस्थितिरनेकप्रकारा ।

किं तत्पत्न्योपममिति चेत् ? उच्यते—

“ववहारुद्धारद्धा-पत्न्या तिष्ठेव ह्येति बोधव्या ।

५ संज्ञा दीवसमुद्रा कम्मडिदि वणिदा जेहि ॥” [त्रिलोक० गा० ५३]

- अस्यायमर्थः—व्यवहारश्च उद्धारश्च अद्धा च व्यवहारोद्धाराद्धाः पत्न्यानि कुशूलाः शीघ्रेण भवन्तीति बोद्धव्यानि । जेहि यैस्त्रिभिः पत्न्यैः वणिदा वर्णिता कथिता । का वर्णिता ? संज्ञा संख्यामात्रम् । व्यवहारपत्न्येन उद्धारपत्न्यापत्न्ययोः संख्या ज्ञायते । तेन व्यवहारपत्न्येन संख्या वर्णिता । उद्धारपत्न्येन तु द्वीपसमुद्रा वर्णिताः । २ अद्धापत्न्येन कर्मस्थितिवर्णिता ।
- १० यथाकर्म पश्यत्रयकार्यं ज्ञातव्यमिति संप्रवृत्त्यायार्थः । तेन व्यवहारपत्न्यम् उद्धारपत्न्यम् अद्धापत्न्यञ्चेति पत्न्यं त्रिप्रकारम् । तत्र व्यवहारपत्न्यपरब्रह्मणं निरूप्यते—प्रमाणाङ्गपरिमितं योजनमेकम् । किं तत्र प्रमाणाङ्गम् ? अष्टपरिपण्याः सम्बन्धी प्रथमचक्रवर्ती, तस्याङ्गुलं प्रमाणाङ्गम् । अथवा उत्सर्पिण्याः सम्बन्धी चरमचक्रवर्ती तस्याङ्गुलं प्रमाणाङ्गम् । तेन प्रमाणाङ्गुलेन मितः चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । तैश्चतुर्भिः हस्तैर्मपित एको दण्डः । तैर्द्विसहस्रदण्डैर्मपिता
- १५ एषा प्रमाणगव्यूतिः तामिश्चतुर्गव्यूतिभिर्मपितम् एकं प्रमाणयोजनम् । मानवानां पञ्चशतयोजनैरेकं प्रमाणयोजनमित्यर्थः । किं तन्मानवयोजनं येन प्रमाणयोजनं दिव्ययोजनं ज्ञायते ? अष्टभिः परमाणुभिः एकस्ररेणुः । अष्टभिः त्रसरेणुभिः पिण्डितैरेकैर्वीरुतैरेका रथरेणुरुच्यते । अष्टमी रथरेणुभिः पिण्डिताभिरैकं चिकुराप्रमुच्यते । अष्टभिश्चिकुराणैः पिण्डितैरेका लिङ्गा मण्यते । अष्टभिः लिङ्गभिः पिण्डिताभिरैकः श्वेतासिद्धार्थ उच्यते । अष्टभिः सिद्धार्थैः
- २० पिण्डितैः एको यव उच्यते । अष्टभिर्वयैः अङ्गुलमुच्यते । षड्भिरङ्गुलैः पाद उच्यते । द्वाभ्यां पादाभ्यां वितस्तिः कथ्यते । द्वाभ्यां वितस्तिभ्यां रत्निरुच्यते । चतुर्मां रत्निभिः दण्डः कथ्यते । द्विसहस्रदण्डैः गव्यूतिरुच्यते । चतुर्गव्यूतिभिर्मोक्षयोजनं भवति । पञ्चशतमानवयोजनैरेकं महायोजनं प्रमाणयोजनं दिव्ययोजनं भवति । तद्योजनप्रमाणा स्रनिः क्रियते । मूले मध्ये उपरि च समाना धर्तुलाकरा सातिरेकत्रिगुणपरिधिः । सा स्रनिः एकादिसप्तसप्तहोरात्रजाताऽवि-
- २५ रोमाभाणि गृहीत्वा स्रण्डितानि क्रियन्ते । तादृशानि स्रण्डानि क्रियन्ते यादृशानि स्रण्डानि पुनः कर्त्तव्यां स्रण्डयितुं न शक्यन्ते । तेः सूक्ष्मै रोमस्रण्डैः महायोजनप्रमाणा स्रनिः पूर्यते । कुट्टयित्वा निषिद्धीक्रियते । सा स्रनिः व्यवहारपत्न्यमिति कथ्यते । तत्रन्तरमब्दनातैरब्दशतैरेकैकं रोमस्रण्डमपकृष्यते । एवं सर्वेषु रोमेष्वपकृष्टेषु यावत्कालेन सा स्रनिः रिक्ता भवति तावत्कालो व्यवहारपत्न्योपम इत्युच्यते । तेन व्यवहारपत्न्योपमेन न किमपि गण्यते । तान्येव

१ व्यवहारोद्धाराद्धाः पत्न्यानि शीघ्रेण भवन्ति बोद्धव्यानि । संख्या दीवसमुद्राः कर्मस्थितिः वर्णिता यैः ॥ २ अद्धारप- आ०, ६०, ज० । ३-कञ्ज- आ०, ६०, ज० । ४-णा परि- आ०, ६०, ज० । ५-जन्माधि- आ० ।

३१३ :

तृतीयोऽध्यायः

१५३

रोमक्षण्डानि मत्वेकम् असंख्येयकोटियर्षसमयमात्रगुणितानि गृहीत्वा द्वितीया महाखनिरतैः
 पूर्यते । सा खनिः उद्धारपल्यमित्युच्यते । तदनन्तरं समये समये एकैकं रोमक्षण्डं निष्का-
 स्यते, यावत्कालेन सा महाखनिः रिक्ता जायते । तावान् काल उद्धारपल्योपमाह्वयः संसूच्यते ।
 उद्धारपल्यानां दशकोटिकोट्य एकम् उद्धारसागरोपममभिधीयते । अद्धं तृतीयोद्धार-
 सागरोपमानां पञ्चविंशतिकोटिकोट्युद्धारपल्योपमानां यावन्ति रोमक्षण्डानि भवन्ति तावन्तो ५
 द्वीपसमुद्रा ज्ञातव्याः । तदनन्तरम् उद्धारपल्यरोमक्षण्डानि वर्षशतसमयमात्रगुणितानि
 गृहीत्वा ततोऽपि महती खनिः पूर्यते । सा खनिः अद्धापल्यमित्युच्यते । तदनन्तरं समये समये
 एकैकं रोमक्षण्डं निष्कास्यते । यावत्कालेन सा महती खनिः रिक्ता सञ्जायते तावत्कालः
 अद्धापल्योपमसंज्ञः समुच्यते । अद्धापल्योपमदशकोटिकोट्यः अद्धासागरोपम उच्यते ।
 दशकोटिकोट्योऽद्धासागरोपमाणामेकाऽवसर्पिणी फलो गवति, तावती उत्सर्पिणी च । १०
 द्वाभ्यां कल्प उच्यते । अद्धापल्योपमेन नारकाणां तिरश्चां देवानां मनुष्याणाञ्च कर्मस्थितिरा-
 युस्थितिः कायस्थितिः सबस्थितिश्च गण्यते ।

अथ यदि ईहन्निवेन अद्धापल्योपमेन मानवानामुत्कृष्टस्थितिर्वर्णिता त्रिपल्योपमेति
 जघन्याऽन्तर्मुहूर्तैति च, तर्हि तिरश्चां स्थितिः कीदृशी भवतीति प्रश्ने भगवान् उमास्वाम्याह—

तिर्यग्योनिजानाञ्च ॥ ३९ ॥

१५

तिरश्चां योनिः तिर्यग्योनिः तस्यां जातास्तिर्यग्योनिजाः तेषां तिर्यग्योनिजानाम्, उत्कृष्टा
 भवस्थितिः त्रिपल्योपमा भवति, जघन्या च अन्तर्मुहूर्ता वेदितव्या । चकारः परस्परसमुच्चये
 यतैते । अस्मिन्नध्याये समनरका द्वीपसमुद्राः कुलपर्वताः पद्यादयो ह्दा गद्गादयो नद्यः
 मनुष्याणां भेदः नृपशून्यामातुः स्थितिश्च वर्णिता इति प्रसिद्धं ज्ञातव्यम् ।

*इति सूरिभिक्षुतसागरविरचितायां तात्पर्यसंज्ञायां तत्त्वार्थवृत्तौ तृतीयः पादः समाप्तः । २०

१ तावत्कालः ५०, ६०, ७०, ८० । २ -मसंज्ञकः समु- ५०, ६०, ७० । ३ -चकाराभे-
 द- ५०, ६०, ७० । ४ इत्यनवयवपञ्चमविधाविनाशोदितप्रमोदरीपूषसवानावनमतिजानानरान-
 रावमतिनरपतिराजराजितार्थनसमर्थेन तर्कन्याकरणछन्दोलङ्कारसाहित्यादिशास्त्रनिश्चितमतिना यतिना
 धीमदेवेन्द्रकीर्तिभट्टारकप्रशिक्षणे शिष्येण च सकलविद्वज्जन्निहितनरलक्षेयस्य श्रीविद्यानन्दिदेवस्य रत्न-
 दिप्तमिष्यामतदुर्गरेण श्रीधृतसागरसूरिणा विरचितायां इलाकवार्तिकराजवार्तिकसवार्धसिद्धिन्ध्यायकुमु-
 दचन्द्रोदयप्रमेयकमज्जमार्धण्डप्रचण्डाष्टहृष्टीप्रमुखग्रन्थसन्दर्भनिर्मावलोकावबुद्धिविरचितायां तत्त्वार्थ-
 टीकायां तृतीयोऽध्यायः समाप्तः । ५०, ६०, ७०, ८० । इति धीमदेवेन्द्रकीर्तिभट्टारकशिष्यस्य श्रीविद्या-
 नन्दिदेवस्य शिष्येण श्रीधृतसागरसूरिणा विरचितायां तत्त्वार्थटीकायां तृतीयोऽध्यायः समाप्तः । ७० ।

चतुर्थोऽध्यायः

अथ “भवप्रत्ययोवधिर्देवनारकाणाम्” [त० सू० १।२१] इति प्रवृत्तिषु देवशब्दः
श्रुतः । तत्र के देवाः कतिप्रकारा वा ? तत्परूपनिरूपणार्थं सूत्रमिदं श्रीमदुमास्वामिनः प्राहुः—

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

- ५ देवशक्तिनामकर्मप्रकृत्युदयेऽभ्यन्तरे प्रत्यये कारणे हेतौ सति बाह्येष्टवनितादिसामग्री-
सहिता द्वीपाब्धिपर्वतनद्यादिषु प्रदेशेषु यदृच्छया दीव्यन्ति क्रीडन्ति ये ते देवाः । चतुर्णिका-
याः चत्वारो निकायाः समूहाः भवनवासिन्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकलक्षणाः सङ्घाता येषां
ते चतुर्णिकायाः । जात्यपेक्षया ‘देवश्चतुर्णिकायः’ इति सूत्रे सिद्धे सति बहुवचननिर्देशः
तदभ्यन्तरप्राप्तानेकभेदसूचनार्थमित्यर्थः । अतिशयेन षीयन्ते पुष्टिं नीयन्ते इति निकायाः ।
- १० “सहै चानौत्तराधर्ये” [का० सू० ४।५।३६] इत्यनेन सूत्रेण पञ्चप्रत्ययः । चकारस्य
ककारादेशः “वेस्तु हस्तादाने” [का० सू० ४।५।३४] इत्यतः “विवर्तते” । “शरीरनिवा-
सयोः कधादेः” [का० सू० ४।५।३५] इत्यतः कादेशश्च । शूकरनिचय इत्यत्र षष्
कादेशश्च न भवति शूकरेषु उच्चावचत्वं वर्तते तेन औत्तराधर्यं तत्रास्ति, चतुर्षु निजनिजनि-
कायेषु अणिमादीनां समानत्वादौत्तराधर्यं नास्ति ।

- १५ अघेदानीं देवनिकायानां लेश्यविशेषपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमुच्यते सूरिभिः—

आदितस्त्रिषु पीतान्तलेख्याः ॥ २ ॥

- आदितस्त्रिषु भवनवासिन्यन्तरज्योतिष्केषु त्रिषु देवनिकायेषु पीता तेजोलेख्या अन्ते
यासां लेख्यानां ताः पीतान्ताः कृष्णनीलकापोततेजोलेख्या इत्यर्थः, पीतान्ताश्च ता लेख्याः
पीतान्तलेख्याः । कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते । अथवा त्रिषु आदितस्त्रिषु देव-
२० निकायेषु देवाः कथम्भूताः ? पीतान्तलेख्याः । पीतान्ता लेख्या येषान्ते पीतान्तलेख्या । एवं
सति “पुंवद्भाषितपुंस्कानूङ्पूराणादिषु स्त्रियां तुल्याधिकरणे” [का० सू० २।५।१८]
इत्यनेन पुंवद्भावः । पण्णां लेख्यानां मध्ये चतस्रो लेख्या आदितः आद्यास्त्रिषु देवनिकायेषु
भवन्ति । आदित इति विशेषणं त्रिषु इत्यस्य पदस्य विशेषणं लेख्यानां वा विशेषणम् ।

अथ चतुर्णां देवनिकायानामन्तर्भेदसूचनार्थं सूत्रमिदं भुवन्ति—

- २५ दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः करुणोपपन्नपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

दश च अष्ट च पञ्च च द्वादश च दशाष्टपञ्चद्वादश ते विकल्पाः प्रख्याताः येषां देवानां

१ -नामप्र- भा०, ४०, ४० । २ विवर्तते भा०, ४०, ४० । विवर्तते ४० ।

४।४-५]

चतुर्थोऽध्यायः

१५५

ते दशष्टपञ्चदशविकल्पाः । पुनरपि कथम्भूताः ? कल्पोपपन्नपर्यन्ताः कल्पेषु षोडशस्वर्गेषु
उपपन्नाः उत्पन्नाः कल्पोपपन्नाः । कल्पोपपन्ना वैमानिकाः पर्यन्ताः येपान्ते कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ।
अस्यायमर्थः—दशविकल्पा भवनवासिनः, अष्टविकल्पा व्यन्तरदेवाः, पञ्चविकल्पा ज्योतिष्काः,
द्वदशविकल्पाः कल्पोपपन्नाः । प्रैवेयकादिषु अहमिन्द्रत्वं विना कोऽपि विषय्यो नास्तीत्यर्थः ।

अथ भूयोऽपि तेषां विशेषपरिहोनार्थं सूत्रमिदमुच्यते स्वामिभिः—

५

इन्द्रसामानिकश्चायस्त्रिंशदारिषदास्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्ण-

कामियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

इन्द्रन्ति परमैश्वर्यं मानुवन्ति अपरामरासमानाऽणिमादिगुणयोगादिति इन्द्राः । १ ।
आज्ञाम् ऐश्वर्यं विहाय भोगोपभोगपरिवारवीर्यायुषास्पदप्रवृत्तिकं वदन् वरन्ते तत् समानमित्यु-
च्यते । समाने भवाः सामानिकाः महत्तरापिगुरुपाश्यायसदृशाः । २ । त्रयस्त्रिंशदेव संख्या १०
येषां ते त्रयस्त्रिंशाः मन्त्रिपुरोहितसमानाः । ३ । परिषवि समानं भवाः पारिषवाः पीठमर्द-
मित्रतुल्याः । ४ । आत्मन इन्द्रस्य रक्षा वैभ्यस्ते आत्मरक्षा अक्षरक्षशिरोरक्षसदृशाः । ५ ।
लोकं पालयन्तीति लोकपाला आरक्षिकार्थचरकोट्टपालसमानाः । आरक्षिका प्रामादी नियुक्त-
तलवराः । अर्थेषु चरन्ति पर्यटन्ति अर्थचराः कार्यनियुक्ताः कनकाभ्यक्षादिसदृशाः । कोट्ट-
पाला पत्तनरक्षका महातलवराः दुर्गापालापरनामानः तत्समाना लोकपाला इत्यर्थः । ६ । १५
अनीकाः इत्यश्वरथार्थादितवृषभगन्धर्वनर्तकीलक्ष्मणोपलक्षितसप्तसैन्यानि । ७ । प्रकीर्णकः
पौरजनपदसमानाः । ८ । अभियोगे कर्मणि भवा अभियोग्या दामकर्मकरकल्पाः । ९ ।
किल्बिषं पापं विद्यते येषान्ते किल्बिषिषः “इन्विषये इको वाच्यः” [का० सू०
२।६।१५, दौ० बृ० १६।१।०] इति व्युत्पत्तेः । किल्बिषिका इति कोऽर्थः काहनादिकर्मसु
नियुक्तः “दिवाकीर्तिसदृश इत्यर्थः । इन्द्राश्च सामानिकाश्च त्रयस्त्रिंशाश्च पारिषदाश्च लोक- २०
पालाश्च अनीकाश्च च प्रकीर्णकाश्च अभियोग्याश्च किल्बिषिकाश्च ते तथोक्ताः । एकशः एकै-
कस्य देवतिकायस्य एकशः एते इन्द्रादयो दश भेदाः चतुर्थ्यु निकायेषु प्रत्येकं भवन्तीति असर्ग-
व्याख्यानं हातव्यम् । अधाश्वदव्याख्यानसूत्रं सूत्रयन्ति सूत्रकाराः—

त्रयस्त्रिंशलोकपालवर्जा व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

त्रयस्त्रिंशदेवाः त्रयस्त्रिंशाः वयस्यपीठमर्दनतुल्याः, लोकं पालयन्तीति लोकपालाः २५
अर्थचरारक्षिततुल्याः, त्रयस्त्रिंशाश्च लोकपालाश्च त्रयस्त्रिंशलोकपालाः तान् वर्जयन्ती-
ति त्रयस्त्रिंशलोकपालवर्जाः । विविधमन्त्रमेयां व्यन्तराः, ज्योतिःस्वभावत्वाज्ज्योतिष्काः,
व्यन्तराश्च ज्योतिष्कारश्च व्यन्तरज्योतिष्काः । अस्यायमर्थः—व्यन्तरेषु ज्योतिष्केषु च त्रय-
स्त्रिंश लोकपालाश्च च वर्जन्ते इतरे अष्टाविन्दादयो भेदाः सन्त्येव । इन्द्रादयो दशाऽपि भेदा

१ -हाभवा- आ०, ५०, ३० । २ -मर्दनमि- आ०, ६, ३०, ४० । ३ -लक्षदृशाः
आ० । ४ -पदातिष्ठ- आ०, ५०, ३० । ५ नापित-नाण्डालसमाना इत्यर्थः । ६ -कारकाः आ०,
४०, ५० । ७ वयस्यः आ० ।

१५६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[४१६-७]

भवनवासिषु कल्पवासिषु च वर्तन्ते ।

अधेदानीं चतुर्षु निकायेषु शब्दाः किमेकैक एव वर्तन्ते अध्यान्योऽपि कश्चित् प्रतिनिय-
मोऽस्ति इति प्रश्ने सूत्रमिदमाचक्षते भगवन्तः—

पूर्वषोडशीन्द्राः ॥ ६ ॥

- ५ पूर्वषोडशमभवासिन्यन्तराणां निकाययोर्देवा द्वीन्द्राः द्वौ द्वौ इन्द्रौ येषान्ते द्वीन्द्राः,
अन्तर्गमितवीप्सार्थमिव पदम् अष्टापदसप्तपर्णादिवत् । यथा पङ्क्तौ पङ्क्त्यवष्टावष्टौ पदानि
स्थानानि यथासावष्टापदः सारिफलकः चतुरङ्गचतुफलकः, तथा पर्वणि पर्वणि सप्त सप्त
पर्णानि यस्यासौ सप्तपर्णो वृक्षविशेषः । कौ कौ भवनवासिनः तावत् द्वौ द्वाविन्दौ इति चेत् ?
उच्यते—असुरकुमाराणां द्वावास्त्रण्डली चमरो वैरोचनश्च । नागकुमाराणां द्वौ श्चमुष्माणौ
१० धरणौ मृतानन्दश्च । विद्युत्कुमाराणां द्वौ दुश्च्यवनौ हरिसिंहो हरिवान्तश्च । सुपर्णकुमाराणां
द्वौ सुरपती वेणुदेवो वेणुताली च । अग्निकुमाराणां द्वौ वृषाणौ अग्निशिखोऽग्निमानवश्च ।
वातकुमाराणां द्वौ गोधमदौ वेल्म्यः प्रधस्त्रनश्च । स्तनितकुमाराणां द्वौ सूत्रामाणौ सुघोषो
महाघोषश्च । उदधिकुमाराणां द्वौ दिवस्पती जलकान्तो जलमभश्च । द्वीपकुमाराणां द्वौ शतमन्यु
पूर्णोऽविराष्टश्च । दिक्कुमाराणां द्वौ लेखर्पणौ अमितातरितरितवाइनश्च ।
१५ अथ व्यन्तराणां द्वौ द्वाविन्द्रायुष्येते—किन्नराणां द्वौ जिष्णू किन्नरः किम्पुरुषश्च । कि-
म्पुरुषाणां द्वौ पुरन्दरौ सत्पुरुषो महापुरुषश्च । महोरगाणां द्वौ पुरुवृत्तौ अतिक्रियो महाक्रियश्च ।
गन्धर्वोणां द्वौ शुनासीरौ गीतरत्निर्गीतयशश्च । यक्षाणां द्वौ पाकशासनौ पूर्णमद्रो माणिमद्रश्च ।
राक्षसानां द्वौ विडोजसौ भीमो महाभीमश्च । भूतानां द्वौ मयवानौ प्रतिरूपोऽप्रतिरूपश्च ।
पिशाचानां द्वौ मरुद्वन्तौ कालो महाकालश्च ।
२० अधेदानीं देवानां सौख्यं कीदृशं वर्तते इति प्रश्ने सुखपरिहानसूचनार्थं सूत्रमिदं
कथ्यते सूरिभिः—

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥

- कायेन प्रवीचारो मधुनव्यवहारः सुरतोपसेवनं येषां ते कायप्रवीचाराः । ऐशानात्
स्वर्गात् आ अभिविधेः अभिव्याप्तेः देवा वर्तन्ते इति शेषः । अस्त्रायमर्थः—भवनवासिनो
२५ व्यन्तरा ज्योतिष्काः सौधमैशानस्वर्गयोश्च देवाः सङ्किलप्रकर्मत्वात् मनुष्यादिवत् संवेश-
सुखमनुभवन्तीत्यर्थः ३ ।

- अत्र 'आ ऐशानात्' इत्यत्र आङ्गुपसर्गस्य ऐशच्चेन सह सन्धिः किमिति न कृतः ?
यतः कारणदाकारो द्विविधो वर्तते—एकस्तावदाङ् ऊकारानुबन्धः द्वितीयस्तु आकारमात्रो
निरनुबन्धः । तत्र द्वयोर्मध्ये यः सानुबन्धो ऊकारानुबन्ध स मर्षादायाम् अभिविधौ क्रियायोगे
३० ईषदर्थे च वर्तते । यस्तु वाक्ये स्मरणार्थे च वर्तते स निरनुबन्धः स्वरे परे सन्धि न

१ वेणुदण्डो वे—आ०, द०, ज० । २ -पवेशनं आ०, द०, ज० । ३ "किञ्च दाद्वि-
धीपातादो वेरेदस्त्व णं ण होदि देवाणं । संकम्पसुहं जवादि वेदस्सुदीरणविगमे ॥"—ला० टि० ।

४१८]

चतुर्थोऽध्यायः

१५७

प्राप्नोति । यस्तु मर्यादादिषु चतुर्व्येष्ट्येषु वर्तते स स्थरे परे साऽनुबन्धत्वात् सन्धि
प्राप्नोत्येव । अस्मिन्नेर्धे इदं सूत्रं वर्तते—इदं किम् ? “नाबोदन्तोऽनाब् निःस्तुश्च ।”
अस्यायमर्थः—“न” इति सन्धि न प्राप्नोति । कोऽसौ ? अन्स्वरमात्रः “यथा अ अर्हन्
प्रसीद, इ इन्द्रं परय, उ उतिष्ठ । ओदन्त ओकारान्तो निपातः सन्धि न प्राप्नोति यथा अहो
अर्हन्तं परय । तथा अनाब् आब्ब्रजितः निः निपातः सन्धि न प्राप्नोति यथा आ एवं किल ५
स्वरूपमस्य इति वाक्ये आकारमात्रः स्मरणे न तथा आ एवं तन्प्रया कृतम् । आब् पुनः
सन्धि प्राप्नोत्येव यथा आ, आत्मज्ञानं मर्यादीकृत्य आत्मज्ञानात् ; आ एकदेशम् अभिव्याप्य
एकदेशान् , क्रियायोगे यथा आ समन्तात् आलोक्य आलोक्य समन्तात् दृष्टो जिन इत्यर्थः ।
ईषदर्थे यथा आ ईषत् उपरतैः औपरतैः । स्तुतश्च सन्धि न प्राप्नोति यथा आगच्छ
भो जिनदत्त ५अथ । उक्तञ्च—

१०

“मर्यादायामभिधौ क्रियायोगेषदर्धयोः ।

य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङ्गि ॥” []

तदुदाहरणेषु रत्नोक्तोऽयम्—

“आत्मज्ञानादैकदेशादालोक्यो(क्यौ)परतैर्जिनः ।

आ एवं तत्त्वमस्यार्थः आ एवं तत्कृतं मया ॥” [] १५

इति युक्त्या आब् सन्धि प्राप्नोत्येव क्यमुमास्वामिमिर्मगवद्भिः “आ ऐशानान्” इत्यत्र
सन्धिकार्यं न कृतम् ? सत्यमुक्तं “भवता; असंहिततया सूत्रे निर्देशः असन्देहाय इति ।

अथ यथैशानपर्यन्ता देवाः कावप्रवीचारसुखसहिता वर्तन्ते तर्हि सनत्कुमारादारभ्य
अच्युतपर्यन्ताः “कोरगमुखा वर्तन्ते इति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते—

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

२०

शिष्यन्तेऽवशिष्यन्ते इति शेषाः । स्पर्शश्च रूपश्च शब्दश्च मनश्च स्पर्शरूपशब्दमनोऽसि
तैस्तेषु वा प्रवीचारः सुखसौख्यानुभवनं येषां ते स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः । ईशा (ऐशा)
नान्तान् देवान् परिहृत्य सनत्कुमारादयोऽच्युतस्वर्गपर्यन्ता अमराः शेषा इत्युच्यन्ते । अस्या-
यमर्थः—सानत्कुमास्मादेन्द्रत्रिविष्टपोत्पत्ता दिवौकसः शरीरसंस्पर्शमात्रेणैव श्रियः पुरुषाश्च
मैथुनसुखमनुभवन्ति परं प्रीतिप्राप्नुवन्ति, आलिङ्गनस्तनजपनमुखचुम्बनाविक्रियया प्रकृष्टां २५
मुदं भजन्ते । तथा ब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवर्गापिष्टधनुःसुरलोकसम्भवा वृन्दारका रूपेण* दिव्या-
ङ्गनामनेहरेवेषविलासचालुर्थभृङ्गारक्षावलोकनमात्रेणैव परमानन्दमाप्नुवन्ति । तथा शुक्-
महाशुक्लशतासहस्रारसञ्जातत्रिदशालया दिव्याङ्गनानां भूषणकणनमुखकमलसलितभाषण-
मृदुहसनमधुरसंगानाकर्णनमात्रेणैव परं प्रीतिं संजिहते । तथा आनतप्राणतारणाच्युतत्रिविद-

? —त्रये एवमिदं व— आ०, द०, ज० । १ यथाहं व० । यथा आ अर्हन् आ०, व०,
ज० । २ यथा आ०, द०, ज०, व० । ४ अत्राय ए— आ० । ५ भगवता आ० । ६ कीदृशं सुख-
मनुवर्तन्ते आ०, द०, ज० । ७ —ज दिव्यं दि— आ०, द०, ज० । ८ —रूपाव— आ०, द०, ज० ।

१५८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[४।९-१०]

रूपजनयः सुपर्वणो निजाप्रनाचितसम्कल्पमात्रेणैव परमप्रीतिलक्षणं संसुखमास्नदन्ति ।
इत्यार्पशास्त्रविरोधेन ज्ञातव्यं व्याख्यानम् ।

अथ यत्नेवं तर्हि प्रेवेयकोदिसम्भवानामुमुक्षाणां कीदृश्विधं सुखं वर्तते ? इति प्रश्ने
अहमिन्द्रसुखनिर्णयनिमित्तं सूत्रमिदमाहुः उमास्त्रामिनः—

५

परेऽप्रवीचाराः ॥ ९ ॥

परे नवप्रवेयकनवानुदिशपञ्चानुत्तरसंज्ञायाः सुमनसस्ते अप्रवीचाराः मनसापि प्रैद्युत-
सुखानुमधनरहिता भवन्तीति भाषः । तेषां कल्पवासिभ्योऽपि परमप्रकर्षहर्षउत्तमं सुखमु-
त्कृष्टं वर्तते, यतः प्रवीचारो हि कामसम्भववेदनाप्रतीकारः, स तु कामसम्भवस्तेषां कदाचित्पि
न वर्तते तेनाहमिन्द्राणांमनवच्छिन्नं सुखमेव सम्भवतीत्यायातम् ।

१०

अथ ये दशप्रकाराः प्रथमनिकायविबुधाः तेषामुत्सर्गोऽपवादसंज्ञामहापननिमित्तं सूत्र-
मिदं भुवते—

भवनवासिनांऽसुरनागवियुतसुपर्णाग्निवातस्तनितोदधि-

ऋषदिक्कुमाराः ॥ १० ॥

भवनेषु वसन्तीत्येवं स्वभावा भवनवासिनः असुराद्ययो दशप्रकारा अपि सुरा भवनवा-
१५ सिन इत्युच्यन्ते इत्युत्सर्गेण सामान्येन संज्ञा वर्तते । अथापवादेन विशेषतया तेषां निर्जराणां
संज्ञा संज्ञायते । तथा हि—असून् प्राणान् रान्ति गृह्णन्ति परस्परयोधनेन नारकाणां दुःख-
मुत्पादयन्तीत्यसुराः न सुरा वा असुराः प्रायेण सङ्क्लिष्टपरिणामत्वात् । नगेषु पर्वतेषु
चन्दनादिषु वृक्षेषु वा भवा नागाः । विश्वोदरते इति वियुतः । सुष्ठु शोभनानि पर्णानि
पञ्चा येषान्ते सुपर्णाः । अङ्गन्ति पातालं विहाय कीडार्थमूढवैमतागच्छन्तीति अग्नयः । वान्ति
२० तीर्थकरविहारमार्गं शोधयन्ति ते घाताः । स्तनन्ति शब्दं कुर्वन्ति, स्तनः शब्दः सञ्जातो वा येषां
ते स्तनिताः । उदानि उव्वानि धीयन्ते येषु ते उव्वयः, उदधिक्रीडायोगास्त्रिदशा अपि
उव्वयः । द्वीपक्रीडायोगात् । विविपदोऽपि द्वीपाः । दिशन्ति अतिसर्जयन्ति अवकाशमिति
विशः, दिक्क्रीडायोगादसृतान्धसोऽपि दिशः । असुराश्च नागाश्च वियुतश्च सुपर्णाश्च अग्नयश्च
वाताश्च स्तनिताश्च उव्वयश्च द्वीपाश्च दिशश्च असुरनागवियुतसुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वी-
२५ पदिशः, ते च ते कुमारास्ते तथोक्ताः । अस्यायमर्थः—विशिष्टनामकर्म्मोदयजनितदेवत्व-
स्वभावेऽपि बाह्यापुष्पभूषावेष्टादिक्रीडारता नृपकुमारवत्प्रतिभासन्ते ये ते असुरकुमारादयो
रुद्धि गताः । असुरकुमाराणां पङ्कजहुलभागे भवनानि वर्तन्ते । शेषाणां नवानां खरबहुल-
भागे भवनानि सन्ति । खरबहुल-पङ्कजहुल-अज्वहुलभागत्रयव्यवस्थितिस्तु पूर्वमेव वर्णितेति
ज्ञातव्यम् ।

१—क्रीडाणां सम्भवानां देवानां कीदृ— आ०, ५०, ३० । २—णां सम्प्रभ्रातृनिमित्तमव-
काशः । ३—मिदमाहुः ५० । ४—विविपदोऽपि आ०, ५०, ३० । ५—दिरयन्ति आ०, ५० ।

४:१-१२]

चतुर्थोऽध्यायः

१५९

अधेदानीं द्वितीयस्य निकायस्य उत्सर्गापवादसंज्ञाविज्ञापनार्थं सूत्रमिदमाहुः—

व्यन्तराः किन्तरकिंमुहयमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥

व्यन्तराः विविधदेशान्तराणि निवासा येषां ते व्यन्तराः, इयं सामान्यसंज्ञा अन्यथा वर्तते सत्यार्था वर्तते । कानि देशान्तराणि तेषां निवास इति चेत् ? निरूपयामि—एतस्मा-
ज्जम्बूद्वीपात् असङ्ख्येयद्वीपसमुद्रात् व्यतिक्रम्य स्थिते खरपृथ्वीभागे किन्नरकिम्पुरुष- ५
महोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचानां सप्तप्रकाराणां व्यन्तराणां निवासाः सन्ति राक्षसानान्तु
निवासाः तद्भागसमे खरभागसमण्डवद्बुलभागे वर्तन्ते । किन्नराश्च किम्पुरुषाश्च महोरगाश्च
गन्धर्वाश्च यक्षाश्च राक्षसाश्च भूताश्च पिशाचाश्चेति द्वन्द्वः ते तयोः । एते अष्टप्रकारा
व्यन्तरा विशेषसंज्ञा ज्ञातव्याः, देवगतिविशिष्टनामकम्भीदयसमुत्पन्ना इत्यर्थः ।

अथ तृतीयनिकायस्य सामान्यविशेषसंज्ञासंज्ञापनार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

१०

ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

ज्योतिःस्वभावत्वान् ज्योतिष्काः । सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ “देवताद्वन्द्वे”
इति सूत्रेण पूर्वपदस्याकारः । महाश्च नक्षत्राणि च प्रकीर्णकतारकाश्च ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णक-
तारकाः । चकारः परस्परसमुच्चये वर्तते । तेनायमर्थः—न केवलं सूर्याचन्द्रमसौ ज्योतिष्कौ
किन्तु ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ज्योतिष्का वर्तन्ते । सूर्याचन्द्रमसोः पृथगुपादानं प्रमादि- १५
कृतप्राधान्यनिमित्तम् । एषां स्थितिसूचनार्थमियं गाथा वर्तते—

“नवदुत्तरसप्तसपा दससीदीचडदुगं तु तिचउत्कम् ।

तागारविससिखिस्ता बुहमग्गवज्झिरारसणी” ॥१॥” [जम्बू० प० १२/५२]

अध्यायमर्थः—नवत्युत्तरसप्तशतानि योजनानि सप्तभूमिमागार्द्धं गत्वा पुष्पवत् प्रकी-
र्णः तारका लभ्यन्ते । तालु तारकाः सर्वेषां ज्योतिष्काणामधोभागविन्यस्ताश्चरन्ति । तारकाभ्य २०
उपरि दश योजनानि गत्वा सूर्योत्थरन्ति । सूर्येभ्य उपरि अशीतियोजनानि गत्वा
चन्द्रमसश्चरन्ति । चन्द्रोभ्यः उपरि चत्वारि योजनानि गत्वा अग्निदीपभृतीनि नक्षत्राणि
भ्रमन्ति । नक्षत्रेभ्य उपरि चत्वारि योजनानि गत्वा बुधा लभ्यन्ते । बुधेभ्य उपरि त्रीणि
योजनानि गत्वा भार्गवाः शुक्राः सन्ति । शुकेभ्य उपरि त्रीणि योजनानि गत्वा अहिरसो बृह-
स्पतयः सन्ति । अह्नरेभ्य उपरि त्रीणि योजनानि गत्वा आरा मङ्गला वर्तन्ते । आरेभ्य उपरि २५
त्रीणि योजनानि गत्वा शनयो नामति । सूर्योदयः मनागूनयोजने केतुर्वर्तते । चन्द्रावधो
भागे ईषदूनयोजने च राहुरस्ति । एषां विमानाकारप्रतिपत्त्यर्थमियं गाथा—

१ निरूपयति भा०, द०, ज० । २-सौ ग्रहा- ता० । ३-पूर्वपदस्य दीर्घः व० ।

४-उत्तरं स- भा०, द०, व०, ता० । ५-तिष्काः कि- भा०, द०, ज० । ६ नवत्युत्तरसप्तशतानि

दश अक्षोतिश्चतुर्दिक् तु त्रिचतुष्कम् । तारारविशशिखिस्ता बुधमग्गवज्झिरारसनयः ॥

१६०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[४१३]

“उत्ताणद्वियगोलमदलसण्णिहसव्वजीइसविमाना ।

चंदत्तिय वज्जिता सेसा हु चरंति एककवहे” ॥” [तिलोय० ७३३७]

उत्ताणस्थितार्द्धगोलकाकाराः सर्वेषां ज्योतिष्काणां विमाना वर्तन्ते । चन्द्रमूर्ध्वप्रधानं
वर्जयित्वा शेषाः नक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च एकस्मिन् निजनिजमार्गे व्रजन्ति ।

५ अयेदानीं ज्योतिष्कगतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रमिदमुच्यते—

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥

मेरोः प्रदक्षिणा मेरुप्रदक्षिणाः । नित्या अनवरता गतिर्गमनं येषां ज्योतिष्काणां ते
नित्यगतयः । नृणां लोकः नृलोकेऽस्मिन् नृलोकः । अस्यायमर्थः—सर्वे ज्योतिष्का मेरुप्रद-
क्षिणेन भूत्वा ध्रुवन्ति न तु वायव्यतया ध्रुवन्ति । नित्यगतयः क्षणनपि ज्योतिष्काणां गतिः
१० केनापि भङ्ग्युक्तं न शक्यते । ते तु मनुष्यलोकोपरि स्थिता ज्योतिष्का सदागतयो भवन्ति ।
आधाराधेययोरैक्योपचारात् ज्योतिष्कैराकृता विमाना ध्रुवन्ति । अर्द्धनृतीयेषु द्वीपेषु द्वयोश्च
समुद्रयोरुपरि नित्यगतयो वर्तन्ते मानुषोत्तरपर्वताद्वहिः ज्योतिष्का न क्षमन्तीत्यर्थः ।
अचेतना विमानाः कथं ध्रुवन्ति ? सत्यम् ; प्रदक्षिणागत्यविरतैरभियोग्यदेवैः प्रेरिता विमाना
गतिं कुर्वन्ति कर्मोदयस्य वैचित्र्यवशात् । अभियोग्यानां देवानां विमानप्रेरणकर्मणैव कर्म
१५ विपच्यते । ते तु ज्योतिष्का एकविंशत्यधिकैकादशयोजनशतैर्मरुं परिहृत्य प्रदक्षिणाः सन्त-
रपरन्ति । उत्तञ्च—

“इगवीसेकारसयं विहाय मेरुं चरंति जोदिगणा ।

चंदत्तिय वज्जिता सेसा हु चरंति एककवहे” ॥”

[तिलोकासा० ३४४। जम्बू० प० १२।१०१]

२० अथ विशेषः—जम्बूद्वीपोपरि द्वौ सूर्यौ वर्तन्ते । षट्पञ्चाशन्तक्षत्राणि सन्ति । षट्सप्त-
त्यधिकमेकं शतं प्रहाणाश्च वर्तन्ते । तत्त्वणोदसमुद्रोपरि द्दिनमणयश्चत्वारः सन्ति । द्वादशा-
धिकं शतमुदूनाश्च वर्तन्ते । द्वापञ्चाशदधिकं शतत्रयं प्रहाणाश्च वर्तन्ते । घातकीक्ष्ण्डोपरि
प्रयोतना द्वादश वर्तन्ते । षट्त्रिंशदधिकं शतत्रयमृक्षणां च वर्तन्ते । षट्पञ्चाशदधिकं सहस्रं
प्रहाणमस्ति । काळोदसमुद्रोपरि त्रयीतनवो द्वाचत्वारिंशत् सन्ति । षट्सप्तत्यधिकानि एका-
२५ द्वादशशतानि नक्षत्राणां वर्तन्ते । षण्णवत्यधिकानि षट्त्रिंशच्छतानि प्रहाणां सन्ति । पुष्कर-
ार्धद्वीपोपरि द्वासप्ततिरंशुमालिनो वर्तन्ते । षोडशाधिकं सहस्रद्वयं नक्षत्राणाञ्च वर्तन्ते ।
षट्त्रिंशदधिकानि त्रिषष्टिशतानि प्रहाणां वर्तन्ते । मानुषोत्तराद्वहिः पुष्करार्धे पुष्करसमुद्रे

१ उत्ताणस्थितगोलमदलसण्णिहसव्वजीइसविमानाः ! चन्द्रमूर्ध्वं वर्जयित्वा शेषा हि
चरन्ति एकपथे ॥ २ गत्वा आ०, ६०, ज० । ३ त्रैवित्रिव— आ०, ज०, ष०, क० । ४ एक-
विंशत्येकादशशतं विहाय मेरुं चरन्ति ज्योतिर्गणाः । चन्द्रमूर्ध्वं वर्जयित्वा शेषा हि चरन्ति एकपथे ॥

५—कक्ष— आ०, ६०, ज० । ६—नि च नक्षत्राणि वर्तन्ते ६० । ७—णाञ्च वर्तन्ते ज०, आ० ।

४।१४-१५]

चतुर्थोऽध्यायः

१६१

च सूर्योदीनां संख्या परमाणमाद् वेदितव्या^१ । यत्र यावन्तः सूर्यास्तत्र तावन्तश्चन्द्रमसोऽपि वेदितव्याः । बहुविभागनानि नक्षत्राणि च ज्ञातव्यानि । अपत्रा सर्वत्र एकैकरय कुमुदया-
न्धवरय सम्बन्धिनो भद्रा अष्टाशीतिरष्टाशीतिर्भवन्ति । एकैकस्य जैषातृकरय अष्टाविंशतिरष्टा-
विंशतिर्नक्षत्राणि भवन्ति । मानुषोत्तराऽभ्यन्तरेऽयं निर्णयः ।

अथेदानीं गतिमतां ज्योतिष्काणां सम्बन्धेन व्यवहारकालः प्रवर्तते इति सूचयस्व- ५
त्रमिदमाहुः—

तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

तज्योतिष्कैर्ज्योतिष्कगत्या च कृतः तत्कृतः तत्क्रियाविशेषपरिच्छिन्नः^२ अन्यजातादेर-
परिच्छिन्नस्य कालनैयमेतानामवधारितस्य परिज्ञानहेतुरित्यर्थः । कालस्य समयावलिकादिव्यव-
हारकालस्य विभागः कालविभागः । कालो द्विप्रकारः—मुख्यो व्यावहारिकश्च । मुख्यः कालः १०
परमाणुरूपो निश्चलो व्यवहारकालहेतुभूतः सम्यक्प्रभुवनो वर्तते । मुख्यात्सञ्जातो व्याव-
हारिकश्च समयावलितान्दिकादिलक्षणः । मुख्यस्य कालस्य च लक्षणं पञ्चमाध्याये विस्तरेण
सूचयिष्यन्त्याचार्याः ।

अथेदानीं मानुषोत्तराद् बहिर्यं वर्तन्ते ज्योतिष्काः तेषां निश्चलत्वप्रतिपादकं सूत्रमुच्यते—

बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥

१५

मानुषलोकाद्बहिः “सर्वे ज्योतिष्का अवस्थिता निश्चला^३ एव वर्तन्ते । तदुक्तम्—

‘दो दोवगं वारस बादालहचरिं विउण (रिदुण) संखा ।

पुक्खरदलोति परदो अवट्ठिदा सच्चजोदिगणा^४ ॥” [

चन्द्रसूर्यविमानविस्तारसूचनार्थमियं गाथा—

“जोपणमेगाहिकर उप्पणअडदालचंदधराणं ।

२०

सुक्कगुरिदरतिपाणं कोमं किंचूणकोस कोसद्धं” ॥ [त्रिलोकसा० गा० ३३७]

अस्यायमर्थः—एकस्य प्रमाणयोजनस्य एकपट्टिभागाः क्रियन्ते तन्मध्ये षट्पञ्चाशद्
भागाः चन्द्रविमानस्य उपरितनविस्तारो वर्तते । सूर्यविमानस्य उपरितनभागोऽष्टचत्वारिंशद्भागमात्रो वर्तते । सुक्कविमानविस्तारस्तु क्रोशमात्रः । वृद्धस्तेस्तु किञ्चिदूनकोशः ।
मङ्गलबुधशनीनान्तु अर्द्धकोशमात्र इत्यर्थः ।

२५

१ त्रिलोकसा० गा० ३५० । मानुषोत्तरशैलाद्बहिः पृथ्वार्षे चत्वारिंशदधिकशतं सूर्याणां
भवति । श्रेष्ठे द्विगुणा द्विगुणा वेदितव्याः । २ -गणानि आ०, २०, ४० । ३ -नः अन्यजातादेर-
परिच्छिन्नः अन्धरा- आ०, २०, ४० । ४ -कः स- आ०, २०, ४०, ६० । ५ सर्वज्यो-
सा०, २०, ४० । ६ -सा न- आ०, २०, ४० । ७ द्वौ द्विगमं द्वादश द्वाचत्वारिंशत् द्वावति-
विन्द्विनसंख्याः । पुक्खरदलान्तं परतः अवस्थिताः सर्वज्योतिर्गणाः ॥ ८ -नार्यो इयं आ०, २० ।
९ योजनमेकपट्टिद्वये षट्पञ्चाशत् अष्टचत्वारिंशत् चन्द्रसूर्याणाम् । सुक्कगुरिदरप्रपाणां क्रोशः
किञ्चिदूनकोशः क्रोशार्थम् ॥

१६२

तत्पार्यवृत्तौ

[४१६-१८]

अयेदानीं चतुर्थस्य निष्पत्त्यस्य सामान्येन संज्ञां निरूपयन्ति—

वैमानिकाः ॥ १६ ॥

- विशेषेण आत्मस्थान् पुण्ययतो जीवान् मानयन्ति यानि तानि विमानानि । विमानेषु भवा ये ते वैमानिकाः । अत ऊर्ध्वं ये वर्णयिष्यन्ते ते देवा वैमानिकसंज्ञा भवन्ति इत्यधि-
 ५ कारसूत्रमिदं ज्ञातव्यम् । यानि विमानानि त्रिप्रकाराणि भवन्ति—इन्द्रकविमानानि श्रेणिविमानानि प्रकीर्णकविमानानि चेति । यानि इन्द्रवन् मध्यस्थितानि तानि इन्द्रकविमानानि । आकाशप्रदेशश्रेणिबन् यानि विमानानि चतुर्दिक्षु स्थितानि तानि श्रेणिविमानानि । प्रकीर्णकुसु-
 मपत् यत्र तत्र विक्षिप्तपुष्पाणीव यानि विमानानि प्रदिक्षु स्थितानि तानि पुष्पप्रकीर्णकानि ।
 अत्र विशेषः—जैनपैत्यालया ये शास्वता वर्तन्ते विमानेषु च ये देवप्रासादाः^१ सन्ति ते सर्वेऽपि
 १० यक्षपृष्ठत्रिमा वर्तन्ते तथापि तेषां मानं मानययोजनक्रोशादिकृतं ज्ञातव्यम् । अन्यानि शास्वतस्थानानि प्रमाणयोजनादिभिर्मौलव्यानि इति परिभाषेदम् । परिभाषेति क्रोऽर्थः ?
 अतियमे नियमकारिणी परिभाषा ।

अयेदानीं वैमानिकानां द्वैविध्यसूचनार्थं सूत्रमिदमाहुराचार्याः—

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥

- १५ कल्पेषु “पोडशाषु स्वर्गेषु उपपन्नाः सम्बद्धाः कल्पोपपन्नाः कल्पेभ्योऽस्ताता अतिव्यन्ता उपरितनक्षेत्रवर्तिनो नवधैवेयकवेवा नवानुदिशासृताशनाश्च पञ्चानुत्तरनिवासिनो निर्जराश्च त्रिप्रकारा अपि अहमिन्द्राः कल्पातीताः कल्पन्ते । ननु भवनवासिषु व्यन्तरेषु ज्योतिष्येषु च इन्द्रादीनां कल्पनं वर्तते तेऽपि कल्पोपपन्नाः कथञ्चेत्यन्ते ? इत्याह—सत्यम् ; यद्यपि तेषु इन्द्रादिकल्पो वर्तते तथापि वैमानिका एव कल्पोपपन्ना इति रुद्धिं गताः, यथा गच्छतीति
 २० गीः सेनुर्ब्रूषम एव गौरुच्यते गमनक्रियापरिणतोऽपि अश्वादिर्न गौरुच्यत इति ।

अयेदानीं वैमानिकानाम् अवस्थितिविशेषविज्ञापनार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

उपर्युपरि ॥ १८ ॥

- कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च वैमानिकाः उपर्युपरि ऊर्ध्वमूर्ध्वं वर्तन्ते । तेषां विमानानि च पटलापेक्षया उपर्युपरि ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं सन्ति, ज्योतिष्कवत्तिर्यग्गवस्थिता न वर्तन्ते,
 २५ व्यन्तरवदसमव्यवस्थितयश्च न सन्ति, इतस्ततो यत्र तत्र च न वर्तन्ते किन्तु उपर्युपरि वर्तन्ते ।
 अथवा ‘उपर्युपरि’ इत्ययं शब्दः समीपवाची वर्तते । तत्रैवमार्थपटता कर्तव्या—यस्मिन् पटले सौधम्यस्वर्गो दक्षिणदिशि वर्तते तस्मिन्नेव पटले उत्तरदिशि समीपवर्ती ईशानवर्गोऽस्ति ।
 एवं प्रतिपटलं यथासम्भवं द्विद्विस्वर्गविचारः अच्युतान्ते कर्तव्यः ।

अथ कियसु कल्पविमानेषु देवा भवन्तीति प्रश्ने ‘सूत्रमिदमाहुः—

१ -ययति आ०, ज० । २ -गैवि- ता०, आ०, व०, ज० । ३ -दा वर्तन्ते ते आ०, व०, ज० । ४ -मिर्ज्ञात-आ०, व०, ज०, व० । ५ -पोडशाव- व० । ६ -माहुः भगवन्तः आ०, व०, ल० ।

४।१९]

चतुर्थोऽध्यायः

१६३

सौधर्मैशानसानस्तुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्टशुकमहा-
शुकशतारसहस्रारैश्वानतप्राणतपोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु
विजयवैजयन्तजघन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९ ॥

सुधर्मा नाम्नी देवसमा वर्तते सा बिद्यते यस्मिन्नेसौ सौधर्मः स्वर्गः । उत्तर्गसा-
हचर्योन् इन्द्रोऽपि सौधर्मः । ईशानो नाम इन्द्रः स्वभावात्, ईशानस्य निवासः स्वर्ग ऐशानः । ५
ऐशानस्वर्गसाहचर्योन् शक्रोऽप्येशानः । सान्तकुमारो नाम जिष्णुः स्वभावात्, तस्य निवासः स्वर्गः
सान्तकुमारः । सान्तकुमारस्वर्गसाहचर्योन् मरुत्वानपि सान्तकुमारः । महेन्द्रो नाम मधवात्
स्वभावात्, तस्य निवासः स्वर्गो माहेन्द्रः । माहेन्द्रस्वर्गसाहचर्योन् विडौजा अपि माहेन्द्रः । ब्रह्म
नाम आस्रण्डलः स्वभावात्, तस्य निवासः स्वर्गोऽपि ब्रह्मा । ब्रह्मस्वर्गसाहचर्योन् पाण्ड्यास-
नोऽपि ब्रह्मा । ब्रह्मोत्तरनामा ऋभुश्चात्र स्वभावात्, तस्य निवासः स्वर्गो ब्रह्मोत्तरः । ब्रह्मोत्तर- १०
स्वर्गसाहचर्योन् सहस्रारोऽपि ब्रह्मोत्तरः । लान्तवो नाम मेघवाहनः स्वभावात्, तस्य निवासः
स्वर्गः लान्तवः । लान्तवस्वर्गसाहचर्योन् तुरापाडपि लान्तवः । कापिष्ठो नाम दुश्च्यवनः
स्वभावात्, तस्य निवासः स्वर्गः कापिष्ठः । कापिष्ठस्वर्गसाहचर्योन् सङ्कन्दनोऽपि कापिष्ठः ।
शुक्रो नाम नमुचिसूदनः स्वभावात्, तस्य निवासः स्वर्गः शुक्रः । शुक्रस्वर्गसाह-
चर्योन् श्वाराडपि शुक्रः । महाशुकनामा हरिहयः स्वभावात्, तस्य निवासः स्वर्गः महा- १५
शुकः । महाशुकस्वर्गसाहचर्योन् जम्भभेदपि महाशुकः । शतारनामा शचीपतिः स्वभावात्,
तस्य निवासः स्वर्गः शतारः । शतारस्वर्गसाहचर्योन् बलारतिरपि शतारः । सहस्रारनामा
सुरपतिः स्वभावात्, तस्य निवासः स्वर्गोऽपि सहस्रारः । सहस्रारस्वर्गसाहचर्योन् वास्तो-
पतिरपि सहस्रारः । आ समन्तान् सर्वज्ञचरणकमलेषु नतः आनतो वृषा स्वभावात्, तस्य
निवासः स्वर्गः आनतः । आनतस्वर्गसाहचर्योन् वासवोऽपि आनतः । प्रकर्षेण आ २०
समन्तान् सर्वज्ञचरणकमलेषु नतः प्राणतः वज्रो स्वभावात्, तस्य निवासः स्वर्गः प्राणतः ।
प्राणतस्वर्गसाहचर्योन् गोत्रभिदपि प्राणतः । गोत्राणि जिनसहस्रनामानि भिनत्ति अर्थपूर्वं
जानातीति गोत्रभिन्, न तु पर्वतपक्षच्छेदकत्वात् पर्वतानां पक्षसद्भावामावपतीतेः । आ स-
मन्तान् रणः शब्दो यस्य स आरणः प्रसिद्धनामकः, आरणस्य निवासः स्वर्गोऽपि आरणः ।
आरणस्वर्गसाहचर्योन् मुत्रामाऽपि आरणः । न धर्माच्युतः अच्युतः इतमच्युतः स्वभावात्, २५
तस्य निवासः स्वर्गः अच्युतः । अच्युतस्वर्गसाहचर्योन् दुश्च्यवनोऽपि अच्युतः ।

उपर्युपरि इति वचनान् सिद्धान्ताऽपेक्षया व्यवस्था भवति । कासौ व्यवस्था ? पूर्वो
सौधर्मैशानकल्पौ, तयोरुपरि सान्तकुमारमाहेन्द्री, तयोरुपरि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरी, तयोरुपरि
लान्तवकापिष्ठौ, तयोरुपरि शुक्रमहाशुक्रौ, तयोरुपरि शतारसहस्रारौ, तयोरुपरि आनतप्राणतौ.

१ - नू सः सी- आ०, ६०, ज० । २ ब्रह्म आ०, ६०, ज०, व० । ३ ब्रह्मनाम
आस्रण्डलः आ०, ६०, ज० । ४ -आ च स्व- आ० । -क्षा तस्य ता० । ५ स्वर्गः स- ता०,
व० । ६ -नरणेणु स०, ६०, ज०, व० ।

१६४

तत्त्वार्थवृत्तौ

[४११९]

तयोरुपरि आरणाच्युतौ । तथा नवसु प्रैवेयकेषु वैमानिका देवा भवन्ति । 'नवसु' इति प्रयत्नविमक्तिरूपान् नवप्रैवेयकानन्तरं नयानुविशवैमानिका मयन्तीति ज्ञातव्यम् । तदनन्तरं विजयवैजयन्तजयन्तपराजितसर्वार्थसिद्धिपञ्चानुत्तरवैमानिका भवन्ति । सर्वार्थसिद्धिशब्दस्य दूषकं विभक्तिकेन 'सर्वानामोत्तमत्वसूचनार्थं नामप्रकृतितु तीर्थकरत्वञ्चेति यथा ।

- ५ अथ विलारः—योजनलक्षोन्नतः किल मेरुपर्वतः । तन्मध्ये एकं योजनानां सहस्रं भूमिमध्ये वर्तते । नवनवतियोजनसहस्राणि बहिःस्थितोऽस्ति । तन्मध्ये चत्वारिंशद्योजनान्युन्नता तल्लूला वर्तते । सा चूलिका ऋतुविमानं वालान्तरमात्रमग्रव्य स्थिता । मेरोरुपारि सर्वोऽपि ऊर्ध्वलोकः । मेरुप्रमाणबाहुत्यः तिर्यक्लोकः । मेरोरुपरि सर्वोऽपि ऊर्ध्वलोकः ।

सौधमैशानयोः सम्बन्धीनि एकत्रिंशत् पटलानि । तन्मध्ये प्रथमम् ऋतुपटलम् ।

- १० ऋतुपटलस्योपरि मध्यप्रदेशे ऋतुविमानं नाम इन्द्रकं वर्तते । इन्द्रकमिति कोऽर्थः ? मध्यविमानम् । तत्प्रथममिन्द्रकं पञ्चचत्वारिंशद्वैमानयिस्तत् तस्मादिन्द्रकाष्टतुर्विंशतस्रो विमानश्रेणयो निर्गताः प्रत्येकं द्विपट्टिविमानसङ्ख्याः । चतुर्विंशतिषु पुष्पप्रकीर्णविमानानि वर्तन्ते । एतस्मात् ऋतुपटलादुपरि एकैकस्य पटलस्य एकैकस्यां श्रेणौ एकैकं विमानं हीनं भवति यावत् प्रथमानामकमन्यमेकत्रिंशत् पटलं वर्तते । प्रभापटलस्योपरि मध्यमाग्रे प्रभासंज्ञं यदिन्द्रकविमानं १५ वर्तते तस्य इन्द्रकस्य चतुर्विंशतस्रो विमानश्रेणयः सन्ति, ताः प्रत्येकं द्वात्रिंशद्विमानसङ्ख्या वर्तन्ते । तासां चतसृणां विमानश्रेणीनां मध्ये या विमानश्रेणिः दक्षिणां दिशं गता तस्यां श्रेणौ यदष्टादशं विमानं वर्तते तद्विमानं सौधमैन्द्राधिष्ठानम् । उत्तरश्रेणौ तु यदष्टादशं विमानमस्ति तस्मिन् विमाने ऐशानेन्द्रो वसति । त्वयोरपि विमानयोः प्रत्येकं त्रयः प्राकाराः । तेषु प्राकारेषु मध्ये बाह्यप्राकाराभ्यन्तरे अनीकानि पारिपदाश्च देवा वसन्ति । मध्यप्राकाराभ्यन्तरे सचिबदेवा वसन्ति । आभ्यन्तरप्राकाराभ्यन्तरे इन्द्रो वसति । एवं सर्वत्र इन्द्रादीनां स्थितियुक्तिर्ज्ञातव्या । पूर्वदक्षिणपश्चिमतिरः (मास्तिरः) श्रेणयः अग्निकोणनैऋत्यकोणयोः पुष्पप्रकीर्णकानि सौधमैस्वर्ग उच्यते । उत्तरश्रेणिरैका वायुकोणज्ञानकोणयोः पुष्पप्रकीर्णविमानानि ऐशानस्वर्ग उच्यते । एवम् एकत्रिंशत्पटलेऽपि विमजनीयम् ।

- ततः परं सानत्कुमारमाहेन्द्रनामानौ स्वर्गौ वर्तते । तयोः पटलानि सप्त भवन्ति । २५ तत्र प्रथमं पटलमखनं नाम । तस्य पटलस्य मध्यप्रदेशे अखनं नाम इन्द्रकविमानं वर्तते । तच्चतुर्विंशतस्रो विमानश्रेणयो निर्गताः प्रत्येकम् एकत्रिंशद्विमानाः । प्रदिक्षु च चतसृष्वपि पुष्पप्रकीर्णकविमानानि वर्तन्ते । ततः परम् एकैकस्य पटलस्यैकैकस्यां श्रेणावेकैकं विमानं हीनं भवति । तेन सप्तपटले इन्द्रकविमानात् चतुर्विंशतस्रो विमानश्रेणयः पञ्चविंशतिविमानाः प्रत्येकं सन्ति । तन्मध्ये दक्षिणश्रेणौ पञ्चदशं स्वर्गविमानं सानत्कुमारेन्द्रो ३० भुनक्ति । उत्तरदिशि तु पञ्चदशं कल्पविमानं माहेन्द्रः प्रतिपादयति ।

१ तर्वाजनीयम्- ता० । २ ऋतुवि- भा०, व०, ६०, ज० । ३ -शानस- भा०, व०, ज० । ४ ऋतु- ता० । ऋतु- भा०, व०, ज० । ५ -शनि- ता०, व० । ६ -नि- भा०, व०, ज० । ७ सानत्कु- भा०, व०, ६०, ७०, ज० ।

४।१९]

चतुर्थोऽध्यायः

१६५

तत उपरि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरस्वर्गौ वर्तते । तयोश्चत्वारि पटलानि । तत्र प्रथमं पटलमरिष्टं नाम । तन्मध्यप्रदेशे अरिष्टनामकमिन्द्रकविमानं वर्तते । तस्माद्विमानाचतुर्दिक्षु चतस्रः श्रेणयः प्रत्येकं चतुर्विंशतिविमानाः । विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकानि । प्रतिपटलं श्रेणौ श्रेणौ एकैकं विमानं हीनं भवति । तेन चतुर्थे पटले ब्रह्मोत्तरनाम्नि श्रेणिविमानानि 'प्रत्येकमेकविंशतिभवंति' । तत्र चतुर्थे पटले दक्षिणश्रेणौ द्वादशस्य विमानस्य स्वामी ब्रह्मो नाम देवेन्द्रो वर्तते । उत्तरश्रेणौ तु द्वादशस्यै कल्पविमानस्य स्वामी ब्रह्मोत्तर इति । इत उत्तरं लान्तवकापिष्टसंज्ञकौ द्वौ स्वर्गौ वर्तते । तयोर्द्वे पटले ब्रह्मद्वय-लान्तवनामके । तत्र लान्तवपटले मध्यप्रदेशे लान्तवं नामेन्द्रकविमानमस्ति । तस्य विमानस्य चतुर्दिक्षु चतस्रः श्रेणयः प्रत्येकमेकोनविंशतिविमानाः । तत्र दक्षिणश्रेणौ नवमं विमानं लान्तवेन्द्रो भुनक्ति । उत्तरश्रेणौ तु नवमं विमानं कापिष्टः प्रतिपालयति । १०

तत उपरि शुक्लमहाशुक्लनामानौ द्वौ स्वर्गौ वर्तते । तयोर्द्वयोरपि स्वर्गयोरैकमेव पटलं वर्तते तस्य नाम महाशुक्लं भवति । तस्य पटलस्य मध्यप्रदेशे 'महाशुक्लं नाम इन्द्रकविमानं वर्तते । तस्य विमानस्य चतुर्दिक्षु चतस्रः श्रेणयः सन्ति प्रत्येकमष्टदशविमानाः । तत्र दक्षिणश्रेणौ द्वादशं विमानं शुक्लेन्द्रो भुनक्ति । उत्तरश्रेणिगं द्वादशं कल्पविमानं महाशुक्लः शक्ति । तदुपरि शतारसहस्रारनामानौ स्वर्गौ वर्तते । तयोर्द्वयोरपि एकमेव पटलं वर्तते १५ सहस्रारनामकम् । तस्य मध्यप्रदेशे सहस्रारं 'नामेन्द्रकविमानम् । तस्माच्चतुर्दिक्षु चतस्रः श्रेणयो निर्गताः प्रत्येकं सप्तदशविमानाः । तत्र दक्षिणश्रेणौ नवमं विमानं शतारन्द्रस्य, तथोत्तरश्रेणौ नवमं विमानं सहस्रारन्द्रस्य । ते द्वे अपि विमाने क्मात् शतारसहस्रारनामके । एवं सर्वत्र इन्द्रनाम्ना विमाननाम ज्ञातव्यम्, विमज्जनतु पूर्ववद् वेदितव्यम् ।

ततः परम् आनतप्राणतारणाच्युतनामानश्चत्वारः स्वर्गा वर्तन्ते । तेषां चतुर्णामपि स्वर्गाणां पटलानि पट् भवन्तीति सिद्धान्तवचनम्* । तेषु पटसु पटलेषु चतुर्दिक्षु श्रेणिविमानानि मदिक्षु च प्रकीर्णकविमानानि । तत्र अन्यपटलमच्युतनामकम् । तस्य मध्यप्रदेशे अच्युतं नामेन्द्रकविमानं भवति । तस्माच्चतुर्दिक्षु चतस्रः श्रेणयो निर्गताः प्रत्येकमेकादशविमानाः । तत्र दक्षिणश्रेणौ षष्ठं विमानं यद् वर्तते तस्य स्वामी आणेन्द्रः । तथोत्तरश्रेणौ षष्ठं विमानम् च्युतेन्द्रः पतिः । किं क्रियते लोकानुयोगनाग्निः* सिद्धान्त आनतप्राणतेन्द्रो नोक्तौ तन्मतानुसारेण इन्द्राच्चतुर्दश भवन्ति । मया तु द्वादशोच्यन्ते, यस्मात् ब्रह्मेन्द्रानुवर्ती ब्रह्मोत्तरेन्द्रः, लान्तवेन्द्रानुवर्ती कापिष्टेन्द्रः, शुक्लेन्द्रानुवर्ती महाशुक्लेन्द्रः, शतारेन्द्रानुवर्ती सहस्रारेन्द्रः ।

१ -रवि- आ०, ६०, ज० । २ -प्रत्येकं वि- ६० । ३ -भवति आ०, ६०, ज० । ४ -चतुर्थं- आ०, ६०, ज० । ५ -स्य वि- आ०, ६०, ज० । ६ -कौ स्व- आ०, ६०, ज० । ७ -महाशुक्लं ता० । ८ -कं द्वा- ७० । ९ -नवमकमिन्द्र- आ०, ज०, ६० । १० -द्वयम्- त्रिकोक्तम् १०० ४६८ । ११ -तनामे- ७० । १२ -'सोहम्मीसाग्रमणवकुमारमाहिद्वेषुलतवया । तद् सुववसहसारा आणदशणद य आरणच्युदश ॥ एवं नारुदश'... सोहमो ईनायो'... इय सोहदकपि ८०० ते वै इ अ. यारवा' पाठांतरम् -त्रिकोक्तं प्र० वैमर्शिकं ।

१६६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[४२०]

सौधर्मैशानसानकुमारमाहेन्द्रेषु चत्वार इन्द्राः आन्तप्राणतारणाच्युतेषु चत्वार इन्द्राः । तेन कल्पवासिन्द्रा द्वादश भवन्ति ।

सौधर्मैश्वर्यस्य सम्यग्धीनि विमानानि द्वाविंशत्क्षणाणि भवन्ति । ऐशानस्वर्गस्थाष्टा-
विंशतितन्त्राणि । सानकुमारस्य द्वादश लक्षणाणि । माहेन्द्रस्य अष्टौ लक्षणाणि । ब्रह्मलोकब्रह्मो-
५ त्तरीयोः समुच्चयेन चत्वारिंशत्क्षणाणि कथ्यन्ते । आन्तवकापिष्टयोः समुदायेन पञ्चाशत्सह-
स्राणि भवन्ति । शुक्रमहाशुक्रयोः समुदितानि चत्वारिंशत्सहस्राणि स्युः । शतारसहस्रार-
योरेकत्र षट् सहस्राणि वर्तन्ते । आन्तप्राणतारणाच्युतानां चतुर्णामपि सप्तशतानि तिष्ठन्ति ।
प्रथममैवेयकत्रिके त्रेणिवत्तुप्पप्रकीर्णकाश्च विमानाः समुदिताः तेषामेकादशोत्तरं शतं भवति ।
मध्यमैवेयकत्रयस्य सप्तोत्तरं शतं स्थान् । उपरिमैवेयकत्रयस्य विमानानि एकत्रिका नवति-
१० र्भवन्ति । नवानुदिशपटलमध्ये इन्द्रकमण्डासु दिक्षु अष्टौ विमानानि समुदायेन नव भवन्ति ।
सर्वार्थसिद्धिपटले पञ्च विमानानि सन्ति । तत्र मध्यविमानः सर्वार्थसिद्धिनामकः, पूर्वस्थां
दिशि विजयः, दक्षिणस्थां दिशि वैजयन्तः, पश्चिमायां दिशि जयन्तः, उत्तरस्थां दिशि
अपराजितः ।

सौधर्मैशानयोः विमानानि श्वेतपीतहरितारुणकृष्णवर्णीनि । सानकुमारमाहे-
१५ न्द्रयोः श्वेतपीतहरितारुणानि । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्टेषु श्वेतपीतारुणानि । शुक्र-
महाशुक्रशतारसहस्रारान्तप्राणतारणाच्युतेषु विमानानि श्वेतपीतानि । नवमैवेयकनवानुदिशा-
नुत्तरेषु श्वेतान्येव । तत्र सर्वार्थसिद्धिविमानं परमशुक्लं जम्बूद्वीपप्रमाणञ्च वर्तते, अन्यानि
तु चत्वारि विमानानि असङ्ख्येयकोटियोजनप्रमाणानि वर्तन्ते । एव त्रिपष्टेः पटलानां
परस्परान्तरमसङ्ख्येययोजनं ह्यतन्यम् ।

२० सौधर्मैशानयोरुत्पत्त्यं सार्द्धैका रज्जुः मेरुध्वाद् बाह्व्या । सानकुमारमाहेन्द्रयोरपि
सार्द्धैका रज्जुस्ति । ब्रह्मलोकोत्तरलान्तवकापिष्टशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारान्तप्राणतारणाच्युतेषु
द्वयोर्द्वयोः स्वर्गयोरुच्चता अद्वाह्वी रज्जुः । तेन द्वादशानां स्वर्गानां समुदितास्तिस्रो
रज्जवः । प्रैवेयकादिमुक्तिपर्यन्तमेका रज्जुरुच्चतेति । अत्र यावन्ति विमानानि ऊर्ध्व-
लोकेऽपि तावन्ति जिनमन्दिराणि भवन्ति, तेषां नमस्कारवन्दनाऽस्तु ।

२५ अथेदानीं सर्वेषां वैमानिकानामन्योन्यविशेषपरिज्ञानार्थं सूचयिष्ये भगवद्भिः-

स्थितिप्रभावसुखगुणितिलेशपाविशुद्धीन्द्रियावधि-

विषयतोऽधिकाः ॥ २० ॥

निजायुद्धयात् तद्वै कायेन सार्द्धमयस्थानं स्थितिरुच्यते । निग्रहानुग्रहसामर्थ्यं
ममायः । इन्द्रियविषयानुभवं सुखम् । शरीरवस्त्राभरणादीनां गुतिर्नीतिः । कपायानुरञ्जित
३० योगप्रवृत्तिर्लया । लेखायाः विशुद्धिर्निर्मलता लेखाविशुद्धिः । इन्द्रियाणि च स्पर्शनादीनि, अव-
धिश्च तृतीयो बोधः, इन्द्रियावधयः । इन्द्रियावधीनां विषयः गोचरः गम्यः पदार्थः इन्द्रिया-

१ उपरिमै-६०, ४०, ४०, ४० । २ समुच्चयेन ३-आ०, ६०, ४० । समुदाये नव ४० ।

४।२१-२२]

चतुर्थोऽध्यायः

१६७

वधिविषयः । स्थितिरश्च प्रभावश्च सुखं च गतिश्च लेख्याविशुद्धिश्च इन्द्रियावधिविषयश्च स्थितिप्रभावसुखगुणविलेख्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयाः, तेभ्यस्तैर्वा ततः वैमानिका अधिका भवन्ति । कुत्र ? उपर्युपरि, प्रतिस्वरं प्रतिपटलश्च ।

अथ यदि स्थित्यादिभिरुपर्युपरि अधिका वैमानिका भवन्ति तर्हि गतिशरीरपरिग्रहाऽ-भिमानैरप्यधिका मविष्यन्तीत्यारेकायां योगोऽयमुच्यते--

५

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥ २१ ॥

देशाद् देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः । विक्रियाहेतुभूतं वैक्रियिकं शरीरम् । लोभकषायस्यो-दयेन विषयेष्वासङ्गः परिग्रहः । मानकषायस्योदयान् प्रादुर्भूतोऽहङ्कारोऽभिमानः । गतिश्च शरीरश्च यरिग्रहश्च अभिमानश्च गतिशरीरपरिग्रहाऽभिमानाः तेभ्यः तैर्वा ततः, वैमानिका उपर्युपरि प्रतिस्वरं प्रतिपटलं च हीनाः तुच्छाः भवन्ति । तथा हि—देशान्तरेषु विषयकीडा- १० रतिप्रकटेष्टाऽभावात् उपर्युपरि गतिहीना भवन्ति । तथा उपर्युपरि वैमानिकाः शरीरेणापि हीना भवन्ति । तत्कथम् ? सौधम्मैशानयोः वैमानिकानामरत्नसप्तकप्रमाणं शरीरम् । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोररत्नषट्कप्रमाणमङ्गं भवति । ब्रह्मलोचनद्रोत्तरत्नान्तवक्रापिष्टेषु अरत्न-पञ्चकप्रमाणं वर्धम् स्यात् । शुक्लमहाशुक्लदत्तारमहस्यारेष्वरत्नचतुष्कप्रमाणः २ कायो भवति । आनतप्राणतयोररत्नसार्द्धत्रितयप्रमाणो ३ देहो भवति । आरणाच्युतयोररत्नत्रितयप्रमाणो विग्रहो १५ भवति । प्रथममैवेयकत्रिके अरत्नसार्द्धद्वयप्रमाणं पात्रं भवति । द्वितीयमैवेयकत्रिके अरत्नद्वय-प्रमाणा तनूर्भवति । तृतीयमैवेयकत्रिके नवानुदिश्विमानेषु सार्द्धकारत्नप्रमाणा मूर्तिर्भवति । पञ्चाऽनुत्तरविमानेषु एकारत्नप्रमाणं वपुर्भवति । विमानपरिवारादिपरिग्रहैरुपर्युपरि हीना भवन्ति अल्पकषायत्वात् । उपर्युपरि अभिमानेन च वैमानिका हीना भवन्ति ।

तर्हि वैमानिकेषु लेख्या कीदृशी भवतीति प्रश्ने तत्परिह्वानार्थं सूत्रमिदमुच्यते— २०

पीतपद्मशुक्ललेख्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

पीता च पद्मा च शुक्ला च पीतपद्मशुक्लाः । पीतपद्मशुक्ला लेख्या येषां वैमानिकानां ते पीतपद्मशुक्ललेख्याः । अत्र ह्रस्वं कथम् ? यद् उत्तरपादिकं तत् ह्रस्वं भवति यथा द्रुता मध्यविलम्बिता मात्राः द्रुतमध्यविलम्बितमात्रा इति सङ्गीते ह्रस्वत्वमस्ति, तथात्रापि ह्रस्वत्वम् । अथवा पीतश्च पद्मश्च शुक्लश्च पीतपद्मशुक्लाः, पीतपद्मशुक्लवर्णसंयुक्ताः केचित् २५ पदार्थाः कानिचिद्भूतानि तेपामिव लेख्या येषां वैमानिकानां ते पीतपद्मशुक्ललेख्याः । तत्र कस्य का लेख्येति चेत् ? उच्यते—द्वित्रिशेषेषु द्वे च युगले त्रीणि^१ च युगलानि शेषाणि च सर्वाणि स्थानानि द्वित्रिशेषाणि तेषु द्वित्रिशेषेषु । अस्यायमर्थः—सौधम्मैशानयोः सानत्कुमार-माहेन्द्रयोश्च द्वयोर्युगलयोर्वैमानिकाः पीतलेख्यास्तावद् वर्तन्ते एव, परमार्थं तु विशेषः—सानत्कु-

१ -कृष्णानी- ४० । -कृष्णतार्द्रा- आ०, ६०, ४० । २ -गङ्गा- ४० । ३ विग्रहो

आ०, ६०, ४० । ५ -रपादकं आ०, ६०, ४० । ५ त्रीणि यु- आ०, ४० ।

१६८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[४।२३-२४]

मारमाहेन्द्रयोः पीतपद्मलेख्यामिश्राः सन्ति । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तररत्नान्तकपापिष्टशुक्रमहाशुक-
संज्ञकेषु त्रिषु युगलेषु वैमानिकाः पद्मलेख्यास्तावद् वर्तन्ते एव, परमयं तु विशेषः—शुक्रमहा-
शुकशतारसहस्राण्येषु वैमानिकाः पद्मशुक्लमिश्रलेखा वर्तन्ते । आनतप्राणतारणाच्युतनवप्रैवे-
यकनयानुदिशपद्मानुत्तरेषु शेषशब्दलक्ष्येषु वैमानिकाः शुक्ललेख्यास्तावद् वर्तन्ते एव, परमयं
१५ तु विशेषः—नवानुदिशपद्मानुत्तरविमानेषु पतुर्दशसु वैमानिकाः परमशुक्ललेख्या^१ वर्तन्ते ।

अत्राह सूत्रे—मिश्रस्य ग्रहणं न कृतं वर्तते कथं भवद्भिः २मिश्रस्य ग्रहणं कृतम् ? सत्यम् ;
साहचर्यात् लोकवत् । कोऽसौ लोकदृष्टान्तः ? यथा पताकिनो गच्छन्ति छत्रिणो गच्छन्ति
इत्युक्ते पताकिभिः सह ये पताकारहिता गच्छन्ति तेऽपि पताकिन इत्युच्यन्ते ये छत्रिभिः सह
छत्ररहिता गच्छन्ति तेऽपि छत्रिण उच्यन्ते । कस्मात् ? साहचर्यात् । एवं यथा अछत्रिषु छत्रि-
१० व्यवहारो लोके वर्तते तथा अत्रापि सूत्रानुक्तमपि मिश्रग्रहणं भवति । सूत्रतः कथं ज्ञायते
इति चेत् ? उच्यते—तत्रैवमपिसम्बन्धः क्षिपते । द्वयोः स्वर्गयुगलयोः पीतलेख्या तावद्
वर्तते, सानन्तुमारमाहेन्द्रयोः पद्मलेखायाः अविवक्षातः पीतैव । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तररत्नान्तक-
पापिष्टशुक्रमहाशुकसंज्ञकेषु त्रिषु युगलेषु पद्मलेख्या तावदुक्तैव, शुक्रमहाशुकयोः शुक्ललेख्यायाः
अविवक्षातः पद्मलेख्यैवोक्ता । दोषेषु शतादिषु शुक्ललेख्या तावदुक्तैव शतारसहस्राण्योः
१५ पद्मलेख्याया अविवक्षातः शुक्लैवोक्ता । इत्यभिसम्बन्धे^३ नास्ति दोषः ।

अथ कल्पोपपत्ताः कल्पातीताश्चेति यत्सूत्रमुक्तं तत्र न ज्ञायते के कल्पा येषु कल्पेषु
ज्ञातेषु कल्पातीताः स्वयमेव ज्ञायन्ते इति सन्देहे सूत्रमिदमुच्यते—

प्राग्भैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥ २३ ॥

प्राग्भैवेयकेभ्यो नवप्रैवेयकेभ्यः सकाशान् प्राक् पूर्वं ये वर्तन्ते ते कल्पा भवन्ति, अप्यु-
२० तान्ताः साधर्म्यादय इत्यर्थः । तर्हि कल्पातीताः के वर्तन्ते ? इत्याह—परिशेषभावात् । इतरं
नवप्रैवेयकाः नानाऽनुदिशाः पद्मानुत्तराश्च^४ कल्पातीता इति ज्ञातव्यम् ।

तर्हि लौकान्तिका अमरा वैमानिकाः सन्तः केषु गृह्यन्ते कल्पोपपन्नेषु कल्पातीतेषु
वा ? इति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते—

ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ॥ २४ ॥

२५ एतय लीयन्ते तस्मिञ्जितशालयो निवासः, ब्रह्मलोकः पञ्चमः स्वर्गः तस्मिन्मालया
निकाया विमानानि येषां ते ब्रह्मलोकालयाः । तर्हि ये ब्रह्मलोके वसन्ति ते सर्वेऽपि लौकान्तिका
इत्युच्यन्ते ? नैवम् ; लौकान्तिक इति संज्ञा भवितुं वर्तते सत्यार्था वर्तते । तेनायमर्थः—
लोकप्राग्भवेन ब्रह्मलोक उच्यते । “समुदायेषु निर्वृत्ताः शब्दा अवपयेवपि वर्तन्ते”

[] इति वचनात् लोकस्य ब्रह्मलोकरस्य अन्तोऽवसानं लोधान्तः, लोकान्ते

१ -या तावद् व- आ०, द०, ज० । २ गिश्र- ता०, व० । ३ -सम्बन्धे ना- आ०,
द०, ज०, ता० । ४ -विमानाश्च आ०, द०, ज० ।

५।२१-२६]

चतुर्थोऽध्यायः

१६५

भवा लौकान्तिकाः । न तु सर्वेऽपि लौकान्तिकाः कथ्यन्ते । तेषां विमानानि ब्रह्मलोकस्वर्गाद्य
धन्तेषु अवसानेषु वर्तन्ते । अथवा जन्मजरामरणव्याप्ते लोकः संसारस्तस्य अन्तः लोकान्तः,
लोकान्ते परीतसंसारे' मया लौकान्तिकाः । ते हि ब्रह्मलोकान्ताच्छुच्युत्वा एकं गर्भवासं
परिग्राह्य निर्वाणं गच्छन्ति तेन कारणेन लौकान्तिका कथ्यन्ते ।

अथ सामान्यतया लौकान्तिकाः प्रोक्ताः, तेषां भेदप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रमिदमाहुः— ५

सारस्वतादित्यबह्वक्षरुणगर्दंतोयतुषितान्वाधाधारिष्ठाश्च ॥ २५ ॥

सारस्वती चतुर्दशपूर्वच्छृणां विदन्ति जानन्ति सारस्वताः । अदितेर्देवमातुरपत्यानि
आदित्याः । बह्वक्षरदेदीयमाना बह्वयः । अरुणः उद्यद्मास्करः सद्गन् तेजोविराजमाना
अरुणाः । गर्दाः शब्दाः तोयवत् प्रवहन्ति लहरितरङ्गवत् प्रवर्तन्ते येषु ते गर्दंतोयाः ।
तुष्यन्ति विषयसुखपराङ्मुखता भवन्ति तुषिताः । न विद्यते विधिधा क्रमादिजनित आ सम- १०
न्तात् वापा दुःखं येनाते अव्याधवाः । न विद्यते रिष्टमकल्याणं येषां ते अरिष्ठाः । सार-
स्वताश्च आदित्याश्च बह्वक्षर अरुणाश्च गर्दंतोयाश्च तुषिताश्च अव्याधाधाश्च अरिष्ठाश्च ते
तथोक्ताः । तत्र सारस्वतानां विमानमीशानकोणे वर्तते । आदित्यानां विमानं पूर्वदिशि अस्ति ।
बह्वीनां देवगणानां विमानम् अग्निकोणे तिष्ठति । अरुणानां विमानं दक्षिणदिश्यस्ति । गर्द-
ंतोयानां विमानं तैश्चर्यकोणे आस्ते । तुषितानां विमानं पश्चिमदिश्यस्ति । अव्याधानां १५
विमानं वायुकोणे विद्यते । अरिष्ठानां विमानम् उत्तरदिश्यस्ति । चत्वारिंशत् सारस्वतादित्या-
नामन्तराले अग्न्याभसूर्याभ्यां विमाने वर्तते । आदित्यबह्वीनामन्तराले चन्द्राभसत्याभ्यानां
विमाने स्तः । बह्वक्षरुणानामन्तराले श्वेत्स्वरक्षेमङ्कुराणां विमाने तिष्ठतः । अरुणगर्दंतोयाना-
मन्तराले वृषभेष्टकामचराणां विमाने आस्ताते । गर्दंतोयतुषितानामन्तराले निर्वाणरजोर्दिगन्तर-
क्षितानां विमाने विद्यते । तुषितान्वाधाधानामन्तराले आत्मरक्षितसर्वरक्षितानां विमाने २०
भवतः । अव्याधाधारिष्ठानामन्तराले मरुद्वसूनां विमाने स्याताम् । अरिष्टसारस्वतानामन्त-
राले अश्वविधानां विमाने स्तः । सर्वेऽपि लौकान्तिकाः स्वाधीनवृत्तयो हीनाधिकत्वभावा-
मावात्, विषयसुखपराङ्मुखत्वाद् देवर्षयश्च कथ्यन्ते । अत एव देवानामर्चनीयाः चतुर्दश-
पूर्वधारिणः तीर्थङ्करपरमदेवानां निष्कमणकल्याणे स्वामिसम्बोधनसेवानियोगाः ।

“चतुर्लक्षास्तथा सप्तसहस्राणि शताष्टकम् ।

२५

विंशतिमिलिता एते सर्वे लौकान्तिकाः स्मृताः ॥” []

अथ यद्येते एकं ग्रथं ग्राह्य निर्वाणं गच्छन्ति तर्हि अन्येषामपि देवानामस्ति कश्चि-
न्निर्वाणमाप्तिकाळविभाग इति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते—

विजयादिषु बिम्बरमाः ॥ २६ ॥

विजयो विजयनामा विमानः स आदिः प्रकरो येषां ते विजयादयः विजयवैजयन्त- ३०

१ -सारेण भ- आ०, इ०, ज० । २ -लोकान्त्यु- आ०, इ०, ज० । ३ -प्राप्ताः आ० ।

४ -लहरित- आ०, इ०, ज०, ब० । ५ -गन्वरक्षि- आ०, इ०, ज० ।

२२

१७०

तत्त्वार्थवृत्ती

[४.२७-२८]

अथन्तापरजितानुदिशममानो विमानः, तेषु विजयादिषु विमानेषु ये अहमिन्द्रदेवा वर्तन्ते ते द्विचरमाः द्वौ चरमौ अन्त्यौ मनुष्यभवौ येषां ते द्विचरमाः, उत्क्रमेण द्वौ मनुष्यभवौ सम्प्राप्य मोक्षं गच्छन्तीत्यर्थः । कथं द्विचरमाः ? विजयादिषु विमानेषु उत्पद्य अपरित्यक्तसम्यक्त्वाः ततः प्रच्युत्य मनुष्यभवे समुत्पद्य संयमं समाराधय भूयो विजयादिषु समुत्पद्यन्ते ततः प्रच्युत्य पुनरपि मनुष्यमयं प्राप्य सिद्धिं गच्छन्ति, एवं मनुष्यमयापेक्षया द्विचरमदेहत्वं तेषां भवति । सर्वार्थसिद्धयश्चिन्तारतु अन्वर्थसंज्ञत्वात् परमोक्तसुरत्वाच्च अर्थापत्तिवलादेव एकचरमा भवन्तीति ज्ञातव्यम् ।

“औपपन्नमिक्षाधिकौ भावौ मिश्रस्य जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च”

[त० सू० २।१] इति सूत्रविवरणे तिर्यग्गतितौदयिकौ प्रोक्ता, पुनरपि “तिर्यग्ग्योनि-
१० जानाश्च” [त० सू० ३।३९] इति सूत्रे उल्लेखमायुः पल्यत्रयमुक्तम्, जघन्यमन्तर्मुहूर्तमुक्तम् । तत्र च न ज्ञायते के जीवास्तिर्यग्योनयः इति सन्देहे तन्निरासार्थं तिर्यग्गतिः प्रतिपाद्यते—

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २७ ॥

उपपादे भया औपपादिकाः, ‘मनुष्यः कुलकरेभ्यो भवा मनुष्याः । औपपादिकाश्च मनुष्याश्च औपपादिकमनुष्याः तेभ्यः औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषाः अपरे संसारिजीवाः १५ तिर्यग्योनयः तिर्यश्च इति वेदितव्यम् । तत्र देवा नारकाश्च औपपादिकाः—“दिवनारकाणामुप-
पादः” [त० सू० २।३४] इति वचनात् । मनुष्याणामपि स्वस्य ज्ञातमेव “प्राङ्मानुषोत्त-
रान्मनुष्याः” [त० सू० ३।३५] इति वचनात् । एभ्यो ये अन्ये ते सर्वेऽपि प्राणिनः तिर्यश्चो ज्ञातव्याः । तर्हि तिरक्षां क्षेत्रविभागो न प्रोक्तः ? सत्यम् ; सर्वस्मिन् त्रैलोक्ये तिर्यश्चो वर्तन्त एव क क्षेत्रविभागः कथ्यते ।

२० तर्हि नारकतिर्यक्मनुष्याणामायुष्यं प्रोक्तं देवानां नेष्टं देवानामायुः कीदृशमित्युक्ते प्रथमतस्तान् भवनवासिनामायुरुच्यते—

स्थितिरसुरनागसुपर्णक्षीपरोषाणां सागरोपमत्रिपल्योप-

मार्द्धहीनमिताः ॥ २८ ॥

स्थितिः आयुःप्रमाणम् । केपम् ? असुरनागसुपर्णक्षीपरोषाणाम् । असुराश्च नागाश्च २५ सुपर्णाश्च द्वीपाश्च रोषाश्च असुरनागसुपर्णक्षीपरोषास्तेषामसुरनागसुपर्णक्षीपरोषाणाम् । कथ-
म्भूता स्थितिः ? सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता । सागरोपमा चासौ त्रिपल्योपमा च सागरोपमत्रिपल्योपमा, सा चासौ अर्द्धहीनमिता च सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता । अथवा सागरोपमत्रिपल्योपमानि च अर्द्धार्द्धपल्यहीनानि पल्यानि च सागरोपमत्रिपल्यो-
पमार्द्धहीनानि तैर्मिता मपिता सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता । अस्यायमर्थः—असुराणाम्

१ मनुष्येभ्यः भा०, ६०, त०, व० ।

४:२९ }

चतुर्थोऽध्यायः

१७१

उत्कृष्टा स्थितिः एकसागरोपमा । यथाकमलसजागानां त्रीणि पत्न्योपमानि उत्कृष्टा स्थितिः ।
 सुपर्णानमुत्कृष्टा स्थितिः 'सादृ' पत्न्यद्वयम् । द्वीपानामुत्कृष्टा स्थितिः 'अर्द्धार्द्ध' द्वीनत्वान्
 पत्न्यद्वयम् । शेषाणां विष्णुनकुमारग्निकुमारवातकुमारस्तनितकुमारोदधिकुमारविकुमारनाम-
 कानां षट्प्रकाराणां भवनवासिनां प्रत्येकं 'सादृ' पत्न्योपममेकम् उत्कृष्टा स्थितिर्भवति ।
 जघन्यां स्थितिं तु भवनवासिनां कथयिष्यामीति ज्ञातव्यम् ।

५

अथेशानी व्यन्तरज्योतिष्कदेवानां स्थितिमतुक्रमप्राप्तमुल्लङ्घ्य वैमानिकानां स्थितिं
 सूचयन्ति । क्रमाद् व्यन्तरज्योतिष्कदेवानां स्थितेरनुक्रमप्राप्तायाः उल्लङ्घनं कृतमिति चेत् ?
 सत्यम्, लघुना सूत्रोपायेन तेषां स्थितिबचनं यथा भवति तदर्थमित्यर्थः । तत्र वैमानिकानां
 स्थितिनिरूपणे आद्ययोः कल्पयोः सौधम्मैशाननाम्नोः स्थितिनिरूपणार्थं सूत्रमिदमाहुः—

सौधम्मैशानयोः सागरोपमे अधिके ॥ २९ ॥

१०

सौधर्मश्च ऐशानश्च सौधम्मैशानौ तयोः सौधम्मैशानयोः सप्तमोद्विवचनमिवम्
 “अधिकरणे सप्तमी” [का० सू० २।४।११ दौर्गो वृत्ति] इति वचनात् । सौधम्मैशानयोः
 द्वयोः कल्पयोः स्थितिः द्वे सागरोपमे भवतः । ‘सागरोपमे’ इत्यत्र सामान्यापेक्षया नपुंस-
 कत्वे द्विवचनं वर्तते । सागरोपमश्च सागरोपमश्च सागरोपमे । कथम्भूते^५ सागरोपमे ?
 अधिके किञ्चिदधिके सातिरेके इत्यर्थः । “द्विवचनमनौ” [का० सू० ३।२।२] इत्यनेन १५
 निषेधसन्निः । अधिके इत्यर्थं शब्दः सहस्रारकल्पपर्यन्तमधिकारवान् ज्ञातव्यः ।
 तेन सानत्कुमारमाहेन्द्रयोरपि सप्तसागरोपमानि सातिरेकाणि ज्ञातव्यानि । तथा ऋद्धलोक-
 ऋद्धोत्तरयोरपि दश सागरोपमानि सातिरेकाणि ज्ञातव्यानि । एवं द्वयोर्द्वयोः ‘कल्पयोरापु-
 र्विज्ञेये सातिरेकः शब्दः प्रयोक्तव्यः । आ कुतः ? आ सहस्रारात् । आनतप्राणतयोरारणा-
 च्युतयोश्चापि इत्यादिषु सातिरेकस्य नास्ति । क्रमात् ? “प्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्च- २०
 दशभिरधिकानि तु ।” [त० सू० ४।३।१] इत्यत्र सूत्रे शुश्रूषस्य महणात् ।

अथ विस्तरः—सौधम्मैशानयोः यानि एकत्रिंशत् पटलानि वर्तन्ते तेषु प्रत्येकं
 स्थितिविशेषः कथ्यते । तथाहि—‘ऋतुपटले पत्न्योपमकोटीनां षट्षष्टिलक्षाणि षट्-
 षष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्षष्टिः तथा पत्न्योपमानां षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसह-
 स्राणि षट्शतानि षट्षष्टिस्तथा पत्न्योपमस्य कृतत्रिभागस्य भागद्वयञ्च । १ । चन्द्र- २५
 नाम्नि द्वितीयपटले पत्न्योपमकोटीनामेका कोटी त्रयस्त्रिंशल्लक्षाणि त्रयस्त्रिंशत् सहस्राणि
 त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् तथा पत्न्योपमानां त्रयस्त्रिंशल्लक्षाणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि
 शतानि त्रयस्त्रिंशत् तथा पत्न्योपमस्य भागत्रयस्य एकः भागः । २ । विपलनाम्नि

१ सार्धप- ४१०, ६०, ज०, व० । २ अर्धार्धरी- ता० । ३ सार्धप- आ०, ६०, ज०,
 व० । ४ इति सा- आ०, ६०, ज०, व० । ५ -ते द्वे सा-ताः, व० । ६ -मानो व० ।
 ७ इति नि- आ०, ६०, ज० । ८ -कल्पयोर्वि- आ०, ६०, ज० । ९ ऋतुनाम्नि प्रथमप-
 व० । ऋतुप- आ०, ६०, ज० ।

१७२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[४।२९]

- तृतीयपटले पर्योपमकोटीनां द्वे कोट्यौ । ३ । यत्पुनरिति चतुर्थपटले पर्योपमकोटीनां द्वे कोट्यौ षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्षष्टिः तथा पर्योपमानं षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्षष्टिः तथा पर्यभागत्रयस्य द्वौ भागौ । ४ ।
- वीरनाम्नि पञ्चमे पटले पर्यकोटीनां कोट्याः तिस्रः त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत्, तथा पर्यानां त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् तथा पर्यभागत्रयस्य एको भागः । ५ । 'अरुणनाम्नि षष्ठे पटले पर्यकोटीनां कोट्यश्चतस्रः । ६ । नन्दनाम्नि सप्तमे पटले पर्यकोटीनां कोट्यश्चतस्रः षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्षष्टिः तथा पर्यानां षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्षष्टिः पर्यभागत्रयस्य भागद्वयम् । ७ । 'नलिननाम्नि अष्टमे
- १० पटले पर्यकोटीनां कोट्यः पञ्च त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् तथा पर्यानां त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् तथा पर्यभागत्रयस्य एको भागः । ८ । लोहितनाम्नि नवमे पटले पर्यकोटीनां कोट्यः षट् । ९ । काञ्चननाम्नि दशमे पटले पर्यकोटीनां कोट्यः षट् षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्षष्टिः तथा पर्यानां षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्षष्टिः
- १५ पर्यभागत्रयस्य भागद्वयम् । १० । चञ्चननाम्नि एकादशे पटले पर्यकोटीनां कोट्यः सप्त त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् तथा पर्यानां त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत्, पर्यभागत्रयस्यैको भागः । ११ । मारुतनाम्नि द्वादशे पटले पर्यकोटीनां कोट्योऽष्ट । १२ । शङ्खनाम्नि त्रयोदशे पटले पर्यकोटीनां कोट्योऽष्ट षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्षष्टिः
- २० तथा पर्यानां षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्षष्टिः पर्यभागत्रयस्य भागद्वयम् । १३ । 'ईशाननाम्नि चतुर्दशे पटले पर्यकोटीनां कोट्यो नव त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत्, तथा पर्यानां त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत्, पर्यभागत्रयस्य भागैकः । १४ । वैदूर्यनाम्नि पञ्चदशे पटले सागर एकः । १५ । रुचकनाम्नि षोडशे पटले सागरैकः पर्यकोटीनां षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसहस्राणि
- २५ षट्शतानि षट्षष्टिः तथा पर्यानां षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्षष्टिः पर्यभागत्रयस्य भागद्वयम् । १६ । रुचिरनाम्नि सप्तदशे पटले सागर एकः पर्यकोटीनामेका कोटी त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् तथा पर्यानां त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् पर्यभागत्रयस्य भागैकः । १७ । 'अङ्गनाम्नि अष्टादशे पटले पर्यकोटीनां कोट्यो द्वादश । १८ । स्फटिकनाम्नि एकोनविंशत-
- ३० तमे पटले पर्यकोटीनां कोट्यो द्वादश षट्षष्टिलक्षाणि षट्षष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्षष्टिः

१ आरुण- अ० । अरुण- ६० । २ प्रलितना- अ०, ६०, ज० । ३ ईशानाना- अ० । ईशानना- ६० । ४ अकना- अ० । अकना- त० ।

४।३०]

चतुर्थोऽध्यायः

१७३

तथा पल्यानां षट्पष्टिलक्ष्णाणि षट्पष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्पष्टिस्तथा भागत्रयस्य भागद्वयम् । १९ । तपनीयानि विंशतिमे पटले पल्यकोटीनां कोट्यः त्रयोदश, त्रयस्त्रिंशलक्ष्णाणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि । त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् तथा पल्यानां त्रयस्त्रिंशलक्ष्णाणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् पल्यभागत्रयस्य भागैकः । २० । मेयनानि एकविंशतितमे पटले पल्यकोटीनां कोट्यश्चतुर्दश । २१ । भद्रनानि द्वाविंशतितमे पटले पल्यकोटीनां ५ कोट्यश्चतुर्दश षट्पष्टिलक्ष्णाणि षट्पष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्पष्टिः तथा पल्यानां षट्पष्टिलक्ष्णाणि षट्पष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्पष्टिः पल्यभागत्रयस्य भागद्वयम् । २२ । हरिद्रनानि त्रयोविंशतितमे पटले पल्यकोटीनां कोट्यः पञ्चदश त्रयस्त्रिंशलक्ष्णाणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् तथा पल्यानां त्रयस्त्रिंशलक्ष्णाणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् पल्यभागत्रयस्य भागैकः । २३ । पद्मनानि चतुर्विंशतितमे पटले पल्यकोटीनां कोट्यः षोडश । २४ । लोहितनानि पञ्चविंशतितमे पटले पल्यकोटीनां कोट्यः षोडश षट्पष्टिलक्ष्णाणि षट्पष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्पष्टिः तथा पल्यानां षट्पष्टिलक्ष्णाणि षट्पष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्पष्टिः पल्यभागत्रयस्य भागद्वयम् । २५ । वज्रनानि षट्त्रिंशतितमे पटले पल्यकोटीनां कोट्यः सप्तदश, त्रयस्त्रिंशलक्ष्णाणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् तथा पल्यानां त्रयस्त्रिंशलक्ष्णाणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् पल्यभागत्रयस्य भागैकः । २६ । चन्द्रावर्तनानि सप्तविंशतितमे पटले पल्यकोटीनां कोट्योऽष्टादश । २७ । प्रभङ्गनानि अष्टाविंशतितमे पटले पल्यकोटीनां कोट्योऽष्टादश षट्पष्टिलक्ष्णाणि षट्पष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्पष्टिः तथा पल्यानां षट्पष्टिलक्ष्णाणि षट्पष्टिसहस्राणि षट्शतानि षट्पष्टिः पल्यभागत्रयस्य भागद्वयम् । २८ । अपिष्टकनानि एकोनविंशतितमे पटले पल्यकोटीनां कोट्य एकोनविंशतिः त्रयस्त्रिंशलक्ष्णाणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् तथा पल्यानां त्रयस्त्रिंशलक्ष्णाणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् पल्यभागत्रयस्य भागैकः । २९ । गजमस्तकनानि त्रिंशत्तमे पटले पल्यकोटिकोट्यः विंशतिः । ३० । प्रमानानि एकत्रिंशत्तमे पटले साधिकी सागरी द्वौ । ३१ । इति सौधर्मैशानशोरेकत्रिंशत्प्रस्ताराणाम् उत्कृष्टा स्थितिर्ज्ञातव्या ।

अथ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोस्तुष्टरिथितप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रमिदमाहुः—

२५

सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ॥ ३० ॥

सानत्कुमारश्च माहेन्द्रश्च सानत्कुमारमाहेन्द्रौ तयोः सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः । अनयोर्द्वयोः कल्पयोः अमराणां सप्तसागरोपमानि साधिकानि उत्कृष्टा स्थितिर्भवति । तयोः सम्बन्धीनि पटलानि सप्त भवन्ति । तत्र अञ्जनानि प्रथमपटले द्वौ सागरी सागरसप्तभागानां पञ्च भागाश्च । १ । घनमालनानि द्वितीयपटले सागराश्चयः सागरसप्तभागानां ३० त्रयो भागाश्च । २ । नागनानि तृतीयपटले चत्वारः सागराः सागरसप्तभागानामेको

१ हरिद्राना- भा०, २०, ३० । २ नयवर्तिना भा०, २०, ३० । ३ विष्टक- ता० ।

१७४

तत्त्वार्थवृत्ती

३३१

सागरश्च । ३ । गरुडनाम्नि चतुर्थपटले चत्वारः सागराः सागरसप्तभागानां षट् भागाश्च । ४ । लाङ्गलनाम्नि पञ्चमे पटले सागराः पञ्च सागरसप्तभागानां चत्वारो भागाश्च । ५ । बलभद्रनाम्नि षष्ठे पटले सागराः षट् सागरसप्तभागानां द्वौ भागौ च । ६ । चक्रनाम्नि सप्तमे पटले साधिका अर्णवाः सप्त । इति सानत्कुमारमहेंद्रयोः सप्तमत्तारणासुक्त्या रियतिकृत्या ।

५ अथ ब्रह्मलोकदिपु अच्युतपर्यन्तेषु कल्पेषु स्थितिविरोधपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमाहुः—

त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशानिरधिकानि तु ॥ ३१ ॥

प्रत्येकं सप्त च नव च एकादश च त्रयोदश च पञ्चदश च त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदश तैस्तथोक्तैः अधिकानि । कानि अधिकानि ? पूर्वसूत्रोक्तानि सप्तसागरोपमानि । अस्यायमर्थः—ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोः सप्तसागरोपमानि त्रिभिः सागरोपमैः अधिकानि दश १० सागरोपमानीत्यर्थः । लान्तवकापिष्टयोः सप्तसागरोपमानि सप्तभिः सागरोपमैरधिकानि चतुर्दश सागरोपमानीत्यर्थः । शुक्लमहाशुक्लोः सप्तसागरोपमानि नवसागरोपमैरधिकानि षोडशसागरोपमानीत्यर्थः । शतारसहस्रारयोः सप्तसागरोपमानि एकादशसागरोपमैरधिकानि अष्टादश सागरोपमानीत्यर्थः । आनतप्राणतयोः सप्तसागरोपमानि त्रयोदशसागरोपमैरधिकानि विंशति-सागरोपमानीत्यर्थः । आरणाच्युतयोः सप्तसागरोपमानि पञ्चदशसागरोपमैरधिकानि द्वाविंश- १५ तिसागरोपमानीत्यर्थः । दुर्गादो विरोधार्थः । कोऽसौ विरोधः ? 'सौधर्मज्ञानयोः सागरोपमै अधिके' इत्यत्र अधिकशब्दाधिकारः ब्रह्मलोकत्रयोत्तरलान्तवकापिष्टशुक्लमहाशुक्लशतारसहस्रारपर्यन्तेषु चतुर्षु युगलेषु प्रपतते न त्वानतादिषु वर्तते इत्यर्थं विशेषयति । तेन यत्र यत्र यावन्ति सागरोपमानि उक्तानि तत्र तत्र साधिकाणि वक्तव्यानि । आनतप्राणतयोः सागरोपमानि विंशतिरेव आरणाच्युतयोर्द्वाविंशतिरेव न साधिकाणि ।

२० अथ विस्तरः—ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोर्मानि चत्वारि पटलानि वर्तन्ते तेषां मध्ये अरिष्टनाम्नि प्रथमपटले पाद्महीनाः सरस्वन्तोऽष्टौ । देवसमितनान्नि द्वितीयपटले जलधयः सार्धोऽष्ट १२ । ब्रह्मनाम्नि तृतीयपटले पादाधिका वदधयो नव । ३ । ब्रह्मोत्तरनाम्नि चतुर्थपटले लशब्धजा दश । लान्तवकापिष्टयोर्द्वे पटले वर्तते । तत्र ब्रह्महृदयनाम्नि प्रथमपटले अणस्पतयो द्वादश । लान्तवनाम्नि द्वितीयपटले नदीपतयश्चतुर्दश साधिकाः । शुक्लमहाशुक्लोरेकमेव पटलम् । तत्र २५ शुक्लनाम्नि पटले जलनिधयः साधिकाः षोडश । शतारसहस्रारयोरेकमेव पटलं तत्र शतारनाम्नि पटले रत्नाकराः साधिका अष्टादश । आनतप्राणतारणाच्युतेषु षट् पटलानि । तत्र आनतनाम्नि प्रथमपटले वदन्वन्त एकोनविंशतिः सागरस्य तृतीयो भागः किञ्चिदधिकस्तत्र हानो भवति । प्राणतनाम्नि द्वितीयपटले सिन्धवो विंशतिः । पुष्पकनाम्नि तृतीयपटले आकूपाराः विंशतिः सागरमागत्रयस्य द्वौ भागौ च । शतकनाम्नि चतुर्थपटले पारावारा एकविंशतिरेव । ३० आरणाच्युतनाम्नि पञ्चमपटले सरितपतयः एकविंशतिः सागरत्रिभक्तौकभागश्च । अच्युतनाम्नि षष्ठे पटले समुद्रा द्वाविंशतिरेव ।

४।३२-३४]

चतुर्थोऽध्यायः

१४५

अथ प्रैवेयकादीनां पटलेषु आयुर्विरोधप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रमिदं प्रतिपादयन्ति—

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु प्रैवेयकेषु विजयादिषु

सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

आरणाच्युतश्च आरणाच्युतं तस्मादारणाच्युतः। आरणाच्युतयोर्द्वाविंशति-
सागरोपमा उत्कृष्टा स्थितिरुक्तं तत ऊर्ध्वम् उपरि नवसु प्रैवेयकेषु एकैकेन सागरोपमेन ५
अधिका स्थितिर्देवानां वेदितव्या। तेन अधोर्प्रैवेयकेषु १ प्रथमे प्रैवेयके सुदर्शनान्ति त्रयो-
विंशतिसागरा भवन्ति। २ द्वितीये प्रैवेयके अमोघनाग्नि चतुर्विंशतिरुत्तरायः स्युः। ३ तृतीये
प्रैवेयके सुमधुसूदनान्ति पञ्चविंशतिर्षोडशो भवन्ति। ४ मध्यमप्रैवेयकेषु प्रथमप्रैवेयके यशो-
धरान्ति षड्विंशतिर्वीरिधयो भवन्ति। द्वितीये प्रैवेयके सुमन्नान्ति सप्तविंशतिः पयोधयो
भवन्ति। तृतीये प्रैवेयके सुप्रियालान्ति अष्टविंशतिरभोधयो भवन्ति। उपरिप्रैवेयकेषु १०
प्रथमे प्रैवेयके सुमनसनाग्नि एकोनत्रिंशदम्बुधयो भवन्ति। द्वितीये प्रैवेयके सौमन-
सनाग्नि त्रिंशत् पायोधयो भवन्ति। तृतीये प्रैवेयके प्रीतिह्वरान्ति एकत्रिंशदर्जोधयो
भवन्ति। 'नवसु प्रैवेयकेषु' इत्यत्र नवशब्दप्रहणं प्रत्येकम् एकैकसागरपृष्ठवर्धम्, अन्वया
प्रैवेयकमात्रमहणे सर्वेषु प्रैवेयकेषु एक एव सागरो वर्द्धते तस्मा भूदिति। न केवलं नवसु
प्रैवेयकेषु एकैकेन सागरोपमेन एकैकं सागरोपममधिकं स्थानं किन्तु विजयादिषु विजय- १५
प्रकारेषु च। तेनायमर्थः—नवानुदिरोषु द्वाविंशत्सागरोपमानि भवन्ति। विजयपैत्रयन्तजयन्ता-
पराजितेषु चतुर्षु विमानेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि उत्कृष्टा स्थितिर्भवति। 'सर्वार्थसिद्धौ च'
इति धृषकृपदकरणं जघन्यस्थितिप्रतिषेधार्थम्। सर्वार्थसिद्धिं गतो जीवः परिपूर्णानि त्रयस्त्रि-
शत् सागरोपमानि मुञ्चते। विजयादिषु तु जघन्यस्थितिर्द्वाविंशत् सागरोपमानि।

अधोत्तोत्कृष्टयुक्तेषु कल्पवासिषु निकृष्टस्थितिपरिहानार्थं सूत्रमिदमाहुः— २०

अपरा पत्न्योपममधिकम् ॥ ३३ ॥

अपरा जघन्या स्थितिः एकं पत्न्योपमं किञ्चिदधिकं भवति। तत्तु सौघर्मैरान्तप्रथम-
प्रस्तारे एव ज्ञातव्यम्। तत्कथं ज्ञायते ? उत्तरसूत्रे 'परतः परतः' इति वक्ष्यमाणत्वात्।

अथ प्रथमप्रस्तारादूर्ध्वं जघन्यस्थितिपरिहानार्थं सूत्रमिदमाहुः—

परतः परतः पूर्वा पूर्वानन्तरा ॥ ३४ ॥

२५

परतः परतः परस्मिन् परस्मिन् देशे प्रस्तारे प्रस्तारे कल्पयुग्मकल्पयुग्मादिषु या
स्थितिः पूर्वा पूर्वा प्रथमा प्रथमा वर्तते सा अनन्तरा उपर्युपरितनी अपरा जघन्या स्थितिर्ब-
दितव्या। तत्रापि जघन्यापि साधिका वेदितव्या। तेन कारणेन स्थूलरूपतया जघन्या

१ अथ नवप्रै- भा०, ६०, ज०। २ प्रथमप्रै- भा०, ६०, ६०, ज०। ३ द्वितीयप्रै-
भा०, ६०, ६०, ज०। ४ तृतीयप्रै- भा०। ५ मध्यमप्रै- भा०, ६०, ज०। ६- सिद्धिगतनी-
भा०, ६०, ज०। ७ अधोत्कृष्टस्थित्युक्तेषु भा०, ६०, ज०।

१७६

तत्स्यार्थवृत्तो

[४।३५-३९]

स्थितिरुच्यते-सौधर्मैशानयोः कल्पयोः द्वे सागरोपमे साधिके उक्ते ते तु सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः जघन्या स्थितिर्भवति । सानत्कुमारनाहेन्द्रयोः सप्तसागरोपमानि साधिकानि कथितानि तानि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोः जघन्या स्थितिः ज्ञातव्या । एवं विजयादिपर्यन्तेषु वेदितव्यम् ।

अथ नारकाणां पूर्वमुत्कृष्टा स्थितिः प्रतिपादिता, जघन्या तु नोक्ता तत्परिज्ञानार्थं
५ लघूपायेन अनधिकृतमपि सूत्रमधिक्रियते । कोऽसौ लघूपायः ? 'अपरा' इत्यक्षरत्रयं वारद्वयं मा भूदिति ।

नारकाणाञ्च द्वितीयादिषु ॥ ३५ ॥

नरके मयाः नारकास्तेषां नारकाणां द्वितीयादिषु भूमिषु प्रस्तारेषु च अपरा जघन्या स्थितिः भवति । चकारात् पूर्वापूर्वाऽनन्तरा इत्यनुकृष्यते । तेनाशमर्थः—स्थूलतया रतप्रशयां
१५ प्रथमनरकभूमौ नारकाणामुत्कृष्टा स्थितिरैकसागरोपमं प्रोक्तं सा शर्वरामभायां द्वितीयनरकभूमौ जघन्या वेदितव्या । शर्वरामभायां त्रीणि सागरोपमानि उत्कृष्टा स्थितिः कथिता सा बालुकामभायां तृतीयनरकभूमौ जघन्या स्थितिः वेदितव्या इत्यादि यावत् सप्तमनरके द्वाविंशतिसागरोपमानि जघन्या स्थितिर्भवति—

अथ द्वितीयादिषु भूमिषु जघन्या स्थितिः यदि प्रतिपादिता तर्हि प्रथमायां नरकभूमौ
१५ च जघन्या स्थितिरिति चेत् ? उच्यते—

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ३६ ॥

वर्षाणां सहस्राणि वर्षसहस्राणि, दश च तानि वर्षसहस्राणि दशवर्षसहस्राणि प्रथमायां प्रथमनरकभूमौ दशवर्षसहस्राणि अपरा जघन्या स्थितिर्ज्ञातव्या । सा तु प्रथमपटले सीमन्तकन्यामेव । द्वितीयपटले नवति वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः । तृतीयपटले नवति-
२० वर्षसहस्राणि इत्यादि सर्वत्र समयाधिष्ठे सती जघन्या स्थितिर्ज्ञातव्या ।

अथ भवनवासिनां जघन्या स्थितिरुच्यते—

भवनेषु च ॥ ३७ ॥

भवनेषु भवनवासिषु देवेषु दशवर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिर्भवति । चकारः अपरा-
स्थितिरित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

२५ अथ व्यन्तराणां जघन्या स्थितिरुच्यते—

व्यन्तराणाञ्च ॥ ३८ ॥

व्यन्तराणां किन्नरादीनां दशवर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिर्भवति । चकारः अपरा-
स्थितिः इत्यस्याऽनुकर्षणार्थः ।

तर्हि व्यन्तराणामुत्कृष्टा का स्थितिरिति चेत् ? उच्यते—

३० परा पर्योपममधिकम् ॥ ३९ ॥

परा उत्कृष्टा स्थितिव्यन्तराणाम् एकं पर्योपमं किञ्चिदधिकं भवति ।

१ -न्ते वेदितव्या व० । २ -रेकं साग- आ०, व०, ज०, व० । ३ -तिर्वर्ष- ज० ।

४ -तिर्दशवर्षसहस्राणि इत्यनु- तर०, व० ।

४१४०-४२]

चतुर्थोऽध्यायः

१७७

अथ ज्योतिष्काणामनुक्तस्थितिपरिज्ञानार्थं योगोऽयमुच्यते—

उद्योतिष्काणाञ्च ॥ ४० ॥

अकारः प्रकृतसमुच्चयार्थः । तेन ज्योतिष्काणां परा स्थितिः पर्ययोपमाधिकमिति ज्ञातव्यम् ।

अथ ज्योतिष्काणां जघन्यस्थितिपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदं भुवन्ति स्म—

५

तदष्टभगोऽपरा ॥ ४१ ॥

तस्य पर्ययोपमस्य अष्टसु भागेषु कृतेषु एको भागः तदष्टभागा, अपरा अनुक्तञ्च जघन्या स्थितिर्योतिष्काणां भवतीति तात्पर्यम् । अथ विशेषः कथ्यते—चन्द्राणां पर्यमेकं वर्षलक्षाधिकम् । सूर्याणां पर्यमेकं वर्षसहस्राधिकम् । शुक्राणां वर्षशताधिकं पर्ययोपमम् । बृहस्पतीनां पर्ययोपममेकमेव । बुधानां पर्यार्द्धम् । नक्षत्राणाञ्च पर्यार्द्धम् । प्रकीर्णकतारकाणां १० पर्यचतुर्थभागः परा स्थितिर्ष्वित्त्या । प्रकीर्णकतारकाणां नक्षत्राणाञ्च जघन्या स्थितिः पर्ययोपमाऽष्टमो भागः । सूर्यादीनां जघन्या स्थितिः पर्ययोपमचतुर्थभागः । तथा च विशेषः—

लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमानि सर्वेषाम् ॥ ४२ ॥

ये लौकान्तिकस्ते विरवेऽपि शुक्ललेखाः पञ्चहस्तोन्नता अष्टसागरोपमस्थितय इति । १५

अस्मिन् चतुर्थोऽध्याये चतुर्णिकायदेवानां स्थानमोहाः सुखादिकश्चोत्क्राऽनुक्तस्थितिर्ज्ञेयस्याञ्च निरूपिता इति सिद्धम् ।

इति सूरिभूतसागरविरचितायां तात्पर्यसंज्ञायां तत्त्वार्थकृतौ चतुर्थः पादः समाप्तः ।

१ -गः लौक- भा०, ६०, ज० । २ -यः ये लौकान्तिकाः भा० । ३ सूत्रमेतद्व्याप्तिं वा० प्रती । ४ इत्यनत्रप्राप्तपयविचारिणोदतोदितप्रमोदपर्यपरख्यानपावनमलसमाज्जनराज्यतिसागर-पतिसागराचितार्थसमर्थेन तर्कस्थाकरणलन्दोलङ्कारसाहित्यादिशास्त्रनिमित्तमिति । यतिना धीमददेवेन्द्र-कीर्तिभाट्टाकप्रशिष्येण शिष्येण च सकलविद्वज्जनविहितचरणसेवस्य श्रीविद्यानन्दिदेवस्य सम्बन्धित-मिष्यामवदुर्गरेण श्रीभूतसागरेण सूरिणा विरचितायां हलोल्लवार्तिकराजवार्तिकसर्वापसिद्धिन्यायबुध-चन्द्रोदयप्रमैयकमलमार्त००६प्रज्ज्वाहसहस्रीप्रमुक्तप्रत्यसन्दर्भनिर्भरालोकनबुद्धिपिराजितायां तत्त्वार्थ-रीकायां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः । भा०, ६०, ज०, घ० ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अयेदानीं सम्यग्दर्शनविषया जीवादयः पदार्थास्तत्र जीवपदार्थः पूर्वं उपाख्यताः, अजीवपदार्थस्तु व्याख्यातुमारब्धः तस्य नामविशेषकथनार्थं श्रीमदुभयस्यामिनः सूत्रमिवमाहुः—

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

- ५ न विद्यते जीव आत्मा येषां ते अजीवाः, कायवत् पुद्गलद्रव्यप्रचयात्कश्चरीरवत् बहुप्रवेशा वर्तन्ते ये ते कथाः, अजीवाश्च ते कायाश्च अजीवकथाः, “विशेषणं विशेष्येण” [पा० सू० २।१।५७] इति सूत्रेण धर्मधारयसमासः । अत्र अजीवा इति विशेषणं काया इति विशेष्यं तेन विशेषणं विशेष्येण सह समस्यते कर्मधारयसमासो भवति । धर्मश्च अधर्मश्च आकाशश्च पुद्गलश्च धर्माधर्माकाशपुद्गलाः । एते चत्वारः पदार्थाः अजीवकाया भवन्ति ।
- १० ननु “असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम्” [५।८] इत्यत्र बहुप्रदेशत्वं ज्ञापयिष्यति किमर्थमत्र बहुप्रदेशत्वसूचनार्थं कायशब्दस्य ग्रहणम् ? सापूर्वकं भवता अत्र बहुप्रदेश-सूचनलक्षणो विधिः कायशब्देन गृहीतः तस्यैव विशेषप्रधारणमग्रे करिष्यति । किमप्यधारणं करिष्यति ? असङ्ख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानाम् । किमत्राप्यधारणम् ? एतेषां धर्मादीनां प्रयाणां प्रदेशा असङ्ख्येया भवन्ति अनन्ताः असङ्ख्येयाश्च न भवन्तीति निर्दोष-विष्यति । तथा च कालप्रदेशाः प्रचयात्मका न भवन्तीति ज्ञापनार्थं कायशब्दग्रहणम् । यथा एकस्याणोः प्रवेशमात्रत्वात् द्वितीयाप्यः प्रवेशा न भवन्ति तथा कालपरमाणोरपि द्वितीयादयः प्रदेशा न भवन्ति, तेन कालोऽकाय इत्युच्यते । पुद्गलपरमाणोः यद्यपि निश्चयेन असङ्ख्य-प्रदेशत्वमुक्तं तथापि उपचारेण बहुप्रदेशत्वमस्त्येव, यतः पुद्गलपरमाणुः अन्यपुद्गलपरमाणुभिः सह मिलति एकत्र कायवत् पिण्डीभवति, तेनोपचारेण काय उच्यते ।
- २० परमाणुस्तु उपचारेणापि कालपरमाणुभिः सह न मिलति तेनोपचारेणापि काय इति नोच्यते ।

स तु स्वभावेन रत्नराशिवत् सुक्ताफलसमूहवत् पृथक् तिष्ठति ।

धर्माधर्माकाशपुद्गला अजीव इति सामान्यसंज्ञा, धर्मोऽधर्म आकाशः पुद्गलश्चेति विशेषसंज्ञा । ननु नीलोत्पलादिषु व्यभिचारो वर्तते “उत्पलनीलम्” इत्यादि, कथं विशेषणं विशेष्येणेति धटते ? सत्यम् ; इहापि व्यभिचारो वर्तते—अजीवशब्दः कायरहिते कालेऽप्यस्ति, २५ कायशब्दः जीवेऽप्यस्ति, तेन जीवकाय इत्यपि कथ्यते, नास्ति व्यभिचारस्य दोषः ।

अथ “सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य” [१।२९] इत्यस्मिन् सूत्रे द्रव्यशब्दः श्रुतः । अत्रानि तानि द्रव्याणि इत्युक्ते सूत्रमिवमाहुः—

१ -ति अत्र- भा०, ब०, द०, ज० । २ -णं ते- भा० । ३ अथहुलप्र- भा०, ब०, द०, ज० । ४ टराले नील- भा०, द०, ज० ।

१।२-३]

पञ्चमोऽध्यायः

१७९

द्रव्याणि ॥ २ ॥

‘द्रूयन्ते गम्यन्ते प्राप्यन्ते यथास्वं यथावर्धं यथास्मीयपर्यायैर्यानि तानि द्रव्याणि ।
 ‘द्रवन्ति वा पर्यायैः प्रवर्तन्ते यानि तानि द्रव्याणि । ‘द्रव्यत्वयोगात् द्रव्याणि’ इति^१ कथम्
 व्युत्पत्तिः ? एवं सति वमथोर्द्रव्यपर्याययोरसिद्धिः स्यात् । दण्डदण्डिनोः ह्यवक्त्रिद्वयोर्योगो
 भवति न तु द्रव्यपर्याययोः पृथक् सिद्धिरस्ति चेत् ; अष्टयक्त्रिद्वयोरपि द्रव्यपर्याययोर्योगो
 भवेत् , तर्हि आकाशकुसुमस्य “प्रकृतिपुरुषस्य द्वितीयशिरसश्च योगो भवेत् । यदि द्रव्यपर्या-
 ययोः पृथक् सिद्धिरस्तीकियते, तर्हि द्रव्यत्वकल्पना ‘कृचैव । यदि “गुणसमुदायो द्रव्यमुच्यते;
 तत्र गुणानां समुदायस्य च भेदाभावे तद्द्रव्यव्यपदेशो नोपपद्यते । यदि भेदोऽङ्गीक्रियते;
 तदा स एव दोषः । स कः ? द्रव्यत्वकल्पनार्थाव्यात्वलक्षणः । ननु गुणान् ‘द्रवन्ति
 गुणैर्वा द्रूयन्ते यानि तानि द्रव्याणि’ इति चेत् विप्रहोऽभिधीयते तदा स एव दोषः किञ्च १०
 भवति ? सत्यम् ; गुणैः सह कथञ्चिद् भेदाभेदौ वर्तते तेन अनेन विप्रक्षेण द्रव्यव्यपदेशो
 द्रव्यनामसिद्धिरस्त्येव । कथञ्चिद्भेदः कथञ्चिदभेद इति कथं ज्ञायते ? यतः कारणान्
 व्यतिरेकेण अनुलम्बितभेदः, संशालक्षणप्रयोजनादिभेदैर्भेदः । धर्माधर्माक्षराशुद्रला इति
 चत्वारः पदार्था बहवः तेषां समानाधिकरणत्वं बहुत्वनिर्देशे सति सम्बन्धयानुवृत्तिवत्
 सर्वेषामपि पुस्तित्वमेव द्रव्याणां प्राप्नोति, द्रव्याणीति कथम् ? तदसत् ; व्याधिद्विगुत्वात् १५
 शब्दाः क्वाचिदपि लिङ्गं न “जहति न मुञ्चति न व्यभिचरन्तीति यावत् । अतः कारणान्
 धर्माधर्माक्षराशुद्रला द्रव्याणि भवन्ति इति “नैव तदुसकलित्वलक्षणो दोषः ।

अथ किं चत्वार एव पदार्थाः द्रव्याणीत्युच्यन्ते उताऽन्योऽपि कश्चित् पदार्थो द्रव्य-
 मुच्यते इति प्रश्ने सत्रमिदमाहुः—

जीवाश्च ॥ ३ ॥

२०

जीवन्ति जीविष्यन्ति जीवितपूर्वा वा जीवाः । जीवाश्च द्रव्याणि भवन्ति । चकारः
 द्रव्यसंज्ञानुवर्तनार्थः । बहुवचनगुः पूर्वव्याख्यातपर्यायादिभेदपरिज्ञानार्थम् । एवं कालोऽपि
 द्रव्यतया वक्ष्यते, तेन सह द्रव्याणि षट् भवन्तीति ज्ञातव्यम् ।

ननु “गुणपर्यायवद्द्रव्यम्” [५।३८] इत्यनेन वक्ष्यमाणसूत्रेण द्रव्यलक्षणकथनात्,
 तत्कथितलक्षणसंज्ञयाच धर्माधर्माक्षराशुद्रलजीवकालानां द्रव्यव्यपदेशः सङ्गच्छत एव । २५

१ द्रव्यन्ते अ०, द०, अ० । २ -यथं यथास्मीयं प- अ० । -यथमास्मीयं प- द०,
 अ०, अ० । -यथमास्मीयं-अ० । ३ द्रव्यन्ति अ०, द०, अ०, अ० । ४ वैशेषिकमतोपेक्षया ।
 ५ प्रकृतिकुसुमस्य अ०, द०, अ० । ६ पृथगेव अ०, द०, अ० । ७ गुणसमुदायो अ०, अ०,
 द०, अ०, अ० । “अन्वर्गं सत्वपि गुणसमुदायो द्रव्यम्” -पाठ० महा० १।१।१११ । “गुण-
 समुदायो द्रव्यम्” -पाठ० महा० ४।१।११ । ८ -नापृथक्त्व- अ०, द०, अ० । ९ द्रव्यन्ति
 अ० । १० जहति नम्य- अ०, द०, अ० । ११ नैव अ०, द०, अ० ।

१८०

तत्त्वार्थवृत्तो

[५१३]

‘अर्थपरिगणनेन परिगणनं न पूर्यते यस्तोऽन्यवादिभिः’^१ द्रव्याणि न च परिगणितानि वर्तन्ते अत्र तु पदेव; सत्यम्; अत एव ज्ञायते पृथिव्यादीनां परवादिक्लिप्तानां द्रव्यत्वे नि (त्वनि)-वृत्तिः कृता भवति । तत् कथमिति चेत् ? उच्यते—पृथिव्यातेजोवायुमनसां पुद्गलद्रव्येऽन्तर्भावः । उक्तञ्च—

५

“पुद्गलो जलं च छाया चउरिदिपविसयकम्मपाउगं ।

छव्विहमेयं मणियं पुग्गलद्रव्वं त्रिण्णिदेहि ॥ १ ॥

अइधूतधूतधूलं धूलं सुहुमं च सुहुमधूलं च ।

सुहुमं च सुहुमसुहुमं धराहयं होइ छन्मेयं^२ ।” [वसु० सा० १८, १९]

पुद्गलद्रव्ये रूपरसगन्धस्पर्शाश्च वर्तन्ते यतः तर्हि वायुमनसोर्न रूपादिगुणयोगोक्ति कथं १० पुद्गलद्रव्ये अन्तर्भावः ? सत्यम्, वायुः स्पर्शवान् वर्तते कथञ्च रूपादिमान् ? घटपटादिष्वन्तर्भावमपि प्रसज्यते । आपस्तु गन्धवत्यः स्पर्शवत्वात् पृथिवीवत् वर्तन्ते । तेनोऽपि रसयुक्तं गन्धयुक्तञ्च वर्तते तदपि रूपादिमान् (भूत) घटपटादिवन् । मनो ह्रिमकारं वर्तते—द्रव्यमनो-भावमनोभेदात् । तत्र द्रव्यमनः रूपादियोगात् पुद्गलद्रव्यस्यैव विकारः रूपादिमद् वर्तते, चक्षुरिन्द्रियवत् ज्ञानोपयोगकर्तृत्वं वर्तते । माषमस्तु ज्ञानम्, ज्ञानं तु जीवगुणः तस्य आत्मन्यन्तर्भावः । ननु अमूर्तोऽपि शब्दो ज्ञानोपयोगकारणं किञ्च वर्तते यन्मूर्तस्य द्रव्यमनसः ज्ञानोपयोगकारणत्वमुच्यते भवद्भिः ? सत्यम्; शब्दः पौद्गलिकः, तस्यापि मूर्तिमत्त्वमस्त्येव श्रुतिस्पर्शवत्त्वान् । यथा सर्वेषां परमाणूनां रूपादिमत्कार्यत्वदर्शनात् रूपादिमत्त्वं विद्यते न तथा वायुमनसो रूपादिमत्कार्यं दृश्यते कथं वायुमनसोः पुद्गल- २० द्रव्येऽन्तर्भावः ? सत्यम्; तेषामपि—वायुमनःपुद्गलानामपि तदुपपत्तेः—दृश्यमानरूपादिमत्कार्योपपत्तेः, सर्वेषां परमाणूनां सर्वरूपादिमत्त्वकार्यत्वप्राप्तियोग्यताऽभ्युपगमात् । न च केचिन् परमाणवः पार्थिवादिजातिविशेषयुक्ताः सन्ति किन्तु “जातिसङ्करोऽप्यारम्भदर्शने तथा वायुमनसोरपि रूपादिमत्कार्यदर्शनम् । दिशोऽपि विहायस्त्यन्तर्भावः, आदि-त्योदयापेक्षया आकाशप्रदेशपक्षेऽपि “अत इदम्” इति व्यवहारोपपत्तेः ।

२५

अथोक्तानां द्रव्याणां विशेषपरिज्ञानार्थं सूत्रमिवमाहुः—

१ अर्थपरिगणनं भा०, ६०, ७० । २ वैशेषिकैः । “पृथिव्यास्तेजो वायुराकाशां काष्ठे दिग्वात्मा मन इति द्रव्याणि ।” —वैशे० १।१।५ । ३ पृथ्वी जलं च छाया चउरिन्द्रियविषयकर्म-प्रायःस्थाः । षड्विधमेदं मणितं पुद्गलद्रव्यं त्रिनेद्रैः ॥ अतिशूद्ररूपवत्त्वानि स्थूलं सूक्ष्मं च सूक्ष्माधूलं च । सूक्ष्मं च सूक्ष्मसूक्ष्मं धरादिकं भवति षड्भेदम् ॥ ४ —कारणं भा०, ६०, ७०, ७० । ५ काष्ठादनलस्य चन्द्रकान्ताज्जलस्य जलान्मुक्ताफलादेः व्यजनाभ्यानि लक्ष्योत्पत्तिदर्शनम् । ६ अतः इदं पूर्वं पक्षिमित्यादि व्यवहारोपपत्तेः । इत इदं ता०, ७० ।

१।४.६]

पञ्चमोऽध्यायः

१८१

नित्यावस्थितान्परूपाणि ॥ ४ ॥

नित्यानि भ्रुवाणि । “नैर्ध्रुवे” [जैने० वा० ३।२।८२] इति साधु । अवस्थितानि सङ्ख्यया अव्यभिचारीणि पदत्वसङ्ख्याया अपरिहारीणि, यथासम्भवं निजनिजप्रदेशा^१-नामस्यागीनि चेतनत्वाच्चेतनत्वादिनिजनिजरूपं न कदाचिदपि त्यजन्तीति वा अवस्थितानि
 ५ नित्यानि च तानि अवस्थितानि नित्यावस्थितानि । द्रव्याणां नित्यत्वमवस्थितत्वञ्च द्रव्यनया-पेक्षया ज्ञातव्यमित्यभिप्रायः । न विद्यते रूपं येषां तानि अरूपाणि रूपरसादिरहितानि अमूर्तानतीत्यर्थः ।

तर्हि यदि द्रव्याणि अरूपाणि प्रोक्तानि तन्मध्ये पुद्गल अपि द्रव्यानिर्देशं प्राप्नुवन्तः*
 अरूपा भविष्यन्तीत्युत्तराप्रतिषेधार्थमपवादसूत्रमाहुः—

१०

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपं रूपरसादिसंस्थानपरिणामलक्षणा^३ मूर्तिर्विद्यते येषां ते रूपिणः । अत्र नित्ययोगे
 इत् प्रत्ययः । तदुक्तम्—

“भूमिनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिज्ञायते ।

संसर्गेऽस्ति विवक्षायां^५ मन्वाद्यो भवन्त्यमी ॥ १ ॥”

१५

[आ० सू० २।६।१५ दी० वृ० १]

पूरणगलनस्वभावत्वात् पुद्गलाः । अत्र बहुवचनं । परमाणुस्फन्दारणकभेदपरिकल्पनार्थं
 विरवरूपकार्यदर्शनाद् वेदितव्यम् । पुद्गल्य रूपिणो मूर्तिमन्तो भवन्तीति तात्पर्यार्थः ।

अथ यथा पुद्गलाः प्रत्येकं भिन्ना वर्तन्ते तथा धर्माधर्मोपाकाशा अपि प्रत्येकं किं
 भिन्नवमानुवन्ति उताभेदमित्यनुयोगे सूत्रमिदमाहुः—

२०

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ६ ॥

आकाशमभिव्याप्य आ आकाशात्, सूत्रानुक्रमेण त्रीणि द्रव्याणि धर्मोऽधर्मः आका-
 शश्च पते त्रय एकद्रव्याणि अखण्डप्रदेशा भवन्ति न तु पुद्गलवत् भिन्नप्रदेशाः स्युः । धर्मं
 एकद्रव्यम् अधर्मोऽपि एकद्रव्यम् आकाशोऽपि एकद्रव्यम् । बहुवचनं तु धर्मादीनां त्रयाणां स-
 पेक्षया । एकस्यापि अनेकार्थप्रतीत्युत्पादनसामर्थ्यायोगात् बहुवचनं कृतं तर्हि ‘आ आकाशादे-
 २५ केकम्’ इति लघुसूत्रं किमिति न कृतम् ? एवं सति सूत्रे द्रव्यग्रहणमन्तर्गतं किमिति कृतम् ?
 *साधुक्तं भवता; द्रव्यग्रहणं द्रव्यापेक्षया एकत्वकथनार्थं क्षेत्रभावापेक्षया असंख्येयत्वानन्त-
 रविकल्पप्रकटनार्थं च द्रव्यग्रहणं कृतं यथा जीवद्रव्यं नानाजीवापेक्षया भिन्नं भिन्नं वर्तते
 पुद्गलद्रव्यञ्च प्रदेशरक्त्यापेक्षया भिन्नं भिन्नमस्ति तथा धर्मोऽधर्मश्च आकाशश्च भिन्नं
 भिन्नं न वर्तते ।

१ -स्यथा आ०, ६०, ज० । २ -शास्त्रं त्यजन्ति चे- आ०, ६०, ज० । ३ -ण्यु-
 मा०, ६०, ज० । ४ -यामन्वादेशो म- च० । ५ -प्रत्यु- आ०, ६०, ज० । ६ -धर्मो-
 मा०, ६०, ज०, व० । ७ -साधु कथितं आ०, ६०, ज० । ८ -सङ्ख्येयत्वापे- आ०, ६०, ज० ।

१८२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[५।७-८]

अधाधिकृतानां धर्माधर्माकाशकद्रव्याणां विशेषपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

निष्क्रियाणि च ॥ ७ ॥

बाह्याभ्यन्तरकारणवशान् सञ्जायमानो द्रव्यस्य पर्यायः देशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रिया कथ्यते । तस्याः क्रियाया निष्क्रियान्तानि निष्क्रियाणि । चक्ररः समुच्चये वर्तते । तेनायमर्थः—
धर्माधर्माकाशद्रव्याणि न केवलमेकद्रव्याणि अपि निष्क्रियाणि च स्वस्थानं परित्यज्य जीव- ५
पुद्गलश्च परस्त्रेवं न गच्छन्तीत्यर्थः । ननु यदि धर्माधर्माकाशानि द्रव्याणि निष्क्रियाणि
वर्तन्ते चलनादिक्रियारहितानि सन्ति तर्हि तेषामुत्पादो न सञ्जच्छते । उत्पादो हि क्रियापूर्वको
व्याख्यातः घटादिवत् । उत्पादाऽभावे व्ययोऽपि न स्यात् । एवञ्च सति धर्माधर्माकाश-
द्रव्याणाम् उत्पादव्ययधौर्व्यवयरूपना कृथा; युक्तमुक्तं भवता ह्यास्येन कथयति—युक्तमुक्तमुक्त-
मुक्तमित्यर्थः । एवं सर्वत्र चालनायां ज्ञातव्यम् । चलनादिक्रियांकरणोत्पादाऽमावेऽपि १०
धर्माधर्माकाशानामपराध्याप्युत्पादो वर्तते एव । तत्कथमिति चेत् ? उच्यते—स्वनिमित्तः पर-
प्रत्ययचेदुत्पादो द्विविधः । तत्र स्वनिमित्तः आगमप्रमाणत्वात् अगुरुलघुगुणानाम् अन-
न्तातन्तानामङ्गीक्रियमाणानां पटस्थानपतितया बुद्ध्या पटस्थानपतितया हान्या च वर्तमाना-
नामेषामुत्पादो व्ययश्च स्वभावादेव वर्तते । परनिमित्तोऽप्यस्ति “नरकरमादिगतिस्थित्यवगाह-
निमित्तत्वात् समये समये तेषां भेदान् तद्धेतुत्वमपि मिश्रमिश्रमिति परप्रत्ययापेक्ष” उत्पादो १५
व्ययश्चोपचर्यते । चर्चितमप्यनुचर्यते—ननु धर्माधर्माकाशानि चैत्तिकारहितानि वर्तन्ते
तर्हि जीवानां पुद्गलानाञ्च गतिस्थित्यवकाशादेवैवः कथं भवन्ति ? यतः “सर्वतोमुख्यादीनि
स्वयं क्रियावन्ति वर्तन्ते तानि “तिग्मादीनां गतिस्थित्यवकाशदानकारणानि सञ्जच्छन्ते न
निष्क्रियाणि धर्माधर्माकाशद्रव्याणि इति; सत्यम्; यथा चक्षु रूपमहणं निमित्तं तथा धर्मा-
दीनि जीवानां बलाधाननिमित्तमिति । अत्र धर्माधर्माकाशानां निष्क्रियत्वमङ्गीकृतं जीव- २०
पुद्गलानां सक्रियत्वमप्यपत्तेरेयायातम्, न तु कालस्य सक्रियत्वमस्ति जीवपुद्गलेऽहं
अनधिकारात् तेन कालोऽपि निष्क्रियत्वं श्रुत इत्यर्थः । पुद्गलानां रूपत्वं धर्माधर्मा-
कानानामेकद्रव्यत्वं निष्क्रियत्वञ्च त्रिभिः सूत्रैः प्रतिपादितम्, अर्थात् जीवानां यथायोग्यमरु-
पित्वमनेकद्रव्यत्वं सर्वकि(सक्रि)यत्वञ्च सिद्धमिति ।

अथ “अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः” [५।१] इत्यत्र कायशब्दग्रहणात् २५
प्रदेशानामस्तित्वं निश्चितम्, परं प्रदेशानामियत्ता न ज्ञायते—कस्य द्रव्यस्य कियन्तः प्रदेशा
इति तत्प्रदेशपरिज्ञानार्थं योगोऽयमुच्यते—

१ -व्यय- ६० । २ -चलना- ७।०, ८०, ३० । ३ -यानिमित्ता- ७० । -वाक्या-
मुत्पा- ७० । ४ -ते त- ७०, ७० । ५ -नरकरमादि- ४० । ६ -क्षपाउ- ७०, ८०, ९० ।
७ -बलादीनि । ८ -मत्स्यादीनाम् ।

१।८-१०]

पञ्चमोऽध्यायः

१८३

असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥ ८ ॥

सङ्ख्यायन्ते संख्येयाः न सङ्ख्येया असङ्ख्येयाः "आत्सुनोरिच" [का० सू० ४।२।१२] प्रेदिरयन्ते प्रदेशाः । धर्मश्च अधर्मश्च एकजीवश्च धर्माधर्मैकजीवाः, तेषां धर्माधर्मैकजीवानाम् । धर्मादीनां त्रयाणामसङ्ख्येया सङ्ख्यामतीताः प्रदेशा भवन्ति । को नाम प्रदेशः ? यावति क्षेत्रे पुद्गलपरमाणुरवतिष्ठते तावदाकाशं प्रदेश इत्युच्यते । असङ्ख्येय- ५
हि प्रकारः—जघन्य वल्कलः जघन्योत्कृष्टश्च । अत्र जघन्योत्कृष्टः असङ्ख्येयो गृह्यते । एतेषु धर्माधर्मा निष्किकौ लोकाकाशं व्याप्य स्थितौ । एकजीवस्तु तत्प्रमाणप्रवेशोपि सन् संहारविसर्पस्वभावात् निजकर्मनिर्मितं सूक्ष्मं महद्वा शरीरमवतिष्ठन् तावन्मात्रमेवावगाह्य तिष्ठति अन्यत्र लोकपूरणम् । यदा जीवो दण्डकपाटप्रवरपूरणलक्षणं लोकपूरणं करोति तदा मेरोरधः चित्रवज्रपटलमध्ये अष्टौ मध्यप्रदेशान् परिदृश्य सर्वत्र तिष्ठति । लोकपूरणं १० चतुर्भिः समवैः करोति चतुर्भिः संहरति* च । एवं लोकपूरणकरणे अष्ट समया लग्नन्ति ।

अय आकाशस्य कियन्तः प्रदेशाः भवन्तीति प्रारम्भे सूत्रमिदमाहुः—

आकाशस्यानन्ताः ॥ ९ ॥

आ समन्तात् लोके अलोके च *काशते तिष्ठति आकाशः, तस्य आकाशस्य । न विद्यते अन्तोऽवसानं येषां प्रदेशानां ते अनन्ताः । आकाशस्य नमसः अनन्ताः प्रदेशा भवन्ति । १५

अथ चतुर्णाममूर्तीनां प्रवेशपरिमाणं ज्ञातम्, मूर्तीनां पुद्गलानान्तु प्रवेशपरिमाणं वक्तव्यं तदर्थं सूत्रमिदमाहुः—

सङ्ख्येयासङ्ख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

सङ्ख्येयाश्च असङ्ख्येयाश्च सङ्ख्येयासङ्ख्येयाः । पुद्गलानां प्रदेशाः संख्येया असङ्ख्येयाश्च भवन्ति । चकारात् परीतानन्ताः युक्तानन्ता अनन्तानन्ताश्च त्रिविधानन्ताश्च २० भवन्ति । कस्यचित् पुद्गलद्वयस्य द्वयणुकादेः सङ्ख्येयाः प्रदेशा भवन्ति । ते तु आगमोक्तगणितशास्त्रपर्यन्तेऽपि सार्द्धशताङ्कपरिबन्धे अनुद्गयाधिके* सति यावान् स्कन्ध एक उत्पद्यते तावान् स्कन्धः सङ्ख्येयप्रदेश उच्यते । कस्यचित् पुद्गलस्कन्धस्य असङ्ख्येयाः प्रदेशा भवन्ति । ते तु यावन्तो लोकाकाशप्रदेशास्तावन्निः पुद्गलपरमाणुभिर्मिलितैर्यै एक स्कन्ध उत्पद्यते तत्परिमाणस्कन्ध असङ्ख्येयप्रदेश उच्यते । तेन कश्चित् स्कन्ध असङ्ख्येयासङ्ख्येय- २५ प्रदेशश्च भवति, कश्चित् स्कन्धः परीतानन्तो भवति अपरः कोऽपि युक्तानन्तप्रदेशो भवति, अन्यतमः कोऽपि अनन्तानन्तप्रदेशश्च भवति । एतत् त्रिविधमप्यनन्तं चशब्देन सामान्येन गृहीतमिति ज्ञातव्यम् । ननु लोकस्तावत् असङ्ख्यातप्रदेशाः, स लोक अनन्तप्रदेशस्य अनन्तानन्तप्रदेशस्य च स्कन्धस्य कथमाधार इति विरोधः, ततः पुद्गलस्य अनन्तप्रदेशता न युक्ता ; सत्यम् ; परमोऽध्यायः सूक्ष्मत्वेन परिणता एकैकस्मिन्नपि आकाशप्रदेशो अनन्तानन्तास्तिष्ठन्ति- १७

१ प्रेदिरयन्ति भा०, ज० । २ -ति ए- ज०, भा० । ३ काशते ज०, व० । ४ -के या- भा०, ज० । ५ -माणवः सू- भा०, ज० ।

१८४

तत्त्वार्थवृत्तौ

[५११-१२]

सम्मान्ति । कस्मान् ? सूक्ष्मपरिणामावगाहनशक्तियोगात् । पुद्गलपरमाणूनामवगाहने या शक्तिर्वर्तते सा अव्याहता वर्तते, तां शक्तिं कोऽपि व्याहृतुं न शक्नोति । अतः कारणान् पक्वस्मिन्नाकाशप्रदेशे अनन्तानन्तानां परमाणूनामवस्थानं न विरुद्धम् ।

अथ 'सकृद्येयाऽसकृद्येयाश्च पुद्गलानाम्' इति सूत्रे विशेषरहिताः पुद्गलः प्रोक्ताः,
५ तेन अविशेषवचनतया एकस्यापि परमाणोः तादृशाः 'प्रदेशा मभिव्यन्तीत्याशङ्क्यां तन्निषेधार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः एकस्य परमाणोः 'प्रदेशाः न भवन्ति' इति वाक्यशेषः । कुतो न भवन्तीति चेत् ? अणोः एकप्रदेशमात्रत्वात् । यथा एकाकाशप्रदेशस्य प्रदेशभेदाभावात् अप्रदेशत्वं १० वर्तते, तथा एकस्य अविभागस्याणोरपि अप्रदेशत्वं ज्ञातव्यमिति । यतः एकस्य परमाणोर्भेदः कर्तुं केनापि न शक्यते ।

“परमाणोः परं नात्पं नधसो न परं महत् ।” [] इति वचनात्
अणोरप्यणीयान्तरो न वर्तते कथमणोः प्रदेशाः विद्यन्ते ?

अथ धर्माधर्मजीवपुद्गलादीनामधिकरणपरिक्षानार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

१५

लोकाकाशोऽवगाहः ॥ १२ ॥

लोक्यन्ते विलोक्यन्ते धर्मादयः पदार्था यस्मिन्निति लोकः, लोकस्य सम्बन्धी आकाशो लोककाशः तस्मिन् लोककाशे । लोक इति “करणाधिकरणयोश्च” [का० तं ४/५/५५] इत्यनेन अधिकरणे पञ्च । अवगाहनमवगाहः अवकाश इत्यर्थः । धर्माधर्मजीवपुद्गल-
कालद्रव्याणां लोकाकाशो अवगाहोऽवकाशो भवति, अलोकाकाशे धर्मादीनां द्रव्याणां प्रवेशो २० न भवतीत्यर्थः । यदि धर्माधर्मजीवपुद्गलकालानां लोकाकाशमधिकरणमाधारो वर्तते तर्हि आकाशस्य किमधिकरणमिति चेत् ? तत्र ; आकाशस्याधिकरणमन्यत्र वर्तते, आकाशः स्वप्रतिष्ठो वर्तते । यदाकाशः स्वप्रतिष्ठोऽस्ति तर्हि धर्मादयोऽपि स्वप्रतिष्ठ एव, यदि धर्मादीना-
माधारोऽन्यः प्रकल्प्यते भवद्भिः तर्हि आकाशस्याप्याधारोऽन्यः कल्पयताम्, एवञ्च सति अनवस्थाप्रसङ्गो भवतीति ; तत्र ; आकाशादधिकपरिमाणमन्यद् द्रव्यं न वर्तते यस्मिन् द्रव्ये २५ आकाशं स्थितमिति कथ्यते । आकाशो हि सर्वतोऽनन्तः । धर्मादीनां यत्पुनराधार आकाशः कल्प्यते तदव्यवहारनयापेक्षया । एवम्पूतनयापेक्षया तु सर्वाण्यपि द्रव्याणि स्वप्रतिष्ठानि वर्तन्ते । एवम्भूत इति कोऽर्थः ? निश्चयनय इत्यर्थः । तथा चामाणि—

“ते पुणु वंदउं सिद्धमण जे अप्पाणि वसंति ।

लोयाल्लोउवि सयलु ह्हु अच्छहिं विमलु णियंत ॥” [परमात्मप्र० १/५]

१ -इशाः भ- ता० । २ -कालद्रव्याणां लो- आ०, ज० । ३ -शक्तु ख- आ०, ज० । ४ एवं सति अनवस्थाप्रसङ्गाणि भ- आ०, ज० । ५ -भूतमिति ता० । ६ तादृ पुनर्वन्दे सिद्धमणान् ये आत्मानि वतन्ति । लोकालोकापि सकलमिह तिष्ठन्ति विमलं पर्यन्तः ।

५/१३-१४]

पञ्चमोऽध्यायः

१८५

तथा च लोके केनचित् पृष्ठं क त्वं तिष्ठसि ? स चाह—अहमात्मनि तिष्ठामि । अथ
आधाराधेयकल्पनायाः प्रयोजनं किम् ? इत्येषा प्रयोजनं यन्लोकाकाशाद् बहिः न किञ्चि
द्रव्यं वर्तते अन्यत्राकाशान् । अथ कश्चिदाह लोके वस्तुनामाधाराधेयभावः पूर्वोत्तरकालभावी
दृश्यते । यथा पिटकः पूर्वं स्थाप्यते पश्चात् बदरादीनि तत्राधीयन्ते, तथा पूर्वकाले आकाशः
स्थाप्यते उत्तरकाले तु धर्मादीन्याधीयन्ते, तेनोपचारेणापि आधाराधेयकल्पना न वर्तते; ५
सत्यम्; समकालभाविनामपि पदार्थानामाधाराधेयभावो दृष्ट एव घटवत्, यथा घटे रूपाद्यः
काये कटादयो युगपद् दृश्यन्ते तथा आकाशे धर्मादयो युगपद् भवन्तीति नास्ति दोषः ।

आकाशं द्विपद्वारम्—लोकाकाशम् अलोकाकाशं च । कस्मात् ? १ धर्माधर्मास्तिकाय-
भावान् । असति धर्मास्तिकाये जीवपुद्गलानां गतिहेत्यभावो भवति, असति अधर्मास्तिकाये
स्थितिहेत्यभावो भवति, समयाऽभावे गतिस्थित्यभावे लोकालोकाविभागो न भवेत् । अतः १०
एव गतिस्थितिसद्भावे लोकालोकाविभागः सिद्धः ।

अथ धर्माधर्मयोः विशेषशक्तिसूचनार्थं सूत्रमिदं प्रतिपादयामि—

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

धर्मश्चाधर्मश्च धर्माधर्मौ तयोः धर्माधर्मयोः । धर्मस्य अधर्मस्य च कृत्स्ने सर्वस्मिन्
लोकाकाशे अवगाहो भवति, गृहस्थितस्य घटस्येव नियतोऽवगाहो नास्तीत्यर्थः किन्तु सर्वत्र १५
लोकाकाशे परयोर्द्वयोरेषकाशोऽस्ति तिलेषु तैलवत् । स चावगाहः अवगाहनशक्तियोगाद्
भवति, परस्परप्रवेशे सति परस्परस्य व्याघातो न भवति । अत्राह कश्चिन्—स्थितिज्ञान-
स्वभावस्य अधर्मद्रव्यस्य लोकाकाशे स्थितस्य परतोऽभावात् कथमलोकाकाशः स्थितिं करोति ?
तथा कालद्रव्यं विना कथमलोकाकाशो वर्तते ? सत्यम्; यथा-तत्रायःपिण्डो जलपार्वे स्थितः
एकस्मिन् पार्वे जलवकर्पणं करोति तज्जलं सर्वत्र लोहपिण्डे व्याप्नोति तथा लोकस्य पार्वे २०
स्थितमलोकाकाशम् अधर्मं कालद्रव्यञ्च दृष्ट्वा स्थितिं करोति वर्तते च ।

अतः (भ ४) कारणान् धिपरिणतानां मूर्तानाम्^३ एकप्रदेशसङ्ख्येयांसङ्ख्येयानन्त-
प्रदेशानामवगाहनविशेषपरिष्ठापनार्थं सूत्रमिदमाहुः—

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

एकस्त्रासौ प्रदेशः एकप्रदेशः, एकप्रदेश आदिष्वर्था द्विव्याधिप्रदेशानां ते एकप्रदेशादयः २५
तेषु एकप्रदेशादिषु । पुद्गलानामेकप्रदेशादिषु अवगाहो भाज्यो विकल्पनीयः भाषणोय
इत्यर्थः । यथा व्याकरणे अवयवेन विभक्तो भवति समुदायः समासार्थो भवति तथा एकप्रदेशो-
ऽपि गृह्यते बहुवचनं प्रदेशा गृह्यन्ते । तथाहि—एकस्मिन् विद्यायःप्रदेशे एकस्य परमाणोरवगाहो
भवति, एकस्मिन्नाकाशे द्वयोः परमाणोरवगाहो भवति, एवमेकस्मिन्नाकाशप्रदेशे ज्यादीनामपि
सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तप्रदेशानां स्थानानामवकाशो वेदितव्यः । तथा द्वयोराकाशप्रदेशयोः ३०

१ धर्मास्तिकायभावात् ष० । धर्मास्तिकायभावाभा- ८० । २-परम्भा- आ० । ३-नाम
प्रदेश सं- ता०, व० । ४-यानव- व०, आ० ।

२४

१८६

तत्त्वव्याप्तौ

[५।१५]

द्वौ परमाणू अवकाशं प्राप्तुतः; त्रिषु च आकाशप्रदेशेषु द्वौ च परमाणू बहुवचः परमाण्वौ वृद्धा अवकाशवागाहं लभन्ते । सोऽवगाहो लोकाकाशप्रदेशेष्वेव न परत इति प्रत्येतव्यम् । ननु धर्मोपमा अमूर्तौ वर्तते तेन कारणेन यदि एकत्र अवितोदेनापरोधं लभेते अवस्थानम् अवगाहं लभेते, तत्र युक्तम्, पुद्गलास्तु मूर्तिमन्तः ते एकसंख्येयासंख्येयप्रदे-
 ५ शेषु लोकाकाशेषु कथमेकसंख्येयासंख्येयप्रदेशाश्चकारादनन्तप्रदेशाश्च पुद्गलस्कन्धा अवस्थानं लभन्ते इति ? अत आह—सत्यम्; अवगाहनस्वभावान् सूक्ष्मपरिणामाच्च^१ तथा-
 पिधे क्षेत्रे मूर्तिमन्तोपि अपरायानं लभन्तः पुद्गलस्कन्धा न विरुद्धयन्ते । यथा 'एकस्मिन्-
 पयस्के अनेके प्रदीपादिप्रकाशा अवगाहं लभन्ते तथा एकादिप्रदेशेष्वपि अनन्तराच पुद्गल-
 स्कन्धा अवकाशं लभन्ते इति चेदितव्यम् । तथा प्रमाणभूतश्चागमोऽत्र वर्तते—

१०

“ओगाढगाढणिचिदो पुग्मलकायेहिं मन्वदो लेगो ।

सुष्ठुमेहिं वादरेहिं य णंताणंतेहिं विविहेहिं ॥” [पक्कणसा० २।७६]

तत्र महाकर्पासपिण्डोपि दृष्टान्तः ।

अथ विज्ञातमेतन् पुद्गलानामवगाहनम् । जीवावगाहनं कीदृशमिति भण्यते—

असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

१५ संख्यायते संख्येयः न संख्येयः असंख्येयः, असंख्येयो भाग आदियेषां भागानां ते असंख्येयभागादयस्तेषु असंख्येयभागादिषु । जीवन्ति जीविष्यन्ति जोषितपूर्वा वा जीवाः, तेषां जीवानाम्, लोकाकाशे असंख्येयभागादिषु अवगाहो भवति । कोऽर्थः ? लोकाकाशाय असंख्येया भागाः क्रियन्ते, तेषां मध्ये एको भागो गृह्यते, तस्मिन्नेकस्मिन् भागे एको जीव-
 स्तिष्ठति । आदिशब्दान् द्वयोर्मार्गयोरैको जीवस्तिष्ठति, तथा त्रिषु भागेष्वेको जीवस्तिष्ठति, तथा
 २० चतुर्षु भागेष्वेको जीवस्तिष्ठति । एवं पञ्चादिष्वपि भागेषु एको जीवस्तिष्ठति तथा यावन्
 सर्वानपि भागान् लोकपूरणपेक्षया व्याप्नोति । नात्राजीवानां त्ववगाहः सर्व एष लोको
 वर्तते । अत्राह करिचन्—यथेकस्मिन् असंख्येयभागे एको जीवोऽस्तिष्ठते तर्हि एकस्मिन्
 भागे ब्रह्मभागतोऽनन्तानन्तो जीवराशिः शरीरसंयुक्तः कथमवातिष्ठते ? सत्यम्; लोका-
 काशे सूक्ष्मवादरेभेदान् अवस्थितिः प्रत्येतव्य । तत्र जावराः परल्लुपथाध्या चोपपातं लभन्ते,
 २५ सूक्ष्मजीवास्तु सशरीरा अपि सूक्ष्मत्वात् एकस्मिन्निगोदजीवाऽवगाहं प्रदेशोऽनन्ताऽनन्ता
 वसन्ति, ते सूक्ष्माः प्राणिनः परस्परेण प्रतिघातं न लभन्ते, वादरेश्च नैव प्रतिहन्तुं शक्यन्ते
 तेनावगाहविरोधो नास्ति ।

अथ 'लोकाकाशास्तुत्यप्रदेशे किल एको जीवोऽस्तिष्ठते इत्युक्तं मन्त्रिः, तस्य 'लोका-

१ -पक्कण ४- आ०, ज०, व० । २ -इयाने अवगाहनं ल- आ०, ज०, व० ।

३ -मत्ताच्च आ०, ज० । ४ एकस्मिन्नेव आकाशे अनेके आ०, ज०, व० । ५ अवगाढगाढ-
 निचितः पुद्गलकायैः सर्वता लोकः । सूक्ष्मैः वादरेक्ष अनन्तानन्तैः विविधैः ॥ ६ -वगाहे प्र-
 आ०, ज०, व० । ७ लोकसंख्येय- व० । लोकस्यासंख्येय- ज०, ज०, व० ।

५।१६]

पञ्चमोऽध्यायः

१८७

संख्येयभागादिषु प्रवृत्तिः कथम् सर्वलोकव्याप्तिर्भवत्येकस्य जीवस्य' इति प्रश्ने सति लोक-
प्रसिद्धरुष्टान्तेन अल्पप्रदेशव्याप्तिरपि भवतीति प्रतिपादनार्थं 'सूत्रं स्वामिनः प्राहुः—

प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

प्रदिरयन्ते प्रसारयन्ते सङ्कोचयन्ते वा प्रदेशाः, संहरणं सङ्कोचनं संहारः, विसर्पणं
प्रसारणं विसर्पः, संहारश्च विसर्पश्च संहारविसर्पौ, प्रदेशानां संहारविसर्पौ प्रदेशसंहारविसर्पौ, ५
ताभ्यां प्रदेशसंहारविसर्पाभ्याम् । अस्यायमर्थः—लोकस्य असंख्येयभागादिषु जीवस्यावगाहः
प्रवृत्तिर्भवति । कस्मात् ? प्रदेशानां संहारात् सङ्कोचात् अल्पक्षेत्रे जीवस्तिष्ठति, प्रदेशानां
विसर्पात् प्रसरणात् जीवो बहुषु भागेषु तिष्ठति । एवं व्याख्याने सति प्रदेशसंहारविसर्पाभ्या-
मित्यत्र पञ्चमीद्विवचनं घटते । करुणपेक्षया तृतीयाद्विवचनं च घटते, तत्र प्रदेशसंहारेण
प्रदेशविसर्पेण चेति व्याख्यातव्यम् । प्रदेशानां संहारः कथं विसर्पश्च कथं भवति ? प्रदीप- १०
वत्—यथा प्रदीपस्य प्रकाशः निरावरणाकाशप्रदेशे अनवधूतप्रकाशपरिमाणं भवति, स एव
दीपः यदा वर्द्धमानेन—शरणेण आग्नियते तदा तस्य प्रदीपप्रकाशस्य शरावमात्रक्षेत्रे प्रवृत्ति-
र्भवति । यदा तु मानिकया *दन्कणिकया स्थावरीपिचानेन आग्नियते तदा शरावक्षेत्रान्
किञ्चित् बहुतरक्षेत्रे प्रदीपप्रकाशप्रवृत्तिः भवति । यथा तु स एव प्रदीपः कुण्डेनाव्रियते तदा
मानिकक्षेत्रात् किञ्चित् बहुतरक्षेत्रे प्रदीपप्रकाशप्रवृत्तिर्भवति । यदा स एव प्रदीपः अपवर- १५
कादिनाव्रियते तदा तस्मादपि अधिकप्रकाशो भवति । एवं जीवोऽपि यद्यपि अमूर्तस्वभावो
वर्तते तथापि अनादिसम्बन्धैक्यान् कथञ्चिन् मूर्तौ भवन् कर्मणिशरीरवशात् अपुशरीरं
महच्छरीरश्चावितिष्ठन् तच्छरीरवशात् प्रदेशानां संहरणं विसर्पणं च करोति । तावत्प्रमाण-
तायाम् *सत्यम् असंख्येयभागादिषु प्रदेशप्रवृत्तिर्जीवस्योपपद्यते । ननु धर्मादीनां परस्पर-
प्रवेशानुप्रवेशो यदा भवति तदा सङ्करः सञ्जायते ऽपतिकरो भवति । कोऽर्थः ? एकत्वं प्राप्नोति ; २०
सत्यम् ; धर्मादीनामन्योन्यमन्यन्तरलेदेऽपि सति—व्यामिश्रतायामपि सत्यां धर्मादीनि
द्रव्यणि निजनिजस्वभावं न मुञ्चन्ति—धर्मां मिलितोऽपि गतिं ददाति, अधर्मां मिलितोऽपि
स्थितिं ददाति, आकाशो मिलितोऽपि अवकाशं ददाति इत्यादि स्वभावस्थापरिहारो वेदि-
तव्यः । तथा चामाणि—

“अणोष्णं पविस्तां देता अवकासमण्णमणस्स ।

२५

मिल्लंता वि य णिव्वं सगसव्भावं ण विजहंति ॥”^१

[पंचास्ति० गा० ७]

अयं कस्तेषां स्वभाव इति प्रश्ने धर्माधर्मयोः स्वभावस्तावदुच्यते—

१ —कनी -व० । २ सूत्रमिदं स्वा- भा०, प्र०, व० । ३ -पत्य प्र- भा०, ज०,
व० । ४ दृढं कणिकस्थालीकयावा आ- भा०, ज०, व० । ५ एव दीपः भा०, ज०, व० ।
६ सत्यम् भा०, व०, ज० । ८ -वे सति भा०, ज०, व० । ९ अन्योन्यं प्रविशन्तः ददन्तोऽवकाश-
मन्योन्यस्य । मिलितोऽपि च नित्यं स्वकस्वभावं न विनहति ॥

१८८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[११७]

गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥

- गमनं गतिः, स्थानं स्थितिः, उपगृह्यते इत्युपग्रहः । शब्दविग्रहः कृतः । इदानीं समासविग्रहः कियते—देशान्तराप्रप्तिकारणं गतिः, देशान्तराप्रप्तियत्यथा स्थितिः, गतिश्च स्थितिश्च गतिस्थिति, ते एव उपग्रहोऽनुग्रहः^१ कारणत्वं गतिस्थित्युपग्रहः । धर्मश्च अधर्मश्च
- ५ धर्माधर्मौ तयोः धर्माधर्मयोः । उपक्रियते इत्युपकारः । “कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम्” [को० सू० २।४।४१] इति^२ वचनान् । धर्माधर्मयोरित्यत्र कर्तरि पठ्ठा ज्ञातव्या । तेनायमर्थः—गत्युपग्रहो गतिकारणं धर्मेण कर्तृभूतेन जीवपुद्गलानाम् उपकारः कर्मतापन्नः कियते । स्थित्युपग्रहः स्थितिकारणमधर्मेण कर्तृभूतेन जीवपुद्गलानामुपकारः कर्मतापन्नः कियते । गतिस्थितिकारणं धर्माधर्मयोः उपकारः कार्यं भवतीत्यर्थः । एवं चेत् ‘गत्युपग्रहः’
- १० इत्यत्र द्विवचनं घटते, उपकारशब्देऽपि द्विवचनं पठते; तन्नाशङ्कनीयम्; सामान्येन व्युत्पादितः शब्दः उपातसङ्ख्या शब्दान्तरसम्बन्धेऽपि सति तत्पूर्वोपातसंख्यां न मुञ्चति । धर्माधर्मयोरित्यत्र द्विवचनसहितशब्दसम्बन्धेऽपि सति उपग्रह उपकारश्च द्वौ शब्दौ एकवचनत्वं न मुञ्चत इत्यर्थः, यथा ‘भुतेः कर्तव्यं तपःश्रुते’ इति । अत्रायमर्थः—गतिपरिणामयुक्तानां जीवपुद्गलानाम् उभयेषां गतिकारणे कर्तव्ये धर्मास्तिकायः सामान्याश्रयो भवति मीनानां
- १५ गमनप्रयोजने तोयवत् । एवं स्थितिपरिणामयुक्तानां जीवपुद्गलानाम् उभयेषां स्थित्युपग्रहे स्थितिकारणे उपकारे कर्तव्ये सति अधर्मास्तिकायः सामान्याश्रयो भवति अरवादीनां स्थितिप्रयोजने सति पृथिवीधातुवत् । कोऽर्थः ? इधातीति धातुराधारः, पृथिव्येव धातुः पृथिवीधातुः, भूम्याधार इवेत्यर्थः । ननु उपग्रहशब्दोऽप्रयोजनः, उपकारशब्देनैव सिद्धत्वान्, तेन ईदृशं सूत्रं कियताम् । ईदृशं कीदृशम् ? ‘गतिस्थिति धर्माधर्मयोरुपकारः’ सत्यम् ;
- २० यथासङ्ख्यं मा भूत् इत्युपग्रहशब्दग्रहणम् । एवं सूत्रे सति धर्माधर्मयोः गतिस्थित्योश्च यथासङ्ख्यं जाते सति जीवपुद्गलानामपि यथासङ्ख्यं जायते । तथा सत्यं दोष उरुष्यते । कोऽसौ दोषः ? धर्मस्योपकारो गतिर्जीवानां भवति, अधर्मस्योपकारः स्थितिः पुद्गलानां भवति, एवं सति महात् दोषः सम्पत्तीपद्यते तद्दोषनिराकरणार्थम् उपग्रहशब्दो गृह्यते । ननु धर्माधर्मयोरुपकारः गतिस्थितिलक्षण आकाशस्य सङ्गच्छते, यत आकाशो जीवाश्च
- २५ पुद्गलाश्च गच्छन्ति च तिष्ठन्ति च किं धर्माधर्मद्रव्यद्वयप्रद्वयेन ? सत्यम् ; आकाशस्यापरोपकाराय विद्यमानत्वान् । कोऽसावपरोपकारः ? धर्माधर्मजीवपुद्गलैकालानामवगाहनमाकाशस्य प्रयोजनम् “आकाशस्यावगाहः” [न० सू० ५।१८] इति वचनान् ।^३ एकस्य द्रव्यस्य अनेकप्रयोजनस्थापनायां लोकलोकभेदो न स्यात् । ननु पृथिवीतोयादीन्येव तदुपकारसमर्थोनि किं प्रयोजनं धर्माधर्माभ्यामिति ? सत्यम् ; पृथिवीजलादीनि असाधारणाश्रयः । कयमसाधारणाश्रयः ? पृथिवीमाश्रित्य कारिचत् गतिं करोति करयचित् (करिचत्) गतिभङ्गं

१ -एका- अ०, ज०, ब०, घ० । २ -ति योगत्रय- अ०, ज०, ब० । ३ -ग्रहः स्थित्युपग्रह- घ० । ४ -संख्ये जा- अ०, ब०, ज० । ५ -द्रव्यानामव- घ० । ६ एकद्रव्य- घ०

५।१८]

पञ्चमोऽध्यायः

१८९

करोति, जलमपि कस्यचित् गतिं ददाति कस्यचिद् गतेः प्रतिबन्धकं भवति, तेन पृथिवी-जलादीनि विशेषोत्पत्तिर्यस्य कार्यस्य अनेककारणसाध्यानि च तेन धर्मो धर्मौ साधारणाश्रयः गतिस्त्वित्योरिति तावेव प्रमाणम् । ननु धर्मो धर्मौ तुल्यबलौ वर्तते तेन धर्मः स्थितिप्रतिबन्धको भविष्यति अधर्मस्तु गतिप्रबन्धको भविष्यतीति चेत् ; न ; तौ अप्रेरकावुक्तौ, धर्मो गतिकार्ये न प्रेरकः अधर्मश्च स्थितिकार्ये न प्रेरकः तेन न परस्परं प्रतिबन्धकाविति । ननु धर्मो धर्मौ ५ नोपलभ्येते तेन तौ न स्तः सरविपाणवदिति चेत् ; न ; सर्वेषां प्रवाविनामविप्रतिपत्तेः धर्माधर्मा विद्येते एव । सर्वे हि प्रयादिनः प्रत्यक्षानुमानादिव्यक्ताः अर्थानभिषाञ्छन्ति, तेन अनुपलब्धिरिति हेतुः अस्मात् प्रति न सिद्ध्यति । यथा च निरतिशयप्रत्यक्षकेवलज्ञान-लोचनेन सर्वज्ञबीतरागेण धर्मादयः पदार्थाः सर्वे उपलभ्यन्ते “सर्वद्रव्यसर्वपर्यायेषु केवलस्य” [त० सू० १।२५] इति वचनात्, तस्य च उपदेशात् श्रुतज्ञानिभिरपि धर्माव्य १० उपलभ्यन्ते ।

अथात्राह कश्चिन्—उपकारसम्बन्धवलेन अतीन्द्रिययोरपि धर्मो धर्मयोरस्तित्वं भवञ्चिरवधूतम्, ताभ्यामनन्तरं यदुक्तमाकाशं तस्य कः प्रवर्तते उपकारो येनातीन्द्रियस्यापि तस्याधिगमः सञ्जायते विदुषामिति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः—

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

१५

आ समन्तात् काशते चरत्करोति इति आकाशः । अवगाहनमवगाहः जीवपुद्गलादीनाम् अवगाहिनमवकाशदानमवगाह उच्यते । सः अवगाह आकाशस्य सम्बन्धी उपकारो भवति, जीवपुद्गलाणां आकाशेन उपकारः कियते इत्यर्थः । ननु जीवपुद्गला अवगाहिनाः क्रियायन्त्रो वर्तन्ते तेषामवकाशदानम् आकाशस्य साम्प्रतमेव युक्तमेव, घटत एव—सम्पृच्छत इति यावत्, परं निष्क्रियाणां नित्यसम्बन्धानां धर्मास्तिकायादीनामवगाहः कथं घटते ? २० सत्यम् ; निष्क्रियाणामपि धर्मादीनाम् उपचारादवगाहः सङ्गच्छते । यथा सर्वं गच्छति इति सर्वगतः, आकाशस्तु गमनाऽभावे सर्वगत इत्युच्यते । कस्मात् ? २१ न्यत्यस्ततो विद्यमानत्वात् । तथा धर्माधर्मावपि सर्वत्र व्याप्तिदर्शनादवगाहनक्रियाऽभावेपि अवगाहिनौ इत्युपचर्येते । ननु आकाशस्य अवकाशदानं क्षीयन्निरुच्यते तर्हि कुक्षिशादिभिः लोठादीनां मृत्पिण्डादीनां व्यापातो न भविष्यति, तथा “एषुकादिभिरवगाहनादीनां च व्यापातो न भवि- २५ ष्यति ; सत्यम् ; भिदुरपायाणादीनां स्थूलत्वं वर्तते तेन स्थूलेन स्थूलो व्याहृत्यत एव । कुक्षि-शादीनां शिलाविज्याहनने आकाशस्यावकाशदानसामर्थ्यं न होयते अवगाहिनमेव परस्पर-व्यापातात् । स्थूला वज्रादयोऽन्योन्यमवकाशदानं यदि न कुर्वन्ति तदा किमाकाशस्य दोषः ? ये खलु सूक्ष्मपुद्गलाः तेऽपि अन्योन्यमवकाशदानं विदधति कथं सूक्ष्ममाकाशं सूक्ष्माणां धर्मादीनामवकाशं न ददाति ? एवं चेत् आकाशस्यासाधारणम् अवकाशदानं लक्षणं न ३०

१ -पुद्गलाणां आ०, ब०, ज० । २ युक्तं १- आ०, ब०, ज० । ३ प्रत्यक्ष-आ०, ब०, ज० । ४ -यत्तयेते आ०, ब०, ज०, व० । ५ एङ्का- आ०, ब० ।

१९०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[५११९]

मवति । कस्मात् ? अन्येषामवकाशदानसम्भवात् । सत्यम् ; आकाशस्याधारणं लक्षण-
मस्त्येव । कस्मात् ? सर्वेषां पदार्थानां साधारणावगाहनकारणत्वात् । ननु अलोकाकाशस्य
अवगाहनशानाभावात् स्वलक्षणप्रच्यवनात् आकाशेश्वाभावः ; सत्यम् ; स्वभावस्य अपरित्या-
गात् कथमाकाशस्याऽभावः ।

५ अथेदानीं पुद्गलानामुपकारो निरूप्यते—

शरीरवाक्पनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ २९ ॥

जीवन्ते विघटन्ते शरीराणि, उच्यते वाक्, मन्यते मनः, प्राणिति जीवति येन जीवः
स प्राणः, ^१अपमृतिरित्येवं जीवति विकृत्या वा जीवति येन जीवः सः अपानः, कोष्ठान्
वहिर्निर्गच्छति यः स प्राण उच्छ्वास इत्यर्थः, वहिर्वायुरभ्यन्तरमायाति यः सः अपानः
१० निःश्वासः, प्राणश्च अपानश्च प्राणापानौ । शरीराणि च वाक् च मनश्च प्राणापानौ च
शरीरवाक्पनःप्राणापानाः । पूर्वं पूर्यन्ते परवाद् गच्छन्ति ये ते पुद्गलस्तेषां पुद्गलानाम् ।
पुद्गलानां सम्बन्धिनः एते शरीरादयः पञ्च उपकाराः जीवानां भवन्ति ।

तत्र तावत् औदारिकवैक्रियकाहारकतैजसकर्मणानि शरीराणि पञ्च । तत्र पञ्चसु
शरीरेषु मन्ये यानि कर्मणानि तानि सूक्ष्माणि अप्रत्यक्षाणि तैरुपाच्यन्ते ^२ उपचयशरीराणि ।
१५ उपचयशरीराण्यपि कानिचित् प्रत्यक्षाणि भवन्ति कानिचित् अप्रत्यक्षाणि भवन्ति, तेषां
सर्वेषां शरीराणां कारणं “कर्मणीति ज्ञातव्यम् । आत्मपरिणामं निमित्तमात्रं प्राप्य पुद्गलाः
कर्मतया परिणमन्ते, तेषु कर्ममिरौदारिकादीनि शरीराणि उत्पद्यन्ते । तेन सर्वाणि शरीराणि
पौद्गलिकानि भवन्ति जीवानामुपकारेषु ^३ प्रवर्तन्ते । तथा वीक्षम्—

“जीवकृतं परिणामं निमित्तमात्रं प्रपद्य पुनरन्ये ।

२० स्वयमेव परिणमन्तेऽत्र पुद्गलाः कर्मभावेन ॥” [उपकारार्थसि० ग्लो० १२]

ननु औदारिकादीनि शरीराणि आहारवन्ति तेषां पौद्गलिकत्वं सङ्गच्छत एव, कर्म-
णन्तु शरीरमनाहारकं तत्कथं पौद्गलिकमित्युच्यते ? सत्यम् ; कर्मणमपि शरीरं पौद्ग-
लिकमेव, कर्मविपाकस्य मूर्तिमद्भिः सम्बन्धे सति उत्पत्तिनिमित्तत्वात् यथा वीक्ष्यादीनां
परिपाकः सलिलादिद्रव्यैः सम्बन्धे सति भवति तथा कर्मणमपि शरीरं सिताकण्टकादि-
२५ मूर्तिमद्द्रव्यसम्बन्धे सति विपश्यते बन्धमायाति तेन कर्मणमपि शरीरं पौद्गलिकमित्युच्यते ।
कथमन्यथा प्राणवल्लभं परयन्त्याः कमनीयकामिन्याः कञ्चुकस्तुत्यति रोमाञ्चकञ्चुकैवशात् ।

वा वाक् पौद्गलिकी सा द्विमकारा—द्रव्यवाक्-भाववाक्-प्रभेदात् । वीर्योन्तरायस्योपशमे
सति मतिज्ञानावरणश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमे सति च अज्ञोपाह्वानासकर्मलक्षणे च सति भाव-
वाक् उत्पद्यते । सापि पुद्गलाव्यवस्थान् पौद्गलिकीस्त्युच्यते । यदि पूर्वोक्तकर्मपुद्गलक्षयोपशमो

१ -शदानस्या- आ०, ब०, ग० । २ अपमृतिर आ०, ब०, ग०, घ० । ३ -नां स-
आ०, ब०, घ०, ङ० । ४ -न्ते पंचशरीराणि उप- आ०, ब०, घ० । ५ कर्मणीति ता० ।
कर्मणीति व० । ६ -सु व- आ०, ब० । ७ -कवत् आ०, ब०, ग० ।

५।१९]

पञ्चमोऽध्यायः

१९१

न भवति अक्षोपाङ्गनामकर्मठाभक्ष न स्यात् तदा वागुच्चारण उत्साहो नोपपद्यते तेन वाक्-
वाक् पौद्गलिकी भवति । भाववाक्सामर्थ्यसहितेन जीवेन चेष्टावता चोगमानाः पुद्गलाः
वचनत्वेन विविधं परिणमन्ते, तेन कारणेन द्रव्यवागपि स्फुटं पौद्गलिकी भवति । सा द्रव्य-
वाक् शब्दप्रवेन्द्रियगोचरा भवति । ननु पौद्गलिकी वाक् कर्णेन्द्रियविषया यथा भवति तथाऽ-
परेन्द्रियविषया कथम् स्यात् ? सत्यम् ; अपरेन्द्रियाणां वाचोयुक्तौ अनुचितत्वात् तद्विषया ५
न स्यात्, गन्धमाहङ्कनासिकेन्द्रियस्य रसाद्यविषयत्ववत् ।

ननु वागमूर्ता कथं पौद्गलिकी भवद्विरुध्यते ? सत्यम् ; मूर्तिपदग्रहणावरोधव्यापा-
ताभिमवाधिसद्भावात् वाग् मूर्तिमत्येव । अस्यायमर्थः—वाक् मूर्तिमता कर्णेन्द्रियेण यदि
गृह्यते तर्हि कथममूर्ता ? तथा, मूर्तिमता कुड्यारिना यदि अवर्ण्यते प्रतिबध्यते तर्हि कथं
वागमूर्ता ? तथा, वाग्माहङ्कमपि श्रोत्रेन्द्रियं काह्लादिशब्देनान्तरितमपरं शब्दं महीतुं न १०
शक्नोति बधिरत्वलक्षणो व्याघातो भवति वाक् कर्णेन्द्रियमागन्तुं न शक्नोति । शब्देन व्याह-
न्यमाना वाक् कथममूर्ता ? तथा, मूर्तियुक्तेन प्रतिकूलेन मरुता वाक् व्याहृत्यते कथममूर्ता ?
तथाभिमतादेशे गच्छतः पदार्थस्य व्यावर्तनम् अभिभय उच्यते । स कर्णेन्द्रियस्य इदिति
शब्दग्रहणजननसामर्थ्यं घटादिशब्दैः खण्ड्यते तिर्यग्वातेन च शब्दोऽभिभूयते कथं वाक्
अमूर्ता ? तथा, पट्टादिशब्दैर्वाक्यदिवाद्या अभिभूयन्ते । तदेतदसमीक्षामिधानं वाचाममूर्तत्वं १५
भवद्भिः कृतमिति ।

मनोऽपि द्रव्यभावभेदाभ्यां द्विप्रकारम् । तत्र द्रव्यमनः ज्ञानावरणवीर्योन्तरायक्षयोपश-
माक्षोत्राङ्गनामलभेदतः पुद्गला जीवस्य गुणदोषविचाररमरणादिप्रणिधानाभिमुखस्त्व उपका-
रका मनस्त्वेन परिणताः द्रव्यमनः पौद्गलिकमेव । भावमनोऽपि लब्धुपयोगलक्षणम् । तदपि
पुद्गलावलम्बनं पौद्गलिकमेव जीवस्योपकारकं भवति । ननु मनोऽणुमात्रम्, कोऽर्थः ? २०
सूक्ष्मम्, द्रव्यान्तररूपरसादिपरिणामरहितं पौद्गलिकं कथम् ? सत्यम् ; मनः पौद्गलि-
कमेव । अणुमात्रं मनो हृषीकेणात्मना च सम्बद्धम्, असम्बद्धं वा ? असम्बद्धं चेत् ; तत्
आत्मन उपकारकं न भवति, हृषीकरं च सहायत्वं न विधाति । यदि हृषीकेणात्मना च
सम्बद्धं वर्तते, तर्हि एकमिन् प्रदेशे सम्बद्धं सत् तन्मनः अणु सूक्ष्मपरेषु प्रदेशेष्व्वा-
त्मन उपकारं नो विधायात् ? अपि तु विद्ध्यदेव । तेन पौद्गलिकेन इन्द्रियेण मिलितस्यात्मनः २५
उपकारं कुर्वन् पौद्गलिकमेव । भवतु नाम उपकारकं मनः, अलक्ष्यसादृश्य मनसः आत्मा
आलातचक्रवत् उल्लुक्चक्रवत् परिभ्रमणं करोति ; तत्र ; परिभ्रमणसामर्थ्याभावात् । आत्मा
हमूर्तः निष्क्रियश्च वर्तते, तस्यात्मनः अमूर्तत्वं निष्क्रियत्वञ्च गुणोऽदृष्टो वर्तते, स आत्मा
क्रियारहितः सन् मनसः क्रियारम्भं कर्तुमसमर्थः । मारुतद्रव्यविशेषस्य क्रियावतः स्पर्श-
वतश्च गुणो दृष्टो वर्तते स मा (म)रुतो घनत्पतेश्च परिचिन्वेतुर्भवति तद्युक्तमेव, आत्मा तु ३०

१ -गलाम-भा०, ४०, ४० । २ अथ तु ४० ।

१९२

तत्त्वार्थवृत्ती

[५।२०]

निष्क्रियः स्वशरीरहितश्च मनसः क्रियाहेतुर्न भवति । अत्र निश्चयनयो योजनीयः । उपचारेण तु क्रियाहेतुरस्त्येष जीवः ।

अथ प्राणपानस्वरूपं निरूप्यते—वीर्यान्तरायस्य ज्ञानावरणस्य च क्षयोपशमम् अङ्गोपाङ्ग-
नामकर्मोदयं चापेक्षमाणो जीवोऽयं कोष्ठयातं बहिरुदस्यति प्रेरयति स पातः प्राणः ऊच्छ्वासा-
५ परनामधेयः । तथा, ताहग्विधो जीवः बहिर्वीर्यमभ्यन्तरे करोति शृङ्गान्ति नासिकादिद्वारेण
सोऽपानः निष्वासापरनामधेयः । तौ द्वावपि जीवस्य जीवितकारणत्वात् अनुमाहिणौ उपका-
रकौ भवतः । ते मनःप्राणापानाः त्रयोऽपि प्रतिपातादिविलोकनात् मूर्तिमन्तो
भवन्ति । मनःप्रतीपातो विद्युत्पातादिभिर्विलोक्यते, मनोऽमिमवो मद्यादिभिर्हेर्यते । प्राणा-
पानप्रतीपातः करतलपुटादिसुखसंस्पर्णाद् भवति, प्राणापानाभिभवः ^१सिम्पन्ना निरीर्यते ।
१० यदि मनःप्राणापाना अमूर्ता भवन्ति तर्हि मूर्तिमन्त्रिः अशान्यादिभिरभिघातादयो न भवन्ति,
ते च दृश्यन्ते, कथममी मूर्तिमन्तो न भवन्ति ? अत एव कारणात् जीवस्यास्तित्वं सिद्धम् ।
यन्त्रप्रतिमाक्रिया यथा प्रयोक्तुरदृश्यमानस्याप्यस्तित्वं कथयति तथा प्राणापानादिक्रियापि
जीवस्य क्रियावतोऽस्तित्वं सिद्धमाख्याति ।

अथापरोऽपि जीवस्य पुद्गलादुपकार उच्यते—

१५

सुखदुःखजीवितमरणोपप्रहाश्च ॥ २० ॥

सुखयति सुखम्, दुःखयति दुःखम्, जीवनं जीवितम्, म्रियतेऽनेनेति मरणम्,
उपग्रहणानि उपग्रहाः । सुखं च दुःखं च सुखदुःखम् ^२समाहारे द्वन्द्वः, तच्च जीवितञ्च
मरणञ्च सुखदुःखजीवितमरणानि, तान्पेव उपग्रहाः ^३ उपकाराः । सुखदुःखजीवितमरणो-
पग्रहाः । एते चत्वारोऽपि पुद्गलानामुपकारा जीवस्य भवन्ति । सर्वव्यासद्वेषयोद्बन्धे अन्त-
२० रङ्गहेतो सति बहिर्यव्यादिपरिपाककारणवशादुत्पद्यमानः प्रीतिपरितापलक्षणः परिणामः
सुखदुःखमुच्यते । भवधारणकारणस्य आयुष्कर्मण उदयात् भवस्थितिं धत्तो जीवस्य प्राण-
पानक्रियायाः अविच्छेदो जीवितम् । प्राणापानक्रियोच्छेदो मरणमुच्यते । एतच्चतुष्टयं पुद्गल-
कृतोपकारो जीवस्य वेदितव्यः । स मूर्तिमत्कारणसन्निधाने समुत्पद्यते यतस्ततः पौद्गलिक
एव । नतु उपग्रहशब्दोपकार ^४ इत्युच्यते । स उपकारः अधिकारादेव लभ्यते किमर्थं पुन-
२५ रूपग्रहणम् ? इत्याह—सत्यम् : पुनरुपग्रहग्रहणं पुद्गलानां पुद्गलकृतोपकारसूचनार्थम् । तथाहि—
तासादीनामन्त्रादिभिरुपकारः, उद्ग्रहीनां कतकादिभिरुपकारः, लोहादीनां जलादिभिरुप-
कारो भवति । चकारः समुच्चये वर्तते । तेन चक्षुरादीनि इन्द्रियाण्यपि शरीरादिवन् जीवो-
पकाराणि भवन्ति ।

अथ ज्ञाता धर्माधर्मोपकारापुद्गलोपकारः, जीवस्य क उपकार इति प्रश्ने महणविद-
३० मुच्यते—

१ रोगविशेषेण किलात्तान्मा । सिद्धानां ति— भा०, ब०, ज० । २ -हारी इ- भा०,

३ -ग्रहाः तु- भा०, ब०, ज० । ४ -र उ- भा०, ब० ।

५।२१-२२]

पञ्चमोऽध्यायः

१५३

परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परः अन्योन्यसम्बन्धो, उपग्रहः कार्यम्, परस्परश्चासावुपग्रहः परस्परोपग्रहः । जीवानां प्राणिनाम् अन्योन्यस्य कार्यकरणम् उपग्रहो भवति । यथा 'वापः पुत्रस्य पोषणादिकं करोति, पुत्रस्तु वपुर्ननुकूलनया देवार्चनादिकं कारयन् श्रीलण्डचर्चणादिकं करोति । तथा, यथा आचार्यः हल्लोकपरलोकसौख्यशायकमुपदेशं दर्शयति तदुपदेशकृतक्रियानुष्ठानं कारयति, १ शिष्यस्तु 'गुरुर्ननुकूल्यधृत्त्या तत्पादमर्दननमस्कारविधानगुणस्तवनाभीष्टवस्तुसमर्पणादिकमुपकारं करोति । तथा, यथा राजा किङ्करेभ्यो धनादिकं ददाति, भृत्यास्तु स्वामिने हितं प्रतिपादयन्ति अहितप्रतिषेधं च कुर्वन्ति, स्वामिनं च पृष्ठतः कृत्वा स्वयमग्रे भूत्वा स्वामिशुभं भक्षणं युद्ध्यन्ते । उपग्रहाधिकारे सत्यपि पुनरुपग्रहग्रहणं जीवानां परस्परं सुखदुःखजनित-
मरणकरणोपकारसूचनार्थम् । तेन यथा सुखादिकं^१ चतुष्टयं पुद्गलोपकारः तथा जीवना- १०
मप्युपकारः । यो जीवो यस्य जीवस्य सुखं करोति स जोषस्तं जीवं बहुवारान् सुखयति, यो दुःखयति स तं बहुवारान् दुःखयति, यो जीवयति स तं बहुवारान् जीवयति, यो मारयति स तं बहुवारान् मारयति । तथा चाह योगीन्द्रो मगवान्—

“मारिवि चूरिवि जीवडा जं तुहुँ दुखस्तु करीसि ।

तं तह पासि अणंतगुण अवसे जीव लहीसि ॥ १ ॥

१५

मारिवि जीवहँ लखडा जं तुहुँ पावकरीसि ।

पुत्तकलचहँ कारणेण तं तुहुँ एक्कु सदीसि^२ ॥ २ ॥”

[परमात्मप्र० गा० १२५, १२६]

अथ यदि सत्त्वरूपेण वस्तुना उपकारः कियते इति विद्यमानस्य वस्तुनोऽनुमितिविधी-
यते भवद्भिः, तर्हि कालद्रव्यमपि सत्त्वरूपेण वर्तते कस्तस्योपकारः “हत्याहुः—

२०

वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥ २२ ॥

वर्तना इत्येकं पदम्, परिणाम इति द्वितीयं पदम्, क्रियेति तृतीयं पदम्, परत्वा-
परत्वे इति चतुर्थं पदम्, च इति पञ्चमम्, कालस्येति षष्ठं पदमिति षट्पदं सूत्रमिवम् ।
कंचिन् चतुःपदञ्च दृश्यते, तदा ‘वर्तनापरिणामक्रियाः’ इत्येकं परत्वापरत्वे इति द्वितीयं
पदम्, च इति तृतीयम्, कालस्येति चतुर्थम् । तदा ईदृश्विधः समासः वर्तना च परिणामश्च २५
क्रिया च वर्तनापरिणामक्रियाः । परत्वापरत्वं च परत्वापरत्वे इतरेतरद्वन्द्वः । कल्पते ज्ञायते

१ मित । २ गुरोरनुकूल- भा०, ३०, ३० । गुर्यानुकूल- ३० । ३ -क चतु-
भा०, ३० । ४ मारयित्वा जीवयित्वा जीवान् यत्वं दुःखं करिष्यसि । तत्तदपेक्षया अनन्तगुणमवश्य-
मेव जीव समते ॥ मारयित्वा जीवानां लक्ष्याणि यत्वं पापं करिष्यसि । पुत्रकलत्राणां कारणेन तत्त्वमेक-
सिद्ध्यते ॥ ५ इत्यर्थः ३० । इत्याह ता० । ६ -मकि भा०, ३० । ७ वर्तनं विदितत्तार्थवर्तितादौ ।

२५

१९४

तत्त्वार्थवृत्ती

[५११२२]

निरचीयते सक्रम्यायते समयादिभिः पर्यायैः 'मुख्यः कालो निर्णीयते यः सः कालः ।
 "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" [का० सू० ४।५।४] च^१ ।

२वर्तन्ते स्वयमेव^३ स्वपर्यायैः बाह्योपमहं विना पदार्थाः, तान् वर्तमानान् पदार्थान्
 ४अन्यान् प्रयुङ्क्ते या सा वर्तना । वृत्तेरिनन्तात् कर्मणि भावे वा युद् स्त्रीलिङ्गे वर्तना इति
 ५ भवति । वर्तते वर्तना इति कर्मणि विग्रहः । वर्तनं वर्तना इति भावे विग्रहः । अत्र लोकप्रसिद्धो
 दृष्टान्तः कथ्यते—यथा तण्डुलानां चिकलेदनं पचनं पाक उच्यते ते तु तण्डुलाः पच्यमानाः शनैः
 शनैः ओदनत्वेन परिणमन्ति तण्डुलानां स्थूलत्वदर्शनात् समयं समयं प्रति सूक्ष्मः पाको भव-
 तीति निरचीयते । यदि प्रतिलक्षणं तण्डुलानां सूक्ष्मपाको न भवेत् तदा अनु अन्नतोचिदस्थूलपा-
 कस्याप्यायो भवेत् । एवं सर्वेषां द्रव्याणां स्थूलपर्यायघिलोकनात् स्वयमेव वर्तन्स्वभावत्वेन बाह्यं
 १० निरचयकालं परमाणुरूपमपेक्ष्य प्रतिक्षणमुत्तरोत्तरसूक्ष्मपर्यायेषु वर्तनं परिणमनं यद् भवति सा
 वर्तना निर्णीयते । चेत् द्रव्याणां प्रतिसमयं परिणामो नैव भवेत् तर्हि द्रव्याणां स्थूलपर्यायोऽपि न
 स्यात् तेन सा वर्तना अणुरूपस्य मुख्यकालस्य निमित्तमूतेति कारणान् वर्तनया कृत्वा मुख्य-
 कालोऽणुरूपोऽस्तीति निरचीयते । वर्तनालक्षणो निरचयकालस्योपकार इत्यायातम् । ननु यदि
 निरचयकालो द्रव्यपर्यायाणां वर्तयिता वर्तते तर्हि स कालः क्रियावान् सञ्जातः निष्क्रियः
 १५ कथमुक्तः ? सत्यम् ; निमित्तमात्रेऽपि वस्तुनि हेतुकर्तृत्वं दृश्यते यथा भिक्षा वासयते कारीपोऽ-
 पिनिरध्यापयति इति हेतुकर्तृताव्यपदेशो भिक्षाग्न्योर्दृश्यते, तथा कालस्यापि हेतुकर्तृत्वमस्ति
 निष्क्रियत्वं च न विनश्यति कालस्य । पर्यायोत्पादिका वर्तना तावत् विज्ञाता ।

इदानीं परिणामः कालस्योपकारः कथ्यते—द्रव्यस्य स्वभावान्तरनिवृत्तिः स्वभावान्तरोत्प-
 सिन्न परिस्पन्दात्मकः पर्यायः परिणाम उच्यते । स परिणामः जीवस्य क्रोधमानमायालोभा-
 २० दिक् । पुद्गलस्य परिणामः वर्णगन्धरसस्पर्शादिकः । धर्मस्याधर्मस्य आकाशस्य च अगुरुलघु-
 गुणवृद्धिहानिविहितः परिणामो वेदितव्यः । पिप्पलास्तावत् पर्यायरूपः परिणामः कालस्योपकारः ।

इदानीं क्रियालक्षणः कालोपकारः कथ्यते—परिस्पन्दात्मकः चलनरूपः पर्यायः क्रिया
 कथ्यते । सा^४ क्रिया द्विप्रकारा—प्रायोगिकी, वैश्रसिकी च । तत्र प्रायोगिकी क्रिया हल-
 मुशलशकटादीनां भवति । वैश्रसिकी स्वाभाविकी मेघविशुदादीनां भवति । सा द्विधापि
 २५ क्रिया कालद्रव्योपकारः कथ्यते । विज्ञाता तावत् क्रिया ।

इदानीं परत्वापरत्वयोरेवसरः । परत्वापरत्वे^५ क्षेत्रकृते [कालकृते] च, कालोपकार-
 प्रकरणात् सूत्रे कालकृते गृह्यते । तथाहि—अतिसमीपदेशवर्तिनि अतिवृद्धे व्रतादिगुणहीने
 चाण्डाले परत्वव्यवहारो वर्तते, दूरदेशवर्तिनि गर्भरूपे व्रतादिगुणसहिते च अपरत्वव्यवहारो

१ मुख्यका- भा०, ब०, ज० । २ वर्तते ता०, ब० । ३ -व पर्या- भा०, ब०, ज० ।
 ४ अन्या प्रयुङ्क्ते ता०, भा०, ब०, ज० । ५ -स्थालभा म- भा०, ब०, ज० । ६ न भ- ता०,
 ब० । ७ पुद्गलस्य परिणाम उच्यते पुद्गलस्य भा०, ब०, ज० । पुद्गलस्य परिणाम उच्यते वर्ण- च० ।
 ८ सा द्वि- भा०, ब०, ज० । ९ -त्वे द्वे लक्षणकृते च भा०, ज०, ब० । -त्वे क्षणकृते च ब० ।

५।२३]

पञ्चमोऽध्यायः

१९५

वर्तते । ते द्वे अपि परत्वाऽपरत्वे कालकृते ज्ञातव्ये । कालोपकार इत्यर्थः । परिणामादयश्चत्वारः सूर्यादिक्रियाकारणसमयावलिकादिव्यवहारकालकृता ज्ञातव्याः । सम-
यस्तु अणोरण्वन्तरविषयलक्षणप्रमाणो मुख्यकालकृतो वेदितव्यः । एते वर्तनादयः पञ्चो-
पकाराः कालस्यास्तित्वं ज्ञापयन्ति । ननु वर्तनाग्रहणं यत् कृतं तेनैव पूर्यते परिणामादयस्तु
चत्वारः वर्तनाया' भेदा एव किमिति परिणामादीनां ग्रहणं पृथग् विधीयते ? तद- ५
नयैकम् ; सत्यम् ; परिणामादीनां प्रपञ्चः कालद्वयसूचनार्थः । किन्तु कालद्वयम् ?
निश्चयकालो व्यवहारकालश्च । तत्र निश्चयकालो वर्तनालक्षणः परिणामादिचतुर्लक्षणो
व्यवहारकालः । उक्तञ्च—

“द्ववपरियद्वरूवो जो सो कालो हवेद् व्यवहारो ।

परिणामादी लक्खो वट्टणलक्खो दु परमहो ।।” [इत्यसं० गा० २१] १०

तत्र व्यवहारकालो भूतमविष्यत्पूर्वमानलक्षणः गौणः निश्चयकाले, कालाभिधानं
मुख्यम् । व्यवहारकाले भूतमविष्यत्पूर्वमानव्यपदेशो मुख्यः कालव्यपदेशस्तु गौणः ।
कस्मान्मुख्यः कामाद् गौणः ? क्रियायुक्तसूर्यादिद्रव्यापेक्षत्वात् मुख्यः, कालकृतत्वात् च
गौण इति ।

‘अथ धर्मस्वभावस्याकाशस्य पुद्गलस्य जीवस्य कालस्य चोपकाराः प्रोदिताः । १५

“उपयोगो लक्षणम्” [त० सू० २।८] इत्यादिभिर्लक्षणञ्चोक्तम् , पुद्गलानां तु सामान्य-
लक्षणं प्रोक्तं विशेषलक्षणान्तु नोक्तं तदिदानीं पुद्गलानां विशेषलक्षणमुच्यताम्’ इत्युपन्यास-
सम्भवे सूत्रमिदमाहुः—

स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्मर्यते स्पर्शनं वा स्पर्शः । “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” [का० सू० ४।५।४] २०
पञ्च । पक्षे “भावे” [का० सू० ४।५।३] पञ्च । रस्यते रसनं वा रसः । गन्ध्यते गन्धनं
वा गन्धः । वर्ण्यते वर्णनं वा वर्णः । स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च स्पर्शरसगन्धवर्णाः,
स्पर्शरसगन्धवर्णा विद्यन्ते येषां पुद्गलानां ते स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः । पूर्यन्ते गच्छन्ति च
पुद्गलाः, वातोत्सदर्थोतिशयेन योगः मयूरभ्रमरादिवत् । ‘मन्तुरात्र नित्ययोगे यथा क्षीरिणो
वृक्षाः वटादयः । पुद्गलाः स्पर्शादिगुणवन्तो भवन्ति । तत्र स्पर्शोऽष्टप्रकारः—मृदुबर्कशगुरु- २५
लघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षभेदात् । रसः पञ्चप्रकारः—तिक्ताम्लकटुमधुरकषायभेदात् । गन्धो
द्विप्रकारः—सुरभिदुरभिभेदात् । वर्णः पञ्चप्रकारः—कृष्णनीलपीतशुक्ललोहितभेदात् । एते
पुद्गलानां स्पर्शदयो मूलगुणभेदाः । ते च प्रत्येकं द्वित्रयादिसंयोगगुणभेदेन ‘संख्येयांस्संख्ये-
यान्तभेदाश्च भवन्ति । लवणरसस्य मधुररसे अन्तर्भावो वेदितव्यः । अधथा सर्वेषां रसानां

१ -या भया एव आ०, ब०, ज० । -दा भेद एव ता० । २ -मान्यं ल- आ०, ब०,
ज० । ३ -मरादियुवत् आ०, ब०, ज० । ४ वंतुरत्र ता० । ५ -कटुकम- आ०, ब०, ज० ।
६ संख्येयान्ततो भे- आ०, ब०, ज० ।

१५६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[५।२४]

व्यञ्जको लवणरस इति कारणात् पञ्चस्यपि रसेष्वन्तर्भावः । येषु च जलादिषु एको द्वौ त्रयो वा गन्धादयः प्रकटो न ज्ञायन्ते तत्र स्पर्शसद्भावात् अप्रकटः सन्तीति निश्चीयते । तन्तु “रूपिणः पुद्गलाः” [५।५] इत्यत्र सूत्रे पुद्गलानां रूपगुणः प्रोक्तः, रूपगुणविनाभावित्वेन रसादयो गुणाः तस्मिन्नेव सूत्रे संगृहीता इति कारणात् पुद्गलानां रूपादिपदस्य तेनैव सूत्रेण सिद्धं किमर्थमिदं सूत्रमतर्थकम् ? इत्याह—सत्यम्; “नित्यावस्थितान्यरूपाणि” [५।४] इत्यस्मिन् सूत्रे धर्माधर्माकाशादीनां नित्यत्वादिनिरूपणे पुद्गलानामपि अरूपत्व-प्राप्ती सत्यां तस्याः प्रतिषेधार्थं “रूपिणः पुद्गलाः” इति सूत्रं तत्रोक्तम्, “स्पर्शरसगन्ध-वर्णवन्ताः पुद्गलाः” इति तु सूत्रं पुद्गलानां परिपूर्णस्वरूपविशेषपरिज्ञानार्थमुक्तं तेनातर्थात् न भवति ।

१० अथ पुद्गलानां सम्पूर्णविशेषपरिज्ञाने सञ्जातेऽपि पुद्गलानां विकारपरिज्ञानमवशिष्टं वर्तते, तदर्थं सूत्रमिदमुच्यते—

शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमरक्षायतपोद्योतवन्तरच ॥ २४ ॥

सूक्ष्मस्य भावः सौक्ष्म्यम्, स्थूलस्य भावः स्थौल्यम् । शब्दश्च बन्धश्च सौक्ष्म्यं च स्थौल्यं च संस्थानं च भेदश्च तमश्च ज्ञाया च आतपश्च उगोतश्च शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थान- १५ भेदतमरक्षायतपोद्योताः, ते विद्यन्ते येषां पुद्गलानां ते शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेद-तमरक्षायतपोद्योतवन्तः । एतैर्दर्शयिः पुद्गलविकारैः सहिता पुद्गला भवन्ति ।

तत्र तावच्छब्दस्वरूपं निरूप्यते । शब्दो द्विप्रकारः—भाषात्मकोऽभाषात्मकश्चेति । तत्र भाषात्मकोऽपि द्विप्रकारः—साक्षराऽनक्षरभेदान् । तत्र साक्षरः शब्दः शास्त्रप्रकाशकः संस्कृताऽसंस्कृतात्मकः आर्यम्लेच्छव्यवहारप्रत्ययः । अनक्षरः शब्दो द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरि- २० न्द्रियपञ्चेन्द्रियाणां प्राणिनां ज्ञानातिशयस्वभावकथनप्रत्ययः । ज्ञानातिशयस्तु एकेन्द्रियपेक्षया ज्ञातव्यः, एकेन्द्रियाणां तु ज्ञानमात्रं वर्तते अतिशयज्ञानं नास्ति अतिशयज्ञानहेत्वभावात् । अतिशयज्ञानवता सर्वज्ञेन एकेन्द्रियाणां स्वरूपं निरूप्यते । स भगवान् परमातिशयज्ञानवान्, अन्यः पुमान् रथ्यापुरुषसदृशः नाममात्रेण सर्वज्ञः हरिहरादिकः ।

अत्र केचिन् सर्वज्ञस्य अनक्षरात्मकं शब्दं प्रतिपादयन्ति^१, “ज्ञो वर्णात्मको २५ ध्वनिः” [] इति वचनात् ; तत्र सङ्गच्छते ; अनक्षरस्यैकेन शब्देन अर्धप्रतीतेरभावात् । तथा चोक्तम्—

“देवकृतो ध्वनिरित्यसदेतत् देवगुणस्य तथा विवृतिः स्यात् ।

साक्षर एव च वर्णसमूहान्तैव विनार्थगतिर्जगति स्यात् ॥” []

भाषात्मकः सर्वेऽपि साक्षरानक्षररूपः प्रायोगिक इत्युच्यते पुरुषप्रयोगहेतुत्वात् ।

१ प्रकटतथा न हा- ७० । प्रकटज्ञानं हा- ७१, ७० । २ -ग प्रो-ता०, ७० । ३ -नित नष्टवर्णात्मकं शब्दं प्रतिपादयन्ति ७१, ७०, ७० ।

५१२४]

पञ्चमोऽध्यायः

१९७

अभाष्यत्वकोपि द्विप्रकारः—प्रायोगिकवैभक्तिकभेदात् । पुरुषप्रयोगो भवः प्रायोगिकः, विश्रसा स्वभावेन सञ्जातः वैभक्तिकः । विश्रसा इत्ययं शब्दः आकारान्तोऽन्यं स्वभावार्थवाची । तत्र प्रायोगिकश्चतुष्प्रकारः—तत्तविततघनमुषिरभेदात् । तत्र ततः शब्दः चर्मतननेन सञ्जातः । योऽसौ पुष्करः पटहः भेरी दुन्दुभिः दधुरो जङ्घावादित्रविशेषः 'र बाव' इति देश्याम्, इत्यादिकः तत इति कथ्यते । विततः शब्दः तन्त्रीविहितपीणागुञ्जवः । सुषोषेः ५ किञ्चरैश्च षल्लपित इत्यादिको वितत उच्यते । घनः शब्दः तालकंसताल'नादिन्यायमिधात- जातः । सुषिरः शब्दः कम्बुवेणुभ्रंभाद्याह्लादिप्रभवः सुषिर उच्यते ॥ १ ॥

अथ बन्धसम्बन्धः । बन्धो द्विप्रकारः—प्रायोगिकवैभक्तिकभेदात् । तत्र प्रायोगिकः पुरुषप्रयोगोद्भवः । अजीवविषयजीवाजीवविषयभेदात् सोऽपि द्विप्रकारः । तत्र अजीव- विषयो बन्धः दारुलाक्षादिलक्षणः । जीवाजीवविषयः कर्मनोकर्मबन्धः । वैभक्तिको बन्धः १० स्यामविको बन्धः स्निग्धरुक्षत्वगुणप्रत्ययः शक्रचापमेघोलकादिविषयः ॥ २ ॥

अथ सौक्ष्म्यमुच्यते । तद् द्विप्रकारम्—अन्त्यापेक्षिकभेदात् । तत्र परमाणूनां सौक्ष्म्यम् अन्त्यमुच्यते । अपेक्षायां भवमापेक्षिकम् । कपित्थविल्ववाद्यपेक्षया आमलकादीनि सूक्ष्माणि, आमलकाद्यपेक्षया बदरादीनि सूक्ष्माणि, बदराद्यपेक्षया ककोत्पवीनि सूक्ष्माणि एवं मरिच- सर्पपातुरीप्रभृतीनि सूक्ष्माणि ज्ञातव्यानि ॥ ३ ॥ १५

अथ स्थौल्यमुच्यते । तदपि द्विप्रकारम्—अन्त्यापेक्षिकभेदात् । तत्र जगदव्यापी महास्त्व- बन्धः अन्त्यस्थूलः । राजिकासर्पपमरिचककोलवदरामलकविल्वकपित्थादीनि अपेक्षास्थूलानि ॥ ४ ॥

अथ संस्थानमुच्यते । तदपि द्विप्रकारम्—इत्यलक्षणातिथ्यलक्षणभेदात् । तत्रेत्यलक्षणं संस्थानं वस्तुलज्जिकोणचतुःकोणदीर्घपरिमण्डलादिकम् । इदं वस्तु इत्यन्मूतं वर्तते इति वस्तुप- शक्यत्वात् अन्तिथ्यलक्षणं संस्थानमुच्यते । तत् मेघपटलादिषु अनेकविधं वेदितव्यम् ॥ ५ ॥ २०

अथ भेदस्वरूपं निरूप्यते । भेदः षट्प्रकारः—उत्करः सूर्णः खण्डः चूर्णिका प्रतरोऽणु- चटनं चेति । दार्वादीनां ऋक्चक्रुडारादिभिः उत्करणं भेदनम् उत्करः । ययगोधूमचणकादीनां सक्तुकणिकादिकरणं चूर्णमुच्यते । घटकरकादीनां भिन्नशर्करादिकरणं खण्डः प्रतिवाद्यते । अतिसूक्ष्मातिस्थूलवर्जितं सूत्रमापराजमापहंसिन्धकादीनां दलनं चूर्णिका कथ्यते । मेघपटला- दीनां विघटनं प्रतर उच्यते । अतिसूक्ष्मलोहविण्डादिषु द्रुघणादिभिः कुटघमानेषु अग्निक्षणनि- २५ र्गमनम् अणुचटनमुच्यते ॥ ६ ॥

अथ तमो निरूप्यते । प्रकाशविपरीतं चक्षुःप्रतिबन्धनिमित्तं तमोऽपि पुनरुत्पन्नः ॥ ७ ॥ प्रकाशावरणकारणभूता छाया द्विप्रकारा । एकत्र वर्णोदिविकृतिपरिणता । कोऽर्थः ? गौरादिषु परिस्थित्य रयामादिभावं गता । द्वितीया छाया 'प्रतिच्छन्दमात्रात्मिका ॥ ८ ॥

१ -नादिनाण-आ०, ६०, ७०, ८० । २ -प्रयोगाद् भवो आ०, ६०, ७० । ३ -सुषोषे- ७० । असुरी कृष्णिका । ४ अपेक्षित्- आ०, ६०, ७० । ५ नयको हरिमन्थकः । ६ प्रति- विभक्त्या । अथवा प्राकृतगोपायाः संस्कृतछन्दरूपेण छाया वा ।

१९८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[५१२५]

रज्ज्वप्रकाशालक्षणः सूर्य्यवर्हिः प्रभृतिनिमित्त आतप उच्यते ॥ १॥

ज्योतिरङ्गणरत्नविधुजातः प्रकाश उद्योत उच्यते ॥ १० ॥

एते शब्दादयो दश भेदा पुद्गलद्रव्यविकारा वेदितव्याः । चकारान् अमिधातवोद-
नादयः पुद्गलपरिणामाः परमागमसिद्धाः संमुखिता ज्ञातव्याः ।

५ अथेदानीं पुद्गलानां प्रकारः निरूप्यते—

अणवः स्कन्धाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविना त्पर्गादिपर्योयणामुत्पत्तिसामर्थ्येन परमागमे अण्वन्ते शक्यन्ते
कार्यलिङ्गं विलोक्य सद्गुणतया प्रतिपाद्यन्ते इति अणवः “सर्वधातुम्यः उः” []
तथा श्लोक्तम्—

१० “अणवः कार्यलिङ्गाः स्युः द्विस्पर्शाः परिमण्डलाः ।

एकवर्णरसा नित्याः स्फुरन्तित्याद्य पर्ययैः ॥” []

ननु येऽतिसूक्ष्मा अणवो वर्तन्ते तेषां क आदिः को मध्यः कश्चान्तः ? सत्यम् ; तेषां
स्व एव आदिः एव एव मध्यः एव एवान्तश्च “आद्यन्तवदेकस्मिन्” [भा० सू० १।१।२१]
इति परिभाषणान् । तथा श्लोक्तम्—

१५ “अत्तादि अत्तमज्ज्ञं अतंसं गेव इंदिए गिज्झं ।

जं दव्वं अविधामी तं परमाणुं विद्याणाहि ॥” [नियमसा० गा० २६]

स्थूलत्वेन ग्रहणनिक्षेपणाद्विज्ञापारं “स्कन्धन्ति गच्छन्ति ये ते स्कन्धा इत्युच्यन्ते ।
कश्चित् वर्तमाना क्रिया उपलक्षणवशान् रुद्धिं प्राप्नोतीति कारणान् ग्रहणनिक्षेपणादि-
व्यापाराणामनुचितत्वेऽपि द्वयणुकादिषु स्कन्धेषु स्कन्धसंज्ञा वर्तते । ननु पुद्गलानामनन्ता

२० भेदा^१ वर्तन्ते अणुस्कन्धभेदतया द्विप्रकारत्वं कथम् ? सत्यम् ; अणव इत्युक्ते अणुजातितया
सर्वेऽपि अणवो गृहीताः, स्कन्धजातितया सर्वेऽपि स्कन्धा गृहीताः । ननु आतावेकवचनं
भवति बहुवचनं कथम् ? सत्यम् ; अणूनां स्कन्धानां च अनेकभेदसंख्यनार्थं बहुवचनं
वर्तते । ताहि “अणुस्कन्धाश्च” इति एकमेव पदं किमिति न कृतम् ? अणवः स्कन्धाश्चेति
भेदाभिधानं किमर्थम् ? सत्यम् ; भेदाभिधानं पूर्वोक्तसूत्रद्वयभेदसम्बन्धनार्थम् । तेनायमर्थः—

२५ अणवः स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः, स्कन्धास्तु शब्दवन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमगच्छायातपो-
द्योतवन्तश्च तथा स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तश्च स्कन्धा भवन्ति । चकारः “परपरं समुचये
वर्तते । तेनायमर्थः—न केवलम् अणव एव पुद्गलाः किन्तु स्कन्धाश्च पुद्गला भवन्ति

१ समुदिता भा०, व०, ज० । २ साध्यन्ते भा०, व०, ज० । ३ प्रतिपाद्यन्ते भा०, व०,

ज० । ४ —तां मध्ये क आ०, व०, ज० । ५ स्कन्दन्ति व० । ६ भेदाः प्रव—आ०, व०,

ज० । ७ परस्परसमु—व० ।

५।२६-२७]

पञ्चमोऽध्यायः

१९५

निश्चयन्यवहारनयद्वयकभारित्यर्थः । निश्चयनयादागव एव पुद्गलः, व्यवहारनयान् स्कन्धा अपि पुद्गल्य भवन्तीत्यर्थः ।

अथ पुद्गलपरिणामः अणुरूपः स्कन्धरूपश्च वर्तते । असावनादिवर्तते आहोस्तिन् सादिरस्ति ? उत्पत्तिदृष्टान्त्वान् सादिरङ्गीक्रियते, तर्हि किमितिमाभित्योत्पद्यन्तेऽणवश्च (णवः) किमितिमाभित्योत्पद्यन्ते स्कन्धाश्चेति प्रश्ने तत्र तावन् स्कन्धानामुत्पत्तिनिमित्त- ५ संसूचनार्थं सूत्रमिदमाहुः—

भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥

भेदश्च सङ्घातश्च भेदसंघातश्च भेदसंघातास्तेभ्यः भेदसंघातेभ्यः, रूपे रूपं प्रविष्टं “संस्थाणामेकदेशः” [पा० सू० १।२।६४] इति वचनान् भेदसङ्घातशब्दलोपः । उत्पद्यन्ते जायन्ते स्कन्धा इत्यर्थः । संघातानां द्वितयनिमित्तवशान् विदारणं भेदः । भिन्नानाम् एकत्र १० भेदापकः संघातः । भेदात् संघातात् तदुभयाच्च स्कन्धा उत्पद्यन्ते इत्यर्थः । अस्यायमर्थः— द्रव्योण्योः भेदापकादेकरीभवान् द्विप्रदेशः स्कन्धः सञ्जायते । द्विप्रदेशस्य स्कन्धस्य एकस्य चाणोर्मैलापकात्त्रिप्रदेशः स्कन्ध उत्पद्यते । त्रयाणां वा भिन्नानामणूनां भेदापकात्त्रिप्रदेशः स्कन्धो जायते । द्विप्रदेशस्य स्कन्धस्य अपरस्य च द्विप्रदेशस्य स्कन्धस्य मेलप्रत्यक्षतुः- १५ प्रदेशः स्कन्धः सञ्जायते । अथवा त्रिप्रदेशस्य स्कन्धस्य एकरय चाणोर्मैलापकात्त्रिप्रदेशः १५ स्कन्धः सञ्जायते । अथवा चतुर्णाम् अणूनां भिन्नानां भेदापकाच्चतुः प्रदेशः स्कन्धः सञ्जायते । त्रिप्रदेशस्य स्कन्धस्य द्विप्रदेशस्य च स्कन्धस्य एकरयमणूनां पञ्चप्रदेशः स्कन्ध उत्पद्यते । चतुःप्रदेशस्य स्कन्धस्य एकस्य चाणोर्मैलापकात् पञ्चप्रदेशः स्कन्धः सञ्जायते । पञ्चानामणूनां वा भिन्नानां भेदापकात् पञ्चप्रदेशः स्कन्धः सञ्जायते । इत्यादिसंख्येयानामणू- २० नामसंख्येयानामणूनाम् अनन्तानाम् अणूनां च भेदापकात् संख्येयप्रदेशः असंख्येयप्रदेशः २० अनन्तप्रदेशः अनन्तानन्तप्रदेशश्च स्कन्ध उत्पद्यते । एतेषामेव स्कन्धानां पूर्वरीत्या भेदात् नाना स्कन्धा उत्पद्यन्ते द्रव्यणुकः स्कन्धो यावत् । यथा भेदात् संघाताच्च स्कन्धोत्पत्तिर्निगदिता तथा भेदसंघाताभ्याम् एकसमथोत्पत्त्याभ्यां द्विप्रदेशादयः स्कन्धाः सम्प्रजायन्ते अन्यस्माद् भेदेन २५ अन्यस्य भेदापकेन तदुभयप्रदेशः स्कन्ध उत्पद्यते इत्यर्थः ।

अथ यदि स्कन्धा एवमुत्पद्यन्ते तर्हि अणुः कथमुत्पद्यते इति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः— २५

भेदादणुः ॥ २७ ॥

अणुरूपद्यते । कस्माद् भेदात् । न संघातात् न च भेदसंघाताभ्यामणुः उत्पद्यते किन्तु भेदान्वाणुरूपद्यते इति नियमार्थमिदं सूत्रम्, “सिद्धे सत्कारम्भो नियमाय” [] इति वचनान् ।

१ -स्य ने- भा०, ब०, ज० । २ संजाय- भा०, ब०, ज०, व० । ३ -सुख- भा०, ब०, ज० । ४ -देवार- भा०, ब०, ज० । ५ “सिद्धे सत्कारम्भो नियमार्थः” -न्यायसं० पृ० २५ ।

“सिद्धे विधिरारम्भ्यमाणो ज्ञानकर्मो भवति” -पा० म० भा० १।१३ ।

२००

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१।२८-३०]

अथ स्कन्धानामुत्पत्तिः संघातात् भवति, “भेदसंघातेभ्यः उत्पद्यन्ते” इत्यत्र भेदग्रहणं निरर्थकम् ; नैवम् ; भेदग्रहणे प्रयोजनमस्ति, तदर्थमेव सूत्रमिदमुच्यते—

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

भेदाच्च संघातश्च भेदसंघातौ ताभ्यां भेदसंघाताभ्याम् । चक्षुषा गृह्यतं चाक्षुषः चक्षुः । प्रोक्तः स्कन्ध इत्यर्थः । अनन्तानन्ताणुमेलापकजातोऽपि कश्चित् स्कन्धः चाक्षुषः चक्षुःप्रोक्तो भवति कश्चित् स्कन्धोऽचाक्षुषो मयति । तयोर्मध्ये योऽचाक्षुषः स चाक्षुषः कथं भवति ? सूक्ष्मपरिणामस्कन्धस्य भेदे सति सौक्ष्म्यस्यऽपरिहारात् एकत्र अचाक्षुषत्वमेव, द्वितीयस्तु अचाक्षुषः स्कन्धः अन्यसङ्घातेन चाक्षुषेण मिलितः सच्च सूक्ष्मपरिणामपरित्यागे सति स्थूलत्वोत्पत्तौ सत्यामचाक्षुषोऽपि चाक्षुषो भवति । तेन ‘भेदसंघातेभ्यः उत्पद्यन्ते’ इत्यत्र १० भेदग्रहणमनर्थकं न भवति । अत्रायं भावः—केवलात् भेदात् सूक्ष्मस्य स्कन्धस्य चाक्षुषत्वं न भवति, किन्तु चाक्षुषेण सह मिलितस्य सूक्ष्मस्य चाक्षुषत्वं भवति ।

अथ धर्माधर्माकाशपुद्गलकालजीवद्रव्याणां निजनिजलक्षणानि विशेषमूतानि विद्वद्दि-
शंषकेणोमाश्रमिना प्रोक्तानि, यणामपि सामान्यलक्षणमव्यापि नोक्तं वर्तते, तत्प्रतिपत्त्यर्थं सूत्रमिदं सूच्यते—

१५

सद् द्रव्यलक्षणम् ॥ २९ ॥

द्रव्याणां लक्षणं द्रव्यलक्षणं द्रव्यस्य वा लक्षणं द्रव्यलक्षणम् । सत् भवति । कोऽर्थः ? यत् सत् विद्यमानं तत् द्रव्यं भवति, यत् सत् नास्ति तत् द्रव्यं न भवति । तत्सत्त्वं सर्वेषामेव यणां द्रव्याणां वर्तत एव ।

अथ सदेव तावत् पूर्वं न ज्ञायते यत् द्रव्याणां लक्षणभूतं सामान्यतया वर्तते, तत्परि-
२० ज्ञानार्थं सूत्रं यत्कुमर्हन्ति भवन्त इति श्रमे सूत्रमिदमाहुः—

उत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तं सत् ॥ ३० ॥

चेतनद्रव्यस्य अचेतनद्रव्यस्य वा निजां जातिममुच्छ्रितः कारणवशान् भाषान्तरप्राप्तिः उत्पादनमुत्पादः, यथा मृत्पिण्डविघटने घटपर्याय उत्पद्यते । पूर्वभावस्य व्ययनं विघटनं विगमनं विनशनं व्यय उच्यते, यथा घटपर्यायोत्पत्तौ सत्यां मृत्पिण्डाकारस्य व्ययो भवति ।
२५ अनविपरिणामिकसंघातेन निश्चयनयेन वस्तु न ज्येति न चोदेति किन्तु ध्रुवति स्थिरीकृत्य-
यते यः स ध्रुवः ताव भावः कर्म वा प्रौढ्यमुच्यते, यथा मृत्पिण्डस्य व्यये घटपर्यायोत्पत्ता-
वपि सृत्तिका मृत्तिकाव्ययं न मुच्छति, एवं पर्यायस्योत्पादे व्यये च जातेऽपि सति वस्तु ध्रुवत्वं न मुच्छति । उत्पादश्च व्ययश्च प्रौढ्यं च उत्पादव्ययप्रौढ्याणि तैर्युक्तमुत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तम् ।
यद् वस्तु उत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तं भवति तत् वस्तु सद् भण्यते । यद् वस्तु उत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तं

१ नैव मे- ता० । २ -मिदमुच्य- आ०, ब०, ज० । ३ -र्थं वस्तु- आ०, ब०, ज० ।

४ -नं विग- ता०, ब० । ५ -व्यमित्युच्य- आ०, ब०, ज० ।

५।३१]

पञ्चमोऽध्यायः

२०१

न भवति तद् वस्तु नास्ति । ननु भेदे सति युक्तशब्दो दृश्यते यथा 'देवदत्तो दण्डेन युक्तो वर्तते' इत्युक्ते देवदत्तो दण्डाद्विज इति ज्ञायते, तथा च सति उत्पादव्ययधौ व्यापामभावो भवति 'द्रव्यस्य वा अभावः; युक्तमुक्तं भयता; उत्पादादीनामभेदेऽपि सति कथञ्चिद्भेदेन येन युक्तशब्दोऽत्र दृष्टः, यथा 'स्तम्भः सारयुक्तः' इत्युक्ते न सर्वथा रतम्मान् सारो भिन्नो वर्तते किन्तु द्रव्योरप्यविनाभावोऽस्ति । तेनायमर्थः—उत्पादव्ययधौ व्ययसहितं सद्गुच्यते : ५
अथवा, 'युजिर् योगे' इति रौधादिको घातुर्न भवति किं तर्हि 'युज् समाधौ' इति दैधादिकोऽयं घातुः । तथा सति उत्पादव्ययधौ व्यययुक्तम् उत्पादव्ययधौ व्ययसमाहितम् उत्पादव्ययधौ व्याप्तम् उत्पादव्ययधौ व्ययमयम् उत्पादव्ययधौ व्ययवत्त्वं यद् वस्तु तत् सद्गुच्यते । तथा चोक्तम्—

“स्थितिजनननिरोधलक्षणं चरमचरं च जगत् प्रतिक्षणम् ।

इति जिन सकललक्ष्मणान्नं वचनमिदं वदतां वरस्य ते ॥”

१०

[बृहत्सूत्र ७ श्लो० ११४]

अस्मिन् सूत्रे उत्पादव्ययधौ व्याप्तिं द्रव्यस्य लक्षणानि उक्तानि । द्रव्यं तु लक्ष्यं प्रोक्तम् । पर्यायार्थिकनयेन उत्पादादीनां परस्परमर्थान्तरभावः, तेनैव च नयेन द्रव्यात् उत्पादादीनामर्थान्तरभावः । द्रव्यार्थिकनयेन तु परस्परं व्यतिरेको नास्ति किन्तु तन्मयत्वं वर्तते । अनया रीत्या लक्षणलक्षणयोर्भावामावौ सिद्धायिति ।

१५

अथ “नित्यावस्थितान्यरूपाणि” [५।४] इति यत्र पूर्वमुक्तं तत्र किं नित्यं तदस्माभिरुच्यते इति प्रश्ने नित्यलक्षणसूत्रेन परं “सूत्रमाहुः—

तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥ ३१ ॥

अयं भावः तस्य भावस्तद्भावः, तद्भावेन अव्ययमभिनानां ध्रुवं तद्भावाव्ययं नित्यमुच्यते । तद्भावः कः ? प्रत्यभिज्ञानहेतुता तद्भावः । प्रत्यभिज्ञानहेतुता का ? 'तदेवेदम्' इति २० विकल्पः प्रत्यभिज्ञानम् । तत्प्रत्यभिज्ञानमकस्मात् भवति निर्देष्टुं न भवति । यो यस्य हेतुः स तद्भावः । येन स्वभावेन वस्तु पूर्वं दृष्टं तेनैव स्वभावेन पुनरपि तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते उपचर्यते सङ्कल्प्यते, यथा “मृत्पिण्डे दृष्टस्य द्रव्यमृत्तिकालक्षणस्य भावः मृत्पिण्डदृष्टरूपेणावस्थानम्—घटाकारकालेऽपि मृत्पिण्डद्रव्यस्यावस्थानम्, घटं दृष्ट्वा तदेवेदमिति—तदेव मृत्पिण्डद्रव्यमिति प्रत्यभिज्ञानेन प्रतीयते । यथा वृद्धं दृष्ट्वा स एवायं शिष्यः योऽस्माभिः २५ पूर्वमेव दृष्टः, अनया रीत्या यदव्ययं तन्मित्रमुच्यते । यदि अत्यन्तं निरोधो भवति विनाशः स्यात्, तदा अमिनघषादुर्भावमात्रमेव स्यात् मूलद्रव्यविलोपो भवति । घटाङ्गीकारे

१ -ति कस्माद् द्रव्यस्य नामा- व० । -ति द्रव्यस्य नामा- ता० । २ परमार्थः- आ०, व०, ज० । ३ -त्या लक्षणयो- आ०, व०, ज०, व० । ४ -नामं परं सूत्रमाहुर्भावन्तः आ०, व०, ज० । ५ -सूत्रमिदमाहुः व० । ६ -ति रमणमिति विक- ता०, आ०, व०, ज० । ७ मृत्पिण्ड- व० ।

२६

२०२

तत्तत्रार्थवृत्तौ

[५।३२]

मृत्पिण्डमृत्तिकाद्रव्यवत् 'लोकव्यवहारोऽपि तदधीनो' पितृपुत्र्यते । तस्मात् कारणान्
तद्भावेन नित्यं निरचीयते । मृत्पिण्डान् घटपर्यायस्तु उपसर्जनीभूतः अप्रधानभूतः, तद्-
भावस्तु प्रधानभूतः तेन नित्यमिति । तन्निश्चयं कथञ्चित् वेदितव्यम्—केन निश्चयप्रकारेण
ज्ञातव्यम्—द्रव्यार्थिकतयेन ज्ञातव्यमित्यर्थः । सर्वथा नित्यत्वे अन्यथाभावाभावाः स्यात् ,
५ तथा सति 'संसार-संसारविनिवृत्तिहेतुभूतप्रक्रियाविरोधो भवति ।

अथ, ननु तदेव नित्यं तदेवानित्यमिति विरुद्धमेतत्—चेन्नित्यमङ्गीक्रियते तर्हि उत्पाद-
व्यवयोरप्रापः स्यात् , एवं सत्यनित्यताया विनाशः स्यात् , चेदं नित्यमङ्गीक्रियते तर्हि स्थिते-
रभावः स्यात्—प्रौढ्याभावो भवेत् , तथा सति नित्यतायाः विघातः स्यात्; युक्तयुक्तं भवता;
अतएव एकवस्तुनि नित्यानित्ययोर्विरोधस्योच्छेदनार्थं स्यादिति निर्दिष्टं सूत्रमुच्यते—

१०

अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३२ ॥

अर्पणमर्पितम्, न अर्पणमनर्पितम्, अर्पितं च अनर्पितं च अर्पितानर्पिते । अर्पिता-
नर्पितान्यां सिद्धिः अर्पितानर्पितसिद्धिः तस्या अर्पितानर्पितसिद्धेः कारणान् नित्यानित्ययोः
कथनं भवति, तत्र नास्ति विरोध इत्यर्थः । अस्यायमर्थः—यस्तु तावदनेकान्तात्मकं वर्तते ।
तस्य वस्तुनः कार्यवशान् यस्य कार्यचित्तप्रभावस्य प्राप्तितमर्पितं प्राधान्यम् उपनीतं विवक्षित-
१५ मिति यावत् , नर्पितं न अप्रपितं न प्राधान्यं नोपनीतं न विवक्षितमनर्पितमुच्यते प्रयोजना-
भावात् , सतोऽपि स्वभावस्याविवक्षितत्वान् । उपसर्जनीभूतमप्रधानभूतम् अनर्पितमुच्यते,
तथा कश्चित् पुमान् पिता इत्युच्यते । स पिता करयन्ति पुत्रस्य विवक्षया पिता भवति । स
एव पिता पुत्र इत्युच्यते, तत्रापि पितुरपि कश्चित् पिता वर्तते, तद्विवक्षया स एव पिता पुत्र
इत्युच्यते । तथा स एव पुत्रत्वेन विवक्षितः पिता धातापि कथ्यते । कस्मात् ? तस्य 'पुत्र-
२० त्वेन पितृत्वेन विवक्षितस्य पुंसोऽन्यः कश्चिद् भ्रता वर्तते, तदपेक्षया स एव पुमान् भ्रतापि
भवति । तथा भ्रातृत्वेन पुत्रत्वेन पितृत्वेन विवक्षितः पुमान् भागिनेय इत्युच्यते तस्य मातु-
लपेक्षया ! इत्यादयः सम्बन्धा एकस्यापि पुरुषस्य जनकत्वजन्यत्वादिकारणाद् बहुयो
भवन्ति, नास्ति तत्र विरोधः, तथा द्रव्यमपि सामान्यविवक्षया अर्पणया नित्यमुच्यते,
विशेषविवक्षया विशेषार्पणया नित्यमपि यस्तु अनित्यमित्युच्यते, अनित्यताकारणसन्दर्शनात्
२५ भूत इत्यादिवात् , तत्रापि नास्ति विरोधः । तौ च सामान्यविशेषौ केनचित्प्रकारेण कथञ्चिद्
भेदा (भेदाभेदा) भ्यां व्यवहारकारणं भवतः । एवम् अर्पितानर्पितसिद्धिवशान्नित्यनित्यत्वे
नीलत्वानीलत्वे एकत्वातेकत्वे भिन्नत्वाभिन्नत्वे अपेक्षितत्वापेक्षितत्वे दैवत्वपौरुषत्वे पु० १-

१ लोकस्थ व्य- आ०, १०, ज०, १० । २-नोऽपि वि- आ०, १०, ज०, १० ।

३-ति संसारविनि- आ०, १०, ज०, १० । ४-तन्नि- आ०, १०, ज०, १० । ५-वेद-
नित्यव्येष्ट- १० । ६ पुत्रत्वेन पितापितृत्वेन १० । पुत्रपितृत्वेन आ०, १०, ज०, १० । ७-न भवति
मा- आ०, १०, ज०, १० ।

५।३२-३४]

पञ्चमोऽध्यायः

२०३

त्वपापत्वे इत्यादयो धर्मा एकस्मिन् पदार्थे योजयितव्याः ।

अथ परमाणूनां परस्परं बन्धनिमित्तसूचनपरं सूत्रमुच्यते—

स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः ॥ ३३ ॥

स्निग्ध इति एव बहिर्भ्यन्तरकारणद्वयवशात् स्नेहपर्यायप्रादुर्भावाधिक्येण सञ्जातः स्निग्ध इत्युच्यते । तथा बहिर्भ्यन्तरकारणद्वयवशात् रूक्षपरिणामप्रादुर्भावान् रूक्षयति परस्पो भवति ५
रूक्षः । रूक्षेण वा रूक्षः । स्निग्धश्च रूक्षश्च स्निग्धरूक्षौ स्निग्धरूक्षयोर्भावः स्निग्धरूक्षत्वं तस्मात् स्निग्धरूक्षत्वात्—चिकणलक्षणपर्यायपरुषलक्षणपर्यायहेतुत्वादित्यर्थः । बन्धो भवति—
संश्लेष उच्यते—द्वयगुणविपरिणामः स्निग्ध उच्यते । द्वयोर्द्वयोः परमाण्वोः स्निग्धरूक्षयोः
अन्योन्यसंश्लेषलक्षणे बन्धे सति द्वयगुणककन्धो भवति । त्रयाणां संश्लेषेण त्रयगुणककन्धो
भवति । इत्यादिरीत्या सहस्रैकैयसक्येयानन्तानन्तप्रदेशरूक्षयो भवतीति वेदितव्यः । तत्र १०
स्नेहगुण एकविकल्पो द्विविकल्पविविकल्पश्चतुर्विकल्प इत्यादिसहस्रैयविकल्पः असहस्रैय-
विकल्पः अतन्तविकल्पः । एवं रूक्षगुणश्च एकद्वित्रिचतुःसहस्रैयसहस्रैयानन्तविकल्पः ।
एवंविधगुणसंयुक्ताः परमाणवो वर्तन्ते । यथा उदकस्नेहान् अजाक्षीरमधिकस्नेहम्, अजाक्षीरात्
अजापृतमधिकस्नेहम्, एवं गोक्षीरघृते अधिकस्नेहे गोक्षीरान्माहिषीक्षीरमधिकस्नेहम्,
गोमृतान्माहिषीघृतमधिकस्नेहम्, माहिषीक्षीरात् क्रमेणिकाक्षीरमधिकस्नेहम्, माहिषीघृतान्मायी- १५
घृतमधिकस्नेहं वर्तते । तथा, यथा पांशुकणिकाभ्यः शर्करोपला अधिकरूक्षाः, तेषांऽपि पाषाण-
वत्त्वादयोऽधिकरूक्षगुणाः, तथा पुरुषलपरमाणवोऽपि अधिकाधिकस्निग्धरूक्षगुणोद्भूतयः
प्रकर्षोपकर्षेणानुमीयन्ते ।

अथ स्निग्धरूक्षत्वगुणहेतुको बन्ध उक्तस्तत्र स्निग्धरूक्षगुणयोर्विशेषो नोक्तः, सामा-
न्यत्वे प्रसक्ते सति अनिष्टगुणमतिवैधार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

२०

न जघन्यगुणानाम् ॥ ३४ ॥

‘स्निग्धरूक्षत्वाद् बन्धः’ इत्यत्र सामान्येन बन्ध उक्तः । ‘न जघन्यगुणानाम्’ इदं
सूत्रानु अनिष्टगुणनिवृत्त्यर्थं वर्तते । अर्यैव सूत्रस्य तावद् व्याख्यानं क्रियते तथाहि—जपनमेव
जघन्यम्, शरीरादवयवेषु किल जघनं निकृष्टोऽवयवः तथाऽन्योऽपि यो निकृष्टः स जघन्य उच्यते ।
‘यदुदग्वादितः’ [का० सू० २।१।११] इत्यनेन सूत्रेण यत् प्रत्यये सति जघन्यशब्दः २५
सिद्धः । ‘केचिन् शास्त्रादित्यात् यं प्रत्ययं मन्यन्ते, यथा शास्त्रायां भवः शास्त्रस्तथा जघने
भवो जघन्यः । गुणशब्दस्तु अनेकार्थः कचिदप्रधानेऽर्थे यथा “गुणप्रधानार्थमिदं हि वाक्यम्”
[बृहत्सं० श्लो० ४५] अप्रधानार्थमित्यर्थः । यथा अस्मिन् राज्ये वयं गुणभूता अप्रधानभूता

१ योजितव्याः अ०, ब०, ज० । एतेषां व्याख्यादृष्ट्या विशेषपरिज्ञानार्थम् आसमीयांसादयो
विलांकीनीयाः । २ -दिकारणनायक- आ०, ब०, ज० । ३ संश्लेषेण व्य०, ब० । ४ द्वयगु- आ०,
ब०, ज० । ५ -गणप्र- ब० । ६ सूत्रमिदमाहुराचार्याः ब० । ७ शक्तिनीयाः ।

५।३६]

पञ्चमोऽध्यायः

२०५

द्वयधिकादिगुणानान्तु ॥ ३६ ॥

तु शब्दः पादपूर्णावधारणविशेषणस्मृद्येषु चतुर्ष्वर्थेषु यद्यपि वर्तते तथाप्यत्र सूत्रे विशेषणार्थे ज्ञातव्यः । किन्तु विशेषणम् ? 'न द्वयन्यगुणानाम्' 'गुणसाम्ये सदृशानाम्' इति सूत्रद्वये यो बन्धप्रतिषेध उक्तस्तं प्रतिषेधाधिकारं प्रतिषिध्य बन्धं विशेषयति—'बन्धो भवति' इति कथयत्ययं तु शब्दः । द्वाभ्यां गुणाभ्याम् अधिकः द्वयधिकः चतुर्गुण इत्यर्थः । द्वयधिक आदिः प्रकारो येषां ते द्वयधिकादयः, द्वयधिकद्वयः द्वयधिकप्रकारा गुणा येषां परमाणूनां ते द्वयधिकादिगुणाः, तेषां द्वयधिकादिगुणानाम् । द्वयधिकतायां त्रिगुणस्य पञ्चगुणेन सह बन्धो भवतीत्यादि सम्प्रत्ययः स्यात्, तेन कारणेन द्वयधिकादिगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानाञ्च बन्धो भवति 'नो इतरंशम् । के च तुल्यजातवः के च अतुल्यजातवः इति न ज्ञायते ? कथयामि—स्निग्धस्य स्निग्धस्तुल्यजातिः, स्निग्धस्य रूक्षोऽतुल्यजातिः, रूक्षस्य रूक्षस्तुल्यजातिः, रूक्षस्य स्निग्धोऽतुल्यजातिरिति । तथाहि—द्विगुणस्निग्धस्य परमाणोरेकगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा बन्धो न भवति, चतुर्गुणस्निग्धेन तु बन्धो भवति । तस्यैव तु द्विगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन बन्धो न भवति, षट्गुणस्निग्धेन सप्तगुणस्निग्धेन अष्टगुणस्निग्धेन सङ्ख्येयगुणस्निग्धेन असङ्ख्येयगुणस्निग्धेन अनन्तगुणस्निग्धेन वा बन्धो न भवति । त्रिगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन तु बन्धो भवति शेषैः पूर्वोत्तरेः बन्धो न भवति । के पूर्वं के चोत्तरे च इति न ज्ञायते ? कथयामि—बन्धसम्बन्धान् यत् पूर्वमुक्तं तत्र भवति । तत् किम् ? द्विगुणस्निग्धस्य परमाणोः एकगुणस्निग्धेन द्विगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा बन्धो न भवति इति पूर्वमुक्तम् । बन्धसम्बन्धान् यत् पश्चादुक्तं तदपि न भवति । तत् किम् ? तस्यैव तु द्विगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन षट्गुणस्निग्धेन सप्तगुणस्निग्धेन अष्टगुणस्निग्धेन सङ्ख्येयगुणस्निग्धेन असङ्ख्येयगुणस्निग्धेन अनन्तगुणस्निग्धेन वा बन्धो न भवति इत्युत्तरवचनम् । चतुर्गुणस्निग्धस्य षट्गुणस्निग्धेन भवति बन्धः, शेषैः पूर्वोत्तरेः न भवति बन्धः । पूर्वोत्तरशब्दार्थपरिज्ञानार्थं पुनरुक्तमिदं व्याख्यानम् । एवं शेषेष्वपि बन्धो योग्यः । शेषेष्वपीति किम् ? रूक्षबन्धप्रकारेष्वपि बन्धो योग्यः । तथाहि—द्विगुणरूक्षस्य एकगुणरूक्षेण द्विगुणरूक्षेण त्रिगुणरूक्षेण न भवति बन्धः । द्विगुणरूक्षस्य चतुर्गुणरूक्षेण तु भवति बन्धः । तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पञ्चगुणरूक्षादिभिर्न भवति बन्धः । त्रिगुणरूक्षादीनां पञ्चगुणाविरूक्षैर्भवति बन्धः द्विगुणाधिकत्वात् । एवं भिन्नजातीयेष्वपि बन्धो योजनीयः—रूक्षैः सह स्निग्धो योजनीय इत्यर्थः । तथा चोक्तं परमाण्वे—

“णिद्वस्स णिद्वेण दुराहिणण लुक्खस्स लुक्खेण दुराहिणण ।

णिद्वस्स लुक्खेण उदेदि बन्धो जहणवज्जे विसमे समे वां ॥”

[गो० जीव० ग्रा० ६१४ (?)] ३०

१ नेतरेयम् आ०, ब०, ज० । २ संख्येयसंख्येयगुणस्निग्धेनानन्त- ब० । ३ -न त्रिगुण-
आ०, ब०, ज० । ४ -पि यो- आ०, ब०, ज० । ५ उद्भूतेयं प्राचीनताया सर्वाथसिद्धादिषु ।

२०६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[५।३७]

अथ किमर्थमधिकगुणविषयो बन्धो निरूपितः समगुणविषयो बन्धो न व्याख्यात इति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते—

बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ च ॥ ३७ ॥

भावान्तरोपादानं पारिणामिकत्वमुच्यते । बन्धे बन्धनिमित्तौ बन्धकार्ये सति पारिण-

- ५ मिकौ यस्मात् कारणात् अधिकौ अधिकगुणौ भवतः तस्मात् कारणादधिकगुणविषयो बन्धो निरूपितः । समगुणविषये तु भेदः स्यात् विपटनं भवति तेन समगुणविषयो बन्धो न भवति । यथा आद्रीं गुडः अधिकमधुररसः स पारिणामिकः, तदुपरि ये रेण्वादयः पतन्ति ते भावान्तरम्, तेषामुपादानं क्लृप्तं गुडः करोति—अन्येषां रेण्वादीनां स्वगुणमुत्पादयति— पारिणामयतीति पारिणामिकः, पारिणामक एव पारिणामिकः । स पारिणामिको गुडो यथा १० अधिकगुणो भवति तथा अन्योऽपि अधिकगुणोऽन्वयेयतः—अल्पगुणस्य पारिणामक इत्युच्यते । अत्रायमर्थः—द्विगुणादिरिन्मध्यस्य चतुर्गुणादिरिन्मध्यः पारिणामिकः, द्विगुणादि-स्तिब्धस्य चतुर्गुणादिरुक्षः पारिणामिकः तथा द्विगुणादिरुक्षस्य चतुर्गुणादिरुक्षः पारिणामिकः तथा द्विगुणादिरुक्षस्य चतुर्गुणादिरिन्मध्यः पारिणामिकः । ततः पूर्वावस्थापरिहरणपूर्वकं तार्त्तिकमवस्थान्तरमाविर्भवति । कोऽर्थः ? एकत्वमुत्पद्यते इत्यर्थः । हतौयमेव तार्त्तिकं १५ सतीयादिकण् स्वार्थे, ह्रस्वस्य दीर्घता । अन्यथा, यदि अधिकगुणः पारिणामिको न भवति तदा श्वेतरेखादितनुवत् संयोगमात्रे सत्यपि सर्वं दृश्यगृहेण तिष्ठति अपारिणामि-कत्वात् । यथा तन्नुवायेन आतन्यमाना बुन्यमानाश्च तन्तवः शुक्लतन्तुसमीपे मिलिता रेखादयोऽपि तन्तवः समानगुणत्वात् परस्परं न मिलन्ति, तथा अधिकं गुणपारिणामिकत्वं विना अल्पीयो गुणं विना च परमाणवो न मिलन्ति । एवमुक्तेन प्रकारेण बन्धे सति २० ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयादीनां कर्मणां त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यादिकः^३ स्थिति-बन्धोऽपि सङ्गच्छते जीवस्य रिन्मधादिगुणेनाधिकत्वात् । अत्र यथा गुडरेणुद्वान्नो दत्तस्तथा जलसक्तत्वादिवृत्तोऽपि ज्ञातव्यः । तत् कथम् ? यथा रूक्षाः सक्तवः जलकणाभ्यु स्तिब्धा द्राव्यां गुणभ्यामधिका भवन्ति ते जलकणाः पारिणामिकस्थानीया रूक्षगुणानां सत्त्वा-पिण्डत्वेन पारिणामिका विलोक्यन्ते, तथा परमाणवोऽपि । तथा चोक्तं तत्त्वार्थश्लोक- २५ वार्तिके—

“बन्धेऽधिकौ गुणौ यस्मादन्येषां पारिणामिकौ ।

दृष्टौ राक्तजलादीनां नान्यथेत्यत्र युक्तवाक् ॥” [तः श्लो० ५।३७]

अथ द्रव्यलक्षणमुत्पादक्यधौव्ययुक्तं सदिति पूर्वमेवोक्तमिदानीं तु पुनरपि अपरेण सूत्रेण द्रव्यलक्षणं लक्षयन्त्याचार्योः—

१ भावयमेतन्नास्ति ता० । २ वाक्यमेतन्नास्ति अ०, ब०, ज० । ३ -कस्थि- अ०, ब०, ज० ।

५१३८]

पञ्चमोऽध्यायः

२०७

गुणपर्ययवद्ब्रह्मम् ॥ ३८ ॥

गुण्यते विशिष्यते पृथक् क्रियते द्रव्यं द्रव्यात् यैस्ते गुणाः । गुणैर्विना द्रव्याणां सङ्करव्यतिकरः स्यात् । कोऽर्थः ? सङ्करस्य व्यामिश्रतायाः व्यतिकरः-प्रपट्टकः स्याद्-मवेदित्यर्थः । स्वभावविभावपर्यायरूपतया परि-समन्तात्^१ परिगच्छन्ति परिप्राप्तुवन्ति ये ते पर्यायाः । “दिहिलिहिलिषिष्वसिव्यच्यतीणश्याताश्च ।” [का० सू० ४।२।५८]^५ इत्यनेन णप्रत्ययः । अत्र तु पर्ययशब्दोऽस्ति तत्र पर्ययणं पर्ययः स्वभावविभावपर्यायरूपतया परिप्राप्तिरित्यर्थः । “स्वरष्टुष्टमिप्रहामल्” [का० सू० ४।५।४१] । गुणाश्च पर्ययाश्च गुणपर्ययाः, गुणपर्ययाः विहाते यस्य तत् गुणपर्ययवत् । द्रवति गच्छति प्राप्नोति, द्रोष्यति गमिष्यति प्राप्स्यति, अदुद्रुवन् अगमन्^२ प्राप्तावान् (वत्) तौस्तान् पर्यायान् इति ब्रह्मम् । “स्वराद्यः” [का० सू० ४।२।१०] इति साधुः । कश्चित् भेदापेक्षया नित्य-^३ यो ग्रापेक्षया वस्तुमन्तव्यः । ये गुणाः, के पर्यया इति चेत् ? उच्यते-अन्वयिनो गुणाः । व्यतिरेकिणः कादाचित्काः पर्ययाः, तदपेक्षया संसर्गे मन्तुः तैरुभयैरपि युक्तं द्रव्यमुच्यते । तदुक्तम्—

“द्रव्यविधानं हि गुणाः द्रव्यविकारोऽत्र पर्ययो भणितः ।

तैरेन्दुनं द्रव्यं नित्यं स्यादपुनरित्यदिति” ॥” []^४ १५

तदप्युक्तमास्त—

“अनाद्यनिधने द्रव्ये स्वपर्यायाः प्रतिक्षणम् ।

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति जलकल्लोलवज्जले ॥” []

गुणेन द्रव्यं विशिष्यते यथा धर्मस्य गुणो गतिः, अधर्मस्य स्थितिरित्यादि । अद्यमाने गुणे द्रव्यसङ्करप्रसङ्गः तथाहि—चेतनादिभिर्गुणैः जीवोऽचेतन-दिपुद्गलेभ्यो विशिष्यते ।^{२०} रूपादिभिर्गुणैः पुद्गलादयश्च जीवाद् विशिष्यन्ते । तस्मात् कारणात् ज्ञानात् रूपादिभ्यश्च गुणोभ्योऽविरोधे सति सङ्करो व्यामिश्रता स्यात् । तेन सामान्यपेक्षया—सर्वजीवापेक्षया जीवस्य ज्ञानादयोऽन्वयिनो गुणाः । जीवगुणाः—जीवमया इत्यर्थः । पुद्गलादीनां तु रूपादयोऽन्वयिनो गुणाः । तेषां गुणानां विकाराः विशेषत्वेन भिन्नमानाः पर्याया उच्यन्ते । यथा जीवस्य ज्ञानगुणस्य पर्यायो षट्ज्ञानं षट्ज्ञानम् अगमःस्त्वमकुम्भज्ञानं कोपो मदः “रूपं^{२५} गन्धः तीक्ष्णो मन्दः इत्यादयो जीवस्य ज्ञानगुणस्य विकाराः पर्याया वेदितव्याः । तेभ्यो

१ परिप्राप्तुवन्ति परिगच्छन्ति ये का०, ब०, ज० । २ प्राप्तं वा ता- ता० । ३ -रतुल का०, ब०, ज० । ४ तुलना—“उक्तञ्च—गुण इति द्रव्यविहाणं द्रव्यविकारो य पञ्चको भणितः । तेषि अणुणं द्रव्यं वस्तुदपसिद्धं हृदे जिह्वं ॥” —सू० वि० १।३७ । ५ ‘रूपं गन्धस्तीक्ष्णो मन्दः’ इत्यादयः पुद्गलद्रव्यस्य स्वागन्धादिरगुणानां पर्यायाः ज्ञातव्याः, न तु ज्ञानगुणस्य ।

२०८

सर्वार्थवृत्तौ

[५१३८]

द्रव्येभ्यः कथञ्चित् अन्यत्वप्राप्तुवन् वटज्ञानादिसमुदायः पर्यायो व्यवहारनयापेक्षया द्रव्य-
मुच्यते । यदि हि सर्वधेकान्तेन वटज्ञानादिसमुदायोऽपि अनर्थान्तरभूत एवोच्यते द्रव्यमेव
कथ्यते तदा सर्वाभावो भवेत् समुदाये विघटिते द्रव्यमपि विघटते यस्मान् ।

अथ कालद्रव्यमुच्यते—

१

कालश्च ॥ ३९ ॥

कलयतीति कालः । चकारः परस्परसमुच्चये । तेनायमर्थः—न केवलं धर्माधर्मा-
काशपुद्गल जीवश्च द्रव्याणि भवन्ति किन्तु कालश्च द्रव्यं भवति द्रव्यलक्षणोपेतत्वात् । द्रव्यस्य
लक्षणं द्विप्रकारमुक्तम्—“उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सत्” ‘गुणपर्ययवत् द्रव्यम्’ इति च ।
एतदुभयमपि लक्षणं कालस्य वर्तने, तेन कालोऽपि द्रव्यव्यपदेशभाक् सति । कालस्य तावत्
१८ धौव्यं स्वप्रत्ययं वर्तते स्वभावव्ययस्यात्मात् । व्ययोऽपरादौ तु कालस्य परप्रत्ययौ वर्तते ।

न केवलं व्ययोऽपरादौ कालस्य परप्रत्ययौ वर्तते अगुरुलघुगुणवृद्धिहान्यपेक्षया स्वप्रत्ययौ च
वर्तते । तथा कालस्य गुणा अपि वर्तन्ते । ते द्विप्रकाराः—साधारणा असाधारणाश्च । तत्र
साधारणा गुणाः—अचेतनत्वम् अमूर्तत्वं सूक्ष्मत्वम् अगुरुलघुत्वञ्चेत्यादि । असाधारणा
गुणः कालस्य वर्तनेहेतुत्वम् । कालस्य पर्यायानु व्ययोदयस्वरूपा वेदितव्याः । एवं द्विविधल-

१५ क्षणोपेतः काल आकाशादिवत् द्रव्यव्यपदेशभाक् सिद्धः । कालस्यास्तित्वलक्षणं वर्तना,
धर्मादीनां गत्यादिवत् । तत्तु कालः पृथक् किमिदुच्यते; “अजीवकाया धर्माधर्माकाशकाल-
पुद्गलाः” [५१] इत्येवं सूत्रं विधीयताम् ? इत्याह सत्यम् ; यद्येवं सूत्रं क्रियते तदा कायव्य-
प्रसङ्गः कालस्य स्यात् । स तु कायप्रसङ्गः सिद्धान्ते न वर्तते, मुख्यतया उपचारेण च कालस्य
प्रदेशप्रचयकल्पनाया अभवान् । धर्माधर्माकाशैकजीवानां चेतनानां प्रदेशप्रचयौ मुख्यतयः कः

२० “असङ्ख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानाम्, आकाशस्थानन्ताः” [तः सू० ५८, ९]
इति वचनात् । एकप्रदेशस्याप्यणोः पूर्वोत्तरमाघप्रश्नापन्नयेन व्यवहारनयेन उपचारकल्पनेन
प्रदेशप्रचय उपचरितः । “सङ्ख्येयासङ्ख्येयाश्च पुद्गलानाम्” [तः सू० ५१, १०]
इति वचन(नात्)त्रिविधप्रदेशप्रचयकल्पनं तत्पूर्वोत्तरभावात् । “भूतपूर्वकस्तदुपचारः”
[न्या० सं० न्या० ८ पृ० ९] इति परिभाषणात् ‘आविनि भूतवदुपचारः’ इति परियुक्तत्वाच्च

२५ एकस्याप्यणोः सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तप्रचयः सङ्गच्छते “अनेहसस्तु मुख्यतया उपचारेण
प्रदेशप्रचयकल्पना न वरीवर्तते, तेन “दिष्टस्य अकायवत् । तथा धर्माधर्माकाशानां निष्क्रियत्वं
प्रतिपादितम्, जीवपुद्गलानां तु सक्रियत्वमुक्तम्, तथाविधसूत्रे सति कालस्यापि सक्रियत्वं
प्राप्नोति, तत्र पठते “अजीवकाया धर्माधर्मैकालाकाशपुद्गलाः” चेदेवं निर्दिश्यते तदा “आ-
काशादेकद्रव्याणि” [५६] इति वचनात् कालस्यैकद्रव्यत्वं प्राप्नोति, न च तथा “तस्मान्

१ द्रव्यमेव कथ्यते आ०, ४०, ४० । २ वर्तते आ०, ४०, ४० । ३ प्रचयकल्पना-

प्र० । -प्रचयनकल्पना- आ०, ४०, ४० । ४ -कस्तदुप- आ०, ४०, ४०, ४० । ५ कालस्य ।

६ -लाञ्छनेदेवं ज० । ७ एवम्- आ०, ४०, ४० ।

५१४०]

पञ्चमोऽध्यायः

२०५

कारणात् कालदेशः पृथक् विधीयते । यंशनेकद्रव्यत्वं कालस्य भवद्भिः विधीयते तत् किंप्रमाणमनेकद्रव्यत्वं कालस्य ? उच्यते—लोकाकाशास्य यावन्तोऽसङ्ख्येयप्रदेशा वर्तन्ते त्रायन्तः कालाणवोऽपि सन्ति । ते तु कालाणवो निष्क्रिया वर्तन्ते एकैकस्मिन् वियत्प्रदेशे एकैकद्रव्या सर्वं लोकं व्याप्य ते कालाणवः स्थिता वर्तन्ते, पृथक्कृत्या रूपाशिवत् । तथा चोक्तं नेमिचन्द्र-सिद्धान्तदेवेन भगवता—

“लोकागासपदेसे एकवेक्के जे द्विपा हु एक्केक्का ।

रषणाणं रासीविव ते कालाणू असंखदब्बाणि ॥” १ [गो० अम० गा० ५८८]

ते तु कालाणवोऽमूर्तौ इति पक्षव्याः रूपादिगुणाभावात् ।

अथ वर्तनालक्षणस्य वरेण्यकालस्य प्रमाणं भणितं भवद्भिः, परिणामादिलक्षणस्य व्यवहारदिक्षस्य प्रमाणं कियत् वर्तते इति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः—

सोऽनन्तसमयः ॥ ४० ॥

व्यवहारलक्षणः कालोऽनन्तसमयो वर्तते । अनन्ताः समया यस्येति सोऽनन्तसमयः, यद्यपि वर्तमानव्यवहारकालापेक्षया कालस्यैकः समयो वर्तते तथापि अतीतापेक्षया भविष्यदपेक्षया च अनन्ताः समयाः कालस्य वर्तन्ते । अथवा, एकोऽपि कालाणुर्मुख्यमूर्तः अनन्तसमय इत्युपचर्यते अनन्तपर्यायवर्तनाहेतुत्वात् । पर्वविधे व्याख्यानं तु वरेण्यस्यैव कालस्य १५ प्रमाणपरिक्षाभनार्थमिदं सूत्रमुच्यते । समयस्यावत् परमनिरुद्धः कालांशः उच्यते । परमनिरुद्ध इति कोऽर्थः ? सुदृष्ट्या अविभागमेदेन भेदितः परमाणुवत् भेत्तुं न शक्यते इत्यर्थः । अत्र तु समयराशेन समयसमूहविशेषः आधत्तिकोद्धवासाविलक्षणो ज्ञातव्यः । उच्यते—

“आवलि असंखसमया संखिआबलिदि होइ उत्तासो ।

सत्तास्तासो थोवो सत्तयोवो लवो भणिओ । १ ॥

२०

अद्वितीसद्वलवा णाली दोणालिया सुहुत्तं तु ।

समउणं तं भिन्नं अंतमुहुत्तं अणेपविह ॥” [जं० प० १३५, ६]

इत्याधिकोऽहोरात्र-पक्ष-मास-श्रुतु-अथन-संवत्सर-गुण-पत्योपस-सागरोपमादिकः कालः समयोऽत्र गण्यते ।

अथ गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति यदुक्तं तत्र न ज्ञायते के गुणा वर्तन्ते ? ‘उच्यन्ताम्’ २५ इति प्रश्ने योगमिमं चक्षुः—

१ एतेक-आ०, ब०, ज० । २ उद्धृतेषु स० सि० ५३९ । ३ आवलि असंख्यसमया संख्यातावलिभिः भवति उच्यताः । सतीन्द्रासाः स्तोकः सप्तस्तोकाः लवो भणितः । अष्टविंशदधलवाः नाली द्वेनालिके सुहुत्तं तु । समयोनं तद् भिन्नं अन्तर्मुहुत्तमनेकविधम् ॥

२७

२१०

तत्त्वार्थवृत्ती

[५।४१-४२]

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥

द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः । गुणेभ्यो निष्क्रान्ता निर्गता निर्गुणाः । एवं विशेषणद्वयविशिष्टा ये ते गुणा भवन्ति । निर्गुणा इति विशेषणं द्रव्यगुणकययुक्तादिस्क्रान्धनिवेधार्थम्, तेन स्कन्धाश्रया गुणा गुणा नोच्यन्ते । यस्मात् ? कारणभूतपरमाणुद्रव्याश्रयत्वात् ।

५ । तस्मात् कारणात् निर्गुणा इति विशेषणात् स्कन्धगुणाः गुणा न भवन्ति पर्यायाश्रयत्वात् । तत्तु धदादिपर्यायाश्रिताः संस्थानादयो ये गुणा वर्तन्ते तेषां द्रव्याश्रया निर्गुणाश्च वर्तन्ते, तेषामपि संस्थानादीनां गुणत्वमास्कन्दति द्रव्याश्रयत्वात्, यतो घटपटादयोऽपि द्रव्याणीहोच्यन्ते । साध्याणि भवतां; ये नित्यं द्रव्यमाश्रित्य वर्तन्ते त एव गुणा भवन्ति न तु पर्यायाश्रया गुणा भवन्ति, पर्यायाश्रिता गुणाः कादाचित्काः कदाचित् भवाः वर्तन्ते इति ।

१० । अथ अनेकवारान् यः परिणामशब्दः श्रुतस्तस्यार्थो न ह्रायते, स वस्तुमवतारयितुं योग्य इति प्रश्ने अध्यायस्य समाप्तौ सूत्रमिदमुच्यते—तद्भावः परिणामः । अथवा अन्यकार्यसूचनार्थं तद्भावः परिणाम इति सूत्रमुच्यते । किं तदन्यत् कार्यम् ? केचित् वदन्ति गुणा द्रव्यादर्थान्तरभूताः, तत्किमार्हतामभीष्टम् ? नामीष्टम् । यद्यपि व्यपदेशादिभेदेऽनुना द्रव्यात् कथञ्चित् भिन्नाः वर्तन्ते—अर्थान्तरभूताः सन्ति गुणाः, तथापि द्रव्याव्यवहारेकाद् १५ द्रव्यमयत्वाद् द्रव्यपरिणामाच्च अर्थान्तरभूता गुणा न भवन्ति । एवं चेत् कः कः परिणामः स एवोक्तमिति प्रश्ने परिणामपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

तेषां धर्मादीनां द्रव्याणां धेन स्वरूपेण भवनं भावः तद्भावः । तद्भावः कोऽर्थः ? तेषां धर्मादीनां द्रव्याणां तत्त्वं स्वरूपं परिणाम इत्युच्यते । स परिणामः अनादिः सादिश्च २० भवति । गत्युपपन्नहृदिर्धर्मोदीनाम् अनादिः परिणामः । स अनाविपरिणामः सामान्यापेक्षया भवति । स एव सामान्यः परिणामः विशेषापेक्षया पर्यायरूपः सादिश्च भवति । तेनायमर्थः—गुणाश्च पर्यायाश्च द्रव्याणां परिणाम इति सिद्धः ॥ ५२ ॥

इति सूरिजीश्रुतसागरविरचितायां तात्पर्यसंज्ञायां तत्त्वार्थवृत्ती पञ्चमः पादः समाप्तः ।

१ -यः तद्भावेति को- ४० । -यः को- ४१०, ४०, ४० । २. इत्यनन्तरगणपदविशेषादिना-
दितप्रमोदपीयूषमनपावनमतिप्रभाकररत्नराजमहिसागरयतिराजराजितार्थमसमर्थेन तर्कव्याकरणचन्द्रो-
ऽलङ्कारसाहित्यादिशास्त्रनिशितमतिना यतिना श्रीमद्देवेन्द्रकीर्तिप्रहारकप्रशिक्षेण शिक्षेण च सकृद-
विद्वज्जनविरचितवरणसेवस्य श्रीविद्यानन्दिदेवस्य सत्कृतिमध्यामतदुगरेण श्रुतसागरेण सूरिणा विरचि-
तायां श्लोकवार्तिकराजवार्तिककर्तार्यसिद्धिन्यायनुमुद्रचन्द्रादयमपेयकमलमार्तण्डप्रचण्डापरसहस्रीप्रमुख-
प्रत्यसम्भर्गमैर्मरावलोकितबुद्धिविरजितायां तत्त्वार्थटीकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५॥ ४१, ४० ।

षष्ठोऽध्यायः

अथ अक्षीवपदार्थव्याख्यानन्तरम् आस्रवपदार्थव्याख्यानार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

चीयते कायः । उच्यते वाक् । मन्यते मनः । क्रियते यत्तत्कर्म । योजनं योगः ।

कायाच्च वाक् च मनश्च कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनःकर्म-शरीर-
घचनमानसानां यत्कर्म क्रिया स योग इत्युच्यते आत्मनः प्रदेशचलनं योगः । योगो ५
निमित्तमेदान् त्रिप्रकारो भवति । ते के त्रयः प्रकाराः ? कायनिमित्तात् आत्मनः
काययोगः । वाङ्निमित्तादात्मनो वाग्योगः । मनोनिमित्तादात्मनो मनोयोगः । तत्र
काययोगो वीर्यान्तरायक्षयोपशमे सति औदारिक्-औदारिक्मिश्र-वैक्रियिक-वैक्रियिकमिश्र-
हारकाहारकमिश्र-कर्मणलक्षणसप्तप्रकारशरीरवर्णणानां मध्ये अन्यतमवर्णणालम्ब्यतापेक्षम्
आत्मप्रदेशचलनं परिस्पन्दनं परिस्फुरणं काययोग उच्यते । शरीरतामकर्मोदयो- १०
त्पादितवाग्वर्णणालम्बने सति वीर्यान्तरायक्षयोपशमे सति मतिहानावरणक्षयोपशमे सति
अधरादिभुतहानावरणक्षयोपशमे सति अभ्यन्तरवचनलब्धिसामीप्ये च सति घचनपरिणाम-
भिमुख्य जीवस्य प्रदेशानां परिस्पन्दनं चलनं परिस्फुरणं कथनयोग उच्यते । सत्यासत्योप-
यानुभयभेदात् स चतुर्विधो भवति । अभ्यन्तरवीर्यान्तरायमानसावरणक्षयोपशमस्वरूपम-
नोलब्धिर्नैकत्र्ये सति बाह्यकारणमनोयर्माणालम्बने च सति चित्तपरिणामसमुत्पत्त्य १५
जीवस्य प्रदेशानां परिस्पन्दनं परिचलनं परिस्फुरणं मनोयोग इति मन्यते । सत्यासत्योपयानु-
भयभेदात् सोऽपि चतुःप्रकारः । कायादिचैतन्यद्वारेण आत्मनश्चलनं योग इत्यर्थः ।
सयोगकेवलिनस्तु वीर्यान्तरायादिक्षये^१ सति त्रिप्रकारवर्णणालम्बनापेक्षम् आत्मप्रदेश-
परिस्पन्दनं परिचलनं परिस्फुरणं योगो वेदितव्यः । सयोगकेवलिनो^२ योगोऽचिन्तनीयः ।
तथा चामाणि समन्तभद्रत्वाभिना—

२०

“कायवाक्यमनसां प्रवृत्तयो नामवंस्तव मुनेश्चिकीर्षया ।

नासमीक्ष्य भवतः प्रवृत्तयो धीर तावकमचिन्त्यमीहितम् ॥ १ ॥”

[बृहत्स० १ लो० ७४]

अभ्युपगतो योगस्तावत् त्रिविधः । प्रतिज्ञात आस्रव उच्यतामिति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः—

स आस्रवः ॥ २ ॥

२५

स पूर्वोक्तत्रिविधोऽपि योग आस्रवः कथ्यते । आस्रवति आगच्छति आत्मप्रदेश-
समीपस्थोऽपि पुद्गलपरमाणुसमूहः कर्मेत्वेन परिणमतीत्यास्रवः । अत्र आस्रवशब्दस्य सकारो

१ -क्षया आ- आ०, ज०, व० । २ -दिक्छणद्वारेण आ०, ज०, व० । ३ -येऽपि
सति ता० । ४ -वेद्याया आ- आ०, व०, व० । ५ -नान्ज्यो- ता० ।

२१२

तत्त्वधेवृत्तौ

[६३]

एन्यो ज्ञातव्यः^१, न तात्त्व्यः । “पुस्तु दुद्रुञ्जगमृसृपु गतौ” [] इति सूशोकसु-
धातोः प्रयोगान् । यथा^२ सरोवरजलवाहकं सरोवरद्वारं जलाशयणहेतुत्वात् प्रणालिका आस्रव
व्यत्ये, तथा योगप्रणालिकया जीवस्य कर्म समास्रवतीति त्रिविधोऽपि योग आस्रव इति
व्यपदिश्यते । दण्डकपाटप्रतरलोकपूरणलक्षणे^३ यो योगो वर्तते स योगोऽनास्रवरूपो-
५ ऽप्यस्ति^४ मिश्रः । यथा आर्द्रमंशुकं समन्ताद् मरुदानीतं रजःसमूहं गृह्णाति, तथा
कषायजलेनाद्भौ जीवः त्रिविधयोगादानीतं कर्म सर्वप्रदेशैरुपादत्ते । अथवा, अन्योऽप्यस्ति
दृष्टान्तः । यथा तमलोहपिण्डः एवसि निक्षिप्तः समन्ताद्धारि गृह्णाति, तथा कषायसन्तापना
त्रिविधयोगानीतं कर्म परिगृह्णाति “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकृपाद्ययोगा बन्ध-
हेतवः” [त० सू० ८११] इति य उक्त आस्रवः स सर्वोऽपि त्रिविधयोगोऽन्तर्मवतीति
१० वेदितव्यम् ।

अयं कर्म द्विप्रकारम्—पुण्यं पापञ्च । तस्य कर्मण आस्रवणहेतुर्योगः । सं किम्
अविशेषेणास्रवणहेतुर्यथाऽस्ति कश्चिद्विशेष इति प्रश्ने सति आस्रवस्य विशेषसूचनायं
सूत्रमिदमाहुः—

शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य ॥ ३ ॥

१५ शोभते शुभः । पुनात्यात्मानमिति पुण्यम्, पूयते पवित्रीक्रियते^१ आत्माऽनेनेति वा
पुण्यम्, सद्देशशुभायुर्नमोगोत्रलक्षणम्, तस्य पुण्यस्य । न शोभते अशुभः । पात्यवति
रक्षति आत्मानं कल्याणादिति पापम्, असद्देशशुभायुरशुभनामाशुभगोत्रलक्षणम्, तस्य
पापस्य । शुभो योगः पुण्यस्य आस्रवहेतुः, अशुभो योगः पापस्यास्रवहेतुरिति विशेषः । तत्र
प्राणिरक्षणाचौर्यकृच्छ्रचौर्यादिः शुभः काययोगः । सत्यहितमितमृदभाषणादिः^२ शुभो वाग्-
२० योगः । अहंदादिभक्तित्वपोहचिःभुताविनयादिश्च शुभो मनोयोगश्चेति । विशुद्धपरिणाम-
जनितास्रयः शुभयोगाः । तथा प्राणातिपाताऽदत्तावानमैधुनादिकः अशुभः घ्नययोगः ।
असत्याहितामितकर्कशकर्णशूलप्रायभाषणादिः अशुभो वाग्योगः । कथंचिन्तनेभ्यामिसूया-
दिकः अशुभो मनोयोगः । एते त्रयोऽप्यशुभयोगाः अशुभसङ्कल्लिष्टपरिणामजनिता भवन्ति—
पापकर्मोपाजनहेतुभूतार्तैश्वर्यानपरिणामैरुत्पादिता भवन्तीत्यर्थः । शुभो योगः शुभफलकर्म-
२५ पुद्गलहेतुः । अशुभो योगः अशुभफलकर्मपुद्गलहेतुर्भवति । शुभपरिणामनिवृत्तो निष्पन्नो
योगः शुभः कथ्यते । अशुभपरिणामनिवृत्तो निष्पन्नो योगः अशुभः कथ्यते, न तु शुभाशुभ-
कर्महेतुमात्रत्वेन शुभाशुभौ योगौ वर्तते । तथा सति सबोगकेष्विन्नोऽपि शुभाशुभकर्मप्रसङ्गः
स्यात्, न च तथा । ननु शुभयोगोऽपि ज्ञानावरणादिवन्धहेतुर्वर्तते । यथा केनचिदुक्तम्—

१ -व्यः पु- आ०, व०, ज० । २ -या सरोवरद्वा- आ०, व०, ज० । ३ -णो योगो व-
आ०, व०, ज० । ४ -स्ति तत्र आ०, व०, ज० । ५ -योगी- हा० । ६ -मास्रवे- आ०,
व०, ज० । ७ -तेऽने- आ०, व०, ज० । ८ शुभया- हा० । ९ -मश्र- आ०, व०, ज० ।
१० -शुभया- आ०, व०, ज० । ११ -शुभयो- आ०, व०, ज० ।

६१८]

पष्ठोऽध्यायः

२१३

‘मो विद्वन्, त्वमुपापितो धर्तसे तेन त्वं पठनं मा कुरु विश्रम्यताम्’ इति, तेन हितेऽप्युक्तेऽपि ज्ञानावरणमिदं प्रयोक्तुर्भवति, तेन एक एवाशुभयोगोऽङ्गीक्रियताम्, शुभयोग एव नास्ति; सत्यम्; स यदा हितेन परिणामेन पठन्तं ‘विश्रमयति तदा तस्य चेतस्येवेमभिप्रायो वर्तते— ‘यदि इदानीमयं ‘विश्राम्यति तदाऽग्रे अस्य बहुतरं तपःश्रुतादिकं मविच्छति’ इत्यभिप्रायेण तपःश्रुतादिकं वारयन्नपि अशुभास्त्रभागं न स्यात् विशुद्धिभाक्परिणामहेतुत्वादिति । तदुक्तम्— ५

“विशुद्धिसङ्कलेशाङ्गं चेत् स्वपरस्य सुसासुखम् ।

पुण्यपापास्रवो शुक्लो न वैद् व्यर्थस्तवार्हतः ॥१॥” [आत्मबो० श्लो० ५५]

अयेवानी एयोर्जीवयोः ययोः कर्मणोः आस्रवो भवति दावात्मनौ ते कर्मणी च कश्यते—

सकषायकपाययोः साम्प्रयागिकेयौपथयोः ॥ ४ ॥

१०

कपिशिषजपक्षपपक्षपरिपक्षूपक्षहिंसार्थोः । कपति हिनस्त्यात्मानं दुर्गतिं प्रापयतीति कपायः । अथवा, कपायो न्यमोधत्वग्विभीतकहरीतकादिकः यत्रे मक्षिष्ठा-
दिरागलेषहेतुर्यथा तथा क्रोधमानमायालोभलक्षणः कपायः कपाय इव आत्मनः कर्म-
श्लेषहेतुः । सह कपायेण वर्तते य आत्मा मिथ्यादृष्ट्यादिः स सकषाय इत्युच्यते । पूर्वोक्त-
लक्षणः कपायो न विद्यते यस्य उपशान्तकपायादेः सोऽकषाय इत्युच्यते । सकषायरच १५
अकषायश्च सकषायकषायौ तयोः सकषायकषाययोः पक्षौद्विवचनमत्र । सं सम्यक् पर उत्कृष्टः
अथो गतिः पर्यटनं प्राणिनां यत्र भवति स सम्परायः संसार इत्यर्थः, सम्परायः प्रयोजनं
यस्य कर्मणः तत् कर्म साम्प्रयागिकम्, संसारपर्यटनकारकं कर्म साम्प्रयागिकमित्युच्यते ।
ईर गतौ कल्पते च । ईरणम् ईर्षी । “ऋर्षीव्यञ्जनान्ताद् एषण्” [का० सू० ४।१।३५]
ईर्येति कोऽर्थः ? योगो गतिः योगप्रवृत्तिः कपवाङ्मनोव्यापारः कषायवाङ्मनोवर्णनाधत्स्वी २०
आत्मप्रदेशपरिस्त्वो जीवप्रदेशचलनम् ईर्येति भण्यते । तद्द्वारकं कर्म ईर्योपयमुच्यते ।
तदेव कषायादिकं द्वारमास्त्रवमार्गं यस्य कर्मणः तत्तद्द्वारकम् । साम्प्रयागिकश्च ईर्योपयश्च
साम्प्रयागिकेयौपथे तयोः साम्प्रयागिकेयौपथयोः । अत्रापि पक्षौद्विवचनम् । अस्यायमर्थः सकषा-
यस्य मिथ्यादृष्टेर्जीवस्य साम्प्रयागिकस्य संसारपरिभ्रमणकारणस्य कर्मणः आस्रवो भवति ।
अकषायस्य उपशान्तकषायादिकस्यात्मनः ईर्योपथस्य संसारेऽपरिभ्रमणहेतोः कर्मण आस्रवो २५
भवति । ईर्योपथकर्मोत्पन्नः संसारपरिभ्रमणकारणं कथम् ? अकषायस्य उपशान्तकषायादे-
र्योगवशादुपात्तस्य कर्मणः कषायाभावाद् बन्धाभावे सति शुष्ककुड्यपतितलोष्टवद् अनन्तर-
समये निवर्तमानस्य ईर्योपथस्यास्रवः बन्धकारणं न भवति यस्मात् । सकषायस्य तु आत्मनो
मिथ्यादृष्ट्यादेर्योगवशादानीतस्य स्थित्यनुभागबन्धकारणस्य साम्प्रयागिकस्य कर्मणः आस्रवो
भयकारणं भवति यस्मात् । अत्र सकषायस्य साम्प्रयागिकस्यास्रवो भवति । अकषायस्य ३०
ईर्योपथस्य आस्रवो भवतीति यथाक्रमं वेदितव्यम् ।

१ विज्ञाय- आ०, ब०, ज० । २ विश्रम्य- ता० । ३ -कषयकषा- आ०, ब०, ज० ।

अथ सकषायस्य आस्रवस्य मेवपरिहापनार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

इन्द्रियकषयापात्रतक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥५॥

- इन्द्रियाणि च कषयाश्च अप्रतानि च क्रियाश्च इन्द्रियकषयाव्रतक्रियाः । पञ्च च चत्वारश्च पञ्च च पञ्चविंशतिश्च पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतयः ता सङ्ख्या यासाम् अनुक्रमेण
- १ इन्द्रियकषयाव्रतक्रियाणां ताः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः । अस्याथमर्थः—स्पर्शनरसन-
घ्राणचक्षुरश्रोत्राणि निजनिजविषयव्यापृतानि पूर्वोक्तानि इन्द्रियाणि पञ्च । क्रोधमानमाया-
लोभलक्ष्णोपलक्षिता वक्ष्यमाणस्वरूपाः कषयाश्चत्वारः । हिंसानुतस्तेयामरूपपरिग्रहेऽथोऽविरति-
लक्ष्णोपलक्षितानि वक्ष्यमाणानि अप्रतानि पञ्च । साम्प्रतं व्यावर्ण्यमानाः पञ्चविंशतिक्रियाः ।
एते चत्वारो राशयः पूर्वस्य साम्प्रतयिकास्रवस्य भेदाः प्रकराः भवन्ति ।
- १० तत्र पञ्चविंशतिक्रियास्वरूपं निरूप्यते—जैत्यगुरुवचनेनार्चनविस्वरूपा सम्प्रदर्शन-
पद्धिनी अन्यक्रियाभ्यो विशिष्टा सम्प्रवृत्तक्रिया । १ । परदेयतास्तुतिरूपा मिथ्यात्वप्रवृत्ति-
कारणभूता मिथ्यात्वक्रिया । २ । गमनागमनादिषु मनोवाक्ययोः परप्रयोजकत्वं प्रयोगक्रिया । ३ ।
संयतस्य खतः अविरतयामिदुस्य प्रयत्नेनोपकरणमिदग्रहणं वा समादानक्रिया । ४ ।
ईयौषधकर्महेतुका ईयौषधक्रिया । ५ । क्रोधाविष्टस्य दुष्टत्वं प्रादोषिकी क्रिया । ६ । प्रदुष्टस्य
१५ सतः कायाभ्युद्यमः कायिकी क्रिया । ७ । हिंसोपकरणग्रहणात् आधिकारिणीकी क्रिया । ८ ।
दुःखोत्पत्तौ परितस्मिपरयशत्वं पारितापिकी क्रिया । ९ । दशप्राणविशेषोपकरणं प्राणातिपाति-
की क्रिया । १० । रागाद्रीकृतस्य प्रमादवतः हृत्पुष्पविलोकनार्मिनिवेशो दर्शनक्रिया । ११ ।
प्रमादरतत्रस्य कर्मनीयकामिनोस्पर्शनानुबन्धः स्पर्शनक्रिया । १२ । अपूर्वहिंसादिप्रत्ययविधानं
प्रतीतिजननं प्रत्यायिकी क्रिया । १३ । स्त्रीपुरुषपरयाद्यागमनप्रदेशं मलमूत्रासुरसर्जनं समन्तानु-
२० पतनक्रिया । १४ । अप्रतिरोक्षिताऽनिरोक्षितप्रदेशे शरीरादिनिक्षेपणमनाभोगक्रिया । १५ । कर्म-
करादिकरणीयायाः क्रियायाः स्वयमेव करणं स्वकरक्रिया । १६ । पापप्रवृत्तौ परानुमतदानं
निसर्गक्रिया । १७ । परविहितगुणप्रापप्रकाशनं विदारणक्रिया । १८ । पारित्रिमोहोदयात् जिनो-
क्तावश्यकदिविधानासमर्थस्य अन्यथाकथनम् आज्ञाव्यापादनक्रिया । १९ । शठत्वेन अलसत्वेन
च जिनसूत्रोपदिष्टविधिविधानेऽनादरः अनाकाङ्क्षा क्रिया । २० । प्राणिच्छेदनभेदनहिंसनादि-
२५ कर्मरत्नं प्राणिच्छेदनादौ परेण विधीयमाने वा प्रमादनं प्रारम्भक्रिया । २१ । परिग्रहणा-
मविनाशे प्रयत्नः पारिमहिकी क्रिया । २२ । ज्ञानदर्शनचारित्र्यवस्तु तद्वस्तु पुरुषेषु च
मायावचनं वज्रनाकरणं मायाक्रिया । २३ । मिथ्यामतोक्तक्रियाविधानविधानतत्परस्य
साधुत्वं पिदयासीति मिथ्यामतदहनं मिथ्यादर्शनक्रिया । २४ । संयमघातकर्मविपाक-
पारतन्त्र्याभिर्भुञ्चौ अवर्तनम् अप्रत्याख्यानक्रिया । २५ । एताः पञ्चविंशतिक्रिया ज्ञातव्याः ।
३० इन्द्रियाणि कषया अप्रतानि च त्रयो राशयः कारणभूताः, पञ्चविंशतिस्तु क्रियाः फलरूपाः
प्रवर्तन्त इति इन्द्रियादिभ्यः क्रियाणां भेदो वेदितव्यः । साम्प्रतयिकास्रव उक्तः ।

६१६-७]

पञ्चोऽध्यायः

२१५

अथ योगत्रयं सर्वसाधारणम्, तदास्त्रवक्त्रफलतुल्यमवनं तु विशेषवद् वर्तते जीवपरिणामानन्तरिकत्वात् । स तु फलश्रुत्यनलक्षणो विशेषः तत्सङ्क्षेपसूचनायै सूत्रमिदमुच्यते—

तीव्रमन्दज्ञाताज्ञानभावाधिकरणवीर्यविशेषैश्चस्तविशेषः ॥ ६ ॥

यहिरन्तःकारणोदीरणवशात् तीव्रतो स्थूलो भवति उद्रेकं प्राप्नोति उत्कटो भवति यः परिणामः स तीव्र इत्युच्यते । मन्दते अल्पो भवति अनुत्कटः सञ्जायते यः परिणामः स मन्द उच्यते । 'हृनिष्यामि एतं पुमांसमिति ज्ञात्वा प्रवर्तनं ज्ञातमित्युच्यते । सदेन प्रयादेन वा अज्ञात्वा हनतादौ प्रवर्तनम् अज्ञातमिति मण्यते । अधिक्रियन्ते अर्धाः यस्मिन्निति अधिकरणं ब्रूयमित्यर्थः । ब्रूयस्य पुरुषादेर्मिलशक्तिविशेषो वीर्यमुच्यते । भावशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्ध्यते, तेनायमर्थः—तीव्रभावश्च मन्दभावश्च ज्ञातभावश्च अज्ञातभावश्च अधिकरणञ्च वीर्यञ्च तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्याणि, तेषां विशेषा भेदाः तीव्रमन्द- १० ज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषाः, तेभ्यस्तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यः । तस्य आस्त्रवस्य विशेषः तद्विशेषः । कोधरागद्वेषादिश्लिष्टाणिरस्योगदेशकालादस्त्रवहिरन्तःकारणवशात् इन्द्रियकषायप्रतक्रियाणां बुद्धिदात्मनि तीव्रो भावो भवति तस्य तीव्र आस्त्रवः स्यात्, इन्द्रियकषायप्रतक्रियाणां कुत्रचिदात्मनि मन्दो भावो भवति निर्वहः परिणामः स्यात् तस्य मन्द आस्त्रवो भवति । इन्द्रियकषायप्रतक्रियाप्रवर्तने कस्यचिदात्मनः 'ज्ञातत्वं भवति तस्य १५ महान् आस्त्रवः स्यात् । इन्द्रियादीनामज्ञातभावे प्रवृत्तौ सत्याम् अल्पास्त्रवः स्यात् । तथा अधिकरणविशेषेऽपि सति आस्त्रवस्य विशेषो भवति, यथा वेश्यादीनामलिङ्गने अल्पास्त्रवः स्यात् राजपत्नीलिङ्गिनीप्रभृत्यालिङ्गने महान् आस्त्रवो भवति । वीर्यविशेषे च 'वक्त्रवक्त्र-नाराचसंहननमण्डितपुरुषद्वेषोकादिव्यापारे महानास्त्रवो भवति, अपरसंहननसंयुक्तपुरुषाप-कर्मकरणे अल्पास्त्रवो भवति, अल्पादल्पलो भवति, तत्रापि वीर्यविशेषान्तर्भावान् । एवं २० क्षेत्रकालादावपि आस्त्रवविशेषो वेदितव्यः । गृहवक्त्रवक्त्रभेदेऽल्पास्त्रवः स्यात्, देवभवत-वक्त्रवक्त्रभेदे महानास्त्रवः स्यात्, तस्मादपि तीर्थमार्गे महानास्त्रवः स्यात्, तीर्थमार्गादपि तीर्थे महानास्त्रवो भवेत् । एवं कालादौ, देववन्दनाकाले परकालात् महानास्त्रवः स्यात् । एवं पुस्तकादि-ब्रह्मादौ आस्त्रवभेदो यन्तव्यः । तस्य भेदा अनन्ता इति कारणभेदान् कार्यभेद इति ।

अथ अधिकरणं यदुक्तं तत्स्वरूपं न ज्ञायते, तत् कीदृशमिति प्रश्ने सूत्रमिदं २५ वभणुताचार्याः—

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

अधिक्रियन्तेऽर्धा अस्मिन्नित्यधिकरणं ब्रूयमुच्यते । यद्ब्रूयमाश्रित्य आस्त्रव वस्तुवते

१ हृनिष्यामि तं आ०, व०, ज० । २ -किया प्रवर्तनं- आ०, व०, ज० । ३ शतव्य-
म- आ०, व०, ज० । ४ -ये सति आ०, व०, ज० । ५ मिश्रणी । ६ -नेन प- आ०, व०,
ज० । ७ वक्त्रवक्त्र- आ०, व०, ज० । ८ -पातरामा- आ०, व०, ज० । ९ महानास्त्रवो तः ।
१० महानास्त्रवो आ०, व०, ज० ।

२१६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[६।८]

तद्द्रव्यमधिकरणमुच्यते । सर्वेऽपि शुभाशुभलक्षण आसन्नं यद्यप्यात्मनो भवति जीवस्य सञ्जायते तथापि य आसन्नो मुख्यभूतेन जीवेन उत्पद्यते तस्यैवैवञ्च जीवोऽधिकरणं जीव-
द्रव्यमाश्रयो भवति । यस्तु आसन्नोऽजीवद्रव्यमाश्रित्य जीवायोत्पद्यते तस्य आसन्नवशाधिकरण-
माश्रयोऽजीवद्रव्यमुच्यते । जीवाश्च अजीवाश्च जीवाजीवाः, तेषां लक्षणं पूर्वमेवोक्तम् “जीवा-
जीवासम्बन्धसंवरनिर्जरा मोक्षास्तत्त्वम्” [त० सू० १।४] इत्यादिकारे । यदि जीवा-
जीवलक्षणं पूर्वमेवोक्तं तेनैवाधिकरणं जीवाजीवा उच्यन्ते किं पुनः जीवाजीवग्रहणेन ?
साधूक्तं भवता; अधिकरणविशेषज्ञापनार्थम् पुनर्जीवाजीवग्रहणम्-अधिकरणविशेषस्तु ज्ञाप-
नीय एव तेन पुनर्जीवाजीवग्रहणं कृतम् । कोऽसावधिकरणविशेषः ? हिंसाद्युपकरणभावः ।
भवतु नास्ति जीवश्चाजीवश्च जीवाजीवौ एवं द्विवचने ^१अश्वेषमाप्ते बहुवचनं किमर्थं
१० कृतम् ? युक्तमुक्तं भवता, द्विवचने प्राप्ते यद् बहुवचनेन निर्दिश्यते तेन जीवाजीवयो-
र्द्रव्ययोरेव सन्ति पर्यायस्तेऽभ्यासव्यवस्थाधिकरणं ^२भवन्ति तेन बहुवचनं युक्तमेव ।

अथ जीवाधिकरण/ऽजीवाधिकरणयोर्मध्ये जीवाधिकरणभेदपरिज्ञापनार्थं योगो-
पयमुच्यते—

आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रि-

१५

क्लिन्निरचतुश्चैकशः ॥ ८ ॥

आद्यौ भवं आद्यम् । संरम्भश्च समारम्भाश्च आरम्भश्च संरम्भसमारम्भारम्भा योगाश्च
ते कृतकारितानुमताश्च योगकृतकारितानुमताः, योगकृतकारितानुमतारश्च कषायविशेषारश्च योग-
कृतकारितानुमतकषायविशेषाः, संरम्भसमारम्भारम्भा योगकृतकारितानुमतकषायविशेषैरुपल-
ब्धिताः संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषस्तैस्तथोक्तेः । त्रिः त्रीन् बारान् ,
२० पुनश्च त्रिः त्रीन् बारान् , पुनश्च विः त्रीन् बारान् , चतुश्चतुरो बारान् , एकशः एकैकं प्रति
संरम्भं समारम्भम् आरम्भं प्रति गणनं भवति । तेषामेव संरम्भादीनामेव चतुर्मिः कषायैश्च
गणनं भवति । आद्यं जीवाधिकरणम् आसन्नोत्पादकं भवति । अस्यायमर्थः—प्रमादवतो जीवस्य
प्राणव्यपरोपणादिषु प्रयत्नावेशः संरम्भं ^३उच्यते । प्राणव्यपरोपणादीनाम् उपकरणाभ्या-
सकरणं समारम्भः कथ्यते । प्राणव्यपरोपणादीनां प्रथमारम्भ एव आरम्भ उच्यते । कषय-
२५ बाह्यनोलक्षणस्त्रिविधो योगः । कृतः स्वतन्त्रेण विहितः । कारितः परप्रयोजकत्वम् । अनु-
मतः केनचित् क्रियमाणे प्राणव्यपरोपणाद्यौ अनुमोदनम् । कषयाः क्रोधमानमायातोमाः । अर्धो-
ऽर्धान्तराद् विहित्यते यः स विशेषः । स विशेषैशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते—संरम्भविशेषः
समारम्भविशेषः आरम्भविशेष इत्यादि । त्रयः संरम्भसमारम्भारम्भाः । त्रयो योगाः । त्रयः

१ उत्तरय- सा०, भा०, ब० । २ -स्याधि- आ०, ब०, ज० । ३ न्यायप्राप्ते । ४ -योरे
भा०, ब०, ज० । ५ भवति सा०, य०, ज० । ६ कथ्यते भा०, ब०, ज० । ७ -यः प्र- भा०,
ब०, ज० ।

६।९]

षष्ठोऽध्यायः

२१७

कृतकारितानुमताः । चत्वारः कषायाः । एतेषां गणनाया अभ्यावृत्तिः पुनःपुनर्गणना^१ सुचमत्य-
येन सूच्यते । एकमेकं प्रत्येकशः इति वीप्सावचनम् । एकैकं प्रति ज्यादीन् प्रापयेदित्यर्थः ।
तथाहि—क्रोधकृतकायसंरम्भः, मानकृतकायसंरम्भः, मायाकृतकायसंरम्भः लोभकृतकाय-
संरम्भः, क्रोधकारितकायसंरम्भः, मानकारितकायसंरम्भः, मायाकारितकायसंरम्भः, लोभ-
कारितकायसंरम्भः, क्रोधानुमतकायसंरम्भः, मानानुमतकायसंरम्भः, मायानुमतकायसंरम्भः ५
लोमानुमतकायसंरम्भ इति द्वादशप्रकारः कायसंरम्भो भवति । एवं बाक्येणो द्वादशप्रकारः
क्रोधकृतवाक्संरम्भः, मानकृतवाक्संरम्भः, मायाकृतवाक्संरम्भः, लोभकृतवाक्संरम्भः,
क्रोधकारितवाक्संरम्भः, मानकारितवाक्संरम्भः, मायाकारितवाक्संरम्भः लोभकारितवाक्सं-
रम्भः, क्रोधानुमतवाक्संरम्भः, मानानुमतवाक्संरम्भः, मायानुमतवाक्संरम्भः, लोमानु-
मतवाक्संरम्भ इति द्वादशप्रकारो वाक्संरम्भः । क्रोवकृतमनःसंरम्भः, मानकृतमनःसंरम्भः, १०
मायाकृतमनःसंरम्भः, लोभकृतमनःसंरम्भः, क्रोधकारितमनःसंरम्भः, मानकारितमनःसं-
रम्भः, मायाकारितमनःसंरम्भः, लोभकारितमनःसंरम्भः, क्रोधानुमतमनःसंरम्भः, मानानु-
मतमनःसंरम्भः, मायानुमतमनःसंरम्भः, लोमानुमतमनःसंरम्भः इति द्वादशप्रकारो मनः-
संरम्भः । एवं षट्त्रिंशत्प्रकारः संरम्भः, तथा षट्त्रिंशत्प्रकारः समारम्भः, तथा षट्त्रिंशत्-
प्रकार आरम्भः एवमष्टोत्तरशतप्रकारः जीवाधिकरणास्रवो भवति । चकारः किमर्थम् ? १५
अनन्तानुबन्धनप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्ज्ञकलक्षणायभेदकृतान्तर्भेदसमुच्चयार्थः ।

अथाऽजीवाधिकरणभेदपरिज्ञानार्थं सूत्रं सूचयन्ति—

निर्वर्तनानिश्चेषसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्विध्विभेदाः परम् ॥ ९ ॥

निर्वर्तते निष्पाद्यते निर्वर्तना निष्पादना । निक्षिप्यते स्थाप्यते यः स निक्षेपः
स्थापनम् । संयुज्यते सिद्ध्यति संयोगः । निःसृज्यते प्रवर्तते निसर्गः प्रवर्तनम् । निर्वर्तना २०
च निक्षेपश्च संयोगश्च निसर्गश्च निर्वर्तनानिश्चेषसंयोगनिसर्गाः । द्वौ च चत्वारश्च द्वौ च
त्रयश्च द्विचतुर्विधः, ते भेदाः येषां निर्वर्तनानिश्चेषसंयोगनिसर्गाणां ते द्विचतुर्विध्विभेदाः ।
पिपतिं पूरयति परभागमिति परम् । अस्यात्रनर्थः—निर्वर्तना द्विभेदा द्विप्रकारा । निक्षेप-
श्चतुर्भेदः चतुःप्रकारः । संयोगो द्विभेदो द्विप्रकारः । निसर्गश्चिभेदः त्रिप्रकारः । एते चत्वारो
भेदाः परम् अजीवाधिकरणं भवन्ति । ननु पूर्वसूत्रे आद्यमित्युक्ते जीवाधिकरणं लब्धम्, २५
अजीवाधिकरणन्तु अवशिष्टं स्वयमेव लभ्यते, तेन 'निर्वर्तनानिश्चेषसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्वि-
ध्विभेदाः' इत्येवं सूत्रं क्रियताम् किमनर्थकेन परशब्दप्रदणवे ? इत्याह—तस्यमुक्तं भवताः
परमित्युक्ते संरम्भादिभ्यो निर्वर्तनादिकचतुष्टयं परमन्यन् भिन्नम् इत्यर्थः, अन्यथा जीवाधि-
करणाधिकात् निर्वर्तनादयस्त्वत्वारोऽपि जीवपरिणामा भवन्तीति भ्रान्तिरुत्पद्यते, तदर्थं

१ -णनं तु-भा० । २ -न्याचार्याःभा०, ब०, ज० । ३ -करणं ननु भा०, ब०, ज० ।

२८

२१८

तत्त्वार्थवृत्तो

[६।१०

परमिति पृथीतम् । तत्र निर्वर्तनाधिकरणं द्विभेदं युक्तं तत्किम् ? मूलगुणनिर्वर्तनाधि-
करणम्, उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणं चेति निर्वर्तना द्विभेदः । तत्र मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणं
पञ्चभेदम्-शरीरं वाक् मनः प्राणाः अपानाश्चेति । उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणं काष्ठपाषाणपुस्तक-
चित्रकर्मदिनिष्पादनं जीवरूपादिनिष्पादनं लेखनश्चेत्यनेकविधम् । निष्पेपरचतुर्भेदः-अप-
५ त्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरणं दुरप्रतिरिक्तनिक्षेपाधिकरणं सहसानिष्ठेपाधिकरणम् अनामोगनि-
क्षेपाधिकरणं चेति । अनामोग इति कोऽर्थः ? पुनरनालोकितरूपतया उपकरणादि स्थापनम्
अनामोग इत्युच्यते । संयोगो द्विभेदः-अन्नपानसंयोगाधिकरणम् उपकरणसंयोगाधिकरणं
चेति । निसर्गनिष्ठभेदः-कायनिसर्गाधिकरणं बाह्यनिसर्गाधिकरणं मनोनिसर्गाधिकरणं चेति ।
एतच्चतुष्टयम् अजीवमाश्रित्य आत्मन आश्रय उच्यते तेनाऽजीवाधिकरणमुच्यते ।

१० अथ सामान्यतया कर्माश्रय भेद उक्तः, अधुना सर्वकर्मणां विशेषेणाश्रया उच्यन्ते ।
तत्र ज्ञानावरणदर्शनावरणकर्मणोराश्रयभेदपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमाहुराचार्याः—

तत्प्रदोषनिहवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥१०॥

सम्यग्ज्ञानस्य सम्यग्दर्शनस्य च सम्यग्ज्ञानसम्यग्दर्शनयुक्तस्य पुरुषस्य वा त्रयाणां मध्ये
अन्यतमस्य केनचित्पुरुषेण प्रशंसा विहिता, तां प्रशंसामाकर्ण्य अन्यः कोऽपि पुमान् वैशुन्य-
१५ दूषितः स्वयमपि ज्ञानदर्शनयोस्तद्युक्तपुरुषस्य वा प्रशंसां न करोति श्लाघनं न व्याहरति *कृत्यनं
नोच्चारयते तदन्तःपरैरुन्यम् अन्तर्दुष्टत्वं प्रदोष उच्यते । यत् किमपि *कारणं मनसि धृत्या
विद्यमानेऽपि ज्ञानादौ एतद्दं न वेद्मि एतत्पुस्तकादिकमस्तत्सारं न वर्तते इत्यादि ज्ञानस्य
यदपलपनं विद्यमानेऽपि नास्तिकधनं निहव उच्यते । आत्मसदभ्यस्तमपि ज्ञानं दातुं योग्यमपि
दानयोग्यायापि पुंसे केनापि हेतुना यत्र दीयते तन्मात्सर्यमुच्यते । विद्यमानस्य प्रवन्देन प्रवर्त-
२० मानस्य मत्स्यादिज्ञानस्य विच्छेदविधानम् अन्तराय उच्यते । कायेन वचनेन च सतो ज्ञानस्य
विनयप्रकाशनगुणकीर्तनादेरकरणमासादनमुच्यते । युक्तमपि ज्ञानं वर्तते तस्य युक्तस्य ज्ञानस्य
अयुक्तमिदमज्ञानमिति दूषणप्रदानम् उपघात उच्यते, सम्यग्ज्ञानविनाशाभिप्राय इत्यर्थः । ननु
आसादनमेव उपघातः कथ्यते, पुनरुपघातमहणं व्यर्थमिदम् ; युक्तमुक्तं भवता ; विद्यमानस्य
ज्ञानस्य यद्विनयप्रकाशनगुणकीर्तनादेरकरणं तदासादनम्, उपघातस्तु ज्ञानस्य अज्ञानकथनं
२५ ज्ञाननाशाभिप्रायो वर्तते, कथमनयोर्महान् भेदो नास्ति ? प्रदोषश्च निहवश्च मात्सर्यश्च
अन्तरायश्च आसादनश्च उपघातश्च प्रदोषनिहवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाताः । तयोः ज्ञान-
दर्शनयोः । एते पदं पदार्थाः ज्ञानदर्शनावरणयोः ज्ञानावरणदर्शनावरणयोराश्रया भवन्ति
आश्रयकारणं भवन्ति । ज्ञानं च दर्शनं च ज्ञानदर्शने साकारनिराकाररूपे । अत्र विशेषज्ञापनं
ज्ञानम्, सत्ताबलोकनमात्रं दर्शनम्, तयोरावरणे ज्ञानदर्शनावरणे तयोः ज्ञानदर्शनावरणयोः ।

१ -स्थापितयना- अ०, ३०, ज० । २ कथनं नो- अ०, ३०, ज० । ३ वरणं अ०,
३०, ज० । ४ -स्य अप- अ० ३०, ज० ।

६।११]

षष्ठोऽध्यायः

२१९

ननु तच्छब्देन ज्ञानदर्शने कथं लभ्यते पूर्वं ज्ञानदर्शनयोरनिर्देशात् ? सत्यम्
 “श्रौतानुमितयोः श्रौतसम्बन्धो विधिवर्लवान्” [] इति परिभाषा-
 सूत्रस्य तच्छब्देन ज्ञानं दर्शनं च लभ्यते । ज्ञानदर्शनावरणयोरिति सूत्रे शब्दश्रवणात्
 तेन पूर्वसूत्रोक्तनिर्वर्तनादिकं न शङ्कनीयम् । केनचित्तुक्तम् ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रवाः के
 इति प्रश्ने उत्तरं दीयते तत्प्रदोषादय इति ज्ञानदर्शनयोः प्रदोषादय इति । एते प्रदोषादयः ज्ञाने ५
 कृता अपि दर्शनावरणस्यापि कारणं भवन्ति एकहेतुसाध्यस्य कार्यस्य अनेकस्य कार्यस्य
 दर्शनान् । अपवा ये ज्ञानविषयाः प्रदोषादयः ते ज्ञानावरणस्य कारणं ये तु दर्शनविषयाः
 प्रदोषादयस्ते तु दर्शनावरणहेतवो ज्ञातव्याः । तथा ज्ञानावरणस्य कारणम् आचार्ये शत्रुत्वम्,
 उपाध्यायेः प्रत्यग्बलत्वम्, अकालं अध्ययनम्, अरुचिपूर्वकं पठनम्, पठतोऽप्यालस्यम्,
 अनादरेण व्याख्यानश्रवणम्, प्रथमानुयोगे पाठ्यमाने अपरानुयोगवाचनम्, तीर्थोपरोध १०
 इत्यर्थः, बहुभूतेषु गर्वविधानम्, निम्नोपदेशश्च, बहुश्रुतापमाननम्, स्वपक्षपरिहरणं परपक्ष-
 परिग्रहः—नदेतदुद्घर्षं तार्किकदर्शनार्थम् स्यातिपूजास्त्रमार्थम्, असम्बद्धः प्रलयः, उत्सुक्तादः,
 कपटेन ज्ञानमहणम्, शास्त्राविक्रयः, प्राणातिपातादयश्च ज्ञानावरणस्य आस्रवाः । तथा
 दर्शनावरणस्य आस्रवाः देवगुर्वीर्दिशनमात्सर्यम्, दर्शनान्तरायः, चक्षुरुत्पादनम्, इन्द्रिया-
 भिमितित्वम्, निजदृष्टेर्गौरवम्, दीर्घनिद्रादिकम्, निद्रा, आलस्यम्, नास्तिकत्वप्रतिग्रहः, १५
 सम्यादृष्टेः सन्दूषणम्, कुशात्मप्रशंसनम्, यतिवर्जानुगुप्तादिकम्, प्राणातिपातादयश्च
 दर्शनावरणस्य आस्रवाः ।

अथ वेदनीयं कर्म द्विविधं वर्तते सद्देश्यमसद्देश्यं च । सद्देश्यं सुखकरम्, असद्देश्यं
 दुःखकरम् । तत्र असद्देश्यस्य कारणानि सूचयत्तुत्रयिदमाहुः—

दुःखशो कृतापाकन्दनवधपरिदेवनाः पाहमपरो भयस्यान्य-

२०

सद्देश्यस्य ॥ ११ ॥

दुःखयतीति दुःखं वेदनालक्षणः परिणामः, शोचनं शोकः चेतनाचेतनेष्वकारक्यस्तु-
 सम्बन्धविनाशे वैकल्यं दीनत्वमित्यर्थः, तापनं तापः निन्दाकारणात् मानभङ्गविधानाच्च
 कर्कशवचनादेशसञ्जातः आविलान्तःकरणस्य कलुषितचित्तस्य तीव्रानुशयोऽतिशयेन पञ्चात्तापः
 वेद इत्यर्थः । आत्रन्धले आकन्दनं परितापसञ्जातवाग्यपतनबहुलविलापादिभिर्व्यक्तं प्रकटम् २५
 अङ्गविकारादिभिर्युक्तं क्रन्दनमित्यर्थः । हननं वधः ।

“पंच वि इंदियपाणा मनवचक्राएण तिणिण हलपाणा ।

आणप्याणप्याणा आउगपाषेण होंति ‘दस पाणा ॥ १ ॥’ [बोधपा० ५३] इति

१ “सुतानुमितयोः श्रौता विधिवर्लवान्”— म्यावस० ५० ६९ । परिमाणेभु० परि० ११३ ।

२ व्याख प्रत्य- आ०, ब०, ज० । ३ प्राणिनिपा- आ०, ब०, ज० । ४ अविला- आ०, ब०, ज० ।

५ बहुविकारा- आ०, ब०, ज० । ६ दह पा- आ०, ब०, ज० ।

२२०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[६।११]

गाथोक्तलक्षणदशप्राप्त्यवियोगकरणमित्यर्थः । परिदेव्यते परिदेवनं सङ्कलेशपरिणामविहिताव-
लम्बनं स्वपरोपकारोक्तलक्षणमित्यर्थः । अनुकम्पाभूयिष्ठं रोदनमित्यर्थः । दुःखं च शोकश्च तापरचा-
कन्दनं च वधश्च परिदेवनं च दुःखशोकापाकन्दनवधपरिदेवतानि । आत्मा च परश्च
उभयश्च आत्मपरोभयास्तेषु तिष्ठन्तीति आत्मपरोभयस्थानि । एतानि पट् कर्माणि कोपाशा-
५ वेशवशात् आत्मस्थानि परस्थानि उभयस्थानि च असद्वेगस्य दुःखरूपस्य कर्मणः आत्मव-
निमित्तानि भवन्तीति वेदितव्यम् । ननु शोकादयः पञ्चापि दुःखमेव, तेन 'दुःखमात्मपरो-
भयस्थमसद्वेगस्य' इति सूत्रं कियतां किं शोकादिप्रहणेन ? इत्याह—साधूक्तं मयता; यद्यपि
शोकादयो दुःखमेव वर्तन्ते, तथापि कतिपयविशेषकवनेन दुःखजतेरनुविधानं विधीयते
अनुकरणमुच्यते इत्यर्थः । यथा गौरित्वमिहिते अनिहते विद्येते सति गोविशेषकधनार्थं
१० स्वष्टमुण्डशुक्लकृष्णाद्युपादानं विधीयते तथा दुःखविषयाश्च विशेषा असंख्येयलोक-
भेदसम्भवा अपि कतिपया अत्र निर्दिश्यन्ते तद्विवेकप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ।

अत्र किञ्चिद् विधीयते चर्चनम्—चेद् दुःखादीन्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेगस्यकारणानि
वर्तन्ते तर्हि आहर्तः केशोत्पादनम् उपवासादिप्रदानम् आतापनयोगोपदेशनं सर्वमित्यादिक्मा-
चरणं दुःखकारणमेवास्थीयते प्रतिज्ञायते भवद्भिः तर्हि आत्मपरोभयान् प्रति किमित्यु-
१५ दिरयते ? साधूक्तं मयता; अन्तरङ्गक्रोधावेशपूर्वकाणि दुःखशोकादीनि असद्वेगस्यकारणानि
भवन्ति, क्रोधाद्यावेशसामावात्र भवन्ति विशेषोक्तत्वात् । यथा करिचद्वैद्यः परमैकरूपाचित्तस्य
मायामिथ्यादिनिदानशाल्यरहितस्य संयमिनो मुनेरुपरि गण्डं पिटकं विरफोटं^१ शस्त्रेण
पाटयति तच्छस्त्रपातनं यद्यपि दुःखहेतुरपि वर्तते तथापि भिषग्वरस्य शस्त्रनिमित्तमात्रादेव
कोपाद्यावेशं विना पापबन्धो न भवति, तथा संसारसम्बन्धिमहादुःखाद्भोतस्य मुनेः
२० दुःखनिवृत्त्युपायं प्रति साधनचित्तस्य शास्त्रोक्ते कर्मणि प्रवर्तमानस्य सङ्कलेशपरिणामरहित-
त्वात् केशोत्पादनोपवासादिदानदुःखकारणोपदेशोऽपि^२ पापबन्धो न भवति । तथा चोक्तम्^३—

“न दुःखं न सुखं यद्वदेतुर्दृष्टश्चिकित्सते ।

चिकित्सायां तु युक्तस्य स्याद् दुःखमथवा सुखम् ॥ १ ॥

न दुःखं न सुखं तद्वदेतुर्मोक्षस्य साधने ।

२५ मोक्षोपाये तु युक्तस्य स्याद् दुःखमथवा सुखम् ॥ २ ॥” []

एतस्य श्लोकद्वयस्य व्याख्यानम्—यथा चिकित्सिते रोगचिकित्साकरणे हेतुः शस्त्रादिकः
स स्वयं दुःखं न भवति सुखं च न भवति कस्मादचेतनत्वादित्यर्थः, चिकित्सायां तु प्रतीकारे
प्रवृत्तस्य वैद्यस्य दुःखम् अथवा सुखं स्यादेव । कथम् ? यदि वैद्यः क्रोधादिना शस्त्रेण

१ -कारका- भा०, ब०, ज० । २ विविधप्रिययसू च अ- भा०, ब०, ज० । ३ -ऊवात्

य- भा०, द०, ज० । ४ -कृष्णानिचित्तस्य भा०, ब०, ज० । ५ -टकं भा०, ब०, ज० ।

६ -देहोपि भा०, ब०, ज० । ७ उद्धृतौ इमौ स० सि० ६।११ ।

६।१२]

पद्मोऽध्यायः

२२१

विस्फोटं पाठयति तदा [५] धर्मकर्मोपार्जनाद् भिषजो दुःखं भवति, यदा तु 'कारुण्यं कृत्वा तद्ग्राधिनिनाशार्थं मुनेः सुखजननार्थं विस्फोटं पाठयति तदा क्रोधादिभावाद् धर्मकर्मोपार्जनाद् वैराग्यं सुखमेव भवति । दृष्टान्तरलोको गतः । इदानीं दाष्टान्तरलोको व्याख्यायते—एवं मोहक्षय-साधनहेतुरुपवासलोपादिकः स स्वयमेव सुखदुःखरूपो न भवति किन्तु य उपवासादिकं करोति कारयति वा शिष्यं गुर्वीदिकः तस्य दुःखं सुखं वा भवति, यदि गुरुः क्रोधादिना उपवासादिकं करोति कारयति वा तदा [५] धर्मकर्मोपार्जनात् दुःखमेव प्राप्नोति, यदा तु कारुण्येन संसार-दुःखविनाशार्थमुपवासादिकं कारयति करोति वा तदा धर्मकर्मोपार्जनात् सुखमेव प्राप्नोति । यथा दुःखादयः असद्वैद्यास्त्रयकारणानि पट् प्रोक्ताः^१, तथा अन्यान्पि भवन्ति । तथाहि—अशुभः प्रयोगः, परनिन्दनम्, पिशुनता, अननुकम्पनम्, अज्ञोपाङ्गच्छेदनभेदनादिकम्, ताडनम्, त्रासनम्, तर्जनम्, मर्त्सनम्, तर्जनम् अङ्कुत्यादिसञ्ज्ञाया, मर्त्सनं कपना-^२ दिना, मारणम्, रोधनम्, वन्धनम्, मर्दनम्, दमनम्, परनिन्दनम्, आत्मप्रशंसनम्, संकटेशोत्पादनम्, महारम्भः, महापरिमहः, मनोवाक्कायवक्रशीलता, पापकर्मोपजीवित्वम्, अनर्घपण्डः, विषमिक्षणम्, शरजालपाशवागुरापञ्जरमारणयन्त्रोपायसर्जनादिकम्, एते पापमिथाः पदार्था आत्मनः परस्य उभयस्य वा क्रोधादिना किमपि असद्वैद्यास्त्रयं भवन्ति ।

अथैदानीं सद्द्वैद्यास्त्रयस्वरूपं निरूपयन्नाह—

१५

भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोगत्तान्तिशौचमिति

सद्द्वैत्यस्य ॥ १२ ॥

नारकतिर्घञ्समुत्पद्येवपर्य्यायलक्षणासु चतसृषु गतिषु निजनिजकर्मोद्दिश्यवाद् भव-
न्तीति सूत्रानि प्राणिवर्गाः । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्योऽपरिमहद्विधानुत्कलक्षणानि व्रतानि
एकदेशेन सर्वथा च विहन्ते येषां ते व्रतिनः श्रावका यतयश्च । परोपकारोद्दिष्टितस्य^{२०}
पारपीडाभात्मपीडामिव सम्यमानस्य पुरुषस्य अनुकम्पनम् अनुकम्पा कारुण्यपरिणामः । भूतानि
च व्रतिनश्च भूतव्रतिनस्तेषु तेषां वा अनुकम्पा भूतव्रत्यनुकम्पा । परोपकारार्थं निजद्रव्यव्ययो
दानम् । संसारहेतुनिषेधं प्रति उत्तमपरः अक्षीणाश्वश्च सरागो भण्यते । पट्जीवनिकायेषु
पण्डित्वेषु च पापप्रवृत्तेर्निवृत्तिः संयम उच्यते । सरागस्य पुरुषस्य संयमः
सरागसंयमः, सरागः संयमो वा यस्य स सरागसंयमः । सरागसंयम आदिष्वेषां^{२५}
संयमासंयमाऽकामनिर्जरावालतपःप्रभृतीनां ते सरागसंयमादयः । भूतव्रत्यनुकम्पा च दानं च
सरागसंयमादयश्च भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादयः तेषां योगः सम्यक् प्रणिधानं सम्यक्
चिन्तनादिकं भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोगः । क्रोधमानमायानां निवृत्तिः
श्रान्तिः । लोभप्रकाराणां विरमणं शौचमित्युच्यते । भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादि-

^१ कारणं आ०, ब०, ज० । ^२ प्राक्तानि आ०, ब०, ज० । ^३ —तस्या पाप- आ०, ब०, ज० । ^४ —राद्रीवि-आ० ।

२२२

तत्त्वाध्वृतौ

[६।१३]

योगश्च क्षान्तिश्च शौचं च भूतमृत्युमुक्त्वादानसरागसंयमादियोगक्षान्तिशौचम् । समाहारो दृष्टः । इति एवं प्रकारेण अर्हत्पूजाविधानतात्पर्यम्, बालवृद्धवृत्तिनां च वैयावृत्त्यादिकं सर्वमेतत् सद्देशस्य आसक्त्याः सुखरूपस्य कर्मणः कारणं भवति* । ननु प्रश्नः किं मृतानि न भवन्ति यत्पृथग् गृह्यन्ते ? युक्तमुक्तं भवता ; भूतग्रहणान् सिद्धे ५ सति यद् प्रतिशब्दमहणं तद् अविनामनुकम्पा प्रधानतया कर्तव्येति सूचनार्थम् ।

अथ मोक्षकामास्त्रिसूचनार्थं सूत्रद्वयं मनसि धृत्या सम्यक्त्वमोक्षास्त्रकारणसङ्ग्रहणार्थं तत्रैवं सूत्रमुच्यते—

केवलेश्रुतसङ्ग्रहधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोक्षस्य ॥ १३ ॥

द्विपदमिदं सूत्रम् ।

१०

“क्षापिकमेकमनन्तं त्रिकालसर्वार्थयुगपदवमासम् ।

सकलसुखधाम सततं वन्देऽहं केवलज्ञानम् ॥”

[सं० श्रुत० २९ श्लो० २९]

इत्यर्थोक्तं (कं) केवलं ज्ञानम् आवरणद्वयरहितं ज्ञानं विद्यते येषां ते केवलिनः । श्रूयते स्म ध्रुवणं वा श्रुतं सर्वज्ञवीतरागापदिष्टम्, अतिशयवदुबुद्धिश्चद्विस्मयप्रेतगणधरदेवानु- १५ स्मृतमन्युष्मिन् श्रुतमित्युच्यते । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणां श्रमणानां परमादिगम्यरागां गणाः समूहः सङ्ग उच्यते । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं निःसङ्गत्वमित्यादिलक्षणोपलक्षितः सर्वज्ञवीतरागकेयलिप्रणीतः धर्म इत्युच्यते, दुर्गातिदुःखादुद्घृत्य अन्नादिपूजितपदे धरतीति धर्म इति निरुक्तेः “अर्तिर्दुःखदृष्टिर्गुणोपदमायास्तुभ्यो मः ।” [का० ७० १।५३]

भवनवासिन्यन्तरज्यातिपक्षकल्पवासिलक्षणापलक्षिताः मनसा अमृताहाराः पूर्वोक्तलक्षणा २० देवाः । केवलिनश्च श्रुतं च सङ्गश्च धर्मश्च देवाश्च केवलेश्रुतसङ्ग्रहधर्मदेवाः, तेषां तेषु वा अषण्णवादो निन्दावचनं केवलेश्रुतसङ्ग्रहधर्मदेवावर्णवादः । केवलिनामवर्णवादस्तावन्— केवलिनः किल केवलज्ञानिनः कवलप्रहारवीचिनः, तेषां च रोगो भवति वपसर्गश्च सञ्जायते, नग्न्य भक्त्येव परं वस्त्राभरणमण्डिता हरयन्ते इत्यादिकं सर्वं केवलज्ञानिनां गुणवतां महतामसद्भूतदोषोद्भवमवर्णवादो वेदितव्यः । मांसभक्षणं मशपातं मातृवस्त्रादिभेषुनं २५ जलजालने महापापमित्यादिकमाचरणं किल शास्त्रोक्तं श्रुतस्यावर्णवादः । गुणवतां महतः श्रुतस्य असद्भूतदोषोद्भवमवर्णवादः श्रुते धूर्तजनसम्प्रेलित्वात् । एते दिगम्यराः खलु शूद्रा अशुचयः अस्नानाः त्रयीवहिर्भूताः कलिकालोत्पन्ना इत्यादि गुणवतां महतां दिगम्य- राणाम् असद्भूतदोषोद्भवनं सङ्ख्यावर्णवादः । अर्हदुपदिष्टो धर्मः खलु निर्गुणः तद्विधायका

१ भवति आ०, ब०, ज० । २ बलगालनकन्दमूलमक्षणमहा-आ०, ब०, द० । ३ -अनर्मलि-
आ०, ब०, ज० । ४ -अलोद्भूताः आ०, ब०, द० ।

६१४]

पञ्चोऽध्यायः

२२३

ये पुरुषा वर्तन्ते ते सर्वेऽपि असुरा भविष्यन्ति इत्यादिकं गुणवति महति केचत्प्रणीते धर्मेऽसद्भूतदोषोद्भवनम् अनिष्टमानदोषकथनं धर्मस्वावर्णवादः । देवाः किल मांसेपसेवा-
दिषाः तदर्थं तद्वचनविधातार उर्वन्तरिक्षं लभन्ते इत्यादिको देवावर्णवादः । एतत्सर्वम-
दोषदोषोद्भवनं सम्यक्त्वमोहास्त्रवकारणं वेदितव्यम् ।

अथ चरित्रमोहास्त्रवप्रकारप्रतिपादनार्थं स्मर्यते सूत्रमेतत्—

५

कषायोदधात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥

कथन्ति हिंसन्ति सम्यक्त्वादीनि कषयाः कषायाणामुदयः कषायकलजननरूपः
कषायोदयस्तस्मात्कषायोदयान् तीव्रपरिणामः अत्युत्कटमनःकारः चारित्रमोहस्य चारित्रा-
वरणकर्मण आस्रवो भवति । ते कषाया द्विप्रकाराः—कषायाः अकषायाश्च । तत्र कषायवेद-
नीयस्य आस्रवः परेषामात्मनश्च कषायोत्पादनं यतशीलसंयुक्तयतिजनचारिवदूषणप्रदानं १०
धर्मध्वंसनं धर्मान्तरायकरणं देशसंयतगुणशीलसन्त्याजनं भात्सर्यादिना विरक्तचित्तानां
विभ्रमोत्पादनम् आर्त्तरौद्रजनकलिङ्गव्रतादिधारणं कषायवेदनीयस्यास्रवा भवन्ति । अक-
षायवेदनीयं नष्टप्रकारम्—हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंससङ्गवेवभेदात् । तत्र
सद्वर्जजनोपहसनं दीनजनानामतिहसनं कन्दर्पहसनं बहुप्रलयनम् उपहसनशीलतादिकं
हास्यवेदनीयस्यास्रवा भवन्ति । नानाप्रकारक्रीडनतत्परत्वं विचित्रक्रीड नभावो वेशाद्य- १५
नौत्सुक्यम्रीतिजननादिकं व्रतशीलादिबहुचिरित्येवमादिकं रतिवेदनीयस्यास्रवा भवन्ति ।
परेषामरतैराविर्भवनं परेषां रतेर्विनाशनं पापशीलजनानां संस्पर्गादिकं पापक्रियाप्रोत्सा-
हनं चेत्यादयः अरतिवेदनीयस्य आस्रवा भवन्ति । आलनः शोकोत्पादनं परेषां शोक-
करणं शाकप्लुतानां जनानाममिनन्दनश्चैत्यादयः शोकवेदनीयस्यास्रवा भवन्ति । स्वयं भये
परिणमनं परेषां भयात्पादनं निर्दयत्वं त्रासनादिकं चेत्यादयो भयवेदनीयस्यास्रवा २०
भवन्ति । पुण्यक्रियाचारजुगुप्सनं परपरिवादशीलत्वं चेत्यादयः जुगुप्सावेदनीयस्यास्रवा
भवन्ति । पराङ्गनागमनं स्वरूपधारित्वम् असत्याभिधानं परवञ्चनकरत्वं परच्छिद्रप्रेक्षित्वं
वृद्धरागत्वं चेत्यादयः स्त्रीवेदनीयस्यास्रवा भवन्ति । अल्पकोपनम् अजिह्वपृत्तिरगर्वत्वं
छोलाङ्गनासमवायात्परगित्वम् अतीर्षत्वं स्नाने गन्धद्रव्ये स्त्रिज आभरणादौ च रागवस्तुनि
अनादरः स्वदारसन्तोषः परदारपरिहृष्यं चेत्यादयः पुत्रवेदनीयस्य आस्रवा भवन्ति । २५
प्रचुरकपापत्वं गुह्येन्द्रियविनाशनं पराङ्गनापमानावस्कन्दनं स्त्रीपुरुषानङ्गव्यसनित्वं व्रतशील्य-
दिधारिणुरुपग्रमयनं तीव्ररागरचेत्यादयो नपुंसकवेदनीयस्यास्रवा भवन्ति ।

१—क्रीडनं भाषादेशा—आ० । २—परिभ्रमनं आ०, ३०, ४० । ३—ररुद्ध—आ०,

४०, ४० । ४—रागत्वं ४१०, ४०, ४० ।

५२४

तत्त्वार्थवृत्तो

[६+१५।१७]

अथायुष्मन् चतुर्विधं वर्तते नारकतिथंस्समुष्यदेवायुर्भेदात् । तत्र तान्नारकायुःकारण-
प्रकाशनार्थं सूत्रमिदं श्रुवन्ति—

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥१५॥

आरभ्यते इत्यारम्भः प्राणिपीडाहेतुव्यापारः, परिगृह्यत इति परिग्रहः 'भवेदम्' इति
५ बुद्धिलक्षणः, आरम्भाच्च परिग्रहाच्च आरम्भपरिग्रहाः, ब्रह्मः प्रचुरा 'आरम्भपरिग्रहाः यस्य
स बह्वारम्भपरिग्रहः, बह्वारम्भपरिग्रहस्य भावः बह्वारम्भपरिग्रहत्वम् । नारके भवमुत्पन्नं यन्
तन्नाटकं तस्य नारकस्य । बह्वारम्भपरिग्रहत्वम् नारकस्य नारकसम्बन्धिनः आयुषः आयुः-
कर्मणः आसन्नो भवति । विस्तरेण तु मिथ्यादर्शनं तीव्ररागः अनृतवचनं परद्रव्यहरणं निः-
शीलता^१ निरचलवैरं परोपकरणमतिरहितत्वं यतिभेदः समयभेदः कृष्णलोऽयत्वं विषयातिशुद्धिः
१० रीद्रभ्यानं हिंसार्थं कूर्कमनिरन्तरप्रवर्तनं बालवृद्धस्त्रीहिंसनं चेत्यादयः अशुभतीव्रपरिणामा
नारकायुरासन्वा भवन्ति ।

अथ तिर्यग्योन्यायुरासन्न उच्यते—

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

मिनोति प्रक्षिपति चतुर्गतिगर्तमध्ये प्राणिनं या सा माया, चारित्र्यमोहकर्मोदया-
१५ विभूतात्मकुटिलबालक्षणानि निष्कृतिरित्यर्थः । तिरस्त्वां योनिः तिर्यग्योनिः, तिर्यग्योनौ भवं
यदायुस्तत्तैर्यग्योनं तस्य तैर्यग्योनस्य । माया योगवक्रतास्वभावः तैर्यग्योनस्यायुषः तिर्यक्-
योनिःसम्बन्धिन आयुष्कर्मण आसन्नो भवति । विस्तरेण तु मिथ्यात्वसंयुक्तधर्मोपदेशकत्वम्
अस्तोकारम्भपरिग्रहत्वं निःशीलत्वं बद्धनश्रित्यत्वं नीललेख्यत्वं कापोतलेख्यत्वं मरणकालाद्यार्त्त-
२० ध्यानत्वं कूटकर्मात् भूभेदसमानोपत्वं भेदकरणत्वम् अनर्थोद्भावनं कनकवर्णिकान्पयाकथनं
कृत्रिमचन्दनादिकरणं जातिकुलशीलसन्दूषणं सद्गुणलोपनम्सद्गुणोद्भावनं चेत्यादयः
तिर्यगायुरासन्वा भवन्ति ।

अथ मानुषायुरासन्न उच्यते—

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

आरम्भाच्च परिग्रहाच्च आरम्भपरिग्रहाः, 'अल्पे' आरम्भपरिग्रहा यस्य स अल्प-
२५ रम्भपरिग्रहः, अल्पारम्भपरिग्रहस्य भावः अल्पारम्भपरिग्रहत्वं नारकायुःकारणविपरीतत्व-
मित्यर्थः । मानुषयेवं मानुषं तस्य मानुषस्य । अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्यायुषः आयुः-
कर्मण आसन्नो भवति । विस्तरेण तु विनीतप्रकृतित्वं स्वभाषभद्रत्वम् अकुटिलव्यवहारत्वं

१ आरम्भाः ५- आ०, ३०, ४० । २ यदायुः त-आ०, ३०, ४० । ३ -ताश्च निश्चलतायै-
आ०, ३०, ४० । ४-स्तरक- आ०, ३०, ४० । ५-कालार्त्तं व्या-आ०, ३०, ४० । ६-नानि क-
आ०, ३०, ४० । ७-स्रवा उच्यन्ते आ०, ३०, ४० । ८-अल्पा आ- आ०, ३०, ४० ।

६।१७-२०]

पण्डोऽध्यायः

२२५

तनुकषायत्वम् अन्तर्कालेऽसंक्लेशल्वं मिथ्यादर्शनसहितस्य विनीतत्वं सुखसंबोध्यत्वं भूलि-
रेखासमानरोषत्वं जन्तूपचातनिवृत्तिः प्रदोषरहितत्वं विस्मयवर्जितत्वं प्रकृत्येष सर्वेषामागत-
स्वागतकरणं मधुरवचनता उदासीनत्वमनसूयत्वम् अल्पसहृद्वलेशः गुर्वीदिपूजनं कोपातपीतले-
यत्वञ्चेत्यादयो मानुषायुरास्त्रवा भवन्ति ।

अथापरमपि मानुषायुरास्त्रवकारणमाह—

५

स्वभावमार्दवञ्च ॥ १८ ॥

सुखोर्भावो मार्दवं मानाभावः । स्वभावेन प्रकृत्या गुरूपदेशं विनाऽपि मार्दवं श्रुदुत्वं
स्वभावमार्दवं मानुषायुरास्त्रवो भवति । चकारः परस्परसमुच्चये । तेनायमर्थः—न केवलम्
अल्पारम्भपरिमहत्वं मानुषस्यायुष आस्त्रवो भवति किञ्च स्वभावमार्दवत्वञ्च मानुषस्यायुष
आस्त्रवो भवति । यत्नेन तर्हि 'अल्पारम्भपरिमहत्वं स्वभावमार्दवञ्च मानुषस्यायुषः' इत्येषमेकं १०
सूयं किमिति न कृतम् ? सत्यमेवैतत् ; किन्तु पृथग्योगाविधानम् उत्तरायुरास्त्रवसम्बन्धार्थम् ।
तेनायमर्थः—स्वभावमार्दवं सरागसंयमादिकञ्च देवायुरास्त्रवो भवतीति देहितव्यम् ।

अल्पारम्भपरिमहत्वं स्वभावमार्दवञ्च एतदुक्तमेव किं मानुषस्यायुष आस्त्रवः ?
नेषम् ; अपरमपि मानुषस्यायुष आस्त्रवो वर्तते । तत् किमिति परमे सूत्रमिदं ब्रुवन्ति ।
भगवन्तः—

१५

निःशीलव्रतत्वञ्च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

शीलानि च गुणव्रतत्रयं १ शिश्नाश्रतचतुष्टयं च शीलानीत्युच्यन्ते व्रतानि अहिंसादीनि
पञ्च शीलव्रतानि, शीलव्रतेभ्यो निष्क्रान्तो निर्गतः निःशीलव्रतः शीलव्रतरहितः निःशील-
व्रतस्य भावः निःशीलव्रतत्वम् । चकारादल्पारम्भपरिमहत्त्वञ्च सर्वेषां नारकतिर्यङ्मनुष्य-
देवानाम् आयुष आस्त्रवो भवति । ननु ये शीलव्रतरहितास्तेषां देवायुरास्त्रवः कथं सङ्गच्छन्ते ? २०
युक्तमुक्तं भवताः मोगभूमिजाः शीलव्रतरहिता अपि ईशानस्वर्गपर्यन्तं गच्छन्ति तदपेक्षया
सर्वेषामिति प्रहणम् । केचिदल्पारम्भपरिग्रहा अपि अन्यदुराचारसहिता ३ नरकादिकं
प्राप्नुवन्ति तदर्थञ्च सर्वेषामिति गृहीतम् ।

अथ देवायुरास्त्रवकारणं प्राहुः—

सरागसंयमसंप्रमासंयमाकामनिर्जराचाक्षतपांसि दैवस्य ॥ २० ॥ २५

संसारकारणनियेधं प्रत्युद्यतः अक्षीणाशयश्च सराग इत्युच्यते, प्राणीन्द्रियेषु अशुभ-
प्रवृत्तेर्विरमणं संयमः, पूर्वोक्तस्य सरागस्य संयमः सरागसंयमः महाव्रतमित्यर्थः । अथवा
सरागः संयमो यस्य स सरागसंयम इति बहुव्रीहिरपि । संयमश्चासावसंयमः संयमासंयमः
भावकव्रतमित्यर्थः । अङ्गमेन निर्जरा अकायनिर्जरा, यः पुमान् चारकनिरोधबन्धनबद्धः ।

१ - निति नि- छा० । २ शीलव्रत- भा०, ब०, ज० । ३ नारकादि मा-भा०, ब०, ज० ।

४ अकामे नि- भा०, ब०, ज० ।

२५

२२६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[६।२१-२२]

कोऽयं ? चारकेण कन्धविशेषेण 'निरोधकन्धनबद्धो गाढकन्धनबद्धः चारकनिरोधकन्धनबद्धः, तादृशः पुमान् पराधीनपराक्रमः सन् बुभुक्षानिरोधं कृष्णादुःखं ब्रह्मचर्यकृच्छ्रं भूशयनकष्टं मलधारणं परितोषादिकञ्च सहमानः सहनेच्छारहितः सन् यदीयत् कर्म निर्जेरयति सा अकामनिर्जेरा इत्युच्यते । बालानां मिथ्यादृष्टिनापससान्ध्यासिकमाशुपतपरिजालकैकदण्ड-
५ विदण्डपरमहंसादीनां तपःकायकलेशादिलक्षणं निष्ठतिबहुलव्रतधारणञ्च बाह्यतप उच्यते । सरागसंयमश्च संयमासंयमश्च अकामनिर्जेरा च बाह्यतपश्च सरागसंयमसंयमासंयमाकाम-
निर्जेराबालतपांसि । देवेषु चतुर्णिकायेषु भवं यदायुस्तदैवं तस्य देवस्य । एतानि चत्वारि कर्माणि देवायुरास्त्रवकारणानि भवन्ति ।

अथ 'किमेतान्येव देवायुरास्त्रवाः भवन्ति, उताहोऽन्यदपि किमपि देवायुरास्त्रवतिमितं १० वर्तते न वा' इति मरते सूत्रमिदमाहुः—

सम्यक्त्वञ्च ॥ २१ ॥

सम्यक्त्वं तत्त्वब्रह्मनलक्षणं देवायुरास्त्रवकारणं भवति । किं भवनवाच्यादिष्वपि देवेषु सम्यक्त्ववान् उत्पद्यते ? नैवम् ; यद्यपि सम्यक्त्वमिति देवायुरास्त्रवकारणमिति अविशेषेणोक्तं तथापि सम्यक्त्ववान् पुमान् सौधर्मादिविशेषस्वर्गदेवेषु उत्पद्यते न तु
१५ भावनादिषु अन्यत्र पूर्ववद्वायुष्कान् । 'एतदपि कस्मान् ? पृथग्योन्यान्, अन्यथा 'सम्यक्त्व-
सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जेराबालतपांसि देवस्य' इति सूत्रं कुर्वीत । यदा तु सम्यक्त्व-
हीनः पुमान् भवति तदा सरागसंयमादिमण्डितोऽपि भवनवासप्रत्यं सौधर्मादिकञ्च यथागमम्
उभयमपि प्राप्नोति ।

अथ नामकर्मास्त्रवसूचनार्थं सूत्रत्रयं मनसि धृत्वा तदादौ अशुभनामकर्मास्त्रवसूचनार्थं
२० सूत्रमिदमाहुः—

योगवक्रता विसंवादनश्चाशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

कायवाङ्मनःकर्म योगाः त्रिविधाः, योगस्य वक्रता कौटिल्यं योगवक्रता कायेनान्यत्
करोति वचसाऽन्यद् अपीति मनसाऽन्याच्चिन्तयति एवंविधा योगवक्रता । अन्यथास्थितेषु
पदार्थेषु परेषामन्यथाकथनं विसंवादनमुच्यते । ननु योगवक्रताविसंवादनयोरर्थभेदः कोऽपि
२५ न वर्तते, तेन योगवक्रता एव वक्तव्या किं विसंवादनमहणेन ? इत्याह—साभूतं भवता ;
योगवक्रता आत्मगता वर्तते एव । तस्यां सत्यां परगतं विसंवादनम् तत्किमिति चेत् ? कश्चि-
त्पुमान् अभ्युदयतिः श्रेयसाद्यासु क्रियासु सम्यक् स्वयं वर्तते तं तत्र वर्तमानमन्यं पुमांसम्
अन्यः कोऽपि विपरीतकायवाङ्मनोभिः प्रयोजयति विसंवादयति मिथ्याप्रेरयति—'देवदत्त,
त्वमेवं मा कार्षीः, इदं कार्यं त्वमेवं कुरु' इत्येवं परप्रेरणं विसंवादनमुच्यते । तेन योगवक्रताया
३० विसंवादनस्य च महान् भेदो वर्तते । एतदुभयमपि अशुभनामकर्मण आस्त्रवकारणं भवति ।

१ विरो-भा०, ४०, ४० । २ तदपि भा०, ४०, ४० । ३ -दुराचारोः भा०, ४०, ४० ।

४ तस्यां तस्यां भा० ।

६:२३-२४]

पष्ठोऽध्यायः

२०७

चकारान् मिथ्यादर्शनम्, पिशुनतायां स्थिरचित्तत्वम्, कूटमानुष्यकरणम्, कूटसाक्षित्व-
भरणम्, परनिन्दनम्, आत्मप्रशंसनम्, परद्रव्यग्रहणम्, असत्यभाषणम्, महारम्भमाहा-
परिग्रहत्वम्, सद्गोच्चलवेषत्वम्, सुरूपतामदः, परुषभाषणम्, असदस्यप्रत्ययनम्,
आक्रोशविधानम्, उपयोगेन सौभाग्योत्पादनम्, चूर्णोदिप्रयोगेन परवशीकरणम्, मन्त्रादि-
प्रयोगेण परबुद्धलोत्पादनम्, देवगुर्वोदिपूजामिषेण गन्धधूपपुष्पाधानयनम्, परिग्रहम्वनम्, ५
उपहास्यकरणम्, इन्द्रकोष्ठचपाचनम्, दावानलप्रदानम्, प्रतिसाभञ्जनम्, वैत्यायतनवि-
ध्वंसनम्, आरामस्वप्ननादिकम्, तीक्ष्णकोधमानमायालोभत्वम्, पापकर्मोपजीवित्वश्चेत्यादयोऽ-
शुभनामास्त्रया भवन्ति ।

अथ शुभनामकर्माखं बस्वरूपं निरूप्यते—

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

१०

तस्याः कायवाङ्मनोवक्त्राद्या विपरीतत्वम् कञ्जुत्वम् । तद्विपरीतं यत्कर्म तत्तद्विपरीतं
तस्मात्पूर्वोक्तलक्षणाद्विस्वादात्तद्विपरीतं तद्विपरीतं शुभस्य नाम्न आस्रवकारणं वेदितव्यम् ।
यच्च पूर्वसूत्रे चकारेण गृहीतं तस्मादपि विपरीतं तद्विपरीतम् । तथाहि—धार्मिकदर्शनसम्बन्ध-
सद्भावोपनयनम् । तत्किम् ? धार्मिकस्य यतिनाथादेः सम्प्रभमेण आवरसञ्ज्ञावेन न तु मायया
वपनयनं समीपे गमनम् । तथा संसारमीहत्वम् प्रमाद्वर्जनम्, पिशुनतायामस्थिरचित्त- १५
त्वम्, अकूटसाक्षित्वम्, परप्रशंसनम्, आत्मनिन्दनम्, सत्यवचनभाषणम्, परद्रव्या-
परिहरणम्, अल्पात्मपरिग्रहत्वम्, अपरिग्रहत्वञ्च, अन्तरेऽन्तरे उज्ज्वलवेष्टत्वम्, रूप-
मदपरिहरणम्, मृदुभाषणम्, सदस्यवचनम्, शुभवचनभाषणम्, सहजसौभाग्यम्,
स्वभावेन वशीकरणम्, परेषामनुहृदलोत्पादनम्, अमिषेण पुष्पधूपगन्धपुष्पाधानयनम्,
परेणमविष्टम्वनम्, परवर्कशकरणम्, इष्टिकापाकदावानलप्रदानव्रतम्, प्रतिमान्निर्माणम्, २०
तत्प्रासादकरणम्, आरामास्वप्ननादिकम्, मन्दकोधमानमायालोभत्वम्, अपापकर्मजोवि-
त्वश्चेत्यादयः शुभनामकर्मास्त्रया भवन्ति ।

अथ यद्वन्तानिरुपप्रभाषम् अचिन्त्यनीयैश्वर्यविशेषकारणं त्रिभुवनैकविजयकरं
तीर्थक्षरनामकर्म वर्तते तस्यास्रवविप्रकारं सूचयन्ति सूरयः—

दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेश्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोग- २५

संवेगी शक्तितस्त्यागतपत्नी साधुसमाधिर्वैपावृत्त्यकरणमर्हदा-

चार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिमार्गप्रभाषना

प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरस्वरूप ॥ २४ ॥

दर्शनविशुद्धिः दर्शनस्य सम्यक्त्वस्य विशुद्धिनिर्मलता दर्शनेपिशुद्धिः । पृथङ्निर्देशः
किमर्थम् ? सम्यक्त्वं किञ्च जिनमफिरूपं तत्त्वार्थश्रद्धानुरूपं वा केवलमपि तीर्थकरत्वनाम् ३०

१ अश्वभाषणम् । २ -वरु- भा०, ब०, ब० । ३ -करणं ती- भा०, ब०, ज० ।

२२८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[६।२४]

कर्मास्त्रकारणं भवति । तदुक्तम्—

“एकाऽपि सपर्येषं जिनभक्तिर्दुर्गतिं निवारयितुम् ।

पुण्यानि च पूरयितुं दातुं मुक्तिश्रिये कृतिनः ॥ १ ॥” [यश० उ० पृ० २८५]

इति कारणादर्शनविशुद्धेरेतृतीयसूचनार्थं पृथक्निर्देशः कृतः, यतस्तत्पूर्वा अन्याः पञ्चदश
५ भावना व्यक्ताः समस्ता वा तीर्थकरत्वनामकारणं भवन्ति तेन रहिता तु एकाऽपि भावना
कारणं न भवति । तदुक्तम्—

“विद्याष्टनेस्य सम्भूतिस्थितिवृद्धिफलोदयाः ।

न सन्त्यसति सम्यक्त्वे बीजाभावे तरोरिव ॥ १ ॥” [रत्नक० श्लो० ३२]

अथ काऽसौ दर्शनस्य विशुद्धिरिति चेत् ? उच्यते—इदलोकभयं परलोकभयं पुरुषाद्य-

- १० रक्षणमत्रापि भयम् आत्मरक्षोपायदुर्गाद्यभाषादगुप्तिभयं वैदनाभयं विशुत्पाताद्यौकस्मिकभय-
मिति सप्तभयरहितत्वं जैनदर्शनं सत्यमिति निःशङ्कितत्वमुच्यते । इदपरलोकभोगोपभोगका-
ङ्क्षारहितत्वं निःकाङ्क्षितत्वम् । शरीरादिकं पवित्रमिति मिथ्यासङ्कल्पनिरासो निर्दिष्टचिकित्सता ।
अनाहृतदृष्टवत्त्वेऽपि मोहरहितत्वममूढदृष्टिः । उत्तमज्ञमादिभिरात्मनो धर्मवृद्धिकरणं चतुर्विध-
सङ्गबोधभ्रम्यतं चोपगृह्यन्, उपगृह्णमित्यपरनामधेयम् । क्रोधमात्मनायालोभादिषु धर्म-
१५ विष्वंसकारणेषु विनाशानेष्वपि धर्माद्विप्रच्यवनं स्थितिकरणम् । जिनैशाने सद्धानुरागित्वं
वात्सल्यम् । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यतपोभिरात्मप्रकाशनं जिनशासनोद्योतकरणं वा प्रभाषना ।
तथा मूढव्रत्यरहितत्वं षड्वायतनवर्धनम् अष्टमद्वारहितत्वम् अजितजलस्याऽनात्वादानं
मूलकपद्मिनीकन्दपलण्डुतुम्बककलिङ्गसूरणकन्दसर्वपुष्पसन्धानकभक्षणनिराकरणश्चेत्यादिकं द-
र्शनविशुद्धिरुच्यते । १ ।

- २० रत्नत्रयमण्डिते रत्नत्रये च महानादरः अकथायत्वञ्च चिनयसम्पन्नता कथ्यते । २ ।
अहिंसादिषु व्रतेषु तत्प्रतिपालनार्थञ्च क्रोधादिवर्जनलक्ष्णेषु शीलेषु अनवद्या वृत्तिः शील-
व्रतेष्वनतिचारः । ३ । जीवादिपदार्थनिरूपकात्मतत्त्वकथकसम्यग्ज्ञानानवरतोद्यमः अभीक्ष्ण-
ज्ञानोपयोग उच्यते । ४ । भवदुःखादिनिशं भीरुता संशयः कथ्यते । ५ । आहारामयज्ञानानां
त्रयाणां विधिपूर्वकमात्मशक्त्यनुसारेण पात्राय दानं शक्तिरत्याग उच्यते । ६ । निजशक्ति-
२५ प्रकाशनपूर्वकं जैनमार्गाधिरोधी कायक्लेशः शक्तिरस्तप उच्यते । ७ । यथा भाण्डगारेऽग्नौ
समुत्थिते येन केनचिदुपायेन तदुपशमनं विधीयते बहूनामुपकारकत्वात् तथाऽनेकव्रतशीलसम-
न्वितस्य यतिजनस्य कुतरिचिक्षिते समुत्पन्ने सति विघ्ननिवारणं समाधिः, साधूनां समाधिः
साधुसमाधिः । ८ । अनवद्येन विधिना गुणवतां दुःखापनयनं त्रैयाष्टत्त्वमुच्यते । ९ । अर्हतां
स्नपनपूजनगुणस्तवननामजपनादिकमर्हत्कृतिर्निगद्यते । १० । आचार्योणामपूर्वोपकरणदानं

१ तद्वदिता ए- ला० । २ आचर- आ०, ब०, ज० । ३ -द्याश्वाक- अ०, ब०, ज० ।

४ -दच्यव- अ०, ब०, ज० । ५ जिनचरणे स- आ०, ब०, ज० । ६ -बु च शी- ला० ।

६।२५]

पष्ठोऽध्यायः

२२९

मनुष्यगमनं सम्भ्रमविधानं शङ्खपूजनं दानसन्मानादिविधानं मनःशुद्धियुक्तोऽनुरागश्चाचार्यमक्तिरुच्यते । ११ । तथा बहुश्रुतमक्तिरपि ज्ञातव्या । १२ । तथा प्रवचने रत्नत्रयदिप्रतिपादकलक्षणे मनःशुद्धियुक्तोऽनुरागः प्रवचनभक्तिरुच्यते । १३ । सामायिके चतुर्विंशतिस्तथे एकतीर्थचरवन्दनायां कृतदोषनिराकरणलक्षणप्रतिक्रमणे नियतकालगामिदोषपरिहरणलक्षणे प्रत्याख्याने शरीरममत्वपरिहरणलक्षणे कार्यात्मरौं च एवंविधे पञ्चावरयके यथाकाल- ५ प्रवर्तनम् आवश्यकपरिहाणिरुच्यते । १४ । ज्ञानेन दानेन जिनपूजनविधानेन तपोऽनुष्ठानेन जिनधर्मप्रकाशने मार्गप्रभावना मण्यते । १५ । यथा सद्यःप्रसूता धेतुः स्ववत्से स्नेहं करोति तथा प्रवचने सधर्मिणि जने स्नेहलत्वं प्रवचनवत्सलत्वमभिधीयते । १६ ।

अथ समासशुद्धिः—दर्शनस्य विशुद्धिः दर्शनविशुद्धिः । विनयेन सम्पन्नता परिपूर्णता चित्तव्यसम्पन्नता । शीलानि च व्रतानि च शीलव्रतानि तेषु शीलव्रतेषु न अतिचारः अनतिचारः । १० अभीक्ष्णमविच्छिन्नं ज्ञानस्य उपयोगोऽभ्यासः अभीक्ष्णज्ञानोपयोगः, अभीक्ष्णज्ञानोपयोगश्च संवेगश्च अभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ । शक्तितत्त्वागारश्च तपश्च शक्तितत्त्वागततपसी । साधूनां साधुषु च समाधिः साधुसमाधिः । व्यावृत्तेर्भोजो दैव्यावृत्त्यं दैव्यावृत्त्यस्य करणं विधानं वैद्यावृत्त्यकरणम् । अर्हन्तश्च आचार्याश्च बहुश्रुताश्च प्रवचनश्च अर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनानि तेषां तेषु वा मक्तिः अर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनमक्तिः । सुमुहूर्ताद्यनपेक्षम् अपरं निश्चयेन कर्तव्यम्- १५ नि आवश्यकानि तेषामपरिहाणिः आवश्यकोऽपरिहाणिः । मार्गस्य प्रभावना मार्गप्रभावना । प्रवचने वत्सलत्वं प्रवचनवत्सलत्वम् । आवश्यकपरिहाणिरश्च मार्गप्रभावना च प्रवचनवत्सलत्वश्च आवश्यकपरिहाणिमार्गप्रभावनाप्रवचनवत्सलत्वं समाहारो द्वन्द्वः । इति षोडश प्रत्ययः । एतानि षोडश कारणानि तीर्थव्रतस्य तीर्थव्रतनामकर्मण आश्रयकारणानि भवन्ति ।

अथ लवनीचगोत्रद्वयस्यास्रयसूचनपरं सूत्रद्वयं मनसि धृत्वा तत्र तावन्नीचैर्गोत्रस्य २० आश्रयकारणं निरूपयन्तः सूत्रनिवमानुः—

परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥२५॥

परश्च आत्मा च परात्मानो निन्दा च प्रशंसा च निन्दाप्रशंसे, परात्मनोः निन्दाप्रशंसे परात्मनिन्दाप्रशंसे—परस्य निन्दा आत्मनः प्रशंसा इत्यर्थः । सन्तो विद्यमानाः असन्तोऽविद्यमानाः सदसन्तः, ते च ते च गुणाः ज्ञानतपःप्रभृतयः सदसद्गुणाः, उच्छ्रद्धानञ्च २५ लोपनम् उद्भावनञ्च प्रकाशनम् उच्छादनोद्भावने, सदसद्गुणानामुच्छादनोद्भावने सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने सदगुणोच्छादनमसद्गुणोद्भावनमित्यर्थः । एतानि चत्वारि कर्माणि नीचैर्गोत्रस्य मलिनगोत्रस्य आश्रयकारणानि कर्माणमनहेतवो भवन्ति । चकारावजातिमदः कुलमदः बलमदः रूपमदः धृतमदः आक्षामदः ऐश्वर्यमदः तपोमदश्चेत्यष्ट मदाः, परेषामपमाननम्,

१ -प्रवचने सा० । २ -तिस्रस्तत्र ते ती-आ०, ब०, ज० । ३ -त्वमानसे विधी-आ०, ब०, ज० । ४ -वितये स-आ०, ब०, ज० ।

२३०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[६।२६-२७]

परोपहसनम्, परप्रतिपादनम्, गुरुणा 'विभेदकरणम्, गुरुणामस्थानदानम्, गुरुणामवमाननम्, गुरुणा निर्धर्त्सनम्, गुरुणामज्ञापनम्, गुरुणां गुणोत्तरकरणम्, गुरुणामनभ्युत्थानश्चेत्यादीनि नीचैर्गोत्रस्यास्त्रावा भवन्ति ।

अथोच्चैर्गोत्रास्त्रावा उच्यन्ते—

५ तद्विपर्ययो नीचैर्बृहन्नुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥२६॥

तस्य पूर्वोक्तार्थस्य विपर्ययो विपर्योसः आत्मनिन्दापरप्रशंसारूपः सद्गुणोद्भातनाऽसद्गुणोच्छादनरूपश्च तद्विपर्ययः । गुणोत्कृष्टेषु विनयेन प्रह्वीमावः नीचैर्बृहन्नुत्सेकज्ञानतपःप्रभृतिगुणैर्दुःकृष्टोऽपि सन् ज्ञानतपःप्रभृतिभिर्मन्दब्रह्मद्वारं यत् करोति सोऽनुत्सेक इत्युच्यते । नीचैर्बृहन्नुत्सेकश्च अनुत्सेकश्च नीचैर्बृहन्नुत्सेकौ । एतानि षट्कार्याणि उत्तरस्य नीचैर्गोत्राद-
१० परस्य उच्चैर्गोत्रस्यास्त्रावा भवन्ति । चक्ररात् पूर्वसूयोक्तचकारगृहीतविपर्ययश्चात्र गृह्यते । तथाहि—

“ज्ञानं पूजां कुलं जातिं बलमृद्धिं तपो वपुः ।

अष्टावाश्रित्य मानित्वं स्मयमाहुरातस्मयाः ॥ १ ॥” [एतल क० श्लो० २९]

इति श्लोकोक्ताष्टमदपरिहरणम् परेषामनपमाननम्, अनुत्प्रेहसनम् अपरीषादनम्, गुरुणामपरिभवनमनुद्वहनं गुणव्यापनम्, अभेदविधानं स्थानार्पणं सम्माननं मृदुभाषणं
१५ चादुभाषणश्चेत्यादयः उच्चैर्गोत्रस्यास्त्रावा भवन्ति ।

अथान्तरायस्यास्त्राव उच्यते—

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २७ ॥

विघ्ननं विघ्नः दानलाभभोगोपभोगवीर्याणां प्रत्युहः, विघ्नस्य करणं विघ्नकरणम्, अन्तरायस्य दातृपात्रघोरन्तरे मध्ये एत्यागच्छतीत्यन्तरायः तथान्तरायस्य, यद्विघ्नकरणं तत्
२० अन्तराययास्रयो भवति । चकाराधिकाराद् दाननिन्दाकरणम्, 'द्रव्यसंयोगः, देवनेदेवभक्ष-
णम्, परवीर्यपहरणम्, धर्मच्छेदनम्, अधर्माचरणम्, परेषां निरोधनम्, बन्धनम्, कर्णच्छे-
दनम्, गुणच्छेदनम्, नासाकर्तनम्, चक्षुरुत्पादनश्चेत्यादयः अन्तरायस्यास्त्रावा भवन्ति । ये तत्प्रदो-
पादय आस्त्रावा उक्तास्ते निजनिजकर्मणः निजा निजा आस्त्रावाः पिबत्यनुभागबन्धकारणं भवन्ति ।
प्रकृतिप्रदेशबन्धयोस्तु कारणानि सर्वेऽपि आस्त्रावा भवन्ति अन्यत्रायुष्कवन्त्यादिति ॥ २७ ॥

२५ *इति सूत्रिभ्रीश्रुतसागरविरचितायां तात्पर्यसंज्ञायां तत्त्वार्थवृत्तौ षष्ठः पादः समाप्तः ।

१ विभेदणम् जाः । २ द्रव्ययोगः अ०, व०, ज० । ३ -नुषर्जय- अ०, व०, ज० ।

४ इत्यनवग्रगविश्राजितोदनादितत्त्वोदपीधूपरसगतध्वनमतिममाजस्ररजमतिष्ठागपतिराजराजि-
तार्थनसमर्थेन तर्कव्याकरणकुन्दोऽस्यकारादिस्यादिसास्त्रनिक्षिप्तमतिना यतिना श्रीमदेवेन्द्रजीतिमहा-
रकप्रज्ञापणे शिष्येण च सक्तावद्भजनविहितच-यनेऽस्य विद्यानन्दिदेवस्य सम्प्रदितामध्यामत-
दुगरेण श्रुतसागरेण पुरिणा निरचितायां श्लोकावार्तिफराजकारि कसर्वाथसिद्धिभ्यामकुमुदचन्द्रादय-
प्रमेयकमलमार्गप्रवृत्ताऽऽष्टहस्तीप्रमुखप्रत्ययवन्दननिर्भरानन्दकनकुदिगिराजितायां तत्त्वार्थटीकायां षष्ठः
पादः समाप्तः । —अ०, व० ।

सप्तमोऽध्यायः

अथ पञ्चाध्याये आसन्नपदार्थो यो व्याकृतः तस्याध्यायस्य प्रारम्भसमये यत्पूर्वमुक्तम्—
 “शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य” [६३] इति सूत्रे शुभो योगः पुण्यस्याश्ववो भवति
 अशुभो योगः पापस्याश्ववो भवति, तदेतत् शुभाशुभयोगद्वयं सामान्यतयायुक्तम् । तत्र शुभ-
 योगस्य विशेषपरिज्ञानार्थं कः शुभो योग इति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः—

हिंसानृतस्तेषाम्ब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्धनम् ॥ १ ॥ ५

हिंसनं हिंसा प्रमत्तयोगात्मानव्यपरोपणमित्यर्थः । न श्रुतं न सत्यम् अनृतम् असदभि-
 धानमित्यर्थः । स्तेन्यते स्तेयम्, “ऋवर्णव्यञ्जनास्तादृष्यण” [का० सू० ४।२।३५]
 इति ध्यणि मासे “स्तेनाद्यन्तलोपश्च” [] यत्प्रत्ययः, अन्तलोपश्चेति नकारलोपः स्तेयम्
 अदत्तादानम् । वृद्धन्ति अहिंसादयो गुणा यस्मिन् सति तद् ब्रह्म ब्रह्मचर्यम्, न ब्रह्म अब्रह्म
 मंथुनमित्यर्थः । परि समन्वाद् गृह्यते परिग्रहः मनोमूर्च्छालक्षणः ग्रहणेच्छालक्षणः परिग्रहः १०
 उच्यते । हिंसा चानृतञ्च स्तेयञ्च अब्रह्म च परिग्रहञ्च हिंसानृतस्तेषाम्ब्रह्मपरिग्रहास्तेभ्यः
 हिंसानृतस्तेषाम्ब्रह्मपरिग्रहेभ्यः । विरसनं विरतिः हिंसादिपञ्चपातकेभ्यो या विरतिः
 विमणम् अमिसन्निवृत्ता निश्चयः अत उच्यते । अथवा, इदं मया कार्यमिदं मया न कार्य-
 निति त्रयं कथ्यते । ननु “ध्रुवमपायेऽपादानम्” [पा० सू० १।४।२] इति कचनाद्
 अशाये सति यद् ध्रुवं तदपादानं भवति, हिंसानृतस्तेषाम्ब्रह्मपरिग्रहपरिणामास्तु अधुनाः १५
 वर्तन्ते कथं तत्र पञ्चमीविभक्तिर्धटसे ? सत्यमेवैतत् ; परन्तु हिंसदिभ्यो बुद्धेरपाये सति
 विरमणलक्षणे विरतेषु सति हिंसादीनामाचार्येण ध्रुवत्वं विवक्ष्यते “वक्तुर्विवक्षितपूर्विका
 शब्दार्थप्रतिपत्तिः” [] इति परिभाषणादत्र पञ्चमी घटते । यथा—‘कश्चित् पुमान्
 धर्मोद्विगमति’ इत्यत्रायं पुमान् सम्भिन्नबुद्धिर्विपरीतमतिः सन् मनसा धर्मं पश्यति पञ्चाङ्गि-
 चारयति—‘अयं धर्मो दुष्करो वर्तते अस्य धर्मस्य च फलं श्रद्धामात्रगम्यं वर्तते’ एवं २०
 पक्षलोच्य स पुमान् बुद्ध्या धर्मं संप्राप्य तस्माद्भुवरूपादपि धर्मोन्नतते, पञ्चलते
 तत्र यथा पञ्चमी तत्राऽत्रापि एव मानवः प्रेक्षापूर्वकारी विचारपूर्वकारीक्षते—एते हिंसादयः
 परिणामाः पापोपाज्जनहेतुभूता वर्तन्ते, ये तु पापकर्मणि प्रवर्तन्ते ते नृपेरिहैव दण्ड्यन्ते
 परत्र च दुःखिनो भवन्ति इति स बुद्ध्या हिंसादीन् सम्प्राप्य तेभ्यो निवर्तते, ततस्तस्मान्
 कारणाद् बुद्ध्या ध्रुवत्वविवक्षायां हिंसादीनामपादानत्वं घटते । तेनायमर्थः—हिंसाया २५
 विरतिः अनृताद्विरतिः स्तेयाद् विरतिः अब्रह्मणो विरतिः परिग्रहाद्विरतिश्चेति विरतिशब्दः
 प्रत्येकं प्रयुज्यते । तस्मिन् सति अहिंसाप्रवृत्तादौ ग्रियते सत्यादीनां सुख्यत्वात्, सत्यादीनि

१२३२

तत्त्वार्थनृत्तो

[७१२-३]

व्रतानि हि अहिंसाव्रतपालनार्थं वर्तन्ते धान्यस्य वृत्तिवेष्टनवत् । व्रतं हि सर्वसावशयोगसिद्धि-
ति लक्षणमेकं सामायिकमेव छेदोपस्थापनाद्यपेक्षया तु पञ्चविधमुच्यते ।

अत्राह कश्चित्—व्रतस्यास्त्रवक्ष्यमाणत्वं न घटते संयत्करणेन अन्तर्भावात् “स गुप्ति-
समितिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्र्यैः” [५१२] इति पक्ष्यमाणत्वात्, तत्र दशलक्षणे

५ धर्मे चारित्र्ये वा व्रतनामन्तर्भावो वर्तते, कथमास्त्रवहेतव्यो व्रतानि भवन्तीति ? साधुर्कं भवता ;
वक्ष्यमाणः संवरः “निष्ठुत्तिच्छणो वर्तते, अत्र तु अहिंसासत्पदत्तादानमङ्गलार्थस्वीकारपरि-
महत्वास्वीकारतया प्रवृत्तिवर्तते तेनास्त्रवहेतव्यो घटन्ते व्रतानि । गुप्तिरसमित्यादयः संयत्स्य
परिकर्म वर्तते परिक्रान्तेऽस्ति, यः साधुर्वर्तेषु कृतपरिकर्मा भवति विहितानुष्ठानो भवति स
सुखेन संवरं विदधाति तेन कारणेन व्रतानां पृथक्कृत्या उपदेशो विधीयते । *

१० अत्राह कश्चित्—ननु रात्रिभोजनविरमणं पञ्चमणुव्रतं वर्तते तस्येहोपसङ्ख्यानं
नास्ति कथनं न वर्तते तदत्र यच्छब्दम् ? युक्तमुक्तं भवता, अहिंसाव्रतस्य पञ्च भावना
वक्ष्यन्ते—“वाक्स्मनोगुप्तीर्यादाननिष्ठोपणसमित्यालोचितपातभोजनानि पञ्च” [७१४]
इति पञ्चसु अहिंसाव्रतभावनासु यदुक्तम् आलोचितपातभोजनं तत् आलोचितपातभोजनं
एव न घटते, “तद्भावनाप्रवृत्तेन रात्रिभोजनविरमणं सङ्गृहीतमेवाचार्यैः ।

१५ अथ पञ्चमकारव्रतस्य भेदपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमुच्यते ३—

देशासर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥

देशास्त्र पक्षदेशः सर्वत्र परिपूर्णः संपन्न इत्यर्थः देशसर्वो देशसर्वोऽर्थः देशसर्वतः ।
अणु च महश्च अणुमहती । अस्यामयर्थः—देशतो विरतिरणुव्रतं भवति सर्वतो विरतिर्महाव्रतं
भवति । अणुव्रतं गृहिणां व्रतम्, महाव्रतं निर्गन्त्यानां भवति, इत्यनेन श्रावकाचारो यथाचारश्च
२० सूचितो भवति ।

अथ यथा उक्तमसौषधं लिङ्गुचकलरसादिभिर्भावितं दग्दुःखघिनादाकं यथति तथा
व्रतमपि भावनाभिर्भावितं सत् कर्मरोगदुःखघिनादाकं भवति, तेन कारणेन एकैकस्य व्रतस्य
पञ्च पञ्च भावना भवन्ति । “किमर्थं भवन्ति” इत्युक्ते सूत्रमिदमुच्यते—

तत्स्थैर्यार्थं भावना पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥

२५ स्थिरस्य भावः स्थैर्यं तेषां व्रतानां स्थैर्यं तत्स्थैर्यं तत्स्थैर्यस्य अर्थः प्रयोजनं यस्मिन्
“भावनाकर्मणि तत्तत्स्थैर्यार्थं पञ्चानां स्थिरीकरणार्थमित्यर्थः । एकैकस्य व्रतस्य पञ्च पञ्च भावना
भवन्ति । समुदिताः पञ्चविंशतिर्भवन्ति ।

१ छत्रि— ५०, ६०, ७० । २ सद्भाव— ८० । ३ -ते स्वाभिना देश— ५०, ६०, ७० ।

४ कर्मभोगदुःख— ५०, ६०, ७० । ५ भावक— ८० ।

७।४-६ }

सप्तमोऽध्यायः

२३३

तत्र तावन् अहिंसाव्रतस्य पञ्च भावना उच्यन्ते—

वाङ्मनोगुह्यार्गदाननिक्षेपणसमित्यालोक्तिपानभोजनानि पञ्च ॥४॥

गुह्यशब्दः द्वयोः प्रत्येकं प्रयुज्यते, वाङ्गुह्यश्च मनोगुह्यश्च वाङ्मनोगुह्यौ । समिति-
शब्दः प्रत्येकं द्वयोः सम्बद्धयते, ईर्योसमितिश्च आदाननिक्षेपणसमितिश्च ईर्योदाननिक्षेपण-
समिती । पानश्च भोजनश्च पानभोजने आलोकिते सूर्यप्रत्यक्षेण पुनः पुनर्निरीक्षिते ये ५
पानभोजने ते आलोक्तिपानभोजने, अथवा पानश्च भोजनश्च पानभोजनं समाहारो द्वन्द्वः,
आलोक्तिश्च तत् पानभोजनश्च आलोक्तिपानभोजनम् । ततः वाङ्मनोगुह्यौ च ईर्योदान-
निक्षेपणसमिती च आलोक्तिपानभोजनश्च वाङ्मनोगुह्योर्गदाननिक्षेपणसमित्यालोक्तिपान-
भोजनानि । एताः पञ्च अहिंसाव्रतभावना वेदितव्याः ।

अथ सत्यव्रतभाषनापञ्चकमुच्यते—

१०

क्रोधलोभभीरुहृष्यास्पृष्ट्याख्यानान्यनुबोधिभाषणञ्च पञ्च ॥ ५ ॥

भीरोर्भावो भीरुत्वम्, हृष्यस्य भावो हृष्यम्, क्रोधस्य लोभश्च भीरुत्वञ्च हृष्यञ्च
क्रोधलोभभीरुहृष्यास्यानि तेषां प्रत्याख्यानानि वर्जनानि क्रोधलोभभीरुहृष्यास्त्यक्त्या-
ख्यानानि चत्वारि । अनुबोधिभाषणं विचार्य भाषणमनवयमापणं वा पञ्चमम् । अस्याय-
सर्वः—क्रोधप्रत्याख्यानं क्रोधपरिहरणम्, लोभप्रत्याख्यानं 'लोभविबर्जनम्', भीरुत्व- १५
प्रत्याख्यानं भयत्यजनम्, हृष्यप्रत्याख्यानं वर्करपरिहरणम्, एतानि चत्वारि निषेधरूपाणि,
अनुबोधिभाषणं विधिरूपं कर्त्तव्यतयाऽनुष्ठानम् । चकारः परस्परसमुद्भवे वर्तते । एताः
पञ्च भावनाः सत्यव्रतस्य वेदितव्याः ।

अथाऽर्चयंत्रतमाधनाः पञ्चोच्यन्ते—

शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्षशुद्धिसधर्मा-

२०

विसंवादाः पञ्च ॥ ६ ॥

शून्यानि च तानि आगाराणि शून्यागाराणि पर्वतराष्ट्राकृष्णकोटरनदीतटमंभृतीनि
अस्वामिकानि स्थानानि शून्यागाराण्युच्यन्ते । विमोचितानि उद्गस्रप्रानगरपत्तनानि शत्रु-
भिरद्विष्टानि स्थानानि विमोचितान्युच्यन्ते, तेषु आवासौ शून्यागारविमोचितावासौ ।
परोपपरोपधाय हठस्य अकरणं परोपरोधाकरणम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षं समूहो अण् २५
भैक्षस्य शुद्धिः भैक्षशुद्धिः, अपातनादिदोषरहितता । समानो धर्मो जैनधर्मो येषां ते सधर्माणः
“धर्मादनित् (र) केवलात्” [पा० सू० ५।४।१२४] । विरूपकं सन्मुखीमुख्य वदनं
तवेदं समेदमिति भाषणं विसंवादः न विसंवादः अविसंवादः, सधर्ममिः सह अविसंवादः
सधर्माविसंवादः । शून्यागारविमोचितावासौ च परोपरोधाकरणञ्च भैक्षशुद्धिश्च सधर्मा-
विसंवादश्च शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्षशुद्धिसधर्माविसंवादाः पञ्च भावना ३०

१ -भारवि- भा०, ५०, अ० ।

३०

२३४

तत्त्वार्थवृत्तो

[७।७-८]

१ अदत्तादानविरमणव्रतस्य भवन्ति । श्रुत्यागारेषु यस्यावासो भवति स निरुद्धः स्यात् तस्य
अदत्तादानविरमणव्रतं स्थिरीभवति । यश्च विमोचितेषु स्थानेषु आवासं करोति २ इत्यापि
मनः परिग्रहेषु निरुद्धं भवति तेनापि अदत्तादानविरतिव्रतस्य ३ परमं स्वैर्यं स्यात् । एवं
द्वे भावने भवतः । परमोपरोधाकरणो ४ अपि परामहृणात् तत् स्थिरं स्यात् । तथान्तरायादि-
५ प्रतिपालने मनसा सह चौर्यं न भवति तेनापि ६ तद्व्रतं स्थिरीभवति । सधर्मभिः सह विसं-
वादे जितयचनस्त्यैव्यं भवति, तदभावे तत् स्थिरं स्यात् ।

अधेदानीं ब्रह्मचर्यव्रतस्य पञ्च भावना उच्यन्ते—

स्त्रीरागकथाश्रवणानन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृत्त्येष्ट-

रसस्वशरीरसंस्कारस्यागाः पञ्च ॥ ७ ॥

- १० स्त्रीणां रागस्य सम्बन्धिनी कथा स्त्रीरागकथा, तस्याः श्रवणमाकर्णनम् । तासां स्त्रीणां
मनोहराणि रूपयानुरञ्जकानि यानि अङ्गानि वदनस्तनवचनादीनि तेषां निरीक्षणमथलोकनं
तन्मनोहराङ्गनिरीक्षणम् । पूर्वञ्च तत् रतञ्च पूर्वतं पूर्वकालभुक्तमोगाः तस्य अनुस्मर-
णमनुचिन्तनं पूर्वतानुस्मरणम् । वृत्ते वृत्तमे सावयो वृत्त्याः येषु रसेषु सुखेषु
पुमान् वृषमवद् उन्मत्तकामो भवति ते रसा वृत्त्या इत्युच्यन्ते, तल्लक्षणत्वात् येषु रसेषु
१५ सुखेषु वाजीषु अश्वबहुन्मत्तकामो भवति ते वाजीकरणरसाः वृषशब्देन उपलब्धकेनोपलक्ष्यन्ते,
श्यामनोरसनानुरञ्जकाः, वृष्याश्च ते श्याञ्च ते च ते रसाः वृष्येष्टरसाः इन्द्रियाणामुत्कटत्व-
सम्पादका उत्कटरसा इत्यर्थः । स्वमात्मीयं तच्च तच्छरीरञ्च स्पर्शरीरं निजशरीरं तस्य संस्कारः
दन्ततस्वकेशादिशृङ्गारः स्वशरीरसंस्कारः । स्त्रीरागकथाश्रवणञ्च तन्मनोहराङ्गनिरीक्षणञ्च
पूर्वरतानुस्मरणञ्च वृत्त्येष्टरसाञ्च स्वशरीरसंस्कारञ्च स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षण-
२० पूर्वतानुस्मरणवृत्त्येष्टरसस्वशरीरसंस्काराः तेषां त्यागाः वर्जनानि ते तद्योक्ताः । एताः पञ्च
भावना ब्रह्मचर्यव्रतस्य स्थिरीकरणार्थं भवन्ति ।

अथ परिग्रहविरमणव्रतस्य पञ्च भावना उच्यन्ते—

मनोज्ञामनोहेन्द्रियविषयपरागद्वेषवर्जनानि पञ्च ॥८॥

- मनो ज्ञानेतीति मनोवाञ्छितानुरञ्जकाः । तद्वपरीता अमनोवाः । मनोक्षाश्च अमनो-
२५ ज्ञाश्च मनोज्ञामनोक्षाः ते च ते इन्द्रियाणां स्पर्शनरसनग्राणवद्भुजोद्ग्राणां विषयाः स्पर्शरसा-
न्धवर्णशब्दरूपाः तेषु रागञ्च द्वेषञ्च तयोर्वर्जनानि परित्यागाः -पञ्चानामिन्द्रियाणामिष्टेषु
विषयेषु रागो न विधीयते अनिष्टेषु च विषयेषु द्वेषो न क्रियते । एताः पञ्च भावनाः परिग्रहप-
रित्यागव्रतस्य स्वैर्यं भवन्ति ।

१- दानव्रतस्य आ०, ब०, ज० । २- तस्य म- आ०, ब०, ज० । ३- स्वस्यै- हा० ।

४- जेऽपि ब्रह्म-आ०, ब०, ज० । ५- सद्ब्रतं हा० । ६- पलभ्यन्ते आ०, ब०, ज० ।

अथ यथा व्रतार्थैर्यथैव भावना क्रियन्ते तथा व्रतार्थैर्यथैव व्रतविरोधिष्वपि भावना क्रियन्त इत्यभिप्रेयस्त्वक्तव्यं सूत्रमुच्यते—

हिंसादिष्विहामुद्रापायावद्यदर्शनम् ॥ ९ ॥

हिंसा आदिर्येषाम् अनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहाणां ते हिंसादयः तेषु हिंसादिषु, इह अस्मिन् जन्मनि अमुत्र च भविष्यद्भववान्तरे, अपायरचाभ्युदयनिःश्रेयसार्थक्रियाविष्वंसकप्रयोगः ५ सप्तभयानि वा, अवयवं न दत्तितं (तुं) योग्यम् अवयवं निन्दनमित्यर्थः । अपायरचावशश्च अपायावद्ये अपायावद्ययोर्दर्शनम् अपायावद्यदर्शनम् । इहलोके परलोके च अपायावद्य-दर्शनं जीवस्य भवति ।

हिंसादिषु पञ्च पातकेषु कृतेष्विति भावनीयम् । तथाहि—हिंसकः पुमान् लोकानां निस्थ-मेव उद्वेजनीयो भवति, नित्यानुबद्धधैर्यरच सञ्जायते । इह भवेऽपि वधबन्धनादिक्लेशा- १० दोन् परिग्रहोति, मृतोऽपि सन् नरकादिगतिं प्रतिलभते । लोके निन्दनीयश्च भवति । तस्मात्कारणात् केनापि हेतुना हिंस्रः न कर्तव्यः । हिंसाविरमणं श्रेयस्करो भवति अजगज्-वाजिद्विजादीनां हवनं च महानरकपातकं भवति परेषां दुःखजनकत्वात् ।

अस्त्यवादी पुमान् अविरवसनीयो भवति । जिह्वाकर्णनासिकादिच्छेदनञ्च प्रति-ग्राह्योति । मिथ्यावचनदुःस्वित्तरच पुरुषा बद्धधैराः सन्तः प्रचुराणि ३ व्यसनानि मिथ्यावादिन १५ उत्पादयन्ति, गर्हणञ्च कुर्वन्ति । तस्मात्कारणादुत्पद्यवचनादुपरमणं श्रेयस्करो ।

परद्रव्यापहारी पुमान् कर्मचाण्डालानामभ्युद्वेजनीयो भवति । इहलोकेऽपि निष्ठुर-प्रहार-वध-बन्ध-करचरणश्रवणसन्नोत्तरदन्तच्छेदन-सर्षस्वापहरण ३ अवालयसियारोह-णादिकं प्रतिग्राह्योति । मृतोऽपि समरकादिगतितेषु पतति । सर्वलोके निन्दनीयश्च भवति । ततो लोप्रोपजीवनं न श्रेयस्करोति भावनीयम् । २०

अब्रह्मचारी पुमान् मदोन्मत्तो भवति । विषमोपेत उद्वृणान्तमना यूथनाथ इष करिणीविवञ्चितः परवशः सन् वधबन्धपरिक्लेशान् प्राप्नोति । मोहकर्मोभिभूतश्च सन् कार्यमकार्यञ्च नो जानीते । स्त्रीलम्पटः सन् दानपूजनजितस्तवनोपवसनादिकं किमपि पुण्यकर्म नैवाचरति । परपरिमहार्थलेषणसहतिहृतरतिश्च अरिमन्त्रपि भवे वैरातुबन्धि-जनसमूहान् ३ श्रेयोविकर्तन-तदादितर्कादिप्रवेश-वध-बन्धसर्वस्वापहरणादिष्वमपायं प्रतिलभते । २५ मृतोऽपि सन् नरकादिगतितेषु दुःस्वकर्म्मनिमग्नजनं प्रतिलभते । सर्वलोके निन्दनीयश्च भवति । तेन स्मरमन्दिररतिविरासनः श्रेयस्करोति भावनीयम् ।

सपरिमहः पुमान् परिग्रहार्थिनां परिमवनीयो भवति पक्षिणां परिग्रहीतृमांसखण्ड-

१- कृति ३५- ३०, ३०, ३० । २ प्रतिज्ञा-ता० । ३ वा व्यसनानि उ- ३३०, ३०, ३० ।

४- निग्रह- ३०, ३०, ३० । ५ मुण्डितः सन् गर्दभारोहणादिकम् । अवतवाले- ३३०, ३०, ३० ।

६- नीयो ३- ३३०, ३०, ३० । ७ जिह्वाच्छेद- जिह्वाप्रभागे शालाकाप्रवेशः ।

२३६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[७।१०-११]

पक्षिणत् । परिग्रहोपार्जने तद्रूपेण तत्क्षये च प्रचुरान्यादीनवानि^१ समस्तात् लभते । धनैस्तु
इन्धनैरिय बहिषः वृत्तिर्न भवति । लोभामिभूतः सः उचितमनुचितं न जानोति । पात्रे-
ष्वप्यागतेषु मिथ्योत्तरं ददाति । कपाटपुटसन्धिष्वन्धं विषत्ते, वदाति चेदूर्ध्वचन्द्रम् ।
मृतोऽपि सन्निरयादिगतिसरिदशतज्जलवगाहनं भ्रमं कुरुते, लोकनिन्दनीयश्च भवति ।
१ तेन परिग्रहविरमणं नराणां त्रयेत्करम् । इत्यादिकं हिंसादिपञ्चपातकेषु अपायाऽवधारणं
नित्यमेव भाषितव्यम् ।

अथ हिंसादिषु पञ्चपातकेषु अन्यापि मायना मायनीयेति सूत्रमुच्यते—

दुःखमेव वा ॥१०॥

वा-अथवा हिंसादयः पञ्च पातकाः दुःखमेव भवन्ति दुःस्वस्वरूपाण्येवेति भाषना
१० भावनीया । ननु हिंसादयो दुःखमेव कथं भवन्ति ? सत्यम् ; दुःखकारणात् दुःस्वप्,
यद्वस्तु यस्य कारणं तत्तद्देशोच्यते उपचारात्, अन्नं खलु प्राणा इति यथा प्राणानां कारण-
त्वात् अन्नमपि प्राणा इत्युच्यन्ते । अथवा दुःखकारणस्य कारणत्वात् हिंसादयो दुःखमुच्यन्ते,
तथाहि—हिंसादयः असातावेदनीयकर्मणः कारणम्, असातावेदनीयञ्च कर्म दुःखस्य कारणं
तेन दुःखकारणकारणत्वाद् वा दुःखमित्युपचर्यन्ते । यथा 'प्राणिनां धनं प्राणः' इत्युक्ते धनं
१५ हि अन्नपानकारणम् अन्नपानरूपं प्राणकारणं तत्र यथा धनं प्राणकारणकारणं प्राणा इत्युपचर्यते
तथा दुःखकारणकारणाऽसद्वैधकारणत्वाद् हिंसादयोऽपि दुःखमुपचर्यन्ते । इत्येवमपि मायना
व्रतस्थैर्यथं भवति । ननु विषयेषु रतिसुखसद्भावान् सर्वमेव कथं दुःखम् ? सत्यम् ;
विषयरतिसुखं सुखं न भवति वेदनाप्रतीकारत्वात् खनून्खादिमार्जनवत् ।

भूयोऽपि व्रतानां स्थिरीकरणार्थं मानवविरोधात् सूत्रेणानेन भगवाद्वाह—

२०

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि च सत्त्वगुणाधिक-

क्लिश्यमानाभिनेयेषु ॥११॥

मित्रस्य मायः कर्म वा मैत्री । “यत्स्त्रीनपुंसकाख्या” [] इति वचनात्
स्त्रीत्यम्, नपुंसके तु “सैन्यमित्यपि भवति । कायवाक्मनोभिः कृतकारितानुभूतेरन्येषां
कृच्छ्रानुत्पत्तिकारुण्यं मैत्रीत्युच्यते । मनोनयनवयनप्रसन्नतया विक्रियमाणोऽन्तर्भक्तिरागः
२५ प्रमोद इत्युच्यते । हीनदीनकानीनानयनजनानुपदत्वं कारुण्यमुच्यते । करुणाया भावः कर्म
वा कारुण्यम् । मध्यस्थस्य भावः कर्म वा माध्यस्थ्यम्, रागद्वेषजनितपक्षपातस्याभावः
माध्यस्थ्यमुच्यते । मैत्री च प्रमोदश्च कारुण्यञ्च माध्यस्थ्यञ्च मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि ।
पापकर्मोदयधरात् नानायेनिषु सीदन्ति दुःखोऽभवन्तीति सत्त्वाः प्राणिनः । ज्ञानतपः-
संयमादिभिर्गुणैरधिकाः प्रकृष्टा गुणाधिकाः । असद्वैधकर्मविपाकोत्पादितदुःखाः क्लिश्यन्ते इति

१ आदीनवो दोषः । २ मैत्रियि-आ०, ४०, ज० ।

१२२]

सप्तमोऽध्यायः

२३७

क्लिश्यमानाः । तस्माद्योर्कतस्वीकरणायानृते अनुरक्तसम्यक्वादिगुणा न विनेतुं शिक्षयितुं शक्यन्ते ये ते अविनेयाः । सत्त्वाश्च गुणार्थिकाश्च विजयमानाश्च अविनेयाश्च सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयास्तेषु तयोक्तेषु । अस्यायमर्थः—सत्त्वेषु सर्वज्ञीवेषु मैत्री भावनीया गुणाधिकेषु सदृष्ट्यादिषु प्रमोदो विषेयः । क्लिश्यमानेषु दुःखीमक्षसु प्राणिषु कारुण्यं करुणाभावो विषेयः । अविनेयेषु अविनीतेषु मिथ्यादृष्ट्यादिषु जिनधर्म- ५ बाह्येषु निर्गुणेषु प्राणिषु माध्यस्थ्यं मध्यस्थता औदासीन्यं भावनीयम् । एतासु भावनासु मान्यमानासु अहिंसाद्यो प्रताः मनागूता अपि परिपूर्णा भवन्ति । चकारः परस्परसमुच्चये वर्तते पूर्वोक्तसूत्रार्थेषु अत्र च ।

अथ भूयोऽपि व्रतभावनाविशेषप्रतिपादनार्थं सूत्रमिदमाहुः—

जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥१२॥

१०

गच्छतीति जगद् “द्युतिगमोर्द्ध्वं च” [का० सू० ४।४।१८] इति साधुः । जगच्च कथञ्च जगत्कायौ जगत्काययोः स्वभावौ जगत्कायस्वभावौ । संवेजनं संवेगः, विरागस्य भावः कर्म वा वैराग्यम् । संवेगाच्च संसारभीरुता धर्मादुरागो वा वैराग्यञ्च शरीरभोगादि- निर्वेदः संवेगवैराग्ये, तयोर्थः प्रयोजनं यस्मिन् भावनकर्माणि तत् संवेगवैराग्यार्थम् । जगत्स्वभावः संसारस्वरूपचिन्तनं लोकस्वरूपमावृण्वत्, कायस्वभावः अशुचित्वादित्स्वरूप- १५ चिन्तनम् । एतद् भावनाद्वयं संवेगवैराग्यार्थं भवति । वाग्वद्ः पञ्चान्तरं सूचयति, तेनाहिंसादिव्रतानां स्वैर्यार्थं च वेदितव्यम् ।

तत्र तावजगत्स्वभावः उच्यते—जगत् त्रैलोक्यम् अनादिनिधनम्, अधोजगत् वेजा- सनाकारं मध्यजगत् स्रक्लोसदृशम् ऊर्ध्वजगत् मृदङ्गसन्निभम् ऊर्ध्वधर्माकारम् । अस्मि- जगति अनादिसंसारं अनादिकालं चतुरशीतिलक्षयोगेतिषु प्राणिनः शारीरमानसागन्तुक- २० दुःखमसातं भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा पर्यवस्यति परिभ्रमन्ति । अत्र जगति किञ्चिदपि धनयौवन्यादिकं नियतं न वर्तते शश्वतं नास्ति, आयुर्जटलुद्वुदसमानं भोगसम्पदः ताडन्मे- घेन्द्रबापादिविकृतिचञ्चलाः । अस्मिजगति जीवस्य इन्द्रधरण्द्रव्यकवर्त्योदिकः कोऽपि विपदि जाता न वर्तते । इदं जगज्जन्मजरामरणस्थानं वर्तते । इत्यादि भावनायाः संसारसंवेगो भवभीरुता भवति, अहिंसाद्यो व्रताश्च स्थिरत्वं प्रतिलभन्ते । २५

कायस्वभाव उच्यते—कायः सलु अधुवः दुःखहेतुः निःसारोऽशुचिः बीमत्सुदुर्गन्धः मलमूत्रनिधानं सैन्तापहेतुः पापोपाजनपण्डितः येन केनचित् पदेन पतनशोऽः इत्येषं कायस्व- भावभावनाया विषयरागनिवृत्तिर्मभवति, वैराग्यमुत्पद्यते, व्रतानां स्वैर्यञ्च भवति, तेनतौ जग- त्कायस्वभावौ भावनीयौ ।

अथ हिंसादीनां पञ्चपातकानां स्वरूपनिरूपणार्थं सूत्राणि मनसि धृत्वा युगपद् वक्तु- ३०

१ - दृष्टिषु आ०, ४०, ३० । २ - सुखेज्ज च आ०, ४०, ३० । ३ संसारहे- आ०, ४०, ३० ।

२३८

तत्पार्थश्रुतौ

[अ१३]

महाकथत्वात् तत्र तावत् हिंसालक्षणप्रतिपादकं सूत्रमिदमुच्यते—

प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

- प्रमादति स्म प्रमत्तः प्रमादयुक्तः पुमान् कषायसंयुक्तात्मपरिणाम इत्यर्थः । अथवा इन्द्रियाणां प्रचारमनवधार्यं अविचार्यं यः पुमान् प्रवर्तते स प्रमत्तः । अथवा प्रवृत्तकषायोदय^१-
 ५ प्रतिष्ठः प्राणातिपातादिद्वेषु रिपव अहिंसायां शास्त्रेण यतते कपटेन यत्नं करोति न परमार्थेन स प्रमत्तं वच्यते । अथवा पञ्चदशप्रमादयुक्तः प्रमत्तः । के ते पञ्चदश प्रमादाः ? चतस्रो विकृताः चत्वारः कषायाः पञ्चैन्द्रियाणि निद्रा प्रेमा च । तथा चोक्तम्—

“विकृता तह य कसाया इंदियणिदा तहेव पणजो य ।

चदुचदुपणमेगेगे होंति पमदा य पण्णरस ॥१॥” [पंचसं० ११५]

१०

प्रमत्तस्य योगः कायवाक्मानःकर्मरूपः प्रमत्तयोगः, तस्मात् प्रमत्तयोगान् ।

“पंच वि इंदियपाणा मणवचकाएण तिणिं धत्तपाणा ।

आणप्पाणप्पाणा आउमपाणेण होंति दस पाणा ॥”

[बोधपा० भा० ३५]

- इति गायकथितक्रमेण ये प्राणिनां दश प्राणास्तेषां ययासम्भवं व्यपरोपणं वियोग-
 १५ करणं व्यपरोपणचिन्तनं व्यपरोपणमिमुख्यं वा हिंसेत्युच्यते । प्रमत्तयोगाभावे प्राणव्यपरो-
 पणमपि हिंसा न भवति । सा हिंसा प्राणिनां दुःखहेतुत्वादधर्मकारणं ज्ञातव्या । चेत्प्रमत्तयोगो
 न भवति तदा केवलं प्राणव्यपरोपणमात्रम् अधर्माय न भवति ।

“विपोजयति चासुभिर्न च वधेन संयुज्यते ।” [द्वाविंशद्भा० ३१६] इत्यभि-
 धानात् । तथा चोक्तम्—

२०

“उच्चालिदग्धि पादे इरियासमिदस्स गिग्गमद्वाणे ।

आवादेज्ज कुलिगो मरेज्ज तज्जोगमासेज्ज ॥ १ ॥

ण हि तस्स तण्णिमिचे बंधो सुहुमो वि देसिदो समए ।

मुच्छा परिग्गहोच्चि य अज्झप्पप्पमाणदो भण्णिदो ॥ २ ॥”

[पक्कणसा० क्षे० ३१६, १७]

३०

पतयोगीयथोर्यसूचनं यथा—पादे चरणे उच्चालिदग्धि गमने प्रवृत्ते सति इरिया-
 समिदस्स ईयासमितियुत्तस्य मुनेः गिग्गमद्वाणे निर्गमनस्थाने पादारोपणस्थाने आवादेज्ज
 यदि आपतेत् आगच्छेत् पादेन चम्पिते कुलिगो सूक्ष्मजोवो मरेज्ज म्रियेत वा तज्जोग-
 मासेज्ज पादसंयोगमाश्रित्य । ण हि तस्स तण्णिमित्ते न हि नैव न भवति तस्य जम्बुवक्त्रकस्य

७।१४]

सप्तमोऽध्यायः

२३९

मुनेः दण्डिमित्ते मरणादिकारणमात्रेऽपि सति । किम् भवति ? बंधो कर्मबन्धः । कियान् ? सुमुहो विस्तोकोऽपि समये जिनसूत्रे न हि देसिदो नैव कथितः । अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन दृढयति—मूर्च्छा परिग्रहणाकाङ्क्षा परिग्रहो विषय परिग्रहश्चैव किञ्च परिग्रहग्रहणाकाङ्क्षा परिग्रहमुच्यते । कुतः ? अधस्तपपमाणदो अघातमप्रमाणतः अन्तःसङ्कल्पाततिक्मेगेत्यर्थः भणिदो परिग्रहः कथितः । एतेन किमुक्तं भवति प्राणातिपाताभावेऽपि प्रमत्तयोगमात्रान् ५ हिंसा मवात्येव । तथा चोक्तम्—

“मरदु व जियदु व जीवो अयदाचारस्त णिच्छिदा हिंसा ।

पयदस्त णत्थि बंधो हिंसामत्तेण समिदस्त ॥ १ ॥

[पचयणसा० ३।१७]

अस्यायमर्थः—प्रियतां वा जीवदु वा जीवः अयदाचारस्त अयत्नपरस्य जीवस्य १० निश्चिता हिंसा भवति । हिंसायामकृतायामपि अयत्नवतः पुरुषस्य पापं लगात्येव । पयदस्त प्रयत्नपरस्य पुंसः बन्धो न भवति । केन ? हिंसामत्तेण हिंसामात्रेण समिदस्त समितिपरस्य । अत्र परिणामस्य प्राधान्यमुक्तम् । तथा चोक्तम्—

“अचनपि भवेत्पापी निघ्नन्नपि न पापभाक् ।

परिणामविशेषेण यथा धीवरकर्षकौ ॥ १ ॥” [यश० उ० पृ० ३३५] १५

अन्यच्च—

“स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्तिपात्या प्रमादवान् ।

पूर्वं प्राण्यन्तराणां तु पश्चात्स्याद्वा न वधः ॥ २ ॥” []

अथ अनृतलक्षणमुच्यते—

असदभिधानमनृतम् ॥ १४ ॥

२०

अस्तीति सत् न सत् असत् अप्रशस्तमित्यर्थः । “वर्तमाने शृत्तुः” [क० सू० ४।४।२]

असतः असत्यवचनस्य अभिधानम् अनृतमुच्यते । न श्रुतं न सत्यमनृतं यत् असदभिधान-मसत्यकथनं तत् अनृतं भवति । विद्यमौनार्थस्य अविद्यमानार्थस्य वा प्राणिपीडाकारस्य वचनस्य यत् कथनं तत् अनृतं भवति । यत्प्रमत्तयोगादुच्यते तदनृतमित्यर्थः । अहिंसात्रयप्रविपाकनार्थं सत्यादीनि व्रतानि इति प्रागेवोक्तम्, तेन यत् हिंसाकरं वचनं तद्वनृतमिति निश्चितम् । अत्र २५ दृष्टान्तः—बसुन्पः यथा पनवो हिंसायात् । तथा यद्वचनं कर्णकर्करां कर्णशूलप्रायं हृदय-निष्ठुरं मनःपीडाकरं विप्रलापप्रायं विरुद्धप्रलापप्रायं विरोधवचनमिति यावत्, प्राणिवध-

१ ३- स्य प्राधान्यपुनः भा०, ब०, ज० । २ उद्धृताऽपि स० सि० ३।१३ । ३ -मानस्य

भा०, ब०, ज० ।

२४०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[३१५-१६]

बन्धनदिकं वैरकरं कलहादिकरम् उल्लासकरं गुर्वोद्यवहाकरं तत्सर्वमनृतमित्युच्यते । अनृतस्य विवक्षापि अनृतवचनोपायचिन्तनमपि प्रमत्तयोगादनृतमुच्यते । तस्यानुष्ठानाद्यनुवदनमपि नानृतं प्रमत्तयोगाभावात् । एषं प्रमत्तयोगादिति उत्तरत्रापि योज्यम् ।

अथ स्तेयलक्षणमुच्यते—

५

अदत्तादानं स्तेयम् ॥१५॥

वीयते स्म दत्तं न दत्तम् अदत्तम्, अदत्तस्य आदानं ग्रहणम् अदत्तादानं स्तेयं चौर्यं भवति । यत्प्रलोकैः स्वीकृतं सर्वलोकाप्रवृत्तिगोचरः तद्रस्तु अदत्तम्, तस्य ग्रहणं जिघृक्षा वा ग्रहणोपायचिन्तनं च स्तेयमुच्यते । ननु यदि अदत्तादानं स्तेयम् तर्हि कर्मनो कर्मग्रहणमपि स्तेयं भवेत् परैरदत्तवान्; साधूकं भवता; यत्र दानमादानं च सम्भवति तत्रैव स्तेयव्यव-
 १० दूतिर्भवति अदत्तग्रहणवचनस्य सामर्थ्यात्, दानसद्भावे माहकास्तित्वान्, कर्म-नो कर्मग्रहणे दायकः कोऽपि नास्ति अन्यत्रात्मपरिणामात्, त्रिभुवनसृततन्मोग्याणुवर्माणानामस्यामि कृत्यात् नैव दोषः । नन्वेवं सति मुनीनां ग्रामन्तारादिपर्यटनावसरे रथयात्रादिप्रवेशे अदत्तादानं सञ्जायते तेषां सत्त्वाभिकत्वात् मुनीनामनभिहितत्वाच्च, इदमपि साधूकं भवता; नगरव्यामादिपु-
 रथायात्रादिप्रवेशादिषु च सर्वजनसामान्यतया तत्र प्रवृत्तिर्मुक्तैव वर्तते । कस्मात् ? अर्थोपति-
 १५ प्रमाणात् । काशीपत्तिरत्र वर्तते इति चेत् ? उच्यते—पिहितद्वारादिषु मुनिर्न प्रविशेत् अपिहितद्वारादिषु प्रविशेदित्यर्थोऽदनात् । पिहितद्वारादिषु यदि मुनीनामसुक्तिः अपिहित-
 द्वारादिषु सुक्तिरापद्यत एव । अथवा प्रमत्तयोगाददत्तादानं स्तेयं भवति, न रथ्यादिषु प्रविशतां मुनीनां प्रमत्तयोगो वर्तते, तेन बाह्यवस्तुग्रहणे तदग्रहणे च सङ्कलेशः परिणाम-
 सद्भावात् स्तेयं तदभावे न स्तेयमिति ।

२० अथात्रालक्षणमुच्यते—

मैथुनमब्रह्म ॥ १६ ॥

मिथुनस्य कर्म मैथुनम् । किं तत् मिथुनस्य कर्म ? स्त्रीपुरुषयोश्चारित्र्यमोहविपाके रागपरिणतिप्राप्तयोरनन्योऽप्यवर्षणं (स्पर्शनं) प्रति अभिलाषः स्पर्शोपायचिन्तनं च मिथुनकर्मो-
 च्यते । रागपरिणतेरभावे न स्पर्शनमात्रमब्रह्मोच्यते । टोकेऽप्यायालगोपालादिप्रसिद्धमेतन्—यत्
 २५ स्त्रीपुंसयोः रागपरिणामकारणं चेद्विदं मैथुनम् । शास्त्रे च “अश्ववृषभयोर्मैथुनेच्छा []”
 मिथुनकर्म । ततः कारणात् प्रमत्तयोगात् स्त्रीपुंस-पुरुषपुरुषादिमिथुनगोचरं रतिसुखार्थचेष्टनं मैथुनमित्यायातम् । अहिंसाद्यो गुणा यस्मिन् परिरक्षमाणे बृंहन्ति वृद्धिं प्रयान्ति तद्ब्रह्मो-
 च्यते । न ब्रह्म अब्रह्म । यन्मैथुनं तद्ब्रह्म इति सूत्रार्थः । मैथुने प्रवर्तमानो जीवः हिंसा-
 दिकं करोति । स्वाधरजहमात् जीवान् विवृणंसयति । तथा चोक्तम्—

३०

“मैथुनाचरणे मूढ म्रियन्ते जन्तुकोटयः ।

थोनिरन्ध्रसमुत्पन्ना लिङ्गसंघट्टपीडिताः” ॥१॥ [ज्ञानार्णव १३१२]

१-पीडिताम् अ०, व०, अ० ।

७।१७]

सप्तमोऽध्यायः

२४१

घाते घातेऽमंलयेयाः कोटयो जन्तवो म्रियन्ते इत्यर्थः । तथा कश्चिद्व्ये स्तनान्तरे नाभौ स्मर-
मन्दिरं च स्तोत्रां प्राणिन उत्पद्यन्ते तत्र करादिव्यापारे ते म्रियन्ते । मैथुनार्थं मृषा वादं वक्ति,
अदत्तमन्यादत्ते, बाह्याभ्यन्तरं परिग्रहश्च । अत्र आरक्षकोपाख्यान्मुद्भाषनीयं स्तेये
तत्पयोपवन् ।

अथ परिग्रहलक्षणसूत्रमुच्यते—

५

मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

मूर्च्छनं मूर्च्छा, परिगृह्यते परिग्रहः । या मूर्च्छा सा परिग्रह इत्युच्यते । काऽमौ
मूर्च्छा ? अप्याबलीवर्दगर्बरागर्वरीयाजिवडवादासीदासफलप्रपुत्रप्रभृतिरचेतनः परिग्रहः ।
क्षोक्तिकेयमाधिक्यपुष्परगावैद्व्यर्षपक्षरागहीरकेन्द्रनीलगुरुडोद्वारारमगर्भदुर्वर्णसुवर्णपट्टकूलचोना-
म्बरनामपिषव्यवृत्ततेलगृहनाश्वरावापतेयप्रभृतिरचेतनो बाह्यपरिग्रहः । रागद्वेषमदमोहः १०
कषायप्रभृतिरभ्यन्तर उपधिः । तस्योभयप्रकारस्यापि परिग्रहस्य संरक्षणे श्वाजने-
संस्करणे वर्द्धनादौ व्यापारो मनोऽभिलाषः मूर्च्छा प्रतिपाद्यते, न तु यावत्तत्तत्लेष्मा-
गुत्पादितोऽचेतनस्वभावो मूर्च्छा मण्यते “मूर्च्छा मोहसमुच्चययोः” [पा० धातुपा०
३५।० २१९] इति वचनात् । मूर्च्छिरयं सामान्येन बोद्धपरिणामे वर्तते । यः सामान्येनोक्तोऽर्थः
स विशेषेष्वपि वर्तते, तेन सामान्यार्थमाश्रित्याचेतनत्वलक्षणोऽर्थो नाश्रयणीयः, किन्तु विशेष- १५
लक्षणोऽर्थो मनोऽभिलाषलक्षणोऽर्थो मूर्च्छिधात्वर्थोऽत्र गृह्यते । एवं चेद् बाह्याः परिग्रहः न
भवन्ति मनोऽभिलाषमात्राभ्यन्तरपरिग्रहायपरिग्रहात् । तत्र युक्तमुक्तं भवता; मनोऽभिलाषस्य
प्रधानत्वात् अभ्यन्तर एव परिग्रहः सङ्गृहीतः, बाह्यपरिग्रहस्य गौणत्वात् । तेन ममत्वमेव
परिग्रह उक्तः । तर्हि बाह्याः परिग्रहो न भवत्येव; सत्यम्; बाह्याः परिग्रहो मूर्च्छाहेतुत्वात्
सोऽपि परिग्रह उच्यते । तेन आहारमयबन्धुनादियुक्तः पुमान् सपरिग्रहो भवति, सञ्ज्ञः २०
नामपि ममेदमिति सङ्कल्पावश्यात् रागद्वेषमोहादिपरिणामवन्नास्ति दोषः । प्रमत्तयोगादिति
पदमनुवर्तते तेन यस्य प्रमत्तयोगः स सपरिग्रहः यद्यपि तु प्रमत्तयोगो न वर्तते सोऽपरिग्रहः ।
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यतपोयुक्तः प्रमादरहितो निर्मोहः तस्य मनोऽभिलाषलक्षणा मूर्च्छा
नास्ति निःपरिग्रहत्वञ्च तस्य सिद्धम् । ननु ज्ञानदर्शनचारित्र्यतपोलक्षणः किं परिग्रहो न
भवति ? न भवत्येष, ज्ञानादीनाम् आत्मस्वभावानामहेयत्वात्परिग्रहत्वं सिद्धम् । “पस्त्यक्तुं २५
शक्यते स एव परिग्रहः” [इत्यभिधानात् । रागद्वेषादयस्तु कर्मोदया-
धीनाः । अनात्मस्वभावा हेयरूपातेषु सङ्कल्पः परिग्रह इति सङ्गच्छते । तत्र प्राणतिपातोऽ-
वश्यमभावो तदर्थं चासत्यं वदति स्तैयश्च विदधाति अब्रह्मकर्मणि नियतं यत्नवान् भवति ।
पूर्वोक्तैः प्रातर्केस्तु नरकादिषु उत्पद्यते तत्र तु पञ्चप्रकारादि दुःखं भुङ्क्ते । तेन मुख्यतया
रागादिमनोऽभिष्टायः परिग्रह इत्यायातम् । तथा चोक्तम्—

३०

२४२

तत्त्वार्थवृत्ती

[७:१८-१९]

“बाह्यग्रन्थविहीना दरिद्रभनुजाः स्वपापतः सन्ति ।

पुनरभ्यन्तरसङ्कल्पागी लोकेषु दुर्लभो जीवः ॥१॥” []

अभ्यन्तरपरिग्रहाच्चतुर्दश । बाह्यपरिग्रहास्तु दश । तथा चोक्तम्—

“मिथ्यात्ववेदहास्यादिषट्कषायचतुष्टयम् ।

रागद्वेषौ तु सङ्गाः स्फुरन्तरङ्गाश्चतुर्दश ॥१॥

चेत्रं वास्तु धनं धान्यं द्विपदञ्च चतुष्पदम् ।

यानं ज्ञयनाशनं कुप्यं भाण्डञ्चेति नहिर्दश ॥२॥” []

अथ हिंसादित्रयसम्पन्नः पुमान् कीदृशो भवतीति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः—

निःशल्यो व्रती ॥१८॥

१८ शृणोति विष्वंसयति हिनस्तीति शल्यमुच्यते । वपुस्तुप्रविश्य दुःखमुत्पादयति याणाद्यामुपशलयम् । शल्यमिव शल्यं प्राणिनां बाधाकरत्वात् शारीरमानसदुःखकारणत्वात् । कर्मोदयविकृतिः शल्यमुत्पत्तयति । तच्छुल्यं त्रिप्रकारम्—मायाशल्यं मिथ्यादर्शनशल्यं निवृत्तशल्यञ्चेति । तत्र माया परवृत्त्यम् । मिथ्यादर्शनं तत्त्वार्थशङ्काभावः । निदानं विषयसुखमिलापः । एवंविधात्रिप्रकारात् शल्यात् निष्क्रान्तो निर्गतो निःशल्यः ।

१९ योऽती निःशल्यः स एव व्रतीत्युच्यते । अथ किञ्चिद्युते मोमांस्यते विचार्यते इति यावत् । निःशल्यः किञ्च शल्याभावाद् भवति, व्रताश्रयणाद्वा भवति, न हि निःशल्यो व्रती भवितुं शक्नोति, यथा देवदत्तः केवलदण्डधारी व्रतीति नोच्यते तथा निःशल्यो व्रतो न भवति; अपुण्यमेवोक्तं भवता; निःशल्यमात्रो व्रती न भवति किन्तु उभयपक्षेष्वाविशिष्टः पुमान् व्रती भवति । निःशल्यो व्रतोपपन्नश्च व्रतीत्युच्यते । हिंसादिविरमणमात्राद्वा न भवति किन्तु

२० हिंसादिविरमणयुतः शल्यरहितश्च व्रती कथ्यते । अत्रार्थं दृष्टव्यः—प्रभूतदुःखपूतसहितः पुमान् गोमानित्युच्यते यस्य तु पुण्ड्र (ह) दुग्धाद्यादिकं नास्ति स विद्यमानास्वपि अन्वाम् गोमान् नोच्यते, तथा शल्यसंयुक्तः पुमान् व्रतेषु विद्यमानेऽपि व्रती न कथ्यते, अहिंसादित्रयानां विशिष्टं फलं शल्यवान् न विन्दति । निःशल्यस्तु व्रती सन् अहिंसादित्रयानां विशिष्टं फलं लभत इत्यर्थः ।

२५ अथ व्रतोपपन्नः पुमान् कतिभेदो भवतीति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते ।

अगार्यनगारश्च ॥१९॥

अङ्गवत्ते गम्यते प्रतिश्रयाधिभिः पुरुषैः गृहप्रयोजनवद्भिः पुरुषैरित्यगारं गृहमुच्यते । अगारं गृहं पत्न्यमावासो विद्यते यस्य स अगारी । न विद्यते अगारं यस्य सोऽनगारः । अगारो च अनगारश्च द्विप्रकारो व्रती भवति । प्रकारः परस्परसमुच्चयार्थः । एवञ्चेत्तर्हि जिनगेह-

१ पुण्ड्रस्य दु- ज० । पुण्ड्रतदु- आ०, ब० । २ विशिष्ट- आ०, ब०, ज० ।

७२०.२१]

सप्तमोऽध्यायः

२४३

गृह्यागारमयाशावसेषु वसन् मुनिरप्यगारी भवति तस्यागारसद्भावात्, तथा च अनिशुक्तविषय-
 नृप्याः केनचिद्धेतुना गृहं परिहृत्य वने तिष्ठन् गृहस्थोऽप्यगारो भवति, साधूकं भवता; अगार-
 शब्देनात्र आबगृहं सूचितं ज्ञातव्यम्, चारित्रमोहोदये सति गृहसम्बन्धं प्रति अनियमपरि-
 णामः भावागारमभिधीयते । सोऽनियमपरिणामः यस्य पुरुषस्य विद्यते स पुमान् ननोऽ-
 ननो वा वने वसन्नभि अगारीत्युच्यते । गृहपरिणामाभावात् जिनचित्यालयादौ वसन्नपि अ- ५
 गार उच्यते । ननु अगारी व्रती न भवति अपरिपूर्णव्रतत्वात् : तदयुक्तम्; नेगमसंग्रहव्यप-
 हारनयत्रयापेक्षया अगारी व्रती भवत्येव पत्तनावासवत् । यथा कश्चित्पुमान् गृहे अपवरके वा
 वसति स पत्तनावास उच्यते, स किं सर्वस्मिन् पक्वने वसति ? किन्तु पत्तनमध्यस्थितनियत-
 गृहादौ वसति, तथा परिपूर्णानि व्रतानि अप्रतिपालयन्नपि एकदेशव्रताश्रितः पुमान् व्रतीत्युच्यते ।
 एवञ्चेत्तर्हि हिंसादीनां पञ्चप्रातःकालां मध्ये किमन्यतमपातकप्रतिनिवृत्तः स्वल्पागारी व्रती कथ्यते; १०
 न कथ्यते; किन्तु पञ्चप्रकारागमपि विरतिमपरिपूर्णं प्रतिपालयन् व्रती कथ्यते । अमुमेवार्थं
 सुत्तरसूत्रेण समप्रयति—

अणुव्रतोऽगारी ॥२०॥

अणूनि अल्पानि व्रतानि यस्य सोऽणुव्रतः सर्वसावधानिशुत्तेरयोगात् । य ईदृशः पुमान्
 स अगारीति कथ्यते । पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायान् जीमान् अनन्तकायजोन्^२ स्वकार्ये १५
 विराधयति, द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियान् जन्तून् न विराधयति तदादिममणुव्रतमुच्यते । लोभेन
 मोहेन स्नेहादिना गृहविनाशहेतुना प्राप्तवासादिकारणेन वा जीवोऽनृतं वक्ति तस्मादनृतान्निवृत्तो
 योऽगारो भवति तस्य द्वितीयमणुव्रतं भवति । यद्वन्न निजमपि संकलेशेन गृह्यते तत्परषीडा-
 करम्, यच्च नृपभीतिवशान्निश्चयेन परिहृतमपि यद्वत्तं धनं तस्मिन् धने परिहृतादौ यः
 पुमान् स श्रावकस्तृतीयमणुव्रतं प्राप्नोति । पुमानित्युक्ते योषिदपि लभ्यते तस्या अपि तृतीय- २०
 मणुव्रतं भवति । एवं यथासम्भवं शब्दस्थार्यो वेदितव्यः । स्वीकृताऽस्वीकृता च या परस्त्री
 भवति तस्यां यो गृही रतिं न करोति स चतुर्थमणुव्रतं प्राप्नोति । क्षेत्रवास्तुधनधान्यद्विरण्य-
 सुवर्णदासी-दासादीनां निजेच्छावशाद् येन गृहिणा परिमाणं कृतं स गृही पञ्चममणु-
 व्रतं प्राप्नोति ।

अथ महाव्रतिनः गृहस्थस्य च किमेतावानेव विशेषः किं वाऽन्योऽपि कश्चिद् विशेषे- २५
 षोऽस्ति इति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः—

दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरि-

माण्यतिथिसंविभागाव्रतसम्पन्नश्च ॥२१॥

दिग्देश देशाश्च अनर्थदण्डाश्च दिग्देशानर्थदण्डाः तेभ्यो विरतिः दिग्देशानर्थदण्ड-
 विरतिः । विरतिशब्दः प्रयुज्यते । तेनायं विग्रहः—दिग्विरतिव्रतं च देशविरतिव्रतं च ३०
 अनर्थदण्डविरतिव्रतं च सामायिकव्रतं च प्रोषधोपवासव्रतं च उपभोगपरिभोगपरिमाणव्रतं च

१ तदुक्तम् आ०, ४०, अ० । २—कायावर्जनात् स्व— आ०, ४०, अ० ।

२४४

तत्त्वार्थवृत्तौ

[५२१]

अतिथिसंविभागव्रतञ्च तानि दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामयिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोग-
परिगणान्तिथिसंविभागव्रतानि, तैः सम्पन्नः संयुक्तो यो गृही भवति स विरताविरतोऽग्रांति
कथ्यते । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन वक्ष्यमाणसल्लेखनादियुक्तः अग्रांति, कथ्यते ।
अस्यायमर्थः—पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तराध्वतस्त्रो दिशः, अग्निकोणेतेश्वत्यकोणवायुकोणेशान-
५ कोणलक्षणाध्वतस्त्रो विदिशः प्रतिदिशश्च कथ्यन्ते, ता अपि दिक्वाध्वेन लभ्यन्ते, तासु दिक्षु
प्रदिक्षु च हिमाचलविन्ध्यपर्वतादिकम् अभिज्ञानपूर्वकं मर्यादां कृत्वा परतो नियमग्रहणं
दिग्विरतिव्रतमुच्यते । तेन च दिग्विरतिव्रतेन वधिःस्थितस्यावरजहमप्राणिनां सर्वथाविराधनाभा-
वाद् गृहस्थस्यापि महाव्रतत्वमायाति । तस्माद्दिक्षेत्रे गुप्तदिग्वाध्वप्रदेशे धनादिलाभे सत्यपि
मनोव्यापारनिषेधान् लोभनिषेधश्चागारिणो भवति ।

१० गन्तव्यायामपि दिशि नियतदेशाद् आसनदीक्षेत्रयोजनबनगृहकटकदिलक्षणात् परतो
विरमणं देशविरतिव्रतमुच्यते । इदं हि व्रतं दिग्विरतिव्रतमध्ये अन्तर्गतमुत्पन्नम् । विशेषेण
तु सपापस्थाने प्रथमऋद्धावस्थाने सुरासानमूलस्थानमस्वस्थानहिरमजस्थानादिगमनवर्जनं
देशविरतिव्रतमुच्यते । तेनापि व्रतेन व्रतस्थावरहिंसानिवर्तनाद् गृहस्थस्यापि महाव्रतत्वं
लोभनिवृत्तिश्लेषचर्यते ।

१५ अन्तर्धण्डः पञ्चप्रकारः—अपध्यातपापोपदेशप्रमादचरितहिंसाप्रदानदुःश्रुतिमेवान् ।
तत्रापध्यानलक्षणं कथ्यते—परप्राणिनां जयपराजयहननबन्धनप्रतीकविभवंसनश्वापतेयाऽपह-
रणाङ्गनादिकं द्वेषात् परकलत्रासुशालनं रागान् कथं भवेदिति संतःपरिणामप्रवर्तनम् अप-
ध्यानमुच्यते । द्वितीयोऽन्तर्धण्डः पापोपदेशानाम् । स चतुःप्रकारः—तथाहि अस्मात्पूर्वादि-
देशाद् दासीदासान् अल्पमूल्यसुलभानादाय अन्यस्मिन् गुर्जरादिदेशे तद्विक्रये यदि क्रियते
२० तदा महान् धनलाभो भवेदिति क्लेशवर्णिका कथ्यते ॥१॥ अस्मादेशान् सुरभिर्महिषीबलीयर्द-
क्रमेलकगन्धर्वादीन् यदि अन्यत्र देशे विक्रीणोते तदा महान् लाभो भवतीति तिर्यग्वर्णिका-
नामको द्वितीयः पापोपदेशो भवति ॥ २ ॥ शाकुनिकः पक्षिमार्काः, वसुकिः मृगवरहादि-
मार्काः, धीवराः गल्पमार्काः, इत्यादीनां पापोपक्रमोपजीविनाम् ईदृशी वार्ता कथयति—
अस्मिन् प्रदेशे पनजलापुपलक्षिते मृगवराहान्तिरामस्यादयो बहवः सन्तीति कथनं बधकोप-
२५ देशनामा तृतीयः पापोपदेशः कथ्यते ॥३॥ पामरादीनामग्रे एवं कथयति भूरवं कथ्यते उदकमेवं
निष्कास्यते वनदाह एवं क्रियते क्षुपादय एवं चिकित्श्यन्ते इत्याद्यारम्भः अनेनोपायेन क्रियते
इत्यादिकथनम् आरम्भोपदेशानाम् चतुर्थः पापोपदेशो भवति ॥४॥

अथ प्रमादचरितनामा तृतीयोऽन्तर्धण्डः कथ्यते—प्रयोजनं विना भूमिकुट्टनं जलसे-
चनम् अपिप्तसन्धुक्षणं व्यजनादिवातैश्चोषणं वृक्षवल्लीदलमूलकुसुमादिछेदनम् इत्याद्यवयवकर्म-
३० निर्माणं प्रमादचरितमुच्यते । अथ हिंसाप्रदाननामा चतुर्थोऽन्तर्धण्डो निरूप्यते—परप्राणि-
पातहेतूनां शुनकमाजौरसर्पारयेनादीनां विषकुठारखड्गस्त्रनिषज्जलनरज्ज्वादिबन्धनशृङ्खला-

१—सद्भाषे स्थानेपुनः आ०, व०, ज० । २—मनःसर्वपरिणा— भा०, व०, ज० ।

३—तन्निजे— आ०, व०, ज० ।

७।२१]

सप्तमोऽध्यायः

२४५

दीनं हिंसोपकरणानां यो विक्रयः कियते श्रवणहारश्च कियते स्यथं वा सङ्ग्रहो विधीयते तन् हिंसामदानमुच्यते । अथ हिंसप्रवर्तकं शास्त्रम् अरवमेधादि, रागप्रवर्तकं शास्त्रं बुद्धोक्तनामादि, द्वेषप्रवर्तकं शास्त्रं नानाप्रकारम्, मधुमांसादिप्रवर्तकं शास्त्रं मृगत्यादि, तेषां शास्त्राणां कथनं श्रवणं शिक्षणं व्यापारश्च दुःश्रुतिरुच्यते । तथाऽनर्थकं पर्यटनं पर्यटनविषयोपसेवनम् अन्तर्धदण्ड उच्यते । तस्य सर्वस्थायि परिहरणम् अन्तर्धदण्डविरतिव्रतनामकं तृतीयं व्रतं भवति । एतानि ५ व्रणि व्रतानि पञ्चानामगुञ्जतानां गुणस्य कारकत्वादनुषर्तनत्वाद् गुणव्रतानीति कथ्यन्ते ।

सामायिकम्-समशब्दः एकत्वे एकीभावे व्रत्ते, यथा सङ्गतं घृतं सङ्गतं तैलम् एकीभूतमित्यर्थः । अयनमयः, सम एकत्वेन अयनं गमनं परिणमनं समयः, समय एव सामायिकम् स्वार्थे इकण् । अथवा समयः प्रयोजनमयेति सामायिकं प्रयोजनार्थे इकण् । कोऽर्थः ? देवयन्दनायां निःसंकलेन सर्वप्राणिममताचिन्तनं सामायिकमित्यर्थः । एतावति देशे एतावति १० काले अहं सामायिके स्वास्थामीति या कृता प्रतिज्ञा वर्तते तावति काले सर्वसावगयोगविरतत्वाद् गृहस्थोऽपि महाव्रतीत्युपचर्यते । तर्हि स गृहस्थः तस्मिन् काले किं संयमी भवति ? नेवम्, संयमप्राप्तकर्मोदयसद्भावान् । उक्तञ्च—

“प्रत्याख्यान्तस्तनुत्वान्मन्दतरङ्गचरणमोहपरिणामाः ।

सत्त्वेन दुरवधारा महाव्रताय प्रकल्पन्ते ॥ १ ॥” [रत्नक० ३।२५] १५

प्रत्याख्यान्तश्चेन संयमप्राप्तकृततृतीयकपायचतुष्टकं ज्ञातव्यम् । तर्हि तस्मिन् सामायिक-परिणते गृहस्थे महाव्रतत्वाभावः, तत्र, उपचारान्महाव्रतत्वाभावो न भवति, यथा राजत्वं विनापि सामान्योऽपि क्षत्रियः राजकुल इत्युच्यते यथा च बहुदेशे प्रसिद्धो देवदत्तः कचित्कपिद-प्रामोऽपि सर्वगत इत्युच्यते, तथा च चैत्राभिधानांऽयं पुमान् चित्राग्रसद्भावेऽपि चैत्र इत्युच्यते तथा सामायिकव्रतपरिणतोऽगारी परिपूर्णसंघर्षं विनापि महाव्रतीत्युपचर्यते । २०

अष्टमी चतुर्दशी च पर्वद्वयं प्रोषध इत्युपचर्यते । प्रोषधे उपवासः—स्पर्शरसगन्धधर्मशब्द-लक्षणेपु पञ्चसु विषयेषु परिहृतौत्सुक्यानि पञ्चापि इन्द्रियाणि उपेत्य आगत्य तस्मिन् उपवासे वसन्ति इत्युपवासः । अशनपानस्नानलेहालश्रृणचतुर्धिधाहारपरिहार इत्यर्थः । सर्वसावगार-स्पर्शरसगन्धधर्मशब्दकरणानानगन्धमालयार्भरणनस्यादिबिचर्जितः पवित्रप्रदेशे मुनिवासे चैत्यालये स्वकीयप्रोषधोपवासमन्त्रिरे वा धर्मनस्यां कथयन् मृण्वन् चिन्तयन् वा अवहितान्तकरण एकाग्र- २५ मनाः सन् उपवासं कुर्यात् । स आदकः प्रोषधोपवासव्रतो भवति ।

उपभोगपरिमाणपरिमाणव्रतं कथ्यते—अशनपानगन्धमालयताम्बूदादिकं उपभोगः कथ्यते । अच्छादनमावरणभूषणशय्यासनगृहपानवाहनवनितादिकः परिभोग उच्यते । उप-भोगश्च परिभोगश्च उपभोगपरिभोगौ तयोः परिमाणम् उपभोगपरिभोगपरिमाणम् । भोगोपभो-गपरिमाणमिति च कचित्पाठो वर्तते । तत्र अशनादिकं यत्सकृदुच्यते स भोगः, वस्त्रवनि- ३०

१ - नू काले उप- भा०, ४०, ५० । २ - रणादिभि- भा०, ४०, ५० ।

३ - पवित्रदेशे भा०, ४०, ५० ।

२४६

तत्त्वार्थशृत्तौ

[७/२२]

तादिकं यत् पुनः पुनर्मुच्यते स उपभोगः । उपभोगपरिभोगपरिमाणव्रते नियतकालसम्बन्धेऽपि मत्तं मांसं मधु च सर्वे परिहरणीयं त्रसघाततिवृत्तचित्तेन पुंसः । केतकिन्तिम्बकुमुमार्द्रक-मूलकसर्षपुप्यानन्तकायिकछिद्रशकनाट्टीनलादिकं बहुजन्तुयोनिस्थानं तदापि यावज्जीवं परिहर्तव्यं बहुघातात्पक्वत्वात् । तथा चोक्तम्—

५ “अन्यफलबहुविधातान्मूलकमाद्राणि भृङ्गवेराणि ।

नयनीतनिम्बकुमुमं कैतकमित्येवमवहेयम् ॥” [रत्नक० ३/३९]

अथोपभोगविचारः—यानवाहनभूषणयसनादिवमेतवन्मात्रमेव ममेष्टमन्यदनष्टमिति ज्ञात्या अनिष्टपरिहारः कालमर्यादया यावज्जीवं वा कर्तव्यः ।

संयममविराज्यन् अतति भोजनार्थं गच्छति यः सोऽतिथिः । अथवा न विद्यते तिथिः

१० प्रतिपद्वितीयातृतीयादिका यस्य सः अतिथिः अनियतकालमिक्षागमन इत्यर्थः । अतिथये समीचीनो विभागः निजभोजनाद् विशिष्टभोजनप्रदानमतिथिसंविभाजः । स चतुर्विधो भवति—भिक्षादानम् उपकरणवितरणमौषधविश्राणनमावासप्रदानमिति । यो भोक्षार्ये उच्यते संयमतत्परः शुद्धश्च भवति तस्मै निर्मलिनं चेतसा अनन्यथा भिक्षा दातव्या, धर्मोपकरणानि च पिच्छपुस्तकपट्टकमण्डल्य^१ (लवा)दीनि रत्नवयवर्त्तकानि प्रदेयानि, औषधमपि योग्यमेव दयम्^२

१५ आवासश्च परमधर्मभद्रया प्रदातव्यः । अत्र च जिनस्तपनपूजादिकं वक्तव्यम् । एतानि चत्वारि शिक्षाव्रतानि भवन्ति । मातृपित्रादिवचनवदपत्यानामगुप्ततानां शिक्षाप्रदायकानि अविनाशकारकाणीत्यर्थः ।

अथ चशब्देन गृहीतम् अपरमपि श्रावकप्रतं प्रतिपादयन् सूत्रमिदमाचष्टे—

मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥२२॥

२० निजपरिणामेन^३ पूर्वभवादुपाजितमायुः इन्द्रियाणि च बलानि च तेषां कारणघशेन योऽसौ यिनाशः संक्षयः तन्मरणमुच्यते । “मृच्छ प्राणत्यागो” [] इति वचनान् ।

मरणमेवान्तः^३सद्भववासानं मरणान्तः, मरणान्तः प्रयोजनं यस्याः सल्लेखनायाः सा मारणा-न्तिकी तां मारणान्तिकीम् । सत्शब्दः सम्यगर्थवाचकः । तेनायमर्थः—सत् सम्यक् लेखना कारय कषायाणां च कृशीकरणं तनूकरणं सल्लेखना । कायस्य सल्लेखना बाह्यसल्लेखना ।

२५ क्रमायाणां सल्लेखना अन्यन्तरा सल्लेखना । क्रमेण कायकरणहापना कषायाणां च हापना सल्लेखनेत्युच्यते । तां सल्लेखनां जोषिता प्रीत्या सेविता पुमान् अगारी गृही भवति । पूर्वोक्तचक्राणाम् मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता यतिश्च भवति । ननु ‘प्रीत्या सेविता’ इति किमर्थमुच्यते ? अर्थविशेषोपादनार्थम् । कोऽसौ अर्थविशेषः ? यः पुमान् सल्लेखनां प्रीत्या सेवते प्रकटं भजते, यस्तु प्रीतावसत्यां भजते स व्रतेषु अनादरः कथ्यते तेन यत्तात्कारेण

३० सल्लेखना न कार्यते, सन्ध्यासत्य प्रीती सत्यां स्वयमेव सल्लेखनां करोति । तेन सूरिणा जुषी धातुः प्रयुक्तः । ननु स्वयमेव कियथायाणां सल्लेखनायाम् अमिसन्धिपूर्वकं प्राणविसर्जनादात्म-

१ -मण्डलादी- अ०, ब०, अ० । २ पूर्वभवे दुष्- अ० । ३ तद्भवत्वान्नं अ०, ब०, प० ।

[१२३]

सप्तमोऽध्यायः

२४७

वधद्वेषो भविष्यति हिंसासद्भावात् । तत्र "अमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा" [त० सू० ७।१३] इति जिनसूत्रे प्रोच्यते, यस्तु मनःपूर्विकां सल्लखनां कारति स अप्रमत्तस्तस्य प्रमादयोगो नास्ति । कस्मान् ? रागद्वेषमोहायभावात् । यस्तु पुमान् रागद्वेषमोहादिमि-
रविशृष्टः^१ न्लष्टः सन् विषेण शस्त्रेण गलपाशवेन दहनप्रवेशेन कूपादौ निमज्जनेन सुगुप्तेन
रसनाक्षण्डादिना प्रयोगेण आत्मानमाहते स स्वघातपातको भवत्येव । तथा च श्रुतिः— ५

“अध्वर्या नाथ ते लोका अध्वेन तमसा वृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ १ ॥” [ईशावा० ३]

तेन सल्लेखनां प्रतिपन्नस्य पुंसः आत्मघातपातको नास्ति । तथा चोक्तम्^२—

“रागादीणमणुष्या अहिंसगतेति देसियं समये ।

तेसिं चेदुपपत्ती हिंसेति जिणेहि णिहिट्ठा ॥ १ ॥” [१०]

रागादीनामनुष्यादादहिसकत्वमिति देशितं समये । तेषां चेदुत्पत्तिः हिंसेति जितैरुहिट्ठा ॥

अत्र खलु मरणमनिष्टं वर्तते वणिग्गृहविनाशवत् । यथा वणिजः नानामकारपण्यानां
माण्डानां दाने आदाने सद्यचे च तत्परस्य पण्यभृतगृहविनाशोऽनिष्टो भवति पण्यभृत-
गृहस्य कुलञ्चित् कारणात् विनाशे समायाते सति स वणिक् शक्त्यनुसारेण पण्यभृतं गृहं
परित्यजति । परिहर्तुमशक्ये च पण्यगृहे यथा पण्यविनाशो न स्यात्तथा यत्नं विधत्ते । १५
एवमगार्यपि अतशीललक्षणपण्यसञ्चये प्रवर्तमानः अतशीलाश्रयस्य कायस्य पतनं
नाकाङ्क्षति । कायपतनकारणे चागते सति निजगुणानामविरोधेन निजकार्यं शनैःशनैःपरिहरति ।
तथा परिहर्तुमशक्ये च निजकाये कदलीपातवत् युगपदुपस्थिते च निजकायविनाशे सति
निजगुणानां विनाशो यथा न भवति तथा कायविनाशे अश्रुतं विधत्ते कथमात्मपातपातकी
भवति ? तथा चोक्तम्— २०

“अन्तःक्रियाधिकरणं तपःफलं सकलदर्शिनः स्तुवते ।

तस्माद्यावद्विभवं समाधिपरणे प्रयतितव्यम् ।” [रत्न० ५।२]

अथ निःशल्यः खलु ब्रह्मो, शल्यानि तु मायामिथ्यानिदानलक्षणाणि तेन मिथ्यादर्शनं
शल्यमुच्यते; तेन कारणेन सम्यग्दर्ष्टव्यं भवति ‘तत्सम्यग्दर्शनं सदापि निर्दोषं वा भवति’ इति
अने कस्यचित् सदापि सम्यग्दर्शनं भवतीति प्रतिपादनार्थं सूत्रमिदमाचक्षते विचक्षणाः— २५

शङ्काकाङ्क्षानिचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः

सम्यग्दृष्टेरनीचाराः ॥ २३ ॥

शङ्कनं शङ्का, काङ्क्षणं काङ्क्षा, विचिकित्सनं विचिकित्सा, प्रशंसनं प्रशंसा, संस्तवनं
संस्तवः प्रशंसा च संस्तवश्च प्रशंसासंस्तवौ, अन्यदृष्टीनां मिथ्यादृष्टीनां प्रशंसासंस्तवौ

१-विशष्टः ता० । २-उद्धृतव्यम्-म० सि० ७।२३ । ७

२४८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[७१२४-२५]

- अन्यदष्टिप्रशंसासंस्तवौ । शङ्का च काङ्क्षा च विचिकित्सा च अन्यदष्टिप्रशंसासंस्तवौ च शङ्का-
काङ्क्षाविचिकित्सान्यदष्टिप्रशंसासंस्तवाः । एते पञ्चातिचाराः पञ्च दोषाः सम्यग्दष्टेः जीवरय-
यवन्ति । तत्र शङ्का—यथा निर्गन्धानां मुक्तिरुक्ता तथा सप्रन्थानमपि गृहस्थादीनां किं मुक्ति-
र्भवति इति शङ्का । अथवा, भयप्रकृतिः शङ्का । इहपरलोकमोगकाङ्क्षणं काङ्क्षा । रत्नत्रयमण्डित-
५ शरीराणां जुगुप्सनं स्वानासभावदोषोद्भावनं विचिकित्सा । मिथ्यादृष्टीनां मनसा ज्ञानचारित्र-
गुणोद्भावनं प्रशंसा, विद्यामानानामविद्यमानानां मिथ्यादृष्टिगुणानां वचनेन प्रकटनं संस्तव
उच्यते । ननु सम्बन्धशून्यमष्टाङ्गं मोक्षम्, अतिचारा अपि तस्याष्टौ भवन्ति कथमाचार्येण
पञ्चातिचाराः प्रोक्ताः ? सत्यमुक्तं भवता; शीलव्रतेषु पञ्च पञ्चातिचारान् वक्तुमिच्छुराचार्यः ।
[अतः] अप्रत्यक्षतिचारेषु सत्यपि सम्यग्दष्टेः पञ्चातिचाराः प्रोक्ताः, इतरेषां त्रयाणा-
मतिचारणाम् अन्तर्भावितत्वात् अप्रतिचारा वेदितव्याः । कथमिति चेत् ? उच्यते—यः पुनान्
१० मिथ्यादृष्टीनां मनसा प्रशंसां करोति स तावन्मूढदृष्टिरचतुर्योतिचारवाम् भवत्येव । यस्तथाविधो
मूढदृष्टिः स 'प्रमादाशकनकारणोद्भवं रत्नत्रयमण्डितानां दोषं नापगृह्णाति तेषां स्थितीव्रणञ्च न
करोति वात्सल्यं तु दूरे तिष्ठतु शासनप्रभावनां च कथं कुरुते तेन अन्यदष्टिप्रशंसासंस्तवयोर्मध्ये
२ अनुपपृङ्गनादयो दोषा अन्तर्गर्भिता भवन्तीति वेदितव्यम् । ते निःशङ्कितदीनामष्टानां गुणानां
प्रतिपक्षभूता अप्र दोषा ज्ञातव्याः ।
- १५ अथ यथा पञ्चातिचाराः सम्यग्दष्टेर्भवन्ति तथा [किं] व्रतशीलेष्वपि भवन्तीति प्रश्ने
ओमित्युक्त्वा व्रतशीलतिचारसङ्ख्यानिरूपणार्थं सूत्रमिदमाहुराचार्याः—ओमिति कोऽर्थः ?
ओमित्यङ्गीकारे ।

व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च पञ्चाक्रमम् ॥ २४ ॥

- प्रवृत्तिः च शीलानि च व्रतशीलानि तेषु व्रतशीलेषु । पञ्चसु अनुव्रतेषु दिग्विरति-
२० व्रतादिषु सप्तसु शीलेषु पञ्च पञ्चातिचाराः, द्वादशसु व्रतेषु यथाक्रममतुक्रमेण भवन्तीति
संग्रहसूत्रमिदम् । ननु व्रतग्रहणेनैव द्वादशव्रतानि सिद्धानि शीलग्रहणमतुक्रमः इत्याह—
मुक्तमुक्तं भवता; व्रतग्रहणेन द्वादशव्रतसिद्धौ यच्छीलग्रहणं तद्विशेषज्ञापनार्थम् । शीलं हि
नाम व्रतपरिरक्षणम् । तेन दिग्विरतिव्रतादिभिः सम्यग्दष्टेः पञ्चानामनुव्रतानां
परिरक्षणं भवतीति शीलग्रहणे नास्ति दोषः । एते द्वादशव्रतानां प्रत्येकं पञ्च पञ्चातिचाराः
२५ मिलित्वा अगारिणः दृष्टिरतिचारा भवन्ति अगार्यधिकारान् ।

तत्र तावदहिंसाव्रतस्य पञ्चातिचारानाह—

बन्धवधश्चेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २५ ॥

- निजेष्टदेशगमनप्रतिवन्धकारणं बन्धनं बन्धः । यष्टितर्जनकवेत्रदण्डादिभिः प्राणिनां
ताडनं हननं बन्धः, न तु अत्र प्राणव्यपरोपणं बन्ध उच्यते तस्य पूर्वमेव निषिद्धत्वात् । १ शब्दमह-
३० नासिकाकुलियराङ्गचक्षुरादीनामवयवानां विनाशनं छेद उच्यते । न्याय्याद्वारादधिक-

१ अशकनम् असाध्यम् । २ वैतुषाण्डनादयो भा०, ब०, ज० । ३ कर्मम् ।

७।२६-२७ ।

सप्तमोऽध्यायः

२४५

भारवाहनं राजदानदिलोभान् अतिभारारोपणम् । गोमहिषीबलीवईवाजिगजमहिषमानव-
शकुन्तादीनां क्षुत्प्यादिपीडोत्पादनम् अन्नपाननिरोधः । बन्धश्च वधश्च छेदश्च अतिमा-
रारोपणञ्च अन्नपाननिरोधश्च बन्धवधछेदातिभारारोपणास्त्रपाननिरोधाः । एते पञ्चातिचारा
अहिंसागुणवत्स्य भवन्ति ।

अथेदानीं सत्याणुव्रतस्य पञ्चातिचारा उच्यन्ते—

५

मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः । २६।

इन्द्रपदं तीर्थकरणाभ्रवतारजन्माभिषेकसाम्राज्यचक्रवर्तिपदनिःकम्पनकल्याणमहामण्ड-
लेश्वरादिराज्यादिकं सर्वार्थसिद्धिपर्यन्तमहमिन्द्रं पदं सर्वं सांसारिकं विशिष्टमविशिष्टं सुखमभ्यु-
दयमित्युच्यते । केवलज्ञानकल्याणं निर्वाणकल्याणमनन्तचतुष्टयं परमनिर्वाणपदं च निःश्रेयस-
मुच्यते । तयोरेभ्युदयनिःश्रेयसयोनिमित्तं या क्रिया सत्वरूपा वर्तते तस्याः क्रियायाः मुग्धलोकरस्य १०
अन्यथाकथनमन्यथाप्रवर्तनं घनादिनिमित्तं परब्रह्मचनञ्च मिथ्योपदेश उच्यते । स्त्रीपुंसाभ्यां
रहसि एकान्ते यः क्रियाविशेषोऽनुष्ठितः कृतः उक्तो वा स क्रियाविशेषो गुप्तवृत्त्या गृहीत्वा
अन्येषां प्रकारयत्ने तद् रहोऽभ्याख्यानमुच्यते । केनचित्पुरुषेण अकथितम् अनुक्तं यत् किञ्चित्
कार्यं त्रेषयज्ञान् परपीडनार्थम् एवमनेनोक्तमेवमनेन कृतम् इति परब्रह्मचार्यं यत्किञ्चित् राजादौ
दरयते सा कूटलेखक्रिया, पैशुन्यमित्यर्थः । केनचित् पुरुषेण निजमन्त्रिरे हिरण्यादिकं १५
द्रव्यं न्यासीकृतं निक्षिप्तमित्यर्थः, तस्य द्रव्यस्य ग्रहणकाले सङ्ख्या विस्मृता विस्म-
रणश्रययादुर्लभं द्रव्यं गृह्णाति, न्यासवान् पुमान् अज्ञावचनं ददाति—देवदत्त, यावन्मात्रं
द्रव्यं ते वर्तते तावन्मात्रं त्वं गृहाण किमत्र प्रष्टव्यमिति, जानन्नपि परिपूर्णं तस्य न ददाति न्यासा-
पहार उच्यते । कार्यकरणमङ्गविकारं भूमेपादिकं परेषां दृष्ट्वा पराकृतं परामिप्रायमुपलभ्य ज्ञात्वा
असूयादिकारणेन तस्य पराकृतस्य परामिप्रायस्य अन्येषामग्रे आविष्करणं प्रकटनं यत् क्रियते २०
स साकारमन्त्रभेद इत्युच्यते । मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियासाकारमन्त्रभेदाः । एते पञ्चाति-
चाराः सत्याणुव्रतस्य भवन्ति ।

अथाचौर्यगुणव्रतस्य पञ्चातिचारा उच्यन्ते—

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिक-

२५

मानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २७ ॥

कश्चित्पुमान् चोरी करोति, अन्यस्तु कश्चित् चोरयन्तं स्वयं प्रेरयति मनसा वाचा कायेन,
अन्येन वा केनचित्पुंसा तं चोरयन्तं प्रेरयति मनसा वाचा कायेन, स्वयमन्येन वा प्रेर्यमाणं
चोरी कुर्वन्तम् अनुमन्यते मनसा वाचा कायेन, एवंविधाः सर्वेऽपि प्रकाराः स्तेनप्रयोगाश्चैव
उच्यन्ते । चोरेण चोराभ्यां चोरेर्वा यद्वस्तु चोरयित्वा आनीतं तद्वस्तु^१ मूल्यादिना गृह्णाति तत् ३०

१ लोऽभ्यु- भा०, ३०, ज० । २ तद्वस्तु यत् मू- भा०, ३०, ज० ।

३३

२५०

तत्त्वार्थवृत्तौ

। ७।२८

- नदाह्वादानाम् । बहुमूल्यानि वस्तूनि अल्पमूल्येन नैव गृहीतव्यानि, अल्पमूल्यानि वस्तूनि बहुमूल्येन नैव दातव्यानि । राज्ञः 'आह्वाधिकरणं' यद्विरुद्धं कर्म तद् राज्यमुच्यते । वचित-
मूल्यादनुचितदानम् अनुचितं ग्रहणञ्च अतिक्रम उच्यते । विरुद्धराज्ये अतिक्रमः विरुद्ध-
राज्यातिक्रमः । यस्मात्कारणान् राज्ञा घोषणा अन्यथा दापिता दानमादानं च अन्यथा करोति स
५ विरुद्धराज्यातिक्रमः । अथवा, राजघोषणां विनापि यद्विषयजो व्यवहरन्ति तं व्यवहारं यदि
राजा तथैव मन्यते तदा तु विरुद्धराज्यातिक्रमो न भवति । प्रस्थः चतुःसेरमानम्, तत्काष्ठादिना
घटितं मानमुच्यते, उन्मानं तु तुल्यामानम्, मानं चोन्मानञ्च मानोन्मानम्, एताभ्यां न्यूनाभ्यां
इदं सिद्धं अधिकाभ्यां गृह्णाति हीनाधिकमानोन्मानमुच्यते । तात्रेण घटिता हत्येण च सुख्येन
च घटिता साप्रकृत्याभ्यां च घटिता ये 'द्रव्याः' तान् हिरण्यमुच्यते, तत्सदृशः केनचित् लोक-
१० यञ्चनार्थं घटिता 'द्रव्याः' प्रतिरूपका उच्यन्ते, तैर्न्यवहारः कथयिकथः प्रतिरूपकव्यवहारः
कथ्यते । स्तेनप्रयोगश्च ददाह्वादानं च-तेनानीतग्रहणम्-विरुद्धराज्यातिक्रमश्च हीनाधिक-
मानोन्मानञ्च प्रतिरूपकव्यवहारश्च स्तेनप्रयोगददाह्वादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमा-
नोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः । एते पञ्चातिचारा अर्चौर्घोणुप्रवक्ष्य भवन्ति ।

अयेदानीं प्रष्टव्यस्य पञ्चातिचारानाह—

परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनानङ्गकीडा-

३०

कामतीव्रामिनिवेशः ॥ २८ ॥

- कन्यादानं विवाह उच्यते, परस्य स्वपुत्रादिकादन्यस्य विवाहः परविवाहः, परविवाहस्य
करणं परविवाहकरणम् । प्रति गच्छति परपुरुषानित्येवं स्त्रीया इत्वरी, कुत्सिता
इत्वरी इत्वरिका । एकपुरुषमर्चका या स्त्री भवति सधवा विधवा वा सा परिगृहीता सम्यग्वा
२० कथ्यते । या 'वाराहनात्वेन पुंस्त्वलीभावेन वा परपुरुषानुभवतशीला निःस्वामिका सा अपरि-
गृहीता असम्बन्धा कथ्यते । परिगृहीता च अपरिगृहीता च परिगृहीताऽपरिगृहीते, इत्वरिके च ते
परिगृहीतापरिगृहीते इत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीते, इत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीतयोर्गमने
प्रवृत्ती द्वे इत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीतागमने । गमने इति कोऽर्थः ? जघनस्तनवदनादि-
निरीक्षणं सम्भाषणं पाणिभ्रूचक्षुरन्तादिसञ्ज्ञाविधानमित्येवमादिकं निखिलं राशित्वेन
२५ गुरवेष्टितं गमनमित्युच्यते । अङ्गं स्मरमन्दिरं स्मरलता च ताभ्यामन्यत्र करकश्चकुचादि-
प्रदेशेषु क्रीडनमनङ्गकीडा कथ्यते । न^१ अङ्गाभ्यां क्रीडा अनङ्गकीडेति विप्रहृत् । कामस्य
कन्दर्पस्य तीव्रः प्रवृद्धः अग्निनिवेशः अनुपपत्तप्रवृत्तिपरिणामः कामतीव्रामिनिवेशः, यस्मिन्
काले स्त्रियां प्रवृत्तिरुत्थ तस्मिन्नपि काले कामतीव्रामिनिवेश इत्यर्थः । दीक्षिताऽतिवालात्तिय-
ग्योन्यादिगमनमपि कामतीव्रामिनिवेश इत्यर्थः । परविवाहकरणञ्च इत्वरिकापरिगृहीताऽ-

१ राज्ञा आह्वादिक- भा०, ३०, अ० । २ -चितादा- भा०, ३०, अ० । ३ द्रव्याः भा०, ३०,
अ० । ४ वाराहनात्वेन भा०, ३०, अ० । ५ -सुखसंभाषण- ता० । ६ अनङ्गा- भा०, ३०, अ० ।

७।२९-३०]

सप्तमोऽध्यायः

२५१

परिगृहीतागमे च द्वे अनङ्गकीडा च कामतीक्ष्णाभिनिवेशश्च परविवादकरणेत्वरिकापरि-
गृहीताऽपरिगृहीतागमनानङ्गकीडाकामतीक्ष्णाभिनिवेशः । स्वदारसन्तोष-परदारनिवृत्त्यनुव्रतस्य
एते पञ्चातिचाराः भवन्ति ।

अथेदानीं परिग्रहपरिमाणानुव्रतस्यातिचारान् वदन्ति—

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णघनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणानि क्रमाः ॥२६॥ ५

क्षेत्रं धान्योत्पत्तिस्थानम् । वास्तु च गृहम् । हिरण्यञ्च रूप्यादिद्रुमं^१ व्यवहारप्रवर्तनम् ।
सुवर्णं कनकम् । घनञ्च गोमहिषीगजवाजिवडवोष्ट्राद्यादिकम् । धान्यञ्च व्रीणाद्यष्टादशभेद-
सुशस्यम्, तदुक्तम्—

“गोधूमशालियवसर्षपमाषुदुगाः श्यामाककङ्कुतिलकोद्वराजमाषाः ।

कीनाशनालमठवैणवमाडकी च सिंवाकुलत्थचणकादिषु वीजधान्यम् ॥१॥” १०

कीनाशो लाङ्गलिपुट इति यावत् । नाङ्गं मकुष्ठः । *मठवैणवं ज्वारी । आडकी तुवरी ।

“तुवर्षचणका माषा शुद्धा गोधूमशालयः ।

यवाश्च मिश्रिताः सप्त धान्यमाहुर्मनीषिणः ॥” []

तिलशालियवाक्षिधान्यम् । दासी च चेटा, दासश्च चेटः । कुप्यं च क्षौमकौशेय- १५
कर्णसचन्नादिकम् । तत्र क्षीरं शुभ्रपटोलकम् । कौशेयं दसरिचीरम् । क्षेत्रञ्च वास्तु च
क्षेत्रवास्तु, हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च हिरण्यसुवर्णम्, घनञ्च धान्यञ्च घनधान्यम्, क्षसी च
दासश्च दासीदासम्, क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्णं च घनधान्यं च दासीदासं च कुप्यञ्च
क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णघनधान्यदासीदासकुप्यानि, चत्वारि द्वे द्वे मिलित्वा पञ्चमं केषलं
ज्ञातव्यम्, तेषां प्रमाणानि तेषामतिक्रमा अतिरेका अतीव लोभवशात् प्रमाणातिवृद्धानि । २०
एते पञ्चातिचाराः परिग्रहपरिमाणवत्तथ वेदितव्याः । पञ्चाणुव्रतानां व्यतिवृद्धानि
कथितानि ।

अथेदानीं शीलसप्तकव्यतिक्रमा उच्यन्ते^३ । तथाहि—

ऊर्ध्वाधरिर्गर्भग्व्यतिक्रमक्षेत्रशृङ्खिस्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥

व्यतिक्रमो विशेषेणातिवृद्धानं व्यतिपात इति यावत् । व्यतिक्रमशब्दः तिर्यगन्तेषु २५
त्रिषु धान्देषु प्रत्येकं प्रयुज्यते । तेनायमर्थः—ऊर्ध्वव्यतिक्रमः अधोव्यतिक्रमः तिर्यग्व्यतिक्रमः ।
शैलाद्यारोहणमूर्ध्वव्यतिक्रमः । अघटाद्यवतरणमधोव्यतिक्रमः । सुरक्षादिप्रवेशस्तिर्यग्व्य-
तिक्रमः । व्यासङ्गमोहप्रमादादिविशेषेण लोभावेशाद् योजनादिपरिचिन्मदिकस्त्वङ्ख्यायाः
अधिकाकाङ्क्षणं क्षेत्रशृङ्खिरुच्यते । यथा “मन्यालेटावस्थितेन केनचित् श्रावकेण”
क्षेत्रपरिमाणं कृतं यद् “धारापुरीलङ्घनं मया न कर्तव्यम्” इति, पश्चाद् उज्जयिन्याम् अन्येन ३०

१ -द्रुम- ता० । २ मठ- वै- ता० । ३ -न्ते ऊ- ता०, ब०, ज० । ४ -मोऽति- ता० ।

५ -मान्यालेटाव- ता०, ब०, ज० । ६ -केन परि- ता०, ब०, ज० ।

२५२

तत्त्वार्थवृत्तो

[अ० ३१-३२]

भाण्डेन महान् लाभो भवतीति तत्र गमनाकाङ्क्षा 'गमनं वा क्षेत्रवृत्तिः । दक्षिणापथगतस्य^१ धाराया^२ उच्चयिनी पञ्चविंशतिव्यूतिभिः । किञ्चिन्म्यूनाधिकारिभिः परतो वर्तते । स्मृते-
रन्तरं विच्छिन्तिः स्मृत्यन्तरं तस्य आधानं विधानं स्मृत्यन्तराधानम् अननुस्मरणं योजनादि-
कृतावधेयैस्सरणमित्यर्थः । उच्चैश्च अधश्च तिर्यक्च ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमेण त्रिवृत्तिस्मृत्यन्तराधानानि ।
५ तिचाराः, क्षेत्रवृत्तिश्च स्मृत्यन्तराधानञ्च ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृत्तिस्मृत्यन्तराधानानि ।
एते पञ्चातिचाराः दिग्विस्तरं भवन्ति ।

अथ देशविरत्यतिचारान् प्रथयति—

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥ ३१ ॥

आत्मसङ्कल्पितदेशस्थितोऽपि प्रतिषिद्धदेशस्थितानि वस्तूनि कार्यवशान् तद्वस्तु-
१० स्वामिनं कथयित्वा निजदेशमध्ये आनाय्य कथयिकयादिकं यत्करोति तदा नयनमुच्यते । एवं
विधेहीति नियोगः प्रेय्यप्रयोगः । कोऽर्थः ? प्रतिषिद्धदेशे प्रेय्यप्रयोगेणैव अभिप्रेतव्यापार-
साधनम् । निषिद्धदेशस्थितान् कर्मकरादीन् पुरुषान् प्रत्युद्दिश्य अभ्युत्सासिकादिकरणम्,
कण्ठमध्ये कुत्सितशब्दः कासनं कासः अभ्युत्सासिका कथ्यते, तं शब्दं श्रुत्वा ते कर्मकरादयो
व्यापारं शीघ्रं साधयन्ति इति शब्दानुपातः । स्वशरीरदर्शनं रूपानुपातः । पुद्गलस्य लोष्टदेः क्षेत्रो
१५ निपातः पुद्गलक्षेपः । आनयनञ्च प्रेय्यप्रयोगश्च शब्दरूपानुपातौ च पुद्गलक्षेपश्च आनयन-
प्रेय्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः । एते पञ्चातिचाराः देशविरते भवन्ति ।

अथानर्थदण्डविरतेरतिचारानाह—

कन्दर्पकौतुकपमौखर्याऽसमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगा-

नर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

२० रागाधिक्यात् वर्करसंवल्लिताऽश्लेषवचनप्रयोगः कन्दर्प उच्यते । प्रहासवागाश्लेष-
वाक्प्रयोगौ पूर्वोक्तौ द्वावपि तृतीयेन दुष्टेन कायकर्मणा संयुक्तौ 'कौतुक्यमुच्यते । घृष्टत्व-
प्रायो बहुप्रलपो यत्किञ्चिदनर्थकं वचनं यद्वा नद्वा तद्वचनं मौखर्यमुच्यते । असमीक्ष्य
अविचार्य अधिकार्य करणम् 'असमीक्ष्याधिकरणम् । तत्विधा भवति—मनोगतं वाग्वत्
कायगतञ्चेति । तत्र मनोगतं मिथ्यादृष्टीनामनर्थकं काव्यादिचिन्तनं मनोगतम् । निष्प्रयो-
२५ 'जनकथा परपीडावचनं यत्किञ्चिद्भक्तृत्वादिकं वाग्वत् । निःप्रयोजनं सचित्ताचिनदल-
फलपुष्पादिछेदनादिकम् अग्निविषक्षारादिप्रज्ञानादिकं कायगतम् । एवं त्रिविधम् असमीक्षा-
(द्या) विकरणम् । न धिगते अर्थः प्रयोजनं ययोस्तौ अनर्थकौ, अनर्थकयोर्भावः कर्म वा
आनर्थक्यम्, उपभोगपरिभोगबोधानर्थक्यम् उपभोगपरिभोगानर्थक्यम्, अधिकमूढ्यं

१ गमनं वा क्षेत्रे— आ०, ब०, ज० । २ -गतधारायाम् ता० । ३ ऊर्ध्वं— ता० ।

४ कौतुक्य उ— आ०, ब०, द०, ज० । ५ -क्षापि— आ०, ब०, द०, ज० । ६ -जनकथनं

७— आ०, ब०, द०, ज० ।

७-३३-२४]

सप्तमोऽध्यायः

२५३

दत्त्वा उपभोगपरिभोगमहर्णमित्यर्थः । कन्दर्परञ्च कौतुकञ्चच मौख्यञ्चच असमीक्ष्या-
धिकरणञ्च उपभोगपरिभोगानर्थक्यञ्च कन्दर्पकौतुकचमौख्यार्थमीक्ष्याधिकरणोपभोग-
परिभोगानर्थक्यानि । एते पञ्चातिचारा अनर्थदण्डविरमणस्य भवन्ति ।

अथ सामायिकातिचाराणाह—

योगदुःप्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

५

कायवाह्मनस्तं यत्कर्म स योग उच्यते, योगस्य दुष्टाति प्रणिधानानि प्रवृत्तयः योग-
दुःप्रणिधानानि, योगस्य अन्यथा प्रणिधानानि प्रवृत्तयः योगदुःप्रणिधानानि त्रयोऽतिचाराः ।
सामायिकावसरे क्रोधमानमायालोभसहिताः कायवाह्मनस्तं प्रवृत्तयः दुष्टप्रवृत्तयः, शरीरा-
व्ययानामनिभृतत्वं कायस्यान्यथाप्रवृत्तिः संस्काररहिताध्यागमरुक्वर्णप्रयोगो त्रयोऽन्यथाप्रवृ-
त्तिः, उग्रास्त्रीनत्वं मनोऽन्यथाप्रवृत्तिः । एवं द्विप्रकारमपि कायदुःप्रणिधानं वागदुःप्रणि- १०
धानं मनोदुःप्रणिधानश्चेति त्रयोऽतिचारा भवन्ति । चतुर्थोऽतिचार अनादरः अनुत्साहः
अनुयाय इति यावत् । पञ्चमोऽतिचारः स्मृत्यनुपस्थानं स्मृतेरनुपस्थानं विस्मृतिः—न ज्ञायते
किं मया पठितं किं वा न पठितम्, एकामतारहितत्वामित्यर्थः । योगदुःप्रणिधानानि च अना-
दरश्च स्मृत्यनुपस्थानञ्च योगदुःप्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि । एते पञ्चातिचाराः सामा-
यिकस्य वेदितव्याः ।

१५

अथ प्रोपधोपवासातिचाराणाह—

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणा-

नादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

अत्र प्राणिनो विद्यन्ते न वा विद्यन्ते इति बुद्ध्या निजचक्षुषा पुनर्निरीक्षणं प्रत्यवे-
क्षितमुच्यते, कोमलोपकरणेन यत्प्रतिरेखनं क्रियते तत्प्रमार्जितमुच्यते, न विदते प्रत्यवेक्षितं २०
येषु तानि अप्रत्यवेक्षितानि, न विद्यन्ते प्रमार्जितं येषु तानि अप्रमार्जितानि, अप्रत्यवेक्षितानि
च तानि अप्रमार्जितानि अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितानि । अथवा, प्रत्यवेक्षन्ते स्म प्रत्यवेक्षितानि,
न प्रत्यवेक्षितानि अप्रत्यवेक्षितानि, प्रमार्जन्ते स्म प्रमार्जितानि, न प्रमार्जितानि अप्रमार्जिता-
नि, अप्रत्यवेक्षितानि च तानि अप्रमार्जितानि अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितानि । मूत्रपुरीषादीना-
मुत्सर्जनं त्यजनम् उत्सर्गः । अर्हदाचार्यपूजोपकरणस्य गन्धपुष्पधूपदेव्युत्पन्निधानोपधानादि- २५
वस्तुनश्च ग्रहणमादानमुच्यते । संस्तरस्य प्रच्छदपटादेः^१ उपक्रमणसारोहणं संस्तरोपक्रमणं
प्रस्तरणस्वीकरणमित्यर्थः । उत्सर्गश्च आदानञ्च संस्तरोपक्रमणश्च उत्सर्गादानसंस्तरोपक्रम-
णानि । अप्रत्यवेक्षितप्रमार्जितानि च तानि उत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानि अप्रत्यवेक्षिताप्रमा-
र्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानि । कोऽर्थः ? अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितभूर्मौ मूत्रपुरीषादेरुत्सर्गः,
अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य पूजाद्युपकरणस्य आदानम्, अप्रत्यवेक्षिताऽप्रमार्जितस्य संस्तरस्य ३०

१ प्रच्छपुटादेः ६०, आ०, ४०, ३० ।

२५४

तत्त्वार्थधृतौ

[७।३५-३६]

उपक्रमणम् । एते त्रयोऽतिचाराः । क्षुधातृषाद्यभ्यर्दितस्य पीडितस्य आशयकेष्वनुत्साहः
अनादर उच्यते । स्मृत्यनुपस्थानम् चिस्तरणं स्मृत्यनुपस्थानम् । ततः अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जि-
तोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानि च अनादरश्च स्मृत्यनुपस्थानञ्च अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गा-
दानसंस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि । एते पञ्चातिचाराः शोषधोषसासस्य भवन्ति ।

५ अध उपभोगपरिमोगातिचारानाह—

सचित्तसम्बन्धसन्निभामिषवदुःपकाहाराः ॥ ३५ ॥

चेतनं चित्तम् चित्तेन सह वर्तते सचित्तः, तेन सचित्तेन उपसंसृष्ट उपश्लिष्टः शक्य-
भेदकरणः संसर्गमात्रसहितः स्वयं शुद्धोऽपि सचित्तसङ्घट्टमात्रेण दूषित आहारः सम्बन्धा-
हारः । सचित्तव्यतिकीर्णः सम्मिलितः सचित्तद्रव्यमूर्तमप्राप्यतिमिश्रः अशक्यभेदकरण आहारः
१० सन्निभाहारः । सङ्ग-अतिसहो सम्बन्धसन्निभयोर्भेदः । कथमस्य शीलवतः सचित्तादिषु
प्रवृत्तिरिति चेत् ? उच्यते— मोहेन प्रमादेन वा बुभुक्षापिपासातुरः पुमान् अप्रपानेलेपनाच्छा-
दनादिषु सचित्तादिविशिष्टेषु द्रव्येषु वर्तते । रात्रिचतुःप्रहरैः क्लिप्त ओदनो द्रव उच्यते,
इन्द्रियबलवर्द्धनो माषविकारादिष्वुच्यः कथ्यते— वृषवत्कामी भवति येनाहारेण स वृष्यः, द्रवो
वृष्यश्च उभयोऽभिषवः कथ्यते, अभिषवस्याहारः अभिषवाहारः । असम्यक् पको दुःपकः
१५ अश्विन्नः, अतिक्लेदेनेन वा दुष्टः पको दाघपकः दुःपकः, तस्य आहारः दुःपकाहारः । वृष्यदुः-
पकयोः सेवने सति इन्द्रियमद्वृद्धिः सचित्तोपयोगः वातादिप्रकोपोदरपीडादिप्रतीकारे अन्यादि-
प्रज्वालने^१ महानसंयमः स्थदिति तत्परिहार एव श्रेयान् । आहारशब्दः प्रत्येकं प्रयुज्यते ।
तेन सचित्ताहारश्च सम्बन्धाहारश्च सन्निभाहारश्च अभिषवाहारश्च दुःपकाहारश्च सचित्त-
सम्बन्धसन्निभामिषवदुःपकाहाराः । एते पञ्चातिचारा उपभोगपरिमोगपरिसङ्गधानस्य भोगो-
२० पभोगसङ्ख्यापरानाहः^२ शीलस्य भवन्ति ।

अथातिधिसंविभागस्यातिचारानाह—

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

चित्तेन सह वर्तते सचित्तम्, सचित्ते कदलोदलोत्तरणपद्मपत्रादौ निक्षेपः सचित्त-
निक्षेपः । सचित्तेन अपिधानम् आवरणं सचित्तापिधानम् । “अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः”
२५ [] इति परिभाषणात् सचित्तशब्दान् सममीकृतीये निक्षेपापिधानविग्रहे^३ भवतः ।
अपरदातुर्देयस्यार्पणं मम कार्यं वर्तते त्वं देहीति परव्यपदेशः, परस्य व्यपदेशः कथनं पर-
व्यपदेशः । अथवा परेऽत्र दातारो वर्तन्ते नाहमत्र दायको वर्ते इति व्यपदेशः परव्यपदेशः ।
अथवा परयेदं “भक्त्याद्यासंवेद्यं न मया इदमीदृशं वा देयमिति परव्यपदेशः । ननु परव्यपदेशः

१ कथमवश्यं शी- आ०, ५०, ५०, ५० । २-नेत्र म- आ०, ५०, ६०, ५० ।

३-स्थानना- आ०, ५०, ६०, ५० । ४-हेण म- आ०, ५०, ६०, ५० । ५-भक्त्याभावं ता० :

॥३७-३८॥

सप्तमोऽध्यायः

२५५

कथमस्तिचार इति चेत् ? उच्यते— धनदिलाभाक्कक्षया अतिथिवेत्तायामपि द्रव्याद्युपार्जनं परिहर्तुमशक्नुवन् परदारुहस्तेन योग्येऽपि सन् दानं दापयतीति महान् अतीचारः । तदुक्तम्—

“आत्मवित्तपरित्यागात् परैर्धर्मविधापने ।

अवश्यमेव प्राप्नोति परभोगाय तत्फलम् ॥ १ ॥

भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्धर्मयः ।

५

विम्वो दानशक्तिश्च स्वयं धर्मकृतेः फलम् ॥ २ ॥” [यश० उ० पृ० ४०५]

यदानं प्रवदन्मपि आदरं न कुरते. अपरदारुणान् न क्षमते वा तन्मात्सर्यमुच्यते । अकाले भोजनम् अन्धकाराऽयोग्यकाले दानं क्षुधिते पुनगरे विमर्दकरणञ्च कालातिक्रमः । सचित्तनिक्षेपञ्च सचित्तापिधानञ्च परन्त्यपदेशश्च मात्सर्यञ्च कालातिक्रमश्च सचित्तनिक्षेपपिधानवरव्यपदेश-मात्सर्यकालातिक्रमः । एते पञ्चातीचाराः अतिथिसंविभागशीलस्य भवन्ति ।

१०

अथ सत्तेस्सनातिचारानाह—

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि ॥ ३७ ॥

जीवितञ्च मरणञ्च जीवितमरणं तस्य आशंसने आशंसे जीवितमरणाशंसे । जीवितस्य मरणस्य चाभिहापो द्रापतीचारी । कथम् ? निश्चितमधुर्वै हेयं चेदं तत्त्वस्थितावाद्यो जीवितशंसा । रुगादिभीतेर्जीवित्यासक्लेशेन मरणे मनोरथो मरणाशंसा । चिरन्तनमित्रेण सह क्रीडनानुस्मरणं कथमनेन ममामीष्टेन मित्रेण मया सह पाण्डुकीडनादिकं कृतम्, कथमनेन ममामीष्टेन व्यसनसहायत्वमाचरितम्, कथमनेन ममामीष्टेन महत्सवे सध्वमो विहितः इत्याद्यनुस्मरणं मित्रानुरागः । एवं मया शयनवसनयखादिकं भुक्तम्, एवं मया हंसकुलोपरि दुकूलच्छादितयां शय्यायां वरवानतया अलङ्घितेन सुखं शयितम्, एधंपुरुषरतव नितया सह क्रीडितवचेत्यादीनि सुखानि मम सम्पत्तानीत्यनुभूतमीतिप्रकारस्मृतिसमवाहारः २० सुखानुबन्धः—पूर्वमुक्तसुखानुस्मरणमित्यर्थः । भोगाकाङ्क्षणेन निश्चितं दीयते मनो यस्मिन् येन वा तज्जिदानम् “करणाधिकरणतोश्च युट्” [] इति साधुः । जीवितमरणाशंसे च मित्रानुरागश्च सुखानुबन्धश्च निदानञ्च जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि । एते पञ्च व्यतिपाताः सत्तेस्सनाया भवन्ति ।

अथाह कश्चित्—तोर्थवरत्वहेतुकर्मोत्पन्निरूपणे शक्तिरूपागतपसीति त्यागशब्द- २५ वाच्यं दानमुक्तम्, शीलसप्तकनिरूपणे च अतिथिसंविभागशब्दवाच्यं पुनर्दानमुक्तम्, तस्य दानस्य लक्षणमस्माभिर्न ज्ञातमस्ति अतस्तल्लक्षणमुच्यतामिति प्रस्ने सूत्रमिदमाहुः—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३८ ॥

१—कृते फ- आ०, ३०, ६०, ३० । २ प्रवददपि ता० । ३-पुरुषं रत- आ०, ६०, ३० । पुरुषं तत्रानि- ६० । ४ भोगका- आ०, ६०, ३०, ३० ।

२५६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[७३२]

आत्मनः परस्य च उपकारः अनुग्रह उच्यते, सोऽर्थः प्रयोजनं यस्मिन् दानकर्मणि तत् अनुग्रहार्थम् । स्वोपकाराय 'विशिष्टपुण्यसम्पन्नलक्षणाय परोपकाराय सम्यग्दर्शनज्ञान-
चारित्रादिवृद्धये स्वस्य धनस्य अतिसर्गोऽतिसर्जनं विभाषणं प्रदानं दानमुच्यते । कथं सम्यग्दर्शनादिवृद्धिराहारादिना पात्रस्य भवतीति चेत् ? भस्माहारेण यतेर्वपुषि शक्तिर्भवति,
५ आरोग्यादिवरूच रयात्, तेन तु ज्ञानाभ्यासोपवासतीर्थयात्राधर्मोपदेशादिकं सुखेन प्रवर्तते । तथा पुस्तकपस्त्यायुसंयमशौचोपकरणदिदाने परोपकारः स्यात् । तच्च दानं योग्येन दात्रा स्वहस्तेन विज्ञानवता दातव्यम् । तदुक्तम्—

“धर्मेषु स्वामिसेवायां सुतोत्पत्तौ च कः सुधीः ।

अन्यत्र कार्यदैवाभ्यां प्रतिद्वस्तं समादिशेत् ॥ १॥” [यश० उ० पृ० ४०५]

१० विज्ञानवतो लक्षणम् । तदुक्तम्—

“विवर्णं विरसं विद्धमसात्म्यं प्रमृत्तञ्च यत् ।

मुनिभ्योऽन्नं न तदेयं यच्च भुक्तं गदावहम् ॥ २ ॥

“उच्छिष्टं नीचलोकार्हमन्योद्दिष्टं विगर्हितम् ।

न देयं दुर्जनस्पृष्टं देवयक्षादिकल्पितम् ॥ ३ ॥

१५ ग्रामान्तरात्समानीतं मन्त्रानीतमुपापनम् ।

न देयमापणक्रीतं विरुद्धं वाऽयथर्तुकम् ॥ ४ ॥

दधिसर्पिः, पयोमक्ष्यप्रायं पयुर्वितं मतम् ।

गन्धर्वर्षरसभक्ष्यमन्यत्सर्वञ्च निन्दितम् ॥ ५ ॥” [यश० उ० पृ० ४०४]

अथैवं दानलक्षणमुक्तम्, तद्दानं किमविशिष्टफलमेव भवति अतस्विदस्ति कश्चिद्विशेष
२० इति अनेने विशिष्टाविशिष्टफलनिरूपणार्थं सूत्रसिद्धिरुच्यते—

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

सुपात्रप्रतिग्रहणं समुज्जतासनस्थापनं तत्तत्प्रवृत्तजनं तत्प्रमत्कारकरणं
निजयनः शुद्धिविधानं पचननैर्मर्त्यं कायशुद्धिर्भक्तपानशुद्धिरचेति नवविधपुण्योपाज्जनं विधि-
रुच्यते । तस्य विधेर्विशेष आदरोऽन्तादरश्च, आदरेण विशिष्टपुण्यं भवति, अन्तादरेण
२५ अविशिष्टमिति । द्रव्यं “मकारत्रयरहितं तण्डुल्योधूमविकृतिपृतादिकं शुद्धं चर्मपात्राष्टमम्,
तस्य विशेषः— गृहीतुस्तपःस्वाध्यायशुद्धपरिणामादिवृद्धिहेतुः शिष्याष्टपुण्यकारणम्, अन्यथा

१ विशिष्टगुणतः— आ०, ब०, ज०, द० । २ तेन सा— आ०, ब०, ज०, द० । ३ उक्तम्—
आ०, ब०, ज०, द० । ४—मनादिष्टं—आ०, ब०, ज०, द० । ५ मन्त्रात्मिकपुण्यपरहितम् ।

अ३९]

सप्तमोऽध्यायः

२५७

अन्यादृशकारणम् । दाता द्विजन्तृपशुपिण्गवर्णवर्णनीयः, तस्य विशेषः—पात्रेऽनसूया त्यागे
विषादरहितः दिक्षन् ददन् दत्तवत्प्रीतियोगः शुभपरिणामः दृष्टफलानपेक्षकः । तथा चोक्तम्—

“धद्धा तुष्टिर्भक्तिर्बैख्यानमलुब्धता क्षमा शक्तिः ।

यत्रैते सप्तगुणास्तं दातारं प्रशंसन्ति ॥ १ ॥” [यश०३० पृ० ४०४]

पात्रम्—उत्तममध्यमजघन्यभेदम् । तत्रोत्तमं पात्रं महाप्रतपिराजितम् । मध्यमं पात्रं ५
आधकप्रतपवित्रम् । जघन्यं पात्रं सम्यक्त्वेन निर्मलीकृतम् । त्रिविधमपि पात्रमुत्तममिति केचित् ।
तस्य विशेषः सम्यग्दर्शनादिशुद्धयशुद्धी । विधिरच द्रव्यञ्च दाता च पात्रञ्च विधिद्रव्यदातृ-
पात्राणि तेषां विशेषः विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषः तस्माद्विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषान् । तद्विशेषः
तस्य दानस्य पुण्यफलविशेषस्तद्विशेषः । तथा चोक्तम्—

“क्षितिगतमिव बटपीजं पात्रगतं दानरूपमपि काले ।

१०

कलति च्छायाविमवं बहुफलमिष्टं शरीरसृजाम् ॥” [रत्नक० ४१२६]

इति सिद्धिः ।

‘इति सूरिश्रीभुतसागरविरचितायां तात्पर्यसङ्ख्यायां तत्त्वार्थश्रुतौ सप्तमः पादः समाप्तः ।

— — —

१ इति भुतसागरसूरिणा विरचितायां तत्त्वार्थटीकायां स- ६० । इत्यनवद्यगणशविद्या-
विनोदितप्रभादपीगुरुरसपानपावनमत्तिसमाजरकराजमत्तिसागरयतिराजराजितायनसमयेन तर्कव्य-
करणछन्दोलङ्कारसाहित्याविशाखनिशितमतिना यतिना श्रीमद्वेङ्कडीतिगडारकप्रक्षिप्येण शिष्येण
च सकलविद्वज्जनविहितचरणसेवणे विद्यानन्दिदेवस्य संछादितमिथ्यामततुर्गरेण भुतसागरेण
सूरिणा विरचितायां श्लोकवार्तिकराजयतिर्कसर्वार्थसिद्धिः प्रायकुमुदचन्द्रोदयप्रमेयकमलमार्तण्डप्रसङ्गा
प्रसहस्रीप्रनुत्पन्नसन्दर्भनिर्भराश्लोकननुद्धिविराजितायां तत्त्वार्थटीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः
॥७॥ आ०, ३० ।

३३

अष्टमोऽध्यायः

अथेदानीम् आक्षेपदार्थसूचनानन्तरं बन्धपदार्थं सूचयन्ति सूत्रयः । स तु बन्धः निजहेतुपूर्वको भवति, अत एवादी बन्धहेतुर् पञ्चप्रकारात् प्रतिपादयन्ति—

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ॥ १ ॥

मिथ्यादर्शनं तावदुक्तमेव । कस्मिन् स्थाने उक्तम् ? “तत्त्वार्थब्रह्मानं सम्यग्दर्शनम्”

४ [त० सू० १।६] इत्यस्मिन् सूत्रे सम्यग्दर्शनसूचनेन तत्त्वार्थानामध्वजानलक्षणं सम्यग्दर्शनस्य प्रतिपक्षभूतं मिथ्यादर्शनं सूचितमेव ज्ञातव्यम् । तथा च “इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः

पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः” [त० सू० ६।५] इत्यस्मिन् सूत्रे पञ्च-

विंशतिक्रियानिरूपणावसरे मिथ्यादर्शनद्विधानिरूपणेन मिथ्यादर्शनं सूचितं भवति ।

“हिंसाऽनृतस्तेयाव्रक्षपस्त्रिहेभ्यो विरतिर्व्रतम्” [त० सू० ७।१] इत्यस्मिन् सूत्रे व्रतप्रति-

१० पक्षभूता अविरतिरपि सूचिता भवति । पुण्यकर्मस्वनादरः प्रमाद उच्यते । आज्ञाव्यापादन-

क्रिया अनाकम्बुक्षक्रिया एते द्वे क्रिये पञ्चविंशतिक्रियासु यदा सूचिते तदा प्रमादोऽपि

सूचितो भवति तयोः प्रमादोऽन्तर्भावान् । “इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः “पञ्चचतुःपञ्च-

पञ्चविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः” [त० सू० ६।५] अस्मिन्नेव सूत्रे कषाया अपि

अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याफयानप्रत्याख्यानसंज्ञलनविकल्पाः प्रोक्ता भवन्ति । “कायवाङ्मनःकर्म-

१५ योगः” [त० सू० ६।१] इत्यस्मिन् सूत्रे योगोऽपि निरूपित एव वेदितव्यः । तत्र मिथ्यादर्शनं

द्विप्रकारं भवति नैसर्गिकपरोपदेशपूर्वकभेदान् । तत्र नैसर्गिकं मिथ्यादर्शनं मिथ्यात्वकर्मोदयान्

तत्त्वार्थानामध्वजानलक्षणं परोपदेशं विनापि समाविर्भवति । अत्र यरीचिर्भरतपुत्रो दृष्टान्ततया

येदितव्यः । परोपदेशपूर्वकं मिथ्यादर्शनं चतुःप्रकारं ज्ञातव्यं क्रियावादि-अक्रियावादि-अज्ञानिक-

येनयिकभेदान् । एकान्त विपरीत-संशय-वितय-अज्ञानभेदात् पञ्चविधश्च मिथ्यादर्शनं भवति ।

२० तत्र इदमेव इत्यमेवेति धर्मिधर्मयोर्विषयेऽभिप्रायः पुमानेवेद् सर्वमिति नित्य एवानित्य एवेति

याऽभिनिवेश एकान्तमिथ्यादर्शनम् । १ । स्मरिप्रहो निष्पतिप्रहः पुमान् वा स्त्री वा कबलाहारी

केवली भवतीति विपरीतमिथ्यादर्शनं विपर्ययमिथ्यादर्शनापरनामकम् । तदुक्तम्—

“सैयंवरो य आसंवरो य बुद्धो य तह य अण्णो य ।

समभावभावियण्णा लहेह मोक्खं ण संदेहो ॥”

१ -प्रमादान्तर्भावान्— आ०, ज०, ३० । १ -पूर्वभेदान् आ०, ज०, ३० । २ -देशनं विना—आ०, ज०, ३० । ३ -वेतामरक्ष आशान्यद्वयं सुदृश तथा चान्यत्र । समभावभावितोऽस्मा लभते मोक्षं न संदेहः ॥

८१९]

अष्टमाध्यायः

२५९

सम्यग्दर्शनज्ञानचारिणाणि मोक्षमार्गः किं भवेन्ना वा मवेदित्यन्यतरपक्षस्यापरिमहः संशयमिच्छादर्शनम् । ३ । सर्वे देवाः 'सर्वसमयाश्च समानतया द्रष्टव्या बन्दीया एव न च निन्दनीया इत्येष सर्वविनयप्रकाशकं नैनयिकमिच्छादर्शनम् । ४ । हितमहितं वा यत्र न परीक्ष्यते तदज्ञानिकमिच्छादर्शनम् । ५ । तदुत्तरभेदसूचिकेयं गाथा—

“अमिदिसदं किरियाणं अकिरियाणं तह होदि चुलसीदी ।

५

असतद्विण्णाणीणं वेणयियाणं तु बत्तीसं ॥” [गो० क० ८७६]

पृथिव्यप्रजोवायुषनस्पतिकायिका जीवाः पञ्चप्रकाराः स्थावरा उच्यन्ते । द्वीन्द्रिय-
त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रिय-पञ्चेन्द्रिया जीवास्त्रयः कथ्यन्ते । १ पञ्चस्थानाणां त्रयपञ्चानां इमन्तादिकं
यत् कियते तत् षट्प्रकारः प्राप्यसंयमः । स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणां पञ्चानामिन्द्रि-
याणां मनःपञ्चानामसंयमनमिन्द्रियासंयमः षट्प्रकारः । एषमविरतिद्विदशप्रकारः । पञ्चसु १०
समितितु तिसृषु गुप्तिसु विनयकायकारुमनईयौपथ्यदुत्सर्गमैत्र्यक्षयनासनशुद्धिलक्षणास्वप्नसु
शुद्धिषु दशलक्षणधर्मेषु चातुष्टयमः प्रमादोऽनेकप्रकारः ।

“विफ्फहा तहा कसाया इदिय णिहा तहेष पणयो य ।

चदु चदु पणमेमेगे होति पमादा य पणरस” [गो० जी० गा० ३४]

इति गाथाकथितक्रमेण प्रमादः पञ्चदशप्रकारो वा १ । षोडशकथाया नवनोक्तकायाश्चेति १५
पञ्चविंशतिष्वध्यायाः । सत्यासत्योभयातुभयलक्षणो मनोयोगरचतुःप्रकारः, सत्यासत्योभयातु-
भयबाहलक्षणो वाग्योगोऽपि चतुःप्रकारः, औदारिक-अौदारिकमिश्रवैक्रियिकवैक्रियिकमिश्र-
आहारक-आहारकमिश्रकर्मण्यकाययोगलक्षणाः काययोगः सप्तप्रकारः । आहारककाययोगद्वयस्य
प्रमत्तसंयत पद्वय सद्भावात् योगलक्ष्योदशप्रकारः २ । मिथ्यादृष्टेः पञ्चाप्यास्तत्रा बन्धहेतवो
भवन्ति । सासादनसम्यग्दृष्टेः सम्यग्मिथ्यादृष्टेरसंयतसम्यग्दृष्टेः श्राविरतिप्रमादकषाययोगल- ३०
क्षणाश्चत्वार आसत्वा बन्धहेतवो भवन्ति । संयतासंयतस्य आर्योश्रावकश्राविकालक्षणस्य
विरतिमिश्रा ह्यविरतिरास्त्वो भवति, प्रमादकषाययोगश्च त्रय आसत्वा भवन्ति । प्रमत्तसंयतस्य
प्रमादकषाययोगलक्षणा आसत्वास्त्रयो भवन्ति । अप्रमत्तापूर्वकरणश्रावकसाम्प्रदायसुत्तमसाम्य-
रायाणां चतुर्णां कषायो योगरचास्त्रयद्वयं भवति । उपशान्तकषायस्त्रीपकषायसयोगरचवर्तिनामेको
योग एवास्त्रयः । अयोगकचलितस्तु आसत्वा नारित । अत्र समासशुद्धिर्विधीयते—मिथ्यादर्शन- २५
श्राविरतिश्च प्रमादश्च कषायश्च योगश्च मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगाः । बन्धस्य
हेतवो बन्धहेतवः । एते पञ्च पदार्थाः बन्धहेतवः कर्मबन्धकारणानि भवन्ति ।

१ सर्वसमयश्च ता० । २ अशीतिसत्तं क्रियणमक्रियणं तथा च भवन्ति चतुर-
शीतिः । सप्तषष्टिप्रज्ञानिनं नैनयिकानां तु द्वाविंशत् ॥ ३ —पञ्चवस्था— ता० । ४ विक्षा-
स्तथा कषाया इन्द्रिर्शनद्रास्तयैव प्रणयश्च । चतुःचतुर्नक्षैकं भवन्ति प्रमादाश्च पञ्चदश ॥ ५ 'वा'
इति निरर्थकम् । ६ —प्रकारो वा मि— ता० ।

२६०

तत्त्वार्थवृत्ती

[८१२]

अथेदानीं बन्धस्वरूपनिरूपणार्थं सूत्रमिवमाहुः—

सकषायस्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः ॥२॥

- कथंतीति कषायः, दुर्गतिपातलक्षणहिंसनस्वभावाः कषाया इत्यर्थः । कषायैः सह वर्तते सकषयः रावदन्तः विवक्तुते समासे सद्देशस्य पूर्वनिर्गतः । सकषायस्य भावः
- १ सकषायत्वं तस्मात् सकषायस्यात् । ननु “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्ध-
हेतवः” [त० सू० ८।१] इत्यस्मिन् सूत्रे कषायणां बन्धहेतुत्वं पूर्वमेवोक्तं पुनः सकषायत्वादिति हेतुकथनं किमर्थम् ? सत्यम्, उदरान्धारायानुसाराद्वारस्वीकारवत् तीव्रमन्दमध्यमकषायानुसार-
स्थित्यनुभागविशेषपरिज्ञानार्थं पुनः कषायनिर्देशः । तेन तीव्रमन्दमध्यमकषायकारणवशान् स्थित्यनुभागबन्धोऽपि तीव्रमन्दमध्यमरूपो भवति । ननु बन्धो जीवस्यैव भवति किमर्थं
- १० पुनर्जीवग्रहणम् ? सत्यम्, कश्चिदाहुः—आत्मा मूर्तिरहितत्वाद्भ्ररः पाणिरहितः कथं कर्म गृह्णाति कथं बन्धवान् भवति इति चर्चितः सन्नुसारवामिदेषः प्राणधारणायुःसम्बन्धसहितो जीवः कर्म गृह्णाति न त्वायुःसम्बन्धं विना कर्म आदत्ते इति सूचनार्थं जीवनाज्जीवस्तेन जीवनादवश्यं ग्रहणं चकार । आयुःसम्बन्धविरहे जीवस्यानाहारकत्वादेकत्रिसमयपर्यन्तं कर्म (नो कर्म) नादत्ते जीवः “एकं द्वौ श्रीन् वानाहारकः” [त० सू० २।६०] इति वचनात् ।
- १५ ननु कर्मयोग्यान् पुद्गलानादत्ते इति लघौ निर्देशे सिद्धे कर्मणो योग्यानिर्गत भिन्नविभक्तिनिर्देशः किमर्थम् ? युक्तमुक्तं भवता; पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यान्तरस्य परिज्ञापनार्थम् । किं तद् वाक्यान्तरम् ? कर्मणो हेतुमूलाज्जीवः सकषायो भवति इत्येकं वाक्यम्, अकर्मकस्य जीवस्य कषायलेपामावात् । एतेन वाक्येन जीवकर्मणोरनादिसम्बन्ध उक्तः । तेन मूर्तिरहितो जीवः मूर्तकर्मणा कथं कष्यते इति चर्चितमपि निराकृतम् ।
- २० अन्यथा “सम्बन्धवशादिमत्वे सति तत्पूर्वमत्यन्तशुद्धिं दधानस्य जीवस्य मुक्तवद्वन्धा-
भावः सङ्गच्छेत । तेन कर्मबद्धो जीवो न कर्मरहितः । द्वितीयं तु वाक्यं कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते इति षष्ठीनिर्देशः । “अर्थवशाद् विभक्तिपरिणामः” [] इति परिभाषणान् कर्मण इति पञ्चम्यन्तं परिहृत्य षष्ठीं दत्त्वा ध्याय्याति । तेन कर्मणो योग्यातिरिक्तोऽर्थः ? कर्मनिचयस्योचितान् पुद्गलानादत्ते इति सम्बन्धो भवति । पुद्गलानादत्ते
- २५ इति पुद्गलशब्दः किमर्थम् ? पुद्गलस्य कर्मणा सह तन्मयत्वसूचनार्थं कर्मणश्च पुद्गलेन सह तन्मयत्वसूचनार्थम् । तेन पुद्गलकर्म आत्मगुणो न भवति आत्मगुणस्य संसारकारणत्वापठनान् । आदत्ते इति क्रियायचनं हेतुहेतुमद्भाषसूचनार्थम् । मिथ्यादर्शनादिकं हेतुः तदयुक्त आत्मा हेतुमान्, तेन मिथ्यादर्शनाविमिश्रितचित्तस्य जीवस्य संप्रसक्तो योगविशेषान् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहानामनन्तानन्तप्रदेशानां कर्मभावयोग्यानां “पुद्गलानामविभाग आस्वायते जीवप्रदेशैः सहात्म्येन
- ३० प्रदेशैः कष्यते न तु उपरलेषो बन्ध इत्यर्थः । तदुक्तम्—

१ ‘किम्’ नास्ति ता० । २ प्रचरय ता० । ३ —गाहस्थिताताम— आ० । ४ भाविभाव

आ— आ०, ज०, द० ।

[८१]

अष्टमोऽध्यायः

२६१

“पयद्विट्ठिदिअणुभागपदेसभेदाहु चट्ठविधो बन्धो ।

जोगा पयद्विपदेसा ठिदिअणुभाग कसायदो होति ॥” [द्रव्यसंग्रह ३३]

पुद्गलानां कर्मत्वेन परिणतिः केन दृष्टान्तेन भवति ? यथा भाण्डविशेषे स्थापितानि नाना-
 रसवीर्योणि मधुदकभातुकीपुष्पाणि खजूरद्राक्षादिफलानि च मद्यत्वेन परिणमन्ति तथा पुद्गल-
 अस्यात्मनि स्थिताः कषाययोगवदो न कर्मत्वेन परिणमन्तीति दृष्टान्तदार्ढ्येनैवोदितव्योः । ‘कर्मणो यो- ५
 ग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः’ इत्यत्र सशब्दस्य ग्रहणं किमर्थम् ? सशब्द अपरन्विष्टत्वर्यम् । स
 एव बन्धो भवति नापरो बन्धोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन कारणेन गुणगुणिवन्धो न भवति ।
 यस्मिन्नेव प्रदेशे जीवस्तद्वति तस्मिन्नेव प्रदेशे केवलज्ञानादिकं न भवति किन्तु अपरत्रापि
 प्रसरति । बन्धशब्दस्तु अत्र सूत्रे व्याख्येयो वर्तते । स तु बन्धः कर्मादिसाधनः, अनादिधर्मणा
 मिध्यादर्शनादिभिश्च साध्यत इत्यर्थः । तेन सकषायत्वात् कषायसहितत्वाज्जीव आत्मा कर्मणो १०
 योग्यान् कर्मोचितान् पुद्गलान् सूक्ष्मपुद्गलानादत्ते गृह्णाति स एव बन्धः कथ्यत इति क्रिया-
 कारकसम्बन्धः । अथेवानी बन्धप्रकारनिरूपणार्थं सूत्रमिदमाहुः—

प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥

प्रकृतये प्रभवति उत्पद्यते ज्ञानावरणादिकमस्या इति प्रकृतिः स्वभायः स्वरूपमिति
 यावत् । यथा पिबुमन्स्य प्रकृतिः कटुकता भवति गुह्यस्य प्रकृतिर्मग्नुरता भवति तथा ज्ञानावर- १५
 णस्य कर्मणः प्रकृतिः अयोपरिज्ञानं भवति, दर्शनावरणस्य प्रकृतिरर्थानामवलोकनं भवति, सद्ग्रेष-
 स्यासद्ग्रेषस्य च द्विप्रकारस्यापि वेदस्य कर्मणः क्रमेण सुखसंवेदनमसुखसंवेदनञ्च प्रकृतिर्भवति,
 दर्शनमोहस्य प्रकृतिस्तत्त्वार्थानामश्रद्धानकारित्वमरुचिविधायित्वं भवति, चारित्र्यमोहस्य प्रकृति-
 रसंयमहेतुर्भवति, आयुःकर्मप्रकृतिर्भवधारणकारणं भवति, नमस्कर्मप्रकृतिर्गतिज्ञात्यादिनामवि-
 धायिनी भवति, गोत्रकर्मप्रकृतिरुच्यनीचगोत्रोत्पादिका भवति, अन्तरायकर्मप्रकृतिर्दानदामादि- २०
 मृत्युहेतुर्भवति । अष्टकर्मप्रकृतिभ्योऽप्रच्युतिः स्थितिरुच्यते यथा अजाक्षीरस्य निजमाधुर्य-
 स्वभावादप्रच्युतिः स्थितिर्भवति गोक्षीरस्य निजमाधुर्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिर्भवति महिषी-
 क्षीरस्य निजमाधुर्यस्वभावादप्रच्युतिः । एवं ज्ञानावरणादिकर्मणामर्थोपरिज्ञानादिस्वरूपादप्रस-
 रतिः स्थितिरुच्यते । अर्थापरिज्ञानादिकार्यविधायित्वरूपेण प्रच्युतेनैतावत्कालमेते बध्यन्ते बद्धा-
 स्तिष्ठन्ति इत्यर्थः । स्थितौ सत्यां प्रकृतीनां तीव्रमन्दमध्यमरूपेण रसविशेषः अनुभवोऽनुभाग २५
 उच्यते । अज्ञागोमहिष्यादिदुग्धानां तीव्रमन्दमध्यमत्वेन रसविशेषवत् कर्मपुद्गलानां स्वगतसा-
 ध्यविशेषः, स्वकार्यकरणे समर्थाः परमाणवो बध्यन्ते इत्यर्थः । कर्मत्वपरिणतपुद्गलकषायानां
 परिमाणपरिच्छेदेनैव इयत्तावधारणं प्रदेश उच्यते । प्रकृतिरच स्थितिरच अनुभवरच प्रदेशश्च
 प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशाः तस्य बन्धस्य विधयः प्रकाराश्चत्वारो भेदास्तद्विधयः । उक्तञ्च—

१ प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदात् चट्ठविधो बन्धः । योगात् प्रकृतिप्रदेशौ स्थित्यनुभागे
 कषायतो भवतः ॥ २—कर्मक- भा., ज०, ४० । ३—छेदेन ता० ।

२६२

तत्पर्यायवृत्तौ

[८४]

“प्रकृतिः परिणामः स्यात् स्थितिः कालावधारणम् ।

अनुभागो रसो ज्ञेयः प्रदेशः प्रचयात्मकः ॥” []

तत्र प्रकृतिबन्धः प्रदेशबन्धश्च कायवर्त्मनोयोगकृतौ भवतः स्थित्यनुभवौ तु कषाय-
कारणौ वेदितव्यौ । योगकषायाणामुत्कृष्टानुरक्तमेदात् बन्धस्यापि वैचित्र्यं वेदितव्यम् । तथा
५ चान्यथायि—

“जोषा” पयविपदेसा ठिदिअणुभागं कसायदो कुणदि ।

अपरिणदुच्छिण्णोसु य बंधट्ठिदिकारणं णत्थि ॥१॥” [गो०क०भा० २५७]

अस्यायमर्थः—योगात् प्रकृतिप्रदेशसंक्षिप्तौ बन्धौ जीवः कुणदि करोति । द्विद्विअणुभागं
स्थितिश्च अनुभागश्च स्थित्यनुभागं समाहारो द्वन्द्वः, एतद्वन्द्वद्वयं कसायदो कषायतः जीवः
१० कुणदि करोति । अपरिणदुच्छिण्णोसु य अपरिणतरश्च उच्छिन्नश्च अपरिणतोच्छिन्नौ तयोर-
परिणतोच्छिन्नयोः प्राकृते द्विवचनाभावाद् बहुवचनमत्र । अपरिणत उषशान्तकषायः, नित्यै-
कान्तवादरहितो वा, उच्छिन्नः क्षीणकषायादिकः एतयोर्द्वयोः बंधट्ठिदिकारणं णत्थि स्थिति-
बन्धहेतुर्न भवतीत्यर्थः ।

अथेदानीं प्रकृतिबन्धस्य प्रकारनिरूपणार्थं सूत्रमिदमाहुः—

१५ आथो ज्ञानदर्शनाधारणवेदनीयमोहनीयानुर्नामगोश्रान्तरायाः । ४ ।

आदौ भवः आधाः ह्ययतेऽनेनेति ज्ञानम् “कर्णाधिकरणयोश्च” [] युट्प्रत्ययः ।

जानातीति वा ज्ञानम् “कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च” [] इति कर्तरि युट्, दृश्यते
अनेनेति दर्शनं पर्यतीति वा दर्शनम् उभयथापि युट् पूर्ववत् । आश्रिय-
तेऽनेनेति आचरणम् आवृणोतीति वा आचरणम् । अत्रापि युट् पूर्ववत् । वेदयते वेदनीयं
२० “कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च” [] कर्तरि अनीयः वेद्यते वा वेदनीयम्, “तन्व्यानीयौ”

[] कर्मणि अनीयः । विद् वेदनास्थाननिवासनेषु चुरादावात्मनेपदी । विद्
ज्ञाने चेद् हेताविन्रत्ययस्तु पूर्ववत् । विद् लृभां तुदादौ धिमाषितः तत्र विन्दति विन्दते वा
वेदनीयमित्यपि भवति, विद् विचारणे रुधादावात्मनेपदी तत्र विन्दते वेदनीयमित्यपि स्यात्, विद्
सत्तायां दिवादावात्मनेपदी तत्र विद्यते वेदनीयमित्यपि स्यात्, वेदयतीति वेदनीयमिति प्राक्ये
२५ हेताविन् “इन्ञ् यजादेरुपपञ्च” [] इत्यपेक्षायां परस्मैपदम् । मोहयतीति मोहनीयं मुह्यते
वाऽनेनेति मोहनीयम् । नरनारकादिर्भयान्तराणि एति गच्छत्यनेनेत्याहुः । अत्रायमायुःशब्दः
सकारान्तो नपुंसके दर्शितः कश्चिदन्वय उकारान्तोऽपि दृश्यते यथा “वितरतु दीर्घमायु कुष्ठताद्

१—योगात् प्रकृतिप्रदेशौ स्थित्यनुभागौ कषायतः कर्तारौ । अपरिणतोच्छिन्नयोश्च बन्ध-
स्थितिकारणं नास्ति ॥ २—स्य कारणाणि—आ०, ज०, द० । ३—वेद्यता ता० । ४—भवान्तरम्
आ०, ज०, द० ।

८१५-६]

अष्टमोऽध्यायः

२६३

गुरुतामप्यदादर्शिशम्” नम्यत्यात्मानमिति नाम नम्यते यात्माऽनेनेति नाम । गृयते “शब्दमते
उच्यो नीचरक्षेयनेन गोत्रम् । दातृपात्रयोर्दयादेययोश्च अन्तरं मध्यम् एति
गच्छन्तीत्यन्तरायः । ज्ञानरूप दर्शनरूप ज्ञानदर्शने ज्ञानदर्शनयोरावरणे ज्ञानदर्शनावरणे
ज्ञानावरणं दर्शनावरणञ्चेत्यर्थः । ते च वेदनीयञ्च मोहनीयञ्च आयुश्च नाम च गोत्रञ्च
अन्तराग्रश्च ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तराथाः । एते अष्टौ मिलित्वा आगः ५
प्रकृतिबन्धो भवति । आत्मपरिणामेन केवलेन सहस्रभाषाः पुद्गलाः ज्ञानावरणाविषदुर्भेदात्
प्राप्नुवन्ति एकवारंभुक्तमोहनपरिणामरसात्सुहृत्समेदोऽरिधमज्जाशुक्लवत् अनेकविक्र-
रस्मर्थयातपित्तश्लेष्मस्त्रसलाह्रभाषकच । कर्मसामान्यादेकं कर्म । पुण्यपापमेदात् द्विधा
कर्म । प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशमेदाच्चतुर्वा कर्म । ज्ञानावरणादिभेदादष्टधा कर्म, इत्यादि
संख्येयासंख्येयानन्तभेदश्च कर्म भवति । १० मूत्रप्रकृतिबन्धोऽष्टविधः श्लोकः ।

१०

अथेदानोमुत्तरप्रकृतिबन्धः कृतिप्रकार इति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते—

पञ्चनवव्यष्टाविंशतिचतुर्विंशत्वारिंशद्विपञ्चमेदा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

भेदशब्दः पञ्चादिभिः शब्दैः प्रत्येकं प्रयुज्यते । तेनायमर्थः—पञ्चभेदं ज्ञानावरणीयं
नवभेदं दर्शनावरणीयं द्विभेदं वेदनीयम् अष्टाविंशतिभेदं मोहनीयं चतुर्भेदायुः द्विचत्वारि-
शद्वेदं नाम द्विमेवं गोत्रं पञ्चभेदोऽन्तरायः । पञ्चभेदरूप नवभेदश्च द्विभेदश्च अष्टा- १५
विंशतिभेदश्च चतुर्भेदश्च द्विचत्वारिंशद्विभेदश्च द्विभेदश्च पञ्चभेदश्च पञ्चनवव्यष्टाविंशति-
चतुर्विंशत्वारिंशद्विपञ्चमेदाः । एते भेदाः अष्टप्रकारस्य प्रकृतिबन्धस्य यथाक्रममनुक्रमेण
भवन्ति । ननु उत्तरप्रकृतिबन्ध एवविकल्पो वर्तते इत्यस्मिन् सूत्रे सूचितं न वर्तते कस्मादुच्यते
उत्तरप्रकृतिबन्धोऽयम् ? साधूक्तं भवता, पूर्वसूत्रे “आद्यो ज्ञानदर्शन” इत्यादावाद्यशब्दो
गृहीतो वर्तते । यद्यप्य प्रकृतिबन्ध आद्यर्थाहं पञ्चभेदादिभेद उत्तरप्रकृतिबन्धोऽयं भवति । २०
उत्तरप्रकृतिबन्धस्य भेदाः किं सूत्रपर्यन्तं वच्यन्ते ? “आदितस्तिष्ठानाम्” इत्यादि बन्ध-
त्रयस्य सूत्राणि यावन्नायानि तावदुत्तरप्रकृतिबन्धो वेदितव्यः पारिशेष्यात् स्थित्यनुभवप्रदेशव-
न्नेभ्य उद्धरितत्वान् ।

अथ ज्ञानावरणं यत्पञ्चभेदमुक्तं तन्निरूपणार्थं योगोऽयमुच्यते—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ॥ ६ ॥

२५

मतिरच श्रुतश्च अवधिरच मनःपर्ययश्च केवलश्च मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि तेषां
मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम्, एतेषामुक्तस्वरूपाणां पञ्चानां मत्यादीनां ज्ञानानामावरणानि
पञ्च भवन्तीति ज्ञानावरणस्यान्तरप्रकृतयः पञ्च भवन्तीति ज्ञातव्यम् । इह किञ्चिद्विचार्यते
मनःपर्ययज्ञानशक्तिः केवलज्ञानशक्तिश्चामव्यप्राणिनि^१ वर्तते, न वा वर्तते ? वर्तन इति

१ ज्ञायते भा०, ज्ञ०, द० । २ तूल- भा०, ज्ञ०, द० । ३ -प्राणिपु न- भा०,

२६४

तत्त्वार्थवृत्तौ

[८१७]

चेत्; तर्हि अभव्यः कथमुच्यते ? यदि न वर्तते; तर्हि मनःपर्ययज्ञानावरणं केवलज्ञानावरणश्चे-
त्यावरणद्वयं तत्र वृथैवोच्यते ? युक्तमुक्तं भवता; आवेशवचनात् तत्र दोषो वर्तते । किं
तदादेशवचनम् ? द्रव्यार्थिकनयस्यावेशान्मनःपर्ययकेवलज्ञानशक्तिरस्त्येव, पर्ययार्थिकनयस्या-
वेशान्मनःपर्ययकेवलज्ञानशक्तिद्वयमभ्ये न वर्तते । एवञ्चेत्तर्हि भव्यामव्यधिकल्पद्वयं न सङ्ग-
५ च्यते तद्द्वयोरपि तच्छक्तिस्ममवात् ? सत्यम्; शक्तिस्झायापेक्षया भव्याभव्यविकल्पौ न
वर्तते । किं तर्हि ? व्यक्तिमम्भवासम्भवापेक्षया भव्याभव्यौ स्तः । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यैर्यस्य
जन्तोः व्यक्तिर्भवत्यति स भवति भव्यः । यस्य तु सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यैर्व्यक्तिर्न भवित्यति
स अभव्य इत्युच्यते कनकपाषाणान्धपाषाणवत् । यदा कनकपाषाणस्य कनकं व्यक्तं भवति
इतरपाषाणस्य तु शक्तिरूपेण विद्यमानमपि कनकं व्यक्तं न भवति ।

१० अथ दर्शनावरणस्य का नवांतरप्रकृतयः इत्यनुयोगे सूत्रमुच्यते स्वामिना—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रा-निद्रानिद्राप्रचला-

प्रचलाप्रचलास्थानगृह्यरश्च ॥ ७ ॥

चक्षुरश्च लोचनद्वयम् । अचक्षुरश्च अपरेन्द्रियाणि अवधिश्च अवधिदर्शनम्, केवलश्च
केवलदर्शनं चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानि तेषां चक्षुरचक्षुरवधिवेवलानाम् । एतेषां चतुर्णां दर्शना-
१५ नामावरणानि चत्वारि भवन्ति चक्षुर्दर्शनावरणम् अपचक्षुर्दर्शनावरणम्, अवधिदर्शनावरणं
केवलदर्शनावरणश्चेति । तथा निद्रा च निद्रानिद्रा च प्रचला च प्रचलाप्रचला च स्या-
नगृहिरश्च निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्थानगृह्यरश्चः एताः पञ्च निद्रा दर्शनावरणानि
पञ्च भवन्ति समुदितानि तु तय स्युः । चकारश्चतुर्भिः पञ्चभिश्च आवरणैः समुच्छी-
यते । एतत्तावन्निद्रालक्षणम्—^१मदस्वेदमविनाशार्थं स्वप्नं निद्रा उच्यते । निद्रावान्
२० पुमान् सुखेनैव जागर्षते । निद्रायाः पुनःपुनः प्रवृत्तिर्निद्रा कथ्यते । निद्रानिद्रावान्
पुमान् दुःखेन व्रतितोऽप्युच्यते । यत्कर्म आत्मानं प्रचलयति सा प्रचलेत्युच्यते । प्रचलावान्
पुमान् उपविष्टोऽपि स्वपिति, शोकप्रमद^२स्वेदादिभिः प्रचला उत्पद्यते सा नेत्राग्र-
विक्रियाभिः सूच्यते । प्रचलैव पुनः पुनरागच्छन्तो प्रचलाप्रचला उच्यते । यस्यां बलविशेष-
प्रादुर्भावः ^३स्वप्ने भवति सा स्थानगृहिरुच्यते । धातूनामनेकार्थत्वात् स्थानविधातुः
२५ स्वप्नार्थं इह वेदितव्यः । गृहिरपि दीप्यर्थं ज्ञातव्यः । तेनायमर्थः—स्थाने स्वप्ने गृह्यति
दीप्यते यो निद्राविशेषः सा स्थानगृहिरित्युच्यते । स्वप्नदोषिरिति यावत् । दीप्तिरपि किम् ?
तेजःसंघुक्षणमित्यर्थः । यदुदयाज्जीवो बहुतरं दिवाहृत्य रौद्रं कर्म करोति सा स्थानगृहिर-
उच्यते । निद्रादीनां कारणानि आवरणरूपाणि कर्माणि वेदितव्यानि । वक्ष्य—

१ —यदस्वेद— भा०, ६० । २ —जागर्षते भा०, ६०, ७० । ३ —मदस्वेदा— भा०,
६० । ४ —स्वप्नमेव भा०, ६०, ७० ।

८।८-९]

अष्टमोऽध्यायः

२६५

“धीशुदयेषुदविदो सोवदि कर्म करेदि जप्पदि य ।

णिहाणिदुदुदयेण य ण दिट्ठिमुग्घादिहुं सको ॥

पयलापयलुदयेण य वहेदि ताला चलंति अंगाई ।

णिदुदये मच्छंतो ठाह पुणो वइसदि पहेई ॥

पयलुदयेण य जीवो ईसुम्मीलिय सुवेदि सुचोवि ।

ईस ईस जाणइ मुहुं मुहुं सोवदे मंदं ॥” [गी० क० गा० २३-२५]

५

अथ वेदनीयोत्तरप्रकृती आवेदयति—

सदसद्वेद्ये ॥८॥

सत्त्वं असत्त्वं सदसती ते च ते वेद्ये सप्तद्वेद्ये । सत्त्वेष्टं प्रशस्तं वेद्यम् असद्वेष्टमप्रशस्तं वेद्यम् । यदुदयाद् वेद्यमनुप्यतिर्यग्गतिषु शरीरं मानसञ्च सुखं लभते तद्वृत्तयति सत्त्वेद्यम् । १० यदुदयात्तरकादिगतिषु शरीरमानसादिबुद्धिं नानामकारं प्राप्नोति तत्सद्वेद्यम् । एते तृतीयस्याः प्रकृतेर्द्वे उत्तरप्रकृती भवतः ।

अथ मोहनीयप्रकृतेरुत्तरप्रकृतीर्निरूपयति—

दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयारुघास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्य-

क्त्वमिधयात्थलदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकमयजुगु- १५

प्सास्त्रीपुनपुंसकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्यारुपानप्रत्यारुघा-

नसञ्जवलनविकरुपाश्चैकशः कोचमानमायालोभाः ॥९॥

मोहनीयशब्दः १ प्रत्येकं प्रयुज्यते । तेनायमर्थः—दर्शनमोहनीयञ्च चारित्रमोहनीयञ्च । वेदनीयसत्त्वश्च प्रत्येकं प्रयुज्यते । तेनायमर्थः—अकषायवेदनीयञ्च कषायवेदनीयञ्च । दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयानि तानि आख्या नामानि यासां मोहनीयोत्तरप्रकृ- २० तीनां वाः दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्याः । मोहनीयस्य कर्मणरचतस्र उत्तरप्रकृतय एषं भवन्ति । कयम्भूतास्ताश्चतस्रोऽपि ? त्रिद्विनवषोडशभेदाः । भेदशब्दः प्रत्येकं प्रयुज्यते । तेनायमर्थः—त्रिभेदाश्च द्विभेदे च नवभेदाश्च षोडशभेदाश्च यासां चतुर्णामुत्तरप्रकृतीनां त्रिद्विनवषोडशभेदाः । अस्य विशेषणस्यायमर्थः—दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं चारित्रमोहनीयं द्विभेदम् अकषायवेदनीयं नवभेदं कषायवेदनीयं षोडशभेदमिति यथासङ्गं वेदितव्यम् । २५

१ स्थानग्रहपुदयेन उत्पादिते स्वयित्ति कर्म करोति ज्ञायते च । निद्रानिद्रोदयेन च न हृष्टि-
मुद्रादिभिर्दुःशम्यः । प्रचलाप्रचलोदयेन च वहति ताला चलन्ति अङ्गानि । निद्रोदये गच्छन् तिष्ठति पुनः वसति पतति । प्रचलोदयेन च जीन ईषदुग्मीत्य स्वापिति पुनोऽपि । ईषदीपयन्मानाति मुहुर्मुहुः स्वपिति मन्दम् ॥ २ प्रत्येकं प्रत्येकं प्र- भा०, ज०, द० ।

३४

२६६

तत्त्वार्थवृत्तौ.

८१३

सत्र तावद् दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं निरूपयति—सम्यक्समिध्यात्वतदुभयानि । सम्यक्त्वञ्च मिथ्या-
 त्वञ्च तदुभयञ्च सम्यक्त्वमिध्यात्वतदुभयानि तन्त्रिविधमपि दर्शनमोहनीयं बन्धं प्रति एकं
 भूत्वा सत्त्वमपेक्षया कर्मसत्तामात्रापेक्षया द्रव्यरूपेण त्रिविधं व्यवसिद्धते । शुभपरिणामसंकुद-
 निजरसम्, कोऽर्थः ? शुभपरिणामनिराकृतफलदानसामर्थ्यं मिध्यात्वमेवोदासीनत्वेन स्थितमा-
 ५ त्मानः श्रद्धानं नैव निरुणद्धि मिध्यात्वञ्च वेदयमानमात्मस्वरूपं द्योत्यध्वे आत्मानं सम्यग्दृष्टिं
 कयापयत् सम्यक्त्वाभिधेयं मिध्यात्वमुच्यते । यदि सम्यक्त्वं नाम दर्शनमोहनीयमीदृशं वर्तते
 तर्हि मिध्यात्वं नाम दर्शनमोहनीयं कीदृशमिति चेत् ? उच्यते; यदुदयात् सर्वशरीरगतप्रणीतसम्य-
 दर्शनज्ञानचारीत्रलक्षणोपलक्षितमोक्षसागं^१ पराहमुखः सप्तात्मा तत्त्वार्थश्रद्धाननिरुत्सुकः
 तत्त्वार्थश्रद्धानपराहमुखः अशुद्धतत्त्वपरिणामः सन् हिताहितविवेकबिहलः जडादिरूपतयाऽव-
 १० तिष्ठते तन्मिध्यात्वं नाम दर्शनमोहनीयमुच्यते । तर्हि तदुभयं किं कथ्यते ? मिध्यात्वमेव सामि-
 शुद्धस्वरसम्, ईषभिराकृतफलदानसामर्थ्यं सम्यग्मिध्यात्वापरत्नापधेयं तदुभयमुच्यते । सामि-
 शब्द ईषदर्थं वर्तते । अशीर्थे इति केचित् । तेन सामिशुद्धस्वरसमिति कोऽर्थः ? ईषत्प्रक्षालि-
 ताह्वप्रक्षालितकोदयवत् क्षोणाक्षीणस्वरसमित्यर्थः ।

अथ चारित्र्यमोहनीयस्य कौ द्वौ भेदौ ? अकपायकपायौ । अकपायश्च कपायश्च
 १५ अकपायकपायौ । अकपाय इति कोऽर्थः ? ईषत्कपाय अकपायवेदनीयमित्यर्थः । तस्य नव
 भेदा भवन्ति । ते के नव भेदाः ? हास्यरत्यरतिशोकमयजुगुप्सास्त्रीपुंससकवेदाः । हास्यञ्च
 रतिश्चारतिश्च शोकश्च मयञ्च जुगुप्सा च स्त्रीवेदश्च पुंवेदश्च नपुंसकवेदश्च हास्यरत्यरति-
 शोकमयजुगुप्सास्त्रीपुंससकवेदाः । तत्र हास्यं यकंरादिस्वरूपं यदुदयादाविर्भवति तद्वाच्यम् ।
 यदुदयादेशपुरप्राममन्दिरादिषु तिष्ठन् जीवः परदेशादिगमने^२ च औत्सुक्यं न करोति सा रति-
 २० कच्यते । स्तेष्विपरीता अरतिः । यदुदयाद् अनुशेते शोचनं करोति स शोक उच्यते । यदुदयान्
 त्रासलक्षण उद्वेग उत्पद्यते तद् भयमुच्यते । यदुदयात्परलोपानाविष्करोति आत्मलोपान्
 संवृणोति सा जुगुप्सा कथ्यते । यदुदयात्स्त्रीपरिणामानङ्गीकरोति स स्त्रीवेदः । यदुदयात् पुंस्त्व-
 परिणामान् प्राप्नोति स पुंवेदः । यदुदयात्पुंसकभावान् प्रतिपद्यते स नपुंसकवेदः । उक्तं प्र
 त्रिवेदानां लक्षणम्—

२५

“श्रोणिमार्दवमीतन्वमुग्धत्वक्सीबतास्तनाः ।

पुंस्कायेन ममं सप्त लिङ्गानि खेणसूचने ॥

“स्तरत्वं मोहनं स्तावच्यं शौडीर्यं” इमश्रुधृष्टता ।

स्त्रीकायेन ममं सप्त लिङ्गानि नरवेदने ॥

१ शोभसःसागं— भा०, ज०, २० —श्रद्धानप्रयत्नादः भा०, २०, ज० १ ३ —गमनेन

श्री— भा०, २०, ज० १ ४ स्तरत्वं मोहनम् भा०, २०, २० १

८१०]

अष्टमोऽध्यायः

२६७

पानि स्त्रीपुंसलिङ्गानि पूर्वाणीति चतुर्दश ।

शक्तानि तानि मिश्राणि षण्ढभावनिवेदने ॥” []

कषायवेदनीयं षोडशप्रकारं कस्मान् ? एकैकं प्रति अनन्तानुबन्धप्रत्याख्यान-
प्रत्याख्यानसम्बलनविकल्पा यतः कारणात् । के ते क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः । तद्यथा—
अनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः अप्रत्याख्यानधरणाः क्रोधमानमायालोभाश्च- ५
त्वारः प्रत्याख्यानधरणाः क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः सम्बलनाः क्रोधमानमायालोभाश्च-
त्वारः । अनन्तानुबन्धिन इति कोऽर्थः ? अनन्तं मिश्रयादृशं नमुच्यते, अनन्तप्रवृत्तमणहेतुत्वात् ।
अनन्तं मिश्रयादृशम् अनुबन्धमिति सम्बन्धयन्ति इत्येवंशीला ये क्रोधमानमायालोभास्ते अनन्ता-
नुबन्धिनः । अनन्तानुबन्धिषु कषायेषु सत्सु जीवः सम्यक्त्वं न प्रतिपद्यते तेन ते सम्यक्त्व-
पातकाः भवन्ति । येषामुदयान् स्तोकमपि देशव्रतं संयमासंयमनामकं जीवो धर्तुं न क्षमते ते १०
अप्रत्याख्यानधरणाः क्रोधमानमायालोभास्तेषु बिध्वस्तेषु धावकव्रतम् धर्त्तुं न शक्नोति जीवः
प्राप्नोति तेन ते देशप्रत्याख्यानमाकृष्यन्तः अप्रत्याख्यानधरणाः क्रोधमानमायालोभा उच्यन्ते ।
येषामुदयाज्जीवो महाव्रतं पालयितुं न शक्नोति ते प्रत्याख्यानधरणाः क्रोधमानमायालोभा
उच्यन्ते । तेषु बिध्वस्तेषु जीवः संयमं सर्वविरतिनामकं प्राप्नोति वृत्तादिगुणस्यानान्यईति ।
सम्बलना इति कोऽर्थः ? संशब्द एकीभावे वर्तते । तेनायमर्थः—संयमेन सह अवस्थानतया १५
एकीभूततया ज्वलन्ति नो कषाययत् यथाख्यातचरित्रं बिध्वंसयन्ति ये ते सम्बलनाः क्रोध-
मानमायालोभाः । अथवा येषु सत्त्वपि संयमो ज्वलति दीप्तिं प्राप्नोति प्रतिबन्धं न लभते ते
सम्बलनाः क्रोधमानमायालोभा उच्यन्ते । एवमेते ससुविताः षोडशकलाय भवन्ति तेषां स्वभाव-
प्रकटनार्थं दृष्टान्तराया एताः—

“सिलपुटविमदधूली जलराहसमापवो हवे कोहो ।

२०

नारयतिरियनरामरगईसु उप्पायओ कमसो ॥

सिलअट्टिकहुवेत्ते णियमेणशुहरंतवो माणो ।

नारयतिरियनरामरगईसु उप्पायओ कमसो ॥

वेषुयमूलोरम्भयसिमे गोमुत्तएवसोहृपि ।

सरिसी मायाणात्यतिरियनरामरगईसु खियदि जीवं ॥

२५

किमिरायचकतणुमलहरिदराएण सरिसओ लोहो ।

नारयतिरियमाणुसदेवेसुप्पायओ कमसो ॥” [गो० जी० गा० २८३-८६]

१ शिलापुटविमदधूलिजलराहिसमानको भवेत् क्रोधः । नारकतिरियनरामरगतिपुद्गादकः क्रमशः ॥
शैलाधिकशोषवैकान् निजमेदेनानुहरन् मानः । नारकतिरियनरामरगतिपुद्गादकः क्रमशः ॥
वेणुपट्टोरभङ्गशृङ्गेण गोमुषेण च क्षुरमेण । सदृशं माया नारकतिरियनरामरगतिपुद्गादकः क्रमशः ॥
किमिरायचकतणुमलहरिदराएण सदृशो क्रोधः । नारकतिरियनरामरगतिपुद्गादकः क्रमशः ॥

२६८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[८१२-११]

एता मोहनीयाश्च कर्मणः उत्तरप्रकृतयोऽष्टाविंशतिर्मयन्ति ।

अथेदानीमायुःकर्मोत्तरप्रकृतीराह—

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि । १० ।

नारकेषु भवं नारकं तिर्यग्योनिषु भवं तिर्यग्योनं मानुषेषु मनुष्येषु वा भवं मानुषं देवेषु
५ भवं देवम् । नारकश्च तैर्यग्योनश्च मानुषश्च देवश्च नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि । यदुदयात्
तीक्ष्णशीतोष्णदुःखेषु नारकेषु जीवः दीर्घकालं जीवति तत् नारकमायुः । यन्मिमंस्तं तिर्यग्योनिषु
जीवति जीवः तत् तैर्यग्योनम् । यत्प्रत्ययात् मनुष्येषु जीवति जीवः तत् मानुषमायुः । यद्वेदेषु
देवेषु दीर्घकालं जीवति जीवस्तदैवमायुः । एवमायुःप्रकृतेश्च तत्र उत्तरप्रकृतयो भवति ।

अथेदानीं नामकर्मप्रकृतेरुत्तरप्रकृतीराह—

१० गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थानसंहननस्पर्श-
रसगन्धवर्णानुपूर्यागुरुलघूपघातपरघातानुपोषोतोच्छ्वासविहा-
योगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेय-
यशःकीर्तिसेतराणि तीर्थकरत्वञ्च ॥ ११ ॥

गतिश्च जातिश्च शरीरञ्च अङ्गोपाङ्गञ्च निर्माणञ्च बन्धनञ्च सङ्घातञ्च संस्थानञ्च
१५ संहननञ्च स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च आनुपूर्यश्च अगुरुलघु च उपघातश्च परघातश्च
आतपरश्च उपोतश्च उच्छ्वासश्च विहायोगतिश्च ताः गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणब-
न्धनसङ्घातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्यागुरुलघूपघातपरघातानुपोषोतोच्छ्वासविहा-
योगतयः । एता एकविंशतिर्मयन्ति । तया प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्म
मूक्ष्म पर्याप्तिश्च स्थिरश्च आदेयश्च यशःकीर्तिश्च येषु दशसु नामसु तानि प्रत्येकशरीरत्रससुभ-
२० गसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशःकीर्तीनि तानि च तानि सेतराणि श्वरनामसहितानि तानि
प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशःकीर्तिसेतराणि विंशतिसङ्ख्यानि भ-
वन्ति । कथम् ? प्रत्येकशरीरादितरत्साधारणशरीरं त्रसादितरः स्थावरः सुभगादितरः दुर्भगाः ।
सुस्वरादितरः दुःस्वरः शुभादितरः अशुभः सूक्ष्मादितरो वादरः पर्याप्तेरितर अपर्याप्तिः स्थि-
रादितरः अस्थिरः आदेयादितरः अनादेयः यशःकीर्तिरितरा अयशःकीर्तिः तीर्थकरस्य भावः
२५ कर्म वा तीर्थकरत्वं एताः समुदिताः द्विचत्वारिंशत्प्रकारकर्मण उत्तरप्रकृतयो भवन्ति । अन्तर्मे-
दैस्तु मिलित्वा त्रिनवतिप्रकृतयो भवन्ति । तथैवोच्यते—यदुदयःजीवो भवान्तरं गच्छति सा
गतिः शरीरनिष्पत्तिः सा चतुःप्रकारा भवति नारकगतिः तिर्यग्यगतिः मनुष्यगतिः देवगतिश्चेति ।
यदुदयाङ्गीवो नारकभायो नारकशरीरनिष्पत्तिको भवति तत्प्रारम्भगतिनाम् । यदुदयाङ्गीवस्तिर्य-
ग्भावस्तत्तिर्यग्गतिनाम् । यदुदयाङ्गीवो मनुष्यभाषस्तन्मनुष्यगतिनाम् । यदुदयाङ्गीवो देवभाष-

१ नारके भवम् ॥ १०, १०, १० । २ नारकभावस्तत्र— ॥ १०, १०, १० ।

८११]

अष्टमोऽध्यायः

२६५

स्तरेवर्गतिनाम् । नरकादिगतिषु अन्यभिचारिणा सहशस्त्रेन एकीकृतोऽधोत्था^१ जातिरुच्यते ।
 सा पञ्चप्रकारा—एकेन्द्रियजातिनाम् द्वीन्द्रियजातिनाम् त्रीन्द्रियजातिनाम् चतुरिन्द्रियजाति-
 नाम पञ्चेन्द्रियजातिनाम् । यदुदयाज्जीव एकेन्द्रिय इत्युच्यते तदेकेन्द्रियजातिनाम् । यदुदया-
 दात्मा द्वीन्द्रिय इत्यभिधीयते तद्द्वीन्द्रियजातिनाम् । यदुदयाज्जीवस्त्रीन्द्रिय^२ इति शक्यते तत्त्री-
 न्द्रियजातिनाम् । यदुदयाज्जन्मी चतुरिन्द्रिय इत्यभिधीयते तच्चतुरिन्द्रियजातिनाम् । यदुदयात्- ५
 प्राणी पञ्चेन्द्रिय इति कथ्यते तत्पञ्चेन्द्रियजातिनाम् । यदुदयाज्जीवस्य कायनिर्गुणत्वमिति
 तच्छरीरं पञ्चप्रकारम्—औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणशरीरभेदान् । यदुदयाक्षोपाज्ञ-
 व्यक्तिर्भवति तद्वैक्रोपाज्ञं त्रिप्रकारम्—औदारिकशरीराज्ञोपाज्ञनाम् । वैक्रियिकशरीराज्ञोपाज्ञनाम् ।
 आहारकशरीराज्ञोपाज्ञनाम् । तैजसकार्मणयोः शरीरयोरज्ञोपाज्ञानि न सन्ति तेन अज्ञोपाज्ञं
 त्रिप्रकारम् । किमज्ञं किमुपाज्ञमिति चेत् ? उच्यते— १०

“णलया नाह य तहा णियंषपुट्ठो उरो य सीसं च ।

अट्ठेव दु अंगाहं सेस उवंगाहं देहस्स ॥” [कम्मप० ७४]

ललटकर्णनासिकानेत्रोदराधरोष्ठाकुलिनखादीनि “उपाज्ञान्मुच्यन्ते । यदुदयात्परि-
 निष्पत्तिर्भवति—तस्मिन्निर्माणं द्विप्रकारं जातिनामकर्मोदयापेक्षं ज्ञातव्यम् । स्थाननिर्माणं प्रमा-
 णनिर्माणं चक्षुरादीनां स्थानं सङ्गयाञ्च निर्माणयति । निर्माणेऽनेनेति निर्माणम् । “यथा नासि- १५
 का नासिकास्थाने एवैक (ष) भवति तेन्ने नेत्रयोः स्थाने द्वे एष भवतः कर्णौ कर्णयोः स्थाने
 द्वावेष भवतः । एवं^३ मेहनस्तेनजपनाविषु ज्ञातव्यम् । शरीरनामकर्मोदयाद् गृहीतानां
 पुत्रालानां परस्परप्रदेशसंश्लेषणं बन्धनमुच्यते । तदपि पञ्चप्रकारम्—औदारिकशरीरबन्धनं नाम ।
 वैक्रियिकशरीरबन्धनं नाम । आहारकशरीरबन्धनं नाम । तैजसशरीरबन्धनं नाम । कार्मणशरीर-
 बन्धनं नाम । यन्निमित्ताच्छरीराणां छिद्ररहितपरस्परप्रदेशप्रवेशादेकत्वभवनं भवति स सङ्गतः २०
 पञ्चप्रकारः—औदारिकशरीरसङ्गतनाम् । वैक्रियिकशरीरसङ्गतनाम् । आहारकशरीरसङ्गतनाम् ।
 तैजसशरीरसङ्गतनाम् । कार्मणशरीरसङ्गतनाम् । यद्व्यवसायशरीराकृतिनिष्पत्तिर्भवति तत्संस्थानं
 षट्प्रकारम् । ऊर्ध्वं मध्ये (ऊर्ध्वमध्ये) मध्ये च समशरीरावयवसंनिवेशव्यवस्थाविधायकं
 समचतुरस्रसंस्थानं नाम । नाभेरूर्ध्वं प्रचुरशरीरसंनिवेशः अधस्तु अल्पशरीरसंनिवेशो न्यग्रोध-
 परिमण्डलसंस्थानं नाम । तस्याद्विपरीतसंस्थानविधायकं “त्वातिसंस्थानं वल्लीधरनामधेयम् । २५
 “वृष्टयदेवो बहुपुद्गलप्रचयनिर्माणकं “कुल्लसंस्थानं नाम । विश्वाज्ञोपाज्ञात्पत्न्यजनकं ह्रस्वत्वका-
 रकं वामनसंस्थानं नाम । अषष्टिस्त्रिप्रकारं “दुण्डसंस्थानं नाम । यदुदयात् अश्वत्थं बन्धनविशेषो
 भवति तत्संस्थानं षट्प्रकारम् । षष्ठाकारभयास्थिसन्धिमध्ये सबलबन्धनं सनाराक्षं वक्ष्यम-

१ धयो जीवयदार्थः—१।० १।० । २ जन्तुजी—१।० । ३ नलको जाहू च तथा नितम्बपुटे
 उरश्च शीर्षे । अष्टैव तु अङ्गानि शेषाणि उपाज्ञानि देहस्य ॥ ४—नांमुच्यन्ते ॥ १०, १०, १० ।
 ५ तथा ॥ १०, १०, १० । ६ एवं स्तन— ॥ १०, १०, १० । ७ स्वातिकर्ष— ॥ १०, १०, १० ।
 ८ ऋतदेवो ॥ १०, १०, १० । ९ कुल्लकसं— ॥ १०, १०, १० । १० हृदयकसं—१० ।

६५०

तत्त्वार्थश्रुतौ

{ ८११

- नाराचसंहननं नाम । तद्रूपरहितं वज्रनाराचसंहननं नाम । वज्राकारेण बलयेन च रहितं स्ना-
राचं नाराचसंहननं नाम । एकास्थिसनाराचसंन्यात्रानाराचमर्धनाराचसंहननं नाम । उभयास्थिप-
र्यन्ते कीलिकासहितं कीलिकासंहननं नाम । अन्तरनवाप्तान्यास्थिसन्धिकं बाह्ये सिंहास्तानुमांस-
वेष्टितमसंप्राप्तास्पष्टिकासंहननं नाम । असंप्राप्तास्पष्टिकासंहननः आदितश्चतुःस्वर्गयुगलान्तं ग-
च्छति । कीलिकासंहननाराचसंहननः शेषचतुर्युगलपर्यन्तं गच्छति । नाराचसंहननो नवमैवेक-
कपर्यन्तं गच्छति । वज्रनाराचसंहननो नवानुविंशपर्यन्तं गच्छति । वज्रनाराचसंहननो नवानु-
विंशपर्यन्तं गच्छति । वज्रभनाराचसंहननः पञ्चानुत्तरं मोक्षश्च गच्छति । धर्मा वंशा मेधा अं-
जना अरिष्टा मघवी माघवी इति सप्तनरकनामानि । तत्र मेधायाः शिला इत्ययं नाम । तत्र पट्संह-
ननः सहो जीवः मेधान्तं व्रजति । सप्तनरकं वज्रभनाराचसंहननो गच्छति । पट्संहनन-
मर्धनाराचपर्यन्तो गच्छति । कीलिकान्तसंहननः पञ्चमं चतुर्युगच नरकं गच्छति ।
एकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियेषु असंप्राप्तास्पष्टिकासंहननं भवति । वज्रभन-
राचसंहननं त्वसंस्कृयेयवर्षायुष्केषु भवति । चतुर्युगपटे षट्संहननानि भवन्ति ।
पञ्चमकाले ग्रीणि संहननानि भवन्ति । षष्ठकाले एकमसंप्राप्तास्पष्टिकासंहननं
भवति । विदेहेषु विद्याधरक्षेत्रेषु म्लेच्छखण्डेषु च मनुष्याणां तिरश्चाच्च षट्संहननानि
१५ वेदितव्यानि । नागेन्द्रपर्यन्तान् परतस्तिरश्चां च षट्संहननानि भवन्ति । कर्मभूमिजानां स्त्रीणा-
मर्धनाराचकीलिकासंप्राप्तास्पष्टिकासंहननत्रयं भवति, आदिसंहननत्रयं न भवतीति
निश्चयः । आदिसप्तगुणस्थानेषु षट्संहननानि भवन्ति । अपूर्वकरणानुवृत्तिकरणसूक्ष्मसाम्य-
रायोपशान्तकथायलक्ष्णेषु च चतुर्षु उपशमश्रेणिस्वन्धिगुणस्थानेषु आदिसंहननत्रयं भवति ।
क्षपकश्रेणौ अपूर्वकरणानिष्ठसिकरणसूक्ष्मसाम्यरायक्षीणकथावसयोगैवलिलक्ष्णेषु षड्वर्ग-
२० स्थानेषु आदिसंहननमेव भवति ।

- “अथ स्वर्गादिप्रकृतिविचारः क्रियते—यत्पाकेन स्पर्शो चतसृते स स्पर्शो अष्टप्रकारो भवति
कर्कशनाम कोयलनाम गुरुनाम लघुनाम भिन्धनाम रुक्षनाम शीतनाम उष्णनाम । यदुदयेन
रसभेदो भवति स रसः पञ्चप्रकारः—तिक्तनाम कटुकनाम कषायनाम अम्लनाम मधुरनाम ।
यदुदयेन गन्धो भवति स गन्धो द्विप्रकारः—सुरमिगन्धनाम दुरभिगन्धनाम । यदुदयेन धर्माभेदो
२५ भवति स धर्मः पञ्चप्रकारः—कृष्णवर्णनाम नीलवर्णनाम रक्तवर्णनाम पीतवर्णनाम शुक्लवर्ण-
नाम । यदुदयेन पूर्वस्मरीराकार (कार) नाशो भवति तदातुपूर्व्यं चतुःप्रकारम्—नरकागतिप्रा-
योम्यानुपूर्व्यनाम तिर्यग्गतिप्रायोम्यानुपूर्व्यनाम अनुप्यगतिप्रायोम्यानुपूर्व्यनाम वैश्वगतिप्रायोम्या-
नुपूर्व्यनाम । यदुदयेन लोहपिण्डवत् गुस्त्वेनाधो न भरयति अर्कतुल्यलघुत्वेन यत्र तत्र लोह-
डीयते च तत् अगुल्लघुनाम । यदुदयेन रश्मिमेघ गले पाशं बद्धा कृक्षादौ अवलम्ब्य तद्वे-
३० गन्मरणं करोति प्राणपाननिरोधं कृत्वा म्रियते इत्येवमादिभिरनेकप्रकारैः शस्त्रघातभृगुपाताग्नि-
प्लम्पापातजलनिमज्जनविषभक्षणदिभिरात्मघातं करोति तदुपघातनाम । यदुदयेन पराश्रयादिना

१ सप्तम ज- ६० । २ षट्संहननपर्यन्तं नाराचसंहननो गच्छति ६० । ३ च नास्ति
६०, ६०, १४ च नास्ति आ०, ६० । ४ अथ आ०, ६० । ५ उत्तरायते आ०, ६० ।

८।११]

अष्टमोऽध्यायः

२७१

घातो भवति तत्परिणामनाम । यदुदयेन आदि-यवदातायां भवति तदातपनाम । यदुदयेन चन्द्रयो-
तिरिङ्गणादिवत् उद्योतो भवति तदुद्योतनाम । यदुदयेन उच्छ्वासो भवति तदुच्छ्वासानाम ।
यदुदयेन आकारो गमनं भवति सा विद्यायोगतिः द्विप्रकारः—राजवृषभहंसमयूरानिवत्
प्रश्न तर्कदायोगतिनाम । शरीरमेकजीवोपभोगकरणं यदुदयेन भवति तत्प्रत्येकशरीरनाम । यदुदयेन १
बहूनां जीवानामुपभोगहेतुः शरीरं भवति तत्साधारणशरीरनाम । उक्तञ्च—

“साधारणमाहारो साधारणआणपाणग्रहणं च ।

साधारणजीवाणं साधारणलक्षणं एयं ॥” [पञ्चसं० १।८२]

“गूढसिरसंधिपञ्चं समभंगमहीरुहं च छिण्णरुहं ।

साधारणं शरीरं तन्विशरीयं च पञ्चेयं ॥

१०

कंदे मूले बल्लीपवालसदुल्लयकुसुमफलपीप ।

समभंगे तदगन्तां विषमे सति ह्येति पञ्चेया ॥” [गो० जी० भा० १।८६-८७]

यदुदयेन द्वीन्द्रियबीन्द्रियचतुरिन्द्रियरूपवेन्द्रियेषु जन्म भवति तत्प्रसन्नाम । यदुदयेन
पृथिव्यप्तेजोवायुवतस्पतिकार्षेय^२ एवेन्द्रियेषूपचयते तत्स्थावरनाम । यदुदयेन जीवः परप्रीतिजनको
भवति दृष्टः धृतो वा तत्सुभगनाम । यदुदयेन रूपलावण्यगुणसहितोऽपि दृष्टः धृतो वा परैषाम- १५
प्रीतिजनको भवति तददुभंगनाम । यदुदयेन चित्तानुरञ्जकस्वर उत्पद्यते तत्सुस्वरनाम । यदुदयेन
स्वरासाङ्गैकान्द्रि-वरवत् वर्णशृङ्खलायः स्वर उत्पद्यते तदद्भुतस्वरनाम । यदुदयेन रसजीयो भवति
तच्छुभनाम । यदुदयेन विरूपको भवति तदशुभनाम । यदुदयेन सुहृदं शरीरं भवति तत्सूहृदनाम ।
यदुदयेन परेषां बाधाकरं घाभ्यञ्ज शरीरं भवति तद्विषादनाम । यदुदयेन आहारकशरीरेन्द्रि-
याभ्यान्नाभ्यामनोत्पन्नाः षट्पर्याययः उत्पद्यन्ते तत्पर्यायितनाम । यदुदयेन अपरिपूर्णाऽपि जीवो २०
म्रियते तदपर्यायितनाम । स्थिरत्वकारकं^३ स्थिरनाम । अस्थिरमाद्यकारकमस्थिरनाम । प्रभावयुक्त-
शरीरकारकमादेयनाम । प्रभारहितशरीरकारकमनादेयनाम । पुण्यगुणकीर्तनकारकं^४ यशःकीर्ति-
नाम । पापदोषप्रकटनं^५ कारणमयशःकीर्तिनाम । आहन्त्यकारणं तीर्थकरत्वनाम । एवं द्वाचत्वा-
दिशुभं पिण्डभूतयः नामकर्मणो भवन्ति विस्तरतस्त्रिनवतिः । अत्र द्विविधमपि निर्माणनाम
कर्म एकः प्रकृतिरिति ज्ञातव्यमेवं त्रिनवतिर्भवन्ति ।

२५

१ साधारणमाहारः साधारणआणपाणग्रहणञ्च । साधारणजीवानां साधारणलक्षणम् एतत् ॥
गूढसिरसंधिपञ्चं समभंगमहीरुहं च छिण्णरुहम् । साधारणं शरीरं तन्विशरीयञ्च पञ्चेयम् । कन्दे
मूले त्वरूपभलशाखाल्लकुसुमफलबीजे । समभङ्गे तदगन्ताः विषमे सति भवन्ति प्रत्येकाः । २—यु उत्प-
न्ना०, द०, ज० । ३—कारण भा०, द०, ज० । ४—कारकम् भा०, द०, ज० । ५—रता कारण-
भा०, द०, ज० ।

२७२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[८।१२-१४]

अथ गोत्रस्रोत्तरप्रकृती उच्यते—

उच्येनीयेष्व ॥१२॥

यदुदयेन सर्षलोकपूजिते इच्छाकुशले सूर्यवंशे सोमवंशे नाथवंशे कुरुवंशे हरिवंशे
उग्रवंशे इत्यादिवंशे जीवस्य जन्म भवति तदुच्येगौत्रमुच्यते । यदुदयेन निन्दिते दरिद्रे
५ भ्रष्टे इत्याविकुले जीवस्य जन्म भवति तन्नीचैर्गौत्रम् । चकारः परस्परसमुच्चये वर्तते ।
तेनायमर्थः—न केवलमुच्येर्गौत्रं नीचैश्च गोत्रम् । गोत्रप्रकृतेरुत्तरप्रकृती द्वे भवतः ।

अथेदानीमन्तरायप्रकृतेरुत्तरप्रकृतय उच्यन्ते—

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥१३॥

दानस्यान्तराये दातुमिच्छुरपि दातुं न शक्नोति लाभस्यान्तराये लब्धुमना अपि न लाभ-
१० ते भोगस्यान्तराये भोक्तुकामोऽपि न भुङ्क्ते उपभोगस्यान्तराये उपभोक्तुमिच्छामपि नोपभुङ्क्ते
वीर्यस्यान्तराये उत्साहसुयमं चिकीर्षुरपि नोत्सहते । एते पञ्च भेदाः अन्तरायप्रकृतेरुत्तरप्रकृति-
भेदाः भवन्ति । अत्र समासशुद्धिः । दानञ्च लाभञ्च भोगश्चोपभोगश्च वीर्यञ्च दानलाभभो-
गोपभोगवीर्याणि तेषां दानलाभभोगोपभोगवीर्याणां पञ्चानां पञ्चान्तरायाः पञ्चोत्तरप्रकृतयो
मयन्तीति क्रियाकारकसम्बन्धः । इति प्रकृतिबन्धस्य रूपं समाप्तम् ।

१५ अयं स्थितिबन्धस्वरूपमुच्यते—

आदितस्तिस्मृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपम-

कोटीकोटयः परा स्थितिः ॥१४॥

आदिशः ज्ञानावरणमारभ्य वेदनीयं यावत् तिसृणां ज्ञानावरणवर्जानावरणवेदनीय-
लक्षणानां प्रकृतीनामन्तरायस्य चाष्टमस्य कर्मणः सागरोपमानां कोटीनां कोटयः त्रिंशत्
२० परा उत्कृष्टा स्थितिर्भवति । सा स्थितिः कीदृशस्य जीवस्य भवति ? मिथ्यादृष्टेः पञ्चेन्द्रियस्य
सञ्चिह्ननः पर्याप्तकस्य ज्ञातव्यः । अन्येषामेकेन्द्रियादीनां परमागमात् सम्प्रत्ययो विधातव्यः
सम्यक्प्रतीतिर्ज्ञेया । परमागमे एकेन्द्रियादीनां कीदृशी स्थितिः चतुर्णां कर्मणामिति चेत् ?
उच्यते; एकेन्द्रियपर्याप्तकस्य लग्नानामेकसागरोपमस्य सप्तभागीकृतस्य त्रयो भागा भवन्ति ।
द्वीन्द्रियपर्याप्तकस्य पञ्चविंशतिसागरोपमानां सप्तभागीकृतानां त्रयो भागा भवन्ति । त्रीन्द्रि-
२५ यपर्याप्तकस्य पञ्चाशत्सागरोपमानां सप्तभागीकृतानां त्रयो भागा भवन्ति । चतुरिन्द्रिय-
पर्याप्तकस्य सागरोपमशतस्य सप्तभागीकृतस्य त्रयो भागा भवन्ति । अस्मिन्पञ्चेन्द्रिय-
पर्याप्तकस्य सप्तारोपमसहस्रस्य सप्तभागीकृतस्य त्रयो भागा भवन्ति । सञ्चिपञ्चेन्द्रिया-
पर्याप्तकस्य अन्तःत्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटयः भवन्ति । अपर्याप्तैकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रिय-
चतुरिन्द्रियासञ्चिपञ्चेन्द्रियाणां पर्याप्तैकेन्द्रियादित्ता एव भागा भवन्ति । परन्तु
३० पर्योपमाऽसङ्ख्येयमागोना वेदिष्यन्ति इति परमागमात् सम्प्रत्ययः । उत्कृष्ट—

१ अन्तःसा- ५१०, ६०, ७० । २ एकमात्रा ११० ।

[८१५-१६]

अष्टमोऽध्यायः

२७३

“एहंदिपविर्लिदियसयलिंदियासणिअपञ्जचयाणं धोधव्वा ।

एकं तहप्पणवीसं पंचासं तह सयं सहस्सं च ॥

“तिहयं सत्तविहसं सापरसंखा ठिदी एसा ॥” [पञ्चसं० १।१८६]

अथेदानीं मोहनीयस्योत्कृष्टस्थितिं प्राह—

सप्तनिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

५

मिथ्यादृष्टेः पञ्चेन्द्रियस्य सञ्चिन्नतः मोहनीयस्य कर्मणः सप्ततिः सागरोपमकोटी-
कोटयः परा उत्कृष्टा स्थितिर्भवति । एषा स्थितिश्चारित्र्यमोहनीयापेक्षया भवति ।
दर्शनमोहनीयापेक्षया तु चत्वारिंशत्सागरोपमकोटीकोटयो वेदितव्याः । परेषां परमागमाद्-
वसेयम् । कोऽसौ परमागम इति चेद् ? उच्यते ; पर्याप्तैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामेक-
पञ्चविंशतिपञ्चाशत्शतसागरोपमाणि । तेषामपर्याप्तानामपि तान्येव, परन्तु पचोपमाऽस- १०
ङ्गयेयमगोनानि । पर्याप्तसञ्चिन्नपञ्चेन्द्रियस्य सागरोपमसहस्रं तस्यैवापर्याप्तस्य तदेव परन्तु
पचोपमासङ्ख्येयभागोन्म । तथा चोक्तम्—

“एकं पणवीसंपि य पंचासं तह सयं सहस्सं च ।

ताणं सायरसंखा ठिदी एसा मोहणीयस्स ॥” []

अयन्तु विशेषो मोहनीयस्येयं स्थितिः सप्तगुणा सप्तवृत्ता च कर्तव्या । कोऽर्थः ? पूर्ववत् १५
सागराणां सप्तभागान् कृत्वा त्रयो भागा न गृहीतव्याः किन्तु एकसागरः परिपूर्णः पञ्चविंशति-
सागराः परिपूर्णाः पञ्चाशत्सागराः परिपूर्णाः शतसागराः परिपूर्णाः सहस्रसागराश्च परिपूर्णाः
गृह्यन्ते इत्यर्थः ।

अथेदानीं नामगोत्रयोर्दृष्टस्थितिहृत्यते—

विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

२०

नाम च गोत्रञ्च नामगोत्रे तयोर्नामगोत्रयोः नामगोत्रयोः प्रकृत्योर्विंशतिः सागरो-
पमकोटीकोटयः परा उत्कृष्टा स्थितिर्भवति । एषापि मिथ्यादृष्टेः पञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तस्य
सञ्चिन्नतो वेदितव्याः । पर्याप्तैकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाऽसञ्चिन्नपञ्चेन्द्रियाणामेकं
पञ्चविंशतिः पञ्चाशत् शतं सहस्रञ्चानुक्रमेण सागरोपमानि यानि पूर्वमुक्तानि तेषां सप्तसप्त-
भागीकृतानां द्वौ द्वौ भागौ गृह्येते । तथाहि—एकसागरोपमस्य सप्तभागाः क्रियन्ते तेषां मध्ये २५
द्वौ भागौ एकेन्द्रियाणां नामगोत्रयोः परा स्थितिर्भवति । पञ्चविंशतिसागराणां सप्तभागाः
क्रियन्ते तन्मध्ये द्वौ भागौ गृह्येते । द्वौन्द्रियाणां नामगोत्रयोः परा स्थितिर्भवति । पञ्चाशत्सागरो-

१ एकेन्द्रियविकलेन्द्रियसकलेन्द्रियासंज्ञपर्याप्तकानां बोद्धव्या । एकं तथा पञ्चविंशतिः
पञ्चाशत् तथा शतं सहस्रं च ॥ त्रिदशतं सप्तविंशतं सागरसंख्या स्थितिरेषा ॥ २ एकं पञ्चविंश-
तिम् पञ्चाशत् तथा शतं सहस्रञ्च । तासां सागरसंख्या स्थितिरेषा मोहनीयस्य ॥

३५

[୮୧୪-୨୦]

अथायुषः प्रकृतेः स्वरूपा स्थितिः 'प्रतिपाद्यते—

त्रयस्त्रिंशच्च तानि सागरोपमाणि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि आयुषः परा उत्कृष्टा स्थितिर्भवति । कोटीकोटश्च इति न माह्व पुनः सागरोपमप्रमाणतः । एवापि स्थितिः पञ्च-
१०न्द्रियस्य सविज्ञानः पर्याप्तस्त्य वेदितव्या । असविज्ञानः आयुषः स्थितिः पन्थोपमाह्व येषामो भवति । कस्मात् ? यतः असविज्ञापञ्चेन्द्रियः तिर्यङ् स्वर्गे नरके वा पन्थोपमाह्व येषामा-
मायुर्बध्नाति । एकैन्द्रियविकरेन्द्रियाग्रतः पूर्वकोटीप्रमाणमायुर्बध्ना १९५८ द्विवेदाद्युत्पन्नते ।

अथेदानीमष्टानां प्रकृतीनां जघन्या स्थितिरुच्यते—

अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

१५ वेदनीयस्य कर्मण अपरा जघन्या स्थितिः । देशशुद्धौ मषति । चतुर्विंशतिषट्क्रान्ति-
प्रमाणे इत्यर्थः । पतां स्थितिं सूक्ष्मसाधारणयगुणस्थाने बध्नातीति वेदितव्यम् । प्रकृतीनामनु-
क्रमोत्प्लव्णं सुश्राप्यं लघुत्वाय ज्ञातव्यम् ।

अथ नामगोत्रयोः अचन्यस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रमिदमुच्यते—

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

२० नाम च गोत्ररूच नामगोत्रे तयोर्नामगोत्रयोरष्टौ मुहूर्ताः षोडशाष्टिका जघन्या स्थितिः
भवंति । इयमपि स्थितिरशमरगस्थाने^३ वेदितव्या ।

अथेदाः। सुखरितपञ्चप्रकृतीनां जघन्यस्थितिक्रयनार्थं सूत्रमिदमाहुः—

शैथिल्यामन्तासु हर्नाः ॥ २० ॥

शेषां हानाऽरणदर्शनावरणान्तरायमोक्षनीयायुवां जपस्या स्थितिरन्तर्भाती
२५ अन्तर्मुहूर्तप्रमाणा भवति । तत्र हानदर्शनावरणान्तरायाणां निष्कृष्टा स्थितिः सूक्ष्मसाम्प्रदाये
ज्ञातव्या । मोक्षनीयस्य अन्त्युत्तिकरणगुणस्थाने वादरसाम्प्रदायगुणस्थानाऽपरनाम्नि
मोक्षव्या । आयुरो जपव्या स्थितिः सङ्ख्येयवर्णेषु तिर्थेषु मनुष्येषु चावसेया ।

अथेदानीं तृतीयस्य बन्धस्य अनुमेषः स्मः स्वरूपतिरूपणार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

१ प्रतिपद्यते आ०, ज०, द० । २-देहे उत्प- आ०, ज०, द० । ३-स्थाने
न वेति-आ०, ज०, द० । ४ धावसेवा आ०, ज०, द० ।

८२१-२३]

अष्टमोऽध्यायः

२७५

विपाकोऽनुभवः । २१

विशिष्टो विविधो वा पाक इदयः विपाकः, यो विपाकः स अनुभव इत्युच्यते अनुभागरुद्धकरणे । तत्र विशिष्टः पाक आसन्नवाच्यायमोक्ततीव्रसन्दर्भमभावात्तद्विशेषाद्भेदितव्यः । द्रव्यदेयकालमत्रमावलम्ब्य कारणभेदेत्यादितानात्वा विविधोऽनुभवो ज्ञातव्यः । अनुभव इति कोऽर्थः ? आत्मनि फलस्य दानं कर्मदत्तकलानामात्मना स्वीकृत्यणमित्यर्थः । यदा शुभपरिणामानां प्रकषो भवति तदा शुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽनुभवो भवति, अशुभप्रकृतीनां तु निरुद्धोऽनुभवो भवति । यदा अशुभपरिणामानां प्रकषो भवति तथा अशुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽनुभवो भवति, शुभप्रकृतीनां तु निरुद्धोऽनुभवो भवति । सोऽनुभवोऽमुता प्रकारेण प्रत्ययवशात् परिणामकरणवशात् स्वीकृतो द्विप्रकारो भवति—स्वमुखपरमुख-भेदात् । तत्र सर्वमूलप्रकृतीनामनुभवः स्वमुखेनैव भवति । कथम् ? मतिज्ञानावरणं मतिज्ञाना-वरणरूपेणैव भवति । उत्तरप्रकृतीनां सट्टाज्रातीयानां परमुखेनापि भवति परन्तु आयुः-कर्मवशात्तमोहचारित्र्यमोहात् वर्जयित्वा । कथम् ? यदा जीवो तत्कालमुमुक्षुः तदा तिर्यगादुमेत-व्यायुर्वेद्यायुर्वी न मुञ्चते । तेन आयुःप्रकृतयः तुरत्या अपि स्वमुखेनैव मुच्यन्ते न तु परमुखेन । तथा दर्शनमोहं भुञ्जानः पुमान् चारित्र्यमोहं न मुञ्चते । चारित्र्यमोह मुञ्चानः पुमान् दर्शन-मोहं न मुञ्चते । एवं तिसृणां प्रकृतीनां तुल्यजातीयानामपि परमुखेनानुभवो न भवति । १०

अथाह करिष्ये—पूर्वोपाजितानेकविधप्रसंगविपाकोऽनुभव इत्युच्यते तं जानीमो वयम्, एतत्तु न विधो वयम् । एतत् किम् ? अयमनुभवः किं प्रसङ्गवशातोऽन्वधो वतते अत्र प्रसङ्गवशातोऽ-नन्वधो वा इति मरने आचार्यः प्राह—प्रसङ्गवशातः प्रकृतीनां नामानुसारेणानुभवो मुच्यते इत्यर्थप्रकटनार्थं सूत्रमिदमाहुः—

स यथानाम ॥ २२ ॥

२०

स अनुभवः प्रकृतिफलं जीवस्य भवति । कथम् ? यथानाम प्रकृतिनामानुसारेण । तेन ज्ञानावरणस्य फलं ज्ञानाभापो भवति सविकल्परस्यापि । एवं सर्वत्र सविकल्परस्य कर्मणः फलं सविकल्परं ज्ञातव्यम् । दर्शनावरणस्य फलं दर्शनशक्तिप्रच्छादनता । वेदनीयस्य फलं सुखदुःख-प्रदानम् । मोहनीयस्य फलं मोहोत्पादनम् । आयुषः फलं भवधारणलक्षणम् । नाम्नः फलं नानानामानुभवनम् । गोत्रस्य फलं नीचत्योच्चत्वानुभवनम् । अन्तराद्यस्य फलं विघ्नानु-भवनम् । एवमष्टानामपि कर्मप्रकृतीनां सविकल्पानां रसानुभवनसाम्प्रत्ययः सञ्जायते ।

अथाह करिष्ये—विपाकः खलु अनुभवः आक्षिप्यते अङ्गीक्रियते मतिज्ञायते भवद्विः तच्च कर्म अनुभूतमात्मादितं सत् किन्नाभरणनिषावतिष्ठते अथवा निष्पीतसारमात्मादित-सामर्थ्यं सत् गलति पतति प्रच्यवते इति मरने सूत्रमिदमुच्यते—

ततश्च निज्जरे ॥ २३ ॥

३०

१—संभव आ०, ३०, ६० । २ अथाह ता० ।

२७६

तत्त्वार्थवृत्ती

[८।२४]

तत्तत्तस्माद्विपाकादनन्तरमात्मने पीडानुप्रहदानानन्तरं दुःसुसुखानानन्तरं निर्जरा भवति पूर्वस्थितेः । प्रक्षयान् अवस्थानाभावात्कर्मणो निवृत्तिर्भवति उपार्जितकर्मत्यागो भवति एकदेशेन क्षयो भवतीत्यर्थः । अथवा तत्तत्तस्मात्फलदानलक्षणात्कारणान्निर्जरा भवति । किंन ? मुक्तान्नपानादिविकारवत् । विष्णुनादिविकारवत् पततीत्यर्थः । सा निर्जरा द्विधा भवति—सविपाका अविपाका चेति । तत्र चतुर्गतिभयमहासमुद्रे पक्षेत्र्यादिजीवविशेषैः व्यवर्णिते नानाजातिभेदैः सम्भृते दीर्घकालं पर्यटतो जीवस्य शुभाशुभस्य कर्मपरिपाककाल-प्राप्तस्य कर्माश्रयावलिप्रवाहानुप्रविष्टस्य आरब्धफलस्य कर्मणो या निवृत्तिः सा सविपाकनिर्जरा कथ्यते । यच्च कर्म विपाककालमप्राप्तमनुदीर्घमुद्यमनागतम् उपपन्नमक्रियाविशेषबलादुदीर्य उदयमानोऽय आस्वाद्यते सत्कारफलकदलीफलचण्डिकफलादिपाकवत् बलाद्विपाक्य भुज्यते सा १० अविपाकनिर्जरा कथ्यते । चकारात् “तपसा निर्जरा च” [त० सू० ५।३] इति बक्ष्यमाण-सूत्रार्थो गृह्यते । अथमत्र भावः—निर्जरा स्थितः परवक्ष्य भवतीति सूत्रार्थो वेदितव्यः । संवराद-नन्तरं बक्ष्यमाणाऽपि निर्जरा उद्देशलक्ष्यमिह गृह्यते । अन्यथा “विपाकोऽनुभवः” [त० सू० ८।२१] इति सूत्रं पुनरप्यनुवर्णितुं कोऽर्थः भवति ।

अथ प्रदेशबन्धस्वरूपं निरूप्यते—

१५

**नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैकैषावगाह-
स्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २४ ॥**

नामेत्युक्ते विरवकर्मप्रकृतय उच्यन्ते । नाम्नः सर्वकर्मप्रकृतिसमूहस्य प्रत्ययाः हेतवः नामप्रत्ययाः ईदृश्विधाः । के ? अनन्तानन्तप्रदेशाः । अनन्ताः सन्तः अनन्तगुणाः अनन्ता-नन्ताः अनन्तानन्तारच ते प्रदेशा अष्टधा कर्मप्रकृतियोग्यपुद्गलस्कन्धाः अतन्त्यानन्तप्रदेशाः ते २० खलु अभव्येभ्योऽनन्तगुणाः । कोऽर्थः ? असंख्यास्तावद्वन्ता वर्तन्ते तेभ्य अनन्तगुणा अनन्तानन्ता इत्युच्यन्ते । परन्तु सिद्धानामनन्तमात्राप्रमाणा वर्तन्ते । ईदृश्विधाः कर्मयोग्यपुद्गल-स्कन्धाः क वर्तन्ते ? सर्वात्मप्रदेशेषु । सर्वे च ते आत्मनः प्रदेशाः सर्वात्मप्रदेशास्तेषु सर्वात्म-प्रदेशेषु । एकैकमिन्द्रात्मनः प्रदेशो अनन्तानन्ताः कर्मप्रकृतियोग्यपुद्गलस्कन्धा वर्तन्ते इत्यर्थः । ईदृ-श्विधाः कर्मप्रदेशाः आत्मप्रदेशान्तमूर्ध्वमधस्तात्तिर्यक् च वर्तन्ते इत्यर्थः । ईदृश्विधाः कर्मप्रदेशाः २५ केषु कालेषु वर्तन्ते ? सर्वतः । सर्वेषु भवेषु सर्वतः । “सार्वविभक्तिरस्तस् इत्येके” [] इति वचनान् पञ्चन्यास्तस् इति नाशङ्कनीयम् । तेनात्र सप्तम्यर्थे तत्प्रत्ययो वेदितव्यः । तेना-यमर्थः—एकैकस्य माणिनोऽतीता भवा अनन्तानन्ता भवन्ति यद्विद्यतस्तु सया कस्यचित् सङ्ग-थेया भवन्ति कस्यचिदसङ्ग-थेया भवन्ति कस्यचिद्वन्तारच भवा भवन्ति । तेषु सर्वे-ष्वपि भवेषु प्रत्येकमनन्तानन्ताः कर्मप्रदेशाः प्रतिमाणि प्रत्यात्मप्रदेशं भवन्तीति सर्वतःशब्देन

१ -स्थितिप्र- भा०, ज०, ३० । २ चतुर्गती भव- ता० ।

८।९५ }

अष्टमोऽध्यायः

२७७

कालविशेषो हातकथः । ईदृग्भिः प्रदेशाः कस्मात् भवन्ति ? योगविशेषात् । कायकाश्चनः-
 कर्मलक्षणात् योगविशेषात् योगविशेषकारणान् जीवेन पुद्गलाः कर्मत्वेन गृह्णन्ते । “योगा
 पयस्विपदेशा इतिद्विभुमाणा कसायदो ह्येति” [गो० क० गा० २५७] इति वचनात् ।
 पुनरपि कथम्भूतास्ते अनन्तानन्तप्रदेशाः ? सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः । एकं क्षेत्रमात्मन एव-
 प्रदेशालक्षणं तस्मिन्नवगाहः^१ अवकाशो येषां ते एकक्षेत्रावगाहाः, सूक्ष्माश्च ते एकक्षेत्रावगाहाः- ५
 एव सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहाः सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहाश्च ते स्थिताः सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः ।
 अस्यायमर्थः—कर्मप्रदेशाः सूक्ष्मा वर्तन्ते न तु धूलाः । यस्मिन्नाकाशप्रदेशे आत्मप्रवेशो
 वर्तते तस्मिन्नेवाऽकाशप्रदेशेऽनन्तानन्ताः कर्मप्रदेशाः वर्तन्ते तेन एकक्षेत्रावगाहा इत्युच्यन्ते ।
 स्थिता इत्युक्ते तस्मिन्नेव प्रदेशे कर्मयोग्यपुद्गलस्कन्धाः स्थिता वर्तन्ते न तु गच्छन्ते । अनन्ता-
 नन्तप्रदेशा इत्युक्ते सङ्क्षेपे याश्च अलङ्घ्येयाश्च अनन्ताश्च न भवन्ति । किन्तर्हि ? अनन्ता- १०
 नन्ताः । एकक्षेत्रावगाहा इत्युक्ते पनाङ्गुलरयासङ्क्षेपेयभागक्षेत्रावगाहिनो वर्तन्ते । अयन्तु
 विशेषः—एकसमयद्विसमयत्रिसमयचतुःसमयेत्यादिसङ्क्षेपेयसमयासङ्क्षेपेयसमयस्थितिका भ-
 वन्ति । पञ्चवर्णा भवन्ति । लवणरसस्य मधुररसान्तर्भावान् मधुराम्लकटुतिक्तकषायलक्षणाः
 पञ्चरसाः भवन्ति । सुरमिदुरभिर्गिर्याः भवन्ति । पूर्वोक्तद्वरपक्षाश्च^२ भवन्ति ।

अथात्राह करिचत्—अन्वपदार्थानन्तरं पुण्यपापपदार्थद्वयकथनं पूर्वं चर्चितं तत्तु बन्ध- १५
 पदार्थमध्ये अन्तर्गर्भितमिति समाहितमुत्तरप्रदानविषयकृतम् । तत्र पुण्यबन्धः को वर्तते, करच
 पापबन्ध इति प्रश्ने पुण्यप्रकृतिपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

सर्वेष्वनुभापुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २५ ॥

आयुश्च नाम च गोत्रञ्च आयुर्नामगोत्राणि शुभानि प्रशस्तानि तानि च तानि
 आयुर्नामगोत्राणि शुभायुर्नामगोत्राणि । सच्च समीचीनं सुखप्रदानसमर्थं वैद्यं सद्देशम् । २०
 सद्देशञ्च शुभायुर्नामगोत्राणि च सद्देशशुभायुर्नामगोत्राणि । एतानि चत्वारि कर्माणि
 पुण्यं भवन्ति । तथाहि—तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्देवायुस्त्रितयं शुभायुः । मनुष्यदेवातिद्वयं
 पञ्चेन्द्रियवातिः पञ्चशरीराणि अङ्गोपाङ्गत्रितयं समचतुरस्रसंस्थानं वषट्पभनाराच-
 संहन्तं प्रशस्तेवर्णः प्रशस्तो रसः प्रशस्तो गन्धः प्रशस्तः स्पर्शः मनुष्यगतिप्रायोग्या-
 नुपूर्व्यं देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यमगुरुलघुः परपात उच्छ्वास आतप उद्योतः प्रशस्तविहायो- २५
 गतिः प्रसो वादरः पर्याप्तिः प्रत्येकशरीरं स्थिरः शुभः सुभगः सुस्वरः आदेशो यशःकीर्तिः
 निर्माणं तीर्थक्षरनाम एतः सप्तत्रिंशन्नामप्रकृतयः पुण्यमुच्यन्ते । उच्यैर्गोत्रं सद्देशञ्चेति द्वाच-
 त्वारिंशत् प्रकृतयः पुण्यं पुण्यसंज्ञा भवन्ति ।

अथ पापपदार्थपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

१ योमात् प्रकृतिप्रदेशी स्थित्यनुभवाः कषायतः भवतः । २ -गात्रे भव- ३०

३०, ४० । ३ -सर्वा भवन्ति ५०, ६०, ७० । ४ -उत्तरं प्रदानं चि- ८०, ९० ।

200

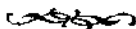
तत्सर्वार्थभूषणौ

[4125]

अतोऽन्यत्पापम् ॥ २६ ॥

अत एतस्मात् पुण्याभिधानकर्मप्रकृतिद्वन्मात् यवन्यत् अन्यतरत् तत्कर्म पापं पापपदार्थ इत्यभिधेयते स द्व्यक्षशीतिप्रकारः पञ्च ज्ञानावस्थानि नव दर्शनावस्थानि षट्त्रिंशत्सिद्धिनी-
यानि पञ्चान्तार्याः नरकगतिरित्यर्थाः ? एकद्वित्रिचतुर्नद्रियजातयष्टतस्रः प्रथमसंस्थानबर्जानि
पञ्च संस्थानानि प्रथमसंहननबर्जानि पञ्चसंहननानि अप्रशस्तवर्जोऽप्रशस्तान्धोऽप्रशस्तसोऽ
५. प्रशस्तपशो जरकागतिः शोभ्यानुपूर्व्यं तिर्यग्गतिः शोभ्यानुपूर्व्यं सुपथतोऽप्रशस्तविहायोगतिः
स्थावरः सूक्ष्मः अपर्याप्तिः साधारणशरीरमस्थिरः अशुभो दुर्भगो दुःस्वर् अनादेयोऽयज्ञः शीर्ति-
रिति चतुर्विंशत्यन्यप्रकृतयः । अतश्च नरकायुर्निचयोऽत्रैवेति पापं पापपदार्थो मर्त्यति । स
उभयप्रकारोऽपि पुण्यपापपदार्थोऽवर्जमनः पर्ययस्य केयलज्ञानस्य च प्रत्यक्षप्रमाणत्रयस्य
गोचरो गम्यो भवति तत्कथितागमस्य चालुमेयः स्यादिति भद्रम् ।

१० इति सूरश्रीबुद्धसागरनिरचितायां तात्पर्यसंज्ञायां तत्त्वार्थवृत्तौ अष्टमः पादः समाप्तः ।

[illegible]

नवमोऽध्यायः

अथोभास्वानिर्जनत्वा पूज्यादश्च योगिनम् ।

विरानन्दिनमाप्स्या संवरं विवृणोम्यहम् ॥ १ ॥

आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

नूतनकर्मग्रहणकारणमास्रव उच्यते । आस्रवस्य निरोधः प्रतिषेधः आस्रवनिरोधः संवरो भवति । यावद्रम्यसंवरभेदात् संवरो द्विप्रकारः । तत्र भावसंवरः यवकारणपापक्रिया- ५ निरोधः । तथा चाऽऽवधायि—

“षेद्वपरीणमो जो कम्पस्सासवणिरोहणे हेदु ।

सो भावसंवरो खलु दप्पासवरोहणे अप्पो ॥” [द्रव्यसं० गा० ३४]

संसारकारणक्रियानिरोधे सति संसारकारणक्रियानिरोधस्तक्षणभावसंवरः ।

भावसंवरपूर्वको द्रव्यसंवरः । कर्मपुद्गलग्रहणविच्छेद इत्यर्थः । स समयप्रकारोऽपि १० संवरः । गुणस्थानापेक्षया उच्यते—मिथ्यात्वगुणस्थाने यत्कर्म आस्रवति तस्य कर्मणः सासादनसम्यग्दृष्ट्यादिरोनगुणस्थाने संवरो भवति । मिथ्यादर्शनप्रघात्वेन यत्कर्म आस्रवति, तत्किम् ? तत्प्रेक्ष्यप्रकृतिलक्षणम् । तत्रैवं तावन्मिथ्यात्वं द्वितीयो ननु संकवेदः तृतीयं नरकयुः चतुर्थी नरकजातिः पञ्चमी एकेन्द्रियजातिः षष्ठी द्वीन्द्रिय- ५ जातिः सप्तमी त्रीन्द्रियजातिः अष्टमी चतुरिन्द्रियजातिः नवमं द्रुण्डकसंस्थानं दशममसम्प्राप्ता- १५ सूर्याटिकासंहननमेकादशं नरकजातिप्रायोग्यानुभूयं द्वादश आतपः त्रयोदशः स्यात्वरः चतुर्दशः सूक्ष्मः पञ्चदशः अर्पयतिष्ठः षोडशं साधारणशरीरम् । असंयमस्तावत् त्रिविधो भवति । ते के प्रयो विधाः ? अनन्तानुबन्धिकषायोदयः अप्रत्याक्षानकषायोदयः प्रत्याक्षानकषा- २० योदयश्चेति त्रिविधासंख्यहेतुकस्य कर्मणः संवरो ज्ञातव्यः । कस्मिन् सति ? तदभावे त्रिविधा- संयमाभावे सति । स एव निरूप्यते—अनन्तानुबन्धिकषायोदयकल्पितासंयमास्रवाणां २० पञ्चविंशतिप्रहृतीनामेकेन्द्रियादयः सासादनसम्यग्दृष्टिपर्यन्ता बन्धका भवन्ति । बन्धकाभावे वासामुत्तरत्र संवरो भवति । कास्ताः पञ्चविंशतिप्रकृतयः ? एका निशान्तिरा ्रितीया प्रचलप्रचला तृतीया स्थानगृद्धिः अनन्तानुबन्धिकोपमानमायालोभाश्चत्वारः अष्टमः स्त्रीवेदः नवमं डिदृग्गणयुः दशमो तिदृग्गतिः चत्वारि मध्यसंस्थानानि चत्वारि मध्यसंहननानि एकान्तनिशविजया तिदृग्गतिमायंग्यनुपूर्वी विंशतितम उद्योतः एकविंशतितमी अप्रशस्तविद्या- २५

१ चेतनपरिणमो यः कर्मण आस्रवनिरोधो हेतुः । स भावसंवरः खलु द्रव्यास्रवरोध- १ केन्द्र्यः ॥ २ -भावेऽपि गा०, ज०, इ० ।

२८८

तत्त्वार्थवृत्तौ

योगतिः द्वाविंशतितमो दुर्मगः त्रयोविंशो दुःस्वरः चतुर्विंशतितममनादेयं पञ्चविंशतितमं नीचैर्गौत्रमिति । अमृत्याख्यानावरणकपायोदयकल्पितासंयमकारणानां दशानां प्रकृतीनामेकेन्द्रियादयो जीवा असंयतसम्यग्दृष्टिपर्यन्ता बन्धका भवन्ति । बन्धकाभावात् तदुपरि तासां दशानां प्रकृतीनां संवरो भवति । कास्ताः दश प्रकृतयः ? अमृत्याख्यानावरणक्रोधमान्मयायालो-

- ५ भावस्वरः पञ्चमं मनुष्यायुः पक्षी मनुष्यगतिः सप्तमं नौदारिकशरीरम् अष्टममौदारिकशरीराहो-
पाङ्गं नवमं यक्षपभनारचसंहृतनं दशमं मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्वम् । सम्यग्मिथ्यात्यगुणेन
आयुर्न बध्यते । प्रत्याख्यानान्तरक्रोधमान्मयायालांमानां चतसृणां प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकषायो-
दयहेतुकसंयमास्त्रयाणामेकेन्द्रियादयो देशसंयतपर्यन्ता बन्धका भवन्ति । बन्धकाभावात्तदुपरि
तासां संवरो भवति । प्रमादानीतस्य कर्मणः प्रत्यसंयतदुपरि संवरो भवति । कस्मात् ? तद-
१० भावात् बन्धकाभावात् । किं तन् कर्म ? असद्वेषधर्मरतिः शोकः अस्थिरः अशुभः अयज्ञः कीर्तिः ।
देवायुर्वन्धारमस्य हेतुः प्रमाद एव सत्प्रत्यासन्नोऽप्रमादोऽपि हेतुः । तदुपरि तस्य संवरो भवति
कषाय एवासन्नो यस्य कर्मणे न प्रमादादिस्तस्य कर्मणः प्रमादनिरोधनिरासन्नो ज्ञातव्यः । स च
कषायः प्रमादादिविरहितः तीक्ष्णमजलपन्थत्वेन गुणस्यामत्रये व्यवस्थितः । तत्र अपूर्वकरण-
गुणस्थानस्यादौ सङ्ख्येयभागे निद्राप्रचले द्वे कर्मप्रकृती बध्यते तदुपरि सङ्ख्येये भागे त्रिस-
१५ स्प्रकृतयो बध्यन्ते । कास्ताः प्रकृतयः ? वैश्रवतिः पञ्चेन्द्रियजातिः वैकियिकाहारभृतैजसकाम-
णानि चत्वारि शरीराणि समचतुरस्रसंस्थानं वैकियिकशरीराहोपाङ्गम् आहारकशरीराहोपाङ्गम् ।
वर्णो गन्धो रसः स्पर्शः देवगतिप्रायोग्यानुपूर्वम्^२ अगुदलघुः उपवातः परपातः उच्छ्वासः प्रश-
स्तविहायोगतिष्ठसो वादरः पर्याप्तकः प्रत्येकशरीरं स्थिरः शुभः सुखगः सुस्वरः आदेयं
निर्माणं^३ तीर्थकरत्तश्चेति । अपूर्वकरणस्यान्तसमये चतस्रः प्रकृतयो बन्धमायान्ति । कास्ताः ?
२० हास्यं रतिर्भयं जुगुप्सा चेति । एताः षट्त्रिंशत्प्रकृतयः तीव्रकषायास्त्रया भवन्ति । तदभा-
वात् कथिताद् माणादुपरि संवरो भवति । अनिवृत्तिबादरसाम्परायस्य नवमस्य गुणस्थानस्य
प्रथमसमयादारभ्य सङ्ख्येयेषु भागेषु पुनरेदः क्रोधसञ्चलनश्च द्वौ बध्यते । तदुपरि सङ्ख्ये-
येषु भागेषु मानपायासञ्चलनौ बध्यते । अनिवृत्तिबादरसाम्परायस्यान्तसमये लोभसञ्च-
लनौ बध्यते । एताः पञ्चप्रकृतयः मध्यमकषायास्तथाः । तदभावे क्रथितस्य भागस्योपरि संवरो
२५ भवति । सूक्ष्मसाम्पराये षोडशानां प्रकृतीनां बन्धो भवति । तदुपरि तासां संवरः । कारताः
षोडशप्रकृतयः ? पञ्च ज्ञानावरणानि चत्वारि दर्शनावरणानि यशःकीर्तिः उच्छ्वैर्गात्रं पञ्चान्त-
रायाः । एताः मन्दकषायास्तथाः षोडश । उपशान्तकषायक्षीणकषायसंयोगकेवलिनामेकेनैव
योगेन एकस्या एव प्रकृतेर्यन्धो भवति । तदभावात् अयोगकेवलिनस्तस्याः संवरो भवति ।
काऽसावेका प्रकृतिः ? सद्देवमिति ।

- ३० अथाह कश्चित्—गुणस्थानेषु संवरस्वरूपं निरूपितं भवद्भिः परन्तु गुणस्थानानां स्वरूपं

१ चतुर्विंशम- ता० । २ -पूर्वां अ०, ज०, इ० । ३ तीर्थकरत्तश्चेति अ०, ज०,
इ० । ४ -संवररूपम् आ०, ज०, इ० ।

२८२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[११२]

- दिदु क्षणेपु उत्पद्यन्ते तेनेदं गुणस्थानमपूर्वकरणमित्यन्वयसंज्ञं भवति । अथ अनिवृत्तिबादर-
साम्परायगुणस्थानस्वरूपमुच्यते—साम्परायशब्दे कपायो लभ्यते यत्र साम्परायस्य कपायस्य
स्थूलत्वेनोपशमः क्षयश्च वर्तते तदनिवृत्तिबादरसाम्परायसंज्ञं गुणस्थानमुच्यते । तत्र जीवा
उपशमकाः क्षपकाश्च भवन्ति । एकस्मिन् समये नानाजीवोपक्षयापि एककृताः परिणामाः
५ भवन्ति । यतः परिणामानां परस्परं स्वरूपानिवृत्तिस्तेन कारणेनानिवृत्तिकरणबादरसाम्पराय-
संज्ञं नवमगुणस्थानमुच्यते । साम्परायस्य कपायस्य सूक्ष्मतया उपशमान् क्षपणाश्च सूक्ष्मसाम्प-
रायसंज्ञं दशमं गुणस्थानं भवति । तत्रोपशमकाः क्षपकाश्च जीवा भवन्ति । 'उपशान्तमोहसंज्ञं
त्वेकादशं गुणस्थानं' तस्योपशमात् । क्षीणमोहसंज्ञं द्वादशान्तु गुणस्थानं सर्वस्व मोहस्य
क्षपणान् भवति । सम्प्राप्तकेवलज्ञानदर्शनो जीवो यत्र भवति तत्सयोगिजिनसंज्ञं त्रयोदशं
१५ गुणस्थानं भवति । पञ्चलक्षश्वरकालस्थितिकमयोगिजिनसंज्ञं चतुर्दशं गुणस्थानं वेदितव्यम् ।
अपूर्वकरणगुणस्थानमादि कृत्वा श्रेणीकथयगुणस्थानपर्यन्तेषु गुणस्थानेषु उत्तरोत्तरक्षणेपु
जीवस्योत्कृष्टोत्कृष्टपरिणामविशुद्धिर्वेदितव्या । निवृष्टत्वेन मिथ्यात्वगुणस्थानस्य कालोऽन्तमु-
हूर्तं भवति । अभव्यापेक्षया मिथ्यात्वगुणस्थानस्य काल उत्कृष्ट अनाद्यनन्तः, भव्यस्य मिथ्या-
त्वगुणस्थाने कालोऽनादिमानः । सासावनस्य कालः उपशमसम्पत्तवकालयान्त्रमुहूर्तलक्षणस्य
१५ ग्रान्ते निवृष्ट एक समापः उत्कृष्ट आवसिपट्कम् । मिथस्य कालोऽन्तमुहूर्तः । असंयतसम्पत्तद्वेदि-
कृष्टः कालोऽन्तमुहूर्तः उत्कृष्टकालः पट्पट्टिसागरोपमाणि । देशसंयतस्य कालो निवृष्टो मुहूर्त-
मात्रः उत्कृष्टस्तु पूर्वकोटी किञ्चिद्दूता । प्रगतसंयतादिश्रीणकपापर्यन्तानामुत्कृष्टः कालोऽन्त-
मुहूर्तः । भयोगिजिनकालः पूर्वकोटी किञ्चिद्दूता । जघन्यकालस्तु परमागमाद् वेदितव्यः । उप-
शमभोगे सर्वश्रोतकृष्टः कालोऽन्तमुहूर्तमात्रः ५।

२० अथेदानीं संवरस्य हेतुभूतान् भावसंवरविशेषान् संविक्रतुः सूत्रमिदमाह—

स गुप्तिसमितिधर्मानुपेक्षापरीपहजपचारित्रैः ॥ २ ॥

- भवकारणात् मनोवाक्कथयव्यापारात् आत्मनो गोपनं रक्षणं गुप्तिः । सम्प्रापयनं
जन्तुपीडापरित्यागार्थं वर्तनं समितिः । संसारसागरादुद्धृत्य इन्द्रनेत्रधरणेन्द्रपद्मादिवन्ति
पदे आत्मानं धरतीति वसः । 'कायादिस्वभावानुचिन्तेनमनुप्रेक्षा । क्षुधातृयादिचेदना-
२५ समुत्पत्तौ उपार्जितकर्मनिर्जराण्यं परि समन्तात् सहनं परीपहः तस्य जयः परीपहजयः ।
सामायिकादिपञ्चभेदसहितं चारित्रम् । गुप्तिश्च समितिश्च धर्मश्च अनुप्रेक्षा च परीपहजयश्च
चारित्रश्च गुप्तिसमितिधर्मानुपेक्षापरीपहजयचारित्राणि तैर्गुप्तिसमितिधर्मानुपेक्षापरीपहजयचा-
रित्रैः । एतैः पङ्क्तिः सान्त्वर्धैः संयमपरिणामैः कृत्वा स पूर्वोक्तः संवरो भवति । करणनिर्द-
शेनैव पूर्वोक्तः संवरो विज्ञायते । स इति ग्रहणं किमर्थमिति चेत् ? स ग्रहणं निर्धारणार्थम् ।
३० तेनायमर्थः—गुप्त्यादिभिः कृत्स्नैव संवरो भवति जलनिमज्जनकपालग्रहणशिरसुप्लवनशिक्षाधारण-

१ उपशान्तमोहसंज्ञं— आ०, द०, ज० । २ सर्वस्योप— ता० । ३ क्षीणकथय— आ०, द०,
ज० । ४—मात्रम् ता० । ५ कायादिस्वभावादिति— आ०, द०, ज० ।

१. ३-५]

तत्त्वमऽध्यायः

२८३

दिदीर्घाचिह्नोद्धननिजमस्तकच्छेदनदेयादिपूजनरागद्वेषादिमलिनदेवताराधनादिभिः संघरो
न भवतीत्यर्थः । कस्मात् ? रागद्वेषमोहादिभिरुपाजितस्य कर्मणाऽपरथा नियन्ताभावान् ।

अथ संवरस्य निर्जरायाश्च कारणविशेषकथनार्थं सूत्रमिदमाचष्टे—

तपसा निर्जरा च ॥३॥

तपसा कृत्वा निर्जरा एकदेशकर्मगतं भवति, चकारात्संवरश्च भवति । ननु दशगोत्र- ५
णिकथनमध्येऽपि तपो वतंते तेनेव संवरनिर्जरे भविष्यतः किमर्थमत्र तपोग्रहणसूत्रम् ?
युक्तमुक्तं भवता; अथ तपोग्रहणं नूतनकर्मसंवरणपूर्वककर्मक्षयकारणत्वप्रतिपादनार्थं प्रधान-
त्वेन संवरविधायकत्वकथनार्थं च तपोग्रहणमत्र वर्तते । १ ननु तपः स्वल्पभ्युदयदायक-
मागमे प्रतिपादितं संवरनिर्जरासाधकं कथम् ? तथा शोक्तम्—

“दाणे लब्ध मोउ पर इदत्तणु वि तवेण ।

१०

अप्पणमणविदज्जियउ पउ लब्ध जाणेण ॥” [परमात्मप्र० २७२]

साधूक्तं भवता—एवमपि तप इन्द्रादिपदं ददाति संवरनिर्जरे च करोति । यथैकमपि
छत्रं छायां करोति तथैव तलनिषेधश्च कुर्यात् एकस्याप्यनेककार्यविलोकनाद्ब्रुवित् । यथा एकोऽपि
बाह्विक्लेदनादिकरणात् पावको भवति भस्मसात्करणेन दाहकश्चोच्यते तथा तपोऽप्यभ्युदय-
कर्मक्षयकारणं भवतीति नास्त्यागमविरोधः ।

१५

अथ गुण्यादीनां संवरद्वन्द्वानां स्वरूपनिरूपणार्थं प्रवन्धः * कथ्यते । तत्रादौ गुप्तिस्वरूप-
निरूपणार्थं सूत्रमिदमाहुः—

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥४॥

सम्यक्प्रकारेण लोकसत्त्वारख्यातिपूजालाभाकाङ्क्षारहितप्रकारेण योगस्य कायवाङ्-
मनःकर्मलक्षणस्य निग्रहो निरोधः सम्यग्योगनिग्रहो विषयसुखाभिलाषार्थप्रवृत्तिनिषेध इत्यर्थः । २०
यः सम्यग्योगनिग्रहो मनोवाक्कायव्यापारनिषेधनं सा गुप्तिरित्युच्यते । योगनिग्रहं सति
आत्तरीन्द्रध्यानलक्षणसंक्लेशप्रादुर्भावो न भवति तस्मिंश्च सति कर्म नास्ति तेन गुप्तिः
संवरप्रसिद्धयर्थं वेदितव्यः । सा त्रिप्रकारा-कायगुप्तिपापगुप्तिमनोगुप्तित्रिकल्पान् ।

अथ गुप्तिषु यो मुनिरसमर्थो भवति तस्य मुनेः निष्पापप्रवृत्तिप्रतिपादनार्थं समिति-
सूत्रमुच्यते—

२५

ईर्यामाषैपणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥५॥

ईर्यो न भाषा च पण्णा च आदाननिक्षेपौ च उत्सर्गश्च ईर्यामाषैपणादाननिक्षेपोत्सर्गाः ।
एते पञ्च समितयो भवन्ति । सम्यक्शब्दः पूर्वसूत्रोक्तोऽत्रापि ग्राह्यः । तेनैवं सम्बन्धो भवति ।

१ ननु वरं तपः आ०, द०, ज० । २ “ज्ञानेन लभ्यते भोगः परं इन्द्रियमपि तपसा । जन्म-
मरणविवर्जितं पदं लभ्यते ज्ञानेन ॥” ३ -निषेधनञ्च ता० । ४ रच्यते ता० ।

२८४

तत्त्वार्थवृत्तो

[१५५-६]

सम्यगौघासमितिः सम्यग्भाषासमितिः सम्यगेपभासमितिः सम्यगादाननिक्षेपसमितिः^१ सम्य-
गुत्सर्गसमितिश्चेति । तत्र सम्यगौघासमितिरुच्यते—तीर्थयात्राधर्मकार्योन्त्यं गच्छतो मुनेभ्यु-
त्सर्गमात्रमभिरीक्षणपूर्वकं सावधानदृष्टेरुच्यतेतसः सम्यक्विज्ञातजीवस्थानरूपस्य
सम्यगौघासमितिर्भवति । कानि तानि जीवस्थानानि ? तत्स्वरूपनिरूपणार्थमियं गाथा—

५

“बादरसुहमेगिन्दियवित्तिचउरिन्दियअसण्णिसण्णी य ।

पज्जत्तापज्जत्ता भूदा ये चोहसा होति” ॥” [गो० जीव० गा० ७२]

सम्यग्भाषासमितिर्रुच्यते—द्वितं परमितमसन्दिग्धं सत्यमनसूयं प्रियं कर्णोन्मृतप्रायमशङ्काकरं
कथायानुत्पादकं सभास्थानयोग्यं मृदु धर्माधिरोधि देशकालानुचितं हास्यादिरहितं वचोऽभिधान
सम्यग्भाषासमितिर्भवति । सम्यगेपभासमितिर्रुच्यते—शरीरदर्शनमात्रेण प्राप्तमयाचितममृत-
१० संज्ञमुद्गमोत्पादनादिदोषरहितमजिनद्विहङ्गादिभिराष्टं परार्थं^२ निष्ठां काले मोजनग्रहणं
सम्यगेपभासमितिर्भवति । सम्यगादाननिक्षेपसमितिर्रुच्यते—धर्मोपकरणग्रहणविसर्जने
सम्यगपलोक्य^३ संशूरवर्हेण प्रतिलिख्य तदभावे वस्त्रादिना प्रतिलिख्य स्वीकरणं विस-
र्जनञ्च सम्यगादाननिक्षेपसमितिर्भवति । एतेन गोपुच्छमेपरोमादिभिः प्रतिलेखनं मुनेः
प्रतिषिद्धं भवति । सम्यगुत्सर्गसमितिर्रुच्यते—प्राणिनामवरोधेनाङ्गमलस्यजनं शरीरस्य च
११ स्थापनं दिगम्बरेषुत्सर्गसमितिर्भवति । एते पञ्च प्राणिनां पीडापरिहारस्याभ्युपाया
“अवसातव्याः । इत्थं प्रवर्तमानस्यासंयमपरिणामनिमित्तस्य कर्मण आत्मवामापो भवति
तेन च संवरः समाढीकते ।

अथ संवरकारणस्य धर्मस्य चिकित्सपरिक्षानार्थं सूत्रमिवं ब्रुवन्ति—

उत्तमपञ्चमामार्द्वार्जवसत्यशौचसंगमनपस्पृगागाकिञ्चन्य-

२०

ब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

कायस्थितिकरणविनाशान्द्वेषणाय परगृहान् पर्यटतो मुनेः दुष्टापत्तिपञ्चजनानामसह्य-
गालिप्रदानं^४ चर्करवचनावहेलनपीडाजनन्कायविनाशनादीनां समुपगतो^५ मनोऽतच्छतानुत्पादः
क्षमा कथ्यते ।

“ज्ञानं पूजां कुलं जातिं धरमृद्धिं तपो वपुः ।

२५

अष्टावाश्रित्य मानित्वं समयमाहुर्गतस्मयाः ॥” [एतक० श्लो० २१]

इति श्लोककथितस्याष्टविधस्य मदस्य समावेशात् परकृतपराभिवर्धनमिच्छाभिमानमुक्तिमार्द-
वमुच्यते । मृदोभावः कर्म या मार्दवमिति निरुक्तः । मनोवचनकायकर्मणामकौटिल्यमार्जवसभि-
धीयते । सन्तु दिगम्बरेषु महासुनिषु तदुपासकेषु च श्रेष्ठेषु लोकेषु साधु यद्वचनं तत्सत्यमित्य-

१ - निक्षेपभासमितिः भा०, द०, ज० । २ - अदरसुहमेगिन्दियद्विचित्रिन्दियासङ्गिसेहितम् ।

पयांतापयांता भूता ये तनुर्दश भवन्ति । ३ - गालोक्य भा०, द०, ज० । ४ - लोक्य दशोपकरणेन

प्रति- भा०, द०, ज० । ५ - अवस्थातव्याः भा०, द०, ज० । ६ - वर्धरव- भा०, द०, ज० ।

७ मनोऽनवस्थानु- भा०, द०, ज०, ।

१।६]

नवमाऽध्यायः

२८५

भिल्लयते । ननु सत्यवचनं भाषासमिवावन्तर्गमितं वर्तत एव किमर्थमत्र तद्वप्रहणम् ? साधूक्तं भवता ; भाषासमितौ प्रवर्तमानो यतिः साधुषु असाधुषु च भाषाव्यापारं विदधन् हितं मितञ्च मृशान् , अन्यथा असाधुषु अहितभाषणेऽमितभाषणे च रागानर्थदण्डदोषो भवेत्, तदा तस्य का भाषासमितिः न कार्यतियर्थः । सत्यवचनं स्वयं विशेषः—सन्तः प्रव्रज्यां प्राप्तास्तद्वन्तः वा ये वर्तन्ते तेषु यद्वचनं साधु तत् सत्यम् , तथा च ज्ञानचारित्र्यादिशिक्षणे प्रचुरमपि अमितमपि वचनं यत्कथम् । इतीदृशो भाषासमितिसत्यवचनयोर्विशेषो वर्तते । उक्तृष्टतासमापत्तगाढ्वर्थ-परिहरणं शौचमुच्यते । मनोगुप्तो मानसः परित्यक्तः सर्वोऽपि निषिध्यते तन्निषेधे योऽसमर्थ-स्वस्य परकीयवस्तुषु अनिष्टप्रणिधानपरिहरणं शौचमिति मनोगुप्तिशौचयोर्महात्मेदः । भगवती-आराधनार्थं तु शौचस्य लाघवमिदमपरसंज्ञा वर्तते । धर्मोपचयार्थं धर्मोपबृंहणार्थं समितिषु प्रवर्तमानस्य पुरुषस्य तत्प्रतिपादनार्थं प्राणव्यपरोपणपङ्क्तिद्वयविषयपरिहरणं संयम उच्यते । स संयमो द्विविधः—अपहृतसंज्ञक उपेक्षासंज्ञकश्च । तत्र अपहृतसंज्ञकस्त्रिविधः । तद्यथा—प्रासुक्यसतिभोजनदिमात्रवाह्यसाधनस्य स्वाधीनज्ञानादिकस्य मुनेर्जन्तुपनिपाते आत्मानं ततोऽपहृत्य दूरीकृत्य जीवान् गालयत उक्तृष्टः संयमो भवति । मृदुना मयुरपिच्छेण प्रमृज्य परिहरतो मध्यमः संयमः । उपकरणान्तरेण प्रमृज्य परिहरतो निष्ठुष्टः संयमः इत्यपहृतसंयमस्त्रिविधः । अधोपेक्षासंयम उच्यते—देशकालविधानज्ञस्य परेषामनुरोधेन वृत्तमुपक्रायय त्रिगुण्तिगुप्तस्य मुनेः रात्रौपयोरनभिष्वङ्ग उपेक्षासंयमः । उपार्जितकर्मक्षयार्थं तपस्विना तप्यते इति तपः, तद् द्वादशविधं वक्ष्यमाणविस्तरं ज्ञातव्यम् । संयमिनो योग्यं ज्ञानसंयमशौचोपकरणादिदानं त्याग उच्यते । नास्ति अस्य किञ्चन किमपि अकिञ्चनो निष्परिमदः तस्य भावः कर्म वा आकिञ्चनम् । निजशरीरादिषु संस्कारपरिहाण्य समेदमित्यभिस्मिन्निषेधनमित्यर्थः । तदाकिञ्चन्यं चतुःप्रकारं भवति—नत्रस्य परस्य च जीवितलोभपरिहरणं स्वस्य परस्य च आरोग्यलोभपरिहरणं स्वस्य परस्य च इन्द्रियलोभपरित्यजनं स्वस्य परस्य चोपभोगलोभो-ज्जनञ्चेति । पूर्वोक्तमुक्तवनितागमरणं वनिताकयागमरणं वनितासङ्गासच्छस्य शय्यासननादिकञ्च अब्रह्म तद्वचनान् ब्रह्मचर्यं परिपूर्णं भवति । खेच्छाचारप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं मुक्तुष्टवासो वा ब्रह्मचर्यमुच्यते । गुप्तिमूत्रं प्रवृत्तिनिप्रवृत्त्यर्थम्, वज्रासमर्थानां प्रवृत्त्यायुषायप्रदर्शनार्थं द्वितीयं समितिमूत्रम् । इदं तु तृतीयं मूत्रं दशविधधर्मकथकं पञ्चसमितिषु प्रवर्तमानस्य मुनेः प्रसाद-परिहरणार्थं बोद्धव्यम् । क्षमा च माद्वेद्यञ्च आर्जवञ्च सत्यञ्च शौचञ्च संयमश्च तपश्च त्यागश्च आकिञ्चन्यञ्च ब्रह्मचर्यञ्च क्षमामार्दवाजवसत्यशौचसंयमतपस्यागाकिञ्चन्य-ब्रह्मचर्याणि । उनमानि दृष्टप्रयोजनपरिचर्जनानि च तानि क्षमादीनि तानि तथोक्तानि, एतानि दश धर्म इति धर्मसंज्ञानि संयस्कारणानि वेदितव्यानीति क्रियाकारकसम्बन्धः । तप्तलोहपिण्ड-वत् क्रोधादिपराभूतेन मुनिना उत्तमचमदीनि स्वपरहितैषिणा कर्तव्यानि ।

३७

१ अन्यथा साधुषु वा । २ उक्तृष्टता—आ०, ६०, ज० । ३ निषेधे आ०, ६०, ज० । ४ “अत्रवमद्वन्लाधुषुष्टी पश्चादणं च गुण” भग० आ० १० ४०० । ५ मृदुना दशपरिहरणं ५—आ०, ६०, ज० । ६ प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्—आ०, ६०, ज० ।

२८६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१/७]

अथेदानीमनुप्रेक्षानिरूपणार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यस्वाशुच्चास्त्रवसंवरनिर्जरालोकयोः

धिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

- अनित्यश्च अशरणश्च संसारश्च एकत्वश्च अन्यत्वश्च अशुचिश्च आस्त्रवश्च निर्जरा
- ५ च लोकश्च बोधिदुर्लभा च धर्मश्च अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यस्वाशुच्चास्त्रवसंवरनिर्जरालोकः
बोधिदुर्लभधर्मस्तेषां स्वाख्याः निजनिजनामानि तासां तत्त्वमर्थस्तस्यानुचिन्तनं पुनः पुनः
स्मरणमनुप्रेक्षा भवति । न नित्यमनित्यम् । न शरणनशरणम् । संसरन्ति पर्यटन्ति चरि-
मन्ति संसारः । एकस्यात्मनो भाव एकत्वम् । शरीरदेरन्वय भावोऽन्यत्वम् । न शुचिः कायाऽ-
शुचिः । आस्त्रवतीति आस्त्रवः । कर्मागमनं संवृणोति अभिनवकर्मप्रवेशं कर्तुं न ददाति इति
- १० संवरः । एकदेशेन कर्मणां निर्जरणं गलनमथःपतनं शतनं निर्जरणं । लोकयन्ते जीवादयः पदार्था
यस्मिन् इति लोकः । बोधनं बोधिः संसारभोगवैराग्यमित्यर्थः । बोधिश्चासौ दुर्लभा बोधि-
दुर्लभा । उत्तमपदे धरतीति धर्मः । इति निजनिजनामानुसारेण तत्त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षा
भवतीति संक्षेपेणानुप्रेक्षार्थो ज्ञातव्यः ।

- अथ किञ्चिद् विस्तरेणार्थः कथ्यते— काय इन्द्रियविषया भोगोपभोगव-
- १५ स्तूनि समुदायमाप्तानि यानि वर्तन्ते तानि सर्वाणि अनित्यानि अप्रवर्णि अनव-
स्थितस्वरूपाणि वर्तन्ते । किंवत् ? मेघजालवत् इन्द्रचापवत् विशुदुन्मेघवत् जलबुद्-
बुद्बन् गिरिनिदीमवाहवत् खलजनमैत्रीवन् चेत्यादयो दृष्टान्तरतश्च बहवः सन्ति ।
गर्भावरथाविशेषसदोपलभ्यमानसंयोगविपर्ययत्वात् पूर्वोक्तेषु जडो जीवो ध्रुवत्वं गन्तुते,
न च किञ्चित् संसारे समुत्पन्नं वस्तु भुवं बिलोक्यते जीवस्य ज्ञानदर्शनोपयोग-
- २० स्वरूपादन्यत्रेति चिन्तनमनित्यत्वानुप्रेक्षा भवति । तां चिन्तयतो मज्जजीवस्य शरीरपुत्रकल-
त्रादिषु भोगोपभोगेषु अनुबन्धो न भवति, वियोगावसरेऽपि दुःखं नोत्पद्यते, मुक्तोऽसिद्धस्वप्-
नन्दनादिषु यथा विरक्तो सवति तथा शरीरादिषु विरक्तो भवति । १ । यथा मृगबालकस्य
निर्जने चने बलवता मांसाकाङ्क्षिणा क्षुधितेन द्वीपिना गृहीतस्य किञ्चिच्छरणं न वर्तते
तथा जन्मजरामरणरोगादिदुःखमध्ये पर्यटतो जीवस्य किमपि शरणं न वर्तते, सम्पुष्टोऽपि
- २५ कायः सहायो न भवति भोजनादन्यत्र दुःखलागमने । प्रयत्नेन सञ्चिता अपि रायो भयान्तरं
नानुगच्छन्ति । संधिभक्तमुख्या अपि सुहृदो सरणकालेन परिरक्षन्ति । रोगप्रसक्तं पुमांसं सञ्जाता
अपि बान्धवा न प्रतिपालयन्ति । सुचरितो जिनधर्मो दुःखप्रहासमुद्रसन्तरणोपायो
भवति । यमेन नीयमानमात्मानमिन्द्रधरणेन्द्रचक्रवर्त्यादयोऽपि शरणं न भवन्ति, तत्र जिनधर्मं

१ भवतीति आ०, द०, ज० । २-मेघवत् आ०, द०, ज० । ३-देशमदोष आ०, द०,

ज० । ४-संसार- आ०, द०, ज० । ५-यत्रेति ता० । ६-रोगादिषु दुः- आ०, द०, ज० ।

७ दुःखागमे आ०, द०, ज० । ८ धनानि ।

१।३]

तथमाऽप्यायः

२८७

एव शरणम् । एवं मावना अशरणानुप्रेक्षा भवति । एतां भावनां मापयतो भव्यजीवस्य भवनमुदुभवभवेषु समता न भवति, रत्नत्रयमार्गे सर्वज्ञपीतरागप्रणीते निश्चलो भवति । २। पूर्वोक्तपञ्चप्रकारे^१ संसारे नानाकुयोनिकुलकोटयनेकशतसहस्रसङ्कटे पश्यन् जीवो विधियन्त्र-
कोदितो यः पिता स कदाचिद् भ्राता स एव पुत्रः पौत्रश्च सम्प्राप्यते । या जतनी सा भगिनी भवति कदाचिद् भार्या कदाचित् पुत्री कदाचित् गौत्री च भवति । यः श्वामी वर्तते सः दासोऽपि ५
भवति यो दासो वर्तते स स्वामी चकासि । एवं रङ्गगतदौलपवज्जीवो नामावेपान् धरति । किमन्यदुच्यते, स्वस्य स्वयं पुत्रो भवति । एवं संसारस्वरूपानुचिन्तनं कुर्वतो मव्यजीवस्य संसारदुःखाद् भयमुत्पद्यते, तस्माच्च वैराग्यं जायते । तेन तु संसारसमुत्तरणे प्रयत्नं^२ कुरुते इति संसारानुप्रेक्षा । ३। आत्मा एक एव जन्म प्राप्नोति तथा जरां मरणञ्च । तद्गदुःखमेक एव युक्ते जीवस्य परमार्थतो न कश्चिद् बन्धुर्वर्तते न शत्रुजोर्गति एक एव जायते एक १०
एव मिश्रते । स्थानिजरामरणादिदुःखानि स्वजनो परजनो वा न सहते^३ बन्धुवर्गो मित्रवर्गश्च पितृवतान् परतो नानुगच्छति । अभिनश्यतो जिनधर्म एव जीवस्य सर्वदा सहायो भवतीति चिन्तयतो भव्यजीवस्य^४ स्वजनपरजनेषु प्रीत्यप्रीती नोत्पद्यते तस्माच्च निस्सङ्गो भवति ततश्च मुक्तवेष्टेतिष्ठते इत्येकत्वानुप्रेक्षा । ४। जीवात् कायादिकस्य पृथक्त्वानुचिन्तनमन्धस्त्वानुप्रेक्षा भवति । तथाहि—जीवस्य^५ बन्धं प्रति एकत्वे सत्यापि लक्षणमेवान् काय १५
इन्द्रियमय आत्माऽतिन्द्रियोऽन्यो वर्तते, कायोऽक्ष आत्मा ज्ञानवान्, कायोऽनित्य आत्मा नित्यः काय आद्यन्तवान् आत्मा अनाद्यन्तवान्, कायानां बहूनि कोटिलक्षाणि अतिक्रान्तानि आत्मा संसारे निरन्तरं परिभ्रमन् स एव तेभ्योऽन्यो वर्तते । एवं यदि जीवस्य कायादपि पृथक्त्वं वर्तते तर्हि कलत्रपुत्रगृह्णाद्विनादिभ्यः पृथक्त्वं कथं न बोधेति अपि तु बोधव्येतेव । एवं भव्यजीवस्य समाहितचेतसः कायादिषु निःस्पृहस्य तत्त्वज्ञानमावनापरस्य कायादेर्मित्तत्वं^६ चिन्तयतो वैराग्योऽकृष्टता भवति । तेन तु अनन्तस्य मुक्तिसौख्यस्य प्राप्तिसर्वतीत्यन्यत्वाद्यु-
प्रेक्षा । ५। अयं कायोऽतीवाशुच्युत्पत्तिस्थानं दुर्गन्धोऽपवित्रो मृदुभातुरुधिरसर्मेधतो वचो-
गृहवदशुचिसाण्डं मक्षिकापक्षसहस्रलक्षविमात्रमच्छादितोऽतिदुर्गन्धरसनिःसृज्योऽतिविल-
समाकुलः पवित्रमपि वस्तु समाश्रितं तत्क्षणमेव निःशब्धं प्रापयति अक्षारयत् । अस्य कायस्य जलादिप्रक्षालनचन्दनकपूरकुङ्कुमांशुलेपनराजहार्दिधूपनेष्टकादिप्रपणनचूर्णोद्दिवासनपुष्पादिभि- २५
रभिरासानादिसिरशुचित्तमपाकर्तुं न शक्यते । सम्यग्दर्शनज्ञानपारिवाणं पुनर्भाल्यमानानि जीवस्वातिविशुद्धिं कुर्वतीति चिन्तयतो भव्यजीवस्य^७ कर्माणि वैराग्यं समुत्पद्यते, तेन तु संसारसमुत्तरणाय मनः सावधानं भवतीत्यशुचिरवानुप्रेक्षा । ६। इह जन्मनि परत्र-
च^८ आत्मना जीवस्यापायं कुर्वन्ति । इन्द्रियकायाव्रतक्रिया महानदीप्रवाहवगैवतीक्षा भवति ।

१ प्रकरसं— आ०, ६०, ज० । २ कुह इति आ०, ६०, ज० । ३ नापहरति ता० । ४ स्वजनं पर— आ०, ६०, ज० । ५—स्य सम्बन्ध— आ०, ६०, ज० । ६—गृहगदादि भ्यः ता० । ७ नर्म्मणिः आ०, ६०, ज० । ८ पक्षवा आ०, ६०, ज० ।

२८८

तत्त्वार्थवृत्तो

[१।३]

- स्यशतरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि इन्द्रियाणि यथासत्त्वं गजमरस्यभ्रमरशालभृगादीन् दुःखा-
र्णं च पातयन्ति, क्रोधमानमायालोभाश्च शिपिविष्टबाहुबलिकृष्णचमरादिवन् बधचन्वापकीर्ति-
परिकलेशप्रभृतौ च प्रतिपादयन्ति । इह जन्मन्ति परत्र च नरकादिगतिगतेषु नानादुःखाग्नि-
प्रज्वलितेषु पृथोऽयन्ति । एवमाद्यास्त्रयोपानुचिन्तने भव्यजीवस्य उत्तमक्षमादिभिः शुभम-
५ तिनं परिस्थलश्रीत्यास्त्रयानुप्रेक्षा । ७। यः पुमान् कच्छपयन् संवृतात्मा भवति तस्यापदो
न भवन्ति विकृता इव । यथा महासमुद्रे नौकायाः छिद्रपिधाने विद्यमाने क्रमेण प्रविष्टजलेन
नावो निमज्जन्ते सति नावाश्चित्तानामवश्यमेव विनाशो भवति विवरपिधाने तु तिर्य्यक्त्वं
वाञ्छितदेशान्तरप्राप्तिर्भवति तथा कर्मागमनद्वारसंवरणे सति श्रेयःप्रतिबन्धो न भवति ।
एवमाध्यायतो जीवस्य संवरणे नित्यमेवोद्यम उत्पद्यते संवराच्च निर्वाणपदप्राप्तिर्भवतीति
१० संवरातुप्रेक्षा । ८। अबुद्धिपूर्वो कुशलमूला च निर्जरा द्विप्रकारा भवति । तथाऽबुद्धिपूर्वा
अकुशलानुबन्धापरनामिका नरकादिषु कर्मफलोदचजा जायते । परीपहसइने तु शुभानुबन्धा
निरनुबन्धा च द्विप्रकाराणि कुशलमूला निर्जरा उच्यते । एवं निर्जरायाः दोषान् गुणान् च माध्वतो
भव्यजीवस्य कर्मनिर्जरणार्थं प्रवृत्तमर्थतोति निर्जराऽतुप्रेक्षा । ९। अचरातादुपरि तिर्य्यक् च
सर्वत्राकाशोऽनन्तो वर्तते तस्यानन्ताकाशराशालोकाकाशापरसंज्ञस्यातिशयेन मध्यमदेशे लोको वर्तते
१५ तस्य लोकस्य स्वभावसंस्थानायानुचिन्तनं कुर्वतो भव्यजीवस्य तत्त्वज्ञानाय विशुद्धिर्भवतीति
लोकानुप्रेक्षा । १०। एकस्मिन् निगोताङ्गे सिद्धानामनन्तगुणा जीवा भवन्ति एवं विवाकोऽपि
लोकः स्यादरः प्राणिभिर्निरन्तरभृतो वर्तते तस्मिन् लोके त्रसत्त्वं दुर्लभम् । किन्तु ? महार्णवे
पतितं त्रससिफताया एकं रजोवत् । तत्र च त्रसेषु विकलत्रयं भूयिष्ठं वर्तते । तत्र पञ्चाक्षस्व-
मतिदुर्लभम् । किन्तु ? सर्वगुणेषु कृतज्ञतावत् । तत्रापि पञ्चेन्द्रियाः पशवो भृगाः पक्षिणः
२० करकेन्दुकादयो बहवो वर्तन्ते तेषु पञ्चेन्द्रियेष्वपि मनुष्यजन्मातीवदुर्लभम् । किन्तु ? नार्गे
पतितरत्नोच्चयवत् । मनुष्यजन्मनिर्गमने तु पुनर्मनुष्यजन्मप्राप्तिरतीवदुर्लभा । किन्तु ?
भस्मीभूतपृश्नस्य भस्मनः पुनः तरुभवगवत् । मनुष्यजन्मप्राप्तौ च सुदेशो
दुर्लभतस्मिन् पुष्कलं दुर्लभं तस्मिन्निन्द्रियाणि दुर्लभानि तेषु सम्पदो दुर्लभाभ्यासु
आरोप्यताऽतिदुर्लभा तेषु विरत्रेष्वपि सामग्र्येषु प्राप्तेषु जैनधर्मश्चेन्न भवेत्तर्हि मनुष्यजन्म
२५ निरर्थकं भवति । किन्तु ? लोचनविहीनपदनवत् । एवं कष्टलभ्यं चिनपर्गं प्राप्य यो विषय-
सुखेषु रज्जति स पुमान् भस्मने गन्धसारतरुवरं दहति । यस्तु विषयसुखेभ्यो विरक्तस्तस्य
तथाभावनाधर्मभावनासुखमरणादितलक्षणोपलक्षित्वा समाधिरतीव दुर्लभः । समाधौ च सति
विषयसुखविरक्ततालक्षणो बोधिलाभः सफलो भवति । एवं भावयतो भव्यजीवस्य बोधि-
लब्ध्वा कदाचिदपि प्रमादो न भवतीति बोधिदुर्लभातुप्रेक्षा । ११। सर्वज्ञवीतरागप्रणीतः
३० सर्वजीवदयालक्षणः सत्याधिष्ठानो चिनयमूल उत्तमक्षमावलः तत्त्वार्थगुप्त उपशमप्रधानो

१ विप्रकृता इव तः । २ एवमाध्याय्यायतो तः । ३ प्रकृति- ताः । ४ हत्कुलम्

ताः ।

९-७]

नवमोऽध्यायः

२८९

नियतिलक्षणो विषयव्यावृत्तिरूप इत्यर्थः निष्परिग्रहतालम्बनो धर्मो भवति, अस्य धर्मस्या-
लामान् प्राणिनोऽनादिकाले संसारे पर्यटन्ति पापकर्मोदयसमुत्पन्नमस्तत् सुव्रजते, धर्मस्य
तु प्राप्ती नानाऽभ्युदयमुखं मुक्त्वा परमनिर्वाणं लभन्ते, इति चिन्तनं कुर्वतो मध्यजीवस्य धर्मो
अकृत्रिमः स्नेहो भवति तेन^१ तु सदा तं प्रतिपद्यते इति धर्मानुपेक्षा । १२। एवं द्वादशानुपेक्षा
सन्निधाने जीव उत्तमक्षमादीन् धरति तेन त्वतिशयेन संवरो भवति । अनुपेक्षां ध्यायन् ५
पुमान् उत्तमक्षमादीन् प्रतिपालयति परीषदांश्च सहते तेन द्वयोरमध्येऽनुपेक्षापहणम् ।
भवन्ति चात्र काव्यानि—

अधौघं भुवते न कोपि शरणं^२ दृष्टो भवरचैकता

जन्तोरन्यतयाऽशुचिस्तनुरियं कर्माखवः संवरः ।

सारं निर्जरणं विधेरमुल्लङ्घनलोको दुरापा भवे

१०

बोधिर्दुर्लभधर्म एव सवतुप्रेक्षा इति द्वादश ।

“सद्दृग्बोधचरित्ररत्नचयं मुक्त्वा शरीरादिकं

न स्थेयोऽध्वतद्धिन्सुतेन्द्रधतुरन्मोदुदुदाभं क्वचित् ।

एवं चिन्तयतोऽभियङ्गविगमः स्याद्भुक्तमुक्ताशने

यद्वत्तद्विलयेऽपि बोधितमिदं संशोधनं श्रेयसे ॥

१५

नो कश्चिच्छरणं नरस्य मरणे जन्मादिदुःखोत्कारे

क्याघ्राघातभृगात्मजस्य विजने वाय्वौ पतत्रे रिव ।

पोताद् भ्रष्टतनोर्धनं तंतुरमा जीवेन पुत्रादयो

नो यान्त्यन्यध्वं परन्तु शरणं धर्मः सतामर्हतः ॥

जीवः कर्मपराद् धमन् भयवने भूत्वा पिता जायते

२८

पुत्रश्चापि निजेन मातृमगिनीमार्यादुहित्रादिकः ।

राजा पतिरसौ नृपः पुनरिद्धाप्यन्यत्र शैल्यवन्

नानावेषधरः कुलादिकृत्वो दुःस्थेष मोक्षारते ॥

संसारप्रभवं सुखसुखमयो निर्गोणजं सच्छिवं

भुञ्जेऽहं खलु केबलो न च परो बन्धुः शमशानान् परम् ।

२५

नायात्येव सहायतां प्रजति मे धर्मः सुशर्मदुमः

स्फूर्जन्जीवनदः सदाऽस्तु महतामेकत्वमेतच्छ्रिये ॥

नोऽनित्यं जडरूपमैन्द्रियकमाद्यन्तर्भितं धर्मं यन्

सोऽहं तानि बहूनि चाश्रयभयं खेदोऽस्ति सङ्गादतः ।

१ तेन सदा ७१०, ६०, ७० । २ मयि चापि काव्यम् ७१०, ६०, ७०, १ ३ दुष्टो ७१०,

६०, ७० । ४ ७१०, ६०, ७० प्रतिपु न सन्ति एते क्लाकाः । ५ तनुः शरीरम् जीवेन यमा-सह इत्यर्थः ।

२९०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[९७]

नीरक्षीरवदङ्गतोऽपि यदिमेऽन्यत्वं ततोऽन्यदृशं
साक्षात्पुत्रकलत्रमित्रगृहरैरजादिकं मत्वरम् ॥

अङ्गं शोणितशुक्रसम्भवमिदं विष्णुत्रयान्नं न च
रनानालेपनधूपनादिभिरदः पूतं भवेज्जातुचित् ।
५ कर्पूरादिपवित्रमत्र निक्षिप्तं तच्चापवित्रं यथा
पीयूषं विषमङ्गनाधरगतं रत्नत्रयं शुद्धये ॥

स्पर्शान्नागपती रसान्तिमिरगाद् गन्धात् क्षयं षट्पदो
रूपाच्चैव एतद्भक्तो मृगततिर्गोतान् कथायापदाम् ।
१० शर्वो दोर्बलिधर्मपुत्रचमरा दृष्टान्तभाजः क्रमा-
द्विसादर्थनखम्पदादिकगणः कर्मास्त्रवः किं मुदेः ॥

वाराणौ जलपानपात्रविधरमच्छादने तद्गतो
यद्वत् पारमिषतिं विघ्नविगतः सत्संवरः स्यात्तथा ।
संसारान्तगतश्चरित्रनिचयाद्धर्मादनुप्रेक्षणाद्
वैराग्येण परीषहक्षमतया संपद्यतेऽसौ चिरान् ॥
१५ श्वध्मादौ विधियोगतो भवति या पाणानुबन्धा च सा
तामानोति कुक्षीरदुद्धिकलितः पुण्यानुबन्धा परा ।
गुण्यादिश्च परीषदादिविजयाया सत्तपोभिः कृता
सद्भिः सा प्रविधीयते मुनिवरैः चेत्थं द्विधा निर्जरा ।

पात्ताले नरका निकोतनिलयो मध्ये त्वसंख्ये भवाः
२० सद्भिर्द्वीपमद्गर्णवाश्च गिरयो नदो मनुज्यादयः ।
सूर्याचन्द्रमसादयश्च गगने देवा दिवीत्थं त्रिधा
लोको वातनिवेशितोऽस्ति न कृतो रुद्रादिभिः शाश्वतः ॥

सिद्धान्तगुणा निकोतवपुषि स्युः प्राणिनः स्यावरैः
लोकोऽयं निचितस्सत्त्वब्रह्मक्षत्वदेशान्वयम् ।
२५ दुःप्रापं खदिरकसुधर्मविषया भावं विरामं तपो
धर्मद्योतसुखा मुमोचनमियं शोधिर्भवेद् दुर्लभा ॥

लक्ष्म प्राणिदर्यादि सद्भिर्नयता मूलं क्षमादि स्मृतम्
स्वालम्बस्तु परिग्रह्यजनता धर्मस्य सोऽयं जिनैः ।
३० प्रोक्तोऽनेन विना ध्रुवन्ति भविनः संसारधोराणर्धे
तस्मिन्भ्युदयं भजन्ति सुधियो निःप्रेथसं जायति ॥

१।८-९]

नवमोऽध्यायः

२११

एता द्वादश भावना विरचिता वैराग्यसंख्ये
 विगानन्विमुवाऽनुरागवशतो धर्मस्य धीमच्छ्रये ।
 दोषहृद्युतसागरेण बिदुषां दोषौघविच्छिन्नये
 येऽन्तः सम्प्राप्तुस्मरन्ति मुनयो नित्यं पदं यान्ति ते ॥

अथ परीषद्वसहनफलप्रदर्शनेनोत्साहनार्थं सूत्रमिदमाहुः—

५

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिपोढव्याः परीषदाः ॥ ८ ॥

मार्गात् संवरणलक्षणादच्यवनमप्रच्युतिरसखलनमिति यावत् मार्गाच्यवनम् ।
 निर्जराः कर्मणां गलनं पतनं शठनमेकदेशेन क्षयकरणमित्यर्थः । मार्गाच्यवनं निर्जरा च
 मार्गाच्यवननिर्जरे तयोरर्थः प्रयोजनं यस्मिन् परीषद्वसहनकर्मणि तत् मार्गाच्यवननिर्जरार्थम् ।
 परिपोढव्याः परि समन्तात् सहनीया मर्षणीयाः क्षमिताव्या इत्यर्थः । ते के ? परीषदाः । १०
 वक्ष्यमाणलक्षणोपलक्षिताः क्षुधाद्यो द्वाविंशतिः । अपवा मार्गः सम्पददर्शनज्ञानचारिवर्णि
 तस्मादच्यवनं तदनुशीलनं तदप्यसनम्, तदर्थं निर्जरार्थञ्च परीषदाः पोढव्याः । तेषां सहनेन
 कर्मणामागमनद्वाराणि सिद्धितानि भवन्ति । तच्च संवर एव कथ्यते । औपक्रमिकं कर्मणां फलं
 भुञ्जाना मुनयो निर्जीणकर्मणश्च क्रमान्मोक्षं क्षमन्ते । तेनायमर्थः—संवरनिर्जराभोक्षणां
 साधनं परीषद्वसहनमित्यर्थः ।

१५

अथ परीषद्वस्वरूपं परीषद्वसङ्ख्याञ्च परिहापयितुं सूत्रमिदमाहुः—

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाभ्यारतिस्त्रीचर्यानिषयाशय्याक्रो-
 शवधयाचनोऽलाभरोगानृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञा-
 नादर्शनानि ॥ ९ ॥

क्षुब्ध बुभुक्षा, पिपासा च उदकादिपानेच्छा, शीतञ्च शैशिर्यम्, उष्णञ्च पारिताप- २०
 लक्षणः, दंशमशकाश्च धनमक्षिकाः क्षुद्रजन्तुविशेषाः, नमस्य भावः कर्म वा नाग्न्यम्, नाग्न्यञ्च
 अरतिश्च स्त्री च चर्या च निषया च शय्या च आक्रोशश्च वधश्च याचना च अलाभश्च
 रोगश्च नृणस्पर्शश्च मलश्च सत्कारपुरस्कारश्च प्रज्ञा च अज्ञानञ्च अदर्शनञ्च तानि
 व्योक्तानि । इत्येतद्वद्वृत्तः । एते सर्वे वेदनाविशेषाः द्वाविंशतिपरीषदाः सुसुक्ष्मा सहनीयाः ।
 सङ्ख्या निरूपिता । इदानीं स्वरूपं निरूप्यते—यो मुनिर्निर्षयमाहारं मार्गयति तस्याहारस्याप्राप्तौ २५
 स्तोकाहारप्राप्तौ वा अप्रनष्टवेव नोऽपि सन् अकालेऽयोग्यदेशे च मुक्तिं नेच्छति, वडावश्यक-
 परिहाणिमीपदपि न सहते, ज्ञानध्यानभावनापरो भवति, बहून् चारान् स्वयमेवानशनम-
 भमौष्यञ्च कृतवान् वर्तते, अनेकधारिणश्च परकारितमनशनमभवौष्यञ्च कृतवान् वर्तते,

१ दोषार्थम् अ०, ८०, ज० । २ उष्णञ्च पारितापलक्षणम् अ०, ८०, ज० ।

२९२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१।९]

- रसहीनभोजनाच्च 'विषयते, तेन च शीघ्रमेव परिशुष्यच्छरीरो भवति । किंन् ? ताम्बरीप-
नित्तितकतिपयाम्बुबिन्दुष्वत् । समुद्रमूढबुभुक्षावेदनोऽपि सहनशीलः सन् पुरुषो यो भिक्षाला-
भादलाभं बहुगुणं मन्यते, 'क्षुधावाधां प्रति चिन्तां न कुर्वते, तस्य क्षुत्परीवहविजयो
वेदितव्यः । १। यो मुनिर्नदीतटागवापीप्रमुसजलमञ्जनजलावगाहनजलपरिषेचनपरित्यागी
५ भवति, अनियतोपवेशनस्थाना (नोऽ) नियतवसतिश्च भवति । किंन् ? पक्षिवत् । अतिजा-
रातिस्तिग्धातिहृक्षातिविह्वलभोजने सति प्रोप्यत्वातपदाहव्यरोषवासादिभिः कायेन्द्रियोन्माथिनी
समुद्रभूतो नृपं न प्रतिचिकीर्षति, तृवृद्धिज्वालां सन्तोषेणाभिनयं मृदुनिर्पूर्णशिशिरसुरभि-
पात्पीयेत् यः प्रशमयति स पिपासापरीवहविजयं लभते । २। यो मुनिः परिद्वतपञ्चवस्त्रो
भवति अनिश्रितावासश्च भवति । किंन् ? पक्षिवत् । कृष्णमूले चतुष्पदे पर्वताग्रे 'वर्षादित्रिषु
१० कालेषु तिष्ठति, भूच्छावातसम्पातं महार्द्रमभ्यातपञ्च सहते, तत्प्रतीकारं प्राप्तिव्यपगतकाङ्क्षो
भवति, पूर्वानुभूतपावकादिशीतप्रतीकारहेतुभूतद्रव्याणां नाभ्येति, सम्बन्धानभावनागर्भगृहं
यो यसति तस्य शीतपरीवहविजयो वेदितव्यः । ३। यो मुनिर्निर्मरुति निरम्भसि तपतपन-
रश्मिपरिशुष्कनित्तितच्छदरहितच्छायवृक्षे विपिनान्तरे रवेच्छया स्थितो भवति, असाध्यपि-
चोपादितान्तर्दाहश्च भवति, दावानलदाहपरुषमाहतागमनसञ्जनितकण्टकाकुदमंशोषश्च
१५ भवति, उष्णप्रतीकारहेतुभूतवह्नुभूत 'चूतपानकादिकस्य न स्मरति, जन्तुपीडापरिहृतिसावधान-
मनाश्च यो भवति तस्योष्णपरीवहजयो भवति, पवित्रचार्त्तप्ररक्षणं भवति । ४।
दंशप्रहणेन सिद्धं मशकमहर्षं किमर्थम् ? उपलक्ष्यार्थम् । यथा काकेभ्यो घृतं रक्षणा-
यम् 'कथं श्वमाज्जोरादिभ्यो 'न रक्षणीयं रक्षणीयमेव तथा दंशमशकोपद्रवं यो मुनिः सहते सः
पिशुकपुत्तिफापिपीलिकाकोट 'मक्षिकमल्लुण्णयुष्टिकायुपद्रवमपि सहते इत्यर्थः । परं तेषां
२० स्वयं वाधां न कुर्वते केवलं मुक्तिप्रमसङ्कल्पमात्रं वस्त्रं परिदधाति तस्य मुनेर्दंशमशकपरीवह-
विजयो भवति । ५। नाभ्यं नाम जात्यसुवर्णवदकलङ्कं परं विषयिभिरशक्तैः 'शोकविचार-
वदभिश्च धर्तुं न शक्यते । तद्वरतां परप्रार्थनं न भवति । नाभ्यं हि नाम याचनावनञ्जु-
धावादिदोषरहितमपरिपहृत्यान् मुक्तिप्रापणाद्वितीयकारणं परेषां वाधया अकारकम् । यो
मुनिस्तन्नाभ्यं विभर्ति तस्य मनसि विकृतिर्नोत्पद्यते, स्त्रीरूपमतीवापवित्रं मृतक 'रूपसमानम-
२५ दर्तिशं भावयति । ब्रह्मचर्यमष्टगुणं तस्य भवति । एवमचेष्टतत्प्रापणं नाभ्यं निष्पापं
ज्ञातव्यम् । ६। यो मुनिः हृषीकविषयेषु निरुद्यमो भवति, सञ्जीतादिरहितमृद्व्यगृहदेवमन्दिर-
वृक्षकोटरशिलाकन्दरादिषु वसति, स्वाध्यायध्यानभावनासु रतिं करोति, सर्वश्रेणिषु सर्वदा

१ विद्यते भा०, ३०, ज० । २ क्षुधो वाधाम् ता० । ३ मृदुता पूर्ण-भा०, ३०, ज० । ४ वर्षा-
दिषु विषु भा०, ३०, ज० । ५ मत्तापन्न ता० । ६ -रात्रे व्य- भा०, ३०, ज० । ७ -मृतपा-
ता०, भा०, ज० । ८ कथं माज्जोरादि- भा०, ३०, ज० । ९ न रक्षणीयमेव ता० । १० -मशका-
मल्लुण्व- ता० । ११ शोकवि- भा०, ३०, ज० । १२ -रूपक- भा०, ३०, ज० ।

१।९]

नवमोऽध्यायः

२९३

परपकारुणिको भवति, दृष्टभुतानुभूतभोगस्मरणभोग^१कथाकर्णनविषयेषु शरप्रवेशनिच्छिद्र-
 हृदयो भवति तस्य मुनेरतिपरीषहविजयो वेदितव्यः । ७ । यो मुनिः रगणशीलेषु स्थनेषु
 आरामेषु गृहादिषु तेषु च स्थानेषु अभिनवतारुण्यविलासैः मधुपानमदचपललोचनैः
 पीठयन्तीषु स्त्रीषु विद्यमानास्वपि कच्छपवन् संवृतान्तः^२करणकरणोऽतिमनोहरैष हृदय-
 कोमलालापविलासविभ्रमसमीक्षणवर्कविधान^३मदमन्धरगतिकामेषु ध्यापारनिरर्थीकरणचारित्र्यो ५
 भवति, नेत्रवक्त्रध्रुविकारभृङ्गाराकाररूपसहेलाविजृम्भितपीनोन्नतस्तनजघनोरुमूलकक्षातभि-
 निरीक्षणदिभिरनुपद्रुतचित्तो भवति तस्य मुनेः स्त्रीपरीषहविजयो^४ भवति । ८ ।
 यो मुनिः पिरकाळसेवितगुरुकुलजज्ञाचर्यो^५ भवति, कन्धमोक्षपदार्थमर्म जानाति, संयमायतन-
 यतिजनविनयभक्त्यर्थं गुरुजनेनानुज्ञातो देशान्तरं गच्छति, नमस्त्यागिब निस्तज्ज्ञो भवति,
 उपवाससामिभोजनगृहवस्तुसङ्ख्याघृतादिरसपरिहरणादिकायकलेशसहनशीलकायो भवति, १०
 देशकालानुसारेण संयमाविरोधिगमनं करोति, चरणवर्णरहितः^६ कठिनशर्करोपल-
 कण्डकघ्नत्वप्लपीडनसञ्जातप्रदबाधोऽपि बाधां न मन्यते, गृहस्थावस्थोचितवाहनयानादि-
 कानां न स्मरति, काष्ठानुसारेण षडावश्यकानां परिह्राणि न करोति तस्य मुनेश्चर्यपरीषह-
 जयो वेदितव्यः । ९ । यो मुनिः पितृवनशून्यागारपर्येतगृहगह्वरादिषु पूर्वानभ्यस्तेषु निवासं
 करोति, भास्करनिजेन्द्रियज्ञानोद्योतपरीक्षितप्रदेशे क्रियाकाण्डकरणार्थं नियतकालां निपश्यामा^७ १५
 धरति, तत्र च दूरक्षर्यक्षतरज्जुद्वीपिगजादि^८नानाभयानकपाकस्तत्त्वशब्दश्रवणादिनापि निर्मयो
 भवति, देवतिर्यग्मनुष्याचेतनकृतोपसर्गान् यथासम्भवं सहमानोऽपि वीरासनकुक्कुटासना-
 दिषु अविषदमानशरीरो भवति, मोक्षमागोत्रं प्रच्यवते, मन्त्रविश्वादिप्रतीकारं न करोति, पूर्वोक्त-
 दुष्टरवापदबाधाञ्च सहते तस्य मुनेर्नियन्तापरीषहजयो भवति । १० । यो मुनिज्ञानानुशी-
 लतन्ध्यातविधानमार्गगमनादिष्वेवाम् भवति, मुहूर्तमेकं^९ निद्रानुभवनार्थमुद्यावचपरुषभूमिषु २०
 मूरिशर्करोपलकपालसङ्घटेषु शीतोष्णेषु स्थानकेषु शय्यां करोति, एकपार्ष्वे दण्डयत् पतित्वा
 जन्तुपीडां परिहरन् काष्ठवन् भूतकथन् पार्ष्वमपरिवर्तमानः शेते, ज्ञानभावनानुरञ्जितचेताः
 भूतमेतादिविहितनानोपसर्गोऽपि अचलिताङ्गोऽअमितकाल (सं) तद्विहितवाचां क्षमते, शार्दूल-
 दिमानयं प्रदेशोऽचिराद्भात पलायनं श्रेयस्करं विभावयन्तः कदा भविष्यतीत्यविहितत्वेदः
 शय्यापरीषहजयं लभते । ११ । यो मुनिर्मिथ्यादर्शनोद्धततीव्रकोधसहितानामज्ञानजनानाय- २५
 वज्ञानं निन्दामसभ्यवचनानि च लम्बितोऽपि शृण्वन्नपि क्रुधग्निज्वालां न प्रकटयति, आक्रो-
 शेषु अकृन्तचेतास्तत्प्रतीकारं विधातुं शीघ्रं शक्नुवन्नपि निजपापकर्मद्वयं परिचिन्त्यम्
 तद्वत्क्रियान्मृश्रुत्वा तपोभायनापरान्तरङ्गो निजहृदये कपाचविषमविवर्णकामपि न करोति
 स मुनिराक्रोशपरीषहविजयी भवति । १२ । यो मुनिर्निशातशस्त्रमुपतिमुद्गरमुखलकुन्तगोः-

१ - कथाकर्णन आ०, द०, ज० । २ - मुनिरपहसीनेषु स्था-ता० । ३ - करणः आ०,
 द०, ज० । ४ - भानादम- आ०, द०, ज० । ५ - यो वेदितव्या ता० । ६ - कठिनशर्करोपल-
 आ०, द०, ज० । ७ - दिना मया- आ०, द०, ज० ।

२९४

तत्त्वार्थवृत्तो

[८१९]

फणागोलकप्रदरपर्व्वकस्मात्तर्जनकपायाणादिभिस्ताड्यमानपीड्यमानशरीरोऽपि बध्नेषु ईष-
दपि मनःकलुषतां न करोति, पूर्व्वकृतपापकर्मणः फलमिदमायातममी 'वर्षटकाः किं कर्तुं
समर्थाः कायोऽप्ययं तोयलुब्धुदयद्विघटनरूपरूपो दुःखहेतुरेतेर्बोध्यते सम्पद्दर्शनज्ञानचरि-
त्राणि मय केनचिदपि हन्तुं न शक्यन्ते इति विचिन्तयन् काष्ठबुद्धौ लतक्षणाग्न्यासारद्रवानुले-
५ पनादिषु समानमानसो भवति स कण्ठपरीषद्भयं लभते । एतदुक्तम्—

“अज्ञानभावादशुभाशयादा करोति चेत् कोपि नरः खलत्वम् ।

तथापि सद्भिः शुभमेव चिन्तयं न मध्यमानेऽप्यमृते विषं हि ॥ []

अन्यथ—

“आकृष्टोऽहं हतो नैव^३ हतो वा न द्विषाकृतः ॥

१० मारितो न हतो धर्मो मदीयोऽनेन बन्धुना ॥” [] १३३

यो मुनिः यद्विरम्यन्तरतपोविधानभाकनाकृतकृतशरीरः तपतपनक्षपशोषिताङ्गो
विध्यापिताङ्गर इव निरुद्धायकायः श्रमिशिराजालत्वग्भ्रूमात्रशेषशरीरयन्त्रोऽपि “विधावसयजा-
युमभ्युत्सर्धं^१ दीनवचनवदनशेषवर्णकरसंज्ञाधिकरणैर्न किमपि याचते, भिक्षासमयेऽपि विद्यु-
दुद्योतवद् दुरुपलक्ष्यधर्मा स याचनापरीषद्भक्ष्यो भवति । १४ । यो मुनिरङ्गीकृतैकवारनिर्दोष-
१५ भोजनः चरण्युरिवानेकदेशचारी मौनवान् वाच्यमः समो वा सकृत् निजशरीरदर्शनमात्र-
तन्त्रः कर्तुगालमात्राऽभ्रतः बहुभिर्दिवसैरप्यनेकमन्दिरेषु भोजनमलब्ध्वापि अनातरीद्वेचेताः
शत्रयदाशुपरीक्षणपराङ्मुखो लाभदलामो वरं तपोदृढिहेतुः परमं तप इति सन्तुष्टचेता भवति
स मुनिरलभविजयी वेदितव्यः । १५ । यो मुनिर्विश्वाशुचिन्तिधानं परित्राणवर्जितमधुवं
शरीरं जानाति, तत्संस्कारं न करोति, गुणमाणिक्या^२ वपनसङ्ग्रहणवर्द्धनावनकारणं विज्ञाय
२० तस्य स्थितनिमित्तं भोजनाश्रीकारं प्रचुरोपकारं करोति कुर्वन्तपि भोजनमक्षस्रक्षणत्रणविलेपन-
गर्तपूरणवदत्तस्मृतया करोति । सकृदुपभोगस्य सेवा, मुहुर्मुहुर्दुपभोगस्यासेवा विरुद्धाद्वार
उच्यते । अपरिग्रहाहारसेवनं वैषम्यमुच्यते । ताटशाद्वारपानसेवनसमुत्पन्नपवनादिविकाररोगो-
ऽपि सन् समकालसन्तुत्पन्नव्याधिशतसहस्रोऽपि वद्वशवतीं न भवति, जह्मलसर्वौषधक्षि-
प्रभृतिसम्प्राप्तपक्वद्विषयोऽपि कायनिःस्पृहः सन् रोगप्रतीकारं नापेक्षते स रोगपरीषद्-
२५ विजयी भवति । १६ । यो मुनिः शुष्कतृणपत्रपत्रपशुशरीरेषु निश्चितकण्टकमृत्तिकाशूलकटफल-
कशिलाविष्यधनविहितपादवेदनोऽपि सन् तन्त्राविहितचेताः चर्यायां शय्यायां निषयायाञ्च
जन्तुपीडां परिहरन् निरन्तरमेवाभ्रमत्तचेताः तृणसर्पापरीषद्सहः “स हि वेदितव्यः । १७ ।
यो मुनिरम्बुकायिक्रमाणिपीडापरिहरणचेताः मरणपर्यन्तमस्नानव्रतधारी भवति तीव्रतपन-

१ वर्षटकाः ता० । २ -शालजक्षण- आ०, ६०, ज० । ३ नैवं आ०, ६०, ज० । ४ -कृतह-

शतश ता० । ५. विधाव्यसय- आ०, ६०, ज० । ६ -स्यावसन- ६० । ७ स वेदि- आ०, ६०, ज० ।

१।१]

नवमोऽध्यायः

६६५

भानुसञ्जनितपरितापसमुत्पन्नप्रवेदशमरुदानीतपांशुनिचयोऽपि किलासकच्छूद्रकण्डूया-
दिके विकारे समुत्पन्नेऽपि सङ्घट्टनप्रमदूर्दनकण्डूयनादिकं तदुत्पन्नजम्बुपीडापरिहाराय न
करोति, ममाङ्गे मलं वर्तते अथ मिक्षोरङ्गे कीदृशं नैर्मल्यं वर्तते इति सङ्कल्पनं न करोति,
अवगमचरित्रपूतपानीयप्रधावनेन कर्मसङ्कर्षमापनयनार्थं च सर्वबोधतमदिमवति केसलोचा-
संस्कारखेदं न गणयति स मुनिर्मलपरीषदसं हनशीलो भवति । १८ । यो मुनिः ५
पूजनप्रशंसनात्मके सत्कारे क्रियारम्भाद्यप्रतःकरणामन्त्रपालक्षणे पुरस्कारे केनाप्य-
बिहिते सति एवं मनसि न करोति यद्वा चिरतरतपस्वी महानपोऽनुष्ठाता च स्वसमयपरसमय-
निर्णयविधायकः अनेकवारपरषादिविजयी ईदृशस्यापि मम न कश्चित् प्रणामं करोति न कोपि
भक्तिं विदधाति नापि सम्भ्रमं सृजति नाप्यासनादिप्रदानं विधत्ते, वरं मिथ्यादृष्टयो येऽल्प-
शास्त्रज्ञमपि निजपक्षीयं तपस्विनं गृहस्थं चातीवभक्तिमन्तः सकलद्वसम्भावनेन सम्मानयन्ति, १०
निजसमयप्रभावनाय नैते तत्त्वज्ञानपरा अपि परमार्हदाः, वरं व्यन्तरादयः किल पूर्वमतिप्र-
तपसां श्रुतिं चर्चनं कुर्वन्तीति श्रुतिर्मिथ्या वर्तते, यदि न मिथ्या तर्हि मादृशानां तपस्विनां
पूजादिकं व्यन्तरादयः किमिति न कुर्वन्तीति दुर्व्योमपरो न भवति स मुनिः सत्कारपुरस्कार-
परीषदसहनशीलो भवति । १९ । यो मुनिस्तर्कव्याकरणच्छन्दोलङ्कारसारसाहित्याध्यात्म-
शास्त्रादिनिधानाङ्गपूर्वप्रकीर्णकनिपुणोऽपि सन् ज्ञानमदं न करोति, समाप्तः प्रवादिनः सिंह- १५
शब्दध्वजान् वनगजा इव पलायन्ते मास्त्रप्रभायां व्योतिरिङ्गण इव न प्रभासन्ते इति च मदं
नापद्यते स मुनिः प्रह्लापरीषदविजयी भवति । २० । यो मुनिः सकलशास्त्रार्थसुवर्णपरीष्ठाकपट्ट-
समानविषणोऽपि मूर्खैरसहिष्णुभिर्वा मूर्खैऽयं बलीषद इत्यादिपक्षेपवचनमाप्यमानोऽपि सहते,
अत्युत्कृष्टबुद्धरतपोविधानञ्च विधत्ते, सदा अप्रमत्तचेताश्च सन् मद्भयर्चसं नापेक्षते स मुनि-
रज्ञानपरीषदजयं लभते । २१ । यो मुनिरत्युत्कृष्टवैराग्यभावनाविशुद्धान्तरङ्गे भवति, विज्ञातः २०
समस्तवस्तुतत्त्वश्च स्यात्, जिनायतनत्रिविधसाधुजिनधर्मपूजनसम्माननतन्निष्ठो भवति, चिरदी-
क्षितोऽपि सन्नेवं न चिन्तयति अद्यापि ममासि शयपद्मबोधनं न सञ्जायते उत्कृष्टभुतव्रतादि-
धायिनो किल प्रातिहार्यविशेषाः श्रादुर्भवन्ति, इति श्रुतिर्मिथ्या वर्तते दीक्षेयं निष्कृता
व्रतधारणञ्च फल्य एव वर्तते इति सम्यग्दर्शनविशुद्धिसन्निधानादेवं न मनसि करोति तस्य
मुनेरदर्शनपरीषदद्वयो भवतीत्यवसानायम् । २२ । इत्थं सङ्कल्पप्राप्तान् परीषद्धान् संलिङ्ग- २५
येताः क्षममाणः रागद्वेषमोहादिपरिणामोत्पन्नास्त्रवनिरोधे सति यद्वाप्तं संवरं लभते ।

अध्यामी परिषदाः भवारण्यमतिक्रमितुमुद्यतस्य मुनेः किं सर्वे भवन्ति आहोस्वित्
किमस्ति कश्चिद् विशेषः इति प्ररते सति उत्तरं दीयते । एते पूर्वोक्तलक्षणद्विविधतिपरीषदाश्चा-

१ -सहशीलो ७७ । २ वातीव- ७०, ८०, ३ -लङ्कारसाहि- ७१०, ८०,

७० । ४ -पदसमानाधिकरणोऽपि ७० । पदशानाधि- ८०

२९६

उत्तरार्थवृत्तौ

[१।१०-११]

रित्रान्तरमुद्दिश्य भाग्याः भवन्ति योजनीयाः स्युरित्यर्थः । तत्र सूक्ष्मसाम्परायच्छब्दस्यवीतरागयोः कति भवन्तीति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते—

सूक्ष्मसाम्परायच्छब्दमस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

सूक्ष्मसाम्परायो दशमगुणस्थानवर्ती मुनिः । केवलज्ञानकेवलदर्शनावरणार्थं छद्मशब्द-

- ५ नोच्यते । छद्मनि तिप्रतीति छद्मस्थः । छद्मस्थश्चासौ वीतरागः छद्मस्थवीतरागः अन्त-
मुहूर्तेन समुत्पत्त्ययानकेवलज्ञानः, क्षीणकषायो (ये) द्वादशे गुणस्थाने वर्तमानः साधुः
छद्मस्थवीतराग इत्युच्यते, वीतरागच्छद्मस्थश्चोच्यते । सूक्ष्मसाम्परायश्च छद्मस्थवीतरागश्च
सूक्ष्मसाम्परायच्छब्दमस्थवीतरागौ तयोः सूक्ष्मसाम्परायच्छब्दमस्थवीतरागयोः । अधिकरणे सप्तमी-
द्विवचनम् । तेनायमर्थः—सूक्ष्मसाम्पराये मुनौ छद्मस्थवीतरागे च साधौ चतुर्दशपरीपहा
१० भवन्ति । के ते चतुर्दश परीपहाः सम्भवन्ति ? क्षुत्पिपासाशीतेष्णदंशमशकचर्याशय्यावधाला-
भरोगवृणस्पर्शमटप्रहाहानानीति चतुर्दशेति निर्द्वारणादपरे परीपहा न भवन्तीति ज्ञात-
व्यम् । ननु छद्मस्थवीतरागे मोहनीयस्य कर्मणोऽभावो वर्तते तेन मोहनीयकृताष्टपरीपहा
नाम्यारतिस्त्रीनिषयाकोशयाचनासत्कारपुरस्कारादर्शनलक्षणा न भवन्तीति युक्तमेव, सूक्ष्मसा-
म्पराये तु मोहनीयोदयो वर्तते तत्सद्भावान् तत्सम्यग्निधनोऽप्यष्टापि परीपहाः कथं न भवन्तीति
१५ चतुर्दशैव भवन्तीति कथमुच्यते ? साधूकं भवताः सूक्ष्मसाम्पराये सर्व एव मोहोदयो न
वर्तते । किन्तुर्हि ? सज्ज्वलनलोभकषायोदयोऽस्ति । सोऽपि बादरो न वर्तते किन्त्वतिसूक्ष्मो
वर्तते तेन सूक्ष्मसाम्परायोऽपि वीतरागच्छद्मस्थसदृशो वर्तते तेन तस्मिन्नपि चतुर्दशपरीपहा
भवन्तीति पठते । ननु छद्मस्थवीतरागे मोहोदयस्याभावो वर्तते सूक्ष्मसाम्पराये च तस्य
मोहोदयस्य मन्दत्वमस्ति तेन द्वयोरपि क्षुत्पिपासादीनाञ्चतुर्दशानामपि परीपहानामभावो वर्तते
२० तत्सहजं कथमुच्यते भवद्विरिति ? आह—साधूकं भवताः यद्यपि अनयोश्चतुर्दशपरीपहा न
वर्तन्त एव तथापि तत्सहजशक्तिमात्रं वर्तते तेन तयोस्ते दीयन्ते, यथा सर्वार्थसिद्धिदेशानां
महातमः प्रमातृवृषीगमनं यद्यपि न वर्तते तथापि तद्गमनशक्तिवात्तेषां तद्गतिरुपयुज्यते ।

अथाह कश्चित्—शरीरयुक्तात्मनि परिपहसहजं प्रतिज्ञातं भवद्भिः पातिसङ्कतपातने
समुत्पन्नकेवलज्ञानेऽपातिकर्मचतुष्कफलानुभवनपरिचरति भगवति सयोगिजिने शरीरवति

२५ क्रियन्तः परीपहा उत्पन्नन्त इति पर्यनुयोगे तत्परीपहकथनार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

एकादश जिने ॥ ११ ॥

एकेनाधिका दश एकादश । शाकपार्थिवादिदर्शनाधिकदशशब्दलोपः । यथा शाकप्रियः
पार्थिवः शाकपार्थिवः प्रियशब्दो लुप्यते तथात्राधिकशब्दलोपः । अथवा एकश्च दश च एकादश
छद्मस्वप्न दीर्घता । एकादशपरीपहाः जिने जितपातिकर्मणि भगवदि भवन्ति वेदनीयकर्मसद्भावात्,

१—मुच्यते भवद्विरित्याह सा— भा० । २ पातिसङ्कतने एतुत्— ता० । ३ क्रियन्तः

क्रियन्तः परी— भा०, द० ।

१।१२]

नवमोऽध्यायः

२९७

वेदनीयाव्याप्तेः उपचर्यन्ते । ते के ? क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्श-
मलसंज्ञका एकदश । ननु मोहनीयोदयसहायभावामावात् क्षुत्पिपासादिवेदनाऽभावे कथमेते
उत्पद्यन्ते ? साधूक्तं भवताऽवेदनाया अभावेऽपि वेदनाद्रव्यकर्मसहायो वर्तते तदपेक्षया
परीषद्वाचारे विधीयते । कथमिति चेत् ? निश्शेषज्ञानावरणकर्मणि नष्टे सति कारणक्रमव्यव-
धानरहितसमस्तवस्तुप्रशोतकसकलविमलकैवलज्ञाने विद्यमाने भगवति चिन्तानिरोधलक्षणं ५
ध्यानं यद्यपि न वर्तते तथापि चिन्ताकार्यकर्माभावाफलापेक्षया ध्यानं भगवति यथोपचर्यते तथा
परीषद्वा अपि उपचारमात्रेण दीयन्ते, अन्यथा वेदनासद्भावे कवलाहारस्यापि प्रसङ्गः सञ्जा-
यते । तेन वुमुक्षादिलक्षणो वेदनोदयो भगवति न वर्तते कथं कवलाहारः स्यात् ? तथा
चोक्तमार्यै—

“न श्रुक्तिः क्षीणमोहस्य तवानन्तमुत्तोदयात् ।

१०

क्षुत्क्लेशबाधितो जन्तुः कवलाहारभृमवेत् ॥

अमद्वेद्योदयाद् श्रुक्तिं त्वयि यो योजयेदधीः ।

मोहानिलप्रतीकारे तस्यान्वेष्ट्यं जरदृष्टम् ॥

असद्वेद्यविषं घातिविष्यंसध्वस्तशक्तिकम् ।

त्वय्यकिञ्चिरं (त्करं) मन्त्रशक्तये^३वापवनं (बलं) विषम् ॥

१५

असद्वेद्योदयो घातिसदकारिव्यपायतः ।

त्वय्यकिञ्चित्करो नाथ सौमध्या हि फलोदयः ॥” [आदिपु० २५।३९-४२]

पञ्चविंशतितमे पर्वणि श्लोकचतुष्टयमिदम् ।

अथवा “साध्याद्वराणि वाक्यानि यवन्ति” [] इति वचनादत्र सूत्रे

सोपस्कारतया व्याख्यानं क्रियते । एकादशजिने ‘न सन्ति’ इति वर्णत्रयं^४ प्रक्षिप्यते । तेनायमर्थः २०

उत्पद्यते—जिने केवलजिने एकादश क्षुदादयः परीषद्वा न सन्ति न वर्तन्ते । अथवा “एकेन अधि-

का न दश परिषद्वा जिने, एकादश जिने” इति व्याख्यातन्तु प्रमेयकमलमातङ्गे [पृ० ३०७]

वर्तते ।

अथ सूक्ष्मासम्परायादिषु गुणस्थानेषु व्यक्ताः परीषद्वा योजिता भवद्भिः । कस्मि-
न्निद्विगुणस्थाने समस्ता अपि वर्तन्ते इति धरनसद्भावे सूत्रमाहुराचार्याः—

२५

बादरसाम्पराये सर्वे ॥ १२ ॥

बादरः शूलः साम्परायः कषायो यस्मिन् गुणस्थाने सबादरसाम्परायः तस्योगान्मुनिरपि

बादरसाम्परायस्तस्मिन् सर्वे परीषद्वा भवन्ति । अस्यायमर्थः—बादरसाम्पराय इत्युक्ते नवप्रमेयगुण-

१ तदुपचर्यन्ते ता० । २-वाचं विपत् ता० । आपबलम्—अपशतशक्तिकमित्यर्थः ।

३ सामायादिकले—आ०, द०, ज० । ४ संक्षिप्यते आ०, द०, ज० ।

३८

२९८

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१।१२-१५]

स्थानं केवलं न गृहीतव्यं किन्त्वर्थव्रत्तेन प्रयत्नसंयत्ताप्रयत्तसंयत्तापूर्वकरणानिवृत्तिकरणगुणस्थान-
चतुष्टयं प्राप्य तेषु सर्वे परीपहाः सङ्गच्छन्ते अक्षीणाशयदोषत्वात् । तथा च साम्प्रतिकचारित्र्ये
छेदोपस्थापनायाश्च परिहारविशुद्धिसंयमे च त्रिषु चारित्र्येषु सर्वे परीपहाः प्रत्येकं सम्भवन्ति
पारिरोधात् ।

- ५ अथ ज्ञातमेतत् परीपहाणां गुणस्थानदानम् । कस्याः प्रकृतैः के परीपहाः कतञ्चा
भवन्तीति न ज्ञायते इति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

- ज्ञानस्यावरणं यस्य मुनेः स ज्ञानावरणस्तस्मिन् ज्ञानावरणे । अथवा ज्ञानस्यावरणं
ज्ञानावरणं तस्मिन् ज्ञानावरणे कर्मणि सति प्रज्ञा च अज्ञानश्च प्रज्ञाज्ञाने द्वौ परीपहौ भवतः ।
१० ननु ज्ञानावरणे सति अज्ञानपरीपहो भवतीति युक्तमेव, परमिदं न युक्तम्, प्रज्ञापरीपहो ज्ञाना-
वरणविनाशो लब्धुः जायते, ज्ञानमदो भवति, स प्रज्ञापरीपहो ज्ञानावरणे सति कथमुत्पद्यते ?
साधूक्तं भवता; प्रज्ञा हि क्षायोपशमिकी वर्तते तेन प्रज्ञामदो भवति श्रुतावरणक्षयोपशमे सति
सञ्जायते अवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानावरणे सति प्रज्ञा मदं जनयत्येव सर्वोवरणक्षये तु मदो
नोत्पद्यते ।

- १५ अथापरयोः प्रकृत्योः सवृत्तावे अपरपरीपहद्वयसूचनार्थं सूत्रमुच्यते—

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालम्भौ ॥ १४ ॥

- दर्शनमोहश्च अन्तरायश्च दर्शनमोहान्तरायौ तयोर्दर्शनमोहान्तराययोः, अदर्शनश्च
अलम्भश्चादर्शनालम्भौ । दर्शनमोहे कर्मणि सति अदर्शनपरीपहो भवति अन्तराये कर्मणि
लभान्तराये कर्मणि सति अलम्भपरीपहो भवत्येवं यथाकर्म ज्ञातव्यम् ।
२० अथ मोहनीयं कर्म द्विप्रकारं वर्तते दर्शनमोहश्चारित्र्यमोहश्चेति । तत्र दर्शनमोहे अदर्-
शनपरीपहो भवद्विदुक्त्यारित्र्यमोहे कति परीपहाः भवन्तीत्यनुयोगे सति सूत्रमिदमुच्यते—

चारित्र्यमोहे नान्यारमित्त्वोनिषद्याक्रोशयाचनासत्कार-

पुरस्काराः ॥ १५ ॥

- मनस्य भावो नान्यम्, न रतिररतिः, स्तृणाति आच्छादयति परगुणान् निजदोषान्
२५ इति स्त्री, निषीदन्त्युपविशन्ति यस्यां सा निषद्या, आक्रोशनमाक्रोशः, याचति याचना, नान्यश्च
अरतिश्च स्त्री च निषद्या च आक्रोशश्च याचना च सत्कारपुरस्कारश्च नान्यारमित्त्वोनिषद्याक्रोश-
याचनासत्कारपुरस्काराः । चारित्र्यमोहे कर्मणि उदिते सति एते सप्त परीपहाः पुण्येदोदयादिनि-
मित्ता भवन्तीति वेदितव्यम् । मोहोदये सति प्राणिपीडा भवति प्राणिपीडापरिहारार्थं निषद्या-
परीपह उदयते इति वेदितव्यम् ।

- ३० अथापरपरीपहनिमित्तकर्मविशेषपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

१.१७-१८]

नवमोऽध्यायः

२९९

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

वेदनीये कर्मणि सति शिष्यन्ते ध्रियन्ते इति शेषा एकादश परीषद् भवन्ति
 “ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने” [त० सू० १।१३] इति द्वौ परीषद्वाचुषौ । “दर्शनमोहान्तराय-
 योरदर्शनात्तामौ” [त० सू० १।१४] इति च द्वावुल्लौ । “चारित्र्यमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिष-
 धाकोशयाचनास्तत्कारपुरस्काराः” [त० सू० १।१५] इति सप्त परीषदाः सम्भाविताः,
 एवं सूत्रत्रयेण समुदिता एकादशोक्तास्तेभ्यो ये उद्गृहीतास्ते शेषा इत्युच्यन्ते । ते के ह्युत्ति-
 पासाशीतोष्णदक्ष्मशकचर्याद्यन्याद्यधरोगवृणस्पृशमलसंहका एकादश परीषदाः वेदनीये भवन्ति
 जिने योजिता इत्यर्थः ।

अथ पूर्वोक्ताः परीषदा एकस्मिन् पुरुषे युगपत् कति भवन्तीति प्रश्ने सूत्रमिदमुच्यते
 स्वामित्—

एकादशो भाज्या युगपदेकस्मिन्नेकान्नविंशतिः (तेः) ॥१७॥

एक आदिष्वेवं ते एकादशः । कस्मिंश्चिदात्मनि एकः परीषदो कस्मिंश्चिद् द्वौ कस्मि-
 क्षित्त्रयः इत्यादिहृत्वा एकोनविंशतिपर्यन्तमेकस्मिन्नात्मनि युगपत् समकालं भवन्तीति भान्याः
 यथासम्भवं योजनीयाः । अत्र ध्वा एकान्नविंशतिरिति शब्दो वर्तते स तु आह् क् अभिधिष्यर्थः ।
 अभिषिषिरिति कोऽर्थः ? अभिव्याप्तिः । एकोनविंशतिमभिव्याप्येत्यर्थः । कथम् ? शीतोष्ण- १५
 परीषद्द्वयोर्मध्ये अन्यतरो भवति शीतमुष्णो वा । शय्यापरीषदे सति निषयाचर्ये न
 भवतः, निषयापरीषदे शय्याचर्ये द्वौ न भवतः, चर्यापरीषदे शय्यानिषद्ये द्वौ न भवतः ।
 इति त्रयाणामसम्भवे एकान्नविंशतिरेकस्मिन् युगपद् भवति । ननु प्रज्ञाज्ञाने परस्परविच्छे-
 दनापेक्षस्य हानिः कथं न भवति ? साभूक्तं भवताः क्षुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञामद उत्पद्यते अव-
 धिमनःपर्ययकेवलज्ञानापेक्षया अज्ञानपरीषदोऽपि भवतीति को विरोधः । २०

अथ गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषदजनयलक्षणाः पञ्च संवरहेतव उक्ताः । इदानीं चारित्र्यं
 संवरहेतुवृत्तव्यस्तद्वेदपरिज्ञानार्थं योगोऽप्यमुच्यते—

सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्प-

रायधारूपानमिति चारित्र्यम् ॥१८॥

सामायिकश्च छेदोपस्थापना च परिहारविशुद्धिश्च सूक्ष्मसाम्परायधाराव्यातञ्च २५
 सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्परायधाराव्यातम् । समाहारो द्वन्द्वः । एतत्सा-
 मायिकादिकं पञ्चकं चारित्र्यं भवतीति वेदितव्यम् । इति शब्दः समाप्त्यर्थे वर्तते तेन यथाख्या-
 तेन चारित्र्येण परिपूर्णः कर्मक्षयो भवतीति ज्ञातव्यम् । यद्यपि दशलाक्षणिके धर्मे यः संयम
 उक्तः स चारित्र्येय तथाप्यत्र पर्यन्ते चारित्र्यनिरूपणं साक्षात्परमनिर्वाणकारणं चारित्र्यं
 भवतीति ज्ञापनार्थं वेदितव्यम् । तत्र सामायिकस्य लक्षणं दिग्देशानर्यदण्डधितिसामायिक- ३०

१ एकोनविंशतिः ५०, ५०, ३० ।

२०

३००

तत्त्वार्थवृत्तौ

[११९९]

- प्रोपधोपवासेत्यधिकारे प्रोक्तमेव । 'अभरेयां चतुर्णां लक्षणं कथयिष्यामः । तत्र सामाधिकं द्विप्रकारम्—परिमितकालपरिमितकालश्चेति । स्वाध्यायादी सामाधिकमहणं परिमितकालम् । द्वैर्योपधादावपरिमितकालं वेदितव्यम् । प्रमादेन कृतो योऽत्यर्थः प्रबन्धो हि हिंसादीनाम-
 ५ व्रतानामनुष्ठानं तस्य विलोपे सर्वथा परित्यागे सम्यग्गमोक्तविधिना प्रतिक्रिया पुनर्व्रत-
 १० रोपणं छेदोपस्थापना, छेदेन दिवसपक्षमासादिप्रव्रज्याहापनेनोपस्थापना व्रतारोपणं छेदोपस्था-
 पना । सङ्कल्पविकल्पनिषेधो वा छेदोपस्थापना भवति । परिहरणं परिहारः प्राणिबधनिवृ-
 त्तिरित्यर्थः । परिहारेण विशिष्टा शुद्धिः 'कर्ममलकलङ्कप्रक्षालनं यस्मिन् चारित्र्ये तत्परि-
 हारविशुद्धिः चारित्र्यमिति या विप्रहः । तत्लक्षणं यथा—द्वार्त्रिंशद्द्वैजातस्य बहुकालदीर्घक-
 पादसेवितः प्रत्याख्याननामवेयनयमपूर्वप्रोक्तसम्यग्गचारवेदितः प्रमादरहितस्य अतिपुष्कल-
 १५ चर्यानुष्ठापिनस्त्रिः सन्ध्या वर्जयित्वा द्विगज्यूतिगामिनो मुनेः परिहारविशुद्धिचारित्र्यं भवति ।
 तथा चोक्तम्—

“पक्षीसवासजम्भो वासपुष्पां च तित्थयरमूले ।

पक्षस्त्राणं पठितो संकृण्णदुगाऊअविहारो ॥” []

त्रिवर्षादुपरि तथर्षाभ्यन्तरे वर्षपृथक्त्वमुच्यते । अतीव सूक्ष्मलोभो यस्मिन् चारित्र्ये तत्

- १५ सूक्ष्मसाम्प्रदायं चारित्र्यम् । सर्वस्य मोहनीयस्योपशमः क्षयो वा वर्तते यस्मिन् तत् परमौदासीन्यल-
 क्षणं जीवस्यभावदशं यथाख्यातचारित्र्यम् । यथा ग्यभावः स्थितस्तथैवाख्यातः कथित आत्मनो
 यस्मिन् चारित्र्ये तद् यथाख्यातमिति निरुक्तेः । यथाख्यातस्य अधाख्यातमिति च द्वितीया संज्ञा
 वर्तते । तत्रायमर्थः—चिरन्तनचारित्र्यविधायिभिर्यदुत्कृष्टं चारित्र्यमाख्यातं कथितं तादृशं चारित्र्यं
 पूर्वं जीवेन न प्राप्तम्, अथ अनन्तरं मोहक्षयोपशमाभ्यां तु प्राप्तं यत्चारित्र्यं तत् अधाख्यात-
 २० मुच्यते । सामाधिक्यच्छेदोपस्थापनाचारित्र्यं गुणैः प्रकृष्टं छेदोपस्थापनाचारित्र्यात् परिहारविशुद्धि-
 चारित्र्यं गुणैः प्रकृष्टं परिहारविशुद्धिचारित्र्यात् सूक्ष्मसाम्प्रदायचारित्र्यं गुणैः प्रकृष्टं सूक्ष्मसाम्प्रदाय-
 चारित्र्यात् यथाख्यातचारित्र्यं गुणैः प्रकृष्टं तेन कारणेनोत्तरगुणप्रकर्षज्ञापनार्थं सामाधिक्यदीनाम-
 नुकसेण वचनम् ।

अथ संवत्स्य निर्जरायाश्च हेतुभूतस्य तपसः स्वरूपनिरूपणार्थं प्रबन्धो रच्यते । तत्सप्तो

- २५ द्विप्रकारम्—बाह्यमाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यं षट्प्रकारमाभ्यन्तरश्च षट्प्रकारम् । तत्र बाह्यषट्-
 प्रकारस्य तपसः सूचनार्थं सूत्रमिवमुच्यते भगवद्भिः—

अनश्नानवमौर्द्धवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासन-

कायकलेशा बाह्यां तपः ॥ १९ ॥

१ पोषात् आ०, ३०, ३० । २ कर्मफल- आ०, ३०, ३० । ३ "तीर्थं बाह्ये दम्ने बाह्यगुप्तं
 च तित्थयरमूले । पक्षस्त्राणं पठितो संकृण्णदुगाऊअविहारो ॥"—गो० जी० गा० ४७२ । त्रिशद्वर्षजन्मा
 वर्षपृथक्त्वं खड्ग तीर्थकर्मूले । प्रत्याख्यानं पठितः संप्रबोदद्विगज्यूतिचिह्नारः ॥ ४ तथैव ख्यातः
 भा०, ४०, ३० । ५ मुच्यते ता० ।

१।२०]

नवमोऽध्यायः

३०१

अनशनश्च अथर्षोदर्यश्च वृत्तिपरिसङ्ख्यानश्च रसपरित्यागश्च विविक्तशय्यासनश्च
 कायक्लेशश्च अनशानाथमौदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनक्लेशाः ।
 एते षट् संयमविशेषा बाह्यं तपो भवति । तत्र तावदनशनस्य स्वरूपं निरूप्यते—तदात्यक्ल-
 मनेपेक्ष्य संयमप्राप्तिनिमित्तं रागाविध्वंसनार्थं कर्मणां कूर्णीकरणार्थं सङ्ख्यानप्रादयर्थं शास्त्रा-
 भ्यासार्थश्च यत् क्रियते उपवासस्तदनशनमुच्यते । संयमे सावधानार्थं वातपित्तश्लेष्मादिदोषो- ५
 पशमनार्थं ज्ञानध्यानादिसुखसिद्धयर्थं यत्सोकं भुज्यते तदथर्षोदर्यम् । आशानिरासार्थमेक-
 मन्दिरादिप्रवृत्तिविधानं तद्विषये सङ्कल्पविकल्पचिन्तानियन्त्रणं वृत्तेर्भोजनप्रवृत्तेः परि समन्तात्
 सङ्ख्यातं मर्यादागणनमिति यावद् वृत्तिपरिसङ्ख्यानमुच्यते । हृदीकमदनिग्रहनिमित्तं निद्रा-
 विजयार्थं स्वाध्यायादिसुखसिद्धयर्थं रसस्य वृत्त्यस्य घृतादेः परित्यागः परिहरणं रसपरि-
 त्यागः । विविक्तेषु शय्येषु गृहगुहागिरिकन्दरादिषु पाणिपोढारहितेषु शय्यासनं विविक्तशय्या- १०
 सनं पञ्चमं तपः । किमर्थम् ? आवाधाविरहायं ब्रह्मचर्यसिद्धयर्थं स्वाध्यायध्यानादिप्राप्त्यर्थं तद्वि-
 धातव्यम् । कायस्य क्लेशो दुःखं कायक्लेशः । उष्णर्तौ आतपे स्थितिः वर्षर्तौ तहमूलनिवासित्वं
 शीतर्तौ नित्राणस्थाने शयनं नानाप्रकारप्रतिमास्थानश्चेत्येवमादिकः कायक्लेशः षष्ठं तपः
 किञ्च ते क्रियते ? शरीरदुःखसह्यार्थं शरीरसुखानभिवाञ्छार्थं जिनधर्मप्रभाषनायर्थश्च । यत्-
 षष्ठ्या स्मृतगतः परीपहः, स्वयमेव कृतः कायक्लेशः इति परीपहकायक्लेशयोर्विशेषः । यस्माद् १५
 बाह्यवस्यपेक्षया 'अदः षट्प्रकारं तपो भवति परेषाम'ध्यक्षेण च भवति तेनेद् तपो बाह्य-
 मुच्यते ।

अपेक्षानीमाभ्यन्तरतपःप्रकारतूनार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

प्रायश्चित्तविनयवैपाद्यस्य स्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

प्रकृष्टो यः शुभावहो विधिर्यस्य साधुलोकस्य स प्रायः प्रकृष्टचारित्र्यः । प्रायस्य साधु- २०
 लोकस्य चित्तं यस्मिन् कर्मणि तत् प्रायश्चित्तमात्मशुद्धिकरं कर्म । अथवा प्रगतः प्रणष्टः
 अयः प्रायः अपराधरतस्य चित्तं शुद्धिः प्रायश्चित्तम् । कौरवरादित्यात्सकारागमः ।

“प्राय इत्युच्यते लोकश्चित्तं तस्य मनो भवेत् ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥” [

प्रायश्चित्तश्च विनयश्च वैपाद्यवृत्त्यश्च स्वाध्यायश्च व्युत्सर्गश्च ध्यानश्च प्रायश्चित्तविनयवैपा- २५
 द्यवृत्त्यध्यायव्युत्सर्गध्यानानि एतानि षट् संयमस्थानानि उत्तरमभ्यन्तरं तपो भवति । अभ्य-
 न्तरस्य मनसो नियमनार्थत्वात्तत्र प्रमादोत्पन्नदोषनिषेधनं प्रायश्चित्तम् । ज्येष्ठेषु मुनिषु आदरो
 विनय उच्यते । शरीरप्रवृत्त्या यात्रादिगमनेन द्रव्यान्तरेण वा यो म्लानो मुनिस्तस्य षाट्मर्दना-
 द्विमिराराधनं वैपाद्यमुच्यते । ज्ञानभावनायामलसत्त्वपरिहारः स्वाध्याय उच्यते । इदं
 शरीरं मदीयमिति सङ्कल्पस्य परिहृतिव्युत्सर्गः । मनोविभ्रमपरिहरणं ध्यानमुच्यते । ३०

१-वा तु षट्- ४१०, ६०, ७० । २-मध्यक्षणे च ४१०, ६०, ७० । ३-किरस्करा- ४१० ।

१-राधना ४१०, ७० ।

३८२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१।२१-२२]

अथेदानीमुक्तानां प्रायश्चित्तादीनां प्रकारसङ्ख्याप्रतिपादनार्थं सूत्रमिदमाहुः—

नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदा यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

नव च चत्वारश्च दश च पञ्च च द्वौ च नवचतुर्दशद्वयस्ते भेदा येषां ध्यानात् प्राग्वर्तिनां प्रायश्चित्तादिव्युत्सर्गान्तानां ते नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदाः यथाक्रमं यथासंख्यं
५ पञ्चानां भेदा भवन्तीत्यर्थः । तेन नवभेदं प्रायश्चित्तं चतुर्भेदो विनयः दशभेदं वैयाकरणं पञ्चभेदः स्वाध्यायो द्विभेदो व्युत्सर्ग इति । ध्यानस्य तु बहुतरं वक्तव्यं वर्तते तेन तत्प्रबन्धो सिद्धिः करिष्यते ।

अथेदानीं प्रायश्चित्तस्य नवानां भेदानां निर्मेदतार्थं सूत्रमिदमुच्यते स्यामिना—

आलोचनप्रतिक्रमणतद्बुधप्रविवेकव्युत्सर्गतपरछेद-

१०

परिहारोपस्थापनाः ॥ २२ ॥

आलोचनश्च प्रतिक्रमश्च तदुभयश्च विवेकश्च व्युत्सर्गश्च तत्परश्च छेदश्च परिहारश्च उपस्थापना च तास्तथोक्तः । एकान्तनिष्पण्णाच प्रसन्नचेतसे विज्ञातदोषदेशकालाय गुरवे तादृशेन शिष्येण विनयसहितं यथा भवत्येवमवज्ञानशीलेन शिष्यवत्सरलबुद्धिना आत्मप्रमादप्रकाशनं निवेदनमाराधनाभगवतीकथितदशदोषरहितमालोचनमुच्यते । के ते दश दोषा इति
१५ चेत् ? उच्यते—

“आकंपिष्य अणुमाणिष्य जं दिट्ठं बादरं च सुहुमं च ।

छण्यं सदाउल्लिखं बहुजणमव्वत्तत्सेवी ॥” [५० आरा० गा० ५६२]

अथायमर्थः—आकम्पितम्—उपकरणविदनेन गुरोरनुकम्पामुत्पाद्य आलोचयति । १।

अनुमानितं वचनेनानुमान्य वा आलोचयति । २। यदृष्टं यत्लोकैः दृष्टं तदेवालोचयति
२० । ३। बादरश्च स्थूलमेवालोचयति । ४। सुहुमं च सूक्ष्ममल्पमेव दोषमालोचयति । ५। छण्यं केनचित् पुरुषेण निजदोषः प्रकाशितः, अगवन्, यादृशो दोषोऽनेन प्रकाशितस्तादृशो दोषो ममापि वर्तते इति प्रच्छन्नमालोचयति । ६। सदाउल्लिखं शब्दाकुलितं यथा भवत्येवं यथा गुरुरपि न शृणोति तादृशकोलाहलमध्ये आलोचयति । ७। बहुजणं बहून् जनान् प्रत्यालोचयति । ८। अव्यक्तम्—अव्यक्तस्याप्रबुद्धस्याग्रे आलोचयति । ९। तत्सेवी यो गुरुस्तं दोषं सेवते
२५ तदग्रे आलोचयति । १०। इदमिषमालोचनं यदि पुरुषमालोचयति तदा एको गुरुरेक आलोचकः पुमानिति पुरुषस्य द्वयाश्रयमालोचनम् । स्त्री चेदालोचयति तदा चन्द्रसूर्यदीपादि-प्रकाशे एको गुरुः द्वे स्थितौ अथवा द्वौ गुरु एका स्त्री इत्येवं कस्यालोचनं त्रयाश्रयं भवति । आलोचनरहितमालोचयतो वा प्रायश्चित्तमकुर्वतो महत्पुण्यं तपोऽभिप्रेतफलप्रदं न भवति । निजदोषमुच्चार्यैवायं मिथ्या मे दुष्कृतमस्तिविति प्रकटीकृतप्रतिक्रियं प्रतिक्रमणमुच्यते ।
३० प्रतिक्रमणं गुरुणानुज्ञानेन शिष्येणैव कर्तव्यम् । आलोचनां प्रदाय प्रतिक्रमणा आचार्यैशेव

१ आकम्पितमनुमानितं यदृष्टं बादरश्च सूक्ष्मश्च । छण्यं शब्दाकुलितं बहुजनमव्यक्तं तत्सेवी ।

१।२३]

नवमीऽध्यायः

३०३

कर्तव्यं । शुद्धस्याप्यशुद्धत्वेन यत्र सन्देहविपर्ययो भवतः, अशुद्धस्यापि शुद्धत्वेन वा यत्र निश्चयो भवति तत्र तदुभयमालोचनप्रतिक्रमणद्वयं भवति । यद्वस्तु नियतं भवति तद्वस्तु चेन्नित्यभाजने पतति मुख्यमध्ये वा समायाति यस्मिन् वस्तुनि गृहीते वा कयायादिकमुपपद्यते तस्य सर्वस्य वस्तुनस्त्यागः क्रियते तद्विवेकनाम प्रायश्चित्तं भवति । नियतकालं कायस्य वाच्यो मनसश्च त्यागो व्युत्सर्ग उच्यते । उपवासादिपूर्वोक्तं षड्विधं चाष्टं तपस्तपोनाम प्रायश्चित्तं भवति । दिवसपक्षमासादिविभागेन दीक्षाहापनं छेदो नाम प्रायश्चित्तं भवति । दिवसपक्षमासादिविभागेन दूरतः परिवर्जनं परिहारो नाम प्रायश्चित्तं भवति । महाव्रतानां मूलच्छेदनं विधाय पुनरपि दीक्षाप्रापणम्, उपस्थापना नाम प्रायश्चित्तं भवति । अत्राचार्यमपृष्ट्वा आतपनाधिकरणे आलोचना भवति । पुस्तकपिच्छ्यादिपरोपकरणग्रहणे आलोचना भवति । परोक्षे प्रमादतः आचार्यादिवचनाकरणे आलोचना भवति । आचार्यमपृष्ट्वा आचार्यप्रयोजनेन गत्वा १० आगमने आलोचना भवति । परसंकुचमपृष्ट्वा स्वसंघागमने आलोचना भवति । देशकालनियमेन अवश्यकर्तव्यस्य व्रतविशेषस्य धर्मकथादिव्यासङ्गोचरेण विस्मरणे सति पुनःकरणे आलोचना भवति । एवंविधेऽन्यस्मिन् कार्यस्त्वल्पे आलोचनैव प्रायश्चित्तं भवति । षड्विम्बिषे १ वागादिदुःपरिणामे प्रतिक्रमणं भवति । आचार्यादिषु हस्तापादादिसंग्रहणे प्रतिक्रमणं भवति । व्रतसमितिगुणिषु स्वल्पातिचारे प्रतिक्रमणं भवति । पैशुन्यका- १५ ल्लादिकरणे प्रतिक्रमणं भवति । पैशापृच्यस्याध्यायादिप्रमादे प्रतिक्रमणं भवति । गोचरगतस्य कामलोत्प्याने प्रतिक्रमणं भवति । परसंस्लेशकल्पादौ च प्रतिक्रमणं भवति । दिवसरात्र्यन्ते भोजनगमनादौ आलोचनाप्रतिक्रमणद्वयं भवति । लोचनस्वच्छेदस्वप्नेन्द्रियातिचाररात्रिभोजनेषु उभयम् । पक्षमासचतुर्माससंवत्सरादिदोषादौ चोभयं भवति । मौनादिना विना लोचविधाने व्युत्सर्गः । उदरकुम्भिर्निर्गमे व्युत्सर्गः । हिममसकादिमहाघातादिसंह- २० र्पातिचारं व्युत्सर्गः । आर्द्रभूम्युपरि गमने व्युत्सर्गः । इरितनृणेपरि गमने व्युत्सर्गः । कर्दमोपरि गमने घ्युत्सर्गः । जानुमात्रजलप्रवेशे व्युत्सर्गः । परनिमित्तवस्तुनः स्वोपयोगविधाने व्युत्सर्गः । नावादिना नदीतरणे व्युत्सर्गः । पुस्तकपतने व्युत्सर्गः । प्रतिमापतने व्युत्सर्गः । पञ्चस्थावरविघातादृष्टदेशतनुमलविसर्गादिषु व्युत्सर्गः । पक्षादिप्रतिक्रमणक्रियान्तं ३ वर्षाख्या- २५ नमपृच्यन्तादिषु व्युत्सर्गः, १ एवमुच्चारप्रश्रवणादिषु च प्रसिद्धो व्युत्सर्गः । एवमुपवा- २५ साधिकरणं छेदकरणं परिहारकरणमुपस्थापनाकरणं सर्वमेतत्परमागमाद् वेदितव्यम् । नवविध- प्रायश्चित्तफलं तावत् भावप्राप्तं दमनवशयाय । अभावः शल्यपरिहारणं धर्मदार्ढ्यादिकञ्च येदितव्यम् ।

अथ विनयभेदानाह—

ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचाराः ॥ २३ ॥

३०

१ वागादिषु प-आ०, ६०, ज० । २-तप्याख्या- आ०, ६०, ज० । ३ एवं प्रायश्चि-
तमुच्चार- ता० । ४-सर्ग एव ता० । ५-प्रसादतम् आ०, ६०, ज० ।

३०४

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१/२४-२५]

ज्ञानश्च ज्ञानविनयः दर्शनश्च दर्शनविनयः चारित्र्यञ्च चारित्र्यविनयः उपचारश्च उपचारविनयः ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचारः । एवमधिकृत एव विनयशब्दोऽत्र योजितव्यः । अनङ्ग-
सेन देशकालद्रव्यमावाविशुद्धिकरणेन बहुमानेन मोक्षार्थं ज्ञानग्रहणं ज्ञानाभ्यासो ज्ञानस्मरणा-
दिकं यथाशक्ति ज्ञानविनयो वेदितव्यः । तत्त्वार्थश्रद्धाने शङ्कादिदोषरहितत्वं दर्शनविनय
५ उच्यते । ज्ञानदर्शनवतः पुरुषस्य दुश्चरचरित्रे विदिते सति तस्मिन् पुरुषे भावतो 'ऽस्तीयमस्ति-
विधानं' भवति । स्वयं चारित्र्यानुष्ठानञ्च चारित्र्यविनयो भवति । आचार्योपाध्यायादिषु अध्यक्षेषु
अभ्युत्थानं वन्दनाविधानं 'करकुहमलीकरणम्' तेषु परोक्षेषु सत्सु कायवाक्कर्मनोभ्यः करोतनं
गुणमङ्गीर्तनमनुष्मरणं स्वयं ज्ञानानुष्ठायित्वञ्च उपचारविनयः । विनये सति ज्ञानलाभो
भवति आचारविशुद्धिरच सञ्जायते, सम्यगाराधनादिकञ्च पुमान्निभते । इति विनयफलं
१० ज्ञातव्यम् ।

अथ वैयापृत्त्यभेदनाह—

आचार्योपाध्यायतपस्विशैश्वर्यज्ञानगणकुलसङ्घसाधुमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

आचार्यश्च उपाध्यायश्च तपस्वी च शैश्वर्यं ग्लानश्च गणश्च कुलञ्च सङ्घश्च साधुश्च
मनोज्ञश्च ते तपोक्ताः । तेषां दशविधानां पुरुषाणां दशभिर्धं वैयापृत्त्यं भवति । अपचरन्ति
१५ श्रतान् यस्मादित्याचार्यः । मोक्षार्थमुपेत्याधीयते शास्त्रं तस्मादित्युपाध्यायः । महोपवासदि-
वपोऽनुष्ठानं विरते यस्य स तपस्वी । शास्त्राभ्यासशीलः शैश्वः । रोगादिपीडितशरीरो ग्लानः ।
पृष्ठमुनिसमूहो गणः । दीक्षकाचार्यशिष्यसङ्घातः कुलम् । ऋषिमुनियत्यनागारत्क्षणश्चातु-
र्वर्ण्यश्रमणसमूहः सङ्घः । ऋष्यार्यिकाश्रावकश्राविकासमूहो वा सङ्घः । चिरदीक्षितः साधुः
वक्तृत्वादिगुणविराजितो लोकप्रियसम्मतो विद्वान् मुनिर्मनोज्ञ उच्यते । राहुरोऽसंयतसम्यग्-
२० छिर्वो मनोज्ञ उच्यते । एतेषां दशविधानां व्याधौ सति प्रासुक्यैवधक्तपानादिपथ्यवस्तुवसति-
क्लेशस्तर्पणादिभिर्वैयापृत्त्यं कर्तव्यम् । धर्मोपकरणैः परीषद्बिनाशनैः सिध्यावादि सम्भवे
सम्यक्त्वे प्रतिष्ठापनं वाद्यद्रव्यासम्भवे कायेन श्लेष्माद्यन्तर्मसाद्यपनयनादिकं तदनुकूलानुष्ठानञ्च
वैयापृत्त्यमुच्यते । तदनुष्ठाने किं फलम् ? समाधिप्राप्तिः निश्चिकित्साया अभावः वचनवात्सल्या-
दिप्राकट्यञ्च वेदितव्यम् ।

२५ अथ रशाध्यायभेदनाह—

वाचनापृच्छनानुपेक्षाभ्यायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥

वाचना च पृच्छना च अनुपेक्षा च आम्नायश्च धर्मोपदेशश्च वाचनापृच्छनानुपेक्षाभ्या-
यधर्मोपदेशाः । एते पञ्च रशाध्याया उच्यन्ते । पञ्चानां लक्षणम् यथा यो गुरुः पापक्रियाविरतो
भवति अध्यापनक्रियाफलं नापेक्षते सै गुरुः शास्त्रं पाठयति शास्त्रस्यार्थं वाच्यं कथयति ग्रन्था-
३० र्थद्वयश्च व्याख्याति एवं त्रिविधमपि शास्त्रप्रदानं पात्राय ददाति उपदिशति सा वाचना कथ्यते ।
पृच्छना प्रश्नः अनुयोगः । शास्त्रार्थं ज्ञानमपि गुरुं पृच्छति । किमर्थम् ? सन्देहविनाशाय । निश्चि-
तोऽप्यर्थः किमर्थं पृच्छयते ? वलाधाननिमित्तं ग्रन्थार्थप्रबलतानिमित्तं सा पृच्छना । निजोक्ति-

१ -तोऽतिभक्ति-शा० । २ अङ्गलिकरणम् ।

१।२६-२७]

नवमोऽध्यायः

३०५

परप्रताणोपहासादिनिमित्तं यदि भवति तदा संवसारिका न भवति । परिहृतात्तर्यस्य एकामेण मनसा यत्पुनः पुनरभ्यसनमनुशीलनं सा अनुप्रेक्षा लक्ष्यते । अष्टस्थानोच्चारणोपेण यच्छुद्धं पोषणं पुनः पुनः परिवर्तनं स आत्मनाथः कथ्यते । दृष्टादृष्टमयोजनमनपेक्ष्य उन्मार्ताविच्छेद-
नाथं सन्देहच्छेदनार्थमपूर्वार्थप्रकाशनादिकृते केवलमात्मश्रेयोऽर्थं महापुराणादिधर्मकथावस्तु-
कथनं धर्मोपदेश उच्यते । तदुक्तम्—

५

“हितं ब्रूयात् मितं ब्रूयात् ब्रूयादर्थं यशस्करम् ।

प्रसङ्गादपि न ब्रूयादधर्म्यमयशस्करम् ॥” []

अस्य पञ्चविधस्यापि स्वाध्यायस्य च किं फलम् ? प्रज्ञातिशयो भवति प्रज्ञस्तद्व्यवसायश्च सञ्जायते परमोदकप्रसंगेभ्यः प्रकृतिः । कोऽर्थः ? प्रवचनस्थितिर्जागर्ति तपोवृद्धिर्बोधोति, अतिचार-
विज्ञाधनं वर्धति, संशयोच्छेदो जायतीति, मिथ्यावादिभयाद्यभावो भवति ।

१०

अथ व्युत्सर्गस्वरूपनिरूपणं विधीयते --

बाह्याभ्यन्तरोपधयोः ॥ २६ ॥

बाह्यश्च अभ्यन्तरश्च बाह्याभ्यन्तरी, तौ च तौ उपधा परिग्रही बाह्याभ्यन्तरोपधी
तयोर्बाह्याभ्यन्तरोपधयोः । सम्बन्धे षष्ठीद्विवचनम् । तेनायमर्थः—बाह्योपधेरभ्यन्तरस्य चोप-
धेर्युत्सर्गो व्युत्सर्जनं परित्यागो द्विविधो भवति । वास्तुषनधान्यादिरुपात्तो बाह्योपधिः । १५
कोपादिक आत्मदुष्परिणाभोऽभ्यन्तरोपधिः । नित्यकालो यावज्जीवं वा शरीरत्यागः अभ्यन्त-
रोपधिर्त्याग उच्यते । महाप्रते धर्मे प्रायश्चित्ते अत्र च यद्यप्यनेकवारान् व्युत्सर्गं उक्तस्तथापि
न पुनरुक्तदोषः, कस्यचित् पुरुषस्य क्वचित् त्यागशक्तिरिति पुरुषशक्त्यपेक्षयाऽनेकवारं
भगवन्मुत्तरोत्तरोत्साहाय्यार्थं वाऽनेकवारं भगवन् न दोषाय भवति । तस्य व्युत्सर्गस्य
किं फलम् ? निःसङ्गत्वं निर्भयत्वं जीविताशनिरासो दोषोच्छेदनं मोक्षमार्गभावनापरत्व- २०
मिस्यादि ।

अथ ध्यानं बहुवक्तव्यमिति यदुक्तं तस्य स्वरूपनिरूपणार्थं प्रवक्ष्यो उच्यते । तत्र
तावद् ध्यानस्य प्रयोक्तव्यं ध्यानस्वरूपं ध्यानकार्त्तनद्वीरणं चैतत्त्वयं मनसि कृत्वा सूत्रमिदम-
हुराचार्योः—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तान्ति ॥ २७ ॥ २५

उत्तमसंहननं वक्ष्यमभवजनारचनारचक्षणं यस्य स उत्तमसंहननस्तस्योत्तमसंहनन-
स्येत्यनेन ध्यानस्य कर्ता प्रोक्तः । एवंविधस्य पुरुषस्य ध्यानं भवति । किञ्चाम ध्यानम् ? एकाम-

१-इको दापः आ०, द०, ज० । २-रागो शक्तिः आ०, द०, ज० । ३-नेकशः
४-आ०, द०, ज० । ४-धृत्वा आ०, द०, ज० । ५-ध्यानकर्ता आ०, द०, ज० ।

३९

३०६

तत्त्वार्थशृङ्गा

[१।२८-२९]

- चिन्तानिरोधः । एकप्रपञ्चमुखप्रवृत्त्यनन्तरं तद्व्यं पर्यायः तदुभयं स्थूलं सूक्ष्मं वा यस्य स एकाग्रः
एकाग्रस्य चिन्तानिरोधः आत्मार्थं परित्यज्यापरचिन्तानिरोधः एकाग्रचिन्तानिरोधे ध्यान-
मुच्यते । नानार्थोपलम्बनेन चिन्ता परित्यज्यते भवति सा चिन्ता ध्यानं नोच्यते । चिन्ताया
अपरसमस्तमुत्तेज्यः सममात्रलम्बनेन चिन्ता परित्यज्यते भवति सा चिन्ता ध्यानं नोच्यते । चिन्ताया
५ करणमेकाग्रचिन्तानिरोधः स्यात्—इत्यनेनैकाग्रचिन्तानिरोधलक्षणं ध्यानस्वरूपं प्रतिपादितम् ।
मुद्रितं इति घटिकाद्वयं मुद्रितस्यान्तर्मध्ये अन्तर्मुद्रितः । आ मर्यादीकृत्यान्तर्मुद्रितः । एतावानेव
काठां ध्यानस्य भवतीत्यनेन ध्यानकालनिर्द्धारणं सिद्धम् । एकाग्रचिन्ताया दुष्परत्वाद्भक्तमुद्रितात्
परतः एकाग्रचिन्तानिरोधो न भवति । अपलापि चिन्ता घटान्तर्मुद्रितं स्थिरा भवति तदा अप-
लब्धेन ज्वलन्ती सा 'सर्वकर्मविध्वंसं करोति' । चिन्ताया निरोधः खलु ध्यानं भवतिरुक्तं
१० निरोधस्तु अत्र उच्यते तेन एकाग्रचिन्तानिरोधः एकाग्रचिन्ताया अभावो यदि ध्यानं भवति
तर्हि ध्यानमसद्विविक्तं स्यात् अवालबालेयभूतवत् । युक्तमुक्तं भवता—अन्यचिन्तानिवृत्त्यपेक्ष-
या असत् स्वविषयाकारप्रवृत्त्यपेक्षया सत्, अभावस्य भावान्तरत्वात् । अथवा निरोधनं निरोधः
इत्ययं शब्दो भावे न भवति । किन्तर्हि भवति ? कर्मणि भवति । तत्त्वम् ? निरुध्यत इति
निरोधः "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" [] इति वचनात् कर्मणि घञ्
१५ प्रत्ययः । तेनायमर्थः—चिन्ता चासौ निरोधश्च चिन्तानिरोधः एकाग्रचिन्तानिरोधत्वमित्यर्थः ।
अत्रायं भाषः—अपरित्यज्यमानं ज्ञानमेव ध्यानमुच्यते । किंयत् ? अपरित्यज्यमानाग्निज्वाला-
यत् । यथा अपरित्यज्यमानाग्निज्वाला दिक्षा इत्युच्यते तथा अपरित्यज्यमानावमासमानं ज्ञानमेव
ध्यानमिति तात्पर्यार्थः । अत्र त्रिभूतमसंहननेषु आद्यसंहननेनेव मोक्षो भवति अपरसंहनन-
द्वयेन तु ध्यानं भवत्येव परं मुक्तिर्न भवति ।

२० अथ ध्यानस्य भेदा उच्यन्ते—

आत्मरौद्रधर्म्यशुद्धानि ॥ २८ ॥

- दुःखम् अर्दन्मतिं वा ऋतमुच्यते, ऋते दुःखे भवमार्तम् । रुद्रः क्रूराशयः प्राणी, रुद्रस्य
कर्म रौद्रं रुद्रे वा भवं रौद्रम् । धर्मो धनुस्वरूपम्, धर्मोदनेपेतं धर्म्यम् । मलरहितं जीवपरि-
णामाद्भवं शुचिमुणयोगात्पुण्यम् । आतंश्च रौद्रश्च धर्म्यश्च शुद्धश्च आतंरौद्रधर्म्यशुद्धानि,
२५ एतानि पञ्चारि ध्यानानि भवन्ति । एतच्चतुर्विधमपि ध्यानं सङ्कुच्य द्विविधं भवति—प्रशस्ताऽप्र-
शस्तभेदात् । पापास्त्रयहेतुत्वाद्प्रशस्त्यार्तरौद्रधर्म्यम् । कर्ममलकलङ्कनिर्दहनसमर्थं धर्म्यशुद्धं
प्रशस्तम् ।

अथ प्रशस्तस्य स्वरूपमुच्यते—

परे मोक्षहेतु ॥ २९ ॥

- ३० परे धर्म्यशुक्ले द्वे ध्याने मोक्षहेतु मोक्षस्य परमनिर्वाणस्य हेतु कारणे मोक्षहेतु

१ सर्वे कर्म—आ०, ६०, ज० । २ स्वरूपं निरूप्यते आ०, ज० । उच्यते ६० ।

१।३०-३३]

नवमोऽध्यायः

३०७

भषतः । तत्र धर्म्यं ध्यानं पारमार्थ्येण मोक्षस्य हेतुस्तद् गौणतया मोक्षकारणमुपचर्यते, शुद्धध्यानन्तु साक्षात् तद्भवे मोक्षकारणमुपशमश्रेण्योक्षया तु तृतीये भवे मोक्षदायकम् । यदि परे धर्म्यशुद्धध्याने मोक्षहेतुं वर्तते तर्हि आर्तरीत्रे द्वे ध्याने संसारस्य हेतुं भषत इति अर्थोपत्येव ज्ञायते तृतीयस्य साध्यस्याभावात् ।

अथातर्ध्यानस्वरूपमाह—

५

आर्तममनोऽस्य सम्प्रयोगे तद्विप्रयोमाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥३०॥

न 'मनो जानातीति अमनोऽहमादिष्यं वस्तु चेतनमचेतनञ्च । तत्र चेतनं कृत्स्नरूपदुर्गन्धरासीरदौर्गोष्मादिसहितं कलत्रादिकं त्रासानुत्पादकमुद्वेगजननञ्च शत्रुसर्पादिकञ्च, अचेतनं परप्रयुक्तं बाह्यादिकं विषकण्टकादिकञ्च बाधाविधानहेतुत्वात् । एतस्य सम्प्रयोगे सम्बन्धे संयोगे सति तद्विप्रयोगाय तस्यामनोऽस्य विप्रयोगाय विनाशार्थं स्मृतिसमन्वाहारः स्मृतेऽश्विनायाः १० समन्वाहारः अपराध्यानरहितत्वेन पुनः पुनश्चिन्तने प्रवृत्तं स्मृतिसमन्वाहारः । कथमेतस्य मनो विनाशो भविष्यतीति विन्ताप्रबन्ध इत्यर्थः ।

अथ द्वितीयस्यातस्य लक्षणमाह—

विपरीतं मनोऽस्य ॥ ३१ ॥

मनो जानाति चित्ताय रोचते मनोऽहं तस्य मनोऽस्य प्रियस्य वस्तुनोऽर्घ्यकथनं विपरी- १५ तं पूर्वोक्तादयोद् विपरीत^३चिन्तनं विपर्यस्ताध्यानं द्वितीयमार्तं भवति । किन्तु विपरीतम् ? मनोऽस्य ^४इष्टस्य निजपुत्रकलत्रपतेयादेर्विप्रयोगे विप्रयोगे सति तत्संयोगाय स्मृतिसमन्वाहारो विकल्पाश्विन्ताप्रबन्ध इष्टसंयोगापरनामकं द्वितीयमार्तध्यानं वेदितव्यम् ।

अथ तृतीयार्तध्यानलक्षणमाह—

वेदनायाश्च ॥ ३१ ॥

२०

अत्र चकारः परस्परसमुच्चये वर्तते । तेनायमर्थः—न केवलं मनोऽस्य विपरीतं वेदनायाश्च विपरीतम् । वेदनायाः कस्माद् विपरीतम् ? मनोऽहम् । तेनायमर्थः—वेदनायाः दुःखस्य सम्प्रयोगे सति तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारस्तृतीयमार्तं भवति । वेदनायाः पीडितस्याऽस्थिरचित्ताय परित्यक्तधीरत्वस्य वेदना^५संज्ञिधाने सति कथमेतस्याः वेदनायाः विनाशो भविष्यतीति वेदनाविप्रयोगाय पुनः पुनश्चिन्तनमज्ञविश्लेषमाकन्दनं वाष्पजलविमोचनं पापोऽयं रोगो २५ मामतीव बाधते कदापि रोगो विनश्यतीति स्मृतिसमन्वाहारस्तृतीयमार्तध्यानं भवतीत्यर्थः ।

अथ चतुर्थस्यातस्य लक्षणं निर्दिश्यते—

निदानञ्च ॥ ३३ ॥

अत्र चकार आर्तं सह समुचीयते । तेनायमर्थः—न केवलं पूर्वोक्तं प्रकारं तृतीयमार्त-

१ मनो ज्ञातीति आ० । २ प्रियवस्तु- आ०, ३०, ज० । ३ तद्विचित्रिभूतम् आ०, ३०,

ज० । ४ इष्टनिज- आ०, ३०, ज० । ५ विकल्पनि- आ०, ३०, ज० । ६ संज्ञिधाने आ०, ३०,

ज० । ७ विनश्यतीति आ०, ३०, ज० ।

३८

तत्त्वार्थवृत्तो

[१।३४-३५]

ध्यानं भवति किन्तु निदानञ्च चतुर्थमार्तध्यानं भवति, अनागतभोगाकाङ्क्षाक्षयं निदान-
मुच्यते इत्यभिप्रायः ।

अथैतच्चतुर्विधमप्यार्तध्यानं कस्योत्पद्यते इति तस्य स्वामित्वसूचनार्थं सूत्रमिदमाहुः—

तदधिरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३४ ॥

- ५ न विरता न प्रतं प्राप्ता अधिरताः मिथ्यादृष्टिमासादनमिधामस्यतसम्यग्दृष्टिगुणस्थान-
चतुष्टयवर्तिनोऽविरता उच्यन्ते । देशविरताः संयतामंयताः, आचका इत्यर्थः । प्रमत्तसंयत-
श्चारिक्ताऽनुप्रायिनः पञ्चदशप्रमादसंहिता महामुनय उच्यन्ते । अविरताश्च देशविरताश्च प्रमत्त-
संयताश्च अविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतास्तेषामधिरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानां तत्पूर्वोक्तमार्त-
ध्यानं भवति । तत्र आशुगुणस्थानपञ्चकवर्तिनां चतुर्विधमप्यार्तं सञ्जायते असंयतपरिणाम-
१० सहितत्वात् । प्रमत्तसंयतानां तु चतुर्विधमप्यार्तध्यानं भवति अन्यत्र निदानात् । देशविरतस्यापि
निदानं न स्यात् सशक्तस्य अतिस्थापनानात् । अथवा स्वल्पनिदानशक्त्येनागुणवतिस्त्वविरोधाद्
देशविरतस्य चतुर्विधमप्यार्तं सङ्गच्छते एव । प्रमत्तसंयतानां त्वार्तत्रयं प्रमादस्योदयाधिक्यात्
कदाचित् सम्भवति ।

अथ रौद्रध्यानस्य लक्षणं स्वामित्वं चैकेनैव सूत्रेण सूचयितुं सूत्रमिदमाहुः—

१५

हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेश-

विरतयोः ॥ ३५ ॥

- हिंसा च प्राणातिपातः अनृतश्चाऽसत्यभाषणं स्तेयश्च परद्रव्यापहरणं विषयसंरक्षणञ्च
दन्त्रियार्थभोगोपभोगसम्बन्धकप्रतिपादनयवकरणं हिंसानृतस्तेयविषयसंरक्षणानि तेभ्यः हिंसानृत-
स्तेयविषयसंरक्षणेभ्यः । पञ्चमीबहुवचनमेतत् । एतेभ्यस्तुभ्यो रौद्रं रौद्रध्यानं समुपयते इति
२० वाक्यप्रेषः । तद् रौद्रध्यानं हिंसानृतस्तेयविषयसंरक्षणस्मृतिसमन्वाहारलक्षणमविरतदेशविर-
तयोर्भवति पञ्चगुणस्थानस्वामिकमित्यर्थः । ननु अविरतस्य रौद्रध्यानं जावटीस्तेव देशविर-
तस्य नत्कथं सङ्गच्छते ? साधूक्तं भवताः य एकदेशेन विरतस्य कदाचित् प्राणातिपातान-
भिप्रायान् घनादिसंरक्षणत्वाच्च कथं न घटते परमयन्तु विशेषः—देशसंयतस्य रौद्रमुत्पद्यते एव
परं नरकादिगतिकारणं तत्र भवति सम्यक्चरत्नमण्डितत्वात् । तदुक्तम्—

२५

“सम्यग्दर्शनशुद्धाः नारकविर्यङ्मनसकस्त्रीत्वानि ।

दुष्कृतविकृताल्पायुर्दंष्ट्रिताश्च ब्रजन्ति नाप्यव्रतिकाः ॥” [रत्नक० श्लो० ३५]

प्रमत्तसंयतस्य तु रौद्रध्यानं न भवत्येव रौद्रध्यानारम्भे असंयतस्य सद्भावान् ।

अथवा मोक्षकारणधर्म्यध्यानप्रकारलक्षणस्यामित्वादिनिर्देष्टुकामस्तत्प्रकारानुरूपणार्थं

सूत्रमिदमाह—

१ तु तत्त्वार्तव्रजम् ता० । २ असंयतस्य तद्भावात् आ०, द०, ज० । ३ अथवा मोक्ष-
कारण धर्म्यध्यानलक्षणं स्वामित्वमिदमाहुः आ०, द०, ज० ।

११३६]

नवमोऽध्यायः

३०९

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्मो ॥ ३६ ॥

आज्ञा च अपायश्च विपाकश्च संस्थानञ्च आज्ञापायविपाकसंस्थानानि तेषां विचयनं विचय आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयस्तस्मै आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यध्यानं भवति । किन्तु धर्म्यध्यानम् ? स्मृतिसमन्वाहारः-चिन्ताप्रबन्धः । किमर्थं चिन्ताप्रबन्धः ? आज्ञाविपाकाय आज्ञाविचयाय आज्ञाविवेकाय आज्ञाविचारणायै । तथा अपायविचयाय ५ स्मृतिसमन्वाहारः धर्म्यध्यानं भवति । तथा विपाकविचयाय स्मृतिसमन्वाहारो धर्म्यध्यानं भवति । तथा संस्थानविचयाय स्मृतिसमन्वाहारो धर्म्यध्यानं भवति । कोऽसौ आज्ञाविचयः ? यथावदुपदेष्टुः पुरुषस्याभावे सति आत्मनश्च कर्मोदयान्मन्द-बुद्धित्वे सति पदार्थानामतिसूक्ष्मत्वे सति हेतुदृष्टान्तानाञ्च उपरमे सति य आसन्नभव्यः सर्वज्ञप्रणीतं शास्त्रं प्रमाणीकृत्य सूत्रमयस्त्वर्थं मन्थते अयं वस्त्वर्थ इत्य- १० मेव वतते । इत्थं कथम् ? यादृशमर्थं जेनागमः कथयति सोऽयंस्तादृश एवान्वथा न भवति "नान्यथावादिनो जिनाः" [] इति वचनात् । अतिगहनपदार्थ-श्रद्धानेनार्थावधारणमाज्ञाविचय उच्यते । अथवा स्वयमेव विज्ञातवस्तुतरवो विद्वान् तद्वस्तु-तत्त्वं प्रतिपादयितुमिच्छुर्निजसिद्धान्ताऽविरोधेन तत्त्वस्य समर्थनार्थं तर्कनयप्रमाणयोज-नपरः सन् स्मृतिसमन्वाहारं विदधति चिन्ताप्रबन्धं करोति । किमर्थं स्मृतिसमन्वाहारं करोति ? १५ सर्वज्ञवीतरागस्याज्ञाप्रकाशनायम् । सर्वज्ञवीतरागप्रणीततत्त्वार्थप्रकटनार्थं स पुमान् आज्ञाविचयलक्षणं धर्म्य ध्यानं प्राप्नोति । १ । मिथ्यादृष्ट्यो जन्मान्धसदृशः सर्वज्ञवीतराग-प्रणीतसन्मार्गपराङ्मुखाः सन्तो मोक्षमाकाङ्क्षन्ति तस्य तु मार्गं न सम्यक् परिजानते तं मार्गं-मतिक्रुं पारहरन्तीति सन्मार्गविनाशचिन्तनमपायविचय उच्यते । अथवा मिथ्यादर्शनंमिथ्या-ज्ञानांमथ्याचारिवापामपायो चिन्ताशः कथमसीमां प्राणिनां भविष्यतीति स्मृतिसमन्वाहा- २० रोऽपायविचयो भण्यते । २ । ज्ञानावरणाद्यष्टकर्मणां द्रव्यक्षेत्रकालभयभावहेतुकं क्लृप्त-तुमवन् यज्जीवः चिन्तयति स विपाकविचयः समुत्पद्यते । ३ । त्रिभुवनसंस्थानारूपविच-याय स्मृतिसमन्वाहारो संस्थानविचयो निगद्यते ।

ननु धर्म्यादनपेतं धर्म्यमिति भवद्विरुक्तं तत्कोऽसौ धर्मो यस्मादनपेतं धर्म्यमुच्यते इति चेत् ? उच्यते-उत्तमश्रमामार्गवार्जवसत्यशौचसंयमतपस्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्यदशलक्षणो २५ धर्मः । निजमुद्रयुद्धैकवभावान्भावनालक्षणश्च धर्मः । अगार्यनगारचारित्रश्च धर्मः । सूक्ष्मादरदिप्राणिनां रक्षणश्च धर्मः । तदुक्तम्—

“धर्मो यत्पुसहावो तस्मादिभावो य द्मविदो धम्मो ।

चारितं खलु धम्मो जीवाणं रक्खणं धम्मो ॥” [कत्ति० अणु० गा० ४५६]

तस्मादुक्तलक्षणधर्मादतपेतमपरिच्युतं ध्यानं धर्म्यमुच्यते । ईदृग्विधं चतुर्विधमपि ३०

१-यमुच्यते आ०, ६०, ज० ।

३१०

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१।३७-४०]

यम्यमममत्तसंयतस्य साक्षाद् भवति अविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमत्तसंयतानां तु गौण-
वृत्त्या धर्म्यध्यानं वेदितव्यमिति ।

अथ शुक्लध्यानमपि चतुर्विधं भवति । तत्र प्रथमशुक्लध्यानद्वयस्य तावत् स्वामित्व-
मुच्यते—

५

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

शुक्लध्यानं खलु चतुर्विधमपेक्ष्यते । तन्मध्ये आद्ये द्वे शुक्ले शुक्लध्याने पृथक्त्ववि-
तर्कविचारैकत्ववितर्कविचारसंज्ञे पूर्वविदः सकलश्रुतज्ञानिनो भवतः श्रुतकेवलिनः
सकलज्ञायेते इत्यर्थः । चकारात् धर्म्यध्यानमपि भवति । “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति-
र्नहि सन्देहादलक्षणम्” [] इति वचनात् श्रेण्यारोहणात् पूर्वं धर्म्य ध्यानं भवति ।

१० श्रेण्योस्तु द्वे शुक्लध्याने भवतस्तेन सकलश्रुतधारस्यापूर्वकरणात्पूर्वं धर्म्य ध्यानं योजनीयम् ।
अपूर्वकरणेऽनिवृत्तिकरणे सूक्ष्मसाध्याये उपशान्तकषाये चेति गुणस्थानचतुष्टये पृथक्त्ववितर्क-
विचारं नाम प्रथमं शुक्लध्यानं भवति । क्षीणकषायगुणस्थानेषु एकत्ववितर्कविचारं भवति ।

अथापरशुक्लध्यानद्वयं कस्य भवतीति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः—

परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

१५ परे सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तिनाम्नी द्वे शुक्लध्याने केवलिनः प्रक्षीणसमस्त-
ज्ञानावृत्तेः सयोगकेवलिनोऽयोगकेवलिनश्चालोक्यमेव ज्ञातव्यम् । कोऽसत्तुक्त्वः ? सूक्ष्मक्रिया-
प्रतिपाति सयोगस्य व्युपरतक्रियानिवर्ति अयोगस्य ।

अथ येषां स्वामिनः प्रोक्तास्तेषां भेदश्चिन्तानार्थं सूत्रमिदमाहुः—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तानि ॥ ३९ ॥

२० वितर्कशब्दः प्रत्येकं प्रयुज्यते तेनायं विग्रहः—पृथक्त्ववितर्कश्च एकत्ववितर्कश्च पृथक्त्वै-
कत्ववितर्के ते च सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति च व्युपरतक्रियानिवर्ति च पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रि-
याप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तानि । सूक्ष्मक्रियापादविहरणात्मकक्रियारहिता पञ्चासनेनैव गमनं
तस्या अप्रतिपातोऽविनाशो वर्तते यस्मिन् शुक्लध्याने तत्सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति । व्युपरता चिनष्टा
सूक्ष्मापि क्रिया व्युपरतक्रिया तस्यां सत्यामतिशयेन वर्तते इत्येषं शीलं यन्शुक्लध्यानं तद्-
२५ व्युपरतक्रियानिवर्ति । एतानि चत्वारि शुक्लध्यानानि भवन्ति ।

एतेषां चतुर्णां शुक्लध्यानानां प्रतिनियतयोगावलम्बनत्वपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमाहुः
स्वामिनः—

अथैकयोगकाययोगायोगानाम् ॥ ४० ॥

योगशब्दः प्रत्येकं प्रयुज्यते । तेनायं विग्रहः—त्रयः कायवाङ्मनःकर्मलक्षणा योगा
३० यस्य स त्रियोगः । त्रिषु योगेषु मध्ये एकः कोऽपि योगो यस्य स एकयोगः । कायस्य योगो

१-ध्यानं चतु- भा०, १०, अ० । २ विलते ता० । ३ सत्यां नृपतिशयेन ता०, १०, अ० ।

१।४१-४३]

नमोऽध्यायः

३११

यस्य स काययोगः । न विद्यते योगो यस्य स अयोगः । त्रियोगश्च एकयोगश्च त्र्येकयोगो
 तौ च काययोगश्चायोगश्च त्र्येकयोगकाययोगयोगास्तेषां त्र्येकयोगकाययोगयोगानाम् ।
 अस्यायमर्थः—पृथक्त्ववितर्कं त्रियोगस्य भवति । मनोवचनकायानामवष्टम्भेनात्मप्रदेशपरिस्प-
 न्दनम् आत्मप्रदेशचलनम् । ईदम्बिधं पृथक्त्ववितर्कमाद्यं शुक्लध्यानं भवतीत्यर्थः । एकत्ववि-
 तर्कं शुक्लध्यानं त्रिषु योगेषु मध्ये मनोवचनकायानां मध्येऽन्यतमावलम्ब्येनात्मप्रदेशपरि- ५
 स्पन्दनमात्मप्रदेशचलनं द्वितीयमेकत्ववितर्कं शुक्लध्यानं भवति । सूक्ष्मक्रियामतिपाति काय-
 योगावलम्बनेनात्मप्रदेशपरिस्पन्दनमात्मप्रदेशचलनं तृतीयं शुक्लध्यानं सूक्ष्मक्रियामतिपाति
 भवति । व्युपरतक्रियामतिवर्तिशुक्लध्यानेनैकमपि योगमवलम्ब्य आत्मप्रदेशपरिस्पन्दनमा-
 त्मप्रदेशचलनं भवति ।

अथ चतुर्थं शुक्लध्यानेषु मध्ये पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कयोर्विशेषपरिज्ञानार्थः १०
 सूत्रमिदमहः—

एकाध्रये सवितर्कवीचारे पूर्वं ॥ ४१ ॥

पूर्वं द्वे ध्याने पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कश्च । एते द्वे ध्याने कथम्भूते ? एकाध्रये । एको-
 ऽद्वितीयः परिभासकलभुतज्ञानधारसमाप्तिः मुमान्तप्रयो ययोगेते एकाध्रये । एते द्वे ध्याने
 परिपूर्णभुतज्ञानेन पुंसा आरभ्येते इत्यर्थः । पुनरपि कथम्भूते पूर्वं द्वे ध्याने ? सवितर्कवीचा- १५
 रे । वितर्कश्च वीचारश्च वितर्कवीचारौ वितर्कवीचारभ्यां सह वर्तते सवितर्कवीचारे पृथक्त्व-
 यपि वितर्कसहितमेकत्वमपि वितर्कसहितम् । तथा पृथक्त्वमपि वीचारसहितमेकत्वमपि
 वीचारसहितमिति तावदनेन भुत्रेण स्थापितम् । तेन पृथक्त्ववितर्कवीचारं प्रथमं शुक्लमेकत्व-
 वितर्कवीचारं द्वितीयं शुक्लमित्येवं भवति ।

अथैकत्ववितर्कवीचारे योऽसौ वीचारशब्दः स्थापितः स न सिद्धान्तमिमतरतन्निषेधार्थः २०
 सिंहावलोकनन्यायेन मगवान् सूत्रमिदं प्रवीति—

अवीचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥

न विद्यते वीचारो यस्मिन् तदवीचारं द्वितीयमेकत्ववितर्कमित्यर्थः । तेन आद्यं शुक्ल-
 ध्यानं सवितर्कं सवीचारश्च स्यान् द्वितीयं शुक्लध्यानं सवितर्कमवीचारं भवेत् तेनाद्यं पृथक्त्व-
 वितर्कवीचारं द्वितीयम् एकत्ववितर्कवीचारमित्युभेऽपि ध्यानेऽन्वयसंज्ञे वेदितव्ये । २५

अथान्यर्थसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रमिदमुच्यते—

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥

विशेषेण विशिष्टं वा तर्कणं सम्यगुद्भूतं वितर्कः श्रुतं श्रुतज्ञानम् । वितर्क इति कोऽर्थः ?
 श्रुतज्ञानमित्यर्थः । प्रथमं शुक्लध्यानं द्वितीयं शुक्लध्यानं श्रुतं ज्ञानबलेन ध्यायते इत्यर्थः ।

१ -ज्ञापनार्थम् भा०, ६०, अ० । २ ज्ञानेन भा०, ६०, अ० ।

२१२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[११४४]

अथ वीचारशब्देन किं लभ्यते इति प्रश्ने सूत्रमिदमाहुः—

वीचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः ॥ ४४ ॥

- अर्थश्च व्यञ्जनश्च योगश्च अर्थव्यञ्जनयोगास्तेषां सङ्क्रान्तिः अर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः
 वीचारो भवतीति तात्पर्यम् । अर्थो ध्येयो ध्यानीयो ध्यातव्यः पदार्थः द्रव्यं पर्यायो वा ।
 ५ व्यञ्जनं वचनं शब्द इति यावत् । योगः कायचाङ्गमनःकर्मसङ्क्रान्तिः परिवर्तनम् । तेनायमर्थः—
 द्रव्यं ध्यायति द्रव्यं त्यक्त्वा पर्यायं ध्यायति पर्यायश्च परिहृत्य पुनर्द्रव्यं ध्यायति इत्येवं पुनः
 पुनः "सङ्क्रमणमर्थसङ्क्रान्तिरुच्यते । तथा श्रुतज्ञानशब्दमवलम्ब्य अन्यं श्रुतज्ञानशब्दमवल-
 म्ब्यते, तमपि परिहृत्य अपरं श्रुतज्ञानवचनमाश्रयति एवं पुनः "पुनस्त्यजन्नाश्रयमाणश्च व्यञ्जनसङ्-
 क्रान्तिरुच्यते । तथा काययोगं सुखं वा वायुयोगं मनोयोगं वा आश्रयति तमपि विमुक्त्य काययोग-
 १० मागच्छति एवं पुनः पुनः कुर्वन् योगसङ्क्रान्तिं प्राप्नोति । अर्थव्यञ्जनयोगाणां सङ्क्रान्तिः परिवर्तनं
 वीचारः कथ्यते । नन्वेवंविधायां सङ्क्रान्तौ सत्यामनसस्थानहेतुत्वाद् ध्यानं कथं घटते ? साधूक्तं
 भवताः ध्यानसन्तानोऽपि ध्यानं भवत्येव बहुत्वाद् दोषो न विमृश्यते । द्रव्यसन्तानः पर्यायः
 शब्दस्य शब्दान्तरं सन्तानः, योगस्य योगान्तरश्च सन्तानस्तद् ध्यानमेव भवतीति नास्ति दोषः ।
 तस्मात्कारणात् सङ्क्रान्तिलक्षणवीचारोपरविशेषकथितं चतुःप्रकारं धर्म्यं ध्यानं शुक्लश्च
 १५ ध्यानं संसारविकल्बितनिमित्तं चतुर्दशपूर्वप्रोक्तगुमिसमित्तिदशलक्षणधर्मद्वयानुपेक्षाद्वि-
 शतिपरीहजयचारित्र्यलक्षणवद्बुद्धियोगाय मुनिर्ध्यातुं योग्यो भवति । गुण्यादिषु कृतपरिकर्मा
 विहिताध्यासः सन् परद्रव्यपरमाणुं द्रव्यस्य सूक्ष्मत्वं भावपरमाणुं पर्यायस्य सूक्ष्मत्वं वा ध्यायन्
 सन् समारोपितवितर्कसामर्थ्यः सन्नर्थव्यञ्जने फलवचनी च दृश्यत्वेन सङ्क्रमिता मनसा
 असमर्थशिश्नुमवन् भौढार्मकवदव्यवस्थितेन अतीक्ष्णेत कुठारादिना शस्त्रेण चिराद् वृष्टं
 २० छिन्दन्निप मोहप्रकृतीरुपशमयन् क्षययश्च मुनिः प्रथमवितर्कवीचारध्यानं भजते । स एव
 पृथक्वितर्कवीचारध्यानभाक् मुनिः समूलमूलं मोहनीयं कर्म निर्दिधक्षन् मोहकारणभूत-
 सूक्ष्मलोभेन सह निर्दंष्टुमिच्छन् भस्मसात्कर्तुंकामोऽनन्तगुणविशुद्धिकं योगविशेषं समाश्रित्य
 प्रचुरतराणां ज्ञानावरणसहकारिभूतानां प्रकृतीनां ग्रन्थनिरोधस्थितिहासौ च विदधन् सन्
 श्रुतज्ञानोपयोगः सन् परिहृतार्थव्यञ्जनसङ्क्रान्तिः सन्नप्रचलितचेताः क्षीणकपापगुणरघाने
 २५ स्थितः सन् "बालवायजमणिखिच निष्कलङ्कः सन् वैद्वर्धरत्नमिव निरुपेक्षः सन् पुनरधस्ताद-
 निवर्तमान एकत्ववितर्कवीचारं ध्यानं ध्यात्वा निर्दंष्ट्रघातिकर्मन्धनो जाज्वल्यमानकेवलज्ञान-
 किरणमण्डलः सन् मेघपटलविघटनाविभूतो" देवः सयिता इव प्रकाशमानो भगवांस्तार्धक-
 रपरमदेवः सामान्यान्तर्गहकेवली वा गणधरवरकेवली वा त्रिभुवनपतीनामभिगम्य पूजनीयश्च
 "सञ्जायमानः प्रकर्षेण देशानां पूर्वकोटी भूमण्डले विहरति । स भगवान् यदा अन्वमुहूर्तदेशा-

१ सङ्क्रममर्थ— त० । २ पुनस्त्यजन्नाश्रयमाण आ०, द०, ज० । ३ विशुद्धये त० ।

४ वैद्वर्धमणः । ५ -भूयो देवः आ०, ज० । -भूयो देवः द० । ६ -परचरकेवली त० । -परदे-
 वके— द० । ७ सन् जयमानः त० ।

१।४५]

तवनाऽध्यायः

३१३

युभवाति अन्तर्मुहूर्तगतिवेगनामगोत्रश्च भवति तदा विश्वं चाग्रेण मनोयोगं वादखाययोगश्च
परिहृत्य सूक्ष्मकाययोगे स्थिरया सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिस्थानं समाश्रयति । यदा त्वन्तेमुहूर्तशेषायुः-
सिधतिः ततोऽधिकस्थितिवेगनामगोत्रकर्मत्रयो भवति तदात्मोपयोगातिशयव्यापारविशेषो
यथाख्यातचारित्रसहायो महासंवरसहितः शोघतरकर्मपरिपाचनपरः सर्वकर्मरजः^१ समुद्धायन-
सामर्थ्यस्वभावः दण्डकपाटवतरलोकपूरणानि निजात्मप्रदेशप्रसरणलक्षणानि चतुर्भिः समर्थैः ५
करोति तथैव चतुर्भिः समर्थैः समुपहरति ततः समानचिह्नितस्थिरयायुर्वेगनामगोत्रकर्मचतुष्कः
पुण्यशरीरप्रमाणो भूयाः सूक्ष्मकाययोगायलम्बनेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिस्थानं ध्यायति । तदनन्तरं
व्युपारत्तक्रियानिवर्तिनामवेधं समुच्छिन्नक्रियानिवृत्त्यपरनामकं ध्यानमारमते । समुच्छिन्नः
प्राणापातप्रचारः सर्वकायवाङ्मनोयोगतत्त्वप्रदेशपरिसन्दक्रियाव्यापारश्च यस्मिन् तन् समुच्छि-
न्नक्रियानिवर्ति ध्यानमुच्यते । तस्मिन् समुच्छिन्नक्रियानिवर्तिनि ध्याने मयोस्त्रयध्वनिरोधं^२
करोति, सर्वशेषकर्मचतुष्टयविध्वंसनं विदधाति, परिपूर्णयथाख्यातचारित्रज्ञानदर्शनश्च भवति,
सर्वसंसारदुःखमंशेषविच्छेदनं जनयति । स भगवान् अयोगिकेवली तस्मिन् काले ध्यानार्गमनि-
दंश्वधर्मसंलकलङ्कचन्धनः सन् दूरीकृतकिट्ट्यानुपापाणामञ्जातजातरूपसदृशः परिप्राप्तात्मस्व-
रूपः परमनिर्वोणं गच्छति । अत्र अन्यशुक्लध्यातद्वये यद्यपि चिन्तानिरोधो नास्ति तथापि
ध्यानद्वारातोत्पद्यते । करमात् ? ध्यानद्वयस्य योगाप्रहारश्चाऽधातिपातस्योपचारनिमित्तस्य १५
सद्भावान् । यस्मान् साक्षात्कृतसमस्तयस्तुस्वरूपेऽर्हति भगवति न किञ्चिद्ध्येयं स्मृतिव्ययं
वर्तते । तत्र यद् ध्यानं तन् असमकर्मणां समकरणनिमित्तं वा चेष्टा कर्मसमर्थे वर्तते तत्तद्व्य-
चोम्बसमता लौकिकी या मनीषा तदेव निर्वोणं सुखम् । तत्सुखं मोहश्चयान्, दर्शनं दर्शनावर-
णश्चयान्, ज्ञानं ज्ञानावरणश्चयान्, अनन्तवीर्यमभिरायश्चयान्, जन्ममरणस्य आयुःश्चयान्, अमृ-
त्तत्वं तामश्चयान्, नीलोत्कलजयो गोम्रश्चयान्, इन्द्रियजानतशुभक्षयो वेशश्चयान् । गकस्मि- २०
न्दिष्टे यस्तुति स्थिरा मतिर्ध्यानं कथ्यते । जतिरौद्रधर्म्यपि क्षया या तु चञ्चला प्रतिर्भवत्यशुमा
शुभा वा तत्तत् कथ्यते भावना वा कथ्यते अनेकनययुक्ता अनुप्रेक्षा वा कथ्यते चिन्तनं वा
कथ्यते श्रुतज्ञानपदालोचनं वा कथ्यते रूपपत्तं वा कथ्यते । इत्येवं प्रिकारं तपो नृलकर्मोदी-
नाश्च (कर्मोत्थव) निषेधकारणं यतस्तेन संवरकारणं पूर्वकर्मभूतिविधूतनं यतस्तेन निर्जरा-
कारणं पञ्चविंशतिसूत्रे व्याख्यातं वेदितव्यम् ।

२५

अथ सर्वे सदृष्टयः किं समाननिर्जरा भवन्ति उतश्चिदस्ति तेषां निर्जराविशेष इति प्रश्ने
सूत्रमिदमाहुः—

सम्यग्दृष्टिभ्रातृकविरता नन्नचिगो जकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोप-

जान्नमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्ये-

यमुणनिर्जराः ॥ ४५ ॥

३०

१ समुदेग राग- आ०, २०, ३० । २ मलद्वय- आ०, २०, ३० । ३ सञ्जात उत्पन्न
सुवर्णरूपसदृशः आ०, २०, ३० । ४ गगनलति आ०, ३०, ३० ।

४०

३१४

तन्वार्थवृत्तौ

[१।४६]

- सम्यग्दर्शश्च श्रावकश्च विरताश्चाऽनन्तवियोजकश्च दर्शनमोहक्षपकश्च उपशमकश्च
उपशान्तमोहार्थं क्षपकश्च क्षीणमोहश्च जिनश्च सम्यग्दर्शिश्रावकविरताऽनन्तवियोजक-
दर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपक्षीणमोहजिनाः । एते दशविभक्तयः अनुक्रमेणा-
संख्येयगुणनिर्जरा भवन्ति । तथाहि—एकेन्द्रियेषु विकलत्रये च प्रचुरतरकास्त्रं भ्रान्त्या पञ्चे-
५ ऋन्द्रियत्वे सति कानादिलोकस्थसंज्ञान्तविशुद्धपरिणामक्रमेणापूर्वकरणपङ्क्त्या भूतस्त्वन्-
मानोऽयं जीवः प्रचुरतरनिर्जरावान् भवति । स एव तु औपशमिकसम्यक्त्वप्राप्तिकारणनेक-
दर्थे सति सम्यग्दर्शः सन्नसङ्ख्येयगुणनिर्जरा लभते । स एव तु प्रथमसम्यक्तत्वाचारित्रमोह-
कर्मभेदाप्रत्याख्यानद्वयोपशमहेतुपरिमाणप्राप्त्यवसरे प्रकृष्टविशुद्धः श्रावकः सन् तस्माद-
सङ्ख्येयगुणनिर्जरां प्राप्नोति । स एव तु प्रत्याख्यानावरणरूपायक्षयोपशमहेतुमूलपरिणामै-
१० विशुद्धो विरतः सन् श्रावकादसङ्ख्येयगुणनिर्जरां विन्दति । स एव त्वन्तानुबन्धिकायायनतु-
ष्टयस्य वदा वियोजको वियोजनपरो विघटनपरो भवति तदा प्रकृष्टपरिणामविशुद्धिः सन्
विरतादयःसङ्ख्येयगुणनिर्जरांमासदयति । स एव तु दर्शनमोहप्रकृतित्रयशुक्लतृणराशिं यथा
निर्वृषुमिच्छन् भवति तदा प्रकृष्टपरिणामविशुद्धिः सन् दर्शनमोहक्षपकनाम ना^१ अनन्तवि-
योजकादसङ्ख्येयगुणनिर्जरां प्रपद्यते । एवं स गुमान् श्राविकसदृष्टिः सन् श्रेण्याराहणमि-
१५ च्छन् चारित्रमोहोपशमे प्रवर्तमानः प्रकृष्टविशुद्धिः सन् उपशमकनामा सन् क्षपकनामकादसङ्-
ख्येयगुणनिर्जरासंश्रितकृतिः । स एव तु समस्तचारित्रमोहोपशमकारणनेकदर्थे सति सम्प्रा-
प्तोपशान्तकथापरनामकः दर्शनमोहक्षपकादसङ्ख्येयगुणनिर्जरां प्रतिपद्यते । स एव तु
चारित्रमोहक्षपणे संमुखो भवन् प्रवर्तमानपरिणामविशुद्धिः सन् क्षपकनाम दधन् उपशान्तमो-
हादुपशान्तकथापरनामकादसङ्ख्येयगुणनिर्जरांमश्नुते । स गुमान् यद्विदन् काले समग्रचारि-
२० त्रमोहक्षपणपरिणामेषु सम्मुखः क्षीणकथायाम्भ्रान्तं प्रदशमाणो भवति तदा क्षपकनामकाद-
सङ्ख्येयगुणनिर्जरांमासीदति । स एवेकत्ववितर्कवीचारतामशुक्लस्थानान्निभमसंज्ञातकृत-
घातिकर्मसमृद्धः तत् जिननामधेयो भवन् क्षीणमोहादसङ्ख्येयगुणनिर्जरांमादत्ते ।

अथात्राह कश्चित्—सम्यक्त्वराश्रीष्वे वेदसङ्ख्येयगुणनिर्जरा भवति परस्परमेवां
निर्जरापेक्षया समत्वं न भवति तर्हि एते विरतादयः किं विरताविरतवन्निर्ग्रन्थत्वसंज्ञां न
२५ लभन्ते ? नेवम्; विरतादयो निर्जरागुणभेदेऽपि निर्ग्रन्थमंज्ञां प्राप्नुवन्त्येव । कुतः ? नेगमादि-
नयव्यापृतेः । तन्निर्ग्रन्थतामस्थापनार्थं सूत्रमिदमाहुः —

पुलाक^१वकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥४६॥

पुलाकाश्च वकुशाश्च कुशीलाश्च निर्ग्रन्थाश्च स्नातकाश्च पुलाकवकुशकुशीलनिर्ग्रन्थ-
स्नातकाः । एते पञ्च प्रकारा निर्ग्रन्थाः 'इत्युच्यन्ते । तत्रोत्तरगुणभाजवाचरहिताः कश्चित्

१ 'क' इत्यधिक भवते । २ पुमन् । ३ सम्बुलः आ०, द०, ज० । ४ प्रदशमाणः आ० ।
प्रदशनागः आ०, द० । प्रदशणः ज० । ५ भवन्ति आ०, द०, ज० । ६ -वकुश- आ० ।
७ कथ्यन्ते आ०, द०, ज० ।

११४७]

नवमोऽध्यायः

३१५

कदाचिन् कथञ्चित् जतेष्वपि परिपूर्णत्वमलभमाना अविशुद्धपुलाकसदृशत्वात् पुलाका
वच्यन्ते । मलिनतण्डुलसमानत्वात् पुलाकाः कथ्यन्ते

“भक्तसिक्तये च संक्षेपे सारधान्ये पुलाकवाक् ॥”] इति वचनात् ।

निर्ग्रन्थे रिक्ता अविश्वस्तयताः शरीरोपकरणद्विभूषणयज्ञः सुखविभूत्याकाङ्क्षिणः अविश्विक्त-
परिच्छदानुमोदनशालयुक्ता ये ते वक्रुशा उच्यन्ते । अविश्विक्तशब्देन असंयतः परिच्छदशब्देन ५
परिवारः अनुमोदनमनुमतिः शश्वलशब्देन कर्तुं स्वयं तदयुक्ता वक्रुशा इत्यर्थः । शश्वलपर्यायवाचको
वक्रुशशब्दो वेदितव्यः । कुशीला द्विप्रकाराः—प्रतिसेवनाकपायकुशीलभेदान् । तत्र प्रतिसेवना-
कुशीला अविश्विकारिप्रहाः सम्पूर्णमूलोत्तरगुणाः कृत्वाचित्कश्चिदुत्तरगुणानां विराघनं
विदधन् । प्रतिसेवनाकुशीला भवति । सञ्ज्वलनापरकपायोदयरहिताः सञ्ज्वलन-
कपायमाश्रयशक्तिनः कपायकुशीलाः प्रतिपाद्यन्ते^१ । यथा जले लंकुटराया सद्यो मिलति १०
तथा अप्रकटकमादया मुहुर्तादुपरि समुत्पद्यमानकेवलज्ञानदर्शनद्वया निर्ग्रन्थाः कथ्यन्ते ।
“तीर्थकरकेवलीतरकेवलीभेदाद् द्विप्रकारा अपि ये वलिनः स्नातका उच्यन्ते । पारित्रिपरिणामो-
त्कर्षार्थकभेदेऽपि सति त्वगमसङ्ग्रहदिनयाधीनतया विश्वेऽपि पञ्चतये निर्ग्रन्थाः कथ्यन्ते
जाल्याचारार्थयनादिभेदेऽपि^२ द्वित्रयमवत् ।

अथ पुलाकादीनां विशेषपरिज्ञानार्थं सूत्रमिदमुच्यते—

३१५

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेखोपपादस्थान-

विकल्पनः साध्याः ॥ ४७ ॥

अन्तरविराघने सति पुनः सेवना प्रतिसेवना, दोषविधानमित्यर्थः । ततः संयमश्च श्रुतश्च
प्रतिसेवना च तीर्थश्च लिङ्गश्च लेखश्च उपपादश्च स्थानानि च संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थ-
लिङ्गलेखोपपादस्थानानि तेषां विकल्पा भेदाः संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेखोपपादस्थान- २०
विकल्पाः तेभ्यः ततः पुलाकादयः पञ्चतये महर्षयः संयमादिभिरष्टाभिर्भेदेरेकान्यभेदेन
साध्या व्यवस्थापनीया व्याख्यातव्या इत्यर्थः । तथाहि—पुलाकवक्रुशप्रतिसेवनाकुशीलाः साम-
यिकच्छेदोपस्थापनानामसंयमद्वये वर्तन्ते । सामयिकच्छेदोपस्थापनापरिहारत्रिशुद्धिसूक्ष्मसा-
म्प्रत्ययनामसंयमचतुष्टये कपायकुशीलाः भवन्ति । निर्ग्रन्थाः स्नातकाश्च यथाख्यातसंयमे
सन्ति । पुलाकवक्रुशप्रतिसेवनाकुशीलपु उत्कर्षेणामिच्छाक्षरदशपूर्वीणि श्रुतं भवति । कोऽर्थः ? २५
अभिज्ञाभराणि एकैनाप्यक्षरेण अन्यूनानि दशपूर्वीणि भवन्तीत्यर्थः । कपायकुशीला निर्म-
न्याश्च चतुर्दशपूर्वीणि श्रुतं धरन्ति । जपन्यतया पुलाकः आचारयत्तुस्वरूपनिरूपकं श्रुतं
धरति । वक्रुशकुशीलनिर्ग्रन्थास्तु प्रवचनमावृत्तारूपनिरूपकं श्रुतं निकृष्टत्वेन धरन्ति ।
प्रवचनमावृत्ता इति कोऽर्थः ? पञ्चसमितयस्तिष्ठो गुप्तश्चेत्यष्टौ प्रवचनमातरः कथ्यन्ते । समि-
तिगुप्तिप्रतिपादकमागमं जानन्तीत्यर्थः ।

३०

१ इदमुच्यते भ०, द०, ज० । २ लगुड- ता० । ३ तीर्थकर- भा०, द०, ज० । ४ -वि
बन्वत् भा०, द०, ज० ।

३१६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१।४३]

- रत्नाङ्कानां केवलज्ञानमेव भवति तेन तेषां भुक्तं न भवति । महाव्रतलक्षणपञ्चमूल-
गुणविभागीभोजनविचर्जनानां मध्येऽन्यतमं बलान् परोपरोधात्प्रतिसेवमानः पुलाको विस-
भक्तो भवति । रात्रिभोजनवर्जनस्य विराधकः कथयति चेत् ? उच्यते—प्रायश्चित्तानुपका-
रोऽनेन भविष्यतीति छात्रादिकं रात्रौ भोजयतीति विराधकः स्यात् । वक्तुशो द्विप्रकारः-
- ५ उपकरणवक्तुशरीरवक्तुशभेदात् । तत्र तानाधिषोपकरणसंस्कारप्रतीकाराकाङ्क्षो उपकरण-
वक्तुश उच्यते । वपुरभ्यङ्गमर्दनझालमविषयनादिसंस्कारमागी शरीरवक्तुशः प्रतिपाद्यते ।
अतथोरियं प्रतिसेवना । प्रतिसेवनाकुशीलरूपायकुशीलयोर्मध्ये यः प्रतिसेवनाकुशीलः स मूल-
गुणान् न विराधयति उत्तरगुणनन्वतमं विराधयति अस्वेषा प्रतिसेवना । यः कषायकुशीलो
निर्मन्धः 'रत्नावलक्ष्य' तेषां विराधना काचित्र वर्त्तते तेन ते अप्रतिसेवना । सर्वेषां तीर्थकर-
- १० परमदेशानां तीर्थेषु पञ्चप्रकारा अपि निर्धन्या भवन्ति । लिङ्गं द्विप्रकारं—द्रव्यमानभेदात् ।
तत्र पञ्चप्रकारा अपि निर्धन्या भावलङ्घिनो भवन्ति द्रव्यलिङ्गभुक् भाव्यम्—कदाचित्कालेय-
मित्यर्थः । तस्मिन् ? केचित्समर्था महर्षयः शीतकालादौ कम्बलशब्दशब्दं कौशेयादिकं
गृह्णन्ति, न तत् प्रक्षालयन्ति न सोष्यन्ति न प्रथमादिकं कुर्वन्ति, अपरकाले परिहरन्ति ।
केचित्छरीरे उपवन्तदोषा लज्जितत्वात् तदा कुर्वन्तीति व्याख्यानसाराधनामगवतीप्रोक्ताभि-
- १५ प्रायेणापवादरूपं ज्ञातव्यम् । "उत्सर्गापवादयोगपवादो विधिविसेवान्" ।
इति उत्सर्गेण तावद् यथोक्तमात्रेणैव प्रोक्तमस्ति । आर्यसमर्थादेषवक्तुशरीरादपेक्षया
अपवादव्याख्यानं न दोषः, अमुमेवाधारं गृहीत्वा जैनाभासाः केचित्सत्त्वत्वं मुनीनां स्थाप-
यन्ति तस्मिन्धा, "साधान्मोक्षकारणं निर्ग्रन्थलिङ्गम्" [] इति वचनात् ।
अपवादव्याख्यानं तूपकरणकुशीलपेक्षया कर्तव्यम् । पौनपदमशुक्ललक्षणास्ति लेश्याः
- २० गुलाकस्य भवन्ति । कृष्णनीलकापोतपौनपदमशुक्ललक्षणाः पङ्क्तिः लेश्याः वक्तुशप्रतिसेवनाकुशी-
लयोर्भवन्ति । ननु कृष्णनीलकापोतलेश्यात्रयं वक्तुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः कथं भवति ?
तत्त्वम् ; तयोर्होपकरणासक्तिसम्भवमार्तध्यानं कादाचित्कं सम्भवति, तत्सम्भवादादिलेश्या-
त्रयं सम्भवत्येवेति । मतान्तरम्—परिग्रहसंस्काराकाङ्क्षायां स्वयमेवेत्तरगुणविराधनायामार्तसम्भ-
वादातीविनाभावि च लेश्यापदकम् । पुलाकस्यार्तवाणाभावान्न पदं लेश्याः । किन्तुत्तरास्ति-
- २५ एव । कापोततेजःपदमशुक्ललेश्याचतुष्टयं कषायकुशीलस्य देयं ज्ञातव्यं दानीयमिति यावत् ।
कषायकुशीलस्य वा कापोतलेश्या दीयते सापि पूर्वोक्तन्यायेन वेदितव्या तथाः सत्त्वबलनमात्रा-
न्तरङ्गकषायसद्भावात् परिग्रहासक्तिमात्रसद्भावात् सूक्ष्मसाक्षात्पश्य । निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च
निःशेषला शुद्धैश्च लेश्या वेदितव्या । अयोगिकेवलितान्तु लेश्या ताभिः । पुलाकस्योत्कृष्टतया
उत्कृष्टस्थितिषु सहस्रारं देवेषु अष्टादशसागरोपमस्थितिषु उपपादो भवति । वक्तुशप्रतिसेवना-
- ३० कुशीलयोरारण्ययुतसर्वयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिषु देवेषूपपादो भवति । कषायकु-
शीलनिर्ग्रन्थयोः सर्वोर्ध्वसिद्धी त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु देवेषूपपादो भवति । जयन्त्यापपादो

१ स्नातकश्च ता० । २—मन्त्रेणवचनं यो— भा०, २०, ज० ।

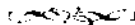
१।४०]

नवमोऽध्यायः

३१७

विश्वेषामपि सौवर्णकल्पे द्विसागरोपमस्थितिषु द्वेषु वेदितव्यः । स्नातकस्य परमनिर्धृत्तौ
 उपपद्यते । स्थानान्यसङ्ख्येयानि संयमस्थानानि^१ तानि तु कपायकारणानि भवन्ति कपाय-
 तरतमस्येन भिद्यन्ते इति कपायकारणानि । तत्र सर्वनिर्धृष्टानि लब्धस्थानानि इति कोऽर्थः ?
 संयमस्थानानि पुलाककपायकुशीलयोर्मन्थन्ति । तौ च^२ समकालमसङ्ख्येयानि संयमस्था-
 नानि व्रजतः ततस्तदनन्तरं कपायकुशीलेन सह गच्छन्तपि पुलाको विच्छिद्यते निवर्तते ५
 इत्यर्थः । ततः कपायकुशील एकाग्रयेव असङ्ख्येयानि संयमस्थानानि गच्छन्ति तदनन्तरं
 कपायकुशीलमतिप्रेषणाकुशीलवधुनाः संयमस्थानानि असङ्ख्येयानि युगपत्सह गच्छन्ति
 प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तदनन्तरं वकुशो निवर्तते व्युच्छिद्यते इत्यर्थः । ततोऽपि प्रतिसेवना-
 कुशीलाः संयमस्थानान्यसङ्ख्येयानि^३ व्रजित्वा व्युच्छिद्यते निवर्तते इत्यर्थः । ततः कपाय-
 कुशीलः संयमस्थानान्यसङ्ख्येयानि व्रजित्वा सोऽपि व्युच्छिद्यते । तदुपरि अकपायस्थानानि १०
 निर्मन्थः प्राप्नोति सोऽपि संयमस्थानान्यसङ्ख्येयानि गत्वा व्युच्छिद्यते । तदुपरि एकं संयम-
 स्थानं स्नातको व्रजित्वा परमनिर्धोणं लभते स्नातकस्य संयमलब्धिरनन्तगुणा भवतीति
 सिद्धम् ।

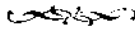
^१ इति सूरिश्रीश्रुतसागरविरचितानां तात्पर्यसङ्ख्यायां तत्त्वार्थवृत्तीः स्वमः पादः समाप्तः ।

१. नानि तु ता०, द० । २. 'च' नास्ति ता० । ३. व्रजित्वा ता० ।

४. इत्यनन्तरमनन्तरं विधाविनोदनादितत्त्वमोक्षार्थयूपरतपानगावनमतिप्रभाकरतराः समतिमापरयति-
 रात्रावित्रार्थनमर्थेन तत्कृत्याकरणसन्दोऽलङ्कारसाहित्यादिशास्त्रनिमित्तमन्वयना आभवेत्तद-
 कीर्तिमद्भूतप्रशिक्षेयं निष्येयं सकलविद्वज्जनविदितचरणसेवस्य धिगानन्ददेवस्य संद्विष्टसम्पत्ति-
 दुर्मरेण श्रुतसामरेण शृङ्गा विरचितयां दलोकवार्तिकराजवार्तिकसर्वायमिद्विध्यायकुसुद्वन्द्वोदय-
 प्रमेयकमलमार्गवृष्टिपद्मवृष्टिप्रसन्नप्रमुखप्रत्यक्षमर्दिभरावलोकनशुद्धिविराजितायां तत्त्वार्थदीप्यां
 नवमोऽध्यायः । अ०, द०, ज. १

दशमोऽध्यायः

अथेदानीं मोक्षस्वरूपं प्रतिपादयितुकामो भगवानुमाद्यामी पर्यालोचयति—मोक्षस्तावन, केवलज्ञानप्राप्तिपूर्वको भवति । तस्य केवलज्ञानस्योत्पत्तिकारणं 'किमिति ? इदमेवेति निर्धार्य सूत्रमिदमाह—

मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥

- ५ मोहस्य अयो विश्वसं: मोहक्षयस्तस्मान्मोहक्षयान् । आवरणशब्दः प्रत्येकं प्रवृत्त्ये । तेन ज्ञानावरणं दर्शनावरणञ्च ज्ञानदर्शनावरणे ते च अन्तरायश्च ज्ञानदर्शनावरणान्तरायास्तेषां क्षयः ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयस्तस्मान् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयान् । चकारादायु-
म्निकन्यामत्रयोद्देशश्चात्र केवलं केवलज्ञानमुपपद्यते । त्रिपष्टिप्रकृतिक्षयान् केवलज्ञानं भवती-
त्यर्थः । अष्टाविंशतिप्रकृतयो मोहस्य । पञ्च ज्ञानावरणश्च । तत्र दर्शनावरणस्य । पञ्च अन्तराय-
१० स्य । मनुष्यायुर्वर्जमानुस्रव्यः साधारणातपपञ्चेन्द्रियरहितचतुर्जितिनः कर्मातिरक्तगत्यानुपूर्वी-
स्यावरमूर्धमतिर्यग्गतिरित्येतावानुपूर्वयोगोत्तरक्षणान्वयोदर्शनसमकर्मणः प्रकृत्यश्चेति त्रिपष्टिः ।
तनु मोहज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयान् केवलमिति सिद्धे सूत्रगुरुकरणं किमर्थम् ? वाक्यभेदः
कर्मणां क्षयानुकमप्रतिपादनार्थः । कोऽयमनुक्रमः ? नोद्दिश्यः पूर्वमेव भवति । तदनन्तरं श्रोण-
कषायगुणस्थाने ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयो भवति तत्तत्रैव केवलमुत्पद्यते । मोहक्षयानुक्रम
१५ उच्यते—अयः प्राणी सम्यग्दृष्टिर्जीवः परिणामविशुद्धया बद्धमानः असंयतसम्यग्दृष्टिदर्शनसंयत-
प्रपत्तसंयताऽप्रपत्तसंयतगुणस्थानेष्वन्यतमगुणस्थानं अनन्तातुच्चन्धिकषायचतुष्टयदर्शनमाह-
चिनयक्षयो भवति । ततः ध्यायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा अप्रपत्तगुणस्थाने अथाप्रवृत्तकरणम-
ज्ञोद्व्य अपूर्वकरणाभिमुखो भवति । अथाऽप्रवृत्तकरणं किम् ? अपूर्वचारित्र्यम् अथवा
अथानन्तरम् अप्रवृत्तकरणं वाच्यते । तदपि किम् ? परिणामविशेषा इत्यर्थः । कीदृशास्ते अथा-
२० प्रवृत्तकरणशब्दवाच्या विशिष्टपरिणामा इति चेन् ? उच्यते—एकस्मिन्नेवस्मिन् समये एकैकजी-
वस्यासंख्यलोकमाप्तावच्छिन्नाः परिणामा भवन्ति । तत्राप्रमत्तादिगुणस्थाने पूर्वपूर्वसमये
प्रवृत्ता यादृशाः परिणामाप्तादृशा एव, अथानन्तरमुत्तरसमयेण आ प्रमत्तात्प्रवृत्ता विशिष्ट-
चारित्र्याः परिणामाः अथाप्रवृत्तकरणशब्दवाच्या भवन्ति । अपूर्वकरणप्रयोगेणानुपूर्वकरण-
क्षपकगुणस्थानताना भूत्वा अभिनवशुभाभिसम्भिन्ना भवन्ति । धर्म्यशुक्लस्थानाभिप्रायेण
२५ कृतीकृतराप्रकृतिस्थित्यनुभावाः सन् संवर्द्धितपुण्यकामोपभवः सन् अनित्यत्तिष्ठणं लब्ध्वा,
अनित्यत्तिवाद्दसाम्प्रायस्सुखकगुणस्थानमधिरोहति । तत्राऽप्रत्याक्ष्यानकषयप्रत्याक्ष्यानकषायाष्टकं

१ किमितिदमेवेति भा०, द०, ज० । २ -दशकम्- भा० । ३ अथाऽप्रपत्त- भा०,

द०, ज० । ४ एकस्मिन् समये भा०, द०, ज० । ५ -मनादित्वाः भा० । ६ -करणलब्ध्या भा० ।

३२०

तरुमार्थवृत्तौ

[१०३]

नोकषायपट्टकं प्रचक्षते । पष्ठे भागे पुवेदाभायो रच्यते । सप्तमे भागे सञ्ज्वलनक्रोधध्वंसः
 कल्पयते । अष्टमे भागे सञ्ज्वलनमानविनाशः प्रणीयते । नवमे भागे सञ्ज्वलनमायाक्षयः कि-
 यते । संभसञ्ज्वलनं दशमगुणस्थाने प्रान्ते विनाशं गच्छति । निद्राप्रचलः श्लेष्मस्य गुणस्थानयो-
 पान्त्यसमये दिनरच्यते । पञ्चहानावरणचक्षुरचक्षुरवबिभेवलदर्शनावरणचतुष्टयपञ्चान्तरायाणां
 ५ तदन्यसमये क्षयो भवति । सयोगिकेवलिनः कस्याश्चिदपि प्रकृतेः क्षयो नास्ति । चतुर्दश-
 गुणरधानस्य द्विचरमसनये द्वासप्ततिप्रकृतिनां क्षयो भवति । कास्ताः ? अन्यतरवेदनी-
 यम्, देवगतिः, औदारिकवैक्रियकाहारकतैजसकर्मणशरीरपञ्चकम्, तद्वन्धनपञ्चकम्, तत्सं-
 घातपञ्चकम्, संस्थानपट्टकम्, औदारिकवैक्रियकाहारकशरीरोपाङ्गत्रयम्, संहननपट्टकम्,
 प्रशस्ताप्रशस्तवर्णाश्चकम्, सुरभिदुरभिगन्धयम्, प्रशस्ताप्रशस्तरसपञ्चकम्, स्पर्शष्टकम्,
 १० देवगतिप्रायोभ्यानुपूर्वम्, अगुरुलघुत्वम्, उपघातः, परघातः, उच्छ्वासः, प्रशस्ताप्र-
 शस्तबिहायोगतिद्वयम्, पर्याप्तिः, प्रत्येकशरीरम्, स्थिरत्वमस्थिरत्वम्, शुभत्वमशुभत्वम्,
 दुर्भगत्वम्, सुस्वरत्वम्, दुःस्वरत्वम्, अतादेयत्वम्, अयशस्कीर्तिः, निर्माणम्,
 नीचैर्गौत्रम् इति । अयोगिकेवलचरमसमये त्रयोदश प्रकृतयः क्षयमुपयान्ति । कास्ताः ?
 अन्यतरवेदनीयम्, मनुष्यायुः, मनुष्यगतिः, पद्मेन्द्रियजातिः, मनुष्यगतिप्रायोभ्या-
 १५ नुपूर्वा, प्रसवम्, यादरत्वम्, पर्याप्तकत्वम्, शुभगत्वम्, आदेयत्वम्, यशःकीर्तिः,
 तोर्भकरत्वम् उच्छ्वागौत्रञ्चोति ।

अवेतासां द्रव्यकर्मप्रकृतीनां क्षयान्मोक्षं भवति आहोस्वित् भावकर्मप्रकृतीनामपि
 क्षयान्मोक्षो भवतीति प्रश्ने सूत्रमदमाहुः—

औपशमिकादिभव्यत्वानाञ्च ॥ ३ ॥

२० औपशमिको भाव आदिर्येषां निश्चोदयिवाभावानां ते औपशमिकादयो भावास्ते च
 भव्यत्वञ्च औपशमिकादिभव्यत्वानि तेषामौपशमिकादिभव्यत्वानाम् : एतेषां चतुर्णां भाव-
 कर्मणां विप्रमोक्षो मोक्षो भवति । प्रकारः परस्परसमुक्तये वर्तते, तेनायमर्थः—न केवलं
 पौद्गलिककृतककर्मविप्रमोक्षो मोक्षः किन्तु औपशमिकादिभव्यत्वानां भावकर्मणां विप्रमोक्षो
 मोक्षो भवति । भव्यत्वं हि पारिणामिको भावस्तेन भव्यत्वप्रह्णान् पारिणामिकेषु भावेषु
 २५ सव्यत्वस्यैव प्रश्रयो भवति नान्येषां जीवत्वसव्यवस्तुत्वसमूर्तत्वादीनां पारिणामिकानां क्षयो
 वर्तते, तन्क्षये शून्यस्यादिवसन्नान् । ननु द्रव्यकर्मनाशे तस्मिन्निदानमौपशमिकादीनां भावानां
 स्वयमेवामावः सिद्धः किमनेन सूत्रेणेति चेत् ? सत्यम्; नायमेकान्तो निमित्ताभावेऽपि
 कार्यभावदर्शनान् । दण्डाद्यभावेऽपि घटादिदर्शनान् । अथवा सामर्थ्यादव्यवस्थापि भावक-
 मक्षयस्य सूत्रं स्पष्टार्थम् ।

३० अथाह कश्चिन्-भावानामुपरमो मोक्ष आक्षितो भवद्विरुद्धा औपशमिकादिभावप्रक्षय-

१ द्वादशगुण- भा०, ३०, ज० । २ प्रश्रयो मोक्षो न- ता० । ३ जीवत्वसव्य-
 ता०, ३०, ज० ।

१०४-६]

दशमोऽध्यायः

३२१

नत् सर्वक्षायकभावनिवृत्तिः प्राप्नोति ? सत्यम् ; क्षायिकभावप्रक्षयो भवत्येव यदि विशेषो न निगद्यते । विशेषस्याप्यार्येण सूचित एव वर्तते । कोऽसौ विशेष इति प्रश्ने अपवादसूत्र-मुच्यते—

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

सम्यक्त्वञ्च ज्ञानदर्शनञ्च सिद्धत्वञ्च सम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वानि, केवलानि निःकेवलानि ५ एतानि सम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वानि तेभ्यः केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः । एभ्यश्चतुर्धः क्षायिकभावेभ्यः अन्यत्र एतानि चत्वारि वर्जयित्वा अन्येषां भावानां प्रक्षयान्नोक्षो भवति । तर्हि अनन्तवीर्यमनन्तसुखादीनामपि प्रक्षयो भविष्यति, चतुर्ध्वोऽवशेषत्वात् । सत्यम् ; ज्ञानदर्शनयोरन्तर्भावोऽनन्तवीर्यस्य तेन सत्य (तत्) क्षयो नास्ति, अनन्तवीर्यं विना अनन्तज्ञानप्रवृत्तिर्न भवति यतः । सुखं तु ज्ञानदर्शनयोः पर्यायः, तत एव सुखस्यापि क्षयो न १० भवति । ननु सिद्धानां निष्कारत्वाद्भावो भविष्यति ? सत्यम् ; चरमशरीराकारास्ते वर्तन्ते, तेन तेषामभावोऽपि नास्ति “साधारमणायासा लक्ष्मणमेयं तु सिद्धायां” [] इति वचनात् । ननु शरीराणुकारी यदि जीवः प्रतिज्ञातो भवद्विस्तीर्णं शरीराभावान् स्वभावेन लोकाकाशप्रदेशप्रमाणो जीव इति भवतां मते सति त्रैलोक्यप्रमाणप्रदेशप्रसरणं भविष्यति । सत्यम् ; नोर्ध्वसम्बन्धे कारणे सति संहरणं विसर्पणञ्च भवति । नोर्ध्व- १५ सम्बन्धलक्षणकारणभावान्, पुनः संहरणं विसर्पणञ्च न भवति ।

एवं चेद् यथा कारणभावान् संहरणं विसर्पणञ्च न भवति तथा गमनस्वरणकर्मभावे सति ऊर्ध्वगमनमपि न भविष्यति, अपस्तिर्प्यगमनयोरभावश्च । एवञ्च सति यत्रैव जीवो मुक्तस्तत्रैव तिष्ठति, तत्र—

तदनन्तरमूर्द्ध्वं गच्छत्यालोकास्तात् ॥ ५ ॥

३०

तस्य सर्वकर्मविप्रमोक्षस्य अनन्तरं पश्चात्तदनन्तरमूर्द्ध्वमुपरिष्ठान् गच्छति व्रजति । कोऽसौ मुक्तो जीव इति शेषः । कियत्पर्यन्तमूर्द्ध्वं गच्छति ? आलोकान्तात्—लोकपर्यन्तमभियतीत्यर्थः ।

आलोकान्तादूर्ध्वं गच्छतीत्यत्र ऊर्ध्वगमनस्य हेतुर्नोर्ध्वः, हेतुं विना कथं पक्षसिद्धिरित्युपन्यासे सूत्रमिदमुच्यते—

३५

पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदासयागतिपरिणामाच्च ॥ ६ ॥

पूर्वश्चासौ प्रयोगः पूर्वप्रयोगेऽस्मात् पूर्वप्रयोगात् । पूर्वं किल जीवेन संसारस्थितेन कृत्वा कारणं यन्मुक्तिमाप्त्यर्थं प्रणिघातं कृतम् ऊर्ध्वगमनप्रधानाभ्यासो विहितस्तस्य प्रणिधानाभ्याभावेऽपि तदावेशपूर्वकमासंस्कारत्वाद्ूर्ध्वगमनं भवत्येव इत्येको हेतुकृतः । तथोर्ध्वगमनस्य

१-मिदमाहुः भा०, ब० । २-वारान् मुक्ति-भा०, ब० ।

४१

३२२

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१०७]

द्वितीयं हेतुमाह—असङ्गत्वात् । न विद्यते सङ्गः कर्ममिथस्य जीवस्य स भवत्यसङ्गः । अस-
ङ्गस्य आधोऽसङ्गत्वं तस्मादसङ्गत्वात् । अस्याथमर्थः—कर्मभाराकान्तो जीवस्तदावेक्ष्यवशान् संसारे
नियतं गच्छति । कर्मभाराकान्तवशीकरणाभावे सति ऊर्ध्वमेव गच्छति, इति द्वितीयो
हेतुरुक्तः । तथा बन्धच्छेदान् । बन्धस्य छेदनं छेदस्तस्माद् बन्धच्छेदात् । अस्याथमर्थः—मनु-
५ व्यादिभयान्तरप्रापकगतिजतयादिनामादिसमस्तकर्मबन्धच्छेदान्मुक्तजीवयोर्ध्वगमनमेव भव-
तीति तृतीयो हेतुरुक्तः । तथागतिपरिणामात् । गत्यूर्ध्वगमनं परिणामः स्वभावो यस्य
जीवस्य स भवति गतिपरिणामस्तस्माद् गतिपरिणामात् । अस्याथमर्थः—जीवस्तावदूर्ध्वगमन-
स्वभावात् परमागमे प्रतिपादितः । तस्य तु जीवस्य यद्विविधगतिविकारो भवति तस्य कारणं
कर्मैव । नष्टे च कर्मणि जीवस्य गतिपरिणामादूर्ध्वगमनस्वभावादूर्ध्वगमनमेव भवति । चकारः
१० परस्परं हेतूनां समुच्चये वर्तते । तेनाथमर्थः—न केवलं पूर्वप्रयोगादसङ्गतत्वाद्यर्थं गच्छति,
न केवलमसङ्गत्वात् बन्धच्छेदाद्यर्थं गच्छति । तथा तेरेव पूर्वप्रयोगासङ्गतबन्धच्छेदप्रकारैर्गति-
परिणामाद्यर्थं गच्छति ।

अत्राह कश्चित्—हेतुरूपोऽर्थः प्रचुरोऽपि दृष्टान्तसमर्थनं विना वस्तुसाधनसमर्थो न
भवति “पक्षे हेतुदृष्टान्तसाधितं वस्तु परमार्थम् ।” [] इति वचनात् । इत्यु-
१५ पन्यासे पूर्वोक्तानामूर्ध्वगमनहेतूनां क्रमेण दृष्टान्तसूचनं सूत्रमाह—

आविद्धकुलालचक्रवद् व्यपगतलेपालानुबद्धेरण्ड-

बीजवदग्निशिखावच्च ॥७॥

आविद्धं धामितं यत्कुलालचक्रं कुम्भकारधामितम्^१ आविद्धकुलालचक्रम् । आविद्धकु-
लालचक्रमिव आविद्धकुलालचक्रवत् । कुम्भकारप्रयोगेण यत्कृतं ऋदण्डचक्रसंयोगपूर्वकं भ्रमणं
२० तदभ्रमणं कुम्भ^२काराद्यदण्डचक्रसंयोगे विरतेऽपि सति पूर्वप्रयोगाद् यथा आसंस्काराद्युप-
क्रत्य भ्रमणं भवति तथा मुक्तस्याप्यूर्ध्वगमनं भवतीति पूर्वहेतोः पूर्वदृष्टान्तः । व्यपगतलेपा-
लानुबन् । व्यपगतो विशिष्टो लेपो यस्मा^३दलानुफलान् शुष्कतुम्बकफलान् तद् व्यपगत-
लेपं, तच्च तदलानु च तुम्बकफलं व्यपगतलेपालानु, व्यपगतलेपालानु इव व्यपगतलेपालानुबन् ।
यथा मुक्तिकलेपोत्पादितशुक्लत्वम् अलानु जले क्षिप्तं सत् जलस्याधो गच्छति बुद्धति निमज्जति ।
२५ जलकलेवविश्लिष्टमृत्कवचवधनं सत् लघुतरं सदूर्ध्वमेव गच्छति तथा जीवोऽपि विश्लिष्टकर्म-
कर्म ऊर्ध्वमेव गच्छति । इति द्वितीयहेतोर्द्वितीयदृष्टान्तः । एरण्डबीजवन् । एरण्डस्य वानारि-
वृक्षस्य यद्वीजमेरण्डबीजम्, एरण्डबीजमिव एरण्डबीजवन् । यथैरण्डबीजकोशलशृण-
वन्धच्छेदान् गतिं करोति तथा जीवोऽपि कर्मबन्धच्छेदादूर्ध्वगमनं करोति । इति तृतीयथ

१—योः र्ध्वं गमनं—भा०, द०, ज० ।

२—भ्रमणम् ता० ।

३—काराद्य—भा०,

द०, ज० । ४—दलानु—ता, द० ।

१०८-९]

दशमोऽध्यायः

३२३

हेतोस्तृतीयो दृष्टान्तः । तथा अग्निशिखावत् । अग्नेः शिखा प्रदीपकलिका अग्निशिखा अग्नि-
शिखेव अग्निशिखावत् । यथा अग्निशिखा तिर्यग्गमनप्रकृतिमारुतसम्बन्धरहिता सती स्वभावादूर्ध्वं
गच्छति तथा मुक्तजीवोऽपि कर्माऽभावे ऊर्ध्वगमनस्वभावाद्दूर्ध्वमेव गच्छति । इति चतुर्थस्य
हेतोश्चतुर्थो दृष्टान्तः । असङ्ख्यचन्द्रेदयोः को विशेषः ? परस्परप्रामाण्यं सङ्गः । परस्परानु-
पवेगोऽविभागेनापस्थितिर्वन्ध इत्यसङ्ख्यचन्द्रेदयोर्भेदः । ५

अथ यदूर्ध्वगमनस्वभावो जीवस्तीर्हि मुक्तः सन्तूर्ध्वगमनं कुर्वन्नेव त्रिभुवनमस्तकात्
परतोऽपि किं न गच्छतीति प्रश्ने सति सूत्रमिदमाहुः—

धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ८ ॥

धर्मास्तिकाशयामावो धर्मास्तिकाशभावस्तस्माद् धर्मास्तिकायाभावात् परतो न
गच्छतीति वाक्यशेषः । अस्यायमर्थः—गत्युपकारकारणं धर्मास्तिकायः, स तु धर्मा- १०
स्तिकाशो लोकान्तात् परतोऽलोके न वर्तते तेन मुक्तजीवः परतोऽपि न गच्छति । यदि परतो-
ऽपि गच्छति तदा लोकलोकविभागो न भवति । तदुक्तम्—

“संते धि धम्मदव्वे अहो ण गच्छेद्द तद्दय तिरियं वा ।

उड्ढग्गमणसहावो मुक्को जीवो हवे जब्हा ॥” [तत्त्वमा० गा० ७१]

अथ मुक्तजीवा गतिजातिप्रसूतिकर्महेतुरहिता अग्नी अभेदव्यवहार भविष्यन्तीति १५
शङ्कायां कथञ्चिद् भेदव्यवहारस्यापनार्थमिदं सूत्रमाहुः—

क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनान्तर-

सङ्ख्यारूपबहुत्वतः साध्याः ॥ ९ ॥

क्षेत्रञ्च कालञ्च गतिञ्च लिङ्गञ्च तीर्थञ्च चारित्रञ्च प्रत्येकबुद्धबोधितञ्च ज्ञानञ्च
अवगाहनञ्च अन्तरञ्च सङ्ख्या च अल्पबहुत्वञ्च क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्ध- २०
बोधितज्ञानावगाहनान्तरसङ्ख्यारूपबहुत्वानि तेभ्यस्ततः । एभिर्द्वीपशमिः क्षेत्रादिभिः प्रश्नैः
सिद्धाः साध्या विकल्पनीया भवन्ति भेदव्यवहारवन्तो वर्तन्ते इत्यर्थः । कस्मात् ? प्रत्युत्पन्नभूता-
नुपहतन्ननययुग्यार्पणवशात् । प्रत्युत्पन्नो नयः कजसूत्रः । भूताऽनुपहतन्नो नयो व्यवहारः ।
तथाहि—क्षेत्रव्यवहारस्तावत् कस्मिन् क्षेत्रे सिद्धाः सिद्धयन्ति । प्रत्युत्पन्नमाहिनयान् कज-
सूत्रनयानिश्चयनयादिति यावत् स्वप्रदेशलक्षणे सिद्धिक्षेत्रे सिद्धयन्ति । भूतमाहिनयाद् २५
व्यवहारनयादाकाशप्रदेशे जन्तोर्दिश्य पञ्चदशसु कर्मभूमिषु वा सिद्धयन्ति । संहरणमुद्दिश्यार्थ-
मृतीयद्वीपलक्षणे मानुषक्षेत्रे सिद्धाः सिद्धयन्ति । तत्संहरणं द्विप्रकारं स्वकृतं परकृतञ्च ।
चारणविश्रामराणामेव स्वकृतम् । देवचारणविश्रामरैः कृतं परकृतम् । अथ कस्मिन् काले
सिद्धः सिद्धयति ? प्रत्युत्पन्ननयादेकस्मिन्समये सिद्धयन् सिद्धो भवति । कजसूत्रायाश्चत्वारो

१ -भाव ऊ-आ०, द०, ज० ।

३२४

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१०९]

नयाः प्रत्युत्पन्नविषया वर्तन्ते । शेषास्तयो नया नैगमसङ्गमद्वयवहाराख्या सम्यविषया^१ इति वेदितव्यम् । मृतप्रज्ञापननयाजन्मतः संहारणाच्चेति द्विप्रकारादविशेषेण उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्जातः सिद्धयति । विशेषेण तु अवसर्पिण्याः सुषमदुःषमाया अन्ते मागे दुःषमसुपमायाश्च जातः सिद्धयति । दुःषमसुपमायां जातो दुःषमायां सिद्धयति । दुःषमायां जातो दुःषमायां न^५ सिद्धयति । अन्यथा दुःषमदुःषमायां जातः सुषमसुपमायां जातः सुपमायां जातः दुःषमायाम् अन्यभागरहितायां सुपमदुःषमायाकच जातो नैव सिद्धयति । संहारणापेक्षया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यकच सर्वस्मिन् काले च सिद्धयति । अथ कस्यां गतीं सिद्धः सिद्धयति ? सिद्धगतीं मनुष्यगतीं वा सिद्धयति । अथ केन लिङ्गेन सिद्धिर्भवति ?^२ अवेदत्वेन त्रिभिर्बेदेषु सिद्धिर्भवति भावतो न तु द्रव्यतः । द्रव्यतस्तु पुंवेदेनैव सिद्धिर्भवति । अथवा लिङ्गशब्देन निर्णय-
 १० लिङ्गेन सिद्धिर्भवति । भूतनयापेक्षया सम्बन्धलिङ्गेन वा सिद्धिर्भवति “साह्यारणासाह्यारणे”^३ [सिद्धम० ५] इति वचनात् । अथ कस्मिंस्तीर्थे सिद्धिर्भवति ? तीर्थकारतीर्थे गणधरानगार-
 केवलिलक्षणेत्तरीर्थे च सिद्धिर्भवति । अथ केन चारिश्रेण सिद्धिर्भवति ? इत्यनुयोगे विशेष-
 व्यपदेशरहितेन एषोऽहं सर्वसावययोगविरतोऽस्मीत्येवं रूपेण साममायिकेन श्रुत्युत्पत्तया यथाख्यातेनैकेन सिद्धिर्भवति । व्ययकारनयात् पञ्चभिश्चारित्र्यैः सिद्धिर्भवति । परिहारविलुद्धि-
 १५ संज्ञकचारित्ररहितैश्चतुर्भिश्चारित्र्यैर्वा सिद्धिर्भवति । स्वशक्तिनिमित्तज्ञानात् प्रत्येकबुद्ध्याः सिद्धयन्ति । परोपदेशनिमित्तज्ञानात् बोधितबुद्ध्याः सिद्धयन्ति एतद्विकल्पद्वयमपि मिलित्वा एकोऽधिकारः । अथ केन ज्ञानेन सिद्धिर्भवतीति प्रश्ने ऋजुसूत्रनयादेकेन केषलज्ञानेन सिद्धिर्भवति । व्यवहारनयान् पश्चात्कृतं^४ मतिज्ञानश्रुतज्ञानद्वयेन मतिश्रुतावधिज्ञानत्रयेण मतिश्रुत-
 २० मनःपर्ययज्ञानत्रयेण वा सिद्धिर्भवति, मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानचतुष्टयेन वा सिद्धिर्भवति । अस्यायमर्थः—मतिश्रुतयोः पूर्वं स्थित्वा पश्चात् केवलज्ञानं समुत्पाद्य सिद्धा भवन्ति । तथा मतिश्रुतावधिपु पूर्वं स्थित्वा परचान् केवलमुत्पाद्य सिद्धयन्ति । अथवा मति-
 श्रुतमनःपर्ययेषु स्थित्वा केवलं लब्ध्वा सिद्धयन्ति । तथा मतिश्रुतावधिमनःपर्ययेषु पूर्वं स्थित्वा पश्चात् केवलमुत्पाद्य सिद्धयन्ति । तथा चोक्तम्—

“पञ्चायडेय सिद्धे दुर्गतिमचदुणाणपंचचदुरयमे ।

२५ पण्डिबद्धिदापण्डिवद्धिदे संजमसंमराणाणमादीहिं ॥” [सिद्ध म० ४]

अथ केनावगाहनेन निर्मुक्तिर्भवतीति प्रश्ने तदुच्यते—जीवप्रदेशव्यापित्वं तावदवगाहन-
 मुच्यते । तदवगाहनं द्विप्रकारम् उत्प्रावगाहनं जघन्यावगाहनञ्चेति । तत्रोत्प्रावगाहनं
 सपावानि पञ्चधनुःशतानि । जघन्यावगाहनमर्द्धचतुर्थारत्नशः । यः किल षोडशे वर्षे सप्तहस्त-

१ -वा तु इ- आ०, ६०, ७० । २ यथा आ०, ६०, ७० । ३ अवेदेन आ०, ६०, ७० । ४ -सूत्रनयात् आ०, ६०, ७० । ५ -मतिश्रुत- वा० । ६ उत्प्राद्य ता० ।

१०१९]

दशमोऽध्यायः

३२५

परिणामशरीरो भविष्यति स गमौष्टमे अर्धे अर्धचतुर्धरत्रिप्रमाणो भवति, तस्य च मुक्तिर्भवति । मध्ये नाना भेदावगाहनेन सिद्धिर्भवति । सिध्यतां पुरुषाणां किमन्तरं भवतीति प्रश्ने निष्कृष्टत्वेन द्वौ समयौ भवतः उत्कर्षेण अष्टसमया अन्तरं भवति । द्वावपि भेदौ जघन्यस्य । जघन्येन एकः समयः । उत्कर्षेण षण्मासा अन्तरं भवति । अथ कथा सङ्ख्यया सिद्धयन्ति ?

- ५ जघन्येन एकसमये एकः सिद्धयति ; उत्कर्षेण अप्येकशतसंख्या एकसमये सिद्धयन्ति । अथाल्पबहुत्वमुच्यते—प्रयुत्सन्नयान् सिद्धिश्चेत्रे सिद्धयन्ति तेषामल्पबहुत्वं नास्ति । भूतपूर्वनयातु विचार्यते—क्षेत्रसिद्धा द्विप्रकाराः जम्भक्षेत्रतः सङ्हरणक्षेत्रतश्च । क्षेत्राणां विभागः कर्मभूमिकर्मभूमिश्च । तथा क्षेत्रविभागः समुद्रद्वीपाः ऊर्ध्वपथस्तिर्यक् च । तत्र ऊर्ध्वलोकसिद्धा अल्पे । अधोलोकसिद्धाः संख्येयगुणाः । तिर्यक्लोकसिद्धाः संख्येयगुणाः । सर्वस्तोकाः
- १० समुद्रसिद्धाः । द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः । एवमविशेषेण व्याख्यानम् । विशेषेण तु सर्वस्तोकाः लवणोदसिद्धाः । कालोदसिद्धाः संख्येयगुणाः । जम्बूद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः । धातकीकण्डसिद्धाः संख्येयगुणाः । पुष्करद्वीपार्थसिद्धाः संख्येयगुणा इति । एवं कालादिविभागोऽपि परमागमात्सारेणाल्पबहुत्वं बोद्धव्यम् । तथाहि—ब्राह्मिप्रकारः उत्सर्पिणी अवसर्पिण्यनुत्सर्पिण्यन्वसर्पिणी चेति । तत्र सर्वतः स्तोकाः उत्सर्पिणीसिद्धाः । अवसर्पिणीसिद्धा विशेषा-
- १५ धिकाः । अनुत्सर्पिण्यनवसर्पिणीसिद्धाः संख्येयगुणाः । श्वलुसूत्रनयापेक्षया तु एकसमये सिद्धयन्तीत्यल्पबहुत्वं नास्ति । गतिं प्रति विचार्यते—श्वलुसूत्रापेक्षया सिद्धरातौ सिद्धयन्तीति तत्राल्पबहुत्वं नास्ति । व्यवहारपेक्षयापि मनुष्यरातौ सिद्धयन्तीति तत्राप्यल्पबहुत्वं नास्ति । एकान्तरगताल्पबहुत्वमस्तीति तद्विचार्यते । सर्वतः स्तोकाः तिर्यग्योन्यन्तरगतिसिद्धाः । मनुष्योन्यन्तरगतिसिद्धाः संख्येयगुणाः । नारक्योन्यन्तरगतिसिद्धाः संख्येयगुणाः । स्वर्ग-
- २० योन्यन्तरगतिसिद्धाः संख्येयगुणाः । लिङ्गं प्रति अल्पबहुत्वं विचार्यते—श्वलुसूत्रनयापेक्षया अवेदसिद्धयन्तीति नारित अल्पबहुत्वम् । व्यवहारनया तु सर्वतः स्तोकाः नपुंसकवेदसिद्धाः स्त्रीवेदसिद्धाः संख्येयगुणाः । पुंवेदसिद्धाः संख्येयगुणाः । तथा चोक्तम्—

“बीस जणुंसयवेया धीवेया तइ य होंति चालीसा ।

२५ पुंवेया अइयाला समये गते सिद्धा य ॥” []

एवं तीर्थचारित्रादिभेदैरप्यल्पबहुत्वं परमागमात्सिद्धम् ।

एषा तत्त्वार्थवृत्तिर्यैर्विचार्यते शिष्येभ्यः उपदिश्यते च तैर्जिनषचनामृतत्रादिधिः पुरुषैः शृण्वद्भिः पठद्भिश्च परममुक्तिमुष्माद्यर्थं निजकरे कृतं देवेन्द्रतरेन्द्रमुखं किमुच्यते ।

३२६

तत्त्वार्थवृत्तौ

[१०१९]

श्रीवर्द्धमानपक्कसमन्तमद्रः श्रीपूज्यपादसद्गुमापतिपूज्यपादम् ।

विशतिदिनन्दिगुणरत्नमुनीन्द्रसेव्यं भक्त्या नमामि परितः श्रुतसागराप्त्यै ॥

इति सूरिभोश्रुतसागरविरचितायां तान्यर्थसंज्ञायां तत्त्वार्थवृत्तौ

दशमः पादः समाप्तः ।

१ श्रीकुन्दकुन्दाचार्यश्रीमनुभाषमिश्रीविद्यानन्दिशूरिर्भोश्रुतसागर सूरिभ्यो नमो नमः । ग्रन्थाग्रम् ९००४। श्रीरस्तु । सा० । इत्यनवच्छेदयथयिद्याविनेदितप्रनोदपौश्वरसंगनशवनमत्तिसभाजलराजम-
तिष्टामरयतिराजराजितार्थनसमर्थेन तर्कव्याकरणछन्दोऽलङ्कारसाहित्यादिशास्त्रनिशितमतिथिना श्रीमद्देवे-
न्द्रकीर्तिनहारकप्रशिष्येण शिष्येण सकलविद्वज्जनविहितचरणसेवस्थ श्रीविद्यानन्दिदेवस्य संछर्दितमिदम्-
मतदुर्गरेण श्रुतसागरेण सूरिणा विरचितायां श्लोकवार्तिकराजवार्तिकसवार्थसिद्धिन्यायकुमुदचन्द्रादय-
प्रमेयकमलसतर्कप्रचण्डाष्टसहस्राप्रमुखमन्थसन्दर्भावसंज्ञकानुद्धिविराजितायां तत्त्वार्थटीकायां दशमं-
प्रायः समाप्तः । इति तत्त्वार्थस्य श्रुतसागरी टीका समाप्ता । अ०. ६०, अ० ।

तत्त्वार्थवृत्ति

[हिन्दी-सार]

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

इस पञ्चम कालमें गगधरदेवके समान श्रीनिर्मन्थाचार्य उमास्वामि भट्टारकसे मन्थवर द्वैयाकने परत किया कि—भगवन्, आत्मा का हित क्या है? उमास्वामि भट्टारक द्वैयाक मन्थके प्रश्नका 'सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान और सम्यक् चार्ित्र्यके द्वारा प्राप्त होने वाला मोक्ष आत्माका हित है' यह उत्तर देनेके पहिले इष्टदेवको नमस्कार कर मङ्गल करते हैं—

“मोक्षमार्गस्य नेतारं मेतारं कर्मभृभुताम् ।

ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणसम्बन्धे ॥”

आत्माके ज्ञानादि गुणोंको घातने वाले ज्ञानावरणादि कर्मोंका भेदन करके जो सभरत तत्त्व अर्थात् मोक्षोपयोगी पदार्थोंके पूर्णज्ञाता हैं, तथा जिनने मोक्षमार्गका नेतृत्व किया है उन परमात्मा को उक्तगुणों की प्राप्तिके लिए नमस्कार करता हूँ ।

द्वैयाक ने पूछा कि मोक्षका स्वरूप क्या है ?

उमास्वामि भट्टारकने कहा—समस्त कर्ममलोसे रहित आत्माकी शुद्ध अवस्थाका नाम मोक्ष है । इस अवस्थामें आत्मा स्थूल और सूक्ष्म दोनों प्रकारके शरीरोंसे रहित हो अशरीरी हो जाता है । अपने स्वाभाविक अगन्तज्ञान निर्बाध अनन्त सुख आदि गुणोंसे परिपूर्ण हो चिदावन्द स्वरूप हो जाता है । यह आत्माकी अन्तिम विलक्षण अवस्था है । यह शुद्ध दशा सदा एकसी बनी रहती है । इसका कभी वित्ताश नहीं होता । यह दशा इन्द्रियज्ञानका विषय न होनेसे अश्वन्त परोक्ष है; इस लिए विभिन्न वादी मोक्षके स्वरूपकी अनेक प्रकारसे कल्पना करते हैं । जैसे—

(१) सांख्यका मत है कि—पुरुषका स्वरूप चैतन्य है । ज्ञान चैतन्यसे प्रत्यक् वस्तु है । ज्ञान प्रकृतिका धर्म है, यही क्षेत्र अर्थात् पदार्थोंको जानता है । चैतन्य पदार्थोंको नहीं जानता । मोक्ष अवस्थामें आत्मा चैतन्य स्वरूप रहता है ज्ञान स्वरूप नहीं ।

इस मतमें ये दूषण हैं—ज्ञानमें भिन्न चैतन्य कोई वस्तु नहीं है । चैतन्य ज्ञान बुद्धि आदि पशोयवाची है इनमें अर्थभेद नहीं है । स्व तथा पर पदार्थोंका जानना चैतन्यका स्वरूप है । यदि चैतन्य अपने स्वरूप तथा पर पदार्थोंको नहीं जानता तो वह गयेके सींगकी तरह असत् ही हो जायगा । निराकार अर्थात् क्षेत्रको न जानने वाले चैतन्यकी कोई सत्ता नहीं है ।

(२) वैशेषिक-बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म और संस्कार इन आत्माके नव विशेष गुणोंके अत्यन्त उच्छेद होनेकी मोक्ष कहते हैं । ये विशेषगुण आत्मा और भूतके संयोगसे उत्पन्न होते हैं । चूँकि मोक्षमें आत्माका मनसे संयोग नहीं रहता अतः इन गुणोंका अत्यन्त उच्छेद हो जाता है—

३३०

तत्त्वार्थवृत्ति-हिन्दी-सार

[१-१]

इस मतमें सबसे यज्ञ दूषण यह है कि—यदि आत्माके बुद्धि आदि विशेष गुण नष्ट हो जाते हैं तो आत्माका स्वरूप ही क्या बचता है ? अपने विशेष लक्षणोंसे रहित वस्तु अवस्तु ही हो जायगी ।

(३) बौद्ध मानते हैं कि—जिस प्रकार तेलके न रहनेसे दीपक बुझ जाता है उसी प्रकार राग-स्नेहके क्षय हो जानेसे आत्मा-ज्ञानसम्मानका शान्त हो जाना मोक्ष है ।

इसकी यह प्रदीपनिर्माणकी तरह आत्मनिर्वाणकी कल्पना भी उचित नहीं है ! कारण आत्माका अत्यन्त अभाव नहीं हो सकता, वह सत् पदार्थ है ।

मोक्षके कारणोंके विषयमें भी विवाद है—

नैयायिक आदि ज्ञानको ही मोक्ष कारण मानते हैं इतने मतमें चारित्र्यका उपयोग तत्त्वज्ञानकी पूर्णतामें होता है । कोई श्रद्धान मात्रसे मोक्षकी प्राप्ति मानते हैं । मीमांसक क्रियाकाण्डरूप चारित्र्यसे मोक्षकी प्राप्ति स्वीकार करते हैं । किन्तु जिसप्रकार रोगी औषधिके ज्ञानमात्रसे या ज्ञानशून्य हो जिस किसी दवाके पीलेननात्रसे अथवा रुचि या विश्वास रहित हो मात्र दवाके ज्ञान या उपयोगमात्रसे नीरोग नहीं हो सकता उसी प्रकार अनेके श्रद्धान, ज्ञान या चारित्र्यसे भवभोगका विनाश नहीं हो सकता । देखो—

लंगड़ेको इष्टदेशका ज्ञान है पर क्रिया न होनेसे उसका ज्ञान उसी तरह व्यर्थ है जिसप्रकार अन्धेकी क्रिया ज्ञानशून्य होने से । श्रद्धानरहित व्यक्तिका ज्ञान और चारित्र्य दोनों ही कार्यकारी नहीं हैं । अतः श्रद्धान, ज्ञान और चारित्र्य तीनों मिलकर ही कार्यकारी हैं ।

मोक्षमार्ग क्या है ?

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥

सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान और सम्यक् चारित्र्य तीनों मिलकर ही मोक्ष का मार्ग हैं ।

मोक्षोपयोगी तत्त्वोंके प्रति दृढ़ विश्वास करना सम्यग्दर्शन है । तत्त्वोंका संशय, विपर्यय और अनिश्चिततासे रहित यथावत् ज्ञान सम्यग्ज्ञान है । संसारको बदलनेवाली क्रियाओंसे विरक्त, तत्त्वज्ञानीका कर्मोंका आरम्भ करनेवाली क्रियाओंसे विरक्त होना सम्यक् चारित्र्य है ।

इस सूत्रमें 'सम्यक्' शब्दका सम्बन्ध दर्शन, ज्ञान और चारित्र्यसे कर लेना चाहिए ।

सम्यग्दर्शनका स्वरूप—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥

पदार्थके अपने स्वरूपको तत्त्व कहते हैं । तत्त्वार्थ अर्थात् पदार्थोंके यथावत् स्वरूपकी श्रद्धा या रुचिको सम्यग्दर्शन कहते हैं ।

अर्थ शब्दके प्रयोजन, वाच्य, धन, हेतु, विषय, प्रकार, वस्तु, द्रव्य आदि अनेक अर्थ होते हैं । इनमें पदार्थ अर्थ लेना चाहिए धन आदि नहीं ।

दर्शन शब्दका प्रसिद्ध अर्थ देखना है, फिर भी दर्शन शब्द जिस 'दर्शित' धातुसे बना है उसके अनेक अर्थ होते हैं, अतः मोक्षमार्गका प्रकरण होनेसे यहाँ देखना अर्थ न लेकर रुचि करना, दृढ़ विश्वास करना अर्थ लेना चाहिए । यदि देखना अर्थ किया जायगा

१३४]

प्रथम अध्याय

३३१

तो देखना तो सभी आँखवाले प्राणियोंको होता है अतः सभीके सम्यग्दर्शन मानना होगा । देखना मात्र मोक्षका मार्ग नहीं हो सकता ।

सम्यग्दर्शन दो प्रकारका है—एक सराग सम्यग्दर्शन और दूसरा वीतराग सम्यग्दर्शन ।

प्रथम संवेग अनुकम्पा आर आरितक्यमे पहिधाना जानेवाला सम्यग्दर्शन सराग सम्यग्दर्शन है । रागादि दोषोंके उपशमको प्रथम कहते हैं । विविध दुःखमय संसारसे दूरना संवेग है । प्राणिनामके दुःख दूर करनेकी इच्छासे चित्तका दयामय होना अनुकम्पा है । देव, शास्त्र, व्रत और तत्त्वोंमें दृढ़प्रतीतिका आस्तिक्य कहते हैं । वीतराग सम्यग्दर्शन आत्मविशुद्धि रूप होता है ।

सम्यग्दर्शनकी उत्पत्तिके प्रकार—

तन्निर्गमिदधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

यह सम्यग्दर्शन स्वभावसे अर्थात् परोपदेशके बिना और अधिगमसे अर्थात् परागदेशसे उत्पन्न होता है ।

शंका—निर्गम सम्यग्दर्शनमें भी अधिगम तो अवश्य हो रहता है क्योंकि पदार्थोंके ज्ञान हुए बिना श्रद्धान कैसे ? तब इन दोनों सम्यग्दर्शनोंमें वास्तविक भेद क्या है ?

समाधान—दोनों ही सम्यग्दर्शनोंमें अन्तरङ्ग कारण दर्शनमोक्ष कर्मका उपशम या श्रयोपशम समान है । इस अन्तरङ्ग कारणकी समानता रहनेपर भी जो सम्यग्दर्शन गुरुपदेशके बिना उत्पन्न हो वह निर्गम कहलाता है, जो गुरुपदेशसे हो वह अधिगमज । जिसमें सम्यग्दर्शनमें भी प्रायः गुरुपदेश अपेक्षित रहता है पर उसे स्वाभाविक इसलिए कहते हैं कि उसके लिए गुरुको विशेष प्रयत्न नहीं करना पड़ता सहज ही शिष्यको सम्यग्दर्शन ज्योति प्राप्त हो जाती है ।

शंका—“जो पहिले कहा जाता है उसीका विधान या निषेध होता है” यह व्याकरण का प्रतिद्ध निका है । अतः इस सूत्रमें ‘तत्’ पद न भी दिया जाय फिर भी पूर्वसूत्रसे ‘सम्यग्दर्शन’ का सम्बन्ध जुड़ ही जाता है तब इस सूत्र में ‘तत्’ पद क्यों दिया गया है ?

समाधान—जिस प्रकार सम्यग्दर्शन शब्द पूर्ववर्ती है उसी प्रकार मोक्षमार्ग शब्द भी पूर्ववर्ती है । मोक्षमार्ग प्रधान है । अतः “समीपवर्तियोंमें भी प्रधान बलवान् होता है” इस नियमके अनुसार इस सूत्रमें मोक्षमार्गका सम्बन्ध जुड़ सकता है । इस दापको दूर करनेके लिए और सम्यग्दर्शनका सम्बन्ध जोड़नेके लिए इस सूत्रमें ‘तत्’ पद दिया गया है ।

तत्त्व क्या है—

जीवाजीवास्यवन्धसंवरनिर्जरा मोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥

जीव अजीव आत्मव बन्ध संवर निर्जरा और मोक्ष ये सात तत्त्व हैं ।

जिसमें ज्ञान-दर्शनादिरूप चेतना पार्था जाय वह जीव है । जिसमें चेतना न हो वह अजीव है । कर्मोंके आने को आत्मव कहते हैं । आए हुए कर्मोंका आत्मप्रदेशोंसे सम्बन्ध होना बन्ध है । कर्मोंके आनेको रोकना संवर है । पूर्वसंचित कर्मोंका क्रमशः क्षय होना निर्जरा है । समस्त कर्मोंका पूर्णरूपसे आत्मासे पृथक् होना मोक्ष है ।

संसार और मोक्ष जीवके ही होते हैं अतः सर्वप्रथम जीव तत्त्व कहा है। जीव अजीवके निमित्तसे ही संसार या मोक्ष पर्यायको प्राप्त होता है अतः जीवके बाद अजीव का कथन किया है। जीव और अजीवके निमित्तसे ही आत्मत्व होता है अतः इसके बाद आत्मत्व तथा आत्मत्वके बाद बन्ध होता है अतः उसके बाद बन्ध का निर्देश किया है। बन्ध को रोकनेवाला संवर होता है अतः बन्ध के बाद संवर तथा जिससे आगामी कर्मोंका संवर पर लिया है उसीके संचित कर्मोंकी निर्जरा होती है इसलिए उसके अनन्तर निर्जराका कथन किया गया है। सबके अन्तमें मोक्ष प्राप्त होता है अतः मोक्षका निर्देश अन्तमें किया गया है।

पुण्य और पापका आस्रव और बन्ध तत्त्वमें अन्तर्भाव हो जाता है अतः उन्हें पृथक् नहीं कहा है।

प्ररत-आस्रव बन्ध संवर निर्जरा और मोक्ष ये पांच तत्त्व द्रव्य और भावरूप होते हैं। उनमें द्रव्यरूप तत्त्वोंका अजीवमें तथा भावरूप तत्त्वोंका जीवमें अन्तर्भाव किया जा सकता है, अतः दो ही तत्त्व कहना चाहिए ?

उत्तर-इस मोक्षशास्त्रमें मोक्ष तो प्रधान है अतः उसे तो अवश्य कहना ही होगा। मोक्ष संसारपूर्वक होता है। अतः संसारका कारण बन्ध और आस्रव भी कहने चाहिए, इसी तरह मोक्षके कारण संवर और निर्जरा भी। तात्पर्य यह कि प्रधान कार्य संसार और मोक्ष तथा उनके प्रधान कारण आस्रवबन्ध और संवर निर्जराका कथन किया गया है। संवर और निर्जराका फल मोक्ष है तथा आस्रव और बन्धका फल संसार। यद्यपि संसार और मोक्ष में आस्रवादिक बातोंका अन्तर्भाव किया जा सकता है फिर भी जिस प्रकार 'क्षत्रिय आए हैं, शूद्रवर्मा भी' इस वाक्यमें सामान्य क्षत्रियोंमें अन्तर्भूत शूद्रवर्माका पृथक् बर्णन विशेष प्रयोजनसे किया जाता है उसी प्रकार विशेष प्रयोजनके लिए ही आस्रवादिक तत्त्वोंका भिन्न भिन्न रूपसे कथन किया है।

प्ररत-जीवादिक सात द्रव्यवाची हैं तथा तत्त्वशब्द भाववाची है अतः इनमें व्याकरणशास्त्रके नियमानुसार एकार्थप्रतिपादकत्वरूप सामानाधिकरण्य नहीं बन सकता ?

उत्तर-द्रव्य और भावमें अन्वेद है अतः दोनों एकार्थप्रतिपादक हो सकते हैं। अथवा जीवादिकमें तत्त्वरूप भावका आरोप करके सामानाधिकरण्य बन जाता है।

सामानाधिकरण्य होने पर भी मोक्ष शब्द पुल्लिङ्ग तथा तत्त्वशब्द नपुंसकलिङ्ग बना रह सकता है। क्योंकि बहुतसे शब्द अजहल्लिङ्ग अर्थात् अपने लिङ्गका न छोड़नेवाले होते हैं। इसी तरह वचनभेद भी हो जाता है। 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गाः' इस प्रथमसूत्रमें भी इसी तरह सामाधिकरण्य बन जाता है।

शब्दव्यवहार जिन अनेक निमित्तोंसे होता है, उन प्रकारोंका कहते हैं—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्वाप्तः ॥ ५ ॥

नाम स्थापना द्रव्य और भावसे सम्यग्दर्शनादि और जीवादि पदार्थोंका व्यवहारके लिए विभाग या निक्षेप (दृष्टिके सामने रखना) होता है।

शब्दकी प्रवृत्ति द्रव्य क्रिया जाति और गुणके निमित्तसे देखी जाती है। जैसे उचित्य-लक्षणीके मृगमें काष्ठद्रव्यको निमित्त लेकर मृगशब्दका प्रयोग होता है। करनेवालेको कर्ता कहना क्रियानिमित्तक है। द्विजत्व जातिके निमित्तसे होनेवाला द्विजव्यवहार जातिनिमित्तक है। फीके लालगुणके निमित्तसे होनेवाला पाटलव्यवहार गुणनिमित्तक है। शब्दके इन द्रव्य गुणादि प्रवृत्तिनिमित्तोंकी अपेक्षा न करके व्यवहारके

[१८-३]

प्रथम अध्याय

३३३

लिय श्रवणी इच्छागुप्तार नाम रस केना नाम निक्षेप है। जैसे किसी लड़केकी नजराने वह संज्ञा।

लकड़ीमें खाँद गए, सूतमें खाँद गए, गोबर आदिके लीपे गए वस्तुके आकारमें 'वह वही है' इस प्रकारकी स्थापना अकारस्थपना है। शतरंजके अक्काकार मुहरोंमें हाथी घोड़ा आदिकी कल्पना अक्काकारस्थापना है।

जो गुणवाला था, है तथा रहेगा वह द्रव्य है।

वर्तमान पर्यायवाला द्रव्य ही भाव कहलाता है।

जैसे-जीवनगुणकी अपेक्षाके बिना जिस किसी पदार्थको जीव कहना नामजीव है। उस आकारवाले या उस आकारसे रहित पदार्थमें उस जीवकी कल्पना स्थापना-जीव है। जैसे हाथी बड़ेके आकारवाले निरंजनों को या शतरंजके मुहरोंको हाथी घोड़ा कहना। जीवशास्त्र का ज्ञाननेवाला किन्तु वर्तमानमें उसमें उपयुक्त न रहनेवाला ज्ञानना आगमद्रव्यजीव है। जानाथा गीरा, कम, लोकमें अगम मोक्षानामद्रव्यजीव है। सामान्य-न पत्र मोक्षमद्रव्यजीव नहीं है क्योंकि कोई अजीव जीव नहीं बनता। पर्यायकी दृष्टिमें मोक्षमद्रव्यजीवकी कल्पना है। लकड़ी है। जैसे कोई मनुष्य मरकर देव होनेवाला है उस राज भी भावि मोक्षमद्रव्यदेव कह सकते हैं। अथवा जो आज जीवशास्त्रकी नहीं जानता पर भावि जनेला वह भी भाविमोक्षमद्रव्यजीव कहा जा सकता है।

जीवशास्त्रको जानकर उसमें उपयुक्त आत्मा आगमभावजीव है। जीवन पर्यायमें युक्त आत्मा मोक्षमद्रव्यजीव है।

इस तरह अनेक प्रकारके जीवोंमेंसे अप्रस्तुत जीवोंको छोड़कर बहुतजीवोंको ज्ञाननेके लिए निक्षेपकी आवश्यकता है। तद्वत् यह कि हमें बिना समय कीराना जीव अप्रस्तुत में वह समझना निक्षेपका प्रयोजन है। जैसे जब बच्चा रोके लिए रो रहा हो तब स्थापना कीरकी आवश्यकता है। निरन्तर पुनरुत्पन्न केरिह नानाशरीरोंकी आवश्यकता है। आदि।

'नामस्थापनाद्रव्यभावतो न्यायः' इत्यादि सूत्र वचनमें प्रधानभूत सम्प्रदर्शनादिका ही ग्रहण होता अतः प्रधानभूत सम्प्रदर्शनादि तथा उनके विषयभूत जीवादिकी समझ करनेके लिए स्वातन्त्र्यमें सर्वभेदाहक 'तत्' शब्द दे दिया है।

आभासिनिक्षेपके विषयभूत जीवाद परार्थों का जानने का उपाय वतलाने है—

प्रमाणद्वयैरविगमः ॥ ३ ॥

प्रमाण और नयके द्वारा जीवादिरवार्थोंका ज्ञान होता है। प्रमाण स्वार्थ और परार्थके भेदमें दो प्रकारका है। श्रुत स्वार्थ और परार्थ दोनों प्रकार का है। अन्य प्रमाण स्वार्थ ही है। ज्ञानात्मकको स्वार्थ तथा प्रचलात्मक को परार्थ कहते हैं। नय वचन-के लक्षण होते हैं।

सूत्रमें नय शब्दको अलक्ष्यरवाला होनेमें प्रमाण शब्दके पहिले कहना चाहिए था लेकिन नयकी अपेक्षा प्रमाण पूर्य है अतः प्रमाण शब्द पहले कहा गया है। नयकी अपेक्षा प्रमाण पूर्य इसलिये है कि प्रमाणके द्वारा जाने गये पदार्थोंके एक देशका ही नय जानता है। प्रमाण सम्पूर्ण पदार्थको जानता है। नय पदार्थके एकदेश को जानता है। प्रमाण सकलदेशी होता है और नय विकलदेशी। नय दो प्रकारका है एक द्रव्यार्थिक

तथा दूसरा पर्यायार्थिक भावनिर्भेप पर्यायार्थिक नयक विषय है तथा जोप द्रव्यार्थिक नयके । चारों ही निक्षेप प्रमाणक विषय होते हैं इसीलिए प्रमाण सत्त्वलादेशों कहलाता है ।

जीवादि-पदार्थोंके अधिगमके उपाधान्तरको वतलाना है—

निर्देशस्वामिप्राधानाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

निर्देश, स्वामित्व, साधन, अधिकरण, विवाद आन विधान इनके द्वारा भी जीवादि-पदार्थोंका हान होता है । स्वस्वमायका कहना निर्देश है । अधिकारीका नाम वतलाना स्वामित्व है । उपचितके कारणको साधन कहते हैं । अन्तर्ग आधिकरण है । कालक प्रमाणको स्थिति कहते हैं । भेद का नाम विधान है ।

जैसे सम्म्यग्दर्शनमें—तत्त्वार्थसत्त्वान्तको सम्म्यग्दर्शन कहते हैं वह निर्देश हुआ । सामान्यसे सम्म्यग्दर्शनको स्वामी जीव है ; विशेषरूपसे चौदह भस्त्राभाषोंको अपेक्षा सम्म्यग्दर्शनके स्वामीका वर्णन इस प्रकार है—

नरकान्तिसंसारों ही नरकोंमें पर्याप्तक तारकियोंके हो सम्म्यग्दर्शन होते हैं औपशमिक और श्रायोपशमिक । प्रथम नरकमें पर्याप्तक और अपर्याप्तक दोनोंके क्षायिक और श्रायोपशमिक सम्म्यग्दर्शन होते हैं । जिस जागते पहिले नरक आयुका वन्ध कर लिया है वह जीव बादमें क्षायिक या श्रायोपशमिक सम्म्यग्दर्शन युक्त होनेपर प्रथम नरकमें ही उत्पन्न होगा ।

द्वितीयादि नरकोंमें नहीं, अतः प्रथम नरकमें जापयोग अवस्थामें भी सम्म्यग्दर्शन हो सकता है ।

प्रथम-श्रायोपशमिक सम्म्यग्दर्शनयुक्त जीव निर्वेद्य, मनुष्य और नरकमें उत्पन्न नहीं होता है अतः अपर्याप्तक नरक आदिके वेदकसम्पत्त्व कसे वनेगा ?

उत्तर—नरकादि आयुका वन्ध होनेके बाद जिस जीवने दर्शन मोहका क्षण प्रारंभ किया है वह वेदकसम्पत्त्वकी जोष नरक आदिमें जाकर क्षणको समाप्ति करेगा । अतः नरक और तिथिज्ञानमें अपर्याप्त दर्शने भी श्रायोपशमिक सम्म्यग्दर्शन हो सकता है ।

निर्वेद्यनित्य और शमिक सम्म्यग्दर्शन पर्याप्तकोंकी ही होता है । क्षायिक और श्रायोपशमिक सम्म्यग्दर्शन पर्याप्तक और अपर्याप्तक दोनोंके ही होते हैं ; निर्वेद्यनिके क्षायिक सम्म्यग्दर्शन नहीं होता । क्योंकि कर्मभूमिज मनुष्य ही दर्शन मोहके क्षणका प्रारंभक होता है और क्षणके प्रारंभ कालके पाँहने निर्वेद्य आयु का वन्ध हो जानेपर भी कर्मभूमिमें निर्वेद्य ही होगा निर्वेद्यज्ञानी नहीं ।

कहा भी है—“कर्मभूमिमें उत्पन्न होनेवाला मनुष्य ही केवलीके पादमूलमें दर्शनमोहके क्षणका प्रारंभक होता है, किन्तु क्षण की समाप्ति चारों पक्षियोंमें हो सकती है ।”

औपशमिक और श्रायोपशमिक सम्म्यग्दर्शन पर्याप्तक निर्वेद्यज्ञानोंकी ही होते हैं अपर्याप्तक नहीं ।

मनुष्यनित्यमें क्षायिक और श्रायोपशमिक सम्म्यग्दर्शन पर्याप्तक और अपर्याप्तक दोनों प्रकारके मनुष्योंको होता है । औपशमिक पर्याप्तकोंकी ही होता है अपर्याप्तकोंकी नहीं । पर्याप्त मनुष्योंकी ही दोनों सम्म्यग्दर्शन होते हैं अपर्याप्तकोंकी नहीं । मनुष्यीकी क्षायिक सम्म्यग्दर्शन भाववेद की अपेक्षा वतलाना है ।

देवगतिमें पर्याप्तक और अपर्याप्तक देवोंके तीनों ही सम्म्यग्दर्शन होते हैं ।

प्रथम-अपर्याप्तक देवोंके उत्पन्न सम्म्यग्दर्शन कैसे हो सकता है क्योंकि उत्पन्न सम्म्यग्दर्शन युक्त प्राणीका मरण नहीं होता ?

उत्तर-मिथ्यात्वपूर्वक उपशमसम्बन्धनयुक्त प्राणीका मरण नहीं होता किन्तु वेदक-
पूर्वक उपशमसम्बन्धनयुक्त प्राणीका तो मरण होता है । क्योंकि वेदक पूर्वक उपशमसम्ब-
न्धनयुक्त जीव श्रेणीका आरंभण करता है और श्रेण्याभेदक स्वयं चारित्र्यमोहके
उपशमके साथ मरण होनेपर आध्यात्मिक तैयारी भी उपशम सम्बन्धन होता है ।

विशेष-सत्त्वगुणों, व्यक्तर और तैयारी के साथ विशेषीकृत श्राव्यक नहीं होता ।
साथही आरंभणान कलापणी विधियोंके भी चतुर्विध नहीं होता । मोक्षार्थ और गैरज्ञान
व्यवस्थायी तैयारी विधियोंकी उपशम उत्तर आध्यात्मिक सम्बन्धन होता है ।

परिहारकी अपेक्षामें संज्ञी पञ्चेन्द्रियके तीनों सम्बन्धन होते हैं । तन्निष्ठत्वसे
चतुर्विधिय प्रयत्न करने सम्भवशक्य नहीं होता ।

कायकी अपेक्षा आध्यात्मिक तैयारी की सम्बन्धन होते हैं । स्थावरसाधनके
एक भी नहीं ।

मनकी अपेक्षा मनो-प्राप्त होती है । क्योंकि तीनों ही सम्बन्धन होते हैं । आध्यात्मिक
श्राव्यक ही होता है ।

मनकी अपेक्षा मनो-प्राप्त होती है । तीनों ही सम्बन्धन होते हैं । अपेक्षा अपेक्षामें आध-
्यात्मिक और श्राव्यक होता है ।

काय की अपेक्षा चाहे कदाचित् तीनों ही सम्बन्धन होते हैं । अन्तर्धान व्यवस्थामें
आध्यात्मिक और श्राव्यक होता है ।

ज्ञानकी अपेक्षा भाव, धर्म, अर्थ और सत्त्वगुणानिर्वाणोंकी तीनों ही सम्बन्धन
होते हैं । केवलही श्राव्यक ही होता है ।

मनकी अपेक्षा आध्यात्मिक और चतुर्विधिय प्रयत्न मनमोह तीनों ही होते हैं । परिहार-
विमुक्ति मनमोह वेदक और श्राव्यक ही होता है ।

प्रश्न-परिहारविमुक्ति मनमोह उपशमसम्बन्धनमें विशेष नहीं होता ।

उत्तर-मनःपर्यव, परिहारविमुक्ति, आध्यात्मिकसम्बन्ध और आहारकका इतनेमें
एकके होनेपर अन्य तीन नहीं होते । विशेष यह है कि मनःपर्यवके साथ मिश्रणपूर्वक
आध्यात्मिकता निषेध है वेदकपूर्वक का नहीं । कहा भी है-

“मनःपर्यव, परिहारविमुक्ति, उपशमसम्बन्ध और आहारक आहारकविश्व इतनेमें
एकके होनेपर दोष नहीं होते ।”

मूर्ध्निस्माप्रराय और नक्षत्रावस्थामें आध्यात्मिक और श्राव्यक होता है । शी-
तान्त और अमंथों के तीनों ही सम्बन्धन होते हैं ।

दर्शनकी अपेक्षा चक्षुःदर्शन, अन्धधुःदर्शन और अन्धविदर्शनमें तीनों ही होते हैं ।
केवलदर्शनमें श्राव्यक ही होता है ।

निष्ठाकी अपेक्षा छहों निष्ठाओंमें तीनों ही होते हैं । आध्यात्मिक श्राव्यक ही ।

मध्यवर्ती अपेक्षा मध्योंके तीनों ही होते हैं । अन्धधुःदर्शन एक भी नहीं ।

सम्बन्धकी अपेक्षामें अपनी-अपनी अपेक्षा तीनों सम्बन्धन होते हैं ।

संज्ञाकी अपेक्षा संचित्तोंके तीनों ही होते हैं । आध्यात्मिक एक भी नहीं । संज्ञी
और अज्ञेयी दोनों अवस्थाओंमें जो रहित हैं उनके श्राव्यक ही होता है ।

आहारकी अपेक्षा आहारकों भी तीनों ही होते हैं । छद्मस्व अन्तःकरणोंके भी
तीनों ही सम्बन्धन होते हैं । समुद्रावस्थानकेवलही श्राव्यक ही होता है ।

साधनके दो भेद हैं-अन्धधुः और वाह्य । सम्बन्धनका अन्धधुः साधन दर्शनमोह
का उपशम, तत्त्व अथवा ज्ञानसाधन है । वाह्यसाधन प्रधान, द्वितीय और तृतीय तरकमें

जातिस्मरण, धर्मश्रवण और वेदनाका अनुभव है। चतुर्थ तरकमे स्वप्न तरकपर्यन्त जातिस्मरण और वेदनाका अनुभव ये दो सम्यग्दर्शनके बाह्य साधन हैं। तिर्यञ्च और मनुष्योंके जातिस्मरण, धर्मश्रवण और वेदनाका अनुभव ये बाह्य साधन हैं। मौढ्यमें स्वर्गमें सहस्रार स्वर्ग पर्यन्तके देवोंके जातिस्मरण, धर्मश्रवण, जिनमहिमादर्शन और देवद्विदर्शन ये चार साधन हैं। आनत, प्राणत, आरण और अच्युत ब्रह्मचारी देवोंके देवद्विदर्शनके चिता तीन ही साधन हैं। नवप्रवेयकवासी देवोंके जातिस्मरण और धर्मश्रवण ये दो ही साधन हैं।

प्रदत्त-प्रवेयकवासी देव व्यवस्थित होते हैं। ज्ञानः उनके धर्मश्रवण कर्म है। सक्ता है। उत्तर कोई सम्यग्दृष्टि जाति तत्त्वचर्चा या आत्मका भजन करता है, वहाँ उपस्थित दूसरा जीव उस चर्चामें सम्यग्दर्शनको प्राप्त कर लेता है। अथवा प्रमाण, सत्य और निश्चय को प्रवेष्टा वहाँ तत्त्वचर्चा नहीं होती किन्तु सामान्यरूपसे तत्त्वविचार ता होना ही है। अतः प्रवेयकमें भी धर्मश्रवण संभव है।

अनुदिश और अनुत्तरविमानवासी देव सम्यग्दर्शन-वर्द्धन ही उत्पन्न होते हैं।

अधिकरण दो प्रकारका है— अभ्यन्तर और बाह्य। सम्यग्दर्शनका अभ्यन्तर अधिकरण आत्मता ही है। बाह्य अधिकरण लोकताही (वस्तुताही) है। जीव, पुद्गल, धर्म, अप्रम, वाद और आकाशका अधिकरण निश्चयान्वय स्वप्नदेश ही है और अधिकारतन्त्रमें आकाश अधिकरण है। जीवका शरीर और क्षेत्र आदि आधार है।

षट् पदार्थ पुद्गलोंका भूमि आदि आधार है। अपने गुण और पर्यायोंका व्यापार उच्य होता है। स्थिति के दो भेद हैं— उत्कृष्ट और अधम्य। उपशम सम्यग्दर्शनकी उत्कृष्ट और जचन्य स्थिति अन्तर्मुहूर्त है। अधिक सम्यग्दर्शनकी संनारी जीवकी जचन्य स्थिति अस्त-मुहूर्त है उत्कृष्ट स्थिति आठ वर्ष और अन्तर्मुहूर्त कम दो पूर्वकोटि मंदित तृतीय सागर है। वह इस प्रकार है— कोई मनुष्य कर्मभूमिमें पुष्टकोटि आध्यात्म उत्पन्न हुआ और रामये आठ वर्षके बाद अस्तर्मुहूर्तमें दुर्गम मोक्षका श्रवण करके सम्यग्दर्शक होकर सर्वोपरि सिद्धिमें संलग्न सागरकी व्याप्त लेकर उत्पन्न हुआ, पूनः पूर्वकोटि आध्यात्म मनुष्य होकर कर्मका कर्ममें मोक्ष प्राप्त कर लेता है।

मुक्त जीवकी क्षीयक सम्यग्दर्शनकी स्थिति सादि और अनन्त है।

क्षयोपशमिक सम्यग्दर्शनकी जचन्यस्थिति अन्तर्मुहूर्त है। उत्कृष्ट स्थिति ६६ सागर है।

प्रश्न—६६ सागर स्थिति कैसे होती है ?

उत्तर—मौढ्यमें स्वर्गमें २ सागर शुक्रमें १६ सागर, क्षतरमें १८ सागर, और अध्रम प्रवेयकमें ३० सागर इस प्रकार ६६ सागर होते हैं। अथवा सौधमें स्वर्गमें दो बार उत्पन्न होनेसे २ सागर, सनत्कुमारमें ७ सागर, ब्रह्ममें १० सागर, सान्त्वनेमें १४ सागर और नयम प्रवेयकमें २१ सागर इस प्रकार ६६ सागर होते हैं। स्वर्गकी आयु के अन्तिम सागरमेंसे मनुष्यायु कम करने की चाहिए क्योंकि स्वर्गमें च्युत होकर मनुष्य होता है, पुनः स्वर्ग जाता है। अतः ६६ सागर में अधिक स्थिति नहीं होती।

विद्यान-सामान्यसे सम्यग्दर्शन एक ही है। विद्योपसे निसर्गत और अधिगमजके भेदसे दो प्रकारका है। उपशम, क्षय और क्षयोपशमके भेदसे उसके तीन भेद हैं।

आज्ञा, मार्ग, उपदेश, सूत्र, बीज, संक्षेप, विस्तार अर्थ, अचगाढ और परमाचगाढों भेदसे सम्यग्दर्शनके दश भेद भी होते हैं। इनका स्वरूप इस प्रकार है—

शास्त्राभ्यासके बिना वीतरागकी आज्ञासे ही जो ब्रह्मान होता है वह आज्ञासम्यक्त्व है। दर्शनसौहके उपशम होनेसे शास्त्राभ्यासके बिना ही मोक्षमार्गमें ब्रह्मान होना मार्ग-सम्यक्त्व है। तीर्थंकर आदि भ्रष्ट पुरुषोंके चरित्रश्रवणसे उत्पन्न हुए ब्रह्मानको उपदेस-सम्यक्त्व कहते हैं। आचारसूत्र को सुननेसे जो ब्रह्मान होता है वह सूत्रसम्यक्त्व है। गणितमें बतलाये हुए वीजश्रुतोंके द्वारा करणानुयोगके गहन पदार्थोंका ब्रह्मान हो जाना वीज-सम्यक्त्व है। तत्त्वोंका संक्षिप्त ज्ञान होने पर भी तत्त्वोंमें रुचि होना संक्षेपसम्यक्त्व है। ज्ञादशांगको सुनकर जो ब्रह्मान उत्पन्न होता है उसको विस्तारसम्यक्त्व कहते हैं। किसी पदार्थके देखने या अनुभव करनेसे होनेवाले ब्रह्मानका नाम अर्थसम्यक्त्व है। बारह अङ्ग और अङ्ग बाह्य इस प्रकार सम्पूर्ण श्रुतका पारगामी होनेपर जो ब्रह्मान होता है वह अघाढ-सम्यक्त्व है। केवलीके केवलज्ञानमें जाने हुए पदार्थोंमें ब्रह्मानका नाम परमावगाढ-सम्यक्त्व है।

सम्यग्दर्शनके प्ररूपक शब्द संख्यात हैं अतः संख्यात भेद भी होते हैं। ब्रह्मान, करनेवाले और ब्रह्मेयके भेदसे असंख्यात और अनन्तभेद भी होते हैं।

प्रश्न—असंख्यात और अनन्तभेद कैसे होते हैं ?

उत्तर—ब्रह्मान करनेवालोंके असंख्यात और अनन्त भी भेद होते हैं और ब्रह्मेय पदार्थके भी उतने ही भेद होते हैं क्योंकि ब्रह्मेय पदार्थ ब्रह्मात्माके विषय होते हैं। अतः विषय और विषयी अथवा ब्रह्मात्मा और ब्रह्मेय के भेदसे असंख्यात और अनन्त भेद हो सकते हैं।

जीवादि पदार्थोंके अधिगमके उपायान्तर को बतलाते हैं—

सत्सङ्ख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावात्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

सत् शब्दके साधु, अर्चित, प्रशस्त, सत्य और अस्तित्व इस प्रकार कई अर्थ हैं। उनमें से यहाँ सत्का अर्थ अस्तित्व है। संख्या भेद को कहते हैं। निवासका नाम क्षेत्र है। वर्तमानकालवर्ती निवासको क्षेत्र कहते हैं। त्रिकालवर्ती क्षेत्रको स्पर्शन कहते हैं। मुख्य और व्यवहारके भेदसे काल दो प्रकारका है। ब्रह्मकालको अन्तर कहते हैं। औपशमिकादि परिणामीको भाव कहते हैं। एक दूसरेकी अपेक्षा विशेष ज्ञानको अल्प-बहुत्व कहते हैं।

सूत्रमें आया हुआ 'च' शब्द समुच्चयार्थक है अर्थात् पञ्चशब्द का तात्पर्य है कि केवल प्रमाण, नय और निर्देश आदिके द्वारा ही जीव आदिका अधिगम नहीं होता किन्तु सत्संख्या आदिके द्वारा भी अधिगम होता है।

यद्यपि पूर्वसूत्रमें कहें हुए निर्देश शब्दसे सत्का, विधानसे संख्या का, अधिकरणसे क्षेत्र और स्पर्शनका, स्थितिसे कालका ग्रहण हो जाता है। नामादि निमित्तमें भावका भी ग्रहण हो चुका है, फिर भी सत् आदिका ग्रहण विस्तृत अभिप्रायवाले शिष्योंकी दृष्टिसे किया है।

अब जीव द्रव्योंमें सत् आदिका वर्णन करते हैं—

जीव चोदह गुणस्थानोर्न पाये जाते हैं। गुणस्थान इस प्रकार हैं—१ मिथ्यादृष्टि २-सासादनसम्यग्दृष्टि ३ सम्यग्मिथ्यादृष्टि ४ असंयतसम्यग्दृष्टि ५ देशसंयत ६ प्रपञ्चसंयत

७ अप्रमत्तसंयत ८ अपूर्वकरण ९ अनिवृत्तिकरण १० सूक्ष्मसाम्पराय ११ उपशान्तकषाय १२ क्षीणकषाय १३ सयोगकेवली १४ अयोगकेवली : इन चौदह गुणस्थानोंमें जीर्णोक्ता वर्णन चौदह मार्गणांशोंकी अपेक्षा किया गया है। मार्गणांश ये हैं—१ गति २ इन्द्रिय ३ काय ४ योग ५ वेद ६ कषाय ७ ज्ञान ८ संयम ९ दर्शन १० लेश्या ११ मव्यत्व १२ सम्यक्त्व १३ संज्ञा १४ आहार।

सामान्यसे जीवमें मिथ्यादृष्टिसे अयोगकेवलीपर्यन्त सभी गुणस्थान पाये जाते हैं।

निरोपसे गतिकी अपेक्षा नरकगतिसमें सातों ही नरकोंमें मिथ्यादृष्टि आदि ४ गुणस्थान होते हैं। तिर्थक्षगतिमें देशसंयत सहित ५ गुणस्थान हैं। मनुष्यगतिमें १४ ही गुणस्थान होते हैं। देवगतिमें आदिके ४ गुणस्थान होते हैं।

इन्द्रियकी अपेक्षा एकेन्द्रियसे चतुरिन्द्रियपर्यन्त प्रथम गुणस्थान ही होता है। पञ्चेन्द्रियके १४ ही गुणस्थान होते हैं।

कायकी अपेक्षा दृषिते आदि स्थावरकायमें प्रथम गुणस्थान होता है। त्रसकानमें १४ ही होते हैं।

योगकी अपेक्षा तीनों योगोंमें सयोगकेवलीपर्यन्त गुणस्थान होते हैं। अयोग अवस्थामें केवल अयोगकेवली गुणस्थान होता है।

वेदकी अपेक्षा तीनों वेदोंमें अनिवृत्तिबादरपर्यन्त ९ गुणस्थान होते हैं।

वेदरहित जीवोंके अनिवृत्तिबादरसे अयोगकेवली पर्यन्त ६ गुणस्थान होते हैं।

अनिवृत्तिबादर गुणस्थानके ६ भाग होते हैं। उनमेंसे प्रथम ३ भागोंमें वेदकी निवृत्ति न होनेसे वे सवेद हैं और अन्तके ३ भाग अवेद हैं। अतः अनिवृत्तिकरण सवेद और अवेद दोनों प्रकारका है।

कायकी अपेक्षा क्रोध, मान और मायामें अनिवृत्तिबादर पर्यन्त ९ गुणस्थान होते हैं। लोभ कषायमें मिथ्यादृष्टि आदि १० गुणस्थान होते हैं। अकषाय अवस्थामें उपशान्त-कषायसे अयोगकेवली पर्यन्त ४ गुणस्थान होते हैं।

ज्ञानकी अपेक्षा कुमति, कुश्रुत और कुअवधिमें प्रथम और द्वितीय गुणस्थान होते हैं। सम्यग्मिथ्यादृष्टिके ज्ञान या अज्ञान नहीं होता किन्तु अज्ञान सहित ज्ञान होता है। कदा भी है—मिश्रमें नीन ज्ञान तीन अज्ञानसे मिश्रित होते हैं। इसलिये यहाँपर मिश्र गुणस्थान-का वर्णन नहीं किया गया है। मिश्रका वर्णन अज्ञान प्ररूपणामें ही किया गया है क्योंकि सम्यग्मिथ्यादृष्टिका ज्ञान यथार्थ वस्तुको नहीं जानता है।

मति, अत और अवधिज्ञानमें असंयतसम्यग्दृष्टिसे क्षीणकषायपर्यन्त ९ गुणस्थान होते हैं। मनःपर्ययज्ञानमें प्रमत्तसंयतसे क्षीणकषायपर्यन्त ७ गुणस्थान होते हैं। केवल-ज्ञानमें सयोगकेवली और अयोगकेवली ये दो गुणस्थान होते हैं।

संयम की अपेक्षा सामायिक और छेदोपस्थापना संयममें प्रमत्त आदि चार गुणस्थान होते हैं। परिहारविशुद्धिसंयममें प्रमत्त और अप्रमत्त दो गुणस्थान होते हैं। सूक्ष्मसाम्पराय संयममें सूक्ष्मसाम्पराय गुणस्थान ही होता है। यथास्थित संयममें उपशान्तकषायसे अयोग-केवलीपर्यन्त ४ गुणस्थान होते हैं। देशसंयममें पञ्चम गुणस्थान ही होता है। असंयत अवस्थामें आदिके ४ गुणस्थान होते हैं।

१।८]

प्रथम अध्याय

३२९

दर्शनकी अपेक्षा चक्षु और अचक्षुदर्शनमें आदिके १२ गुणस्थान होते हैं। अपवि-
दर्शनमें असंयतसम्यग्दृष्टि आदि ५ गुणस्थान होते हैं। केवलदर्शनमें अन्तके दो गुण-
स्थान होते हैं।

लेख्याकी अपेक्षा कृष्ण, नील और कापोत लेख्यामें मिथ्यादृष्टि आदि ४ गुणस्थान
होते हैं। पीत और पद्म लेख्यामें आदिके ७ गुणस्थान होते हैं। शुक्ल लेख्यामें आदिके १३
गुणस्थान होते हैं। १४ वीं गुणस्थान लेखारहित है।

भब्यत्वकी अपेक्षा भब्योंके १४ ही गुणस्थान होते हैं। अभब्यके पहिला गुण-
स्थान ही होता है।

सम्यक्त्वकी अपेक्षा क्षायिकसम्यक्त्वमें असंयतसम्यग्दृष्टि आदि ११ गुणस्थान
होते हैं। वेदकसम्यक्त्वमें असंयतसम्यग्दृष्टि आदि ४ गुणस्थान होते हैं। औपशमिक
सम्यक्त्वमें असंयतसम्यग्दृष्टि आदि ८ गुणस्थान होते हैं। सासादनसम्यग्दृष्टिके एक सासादन
गुणस्थान ही होता है। सम्यग्मिथ्यादृष्टिके सम्यग्मिथ्यादृष्टि गुणस्थान ही होता है। मिथ्या-
दृष्टिके मिथ्यादृष्टि गुणस्थान ही होता है।

संज्ञाकी अपेक्षा संज्ञीके आदिसे १२ गुणस्थान होते हैं। असंज्ञीके प्रथम गुणस्थान
ही होता है। अन्तके दो गुणस्थानोंमें संज्ञी और असंज्ञी व्यवहार नहीं होता।

आहारकी अपेक्षा आहारकके आदिसे १३ गुणस्थान होते हैं। अनाहारकके
विप्रवृत्तिमें मिथ्यादृष्टि, सासादनसम्यग्दृष्टि और असंयतसम्यग्दृष्टि ये तीन गुणस्थान होते
हैं। समुद्रात करनेवाले सयोगकेवली और अयोगकेवली अनाहारक होते हैं। सिद्ध
गुणस्थान रहित होते हैं।

संख्याप्ररूपणाका वर्णन भी सामान्य और विशेषकी अपेक्षा किया गया है।
सामान्यसे मिथ्यादृष्टि जीव अनन्तानन्त है। सासादनसम्यग्दृष्टि, सम्यग्मिथ्यादृष्टि, असंयत-
सम्यग्दृष्टि और देशसंयत पक्षके असंज्ञातर्वे भाग प्रमाण हैं। यह इस प्रकार है—द्वितीय
गुणस्थानमें बावन करोड़ ५२००००००००, तृतीयमें एक सौ चार करोड़ १०४०००००००,
चतुर्थमें सात सौ करोड़ ७००००००००००, और पञ्चमगुणस्थानमें तेरह करोड़ १३००००००००
संख्या है। कहा भी है—देशविरतमें तेरह करोड़, सासादनमें बावन करोड़, मिश्रमें एक सौ
चार करोड़ और असंयतमें सात सौ करोड़ जीवों की संख्या है।

प्रमत्तसंयत कोटिपृथक्त्व प्रमाण है।

परन-पृथक्त्व किसे कहते हैं ?

उत्तर—तोत्तसे अधिक और नीचे कम संख्याको पृथक्त्व कहते हैं। प्रमत्तसंयत
जीवों की संख्या ५५,३५८,२०६ है।

अप्रमत्तसंयत जीव संख्यात है अर्थात् २,५६५,९०३ है।

अपूर्वकरण, अनिवृत्तिकरण, सूक्ष्मसाम्पराय और उपशान्तकषाय ये चार उपशमक हैं
इनमें प्रत्येक गुणस्थानके आठ २ समय होते हैं और आठ समयोंमें क्रमशः १६, २४, ३०, ३६,
४२, ४८, ५४, ५४ सामान्यसे उत्कृष्ट संख्या है। विशेषसे प्रथम समयमें १, २, ३ इत्यादि १६
तक उत्कृष्ट संख्या होती है। इसी प्रकार द्वितीय आदि समयोंमें समझना चाहिए। कहा भी
है—१६, २४, ३०, ३६, ४२, ४८, ५४, ५४ संख्याप्रमाण उपशमक होते हैं।

३४०

तत्पार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[१८

प्रत्येक गुणस्थानमें २९९ उपशमक होते हैं ।

प्रश्न—२६ आदि आठ समयोंकी संख्याका जोड़ ३०४ होता है फिर २९९ कैसे बतलाया ?

उत्तर—आठ समयोंमें औपशमिक निरन्तर होते हैं किन्तु पूर्ण संख्यामें ५ कम होते हैं । अतः चारों गुणस्थानोंके उपशमकोंकी संख्या १२९६ है ।

अपूर्वकरण, अनिष्टसिक्करण, सूक्ष्मसाम्बराय, क्षीणकपाय और अयोगकेवली इन गुणस्थानोंमें प्रत्येकके आठ आठ समय होते हैं । और प्रत्येक समय की संख्या उपशमकसे द्विगुणी है । कहा भी है—

३२, ४८, ६०, ७२, ८४, ९६, १०८, १०८ क्रमशः प्रथम आदि समयोंकी संख्या है । प्रत्येक गुणस्थान में सम्पूर्ण संख्या ५९८ है ।

प्रश्न—इन गुणस्थानोंमें भी ६०८ संख्या होती है, ५९८ किस प्रकार संभव है ?

उत्तर—जिस प्रकार उपशमकों की संख्यामें ५ कम हो जाते हैं उसी प्रकार क्षपकोंकी संख्यामें भी द्विगुणी हानि होने से १० कम हो जाते हैं । अतः ५९८ ही संख्या होती है । इस प्रकार ५ क्षपक गुणस्थानों की समस्त संख्या २९९० है । कहा भी है—

क्षीण कथायों की संख्या २९९० है ।

सयोगकेवली भी उपशमकों की अपेक्षा द्विगुणित है । अतः प्रथम समयमें १, २, ३ इत्यादि ३२ पर्यन्त उत्कृष्ट संख्या है । इसी प्रकार द्वितीय आदि समयोंमें समझना चाहिए ।

प्रश्न—क्षपकोंकी तरह ही सयोगकेवलीयोंकी संख्या है । अतः सयोगकेवलीका पृथक् वर्णन क्यों किया ?

उत्तर—आठ समयवर्ती समस्त केवलियोंकी संख्या ८९८५०२ है । अतः समुदित संख्याकी अपेक्षा क्षपकोंसे विशेषता होनेके कारण सयोगकेवलीका वर्णन पृथक् किया है । कहा भी है—

‘जिनों की संख्या ८ लाख ९८ हजार ५०२ है ।’

प्रमत्तसंयतसे अयोगकेवली पर्यन्त एक समयवर्ती समस्त जीवोंकी उत्कृष्ट संख्या ८९९९९९७ है । इस प्रकार सामान्य संख्याका वर्णन हुआ ।

क्षेत्रका वर्णन सामान्य और विशेषकी अपेक्षा किया गया है । सामान्यसे मिथ्यादृष्टियों का क्षेत्र सर्वलोक है । साक्षात्त सम्यग्दृष्टिसे क्षीणकपाय पर्यन्त और अयोगकेवलीका क्षेत्र लोकके असंख्यातवें भाग है । सयोगकेवलीका क्षेत्र लोकका असंख्यातवाँ भाग अथवा लोकके असंख्यात भाग या सर्वलोक है ।

प्रश्न—सयोगकेवलीका लोकके असंख्यातवें भाग क्षेत्र कैसे है ?

उत्तर—दण्ड और कपाटकी अपेक्षा लोकके असंख्यातवें भाग क्षेत्र होता है । इसका विवरण इस प्रकार है—यदि समुद्रात करने वाला कायोत्सर्गसे स्थित है तो दण्डसमुद्रातको बारह अङ्गुल प्रमाण समवृत्त (गोलाकार) करेगा अथवा मूल शरीरप्रमाण समवृत्त करेगा । और यदि बंठा हुआ है तो प्रथम समयमें शरीरसे त्रिगुण बाहुल्य अथवा तीन वातयल्लय कम लोक प्रमाण करेगा । कपाटसमुद्रातको यदि पूर्वाभिमुख होकर कंग्रा तो दक्षिण-उत्तरकी ओर एक पशुप प्रमाण विस्तार होगा । और उत्तराभिमुख होकर करेगा तो पूर्व-पश्चिमकी ओर द्वितीय समयमें आत्मप्रसवण करेगा इसका विशेष व्याख्यान संस्कृत महापुराणपत्रिका-में है । प्रतरकी अपेक्षा लोकके असंख्यात भाग प्रमाण क्षेत्र होता है । प्रतर अवस्थामें

१।८]

प्रथम अध्याय

३४१

सयोगकेवली तीनों बातबल्योंके नीचे ही आत्मप्रदेशोंसे लोकको व्याप्त करता है। लोक पूरण अवस्थामें तीनों बातबल्योंको भी व्याप्त करता है। अतः सर्वलोक भी क्षेत्र होता है।

स्पर्शन भी सामान्य और विशेषके भेदसे दो प्रकार का है। सामान्यमें मिथ्यादृष्टियों के द्वारा सर्वलोक स्पृष्ट है। असंख्यात करोड़ योजन प्रमाण आकाशके प्रदेशोंको एक राजू कहते हैं। और तीन सौ तेतालीस राजू प्रमाण लोक होता है। लोकमें स्वस्थानविहार, परस्थान विहार और मारणान्तिक उपपाद प्राणियोंके द्वारा किया जाता है। स्वस्थानविहार की अपेक्षा सासादन सम्यग्दृष्टियोंके द्वारा लोकका असंख्यातवाँ भाग स्पर्श किया जाता है। परस्थानविहार की अपेक्षा सासादनदेवों के द्वारा तृतीयनरक पर्यन्त विहार होनेसे दो राजू क्षेत्र स्पृष्ट है। अच्युत स्वर्गके उपरिभाग पर्यन्त विहार होनेसे ६ राजू क्षेत्र स्पृष्ट है। इस प्रकार लोकके ८, १२ या कुछ कम १४ भाग स्पृष्ट हैं।

प्रश्न—द्वादश भाग किस प्रकार स्पृष्ट होते हैं ?

उत्तर—सप्तम नरकमें जिसने सासादन आदि गुण स्थानोंका छोड़ दिया है वही जीव मारणान्तिक समुद्रात करता है इस नियमसे षट् नरकसे मध्यलोक पर्यन्त सासादन-सम्यग्दृष्टि जीव मारणान्तिकको करता है। और मध्यलोकसे लोकके अग्रभागपर्यन्त वादिराष्ट्रवी, अप् और वनस्पति कायमें उत्पन्न होता है। अतः ७ राजू क्षेत्र यह हुआ। इस प्रकार १२ राजू क्षेत्र हो जाता है। यह नियम है कि सासादनसम्यग्दृष्टि जीव प्रायुकायिक, तेजकायिक, नरक और सर्वसूक्ष्म कायिकोंमें उत्पन्न नहीं होता है। कहा भी है।

तेजकायिक, वायुकायिक, नरक और सर्वसूक्ष्मकायिकको छोड़कर वाक्कीके स्थानोंमें सासादन जीव उत्पन्न होता है।

प्रश्न—देशोन क्षेत्र कैसे होता है ?

उत्तर—कुछ प्रदेश सासादन सम्यग्दृष्टिके स्पर्शन योग्य नहीं होते हैं इसलिये देशोन क्षेत्र हो जाता है। आगे भी देशोनता इसी प्रकार समझनी चाहिए।

सम्यग्मिथ्यादृष्टि और असंयतसम्यग्दृष्टियोंके द्वारा लोक का असंख्यातवाँ भाग, लोकके आठ भाग अथवा कुछ कम १४ भाग स्पृष्ट है।

प्रश्न—किस प्रकार से ?

उत्तर—सम्यग्मिथ्यादृष्टि और असंयतसम्यग्दृष्टि देवोंके द्वारा परस्थानविहारकी अपेक्षा आठ राजू स्पृष्ट हैं।

संयतासंयतोंके द्वारा लोकका असंख्यातवाँ भाग, छह भाग अथवा कुछ कम चौदह भाग स्पृष्ट हैं।

प्रश्न—किस प्रकार से ?

स्वयंभूर-णमें स्थित संयतासंयत तिर्यक्तोंके द्वारा मारणान्तिक समुद्रातकी अपेक्षा छह राजू स्पृष्ट हैं।

प्रमत्तसंयतसे अयोगकेवली पर्यन्त गुणस्थानवर्ती जीवोंका स्पर्शन क्षेत्रके समान ही है। क्योंकि प्रमत्तसंयत आदिका क्षेत्र नियत है और भवान्तरमें उपादस्थान भी नियत है। अतः चतुर्कोण रज्जुके प्रदेशोंमें निवास न होनेमें लोकके असंख्यातवाँ भाग स्पर्शन है। सयोगकेवलीके भी क्षेत्रके समान ही लोकका असंख्यातवाँ भाग, लोकके असंख्यात भाग अथवा सर्वलोक स्पर्शन है।

काल—सामान्य और विशेषके भेदसे काल दो प्रकारका है।

सामान्यसे मिथ्यादृष्टियोंमें नाना जीवोंकी अपेक्षा सर्वकाल है। एक जीवकी अपेक्षा कालके तीन भेद होते हैं। किसी जीवका काल अनादि और अनन्त है, किसीका अनादि और सान्त है। तथा किसीका सादि और सान्त है। सादि और सान्तकाल जघन्य अन्त-मुहूर्त है और उत्कृष्ट कुछ कम अर्धपुद्गलपरिवर्तकाल है।

सासादन सम्यग्दृष्टियोंमें सब जीवोंकी अपेक्षा जघन्यकाल एक समय है और उत्कृष्ट काल पल्यके असंख्यातवें भाग हैं। एक जीवकी अपेक्षा जघन्यकाल एक समय और उत्कृष्ट काल ६ आवली है। असंख्यात समयकी एक आवली होती है। संख्यात आवलियोंके समूहको उच्छ्वास कहते हैं। सात उच्छ्वासका एक स्तोक होता है। सात स्तोकका एक लव होता है। ३८३ लवकी एक नात्ती होती है। दो नात्तीका एक मुहूर्त होता है अर्थात् ३७८३ उच्छ्वासके समूहको मुहूर्त कहते हैं। एक समय अधिक आवलीसे अधिक और एक समय कम मुहूर्तके समयका अन्तमुहूर्त कहते हैं। इसके असंख्यात भेद हैं।

सम्यग्मिथ्यादृष्टियोंमें नाना जीवोंकी अपेक्षा जघन्यकाल अन्तमुहूर्त और उत्कृष्टकाल पल्यके असंख्यातवें भाग हैं। एक जीवकी अपेक्षा जघन्य और उत्कृष्टकाल अन्तमुहूर्त ही हैं। असंयतसम्यग्दृष्टिके नाना जीवोंकी अपेक्षा सर्वकाल है। एक जीवकी अपेक्षा जघन्यकाल अन्तमुहूर्त और उत्कृष्टकाल कुछ अधिक तेतीस सागर है। क्योंकि कोई पूर्वकोटि आयुवाला मनुष्य आठ वर्ष और अन्तमुहूर्तके बाद सम्यक्त्वको प्राप्त कर विशेष तपके द्वारा सर्वार्थ-सिद्धिमें उत्पन्न हो सकता है। वही जीव सर्वार्थसिद्धिसे मनुष्य भवमें आकर आठ वर्षके बाद संयम प्रदण करके मोक्ष प्राप्त कर लेता है। इस प्रकार कुछ अधिक तेतीस सागर काल हो जाता है।

देशसंयतके नाना जीवोंकी अपेक्षा सर्वकाल है। एक जीवकी अपेक्षा जघन्यकाल अन्तमुहूर्त और उत्कृष्टकाल कुछ कम एक पूर्वकोटि है।

प्रमत्त और अप्रमत्त जीवोंमें नाना जीवोंकी अपेक्षा सर्वकाल है। एक जीवकी अपेक्षा जघन्यकाल एक समय है। क्योंकि कोई प्रमत्तगुणस्थानवर्ती जीव अपनी आयुके एक समय शेष रहनेपर अप्रमत्तगुणस्थानको प्राप्तकर मरण करता है। इसी प्रकार अप्रमत्तगुणस्थानवर्ती जीव अपनी आयुके एक समय शेष रहनेपर प्रमत्तगुणस्थानको प्राप्तकर मृत्युको प्राप्त होता है। इस प्रकार दोनों गुणस्थानोंमें एक जीवका जघन्यकाल एक समय है। और उत्कृष्टकाल अन्तमुहूर्त है।

चारों उपशमकोंके नाना और एक जीवकी अपेक्षा जघन्यकाल एक समय और उत्कृष्ट-काल अन्तमुहूर्त है। क्योंकि चारों उपशमक एक साथ ५४ तक हो सकते हैं और यह सम्भव है कि उपशमश्रेणीमें प्रवेश करते ही सबका एक साथ मरण हो जाय। इसलिये जघन्यके एक समय काल बन सकता है।

प्रश्न-इस प्रकारसे मिथ्यादृष्टिका काल भी एक समय क्यों नहीं होता ?

उत्तर-जिस जीवने मिथ्यात्वको प्राप्त कर लिया है उसका अन्तमुहूर्तके बीचमें मरण नहीं हो सकता। कदा भी है कि सम्यग्दर्शनसे मिथ्यात्वको प्राप्त कर लेनेपर अनन्तानुबन्धी कथायोंका एक आवली पर्यन्त पाक नहीं होता है और अन्तमुहूर्तके मध्यमें मरण भी नहीं होता है।

सम्यग्मिथ्यादृष्टि जीव मरणसमयमें उस गुणस्थानको छोड़ देता है अतः उसका भी काल एक समय नहीं है। असंयत और संयतासंयत जीव भी अन्तमुहूर्तके भीतर मरण नहीं करता अतः इसका भी काल एक समय नहीं है।

चारों क्षपक और अयोगकेवलीका जघन्य और उत्कृष्ट काल एक जीव और नाना जीवोंकी अपेक्षा अन्तर्मुहूर्त है। क्योंकि चारों क्षपक और अयोगकेवली ये नियमसे मोक्षगामी होते हैं अतः इनका बीचमें भरण नहीं हो सकता।

सयोगकेवलीका नाना जीवोंकी अपेक्षा सर्वकाल है और एक जीवकी अपेक्षा अन्तर्मुहूर्त है। क्योंकि सयोगकेवली गुणस्थानवर्ती जीव अन्तर्मुहूर्तके अनन्तर अयोगकेवली गुणस्थानको प्राप्त करता है।

उत्कृष्ट काल कुछ कम एक पूर्वकोटि है। क्योंकि कोई जीव आठ वर्षके बादमें तपःको ग्रहण करके केवलज्ञानको प्राप्त कर सकता है। अतः आठ वर्ष कम हो जानेसे कुछ कम पूर्वकोटि काल होता है।

एक गुणस्थानसे दूसरे गुणस्थानमें जाने पर जबतक पुनः उसी गुणस्थानकी प्राप्ति नहीं होती उतने कालको अन्तर कहते हैं।

अन्तरका विचार सामान्य और विशेष दो प्रकारसे होता है। सामान्यसे मिथ्यादृष्टि-गुणस्थानमें नाना जीवकी अपेक्षा अन्तर नहीं है। एक जीवकी अपेक्षा जघन्य अन्तर अन्तर्मुहूर्त है। उत्कृष्ट अन्तर कुछ कम दो छयासठ सागर अर्थात् १३२ सागर है।

क्योंकि कोई जीव वेदक सम्यक्त्वको प्राप्त करनेपर उत्कृष्टकाल ६६ सागर तक सम्यक्त्वती रह सकता है। पुनः अन्तर्मुहूर्त पर्यन्त सम्यग्मिथ्यात्व गुणस्थानमें रहनेके बाद पश्यके असंख्यत भाग बीत जानेपर औपशमिक सम्यक्त्वको ग्रहण करनेकी योग्यता होती है। इतने अन्तरके बाद पुनः वेदकसम्यक्त्वको ग्रहण करनेकी योग्यता होती है। इस तरह वेदक-सम्यक्त्वको पुनः ग्रहण करके ६६ सागर जाता है। इस तरह दो बार छयासठ सागर अन्तर आ जाता है।

सासादन सम्यग्दृष्टि गुणस्थानमें नानाजीवोंकी अपेक्षा जघन्य अन्तर एक समय और उत्कृष्ट अन्तर पश्यके असंख्यतवें भाग है। एक जीवकी अपेक्षा जघन्य अन्तर पश्यके असंख्यतवें भाग और उत्कृष्ट अन्तर कुछ कम अर्धपुद्गलपरिवर्तन है।

सम्यग्मिथ्यादृष्टि गुणस्थानमें नाना जीवोंकी अपेक्षा सासादनगुणस्थानकी तरह ही अन्तर है। एक जीवकी अपेक्षा जघन्य अन्तर अन्तर्मुहूर्त और उत्कृष्ट अन्तर कुछ कम अर्धपुद्गलपरिवर्तन है।

असंयतसम्यग्दृष्टिसे अप्रमत्तसंयतक नाना जीवोंकी अपेक्षा अन्तर नहीं है। एक जीवकी अपेक्षा जघन्य अन्तर अन्तर्मुहूर्त और उत्कृष्ट अन्तर कुछ कम अर्धपुद्गलपरिवर्तन है। चारों उपशमकोंके नाना जीवोंकी अपेक्षा जघन्य अन्तर एक समय और उत्कृष्ट अन्तर वर्षशुद्धक है। एक जीवकी अपेक्षा जघन्य अन्तर अन्तर्मुहूर्त और उत्कृष्ट अन्तर कुछ कम अर्धपुद्गलपरिवर्तन है।

चारों क्षपक और अयोगकेवलीके नाना जीवोंकी अपेक्षा जघन्य अन्तर एक समय और उत्कृष्ट अन्तर छह माह है। एक जीवकी अपेक्षा अन्तर नहीं है।

सयोगकेवलीके नाना जीव अथवा एक जीवकी अपेक्षा अन्तर नहीं है।

सामान्य और विशेषके भेदसे भाव दो प्रकारका है। सामान्यसे मिथ्यादृष्टिगुणस्थानमें मिथ्यात्व प्रकृतिका उदय होनेसे औद्दयिक भाव है। सासादनगुणस्थानमें पारिणामिक भाव होता है।

प्रश्न-अन्तानुबन्धिकायाके उद्देश्यसे द्वितीय गुणस्थान होता है अतः इस गुणस्थानमें औद्दयिक भाव क्यों नहीं चलता ?

उत्तर-मिथ्यादृष्टि आदि चार गुणस्थानोंमें दर्शनमोहनीयके उदय आदिकी अपेक्षासे भावोंका वर्णन किया गया है। और सासादनगुणस्थानमें दर्शनमोहनीयके उदय, उपशम, क्षय और स्योपशम न होनेसे पारिणामिक भावका सद्भाव आगममें कहा है।

मिश्रगुणस्थानमें श्रायोपशमिक भाव होता है।

प्रश्न-सर्वपाती प्रकृतियोंके उदय न होनेपर और देशपाती प्रकृतियोंके उदय होनेपर श्रायोपशमिक भाव होता है। लेकिन सम्यग्मिथ्यात्वप्रकृति देशपाती नहीं है क्योंकि आगममें उसका सर्वपाती बतलाया है। अतः तृतीय गुणस्थानमें श्रायोपशमिक भाव कैसे संभव है ?

उत्तर-उपचारमें सम्यग्मिथ्यात्वप्रकृति भी देशपाती है। सम्यग्मिथ्यात्वप्रकृति एक-देशसे सम्यक्त्वका पात करती है। यह मिथ्यात्वप्रकृतिके समान सम्यक्त्वका सर्वपात नहीं करती। सम्यग्मिथ्यात्वप्रकृतिके उदय होनेपर सर्वज्ञके द्वारा उपदिष्ट तत्त्वोंमें बलाचलरूप परिणाम होते हैं। अतः सम्यग्मिथ्यात्वप्रकृति उपचारसे देशपाती है और देशपाती होनेसे तीसरे गुणस्थानमें श्रायोपशमिकभावका सद्भाव युक्तिसंगत है।

आवरतसम्यग्दृष्टि गुणस्थानमें औपशमिक, श्रायिक और श्रायोपशमिक भाव होते हैं। असंयत औदयिक भावसे होता है। संयतासंयत, प्रमत्तसंयत और अप्रमत्तसंयत गुणस्थानोंमें श्रायोपशमिक भाव होता है। चारों उपशमिक गुणस्थानोंमें औपशमिक भाव होता है। चारों क्षपक, सयोगकेवली और व्ययोगकेवली गुणस्थानोंमें क्षाणिक भाव होता है।

अल्पबहुत्वका वर्णन भी सामान्य और विशेषके भेदसे किया गया है। सामान्यसे अपूर्वकरण, अन्विष्टिवरण और सूक्ष्मसांपराध इन तीन उपशम गुणस्थानों में उपशमिक सभ्य मे कम है। आठ समयोंमें त्रयसे प्रवेश करने पर इनकी जघन्य संख्या १, २, ३ इत्यादि है और उन्मूल संख्या १६, २४, ३०, ३६, ४६, ४८, ५४, ५४ है। अपने २ गुणस्थान फलमें इनकी संख्या बराबर है। उपशान्तकपाय गुणस्थानवर्ती जीवों की संख्या संख्याके वर्णनमें बतलाई जा चुकी है। उपशमिक जीवों की संख्या सबसे कम होनेके कारण पहिले इतका वर्णन किया गया है। तीन उपशमिकों को कपाय सहित होनेसे उपशान्त कपायमें पृथक् निर्देश किया गया है। तीन क्षपक गुणस्थानवर्ती जीव उपशमिकोंसे संख्यात-गुने हैं। सूक्ष्मसाम्परायसंयत विशेष अधिक हैं। क्योंकि सूक्ष्मसाम्परायमें उपशमिक और क्षपक दोनों का ग्रहण किया गया है।

श्रीगणकपाय गुणस्थानवर्ती जीवों की संख्या संख्याके वर्णनमें बतलाई जा चुकी है। सयोगकेवली और व्ययोगकेवली जीवों की संख्या प्रवेश की अपेक्षा बराबर है। अपने कालमें सर्वसयोगकेवलियोंकी संख्या ८५८५०० है। अप्रमत्तसंयत संख्यातगुने हैं। प्रमत्तसंयत संख्यातगुने हैं। संयतासंयत संख्यातगुने हैं। संयतासंयतोंमें अल्पबहुत्व नहीं है, क्योंकि संयतों की तरह इनमें गुणस्थान का भेद नहीं है। सासादन सम्यग्दृष्टि संख्यात-गुने ५२०००००० हैं। सम्यग्मिश्रदृष्टि संख्यातगुने १०४००००००० हैं। असंयतसम्यग्दृष्टि संख्यातगुने ७००००००००० हैं। मिथ्यादृष्टि अनन्तगुने हैं।

इसप्रकार सत् संख्या आदि का गुणस्थानोंमें सामान्य की अपेक्षासे वर्णन किया गया है। विशेष की अपेक्षासे वर्णन विस्तारभय से नहीं किया है।

सम्यग्ज्ञान का वर्णन—

मतिश्रुतावधिमनःपर्यपकेवलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥

मति, श्रुत, अवाधि, मनःपर्यप और केवल ये पाँच सम्यग्ज्ञान हैं।

१९]

प्रथम अध्याय

३४५

मति ज्ञानावरण कर्मके क्षयोपशम होने पर पाँच इन्द्रियों और मन के द्वारा जो ज्ञान होता है वह मतिज्ञान है। श्रुतज्ञानावरण कर्मके क्षयोपशम होने पर मतिज्ञानके द्वारा जाने हुए पदार्थों को विरोधरूपसे जानना श्रुतज्ञान है। इन्द्रिय और मन की सहायताके बिना रूपी पदार्थों का जो स्पष्ट ज्ञान होता है वह अवधिज्ञान है। नीचे अधिक और ऊपर अल्प विषय को जानने के कारण इसको अवधि कहते हैं। देव अवधिज्ञानसे नीचे सातवें नरक पर्यन्त और ऊपर अपने विमान की ध्वजा पर्यन्त देखते हैं। अथवा विषय नियत होनेके कारण इसको अवधि कहते हैं। अवधिज्ञान रूपी पदार्थ को ही जानता है। दूसरेके मनमें स्थित पदार्थको (मन की बात को) जानने वाले ज्ञानको मनःपर्यय कहते हैं। मनःपर्यय ज्ञानमें मनको सहायक होनेके कारण मतिज्ञानका प्रसङ्ग नहीं हो सकता क्योंकि मन निमित्तमात्र होता है जैसे 'आकाशमें चन्द्रमा को देखो' यहाँ आकाश केवल निमित्त है अतः मन मनःपर्यय ज्ञान का कारण नहीं है। जिसके लिए मुनिजन बाह्य और अन्त्यतर तप करते हैं उसे केवल ज्ञान कहते हैं। सम्पूर्ण द्रव्यों और उनकी त्रिकालवर्ती पर्यायों को युगपत् जानने वाले असहाय (दूसरे की अपेक्षा रहित) ज्ञान को केवलज्ञान कहते हैं।

केवल ज्ञान की प्राप्ति सबसे अन्तमें होती है अतः इसका ग्रहण अन्तमें किया है। केवलज्ञानके समीपमें मनःपर्यय का ग्रहण किया है क्योंकि दोनों का अधिकरण एक ही है। दोनों यथाक्यातचारित्र्यालेके होते हैं। केवलज्ञानसे अवधिज्ञान को दूर रखा है क्योंकि वह केवलज्ञानसे विप्रकृष्ट (दूर) है। प्रत्यक्षज्ञानोंके पहिले परोक्षज्ञान मति और श्रुति को रखा है क्योंकि दोनों की प्राप्ति सरल है। सब प्राणी दोनों ज्ञानों का अनुभव करते हैं।

मति और श्रुतज्ञान की पद्धति श्रुत परिचित और अनुभूत है। वचन से सुनकर उसके एकवार स्वरूपसंवेदन को परिचित कहते हैं, तथा बार बार भावना को अनुभूत कहते हैं।

ज्ञान की प्रमाणता

तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

ऊपर कहे हुये मति, श्रुत, अपधि, मनःपर्यय और केवल ये पाँचों ही ज्ञान प्रमाण हैं। अन्य सन्निकर्ष या इन्द्रिय आदि प्रमाण नहीं हो सकते। इन्द्रिय और पदार्थके सम्बन्ध को सन्निकर्ष कहते हैं। यदि सन्निकर्ष प्रमाण हो तो सूक्ष्म (परमाणु आदि) व्यवहित (राम, राधा आदि) और विप्रकृष्ट (मेरु आदि) अर्थों का ग्रहण नहीं हो सकता क्योंकि इन्द्रियोंके साथ इन पदार्थोंका सन्निकर्ष संभव नहीं है। और उक्त पदार्थों का प्रत्यक्ष न होनेसे कोई संवेद भी नहीं हो सकेगा। अतः सन्निकर्ष को प्रमाण मानने वालों (नैयायिक) के यहाँ सर्वज्ञाभाव हो जायगा। दूसरी बात यह भी है कि चक्षु और मन अप्राप्त्यकारो (पदार्थसे सम्बन्ध किए बिना ही जानने वाले) हैं। अतः सब इन्द्रियों के द्वारा सन्निकर्ष न होनेसे सन्निकर्षको प्रमाण माननेसे अव्याप्ति दोष भी आता है। उक्त कारणोंसे इन्द्रिय भी प्रमाण नहीं हो सकती। चक्षु आदि इन्द्रियों का विषय अल्प है और क्षेत्र अन्त है।

प्रश्न-(नैयायिक) जैन ज्ञानको प्रमाण मानते हैं अतः उसके यहाँ प्रमाणका फल नहीं बनेगा क्योंकि अर्थाधिगम (ज्ञान) को ही फल कहते हैं। पर जब यह ज्ञान प्रमाण हो गया तो फल क्या होगा? प्रमाण तो फलवाला अवश्य होता है। सन्निकर्ष या इन्द्रिय को प्रमाण माननेमें तो अर्थाधिगम (ज्ञान) प्रमाणका फल बन जाता है।

४४

३४६

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[१।११-१२]

उत्तर- यदि सन्निकर्ष प्रमाण है और अर्थाधिगम फल है तो जिस प्रकार सन्निकर्ष दो वस्तुओं (इन्द्रिय और घटादिअर्थ) में रहता है उसी प्रकार अर्थाधिगमको भी दोनों में रहना चाहिये। और ऐसा होने पर घटादिको भी ज्ञान होने लगेगा। यदि नैयायिक यह कहे कि आत्माको चेतन होनेसे ज्ञान आत्मामें ही रहता है तो उसका ऐसा कहना भी ठीक नहीं है क्योंकि नैयायिकके मतमें सद्य अर्थ स्वभावसे अचेतन हैं और आत्मामें चेतनत्व गुण का समवाय (सम्बन्ध) होनेसे आत्मा चेतन होता है। यदि नैयायिक आत्मा को स्वभावसे चेतन मानते हैं तो उनके मत का विरोध होगा। क्योंकि उनके मतमें आत्माको भी स्वभावसे अचेतन बतलाया है।

जैनेकें मतमें ज्ञान को प्रमाण मानने पर भी फलका अभाव नहीं होगा, क्योंकि अर्थके ज्ञान लेनेपर आत्मामें एक प्रकारकी प्रीति उत्पन्न होती है इसीका नाम फल है। अथवा उपेक्षा या अज्ञाननाशका फल कहेंगे। किसी वस्तुमें राग और द्वेष का न होना उपेक्षा है। वृण आदि वस्तुके ज्ञान होने पर उपेक्षा होती है। किसी पदार्थको जानने से उस विषयक अज्ञान दूर हो जाता है। यही प्रमाण के फल हैं।

प्रश्न- यदि प्रमेयको जानने के लिये प्रमाणकी आवश्यकता है तो प्रमाणका जानने के लिये भी अन्य प्रमाणकी आवश्यकता होगी। और इस तरह अनन्तता दोष होगा। अप्रामाणिक अनन्त अर्थों की कल्पना करने को अनवस्था कहते हैं।

उत्तर- प्रमाण दीपककी तरह स्व और परका प्रकाशक होता है। अतः प्रमाणको जाननेके लिये अन्य प्रमाणकी आवश्यकता नहीं है। जिस प्रकार दीपक अपना भी प्रकाश करता है और घटपटादि पदार्थोंको भी प्रकाशित करता है उसी प्रकार प्रमाण भी अपनेको जानता है तथा अन्य पदार्थोंको भी जानता है। यदि प्रमाण अपनेको नहीं जानेगा तो त्वाधिगमका अभाव होनेसे स्मृतिका भी अभाव हो जायगा। और स्मृतिका अभाव होनेसे लोकव्यवहार भी अभाव हो जायगा। क्योंकि प्रायः लोकव्यवहार स्मृतिके आधारपर ही चलता है।

प्रमाणके प्रत्यक्ष और परोक्ष ये दो भेद बतलानेके लिये सूत्रमें द्विवचनका प्रयोग किया है। अन्य वादी प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, आगम, अर्थापत्ति और अभाव इन प्रमाणोंको पृथक् २ प्रमाण मानते हैं। पर वास्तवः इनका अन्तर्भाव प्रत्यक्ष और परोक्ष प्रमाणमें ही हो जाता है।

परोक्ष प्रमाण—

आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

मति और ध्रुतज्ञान परोक्ष प्रमाण हैं। ध्रुतज्ञानको मतिज्ञानके समीपमें होनेके कारण ध्रुतज्ञानका ग्रहण भी आशब्दके द्वारा हो जाता है। इन्द्रिय, मन, प्रकाश और गुरुके उपदेश आदिको पर कहते हैं। मतिज्ञानावरण और ध्रुतज्ञानावरणके क्षयोपशमको भी पर कहते हैं। उक्त प्रकार 'पर' की सहायतासे जो ज्ञान उत्पन्न होता है वह परोक्ष है।

प्रत्यक्ष प्रमाण—

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अवधि, मनःपर्यय और केवल ये तीन ज्ञान प्रत्यक्ष हैं। अस्य आत्मको कहते हैं। जो ज्ञान, इन्द्रिय आदिकी सहायताके बिना केवल आत्माकी सहायतासे उत्पन्न होते हैं वह प्रत्यक्ष हैं।

१।१३]

प्रथम अध्याय

३४७

यहाँ ज्ञानका अधिकार (प्रकरण) होनेसे अधिदृष्टान और केवलदर्शन प्रत्यक्ष प्रमाण नहीं हो सकते । और 'सम्यक्' शब्दका अधिकार होनेसे विभक्तज्ञान (कुअधि) भी प्रमाण नहीं हो सकता है । विभक्तज्ञान सिध्दात्तके उद्देश्यके कारण अर्थों का विपरीत बोध करता है ।

जो लोग इन्द्रियजन्यज्ञान को प्रत्यक्ष मानते हैं उनके यहाँ सर्वज्ञ को प्रत्यक्ष-ज्ञान नहीं हो सकेगा । सर्वज्ञका ज्ञान इन्द्रियपूर्वक नहीं होता है । यदि सर्वज्ञका ज्ञान भी इन्द्रियपूर्वक होने लगे तो वह सर्वज्ञ ही नहीं हो सकता है, क्योंकि इन्द्रियोंके द्वारा सब पदार्थोंका ज्ञान असंभव है । यदि सर्वज्ञके मानस प्रत्यक्ष माना जाय तो मनका उपयोग भी क्रमिक होता है अतः सर्वज्ञत्वका अभाव हो जायगा । अगमसे पदार्थों को जानकर भी कोई सर्वज्ञ नहीं हो सकता; क्योंकि आगम भी प्रत्यक्षज्ञानपूर्वक होता है । पदार्थों का प्रत्यक्ष किए बिना आगम प्रमाण नहीं हो सकता । योगप्रत्यक्षको यदि इन्द्रियजन्य स्वीकार किया जाता है तो सर्वज्ञाभाषका प्रसङ्ग क्योंकि त्यों बना रहता है । अतः इन्द्रियजन्य ज्ञानको प्रत्यक्ष मानना ठीक नहीं है । प्रत्यक्ष वही है जो केवल आत्माकी सहायतासे उत्पन्न हो ।

मतिज्ञानके विशेष—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥

मति, स्मृति, संज्ञा, चिन्ता, अभिनिबोध इत्यादि मतिज्ञानके नामान्तर हैं । यद्यपि इनमें स्वभावकी अपेक्षा भेद है, लेकिन रुढ़िसे ये सब मतिज्ञान ही कहे जाते हैं । जैसे इन्दन (कीड़ा) आदि क्रियाकी अपेक्षासे भेद होनेपर भी एक ही शचीपति (इन्द्र) के इन्द्र, शक्र, पुरन्दर आदि भिन्न भिन्न नाम हैं । मति, स्मृति आदि ज्ञान मतिज्ञानावरण कर्मके क्षयोपशमसे होते हैं, इनका विषय भी एक ही है और श्रुत आदि ज्ञानोंमें ये भेद नहीं पाये जाते हैं, अतः ये सब मतिज्ञानके ही नामान्तर हैं ।

पाँच इन्द्रिय और मनसे जो अबग्रह, ईहा, अवाय और धारणाज्ञान होता है वह मति है । स्वसंवेदन और इन्द्रियज्ञान सांख्यव्याहारिक प्रत्यक्ष भी कहे जाते हैं । तन् (वह) इस प्रकार अतीत अर्थके स्मरण करनेको स्मृति कहते हैं । 'यह वही है', 'यह उसके सदृश है' इस प्रकार पूर्व और उत्तर अवस्थामें रहनेवालों पदार्थकी एकता, सदृशता आदिके ज्ञानको संज्ञा (प्रत्यभिज्ञान) कहते हैं । किन्हीं दो पदार्थोंमें कार्यकारण आदि सम्बन्धके ज्ञानको चिन्ता (तर्क) कहते हैं । जैसे अग्निके बिना धूम नहीं होता है, आत्माके बिना शरीर व्यापार, वचन आदि नहीं हो सकते हैं । इस प्रकार विचारकर उक्त पदार्थोंमें कार्यकारण सम्बन्धका ज्ञान करना तर्क है । एक प्रत्यक्ष पदार्थको देखकर उससे सम्बन्ध रखनेवाले अप्रत्यक्ष अर्थका ज्ञान करना अभिनिबोध (अनुमान) है जैसे पर्वतमें धूमको देखकर अग्निका ज्ञान करना । आदि शब्दसे प्रतिमा, बुद्धि, मेधा आदिका ग्रहण करना चाहिये । दिन या रात्रिमें अरण्यके बिना ही जो एक प्रकारका स्वतः प्रतिभास हो जाता है वह प्रतिभा है । जैसे प्रातः सुखे इष्ट वस्तुकी प्राप्ति होगी या कल मेरा भाई आयागा आदि । अर्थको ग्रहण करनेकी शक्ति को बुद्धि कहते हैं । और पाठको ग्रहण करनेकी शक्तिका नाम मेधा है ।

कहा भी है—आगमाश्रित ज्ञान मति है । बुद्धि तत्कालीन पदार्थका साक्षात्कार करती है ज्ञानातीतको तथा मेधा त्रिकालवर्ती पदार्थों का परिज्ञान करती है ।

२४८

तत्त्वार्थवृत्ति-हिन्दी-सार

[११४-१५]

मतिज्ञानकी उत्पत्तिके कारण —

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

मतिज्ञान पाँच इन्द्रिय और मनके निमित्तसे उत्पन्न होता है ।

परम पेरवर्गको प्राप्त करनेवाले आत्माको इन्द्र और इन्द्रके लिङ्ग (चिह्न) को इन्द्रिय कहते हैं । मतिज्ञानावरण कर्मके क्षयोपशम होनेपर आत्माको अर्धकी उपलब्धिमें जो सहायक होता है वह इन्द्रिय है । अथवा जो सूक्ष्म-अर्ध (आत्मा) का सङ्काष सिद्ध करे वह इन्द्रिय है । स्पर्शन आदि इन्द्रियके व्यापारको देखकर आत्माका अनुमान किया जाता है । अथवा नामकर्मकी इन्द्र संज्ञा है और जिसकी रचना नामकर्मके द्वारा हुई हो वह इन्द्रिय है । अर्थात् स्पर्शन, रसना आदिको इन्द्रिय कहते हैं । मनको अनिन्द्रिय कहते हैं । अनिन्द्रिय, मन, अन्तःकरण ये सब पर्यायवाची शब्द हैं ।

प्रश्न—स्पर्शन आदिकी तरह मनको इन्द्रका लिङ्ग (अर्धोपलब्धि में सहायक) होनेपर भी अनिन्द्रिय क्यों कहा ?

उत्तर—यहाँ इन्द्रिय के निषेध का नाम अनिन्द्रिय नहीं है किन्तु ईषत् इन्द्रिय का नाम अनिन्द्रिय है । जैसे 'अनुदरा कन्या' (बिना उदर की कन्या) कहने का तात्पर्य यह नहीं है कि उसके 'उदर है ही नहीं' किन्तु इसका इतना ही अर्थ है कि उसका उदर छोटा है । मनको अनिन्द्रिय इसीलिये कहा है कि जिस प्रकार चक्षु आदि इन्द्रियोंका स्थान और विषय निश्चित है इस प्रकार मनका स्थान और विषय निश्चित नहीं है । तथा चक्षु आदि इन्द्रियों का स्थानान्तरस्थायी है और मन क्षणस्थायी है । मनको अन्तःकरण भी कहते हैं क्योंकि यह गुणदोषादि के विचार और स्मरण आदि व्यापारों में इन्द्रिय की अपेक्षा नहीं रखता है और चक्षु आदि बाह्य इन्द्रियों की तरह पुरुषों को दिखाई नहीं देता ।

“अन्तरस्य विधिः प्रतिषेधो वा” इस नियमके अनुसार पहिले मतिज्ञानका वर्णन होने से इस सूत्र में भी मतिज्ञानका ही वर्णन सम्भव जाता । फिर भी मतिज्ञानका निर्देश करनेके लिये सूत्रमें दिया गया 'तत्' शब्द यह बतलाता है कि आगेके सूत्रमें भी मतिज्ञानका सम्बन्ध है । अर्थात् अवग्रह आदि मतिज्ञानके ही भेद हैं । 'तत्' शब्दके बिना यह अर्थ हो जाता कि मति, स्मृत आदि मतिज्ञान हैं और श्रुत इन्द्रिय और अनिन्द्रियके निमित्तसे होता है तथा अवग्रह आदि श्रुत के भेद हैं ।

मतिज्ञानके भेद—

अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

मतिज्ञानके अवग्रह, ईहा, अवाय और धारणा ये चार भेद हैं ।

विषय और विषयी अर्थात् पदार्थ और इन्द्रियोंके सम्बन्ध होनेपर सबसे पहिले सामान्य दर्शन होता है और दर्शनके अनन्तर जो प्रथम ज्ञान होता है वह अवग्रह है । अर्थात् प्रत्येक ज्ञानके पहिले दर्शन होता है । दर्शनके द्वारा वस्तुकी सधामात्रका ग्रहण होता है जैसे 'सामने कोई वस्तु है' । फिर दर्शनके बाद यह शुक्ल रूप है इस प्रकारके ज्ञानका नाम अवग्रह है ।

अवग्रहसे जाने हुये अर्थको विशेषरूपसे जाननेकी इच्छाके बाद 'ऐसा होना चाहिए' इस प्रकार भवितव्यता प्रत्यय रूप ज्ञान को ईहा कहते हैं । जैसे यह

शुक्ल वस्तु बलाका (बकपंक्ति) होना चाहिए। अथवा ध्वजा होना चाहिए। ईहा ज्ञानको संशय नहीं रह सकने क्योंकि यथार्थमें ईहामें एक वस्तुके ही निर्णयकी इच्छा रहती है जैसे यह बलाका होना चाहिये। विशेष चिन्हाको देखकर उस वस्तुका निश्चय कर लेना अवश्य है। जैसे उड़ना, पंखोंका चलना आदि देखकर निश्चय करना कि यह बलाका ही है। अवश्यसे जाने हुये पदार्थको कालान्तरमें नहीं मूलना धारणा है। धारणा ज्ञान स्मृतिमें कारण होता है।

मतिज्ञानके उत्तरभेद—

बहुबहुविधप्रतिप्रानिःसृताऽनुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥

षष्ठ, बहुविध, क्षिप्र, अनिःसृत, अनुक्त और ध्रुव तथा इनसे उलट एक, एकविध, अक्षिप्र, निःसृत, उक्त और अभ्रुव इन बारह प्रकारके अर्थात् अवग्रह आदि ज्ञान होता है।

एक ही प्रकारके बहुत पदार्थोंका नाम बहु है। बहु शब्द संख्या और परिमाणको बतलाता है जैसे 'बहुत आदमी' इस वाक्यमें बहुत शब्द दो से अधिक संख्याको बतलाता है। और 'बहुत दाल भात' यहाँ बहुशब्द परिमाणवाची है। अनेक प्रकारके पदार्थोंको बहुविध कहते हैं। जिसका ज्ञान शीघ्र हो जाय वह क्षिप्र है। जिस पदार्थके एकदेशको देखकर सर्व-देशका ज्ञान हो जाय वह अनिःसृत है। वचनसे बिना कहे जिस वस्तुका ज्ञान हो जाय वह अनुक्त है। बहुत काल तक जिसका यथार्थज्ञान बना रहे वह ध्रुव है। एक पदार्थ को एक और एक प्रकारके पदार्थोंकी एकविध कहते हैं। जिसका ज्ञान शीघ्र न हो वह अक्षिप्र है। प्रकट पदार्थों को निःसृत कहते हैं। वचन को सुनकर अर्थ का ज्ञान होना उक्त है। जिसका ज्ञान बहुत समय तक एकसा न रहे वह अभ्रुव है।

उक्त बारह प्रकारके अर्थोंके इन्द्रिय और मनके द्वारा अवग्रह आदि चार ज्ञान होते हैं। अतः मतिज्ञानके $१२ \times ४ \times ६ = २८८$ भेद हुये। यह भेद अर्थात्पमहके हैं। व्यञ्जना-चमहके ४८ भेद आगे बतलाये जायेंगे। इस प्रकार मतिज्ञानके कुल $२८८ \times ४८ = ३३६$ भेद होते हैं।

ज्ञानावरणकर्मके क्षयोपशमके प्रकर्षसे बहु आदिका ज्ञान होता है और ज्ञानावरणके क्षयोपशमके अपकर्षसे एक आदि पदार्थोंका ज्ञान होता है।

बहु और बहुविधमें भेद—एक प्रकारके पदार्थोंको बहु और बहुत प्रकारके पदार्थोंको बहुविध कहते हैं।

उक्त और निःसृतमें भेद—दूसरेके उपदेशपूर्वक जो ज्ञान होता है वह उक्त है और परोपदेशके बिना स्वयं ही जो ज्ञान होता है वह निःसृत है।

कोई 'क्षिप्रनिःसृत'—ऐसा पाठ मानते हैं। इसका अर्थ यह है कि कोई व्यक्ति कानसे शब्दको सुनकर ही यह शब्द मोरका है अथवा मुर्गेका है यह समझ लेता है। कोई शब्द-मात्रका ही ज्ञान कर पाता है। इसमें यह मयूराका ही शब्द है अथवा मुर्गेका ही शब्द है इस प्रकारका निश्चय हो जाना निःसृत है।

ध्रुवावग्रह और धारणामें भेद—प्रथम समयमें जैसा अवग्रह हुआ है द्वितीयादि समयमें उसी रूपमें वह बना रहे, उससे कम या अधिक न हो इसका नाम ध्रुवावग्रह है। ज्ञानावरणकर्मके क्षयोपशमकी विशुद्धि और संकलशके मिश्रणसे कभी अल्पका अवग्रह, कभी बहुतका अवग्रह, इस प्रकार कम या अधिक होते रहना ध्रुवावग्रह है, किन्तु धारणा श्रुति अर्थोंको कालान्तरमें नहीं मूलनेका कारण होती है। धारणासे ही कालान्तरमें किसी वस्तुका स्मरण होता है। इस प्रकार इनमें अन्तर है।

३५०

तत्त्वार्थवृत्ति-हिन्दी-सार

[११८-१९]

अर्थस्य ॥ १७ ॥

ऊपर कहे गए वस्तु आदि बारह भेद अर्थके होते हैं। चक्षु आदि इन्द्रियोंके विषयभूत स्थिर और गन्ध वस्तुको अर्थ कहते हैं। द्रव्यको भी अर्थ कहते हैं।

यद्यपि चक्षु आदि कहनेसे ही यह सिद्ध हो जाता है कि वस्तु आदि अर्थ ही हैं। लेकिन इस सूत्रको बनायेका प्रयोजन नैयायिकके मतका निराकरण करना है। नैयायिक मानते हैं कि स्पर्शन आदि पाँच इन्द्रियोंके द्वारा स्पर्श आदि पाँच गुणोंका ही ज्ञान होता है अर्थका नहीं। लेकिन उनका ऐसा मानना ठीक नहीं है। क्योंकि उनके मतमें गुण अमूर्त हैं और अमूर्त वस्तुके साथ मूर्त इन्द्रियका सन्निकर्ष नहीं हो सकता है। पर हमारे (जैनके) मतके अनुसार इन्द्रियसे द्रव्यका सन्निकर्ष होता है और नूँकि रूप आदि गुण द्रव्यसे अपृथक् हैं अतः द्रव्यके ग्रहण होनेपर रूप आदि गुणोंका ग्रहण हो जाता है। द्रव्यके सन्निकर्षसे तदभिन्न गुणोंमें भी सन्निकर्षका व्यवहार होने लगता है, वस्तुतः उनसे सीधा सन्निकर्ष नहीं है।

व्यञ्जनावग्रह—

व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

अव्यक्त शब्द आदि पदार्थों का केवल अवग्रह ही होता है, ईहादि तीन ज्ञान नहीं होते। वस्तु आदि बारह प्रकारके अव्यक्त अर्थों का अवग्रह ज्ञान चक्षु और मनको छोड़कर दोष चार इन्द्रियोंसे होता है। अतः व्यञ्जनावग्रह मतिज्ञानके $१२ \times ४ = ४८$ भेद होते हैं।

व्यक्त ग्रहण करनेको अर्थावग्रह और अव्यक्त ग्रहण करनेको व्यञ्जनावग्रह कहते हैं। जिस प्रकार नदीन मिट्टीका वर्तन एक, दो चूँद पानी डालनेसे गीला नहीं होता है लेकिन बार बार पानी डालनेसे वही वर्तन गीला हो जाता है उसी प्रकार एक, दो समय तक श्रोत्रादिके द्वारा शब्द आदिका स्पष्ट ज्ञान नहीं होता तब तक व्यञ्जनावग्रह ही रहता है और स्पष्टज्ञान होनेपर उस अर्थ में ईहा आदि ज्ञान भी होते हैं। यह सूत्र नियामक है अर्थात् यह बतलाता है कि व्यञ्जनरूप अर्थका अवग्रह ही होता है ईहादि नहीं।

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

चक्षु और मनके द्वारा व्यञ्जनावग्रह नहीं होता है।

चक्षु और मन अप्राप्यकारी हैं अर्थात् वे बिना स्पर्श या सम्बन्ध किये ही अर्थ का ज्ञान करते हैं। स्पर्शन आदि इन्द्रियाँ अग्नि को छूकर यह जानती हैं कि यह गर्म है किन्तु चक्षु और मन पदार्थ के साथ सन्निकर्ष (सम्बन्ध) के बिना ही उसके ज्ञान कर लेते हैं।

आगम और युक्तिके द्वारा चक्षुमें अप्राप्यकारिताका निश्चय होता है। आगममें बताया है कि—भ्रात्र सृष्ट शब्द को जानता है। स्पर्शनिन्द्रिय, रसनेन्द्रिय तथा घ्राणेन्द्रिय अपने स्पर्श रस और गन्ध विषयों को सृष्ट और वस्तु अर्थात् पदार्थके सम्बन्धसे इन्द्रियमें अस्पर्कप्रकार का रासायनिक सम्बन्ध होने पर ही जानती है। लेकिन चक्षु इन्द्रिय सम्बन्ध के बिना दूर से ही रूपको अस्पष्ट और अचट्ट रूपसे जानती है। इस विषयमें युक्ति भी है—यदि चक्षु प्राप्यकारी होता तो अपनी आत्ममें लगाये गये अंजन का प्रत्यक्ष ज्ञान चाहिये था। लेकिन ऐसा नहीं होता है। दूसरी बात यह भी है कि यदि चक्षु प्राप्यकारी हो तो उसके द्वारा दूरवर्ती पदार्थों का प्रत्यक्ष नहीं जाना चाहिये। जब कि चक्षु पासके पदार्थ (अंजन) को नहीं जानता है और दूरके पदार्थों को जानता है तो यह निर्विवाद सिद्ध है कि चक्षु अप्राप्यकारी है।

११२०]

प्रथम अध्याय

३५१

श्रुतज्ञान का वर्णन—

श्रुतं मतिपूर्वं द्वयनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

श्रुतिज्ञान मतिज्ञानपूर्वक होता है और उसके दो, अनेक तथा बारह भेद हैं।

मतिज्ञान श्रुतज्ञानका कारण है। पहिले मतिज्ञान होता है और बादमें श्रुतज्ञान। किसीका ऐसा कहना ठीक नहीं है कि मतिज्ञानको श्रुतज्ञानका कारण होनेसे श्रुतज्ञान मतिज्ञान ही है प्रथम ज्ञान नहीं है। क्योंकि यह कोई नियम नहीं है कि कार्य कारणके समान ही होता है। घटके कारण दण्ड, चक्र आदि भी होते हैं लेकिन घट, दण्ड आदि रूप नहीं होता है। अतः श्रुतज्ञान मतिज्ञानसे भिन्न है। मतिज्ञान श्रुतज्ञानका निमित्तमात्र है। श्रुतज्ञान मतिरूप नहीं होता। मतिज्ञानके होनेपर भी बलवान् श्रुतावरण कर्मके उदय होनेसे पूर्ण श्रुतज्ञान नहीं होता।

श्रुतज्ञानको जो अनादिनिधन बतलाया है वह अपेक्षामत्तसे ही। किसी देश या कालमें किसी पुरुषमें श्रुतज्ञानकी उत्पत्तिनहींकी है। असुक द्रव्यादिकी अपेक्षासे ज्ञानका आदि भी होता है तथा अन्त भी। चतुर्थ आदि कालोंमें, पृथिविदेह आदि क्षेत्रोंमें और कल्पके अद्रिमें श्रुतज्ञान सामान्य अर्थान् सन्ततिकी अपेक्षा अनादिनिधन है। जैसे अंकुर और बीजकी सन्तति अनादि होती है। लेकिन तिरोहित श्रुतज्ञानका रूपभसेन आदि गणधारोंने प्रवर्तन किया इसलिए वह सादि भी है। भगवान् महावीरसे जो शब्दवर्गणाएँ निकली वे नष्ट हुईं अतः उनकी अपेक्षा श्रुतज्ञानका अन्त माना जाता है। अतः श्रुतज्ञान सादि है और मतिज्ञानपूर्वक होता है।

मीमांसक वेदको अपौरुषेय मानते हैं। लेकिन उनका ऐसा मानना ठीक नहीं है। क्योंकि शब्द, पद और वाक्योंके समूहका नाम ही तो वेद है और शब्द आदि अनित्य हैं तो फिर वेद नित्य कैसे हो सकता है। उतका ऐसा कहना भी ठीक नहीं है कि वेद याद पौरुषेय होते तो वेदोंके कर्ताका स्मरण होना चाहिये। क्योंकि यह कोई नियम नहीं है कि जिसके कर्ताका स्मरण न हो वह अपौरुषेय है। ऐसा नियम होनेसे घोरीका उपदेश भी अपौरुषेय हो जायगा और अपौरुषेय होनेसे प्रमाण भी हो जायगा। अतः वेद पौरुषेय ही हैं। दूसरे वादी वेदके कर्ताको मानते ही हैं। नैयायिक चतुराननको, जैन कात्यायुरको और बौद्ध अष्टकको वेदका कर्ता मानते हैं।

प्रश्न—प्रथम सम्यक्त्व की उत्पत्तिके समय मति और श्रुत दोनों ज्ञानों की उत्पत्ति एक साथ होती है अतः श्रुतज्ञान मतिपूर्वक कैसे हुआ ?

उत्तर—प्रथम सम्यक्त्व की उत्पत्ति होनेसे कुमति और कुश्रुतज्ञान सम्यग्ज्ञान रूप हो जाते हैं। प्रथम सम्यक्त्वसे मति और श्रुतज्ञानमें सम्यक्त्वपना आता है किन्तु श्रुतज्ञान की उत्पत्ति तो मतिपूर्वक ही होती है। आराधनासारमें भी कहा है कि जिस प्रकार दीपक और प्रकाशमें एक साथ उत्पन्न होने पर भी कारण-कार्य भाव है उसी तरह सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञानमें भी। सम्यग्दर्शन पूर्वमें क्रमशः उत्पन्न ज्ञानोंमें सम्यक्त्व व्यपदेश का कारण होता है। यद्यपि सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञान एक साथ ही उत्पन्न होते हैं लेकिन सम्यग्दर्शन ज्ञान के सम्यक्त्वपनेमें हेतु होता है जैसे एक साथ उत्पन्न होने वाले दीपक और प्रकाशमें दीपक प्रकाशका हेतु होता है।

प्रश्न—श्रुतज्ञानपूर्वक भी श्रुतज्ञान होता है। जैसे किसीको घटशब्द सुनकर घ और ट अक्षरोंका जो ज्ञान होता है वह मतिज्ञान है, तथा घट शब्दसे घट अर्थका

३५२

तत्त्वार्थवृत्ति-हिन्दी-सार

[११२०]

ज्ञान श्रुतज्ञान है। घट अर्थात् ज्ञानके घाट जलधारण करना घटका कार्य है इत्यादि उत्तरवर्ती सभी ज्ञान श्रुतज्ञान हैं। अतः यहाँ श्रुत से श्रुतकी उत्पत्ति हुई। उसी प्रकार किसीने धूम देखा वह मतिज्ञान हुआ। और धूम देखकर अग्निको जाना यह श्रुतज्ञान हुआ। पुनः अग्निज्ञान (श्रुतज्ञान) से अग्नि जलाती है इत्यादि उत्तर-कालीन ज्ञान श्रुतज्ञान है। इसलिये श्रुतज्ञान से भी श्रुतज्ञान की उत्पत्ति होती है।

उत्तर—श्रुतज्ञान पूर्वक जो श्रुत होता है वह भी उपचारसे मतिपूर्वक ही कहा जाता है। क्योंकि मतिज्ञानसे उत्पन्न होनेवाला प्रथम श्रुत उपचारसे मति कहा जाता है। अतः ऐसे श्रुतसे उत्पन्न होनेवाला द्वितीय श्रुतज्ञान मतिपूर्वक ही सिद्ध होता है। अतः मति-पूर्वक श्रुत होता है ऐसा माननेमें कोई विरोध नहीं है।

श्रुतज्ञानके दो भेद हैं—अज्ञाज्ञा और अज्ञप्रविष्ट। अज्ञाज्ञाके अनेक और अज्ञ-प्रविष्टके बारह भेद हैं।

अज्ञाज्ञाके मुख्य चौदह भेद निम्न प्रकार हैं—

१. सामायिक—इसमें विस्तारसे सामायिकका वर्णन किया गया है।
२. स्तव—इसमें चौबीस तीर्थंकरोंकी स्तुति है।
३. वन्दना—इसमें एक तीर्थंकरकी स्तुति की जाती है।
४. प्रतिक्रमण—इसमें किये दृष्टे दोषोंका निराकरण बतलाया है।
५. वैतथिक—इसमें चार प्रकारकी त्रिनयका वर्णन है।
६. कृतिकर्म—इसमें दीक्षा, शिक्षा आदि सत्कर्मोंका वर्णन है।
७. दशवैकलिक—इसमें यतियोंके आचारका वर्णन है। इसके दृष्ट, कुसुम आदि दश अध्ययन हैं।

८. उत्तराध्ययन—इसमें मिल्लुओंके उपसर्ग सहजके फलका वर्णन है।

९. कल्पव्यवहार—इसमें यतियोंको सेवन योग्य विधिका वर्णन और अयोग्य सेवन करने पर प्रायश्चित्तका वर्णन है।

१०. कलशकल्प—इसमें यति और भावकोंके किस समय क्या करना चाहिए क्या नहीं इत्यादि निरूपण है।

११. महाकल्प—इसमें यतियोंकी दीक्षा, शिक्षा संस्कार आदिका वर्णन है।

१२. पुण्डरीक—इसमें देवपदकी प्राप्ति करने वाले पुण्यका वर्णन है।

१३. महापुण्डरीक—इसमें देवाङ्गनापदके हेतुभूत पुण्यका वर्णन है।

१४. अशीतिका—इसमें प्रायश्चित्तका वर्णन है। इन चौदह भेदोंको प्रकीर्णक कहते हैं।

आचार्योंने अल्प आयु, अल्पबुद्धि और हीनबलवाले शिष्योंके उपकारके लिये प्रकीर्णकों की रचना की है। वास्तवमें तीर्थंकर परमदेव और सामान्य केवलियोंने जो उपदेश दिया उसकी गणवर तथा अन्य आचार्योंने शास्त्ररूपमें रचना की। और वर्तमान कालवर्ती आचार्य जो रचना करते हैं वह भी आगमके अनुसार होनेसे प्रकीर्णकरूपसे प्रमाण है। प्रकीर्णक शास्त्रोंका प्रमाण २५०३३८ श्लोक और १५ अक्षर है।

अज्ञप्रविष्टके बारह भेद हैं—

१. आचाराज्ञ—इसमें यतियोंके आचारका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या अठारह हजार है।

१।२०]

प्रथम अध्याय

३५३

२ सूत्रकृताङ्ग—इसमें ज्ञान, विनय, छेदोपस्थापना आदि क्रियाओंका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या छत्तीस हजार है।

३ स्थानाङ्ग—एक दो तीन आदि एकाधिक स्थानोंमें पड़्डुज्य आदिका निरूपण है। इसके पदोंकी संख्या ब्यालीस हजार है।

४ समयवाङ्ग—इसमें धर्म, अधर्म, लोकाकाश, एकजीव असंख्यतप्रदेशी हैं। सातवें नरकका मध्यविल जम्बूद्वीप, सर्वार्थसिद्धिका विमान और नन्दीश्वर द्वीपकी बापी इन सबका एकलाख योजन प्रमाण है, इत्यादि वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या चौंसठ हजार है।

५ व्याख्याप्रज्ञप्ति—इसमें जीव है या नहीं इत्यादि प्रकारके गणधरके द्वारा किये गये साठ हजार प्रश्नोंका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या दो लाख अठ्ठाईस हजार है।

६ ज्ञानकथा—इसमें तीर्थंकरों और गणधरोंकी कथाओंका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या पाँच लाख पचास हजार है।

७ उपासकाध्ययन—इसमें श्रावकोंके आचारका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या ग्यारह लाख सत्तर हजार है।

८ अन्तःकृतदश—प्रत्येक तीर्थंकरके समयमें दश दश मुनि होते हैं जो उपसर्गोंको सहकर मोक्ष पते हैं। उन मुनियोंकी कथाओंका इसमें वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या तेईस लाख अठ्ठाईस हजार है।

९ अनुत्तरीपयादिकदश—प्रत्येक तीर्थंकरके समय दश दश मुनि होते हैं जो उपसर्गोंकी सहकर पाँच अनुत्तर विमानोंमें उत्पन्न होते हैं। उन मुनियोंकी कथाओंका इसमें वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या दानवे लाख चबालीस हजार है।

१० परतन्याकरण—इसमें परतके अनुसार नष्ट, सुश्रित आत्रिका उत्तर है। इसके पदोंकी संख्या तेरानवे लाख सोलह हजार है।

११ विपाकसूत्र—इसमें कर्मोंके उदय, उदीरण और सत्ताका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या एक कराव थोरासी लाख है।

१२ दृष्टिज्ञाद नामक धारहवें अङ्गके पाँच भेद हैं—१ परिकर्म, २ सूत्र, ३ प्रथमानुयोग, ४ पूर्वगड और ५ चुल्लिका। इनमें परिकर्मके पाँच भेद हैं—१ चन्द्रप्रज्ञप्ति, २ सूर्यप्रज्ञप्ति, ३ जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति, ४ द्वीपसागरप्रज्ञप्ति और ५ व्याख्याप्रज्ञप्ति।

१ चन्द्रप्रज्ञप्ति—इसमें चन्द्रमाके आयु, गति, बंधव आदिका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या छत्तीस लाख पाँच हजार है। २ सूर्यप्रज्ञप्ति—इसमें सूर्यकी आयु, गति, बंधव आदिषा वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या पाँच लाख तीन हजार है। ३ जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति—इसमें जम्बूद्वीपका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या तीन लाख पचीस हजार है। ४ द्वीपसागरप्रज्ञप्ति—इसमें सभी द्वीप और सागरोंका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या दानव लाख छत्तीस हजार है। ५ व्याख्याप्रज्ञप्ति—इसमें छह द्रव्योंका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या चौरासी लाख छत्तीस हजार है।

२ सूत्र—इसमें जीवके कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदिकी सिद्धि तथा मृतचैतन्यवादका क्षण्डन है। इसके पदोंकी संख्या अठासी लाख है।

३ प्रथमानुयोग—इसमें तिरसठ शलाका महापुरुषोंका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या पाँच हजार है।

४ पूर्वगनके उत्पादपूर्व आदि चौदह भेद हैं।

४५

३५४

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[११२०]

१ उत्पादपूर्व—इसमें वस्तुके उत्पाद, व्यय और धौव्यका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या एक करोड़ है।

२ अप्राप्यणीपूर्व—इसमें अंगोंके प्रधानभूत अर्थोंका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या छयानवे लाख है।

३ वीर्यानुप्रवादपूर्व—इसमें बलदेव, वासुदेव, चक्रवर्ती, इन्द्र, तीर्थंकर आदिके बलका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या सत्तर लाख है।

४ अस्तित्वास्तित्ववादपूर्व—इसमें जीव आदि वस्तुओंके अस्तित्व और नास्तित्वका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या साठ लाख है।

५ ज्ञानप्रवादपूर्व—इसमें आठ ज्ञान, उनकी उत्पत्तिके कारण और ज्ञानोंके स्वामीका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या एक कम एक करोड़ है।

६ सत्यप्रवादपूर्व—इसमें वर्ण, स्थान, दो इन्द्रिय आदि प्राणी और वचनश्रुतिके संस्कारका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या एक करोड़ और लड़ है।

७ आत्मप्रवादपूर्व—इसमें आत्माके स्वरूपका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या छत्तीस करोड़ है।

८ कर्मप्रवादपूर्व—इसमें कर्मके बन्ध, उदय, उपशम और उदीरणाका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या एक करोड़ अरसी लाख है।

९ प्रत्याख्यानपूर्व—इसमें द्रव्य और पर्यायरूप प्रत्याख्यानका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या चौरासी लाख है।

१० त्रियानुप्रवाद—इसमें पाँच सौ महाविद्याओं, सात सौ छुट्टविद्याओं और अष्टांग-महानिमित्तोंका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या एक करोड़ दश लाख है।

११ कल्याणपूर्व—इसमें तीर्थंकर, चक्रवर्ती, बलभद्र, वासुदेव, इन्द्र आदिके पुण्यका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या छत्तीस करोड़ है।

१२ प्राणप्रायपूर्व—इसमें अष्टांग वैद्यविद्या, गारुडविद्या और मन्त्र-तन्त्र आदिका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या तेरह करोड़ है।

१३ क्रियाविशालपूर्व—इसमें छन्द, अलंकार और व्याकरणकी कलाका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या नौ करोड़ है।

१४ लोकविन्दुसार—इसमें निर्वाणके सुखका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या साढ़े बारह करोड़ है।

प्रथमपूर्वमें दश, द्वितीयमें चौदह, तृतीयमें आठ, चौथेमें अठारह, पाँचवेंमें बारह, छठवेंमें बारह, सातवेंमें सालह, आठवेंमें बीस, नौवेंमें तीस, दशवेंमें पन्द्रह, ग्यारहवेंमें दश, बारहवेंमें दश, तेरहवेंमें दश और चौदहवें पूर्वमें दश वस्तुएँ हैं।

सब वस्तुओंकी संख्या एक सौ पञ्चानवे है। एक-एक वस्तुमें बीस-बीस प्रावृत्त होते हैं। सब प्रावृत्तोंको संख्या तीन हजार नौ सौ है।

५ चूलिकाके पाँच भेद हैं—१ जलगता चूलिका, २ स्थलगता चूलिका, ३ मायगता चूलिका, ४ आकाशगता चूलिका और ५ रूपगता चूलिका।

१ जलगता चूलिका—इसमें जलको रोकने, जलको वर्णने आदिके मन्त्र-तन्त्रोंका वर्णन है। इसके पदोंकी संख्या दो करोड़ नौ लाख तथासी हजार दो सौ है।

२ स्थलगता चूलिका—इसमें थोड़े ही समयमें अनेक योजन गमन करनेके मन्त्र-तन्त्रोंका वर्णन है।

३ मायागता चूलिका—इसमें इन्द्रजाल आदि मायाके उत्पादक मन्त्र-तन्त्रोंका वर्णन है।

४ आकाशगता चूलिका—इसमें आकाशमें गमनके कारणभूत मन्त्र-तन्त्रोंका वर्णन है।

५ रूपगता चूलिका—सिंह, व्याघ्र, राज, उरग, नर, सुर आदिके रूपों (वेष) को धारण करानेवाले मन्त्र-तन्त्रोंका वर्णन है। इन सबके पदोंकी संख्या जलजता चूलिका के पदोंकी संख्याके बराबर ही है। इस प्रकार बारहवें अङ्गके परिकर्म आदि पाँच भेदोंका वर्णन हुआ।

इत्यावन करोड़ षाठ लाख चौरासी हजार छः सौ साढ़े इक्कीस अनुष्टुप् एक पदमें होते हैं। एक पदके प्रत्ययोंकी संख्या ५४०८४६२१३ है।

अतःपूर्वश्रुतके एक सौ बारह करोड़ तेरासी लाख अष्टावन हजार १६ होते हैं।

भवप्रत्यय अवधिज्ञान—

भवप्रत्यययोजवधिर्देवनारकाणाम् ॥ २१ ॥

भवप्रत्यय अवधिज्ञान देव और नारकियोंके होता है।

आयु और नाम कर्मके निमित्तसे होनेवाली जीवकी पर्यायको भव कहते हैं। देव और नारकियोंके अवधिज्ञानका कारण भव होता है अर्थात् इनके जन्मसे ही अवधिज्ञान होता है।

प्रश्न—यदि देव और नारकियोंके अवधिज्ञानका कारण भव है तो कर्मका क्षयोपशम कारण नहीं होगा।

उत्तर—जिस प्रकार पक्षियोंके आकाशगमनका कारण भव होता है शिक्षा आदि नहीं, वसी प्रकार देव और नारकियोंके अवधिज्ञानका प्रधान कारण भव ही है। क्षयोपशम गौण कारण है। प्रव और नियमके न होने पर भी देव और नारकियोंके अवधिज्ञान होता है। यदि देव और नारकियोंके अवधिज्ञानका कारण भव ही होता तो सबको समान अवधिज्ञान होना चाहिए, लेकिन देवों और नारकियोंमें अवधिज्ञानका प्रकर्ष और अपकर्ष देखा जाता है। यदि सामान्यमें भव ही कारण हो तो एकैन्द्रिय आदि जीवोंको भी अवधिज्ञान होना चाहिए। अतः देवों और नारकियोंके अवधिज्ञानका कारण भव ही नहीं है किन्तु कर्मका क्षयोपशम भी कारण है।

सम्यग्दृष्टि देव और नारकियोंके अवधि होता है और मिथ्यादृष्टियोंके विभङ्गावधि।

सौधर्म और ऐशान इन्द्र प्रथम नरक तक, सनत्कुमार और माहेन्द्र द्वितीय नरक तक, ब्रह्म और लान्त्व तृतीय नरक तक, शुक्र और सहस्रार चौथे नरक तक, आनत और प्राणत पाँचवें नरक तक, आरण और अच्युत इन्द्र छठवें नरक तक और नव मैवेयकोंमें उत्पन्न होने वाले देव सातवें नरक तक अवधिज्ञानके द्वारा देखते हैं। अनुदिश और अनुसर विमानवासी देव सर्वलोकको देखते हैं।

प्रथम नरकके नारकी एक योजन, द्वितीय नरकके नारकी आधा कोस कम एक योजन, तीसरे नरकके नारकी तीन गव्यूति, (गव्यूतिका परिमाण दो कोस है) चौथे नरकके नारकी अर्द्ध गव्यूति, पाँचवें नरकके नारकी दो गव्यूति, छठवें नरकके नारकी छेड़ गव्यूति और सातवें नरकके नारकी एक गव्यूति तक अवधिज्ञानके द्वारा देखते हैं।

३५६

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[११२-२३]

क्षयोपशम निमित्तक अवधिज्ञान—

क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः श्लेषाणाम् ॥२२॥

क्षयोपशमके निमित्तसे होनेवाला अवधिज्ञान मनुष्य और तिर्यञ्चोंके होता है। इसके छह भेद हैं—बनुगामी, अननुगामी, वर्धमान, हीयमान, अवस्थित और अनवस्थित।

अवधिज्ञानावरण कर्मके देशावाती स्पर्धकोंका उदय होनेपर उदयप्राप्त सर्वपाती स्पर्धकोंका उदयाभावी क्षय और अनुदयप्राप्त सर्वपाती स्पर्धकों का सदवस्थारूप उपशम होनेको क्षयोपशम कहते हैं। मनुष्य और तिर्यञ्चोंके अवधिज्ञानका कारण क्षयोपशम ही है भव नहीं।

अवधिज्ञान संझी और पर्याप्तकोंके होता है। संझी और पर्याप्तकोंमें भी सबके नहीं होता है किन्तु सम्यग्दर्शन आदि कारणोंके होनेपर उपशान्त और क्षीणकर्म वाले जीवोंके अवधिज्ञान होता है।

अनुगामी—जो अवधिज्ञान सूर्यके प्रकाशकी तरह जीवके साथ दूसरे भवमें जाने वह अनुगामी है।

अननुगामी—जो अवधि जीवके साथ नहीं जाता है वह अननुगामी है।

वर्धमान—जिस प्रकार अग्निमें इन्धन डालनेसे अग्नि बढ़ती है उसी प्रकार सम्यग्दर्शन आदि से विशुद्ध परिणाम होनेपर जो अवधिज्ञान बढ़ता रहे वह वर्धमान है।

हीयमान—इन्धन समाप्त हो जानेसे अग्निकी तरह जो अवधिज्ञान सम्यग्दर्शन आदि गुणोंकी हानि और आर्त-रींद्र परिणामोंकी वृद्धि होनेसे जितना उत्पन्न हुआ था उससे अङ्गुलके असंख्यातवें भाग पर्यन्त घटता रहे वह हीयमान है।

अवस्थित—जो अवधिज्ञान जितना उत्पन्न हुआ है केवलज्ञानकी प्राप्ति अथवा आयु-की समाप्ति तक उतना ही रहे, पटे या बढ़े नहीं वह अवस्थित है।

अनवस्थित—सम्यग्दर्शन आदि गुणोंकी वृद्धि और हानि होनेसे जो अवधिज्ञान बढ़ता और घटता रहे वह अनवस्थित है।

ये छह भेद देशावधि के ही हैं। परमावधि और सर्वावधि चरमशरीरी विशिष्ट संयमीके ही होते हैं। इनमें हानि और वृद्धि नहीं होती है।

गृहस्थाश्रमों तीर्थङ्करों और देव तथा नारकियोंके देशावधि ही होता है।

मनःपर्ययज्ञानके भेद—

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

मनःपर्ययज्ञानके दो भेद हैं—ऋजुमति और विपुलमति।

जो मन, वचन और कायके द्वारा किये गये दूसरेके मनोगत सरल अर्थको जाने वह ऋजुमति है। जो मन, वचन, और कायके द्वारा किये गये दूसरेके मनोगत कुटिल अर्थको जानकर वहाँ से लौटे नहीं, वहाँ स्थिर रहे वह विपुलमति है।

वीर्यान्तराय और मनःपर्यय ज्ञानावरणके क्षयोपशम तथा अज्ञोपाज्ञ नामकर्मके उदय होनेपर दूसरेके मनोगत अर्थको जाननेको मनःपर्यय कहते हैं। ऋजुमति मनःपर्यय कालकी अपेक्षा अपने और अन्य जीवोंके गमन और आगमनकी अपेक्षा जपग्यसे दो या तीन भवोंकी और उत्कृष्टसे सात या आठ भवोंको जानता है। और क्षेत्रकी

१९४-२५]

प्रथम अध्याय

३६७

अपेक्षा जपन्य गच्छति पृथक्त्व और उत्कृष्ट योजन पृथक्त्वके भीतर जानता है। विपुलमति मनःपर्यय कालकी अपेक्षा जपन्य सात या आठ मयोंको और उत्कृष्ट असंख्यात मयोंको जानता है। क्षेत्रकी अपेक्षा जपन्य योजनपृथक्त्व और उत्कृष्ट मानुषोत्तर पर्वतके भीतर जानता है बाहर नहीं।

ऋजुमति और विपुलमतिमें अन्तर--

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

विशुद्धि और अप्रतिपातकी अपेक्षा ऋजुमति और विपुलमतिमें विशेषता है।

मनःपर्ययज्ञानावरणके क्षयोपशमसे आत्माके परिणामोंकी निर्मलताका नाम विशुद्धि है संयमसे पतित नहीं होता अप्रतिपात है। उपशान्तकपाय गुणस्थानवर्तिक चारित्रमोहका उदय आनेके कारण प्रतिपात होता है। क्षीणकपायका नहीं।

द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावकी अपेक्षा ऋजुमतिसे विपुलमति विशुद्धतर है। सर्वावधि कर्मणद्रव्यके अनन्तत्वे भागको जानता है। उस अनन्तत्वे भागके भी अनन्तत्वे भागको ऋजुमति जानता है। और ऋजुमतिके विषयके अनन्तत्वे भागको विपुलमति जानता है। इस प्रकार सूक्ष्मसे सूक्ष्म द्रव्यको जाननेके कारण द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावकी अपेक्षा विपुलमति ऋजुमतिमें विशुद्धतर है। अप्रतिपातकी अपेक्षा भी विपुलमतिमें विशेषता है। विपुलमति मनःपर्ययज्ञानियोंके चारित्रको उत्तरोत्तर वृद्धि होती रहती है अतः उसका प्रतिपात (पतन) नहीं होता है। ऋजुमति मनःपर्ययज्ञानियोंके चारित्रकी कपायके उदयसे हानि होनेसे उसका प्रतिपात हो जाता है।

अवधि और मनःपर्ययज्ञानमें विशेषता--

विशुद्धिचेतस्त्वानिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ॥ २५ ॥

अवधि और मनःपर्ययज्ञानमें विशुद्धि, क्षेत्र, स्वामी और विषयकी अपेक्षा विशेषता है।

सूक्ष्म वस्तुको जाननेके कारण अवधिज्ञानसे मनःपर्ययज्ञान विशुद्ध है। मनःपर्ययज्ञानसे अवधिज्ञानका क्षेत्र अधिक है। अवधिज्ञान तीन लोकमें होनेवाली पुद्गलकी पर्यायोंको और पुद्गलसे सम्बन्धित जीवकी पर्यायोंको जानता है। मनःपर्ययज्ञान मानुषोत्तर पर्वतके भीतर ही जानता है। मनःपर्ययज्ञान मनुष्योंमें उत्पन्न होता है, देव, नारकी और तिर्यञ्चोंके नहीं। मनुष्योंमें भी गर्भजोंके ही होता है सम्भूतजोंके नहीं। गर्भजोंमें भी कर्मभूमिजोंके ही होता है योगभूमिजोंके नहीं। कर्मभूमिजोंमें भी पर्यायोंके ही होता है अपर्यायजोंके नहीं। पर्यायजोंमें भी सम्यग्दृष्टियोंके ही होता है मिथ्यादृष्टि आदिके नहीं। सम्यग्दृष्टियोंमें भी संयतोंके होता है असंयतोंके नहीं। संयतोंमें भी छठवें गुणस्थानसे बारहवें गुणस्थान तक होता है तेरहवें और चौदहवें गुणस्थानमें नहीं होता है। उसमें भी प्रवर्धमान चारित्रवालोंके ही होता है हीयमानचारित्र वालोंके नहीं। प्रवर्धमानचारित्रवालोंमें भी सात प्रकार की ऋद्धियोंमें से किसी एक ऋद्धिके धारकोंके ही होता है अन्तर्द्धिधारकोंके नहीं। ऋद्धिधारकोंमें भी किसीके ही होता है सबके नहीं। अतः मनःपर्ययज्ञानके स्वामी विशिष्टसंयमवाले ही होते हैं। अवधिज्ञान पारों ही गतिधर्मों होता है।

३५८

तत्त्वार्थवृत्ति-हिन्दी-सार

[१।२६-३१]

मति और श्रुतज्ञानका विषय—

मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

मति और श्रुतज्ञानका विषय छहों द्रव्योंकी कुछ पर्यायें हैं। अर्थात् मति और श्रुत द्रव्योंकी समस्त पर्यायोंको नहीं जानते हैं किन्तु थोड़ी पर्यायोंको जानते हैं।

प्रश्न—धर्म, अधर्म आदि अतीन्द्रिय द्रव्योंमें इन्द्रियतन्त्र मतिज्ञानकी भ्रूति कैसे हो सकती है ?

उत्तर—अनिन्द्रिय या मन नामकी एक हन्दिष है। नोइन्द्रियावरणके स्योपशम होनेपर अनिन्द्रियके द्वारा धर्मादि द्रव्योंकी पर्यायोंका अवग्रह आदि रूपसे ग्रहण होता है। और मतिज्ञानपूर्वक श्रुतज्ञान भी उन विषयोंमें प्रवृत्त होता है। अतः मति और श्रुतके द्वारा धर्मादि द्रव्योंकी पर्यायोंको जाननेमें कोई विरोध नहीं है।

अवधिज्ञानका विषय—

रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

अवधिज्ञान पुद्गल द्रव्यकी कुछ पर्यायोंको और पुद्गलसे सम्बन्धित जीवकी कुछ पर्यायोंको जानता है सब पर्यायोंको नहीं। अवधिज्ञानका विषय रूपी द्रव्य ही है अरूपी द्रव्य नहीं।

मनःपर्ययज्ञानका विषय—

तदनन्तमागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥

अवधिज्ञान की तरह मनःपर्ययज्ञान सर्वोपधिज्ञानके द्वारा जाने गये द्रव्यके अनन्तवें भाग को जानता है।

केवलज्ञानका विषय—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

केवलज्ञानका विषय समस्त द्रव्य और उनकी सम्पूर्ण पर्यायें हैं। केवलज्ञान सम्पूर्ण द्रव्योंकी त्रिकालवर्ती सैत्र पर्यायोंको एक साथ जानता है।

एकजीवके एक साथ ज्ञान होनेका परिमाण—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः ॥ ३० ॥

एकजीवमें एक साथ कमसे कम एक और अधिकसे अधिक चार ज्ञान हो सकते हैं। यदि एक ज्ञान होगा तो केवलज्ञान। दो होंगे तो मति और श्रुत। तीन होंगे तो मति, श्रुत, अवधि या मति, श्रुत और मनःपर्यय। चार ज्ञान हों तो मति, श्रुत, अवधि और मनःपर्यय होंगे। केवलज्ञान क्षाधिक है और अन्य ज्ञान क्षायोपशमिक हैं। अतः केवलज्ञानके साथ क्षायोपशमिक ज्ञान नहीं हो सकते।

श्रुमति, श्रुश्रुत और कुअवधि—

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३१ ॥

मति, श्रुत और अपधिज्ञान विपरीत भी होते हैं, अर्थात् मिथ्यादर्शनके उदय होनेसे ये ज्ञान मिथ्याज्ञान कहलाते हैं। मिथ्याज्ञानके द्वारा जीव पदार्थोंको विपरीत रूपसे जानता

[१३२]

प्रथम अध्यायः

३५९

है। मिथ्यादर्शनके संसर्गसे इन हानियों मिथ्यापन आ जाता है जैसे कड़ुवी तुंबीमें दूध रखनेसे वह कड़ुवा हो जाता है।

प्रश्न—मणि, सोना आदि द्रव्य अपवित्र स्थानमें गिर जानेपर भी दूषित नहीं होते हैं उसी प्रकार मिथ्यादर्शनके संसर्ग होनेपर भी मति आदि ज्ञानमें कोई दोष नहीं होना चाहिए ?

उत्तर—परिणमन करानेवाले द्रव्यके मिलनेपर मणि, सोना आदि भी दूषित हो जाते हैं। वही प्रकार मिथ्यादर्शनके संसर्गसे मति आदि ज्ञान भी दूषित हो जाते हैं।

प्रश्न—दूधमें कड़वापन आधारके दोषसे आ जाता है लेकिन कुमति आदि ज्ञानोंके विषयमें यह बात नहीं है। जिस प्रकार सम्यग्दृष्टि मति, श्रुत और अवधिज्ञानके द्वारा रूपादि पदार्थोंकी जानता है उसी प्रकार मिथ्यादृष्टि भी कुमति, कुश्रुत और कुअवधिज्ञानके द्वारा रूपादि पदार्थोंकी जानता है।

उक्त प्रश्नके उत्तरमें आचार्य यह सूत्र कहते हैं—

सदसतोरविशेषाद्यदन्तोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सत् (विद्यमान) और असत् (अविद्यमान) पदार्थको विशेषताके बिना अपनी दृष्टानुसार जाननेके कारण मिथ्यादृष्टिका ज्ञान भी उन्मत्त (पागल) पुरुषके ज्ञानकी तरह मिथ्या ही है।

मिथ्यादृष्टि जीव कभी सत् रूपादिकको असत् और असत् रूपादिकको सत् रूपसे जानता है। और कभी सत् रूपादिकको सत् और असत् रूपादिकको असत् भी जानता है। अतः सत् और असत् पदार्थका यथार्थ ज्ञान न होनेके कारण उसका ज्ञान मिथ्या है। जैसे पागल कभी अपनी माताको भायी और भायीको माता समझता है और कभी माताको भावा और भायीको भायी ही समझता है। लेकिन उसका ज्ञान ठीक नहीं है क्योंकि वह माता और भायीके भेदको नहीं जानता है।

मिथ्यादर्शनके उदयसे आत्मामें पदार्थोंके प्रति कारणविपर्यय, भेदाभेदविपर्यय और स्वरूपविपर्यय होता है।

कारणविपर्यय—वेदान्तमतावलम्बी संसारका मूल कारण केवल एक अमूर्त मध्यको ही मानते हैं। सांख्य निरुध प्रकृति (प्रधान) को ही कारण मानते हैं। नैयायिक कहते हैं, प्रथ्वी, जल, तेज और वायुके पृथक्-पृथक् परमाणु हैं जो अपने अपने कार्योंको उत्पन्न करते हैं। बौद्ध मानते हैं कि पृथ्वी, जल, तेज और वायु ये चार भूत हैं और वर्ण, गन्ध, रस और स्पर्श ये चार भौतिकधर्म हैं। इन आठोंके मिलनेसे एक अष्टक परमाणु उत्पन्न होता है। वैशेषिक मानते हैं कि पृथ्वीका गुण कर्कशता, जलका गुण द्रवत्व, तेजका गुण उष्णत्व और वायुका गुण बलता है। इन सबके परमाणु भी भिन्न भिन्न हैं। इस प्रकार कल्पना करना कारणविपर्यय है।

भेदाभेदविपर्यय—नैयायिक मानते हैं कि कारणसे कार्य भिन्न ही होता है। कुछ लोग कार्यका कारणसे अभिन्न ही मानते हैं। यह भेदाभेदविपर्यय है।

स्वरूपविपर्यय—रूपादिकको निर्विकल्पक मानना, रूपादिककी सत्ता ही नहीं मानना, रूपादिकके आकार रूपसे परिणत केवल चिन्तन ही मानना और ज्ञानकी आलम्बनभूत बाह्य वस्तुको नहीं मानना। इसी प्रकार और भी प्रत्यक्ष और अनुमानके विरुद्ध कल्पना

३६०

तत्त्वार्थवृत्ति-हिन्दी-सार

[१।३३]

करना स्वरूपविपर्यय है। अतः मिथ्यादर्शनके साथ जो ज्ञान होता है वह मिथ्याज्ञान है और सम्यग्दर्शनके साथ जो ज्ञान होता है वह सम्यग्ज्ञान है।

नयींका घणन—

नैगमसंग्रहव्यवहारशुद्धशब्दसमभिरुद्धैवभूता नयाः १: ३३ ॥

नैगम, संग्रह, व्यवहार, ऋजुसूत्र, शब्द, समभिरुद्ध और एवंभूत ये सात नय हैं। जीवादि वस्तुओंमें नित्यत्व, अगित्यत्व आदि अनेक धर्म पाये जाते हैं। द्रव्य या पर्याय की अपेक्षासे किसी एक धर्मके कथन करनेको नय कहते हैं। अथवा ज्ञातके अभिप्राय विशेषका नय कहते हैं। नयके दो भेद हैं—द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक। द्रव्यको प्रधानरूपसे विषय करनेवाले नयको द्रव्यार्थिक और पर्यायको प्रधानरूपसे विषय करनेवाले नयको पर्यायार्थिक कहते हैं। नैगम, संग्रह और व्यवहार ये तीन नय द्रव्यार्थिक हैं। और ऋजुसूत्र, शब्द, समभिरुद्ध और एवंभूत ये चार नय पर्यायार्थिक हैं।

भविष्यमें उत्पन्न होनेवाली वस्तुका संकल्प करके वर्तमानमें उसका व्यवहार करना नैगमनय है। जैसे कोई पुरुष हाथ में कुठार (कुल्हाड़ी) लेकर जा रहा था। किसीने उससे पूछा कि कहाँ जा रहे हो? उसने उत्तर दिया कि प्रस्थ (अनाज नापनेका काठका पात्र-पैली) लेनेका जा रहा हूँ। वास्तवमें वह प्रस्थ लेनेके लिये नहीं जा रहा है किन्तु प्रस्थके लिये छकड़ी लेनेका जा रहा है। फिर भी उसने भविष्यमें बननेवाले प्रस्थका वर्तमान में संकल्प करके कह दिया कि प्रस्थ लेने जा रहा हूँ। इसी प्रकार लकड़ी, पानी आदि सामग्रीको इकट्ठे करनेवाले पुरुषसे किसीने पूछा कि क्या कर रहे हो? उसने उत्तर दिया कि रोटी बना रहा हूँ। यद्यपि उस समय वह रोटी नहीं बना रहा है लेकिन नैगम नयकी अपेक्षा उसका ऐसा कहना ठीक है।

जो भेदकी विवक्षा न करके अपनी जातिके समस्त अर्थोंका एक साथ ग्रहण करे वह संग्रह नय है। जैसे 'सत्' शब्दसे संसारके समस्त सत् पदार्थों का, 'द्रव्य' शब्दसे जीव, पुद्गल आदि द्रव्योंका और 'घट' शब्दसे छोटे बड़े आदि समस्त पटोंका ग्रहण करना संग्रह नयका काम है।

संग्रह नयके द्वारा ग्रहण किये गये पदार्थोंके विधिपूर्वक भेद व्यवहार करनेको व्यवहारनय कहते हैं। जैसे संग्रह नय 'सत्' के द्वारा समस्त सत् पदार्थोंका ग्रहण करता है। पर व्यवहारनय कहता है कि सत्के दो भेद हैं द्रव्य और गुण। द्रव्यके भी दो भेद हैं। जीव और अजीव। जीवके नरकादि गतियेकि भेदसे चार भेद हैं और अजीव द्रव्यके पुद्गल आदि पाँच भेद हैं। इस प्रकार व्यवहारनयके द्वारा वहाँ तक भेद किये जाते हैं जहाँ तक हो सकते हैं। अर्थात् परम संग्रहनयके विषय परम अभेदसे लेकर ऋजुसूत्र नयके विषयभूत परमभेदके बीचके समस्त विकल्प व्यवहारनयके ही हैं।

भूत और भविष्यत् कालकी अपेक्षा न करके केवल वर्तमान समयवर्ती एक पर्याय-को ग्रहण करनेवाले नयको ऋजुसूत्र नय कहते हैं। ऋजुसूत्रनयका विषय अत्यन्त सूक्ष्म द्रोणसे इस विषयमें कोई दृष्टान्त नहीं दिया जा सकता।

श्रुत—ऋजुसूत्र नयके द्वारा पदार्थोंका कथन करनेसे लोक व्यवहारका लोप ही हो जायगा।

उत्तर—यहाँ केवल ऋजुसूत्रनय का विषय दिखलाया गया है। लोक व्यवहारके लिये तो अन्य नय हैं ही। जैसे मृत व्यक्तिको देखकर कोई कहता है कि 'संसार अनित्य है' लेकिन सारा संसार तो अनित्य नहीं है। उसी प्रकार ऋजुसूत्रनय अपने विषयको जानता है लेकिन इससे लोकव्यवहारकी निवृत्ति नहीं हो सकती।

उक्त चार नय अर्थनय और आगेके तीन नय शब्दनय कहलाते हैं।

जो लिङ्ग, संख्या, कारक आदिके व्यभिचार का निषेध करता है वह शब्दनय है। लिङ्गव्यभिचार—पुण्यः तक्षत्रं, पुण्यः तारका—पुण्य नक्षत्र, पुण्य तारा। यहाँ पुल्लिङ्ग पुण्य शब्दके साथ नपुंसकलिङ्ग नक्षत्र और स्त्रीलिङ्ग तारा शब्दका प्रयोग करना लिङ्गव्यभिचार है। संख्याव्यभिचार—आपः तोयम्, वर्षाः ऋतुः यहाँ बहुवचनान्त आपः शब्दके साथ तोयम् एकवचनान्त शब्दका और बहुवचनान्त वर्षाः शब्दके साथ एकवचनान्त ऋतु शब्दका प्रयोग करना संख्याव्यभिचार है। कारकव्यभिचार—सेना पर्वतमधिवसति—पर्वतमें सेना रहती है। यहाँ पर्वते इस प्रकार अधिकरण (सप्तमी) कारक होना चाहिये था लेकिन है कर्म (द्वितीया) कारक। यह कारकव्यभिचार है। पुरुषव्यभिचार—एह मन्ये रथेन यास्यसि ? न यास्यसि, यातस्ते पिता। आओ, तुम ऐसा मानते हो कि 'मैं रथसे जाऊँगा', लेकिन तुम रथसे नहीं जा सकते हो। तुम्हारे बाप रथसे चले गये हैं। यहाँ 'मन्ये' उत्तम पुरुषके स्थानमें 'मन्यसे' मध्यम पुरुष और 'यास्यसि' मध्यम पुरुषके स्थानमें 'यास्यमि' उत्तम पुरुष होना चाहिये था। यह पुरुष व्यभिचार है। कालव्यभिचार—विराटदशा अस्त्य पुत्री जनिता—इसके ऐसा पुत्र होगा जिसने विरवको देख लिया है। यहाँ मविष्यत् कालके कार्यको अतीतकालमें बतलाया गया है। यह कालव्यभिचार है। उपग्रहव्यभिचार—स्था धातु परस्मैपदी है। लेकिन सम आदि कुछ उपसर्गोंके संयोगसे स्था धातुको आत्मनेपदी बना देना जैसे संतिष्ठते, श्वत्तिष्ठते। इसीप्रकार अन्य परस्मैपदी धातुओंको आत्मनेपदी और आत्मनेपदी धातुओंको परस्मैपदी बना देना उपग्रह व्यभिचार है। उक्त प्रकारके सभी व्यभिचार शब्दनयकी दृष्टिसे ठीक नहीं हैं। इसकी दृष्टिसे उचित लिङ्ग, संख्या आदिका ही प्रयोग होना चाहिये।

प्रश्न—ऐसा होनेसे लोकव्यवहारमें जो उक्त प्रकारके प्रयोग देखे जाते हैं वह नहीं होंगे।

उत्तर—यहाँ केवल तत्त्वकी परीक्षाकी गई है। विरोध होनेसे तत्त्वकी उपेक्षा नहीं की जा सकती। औपधि रोगीकी इच्छानुसार नहीं दी जाती है। विरोध भी नहीं होगा क्योंकि व्याकरण शास्त्रकी दृष्टिसे उक्त प्रयोगोंका व्यवहार होगा ही।

एक ही अर्थ को शब्दभेदसे जो भिन्न २ रूपसे जानता है वह समभिरूढ नय है। जैसे इन्द्राणीक पतिके ही इन्द्र, शक्र और पुरन्दर ये तीन नाम हैं, लेकिन समभिरूढनयकी दृष्टिसे परमंथर्यपत्नीयसे युक्त होनेके कारण इन्द्र, शक्रन-शासन पर्यायसे युक्त होनेके कारण शक्र और पुरन्दरन पर्यायसे युक्त होनेके कारण पुरन्दर कहा जाता है।

जो पदार्थ जिस समय जिस पर्याय रूपसे परिणत हो उस समय उसको उसी रूप महण करनेवाला एवंभूतनय है। जैसे इन्द्र तभी इन्द्र कहा जायगा जब वह ऐश्वर्यपर्यायसे युक्त हो, पूजन या अभिषेकके समय वह इन्द्र नहीं कहलायगा। तथा गायकी गौ तभी कहेंगे जब वह गमन करती हो, सोने या बैठनेके समय उसका गौ नहीं कहेंगे।

उक्त नयोंका विषय उत्तरोत्तर सूक्ष्म है। नैगमकी अपेक्षा संप्रह्ननयका विषय अल्प है। नैगमनय भाव और अभाव दोनों को विषय करता है लेकिन संप्रह्ननय

केवल सत्ता (भाव) को ही विषय करता है । इसी प्रकार आगे समझ लेना चाहिये । पहिले गहिले के नये आगे आगे के नवोंके हेतु होते हैं । जैसे संगमनय संगमनयका हेतु है, संगमनय व्यवहामनयका हेतु है इत्यादि ।

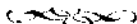
उक्तनय परस्पर सापेक्ष होकर ही सम्यग्दर्शनके कारण होते हैं जैसे तन्तु परस्पर सापेक्ष होकर (बस्तरूपमें परिणत होकर) ही शीतनिवारण आदि अपने कार्यको करते हैं । जिस प्रकार तन्तु पृथक् पृथक् रहकर अपना शीतनिवारण कार्य नहीं कर सकते, उसी प्रकार परस्पर निरपेक्ष तयमी अर्थक्रिया नहीं कर सकते हैं ।

प्रश्न-तन्तुका दृष्टान्त ठीक नहीं है; क्योंकि प्रथक् २ तन्तुभी अपनी शक्तिके अनुसार अपना कार्य करते ही हैं लेकिन निरपेक्ष नए तो कुछ भी अर्थक्रिया नहीं कर सकते ।

उत्तर-आपने हमारे अभिप्रायको नहीं समझा । हमने कहा था कि निरपेक्ष तन्तु बस्त्रका काम नहीं कर सकते । आपने जो प्रथक् २ तन्तुओंके द्वारा कार्य बतलाया वह तन्तुओंका ही कार्य है बस्त्रका नहीं । तन्तुभी अपना कार्य तभी करता है जब उसके अवयव परस्परसापेक्ष होते हैं । अतः तन्तुका दृष्टान्त बिल्कुल ठीक है । इसलिये परस्पर सापेक्ष नवोंके द्वारा ही अर्थक्रिया हो सकती है ।

जिस प्रकार तन्तुओंमें शक्तिकी अपेक्षासे वास्तुकी अर्थक्रियाका सद्भाव माना जाता है उसी तरह निरपेक्ष नवोंमें भी सम्यग्दर्शन की अङ्गता शक्तिरूपमें है ही पर अभिव्यक्ति सापेक्ष दशामें ही होगी ।

प्रथम अध्याय समाप्त

द्वितीय अध्याय

सप्त तत्त्वोंमें से जीवके स्वतत्त्वको बतलाते हैं—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपरिणामिकौ च ॥ १ ॥

औपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक, औदयिक और परिणामिक जीवके ये पांच असाधारण भाव हैं।

कर्मके अनुदय को उपशम कहते हैं। कर्मोंके उपशमसे होनेवाले भावोंको औपशमिक भाव कहते हैं। कर्मोंके क्षयसे होने वाले भाव क्षायिक भाव कहलाते हैं। सर्वपाति स्पर्द्धाओं का उदयाभाविक्षय, आगामी कालमें उदय होनेवाले सर्वपाति स्पर्द्धाओंका सदेवस्वरूप उपशम और देशपाति स्पर्द्धाओंके उदयको क्षयोपशम कहते हैं और क्षयोपशमजन्य भावोंको क्षायोपशमिक भाव कहते हैं। कर्मोंके उदयसे होनेवाले भावोंको औदयिकभाव कहते हैं। कर्मोंके उदय, उपशम, क्षय और क्षयोपशमकी अपेक्षा न रखनेवाले भावोंका पारिणामिकभाव कहते हैं।

अव्ययजीवके पाँचों ही भाव होते हैं। अव्ययके औपशमिक और क्षायिक भावोंको छोड़कर अन्य तीन भाव होते हैं।

उक्त भावोंके भेदोंको बतलाते हैं—

दिनवाशादशौकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥

उक्त भावोंके क्रमसे दो, नव, अठारह, इक्कीस और तीन भेद होते हैं।

औपशमिक भावके भेद—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

औपशमिक सम्यक्त्व और औपशमिक चारित्र ये दो औपशमिक भाव हैं। अनन्तानु-
बन्ध क्लेश, मान, माया, लोभ, मिथ्यात्व, सम्यग्मिथ्यात्व और सम्यक्त्व प्रकृतिशोके
उपशममें औपशमिक सम्यक्त्व होता है।

अन्यत्र मिथ्यात्वजीवके काललब्धि आदि कारणोंके मिलने पर उपशम होता है।
कर्मयुक्त अव्यय जीव संसारके कालमेंसे अर्द्धपुद्गल परिवर्तन काल शेष रहनेपर औप-
शमिक सम्यक्त्वके योग्य होता है यह एक काललब्धि है। आत्मामें कर्मोंकी उत्कृष्ट स्थिति
अथवा जयन्य स्थिति होने पर औपशमिक सम्यक्त्व नहीं हो सकता किन्तु अन्तः कोटाकोटि-
सागर प्रमाण कर्मोंकी स्थिति होनेपर और निर्मल परिणामोंसे उस स्थितिमें से संख्यात हजार
सागर स्थिता कम होजाने पर औपशमिक सम्यक्त्वके योग्य आत्मा होता है। यह दूसरी
काललब्धि है।

मन्य, पञ्चेन्द्रिय, समनस्क, पयोत्तक और सर्वविशुद्ध जीव औपशमिक सम्यक्त्वको
उत्पन्न करता है। यह तीसरी काल लब्धि है।

आदि शब्दसे जातिस्मरण, जिनमद्विमादशानादि कारणोंसे भी सम्यक्त्व होता है।

सौलह कषाय और नव ना कषायोंके उपशमसे औपशमिक चारित्र होता है।

३६४

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[२४४५]

क्षायिक भावके भेद—

ज्ञानदर्शनदानलाभमोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

ज्ञान, दर्शन, दान, लाभ, भोग, उपभोग, वीर्य और च शब्दसे सम्यक्त्व और चारित्र्य ये नव क्षायिक भाव हैं ।

केवलज्ञानावरणके क्षयसे केवलज्ञान क्षायिक है । केवलदर्शनावरणके क्षयसे केवलदर्शन क्षायिक होता है । दानान्तरायके क्षयसे अनन्त प्राणियोंका अनुग्रह करने वाला अनन्त उभयदान होता है । लाभान्तरायके क्षयसे अनन्तलाभ होता है । इसीसे केवली भगवान की शरीरस्थितिके लिए परम शुभ सूक्ष्म अनन्त परमाणु प्रतिसमय आते हैं । इसलिए कबलाहार न करने पर भी उनके शरीरकी स्थिति बराबर बनी रहती है । भोगान्तरायके क्षयसे अनन्तभोग होता है । जिससे गन्धोदकवृष्टि पुष्पवृष्टि आदि होती है । उपभोगान्तरायके क्षयसे अनन्त उपभोग होता है, इससे छत्र चमर आदि विभूतियाँ होती हैं । वीर्यान्तरायके क्षयसे अनन्त वीर्य होता है । केवली क्षायिकवीर्यके कारण केवलज्ञान और केवलदर्शनके द्वारा सर्वत्रुणों और उनकी पर्यायों को जानने और देखनेके लिये समर्थ होते हैं ।

चार अनन्तानुबन्धी और तीन दर्शनमोहनीय इन सप्त प्रकृतियोंके क्षयसे क्षायिक सम्यक्त्व होता है । सोलह कषाय और नव नोकषायों के क्षयसे क्षायिकचारित्र्य होता है ।

क्षायिक दान, भोग, उपभोगादिक प्रत्यक्ष कार्य शरीर नाम और तीर्थङ्कर नामकर्मके उदयसे होता है । चूँकि सिद्धोंके उक्त कर्मोंका उदय नहीं है अतः इन भावोंकी सत्ता अनन्त-वीर्य और अव्याबाध सुखके रूपमें ही रहती है । कष्ट भी है—अनन्त आनन्द, अन्तः हान, अनन्त ऐश्वर्य, अनन्तवीर्य और परमसूक्ष्मता जहाँ पाई जाय वही मोक्ष है ।

मिथ्यभावके भेद—

ज्ञानज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चमेदाः सम्यक्त्वचारित्र्यसंयमासंयमाश्च ॥५॥

मति, श्रुत, अवधि और मनःपर्यय ये चार ज्ञान, कुमति कुश्रुत और कुअवधि ये तीन अज्ञान, चक्षुर्दृशन अचक्षुर्दृशन और अश्रवणदर्शन ये तीन दर्शन, क्षायोपशमिक दान, लाभ भोग, उपभोग और वीर्य ये पाँच लब्धि, क्षायोपशमिक सम्यक्त्व, क्षायोपशमिक चारित्र्य और संयमासंयम ये क्षायोपशमिक भाव हैं ।

अनन्तानुबन्धी क्रोध, मान, माया, लोभ, मिथ्यात्व और सम्यग्मिथ्यात्व इन सर्वपाति प्रकृतियोंके उदयाभावी क्षय तथा आगामी कालमें उदय आने वाले उक्त प्रकृतियोंके निषेधों का सदवस्थारूप उपशम और सम्यक्त्वप्रकृतिके उदय होने पर क्षायोपशमिक सम्यक्त्व हाता है ।

अनन्तानुबन्धी आदि बारह कषायोंका उदयाभावी क्षय तथा आगामी कालमें उदयमें आनेवाले इन्हीं प्रकृतियोंके निषेधोंका सदवस्थारूप उपशम और संश्लेष्ण तथा नव नोकषायका उदय होनेपर क्षायोपशमिक चारित्र्य होता है ।

अनन्तानुबन्धी आदि आठ कषायोंका उदयाभावी क्षय तथा आगामी कालमें उदयमें आनेवाले इन्हीं प्रकृतियोंके निषेधोंका सदवस्था रूप उपशम और प्रत्यक्ष्यानावरण आदि सबह कषायोंका उदय होनेसे संयमासंयम होता है ।

सूत्रमें आए हुए च शब्दसे संज्ञित्व और सम्यग्मिथ्यात्वका प्रहण किया गया है ।

२१६-७]

द्वितीय अध्याय

२६५

औद्यिक भावके भेद—

गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंघतासिद्धलेखाधतुधतुरव्येकैकपद्भेदाः ॥ ६ ॥

चार गति, चार कषाय, तीन वेद, मिथ्यादर्शन, अज्ञान, असंयम, असिद्धत्व, आर
लेखा ये इक्कीस औद्यिक भाव हैं।

गतिनाम कर्मके उदयसे उन उन गतियोंके भावोंका प्राप्त होना गति है। कषायोंका
उदय औद्यिक है। वेदोंके उदयसे वेद औद्यिक होते हैं। मिथ्यात्व कर्मके उदयसे
मिथ्यात्व औद्यिक है।

ज्ञानावरण कर्मके उदयसे पदार्थका ज्ञान नहीं होना अज्ञान है।

मित्र भावोंमें जो अज्ञान है उसका तात्पर्य मिथ्याज्ञानमें है और यहाँ अज्ञानका
अर्ध ज्ञानका अभाव है।

सभी कर्मोंके उदयकी अपेक्षा असिद्ध भाव है।

कषायके उदयसे रंगी हुई मन वचन कायकी प्रवृत्ति का लेखा कहते हैं।

लेखाके द्रव्य और भावके रूपसे दो भेद हैं। यहाँ भाव लेखाका ही ग्रहण किया
गया है। योगसे मिश्रित कषायकी प्रवृत्तिको लेखा कहते हैं। कृष्ण, नील कापोत, पीत,
पद्म और शुक्ल इन लेखाओंके दृष्टान्त निम्न प्रकार हैं—

आमके फल खानेके लिए छह पुरुषोंके छह प्रकारके भाव होते हैं। एक व्यक्ति
आम खानेके लिए पेड़को जड़से उखाड़ना चाहता है। दूसरा पेड़को पीड़से काटना
चाहता है। तीसरा डालियों काटना चाहता है। चौथा फलोंके गुच्छे तोड़ लेना चाहता है।
पाचवाँ केवल पके फल तोड़नेकी बात सोचता है। और छठवाँ नीचे गिरे हुए फलोंको
ही खाकर परम तृप्त हो जाता है। इसी प्रकारके भाव कृष्ण आदि लेखाओं में होते हैं।

प्रमत्त-अप्रमत्तमें लक्षान्तकषाय, क्षीणकषाय और सयोगकेवलीके शुक्ललेखा बताई
गई है लेकिन जब उनके कषायका उदय नहीं है तब लेखा कैसे संभव है ?

उत्तर—‘उक्त गुणस्थानोंमें जो योगधारा पहिले कषायसे अनुरजित थी वही
इस समय बह रही है, यद्यपि उसका कषयांश निकल गया है’ इस प्रकारके भूतपूर्वप्रज्ञापन
नयकी अपेक्षा वहाँ लेखाका सङ्काप है। अयोगकेवलीके इस प्रकारका योग भी नहीं है
इसलिए वे पूर्णतः लेखारहित होते हैं।

पारिणामिक भाव—

जीवमन्यामव्यानि च ॥ ७ ॥

जीवत्व, मन्यत्व और अभव्यत्व ये तीन पारिणामिक भाव हैं। जीवत्व अर्थात्
चेतनत्व। सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र्यरूप पथीय प्रकट होनेकी योग्यताको
मन्यत्व कहते हैं तथा अव्योग्यताको अभव्यत्व।

सूत्रमें दिए गए ‘च’ शब्दसे अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्व, प्रमेयत्व, अगुरुलघुत्व,
प्रदेशवत्त्व, मूर्तत्व, अमूर्तत्व, चेतनत्व, अचेतनत्व आदि मायोंका ग्रहण किया गया है अर्थात्
ये भी पारिणामिक भाव हैं।

ये भाव अन्य द्रव्योंमें भी पाये जाते हैं इसलिये जीवके असाधारण भाव न होने से
सूत्रमें इन भावोंको नहीं कहा है।

प्रमत्त-पुद्गल द्रव्यमें चेतनत्व और जीव द्रव्यमें अचेतनत्व कैसे संभव है ?

उत्तर—जैसे दीपककी शिला रूपसे परिणत तेल दीपककी शिला हो जाता है उसी

३६६

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[१४-१०]

प्रकार जीवके द्वारा शरीर रूपसे गृहीत पुद्गल भी उपचारसे जीव कह जाते हैं। इसी प्रकार जिस जीवमें आत्मविवेक नहीं है वह उपचारित असद्रूप व्यवहारनयकी अपेक्षा अचेतन कहा जाता है। इसी प्रकार जीवके मूर्तत्व और पुद्गलके अमूर्तत्व भी औपचारिक है।

प्रश्न—मूर्त कर्मोंके साथ जब जीव एकत्र हो जाता है तब उन दोनोंमें परस्पर क्या विशेषता रहती है ?

उत्तर—यद्यपि बन्धकी अपेक्षा दोनों एक हो जाते हैं फिर भी लक्षणभेदसे दोनोंमें भिन्नता भी रहती है—जीव नेतृत्वरूप है और पुद्गल अचेतन। इसी तरह अमूर्तत्व भी जीवमें ऐकान्तिक नहीं है।

जीवका लक्षण—

उपयोगी लक्षणम् ॥ = ॥

जीवका लक्षण उपयोग है। बाह्य और अभ्यन्तर निमित्तोंके कारण आत्मके चैतन्य स्वरूपका जो ज्ञान और दर्शन रूपसे परिणमन होता है उसे उपयोग कहते हैं।

यद्यपि उपयोग जीवका लक्षण होनेसे आत्मका स्वरूप ही है फिर भी जीव और उपयोगमें लक्ष्य-लक्षणकी अपेक्षा भेद है। जीव लक्ष्य है और उपयोग लक्षण।

उपयोग के भेद—

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ६ ॥

उपयोगके मुख्य दो भेद हैं—ज्ञानोपयोग और दर्शनोपयोग। ज्ञानोपयोगके मति, श्रुत, अवधि, मत्तःपथेय, केवल, कुमति, कुश्रुत और कुअवधि ये आठ भेद हैं। दर्शनोपयोगके चक्षु, श्रवण, अवधि और केवलदर्शनके भेदसे चार भेद हैं। ज्ञान साकार और दर्शन निराकार होता है। वस्तुके विशेष ज्ञानको साकार कहते हैं। और सत्ताचलोकन मात्रका नाम निराकार है।

छद्मार्थोंके पहिले दर्शन और बादमें ज्ञान होता है। किन्तु ब्रह्मन्त, सिद्ध और सयोग-केवलियोंके ज्ञान और दर्शन एक साथ ही होता है।

प्रश्न—ज्ञानसे पहिले दर्शनका ग्रहण करना चाहिये क्योंकि दर्शन पहिले होता है ?

उत्तर—दर्शनसे पहिले ज्ञानका ग्रहण ही ठीक है क्योंकि ज्ञानमें थोड़े स्पर्श हैं और पूर्य भी हैं।

जीव के भेद—

संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

संसारी और मुक्तके भेदसे जीव दो प्रकारके हैं।

यद्यपि संसारी जीवों का अपेक्षा मुक्त पूर्य हैं फिर भी मुक्त होनेके पहिले जीव संसारी होता है अतः संसारो जीवों का ग्रहण पहिले किया है।

पञ्च परिवर्तन को संसार कहते हैं।। द्रव्य, क्षेत्र, भव, और भाव ये पांच परिवर्तन हैं। द्रव्यपरिवर्तनके दो भेद हैं—नोकर्य द्रव्यपरिवर्तन और द्रव्य कर्तृपरिवर्तन।

किसी जीवने एक समयमें औदारिक, धैर्यक्रियिक और आहारक शरीर तथा पद पर्याप्तियोंके योग्य निग्ध, रस, वर्ण गन्ध आदि गुणोंसे युक्त पुद्गल परमाणुओं का नीत्र, मन्द या मध्यम भावोंसे ग्रहण किया और दूसरे समयमें उन्हें छोड़ा। फिर अनन्त बार अगृहीत

२६०]

द्वितीय अध्याय

३६७

परमाणुओं को बीचमें गृहीत परमाणुओं को तथा मिश्र परमाणुओं को ग्रहण किया इसके अनन्तर वही जीव उन्हीं सिन्धु आदि गुणोंसे युक्त उन्हीं तीव्र आदि भावोंसे उन्हीं पुद्गल परमाणुओं को औद्धारिक आदि शरीर और पर्याप्ति रूपसे ग्रहण करता है। इसी क्रमसे जब समस्त पुद्गलपरमाणुओं का नोकर्म रूपसे ग्रहण हो जाता है तब एक नोकर्मद्रव्य परिवर्तन होता है।

एक जीवने एक समयमें अष्ट कर्म रूपसे अमृक पुद्गल परमाणुओं को ग्रहण किया और एक समय अधिक अवधि प्रमाण कालके बाद उन्हें निर्जीण किया। नोकर्मद्रव्यमें बताए गए क्रमके अनुसार फिर वही, जीव उन्हीं परमाणुओं को उन्हीं कर्म रूपसे ग्रहण करे। इस प्रकार समस्त परमाणुओं को जब क्रमशः कर्म रूपसे ग्रहण कर चुकता है तब एक कर्मद्रव्य परिवर्तन होता है। इन नोकर्मद्रव्यपरिवर्तन और कर्मद्रव्यपरिवर्तनके समूह का नाम द्रव्य परिवर्तन है।

सर्वजघन्य अवगाहनावात्ता अपर्याप्त सूक्ष्मनिगोद जीव लोकके आठ मध्य प्रदेशों को अपने शरीरके मध्यमें बरके उत्पन्न हुआ और मरा। पुनः उसी अवगाहनासे श्वदुल्लके असंख्यातर्षे भाग प्रमाण आकाशके जितने प्रदेश हैं उतनी बार वही उत्पन्न हो। फिर अपना अवगाहना में एक प्रदेश क्षेत्र को बढ़ावे। और इतने क्रमसे जब सर्वलोक उस जीवका जन्म क्षेत्र बन जाय तब एक क्षेत्रपरिवर्तन होता है।

कोई जीव उत्सर्पिणी कालके प्रथम समयमें उत्पन्न हो, पुनः द्वितीय उत्सर्पिणी कालके द्वितीय समयमें उत्पन्न हो। इसी क्रमसे तृतीय चतुर्थ आदि उत्सर्पिणी कालके तृतीय चतुर्थ आदि समयोंमें उत्पन्न होकर उत्सर्पिणी कालके सब समयोंमें जन्म ले और इसी क्रमसे मरण भी करे। अवसर्पिणी कालके समयोंमें भी उत्सर्पिणी काल की तरह ही वही जीव जन्म और मरण को प्राप्त हो तब एक काल परिवर्तन होता।

भवपरिवर्तन चतुर्गतिप्रयोगे परिभ्रमणको भव परिवर्तन कहते हैं। नरक गांठमें जघन्य आयु दश हजार वर्ष है। कोई जीव प्रथम नरकमें जघन्य आयु वाला उत्पन्न हो, दश हजार वर्षके जितने समय है उतनी बार प्रथम नरक में जघन्य आयुका बन्ध कर उत्पन्न हो। फिर वही जीव एक समय अधिक आयुको बढ़ाते हुये क्रमसे तेसीस सागर आयुका नरकमें पूर्ण करे तब एक नरकगतिपरिवर्तन होता है। तिर्यञ्चगतिमें कोई जीव अन्तमुहूर्त प्रणाय जघन्य आयुवाला उत्पन्न हो पुनः द्वितीय बार उसी आयुसे उत्पन्न हो। इस प्रकार एक समय अधिक आयु का बन्ध करते हुये तीन पत्त्य की आयु को समाप्त करनेपर एक तिर्यग्गति परिवर्तन होता है। भयुप्यगति परिवर्तन तिर्यग्गति परिवर्तनके समान ही समझ लेना चाहिये। देवगति परिवर्तन नरकगति परिवर्तन की तरह ही है। किन्तु देवगतिमें आयुमें एक समयाधिक वृद्धि इक्कीस सागर तक ही करनी चाहिए। कारण मिथ्यादृष्टि अन्तिम प्रवेयक तक ही उत्पन्न होता है। इस प्रकार चारों गतिके परिवर्तन हैं।

पञ्चेन्द्रिय, संह्री पर्याप्तक मर्यादही जीवके जो कि ज्ञानधरण कर्म की सर्वज्ञघन्य अन्तःकोटाकोटि स्थिति बन्ध करता है कपायाध्यवसाय स्थान असंख्यात लोकप्रमाण होते हैं। और इनमें संख्यात भाग वृद्धि, असंख्यात भाग वृद्धि, अनन्त भाग वृद्धि, संख्यात गुण वृद्धि, असंख्यात गुण वृद्धि, अनन्त गुण वृद्धि इस प्रकार की वृद्धि भी होती रहती है। अन्तःकोटाकोटि की स्थितिमें सर्वजघन्य कपायाध्यवसायस्थाननिमित्तक अनुभाग अध्यवसायके स्थान असंख्यातलोक प्रमाण होते हैं। सर्वजघन्य स्थिति, सर्वजघन्य कपायाध्यवसाय स्थान और सर्वजघन्य अनुभागाध्यवसायके होनेपर सर्वजघन्य योगस्थान होता है।

३६८

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[२।११-१२]

पुनः वही स्थिति, कषायध्वजसाय स्थान और अनुभागाध्यवसायस्थानके होने पर असंख्यात भागवृद्धिसहित द्वितीय योगस्थान होता है। इसप्रकार श्रेणीके असंख्यातवें भाग प्रमाण योगस्थान होते हैं। योगस्थानोंमें अतन्तभागवृद्धि और अतन्तगुणवृद्धि रहित केवल चार प्रकारकी ही वृद्धि होती है। पुनः उसी स्थिति और उसी कषायध्वजसाय स्थानको प्राप्त करने वाले जीवके द्वितीय अनुभागाध्यवसायस्थान होता है। इसके योगस्थान पूर्ववत् ही होते हैं। इसप्रकार असंख्यात लोक प्रमाण अनुभागाध्यवसायस्थान होते हैं। पुनः उसी स्थितिको बन्ध करने वाले जीवके द्वितीय कषायध्वजसाय स्थान होता है। इसके अनुभागाध्यवसायस्थान और योगस्थान पूर्ववत् ही होते हैं। इसप्रकार असंख्यात लोक प्रमाण कषायध्वजसाय स्थान होते हैं। इस तरह जपन्य आयुमें एक २ समयकी वृद्धिक्रमसे तीस कोटा-कोटि सागरकी उच्छृष्टस्थिति को पूर्ण करे। उक्त क्रममें सर्वकर्मोंकी मूलप्रकृतियों और उत्तरप्रकृतियोंकी जपन्य स्थितियों लेकर उच्छृष्ट स्थिति पर्यन्त कषाय, अनुभाग और योगस्थानों को पूर्ण करने पर एक भावपरिवर्तन होता है।

संसारो जीवकं भेद—

समनस्काऽमनस्काः ॥ ११ ॥

संसारी जीव समनस्क और अमनस्कके भेदसे दो प्रकारके होते हैं। मनके दो भेद हैं द्रव्यमन और माधमन। द्रव्य मन पुद्गलविषाकी कर्मके उदयमें होता है। वीर्योन्मत्ताय तथा मोहन्द्रियावरणकर्मके क्षयापशमसे होने वाली आत्माकी विशुद्धि को माधमन कहते हैं। सूत्रमें समनस्क को गुणदोषाविवारक होने के कारण अविभक्त होने से पहिले कहा है।

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

संसारी जीवोंके त्रस और स्थावरके भेदसे भी दो भेद होते हैं। त्रस नाम कर्मके उदयसे त्रस और स्थावर नामकर्मके उदयसे स्थावर होते हैं। त्रस का मतलब यह नहीं है कि जो चले फिरे वे त्रस हैं और जो स्थिर रहें वे स्थावर हैं। क्योंकि इस लक्षण के अनुसार वायु आदि त्रस हो जायेंगे और गर्भस्थ जीव स्थावर हो जायेंगे।

ग्रहण—इस सूत्रमें संसारी शब्दका ग्रहण नहीं करना चाहिये क्योंकि 'संसारिणो मुक्ताश्च' इस सूत्रमें संसारी शब्द आ चुका है।

उत्तर—पूर्व सूत्रमें कहे हुये समनस्क और अमनस्क भेद संसारी जीवके ही होते हैं इस बातको बतलानेके लिये इस सूत्रमें संसारी शब्दका ग्रहण किया गया है। इस शब्दका ग्रहण न करनेसे संसारी जीव समनस्क होते हैं और मुक्त जीव अमनस्क होते हैं ऐसा विपरीत अर्थ भी हो सकता था। तथा संसारी जीव त्रस और मुक्त जीव स्थावर होते हैं ऐसा अर्थ भी किया जा सकता था। अतः इस सूत्रमें संसारी शब्दका होना अत्यन्त आवश्यक है।

त्रस शब्दको अल्प स्वरवाला और ह्रान और उसमें दर्शन रूप सभी उपयोगोंकी संभावना होनेके कारण सूत्रमें पहिले कहा है।

स्थावर के भेद—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

पृथिवीकायिक, अप्कायिक, तेजकायिक, वायुकायिक और वनस्पतिकायिक ये पांच प्रकारके स्थावर हैं।

२।१४]

द्वितीय अध्याय

२६९

मार्गमें पड़ी हुई धूलि आदि पृथिवी है। पृथिवीकायिक जीवके द्वारा परित्यक्त ईंट आदि पृथिवीकाय है। पृथिवी और पृथिवीकायके स्थावर नामकर्मका उदय न होनेसे वह निर्जीव है अतः उसकी विराधना नहीं होती। जिसके पृथिवीकाय विद्यमान है वह पृथिवीकायिक है। जिसके पृथिवी नामकर्मका उदय है लेकिन जिसने पृथिवीकायको प्राप्त नहीं किया है ऐसे विग्रह गतिमें रहनेवाले जीवको पृथिवीजीव कहते हैं।

पृथिवीके मिट्टी, रेत, कंकड़, पत्थर, शिला, नमक, लोहा, ताँबा, रांगा, सीसा, चांदी, सोना, हीरा, हरताल, हिंगुल, मनःशिला, गेरू, तूतिया, अंजन प्रवाल, अभ्रक, गोमेद, राजवर्तमणि, पुलकमणि, स्फटिकमणि, पद्मरागमणि, वैडूर्यमणि, चन्द्रकान्त, जलकान्त, सूर्यकान्त, गेरिकमणि, चन्दनमणि, मरकतमणि, पुष्करागमणि, नीलमणि, चित्रमणि आदि छत्तीस भेद हैं।

बिलोड़ा गया, इधर उधर फैलाया गया और छाना गया पानी जल कहा जाता है। जलकायिक जीवोंसे छोड़ा गया पानी और गरम किया हुआ पानी जलकाय है। जिसमें जलजीव रहता है उसे जलकायिक कहते हैं। विग्रहगतिमें रहने वाला वह जीव जलजीव कहलाता है जो आगे जलपर्यायको ग्रहण करेगा।

इधर उधर फैली हुई या जिसपर जल सींच दिया गया है या जिसका बहुत भाग भस्म वन चुका है ऐसी अग्नि को अग्नि कहते हैं। अग्निजीवके द्वारा छोड़ी गई भस्म आदि अग्निकाय कहलाते हैं। इनकी विराधना नहीं होती। जिसमें अग्निजीव विद्यमान है उसे अग्निकायिक कहते हैं। विग्रहगतिमें आते वह जीव अग्निजीव कहलाता है जिसके अग्निनामकर्मका उदय है और आगे जो अग्नि शरीरको ग्रहण करेगा।

जिसमें वायुकायिक जीव आ सकता है ऐसी वायुको अर्थात् कण्ठ वायुको वायु कहते हैं। वायुकायिक जीवके द्वारा छोड़ी गई, बीजना आदिसे चलाई गई हवा वायुकाय कहलाती है। वायुजीव जिसमें मौजूद है ऐसी वायु वायुकायिक कही जाती है। विग्रहगति प्राप्त, वायुको शरीर रूपसे ग्रहण करने वाला जीव वायुजीव है।

छेदी गई, भेदी गई या मर्दित की गई गीली लता आदि वनस्पति हैं। सूखी वनस्पति जिसमें वनस्पतिजीव नहीं है वनस्पतिकाय है। सजीव वृक्ष आदि वनस्पतिकायिक हैं। विग्रहगतिवर्ती वह जीव वनस्पतिजीव कहलाता है जिसके वनस्पतिनामकर्मका उदय है तथा जो आगे वनस्पतिको शरीर रूपसे ग्रहण करेगा।

प्रत्येक कायके चार भेदोंमें से प्रथम दो भेद स्थावर नहीं कहलाते क्योंकि वे अजीव हैं तथा इनके स्थावर नामकर्मका उदय भी नहीं है।

एकेन्द्रियके चार प्राण होते हैं—स्पर्शन इन्द्रिय, कायवल, आयु और श्वसोच्छ्वास।

त्रस जीवोंके भेद—

हीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥

हीन्द्रिय, वीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय और पञ्चेन्द्रिय जीव त्रस होते हैं। शंख, कोंड़ी, सीप, जोंक, आदि दोइन्द्रिय जीव हैं। चींटी, विरछू, पटार, जूँ, सठमल आदि तीन इन्द्रिय जीव हैं। मक्खी, पतंग, भौरा, मधुमक्खी, मकड़ी आदि चतुरिन्द्रिय जीव हैं। पञ्चेन्द्रिय जीव अण्णायिक पोतायिक आदिके भेदसे अनेक प्रकारके हैं। यथा—अण्णायिक—अण्डसे उत्पन्न होनेवाले सर्प, घमनी, पक्षी आदि। पोतायिक—जो प्राणी गर्भमें जरायु आदि आवरणसे रहित होकर रहते हैं उन्हें पोतायिक कहते हैं। जैसे कुत्ता, बिल्ली, सिंह, व्याघ्र,

३७७

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[२११५-१७]

चीता आदि । गाय, मीस, मनुष्य आदि जरायव कहलाते हैं, क्योंकि गर्भमें इनके ऊपर मांस आदिक जाल लिपटा रहता है । शराव आदिमें उत्पन्न होनेवाले कीड़े रसायिक हैं अथवा रस नामकी धातुमें उत्पन्न होनेवाले रसायिक हैं । पसीनेसे उत्पन्न होनेवाले जीव संस्वेदिस कह जाते हैं । चक्रवर्ती आदिकी काँधमें ऐसे सूक्ष्म जीव उत्पन्न होते हैं । समूच्छेन-सर्प, गर्मी, पर्षा आदिके निर्मातसे उत्पन्न होनेवाले सप, नुहे आदि समूच्छेन हैं । कड़ाभी है— बोर्य, खकार, कान, दाँत आदिका मैल तथा अन्य अपवित्र स्थानोंमें तत्काल समूच्छेन जीव उत्पन्न होते रहते हैं । पृथिवी, काठ, पत्थर आदिका भेदकर उत्पन्न होनेवाले जीव उद्भेदिस कहलाते हैं । जैसे रत्न या पत्थर आदिकी चीरनेसे निकलनेवाले मेंढक । देव और नारकियों के उपपाद स्थानोंमें उत्पन्न होने वाले देव और नारकी जीव उपपादिस कहलाते हैं । इनकी अकालमृत्यु नहीं होती है ।

द्वीन्द्रियके स्पर्शन और रसनेन्द्रिय, काय और वाग्वल तथा आयु और स्वासेच्छवास इस प्रकार छह प्राण होते हैं । त्रीन्द्रियके घ्राणेन्द्रिय सहित सात प्राण होते हैं । चतुरिन्द्रियके चक्षुइन्द्रिय सहित आठ प्राण होते हैं । असंखी पञ्चेन्द्रियके श्रोत्रेन्द्रिय सहित नव प्राण होते हैं । और संखी पञ्चेन्द्रियके मन सहित दस प्राण होते हैं ।

इन्द्रियों की संख्या—

पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

स्पर्शन, रसना, घ्राण, चक्षु और श्रोत्रके भेदसे इन्द्रियाँ पांच होती हैं । कर्मसहित जीव पदार्थोंको जाननेमें असमर्थ होता है अतः इन्द्रियाँ पदार्थको जाननेमें सहायक होती हैं ।

यहां उपयोगका प्रकरण है अतः उपयोगके साधनमूल पांच ज्ञानेन्द्रियोंका ही यहां ग्रहण किया गया है । पाक्, पाणि, पाद आदिके भेदसे कर्मेन्द्रियके अनेक भेद हैं । अतः इस सूत्रमें पांच संख्यासे सांख्यके द्वारा मानी गई पांच कर्मेन्द्रियोंका ग्रहण नहीं करना चाहिये क्योंकि शरीरके सभी अवयव क्रियाके साधन होनेसे कर्मेन्द्रिय हो सकते हैं इसलिए इनकी कोई संख्या निश्चित नहीं की जा सकती ।

इन्द्रियोंके भेद—

द्विविधानि ॥ १६ ॥

द्रव्येन्द्रिय और भावेन्द्रियके भेदसे प्रत्येक इन्द्रियके दो दो भेद होते हैं ।

द्रव्येन्द्रियका स्वरूप—

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

निर्वृत्ति और उपकरणको द्रव्येन्द्रिय कहते हैं । इनमें से प्रत्येकके आभ्यन्तर और बाह्यके भेदसे दो दो भेद हैं ।

चक्षु आदि इन्द्रियकी पुतली आदिके भीतर वदकार धरिणत पुद्गल स्कन्धका बाह्य निर्वृत्ति कहते हैं । और असेधांगुलके असंख्यात भागप्रमाण आत्माके प्रदेशोंको जो चक्षु आदि इन्द्रियोंके आकार हैं तथा तत्तत् ज्ञानावरणके क्षयोपशमसे विशिष्ट है, आभ्यन्तर निर्वृत्ति कहते हैं ।

चक्षु आदि इन्द्रियोंमें शुक्ल, कृष्ण आदि रूपसे परिणत पुद्गलप्रचयको आभ्यन्तर उपकरण कहते हैं । और अक्षिपद्म आदि बाह्य उपकरण हैं ।

२।१८-२४]

द्वितीय अध्याय

३७१

मावेन्द्रियका स्वरूप—

लब्ध्युपयोगौ मावेन्द्रियम् ॥१८॥

लब्धि और उपयोगको मावेन्द्रिय कहते हैं। आत्मामें ज्ञानावरण कर्मके क्षयोपशम-से होनेवाली अर्थग्रहण करनेकी शक्तिका नाम लब्धि है। आत्माके अर्थको जाननेके लिए जो व्यापार होता है उसको उपयोग कहते हैं।

यद्यपि उपयोग इन्द्रियका फल है फिर भी कार्यमें कारणका उपचार करके उपयोगको इन्द्रिय कहा गया है।

इन्द्रियोंके नाम—

स्पर्शनरसनाघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥१९॥

स्पर्शन, रसना, घ्राण, चक्षु और श्रोत्र ये पाँच इन्द्रियाँ होती हैं। इनकी व्युत्पत्ति करण तथा कर्तृ दोनों साधनामें होती है।

इन्द्रियोंके विषय—

स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तर्थाः ॥२०॥

स्पर्श, रस, गन्ध, वर्ण और शब्द ये क्रमसे उक्त पाँच इन्द्रियोंके विषय होते हैं।

मनका विषय—

भुतमनिन्द्रियस्य ॥२१॥

अनिन्द्रिय अर्थात् मनका विषय भुत होता है। अस्पष्ट ज्ञानको भुत कहते हैं। अथवा भुतज्ञानके विषयभूत अर्थको भुत कहते हैं। क्योंकि भुतज्ञानावरण कर्मके क्षयोपशम हो जाने पर भुतज्ञानके विषय में मनके द्वारा आत्माकी प्रवृत्ति होती है। अथवा भुतज्ञान को भुत कहते हैं। मनका प्रयोजन यह भुतज्ञान है।

इन्द्रियोंके स्वामी—

वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥२२॥

पृथिवीकायिक, अप्कायिक, तेजकायिक, वायुकायिक और वनस्पतिकायिक जीवोंके एक स्पर्शन इन्द्रिय होती है। क्योंकि इनके वीर्यन्तराय और स्पर्शन इन्द्रियावरणका क्षयोपशम हो जाता है और शेष इन्द्रियोंके सर्वधातिसङ्घकोका उदय रहता है।

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकशृद्धानि ॥२३॥

कृमि आदिके दो, पिपीलिका आदिके तीन, भ्रमर आदिके चार और मनुष्य आदिके पाँच—इस प्रकार इन जीवोंके एक एक इन्द्रिय बढ़ती हुई है।

पञ्चेन्द्रिय जीवके भेद—

संज्ञिनः समनस्काः ॥२४॥

मन सहित जीव संज्ञी होते हैं। इससे यह भी तात्पर्य निकलता है कि मनरहित जीव असंज्ञी होते हैं। एकेन्द्रियसे चतुरिन्द्रिय पर्यन्त जीव और सम्मूर्च्छित पञ्चेन्द्रिय जीव

३७२

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[२१५-२७]

असंख्य होते हैं। संज्ञियों के शिक्षा, शब्दार्थग्रहण आदि किया होती है। यद्यपि असंज्ञियों के आहार, भय, मैथुन और परिभू- ये चार संज्ञाएँ होती हैं तथा इच्छा प्रवृत्ति आदि होती हैं फिर भी शिक्षा, शब्दार्थग्रहण आदि म्रिया न होने से वे संज्ञो नहीं कहलाते।

विग्रहगतिमें गमनके कारणको बतलाते हैं—

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥२५॥

विग्रहगतिमें कर्मण काययोग होता है। विग्रह शरीरको कहते हैं। तबीन शरीरको ग्रहण करनेके लिये जो गति होती है वह विग्रहगति है। आत्मा एक शरीरको छोड़कर दूसरे शरीरको ग्रहण करनेके लिये कर्मण काययोगके निमित्त से गमन करता है।

अथवा विरुद्ध ग्रहणको विग्रह कहते हैं अर्थात् कर्मका ग्रहण होने पर भी नोर्कर्म है के अग्रहणको विग्रह कहते हैं। और विग्रह होनेसे जो गति होती है वह विग्रहगति कहलाती है।

सर्वशरीरके कारणभूत कर्मण शरीरको कर्म कहते हैं। और मन, वचन, काय वर्णणके निमित्तसे होनेवाले आत्माके प्रदेशोंके परिस्पन्दका नाम योग है। अर्थात् विग्रह रूपसे गति होने पर कर्मोंका आदान और देशान्तरगमन दोनों होते हैं।

जीव और पुद्गलके गमनके प्रकारको बतलाते हैं—

अनुश्रेणि गतिः ॥२६॥

जीव और पुद्गलका गमन श्रेणीके अनुसार होता है। लोकके मध्यभागसे ऊपर, नीचे तथा तिर्यक् दिशामें क्रमसे सन्निविष्ट आकाशके प्रदेशोंकी पंक्तिको श्रेणी कहते हैं।

परन्तु—यहाँ जीव द्रव्यका प्रकरण होनेसे जीवकी गतिको वर्णन करना तो ठीक है लेकिन पुद्गलकी गतिका वर्णन किस प्रकार संगत है ?

उत्तर—‘विग्रहगतौ कर्मयोगः’ इस सूत्रमें गतिका ग्रहण हो चुका है। अतः इस सूत्रमें पुनः गतिका ग्रहण, और आगामी ‘अविग्रहा जीवस्य’ सूत्रमें जीव शब्दका ग्रहण इस बातको बतलाते हैं कि यहाँ पुद्गलकी गतिका भी प्रकरण है।

परन्तु—व्योतिषी देवों तथा मेरुकी प्रदक्षिणाके समय विद्याधर आदिकी गति श्रेणीके अनुसार नहीं होती है। अतः गतिको अनुश्रेणि बतलाना ठीक नहीं है।

• उत्तर—नियत काल और नियत क्षेत्रमें गति अनुश्रेणि बतलायी है। कालनियम—संसार जीवोंकी मरणकालमें भवान्तर प्राप्तिके लिये और मुक्त जीवोंकी ऊर्ध्वगमन कालमें जो गति होती है वह अनुश्रेणि ही होती है। देशनियम—ऊर्ध्वलोकसे अधोगति, अधोलोकसे ऊर्ध्वगति, तिर्यग्लोकसे अधोगति अथवा ऊर्ध्वगति अनुश्रेणि ही होती है।

पुद्गलकी भी जो लोकान्त तक गति होती है वह अनुश्रेणि ही होती है। अन्य गति का कोई नियम नहीं है।

मुक्त जीव की गति—

अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

मुक्त जीवकी गति विग्रहरहित अर्थात् सीधी होती है। मोक्ष या वक्रताको विग्रह कहते हैं। यद्यपि इस सूत्रमें सामान्य जीवका ग्रहण किया गया है फिर भी आगामी ‘विग्रह-

[२१८-२०]

द्वितीय अध्याय

३७३

चती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः' सूत्रमें संसारी शब्द आनेसे इस सूत्रमें मुक्त जीवका ही ग्रहण करना चाहिये ।

'अतुश्रेणि गतिः' इसी सूत्रसे यह सिद्ध हो जाता है कि जीव और पुद्गलोंकी गति श्रेणीका व्यवहार करने नहीं होती है अतः 'अविग्रहा जीवस्य' यह सूत्र निरर्थक होकर यह बतलाता है कि पहिले सूत्रमें बतलाई हुई गति कहीं पर विग्रहेणि अर्थात् श्रेणीका उत्सर्जन करने की होती है ।

संसारी जीवकी गति—

विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥

संसारी जीवकी गति मोड़ा सहित और मोड़ा रहित दोनों प्रकारकी होती है और इसका समय चार समयसे पहिले अर्थात् तीन समय तक है ।

संसारी जीवोंकी विग्रहरहित गतिका काल एक समय है । मुक्त जीवोंकी गतिका काल भी एक समय है । विग्रह रहित गतिका नाम इषु गति है । जिस प्रकार धाणकी गति सीधी होती है । उसी प्रकार यह गति भी सीधी होती है ।

एक मोड़ा, दो मोड़ा और तीन मोड़ावाली गतिका काल क्रमसे दो समय, तीन समय और चार समय है ।

एक मोड़ावाली गतिका नाम पाणिमुक्ता है । जिस प्रकार हाथसे तिरछे फेंके हुए द्रव्य की गति एक मोड़ा युक्त होती है उसी प्रकार इस गतिमें भी जीवको एक मोड़ा लेना पड़ता है । दो मोड़ावाली गतिका नाम लाहलिका है । जिस प्रकार छल दो ओर मुड़ा रहता है उसी प्रकार यह गति भी दो मोड़ा सहित होती है । तीन मोड़ावाली गतिका नाम गामूत्रिका है । जिस प्रकार गायके मूत्रमें कई मोड़े पड़ जाते हैं उसी प्रकार इस गतिमें भी जीवको तीन मोड़ा लेने पड़ते हैं ।

इस प्रकार मोड़ा लेनेमें अधिकसे अधिक तीन समय लगते हैं । गोमूत्रिका गतिमें जीव चौध समयमें कहीं न कहीं अवश्य उत्सर्ज हो जाता है ।

यद्यपि इस सूत्रमें समय शब्द नहीं आया है किन्तु आगेके सूत्रमें समय शब्द दिया गया है अतः यहाँपर भी समयका ग्रहण कर लेना चाहिये ।

विग्रह रहित गतिका समय—

एकसमयाऽविग्रहा ॥ २३ ॥

मोड़रहित गतिका काल एक समय है । गमन करनेवाले जीव और पुद्गलोंकी लोक पर्यन्त गति भी व्यापातरहित होनेसे एक समयवाली होती है ।

विग्रह गतिमें अनाहारक रहनेका समय—

एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥ ३० ॥

विग्रहगति में जीव एक, दो या तीन समय तक अनाहारक रहता है ।

औदारिक, वैक्रियिक, और आहारक शरीर तथा छह पर्याप्तियोंके योग्य पुद्गल परमाणुओंके ग्रहण का आहार कहते हैं । इस प्रकारका आहार जिसके न हो वह अनाहारक कहलाता है । विग्रह रहित गतिमें जीव आहारक होता है ।

२७४

वत्स्यार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[२।३१-३२]

एक मोड़ा सहित पाणिमुक्ता गतिमें जीव प्रथम समयमें अनाहारक रहता है और द्वितीय समयमें आहारक हो जाता है ।

दो मोड़ा युक्त लाङ्गलिका गतिमें जीव दो समय तक अनाहारक रहता है और तृतीय समयमें आहारक हो जाता है । तीन मोड़ा युक्त गोमूत्रिका गतिमें जीव तीन समय तक अनाहारक रहता है और चौथे समयमें नियमसे आहारक हो जाता है ।

ऋद्धिप्राप्त यतिका आहारक शरीर आहार युक्त होता है ।

जन्म के भेद—

संमूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म ॥ ३१ ॥

संसारो जीवोंके जन्मके तीन भेद हैं—संमूर्च्छन, गर्भ और उपपाद ।

माता-पिताके रज और वीर्यके धिक्ता पुद्गल परमाणुओंके मिलने मात्रसे ही शरीरकी रचनाको संमूर्च्छन जन्म कहते हैं ।

माताके गर्भमें शुक्र और शोणितके मिलनेसे जो जन्म होता है उसको गर्भ जन्म कहते हैं अथवा वहाँ माताके द्वारा युक्त आहारका ग्रहण हो वह गर्भ कहलाता है ।

जहाँ पहुँचते ही सम्पूर्ण अन्न की रचना हो जाय वह उपपाद है । देव और नारकियोंके उत्पत्तिस्थानको उपपाद कहते हैं ।

योनियों के भेद—

सच्चित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥३२॥

सच्चित्त, शीत, संवृत, अचित्त, उष्ण, विवृत और सच्चित्ताचित्त, शीतोष्ण, संवृत-विवृत ये ती संमूर्च्छन आदि जन्मों की योनियाँ हैं ।

च शब्द समुच्चयार्थक है । अर्थात् षष्ठ योनियाँ परस्पर में भी मिश्र होती हैं और विभ्रयोनियाँ भी दूसरी योनियों के साथ मिश्र होती हैं ।

योनि और जन्म में आधार और आधेय की अपेक्षासे भेद है । योनि आधार है और जन्म आधेय है ।

साधारण वनस्पतिकायिकों के सच्चित्त योनि होती है, क्योंकि ये जीव परस्पराश्रय रहते हैं । नारकियोंके अचित्त योनि होती है, क्योंकि इनका उपाद स्थान अचित्त होता है । गर्भजों के सच्चित्ताचित्त योनि होती है, क्योंकि शुक्र और शोणित अचित्त होते हैं और आत्मा अथवा माता का उद्गार सच्चित्त होता है । वनस्पति कायिक के अतिरिक्त पृथिव्यादि कायिक संमूर्च्छनोंके अचित्त और मिश्र योनि होती है । देव और नारकियोंके शीतोष्णयोनि होती है क्योंकि उनके कोई उपपादस्थान शीत होते हैं और कोई उष्ण । तेजःकायिकोंके उष्णयोनि होती है अन्य पृथिव्यादि कायिकों के शीत, उष्ण और शीतोष्ण योनियाँ होती हैं । देव, नारकी और एकेन्द्रियोंके संवृत योनि होती है । विकलेन्द्रियोंके विवृत योनि होती है । गर्भजोंके संवृत-विवृत योनि होती है ।

योनियोंके इतरभेद चौरासी लाख होते हैं—नित्य भिगोद, इतरभिगोद, पृथिवी, अप् तेज और वायुकायिकों में प्रत्येकके सात सात लाख $6 \times 4 = 24$, वनस्पति कायिकों के दश लाख, विकलेन्द्रियोंमें प्रत्येकके दो लाख $2 \times 2 = 4$, देव, नारकी और तिर्यक्षोंमें प्रत्येकके चार चार लाख $4 \times 4 = 16$ और भवुर्धोंके चौदह लाख योनियाँ होती हैं । इस प्रकार $24 + 10 + 4 + 12 + 14 = 64$ लाख योनियाँ होती हैं ।

२३३-२६]

द्वितीय अध्याय

३७५

गर्भ जन्मके स्वामी—

जरायुजासृजजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥

जरायुज, अण्डज और पोत इन तीनोंके गर्भ जन्म होता है ।

जाळके समान मांस और कधिरके घसाकार आवरण को जरायु कहते हैं । इस जरायुसे आच्छादित हो जो जीव पैदा होते हैं उनको जरायुज कहते हैं । जो जीव अण्डसे पैदा होते हैं उनको अण्डज कहते हैं । जो जीव पैदा होते ही परिपूर्ण शरीर युक्त हो चलने फिरने लग जावें और जिनपर गर्भमें कोई आवरण न रहता हो उनको पोत कहते हैं ।

उपपाद जन्म के स्वामी—

देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

देव और नारकियोंके उपपाद जन्म होता है । देव उपपाद शय्यासे उत्पन्न होते हैं । नारकी उपपाद छतोंसे नीचेकी ओर सुंहकरके गिरते हैं ।

समूर्च्छन जन्म के स्वामी—

क्षेपणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३५ ॥

गर्भ और उपपाद जन्मवाले प्राणियोंसे अतिरिक्त जीवोंके सम्मूर्च्छन जन्म होता है । उक्त तीनों सूत्र उभयतः नियमार्यक हैं । अर्थात् जरायुज, अण्डज और पोतोंके गर्भ जन्म ही होता है अथवा गर्भजन्म जरायुज, अण्डज और पोतोंकेही होता है । इसी प्रकार उपपाद और सम्मूर्च्छनमें सी दुतरफा नियम घटा लेना चाहिये ।

शरीरोंका वर्णन—

औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकर्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

औदारिक, वैक्रियिक, आहारक, तैजस और कर्मण ये पाँच शरीर होते हैं ।

औदारिक नामकर्मके उदयसे होनेवाले स्थूल शरीरको औदारिक कहते हैं । गर्भसे उत्पन्न होनेवाले शरीर को औदारिक कहते हैं अथवा जिसका प्रयोजन उदार हो उसे औदारिक कहते हैं । वैक्रियिक नाम कर्मके उदयसे अणिमा आदि अष्टगुणसहित और नाना प्रकार की क्रिया करनेमें समर्थ जो शरीर होता है उसको वैक्रियिक शरीर कहते हैं । वैक्रियिक शरीर धारी जीव मूल शरीरसे अनेक शरीरोंको बना लेता है । देवोंका मूल शरीर जिनेन्द्र देवके जन्म कल्याणक आदि वस्त्वोंमें नहीं जाता है किन्तु उत्तर शरीर हो जाता है ।

सूक्ष्मपदार्थका ज्ञान और असंयमके परिहारके लिये छठवें गुणस्थानवर्ती मुनिके मस्तकसे जो एक हाथका सफेद पुतला निकलता है उसको आहारक शरीर कहते हैं ।

विशेष—जब प्रमत्तसंपन्न मुनिको किसी सूक्ष्मपदार्थमें अथवा संयमके नियमोंमें सन्देह आग्न होता है तो वह विचारता है कि तीर्थंकरके दर्शन बिना यह सन्देह दूर नहीं होगा और तीर्थंकर इस स्थानमें हैं नहीं । इस प्रकारके विचार करने परही तालुमें रामाप्रके अष्टम भाग प्रमाण एक छिद्र हो जाता है और उस छिद्रसे एक हाथका बिम्बाकार सफेद पुतला निकलता है । यह पुतला जहाँ पर भी तीर्थंकर परमदेव गृहस्थ, छद्मस्थ, दीक्षित अथवा केवली किसी भी अवस्था के हों, जाता है और तीर्थंकरके शरीरको स्पर्श करके छोटकर पुनः उसी तालुछिद्रसे शरीरमें प्रविष्ट हो जाता है । तब उस मुनिका संदेह दूर होजाता है और वह सुखी एवं मस्तक होता है ।

३७६

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[२१३७-४२]

तैजस नामकर्मके उदयसे होनेवाले तेज युक्त शरीरको तैजस शरीर कहते हैं।

कर्मण नामकर्मके उदयसे होनेवाले ज्ञानावरणदि आठ कर्मोंके समूहको कर्मण शरीर कहते हैं। यद्यपि सभी शरीरोंका कारण कर्म होता है फिर भी प्रसिद्धका कारण कर्म विशेषरूपसे वतलाया है।

शरीरोंमें सूक्ष्मत्व—

परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

पूर्वकी अपेक्षा आगे आगेके शरीर सूक्ष्म हैं। अर्थात् औदारिकसे वैकियिक सूक्ष्म है, वैकियिकसे आहारक इत्यादि।

शरीरोंके प्रदेश—

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३८ ॥

तैजस शरीरसे पहिलेके शरीर प्रदेशोंकी अपेक्षा असंख्यातगुणे हैं। औदारिक औदारिकसे वैकियिक शरीरके प्रदेश असंख्यातगुणे हैं और वैकियिकसे आहारकके प्रदेश असंख्यातगुणे हैं। औदारिकादि शरीरोंमें उत्तरोत्तर प्रदेशोंकी अधिकता होनेपर भी उनके संगठनमें लोह पिण्डके समान घनत्व होनेसे सूक्ष्मता है और पूर्व पूर्वके शरीरोंमें प्रदेशोंकी न्यूनता होनेपर भी तुल्यपिण्डके समान शिथिलत्व होनेसे स्थूलता है। यहाँ पल्पका असंख्यातवर्ण भाग अथवा श्रेणीका असंख्यातवर्ण भाग गुणाकार हैं।

अनन्तगुणे परे ॥ ३९ ॥

अन्तके दो शरीर प्रदेशोंकी अपेक्षा अनन्तगुणे हैं। अर्थात् आहारकसे तैजसके प्रदेश अनन्तगुणे हैं और तैजससे कर्मण शरीरके अनन्तगुणे हैं। यहाँ गुणाकार का प्रमाण अभव्यो का अनन्तगुणा और सिद्धोंका अनन्त भाग है।

अप्रतिघाते ॥ ४० ॥

तैजस और कर्मण शरीर प्रतिघात रहित हैं। अर्थात् ये न तो मूर्तीक पदार्थसे स्पर्श तकते हैं और न किसीको रोकते हैं। यद्यपि वैकियिक और आहारक शरीर भी प्रतिघात रहित हैं लेकिन तैजस और कर्मण शरीरकी विशेषता यह है कि उनका लोकपर्यन्त कहीं भी प्रतिघात नहीं होता। वैकियिक और आहारक शरीर सर्वत्र अप्रतिघाती नहीं हैं इनका क्षेत्र नियत है।

अनादिसम्बन्धे च ॥ ४१ ॥

तैजस और कर्मण शरीर आत्माके साथ अनादिकालसे सम्बन्ध रखने वाले हैं। च शब्दसे इनका सादि सम्बन्ध भी सूचित होता है क्योंकि पूर्व तैजस कर्मण शरीरके नाश होनेपर उत्तर शरीरकी उत्पत्ति होती है। लेकिन इनका आत्माके साथ कभी असम्बन्ध नहीं रहता। अतः सन्तसिकी अपेक्षा अनादिसम्बन्ध है और विशेषकी अपेक्षा सादि सम्बन्ध है।

सर्वस्य ॥ ४२ ॥

उक्त दोनों शरीर सब संसारी जीवोंके होते हैं।

१४३-१८]

द्वितीय अध्याय

३७७

एक जीवके एक साथ कितने शरीर हो सकते हैं ।

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्याचतुर्भ्यः ॥ ४३ ॥

एक साथ एक जीवके कमसे कम दो और अधिकसे अधिक चार शरीर हो सकते हैं । दो शरीर तेजस और कर्मण, तीन-तेजस, कर्मण और आहारिक अथवा तेजस, कर्मण और वैक्रियिक, चार-तेजस, कर्मण, आहारिक और आहारक । एक साथ पाँच शरीर नहीं हो सकते, जिस संयतके आहारक शरीर होता है उसके वैक्रियिक नहीं होता, और जिन देव नारकियोंके वैक्रियिक शरीर होता है उनके आहारक नहीं होता ।

कर्मण शरीरकी विशेषता—

निरुपभोगमन्तव्यम् ॥ ४४ ॥

अन्तका कर्मण शरीर उपभोग रहित है । इन्द्रियोंके द्वारा शब्दादि विषयोंके ग्रहण करनेका उपभोग कहते हैं । विमहगतिमें द्रव्येन्द्रियकी रचना न होनेसे कर्मण शरीर उपभोग रहित होता है । यद्यपि तेजस शरीर भी उपभोग रहित है लेकिन उसमें योगनिमित्तकता न होनेसे स्वयं ही निरुपभोगत्व सिद्ध हो जाता है ।

आहारिक शरीरका स्वरूप—

गर्भसंमूर्च्छनजमाद्यम् ॥ ४५ ॥

गर्भ और संमूर्च्छन जन्मसे उत्पन्न होनेवाले सभी शरीर आहारिक होते हैं ।

वैक्रियिक शरीरका स्वरूप—

औषपादिकं वैक्रियिकम् ॥ ४६ ॥

उपपाद जन्मसे उत्पन्न होने वाले शरीर वैक्रियिक होते हैं ।

लब्धिप्रत्ययश्च ॥ ४७ ॥

वैक्रियिक शरीर लब्धिजन्य भी होता है । विशेष तपसे उत्पन्न हुई ऋद्धिश्च नाम लब्धि है । लब्धिजन्य वैक्रियिक शरीर छठवें गुणस्थानवर्गी मुक्तिके होता है ।

उत्तर वैक्रियिक शरीरका जयन्य और उत्कृष्ट काल अन्तर्मुहूर्त है ।

तीर्थकरोंके जन्म आदि कल्याणकोंके समय और नन्दीरवर द्वीप आदिके चैत्यालयोंकी वन्दनाके समय पुनः पुनः अन्तर्मुहूर्तके बाद नूतन नूतन वैक्रियिक शरीरकी रचना कर लेने के कारण अधिक समय तक भी वैक्रियिकशरीरनिमित्तक कार्य होता रहता है । देवों को वैक्रियिक शरीरोंके बनानेमें किसी प्रकारके दुःस्वका अनुभव न होकर सुखका ही अनुभव होता है ।

तेजसमपि ॥ ४८ ॥

तेजस शरीर भी लब्धिजन्य होता है ।

तेजस शरीर दो प्रकार है—निःसरणात्मक और अनिःसरणात्मक ।

निःसरणात्मक—किन्हीं उन्मत्तपरिवर्तित यतिकों किसी निमित्तसे अति क्रोधित हो जाने पर उनके बायें कन्धेसे बाहर योजन लम्बा और नौ योजन चौड़ा जलती हुई अग्नि के समान और काहलके आकार वाला तेजस शरीर बाहर निकलता है । और दायाँ वस्तुके पास जाकर उसको मध्यसात् कर देता है । पुनः यतिके शरीरमें प्रवेश करके यतिकों भी मध्य कर देता है । यह निःसरणात्मक तेजस शरीरका लक्षण है ।

४८

३७८

तत्त्वाध्याय हिन्दी-सार

[२१४९-५३]

अचिःतरणात्मक तेजस शरीर औदारिक, वक्रियिक और आहारक इन तीनों शरीरों के भीतर रहकर इनकी दीप्तिमें कारण होता है ।

आहारक शरीरका लक्षण—

शुभं विशुद्धमव्यापाति आहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥ ४९ ॥

आहारक शरीर शुभ, विशुद्ध और व्यापात रहित है । इसका कारण शुभ होनेसे शुभ और कार्य विशुद्ध होनेसे विशुद्ध है । आहारक शरीरसे किसीका व्यापात नहीं होता और न अन्य किसीके द्वारा आहारक शरीरका व्यापात होता है अतः अव्यापानी है ।

यह शरीर प्रमत्तसंयतके ही होता है । एव शब्द अवधारणार्थक है । अर्थात् आहारक शरीर प्रमत्तसंयतके ही होता है । ऐसा नहीं कि प्रमत्तसंयतके आहारक ही होता है । क्योंकि ऐसा नियम मानने पर औदारिक आदि शरीरोंका नियम हो जायगा ।

यह शब्द उक्त अर्थ का समुच्चय करता है । अर्थात् संयमके परिपालनके लिये, सूक्ष्म पदार्थके ज्ञानके लिये अथवा लब्धिविशेषके सद्भाव का ज्ञान करनेके लिये कृत्तव्य गुणस्वाच-वर्ती मुनिके मस्तकके तालुभागसे एक हाथ का पुतला निकलता है । भरत या परावन क्षेत्रमें स्थित मुनिको पेशलीके अभायमें सूक्ष्म पदार्थमें संग्रह होने पर यह पुतला विदेह क्षेत्रमें जाकर और तीर्थवरके शरीरको स्पष्ट कर लौट आता है । उसके आने पर मुनिका सन्देह दूर हो जाता है । यदि मुनि स्वयं विदेह क्षेत्रमें जाते तो असंयम का दोष लगता ।

वेदों के स्वामी—

नारकसंपूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥५०॥

नारकी और सम्पूर्णजन जीवोंके नपुंसकलिंग होता है ।

न देवाः ॥५१॥

देवोंके नपुंसकलिंग नहीं होता पेशल खोलित और पुरुषलिंग ही होता है ।

शेषास्त्रिषेदाः ॥५२॥

शेष जीवोंके तीनों ही लिंग होते हैं ।

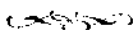
अकाल मरण किनके नहीं होता—

औपपादिकचरमोत्तमदेहाऽसंरुपेयवर्षापुषोऽनपवर्त्यापुषः ॥५३॥

उपपादजन्मवाले देव और नारकियों का चरमोत्तम शरीरवाले तद्भव मोक्षगामियों का तीर्थवर परमदेव तथा असंख्यात वर्ष की अनुवाले मनुष्य और तीर्थस्थों का अकाल मरण नहीं होता । इसमें सिद्ध होता है कि अन्य जीवों का अकाल मरण होता है । यदि अन्य जीवोंका अकाल मरण न होता हो तो दया, धर्मोपदेश और चिकित्सा आदि बातें निरर्थक हो जायेंगी ।

विशेष—चरमोत्तम—चरम का अर्थ है अन्तिम और उत्तम का अर्थ है उत्कृष्ट । चरम शरीरी गुरुदत्त पाण्डव आदि का मोक्ष उपसर्गके समय हुआ है तथा उत्तम देहधारी सुभोग ब्रह्मदत्त आदिकी और कृष्णकी जरतुमारके कारणे अपमृत्यु हुई है अतः चरम और उत्तम दोनों विशेषणोंको एक साथ लगाना चाहिये । जिससे चरम शरीरियों में उत्तम पुरुष तीर्थवर ही सिद्ध होते हैं ।

द्वितीय अध्याय समाप्त

तृतीय अध्याय

नरकोंका वर्णन—

रत्नशर्कराबालुकापङ्कधूम्रतमोग्रहातमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः
सप्ताधोऽधः ॥ १ ॥

रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा, बालुकाप्रभा, पङ्कप्रभा, धूम्रप्रभा, तमः प्रभा और महातमः प्रभा ये सात नरक क्रमसे नीचे-नीचे स्थित हैं। ये क्रमशः घनादधिवातवलय, घनवातवलय और तनुवातवलय से वेष्टित हैं। और तीनों वातवलय व्याकाशके आश्रित हैं। रत्नप्रभा सहित भूमि रत्नप्रभा है, इस में मन्द अन्धकार है। शर्कराप्रभा सहित भूमि शर्कराप्रभा है, इसमें बहुत कम तेज है। बालुकाप्रभा भूमि अन्धकारप्राय है। आगकी भूमियाँ उत्तरोत्तर अन्धकारमय ही हैं। बालुकाप्रभाके स्थानमें वालुकाप्रभा भी पाठ देखा जाता है। महातमःप्रभा का तमस्तमःप्रभा यह दूसरा नाम है। ये वातवलय नरकोंके नीचे भी हैं। घनादधिवातवलय गोमूत्रके रंगके समान है। घनवात मूंगके रंग का है। तनुवातवलय अनेक रंगका है। तीनों वातवलय क्रमशः लोकके नीचेके भागमें तथा तमप्रवृत्तिके अन्तिम भाग तक एक बाजूमें बीस बीस हजार योजन मोटे हैं। सप्तप्रवृत्तिके अन्तमें क्रमशः सात, पाँच और चार योजन मोटे हैं। फिर क्रमशः घटते हुए मध्यलोकमें पाँच, चार और तीन योजन मोटे रह जाते हैं। फिर क्रमशः बढ़ते हुए ब्रह्मलोकके पास सात पाँच और चार योजन मोटे हो जाते हैं। पुनः क्रमशः घटकर लोकके अन्तिम भागमें पाँच, चार और तीन योजन रह जाते हैं। लोक शिखरपर दो कोस, एक कोस तथा सत्रा चार सौ धनुष कन एक कोश प्रमाण मोटे हैं।

नरकों का विस्तार इस प्रकार है—

प्रथम पृथिवी एक लाख अस्सी हजार योजन मोटी है। इसके तीन भाग हैं—१ सरभाग २ पङ्कभाग और ३ अवबहुलभाग। सरभागका विस्तार सोठह हजार योजन, पङ्कभागका चौरासी हजार योजन और अवबहुलभागका अस्सी हजार योजन है। सरभागके ऊपर और नीचे एक एक हजार योजन छोड़कर शेष भागमें तथा पङ्कभागमें भवतवासी और व्यन्तरदेव रहते हैं और अवबहुलके भागमें नारकी रहते हैं। द्वितीय आदि पृथिवियोंका विस्तार क्रमसे ३५, २८, २४, २०, १६ और ८ हजार योजन है। सातों नरकोंके प्रस्तारों की संख्या क्रमसे १३, ११, ९, ७, ५, ३, और १ है। प्रथम नरकमें १२ और सप्तम नरकमें केवल एक प्रस्तार है।

सातों नरकों के रुडनाम इस प्रकार हैं—

१ घम्मा, २ बंशा ३ इलेया वा मेघा ४ अजुला ५ अरिष्ठा ६ सपशो और ७ माषधी।

सातों नरकोंमें बिलोंकी संख्याका बतलाते हैं—

तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोर्नैकनरकशतसहस्राणि

पञ्च नैव यथाक्रमम् ॥ २ ॥

उन प्रथम आदि नरकोंमें क्रमसे तीस लाख, पचीस लाख, पन्द्रह लाख, दश लाख, तीन लाख, पाँच कम एक लाख और पाँच षष्ठ हैं। सम्पूर्ण बिलों की संख्या चौरासी लाख है।

३८०

तत्त्वार्थपृच्छि हिन्दी-सार

[३१२-५]

नारकियोंका वर्णन—

नारका नित्यशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

नारकी जीव सदा ही अशुभतर लेश्या, परिणाम, देह, वेदना और विक्रियावाले होते हैं। उनके कृष्ण नील और कापोत ये तीन अशुभ लेश्यायें होती हैं। प्रथम और द्वितीय नरकमें कापोत लेश्या होती है। तृतीय नरकके उपरिभागमें कापोत और अधो-भागमें नील लेश्या है। चतुर्थ नरकमें नील लेश्या है। पञ्चम नरकमें ऊपर नील और नीचे कृष्ण लेश्या है। षष्ठ्यें और सातवें नरकमें कृष्ण और परम कृष्ण लेश्या है। उक्त वर्णन द्रव्यलेश्याओं का है जो आयुपर्यन्त रहती हैं। सावलेश्याएँ अन्तर्मुहूर्तमें बदलती रहती हैं अतः उनका वर्णन नहीं किया गया।

स्पर्श, रस, गन्ध, वर्ण और शब्द का परिणाम कहते हैं। शरीर को देह कहते हैं। अशुभ नामकर्मके उदयसे नारकियोंके परिणाम और शरीर अशुभतर होते हैं।

प्रथम नरकमें नारकियोंके शरीर की ऊँचाई सात धतुप तीन हाथ और छह अङ्गुल है। आगेके नरकोंमें कमसे द्युनी २ ऊँचाई होती गई है, जो सातवें नरकमें ५०० धतुप हो जाती है। शीत और उष्णतासे होनेवाले दुःखका नाम वेदना है। नारकियोंको शीत और उष्णताजन्य तीव्र दुःख होता है। प्रथम नरकसे चतुर्थ नरक तक उष्ण वेदना होती है। पञ्चम नरकके ऊपरके दो लाख बिलोंमें उष्ण वेदना है और नीचेके एक लाख बिलोंमें शीत वेदना है। सतान्तरसे पाँचवें नरकके ऊपरके दो लाख पक्षीस बिलोंमें उष्ण वेदना तथा २५ कम एक लाख बिलोंमें शीत वेदना है। छठे और सातवें नरकमें उष्ण वेदना है। शरीर की विकृतिको विक्रिया कहते हैं। अशुभ कर्मके उदयसे उनकी विक्रिया भी अशुभ ही होती है। शुभ करना चाहते हैं पर होते अशुभ हैं।

परस्परदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

नारकी जीव परस्परमें एक दूसरेको दुःख उत्पन्न करते हैं। बहों सम्यग्दृष्टि जीव स्वविज्ञानसे और मिथ्यादृष्टि विभङ्गावधिज्ञानसे दूरसे ही दुःखका कारण समझ लेते हैं और दुःखी होते हैं। पासमें आनेपर एक दूसरेको देखते ही क्रोध बढ़ जाता है पुनः पूर्व भवके स्मरण और तीव्र घरेके कारण वे कुत्तोंकी तरह एक दूसरेको भोकेते हैं तथा अपने द्वारा बनाये हुये नाना प्रकारके शस्त्रों द्वारा एक दूसरेको नारनेमें प्रवृत्त हो जाते हैं। इस प्रकार नारकी जीव रातदिन कुत्तोंकी तरह लड़कर काटकर मारकर स्वयं ही दुःख पैदा करते रहते हैं। एक दूसरे को काटते हैं, छेदते हैं, सीसा गला कर पिछाते हैं, बैतरणीमें ढकेलते हैं, पड़ाहीमें झोंक देते हैं आदि।

संक्षिप्तसुरोदीरितदुःखाश्च चतुर्ध्याः ॥ ५ ॥

चौथे नरकसे पहिले अर्थात् तृतीय नरक पर्यन्त अत्यन्त संक्षिप्त परिणामोंके धारक अम्याम्बरीप आदि कुछ असुरकुमारोंके द्वारा भी नारकियोंको दुःख पहुँचाया जाता है। असुरकुमार देव तृतीय नरक तक जाकर पूर्वभवका स्मरण कराके नारकियोंको परस्परमें लड़ाते हैं और लड़ाईको देखकर स्वयं प्रसन्न होते हैं। च शब्दसे वे असुरकुमार देव पूर्व सूत्रमें कथित दुःख भी पहुँचाते हैं ऐसा समझना चाहिये।

३६]

द्वितीय अध्याय

३८१

नरकोंमें आयुका वर्णन—

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

उन नरकोंमें नारकी जीवोंकी उत्कृष्ट आयु क्रमसे एक सागर, तीन सागर, सात सागर, दश सागर, सत्रह सागर, बाईस सागर और तेसीस सागर है।

प्रथम नरकके प्रथम पटलमें जघन्य आयु १० हजार वर्ष है। प्रथम पटलमें जो उत्कृष्ट आयु है वही द्वितीय पटलमें जघन्य आयु है। यही क्रम सातों नरकोंमें है।

पटलोंमें उत्कृष्ट स्थिति इस प्रकार है।

नरक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
पटल	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०
१	हजार वर्ष	वर्ष	वर्ष	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर
२	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००
३	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर
४	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर
५	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर
६	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर
७	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर
८	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर
९	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर
१०	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर
११	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर
१२	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर
१३	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर	सागर

इन नरकोंमें मद्यपायी, मांसभक्षी, यज्ञमें बलि देनेवाले, असत्यवादी, परद्रव्यका हरण करनेवाले, परस्त्री लपटवी, तीव्रलोभी, रात्रिमें भोजन करनेवाले, स्त्री, बालक, वृद्ध और श्रुषिके साथ विरवासघात करनेवाले, जिनधर्मनिन्दक, रीद्रव्यान् करनेवाले तथा इसी प्रकारके अन्य पाप कर्म करनेवाले जीव पैदा होते हैं।

उत्पत्तिके समय इन जीवोंके ऊपरकी ओर पैर और मल्लक नीचेकी ओर रहता है। नारकी जीवों को क्षुधा, लृप्त आदिकी ताम्र वेदना आयु पर्यन्त सहन करनी पड़ती है। श्रम मरके लिये भी सुख नहीं मिलता है।

असंख्य जीव प्रथम नरक तक, सरीसृप (रेंगने वाले) द्वितीय नरक तक, पक्षी तृतीय नरक तक, सर्प चतुर्थनरक तक, सिंह पाँचवें नरक तक, स्त्री छठवें नरक तक और मत्स्य सातवें नरक तक जाते हैं।

यदि कोई प्रथम नरकमें लगातार जावे तो आठ बार जा सकता है। अर्थात् कोई जीव प्रथम नरकमें उत्पन्न हुआ, फिर वहाँसे निकल कर भुजुष्य या तिर्यञ्च हुआ, पुनः प्रथम नरकमें उत्पन्न हुआ। इस प्रकार वह जीव प्रथम नरकमें ही जाता रहे तो आठ बार तक जा सकता है। इसी प्रकार द्वितीय नरकमें सात बार, तृतीय नरकमें छह बार, चौथे नरकमें पाँच बार, पाँचवें नरकमें चार बार, छठवें नरकमें तीन बार और सातवें नरकमें दो बार तक लगातार उत्पन्न हो सकता है।

३८२

वत्तार्थवृत्ति हिन्दी-नार

[३१७-८]

सातवें नरकमें निकला हुआ जीव विषेक्ष ही होता है और पुनः नरकमें जाता है। छठवें नरकमें निकला हुआ जीव समुप्य हो सकता है और सम्मर्दर्शनको भी प्राप्त कर सकता है लेकिन देशव्रती नहीं हो सकता। पञ्चम नरकमें निकला हुआ जीव देशव्रती हो सकता है लेकिन महाव्रती नहीं। चौथे नरकमें निकला हुआ जीव मोक्ष भी प्राप्त कर सकता है। प्रथम, द्वितीय और तृतीय नरकमें निकला हुआ जीव तीर्थंकर भी हो सकता है।

मध्यलोचका वर्णन—

जम्बूद्वीपसप्तणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥

मध्यलोचको उत्तम नामको जम्बूद्वीप आदि और लवणसमुद्र आदि असंख्यात द्वीप समुद्र हैं।

१ जम्बूद्वीप, २ लवणसमुद्र, ३ धातकी खण्डद्वीप, ४ कालोद समुद्र, ५ पुष्करवरद्वीप, ६ पुष्करवर समुद्र, ७ वारुणीवरद्वीप ४ वारुणीवर समुद्र, ९ श्रीरवर द्वीप ५ श्रीरवर समुद्र, ६ घृतवर द्वीप, ६ घृतवर समुद्र, ७ इक्षुवर द्वीप ७ इक्षुवर समुद्र, ८ मन्दोदर द्वीप, ८ मन्दोदर समुद्र, ९ अरुणवर द्वीप, ९ अरुणवर समुद्र। इस प्रकार स्वयम्भूरमण समुद्र पर्यन्त एक दूसरेको घेरें हुये असंख्यात द्वीप और समुद्र हैं। अर्थात् पश्चीस काटि उद्धारालोक जितने राम खण्ड हों उतनी ही द्वीप-समुद्रों की संख्या है।

मेरुके उत्तर दिशामें उत्तर कुरु नामक उत्तम भोगभूमि है। उसके मध्यमें नाना रत्नमय एक जम्बूद्वीप है। जम्बूद्वीपके चारों ओर चार परिवार वृक्ष हैं। प्रत्येक परिवार वृक्षके भी एक लाख व्यष्टिसे हजार एक सौ पन्द्रह परिवार वृक्ष हैं। समस्त जम्बूद्वीपकी संख्या १४०१२० है। भूतल जम्बूद्वीप ६०० योजन ऊँचा है। मध्यमें जम्बूद्वीपके हात्तिसे ही ऐसे द्वीपका नाम जम्बूद्वीप पड़ा। उत्तर कुरुकी तरह देवबुद्धके मध्यमें शालमल वृक्ष है। प्रत्येक वृक्षके ऊपर रत्नमय जिनालय हैं। इसी प्रकार धातकी द्वीपमें धातकी वृक्ष और पुष्करवर द्वीपों पुष्करवर वृक्ष हैं।

द्वीप और समुद्रोंका विस्तार और रचना—

द्विद्विक्रम्याः पूर्वपूर्वपरिश्रंषणो बलवाकृतयः ॥ ८ ॥

प्रत्येक द्वीप समुद्र दून दूने विस्तारवाले, एक दूसरेको घेरें हुये तथा चूड़ीके आकार-वाले (गोल) हैं।

जम्बूद्वीपका विस्तार एक लाख योजन, लवण समुद्रका दो लाख योजन, धातकी द्वीपका चार लाख योजन, कालोद समुद्रका आठ लाख योजन, पुष्करवर द्वीपका सोलह लाख योजन, पुष्करवर समुद्रका बत्तीस लाख योजन विस्तार है। इसी क्रममें स्वयम्भूरमण समुद्र पर्यन्त द्वीप और समुद्रोंका विस्तार दूना है। जिस प्रकार धातकी द्वीपका विस्तार जम्बूद्वीप और लवण समुद्रके विस्तारसे एक योजन अधिक है उसी प्रकार असंख्यात समुद्रोंके विस्तारमें स्वयम्भूरमण समुद्रका विस्तार एक लाख योजन अधिक है। पहिले पहिले के द्वीप समुद्र आगे आगे के द्वीप समुद्रोंको घेरें हुये हैं। अर्थात् जम्बूद्वीपको लवण समुद्र, लवण समुद्रको धातकी द्वीप, धातकी द्वीपको कालोद समुद्र घेरें हुये हैं। यही क्रम आगे भी है।

ये द्वीप समुद्र चूड़ीके समान गोलाकार हैं। त्रिकोण, चतुर्कोण या अन्य आकार वाले नहीं हैं।

जम्बूद्वीपकी रचना और विस्तार—

नन्दन्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥

उत असंख्यत द्वीप समुद्रोक्तं बीचमें एक लाख योजन विस्तारवाला जम्बूद्वीप है। जम्बूद्वीपके मध्यमें मेरु है अतः मेरुको जम्बूद्वीपकी नाभि कहा गया है। जम्बूद्वीपका आकार गोल है।

मेरु पर्वत एक लाख योजन ऊँचा है। वह एक हजार योजन भूमिसे नीचे और ९९ हजार योजन भूमिसे ऊपर है। भूमिपर भट्टशाल वन है। भट्टशाल वनमें पाँच सौ योजन ऊपर नन्दनवन है। नन्दनवनमें बसंत हजार योजन ऊपर सौमनसवन है। सौमनसवन ने साढ़े पैंतिस हजार योजन ऊपर पाण्डुकवन है। मेरु पर्वतकी शिखर चालीस योजन ऊँची है। इस गिरिखरीकी ऊँचाईका परिमाण पाण्डुकवनके परिमाणके अन्तर्गत ही है।

जम्बूद्वीपका एक लाख योजन विस्तार कोटके विस्तार सहित है। जम्बूद्वीपका कोट आठ योजन ऊँचा है। मूलमें बारह योजन, मध्यमें आठ योजन और ऊपर भी आठ योजन विस्तार है। उस कोटके दोनों पाश्वर्कों में दो कोश ऊँची रत्नमयी दो वेदी हैं। प्रत्येक वेदीका विस्तार एक योजन एक कोश और एक हजार सात सौ पचास धनुष है। दोनों वेदियोंके बीचमें महीछ देवोंके अनादिधन प्राप्त हैं जो वृक्ष वापी, शरोवर, जिनमन्दिर आदिसे विभूषित हैं। उस कोटके पूर्व, दक्षिण, पश्चिम और उत्तर चारों दिशाओंमें क्रमसे विजय, वैजयन्त, जयन्त और अपराजित नामके चार द्वार हैं। द्वारोंकी ऊँचाई आठ योजन और विस्तार चार योजन है। द्वारोंके आगे अष्ट प्रतिहार्यसंयुक्त जितप्रतिमा हैं।

जम्बूद्वीपकी परिधि तीन लाख सोलह हजार दो सौ सत्ताईस योजन तीन कोश एक सौ अष्टाईस धनुष और साढ़े तेरह अंगुलसे कुछ अधिक है।

क्षेत्रोंका वर्णन—

भरतहंसवतहरिबिदेहरग्यकहैरण्यवर्तरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥ १० ॥

जम्बू द्वीपमें भरत, हैमवत, हरि, बिदेह, रग्यक, हैरण्यवत और ऐरावत ये अनादि-निधन नामवाले सात क्षेत्र हैं।

हिमवान् पर्वत और पूर्व-दक्षिण-पश्चिम समुद्रके बीचमें धनुषके आकारका भरत क्षेत्र है। इसके गङ्गा सिन्धु नदी और विजयाद्वे पर्वतके द्वारा छह खण्ड हो गये हैं।

भरतक्षेत्रके बीचमें पचीस योजन ऊँचा रजतद्वय विजयाद्वे पर्वत है जिसका विस्तार पचास हजार योजन है। विजयाद्वे पर्वत पर और पाँच मलेच्छस्त्रण्डोंमें चौधे कालके आदि और अन्तके समान काल रहता है। इसलिये वहाँपर शरीरकी ऊँचाई उत्कृष्ट पाँच सौ धनुष और जघन्य सात हाथ है। उत्कृष्ट आयु पूर्वकोटि और जघन्य एक सौ बीस वर्ष है।

विजयाद्वे पर्वतसे दक्षिण दिशाके बीचमें अयोध्या नगरी है। विजयाद्वे पर्वतसे उत्तरदिशामें और सुदूरहिमवान् पर्वतसे दक्षिण दिशामें गङ्गा-सिन्धु नदियों तथा स्वेच्छस्त्रण्डोंके मध्यमें एक योजन ऊँचा और पचास योजन लम्बा, जिनालय सहित सुवर्णरत्नमय वृषभ-नामका पर्वत है। इस पर्वत पर चक्रवर्ती अपनी प्रशस्ति लिखते हैं।

हिमवान् नहाहिमवान् पर्वत और पूर्व-पश्चिम समुद्रके मध्यमें हैमवत क्षेत्र है। इसमें जघन्य मोगभूमि की रचना है। हैमवत क्षेत्रके मध्यमें गोलकाकार, एक हजार योजन ऊँचा, एक योजन लम्बा शब्दवान् पर्वत है।

३८४

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[३११०]

जन्म्य भोगभूमिमें शरीरकी ऊँचाई एक कोश, एकपल्यकी आयु और मियङ्गके समान श्यामवर्ण शरीर होता है। वहाँके प्राणी एकदिनके बाद आँवला प्रमाण भोजन करते हैं। आयुके नव मास घोष रहने पर गर्भसे स्त्री पुरुष युगल पैदा होते हैं। नवीन युगलके उत्पन्न होते ही पूर्व युगल का डीक और जैभाईस मरण हो जाता है। उनका शरीर बिजलीके समान विघटित हो जाता है। नूतन युगल अपने अँगुठे को चूँसते हुये सात दिन तक सीधे सोता रहता है। पुनः सात दिन तक पृथिवीपर सरकना है। इसके बाद सात दिनतक मधुर घाणी चोलते हुये पृथिवीपर लड़खड़ाते हुये चलता है। चौथे सप्ताहमें अच्छी तरह चलने लगता है। पाँचवें सप्ताहमें कल और गुणों को धारण करनेके श्रेय्य हो जाता है। छठवें सप्ताहमें तण्डुल होकर भोगोंको भोगने लगता है। और सातवें सप्ताहमें सम्यक्त्वको ग्रहण करनेके योग्य हो जाता है। सब युगल दश कोश ऊँचे दश प्रकारके कल्पवृक्षोंसे उत्पन्न भोगोंको भोगते हैं। भोगभूमिके जीव आर्य चढ़ाते हैं क्योंकि वहाँ पुरुष स्त्रीका आर्ष और स्त्री पुरुष को आर्य कहकर बुलाती हैं।

१ मर्मांग जातिके कल्पवृक्ष मरुको देते हैं। मरुका तात्पर्य शराव या मदिरासे नहीं है किन्तु दूध, दधि, घृत, आदिसे बनी हुई सुगन्धित द्रव्यको कामशक्तिजनक होनेसे मरु कहा गया है।

२ वादित्राङ्ग जातिके कल्पवृक्ष भृङ्ग, भेरी, वीणा आदि नाना प्रकारके वाजोंको देते हैं।

३ भूषणाङ्ग जातिके कल्पवृक्ष हार, मुकुट, कुण्डल आदि नाना प्रकारके आभूषणोंको देते हैं।

४ मालयाङ्ग जातिके कल्पवृक्ष अशोक, चम्पा, पारिजात आदिके सुगन्धित पुष्प, माला आदि को देते हैं।

५ व्यतिरिङ्ग जातिके कल्पवृक्ष सूर्यादिके तेज को भी विरस्कृत कर देते हैं।

६ दीपाङ्ग जातिके कल्पवृक्ष नाना प्रकारके दीपकोंको देते हैं जिनके द्वारा जोग घरीके अन्दर अन्धकार युक्त स्थानोंमें प्रकाश करते हैं।

६ गृहाङ्ग जातिके कल्पवृक्ष प्राकार और गोपुर युक्त रत्नमय प्रासादोंका निर्माण करते हैं।

८ भोजनाङ्ग कल्पवृक्ष छह रस युक्त और अमृतमय दिव्य आहार को देते हैं।

९ भाजनाङ्ग जातिके कल्पवृक्ष मणि और सुवर्ण याली, घड़ा आदि वस्तुओंको देते हैं।

१० वस्त्राङ्ग जातिके कल्पवृक्ष नाना प्रकारके सुन्दर और सूक्ष्मवस्त्रों को देते हैं।

वहाँपर अमृतके समान स्वादयुक्त अत्यन्त कोमल चार अङ्गुल प्रमाण पास होती हैं जिसको गायें चरती हैं। वहाँ की मूमि पञ्चरत्नमय है। कहीं कहीं पर मणि और सुवर्णमय क्रोडा पर्वत हैं। वापी, सरोवर और नदियोंमें रत्नों की सोदियाँ लगी हैं। वहाँ पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च मांस नहीं खाते और न परस्परमें विरोध ही करते हैं।

वहाँ विकलत्रय नहीं होते हैं। कोमल हृदयवाले, मन्दकषायी, और शीलाहिसंयुक्त मनुष्य ऋषियों का आहारदान देनेसे और तिर्यञ्च रस आहारकी अनुमोदना करनेसे मान भूमिमें उत्पन्न होते हैं। सम्पन्नछो जीव वहाँसे मरकर रीधर्म-गैशान स्वर्गमें वत्सल होते हैं।

महाहिमवान् और निपथ पर्वत तथा पूर्व और पश्चिम समुद्रके बीचमें हरि क्षेत्र है। इसके मध्यमें वेदाङ्ग नामका पटहाकार पर्वत है। हरि क्षेत्रमें मध्यम भाग भूमिकी रचना है।

मध्यम भोगभूमिमें शरीरकी ऊँचाई दो कोश, आयु दो पल्य और वर्ण चन्द्रमाके

समान होता है। यहाँके प्राणी दो दिनके बाद विभोक्त (बहेरे) फलके बराबर भोजन करते हैं। कल्पवृक्ष बीस योजन ऊँचे होते हैं। अन्य वर्णन जघम्य भोगभूमिके समान ही है।

निपथ नील पर्वत तथा पूर्व और पश्चिम समुद्रके बीचमें विदेह क्षेत्र है। विदेह क्षेत्रके चार भाग हैं—१ मेरु पर्वतसे पूर्वमें पूर्व विदेह, २ पश्चिममें अपरविदेह, ३ दक्षिणमें देवकुरु ४ और उत्तरमें उत्तरकुरु। विदेह क्षेत्रमें कभी जिनवर्मका चिन्ता नहीं होता है, धर्मकी प्रवृत्ति सदा रहती है और वहाँसे भरकर मनुष्य प्रायः सुक्त हो जाते हैं, अतः इस क्षेत्र का नाम विदेह पड़ा। विदेह क्षेत्रमें तीर्थकर सदा रहते हैं। यहाँ भरत और गेरावत क्षेत्रके समान चौबीस तीर्थकर होनेका नियम नहीं है। देवकुरु, उत्तरकुरु, पूर्व विदेह और अपर विदेहके कोनेमें गजदन्त नामके चार पर्वत हैं। इनकी लम्बाई तीस हजार बी सौ नव योजन, चौड़ाई पाँच सौ योजन और ऊँचाई चार सौ योजन है। ये गजदन्त मेरुमें निकले हैं। इनमेंसे दो गजदन्त निपथपर्वतकी ओर और दो गजदन्त नील पर्वतकी ओर गये हैं। दक्षिणदिशवर्ती गजदन्तोंके बीचमें देवकुरु नामक उत्तम भोगभूमि है। देवकुरुके मध्यमें एक शात्मलि वृक्ष है। उत्तरदिशवर्ती गजदन्तोंके बीचमें उत्तरकुरु है।

उत्तर भोगभूमिमें शरीर की ऊँचाई तीन कोस, आयु तीन पत्य और वर्ण उदीयमान मृधके समान है। वहाँके समुप्य तीन दिनके बाद घेरके बराबर भोजन करते हैं। कल्पवृक्षों की ऊँचाई तीस गन्धूती है। मेरुके चारों ओर भद्रशाल नामका वन है। उस वनसे पूर्व और पश्चिममें निपथ और नीलपर्वतसे लगी हुई दो वेदी हैं।

पूर्वविदेहमें सीता नदीके होनेसे इसके दो भाग हो गये हैं, उत्तर भाग और दक्षिण भाग। उत्तर भागमें आठ क्षेत्र हैं।

वेदी और वक्षार पर्वतके बीचमें एक क्षेत्र है। वक्षार पर्वत और दो विभङ्ग नदियोंके बीचमें दूसरा क्षेत्र है। विभङ्ग नदी और वक्षार पर्वतके मध्यमें तीसरा क्षेत्र है। वक्षार पर्वत और दो विभङ्ग नदियोंके बीचमें चौथा क्षेत्र है। विभङ्ग नदी और वक्षार पर्वतके बीचमें पाँचवा क्षेत्र है। वक्षार पर्वत और दो विभङ्ग नदियोंके अन्तरालमें छठवाँ क्षेत्र है। विभङ्ग नदी और वक्षार पर्वतके बीचमें सातवाँ क्षेत्र है। वक्षार पर्वत और वनवेदिकाके मध्यमें आठवाँ क्षेत्र है। इस प्रकार चार वक्षार पर्वतों, तीन विभङ्ग नदियों और दो वेदियोंके नौ सण्डोंसे विभक्त होकर आठ क्षेत्र हो जाते हैं। इन आठ क्षेत्रोंके नाम इस प्रकार हैं—१ कच्छा, २ मुकच्छा, ३ महाकच्छा, ४ कच्छकावती ५ आवती ६ लाङ्गलावती ७ पुष्कला और ८ पुष्कलावती। इन क्षेत्रोंके बीचमें आठ मूल पत्तन हैं—१ क्षेमा, २ क्षेमपुरी, ३ आराध, ४ आरपपुरी ५ खड्गा, ६ मञ्जुषा ७ आप्यो और पुण्डरीकिणी। प्रत्येक क्षेत्रके बीचमें गंगा और सिन्धु नामकी दो दो नदियाँ हैं जो नील पर्वतसे निकली हैं और सीता नदीमें मिल गई हैं। प्रत्येक क्षेत्रमें एक एक विजयार्द्र पर्वत है। प्रत्येक क्षेत्रमें विजयार्द्र पर्वतसे उत्तरकी ओर और नील पर्वतसे दक्षिणकी ओर युवभार्गार नामक पर्वत है। इस पर्वतपर चक्रवर्ती अपनी प्रमिद्धि लिखते हैं। आठों ही क्षेत्रोंमें छह छह सण्ड हैं—पाँच पाँच स्लेच्छ और एक एक आर्य सण्ड। आठों ही आर्यसण्डोंमें एक एक उपसमुद्र है। प्रत्येक क्षेत्रमें सीतानदीके अन्तमें व्यन्तरद्व रहते हैं जो चक्रवर्तियों द्वारा वक्षमें किये जाते हैं।

सीता नदीसे दक्षिण दिशामें भी आठ क्षेत्र हैं, पूर्वदिशामें वनवेदी है, वनवेदीके बाद वक्षारपर्वत, विभङ्गानदी, वक्षारपर्वत, विभङ्गानदी, वक्षारपर्वत, विभङ्गानदी, वक्षारपर्वत और वनवेदी ये क्रमसे नौ स्थान हैं। इनके द्वारा विभक्त हो जानेसे आठ क्षेत्र हो जाते

हैं—१ वत्सा, २ सुवत्सा, ३ महापत्सा, ४ वत्सकावती, ५ रम्या, ६ रम्यका, ७ रमणीया, ८ मञ्जलावती। इन आठ क्षेत्रोंके मध्यमें आठ मूलपतन हैं—१ सुसीमा, २ कुण्डला, ३ अपराजिता, ४ प्रमङ्गरी, ५ अङ्गवती, ६ पद्मावती, ७ शुभा, ८ रत्नसंचया। आठों क्षेत्रोंमेंसे प्रत्येकमें दो दो गङ्गा-सिन्धु नदियाँ बहती हैं जो निषध पर्वतसे निकली हैं और सीता नदीमें मिल गई हैं। आठों क्षेत्रोंके मध्यमें आठ विजयाङ्क पर्वत भी हैं। उक्त आठ नगरियोंसे उत्तरमें सीतानदीके दक्षिण पार्श्वोंमें आठ उपसमुद्र हैं। निषधपर्वतसे उत्तरमें और विजयाङ्क पर्वतोंसे दक्षिणमें आठ वृषभगिरि हैं जिनपर चक्रवर्ती अपने अपने दिग्विजयके वर्णनको लिखते हैं। आठों क्षेत्र दो खण्डों (५ स्लेचल और १ आर्य) से संभावमान हैं। सीता नदीमें मागधवरतनुप्रभास नामक व्यन्तरदेव रहते हैं।

सीतोदा नदी अपराविदेहके बीचसे निकलकर पश्चिम समुद्रमें मिली है। उसके द्वारा दो विदेह हो गये हैं—दक्षिणविदेह और उत्तर विदेह। उत्तर विदेहका वर्णन पूर्वविदेहके समान ही है।

सीतोदा नदीके दक्षिण तटपर जो क्षेत्र हैं उनके नाम—१ पद्मा, २ सुपद्मा, ३ महापद्मा, ४ पद्मकावती, ५ शङ्खा, ६ नेलिना, ७ कुमुदा, ८ सरिता।

इन क्षेत्रोंके मध्यकी आठ मूल नगरियोंके नाम—१ अरवपुरी, २ सिद्धपुरी, ३ महापुरी, ४ पिजयापुरी, ५ अरजा, ६ विरजा ७ अशोक, ८ वीतशोका। सीतोदा नदीके उत्तर तट पर जो आठ क्षेत्र हैं उनके नाम—१ यमा, २ सुयमा, ३ महायमा, ४ यमकावती, ५ गन्धा, ६ सुगन्धा, ७ गन्धिष्ठा, ८ गन्धमादिनी। इन क्षेत्रोंसम्बन्धी आठ मूलनगरियोंके नाम—१ विजया, २ वैजयन्ती, ३ जयन्ती, ४ अपराजिता, ५ चक्रा, ६ स्रजा, ७ अयोध्या, ८ अवध्या। क्षेत्र और पश्चिम समुद्रकी वेदीके मध्यमें भूगण्य वन है।

नील और रुक्मि पर्वत तथा पूर्व और पश्चिम समुद्रके बीचमें रम्यक क्षेत्र है। रम्यक क्षेत्रमें मध्यम भोगभूमिकी रचना है। इसका वर्णन हरि क्षेत्रके समान है। रम्यक क्षेत्रके मध्यमें गन्धयान् पर्वत है।

रुक्मि और शिखरिपर्वत तथा पूर्व और पश्चिम समुद्रके बीचमें हैरण्यवत क्षेत्र है। इस क्षेत्रमें जघन्य भोगभूमिकी रचना है। इसका वर्णन हैमवत क्षेत्रके समान है। हैरण्यवत क्षेत्रके मध्यमें मालयवान् पर्वत है।

शिखरिपर्वत और पूर्व, अपर, उत्तर समुद्रके बीचमें ऐरावत क्षेत्र है। ऐरावत क्षेत्रका वर्णन भरत क्षेत्रके समान है।

पाँचों मेरु सम्बन्धी ५ भरत, ५ ऐरावत और ५ विदेह इस प्रकार १५ कर्मभूमियाँ हैं।

५ हैमवत, ५ हरि, ५ रम्यक, ५ हैरण्यवत, ५ देवकुरु और ५ उत्तरकुरु इस प्रकार ३० भोगभूमियाँ हैं।

विकलत्रयजीव कर्मभूमिमें ही होते हैं। लेकिन समयसरणमें नहीं होते हैं। कर्मभूमिसे अतिरिक्त मनुष्यलोकमें, पाताललोकमें और स्वर्गोंमें भी विकलत्रय नहीं होते हैं।

क्षेत्रोंका विभाग करनेवाले पर्वतोंके नाम—

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो

वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

मरुत आदि सात क्षेत्रोंका विभाग करनेवाले, पूर्वसे पश्चिम तक लम्बे हिमवान्, महाहिमवान्, निषध, नील, रुक्म और शिखरी ये श्रृङ्गादिनिधननामवाले छह पर्वत हैं।

भरत और ऐरावत क्षेत्रकी सोमापर सी योजन ऊँचा और पञ्चवीस योजन भूमिगत

३।१२-१७]

तृतीय अध्याय

३८७

हिमवान् पर्वत है। हंसवत और हरिक्षेत्रकी सीमापर दो सौ योजन ऊँचा और पचास योजन भूमिगत महाहिमवान् पर्वत है। हरि और विदेह क्षेत्रकी सीमापर चार सौ योजन ऊँचा और सौ योजन भूमिगत निषध पर्वत है। विदेह और रम्यक क्षेत्रकी सीमापर चार सौ योजन ऊँचा और एक सौ योजन भूमिगत नील पर्वत है। रम्यक और हेरप्यवत क्षेत्रकी सीमापर दो सौ योजन ऊँचा और पचास योजन भूमिगत रुक्मि पर्वत है। हेरप्यवत और ऐरावत क्षेत्रकी सीमापर सौ योजन ऊँचा और पच्चीस योजन भूमिगत शिखरी पर्वत है।

पर्वतोंके रंगका वर्णन—

हेमार्जुनतपनीपर्वदूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

उन पर्वतोंका रंग सोना, चाँदी, सोना, बैदूर्यमणि, चाँदी और सोनेके समान है।

हिमवान् पर्वतका वर्ण सोनेके समान अथवा चीनके वस्त्रके समान पीला है। महा-हिमवान्का रङ्ग चाँदीके समान सफेद है। निषध पर्वतका रंग तपे हुये सोनेके समान लाल है। नील पर्वतका वर्ण बैदूर्यमणिके समान नील है। रुक्मी पर्वतका वर्ण चाँदीके समान सफेद है। शिखरी पर्वतका रंग सोनेके समान पीला है।

पर्वतोंका आकार—

मणिविचित्राश्चोपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥

उन पर्वतोंके तट नाना प्रकारके मणियोंसे शोभायमान हैं जो देव, विद्याधर और चारण ऋषियोंके चित्तको भी चमस्कृत कर देते हैं। पर्वतोंका विस्तार ऊपर, नीचे और मध्यमें समान है।

पर्वतोंपर स्थित सरोवरोंके नाम—

प्रथमहापद्मतिमिञ्जलेयारिमहापुण्डरीकपुण्डरीका ह्दास्तेषामुपरि ॥ १४ ॥

हिमवान् आदि पर्वतोंके ऊपर क्रमसे पद्म, महापद्म, तिमिञ्ज, केसरी, महापुण्डरीक और पुण्डरीक ये छह सरोवर हैं।

प्रथम सरोवरकी लम्बाई चौड़ाई—

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्द्धविधकम्भो ह्रदः ॥ १५ ॥

हिमवान् पर्वतके ऊपर स्थित प्रथम सरोवर एक हजार योजन लम्बा और पाँच सौ योजन चौड़ा है। इसका तल भाग वक्रमय और तट नाना रत्नमय है।

प्रथम सरोवरकी गहराई—

दशयोजनान्नमगहः ॥ १६ ॥

पद्म सरोवर दश योजन गहरा है।

तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥ १७ ॥

पद्म सरोवरके मध्यमें एक योजन विस्तारवाला कमल है। एक कोस लम्बे उसके पत्त हैं और दो कोस विस्तारयुक्त कर्णिका है। कर्णिकाके मध्यमें एक कोस प्रमाण विस्तृत श्री देवीका प्रासाद है। वह कमल जलसे दो कोस ऊपर है। पत्र और कर्णिकाके विस्तार सहित कमलका विस्तार एक योजन होता है।

३८८

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[३१६८२१]

अन्य सरोवरोंके विस्तार आदिका वर्णन -

तद्विगुणद्विगुणा द्वादः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥

आगेके सरोवरों और कमलोंका विस्तार प्रथम सरोवर और उसके कमलके विस्तारसे दूना दूना है। अर्थात् महापद्म दो हजार योजन लम्बा, एक हजार योजन चौड़ा और बीस योजन गहरा है। इसके कमलका विस्तार दो योजन है। इसी प्रकार महापद्मके विस्तारसे दूना विस्तार तिगिञ्ज हृदका है। केलरी, महापुण्डरीक और पुण्डरीक हृदोंका विस्तार क्रमसे तिगिञ्ज, महापद्म और पद्म हृदके विस्तारके समान है। इनके कमलोंका विस्तार भी तिगिञ्ज आदिके कमलोंके विस्तारके समान है।

कमलोंमें रहनेवाली देवियोंके नाम—

तन्निवामिन्यो देव्यः श्रीहीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पश्योपमस्थितयः

ससामानिकपरिपत्काः ॥ १९ ॥

उन पद्म आदि सरोवरोंके कमलों पर क्रमसे श्री, ह्री, धृति, कीर्ति, बुद्धि और लक्ष्मी ये छह देवियाँ सामानिक और परिपद्म जातिके देवों के साथ निवास करती हैं। देवियाँ को आयु एक पर है।

छहों कमलोंकी कर्णिकाओंके मध्यमें एक कोट लम्बे, अर्द्धकोस चौड़े और कुछ कम एक कोस ऊँचे इन देवियोंके प्रासाद हैं जो अपनी कान्तिसे शरदऋतुके निर्मल चन्द्रमा की प्रभाकी भी तिरस्कृत करते हैं। कमलोंके परिवार कमलों पर सामानिक और परिपद्म देव रहते हैं। श्री, ह्री और धृति देवियाँ अपने अपने परिवार सहित सौधर्म इन्द्रकी सेवामें तत्पर रहती हैं और कीर्ति, बुद्धि और लक्ष्मी देवियाँ ऐशान इन्द्रकी सेवामें तत्पर रहती हैं।

नदियोंका वर्णन—

गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्वरिक्कान्तामीतामीतोदानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकूलात्कार-

त्तांदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥

गङ्गा, सिन्धु, रोहित्, रोहितास्या, हरित्, हरिकान्ता, सीता, सीतोदा, नारी, नरकान्ता, सुवर्णकूला, रूप्यकूला, रक्ता और रक्तोदा ये चौदह नदियाँ भरत आदि सात क्षेत्रोंमें बहती हैं।

नदियोंके बहनेका क्रम—

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

दो दो नदियोंमें से पहिली पहिली नदी पूर्व समुद्रमें जाती है। अर्थात् गङ्गा-सिन्धुमें गङ्गा नदी पूर्व समुद्रको जाती है, रोहित्-रोहितास्यामें रोहित् नदी पूर्व समुद्रको जाती है। यही क्रम आगे भी है।

हिमवान् पर्वतके ऊपर जो पद्म हृद है उसके पूर्व तोरणद्वारसे गङ्गा नदी निकली है जो विजयाद्वै पर्वतको भेदकर स्नेच्छ खण्डमें बहती हुई पूर्व समुद्रमें मिल जाती है। पद्म-हृदके पश्चिम तोरणद्वारसे सिन्धु नदी निकली है जो विजयाद्वै पर्वत का भेदकर स्नेच्छ खण्डमें बहती हुई पश्चिम समुद्रमें मिल जाती है। ये दोनों नदियाँ भरत क्षेत्रमें बहती हैं। हिमवान् पर्वतके ऊपर स्थित पद्महृदके उत्तर तोरणद्वारसे रोहितास्या नदी निकली है जो जघन्य भोगभूमिमें बहती हुई पश्चिम समुद्रमें मिल जाती है। महापद्महृदके दक्षिण तोरण-

द्वारसे रोहित नदी निकली है जो जघन्य भोगभूमिमें बहती हुई पूर्व समुद्रमें मिल जाती है। रोहित और रोहितास्या नदी हैमवत क्षेत्रमें बहती हैं। महापद्महृदके उत्तरतोरण-द्वारसे हरिकान्ता नदी निकली है जो मध्यम भोगभूमिमें बहती हुई पश्चिम समुद्रमें मिल जाती है। निषध पर्वतके ऊपर स्थित त्रिगिञ्ज हृदके दक्षिण तोरणद्वारसे हरित नदी निकली है जो मध्यम भोगभूमिमें बहती हुई पूर्व समुद्रमें मिलती है। हरित और हरिकान्ता नदियाँ हरिचेत्रमें बहती हैं।

त्रिगिञ्ज हृदके उत्तर तोरणद्वारसे सीतादा नदी निकली है जो अपरविदेह और उत्तम भोगभूमिमें बहती हुई पश्चिम समुद्रमें मिल जाती है। नील पर्वतपर स्थित केसरी हृदके दक्षिण तोरणद्वारसे सीता नदी निकली है जो उत्तम भोगभूमि और पूर्व विदेहमें बहती हुई पूर्व समुद्रमें मिल जाती है। सीता और सीतादा नदियाँ विदेह क्षेत्रमें बहती हैं।

केसरी हृदके उत्तर तोरणद्वारसे नरकान्ता नदी निकली है जो मध्यम भोगभूमिमें बहती हुई पश्चिम समुद्रमें मिल जाती है। रुक्मिण पर्वतपर स्थित महापुण्डरीक हृदके दक्षिण तोरणद्वारसे नारी नदी निकली है जो मध्यम भोगभूमिमें बहती हुई पूर्व समुद्रमें मिल जाती है। नारी और नरकान्ता नदी रम्यक क्षेत्रमें बहती हैं।

महापुण्डरीक हृदके उत्तर तोरणद्वारसे रूपकूला नदी निकली है जो जघन्य भोगभूमिमें बहती हुई पश्चिम समुद्रमें मिल जाती है। शिबरी पर्वतपर स्थित पुण्डरीक हृदके दक्षिण तोरणद्वारसे सुवर्णकूला नदी निकली है जो जघन्य भोगभूमिमें बहती हुई पूर्व समुद्रमें मिलती है। सुवर्णकूला और रूपकूला नदी हैरण्यवत क्षेत्रमें बहती हैं।

पुण्डरीक हृदके पश्चिम तोरणद्वारसे रक्तोदा नदी निकली है जो विजयाई पर्वतको भेदकर स्तेच्छ खण्डमें बहती हुई पश्चिम समुद्रमें मिल जाती है। पुण्डरीक हृदके पूर्व तोरणद्वारसे रक्षा नदी निकली है जो विजयाई पर्वतको भेदकर स्तेच्छ खण्डमें बहती हुई पूर्व समुद्रमें मिलती है। रक्षा और रक्तोदा नदी एरावत क्षेत्रमें बहती हैं।

देवकुरुके मध्यमें सीतोदा नदी सम्बन्धी पाँच हृद हैं। प्रत्येक हृदके पूर्व और पश्चिम तटोंपर पाँच पाँच सिद्धकूट नामक क्षुद्र पर्वत हैं। इस प्रकार पाँचों हृदोंके तटोंपर पचास क्षुद्र पर्वत हैं। ये पर्वत पचास योजन लम्बे, पच्चीस योजन चौड़े और सेतीस योजन ऊँचे हैं। प्रत्येक पर्वतके ऊपर अष्टप्रतिहार्यसंयुक्त, रत्न, सुवर्ण और चाँदीसे निर्मित, पल्लङ्गसनाहृद् और पूर्वाभिमुख एक एक जिनप्रतिमा है।

अपर विदेहमें भी सीतोदा नदी सम्बन्धी पाँच हृद हैं। इन हृदोंके दक्षिण और उत्तर तटोंपर पाँच पाँच सिद्धकूट नामके क्षुद्र पर्वत हैं। अन्य वर्णन पूर्ववत् है।

इसी प्रकार उत्तर कुरुमें सीता नदी सम्बन्धी पाँच हृद हैं। इन हृदोंके पूर्व और पश्चिम तटोंपर पूर्ववत् पचास सिद्धकूट पर्वत हैं। पूर्व विदेहमें भी सीता नदी सम्बन्धी पाँच हृद हैं। इन हृदोंके दक्षिण और उत्तर तटोंपर पचास सिद्धकूट पर्वत हैं। इस प्रकार जम्बुद्वीपके मेरु सम्बन्धी सिद्धकूट दो सौ हैं और पाँचों मेरु सम्बन्धी सिद्धकूटोंकी संख्या एक हजार है।

शेषास्त्वपरगाः ॥ २२ ॥

पूर्व सूत्रमें कही गई नदियोंसे शेष बची हुई नदियाँ पश्चिम समुद्रको

३९०

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[३१२-२५]

जाती हैं। अर्थात् गङ्गा और सिन्धुमें से सिन्धु पश्चिम समुद्रको जाती है। यही क्रम आगे भी है।

नदियोंका परिवार—

चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्धवादयो नद्यः ॥ २३ ॥

गङ्गा सिन्धु आदि नदियाँ चौदह हजार परिवार नदियोंसे सहित हैं।

यद्यपि बीसवें सूत्र गत 'सरितस्तन्मध्याः' इस वाक्यमें आये हुये सरित् शब्दसे इस सूत्रमें भी नदीका सम्बन्ध हो जाता क्योंकि यह नदियोंका प्रकरण है फिर भी इस सूत्रमें 'नद्यः' शब्दका ग्रहण यह सूचित करता है कि आगे आगेकी युगल नदियोंके परिवारनदियोंकी संख्या पूर्व पर्वकी संख्यासे दूनी दूनी है।

यदि 'चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता नद्यः' इतना ही सूत्र बनाते तो 'अतन्तराय विभिर्वा प्रतिषेधो वा' इस नियमके अनुसार 'सोपास्त्वपरगाः' इस सूत्रमें कथित पश्चिम समुद्रको जानेवाली नदियोंका ही चर्चा ग्रहण होता। और 'चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गादयो नद्यः' ऐसा सूत्र करनेपर पूर्व समुद्रको जानेवाली नदियोंका ही ग्रहण होता। अतः सब नदियोंको ग्रहण करनेके लिये 'गङ्गासिन्धवादयो' वाक्य सूत्रमें आवश्यक है।

गंगा और सिन्धु नदियोंकी परिवार नदियाँ चौदह चौदह हजार, रोहित और रोहितास्या नदियोंकी परिवार नदियाँ अष्टाईस अष्टाईस हजार, हरित और हरिकाप्ता नदियोंकी परिवार नदियाँ छप्पन छप्पन हजार, सीता और सीतोदा नदियोंमें प्रत्येककी परिवार नदियाँ एक लाख बारह हजार हैं। नारी और नरकान्ता, सुवर्णकूला और रूप्यकूला, रक्षा और रक्तोदा नदियोंके परिवार नदियोंकी संख्या क्रमसे हरित और हरिकाप्ता, रोहित और रोहितास्या, गंगा और सिन्धु नदियोंके परिवार नदियोंकी संख्याके समान हैं।

भोगभूमिकी नदियोंमें बस जीव नहीं होते हैं। जम्बूद्वीप सम्बन्धी मूल नदियाँ अठत्तर हैं। इनकी परिवार नदियोंकी संख्या पन्द्रह लाख बारह हजार हैं। जम्बूद्वीपमें विभंग नदियाँ बारह हैं।

इस प्रकार पञ्चमेक सम्बन्धी मूल नदियाँ तीन सौ नब्बे हैं और इनकी परिवार नदियोंकी संख्या पचत्तर लाख साठ हजार हैं। विभंग नदियोंकी संख्या साठ है।

भरत क्षेत्रका विस्तार—

भरतः षड्विंशतिपञ्चयोजनशतविस्तारः षट्चैकोनविंशतिमागाः योजनस्य ॥ २४ ॥

भरत क्षेत्रका विस्तार पैंच सौ छब्बीस योजन और एक योजनके उन्नीस भागोंमें से छह भाग है। ५१६,१ योजन विस्तार है।

आगेके पर्वत और क्षेत्रोंका विस्तार—

तद्दिगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥ २५ ॥

आगे आगेके पर्वत और क्षेत्रोंका विस्तार भरत क्षेत्रके विस्तारसे दूना दूना है। लेकिन यह क्रम विदेह क्षेत्र पर्यन्त ही है। विदेह क्षेत्रसे उत्तरके पर्वतों और क्षेत्रोंका विस्तार विदेह क्षेत्रके विस्तारसे आधा आधा होना गया है।

भरत क्षेत्रके विस्तारसे हिमवान् पर्वतका विस्तार दूना है। हिमवान् पर्वतके विस्तार-

३१६-२७ !

तृतीय अध्याय

३५१

मे हैमवत क्षेत्रका विस्तार दूना है। यही क्रम विदेह क्षेत्र पर्यन्त है। विदेह क्षेत्रके विस्तार-से नील पर्वतका विस्तार आधा है, नील पर्वतके विस्तारसे रम्यक क्षेत्रका विस्तार आधा है। यह क्रम ऐरावत क्षेत्र पर्यन्त है।

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरके क्षेत्र और पर्वतोंका विस्तार दक्षिण ओरके क्षेत्र और पर्वतोंके विस्तारके समान है। अर्थात् रम्यक, हैरण्यवत और ऐरावत क्षेत्रोंका विस्तार क्रमसे हरि, हैमवत और भरतक्षेत्रके विस्तारके समान है। नील, राक्षस और शिखरी पर्वतोंका विस्तार क्रमसे निषध, महाहिमवान् और हिमवान् पर्वतोंके विस्तारके बराबर है।

भरत और ऐरावत क्षेत्रमें कालका परिवर्तन—

भरतैरावतयोर्बुद्धिहासौ षट्समयाम्भ्यःसुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥ २७ ॥

भरत और ऐरावत क्षेत्रमें उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी कालके छह समयों द्वारा जीवोंकी आयु, काय, सुख, आदिकी वृद्धि और हानि होती रहती है। क्षेत्रोंकी हानि वृद्धि नहीं होती। कोई आचार्य 'भरतैरावतयोः' पदमें पत्नी द्विवचन न मानकर सप्तमोका द्विवचन मानते हैं। उनके मतसे भी उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी कालके द्वारा भरत और ऐरावत क्षेत्रकी वृद्धि और हानि नहीं होती। किन्तु भरत और ऐरावत क्षेत्रमें रहनेवाले मनुष्योंकी आयु-उपभोग आदिकी वृद्धि और हानि होती है। उत्सर्पिणी कालमें आयु और उपभोग आदिकी वृद्धि और अवसर्पिणी कालमें हानि होती है।

प्रत्येक उत्सर्पिणी और अवसर्पिणीके छह छह भेद हैं। अवसर्पिणी कालके छह भेद— १ सुषमसुषमा, २ सुषमा, ३ सुषमदुषमा, ४ दुःषमसुषमा, ५ दुःषमा, ६ अतिदुःषमा। उत्सर्पिणी कालके छह भेद— १ अतिदुःषमा, २ दुषमा, ३ दुःषमसुषमा, ४ सुषमदुःषमा, ५ सुषमा, ६ सुषमसुषमा।

अन्यपि वर्तमानमें अवसर्पिणी काल होनेसे सूत्रमें अवसर्पिणीका ग्रहण पहिले होना चाहिये लेकिन उत्सर्पिणी शब्दकी अलग स्वरवाला होनेसे पहिले कहा है।

सुषमसुषमा चार कोड़ाकोड़ी सागर, सुषमा तीन कोड़ाकोड़ी सागर, सुषमदुःषमा दो कोड़ाकोड़ी सागर, दुःषमसुषमा व्यालीस हजार वर्ष कम एक कोड़ाकोड़ी सागर, दुःषमा इक्कीस हजार वर्ष और अतिदुःषमा इक्कीस हजार वर्षका है।

अवसर्पिणीके प्रथम कालमें उत्तम भोगभूमिकी, द्वितीय कालमें मध्यम भोगभूमिकी और तृतीय कालमें जघन्य भोगभूमिकी रचना होती है। तृतीय कालमें पल्यके आठवें भाग वाकी रहनेपर सोलह कुलकर उत्पन्न होते हैं। पन्द्रह कुलकरोंकी मृत्यु तृतीय कालमें ही हो जाती है लेकिन सोलहवें कुलकरकी मृत्यु चौथे कालमें होती है।

प्रथम कुलकरकी आयु पल्यके दशम भाग प्रमाण है। श्योतिरङ्ग कल्पवृक्षोंकी ज्योति कम हो जानेके कारण चन्द्र और सूर्यके दर्शनसे मनुष्योंको समयभीत होनेपर प्रथम कुलकर उनके भयका निवारण करता है। द्वितीय कुलकरकी आयु पल्यके सौ भागोंमें से एक भाग प्रमाण है। द्वितीय कुलकरके समयमें ताराओंको देखकर भी लोग डरने लगते हैं अतः वह उनके भयको दूर करता है। तृतीय कुलकरकी आयु पल्यके हजार भागों में से एक भाग प्रमाण है। यह सिंह, व्याघ्र आदि हिंसक जीवोंसे उत्पन्न भयका परिहार करता है। चतुर्थ कुलकरकी आयु पल्यके दश हजार भागों में से एक भाग प्रमाण है। वह

सिंह, व्याघ्र आदिके भयको निवारण करनेके लिये लाठी आदि रखना सिखाता है। पाँचवे कुलकरकी आयु पल्यके सास भागोंमें से एक भाग प्रमाण है। वह कल्पवृक्षों की सीमाको वचन द्वारा नियत करता है क्योंकि उसके कालमें कल्पवृक्ष कम हो जाते हैं और फल भी कम लगते हैं। छठवें कुलकरकी आयु पल्यके दश लाख भागोंमें से एक भाग प्रमाण है। वह गुल्म आदि चिन्होंसे कल्पवृक्षोंकी सीमाको नियत करता है क्योंकि उसके कालमें कल्पवृक्ष बहुत कम रह जाते हैं और फल भी अत्यल्प लगते हैं। सातवें कुलकरकी आयु पल्यके करोड़ भागोंमें से एक भाग प्रमाण है। वह शूरताके उपकरणोंका उपदेश और हाथी आदिपर सवारी करना सिखाता है। आठवें कुलकरकी आयु पल्यके दश करोड़ भागोंमें से एक भाग प्रमाण है। वह सन्तानके दर्शनसे उत्पन्न भयको दूर करता है। नवम कुलकरकी आयु पल्यके सौ करोड़ भागोंमें से एक भाग प्रमाण है। वह सन्तानका आशो-वाद देना सिखाता है। दशम कुलकरकी आयु पल्यके हजार करोड़ भागों में से एक भाग प्रमाण है। वह बालकके रंग पर चन्द्रमा आदिके दर्शन तथा अग्न्य क्रीड़ाके उपाय बताता है। ग्यारहवें कुलकरकी आयु पल्यके हजार करोड़ भागोंमें से एक भाग प्रमाण है। उसके कालमें युगल (पुरुष और स्त्री) अपनी सन्तानके साथ कुछ दिन तक जीवित रहता है। बारहवें कुलकर की आयु पल्यके लाख करोड़ भागोंमें से एक भाग प्रमाण है। वह जल का पार करने के लिये तौका आदि की रचना करता सिखाता तथा पर्वत आदिपर चढ़ने और उतरनेके लिये सीढ़ी आदिको बनवानेका उपाय बताता है। उसके कालमें युगल अपनी सन्तानके साथ बहुत काल तक जीवित रहता है। मेघोंके अरूप होनेके कारण वर्षा भी अल्प होती है। इस कारणसे छोटी छोटी नदियाँ और छोटे छोटे पर्वत भी हो जाते हैं। तेरहवें कुलकरकी आयु पल्यके दश लाख करोड़ भागोंमें से एक भाग प्रमाण है। वह जरायु (गर्भजन्मसे उत्पन्न प्राणियों के जरायु होती है) आदिके मलको दूर करना सिखाता है। चौदहवें कुलकरकी आयु पूर्व कोटि वर्ष प्रमाण है। वह सन्तानके नाभिनाल को काटना सिखाता है। उसके कालमें प्रचुर मेघ अधिक वर्षा करते हैं। बिना बोये धान्य पैदा होता है। वह धान्यको खानेका उपाय तथा अमध्य औषधि और अमध्य वृक्षोंका स्वाग बतलाता है। पन्द्रहवाँ कुलकर तीर्थंकर होता है। सोलहवाँ कुलकर उसका पुत्र चक्रवर्ती होता है। इन दोनोंको आयु चौरासी लाख पूर्वकी होती है।

सुपमसुपमा नामक चौधे कालके आदिमें मनुष्य विदेह क्षेत्रके मनुष्योंके समान पांच सौ धनुष ऊँचे होते हैं। इस कालमें तेईस तीर्थंकर उत्पन्न होते हैं और मुक्त भी होते हैं। ग्यारह चक्रवर्ती, नव बलभद्र, नव वासुदेव, नव प्रति वासुदेव और ग्यारह रुद्र भी इस कालमें उत्पन्न होते हैं। वासुदेवोंके कालमें नव नारद भी उत्पन्न होते हैं तथा वे कल्पप्रिय होनेके कारण नरक जाते हैं। चौधे कालके अन्तमें मनुष्योंकी आयु एक सौ बीस वर्ष और शरीरकी ऊँचाई सात हाथ रह जाती है। दुःपमा नामक पञ्चम कालके आदिमें मनुष्योंकी आयु एक सौ बीस वर्ष और शरीर की ऊँचाई सात हाथ होती है। और अन्तमें आयु बीस वर्ष और शरीरकी ऊँचाई साढ़े तीन हाथ रह जाती है।

अतिदुःपमा नामक छठवें कालके आदिमें मनुष्योंकी आयु बीस वर्ष होती है और अन्तमें आयु सोलह वर्ष और शरीरकी ऊँचाई एक हाथ रह जाती है। छठवें कालके अन्तमें प्रलय काल आता है। प्रलय कालमें सरस, त्रिरस, तीक्ष्ण, रुद्ध, उष्ण, त्रिप और क्षारमेघ क्रमसे सात सात दिन बरसते हैं। सम्पूर्ण आर्य खण्डमें प्रलय होने पर मनुष्योंके बहुतर युगल शेष रह जाते हैं। चित्रा नृमि निकल आती है। बराबर हो जाती है। इस

२५८]

तृतीय अध्याय

३५३

प्रकार दश कोड़ाकोड़ी सागरका अवसर्पिणी काल समाप्त होता है। इसके बाद दश कोड़ाकोड़ी सागरका उत्सर्पिणी काल प्रारंभ होता है।

उत्सर्पिणीके अतिदुष्पमा नामक प्रथम कालके आदिमें उत्तमस दिन पर्यन्त लगातार क्षीरमेघ बरसते हैं, पुनः अमृतमेघ भी उतने ही दिन पर्यन्त बरसते हैं। आदिमें मनुष्योंकी आयु सोलह वर्ष और शरीरकी ऊँचाई एक हाथ रहती है और अन्तमें आयु बीस वर्ष और शरीरकी ऊँचाई साढ़े तीन हाथ हो जाती है। मेघोंके बरसनेसे पृथिवी कोमल हो जाती है। ओषधि, तृण, गुल्म, वृण आदि रससहित हो जाते हैं। पूर्वोक्त युगल विलोमे निकलकर सरस धान्य आदिक उपभागसे सहर्ष रहते हैं।

दुष्पमा नामक द्वितीय कालके आदिमें मनुष्योंकी आयु बीस वर्ष और शरीरकी ऊँचाई साढ़े तीन हाथ होती है। द्वितीय कालमें एक हजार वर्ष दोष रहने पर चौदह कुलकर उत्पन्न होते हैं। ये कुलकर अवसर्पिणी कालके पञ्चम कालके राजाओंकी तरह होते हैं। तेरह कुलकर द्वितीय कालमें ही उत्पन्न होते हैं और मरते भी द्वितीय कालमें ही हैं। लेकिन चौदहवाँ कुलकर उत्पन्न तो द्वितीय कालमें होता है लेकिन मरता तृतीय कालमें है। चौदहवें कुलकरका पुत्र तीर्थंकर होता है और तीर्थंकरका पुत्र चक्रवर्ती होता है। इन दोनोंकी उत्पत्ति तीसरे कालमें होती है।

दुष्पमसुपमा नामक तृतीय कालके आदिमें मनुष्योंकी आयु एक सौ बीस वर्ष और शरीरकी ऊँचाई सात हाथ होती है। और अन्तमें आयु नोटिपूर्व वर्ष और शरीरकी ऊँचाई सवा पाँच सौ धनुष प्रमाण होती है। इस कालमें शलाकापुरुष उत्पन्न होते हैं।

सुष्पमदुष्पमा नामक चौथे कालमें जघन्य भोगभूमिकी रचना, सुष्पमा नामक पञ्चम कालमें मध्यम भोगभूमिकी रचना और सुष्पमसुपमा नामक छठे कालमें उत्तम भोगभूमिकी रचना होती है।

चौथे, पाँचवें और छठवें कालमें एक भी ईति नहीं होती है। ज्योतिरह कल्पश्रुतोंके प्रकाशसे रातदिनप्रति विभाग भी नहीं होता है। मेघघृष्ट, शीतवाधा, जघनवाधा, क्रूरसूत्रवाधा आदि कभी नहीं होती है। इस प्रकार दश कोड़ाकोड़ी सागरका उत्सर्पिणीकाल समाप्त हो जाता है। पुनः अवसर्पिणी काल आता है। इस प्रकार अवसर्पिणी और उत्सर्पिणीकालका चक्र चलता रहता है। उत्सर्पिणीके दश कोड़ाकोड़ी सागर और अवसर्पिणीके दश कोड़ाकोड़ी सागर इस प्रकार बीस कोड़ाकोड़ी सागरका एक कल्प होता है। एक कल्पमें भोगभूमिका काल अटारह कोड़ाकोड़ी सागर है। भोगभूमिके मनुष्य मधुरभाषी, सर्वकलाकुशल, समान भोग वाले, पसीनेसे रहित और इर्ष्या, मात्सर्य, कृपणता, भ्रान्ति, भय, विषाद, काम आदिसे रहित होते हैं। उनको इष्टवियोग और अनिष्टसंयोग नहीं होता। आयुके अन्तमें जैसाई लेनेसे पुरुषकी और स्त्रीके स्त्रीकी मृत्यु हो जाती है। वहाँ नपुंसक नहीं होते हैं। सब भूमि (पृथ्वी) विशिष्ट प्राणका चरने वाला और समान आयुवाले होते हैं।

अन्य भूमियोंका वर्णन—

तात्पर्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ॥ २८ ॥

भरत और पेशावत क्षेत्रको छोड़कर अन्य भूमियाँ सदा अवस्थित रहती हैं। उनमें कालका परिवर्तन नहीं होता। हैमवत, हरि और देवकुक्षमें क्रमसे अवसर्पिणी कालके तृतीय, द्वितीय और प्रथम कालकी सत्ता रहती है। इसी प्रकार हेरण्यवत, रम्यक और उत्तर कुक्षमें भी कालकी अवस्थिति समझना चाहिये।

२०

३५४

तत्त्वाध्वृत्ति हिन्दी-सार

[२१५-२६]

हैमवत आदि क्षेत्रोंमें आयुका वर्णन—

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिषर्षकदैवकुरवकाः ॥ २९ ॥

हैमवत, हारिश्चेत्र तथा देवकुरुमें उत्पन्न होनेवाले प्राणियोंकी आयु क्रमशः एक पल्य, दो पल्य और तीन पल्यकी है। शरीरकी ऊँचाई क्रमशः दो हजार धनुष, चार हजार धनुष और छह हजार धनुष है। भोजन क्रमशः एक दिन बाद, दो दिन बाद तथा तीन दिन बाद करते हैं। शरीरका रंग क्रमसे नील कमलके समान, कुन्द पुष्पके समान और कांचन वर्ण होता है।

उत्तरके क्षेत्रोंमें आयुका व्यवस्था—

तथोत्तराः ॥ ३० ॥

उत्तरके क्षेत्रोंके निवासियोंकी आयु दक्षिण क्षेत्रोंके निवासियोंके समान ही है। अर्थात् हैरण्यवत, रम्यक क्षेत्र तथा उत्तर कुहमे उत्पन्न होनेवाले प्राणियोंकी आयु क्रमशः एक, दो और तीन पल्यकी है।

विदेह क्षेत्रमें आयुकी व्यवस्था—

विदेहेषु संख्येयकालाः ॥ ३१ ॥

विदेह क्षेत्रमें संख्यातवर्षकी आयु होती है। प्रत्येक मेरुसम्बन्धी पाँच पूर्वाविदेह और पाँच अपर विदेह होते हैं। इन दोनों विदेहोंका महाविदेह कहते हैं। विदेहमें उत्कृष्ट आयु पूर्वकोटि वर्ष और जगन्म आयु अन्तर्मुहूर्त है।

विदेहमें सदा दुपमसुपमा काल रहता है। मनुष्योंके शरीरकी ऊँचाई पाँच सौ धनुष है। वहाँके मनुष्य प्रतिदिन भोजन करते हैं।

सत्तर लाख करोड़ और छपन हजार करोड़ वर्षोंके समूहका नाम एक पूर्व है। अर्थात् ७०५६००००००००० वर्षका पूर्व होता है।

भरत क्षेत्रका दूसरी तरहसे विस्तारवर्णन—

भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३२ ॥

भरतक्षेत्रका विस्तार जम्बूद्वीपके एक सौ नव्वेवाँ भाग है। अर्थात् जम्बूद्वीपके एक सौ नव्वे भाग करते पर एक भाग भरत क्षेत्रका विस्तार है।

जम्बू द्वीपके अन्तमें एक वेदी है उसका विस्तार जम्बूद्वीपके विस्तारमें ही सम्मिलित है। इसी प्रकार सभी द्वीपोंकी वेदियोंका विस्तार द्वीपोंके विस्तारके अन्तर्गत ही है। लवण समुद्रके मध्यमें चारों दिशाओंमें पाताल नाम वाले अलक्षलाकार चार बड़यानल हैं जो एक लाख योजन गहरे, मध्यमें एक लाख योजन विस्तारयुक्त और मुख तथा मूल में दश हजार योजन विस्तारवाले हैं। चारों विदिशाओंमें चार शृङ्ग बड़यानल भी हैं। जिनकी गहराई दश हजार योजन, मध्यमें विस्तार दश हजार योजन और मुख तथा मूलमें विस्तार एक हजार योजन है। इन आठ बड़यानलोंके आठ अन्तरालोंमें से प्रत्येक अन्तरालमें वंश्रिसे स्थित एक सौ पन्चोस शङ्ख हैं जिनकी गहराई एक हजार योजन, मध्य में विस्तार एक हजार योजन और मुख तथा मूलमें पाँच सौ योजन विस्तार है। इस प्रकार

वड़वानल्लोंकी संख्या एक हजार आठ है। इन वड़वानल्लोंके अन्तरालमें भी छोटे छोटे बहुत से वड़वानल्ल हैं। प्रत्येक वड़वानल्लके तीन भाग हैं। नीचेके भागमें वायु, मध्य भागमें वायु और जल, और ऊपरके भागमें केवल जल रहता है। जब वायु धीरे धीरे नीचेके भागसे ऊपरके भागमें चढ़ती है तो मध्यम भागका जल वायुमें प्रेरित होनेके कारण ऊपरको चढ़ता है। इस प्रकार वड़वानल्लका जल समुद्रमें मिलनेके कारण समुद्रका जल तटके ऊपर आ जाता है। पुनः जब वायु धीरे धीरे नीचेको चली जाती है तब समुद्रका जल भी घट जाता है।

लवण समुद्रमें ही वेला (तट) है अन्य समुद्रोंमें नहीं। अन्य समुद्रोंमें वड़वानल्ल भी नहीं हैं क्योंकि सब समुद्र एक हजार योजन गहरे हैं। लवण समुद्रका ही जल उन्नत है अन्य समुद्रोंका जल सम (धरावर) है।

लवणसमुद्रके जलका स्वाद नमकके समान, वारुणीसमुद्रके जलका स्वाद मदिरा के समान, क्षीर समुद्रके जलका स्वाद दूधके समान, घृतोद समुद्रके जलका स्वाद घृतके समान, कालोद, पुष्कर और स्वयम्भूरमण समुद्रके जलका स्वाद जलके समान और अन्य समुद्रोंके जलका स्वाद इक्षुरसके समान है।

लवण, कालोद और स्वयम्भूरमण समुद्रमें ही जलचर जीव होते हैं, अन्य समुद्रोंमें नहीं। लवण समुद्रमें नदियोंके प्रवेश द्वारोंमें मत्स्योंका शरीर नौ योजन और समुद्रके मध्य में नदियोंके प्रवेश द्वारोंमें मत्स्योंके शरीरका विस्तार अठारह योजन और समुद्रके मध्यमें छत्तीस योजन है। स्वयम्भूरमण समुद्रके तटपर रहनेवाली मत्स्रियोंके शरीरका विस्तार पच सौ योजन और समुद्रके मध्यमें एक हजार योजन है। लवण, कालोद और पुष्करवर समुद्रमें ही नदियोंके प्रवेशद्वार हैं, अन्य समुद्रोंमें नहीं हैं। अन्य समुद्रों की वेदियाँ पित्तिके समान हैं।

धातकीखण्ड द्वीपका वर्णन—

धिर्धातकीखण्डे ॥ ३३ ॥

धातकीखण्ड द्वीपमें क्षेत्र, पर्वत आदि की संख्या आदि समस्त बातें जम्बूद्वीप से दूनी दूनी हैं।

धातकी खण्ड द्वीपकी दक्षिण दिशामें दक्षिणसे उत्तर तक लम्बा इष्वाकार नामक पर्वत है जो लवण और कालोद समुद्रकी वेदियोंको स्पष्ट करता है। और उत्तर दिशामें भी इसी तरहका दूसरा इष्वाकार नामक पर्वत है। प्रत्येक पर्वत चार लाख योजन लम्बे हैं। दोनों इष्वाकार पर्वतोंसे धातकीखण्डके दो भाग हो गये हैं एक पूर्व धातकीखण्ड और दूसरा अपर धातकीखण्ड। प्रत्येक भागके मध्यमें एक एक मेरु है। पूर्वदिशामें पूर्वमेरु और पश्चिम दिशामें अपरमेरु है। प्रत्येक मेरु सम्बन्धी भरतआदि सातक्षेत्र और हिमवान् आदि छह पर्वत हैं। इस प्रकार धातकीखण्डमें क्षेत्र और पर्वतोंकी संख्या जम्बूद्वीपसे दूनी है। जम्बू द्वीपमें हिमवान् आदि पर्वतोंका जो विस्तार है उसमें दूना विस्तार धातकीखण्डके हिमवान् आदि पर्वतोंका है लेकिन ऊँचाई और गहराई जम्बूद्वीपके समान ही है। इसी तरह विजयाद्र पर्वत और वृत्तवेदालय पर्वतोंको संख्या भी जम्बूद्वीपके समान है। धातकी-खण्डमें हिमवान् आदि पर्वत चक्रके आरे के समान हैं और क्षेत्र आरेके त्रिदके आकारके हैं।

३९६

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[३१३४-३६]

पुष्करद्वीपका वर्णन—

पुष्करार्धे च ॥ ३४ ॥

पुष्कर द्वीपके अर्धभाग में भी सब रचना जम्बूद्वीपसे दूनी है ।

धातकीखण्ड द्वीपके समान पुष्करार्धमें भी दक्षिणसे उत्तर तक लम्बे और आठ लाख योजन विस्तृत दो इष्वाकर पर्वत हैं । इस कारण पुष्करार्धके दो भाग हो गये हैं । दोनों भागोंमें दो मेरु पर्वत हैं एक पूर्वमेरु और दूसरा अपरमेरु । प्रत्येक मेरुसम्बन्धी मरुत आदि सात श्रेव और हिमवान् आदि छह पर्वत हैं । पुष्करार्ध द्वीपमें सारी रचना धातकीखण्ड द्वीपके समान ही है । विशेषता यह है कि पुष्करार्धके हिमवान् आदि पर्वतोंका विस्तार धातकीखण्डके हिमवान् आदि पर्वतोंके विस्तारसे दूना है । पुष्करद्वीपके मध्यमें गोलाकार मानुषोत्तर पर्वत है अतः इस पर्वतसे विभक्त होने के कारण इसका नाम पुष्करार्ध पड़ा । आगे पुष्कर द्वीपमें ही-मनुष्य हैं अतः पुष्करार्ध का ही वर्णन यहाँ किया गया है ।

मनुष्य क्षेत्रकी सोमा—

प्राग् मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३५ ॥

मानुषोत्तर पर्वतके पहिले ही मनुष्य होते हैं, आगे नहीं । मानुषोत्तर पर्वतके बाहर विशाधर और ऋद्धिप्राप्त सुनि भी नहीं जाते हैं । मनुष्य क्षेत्रके त्रस भी बाहर नहीं जाते हैं । पुष्करार्धकी नदियाँ भी मानुषोत्तरके बाहर नहीं बहती हैं ।

जब मनुष्य क्षेत्रके बाहर मृत कोई निर्यच्छ या देव मनुष्यक्षेत्रमें आता है तो मनुष्यगत्यानुपूर्वी नाम कर्मका उदय होनेसे मानुषोत्तरके बाहर भी उसका उपचारसे मनुष्य कह सकते हैं । दण्ड, कषाट, प्रतर और लोकपूर्ण समुद्रातंक समय भी मानुषोत्तरसे बाहर मनुष्य जाता है ।

मनुष्योंके भेद—

आर्या स्लेच्छाश्च ॥ ३६ ॥

मनुष्योंके दो भेद हैं—आर्य और स्लेच्छ ।

जो गुणोंसे सहित हों अथवा गुणवान् लोग जिनकी सेवा करें उन्हें आर्य कहते हैं । जो निर्लज्जापूर्वक याहे जो कुछ चालते हैं वे स्लेच्छ हैं ।

आर्योंके दो भेद हैं—ऋद्धिप्राप्त आर्य और ऋद्धिरहित आर्य । ऋद्धिप्राप्त आर्योंके ऋद्धियोगे भेदसे आठ भेद हैं । आठ ऋद्धियोंके नाम—बुद्धि, क्रिया, विक्रिया, तप, वश, औषध, रस और क्षेत्र ।

बुद्धि ऋद्धिप्राप्त आर्योंके अठारह भेद हैं । १ अचयिज्ञानी २ मनःपर्ययज्ञानी ३ केवलज्ञानी, ४ बीजबुद्धिवाले, ५ कोष्ठबुद्धिवाले, ६ सम्भिन्नश्रोत्री, ७ पदानुसारी, ८ दूरसे स्पर्श करनेमें समर्थ, ९ दूरसे रसास्वाद करनेमें समर्थ, १० दूरसे गंध ग्रहण करनेमें समर्थ, ११ दूरसे सुननेमें समर्थ, १२ दूरसे देखनेमें समर्थ, १३ दश पूर्वके जाता, १४ चौदह पूर्वके जाता, १५ आठ महा निमित्तोंके जाननेवाले, १६ प्रत्येक बुद्ध, १७ वाद विवाद करने वाल और १८ प्रज्ञाभ्रमण । एक बीजाक्षरके ज्ञानसे समस्त शास्त्रका ज्ञान हो जानेको बीजबुद्धि कहते हैं । धान्यागारमें संगृहीत विविध धान्योंको नरद् जिस बुद्धिमें सुने हुये वर्ण आदिका बहुत कालतक विनाश नहीं होता है वह कोष्ठबुद्धि है ।

क्रिया ऋद्धि दो प्रकारकी है—जंघादिचारणत्व और आकाशगमित्व । जंघादि-
चारणत्वके नौ भेद हैं—

१ जंघाचारणत्व—भूमिसे चार अंगुल ऊपर आकाशमें गमन करना ।

२ श्रेणिचारणत्व—विद्याधरोकी श्रेणिपर्यन्त आकाशमें गमन करना ।

३ अग्निशिखाचारणत्व—अग्निकी ज्वालाके ऊपर गमन करना ।

४ जलचारणत्व—जलको बिना छुए जलपर गमन करना ।

५ पत्रचारणत्व—पत्तेको बिना छुए पत्तेपर गमन करना ।

६ फलचारणत्व—फलको बिना छुए फलपर गमन करना ।

७ पुष्पचारणत्व—पुष्पको बिना छुए पुष्पपर गमन करना ।

८ बीजचारणत्व—बीजको बिना छुए बीजपर गमन करना ।

९ तन्तुचारणत्व—तन्तुको बिना छुए तन्तुपर गमन करना ।

पैरोंके उत्क्षेपण और निक्षेपण (उठाना और रखना) के बिना आकाशमें गमन करना, पर्यङ्गासनसे आकाशमें गमन करना, ऊपरको स्थित होकर आकाशमें गमन करना, अथवा सामान्यरूपसे बैठकर आकाशमें गमन करना आकाशगमित्व है ।

अणिमा आदिके भेदसे विक्रिया ऋद्धि अनेक प्रकारकी है ।

अणिमा—शरीरको सूक्ष्म बना लेना अथवा (कमलनाल) में भी प्रवेश करके चक्रवर्तीके परिवारकी विभूतिको बना लेना अणिमा है ।

महिमा—शरीरको बड़ा बना लेना महिमा है ।

लघिमा—शरीरको छोटा बना लेना लघिमा है ।

गारिमा—शरीरको मारी बना लेना गारिमा है ।

प्राप्ति—भूमिपर रहते हुए भी अद्भुतके अग्रे भागसे मेरुकी शिखर, चन्द्र, सूर्य आदिको रक्षण करनेको शक्तिका नाम प्राप्ति ऋद्धि है ।

प्राकाम्य—जलमें भूमिकी तरह चलना और भूमिपर जलकी तरह गमन करना, अथवा जाति, क्रिया, गुण, द्रव्य, सैन्य आदिको बनाना प्राकाम्य है ।

ईशित्व—तीन लोकके प्रभुत्वको पाना ईशित्व है ।

वशित्व—सम्पूर्ण प्राणियोंको वशमें करनेकी शक्तिका नाम वशित्व है ।

अप्रतीघात—पंचत पर भी आकाशकी तरह गमन करना, अनेक रूपोंका बनाना अप्रतीघात है ।

कामरूपित्व—मूर्त और अमूर्त अनेक आकारोंका बनाना कामरूपित्व है ।

अन्तर्धान—रूपका अदृष्ट बना लेना ।

तप ऋद्धिके सात भेद हैं—१ चोरतप, २ महातप, ३ उग्रतप, ४ दीप्ततप, ५ तप्ततप, ६ चारगुणब्रह्मचारिता और ७ चोरभ्रातृकमता ।

चोरतप—सिंह, व्याघ्र, चीता, स्वापद आदि दुष्टप्राणियोंसे युक्त गिरिकन्दरा आदि स्थानोंमें और भयानक शमशानोंमें तीव्र आतप, शीत आदिकी बाधा होनेपर भी चोर उपसर्गोंका सहन चोरतप है ।

महातप—षष्ठ, मास, छह मास और एक वर्षका उपवास करना महातप है । एक वर्षके उपवासके उपरान्त पारणा होती है और केवलज्ञान भी हाँ जाता है । इसलिये एक वर्षसे अधिक उपवास नहीं होता है ।

३९८

तत्पर्यायवृत्ति हिन्दी-सार

[३१६]

उपतप—पञ्चमीको, अष्टमीको और चतुर्दशीको उपवास करना और दो या तीन बार आहार न मिलने पर तीन, चार अथवा पाँच उपवास करना उपतप है।

दीप्ततप—शरीरसे बारह सूर्यो जैसी कान्तिका निकलना दीप्ततप है।

तप्ततप—तप हुये लोहापिण्ड पर गिरी हुई जलकी धूँदकी तरह आहार ग्रहण करते हो आहारका पता न लगना अर्थात् आहारका पच जाना तप्ततप है।

घोरगुणव्रतचारिता—सिंह, व्याघ्र आदि कूर प्राणियोंसे सेवित होना घोरगुण-व्रतचारिता है।

घोरपराक्रमता—मुनियोंको देखकर भूत, प्रेत, राक्षस, शाकिनी आदिका डर जाना घोरपराक्रमता है।

वल्गुश्रद्धिके तीन भेद हैं—मनोबल, वचनबल और कायबल।

मनोबल—अन्तर्मुहूर्तमें सम्पूर्ण श्रुतको चिन्तन करनेकी सामर्थ्यका नाम मनोबल है।

वचनबल—अन्तर्मुहूर्तमें सम्पूर्ण श्रुतको पाठ करनेकी शक्तिका नाम वचनबल है।

कायबल—एक मास, चार मास, छह मास और एक वर्ष तक भी कायात्सर्ग करनेकी शक्ति होना अथवा अहुलीके अग्रभागसे तीनों लोकोंको उठाकर दूसरी जगह रखनेकी सामर्थ्यका होना कायबल है।

औपधश्रद्धि आठ प्रकारकी है। जिन मुनियोंकी निम्न आठों बातोंके द्वारा प्राणियोंके रोग नष्ट हो जाते हैं वे मुनि औपधश्रद्धिके धारो होते हैं।

१ विट् (मल) लेपन, २ मलका एकदेश छूना, ३ धूपक्य आहारका स्पर्श, ४ सम्पूर्ण अङ्गोंके मलका स्पर्श, ५ निमोचनका स्पर्श, ६ दन्त, केश, नख, मूत्र आदिका स्पर्श ७ श्रुतश्रद्धिसे अवलोकन और ८ रूपसे दाँतोंका दिखाना।

रत श्रद्धिके छह भेद हैं—१ आस्थविष—किसी दृष्टिगत प्राणीको 'मर जाओ' ऐसा कहतेपर उस प्राणीका तत्क्षण ही मरण हो जाय—इस प्रकारकी सामर्थ्यका नाम आस्थविष अथवा बाविष है।

२ दृष्टिविष—किसी क्रुद्ध मुनिके द्वारा किसी प्राणीके देखे जानेपर उस प्राणीका उसी समय मरण हो जाय इस प्रकारकी सामर्थ्यका नाम दृष्टिविष है।

३ क्षीरस्रावी—नीरस भोजन भी जिन मुनियोंके हाथमें आनेपर क्षीरके समान स्वादयुक्त हो जाता है, अथवा जिनके वचन क्षीरके समान संतोष देनेवाले होते हैं वे क्षीरस्रावी कहलाते हैं।

४ मध्वास्रावी—नीरस भोजन भी जिन मुनियोंके हाथमें आनेपर मधुके स्वादको देनेवाला हो जाता है और जिनके वचन श्रोताओंको मधुके समान लगते हैं वे मुनि मध्वास्रावी हैं।

५ सर्पिरास्रावी—नीरस भोजन भी जिनके हाथमें आनेपर घृतके स्वादयुक्त हो जाता है और जिनके वचन श्रोताओंको घृतके स्वाद जैसे लगते हैं वे मुनि सर्पिरास्रावी हैं।

६ अमृतस्रावी—जिनके हस्तगत भोजन अमृतके समान हो जाता है और जिनके वचन अमृत जैसे लगते हैं वे मुनि अमृतस्रावी हैं।

श्रेत्र श्रद्धिके दो भेद हैं। अश्रोणमहानसश्रद्धि और अश्रोणआलयश्रद्धि।

किसी मुनिको किसी परम भोजन करनेपर उस परम चक्रवर्तीके परिवारको भोजन करनेपर भी अन्तकी कमी न होनेकी सामर्थ्यका नाम अश्रोण महानस श्रद्धि है।

किसी मुनिको किसी मन्दिरमें निवास करनेपर उस स्थानमें समस्त देव, मनुष्य और तिर्यक्षोंको परस्पर बाधा रहित निवास करनेकी शुक्तिका नाम अक्षीपालय ऋद्धि है।

ऋद्धिरहित आर्योंके पाँच भेद हैं— १ सम्यक्त्वार्य, २ चारित्र्यार्य, ३ कर्मार्य, ४ ब्राह्म्यार्य और ५ क्षेत्रार्य।

व्रतरहित सम्यग्दृष्टी सम्यक्त्वार्य हैं।

चारित्र्यको पालने वाले यति चारित्र्यार्य हैं।

कर्मार्योंके तीन भेद हैं—सावध कर्मार्य, अल्पसावध कर्मार्य और असावधकर्मार्य।

सावध कर्मार्योंके छह भेद हैं—असि, मसि, कृषि, विद्या, शिल्प और वाणिज्यकर्मार्य।

तलवार, धनुस्, बाण, छुरी, गदा, आदि नाना प्रकारके आयुधोंको चलानेमें पतुर असि कर्मार्य हैं। आयुज्य आदि लिखने वाले अर्थात् मुनीम या कलक मसिकर्मार्य हैं। वेतरी बनने वाले कृषि कर्मार्य हैं। गणित आदि बहचर कलाओंमें प्रवीण विद्या कर्मार्य हैं। निर्णोजक नाई आदि शिल्प कर्मार्य हैं। धान्य, कपास, चन्दन, सुवर्ण आदि पदार्थोंके व्यापार को करने वाले वाणिज्यकर्मार्य हैं।

आवक अल्प सावध कर्मार्य होते हैं और मुनि असावध कर्मार्य हैं।

इश्वरकुल आदि वंशमें उत्पन्न होने वाले जात्यार्य कहलाते हैं। वृषभनाथ भगवानके कुलमें उत्पन्न होनेवाले इक्ष्वाकुवंशी, भरतके पुत्र मर्कटकीर्तिके कुलमें उत्पन्न होनेवाले सूर्यवंशी, बाहुबलिके पुत्र सोमयशके कुलमें उत्पन्न होनेवाले सोमवंशी, सोमप्रभ षेर्यासके कुलमें उत्पन्न होनेवाले हृहवंशी, अकम्पन महाराजके कुलमें उत्पन्न होनेवाले नाथवंशी, हरिकान्त राजाके कुलमें उत्पन्न होनेवाले हरिवंशी, गदराजाके कुलमें उत्पन्न होनेवाले यादव, कारयण राजाके कुलमें उत्पन्न होनेवाले उग्रवंशी कहलाते हैं।

कौशल, गुजरात, सौराष्ट्र, मालव, काश्मीर आदि देशोंमें उत्पन्न होनेवाले क्षेत्रार्य कहलाते हैं।

संस्कृत दो प्रकारके होते हैं—अन्तर्द्वीप और कर्मभूमिज।

लवण समुद्रमें आठों दिशाओंमें आठ द्वीप हैं। इन द्वीपोंके अन्तरालमें भी आठ द्वीप हैं। द्विमन्त्र पर्वतके दोनों पार्वीमें दो द्वीप हैं। त्रिपरी पर्वतके दोनों पार्वीमें दो द्वीप हैं। और दोनो विजयादुर्ग पर्वतोंके दोनों पार्वीमें चार द्वीप हैं। इस प्रकार लवण समुद्रमें चौबीस द्वीप हैं, इनको कुम्भोगभूमि कहते हैं।

चारों दिशाओंमें जो चार द्वीप हैं वे समुद्र की वेदीसे पाँच सौ योजनकी दूरी पर हैं। इनका विस्तार सो योजन है। चारों विदिशाओंके चार द्वीप और अन्तरालके आठ द्वीप समुद्रकी वेदीसे साढ़े पाँच सौ योजनकी दूरी पर हैं उनका विस्तार पचास योजन है। पर्वतोंके अन्तमें जो आठ द्वीप हैं वे समुद्रकी वेदीसे दूध सौ योजनकी दूरी पर हैं। इनका विस्तार पन्चीस योजन है।

पूर्वदिशाके द्वीपमें एक पेर वाले मनुष्य होते हैं। दक्षिण दिशाके द्वीपमें मनुष्य गृह (सींग) सहित होते हैं। पश्चिम दिशाके द्वीपमें पूँछवाले मनुष्य होते हैं। उत्तर दिशाके द्वीपमें गूँगे मनुष्य होते हैं। आग्नेय दिशामें शश (खरहा) के समान कान वाले और नैऋत्य दिशामें शकुलीके समान कानवाले मनुष्य होते हैं। वायव्य दिशामें मनुष्योंके कान इतने बड़े होते हैं कि वे उनको छोड़ सकते हैं। ऐशान दिशामें मनुष्योंके लम्बे कान वाले मनुष्य होते हैं।

पूर्व और आग्नेयके अन्तरालमें अश्वके समान मुखवाले आग्नेय और दक्षिणके अन्तराल में सिंहके समान मुखवाले, दक्षिण और नैऋत्यके अन्तरालमें भयण-कुत्तेके समान मुखवाले, नैऋत्य और पश्चिमके अन्तरालमें गर्वर (उल्बु) के समान मुखवाले, पश्चिम और वायव्यके अन्तरालमें शूकरके समान मुखवाले, वायव्य और उत्तरके अन्तरालमें व्याघ्रके समान मुखवाले, उत्तर और ऐशानके अन्तरालमें काकके समान मुखवाले और ऐशान और पूर्वके अन्तराल में कर्पि (चन्द्र) के समान मुखवाले मनुष्य होते हैं ।

हिमवान् पर्वतके पूर्व पार्श्वमें मछलीके समान मुखवाले और पश्चिम पार्श्वमें काले मुखवाले, शिखरी पर्वतके पूर्व पार्श्वमें मेघके समान मुखवाले और पश्चिम पार्श्वमें विद्युत्के, दक्षिणदिशके विजयाङ्गके पूर्व पार्श्वमें गायके समान मुखवाले और पश्चिम पार्श्वमें मेघके समान मुखवाले और उत्तरदिशामें विजयाङ्गके पूर्व पार्श्वमें हाथीके समान मुखवाले और पश्चिम पार्श्वमें वर्षणके समान मुखवाले मनुष्य होते हैं ।

एक पैरवाले मनुष्य मिट्टी खाते हैं और गुहाओंमें रहते हैं । अन्य मनुष्य वृक्षांक नीचे रहते हैं और फल-पुष्प खाते हैं । इनकी आयु एक पत्न्य और शरीरकी ऊँचाई दो हजार धनुष है ।

उक्त चौबीस द्वीप लवणसमुद्रके भीतर हैं । इसी प्रकार लवणसमुद्रके बाहर भी चौबीस द्वीप हैं । लवण समुद्रके कालोदसमुद्रसम्बन्धी भी अठ्ठासीस द्वीप हैं । सब मिलाकर छयानवें स्लेन्ड द्वीप होते हैं । ये सब द्वीप जलसे एक योजन ऊपर हैं । इन द्वीपोंमें उत्पन्न होनेवाले मनुष्य अन्तर्द्वीपज स्लेन्ड कहलाते हैं ।

पुलिन्द, शबर, यवन, सस, वर्पर आदि कर्मभूमिज स्लेन्ड हैं ।

कर्म भूमियोंका वर्णन—

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तारकुरुम्प्यः ॥ ३७ ॥

पाँच भरत, पाँच ऐरावत और देवकुरु एवं उत्तर कुरुको छोड़कर पाँच विदेह—इस प्रकार पन्द्रह कर्मभूमियाँ हैं ।

इसके अतिरिक्त भूमियाँ भोगभूमि ही हैं किन्तु अन्तर्द्वीपोंमें कल्पवृक्ष नहीं होते ।

भोगभूमिके सब मनुष्य मरकर देव ही होते हैं । किसी आचार्यका ऐसा मत है कि चार अन्तर्द्वीप हैं वे कर्मभूमिके समोप हैं अतः उनमें उत्पन्न होने वाले मनुष्य चारों पतियोंमें जा सकते हैं ।

मानुषोत्तर पर्वतके आगे और स्वयम्भूरमण द्वीपके मध्यमें स्थित स्वयंश्रम पर्वतके पहिले जितने द्वीप हैं उन सबमें एकेन्द्रिय और पञ्चेन्द्रिय जीव ही होते हैं । वे द्वीप कुभोगभूमि कहलाते हैं । इनमें असंख्यात वर्षकी आयुवाले और एक कोस ऊँचे पञ्चेन्द्रिय त्रियेष्ट्र ही होते हैं, मनुष्य नहीं । इनके आदिके चार गुणस्थान ही हो सकते हैं ।

मानुषोत्तर पर्वत सत्रह सौ इक्कीस योजन ऊँचा है, और चार सौ तीस योजन भूमिके अन्दर है, मूलमें एक सौ वीस योजन, मध्यमें सात सौ तेतीस योजन, ऊपर चार सौ चौबीस योजन विस्तारवाला है । मानुषोत्तरके ऊपर चारों दिशाओंमें चार नैऋत्य हैं ।

सर्बार्थसिद्धिको देनेवाला उत्कृष्ट शुभकर्म और सातवें नरकमें ले जानेवाला उत्कृष्ट अशुभ कर्म यही पर किया जाता है । तथा असि, नसि, कृषि, वाणिज्य आदि कर्म यही पर

३१८]

तृतीय अध्याय

४०९

किया जाता है इसलिये इनको कर्मभूमि कहते हैं। यद्यपि सम्पूर्ण जगत्में ही कर्म किया जाता है किन्तु उत्कृष्ट शुभ और अशुभ कर्मका आश्रय होनेसे इनको ही कर्मभूमि कहा गया है।

स्वयम्भभ पर्वतसे आगे लोकके अन्त तक जो निर्वाञ्च हैं उनके पाँच गुणस्थान हो सकते हैं। उनकी आयु एक पूर्वकोटिका है। वहाँके मत्स्य सातवें नरकमें ले जाने वाले पापका बन्ध करते हैं। कोई कोई थलचर जीव स्वर्ग आदिके हेतुभूत पुण्यका भी उपार्जन करते हैं। इसलिये आधा स्वयंभूरमण द्वीप, पूरा स्वयंभूरमण समुद्र और समुद्रके बाहर चारों काने कर्मभूमि कहलाते हैं।

मनुष्योंकी आयुका वर्णन—

स्थिति परावरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ ३८ ॥

मनुष्योंकी उत्कृष्ट आयु तीन पल्य और जघन्य आयु अन्तर्मुहूर्त है।

पल्यके तीन भेद हैं—व्यवहार पल्य, उद्धार पल्य और अद्धा पल्य।

व्यवहार पल्यसे संख्याका, उद्धार पल्यसे द्वीप समुद्रोंका और अद्धा पल्यसे वर्षोंकी स्थितिका वर्णन किया जाता है। व्यवहार पल्यका स्वरूप प्रमाणाहुलसे परिमित एक प्रमाण योजन होता है। अवसर्पिणी कालके प्रथम चक्रवर्तीके अहुलको प्रमाणाहुल कहते हैं। चौबीस प्रमाणाहुलका एक हाथ होता है। चार हाथका एक दण्ड होता है। दो हजार दण्डोंकी एक प्रमाणव्यूति होती है। चार गव्यूतिका एक प्रमाणयोजन होता है। अर्थात् पाँच सौ मानव योजनोंका एक प्रमाणयोजन होता है। मानव योजनका स्वरूप—

आठ परमाणुओंका एक त्रसरेणु होता है। आठ त्रसरेणुओंका एक रथरेणु होता है। आठ रथरेणुओंका एक चिकुराम होता है। आठ चिकुरामोंका एक लिखा होता है। आठ लिखाओंका एक सिद्धार्थ होता है। आठ सिद्धार्थोंका एक यव होता है। आठ यवोंका एक अङ्गुल होता है। छह अङ्गुलका एक पाद होता है। दो पादोंकी एक वितस्ति होती है। दो वितस्तियोंकी एक रति होती है। चार रतियोंका एक दण्ड होता है। दो हजार दण्डोंकी एक गव्यूति होती है। चार गव्यूतिका एक मानवयोजन होता है। और पाँच सौ मानव-योजनोंका एक प्रमाणयोजन होता है।

एक प्रमाणयोजन लम्बा, चौड़ा और गहरा एक गोल गड्ढा है। सात दिन तकके मेघके बरसोंके बालोंको केंचीसे कतर कर इस प्रकार टुकड़े किये जांच कि फिर दूसरा टुकड़ा न हो सके। उन सूक्ष्म बालोंके टुकड़ोंसे वह गड्ढा कूट कूटकर भर दिया जाय इस गड्ढे को व्यवहारपल्य कहते हैं। पुनः सौ वर्षके बाद उस गड्ढेमेंसे एक एक टुकड़ा निकाला जाये। इस क्रमसे सम्पूर्ण रोमखण्डोंके निकलनेमें जितना समय लगे उतने समयको व्यवहारपल्योपम कहते हैं।

पुनः असंख्यात करोड़ वर्षोंके जितने समय हों उतने समयमेंसे प्रत्येक रोमखण्डोंका गुणा करे और इस प्रकारके रोमखण्डोंसे फिर उस गड्ढेको भर दिया जाय। इस गड्ढेका नाम उद्धारपल्य है। पुनः एक एक समयके बाद एक एक रोमखण्डको निकालना चाहिये। इस क्रमसे सम्पूर्ण रोमखण्डोंके निकलनेमें जितना समय लगे उतने समयको उद्धार-पल्योपम कहते हैं। इस कोड़ाकोड़ी उद्धारपल्योंका एक उद्धारसागर होता है।

४१

५०२

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[३१९]

अर्वाइ उद्धारसागरो अथवा पच्छीस कोड़ाकोड़ी उद्धारपत्थोके जितने रोमखण्ड होते हैं उतने ही द्वीप समुद्र हैं ।

एक वर्षके जितने समय होते हैं उनसे उद्धारपत्थके प्रत्येक रोमखण्डका गुणा करे और ऐसे रोमखण्डोंसे फिर वह गड्ढा भर दिया जाय तब इस गड्ढेका नाम अद्वा पत्थ है । पुनः एक एक समयके बाद एक एक रोमखण्डको निकालने पर समस्त रोमखण्डोंके निकलनेमें जितने समय लगे उतने कालका नाम अद्वापत्थोपम है ।

दश कोड़ाकोड़ी अद्वापत्थोंका एक अद्वासागर होता है । और दश कोड़ाकोड़ी अद्वासागरोंकी एक अवसरिणी होती है । अवसरिणीका प्रमाण भी यही है ।

अद्वापत्थोपमसे नरक तिर्यञ्च देव और मनुष्योंकी कर्मकी स्थिति, आयुकी स्थिति कायकी स्थिति और भवकी स्थिति गिनी जाती है ।

तिर्यञ्चोंकी स्थिति—

तिर्यग्गोनिजानाञ्च ॥ ३९ ॥

मनुष्योंके तरह तिर्यञ्चोंकी भी अकृष्ट और जघन्य आनु कमसे तीन पत्थ और अन्तर्गृह्यत है ।

इस आय में नरक, द्वीप, समुद्र, कुल्यवत, पद्मादि हृद, गंगादि नदी, मनुष्योंके भेद, मनुष्य तिर्यञ्चोंको आयु आदिका वर्णन है ।

तृतीय अध्याय समाप्त

चतुर्थ अध्याय

देवोंके भेद—

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

देवोंके चार भेद हैं—भवनवासी, व्यन्तर, ज्योतिषी और कल्पवासी ।

देवाति नाम कर्मके उदय होनेपर और ताता प्रकारकी विभूति युक्त होनेके कारण जो द्रोण, समुद्र, पर्वत आदि स्थानोंमें अपनी इच्छानुसार कौड़ा करते हैं उनको देव कहते हैं । जातिकी अपेक्षा 'देवाश्चतुर्णिकायः' ऐसा एकवचनान्त सूत्र होनेपर भी काम चल जाता किन्तु भी सूत्रमें बहुवचनका प्रयोग प्रत्येक निकायके अनेक भेद बतलानेके लिये किया गया है ।

देवोंमें लेश्याका वर्णन—

आदितस्त्रिषु पीतान्तलेण्याः ॥ २ ॥

भवनवासी, व्यन्तर और ज्योतिषी देवोंके कृष्ण, नील, कापोत और पीत ये चार लेश्याएँ ही होती हैं ।

निकायोंके ११ भेद—

दशाष्टश्वहादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

भवनवासी देवोंके दश भेद, व्यन्तर देवोंके आठ भेद, ज्योतिषी देवोंके पाँच भेद और कल्पोपपन्न अर्थात् सोलहवें स्वर्गतकके देवोंके बारह भेद होते हैं । प्रत्येक आदिमें सब अहमिन्द्र ही होते हैं इसलिये वहाँ कोई भेद नहीं है ।

देवोंके सामान्य भेद—

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषदात्मरक्षलोकपालार्नीकप्रकीर्ण-

कामियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

प्रत्येक निकायके देवोंमें इन्द्र, स, निक, त्रायस्त्रिंश, पारिषद, आत्मरक्ष, लोकपाल, अर्नीक, प्रकीर्णक, अभियोग्य और किं—ये दश भेद होते हैं ।

इन्द्र—जो अन्य देवोंमें नहीं रहसँवाली अणिमा आदि ऋद्धियोंको प्राप्तकर असाधारण ऐश्वर्यका अनुभव करते हैं उनको इन्द्र कहते हैं ।

सामानिक—आज्ञा और ऐश्वर्यको छोड़कर जिनका ध्यायु, भोग, उपभोगादि इन्द्रके ही समान हों उनको सामानिक कहते हैं ।

त्रायस्त्रिंश—संज्ञी और पुराहितके कामको करनेवाले देव त्रायस्त्रिंश कहलाते हैं । ये संख्यामें तेँतीस होते हैं ।

पारिषद—सभामें बैठनेके अधिकारी देवोंको पारिषद कहते हैं ।

आत्मरक्ष—इन्द्रकी रक्षा करनेवाले देव आत्मरक्ष कहलाते हैं ।

लोकपाल—जो देव अन्य देवोंका पालन करते हैं उन्हें लोकपाल कहते हैं । ये आरक्षिक, अर्धचर और कोटपालके समान होते हैं । जो ग्राम आदिकी रक्षाके लिये नियुक्त

४०४

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[४१९-८]

होते हैं सनका आरक्षक कहते हैं। अर्ध (धन) सम्बन्धी कार्योंमें नियुक्त अर्थचर कहलाते हैं। पत्तन, नगर आदिकी रक्षा के लिये नियुक्त (कोटपाल) कहलाते हैं।

अनीक—जो हस्ति, अश्व, रथ, पदाति, धूपध, गन्धर्व और नर्तकी इन सात प्रकारकी सेनामें रहते हैं वे अनीक हैं।

प्रकीर्णक—नगरवासियोंके समान जो इधर उधर फैले हुये हों उनको प्रकीर्णक कहते हैं।

आभियोग्य—जो नीकरका काम करते हैं वे आभियोग्य हैं।

किल्बिषिक—किल्बिष पापको कहते हैं। जो सवारीमें नियुक्त हों तथा नाई आदिकी तरह नीचकर्म करनेवाले होते हैं उनको किल्बिषक कहते हैं।

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ष्पा व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यन्तर और ज्योतिषी देवोंमें त्रायस्त्रिंश और लोकपाल नहीं होते हैं।

इन्द्रोंकी ॥ ५—

पूर्वयोर्द्विन्द्राः ॥ ६ ॥

भवनवासी और व्यन्तर देवोंमें प्रत्येक भेदसम्बन्धी दोधो इन्द्र होते हैं।

भवनवासी देवोंमें असुरकुमारोंके चमर और बैरोचन, नागकुमारोंके धरण और भूतानन्द, विष्णुकुमारोंके हरिसिंह और हरिकान्त, सुवर्णकुमारोंके वेणुदेव और वेणुताली, अग्निकुमारोंके अग्निशिख और अग्निमाणव, वातकुमारोंके वेलाभ्य और प्रभञ्जन, स्तनितकुमारोंके सुषोष और महाषोष, उदधिकुमारोंके जलकान्त और जलप्रभ, द्रौपकुमारोंके पूर्ण और अवशिष्ट, दिक्कुमारोंके अमितगति और अमितवाहन, नामके इन्द्र होते हैं।

व्यन्तर देवोंमें किन्नरोंके किन्नर और किम्पुरुष, किम्पुरुषोंके सत्पुरुष और महापुरुष, महोरगोंके अतिकाय और महाकाय, गन्धर्वोंके गीतरति और गीतवश, यक्षोंके पूर्णभद्र और मणिमद्र, राक्षसोंके भीम और महाभीम, भूतोंके प्रतिकरूप और अप्रतिकरूप और पिशाचोंके काल और महाकाल नानाके इन्द्र होते हैं।

देवोंके मोगोंका वर्णन—

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥

ऐशान स्वर्गपर्यन्तके देव अर्थात् भवनवासी, व्यन्तर, ज्योतिषी और प्रथम तथा द्वितीय स्वर्गके देव मनुष्य और तिर्यञ्चोंके समान शरीरसे काम सेवन करते हैं।

मर्यादा और अभिविधि, क्रियायोग और ईपन् अर्थ में “आञ्” उपसर्ग आता है। तथा वाक्य और स्मरण अर्थमें “आ” उपसर्ग आता है “आ” उपसर्ग की स्वरपदे रहते सन्धि नहीं होती। इस सूत्रमें आ और ए (आ + ए) इन दोनों की सन्धि हो सकती थी लेकिन मन्त्रदेहको दूर करनेके लिये आचार्यने सन्धि नहीं की है। यहां आ अभिविधिके अर्थमें प्रयुक्त हुआ है। अभिविधिमें उस वस्तुका भी ग्रहण होता है जिसका निर्देश आके बाद किया जाता है। जैसे इस सूत्रमें ऐशान स्वर्गका भी ग्रहण है।

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

शेष देव (तृतीय स्वर्गसे सोलहवें स्वर्गतक) देवियोंके स्पर्शसे, रूप देखनेसे, शब्द सुननेसे और मनमें स्मरण मात्रसे काम सुखका अनुभव करते हैं।

४१-१२]

चतुर्थ अध्याय

४५५

सनकुमार और माहेन्द्रस्वर्गके देव और देवियों परस्परमें स्पर्शमात्रसे; ब्रह्म, ब्रह्मोत्तर, लान्तर और कापिष्ठ स्वर्गके देव और देवियों एक दूसरेके रूपको देखनेमें; शुक्र, महाशुक्र, शतार और सहस्रार स्वर्गके देव और देवियाँ परस्पर शब्दश्रवणसे और आनन्द, प्राणत, धारण और अच्युत स्वर्गके देव और देवियाँ मनमें एक दूसरेके स्मरणमात्रसे अधिक सुखका अनुभव करती हैं।

परेश्वरीचाराः ॥ ६ ॥

नव प्रवेषक, नव अनुदिश और पञ्चोत्तर विमानवासी देव कामसेवनसे रहित होते हैं। इन देवोंको कामसेवनकी इच्छा ही नहीं होती है। उनके तो सदा हर्ष और आनन्द रूप सुखका अनुभव रहता है।

भवनवासियोंके भेद—

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिकुमाराः ॥ १० ॥

भवनवासी देवोंके असुरकुमार, नागकुमार, विद्युत्कुमार, सुपर्णकुमार, अग्निकुमार, वातकुमार, स्तनितकुमार, उदधिकुमार, द्वीपकुमार और दिकुमार—ये दश भेद हैं।

भवनोंमें रहनेके कारण इन देवोंको भवनवासी कहते हैं।

जो परस्परमें दूसरोंको लड़ाकर उनके प्राणोंको लेते हैं उसको असुरकुमार कहते हैं। ये तृतीय नरक तकके नारकियोंका दुःख पहुँचाते हैं। पर्वत या वृक्षोंपर रहनेवाले देव नागकुमार कहलाते हैं। जो विद्युत्के समान चमकते हैं वे विद्युत्कुमार हैं। जिनके पक्ष (पंख) शोभित होते हैं वे सुपर्णकुमार हैं। जो पाताल लोकसे क्रीड़ा करनेके लिये ऊपर आते हैं वे अग्निकुमार कहलाते हैं। तीर्थकरके विहारमार्गको शुद्ध करनेवाले वातकुमार हैं। शब्द करनेवाले देवोंको स्तनितकुमार कहते हैं। समुद्रोंमें क्रीड़ा करनेवाले उदधिकुमार। और द्वीपोंमें क्रीड़ा करनेवाले द्वीपकुमार कहलाते हैं। दिशाओंमें क्रीड़ा करनेवालोंको दिकुमार कहते हैं। असुरकुमारोंके प्रथम नरकके पङ्कवहुल भागमें और शेष भवनवासी देवोंके स्वरवहुल भागमें भवन हैं।

व्यन्तरदेवोंके भेद—

व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥

व्यन्तर देवोंके किन्नर, किम्पुरुष, महोरग, गन्धर्व, यक्ष, राक्षस, भूत और पिशाच—ये आठ भेद होते हैं।

ताना देशोंमें निवास करनेके कारण इनको व्यन्तर कहते हैं। जम्बूद्वीपके असंख्यात द्वीप-समुद्रको छोड़कर प्रथम नरकके स्तर भागमें राक्षसोंको छोड़कर अन्य सात प्रकारके व्यन्तर रहते हैं और पङ्कभागमें राक्षस रहते हैं।

ज्योतिषी देवोंके भेद—

ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

ज्योतिषी देवोंके सूर्य, चन्द्रमा, ग्रह, नक्षत्र और तारा ये पाँच भेद हैं।

ज्योति (प्रकाश) शुक्त होनेके कारण इनको ज्योतिषी कहते हैं।

इस दृष्टीसे सात सौ नक्षत्रे योजनकी ऊँचाई पर ताराओंके विमान हैं। ताराओंसे

४०६

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[४१३-१५]

दश योजन ऊपर सूर्यके विमान हैं। सूर्यसे अस्सी योजन ऊपर चन्द्रमाके विमान है। इसके बाद चार योजन ऊपर नक्षत्र हैं। नक्षत्रोंसे चार योजन ऊपर बुध, कुम्भसे तीन योजन ऊपर शुक्र, शुक्रसे तीन योजन ऊपर बृहस्पति, बृहस्पतिसे तीन योजन ऊपर मङ्गल और मङ्गलसे तीन योजन ऊपर शनैश्चर देव रहते हैं। इस प्रकार मङ्गलसे एक सौ दश योजन प्रमाण आकाशमें ज्योतिषी देव रहते हैं। सूर्यसे कुछ कम एक योजन नीचे केतु और चन्द्रमासे कुछ कम एक योजन नीचे राहु रहते हैं।

सब ज्योतिषी देवोंके विमान ऊपर को स्थित अर्द्धगोलके आकारके होते हैं। चन्द्रमा, सूर्य और महींको छोड़कर शेष ज्योतिषी देव अपने अपने एक ही मार्गमें गमन करते हैं।

ज्योतिषीदेवोंकी गति—

मेरुप्रदक्षिणा निर्यगतयो नृलोकं ॥ १३ ॥

मनुष्यलोकके ज्योतिषी देव मेरुकी प्रदक्षिणा देते हुये सदा गमन करते रहते हैं। मनुष्यलोकमें बाहर ज्योतिषी देव स्थिर रहते हैं।

प्रश्न—ज्योतिषी देवोंके विमान अचेतन होते हैं। उनमें गमन कैसे सम्भव है ?

उत्तर—आभियोगम जातिके देवों द्वारा ज्योतिषी देवके विमान खींचे जाते हैं। आभियोग्य देवोंका कर्मविपाक अन्य ज्योतिषी देवोंके विमानोंकी खींचने पर ही होता है। मेरु से ग्यारहसौ इक्कीस योजन दूर रहकर ज्योतिषी देव भ्रमण करते रहते हैं।

जम्बूद्वीपमें दो सूर्य, छप्पन नक्षत्र और एक सौ छिहत्तर ग्रह हैं। लवणसमुद्रमें चार सूर्य, एक सौ बारह नक्षत्र और तीन सौ बावन ग्रह हैं।

धातकीखण्डद्वीपमें बारह सूर्य, तीन सौ छत्तीस नक्षत्र और एक हजार छप्पन ग्रह हैं। अलंद समुद्रमें ब्यालीस सूर्य, ग्यारह सौ छिहत्तर नक्षत्र और तीन हजार छह सौ निन्यानवे ग्रह हैं। और पुष्करार्द्ध द्वीपमें बहत्तर सूर्य, दो हजार सोलह नक्षत्र और छह हजार तीन सौ छत्तीस ग्रह हैं। चन्द्रमाओंकी संख्या सूर्यके बराबर है। प्रत्येक चन्द्रमाके महींकी संख्या अठामी है। और नक्षत्रोंकी संख्या अट्ठाईस है। मानुषोत्तर पर्वतसे बाहरके सूर्यादिकी संख्या आगमानुसार समझ लेनी चाहिये।

व्यवहारकालका हेतु—

तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

दिन, रात, मास आदि व्यवहारकालका विभाग निर्य गमन करने वाले ज्योतिषी देवोंके द्वारा किया जाता है। कालके दो भेद हैं—मुख्यकाल और व्यवहारकाल। मुख्यकालका वर्णन पंचिवें अध्यायमें किया जायगा। समय, आवली, मिनिट, घण्टा, दिन-रात आदि व्यवहारकाल है।

बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥

मनुष्यलोकसे बाहरके सब ज्योतिषी देव स्थिर हैं।

चन्द्रमाके विमानके उपरितन भागका विस्तार प्रमाणयोजनके इकसठ भागोंमें से छप्पनभाग प्रमाण (६३ योजन) है और सूर्यके विमानके उपरितनभागका विस्तार प्रमाण-

४१६-१९]

चतुर्थ अध्याय

४७७

योजनके इकसठ भागोंमें से अड़तालीस भाग प्रमाण (५६ योजन) है । शुक्रके विमानका विस्तार एक कोश, बृहस्पतिके विमानका विस्तार कुछ कम एक कोश और मङ्गल, बुध और शनिके विमानोंका विस्तार आधा कोश है ।

वैमानिक देवोंका वर्णन—

वैमानिकाः ॥ १६ ॥

विमानोंमें रहनेवाले देव वैमानिक कहलाते हैं । जिनमें रहनेवाले जीव अपने-को विशेष पुण्यात्मा समझते हैं उनको विमान कहते हैं । विमान तीन प्रकारके होते हैं— इन्द्रविमान, अग्निविमान और प्रकीर्णक विमान । मध्यवर्ती विमानको इन्द्रक विमान कहते हैं । जो विमान चारों दिशाओंमें पंक्तिमें अवस्थित रहते हैं वे अग्निविमान हैं । इधर उधर फैले हुए अकम्पनस्त्र विमान प्रकीर्णक विमान हैं ।

इन विमानोंमें जो देवप्रासाद हैं तथा जो शारवत जिनचैत्यालय हैं वे सब अह्वित्रिम् हैं । इनका परिमाण मानवयोजन कोश आदिसे जाना जाता है । अन्य शारवत या अह्वित्रिम् पदार्थोंका परिमाण प्रमाणयोजन कोश आदिसे ठिक्का जाता है । यह परिभाषा है । परिभाषा नियम वनातेवाली होती है ।

वैमानिक देवोंके भेद—

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥

वैमानिक देवोंके दो भेद हैं—कल्पोपपन्न और कल्पातीत । कल्प अर्थात् सोलह स्वर्गोंमें उतराज होनेवाले देव कल्पोपपन्न और नवमैवेयक, नव अनुदिश और पांच अनुत्तर विमानोंमें उत्पन्न होनेवाले देव कल्पातीत कहलाते हैं ।

यद्यपि भवनयासी व्यन्तर और उद्योतिषी देवोंमें भी इन्द्र आदिका कल्प या भेद है फिर भी रुढ़िके कारण वैमानिक देवोंकी ही कल्पोपपन्न संज्ञा है ।

विमानोंका क्रम—

उपर्युपरि ॥ १८ ॥

कल्पोपपन्न और कल्पातीत देवोंके विमान क्रमशः ऊपर ऊपर है । अथवा उपरि उपरि शब्द समीपवाची भी हो सकता है । इसलिये यह भी अर्थ हो सकता है कि प्रत्येक पटलमें दो दो स्वर्ग समीपवर्ती हैं । जिस पटलमें दक्षिण दिशामें सौधर्म स्वर्ग है, उसी पटलमें उत्तर दिशामें उसके समीपवर्ती ऐशान स्वर्ग भी है ।

वैमानिक देवोंके रहनेका स्थान—

सौधर्मेशानसानत्कुमार माहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोच्चरलान्तवकापिष्टशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेष्वा-
नतप्राणतपोराराणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवैयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु

सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९ ॥

सौधर्म ऐशान सानत्कुमार माहेन्द्र ब्रह्म ब्रह्मोत्तर लान्तव कापिष्ट शुक्र महाशुक्र शतार सहस्रार आनत प्राणत आरण अंतर अच्युत इन सोलह स्वर्गोंमें तथा नवमैवेयक नव अनुदिश और विजय वैजयन्त जयन्त अपराजित और सर्वार्थसिद्धि इन पांच अनुत्तर विमानों में वैमानिक देव रहते हैं ।

इस सूत्र में यद्यपि नव अनुदिशोंका नाम नहीं आया है, लेकिन 'नवसु प्रवेशकेषु' में नव स्वर्गोंको नव अनुदिशोंको ग्रहण करनेके लिये ग्रथक रखा गया है। सूत्रमें सर्वार्थ-सिद्धिको सर्वोत्कृष्ट होनेके कारण "सर्वार्थसिद्धी" इस प्रकार ग्रथक रखा गया है। प्रत्येक स्वर्गका नाम उस स्वर्गके इन्द्रके नामसे पड़ा है।

सबसे नीचे सौधर्म और ऐशान कल्प है। और इनके ऊपर अच्युत स्वर्ग पर्यन्त क्रमशः दो दो कल्प हैं। आरण और अच्युत कल्पके ऊपर नव मैवेयक, नव प्रवेशकोंके ऊपर नव अनुदिश और नव अनुदिशोंके ऊपर पांच अनुत्तर विमान हैं।

एक लाख योजन ऊँचा मेरुपर्यन्त है। मेरुपर्वतकी चोटी और सौधर्मस्वर्गके इन्द्रक ऋतुविमानमें एक बालमात्रका अन्तर है। मेरुसे ऊपर ऊर्ध्वलोक मेरुसे नीचे अधोलोक और मेरुके वरावर मध्यलोक या तिर्यक् लोक हैं।

सौधर्म और ऐशान स्वर्गके इकतीस पटल हैं। उनमें प्रथम ऋतु पटल है। ऋतु पटलके बीचमें ऋतु नामक पैतालीस लाख योजन विस्तृत इन्द्रक (मध्यवर्ती) विमान है। ऋतु विमानसे चारों दिशाओंमें चार विमान श्रेणियाँ हैं। प्रत्येक विमानश्रेणीमें बालक विमान हैं। विदिशाओंमें प्रकीर्णक विमान हैं। ऋतु पटलसे ऊपर प्रमा नामक अन्तिम पटल पर्यन्त प्रत्येक पटलके प्रत्येक श्रेणी विमानोंकी संख्या क्रमसे एक एक कम होती गई है। इस प्रकार अन्तिम पटलमें प्रत्येक दिशामें बत्तीस श्रेणी विमान हैं। प्रमा नामक इकतीसवें पटलके मध्यमें प्रया नामक इन्द्रक विमान है। इन्द्रक विमानकी चारों दिशाओंमें चार विमान श्रेणियाँ हैं। प्रत्येक विमान-श्रेणीमें बत्तीस विमान हैं। दक्षिण दिशामें जा विमानश्रेणी है उसके अठारहवें विमानमें सौधर्म-इन्द्रका निवास है। और उत्तर दिशाके अठारहवें विमानमें ऐशान इन्द्र रहता है। उक्त दोनों विमानोंके तीन तीन कोट हैं। बाहरके कोटमें अनीक और पारिषद जातिके देव रहते हैं। मध्यके कोटमें त्रायक्षिप्त देव रहते हैं और तीसरे कोटके भीतर इन्द्र रहता है। इस प्रकार सब स्वर्गोंमें इन्द्रोंका निवास समकला चाहिये।

पूर्व, पश्चिम और दक्षिण दिशाकी तीन विमान श्रेणियाँ और आग्नेय और नैऋत्य दिशासे प्रकीर्णक विमान सौधर्म स्वर्गकी सीमामें हैं। उत्तरदिशाकी एक विमान श्रेणी और ईशान दिशाके प्रकीर्णक विमान ऐशान स्वर्गकी सीमामें हैं।

इसके ऊपर सानत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्ग हैं। इनके सात पटल हैं। प्रथम अञ्जन पटलके मध्यमें अञ्जन नामक इन्द्रक विमान है। इन्द्र विमानकी चारों दिशाओंमें चार विमान श्रेणियाँ हैं। प्रत्येक श्रेणीमें इकतीस विमान हैं। प्रथम पटलसे अन्तिम पटल पर्यन्त प्रत्येक पटलमें प्रत्येक श्रेणीमें विमानोंकी संख्या क्रमशः एक एक कम है। सातवें पटलमें इन्द्रक विमानकी चारों दिशाओंमें चार विमान श्रेणियाँ हैं। प्रत्येक श्रेणीमें पच्चीस विमान हैं। इस पटल की दक्षिण श्रेणीके पन्द्रहवें विमानमें सानत्कुमार और उत्तर श्रेणीके पन्द्रहवें विमानमें माहेन्द्र इन्द्र रहते हैं।

इसके ऊपर ब्रह्म और ब्रह्मोत्तर स्वर्ग हैं। इनके चार पटल हैं। प्रथम अरिष्ट पटलके मध्यमें अरिष्ट नामक इन्द्रक विमानकी चारों दिशाओंमें चार विमान श्रेणियाँ हैं। प्रत्येक श्रेणीमें चौबीस विमान हैं। ऊपरके पटलोंमें श्रेणीविमानोंकी संख्या क्रमशः एक एक कम है। चौथे पटलमें प्रत्येक श्रेणीमें इक्कीस विमान हैं। इस पटलकी दक्षिण श्रेणीके बारहवें विमानमें ब्रह्मेन्द्र और उत्तर श्रेणीके बारहवें विमानमें ब्रह्मोत्तर इन्द्र रहते हैं।

४१९]

चतुर्थ अध्याय

४०९

इसके ऊपर लान्तव और कापिष्ठ स्वर्ग हैं। इनके दो पटल हैं—ब्रह्मद्वय और लान्तव। प्रथम पटलकी प्रत्येक विमानश्रेणीमें बीस विमान हैं। और द्वितीय पटलकी प्रत्येक विमानश्रेणीमें उन्नीस विमान हैं। इस पटलकी दक्षिण श्रेणीके नौवें विमानमें लान्तव और उत्तर श्रेणीके नौवें विमानमें कापिष्ठ इन्द्र रहते हैं।

इसके ऊपर शुक्र और महाशुक्र स्वर्ग हैं। इनमें महाशुक्र नामक एक ही पटल है। इस पटलके मध्यमें महाशुक्र नामक इन्द्रक विमान है। चारों दिशाओंमें चार विमानश्रेणियाँ हैं। प्रत्येक विमानश्रेणीमें अठारह विमान हैं। दक्षिण श्रेणीके बारहवें विमानमें शुक्र और उत्तर श्रेणीके बारहवें विमानमें महाशुक्र इन्द्र रहते हैं।

इसके ऊपर शतार और सहस्रार स्वर्ग हैं। इनमें सहस्रार नामक एक ही पटल है। चारों दिशाओंकी प्रत्येक श्रेणीमें सत्रह विमान हैं। दक्षिण श्रेणीके नौवें विमानमें शतार और उत्तर श्रेणीके नौवें विमानमें सहस्रार इन्द्र रहते हैं।

इसके ऊपर आनत, प्राणत, आरण और अच्युत स्वर्ग हैं। इनमें छह पटल हैं। अन्तिम अच्युत पटलके मध्यमें अच्युत नामक इन्द्रक विमान है। इन्द्रक विमानसे चारों दिशाओंमें चार विमानश्रेणियाँ हैं। प्रत्येक विमानश्रेणीमें प्यारह विमान हैं। इस पटलकी दक्षिण श्रेणीके छठवें विमानमें आरण और उत्तर श्रेणीके छठवें विमानमें अच्युत इन्द्र रहते हैं।

इस प्रकार लोकानुयोग नामक ग्रन्थमें चौदह इन्द्र वतलाये हैं। ध्रुतसागर आचार्यके मतसे तो बारह ही इन्द्र होते हैं। आदिके चार और अन्तके चार इन आठ स्वर्गोंके आठ इन्द्र और मध्यके आठ स्वर्गोंके चार इन्द्र अर्थात् ब्रह्म, लान्तव, शुक्र और शतार इस प्रकार सोलह स्वर्गोंमें बारह इन्द्र होते हैं।

विमानोंकी संख्या—सौधर्म स्वर्गमें बत्तीस लाख, ऐशान स्वर्गमें अट्ठाईस लाख, सानत्कुमार स्वर्गमें बारह लाख, माहेन्द्रमें आठ लाख, ब्रह्म और ब्रह्मान्तरमें पचासी लाख, लान्तव और कापिष्ठमें पचास हजार, शुक्र और महाशुक्रमें चालीस हजार, शतार और सहस्रारमें छह हजार, आनत, प्राणत, आरण और अच्युत स्वर्गमें सात सौ विमान हैं। प्रथम तीन प्रवेयकोंमें एक सौ प्यारह, मध्यके तीन प्रवेयकोंमें एक सौ सात और ऊपरके तीन प्रवेयकोंमें एकानवें विमान हैं। नव अनुदिशमें नौ विमान हैं। सर्वोर्ध्वसिद्धि पटलमें पाँच विमान हैं जिनमें मध्यवर्ती विमानका नाम सर्वोर्ध्वसिद्धि है। पूर्व, दक्षिण, पश्चिम और उत्तर दिशामें क्रमसे विजय, वैजयन्त, जयन्त और अपराजित विमान हैं।

विमानोंका रंग—सौधर्म और ऐशान स्वर्गोंके विमानोंका रङ्ग श्वेत, पीला, हरा, लाल और काला है। सानत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्गोंमें विमानोंका रङ्ग श्वेत, पीला, हरा और लाल है। ब्रह्म, ब्रह्मान्तर, लान्तव और कापिष्ठ स्वर्गोंमें विमानोंका रंग श्वेत, पीला और लाल है। शुक्रमें अच्युत स्वर्ग पर्यन्त विमानोंका रंग श्वेत और पीला है। नव प्रवेयक, नव अनुदिश और अनुत्तर विमानोंका रंग श्वेत ही है। सर्वोर्ध्वसिद्धि विमान परमशुक्ल है और इसका विस्तार अर्धद्वीपके समान है। अन्य चार विमानोंका विस्तार असंख्यात करोड़ योजन है।

उक्त त्रेसठ पटलोंका अन्तर भी असंख्यात करोड़ योजन है।

मेरुसे ऊपर डेढ़ राज् पर्यन्त क्षेत्रमें सौधर्म और ऐशान स्वर्ग हैं। पुनः डेढ़ राज् प्रमाण क्षेत्रमें सानत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्ग हैं। ब्रह्मसे अच्युत स्वर्ग पर्यन्त दो दो स्वर्गोंकी ऊँचाई आधा राज् है। और प्रवेयकसे सिद्धशिखर तक एक राज् ऊँचाई है। ऊर्ध्वलोकमें जितने विमान हैं समीपमें जितने मन्दिर हैं।

४१८

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[४१२०-२२]

वैमानिक देवोंमें उत्कर्ष

स्थितिप्रभावसुखदुतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥ २० ॥

वैमानिक देवोंमें क्रमशः ऊपर ऊपर आयु, प्रभाव-शाय और अनुमहकी शक्ति, सुख-इन्द्रियसुख, दीप्ति-शरीरकान्ति, लेश्याओंकी विशुद्धि, इन्द्रियोंका विषय और अवधिज्ञानके विषयकी अधिकता पाई जाती है।

वैमानिक देवोंमें अपकर्ष—

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥ २१ ॥

वैमानिक देव गमन, शरीर, परिग्रह और अभिमानकी अपेक्षा क्रमशः ऊपर हीन हैं।

ऊपर ऊपरके देवोंमें गमन, परिग्रह और अभिमानकी हीनता है।

शरीरका परिमाण—सौधर्म और ऐशान स्वर्गमें शरीरकी ऊँचाई सात अरति, सानत्कुमार और माहेन्द्रमें छह अरति, ब्रह्म ब्रह्मोत्तर लान्तव और कापिष्ठमें पाँच अरति, शुक्र महाशुक्र शतार और सहस्रारमें चार अरति, आनत और प्राणतमें साढ़े, तीन अरति और आरण और अच्युतमें तीन अरति शरीरकी ऊँचाई है। प्रथम तीन प्रवेयकोंमें ढाई अरति, मध्यप्रवेयकमें दो अरति, ऊर्ध्व प्रवेयक और नव अनुदिशमें ढेढ़ अरति शरीरकी ऊँचाई है। पाँच अनुत्तर विमानोंमें शरीरकी ऊँचाई केवल एक हाथ है। मुँडे हाथको अरति कहते हैं।

वैमानिक देवोंमें लेश्याका वर्णन—

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

दो युगलोंमें, तीन युगलोंमें और शेषके विमानोंमें क्रमशः पीत, पद्म और शुक्ल लेश्या होती है।

सौधर्म, ऐशान, सानत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्गमें पीत लेश्या होती है। विशेष यह है कि सानत्कुमार और माहेन्द्रमें मिश्र-पीत और पद्म लेश्या होती है। ब्रह्म, ब्रह्मोत्तर, लान्तव, कापिष्ठ, शुक्र और महाशुक्र स्वर्गमें पद्म लेश्या होती है। लेकिन शुक्र, महाशुक्र, शतार और सहस्रार स्वर्गमें मिश्र-पद्म और शुक्ल लेश्या होती है। आनत, प्राणत, आरण और अच्युत स्वर्गमें और नव प्रवेयकोंमें शुक्ल लेश्या होती है। नव अनुदिश और पाँच अनुत्तर विमानोंमें परमशुक्ल लेश्या होती है।

यद्यपि सूत्रमें मिश्रलेश्याका ग्रहण नहीं किया है किन्तु साहचर्यसे मिश्रका भी ग्रहण कर लेना चाहिये, जैसे 'छाते वाले जा रहे हैं' ऐसा कहने पर जिनके पास छाता नहीं है उनका भी ग्रहण हो जाता है उसी प्रकार एक लेश्याके बड़नेसे उसके साथ मिश्रित दूसरी लेश्याका भी ग्रहण हो जाता है। सूत्रका अर्थ इस प्रकार करना चाहिये—

सौधर्म और ऐशान स्वर्गमें पीत लेश्या और सानत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्गमें मिश्र-पीत और पद्मलेश्या होती है। लेकिन पद्मलेश्याकी विवक्षा न करके सानत्कुमार और माहेन्द्रस्वर्ग में पीतलेश्या ही कही गई है। ब्रह्मसे लान्तव स्वर्ग पर्यन्त पद्मलेश्या और शुक्रसे सहस्रार स्वर्ग पर्यन्त मिश्र-पद्म और शुक्ल लेश्या होती है लेकिन शुक्र और महाशुक्रमें शुक्ललेश्या की विवक्षा न करके पद्म लेश्या ही कही गई है। इसी प्रकार शतार और सहस्रार स्वर्गमें पद्मलेश्याकी विवक्षा न करके शुक्ललेश्या ही सूत्रमें कही गई है।

४१३-५५]

चतुर्थ अध्याय

४११

कल्पकी सोमा—

प्राग्वैदेयकेभ्यः कल्पाः ॥ २३ ॥

वैदेयकोंसे पहिलेके विमानोंकी कल्प संज्ञा है। अर्थात् सोलह स्वर्गोंकी कल्प कहते हैं। नव प्रैवेयक, नव अनुदिश और पाँच अनुत्तर विमान कल्पातीत कहलाते हैं।

लौकान्तिक देवोंका निवास—

ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ॥ २४ ॥

लौकान्तिक देव ब्रह्मलोक नामक पाँचवें स्वर्गमें रहते हैं।

प्रश्न—यदि ब्रह्मलोकमें रहनेके कारण इनको लौकान्तिक कहते हैं तो ब्रह्मलोक-निवासी सब देवोंको लौकान्तिक कहना चाहिये।

उत्तर—लौकान्तिक यह यथार्थ नाम है और इसका प्रयोग ब्रह्मलोक निवासी सब देवोंके लिये नहीं हो सकता। लोकका अर्थ है ब्रह्मलोक। ब्रह्मलोकके अन्तको लोकान्त और लोकान्तमें रहनेवाले देवोंका नाम लौकान्तिक है। अर्थात् संसारको लोक कहते हैं। और जिनके संसारका अन्त समीप है उन देवोंको लौकान्तिक कहते हैं। लौकान्तिक देव स्वर्गसे च्युत होकर मनुष्य भव धारणकर मुक्त हो जाते हैं। अतः लौकान्तिक यह नाम सार्थक है।

लौकान्तिक देवोंके भेद—

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुषिताव्याधाधारिष्ठाश्च ॥ २५ ॥

सारस्वत, आदित्य, वह्नि, अरुण, गर्दतोय, तुषित, व्याधाबाध और अरिष्ट ये आठ प्रकारके लौकान्तिक देव होते हैं।

जो चौदह पूर्वके हाता हों वे सारस्वत कहलाते हैं। देवमाता अदितिकी सन्तातको आदित्य कहते हैं। जो यह्निके समान दीदीप्यमान हों वे वह्नि हैं। उदीयमान सूर्यके समान जिनकी कान्ति हो वे अरुण कहलाते हैं।

शब्दको गर्द और जलको तोय कहते हैं। जिनके मुखसे शब्द जलके प्रवाहकी तरह निकलें वे गर्दतोय हैं। जो संतुष्ट और विषय सुखसे परासुख रहते हैं वे तुषित हैं। जिनके कामादिजनित बाधा नहीं है वे अन्याबाध हैं। जो अकल्याण करने वाला कार्य नहीं करते हैं उनको अरिष्ट कहते हैं। सारस्वत आदि देवोंके विमान क्रमशः ईशान, पूर्व, आग्नेय, दक्षिण, नैऋत्य, पश्चिम, वायव्य और उत्तर दिशामें हैं। इनके अन्तरालमें भी दो दो देवोंके विमान हैं। सारस्वत और आदित्यके अन्तरालमें अग्न्याम और सूर्याम, आदित्य और वह्निके अन्तरालमें चन्द्राम और सत्याम, वह्नि और अरुणके अन्तरालमें श्रयस्कर और क्षेमकर, अरुण और गर्दतोयके अन्तरालमें वृषभेष्ट और कामचर, गर्दतोय और तुषितके मध्यमें निर्माणरज और विरात्तरक्षित, तुषित और अन्याबाधके मध्यमें आत्तरक्षित और सर्वरक्षित, अन्याबाध और अरिष्टके मध्यमें मरुत और घसु और अरिष्ट और सारस्वतके मध्यमें अपूर्व और विश्व रहते हैं।

सब लौकान्तिक स्वाधीन, विषय सुखसे परासुख, चौदह पूर्वके हाता और देवोंसे पूज्य होते हैं। ये देव तीर्थचरोंके तपकल्याणकमें ही आते हैं।

लौकान्तिक देवोंकी संख्या चार लाख सात हजार आठ सौ बीस है।

४१२

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[४१६-२९]

विजय आदि विमानवासी देवोंकी संसारकी अवधि

विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २६ ॥

विजय, वैजयन्त, जयन्त और अपराजित विमानवासी अहमिन्द्र मनुष्यके दो भव धारणकर नियमसे मोक्ष चले जाते हैं । गह्राँ मनुष्यभयकी अपेक्षासे इनको द्विचरम कहा है । कोई भी अहमिन्द्र विजयादिसे च्युत होकर मनुष्यगतिमें आयागा, पुनः वह मनुष्यमय समाप्त कर विजयादिमें ही उत्पन्न होगा । फिर विजयादिसे च्युत होकर मनुष्यभय धारणकर नियमसे मोक्ष चला जायगा, इस प्रकार मनुष्यभवकी अपेक्षा दो भव और मनुष्यभयमें देव पर्यायको भी मिला देनेसे दो मनुष्यभव और एक देवभव इस प्रकार विजय आदिमें उत्पन्न होनेवाले अहमिन्द्रोंके तीन भव और वाकी रह जाते हैं । लेकिन सर्वार्थसिद्धिके अहमिन्द्र मकभचावतारी होते हैं । वे मनुष्यका एक भव धारण करके ही मोक्ष चले जाते हैं ।

तिर्यञ्चोंका वर्णन—

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २७ ॥

उपपाद जन्मवाले देव और नारपी तथा मनुष्योंको छोड़कर शेष समस्त संसारी जीव तिर्यञ्च हैं । तिर्यञ्च सम्पूर्ण लोकमें व्याप्त हैं ।

भवनवासी देवोंकी उत्कृष्ट आयु—

स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमात्रपल्योपमाङ्गहीनमिताः ॥ २८ ॥

मकनवासी देवोंमें असुरकुमार, नागकुमार, सुपर्णकुमार, द्वीपकुमार और शेषके छह कुमारोंकी उत्कृष्ट आयु क्रमसे एक सागर, तीन पल्य, अड़ार्ह पल्य, दो पल्य और डेढ़ पल्य है ।

वैमानिक देवोंकी उत्कृष्ट आयु—

सौधर्मैशानयोः सागरोपमे अधिके ॥ २९ ॥

सौधर्म और ऐशान स्वर्गके देवोंकी उत्कृष्ट आयु कुछ अधिक दो सागर हैं । 'अधिके' इस शब्दकी अनुवृत्ति सहस्रार स्वर्ग पर्यन्त होती है । इसलिये सहस्रार तकके देवोंकी आयु कथित सागरोमे तुल्य अधिक होती है ।

सौधर्म और ऐशान स्वर्गके पटलोंमें व्ययुक्त वर्णन—प्रथम पटलमें ६६६६६६ करोड़ पल्य और इतने ही पल्य तथा पल्यके तीन विभागोंमेंसे दो भाग उत्कृष्ट आयु है । दूसरे पटलमें १३३३३३३ करोड़ पल्य तथा ३३३३३३३ पल्य और पल्यके तीन भागोंमें से एक भाग आयु है । तीसरे पटलमें दो कोड़ाकोड़ी पल्यकी आयु है । चौथे पटलमें २६६६६६६ करोड़ पल्य तथा ६६६६६६६ पल्य और पल्यके तीन भागोंमें से दो भाग प्रमाण आयु हैं । पाँचवें पटलमें ३३३३३३३ करोड़ पल्य तथा ३३३३३३३ पल्य और पल्यके तीन भागोंमेंसे एक भाग प्रमाण आयु है । छठे पटलमें चार कोड़ाकोड़ी पल्यकी आयु है । सातवें पटलमें ४६६६६६६ करोड़ पल्य तथा ६६६६६६६ पल्य और पल्यके तीन भागोंमें से दो भाग प्रमाण आयु है । आठवें पटलमें ५३३३३३३ करोड़ पल्य और ३३३३३३३ पल्यकी आयु है । नौवें पटलमें छह कोड़ाकोड़ी पल्यकी आयु है । दसवें पटलमें ६६६६६६६ करोड़ पल्य और ६६६६६६६ पल्यकी आयु है । ग्यारहवें पटलमें ७३३३३३३ करोड़ पल्य और ३३३३३३३ पल्यकी आयु है । बारहवें पटलमें आठ कोड़ाकोड़ी पल्यकी आयु है । तेरहवें

[४२०-३१]

चतुर्थ अध्याय

४१३

पटलमें ८६६६६६६ करोड़ पत्त और ६६६६६६६६ पत्तकी आयु है। चौदहवें पटलमें १३३३३३३३ करोड़ पत्त और ३३३३३३३३ पत्तकी आयु है। पन्द्रहवें पटलमें एक सागरकी आयु है। सोलहवें पटलमें एक सागर, ६६६६६६६ करोड़ पत्त और ६६६६६६६ पत्तकी आयु है। सत्रहवें पटलमें एक सागर, १३३३३३३३ करोड़ पत्त और ३३३३३३३३ पत्तकी आयु है। अठारहवें पटलमें बारह कोड़ाकोड़ी पत्तकी आयु है। उन्नीसवें पटलमें १२६६६६६६ करोड़ पत्त और ६६६६६६६ पत्तकी आयु है। बीसवें पटलमें १३३३३३३३ करोड़ पत्त और ३३३३३३३३ पत्तकी आयु है। इक्कीसवें पटलमें चौदह कोड़ाकोड़ी पत्तकी आयु है। बाईसवें पटलमें १४६६६६६६ करोड़ पत्त और ६६६६६६६ पत्तकी आयु है। तेईसवें पटलमें १५३३३३३३ करोड़ पत्त और ३३३३३३३३ पत्तकी आयु है। बीसीसवें पटलमें सोलह कोड़ाकोड़ी पत्तकी आयु है। पच्चीसवें पटलमें १६६६६६६६ करोड़ पत्त और ६६६६६६ पत्तकी आयु है। त्रयोसवें पटलमें १७३३३३३३ करोड़ पत्त और ३३३३३३३३ पत्तकी आयु है। सत्ताईसवें पटलमें अठारह कोड़ाकोड़ी पत्तकी आयु है। अट्ठाईसवें पटलमें १८६६६६६६ करोड़ पत्त और ६६६६६६६ पत्तकी आयु है। उनतीसवें पटलमें १९३३३३३३ करोड़ पत्त और ३३३३३३३३ पत्तकी आयु है। तीसवें पटलमें बीस कोड़ाकोड़ी पत्तकी आयु है। और इक्तीसवें पटलमें कुछ अधिक दो सागरकी आयु है।

सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ॥ ३० ॥

सानत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्गमें देवोंकी आयु कुछ अधिक सात सागर है।

प्रथम पटलमें २६ सागर, द्वितीय पटलमें ३६ सागर, तीसरे पटलमें ४६ सागर, चौथे पटलमें ४६ सागर, पाँचवें पटलमें ५६, छठवें पटलमें ६६ और सातवें पटलमें कुछ अधिक सात सागरकी आयु है।

त्रिसप्तनवैकादशप्रयोदशपञ्चदशमिरचिकानि तु ॥ ३१ ॥

ब्रह्म और ब्रह्मोत्तर स्वर्गमें द्वादश सागरसे कुछ अधिक, लान्तव और कापिष्ठ स्वर्गमें चौदह सागरसे कुछ अधिक, शुक और महाशुकमें सोलह सागरसे कुछ अधिक, शतार और सहस्रारमें अठारह सागरसे कुछ अधिक, आनत और प्राणतमें बीस सागर और आरण और अच्युतमें बाईस सागरकी उत्कृष्ट आयु है। इस सूत्रमें 'तु' शब्द यह बतलाता है कि पूर्वसूत्रके 'अधिके' शब्दकी अनुवृत्ति सहस्रार स्वर्ग पर्यन्त ही होती है। अतः आगेके स्वर्गों में आयु सागरोंसे कुछ अधिक नहीं है।

ब्रह्म और ब्रह्मोत्तर स्वर्गके प्रथम पटलमें ७६ सागर, द्वितीय पटलमें ८६ सागर, तीसरे पटलमें ९६ सागर और चौथे पटलमें द्वादश सागरसे कुछ अधिक आयु है।

लान्तव और कापिष्ठ स्वर्गके प्रथम पटलमें बारह सागर और दूसरे पटलमें कुछ अधिक चौदह सागरकी आयु है। शुक और महाशुकमें एक ही पटल है। शतार और सहस्रारमें भी एक ही पटल है।

आनत, प्राणत, आरण और अच्युत स्वर्गमें छह पटल हैं। प्रथम पटलमें सागरके तीसरे सागरसे कुछ अधिक कम उन्नीस सागरकी आयु है। दूसरे पटलमें बीस सागर, तीसरे पटलमें २०६ सागर, चौथे पटलमें इक्कीस सागर, पाँचवें पटलमें २१६ सागर और छठवें पटलमें बाईस सागरकी आयु है।

४१४

तत्त्वावृत्ति हिन्दी सार

[४।३९-३८

आरणाच्युताद् ध्वमेकैकेन नवसु प्रवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

आरण और अच्युत स्वर्गमें ऊपर नव प्रवेयकोंमें, नव अनुदिशोंमें और विजय आदि विमानोंमें एक एक सागर बढ़ती हुई आयु है। सूत्रमें नव शब्दका ग्रहण यह बतलाता है कि प्रत्येक प्रवेयकमें एक एक सागर आयुकी वृद्धि होती है। 'विजयादिषु' में आदि शब्द के द्वारा नव अनुदिशोंका ग्रहण होता है।

इस प्रकार प्रथम प्रवेयकमें वेईस सागर और नवमें प्रवेयकमें इकतीस सागरकी आयु है। नव अनुदिशोंमें बत्तीस सागर और विजय आदि पाँच विमानोंमें तैंतीस सागरकी उत्कृष्ट आयु है। सर्वार्थसिद्धिमें जघन्य आयु नहीं होती इस बातको बतलानेके लिये सूत्रमें सर्वार्थसिद्धि शब्दको पृथक् रक्खा है। नव प्रवेयकोंके नाम—१ सुदर्शन, २ अमोघ, ३ सुप्रबुद्ध, ४ यशोधर, ५ सुभद्र, ६ सुविशाल, ७ सुमनस, ८ सौमनस और ९ प्रीतिकर।

स्वर्गोंमें जघन्य आयुका वर्णन—

अपरा पत्स्योपममधिकम् ॥ ३३ ॥

सौधर्म और ऐशान स्वर्गके प्रथम पटलमें कुछ अधिक एक पत्स्यकी आयु है।

परतः परतः पूर्वा पूर्वाङ्गनन्तरा ॥ ३४ ॥

पहिले पहिलेके पटल और स्वर्गोंकी आयु आगे आगेके पटलों और स्वर्गोंकी जघन्य आयु है। अर्थात् सौधर्म और ऐशान स्वर्गकी उत्कृष्ट स्थिति सानत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्गमें जघन्य आयु है। इसी क्रमसे विजयादि चार विमानों तक जघन्य आयु जान लेना चाहिये।

नारकियोंकी जघन्य आयु—

नारकाणाञ्च द्वितीयादिषु ॥ ३५ ॥

पहिले पहिलेके नरकोंकी उत्कृष्ट आयु दूसरे आदि नरकोंमें जघन्य आयु होती है। इस प्रकार दूसरे नरकमें जघन्य आयु एक सागर और सातवें नरककी जघन्य आयु बाईस सागरकी है।

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ३६ ॥

पहिले नरकमें जघन्य आयु दश हजार वर्षकी है। यह जघन्य आयु प्रथम पटलमें है। प्रथम पटलकी उत्कृष्ट स्थिति नब्बे हजार वर्ष द्वितीय पटलकी जघन्य आयु है। इसी प्रकार आगेके पटलोंमें जघन्य आयुका क्रम समझ लेना चाहिये।

भवनवासियोंकी जघन्य आयु—

भवनेषु च ॥ ३७ ॥

भवनवासियोंकी जघन्य आयु दश हजार वर्षकी है।

व्यन्तरोंकी जघन्य आयु—

व्यन्तराणाञ्च ॥ ३८ ॥

व्यन्तर देवोंकी भी जघन्य आयु दश हजार वर्षकी है।

४।३९-४९]

चतुर्थ अध्याय

४१५

व्यन्तरोकी उत्कृष्ट स्थिति—

परा पत्योपममधिकम् ॥ ३९ ॥

व्यन्तर देवोंकी उत्कृष्ट आयु एक पत्यसे कुछ अधिक है ।

ज्योतिषी देवोंकी उत्कृष्ट आयु—

ज्योतिष्काणाञ्च ॥ ४० ॥

ज्योतिषी देवोंकी भी उत्कृष्ट आयु कुछ अधिक एक पत्यकी है ।

ज्योतिषी देवोंकी जघन्य आयु—

तदष्टमागोऽपरा ॥ ४१ ॥

ज्योतिषी देवोंकी जघन्य आयु एक पत्यके आठवें भाग प्रमाण है ।

विशेष—चन्द्रमाकी एक पत्य और एक लाख वर्ष, सूर्यकी एक पत्य और एक हजार वर्ष, शुक्रकी एक पत्य और सौ वर्ष, बृहस्पतिकी एक पत्य, बुधकी आधा पत्य, नक्षत्रों की आधा पत्य और प्रकीर्णक ताराओंकी $\frac{1}{2}$ पत्य उत्कृष्ट आयु है । प्रकीर्णक ताराओंकी और नक्षत्रोंकी जघन्य स्थिति पत्यके आठवें भाग ($\frac{1}{8}$ पत्य) प्रमाण है और सूर्यादिकोंकी जघन्य आयु पत्यके चौथे भाग ($\frac{1}{4}$ पत्य) प्रमाण है ।

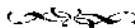
लौकान्तिक देवोंकी आयु—

लौकान्तिकानामथौ सागरोपमानि सर्वेषाम् ॥ ४२ ॥

मनसत लौकान्तिक देवोंकी आयु आठ सागरकी है । इन देवोंमें जघन्य और उत्कृष्ट आयुका भेद नहीं है । सब लौकान्तिक देवोंके शुक्ल लेश्या होती है । इनके शरीरकी ऊँचाई पाँच हाथ है ।

इस अध्यायमें देवोंके स्थान, भेद, सुख, स्थिति आदि का वर्णन है ।

चतुर्थ अध्याय समाप्त

पञ्चम अध्याय

अजीव तत्त्वका वर्णन—

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

धर्म, अधर्म, आकाश और पुद्गल ये चार द्रव्य अजीवकाय हैं। शरीरके समान प्रलय या पिण्ड रूप होनेके कारण इन द्रव्योंको अजीवकाय कहा है। यद्यपि काल द्रव्य भी अजीव है लेकिन प्रचयरूप न होनेके कारण कालको इस सूत्रमें नहीं कहा है। काल द्रव्यके प्रदेश मोती के समान एक दूसरेसे पृथक् है। निश्चयनयसे एक पुद्गल परमाणु बहुप्रदेशी नहीं है किन्तु उपचारसे एक पुद्गल परमाणु भी बहुप्रदेशी कहा जाता है क्योंकि उसमें अन्य परमाणुओं के साथ मिलकर पिण्डरूप परिणत होनेकी शक्ति है।

प्रश्न—‘असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम’ ऐसा आगे सूत्र है। उसीसे यह निश्चय हो जाता है कि धर्म आदि द्रव्य बहुप्रदेशी हैं। फिर इन द्रव्योंको बहुप्रदेशी बतलाने के लिये इस सूत्रमें काय शब्दका ग्रहण क्यों किया ?

उत्तर—इस सूत्रमें काय शब्द यह सूचित करता है कि धर्म आदि द्रव्य बहुप्रदेशी हैं और आगेके सूत्रोंसे इन प्रदेशोंका निर्धारण होता है कि किस द्रव्यके कितने प्रदेश हैं। काल द्रव्यके प्रदेश प्रचयरूप नहीं होते हैं इस बातको बतलानेके लिये भी इस सूत्रमें काय शब्दका ग्रहण किया है। ‘अजीवकाय’ इस शब्दमें अजीव विशेषण है और काय विशेष्य है। इसलिये यहाँ विशेषणविशेष्य समास हुआ है। किन्हीं दो पदार्थोंमें व्यभिचार (असम्बन्ध) होनेपर किसी एक स्थानमें उनके सम्बन्धको बतलानेके लिये विशेषणविशेष्य समास होता है। काल द्रव्य अजीव है लेकिन काय नहीं है, जीव द्रव्य काय है लेकिन अजीव नहीं है। अतः अजीव और कायमें व्यभिचार होनेके कारण विशेषणविशेष्य समास हो गया है।

द्रव्याणि ॥ २ ॥

उक्त धर्म आदि चार द्रव्य हैं। जिसमें गुण और पर्याय पाये जाँय उनको द्रव्य कहते हैं।

नेत्यायिक कहते हैं कि जिसमें द्रव्यत्व नामक सामान्य रहे वह द्रव्य है। ऐसा कहना ठीक नहीं है। जब द्रव्यत्व और द्रव्य दोनोंकी पृथक् पृथक् सिद्धि हो तब द्रव्यत्वका द्रव्यके साथ सम्बन्ध हो सकता है। लेकिन दोनोंकी पृथक् पृथक् सिद्धि नहीं है। और यदि दोनों की पृथक् सिद्धि है तो बिना द्रव्यत्वके भी द्रव्य सिद्ध हो गया तब द्रव्यत्वके सम्बन्ध माननेकी क्या आवश्यकता है ? इसी प्रकार गुणोंके समुदायको द्रव्य कहना भी ठीक नहीं है ; क्योंकि गुण और समुदायमें अभेद मानने पर एक ही पदार्थ रहता और भेद मानने पर गुणोंकी कल्पना व्यर्थ है क्योंकि बिना गुणोंके भी समुदाय सिद्ध है।

गुण और द्रव्यमें कथञ्चित् भेदाभेद माननेसे कोई दोष नहीं आता। गुण और द्रव्य पृथक् पृथक् उपलब्ध नहीं होते इसलिये उनमें अभेद है और उनके नाम, लक्षण, प्रयोजन आदि भिन्न भिन्न हैं इसलिये उनमें भेद भी है।

पूर्व सूत्रमें धर्म आदि बहुत पदार्थ हैं इसलिये इस सूत्रमें धर्म आदिका द्रव्यके साथ

५।३-४]

पञ्चम अध्याय

४१:७

समानाधिकरण होनेसे द्रव्य शब्दको बहुवचन कहा है लेकिन समानाधिकरणके कारण द्रव्य शब्द पुल्लिङ्ग नहीं हो सकता क्योंकि द्रव्य शब्द सदा नपुंसक लिङ्ग है।

जीवाश्च ॥ ३ ॥

जीव भी द्रव्य है। आगे कालको भी द्रव्य बतलाया है। इस प्रकार धर्म, अधर्म, आकाश, पुद्गल, जीव और काल ये छह द्रव्य हैं।

प्रश्न—आगे 'गुणपर्ययवद् द्रव्यम्' इस सूत्रमें द्रव्यका लक्षण बतलाया है। इसीसे यह सिद्ध हो जाता है कि धर्म आदि द्रव्य हैं। फिर यहाँ द्रव्योंकी गणना करना ठीक नहीं है ?

उत्तर—यहाँ द्रव्योंकी गणना इसलिये की गई है कि द्रव्य छह ही हैं। अन्य लोगोंके द्वारा माने गयी द्रव्यकी संख्या ठीक नहीं है।

नैयायिक पृथिवी, जल, अग्नि, वायु, आकाश, काल, दिशा, आत्मा और मन ये नव द्रव्य मानते हैं। यह संख्या ठीक नहीं है; पृथिवी, जल, अग्नि, वायु और मनका पुद्गल द्रव्यमें अन्तर्भाव हो जाता है।

जिनेन्द्र देवने पुद्गल द्रव्यके छह भेद बतलाए हैं— अतिस्थूल, स्थूलस्थूल, स्थूल-सूक्ष्म, सूक्ष्मस्थूल, सूक्ष्म और सूक्ष्मसूक्ष्म। इनके क्रमशः उदाहरण ये हैं—पृथिवी, जल, छाया, नेत्रके सिक्का सेप चार इन्द्रियोंके विषय, कर्म और परमाणु।

प्रश्न पुद्गलद्रव्यमें रूप, रस, गन्ध और स्पर्श पाये जाते हैं। वायु और मनमें रूप आदि नहीं हैं। अतः पुद्गलमें इनका अन्तर्भाव कैसे होगा ?

उत्तर—वायुमें भी रूप आदि चारों गुण पाये जाते हैं। वायुमें नैयायिकके मतके अनुसार स्पर्श है ही और स्पर्श होनेसे रूपादि गुणोंको भी मानना पड़ेगा। जहाँ स्पर्श है वहाँ सेप गुण होना ही चाहिए। ऐसा भी कहना ठीक नहीं कि वायुमें रूप है तो वायुका प्रत्यक्ष होना चाहिये, क्योंकि परमाणुमें रूप होने पर भी उसका प्रत्यक्ष नहीं होता। इसी प्रकार जल, अग्नि आदिमें स्पर्श आदि चारों गुण पाये जाते हैं। चारोंका परस्पर अविनाभाव है।

मनके दो भेद हैं—द्रव्यमन और भावमन। द्रव्यमनका पुद्गलमें और भावमनका जीवमें अन्तर्भाव होता है। द्रव्यमन रूपादियुक्त होनेसे पुद्गलद्रव्यका विकार है। द्रव्यमन ज्ञानोपयोगका कारण होनेसे रूपादि युक्त (मूर्त) हैं। शब्द भी पौद्गलिक होनेसे मूर्त ही है अतः नैयायिकता ऐसा कहना कि जिस प्रकार शब्द अमूर्त होकर ज्ञानोपयोगमें कारण होता है उसी प्रकार द्रव्यमन भी अमूर्त होकर ज्ञानोपयोगमें कारण हो जायगा ठीक नहीं है।

प्रत्येक द्रव्यके पृथक् पृथक् परमाणु मानना भी ठीक नहीं है। जलके परमाणु पृथिवी-रूप भी हो सकते हैं और पृथिवीके परमाणु जलरूप भी। जिस प्रकार वायु आदिका पुद्गलमें अन्तर्भाव हो जाता है उसी प्रकार दिशाका आकाशमें अन्तर्भाव हो जाता है; क्योंकि सूर्यके उदयादिकी अपेक्षा आकाशके प्रदेशोंकी पंक्तिमें पूर्व आदि दिशाका व्यवहार किया जाता है।

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

जीव आदि सभी द्रव्य नित्य, अवस्थित और अरूपी हैं। ये द्रव्य कभी नष्ट नहीं होते हैं इसलिये नित्य हैं। इनकी संख्या सदा छह ही रहती है अथवा ये कभी भी अपने अपने प्रदेशोंका नहीं छोड़ते हैं इसलिये अवस्थित हैं। द्रव्योंमें नित्यत्व और अवस्थित व द्रव्यत्वकी अपेक्षासे है। इन द्रव्योंमें रूप, रस आदि नहीं पाये जाते इसलिये अरूपी हैं।

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

पुद्गल द्रव्य में रूप, रस, गन्ध और स्पर्श पाये जाते हैं। इसलिये पुद्गल द्रव्य रूपी है। जिसमें पूरण और गठन हो वह पुद्गल है। पुद्गलके परमाणु, लक्ष्य आदि अनेक भेद हैं इसलिये सूत्रमें बहुवचनका प्रयोग किया है।

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥६॥

आकाश पर्यन्त अर्थात् धर्म, अधर्म और आकाश—ये तीन द्रव्य एक एक हैं। जीव या पुद्गलकी तरह अनेक नहीं है।

प्रश्न—‘आ आकाशादेकैकम्’ ऐसे लघु सूत्रसे ही काम चल जाता फिर व्यर्थ ही द्रव्य शब्दका ग्रहण क्यों किया ?

उत्तर—उक्त द्रव्य द्रव्यकी अपेक्षाएँ एक एक हैं लेकिन क्षेत्र और बाधकी अपेक्षा असंस्थित और अनन्त भी हैं इस बातको बतलानेके लिये सूत्रमें द्रव्य शब्दका ग्रहण आवश्यक है।

निष्क्रियाणि च ॥ ७ ॥

धर्म, अधर्म और आकाश ये द्रव्य निष्क्रिय भी हैं। एक स्थानसे दूसरे स्थानमें जानेको क्रिया कहते हैं। इस प्रकारकी क्रिया इन द्रव्योंमें नहीं पाई जाती इसलिये ये निष्क्रिय हैं।

प्रश्न—यदि धर्म आदि द्रव्य निष्क्रिय हैं तो इनकी उत्पत्ति नहीं हो सकती क्योंकि उत्पत्ति क्रियापूर्वक होती है। उत्पत्तिके अभावमें विनाश भी संभव नहीं है। अतः धर्म आदि द्रव्योंको उत्पाद-उपय और धौव्य युक्त कहना ठीक नहीं है ?

उत्तर—यद्यपि धर्म आदि द्रव्योंमें क्रियानिमित्तक उत्पाद नहीं है फिर भी इनमें दूसरे प्रकारका उत्पाद पाया जाता है।

स्वनिमित्त और परप्रत्ययके भेदसे दो प्रकारका उत्पाद धर्म आदि द्रव्योंमें होता रहता है। इन द्रव्योंके अनन्त अगुल्लघु गुणोंमें छद्म प्रकारकी वृद्धि और छद्म प्रकारकी हानि स्वभावसे ही होती रहती है यही स्वनिमित्तक उत्पाद और व्यवय है। मनुष्य आदिकी गति, स्थिति और अवकाशदानमें हेतु होनेके कारण धर्म आदि द्रव्योंमें परप्रत्ययापेक्ष उत्पाद और विनाश भी होता रहता है। क्योंकि क्षण क्षणमें गति आदिके विषय भिन्न भिन्न होते हैं और विषय भिन्न होनेसे उनके कारणको भी भिन्न होना चाहिये।

प्रश्न—क्रिया सहित जलादि ही मछली आदिकी गति आदिमें निमित्त होते हैं। धर्म आदि निष्क्रिय द्रव्य जीवादिकी गति आदिमें हेतु कैसे हो सकते हैं ?

उत्तर—ये द्रव्य केवल जीवादिकी गति आदिमें सहायक होते हैं, प्रेरक नहीं। जैसे बलु रूपके देखनेमें निमित्त होता है लेकिन जो नहीं देखता चाहता उसको देखनेकी चेष्टा नहीं करता। इसलिये धर्म आदि द्रव्योंको निष्क्रिय होनेपर भी जीवादिकी गति आदिमें हेतु होनेमें कोई विरोध नहीं है।

जीव और पुद्गलको छोड़कर दोन पार द्रव्य सक्रिय हैं।

द्रव्योंके प्रदेशोंकी संख्या—

असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥ ८ ॥

धर्म, अधर्म और एकजीवके असंख्यत प्रदेश होते हैं। जितने आकाशदेशमें एक

५।२-१२]

पञ्चम अध्याय

४१९

पुद्गल परमाणु रह सकता है उसने आकाश देशको प्रदेश कहते हैं। असंख्यातके तीन भेद हैं—जघन्य, उत्कृष्ट और अजघन्योत्कृष्ट। उनमेंसे यहाँ अजघन्योत्कृष्ट लिया गया है। धर्म और अधर्म द्रव्य पूरे लोकाकाशमें व्याप्त हैं। धर्म जीव लोकाकाश प्रमाण प्रदेशवाला होने पर भी प्रदेशोंमें संकोच और विस्तारकी अपेक्षा स्वकर्मोनुसार प्राप्त शरीरप्रमाण ही रहता है। लोकपूरणसमुद्भातके समय जीव पूरे लोकाकाशमें व्याप्त हो जाता है। जिस समय जीव लोकपूरणसमुद्भात करता है उस समय मेहके नीचे चित्रवक्त्र पटलके मध्यमें जीवके आठ मध्य प्रदेश रहते हैं और शेष प्रदेश पूरे लोकाकाशमें व्याप्त हो जाते हैं। दुण्ड, कपाट, प्रतर और लोकपूरणकी अपेक्षा चार समय प्रदेशोंके विस्तारमें और चार समय संकोचमें इस प्रकार लोकपूरणसमुद्भात करनेमें आठ समय लगते हैं।

आकाशस्थानन्ताः ॥ ९ ॥

आकाश द्रव्यके अनन्त प्रदेश हैं। पर लोकाकाशके असंख्यात ही प्रदेश हैं।

संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

पुद्गल द्रव्यके संख्यात, असंख्यात और अनन्त प्रदेश हैं। सूत्रमें 'च' शब्दसे अनन्तका ग्रहण किया गया है। अनन्तके तीन भेद हैं—परीतान्त, युक्तान्त और अनन्तान्त। यहाँ तीनों अनन्तोंका ग्रहण किया है। किसी द्रव्यणुक आदि पुद्गलके संख्यात प्रदेश होते हैं। दो अणुसे अधिक और डेढ़ साँ अंक प्रमाण पर्यन्त पुद्गल परमाणुओंके समूहको संख्यातप्रदेशों स्कंध कहते हैं। लोकाकाशके प्रदेश प्रमाण परमाणुओंवाला स्कन्ध असंख्यात प्रदेशों होता है। इसी प्रकार कोई स्कन्ध असंख्यातासंख्यात प्रदेशवाला, कोई परीतान्त प्रदेशवाला, कोई युक्तान्त प्रदेशवाला और कोई अनन्तान्त प्रदेशवाला भी होता है।

ग्रन्थ—लोकाकाशके असंख्यात प्रदेश हैं फिर वह अनन्त और अनन्तान्त प्रदेश वाले पुद्गल द्रव्यका आधार कैसे हो सकता है ?

उत्तर—पुद्गल परमाणुओंमें सूक्ष्म परिणामन होनेसे और अव्याहत अवगाहन शक्ति होनेसे आकाशके एक प्रदेशमें भी अनन्तान्त पुद्गल परमाणु रह सकते हैं।

नाणोः ॥ ११ ॥

परमाणुके दो आदि प्रदेश नहीं होते हैं। परमाणु एकप्रदेशी ही होता है। सबसे छोटे हिस्सेका नाम परमाणु है। अतः परमाणुके भेद या प्रदेश नहीं हो सकते। परमाणुमें छाटा और आकाशसे बड़ा कोई नहीं है। अतः परमाणुके प्रदेशोंमें भेद नहीं डाला जा सकता।

द्रव्योंके रहनेका स्थान—

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

जीव आदि द्रव्योंका अवगाह (स्थान) लोकाकाशमें है। लोकाकाश आधार और जीवादि द्रव्य आवेय हैं। लेकिन लोकाकाशका अन्य कोई आधार नहीं है वह अपने ही आधार है।

ग्रन्थ—जैसे लोकाकाशका कोई दूसरा आधार नहीं है उसी प्रकार धर्मादि द्रव्योंका भी दूसरा आधार नहीं होना चाहिये अथवा धर्मादिके आधारकी तरह आकाशका भी दूसरा आधार होना चाहिये ?

उत्तर—आकाशसे अधिक परिमाण वाला अर्थात् बड़ा दूसरा कोई द्रव्य नहीं है जो आकाशका आधार हो सके अतः आकाश किसीका आधेय नहीं हो सकता। आकाश भी व्यवहार नयकी अपेक्षा धर्मादि द्रव्योंका आधार माना गया है। निश्चय नयसे तो सब द्रव्य अपने अपने आधार हैं। आकाश और अन्य द्रव्योंमें आधार-आधेय सम्बन्धका तात्पर्य यही है कि आकाशसे बाहर अन्य द्रव्य नहीं हैं। एवम्भूत नयकी अपेक्षा तो सभी द्रव्य स्वप्रतिष्ठ ही हैं। एवम्भूत अर्थात् निश्चयनय। परमात्मप्रकाश (१५) में सिद्धोंको ग्वात्मनिवासी ही बतलाया है।

प्रश्न—आधार और आधेय पूर्वापर कालभावी होते हैं। जैसे पटा पहिले रखा हुआ है और उसमें घेर आदि चीज़ें रख दीं जाते हैं। आकाश और धर्मादि द्रव्य समकालभावी हैं इसलिये इनमें व्यवहारनयसे भी आधार-आधेयसम्बन्ध नहीं बन सकता ?

उत्तर—कहीं कहीं समकालभावी पदार्थोंमें भी आधार-आधेय सम्बन्ध पाया जाता है जैसे पट और पटके रूपादिकमें। इसी प्रकार समकालभावी आकाश और धर्मादि द्रव्योंमें उक्त सम्बन्ध है।

लोक और अलोकका विभाग धर्म और अधर्म द्रव्यके सद्भावसे होता है। यदि धर्म और अधर्म द्रव्य न होते तो जीव और पुद्गलकी जहाँ कि धर्म और अधर्म द्रव्य है वह लोक और उसके बाहर अलोक गति और स्थितिके अभाव होजानेसे लोकालोकका विभाग भी न होता।

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

धर्म और अधर्म द्रव्य समस्त लोकाकाशमें विलम्बे तैलकी तरह व्याप्त हैं। इसमें अवगाहन शक्ति होनेसे परस्परमें व्यापात नहीं होता है।

प्रश्न—अलोकाकाशमें अधर्म द्रव्य न होने से आकाशकी स्थिति और काल द्रव्य न होनेसे आकाशमें परिणामन कैसे होता है ?

उत्तर—जैसे जलके समीप स्थित ऊँचा लोहेका गोड़ा एक ओरसे जलको खींचता है लेकिन जल पूरे लोह पिण्डमें व्याप्त हो जाता है वसी प्रकार लोकके अन्तर्भागके निकटका अलोकाकाश अधर्म और काल द्रव्यका स्पर्श करता है और उस स्पर्शके कारण समस्त अलोकाकाशकी स्थिति और उसमें परिवर्तन होता है।

एकप्रदेशादिषु मान्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

पुद्गल द्रव्यका अवगाह लोकाकाशके एक प्रदेशको आदि लेकर असंख्यात प्रदेशोंमें यथायोग्य होता है। आकाशके एक प्रदेशमें एक परमाणुसे लेकर असंख्यात और अनन्त परमाणुओंके स्कन्धका अवगाह हो सकता है। इसी प्रकार आकाशके दो, तीन आदि प्रदेशोंमें भी पुद्गल द्रव्यका अवगाह होता है।

प्रश्न—धर्म और अधर्म द्रव्य अमूर्त हैं इसलिये इनके अवगाहमें कोई विरोध नहीं है लेकिन अनन्त प्रदेशवाले मूर्त पुद्गलस्कन्धका असंख्यात प्रदेशी लोकाकाशमें अवगाह कैसे हो सकता है ?

उत्तर—सूक्ष्म परिणामन और अवगाहन शक्ति होनेसे आकाशके एक प्रदेशमें भी अनन्त परमाणुवाला पुद्गलस्कन्ध रह सकता है। जैसे एक कोठेमें अनेक दीपकोंका प्रकाश

५।१५-१७]

१४५ अध्याय

४२१

एक साथ रहता है। इस विषयमें आगम प्रमाण भी है। प्रवचनसारमें कहा है—कि सूक्ष्म, वादर और नाना प्रकारके अनन्तानन्त पुद्गल स्कन्धोंसे यह लोक ठसाठस भरा है।

इस विषयमें रुई की गांठ का दृष्टान्त भी उपयुक्त है। फैली हुई रुई अधिक क्षेत्रको घेरती है जब कि गांठ बाँधनेपर अल्पक्षेत्रमें आ जाती है।

असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

जीवोंका अवगाह लोकाकाशके असंख्यातवें भागसे लेकर समस्त लोकाकाशमें है। लोकाकाशके असंख्यात भागोंमें से एक, दो, तीन आदि भागोंमें एक जीव रहता है और लोकभूतसमुद्भातके समय वही जीव समस्त लोकाकाशमें व्याप्त हो जाता है।

प्रश्न—यदि लोकाकाशके एक भागमें एक जीव रहता है तो एक भागमें द्रव्य प्रमाणसे शरीरयुक्त अनन्तानन्त जीवराशि कैसे रह सकती है ?

उत्तर—सूक्ष्म और वादरके भेदसे जीवोंका एक आदि भागोंमें अवगाह होता है। अनेक वादर जीव एक स्थानमें नहीं रह सकते क्योंकि वे परस्परमें प्रतिघात (बाधा) करते हैं, लेकिन परस्परमें प्रतिघात न करनेके कारण एक निगोद जीवके शरीरमें अनन्तानन्त सूक्ष्म जीव रहते हैं। वादर जीवोंसे भी सूक्ष्म जीवोंका प्रतिघात नहीं होता है। असंख्यातप्रदेशी जीव लोकके असंख्यातवें भागमें कैसे रहता है—

प्रदेशसंहारविसर्पाम्यां प्रदीयवत् ॥ १६ ॥

दीपकके प्रकाशकी तरह जीव प्रदेशोंके संकोच और विस्तारकी अपेक्षा लोकके असंख्यातवें आदि भागोंमें रहता है। दीपकको यदि खुले मैदानमें रक्खा जाय तो उसका प्रकाश दूर तक होगा। उसी दीपकको कोठेमें रखनेसे कम प्रकाश और पड़ेमें रखनेसे और भी कम प्रकाश होगा। इसी प्रकार जीव भी अनादि कर्मण शरीरके कारण छोटा और बड़ा शरीर धारण करता है और जीवके प्रदेश संकोच और विस्तारके द्वारा शरीरप्रमाण हो जाते हैं। लघु शरीरमें प्रदेशोंका संकोच और बड़े शरीरमें प्रदेशोंका विस्तार हो जाता है लेकिन जीव वही रहता है जैसे हाथी और चीटीके शरीरमें।

एक प्रदेशमें स्थित होनेके कारण यद्यपि धर्म आदि द्रव्य परस्परमें प्रवेश करते हैं लेकिन अपने अपने स्वभावको नहीं छोड़ते इसलिये उनमें संकर या एकत्व दोष नहीं हो सकता। पञ्चास्तिकायमें कहा भी है कि—“ये द्रव्य परस्परमें प्रवेश करते हैं, एक दूसरेमें मिलते हैं, परस्परको अवकाश देते हैं लेकिन अपने अपने स्वभावको नहीं छोड़ते।”

धर्म और अधर्म द्रव्यका उपकार—

गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥

एक देशसे देशान्तरमें जाना गति है। ठहरना स्थिति है। जीव और पुद्गलोंको गमन करनेमें सहायता देना धर्म द्रव्यका उपकार और जीव तथा पुद्गलोंको ठहरनेमें सहायता देना अधर्म द्रव्यका उपकार है। यद्यपि उपकार दो हैं लेकिन उपकार शब्दको सामान्य-वाची होनेसे सूत्रमें एकवचनका ही प्रयोग किया है।

प्रश्न—सूत्रमें उपग्रह शब्द व्यर्थ है क्योंकि उपकार शब्दसे ही प्रयोजन सिद्ध हो जाता है इसलिये ‘गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकारः’ ऐसा सूत्र होना चाहिये।

उत्तर—यदि सूत्रमें उपग्रह शब्द न हो तो जिस प्रकार धर्म द्रव्यका उपकार गति और अधर्म द्रव्यका उपकार स्थिति है ऐसा कमसे होता है उसी प्रकार जीवोंके गमनमें सहायता

करना धर्म-द्रव्यका उपकार और पुद्गलोंको ठहरनेमें सहायता देना अधर्म-द्रव्यका उपकार है ऐसा विपरीत अर्थ भी हो जाता। अतः इस धर्मको दूर करनेके लिये सूत्रमें उपमह शब्दका होना आवश्यक है।

प्रश्न—धर्म और अधर्म-द्रव्यका जो उपकार बतलाया है वह आकाशका ही उपकार है क्योंकि आकाशमें ही गति और स्थिति होती है।

उत्तर—आकाश द्रव्यका उपकार द्रव्योंको अवकाश-देना है। इसलिये गति और स्थितिको आकाशका उपकार मानना ठीक नहीं है। एक द्रव्यके अनेक प्रयोजन मानकर यदि धर्म और अधर्म-द्रव्यका अस्तित्व स्वीकार न किया जाय तो लोक और अलोकका विभाग नहीं हो सकेगा। इन्हीं दो द्रव्योंके कारण ही यह किमाग बन पाता है।

प्रश्न—धर्म और अधर्म-द्रव्यका प्रयोजन पृथिवी, जल आदिसे ही सिद्ध हो जाता है इसलिये इनके माननेकी कोई आवश्यकता नहीं है।

उत्तर—पृथिवी, जल आदि गति और स्थितिके विशेष कारण हैं। लेकिन इनका कोई साधारण कारण भी होना चाहिये। इसलिये धर्म और अधर्म-द्रव्यका मानना आवश्यक है क्योंकि ये गति और स्थितिमें सामान्य कारण होते हैं।

धर्म और अधर्म-द्रव्य गति और स्थितिमें भेदक नहीं होते किन्तु सहायक मात्र होते हैं अतः ये परस्परमें गति और स्थितिका प्रतिबन्ध नहीं कर सकते।

प्रश्न—धर्म और अधर्म-द्रव्यकी सत्ता नहीं है क्योंकि इनकी उपलब्धि नहीं होती है।

उत्तर—ऐसा कोई नियम नहीं है कि जिस वस्तुकी प्रत्यक्ष उपलब्धि हो वही वस्तु सत् मानी जाय। सब सत्तावलम्बी प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष दोनों प्रकारके पदार्थोंको मानते हैं। धर्म अधर्म-द्रव्य अतोन्मिय होनेसे यद्यपि हम लोगोंका प्रत्यक्ष नहीं होते हैं लेकिन सर्वज्ञ तो इनका प्रत्यक्ष करते ही हैं। भूतज्ञानसे भी धर्म और अधर्म-द्रव्यकी उपलब्धि होती है।

आकाशका उपकार—

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

समेस्त द्रव्योंको अवकाश देना आकाशका उपकार है।

प्रश्न—किवाचाल जीव और पुद्गलोंको अवकाश देना तो ठीक है लेकिन निष्क्रिय धर्मादि द्रव्योंको अवकाश देना तो संभव नहीं है।

उत्तर—यद्यपि धर्म आदिमें अवगाहन किया नहीं होता है लेकिन उपचारसे वे भी अवगाही कहे जाते हैं। धर्म आदि द्रव्य आकाशमें सर्वत्र व्याप्त है इसलिये उपहारनयस इनका अवकाश मानना उचित ही है।

प्रश्न—यदि आकाशमें अवकाश देनेकी शक्ति है तो दीवालमें गाय आदिका आंग वज्रमें पत्थर आदिका भी प्रवेश होताना चाहिये।

उत्तर—स्थूल होनेके कारण उक्त पदार्थ परस्परका प्रतिघात करते हैं। यह आकाश का दोष नहीं है किन्तु उन्हीं पदार्थोंका है। सूक्ष्म पदार्थ परस्परमें अवकाश देते हैं इसलिये प्रतिघात नहीं होता। इससे यह भी नहीं समझना चाहिये कि अवकाश देना पदार्थोंका कर्म है आकाशका नहीं, क्योंकि सब पदार्थोंका अवकाश देनेवाला एक साधारण कारण आकाश मानना आवश्यक है।

यद्यपि आलोकाशमें अन्य द्रव्य न होनेसे आकाशका अवकाशदान लक्षण वहाँ नहीं बनता लेकिन अवकाश देनेका स्वभाव वहाँ भी रहता है इसलिये आलोकाशका अवकाश न देने पर भी आकाश ही है।

पुद्गल द्रव्यका उपकार—

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥

शरीर, वचन, मन और स्वासोच्छ्वास ये पुद्गल द्रव्यके उपकार हैं।

शरीर विशीर्ण होनेवाले होते हैं। औदारिक, वैक्रियिक, आहारक, तेजस और कर्मण ये पाँच शरीर पुद्गलसे बनते हैं। आत्माके परिणामोंके निमित्तसे पुद्गल परमाणु कर्मरूप परिणत हो जाते हैं और कर्मोंसे औदारिक आदि शरीरोंकी उत्पत्ति होती है इसलिये शरीर पौद्गलिक है।

प्रश्न—कर्मण शरीर अनाहारक होनेसे पौद्गलिक नहीं हो सकता।

उत्तर—यद्यपि कर्मण शरीर अनाहारक है लेकिन उसका विपाक गुड कांटा आदि मूर्तिमान् द्रव्यके सम्बन्ध होने पर होता है इसलिये कर्मण शरीर भी पौद्गलिक ही है।

वचन के दो भेद हैं—द्रव्यवचन और भाववचन। वीर्यन्तराय, मति और श्रुत-ज्ञानावरणके क्षयोपशम होनेपर और अज्ञोपाङ्ग नामकर्मके उद्भूत होनेपर भाववचन होते हैं इसलिये पुद्गलके आश्रित होनेसे पौद्गलिक है। भाव वचनकी सामर्थ्यसे युक्त आत्माके द्वारा प्रेरित होकर जो पुद्गल परमाणु वचनरूपसे परिणत होते हैं वे द्रव्य वचन हैं। द्रव्य वचन श्रोत्रेन्द्रियके विषय होते हैं।

प्रश्न—वचन अमूर्त हैं अतः उनको पौद्गलिक कहना ठीक नहीं है।

उत्तर—वचन अमूर्त नहीं है किन्तु मूर्त हैं और इसीलिये पौद्गलिक भी हैं। शब्दोंका मूर्तिमान् द्रव्यकरणके द्वारा ग्रहण होता है, दीर्घाल आदि मूर्तिमान् द्रव्यके द्वारा शब्दका अवरोध देखा जाता है, तीव्र भेरी आदिके शब्दोंके द्वारा मन्द मच्छर आदिके शब्दोंका व्यापात होता है, मूर्त वायुके द्वारा भी शब्दका व्यापात होता है। विपरीत वायु चलनेसे शब्द अपने अनुकूल देशमें नहीं पहुँच पाता, इन सब कारणोंसे शब्दमें मूर्तत्व सिद्ध होता है। मूर्त द्रव्यके द्वारा ग्रहण, अवरोध, अभिभव आदि अमूर्त वस्तुमें नहीं हो सकते।

मनके भी दो भेद हैं द्रव्यमन और भावमन। ज्ञानावरण और वीर्यन्तरायके क्षयोपशम होने पर और अज्ञोपाङ्ग नामकर्मके उद्भूत होने पर मुण और दोषोंके विचार करनेमें समर्थ आत्माके उपकारक जो पुद्गल मन रूपसे परिणत होते हैं वे द्रव्यमन हैं। भावमन सन्धि और उपयोगरूप होता है और द्रव्यमनके आश्रित होनेसे पौद्गलिक है।

प्रश्न—मन अणुमात्र और रूपादि गुणोंसे रहित एक स्थित द्रव्य है। उसको पौद्गलिक कहना ठीक नहीं है।

उत्तर—यदि मन अणुमात्र है तो इन्द्रिय और आत्मासे उसका सम्बन्ध है या नहीं? यदि सम्बन्ध नहीं है; तो वह आत्माका उपकारक नहीं हो सकता। और आत्माके साथ मनका सम्बन्ध है, तो एक देशमें ही सम्बन्ध हो सकेगा, तब अन्य देशोंमें वह उपकारक नहीं हो सकेगा। अदृष्टके कारण अलातचक्की तरह मनका आत्माके सब प्रदेशोंमें परिभ्रमण मानना भी ठीक नहीं है; क्योंकि आत्मा और अदृष्ट नैयार्थिक मतके अनुसार स्वयं क्रिया-रहित है अतः वे मनकी क्रियाओं भी कारण नहीं हो सकते। क्रियावान् वायु आदिके गुणही अन्यत्र क्रियाहेतु हो सकते हैं।

ज्ञानावरण और वीर्यन्तरायके क्षयोपशम होने पर और अज्ञोपाङ्ग नामकर्मके उद्भूत होने पर शरीरके भीतरसे जो वायु बाहर निकलती है उसको प्राण और जो वायु बाहरसे शरीरके भीतर जाती है उसको अपान कहते हैं।

४२४

तत्त्वार्थश्रुति हिन्दी-सार

[५।२०-२२]

मन और प्राणपानका भी मूर्त द्रव्यसे प्रतिपात आदि देखा जाता है इसलिये ये भी मूर्त हैं। बिजलीके गिरनेसे मनका प्रतिपात और मदिरा आदिसे अभिभव देखा जाता है। हाथ आदिसे मुखको बन्द कर देने पर प्राणपानका प्रतिपात और गलेमें कफ अटक जाने पर श्वासोच्छ्वासका अभिभव भी देखा जाता है।

प्राणपान क्रियाके द्वारा जीवका अस्तित्व सिद्ध होता है। शरीरमें जो श्वासोच्छ्वास क्रिया होती है उसका कोई कर्ता अवश्य होना चाहिये क्योंकि कर्ताके बिना क्रिया नहीं हो सकती और जो श्वासोच्छ्वास क्रियाका कर्ता है वही जीव है।

उक्त शरीर आदि पुद्गलके उपकार जीवके प्रति हैं।

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

सुख, दुःख, जीवित और मरण ये भी जीवके प्रति पुद्गलके उपकार हैं। स्वता वेदनीयके उदयसे सुख और अस्वता वेदनीयके उदयसे दुःख होता है। आयु कर्मके उदयसे जीवन और आयु कर्मके विनाशसे मरण होता है। सुख आदि मूर्त कारणके होने पर होते हैं इसलिये ये पौद्गलिक हैं।

सूत्रगत उपग्रह शब्द इस बातको सूचित करता है कि पुद्गलका पुद्गलके प्रति भी उपकार होता है। जैसे काँसेका वर्तन भस्मसे साफ हो जाता है, बैल जल फिटकरी आदिसे स्वच्छ हो जाता है और गरम ठोहा जलसे ठंडा हो जाता है। सूत्रगत 'च' शब्द यह सूचित करता है कि इन्द्रिय आदि अन्य भी पुद्गलके उपकार हैं।

जीवका उपकार—

परस्पोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

जीव परस्पर उपकार करते हैं जैसे पिता-पुत्र, स्वामी-सेवक और गुरु-शिष्य आदि। स्वामी धनादिके द्वारा सेवकका और सेवक अयुक्तल कार्यके द्वारा स्वामीका उपकार करता है। गुरु शिष्यको विद्या देता है तो शिष्य शुश्रूषा आदिसे गुरुको प्रसन्न रखता है। सूत्रगत उपग्रह शब्द सूचित करता है कि सुख, दुःख, जीवित और मरण द्वारा भी जीव परस्पर उपकार करते हैं।

कालका उपकार—

वर्तनापरिणामक्रियाः परस्वापरस्वे च कालस्य ॥ २२ ॥

वर्तना, परिणाम, क्रिया, परत्व और अपरत्व ये काल द्रव्यके उपकार हैं। कहीं 'वर्तना परिणामः क्रिया' इन तीनों पदोंमें स्वतन्त्र विभक्तियाँ भी देखी जाती हैं। कहीं 'वर्तनापरिणाम-क्रियाः' ऐसा समस्त पद उपलब्ध होता है। सब पदार्थोंमें स्वभावसे ही प्रतिसमय परिवर्तन होता रहता है लेकिन उस परिवर्तनमें जो वास्तव कारण है वह परमाणुरूप कालद्रव्य है। कालद्रव्यके निमित्तसे होनेवाले परिवर्तन का नाम वर्तना है। वर्तनासे कालद्रव्य का अस्तित्व सिद्ध होता है। चावल्लोंको वर्तन में अग्निपर रखनेके कुछ समय बाद ओदन (भात) बन कर तैयार हो जाता है। चावल्लोंसे जो ओदत बना वह एक समयमें और एक साथ ही नहीं बना किन्तु चावल्लोंमें प्रत्येक समय सूक्ष्म परिणामन होते होते अन्तमें स्थूल परिणामन दृष्टि-गोचर होता है। यदि प्रति समय सूक्ष्म परिणामन न होता तो स्थूल परिणामन भी नहीं हो सकता था। अतः चावल्लोंमें जो प्रति समय परिवर्तन हुआ वह काल रूप वास्तव कारणकी

[५।२३-२४]

पञ्चम अध्याय

४२५

अपेक्षासे ही हुआ। इसी प्रकार सब पदार्थोंमें परिणामन काल द्रव्यके कारण ही होता है। कालद्रव्य निष्क्रिय होकर भी निमित्तमात्रसे सब द्रव्योंकी वर्तना (क्रिया) में हेतु होता है।

एक पर्यायकी निवृत्ति होकर दूसरे पर्यायकी उत्पत्ति होनेका नाम परिणाम है। जीवका परिणाम क्रोध, मान, माया लोभादि, है। पुद्गलका परिणाम वर्णादि है। धर्म, अधर्म औ आकाशका परिणाम अगुरुलघु गुणोंकी वृद्धि हानिसे होता है।

हलन-चलन का नाम क्रिया है। क्रियाके दो भेद हैं—प्रायोगिकी और वैस्वसिकी। शकट (गाड़ी) आदिमें क्रिया दूसरों द्वारा होती है। इसको प्रायोगिकी क्रिया कहते हैं। मेघ आदिमें क्रिया स्वभावसे ही होती है। इसको वैस्वसिकी क्रिया कहते हैं।

छोटे और बड़ेके व्यवहारको परत्वापरत्व कहते हैं। क्षेत्र और कालकी अपेक्षासे परत्वापरत्व व्यवहार होता है लेकिन यहाँ कालका प्रकरण होनेसे कालकृत परत्वापरत्वका ही ग्रहण किया गया है। कालकृत परत्वापरत्वसे समीप देशवर्ती और प्रतादि गुणोंसे रहित वृक्ष चाण्डालको वड़ा और दूर देशवर्ती वृत्तादिगुणोंसे सम्पन्न ब्राह्मण वाटकको छोटा कहते हैं।

परिणाम, क्रिया, परत्वापरत्व, आवली, घड़ी, घण्टा, दिन आदिका कारण व्यवहार-काल है। सूर्यादिकी क्रियासे जो समय, आवली आदिका व्यवहार होता है वह व्यवहार कालकृत है। एक पुद्गल परमाणुको आकाशके एक प्रदेशसे दूसरे प्रदेशमें जानेमें जो काल लगता है उसका नाम समय है और उस समयका कारण मुख्य काल है। व्यवहारमें मृत, भविष्यत् आदि व्यवहार मुख्यतया होते हैं।

यद्यपि परिणाम आदि वर्तनाके ही विशेष या भेद हैं लेकिन काल द्रव्यके मुख्य और व्यवहार ये दो भेद बतलानेके लिये सघका ग्रहण किया गया है। मुख्यकाल वर्तना रूप है। और व्यवहारकाल परिणाम, क्रिया और परत्वापरत्वरूप है।

पुद्गलका स्वरूप—

स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

पुद्गलमें स्पर्श, रस, गन्ध और वर्ण ये चार गुण पाये जाते हैं। कोमल, कठोर, हलका, भारी, शीत, उष्ण, स्निग्ध और रुक्ष ये स्पर्शके आठ भेद हैं। खट्टा, मीठा, कड़वा, कषायत्व और चरपरा ये रसके पाँच भेद हैं, लवण रसका सभी रसोंमें अन्तर्भाव है। सुगन्ध और पुर्नगन्ध ये गन्धके दो भेद हैं। काला, नीला, पीला, लाल और सफेद ये वर्णके पाँच भेद हैं। इनके भी संख्यात, असंख्यात और अनन्त उच्चार भेद होते हैं। जिन अग्नि आदिमें रस आदि प्रकट नहीं हैं वहाँ स्पर्शकी सत्ताद्वारा शेषका अनुमान कर लेना चाहिए।

यद्यपि “रूपिणः पुद्गलाः” इस पूर्वोक्त सूत्रसे ही पुद्गलके रूप रसादि वाले स्वरूपका ज्ञान हो जाता है लेकिन यह सूत्र पुद्गलको रूप रहित होनेकी आशङ्काके निवारणके लिये कहा गया था। ‘नित्यावस्थितान्यरूपाणि’ इस सूत्रसे पुद्गलमें भी अरूपित्वकी आशङ्का थी। अतः यह सूत्र पुद्गलका पूर्ण स्वरूप बतलानेके लिये है, निरर्थक नहीं है।

पुद्गलकी पर्यायें—

शुद्धबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च ॥ २४ ॥

पुद्गलद्रव्यमें शुद्ध, बन्ध, सूक्ष्मता, शूलता, संस्थान, भेद, छाया, तम, आतप और द्योत रूपसे परिणामन होता रहता है अर्थात् ये पुद्गलकी पर्यायें हैं। शब्दके दो भेद हैं—

५४

भाषारूप और अभाषारूप । भाषारूप शब्दके भी दो भेद हैं—अक्षरात्मक और अक्षरात्मक । अक्षरात्मक शब्द संस्कृत और असंस्कृतके भेदसे आय और स्लेच्छोके व्यवहारका हेतु होता है । दो इन्द्रिय, तीन इन्द्रिय, चार इन्द्रिय और पाँच इन्द्रिय जीवोंमें ज्ञानातिशयको प्रतिपादन करनेवाला अक्षरात्मक शब्द है । एकेन्द्रियादिकी अपेक्षा दो इन्द्रिय आदिमें ज्ञानातिशय है । एकेन्द्रियमें तो ज्ञानमात्र है । अतिशय ज्ञानवाले सर्वज्ञके द्वारा एकेन्द्रियादिका स्वरूप बताया जाता है ।

कोई लोग सर्वज्ञके शब्दोंको अनक्षरात्मक कहते हैं लेकिन उनका यह कहना ठीक नहीं है क्योंकि अनक्षरात्मक शब्दसे अर्थका ज्ञान नहीं हो सकता । सब भाषात्मक शब्द पुरुषकृत होनेसे प्रायोगिक होते हैं ।

अभाषात्मक शब्दके दो भेद हैं—प्रायोगिक और वैज्ञानिक । प्रायोगिकके चार भेद हैं—तत, वितत, घन और सुषिर । चमड़ेके ताननेसे पुच्छर, मेरी, हुन्दुमि आदि धाँजोंसे उत्पन्न होने वाले शब्दको तत कहते हैं । तन्वीके कारण वीणा आदिसे होनेवाला शब्द वितत है । किन्नरोंके द्वारा कहा गया शब्द भी वितत है । पण्डा, ताड आदिसे उत्पन्न होने वाला शब्द घन है । बाँस, शंख आदिसे उत्पन्न होनेवाला शब्द सुषिर है । मेघ, बिजुत् आदिसे उत्पन्न होनेवाला शब्द वैज्ञानिक है ।

बन्धके दो भेद हैं—प्रायोगिक और वैज्ञानिक । पुरुषकृत बन्धको प्रायोगिक कहते हैं । इसके दो भेद हैं—अजीवविषयक और जीवाजीवविषयक । सास और काष्ठ आदिका सम्बन्ध अजीवविषयक प्रायोगिक बन्ध है । जीवके साथ कर्म और नोकर्मका बन्ध जीवाजीवविषयक प्रायोगिक बन्ध है । पुरुषकी अपेक्षाके बिना स्वभावसे ही होनेवाले बन्धको वैज्ञानिक बन्ध कहते हैं । हृक्ष और स्निग्ध गुणके निमित्तसे विद्युत्, जलधारा, अग्नि, इन्द्रधनुष आदिका बन्ध वैज्ञानिक है ।

सौक्ष्म्यके दो भेद हैं—अन्त्य और आपेक्षिक । परमाणुओंमें अन्त्य सौक्ष्म्य है । बेल, आँवला, बेर आदिमें आपेक्षिक सौक्ष्म्य है । बेलकी अपेक्षा आँवला सूक्ष्म है और आँवलेकी अपेक्षा बेर सूक्ष्म है ।

स्थौल्यके भी दो भेद हैं—अन्त्य और आपेक्षिक । अन्त्य स्थौल्य संसारव्यापी महासकन्धमें है । बेर, आँवला, बेल आदिमें आपेक्षिक स्थौल्य है । बेरकी अपेक्षा आँवला स्थूल है और आँवलेकी अपेक्षा बेल स्थूल है ।

संस्थानके दो भेद हैं—इत्थलक्षण और अनिस्थलक्षण । जिस आकारका अयुक्तरूपमें निरूपण किया जा सके वह इत्थलक्षण संस्थान है जैसे गोल, त्रिकोण, चतुष्कोण आदि । और जिस आकारके विषयमें कुछ कहा न जा सके वह अनिस्थलक्षण संस्थान है जैसे मेघ, इन्द्रधनुष आदिका आकार अनेक प्रकारका होता है ।

भेद छह प्रकारका है—अक्षर, चूर्ण, खण्ड, भ्रतर और अणुचटन । बरान्त, कुल्लाकी आदिमें लकड़ी आदिके काटनेको अक्षर कहते हैं । जौ, गेहूँ आदिको पीसकर स्तुब्ध आदि बनाना चूर्ण है । घटका फूट जाना खण्ड है । उबड़, मूँग आदिको दलकर दाल बनाना चूर्णिका है । मेघघटलौक विघटन दो जाना भ्रतर हैं । संतप्त लोहेके गोलेको घनसे कूटने पर जो आगके कण निकलते हैं वह अणुचटन है ।

प्रकाशका विरोधी अन्धकार पुद्गलकी पर्याय है ।

प्रकाश और आवरणके निमित्तसे छाया होती है । इसके दो भेद हैं—वर्णादि-विकारात्मक और प्रतिबिम्बात्मक । गौरवर्णको छोड़कर श्यामवर्ण रूप हो जाना वर्णादि-

५।२५-२६]

पञ्चम अध्याय

४२७

विकारात्मक छाया हैं। और चन्द्र आदिका जलमें जो प्रतिबिम्ब होता है वह प्रतिबिम्बात्मक छाया हैं।

सूर्य, वदि आदिमें रहनेवाली उज्जता और प्रकाशका नाम आतप है।

चन्द्रमा, मणि, खद्योत (जुगुन्) आदिसे होनेवाले प्रकाशको उद्योत कहते हैं।

उक्त शब्द आदि दश पुद्गल द्रव्यके विकार या पर्याय हैं। सूत्रमें 'च' शब्दसे अभिधात, नोदत आदि अन्य भी पुद्गल द्रव्यके विकारोंका ग्रहण कर लेना चाहिये।

पुद्गलके भेद—

अणवः स्कन्धाश्च ॥ २५ ॥

पुद्गल द्रव्यके दो भेद हैं—अणु और स्कन्ध। अणुका परिमाण आकाशके एक प्रदेश प्रमाण है। यद्यपि परमाणु प्रत्यक्ष नहीं हैं लेकिन उसका स्कन्धरूप कार्योको देखकर अनुमान कर लिया जाता है।

परमाणुओंमें दो अविरोधी स्पर्श, एक वर्ण, एक गन्ध और एक रस रहता है; ये स्वस्वकी अपेक्षासे नित्य हैं लेकिन स्पर्श आदि पर्यायोंको अपेक्षासे अनित्य भी हैं। इनका परिमाण परिसम्बल (गोल) होता है। नियमसारमें परमाणुका स्वरूप इस प्रकार बतलाया है—

“जिसका वही आदि, वही मध्य और वही अन्त हो, जो इन्द्रियोंसे नहीं जाना जा सके ऐसे अविभागी द्रव्यको परमाणु कहते हैं।”

स्थूल होनेके कारण जिनका ग्रहण, निक्षेपण आदि हो सके ऐसे पुद्गल परमाणुओंके समूहको स्कन्ध कहते हैं। ग्रहण आदि व्यापारकी योग्यता न होने पर भी उपचारसे द्रव्य एक आदिको भी स्कन्ध कहते हैं।

यद्यपि पुद्गलके अनन्त भेद हैं लेकिन अणुरूप जाति और स्कन्धरूप जातिकी अपेक्षा से दो भेद भी हो जाते हैं।

प्रश्न—जातिमें एकवचन होता है फिर सूत्रमें बहुवचनका प्रयोग क्यों किया ?

उत्तर—अणु और स्कन्धके अनेक भेद बतलानेके लिये बहुवचनका प्रयोग किया गया है।

यद्यपि 'अणुस्कन्धाश्च' इस प्रकार एक पदवाते सूत्रसे ही काम चल जाता लेकिन पूर्वके दो सूत्रोंमें भेद बतलानेके लिये 'अणवः स्कन्धाश्च' इस प्रकार दो पदका सूत्र बनाया गया। 'स्पर्शरसगन्धवर्णयन्तः पुद्गलाः' इस सूत्रका सम्बन्ध केवल अणुसे है अर्थात् परमाणुओंमें स्पर्श, रस, गन्ध और वर्ण पाये जाते हैं। लेकिन स्कन्धका सम्बन्ध 'स्पर्शरस' इत्यादि और 'शब्दबन्ध' इत्यादि दोनों सूत्रोंसे है। स्कन्ध स्पर्श, रस, गन्ध और वर्ण वाले होते हैं तथा शब्द, बन्ध आदि पर्यायवाले भी होते हैं।

इस सूत्रमें 'च' शब्द समुच्चयार्थक है। अर्थात् अणु ही पुद्गल नहीं हैं किन्तु स्कन्ध भी पुद्गल हैं। निश्चयनयसे परमाणु ही पुद्गल हैं और व्यवहारनयसे स्कन्ध भी पुद्गल हैं।

स्कन्धोंकी उत्पत्तिका कारण—

भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥

स्कन्धोंकी उत्पत्ति भेद, संघात और दोनोंसे होती है। भेद अर्थात् विदारण जुदा होना, संघात अर्थात् मिलना इकट्ठा होना।

४२८

तत्त्वार्थवृत्ति-हिन्दी-सार

[५/२७-३०]

दो अणुओंके मिल जानेसे दो प्रदेशवाला स्कन्ध बन जाता है। दो प्रदेशवाले स्कन्ध के साथ एक अणु के मिल जानेसे तीन प्रदेशवाला स्कन्ध हो जाता है। इस प्रकार संघातसे संख्यात, असंख्यात और अनन्त प्रवेश परिमाण स्कन्धकी उत्पत्ति होती है। भेदसे भी स्कन्धोंकी उत्पत्ति होती है। संख्यात और अनन्त प्रदेशवाले स्कन्धोंके भेद (दुक्ते) करनेसे द्विप्रदेशपर्यन्त अनेक स्कन्ध बन जाँयगे। इसी प्रकार भेद और संघात दोनोंसे भी स्कन्धकी उत्पत्ति होती है। कुछ परमाणुओंसे भेद होनेसे और कुछ परमाणुओंके साथ संघात होनेसे स्कन्धकी उत्पत्ति होती है।

अणुकी उत्पत्तिका कारण—

भेदादणु ॥ २७ ॥

परमाणुकी उत्पत्ति भेदसे ही होती है—संघात और भेद-संघातसे अणुकी उत्पत्ति नहीं होती है। किसी स्कन्धके परमाणु पर्यन्त भेद करनेसे परमाणुकी उत्पत्ति होती है।

द्वय स्कन्धकी उत्पत्तिका कारण—

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

चाक्षुष अर्थात् चक्षु इन्द्रियसे देखने योग्य स्कन्धोंकी उत्पत्ति भेद और संघातसे होती है; केवल भेदसे नहीं। अनन्त अणुओंका संघात होनेपर भी कुछ स्कन्ध चाक्षुष होते हैं और कुछ अचाक्षुष। जो अचाक्षुष स्कन्ध हैं उसका भेद हो जाने पर भी सूक्ष्म परिणाम देने रहनेके कारण वह चाक्षुष नहीं हो सकता। लेकिन यदि उस सूक्ष्म स्कन्धका भेद होकर अर्थात् सूक्ष्मत्वका विनाश होकर अन्य किसी चाक्षुष स्कन्धके साथ सम्बन्ध हो जाय तो वह चाक्षुष हो जायगा। इस प्रकार चाक्षुष स्कन्धकी उत्पत्ति भेद और संघात दोनोंसे होती है।

द्रव्यका लक्षण—

सत्द्रव्यलक्षणम् ॥ २९ ॥

द्रव्यका लक्षण सत् है, अर्थात् जिसका अस्तित्व अथवा सत्ता हो वह द्रव्य है।

सत्का स्वरूप—

उत्पादव्ययधौव्यपुक्तं सत् ॥ ३० ॥

जो उत्पाद, व्यय और धौव्य सहित हो वह सत् है। अपने मूल स्वभाव को न छोड़कर नवीन पर्यायकी उत्पत्तिको उत्पाद कहते हैं। जैसे मिट्टीके पिण्डसे घट पर्यायका होना। पूर्व पर्यायका नाश हो जाना व्यय है जैसे घटकी उत्पत्ति होने पर मिट्टीके पिण्डका विनाश व्यय है। धौव्य द्रव्यके उस स्वभावका नाम है जो द्रव्यकी सभी पर्यायोंमें रहता है और जिसका कभी विनाश नहीं होता जैसे मिट्टी। पर्यायोंका उत्पाद-विनाश होने पर भी द्रव्य स्वभावका अन्वय बना रहता है।

प्रश्न—भेद होने पर पुक्त शब्दका प्रयोग देखा जाता है जैसे देवदत्तदण्डसे पुक्त है। इसी तरह यदि उत्पाद, व्यय, धौव्य और द्रव्यमें भेद है तो दोनोंका अभाव हो जायगा क्योंकि उत्पाद, व्यय और धौव्यके बिना द्रव्यकी सत्ता सिद्ध नहीं हो सकती और द्रव्यके अभावमें उत्पाद, व्यय और धौव्य भी संभव नहीं है।

उत्तर—उत्पाद आदि और द्रव्यमें अभेद होने पर भी कथञ्चिद्भेद नयकी अपेक्षासे युक्त शब्दका प्रयोग किया गया है। यह संभा सारयुक्त है ऐसा व्यवहार अभेदमें भी देखा जाता है। द्रव्य लक्ष्य है और उत्पाद आदि लक्षण हैं अतः लक्ष्यलक्षणभावको दृष्टिमें रखने पर पर्यायार्थिकनयकी अपेक्षासे द्रव्य और उत्पाद आदिमें भेद है लेकिन द्रव्यार्थिकनयकी अपेक्षासे उनमें अभेद है। अथवा यहाँ युक्त शब्द योगार्थक युग्म धातुमें नहीं बना है किन्तु युक्त शब्द समाधि (एकता) वाचक है। अतः जो उत्पाद, वयस, धौव्यात्मक हो उसका नाम द्रव्य है। तात्पर्य यह कि उत्पाद, वयस और धौव्य एतत्त्रयात्मक ही द्रव्य है, दोनोंका पृथक् अस्तित्व नहीं है। पर एक अंश है और दूसरा अंश, एक पर्याय है तो दूसरा अन्वयी द्रव्य, एक लक्षण है तो दूसरा लक्ष्य इत्यादि भेद दृष्टिसे उनमें भेद है।

नित्यका लक्षण—

तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥ ३१ ॥

उस भाव या स्वरूपके प्रत्यभिज्ञानका जो हेतु होता है वह ऋतुसूत अंश नित्यत्व है। यह वही है इस प्रकारके ज्ञानको प्रत्यभिज्ञान कहते हैं। यह ज्ञान बिना हेतुके नहीं हो सकता। अतः तद्भाव प्रत्यभिज्ञानका हेतु है। किसीने पहिले देवदत्तको बाल्यावस्थामें देखा था। जब वह उसे वृद्धावस्थामें देखता है और पूर्वका स्मरण कर सोचता है कि—यह तो वही देवदत्त है। इससे ज्ञात होता है कि देवदत्तमें एक ऐसा तद्भाव (स्वभावविशेष) है जो बाल्य और वृद्ध दोनों अवस्थाओंमें अन्वित रहता है। यदि द्रव्यका अत्यन्त विनाश हो जाय और सर्वथा नूतन पर्यायकी उत्पत्ति हो तो स्मरणका अभाव हो जायगा और स्मरणभाव होनेसे लोकव्यवहारकी भी निवृत्ति हो जायगी। द्रव्यमें नित्यत्व द्रव्यार्थिकनयकी अपेक्षासे ही है, सर्वथा नहीं। यदि द्रव्य सर्वथा नित्य हो तो आत्मामें संसारकी निवृत्तिके लिए की जाने वाले दीक्षा आदि कियौं निरर्थक हो जायगी। और आत्माकी मुक्ति भी नहीं हो सकेगी।

अपितानपितसिद्धे ॥ ३२ ॥

मुख्य या प्रधान और गौण या अप्रधान के विवक्षाभेदसे एक ही द्रव्यमें नित्यत्व, अनित्यत्व आदि अनेक धर्म रहते हैं। वस्तु अनेकधर्मीत्मक है। जिस समय जिस धर्मकी विवक्षा होती है उस समय वह धर्म प्रधान हो जाता है और अन्य धर्म गौण हो जाते हैं। एक ही मनुष्य पिता, पुत्र, भ्राता, चाचा आदि अनेक धर्मोंको धारण करता है। वह अपने पुत्रकी अपेक्षा पिता है, पिताकी अपेक्षा पुत्र है, भाईकी अपेक्षा भ्राता है। अतः अपेक्षा-भेदसे एक ही वस्तुमें अनेक धर्म रहनेमें कोई विरोध नहीं है। द्रव्य सामान्य अन्वयी अंशसे नित्य है तथा विशेष पर्यायकी अपेक्षा अनित्य है। इसी तरह भेद-अभेद, अपेक्षितत्व-अनपेक्षितत्व, देव-मुरुषार्थ, पुण्य-पाप आदि अनेकों विरोधी गुणक वस्तुमें स्थित हैं—वस्तु इन सभी धर्मोंका अभिराधी आधार है।

परमाणुओंके बन्धका कारण—

स्निग्धरूक्षत्वाद् बन्धः ॥ ३३ ॥

स्निग्ध और रूक्ष गुणके कारण परमाणुओंका परस्परमें बन्ध होता है। स्निग्ध और रूक्ष गुण वाले दो परमाणुओंके मिलनेसे क्षण्युक और तीन परमाणुओंके मिलनेसे त्र्यणुककी

४३०

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[५।३४ ३६]

उत्पत्ति होती है। इसी प्रकार संख्यात, असंख्यात और अनन्त परमाणु वाले स्क्वोंको भी उत्पत्ति होती है। स्निग्ध और रुक्ष गुणके एकसे लेकर अनन्त तक भेद होते हैं। जैसे जल, बकरीका दूध और घृत, गायका दूध और घृत भैंसका दूध और घृत, और ऊँटनी का दूध और घृत इतमें स्निग्ध गुण की उत्तरोत्तर अधिकता है। धूलि, रेत, पत्थर, वस आदिमें रुक्ष गुणकी उत्तरोत्तर अधिकता है। इसी प्रकार पुद्गल परमाणुओंमें स्निग्ध और रुक्ष गुणका प्रकर्ष और अपकर्ष पाया जाता है।

न जघन्यगुणानाम् ॥३४॥

जघन्य गुणवाले परमाणुओंका बन्ध नहीं होता है। प्रत्येक परमाणुमें स्निग्ध आदिके एकसे लेकर अनन्त तक गुण रहते हैं। गुण उस अधिभागी प्रतिच्छेद (शक्तिका अंश) का नाम है जिसका दूसरा विभाग या विवेचन न किया जा सके। जिन परमाणुओंमें स्निग्धता और रुक्षताका एकही गुण या अंश रहता है उनका परस्पर बन्ध नहीं हो सकता। गुण शब्दका प्रयोग गौण, अवयव, द्रव्य, उपकार, रूपादि, ज्ञानादि, विशेषण, भाग आदि अनेक अर्थोंमें होता है। यहाँ गुण शब्द माग (अधिभागी अंश) अर्थ में दिया गया है।

एक गुणवाले स्निग्ध परमाणु का एक, दो, तीन आदि अनन्त गुणवाले स्निग्ध या रुक्ष परमाणुके साथ बन्ध नहीं होगा। इसी प्रकार एक गुणवाले रुक्ष परमाणुका एक, दो, तीन आदि अनन्त गुणवाले रुक्ष या स्निग्ध परमाणुके साथ बन्ध नहीं होगा। जघन्य गुणवाले स्निग्ध और रुक्ष परमाणुओंको छोड़कर अन्य स्निग्ध और रुक्ष परमाणुओंका परस्परमें बन्ध होता है।

गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३५ ॥

गुणोंकी समानता होनेपर एक जातिवाले परमाणुओंका भी बन्ध नहीं होता है। अर्थात् दो गुणवाले स्निग्ध परमाणुका दो गुण वाले स्निग्ध या रुक्ष परमाणुके साथ बन्ध नहीं होता है, और दो गुणवाले रुक्ष परमाणुका दो गुणवाले रुक्ष या स्निग्ध परमाणुके साथ बन्ध नहीं होता है।

यद्यपि गुणकी समानता होनेपर सजातीय या विजातीय किसी प्रकारके परमाणुओंका बन्ध नहीं होता है और इस प्रकार सूत्रमें सदृश शब्द निरर्थक हो जाता है लेकिन सदृश शब्द इस बातको सूचित करता है कि गुणोंकी विषमता होनेपर समान जातिवाले परमाणुओंका भी बन्ध होता है केवल त्रिसदृश जातिवाले परमाणुओंका ही नहीं।

बन्ध होनेका अन्तिम निर्णय—

द्व्यधिकदिगुणानां तु ॥ ३६ ॥

दो अधिक गुणवाले परमाणुओंका बन्ध होता है। तु शब्दका प्रयोग षोडशरूप, अवधारण, विशेषण और समुच्चय इन चार अर्थोंमें होता है उनमेंसे यहाँ तु शब्द विशेषणार्थक है। पूर्वमें जो बन्धका निषेध किया गया है उसका प्रतिषेध करके इस सूत्रमें बन्धका विधान किया गया है। दो गुणवाले स्निग्ध परमाणुका एक, दो और तीन गुणवाले स्निग्ध या रुक्ष परमाणुके साथ बन्ध नहीं होगा किन्तु चार गुणवाले स्निग्ध या रुक्ष परमाणुके साथ बन्ध होगा। दो गुणवाले स्निग्धपरमाणुका पाँच, छह, आदि अनन्त गुणवाले स्निग्ध

[५३७-३८]

षष्ठम अध्यायः

४३९

या रूक्ष परमाणुके साथ भी बन्ध नहीं होगा। तीन गुणवाले स्निग्ध परमाणुका पाँच गुणवाले स्निग्ध या रूक्ष परमाणुके साथ ही बन्ध होगा अन्य गुणवाले परमाणुके साथ नहीं। इसी प्रकार दो गुणवाले रूक्ष परमाणुका चार गुणवाले रूक्ष या स्निग्ध परमाणुके साथ ही बन्ध होगा और तीन गुणवाले रूक्ष परमाणुका पाँच गुणवाले रूक्ष या स्निग्ध परमाणुके साथ ही बन्ध होगा, अन्य गुणवाले परमाणुके साथ नहीं। अतः दो गुण अधिक होनेपर समान और असमान जातिवाले परमाणुओंका परस्परमें बन्ध होता है।

बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ च ॥ ३७ ॥

बन्धमें अधिक गुणवाले परमाणु कम गुणवाले परमाणुओंको अपनेमें परिणत कर लेते हैं। नूतन अवस्थाको उत्पन्न कर देना पारिणामिकत्व है। जैसे गोला गुड़ अपने ऊपर गिरी हुई धूलिको गुड़ रूप परिणत कर लेता है उसी प्रकार चार गुणवाला परमाणु दो गुण वाले परमाणुको अपने रूपमें परिणत कर लेता है अर्थात् उन दोनोंकी पूर्व अवस्थाएँ नष्ट हो जाती हैं। एक तीसरी ही अवस्था उत्पन्न होती है। उनमें मकता हो जाती है। यही कारण है कि अधिक गुणवाले परमाणुओंका ही बन्ध होता है। समगुण वाले परमाणुओंका नहीं। यदि अधिकगुण परमाणुओंको पारिणामिक न माना जाय तो बन्ध अवस्थामें भी परमाणु संपेद और काले तन्तुओंसे बने हुए कण्डेमें तन्तुओंके समान पृथक् पृथक् ही रहेंगे उनमें एकत्व परिणमन न हो सकेगा। इसी प्रकार जल और सत्त्वमें परस्पर सम्बन्ध होने पर जल पारिणामिक होता है।

इस प्रकार बन्ध होने पर ज्ञानावरण, दर्शनावरण आदि बर्णोंकी तीस कोड़ाकोड़ी सागरकी स्थिति भी बन जाती है क्योंकि जीवके साथ पूर्व सम्बद्ध कार्मणद्रव्य स्निग्ध आदि गुणोंसे अधिक है।

द्रव्यका लक्षण—

गुणपर्यायवद् द्रव्यम् ॥ ३८ ॥

जो गुण और पर्यायवाला हो वह द्रव्य है। गुण अन्वयी (नित्य) होते हैं अर्थात् द्रव्यके साथ सदा रहते हैं, द्रव्यको कभी नहीं छोड़ते। गुणोंके द्वारा ही एक द्रव्यका दूसरे द्रव्यसे भेद किया जाता है। यदि गुण न हो तो एक द्रव्य दूसरे द्रव्यरूप भी हो जायगा। जीवका ज्ञानगुण जीवको अन्य द्रव्योंसे पृथक् करता है। इसी प्रकार पुद्गलादि द्रव्योंके रूपादि गुण भी उन द्रव्योंको अन्य द्रव्योंसे पृथक् करते हैं।

पर्याय व्यतिरेकी (अनित्य) होती हैं अर्थात् द्रव्यके साथ सदा नहीं रहती बदलती रहती हैं। गुणोंके विकारको ही पर्याय कहते हैं जैसे जीवके ज्ञान गुणकी घटज्ञान, पटज्ञान आदि पर्याय हैं। व्यवहारजन्यकी अपेक्षासे पर्याय द्रव्यसे कदाचित् भिन्न हैं। यदि पर्याय द्रव्यसे सर्वथा अभिन्न हों तो पर्यायोंके नाश होने पर द्रव्यका भी नाश हो जायगा।

कहा भी है कि द्रव्यके विधान करनेवालेको गुण कहते हैं। और द्रव्यके विकारको पर्याय कहते हैं। अनादि निधन द्रव्यमें जटर्म तरङ्गोंके समान प्रतिक्षण पर्याय उत्पन्न और चिनष्ट होती रहती हैं। द्रव्यमें गुण और पर्याय सदा रहती हैं। गुण और पर्यायोंके समूहका नाम ही द्रव्य है। गुण और पर्यायको छोड़कर द्रव्य कोई पृथक् वस्तु नहीं है।

४३२

तत्त्वार्थवृत्ति-हिन्दी-सार

[५।३९-४०]

काल द्रव्यका वर्णन—

कालश्च ॥ ३६ ॥

काल भी द्रव्य है क्योंकि उसमें द्रव्यका लक्षण पाया जाता है। द्रव्यका लक्षण 'उत्पादव्ययश्रौव्ययुक्तं' और 'गुणार्थयवद् द्रव्यम्' बतलाया है। कालमें दोनों प्रकारका लक्षण पाया जाता है। स्वरूपकी अपेक्षा नित्य रहनेके कारण कालमें स्वप्रत्यय श्रौव्य है। उत्पाद और व्यय स्वप्रत्यय और परप्रत्यय दोनों प्रकारसे होते हैं। अगुरुलघु गुणोंकी हानि और वृद्धिकी अपेक्षा कालमें स्वप्रत्यय उत्पाद और व्यय होता रहता है। काल द्रव्योंके परिवर्तनमें कारण होता है अतः परप्रत्यय उत्पाद और व्यय भी कालमें होते हैं।

कालमें साधारण और असाधारण दोनों प्रकारके गुण रहते हैं। अचेतनत्व, अमूर्तत्व, सूक्ष्मत्व, अगुरुलघुत्व आदि कालके साधारण गुण हैं। द्रव्योंके परिवर्तनमें हेतु होना कालका असाधारण गुण है। इसीप्रकार कालमें पर्याय भी उत्पन्न और विनष्ट होती रहती हैं। अतः जीवादिकी तरह काल भी द्रव्य है।

प्रश्न—काल द्रव्यको पृथक् क्यों कहा। पहिले “अजीवकाया धर्माधर्माकाशकालपुद्गलाः” ऐसा सूत्र बनाना चाहिये था। ऐसा करनेसे काल द्रव्यका पृथक् वर्णन न करना पड़ता।

उत्तर—यदि “अजीवकाया” इत्यादि सूत्रमें काल द्रव्यको भी सम्मिलित कर देते तो धर्म आदि द्रव्योंकी तरह काल भी काय हो जाता। लेकिन कालद्रव्य मुख्य और उपचार दोनों रूपसे काय नहीं है।

पहिले “निष्क्रियाणि च” इस सूत्रमें धर्म, अधर्म और आकाश द्रव्यको निष्क्रिय बतलाया है। इनके अतिरिक्त द्रव्य सक्रिय हैं। अतः पूर्व सूत्रमें कालका वर्णन होनेसे काल भी सक्रिय द्रव्य हो जाता और “आ आकाशादेकद्रव्यम्” इसके अनुसार काल भी एक द्रव्य हो जायगा। लेकिन काल नतो सक्रिय है और न एक द्रव्य। इन कारणोंसे काल द्रव्यका वर्णन पृथक् किया गया है।

कालद्रव्य अनेक है इसका तात्पर्य यह है कि लोकाकाशके प्रत्येक प्रदेश पर एक एक कालाणु रत्नराशिके समान पृथक् पृथक् स्थित है। लोकाकाशके प्रदेश असंख्यात होनेसे काल द्रव्य भी असंख्यात है। कालाणु अमूर्त और निष्क्रिय है तथा सम्पूर्ण लोकाकाशमें व्याप्त है।

व्यवहारकाल का प्रमाण—

सोऽनन्तसमयः ॥ ४० ॥

व्यवहारकालका प्रमाण अनन्त समय है। यद्यपि वर्तमान कालका प्रमाण एक समय ही है किन्तु मृत और भविष्यत् कालकी अपेक्षासे कालको अनन्तसमयवाला कहा गया है।

अथवा यह सूत्र व्यवहार कालके प्रमाणको न बतलाकर मुख्यकालके प्रमाणको ही बतलाता है। एक ही कालाणु अनन्त पर्यायोंकी वर्तनामें हेतु होनेके कारण उपचारसे अनन्त समयघाटा कहा जाता है। समय कालके उस छोटेसे छोटे अंशको कहते हैं जिसका बुद्धिके द्वारा विभाग न हो सके। मन्दगतिसे चलनेवाले पुद्गल परमाणुको आकाशके एक प्रदेशसे दूसरे प्रदेश तक चलनेमें जितना काल लगे उतने कालको समय कहते हैं।

यहाँ समय शब्दसे आवली, उच्छ्वास आदिका भी ग्रहण करना चाहिये। असंख्यात समयोंकी एक आवली होती है। संख्यात आधिल्योका एक उच्छ्वास होता है। सात

५।४१-४२]

पञ्चम अध्याय

४३३

उल्लासोंका एक धोय होता है और सात धोवोंका एक लव होता है। साढ़े अड़तीस लवोंको एक नाली होती है। दो नालियोंका एक मुहूर्त होता है और आबलीसे एक समय अधिक तथा मुहूर्तसे एक समय कम अन्तमुहूर्तका काल है। इसी तरह माह, ऋतु, अयन, वर्ष, युग, पल्योपम आदिकी गणना होती है।

द्रव्यका लक्षण -

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥

जो द्रव्यके आश्रित हों और स्वयं निर्गुण हों उनको गुण कहते हैं।

निर्गुण विशेषणसे द्रव्यगुण, ज्यगुण आदि स्वधर्मोंकी निवृत्ति हो जाती है। यदि 'द्रव्याश्रया गुणाः' ऐसा ही लक्षण कहते तो द्रव्यगुण आदि भी गुण हो जाते क्योंकि ये अपने कारणभूत परमाणुद्रव्यके आश्रित हैं। लेकिन जब यह कह दिया गया कि जो गुणको निर्गुण भी होना चाहिये तो द्रव्यगुण आदि गुण नहीं हो सकते क्योंकि निर्गुण नहीं है किन्तु गुण सहित हैं।

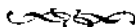
यद्यपि घट संरक्षान आदि पर्यायों भी द्रव्याश्रित और निर्गुण हैं लेकिन वे गुण नहीं हो सकती क्योंकि 'द्रव्याश्रया'का तात्पर्य यह है कि गुणको सदा द्रव्यके आश्रित रहना चाहिये। और पर्यायों कभी कभी साथ रहती हैं, वे नष्ट और उत्पन्न होती रहती हैं अतः पर्यायोंको गुण नहीं कह सकते। नैयायिक गुणोंको द्रव्यसे पृथक् मानते हैं लेकिन उनका ऐसा मानना ठीक नहीं है। यद्यपि संज्ञा, लक्षण आदिके भेदसे द्रव्य और गुणमें कथंचित् भेद है लेकिन द्रव्यात्मक और द्रव्यके परिणाम या पर्याय होनेके कारण गुण द्रव्यसे अमिन्न है।

पर्यायका वर्णन—

तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

धर्मादि द्रव्योंके अपने अपने स्वरूपसे परिणामन करनेको पर्याय कहते हैं। धर्मादि द्रव्योंके स्वरूपको ही परिणाम कहते हैं। परिणामके दो भेद हैं—सादि और अनादि। सामान्यसे धर्मादि द्रव्योंका गत्युपपन्न आदि अनादि परिणाम है और वही परिणाम विशेषकी अपेक्षा सादि है। तात्पर्य यह कि गुण और पर्याय दोनों ही द्रव्योंके परिणाम हैं।

पाँचवा अध्याय समाप्त

छठवाँ अध्याय

योगका स्वरूप—

कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

मन, वचन और कायकी क्रियाओं योग कहते हैं। अर्थात् मन, वचन और कायकी वर्गणाओं को आलम्बन लेकर आत्माके प्रदेशोंमें जो हलन-चलनरूप क्रिया होती है उसीका नाम योग है। योगके तीन भेद हैं—काययोग, वचनयोग और मनोयोग। वीर्यान्तरायके क्षयोपशम होनेपर तथा आहारिक, औदारिकमिश्र, वैक्रियिक, वैक्रियिकमिश्र, आहारिक, आहारिकमिश्र और कर्मण शरीर रूपसे परिणत वर्गणाओंमेंसे किसी शरीरवर्गणाके निमित्त से आत्माके प्रदेशोंमें जो क्रिया होती है वह काययोग है। शरीर नामकर्मके उदयसे होनेवाली पचनवर्गणाके होनेपर, वीर्यान्तरायका क्षयोपशम होनेपर, मतिज्ञानावरणका क्षयोपशम होनेपर, अक्षरादिश्रुतज्ञानावरणका क्षयोपशम होनेपर और अन्तरंगमें वचनलब्धिकी समीपता होनेपर वचनरूप परिणामके अभिमुख आत्माके प्रदेशोंमें जो क्रिया होती है उसको वचनयोग कहते हैं। वचनयोग सत्य, असत्य, उभय और अनुभयके भेदसे चार प्रकारका है। अन्तरंगमें वीर्यान्तराय और नाइन्द्रियावरणके क्षयोपशमरूप मनोलब्धि के होनेपर और चहिरंगमें मनोवर्गणाके उदय होनेपर मनरूप परिणामके अभिमुख आत्माके प्रदेशोंमें जो क्रिया होती है वह मनोयोग है।

सयोगकेबलीमें वीर्यान्तराय आदिके क्षय होनेपर मनोवर्गणा आदि तीन प्रकारकी वर्गणाओंके निमित्तसे ही योग होता है। सयोगकेबलीका योग अचिन्तनीय है जैसा कि स्वामी सनन्दभट्टने बृहत्सुख्यभू स्तोत्रमें कहा है— हे भगवन् ! आपके मन, वचन और कायकी प्रवृत्तियाँ इच्छापूर्वक नहीं होती हैं और न बिना विचारे ही होती हैं, आपको चेष्टाएँ अचिन्त्य हैं।

आस्त्रवच वरान—

स आस्त्रवः ॥ २ ॥

ऊपर कहे गये योगका नाम ही आस्त्रव है। कर्मके आनेके कारणोंको आस्त्रव कहते हैं। मन, वचन और कायकी क्रियाके द्वारा आत्मामें कर्म आते हैं अतः योगको आस्त्रव कहते हैं। दण्ड, कपाट, पत्तर और लोकधूणात्मक भी योग होता है लेकिन वह अनास्त्रव रूप है अर्थात् दण्डादियोग कर्मोंके आनेका कारण नहीं होता है। जिस प्रकार गोला वस्त्र धूल को चारों ओरसे घट्टन करता है अथवा तप्त लोहेका गरम गोला चारों ओरसे जडका महण करता है उसी प्रकार कषायसे सन्तप्त जीव यागके निमित्तसे आये हुये कर्मोंको सम्पूर्ण प्रदेशोंके द्वारा घट्टन करता है।

शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य ॥ ३ ॥

शुभ योग पुण्य कर्मोंके आस्त्रवका और अशुभ योग पापकर्मोंके आस्त्रवका कारण होता है। जो आत्माको पवित्र करे वह पुण्य है, जो आत्माको कलहाणकी ओर न जाने

दे वह पाप है। सद्देश, शुभायु, शुभनाम और शुभ गोत्र पुण्य हैं। असाता वेदनीय अशुभ आयु अशुभ नाम और अशुभ गोत्र पाप है। जीवत्ता, अर्चोर्ष, मध्ययर्षादि शुभ काययोग है। सत्य, हित, मित, प्रियभाषणादि शुभ वचनयोग है। अर्हन्त आदि की भक्ति, तपमें रुचि, शास्त्री वित्त आदि शुभ मनोयोग है। हिंसा, अदत्तादान, मैथुन आदि अशुभ काययोग है। असत्य, अप्रिय, अहित, कर्कश भाषण आदि अशुभ वचनयोग है। वधचिन्तन, ईर्ष्या, असूया आदि अशुभ मनोयोग है। शुभ परिणामोंमें उत्पन्न योगको शुभ योग और अशुभ परिणामोंमें उत्पन्न योगको अशुभ योग कहते हैं। ऐसा नहीं है कि जिसका हेतु शुभ कर्म हो वह शुभ योग और जिसका हेतु अशुभ कर्म हो वह अशुभ योग कहा जाय। यदि ऐसा माना जाय तो केवलीके भी शुभाशुभ कर्मका बन्ध होना चाहिये क्योंकि केवलीके अशुभ कर्म (असाता वेदनीय) का उदय होनेसे अशुभ योग हो जायगा और अशुभ योग होने से अशुभ कर्मका बन्ध होना चाहिये। लेकिन केवलीके अशुभ कर्मका बन्ध नहीं होता है।

प्रश्न—शुभ योग भी ज्ञानावरणादि कर्मके बन्धका कारण होता है। जैसे किसीने एक उपवास करने वाले व्यक्तिसे कहा कि तुम पट्टो नहीं पहना बन्द कर दो। तो यद्यपि कहने वालेने हित की बात कही फिर भी उसके ज्ञानावरणादिका बन्ध होता है। इसलिये एक अशुभ योग ही मानना ठीक है। शुभ योग है ही नहीं।

उत्तर—उक्त प्रकारसे कहनेवालेको अशुभ कर्मका आस्त्र नहीं होता है क्योंकि उसके परिणाम विशुद्ध हैं। उसके कहनेका अभिप्राय यह था कि यदि यह उपवास करनेवाला व्यक्ति इस समय विभ्राम कर ले तो सविष्यमें अधिक तप कर सकता है। अतः उसके परिणाम शुभ होनेसे अशुभ कर्मका आस्त्र नहीं होता है।

आत्मभोगांसांसे कहा भी है कि-स्व और परमें उत्पन्न होनेवाले सुख या दुःख यदि विशुद्धपूर्वक हैं तो पुण्यस्त्रव होगा यदि संकुल पूर्वक हैं तो पापास्त्रव होगा। यही व्यवस्था पुण्य-पापास्त्रवकी सयुक्तिया है।

सकषायान्नपाययोः साम्प्रायिकेर्षयिषयोः ॥ ४ ॥

जो आत्माको कसे अर्थात् दुःख दे वह कषाय। अथवा कषाय चंपको कहते हैं जैसे बहेड़ा या आँवलेका कसैली चंप पखके कसैले रंगसे रंग देता है। कषाय सहित जीवोंके साम्प्रायिक और कषाय रहित जीवोंके ईश्वरपथ आस्त्रव होता है। संसारके कारणभूत आस्त्रव को साम्प्रायिक आस्त्रव कहते हैं। स्थिति और अनुभोग रहित कर्मोंके आस्त्रवको ईश्वरपथ आस्त्रव कहते हैं। कषायसहित जीवोंके अर्थात् मिश्रशक्ति गुणस्थानसे दृष्टमें गुणस्थान तक साम्प्रायिक आस्त्रव होता है। और ग्यारहवें गुणस्थानसे तेरहवें गुणस्थान तक ईश्वरपथ आस्त्रव होता है। ईश्वरपथ आस्त्रव संसारका कारण नहीं होता है क्योंकि उपशान्त कषाय आदि गुणस्थानोंमें कषायका अभाव होनेसे योगके द्वारा आये हुये कर्मोंका स्थिति और अनुभोग बन्ध नहीं होता है और आये हुये कर्मोंकी सूखी दीवाल पर गिरने हुये पत्थरकी तरह तुरन्त निवृत्ति हो जाती है। और कषायसहित जीवोंके योगके द्वारा आये हुए कर्मोंका कषायके निमित्तसे स्थिति और अनुभोगबन्ध भी होता है। अतः वह आस्त्रव संसारका कारण होता है। चौदहवें गुणस्थानमें आस्त्रव नहीं होता है।

साम्प्रायिक आस्त्रवके भेद—

इन्द्रियकषायान्नक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चशतसंख्याः पूर्वस्थ भेदाः ॥५॥

पाँच इन्द्रिय, चार कषाय, पाँच अवत और पचीस क्रियाएँ इस प्रकार साम्प्रायिक

आख्यके वनतालीस भेद हैं। स्पर्शन, रसना, घ्राण, शब्द और श्रोत्र इन पाँच इन्द्रियोंके द्वारा कोष, मान, माया और लोभ इन चार कषायोंके द्वारा और हिंसा, असत्य, लोभ, अमहात्म्य और परिग्रह इन पाँच अवतारोंके द्वारा साम्परायिक आख्य होता है।

सम्यक्त्व आदि पक्षीस क्रियाओंके द्वारा भी साम्परायिक आख्य होता है। पक्षीस क्रियाओंका स्वरूप निम्न प्रकार है—

१ सम्यक्त्वको बढ़ाने वाली क्रियाको सम्यक्त्व क्रिया कहते हैं जैसे देवपूजन, गुरु-पास्त्रि, शास्त्र प्रवचन आदि। २ मिथ्यात्वको बढ़ानेवाली क्रिया मिथ्यात्व क्रिया है जैसे कुदेव-पूजन आदि। ३ शरीरदिके द्वारा गमनागमनादिमें प्रवृत्त होना प्रयोग क्रिया है। ४ संयमीका अविरतिके सममुख होना अथवा प्रयत्नपूर्वक उपकरणदिका ग्रहण करना समादान क्रिया है। ५ ईर्ष्यापथ कर्मकी कारणभूत क्रियाको ईर्ष्यापथ क्रिया कहते हैं। ६ दुष्टतापूर्वक कायसे उद्यम करना कायिकी क्रिया है। हिंसाके उपकरण तलवार आदिका ग्रहण करना अधिकरण क्रिया है। ८ जीवोंको दुःख उत्पन्न करने वाली क्रियाको पारितापिकी क्रिया कहते हैं। ९ आयु, इन्द्रिय आदि दश प्राणोंका वियोग करना प्राणातिपातिकी क्रिया है। ११ रागके कारण रमणीयरूप देखनेकी इच्छाका होना दर्शन क्रिया है। १२ कामके घसीभूत होकर सुन्दर कामिनीके स्पर्शनकी इच्छाका होना स्पर्शन क्रिया है। १३ नये नये हिंसादिके कारणोंका लुटाना प्रात्ययिकी क्रिया है। १४ खो, पुरुष और पशुओंके बैठने आदिसे स्थानमें मल, मूत्र आदि चरना समन्तानुपात क्रिया है। १५ बिना देखी और बिना शोधी हुई भूमि पर उठना, बैठना आदि अनाभाग क्रिया है। १६ नौकर आदिके करने योग्य क्रियाको स्वयं करना स्वहस्त क्रिया है। १७ पापको उत्पन्न करनेवाली प्रवृत्तिमें दूसरेको अनुमति देना निसर्ग क्रिया है। १८ दूसरों द्वारा किये गये गुप्त पापोंको प्रगट कर देना विदारण क्रिया है। १९ चारित्र्यमोहके उदयसे जिनोक्त अकार्यकादि क्रियाओंके पालन करनेमें असमर्थ होनेके कारण जिनाह्वासे विपरीत कथन करना आश्चर्यापादन क्रिया है। २० प्रमाद अथवा अज्ञानके कारण शास्त्रोक्त क्रियाओंका आदर नहीं करना अना-कांक्षाक्रिया है। २१ माणियोंके छेदन, भेदन आदि क्रियाओंमें स्वयं प्रवृत्त होना तथा अन्यको प्रवृत्त देखकर हर्षित होना प्रारम्भ क्रिया है। २२ परिग्रहकी रक्षाका प्रयत्न करना पारिमर्हिकी क्रिया है। २३ ज्ञान, दर्शन, चारित्र्य और तपमें तथा इनके धारी पुरुषोंमें कष्ट रूप प्रवृत्ति करना माया क्रिया है। २४ मिथ्यामतोक्त क्रियाओंके पालन करनेवालों की प्रशंसा करना मिथ्यादर्शन क्रिया है। २५ चारित्र्य मोहके उदयसे त्यागरूप प्रवृत्ति नहीं होना अप्रत्याख्यान क्रिया है।

इन्द्रिय आदि कारण हैं और क्रियाएँ कार्य हैं अतः इन्द्रियोंसे क्रियाओंका भेद स्पष्ट है।

आख्यकी विशेषतामें कारण—

तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावविशेषाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ६ ॥

तीव्रभाव, मन्दभाव, ज्ञातभाव, अज्ञातभाव, अधिकरण और वीर्यकी विशेषतासे आख्यमें विशेषता होती है।

बाह्य और अभ्यन्तर कारणोंसे जो उत्कट क्रोधादिरूप परिणाम होते हैं यह तीव्रभाव है। कषायकी मन्दता होनेसे जो सरल परिणाम होते हैं वह मन्द भाव है। 'इस प्राणीको मारूँगा' इस प्रकार जानकर प्रवृत्त होना ज्ञातभाव है। प्रमाद अथवा

६१३-८]

छठवाँ अध्याय

४३७

अज्ञानसे किसी प्राणीको मारने आदिमें प्रवृत्त होना अज्ञातभाव है। आधारको अधिकरण कहते हैं। और द्रव्यकी स्वशक्ति विशेषको वीर्य कहते हैं।

क्रोध, राग, द्वेष, सज्जन और दुर्जन जनका संयोग और देशकाल आदि बाह्य कारणोंके वशसे किसी आत्मामें इन्द्रिय, कषाय, अन्नत और क्रियाओंकी प्रवृत्तिमें तीव्र भाव और किसीमें मन्द भाव होते हैं। और परिणामके अनुसार ही तीव्र या मन्द आस्रव होता है। जानकर इन्द्रिय, अन्नत आदिमें प्रवृत्ति करनेपर अल्प आस्रव होता है। अधिकरणकी विशेषतासे भी आस्रवमें विशेषता होती है जैसे वेश्याके साथ स्नातिजन करनेपर अल्प और राजपत्नी या भिक्षुणीसे आतिजन करनेपर महान् आस्रव होता है। वीर्यकी विशेषता से भी आस्रवमें विशेषता होती है जैसे वस्त्रधृषभनाराचसंहननवाले पुरुषको पाप कर्ममें प्रवृत्त होनेपर महान् आस्रव होगा और हीन संहननवाले पुरुषके अल्प आस्रव होगा। इसी प्रकार देश काल आदिके भेदसे भी आस्रवमें भेद होता है जैसे घरमें ब्रह्मचर्य भंग करनेपर अल्प और देवालयमें ब्रह्मचर्य भंग करनेपर अधिक आस्रव होगा। उससे भी अधिक आस्रव तीर्थयात्राको जाते समय मार्गमें ब्रह्मचर्य भंग करनेपर, उससेभी अधिक तीर्थस्थान पर ब्रह्मचर्य भङ्ग करनेपर तीव्र आस्रव होता है। इसी तरह देववन्दना आदिके कालमें कुप्रवृत्ति करनेपर महान् आस्रव होता है। इसी प्रकार पुस्तकादि द्रव्यकी अपेक्षा भी आस्रवमें विशेषता होती है। इस प्रकार उक्त कारणोंके भेदसे आस्रवमें भेद समझना चाहिये।

अधिकरणका स्वरूप—

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

जीव और अजीव ये दो आस्रवके अधिकरण या आधार हैं। यद्यपि सम्पूर्ण शुभ और अशुभ आस्रव जीवके ही होता है लेकिन आस्रवका निमित्त जीव और अजीव दोनों होते हैं अतः दोनोंको आस्रवका अधिकरण कहा गया है। जीव और अजीव दो द्रव्य होने में सूत्रमें “जीवाजीवा” इस प्रकार द्विवचन होना चाहिये था लेकिन जीव और अजीवकी पर्यायोंको भी आस्रवका अधिकरण होनेसे पर्यायोंकी अपेक्षा सूत्रमें बतुवचनका प्रयोग किया गया है।

जीवाधिकरणके भेद—

आद्यं संरंभसयारंभमारंभमयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिधूतुश्वैकशः ॥ ८ ॥

संरंभ, समारंभ और आरंभ, मन, वचन और काय; कृत, कारित और अनुमोदना, कोष, मान, माया और लोभ इनके परस्परमें गुणा करनेपर जीवाधिकरणके एक सौ आठ भेद होते हैं। किसी कार्यको करनेका संबन्ध करना संरंभ है। कार्यकी सामग्रीका एकत्रित करनेका नाम समारंभ है। और कार्यको प्रारंभ कर देना आरंभ है। स्वयं करना कृत, दूसरेसे कराना कारित और किसी कार्यको करनेवालेकी प्रशंसा करना अनुमत या अनुमोदना है। जीवाधिकरणके एक सौ आठ भेद इस प्रकार होते हैं।

कोषकृतकायसंरंभ, मानकृतकायसंरंभ, मायाकृतकायसंरंभ, लोभकृतकायसंरंभ, क्रोधकारितकायसंरंभ, मानकारितकायसंरंभ, मायाकारितकायसंरंभ, लोभकारितकायसंरंभ, क्रोधानुमतकायसंरंभ, मानानुमतकायसंरंभ, मायानुमतकायसंरंभ और लोभानुमतकायसंरंभ इस प्रकार कायसंरंभके बारह भेद हैं। वचन संरंभ और मनः संरंभके भी इसी प्रकार बारह बारह भेद समझना चाहिये। इस प्रकार संरंभके कुल छत्तीस भेद हुये। इसी प्रकार

४३८

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[६।२-१०]

समारंभ और आरम्भके भी छत्तीस तृत्तीस भेद होते हैं। अतः सब मिलाकर जीवाधिकरणके एक सौ आठ भेद होते हैं।

सूत्रमें 'च' शब्दसे यह सूचित होता है कि कथाओंके अनन्तानुबन्धी, अप्रत्याख्यान आदि प्रभेदोंके द्वारा जीवाधिकरणके और भी अन्तर्भेद होते हैं।

अजीवाधिकरणके भेद—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम् ॥ ६ ॥

दो निर्वर्तना, तीन निक्षेप, दो संयोग और तीन निसर्गके भेदसे अजीवाधिकरणके ग्यारह भेद होते हैं। रचना करनेका नाम निर्वर्तना है। निर्वर्तनाके दो भेद हैं—मूलगुण निर्वर्तना और उत्तरगुण निर्वर्तना। मूलगुण निर्वर्तनाके पाँच भेद हैं—शरीर, वचन, मन, प्राण और अपान। इनकी रचना करना मूलगुण-निर्वर्तना है। काष्ठ, पाषाण, आदिसं चित्र आदि बनाना, जीवके सिलौने बनाना, लिखना आदि उत्तरगुण निर्वर्तना है। किसी वस्तुके रखनेको निक्षेप कहते हैं। इसके चार भेद हैं—अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरण, दुःप्रसृष्टनिक्षेपाधिकरण, सहस्रानिक्षेपाधिकरण और अनाभोगनिक्षेपाधिकरण। बिना देखे किसी वस्तुको रख देना अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरण है। ठीक तरहसे न शोधी हुई भूमिमें किसी वस्तुको रखना दुःप्रसृष्टनिक्षेपाधिकरण है। शीघ्रतापूर्वक किसी वस्तुको रखना सहस्रानिक्षेपाधिकरण है। किसी वस्तुको बिना देखे अयोग्य स्थान में रखना अनाभोगनिक्षेपाधिकरण है।

मिलानेका नाम संयोग है। संयोगाधिकरणके दो भेद हैं—अन्नपानसंयोगाधिकरण और उपकरणसंयोगाधिकरण। किसी अन्नपानको दूसरे अन्नपानमें मिलाना अन्नपानसंयोगाधिकरण है। और कमण्डलु आदि उपकरणोंको दूसरे उपकरणोंके साथ मिलाना उपकरणसंयोगाधिकरण है। प्रवृत्ति करनेको निसर्ग कहते हैं। इसके तीन भेद हैं—कायनिसर्गाधिकरण, बाह्यनिसर्गाधिकरण और मनोनिसर्गाधिकरण। काय, वचन और मनसे प्रवृत्ति करनेको क्रमसे कायानिसर्गाधिकरण समझना चाहिये। सूत्रमें 'पर' शब्द अजीवाधिकरणका वाचक है। यदि पर शब्द न होता तो ये भेद भी जीवाधिकरणके ही हो जाते। उक्त ग्यारह प्रकारके अजीवाधिकरणके निमित्तसे आत्मामें कर्मोंका आस्रव होता है।

ज्ञानावरण और दर्शनावरण कर्मके आस्रव—

उत्प्रदोषनिह्वयमात्सर्गान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

ज्ञान और दर्शन विषयक प्रदोष, निह्वय, मात्सर्य, अन्तराय, आसादन और उपघात ये ज्ञानावरण और दर्शनावरणके आस्रव हैं।

सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यग्दर्शन-ज्ञानयुक्त पुरुषकी प्रशंसा सुनकर स्वयं प्रशंसा न करना और मनमें दुष्ट भावोंका लाना प्रदोष है। किसी बातको जानने पर भी मैं 'उस बातको नहीं जानता हूँ' पुस्तक आदिके होनेपर भी 'मेरे पास पुस्तक आदि नहीं है' इस प्रकार ज्ञानको छिपाना निह्वय है। योग्य ज्ञान योग्य पात्रको भी नहीं देना मात्सर्य है। किसीके ज्ञानमें विघ्न डालना अन्तराय है। दूसरेके द्वारा प्रकाशित ज्ञानकी काय और वचनसे विनय, गुणकीर्तन आदि नहीं करना आसादन है। सम्यग्ज्ञानको भी मिथ्याज्ञान कहना उपघात है।

६।११]

छठवाँ अध्याय

४३९

आसादनमें ज्ञानकी विनय आदि नहीं की जाती है लेकिन उपपातमें ज्ञानको नाश करनेका ही अभिप्राय रहता है अतः इनमें भेद स्पष्ट है ।

प्रश्न—पहिले ज्ञान और दर्शनका प्रकरण नहीं होनेसे इस सूत्रमें व्याप्य हुए 'तत्' शब्दके द्वारा ज्ञान और दर्शनका ग्रहण कैसे किया गया ?

उत्तर—यद्यपि पहिले ज्ञान और दर्शनका प्रकरण नहीं है फिर भी सूत्रमें 'ज्ञानदर्शनावरणयोः' शब्दका प्रयोग होनेसे 'तत्' शब्दके द्वारा ज्ञान और दर्शनका ग्रहण किया गया है । अथवा ज्ञानावरण और दर्शनावरणके आसन्न कोन हैं ऐसे किसीने प्रश्नके उत्तरमें यह सूत्र बनाया गया अतः तत् शब्दके द्वारा ज्ञान और दर्शनका ग्रहण किया गया है ।

एक कारणके द्वारा अनेक कार्य भी होते हैं अतः ज्ञानके विषयमें किये गये प्रश्नोप आदि दर्शनावरणके भी कारण होते हैं । अथवा ज्ञानविषयक प्रश्नोप आदि ज्ञानावरणके और दर्शनविषयक प्रश्नोप आदि दर्शनावरणके कारण होते हैं ।

आचार्य और उपाध्यायके साथ शत्रुता रक्षना, अकारणमें अध्ययन करना, अस्त्वचि-पूर्वक पढ़ना, पढ़नेमें आलस करना, व्याख्यान को अनादरपूर्वक सुनना, जहाँ प्रथमतः योग वाचना चाहिये वहाँ अन्य कोई अनुयोग वाचना, तीर्थोपरोध, बहुश्रुतके सामने गर्व करना, मिथ्यापदेश, बहुश्रुतका अपमान, स्वपक्षका त्याग, परपक्षका ग्रहण, स्वाति-पुत्रा आदिकी इच्छासे असम्बद्ध प्रलाप, सूत्रके विरुद्ध व्याख्यान, कपटसे ज्ञानका ग्रहण करना, शास्त्र वाचना, और प्राणातिपात आदि ज्ञानावरणके आसन्न हैं ।

देव, गुरु आदिके दर्शनमें मात्सर्य करना, दर्शनमें अन्तराय करना, किसीकी वस्तुको उल्लाङ्घन करना, इन्द्रियभिमितित्व-इन्द्रियोक्त अभिमान करना, अपने नेत्रोंका अहङ्कार, दीर्घनिद्रा, अतिनिद्रा, आलस्य, नास्तिकता, सम्यग्दर्शियों को दोष देना, कुशास्त्रोंकी प्रशंसा करना, सुनियोंसे जुगुप्सा आदि करना और प्राणातिपात आदि दर्शनावरणके आसन्न हैं ।

असातावेदनीयके आसन्न—

दुःखशोकतापाऋन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोमयस्थान्यसद्देयस्य ॥ ११ ॥

स्व. पर तथा दोनोंमें किए जानेवाले दुःख, शोक, ताप, आक्रन्दन, वध और परिदेवन आसातावेदनीयके आसन्न हैं ।

जोड़ा या वेदनारूप परिणामको दुःख कहते हैं । उपकार करनेवाली चेतन या अचेतन वस्तुके नष्ट हो जानेसे विकलता होना शोक है । निन्दासे, मानमद्भसे या कर्कश वचन आदिसे होनेवाले पश्चात्तापको ताप कहते हैं । परित्यागके कारण अश्रुपातपूर्वक, बहुविलाप और अङ्ग विचारसे सहित स्पष्ट रोना आक्रन्दन है । आयु, इन्द्रिय आदि दश प्रकारके प्राणोंका वियोग करना वध है । स्व और परोपकारकी इच्छासे संलक्ष्णपरिणामपूर्वक इस प्रकार रोना कि सुननेवालेके हृदयमें दया उत्पन्न हो जाय परिदेवन है ।

यद्यपि शोक आदि दुःखसे पृथक् नहीं हैं लेकिन दुःख सामान्य वाचक है अतः दुःखकी कुछ विशेष पर्यायें बतलानेके लिये शोक आदिका पृथक् ग्रहण किया है ।

प्रश्न—यदि आत्म, पर और उभयस्थ दुःख, शोक आदि असातावेदनीयके आसन्न हैं तो जैन साधुओं द्वारा कैशोंका खलाङ्घना, उपवास, आतपनयोग आदि स्वयं करना और दूसरोंको करनेका उपदेश देना आदि दुःखके कारणों को क्यों उचित धरलाया है ?

उत्तर—अन्तरङ्गमें क्रोधादिके आवेशपूर्वक जो दुःखादि होते हैं वे असातावेदनीयके

४४७

तत्त्वार्थप्रवृत्ति हिन्दी-सार

[६।१२-१३]

कारण हैं और क्रोधादिके अभाव होनेसे दुःखादि असातावेदनीयके आस्रवके कारण नहीं होते हैं। जिस प्रकार कोई परम करुणामय देव किसी मुनिके फोड़ेको शस्त्रसे चीरता है और इससे मुनिको दुःख भी होता है लेकिन क्रोधादिके बिना केवल बाह्य निमित्तमात्रसे देवको पापका बन्ध नहीं होता है, उसी प्रकार सांसारिक दुःखोंसे भयभीत और दुःखनिवृत्तिके लिये शास्त्रोक्त कर्ममें प्रवृत्ति करनेवाले मुनिका केशोत्पादन आदि दुःखके कारणोंके उपदेश देनेपर भी संकलेश परिणाम न होनेसे पापका बन्ध नहीं होता है।

कहा भी है—कि चिकित्साके कारणोंमें दुःख या सुख नहीं होता है किन्तु चिकित्सामें प्रवृत्ति करनेवालेको दुःख या सुख होता है। इसी प्रकार मोक्षके साधनोंमें दुःख या सुख नहीं होता है किन्तु मोक्षके उपायमें प्रवृत्ति करनेवालेको दुःख या सुख होता है। अर्थात् चिकित्साके साधन शस्त्र आदिको दुःख या सुख नहीं होता है किन्तु चिकित्सा करनेवाले वैद्यको सुख या दुःख होता है। यदि वैद्य कोषपूर्वक फोड़ेको चीरता है तो उसको पापका बन्ध होगा और यदि कठणापूर्वक पीड़ाको दूर करनेके लिये फोड़ेको चीरता है तो पुण्यका बन्ध होगा। इसी प्रकार मोह क्षयके साधन उपवास, केशछेदन आदि स्वयं दुःख या सुख रूप नहीं है किन्तु इनके करने वालेको दुःख या सुख होता है। यदि गुरु क्रोधादिपूर्वक उपवासादिको स्वयं करता है या दूसरोंसे कराता है तो उसको पापका बन्ध होगा और यदि शान्त परिणामसे दुःखबिनाशके लिये उपवास आदिको करता है तो उसको पुण्यका बन्ध होगा।

अशुभ प्रयोग, परनिन्दा, पिशुनता, अदया, अज्ञोपाज्ञाका छेदन-भेदन, ताड़न, धास, अङ्गुली आदिसे तर्जन करना, वचन आदिसे किसीकी मर्त्सना करना, रोषण, वचन, दमन, आत्मप्रशंसा, केशोत्पादन, बहुत परिग्रह, मन, वचन और कायकी कुटिलता, पाप कर्मोंसे आजीविका करना, अनर्थदण्ड, विष मिश्रण, बाण जाल पिछुरा आदि कर्म बनाना आदि भी असाता वेदनीय कर्मके आस्रव हैं।

सातावेदनीयके आस्रव—

भूतव्रतपुत्तुकम्पादानसरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्देवस्य ॥ १२ ॥

भूतानुकम्पा, व्रतपुत्तुकम्पा, दान, सरागसंयमादि, क्षान्ति और शौच ये सातावेदनीयके आस्रव हैं।

घारों गतियोंके प्राणियोंमें दयाका भाव होना भूतानुकम्पा है। अणुव्रत और महाव्रत के धारो धावक और मुनियोगर दया रखना व्रतपुत्तुकम्पा है। परोपकारके लिये अपने द्वन्द्वका त्याग करना दान है। छद्म कायके जीवोंकी हिंसा न करना और पाँच इन्द्रिय और मनको व्रशमें रखना संयम है। रागसहित संयमका नाम सरागसंयम है। क्रोध, मान, और मायाकी निवृत्ति क्षान्ति है। सब प्रकारके लोभका त्याग कर देना शौच है।

सूत्रमें आदि शब्दमें संयमासंयम, अकामनिर्जरा, बालतप आदि और इति शब्दसे अर्हत्पूजा, तपस्त्रियोंकी वैयवृत्त्य आदिका ग्रहण किया गया है।

यद्यपि भूतके ग्रहणसे तपस्त्रियोंका भी ग्रहण हो जाता है लेकिन व्रतियोंमें अनु-कम्पाकी प्रधानता बतलानेके लिये भूतोंसे व्रतियोंका ग्रहण प्रत्यक्ष किया गया है।

दर्शन मोहनीयके आस्रव—

केवलश्रुतसंघर्षमदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १३ ॥

केवली, श्रुत, संघ, धर्म और देवोंकी निन्दा करना दर्शनमोहनीयके आस्रव हैं।

जिनके त्रिकालवर्ती समस्त द्रव्यों और पर्यायोंका गुणगन जाननेवाला केवलज्ञान हो वे केवली हैं। सर्वज्ञके द्वारा कहे हुए और गणधर आदिके द्वारा रचे हुए शास्त्रोंका नाम भूत है। सम्भवदर्शन, ज्ञान, चारित्र और तपके धारी मुनि, आदिका, श्रावक और श्राविकाओंके समूहका नाम संघ है। सर्वज्ञ, शीतराग और हितोपदेशीके द्वारा कहे हुए अहिंसा, सत्य आदि लक्षणवाला धर्म है। भवनवासी आदि पूर्वोक्त चार प्रकारके देव होते हैं।

केवलीका अवर्णवाद—केवली केवलहारी होते हैं रागी होते हैं उपसर्ग होते हैं। नान रहते हैं किन्तु यन्त्रादियुक्त दिखाई देते हैं इत्यादि प्रकारसे केवलियोंकी निन्दा करना केवली का अवर्णवाद है। श्रुतका अवर्णवाद—मांसभक्षण, मद्यपान, माता-वहिन आदिके साथ भेषुन, जलका छानना पापजनक है—इत्यादि बातें शास्त्रों हैं, इस प्रकार शास्त्रकी निन्दा करना श्रुतका अवर्णवाद है। संप्रका अवर्णवाद—मुनि आदि शुद्ध हैं, अपवित्र हैं, स्नान नहीं करते हैं, वेदोंके अनुगामी नहीं हैं, कलि बालमें उत्पन्न हुए हैं इस प्रकार संप्रकी निन्दा करना संप्रका अवर्णवाद है। धर्मका अवर्णवाद—केवली द्वारा कहे हुए धर्ममें कोई गुण नहीं है, इसके पालन करनेवाले लोग असुर होते हैं इस प्रकार धर्मकी निन्दा करना धर्मका अवर्णवाद है। देवोंका अवर्णवाद—देव मशपायी और मांसभक्षी होते हैं इत्यादि प्रकारसे देवोंकी निन्दा करना देवोंका अवर्णवाद है।

चारित्र मोहनीयका आश्रय—

कषायोदयाचीवपरिणामश्चारित्रमोहभ्य ॥ १४ ॥

कषायके उदयसे होने वाले तीव्र परिणाम चारित्र मोहनीयके आश्रय हैं।

चारित्र मोहनीयके दो भेद हैं—कषाय मोहनीय और अकषाय मोहनीय।

स्वयं और दूसरेको कषाय उत्पन्न करना, व्रत और शीलयुक्त यतियोंके चरित्रमें दूषण लगाना, धर्मका नाश करना, धर्ममें अन्तराय करना, देशसंयतोसे गुण और शीलका त्याग करना, मानस्य आदि से रहित जनोंमें बिभ्रत उत्पन्न करना, श्रान्त और रौद्र परिणामोंके जनक लिङ्ग, व्रत आदिका धारण करना कषायमोहनीयके आश्रय हैं।

अकषाय मोहनीयके नौ भेद हैं—हास्य, रति, अरति, शोक, भय, जुगुप्सा, स्त्रीवेद, पुत्रेद और तर्गुसकवेद। समीचीन धर्मके पालन करनेवालेका उपाहास करना, दीन जनोंके देखकर हँसना, कन्दर्पपूर्वक हँसना, बहुत प्रलय करना, हास्यरूप स्वभाव होता आदि हास्यके आश्रय हैं। नाना प्रकारकी क्रीड़ा करना, विचित्र क्रीड़ा, देशादिके प्रति अनुसुक्ततापूर्वक प्रीति करना, व्रत, शील आदिमें श्रावण होना रतिके आश्रय हैं। दूसरोंमें अरतिका पंदा करना और रतिकी विनाश करना, पापशील जनोंका संसर्ग, पापक्रियाओंको प्रोत्साहन देना आदि अरतिके आश्रय हैं। अपने और दूसरोंमें शोक उत्पन्न करना, शोकयुक्त जनोंका अभिन्न-दन करना आदि शोकके आश्रय हैं। स्व और परका भय उत्पन्न करना, निर्दयता, दूसरोंको शास देना आदि भयके आश्रय हैं। पुण्य क्रियाओंमें जुगुप्सा करना, दूसरोंकी निन्दा करना आदि जुगुप्साके आश्रय हैं। पापजनमग्न, स्त्रीके स्वरूपका धारण करना, असत्य वचन, परबधना, दूसरोंके शोभोंके देखना, और शृद्धमें राग होना आदि स्त्री वेदके आश्रय हैं। अल्पकोष, मायाका अभाव, शोका अभाव, स्त्रियोंमें अल्प आसक्ति, इष्टियोंका न होना, रागवस्तुओंमें अनार, स्वदारमन्त्रोप, परदारका त्याग आदि पुत्रेदके आश्रय हैं। मसुरकाय, गुह्येन्द्रियका विनाश,

४४२

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

{ ६।१५-१९

पराङ्मनाका अपमान, खी और पुरुषोंमें अनङ्गकीड़ा करना, व्रत और शीलधारी पुरुषोंको कष्ट देना और तीव्रराग आदि नपुंसकवेदके आश्रय हैं।

नरक आयुके आश्रय—

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥

बहुत आरंभ और परिग्रह नरक आयुके आश्रय हैं। ऐसे व्यापारको जिसमें प्राणियोंको पीड़ा या बंध हो आरंभ कहते हैं। जो वस्तु अपनी (आत्माकी) नहीं है उसमें ममेदं (यह मेरी है) बुद्धि या मूर्च्छाका होना परिग्रह है।

मिथ्यादर्शन, तीव्रराग, अनृतवचन, परद्रव्यहरण, निःशीलता, तीक्ष्ण, परोपकार न करना, व्रतियोंमें विरोध करना, शास्त्रविरोध, कृष्णतेरफा, धिषण्योंमें कृष्णकी श्रद्धा, रौद्रध्यान, हिंसादि क्रूर कर्ममें प्रवृत्ति, बाल, वृद्ध और स्त्रीकी हिंसा आदि भी नरक आयुके आश्रय हैं।

तिर्यञ्च आयुके आश्रय—

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

माया अधीन छल-कपट करना तिर्यञ्च आयुका आश्रय है।

मिथ्यात्वसहित धर्मोपदेश, अधिक आरम्भ और परिग्रह, निःशीलता, अपनेकी इच्छा, नीललेश्या, कापोतलेश्या, मरणकालमें आर्त्तध्यान, क्रूरकर्म, अप्रत्याख्यान क्रोध, भेद करना, अनर्थका उद्घावन सुवर्ण आदिको खोटा खरा आदि रूपसे अन्यथा कथन करना, कृत्रिम-चन्दनादि करना, जाति कुल और शीलमें दूषण लगाना, सद्गुणोंका लोप और दांपत्यकी चरन्ति आदि भी तिर्यञ्च आयुके आश्रय हैं।

मनुष्य आयुके आश्रय—

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

थोड़ा आरंभ और थोड़ा परिग्रह मनुष्य आयुके आश्रय हैं।

विनीत प्रकृति, भद्र स्वभाव, कपटरहित व्यवहार, अल्पकपाय, मरणकालमें अमङ्गेश, मिथ्यादर्शनसहित व्यक्तिमें नम्रता, सुखबोधयता, प्रत्याख्यान क्रोध, हिंसासे विरति, दोषरहितत्व, क्रूर कर्मोंसे रहितता, अभ्यागतोंका स्वभावसे ही स्वागत करना, मधुरवचनता, उदासीनता, अनसूया, अल्पसङ्गेश, गुरु आदिकी पूजा, कापोत और पीतलेश्या आदि मनुष्य आयुके आश्रय हैं।

स्वभावमार्दवञ्च ॥ १८ ॥

स्वाभाविक मृदुता भी मनुष्य आयुका आश्रय है। मानके अभावको मार्दव कहते हैं। गुरुपदेशके पिना स्वभावसे ही सरल परिणामी होना स्वभावमार्दव है।

इस सूत्रसे प्रथक् इसलिये किया है कि स्वभावमार्दव देवायुका भी कारण है।

सर्व आयुओंका आश्रय—

निःशीलव्रतित्वञ्च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

तीन गुणव्रत और शिक्षाव्रत इन सात शीलों और अहिंसा आदि पाँच व्रतोंका अभाव और सूत्रमें 'च' शब्दसे अल्प आरंभ और अल्प परिग्रह ये चारों आयुओंके आश्रय हैं।

[१८७-२२]

छठवीं अध्याय

४४३

शील और त्रतरहित भोगभूमिज जीव गेज्ञान स्वर्ग पर्यन्त उत्पन्न होते हैं अतः एक जीवोंकी अपेक्षा निःशीलप्रतित्व देवायुका आत्मव है। कोई अल्पारंभी और अल्प परिग्रही व्यक्ति भी अन्य पापोंके कारण नरक आदिको प्राप्त करते हैं अतः ऐसे जीवोंकी अपेक्षा अल्पारंभ-परिग्रह भी नरक आयुका आत्मव होता है।

देवायुके आत्मव—

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जराबालतपांसि दैवस्य ॥ २० ॥

सरागसंयम, संयमासंयम, अकामनिर्जरा और बालतप ये देवायुके आत्मव हैं।

सरागसंयमका दो प्रकारसे अर्थ हो सकता है—राग सहित व्यक्तिका संयम अथवा रागसहित संयम। संसारके कारणोंका विनाश करनेमें तत्पर लेकिन अभी जिसकी सम्पूर्ण अभिलाषाएँ नष्ट नहीं हुईं ऐसे व्यक्ति का सराग कहते हैं और सरागीका जो संयम है वह सरागसंयम है। अथवा जो संयम रागसहित हो वह सरागसंयम है, अर्थात् महाव्रतको सरागसंयम कहते हैं। कुछ संयम और कुछ असंयम अर्थात् धावकके व्रतोंको संयमासंयम कहते हैं। बिना संश्लेशके समतापूर्वक कर्मोंके फलको सह लेना अकामनिर्जरा है। जैसे बुभुक्षा, लृणा, ब्रह्मचर्य, भूशयन, मलधारण, परिताप आदिके कष्टोंको विनः संश्लेशके भी सहन करने वाले जेलमें बन्द प्राणीके जो अल्प निर्जरा होती है वह अकामनिर्जरा है। मिथ्यादृष्टि तापस, संन्यासी, पाशुपत, परिभ्राजक, एकदण्डी, त्रिदण्डी, परमहंस आदिका जो कायश्लेश आदि तप है उसको बालतप कहते हैं। सरागसंयम आदि देवायुके आत्मव हैं।

सम्यक्त्वञ्च ॥ २१ ॥

सम्यग्दर्शन भी देवायुका आत्मव है। इस सूत्रको पूर्व सूत्रसे पृथक् करनेका प्रयोजन यह है कि सम्यग्दर्शन वैशानिक देवोंकी आयुका ही आत्मव है। सम्यग्दर्शनकी उत्पत्ति के पहिले वत्तायुष्क जीवोंको छोड़कर अन्य सम्यग्दृष्टि जीव भवनवासी आदि तीन प्रकारके देवोंमें उत्पन्न नहीं होते हैं।

अशुभनाम कर्मके आत्मव—

योगवक्रता विसंवादनश्चाशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

मन, वचन और कायकी कुटिलता और विसंवादन वे अशुभ नाम कर्मके आत्मव हैं।

मनमें कुछ सोचना, वचनसे कुछ दूसरे प्रकारका कहना और कायसे भिन्न रूपसे ही प्रवृत्ति करना योगवक्रता है। दूसरीकी अन्यथा प्रवृत्ति करना अथवा श्रेयसमार्गपर चलनेवालों का उस मार्गकी निन्दा करके बुरे मार्गपर चलनेका कहना विसंवादन है। जैसे सम्यक्-चारित्र आदि क्रियाओंमें प्रवृत्ति करनेवालेसे बहना कि तुम ऐसा मत करो और ऐसा करो।

योगवक्रता आत्मगत होती है और विसंवादन परगत होता है यही योगवक्रता और विसंवादनमें भेद है।

‘व’ शब्दसे मिथ्यादर्शन, पैशून्य, अस्थिरचित्तता, भूठे बांट तराजू रखना, सूठी साक्षी देना, परनिन्दा, आत्मप्रशंसा, परद्रव्यग्रहण, असत्यभाषण, अधिक परिग्रह, सदा उज्ज्वलवेप, रूपमद, पुरुषभाषण, असदस्यप्रलपन, आक्रोश, उपयोगपूर्वक सौभाग्योत्पादन,

४४४

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[६१२३-२४]

चूर्णादिके प्रयोगसे दूसरोंको वशमें करना, मन्त्र आदिके प्रयोगसे दूसरोंको कुतूहल उत्पन्न करना, देव, गुरु आदिकी पूजाके बहानेसे गन्ध, धूप, पुष्प आदि लाना, दूसरोंकी बिडम्बना करना, उपहास करना, ईर्ष्या करना, दाधानल प्रक्षलित करना, प्रतिमा तोड़ना, जिनालयका ध्वंस करना, वागका उजाड़ना, क्रोध, मान, माया और लोभ, तप कर्मोंसे आजीविका करना आदि अशुभ नामकर्मके आस्त्र हैं।

शुभ नामकर्मके आस्त्र—

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

योगोंकी सरलता और अविमिश्रितता ये शुभ नामकर्मके आस्त्र हैं।

धर्मात्माओंके पास आदरपूर्वक जाना, नंसारसे भीरुता, प्रसादका अभाव, पिशुनताका न होना, स्थिरचित्तता, सत्यसाक्षी, परप्रशंसा, आत्मनिन्दा, सत्यवचन, परद्रव्यका हरण न करना, अल्प आरंभ और परिग्रह, अपरिग्रह, कभी कभी उज्ज्वल वेप धारण करना, रूपका मद न होना, श्रद्धाभाषण, शुभवचन, सम्यग्भाषण, सहज सौभाग्य, स्वभावसे वशीकरण, दूसरोंको कुतूहल उत्पन्न न करना, बिना किसी बहानेके पुष्प, धूप, गन्ध आदि लाना, दूसरोंकी बिडम्बना न करना, उपहास न करना, इष्टिकापाक और दाधानल न करनेका व्रत, प्रतिमा निर्माण, जिनालयका निर्माण, वागका न उजाड़ना, क्रोध, मान, माया और लोभकी मन्दता पापकर्मोंसे आजीविका न करना आदि शुभ नामकर्मके आस्त्र हैं।

तीर्थंकर नामकर्मके आस्त्र --

दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतीचारेऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगो

शक्तिस्त्यागतयसी साधुममाधिवैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यवदृश्रुतप्रव-

चनभक्तिरावश्यकपरिहाणिमार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति

तीर्थंकरत्वस्य ॥ २४ ॥

दर्शनविशुद्धि, विनयसम्पन्नता, शील और व्रतोंमें अतीचार न लगाना, अभीक्ष्ण ज्ञानोपयोग और संवेग, यथाशक्ति त्याग और तप, साधुसमाधि, वैश्ववृत्त्य, अहंकार, आचार्यभक्ति, बहुभूतभक्ति, प्रवचनभक्ति, आवश्यकपरिहाण, मार्गप्रभावना, और प्रवचन-वत्सलता ये तीर्थंकर प्रकृतिके आस्त्र हैं।

दर्शनविशुद्धि - पच्चीस दोष रहित निर्मल सम्यग्दर्शनका नाम दर्शनविशुद्धि है। दर्शनविशुद्धिको प्रथक् इसलिये कहा है कि जिनभक्तिरूप या तत्त्वार्थश्रद्धारूप सम्यग्दर्शन अपेक्षा भी तीर्थंकर प्रकृतिका कारण होता है। यशस्तिलकमें कहा भी है कि—“केवल जिनभक्ति भी दुर्गतिके निवारणमें, पुण्यके उपार्जनमें और मोक्ष लक्ष्मीके देनेमें समर्थ है।” अन्य भावनार्थ सम्यग्दर्शनके बिना तीर्थंकर प्रकृतिका कारण नहीं हो सकती अतः दर्शन-विशुद्धिकी प्रधानता बखलानेके लिये इसका प्रथक् निर्देश किया है।

दर्शनविशुद्धिका अर्थ—इह लोकभय, परलोकभय, अत्राणाय, अगुमिभय, नरणभय, वेदना-मय और आकास्मिकभय इन सात भयोंमें रहित होकर जैनधर्मका प्रश्नान करना निःशङ्कित है। इस लोक और परलोकके मार्गोंकी आकांक्षा नहीं करना निःकाङ्क्षित है। शरीरादिक पवित्र है इस प्रकारकी मिश्रालुद्धिका अभाव निर्विचिकित्सता है। अहंस्तको छोड़कर अन्य कुदेवोंके द्वारा उपदिष्ट मार्गका अनुसरण नहीं करना अमूढदृष्टि है। उत्तम क्षमा आदिके

२४५]

छठवाँ अध्याय

२४५

हम आत्माके धर्मकी वृद्धि करना और चार प्रकारके संघके दोषोंको प्रगट नहीं करना उपगृह्य है। क्रोध, मान, माया और लोभादिक धर्मके विनाशक कारण रहने पर भी धर्ममें न्युत नहीं होना स्थितिकरण है। जिनशासनमें सदा अनुराग रखना वासत्य है। सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्रके द्वारा व्यासाका प्रकाशन और जिनशासनकी उन्नति करना प्रभावना है। सम्यग्दर्शनके दन आठ अंगोंका का सद्भाव तथा तीन मूढता, लह् अनायतन और आठ मर्दोंका अभाव, चमड़ेके पात्रमें रखे हुये जलका नहीं पीना और कन्दमूल, कल्लिह, सूरण, लशुन आदि अमद्य वस्तुओं को भक्षण न करना आदिकों दर्शनविशुद्धि कहते हैं।

रत्नत्रय और रत्नत्रयके धारकोंका महान् आदर और कषायका अभाव धिनयसम्पन्नता है। पाँच व्रत और सप्त शीलोंने निर्दोष प्रवृत्ति करना शीलव्रतेष्वर्थात् चार है। जीवादि-पदार्थोंके स्वरूपको निरूपण करनेवाले ज्ञानमें निरन्तर उद्यम करना अभ्यास-ज्ञानोपयोग है। संसारके दुखोंमें भयभीत रहना संवेग है। अपनी शक्तिके अनुसार आहार, मय और ज्ञानका धात्रके लिये दान देना शक्तिवस्तु है। अपनी शक्तिपूर्वक जैन शासनके अनुसार वायुलेश करना शक्तिवस्तु है। जैसे भागदागारमें आग लग जाने पर किसी भी उपायसे उसका शमन किया जाता है उसी प्रकार व्रत और शीलसहित शक्तिजनोंके ऊपर किसी निमित्तसे कोई विघ्न उपस्थित होने पर उस विघ्नका दूर करना साधुसमाधि है। निर्दोष विधिसे गुणवान् पुरुषोंके दोषोंको दूर करना वैश्वरूप्य है। अर्हत्का अभिषेक, पूजन, गुणवत्तन, नामकी जाप आदि अर्हत्कृति है। आचार्योंको नवीन उपकरणोंका दान, उनके सम्मुखगमन, आदर, पादपूजन, सम्मान और मनःशुद्धियुक्त अनुरागका नाम आचार्यभक्ति है। इसी प्रकार उपाध्यायोंकी भक्ति करना बहुभुतभक्ति है। रत्नत्रय आदिके प्रतिपादक आगममें मनःशुद्धि युक्त अनुराग का होना प्रवचनभक्ति है। सामायिक स्तुति-पौत्रोस तीर्थकरकी स्तुति-यन्त्रना, एक तीर्थकर स्तुति, प्रतिक्रमण-कृतदेश निराकरण, प्रत्याख्यान निवृत्तकाल और आगामी दोषोंका परिहार और कायेत्सर्ग-शरीरसे ममत्वका छोड़ना-इन छह आवश्यकोंमें यथाकाल प्रवृत्ति करना आवश्यकपरिहाण है। ज्ञान, दान, जिन-पूजन और तरंग द्वारा जिन धर्मका प्रकाश करना मार्गप्रभावना है। गाय और बछड़ेके समान प्रवचन और साधनों जनोंमें स्नेह रखना प्रवचनवस्तुत्व है।

ये सातह भावनाएँ तीर्थकर प्रकृतिके वस्तुका कारण होती हैं।

नीच गोत्रके आश्रय—

परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २५ ॥

दूसरोंकी निन्दा और अपनी प्रशंसा करना, विद्यमान गुणोंका विलोप करना और अविद्यमान गुणोंको प्रकट करना ये नीच गोत्रके आश्रय हैं।

‘च’ शब्दने जातिमद, कुलमद, बलमद, रूपमद, क्षुतमद, ज्ञानमद, ऐश्वर्यमद और नयमद ये आठमद, दूसरोंका अपमान, दूसरोंकी हँसी करना, दूसरोंका परिवादन, गुरुओंकी तिग्मकार, गुरुओंमें उद्वहन-टकराना, गुरुओंके दोषोंको प्रगट करना, गुरुओंका विभेदन, गुरुओंको स्थान न देना, गुरुओंका अपमान, गुरुओंकी भर्त्सना, गुरुओंमें असह्य वचन करना। गुरुओंकी स्तुति न करना और गुरुओंको देवकर खड़े नहीं होना आदि भी नीच गोत्रके आश्रय हैं।

४४६

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[६।२६-२७]

उच्च गोत्रके आश्रय—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्यनुत्सेमौ चोत्तरस्य ॥२६॥

परमशोभा, आत्मनिन्दा, सद्गुणोभावन, असद्गुणोच्छादन, नीचैर्वृत्ति और अनुत्सेक ये उच्च गोत्रके आश्रय हैं। उच्च गुणवालोंकी विनय करनेको नीचैर्वृत्ति या नम्रवृत्ति कहते हैं। ज्ञान, तप आदि गुणोंसे उन्मूढ होकर भी मद न करना अनुत्सेक है।

‘च’ शब्दसे आठ मर्दोंका परिहार, दूसरोंका अपमान प्रहास और परिवाद न करना, गुरुओंका तिरस्कार न करना, गुरुओंका सन्मान अभ्युत्थान और गुणवर्णन करना, और श्रद्धामाषण आदि भी उच्च गोत्रके आश्रय हैं।

अन्तरायके आश्रय—

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २७ ॥

दूसरोंके दान, लाभ, भोग, उपभोग और वीर्यमें विघ्न करना अन्तरायके आश्रय है। दानकी निन्दा करना, द्रव्यसंयोग, देवोंको चढ़ाई गई नैवेद्यका भक्षण, परके वीर्यका अपहरण, धर्मका उच्छेद, अधर्मका आचरण, दूसरोंका निरोध, बन्धन, कर्णछेदन, गुह्य-छेदन, नाक काटना और आँखका फोड़ना आदि भी अन्तरायके आश्रय हैं।

विशेष—तत्त्वदोष, निन्द्व आदि ज्ञानावरण आदि कर्मोंके जो पृथक् पृथक् आश्रय घटलाए हैं वे अपने अपने कर्मके स्थिति और अनुभाग बन्धके ही कारण होते हैं। उक्त आश्रय आयु कर्मको छोड़कर (क्योंकि आयु कर्मका बन्ध सदा नहीं होता है) अन्य सब कर्मोंके प्रकृति और प्रदेश बन्धके कारण समान रूपसे होते हैं।

छठवाँ अध्याय समाप्त ।

सातवाँ अध्याय

व्रतका लक्षण—

हिंसाऽनृतस्तेयाव्रतपरिग्रहेभ्यो विरतिर्नृत्तम् ॥ १ ॥

हिंसा, मूठ, चोरी, कुशील और परिग्रह इन पाँच पापोंसे विरक्त होना व्रत है। अभिप्रायपूर्वक किये गये नियमको अथवा कर्तव्य और अकर्तव्यके संकल्पको व्रत कहते हैं।

प्रश्न—“भुवमपायेऽपदानम्” [पा० सू० १।४।२४] इस सूत्रके अनुसार अपाय (किसी वस्तुसे किसी दम्भुका पृथक् होता) होने पर भुव वस्तुमें पञ्चमी विभक्ति होती है और हिंसादिक परिणामोंके अभुव होनेसे यहाँ पञ्चमी विभक्ति नहीं हो सकती ?

उत्तर—युक्ताके अभिप्रायके अनुसार शब्दके अर्थका ज्ञान किया जाता है। यहाँ भी हिंसादि पापोंसे बुद्धिके विरक्त होने रूप अपायके होनेपर हिंसादिकमें भ्रवत्वकी विवक्षा होनेसे पञ्चमी विभक्ति युक्तिसंगत है। जैसे ‘कश्चित् पुमान् धर्माद्विरमति’—कोई पुरुष धर्मसे विरक्त होता है—यहाँ कोई विपरीत बुद्धिवाला पुरुष मनसे धर्मका विचार करता है कि यह धर्म दुष्कर है, धर्मका फल श्रद्धामात्र-गम्य है; इस प्रकार विचार कर वह पुरुष बुद्धिसे धर्मको प्राप्तकर धर्मसे निवृत्त होता है। जिस प्रकार यहाँ धर्मको अभुव होनेपर भी पञ्चमी विभक्ति हो गई है उसी प्रकार विवेक बुद्धिवाला पुरुष विचार करता है कि हिंसा आदि पापके कारण हैं और जो पापकर्मसे प्रवृत्त होते हैं उनको इस लोकमें राजा दण्ड देते हैं और परलोकमें भी उनको नरकादि शक्तियोंमें दुःख भोगने पड़ते हैं, इस प्रकार स्वबुद्धिसे हिंसादिको प्राप्तकर उनसे विरक्त होता है। अतः हिंसादिमें भ्रवत्वकी विवक्षा होनेसे यहाँ हिंसादिकी अपादान संज्ञा होती है और अपादान संज्ञा होनेसे पञ्चमी विभक्ति भी हुई।

व्रतोंमें प्रधान होनेसे अहिंसाव्रतको पहिले कहा है। सत्य आदि व्रत अनाजकी रक्षाके लिये नारीका तरह अहिंसा व्रतके परिपालनके लिये हो हैं। सम्पूर्ण पापोंकी निवृत्तिरूप केवल सामायिक ही व्रत है और छेदोपस्थापना आदिके भेदसे व्रतके पाँच भेद हैं।

प्रश्न—व्रतोंको आश्रयका कारण कहना ठीक नहीं है किन्तु व्रत संवरके कारण हैं। “स गुप्तिमितिधर्मानुपेक्षापरीपहजयचारिजैः” [५।२] इस सूत्रके अनुसार दशलक्षणधर्म और पारिव्रमें व्रतोंका अन्तर्भाव होता है।

उत्तर—संवर निवृत्तिरूप होता है और अहिंसा आदि व्रत प्रवृत्तिरूप हैं, अतः व्रतोंको आश्रयका कारण मानना ठीक है। दूसरी बात यह है कि गुप्ति समाधि आदि संवरके परिकर्म हैं। जिस साधुने व्रतोंका अनुष्ठान अच्छी तरहसे कर लिया है वही संवरको सुखपूर्वक कर सकता है। अतः व्रतोंको पृथक् कहा गया है।

प्रश्न—रात्रिभोजनत्याग भी एक छठवाँ व्रत है उसको यहाँ क्यों नहीं कहा ?

उत्तर—अहिंसा व्रतकी पाँच भावनाएँ हैं उनमेंसे एक भावना आलोकितपानभोजन है। अतः आलोकितपानभोजनके ग्रहणमें रात्रिभोजनत्यागका ग्रहण हो जाता है। तात्पर्य यह है कि रात्रिभोजनत्याग अहिंसा व्रतके अन्तर्गत ही है, पृथक् व्रत नहीं है।

४४८

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[अ. १]

व्रतके भेद—

देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥

व्रतके दो भेद हैं—अणुव्रत और महाव्रत । हिंसादि पापोंके एकदेशत्यागको अणुव्रत और सर्वदेशत्यागको महाव्रत कहते हैं । अणुव्रत गृहस्थोंके और महाव्रत मुनियोंके होते हैं ।

व्रतोंकी पिरताकी कारणभूत भावनाओंका वर्णन—

तत्स्थैर्यार्थ भावनाः पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥

जिस प्रकार उष और पर्वण्यो रत्नादिकी भावना देनेसे विशिष्ट गुणवाली हो जाती हैं वही तरह अहिंसादि व्रतभी भावनाभावित होकर सफलदायक होते हैं । उन अहिंसा आदि व्रतोंकी स्थिरताके लिये प्रत्येक व्रतकी पाँच पाँच भावनाएँ हैं ।

अहिंसाव्रतकी पाँच भावनाएँ—

वाङ्मनोगुप्तीर्षादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पञ्च ॥ ४ ॥

वचनगुप्ति, मनोगुप्ति, ईर्ष्यासमिति, आदाननिक्षेपणसमिति और आलोकितपानभोजन ये अहिंसाव्रतकी पाँच भावनाएँ हैं ।

वचनको वशमें रखना वचनगुप्ति और मनको वशमें रखना मनोगुप्ति है । चार हाथ जमीन देखकर चलना ईर्ष्यासमिति है । भूमिको देख और शोधकर किसी वस्तुको रखना या उठाना आदाननिक्षेपणसमिति है । सूर्यके प्रकाशसे देखकर खाना और पीना आलोकितपानभोजन है ।

सत्यव्रतकी पाँच भावनाएँ—

कोभलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यातान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च ॥ ५ ॥

क्रोधप्रत्याख्यान, लोभप्रत्याख्यान, भीरुत्वप्रत्याख्यान, हास्यप्रत्याख्यान और अनुवीचिभाषण ये सत्यव्रतकी पाँच भावनाएँ हैं ।

क्रोधका त्याग करना क्रोधप्रत्याख्यान है । लोभको छोड़ना लोभप्रत्याख्यान है । भय नहीं करना भीरुत्वप्रत्याख्यान है । हास्यका त्याग करना हास्यप्रत्याख्यान है और निर्दोष वचन बोलना अनुवीचिभाषण है ।

अचौर्यव्रतकी भावनाएँ—

शूच्यागारविमोचितावामपरोपरोधाकरणमैक्षशुद्धिमधर्माविसंवादाः पञ्च ॥ ६ ॥

शूच्यागारावास, विमोचितावास, परोपरोधाकरण, मैक्षशुद्धि और मधर्माविसंवाद ये अचौर्य व्रतकी पाँच भावनाएँ हैं ।

पर्वत, गुफा, वृक्षकोटर, नदीतट आदि निर्जन स्थानोंमें निवास करना शूच्यागारावास है । दूसरोंके द्वारा छोड़े हुए स्थानोंमें रहना विमोचितावास है । दूसरोंका उपरोध नहीं करना अर्थात् अपने स्थानमें ठहरनेसे नहीं रोकना परोपरोधाकरण है । आचारशास्त्रके अनुसार मित्राकी शुद्धि रखना मैक्षशुद्धि है । और मधर्मा भाइयोंसे कलह नहीं करना मधर्माविसंवाद है ।

अ. ३-२]

सातवाँ अध्याय

४४५

सून्याधारोंमें और त्यक्त स्थानोंमें रहनेसे परिग्रह आदिमें निस्पृहता होती है। यह धर्मियोंके साथ विसंवाद न करनेसे मिनवचनमें व्याघात नहीं होता है। इसमें अचौर्यव्रतमें स्थिरता आती है। इसी प्रकार परोपरोधाकरण और भैक्षशुद्धिसे भी इस व्रतमें दृढ़ता आती है।

ब्रह्मचर्य व्रतकी भावनाएँ—

स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरेतानुस्मरणवृत्त्येष्टरसस्वशरीर-

संस्कारत्यागाः पञ्च ॥ ७ ॥

स्त्रीरागकथाश्रवणत्याग, तन्मनोहराङ्गनिरीक्षणत्याग, पूर्वरेतानुस्मरणत्याग, वृत्त्येष्टरसत्याग और स्वशरीरसंस्कारत्याग ये ब्रह्मचर्यव्रतकी पाँच भावनाएँ हैं।

स्त्रियोंमें राग उताव्र करनेवाली कथाओंके सुननेका त्याग स्त्रीरागकथाश्रवणत्याग है। स्त्रियोंके मनोहर अङ्गोंको देखनेका त्याग तन्मनोहराङ्गनिरीक्षणत्याग है। पूर्वकालमें भोगे हुए विषयोंको स्मरण नहीं करना पूर्वरेतानुस्मरणत्याग है। कामवर्धक, बाजीकर और मन तथा रसनाको अच्छे लगानेवाले रसोंको नहीं खाना वृत्त्येष्टरसत्याग है। अपने शरीरका किसी प्रकारका संस्कार नहीं करना स्वशरीरसंस्कारत्याग है।

परिग्रहत्यागव्रतकी भावनाएँ—

मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरामद्वेषवर्जनानि पञ्च ॥ ८ ॥

रक्षण आदि पाँचों इन्द्रियोंके इष्ट विषयोंमें राग नहीं करना और अनिष्ट विषयोंमें द्वेष नहीं करना ये परिग्रहत्यागव्रतकी पाँच भावनाएँ हैं।

हिंसादि पापोंकी भावना—

हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ॥ ९ ॥

हिंसादि पापोंके करनेसे इस लोक और परलोकमें अपाय और अवयदर्शन होता है। अनुद्युक्त और निःश्रेयसको देनेवाली क्रियाओंके नाशको अथवा सात भयोंको अपाय कहते हैं और निन्दाका नाम अवय है।

हिंसा करनेवाला व्यक्ति लोगों द्वारा सदा तिरस्कृत होता है और लोगोंसे बैर भी उनका रहता है। इस लोकमें बध, बन्धन आदि दुःखोंको प्राप्त करता है और मर कर नरकादि गतियोंके दुःखोंको भोगता है। इसलिये हिंसाका त्याग करना ही श्रेयस्कर है।

असत्य बोलनेवाले पुरुषका कोई विश्वास नहीं करता है। ऐसे पुरुषकी जिह्वा कान नासिका आदि छेदी जाती है। लोग उससे बैर रखते हैं और निन्दा करते हैं। इसलिये असत्य वचनका त्याग करना ही अच्छा है।

चोरी करनेवाला पुरुष चाण्डालोंसे भी तिरस्कृत होता है और इस लोकमें पिटना बध, बन्धन हाथ पैर कान नाक जीभ आदिक छेदन, संधैच हरण, गवेषण बैठाना आदि दुःखोंको प्राप्त करता है। सब लोग उसकी निन्दा करते हैं और वह मरकर नरकादि गतियों के दुःखोंको प्राप्त करता है। अतः चोरी करना श्रेयस्कर नहीं है।

४५०

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[७१०-११]

अम्रझचारी पुरुष मर्दोन्मत्त होता हुआ कर्मके वश होकर वध वन्धन आदि दुःखों को प्राप्त करता है, मोह या भ्रमज्ञानके कारण कार्य और अकार्यको नहीं समझता है और स्त्रीलम्पट होनेसे दान, पूजन, उपवास आदि कुछ भी पुण्य कर्म नहीं करता है। परस्त्रीमें अनुरक्त पुरुष इस लोकमें लिङ्गछेदन, वध, वन्धन, सर्षस्वहरण आदि दुःखोंको प्राप्त करता है और मरकर नरकादि गतियोंके दुःखोंको भोगता है। लोगों द्वारा निन्दित भी होता है अतः कुशीलसे विरक्त होना ही शुभ है।

परिमहवाला पुरुष परिमहको चाहनेवाले चोर आदिके द्वारा अभिभूत होता है जैसे मांसापण्डको लिये हुए एक पक्षी अन्य पक्षियोंके द्वारा। वह परिमहके उपाख्यान, रक्षण और श्रयण द्वारा होनेवाले बहुतसे दोषोंको प्राप्त करता है। इन्धनके द्वारा बह्मिकी तरह धनसे उसकी कभी वृत्ति नहीं होती। लोभके कारण यह कार्य और अकार्यको नहीं समझता। पात्रोंको देखकर किवाड़ बन्द कर लेता है, एक कौड़ी भी उन्हें नहीं देना चाहता। पात्रोंको केवल धके ही देता है। वह मरकर नरकादि गतियोंके पोर दुःखोंको प्राप्त करता है और लोगों द्वारा निन्दित भी होता है। इसलिये परिमहके त्याग करनेमें ही कल्याण है। इस प्रकार हिसादि पाँच पापोंके विषयमें विचार करना चाहिये।

दुःखमेव वा ॥ १० ॥

अथवा ऐसा विचार करना चाहिये कि हिसादिक दुःखरूप ही है। हिसादि पाँच पापोंको दुःखका कारण होनेसे दुःखरूप कहा गया है जैसे “अन्नं वै प्राणाः” यहाँ अन्नको प्राणका कारण होनेसे प्राण कहा गया है। अथवा दुःखका कारण असातावेदनीय है। असातावेदनीयका कारण हिसादि हैं। अतः दुःखके कारणका कारण होनेसे हिसादिकको दुःखस्वरूप कहा गया है, जैसे “धनं वै प्राणाः” यहाँ प्राणके कारण भूत अन्नका कारण होनेसे धनको प्राण कहा गया है।

यद्यपि विषयभोगोंसे सुखका भी अनुभव होता है लेकिन वास्तवमें यह सुख सुख नहीं है, केवल वेदनाका प्रतिकार है जैसे खानेकी सुनलानेसे थोड़े समयके लिये सुखका अनुभव होता है।

अन्य भावनाएँ—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्त्वगुणाधिकङ्क्षिष्यमानाऽविनयेषु ॥ ११ ॥

प्राणीमात्र, गुणीजन, क्षिरयमान और अविनयी जीवोंमें क्रमसे मैत्री, प्रमोद, कारुण्य और माध्यस्थ्य भावनाका विचार करे।

संसारके समस्त प्राणियोंमें मन वचन काय कृत कारित और अनुमोदनासे दुःख उत्पन्न न होनेका भाव रखना मैत्री भावना है। ज्ञान तप संयम आदि गुणोंसे विशिष्ट पुरुषोंको देखकर सुखप्रसन्नता आदिके द्वारा अन्तर्मस्तिको प्रकट करना प्रमोद भावना है। असातावेदनीय कर्मके उद्वेगसे दुःखित जीवोंको देखकर करुणानय भावोंका होना कारुण्य भावना है। जिनशर्मसे पराङ्मुख मिथ्यादृष्टि आदि अविनीत प्राणियोंमें उदासीन रहना माध्यस्थ्य भावना है।

इन भावनाओंके भावनेसे अहिंसावि व्रत न्यून होने पर भी परिपूर्ण हो जाते हैं।

अ१२-१३]

सातवीं अध्याय

४५१

संसार और शरीरके स्वभावका विचार—

जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥ १२ ॥

संवेग और वैराग्यके लिये संसार और शरीरके स्वभावका विचार करना चाहिये । संसारसे मीठता अथवा घमौनरुग्णको संवेग कहते हैं । शरीर, भोगादिसे विरक्त होना वैराग्य है । सूत्रमें आया हुआ 'वा' शब्द यह सूचित करता है कि संसार और शरीरके स्वरूपचिन्तनसे अहिंसादि व्रतोंमें मी स्थिरता होती है ।

संसारके स्वरूपका विचार—लोकके तीन भेद हैं—ऊर्ध्वलोक, मध्यलोक और अधोलोक । अधोलोक वेत्रासनके आकार है, मध्यलोक झल्लरी (मालर) और ऊर्ध्वलोक मृदङ्गके आकार हैं । तीनों लोक अनानिधियन हैं । इस संसारमें जीव अनादि कालसे चौरासी लाख योनियोंमें शारीरिक मानसिक आगन्तुक आदि नाना प्रकारके दुःखोंको भोगते हुए धमण कर रहे हैं । इस संसारमें धन यौवन आदि कुछ भी शाश्वत नहीं हैं । आयु जलबुद्बुदके समान हैं और भोगसम्पत्ती विसृज्य इन्द्रधनुष आदिके समान अस्थिर हैं । इस संसारमें इन्द्र धरणेन्द्र आदि कोई भी विपत्तिमें जीवकी रक्षा नहीं कर सकते । इस प्रकार संसारके स्वरूपका विचार करना चाहिये ।

कायके स्वभाव का विचार—शरीर अनित्य है, दुःखका हेतु है, निःसार है, अशुचि है, बामत्स है, दुर्गन्धयुक्त है, मल मूत्रमय है, सन्तापका कारण है और पापोंकी उत्पत्तिका स्थान है । इस प्रकार कायके स्वरूपका विचार करना चाहिये ।

हिंसाका उद्घरण—

प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

प्रमत्त व्यक्तिके व्यापारसे दश प्रकारके प्राणोंका वियोग करना अथवा वियोग करनेका विचार करना हिंसा है । कपायतहित प्राणी को प्रमत्त कहते हैं । अथवा बिना विचारे जो इन्द्रियोंकी प्रवृत्ति करता है वह प्रमत्त है । अथवा तीव्र कपायोदयके कारण अहिंसामें जो कष्टपूर्वक प्रवृत्ति करता है वह प्रमत्त है । अथवा चार विकथा, चार कथाय, पांच इन्द्रिय, निद्रा और प्रणय इन पन्द्रह प्रमादोंसे जो युक्त हो वह प्रमत्त है । प्रमत्त व्यक्तिके मन, वचन और कायके व्यापारको प्रमत्तयोग कहते हैं । और प्रमत्तयोगसे प्राणोंका वियोग करना हिंसा है ।

प्रमत्तयोगके अभावमें प्राणव्यपरोपण होनेपर भी हिंसाका दोष नहीं लगता है । प्रवचनसारमें कहा भी है कि—“ईर्योसमितिपूर्वक गमन करनेवाले मुनिके पैरके नीचे कोई सूक्ष्म जीव आकर दब जाय या मर जाय तो उस मुनिको उस जीवके मरने आदिसे सूक्ष्म भी कर्मबन्ध नहीं होता है । जिस प्रकार मूच्छाँका नाम परिग्रह है उसी प्रकार प्रमत्तयोगका नाम हिंसा है ।” और भी कहा है कि—“जीव चाहें मरे या न मरे लेकिन अयज्ञाचारपूर्वक प्रवृत्ति करनेवालेको हिंसाका दोष अवश्य लगता है और प्रयत्नपूर्वक प्रवृत्ति करनेवालेको हिंसाभात्रसे पापका बन्ध नहीं होता है ।”

अपने परिणामोंके अरण प्राणियोंका घात नहीं करनेवाले प्राणी भी पापका बन्ध करते हैं जैसे पीयर मछली नहीं मारते समय भी पापका बन्ध करता है क्योंकि उसके माव सदा ही मछली मारनेके रहते हैं और प्राणियोंका घात करनेवाले प्राणी भी पापका बन्ध नहीं करते जैसे कृषकको हल चलाते समय भी पापका बन्ध नहीं होता है क्योंकि उसके

४४२

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[अ. १. ८-१५]

परिणाम हिंसा करनेके नहीं है। प्रमादयुक्त व्यक्ति पहिले स्वयं अपनी आत्माका घात करता है बादमें दूसरे प्राणियोंका वध हो चाहें न हो। अतः प्रमत्तयोगसे शर्णोंके वियोग करनेका अथवा केवल प्रमत्तयोगको हिंसा करते हैं। प्रमत्तयोगके बिना केवल प्राणव्यपरोपण हिंसा नहीं है।

असत्यका लक्षण—

असद्विधानमनृतम् ॥ १४ ॥

प्रमादके योगसे असत् (अप्रशस्त) अर्थको कहना अनृत या असत्य है। अर्थात् प्राणियोंको दुःखदायक विद्यमान अथवा अविलम्बमान अर्थका वचन असत्य है। जिस प्रकार धनभी हिंसामें प्रसिद्ध है उसी तरह यमु राजा भूठमें। कर्णकर्कश, हृदयनिष्ठुर, मनमें पीड़ा करनेवाले, विप्रलापयुक्त, विरोधयुक्त, प्राणियोंके वध बन्धन आदिको करानेवाले, बेरकारी, कलह आदि करानेवाले, रास करनेवाले गुरु आदिकी अवज्ञा करनेवाले आदि वचन भी असत्य हैं। भूँट बोलनेकी इच्छा और भूँट बोलनेके उपाय सोचना भी प्रमत्तयोगके कारण असत्य हैं। प्रमत्तयोगके अभावमें असत्य वचन भी कर्मबन्धके कारण नहीं होते हैं।

चोरीका लक्षण—

अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १५ ॥

प्रमत्तयोगसे बिना दी हुई किसी वस्तुको ग्रहण करना चोरी है। अर्थात् जिस वस्तु पर सब लोगोंका अधिकार नहीं है उस वस्तुको ग्रहण करना, ग्रहण करनेकी इच्छा करना अथवा ग्रहण करनेका उपाय सोचना चोरी है।

प्रश्न—यदि बिना दी हुई वस्तुके ग्रहण करनेका नाम चोरी है तो कर्म और नोकर्मका ग्रहण भी चोरी कहलायगा क्योंकि कर्म और नोकर्म भी किसीके द्वारा दिए नहीं जाते।

उत्तर—जिस वस्तुका देना और लेना संभव हो उसी वस्तुके ग्रहण करनेमें चोरीका व्यवहार होता है। सूत्रमें आप हुए ‘अदत्त’ शब्दका यही तात्पर्य है। यदि दाताका मङ्गात्र हो तो ग्राहक का अस्तित्व भी पाया जाता है। लेकिन कर्म और नोकर्म वर्णगणोंका कोई स्वामी न होनेमें उनके ग्रहण करनेमें अदत्तादानका प्रश्न ही नहीं होता है। अतः कर्म और नोकर्मका ग्रहण करना चोरी नहीं है।

प्रश्न—ग्राम, नगर आदिमें भ्रमण करनेके समय मुनि रथ्याद्वार (गलीका द्वार) आदिमें प्रवेश करते हैं और रथ्या आदि स्वामी सहित हैं अतः बिना आज्ञाके प्रवेश करनेके कारण मुनियोंको चोरीका दोष लगना चाहिये।

उत्तर—ग्राम, नगर आदिमें और रथ्याद्वार आदिमें प्रवेश करनेमें मुनियोंका चोरीका दोष नहीं लगता है क्योंकि सर्व साधारणके लिये वहाँ प्रवेश करनेकी स्वतन्त्रता है। मुनियों के लिये यह भी विधान है कि बन्धु द्वारा आदिमें प्रवेश न करें। अतः खुले हुए द्वार आदिमें प्रवेश करनेमें कोई दोष नहीं लगता है। अथवा प्रमत्तयोगसे अदत्तादानका नाम चोरी है और मुनियोंको प्रमत्तयोगके बिना रथ्याद्वार आदिमें प्रवेश करनेपर चोरीका दोष नहीं लग सकता है।

[११६-१७]

सातवाँ अध्याय

१५३

कुशीलका लक्षण—

मैथुनमन्त्र ॥ १६ ॥

मैथुनको अन्नद्वय अर्थात् कुशील कहते हैं। चारित्र्यमोहनीय कर्मके उदयसे राग-परिणाम सहित स्त्री और पुरुषको परस्पर स्पर्श करने की इच्छाका होना या स्पर्श करनेके उपायका सोचना मैथुन है। रागपरिणामके अभावमें स्पर्श करने मात्रका नाम कुशील नहीं है। लोक और शास्त्रमें भी यही माना गया है कि रागपरिणामके कारण स्त्री और पुरुषकी जो चेष्टा है वही मैथुन है। अतः प्रमत्तयोगसे स्त्री और पुरुषमें अथवा पुरुष और पुरुषमें रतिसुखके लिये जो चेष्टा है वह मैथुन है।

जितका रक्षा करने पर अहिंसा आदि गुणोंकी वृद्धि हो। वह ब्रह्म है और ब्रह्मका अभाव अन्नद्वय है। मैथुनको अन्नद्वय इसलिये कहा है कि मैथुनमें अहिंसादि गुणोंकी रक्षा नहीं होती है। मैथुन करनेवाला जीव हिंसा करता है। मैथुन करनेसे यानिमें स्थित करोड़ों जीवोंका पात होता है। मैथुनके लिये झूठ भी बोलना पड़ता है, अदत्तादान और परिग्रहका भी प्रदण करना पड़ता है। अतः मैथुनमें सब पाप अव्यहित हैं।

परिग्रहका लक्षण—

मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

मूर्च्छाको परिग्रह कहते हैं। गात्र सैस मणि मुक्ता आदि चेतन और अचेतन रूप बाह्य परिग्रह और राग द्वेष आदि अन्तरङ्ग परिग्रहके उपाजन रक्षण और वृद्धि आदिमें मनकी अभिलाषा या ममत्त्वका नाम मूर्च्छा है। बात पित्त श्लेष्म आदिसे उत्पन्न होने वाली अचेतन स्वभावरूप मूर्च्छाका यहाँ ग्रहण नहीं किया गया है।

प्रश्न—यदि मनकी अभिलाषाका नाम ही परिग्रह है तो बाह्य पदार्थ परिग्रह नहीं होंगे।

उत्तर—मनकी अभिलाषाको प्रधान होनेके कारण अन्तरङ्ग परिग्रहको ही मुख्य रूपसे परिग्रह कहा गया है। बाह्य पदार्थभी मूर्च्छाके कारण होनेसे परिग्रह ही हैं। ममत्त्व या मूर्च्छाका नाम परिग्रह होनेसे आहार भय आदि संज्ञायुक्त पुरुष भी परिग्रहसहित है क्योंकि संज्ञाओंमें ममत्ववृद्धि रहती है।

प्रश्न—सम्यग्ज्ञान दर्शन चारित्र्य आदि भी परिग्रह हैं या नहीं ?

उत्तर—ज्ञानके प्रमत्तयोग होता है वही परिग्रहसहित होता है और जिसके प्रमत्तयोग नहीं है वह अपरिग्रही है। सम्यग्ज्ञान दर्शन चारित्र्य आदिसे युक्त पुरुष प्रमाद-रहित और निर्माद होता है, उसके मूर्च्छा भी नहीं होती है अतः वह परिग्रहरहित ही है। दूसरा बात यह है कि ज्ञान दर्शन आदि आत्माके स्वभाव होनेसे अद्वय हैं और रागद्वेषादि अनात्मस्वभाव होनेसे द्वय हैं। अतः राग द्वेषादि ही परिग्रह हैं न कि ज्ञान दर्शनादि। ऐसा कहा भी है कि ज्ञा द्वय हो वही परिग्रह है।

परिग्रहवाला पुरुष हिंसा आदि पाँचों पापोंमें प्रवृत्त होता है और नरकादि गतिथोकें दुःखोंको भोगता है।

अन्तरङ्ग परिग्रहके चोद्द भेद हैं—मिथ्यात्व, वेद, हास्य, रति, अरति, शोक, भय, जगृप्स्य क्रोध, मान, माया, लोभ, राग और द्वेष। बाह्य परिग्रहके दश भेद हैं—क्षेत्र, वास्तु, धन, धान्य, द्विपद, चतुष्टय, सवारी, शयनान्तर, कुल्य और भाण्ड।

४५४

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[७।१८-१९]

रग, द्वेषादिको ही मुख्य रूपसे परिग्रह कहते हैं। कदा भी है कि-अपने पापके कारण बाह्यपरिग्रह रहित दरिद्र मनुष्य तो बहुतसे होते हैं लेकिन अभ्यन्तर परिग्रह रहित जीव लोकमें दुर्लभ है।

प्रतीची विशेषता—

निःशल्यो व्रती ॥ १८ ॥

शल्यरहित जीव ही प्रती है। शल्य वाणको कहते हैं। जिस प्रकार वाण शरीरके अन्दर प्रवेश करके दुःस्वका हेतु होता है उसी प्रकार प्राणियोंकी शारीरिक मानसिक आदि बाधाका कारण होनेसे कर्मोद्भूत विकारको भी शल्य कहते हैं। शल्यके तीन भेद हैं—माया मिथ्यात्व और निदान।

छल कथन करनेको माया कहते हैं। तत्त्वार्थब्रह्मानका न होना मिथ्यात्व है और विषयभोगोंकी आकांक्षाका नाम निदान है। जो इन तीन प्रकारकी शल्योंसे रहित होता है वही प्रती कहलाता है।

प्रश्न—शल्य रहित होनेसे निःशल्य और व्रत सहित होनेसे व्रती होता है। अतः जिस प्रकार दण्डभारा देवदत्त छत्री (छत्तावाला) नहीं कहलाता है उसी प्रकार शल्य रहित व्यक्ति भी व्रती नहीं हो सकता है।

उत्तर—निःशल्यो व्रती कहनेका तात्पर्य यह है कि शल्यरहित और व्रतसहित व्यक्ति ही प्रती कहलाता है केवल हिंसादिसे विरक्त होने मात्रसे कोई व्रती नहीं हो सकता। इसी तरह हिंसादिसे विरक्त होने पर भी शल्यसहित व्यक्ति व्रती नहीं है किन्तु शल्य रहित होने पर ही वह व्रती होता है। जैसे जिसके अधिक दूध घृत आदि होता है वही गोवाला कहलाता है, दूध घृतके अभावमें गायोंके होने पर भी वह ग्वाला नहीं कहलाता उसी प्रकार अहिंसादि व्रतोंके होने पर भी शल्यसंयुक्त पुरुष व्रती नहीं है। तात्पर्य यह है कि अहिंसा आदि व्रतोंके विशिष्ट फलको शल्यरहित व्यक्ति ही प्राप्त करते है शल्यसहित नहीं।

व्रतीके भेद—

अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

व्रतीके दो भेद हैं—अगारी और अनगारी। जो घरमें निवास करते हैं वे अगारी (गृहस्थ) हैं और जिन्होंने घरका त्याग कर दिया है वे अनगारी (मुनि) हैं।

प्रश्न—इस प्रकार तो जिनालय शून्यागार मठ आदिमें निवास करनेवाले मुनि भी अगारी हो जायेंगे और जिसकी विषयवृत्त्या दूर नहीं हुई है लेकिन किसी कारणसे जिसने घरको छोड़ दिया है ऐसा वनमें रहनेवाला गृहस्थ भी अनगारी कहलाने लगेगा।

उत्तर—यहाँ घर शब्दका अर्थ भावघर है। चारित्र्यमोहके उद्भूत होनेपर घरके प्रति आभिप्रायका नाम भावघर है। जिस पुरुषके इस प्रकारका भावघर विद्यमान है वह वनमें नग्न होकर भी निवास करे तो भी वह अगारी है। और भावागार न होनेके कारण जिन चैत्यालय आदिमें रहनेवाले मुनि भी अनगारी है।

प्रश्न—अपरिपूर्ण व्रत होनेके कारण गृहस्थ व्रती नहीं हो सकता।

अ२०-२१]

सातवीं अध्याय

४५५

उत्तर—नेगम संग्रह और व्यवहारनयकी अपेक्षा गृहस्थ भी प्रती ही है। जैसे घरमें या घरके एक कमरेमें निवास करनेवाले व्यक्तिको नगरमें रहनेवाला कहा जाता है वसी प्रकार परिपूर्ण व्रतोंके पालन न करने पर भी एकदेशव्रत पालन करनेके कारण वह व्रती कहलाता है। पाँच पापोंमें से किसी एक पापका त्याग करनेवाला प्रती नहीं है किन्तु पाँचो पापोंके एकदेश या सर्वदेश त्याग करनेवालेको प्रती कहते हैं।

अगारीका लक्षण—

अणुव्रतोऽगारी ॥ २० ॥

हिंसादि पापोंके एकदेश त्याग करनेवालेको अगारी या गृहस्थ कहते हैं।

अणुव्रतके पाँच भेद हैं—अहिंसाणुव्रत, सत्याणुव्रत, अचौर्यणुव्रत, ब्रह्मचर्याणुव्रत और परिग्रहपरिमाणणुव्रत। संकल्प पूर्वक व्रम जीवोंकी हिंसाका त्याग करना अहिंसाणुव्रत है। लोभ, मोह, स्नेह आदिसे अथवा घरके विनाश होनेसे या माममें वास करनेके कारण असत्य नहीं बोलना सत्याणुव्रत है। संश्लेषपूर्वक लिया गया अपना भी धन दूसरों को पीड़ा करने वाला होता है, और राजाके भय आदिसे जिस धनका त्याग कर दिया है ऐसे धनको अदत्त कहते हैं। इस प्रकारके धनमें अभिलाषाका न होना अचौर्यणुव्रत है। परिगृहीत या अपरिगृहीत परस्त्रीमें रक्तिस न होना ब्रह्मचर्याणुव्रत है और क्षेत्र वास्तु धन धान्य आदि परिग्रहका अपनी आवश्यकतानुसार परिमाण कर लेना परिग्रहपरिमाणणुव्रत है।

सात शीतव्रतोंका वर्णन—

दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामापिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोग-

परिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ॥ २१ ॥

वह व्रती दिग्व्रत, देशव्रत, अनर्थदण्डव्रत इन तीन गुणव्रतोंसे और सामायिक, प्रोषधोपवास, उपभोगपरिभोगपरिमाण और अतिथिसंविभागव्रत इन चार शिक्षाव्रतोंसे सहित होता है। 'च' शब्दसे व्रती सल्लेखनादिसे भी सहित होता है।

वर्षों दिशाओंमें हिंसाचल, विग्न्याचल आदि प्रसिद्ध स्थानोंकी मर्यादा करके उससे बाहर जानेका मरण पर्यन्तके लिये त्याग करना दिग्व्रत है। दिग्व्रत की मर्यादाके बाहर स्थावर और व्रम जीवोंकी हिंसाका सर्वथा त्याग होनेसे गृहस्थके भी उतने क्षेत्रमें महाव्रत होता है। दिग्व्रतके क्षेत्रके बाहर भनाविका लाभ होनेपर भी मनकी अभिलाषाका अभाव होनेसे लोभका त्याग भी गृहस्थके होता है। दिग्व्रतके क्षेत्रमें से भी ग्राम नगर नदी वन पर आदिसे निश्चित कालके लिये बाहर जानेका त्याग करना देशव्रत है। देशव्रत दिग्व्रतके अन्तर्गत ही है। पिशोप रूपसे पापके स्थानोंमें, व्रतमग्न होने योग्य स्थानोंमें और खुरासान मूलस्थान मस्तस्थान हिरण्यस्थान आदि स्थानोंमें जानेका त्याग करना देशव्रत है। देशव्रतके क्षेत्रसे बाहर भी दिग्व्रतकी तरह ही महाव्रत और लोभका त्याग होता है।

प्रयोजन रहित पापक्रियाओंका त्याग करना अनर्थदण्डव्रत है। अनर्थदण्डके पाँच भेद हैं—अपध्यान, पापीवदेश, प्रमादाचरित, हिंसादान और दुःश्रुति।

द्वेषके कारण दूसरोंकी जय पराजयवध वन्धन द्रव्यहरण आदि और रागके कारण दूसरेकी स्त्री आदिका हरण कैसे हो इस प्रकार मनमें विचार करना अपध्यान है।

पापोपदेश अनर्थदण्डके चार भेद हैं—कलेशवर्णिज्या, तिर्यग्वर्णिज्या, वधकोपदेश और आरम्भोपदेश। अन्य देशोंसे कम मूल्यमें आनेवाले दासी-दासोंको लाकर गुजरात आदि देशोंमें बेचनेसे महान् धनलाभ होता है ऐसा कहना कलेशवर्णिज्या पापोपदेश है। इस देशके गाय जैसे घेल ऊँट आदि पशुओंकी दूसरे देशमें बेचनेसे अधिक लाभ होता इस प्रकार उपदेश देना तिर्यग्वर्णिज्या पापोपदेश है। गार कर्मोंसे आजीविका करने वाले जोधर शिकारी आदिसे ऐसा कहना कि उस स्थान पर मछली मृग वराह आदि बहुत हैं वधकोपदेश है। नीच आदिमियोंसे ऐसा कहना कि भूमि ऐसे जोती जाती है, जल ऐसे निकाला जाता है, वनमें आग इस प्रकार लगाई जाती है, वनस्पति ऐसे खादी जाती है इत्यादि उपदेश आरम्भोपदेश है।

बिना प्रयोजन पृथिवी, कूटना जल सींचना अग्नि जलाना पंखा आदिसे वायु उत्पन्न करना वृश्चोँक फल फूल लता आदि तोड़ना तथा इसी प्रकारके अन्य पाप कार्य करना प्रमादाचरित है।

दूसरे प्राणियोंके घातक मार्जार सर्प बाज आदि हिंसक पशु-पक्षियोंका तथा विष कुठार तलवार आदि हिंसाके उपकरणोंका संग्रह और विक्रय करना हिसादान है।

हिंसा राग द्वेष आदिको बढ़ानेवाले शास्त्रोंका पढ़ना पढ़ाना सुनना सुनाना व्यापार करना आदि दुःश्रुति हैं। इन पाँचों प्रकारके अनर्थदण्डोंका त्याग करना अनर्थ-दण्ड व्रत है।

विश्रुत देशव्रत और अनर्थदण्डव्रत ये तीनों अनुव्रतोंकी वृद्धिमें हेतु होनेके कारण गुणव्रत कहलाते हैं।

समयशब्दसे स्वार्थमें इकण् प्रत्यय होनेपर सामायिक शब्द बना है। एकरूपसे परिणमन करनेका नाम समय है और समयको ही सामायिक कहते हैं। अथवा प्रयोजन स्वार्थमें इकण् प्रत्यय करनेसे समय (एकरूपरूप परिणति) ही जिसका प्रयोजन हो वह सामायिक है। तात्पर्य यह है कि देवबन्दना आदि कालमें बिना संकलेशके सब प्राणियोंमें समता आदिका चिन्तन करना सामायिक है।

सामायिक करनेवाला जितने काल तक सामायिकमें रियत रहता है उतने काल तक सम्पूर्ण पापोंकी निवृत्ति हो जानेसे वह उपचारसे महाव्रती भी कहलाता है। लेकिन संयमका बात करनेवाली प्रत्याख्यानारण कणायके उद्भू होनेसे वह सामायिक कालमें संयमी नहीं कहा जा सकता। सामायिक करनेवाला गृहस्थ परिपूर्ण संयमके बिना भी उपचारसे महाव्रती है जैसे राजपदके बिना भी सामान्य क्षत्री राजा कहलाता है।

अष्टमी और चतुर्दशीको शोष कहते हैं। रश्मि आदि पाँचों इन्द्रियोंके विषयोंके त्याग करनेको उपवास कहते हैं। अतः शोष (अष्टमी और चतुर्दशी) में उपवास करनेको शोषशोषवास कहते हैं। अर्थात् अज्ञान शत खाग और लेख इन चार प्रकारके आहारका अष्टमी और चतुर्दशीको त्याग करना शोषशोषवास है। जो श्रावक सब प्रकारके आरंभ स्वशरीरसंस्कार रनान गन्ध माला आदि धारण करना छोड़कर चैत्यालय आदि पवित्र स्थानमें एकाग्र मनसे धर्मकथाको कहता सुनता अथवा चिन्तन करता हुआ उपवास करता है वह शोषशोषवासव्रती है।

भोजन पात गन्ध माल्य ताम्बूल आदि जो एक बार भोगनेमें आवें वे लभभांग हैं और आभूषण शय्या पर घात वाहन आदि जो अनेक बार भोगनेमें आवें वे परिभोग हैं। उपभोग और परिभोगके स्थानमें भोग और उपभोगका भी प्रयोग किया जाता है। उपभोग

और परिभोगमें आनेवाले पदार्थोंका परिमाण कर लेना उपभोगपरिभोगपरिमाण वत है। यद्यपि उपभोगपरिमाणवतमें त्याग नियत कालके लिये ही किया जाता है लेकिन मश मांस मधु वेतकी नीमके फूल अदरक मूली पुष्प अनन्तकायिक छिद्रवाली शाक नल आदि वनस्पतियोंका त्याग यावज्जीवनके लिये ही कर देना चाहिये क्योंकि इनके भक्षणमें फल तो थोड़ा होता है और जीवोंकी हिंसा अधिक होती है। इसी प्रकार यान वाहन आदिका त्याग भी यथाशक्ति कुछ कालके लिये या जीवन पर्यन्त करना चाहिये।

संयमकी विराधना किये बिना जो भोजनको जाता है वह अतिथि है। अथवा जिसके प्रतिपदा, द्वितीया आदि तिथि नहीं है, जो किसी भी तिथिमें भोजनको जाता है वह अतिथि है। इस प्रकारके अतिथिको विशिष्ट भोजन देना अतिथिसंविभागवत है। अतिथिसंविभाग के चार भेद हैं—भिक्षादान, उपकरणदान, औषधदान और आवासदान। मांसमार्गमें प्रयत्नशील, संयममें तत्पर और शुद्ध संयमकी लिये निर्मल चित्तसे निर्दोष भिक्षा देनी चाहिये। इसी प्रकार पीछी, पुस्तक, कमण्डलु आदि धर्मके उपकरण, योग्य औषधि और श्रद्धापूर्वक निवासस्थान भी देना चाहिये।

‘च’ शब्द से यहाँ जिनेन्द्रदेवका अभिषेक, पूजन आदिका भी महण करना चाहिये। सामायिक, शोषधोपवास, उपभोगपरिभोगपरिमाण और अतिथिसंविभाग ये चारों, जिस प्रकार माला-पिताके वचन सन्तानको शिक्षाप्रद होते हैं उसी प्रकार अणुवर्तोंका शिक्षा देनेवाले अर्थात् उसकी रक्षा करनेवाले होनेके कारण शिक्षावत कहलाते हैं।

सल्लेखनाका वर्णन—

मारणान्तर्की सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

मरणके अन्तमें होनेवाली सल्लेखनाको मीतिपूर्वक सेवन करनेवाला पुरुष गृहस्थ होता है। भय, इन्द्रिय और बलका किसी कारणसे नाश हो जाना मरण है। इस प्रकारके मरणके समय गृहस्थको सल्लेखना करना चाहिये। समतापूर्वक काय और कषायों के कुश करनेको सल्लेखना कहते हैं। कायको कुश करना बाह्य सल्लेखना और कषायों को कुश करना अन्तरह सल्लेखना है।

प्रश्न—अर्थकी स्पष्टताके लिये ‘जोषिता’के स्थानमें ‘सेविता’ शब्द क्यों नहीं रखा ?

उत्तर—अर्थ विशेषको वतलानेके लिये आचार्यने जोषिता शब्दका प्रयोग किया है। मीति पूर्वक सेवन करनेका नाम ही सल्लेखना है। मीतिके बिना बलपूर्वक सल्लेखना नहीं कराई जाती है। किन्तु गृहस्थ संन्यासमें मीतिके होने पर स्वयं ही सल्लेखनाको करता है। अतः मीतिपूर्वक सेवन अर्थ में जुषी धातुका प्रयोग बहुत उपयुक्त है।

प्रश्न—स्वयं विचारपूर्वक प्राणोंके त्याग करनेमें हिंसा होनेसे सल्लेखना करने वालेको आत्मघातका दोष होगा ?

उत्तर—सल्लेखनामें आत्मघातका दोष नहीं होता है क्योंकि प्रमत्तयोगसे प्राणों के विनाश करनेका हिंसा कहते हैं और जो विचारपूर्वक सल्लेखनाको करता है उसके राग द्वेषादिके न होनेसे प्रमत्तयोग नहीं होता है। अतः सल्लेखना करनेमें आत्मघातका दोष संभव नहीं है। राग, द्वेष, मोह आदिसं संयुक्त जो पुरुष विष, शस्त्र, गल्लाश, अग्निप्रवेश, कूटपतन आदि प्रयोगोंके द्वारा प्राणोंका त्याग करता है वह आत्मघाती है। कहा भी है कि—

५५८

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[७-२३-२६]

“जा आत्मघाती व्यक्ति हैं वे अति अन्धकारसे आवृत असूर्यलोकमें अनेक प्रकार के दुःख भोगते हैं ?”

जिनागममें कहा है कि—“रागादिका उत्पन्न न होना ही अहिंसा है, रागादिकी उत्पत्ति ही हिंसा है।”

सल्लेखनामें आत्मघात न होनेका एक कारण यह भी है कि वणिक्को अपने घर के विनाशकी तरह प्रत्येक प्राणीको मरण अनिष्ट है। वणिक् बहुमूल्य द्रव्योंसे भरे हुए अपने घरका विनाश नहीं चाहता है। लेकिन किसी कारणसे विनाशके उपस्थित होने पर वणिक् उस घरको छोड़ देता है अथवा ऐसा प्रयत्न करता है जिससे द्रव्योंका नाश न हो। उसी प्रकार व्रत और शीलका पालन करनेवाला गृहस्थ भी व्रत और शीलके आश्रय स्वरूप शरीरका विनाश नहीं चाहता है। लेकिन शरीरविनाशके कारण उपस्थित होने पर संयमक घात न करते हुए धीरे धीरे शरीरको छोड़ देता है अथवा शरीरके छोड़नेमें अत-मर्ष होने पर और कायविनाश तथा आत्मगुणविनाशके युगपत् उपस्थित होने पर आत्माके गुणोंका विनाश जिस प्रकार न हो उस प्रकार प्रयत्न करता है। अतः सल्लेखना करनेवालेको आत्मघातका पाप किसी भी प्रकार संभव नहीं है। पृहस्थोंकी तरह मुनियोंको भी आयुके अन्तमें समाधि-मरण बतलाया है।

सम्यग्दर्शन के अतिचार—

शङ्का, कांक्षा, विचिकित्सा, अन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः ॥ २३ ॥

शंका, कांक्षा, विचिकित्सा, अन्यदृष्टिप्रशंसा और अन्यदृष्टिसंस्तव ये सम्यग्दर्शन के पाँच अतिचार हैं।

जितेन्द्र भगवान्के वचनोंमें सन्देह करना—जैसे निर्गन्धोंके मुक्ति बतलाई है उसी प्रकार क्या सप्रन्धों को भी मुक्ति होती है ? अथवा इसलोकभय, परलोकभय, आदि सात भय करना शंका है। इसलोक और परलोकके भोगोंकी वाञ्छा करना कांक्षा है। रत्नत्रय-धारकोंके मलिन शरीरको देखकर यह कहना कि ये मुनि रत्नान आदि नहीं करते इत्यादि रूपसे ग्लानि करना विचिकित्सा है। मिथ्यादृष्टियोंके ज्ञान और चारित्र्यगुणकी मनसे प्रशंसा करना अन्यदृष्टिप्रशंसा है। और मिथ्यादृष्टिके विद्यमान और अविद्यमान गुणोंका बचन से प्रकट करना अन्यदृष्टिसंस्तव है।

प्रश्न—सम्यग्दर्शन के आठ अंग हैं अतः अतिचार भी आठ ही होना चाहिये।

उत्तर—व्रत और शीलके पाँच पाँच ही अतिचार बतलाये हैं अतः अतिचारोंके वर्णनमें सम्यग्दर्शनके पाँच ही अतिचार कहे गये हैं। अन्य तीन अतिचारोंका अन्यदृष्टि-प्रशंसा और संस्तवमें अन्तर्भाव हो जाता है जो मिथ्यादृष्टियोंकी प्रशंसा और स्तुति करता है वह मूढ़दृष्टि तो है ही, वह रत्नत्रयधारकोंके दोषोंका उपगूहन (प्रकट नहीं करना) नहीं करता है, स्थितिहरण भी नहीं करता है, उससे वात्सल्य और प्रभावना भी संभव नहीं है। अतः अन्यदृष्टिप्रशंसा और संस्तवमें अनुपगूहन आदि दोषोंका अन्तर्भाव हो जाता है।

व्रत और शीलके अतिचार—

व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ २४ ॥

पाँच अणुव्रत और सात शीलके क्रमसे पाँच पाँच अतिचार होते हैं। यद्यपि व्रतोंके ग्रहण करनेसे ही शीलका ग्रहण हो जाता है लेकिन शीलका पुथक् ग्रहण व्रतोंसे शीलमें विशेषता

७१५-२७]

सातवाँ अध्याय

४५९

चतुर्लोकों के लिये किया गया है। ब्रतोंकी रक्षा करनेको शील कहते हैं। दिग्गत आदि सात शीलोंके द्वारा पाँच अणुब्रतोंकी रक्षा होती है यही शीलौकी विरोपता है। अतः शीलके प्रथम ग्रहण करनेमें कोई दोष नहीं है।

अहिंसाणुब्रतके अतिचार—

बन्धवधच्छेदातिभारारोपणाजपाननिरोधाः ॥ २५ ॥

बन्ध, वध, छेद, अतिभारारोपण और अजपाननिरोध ये अहिंसाणुब्रतके पाँच अतिचार हैं।

इच्छित स्थानमें गमन रोकनेके लिये रस्ती आदिसे बाँध देना वध है। लकड़ी, धत, दण्ड आदिसे मारना वध है। यहाँ वधका अर्थ प्राणोंका विनाश नहीं है क्योंकि इसका निरोध हिंसारूपसे पहिले ही कर चुके हैं। नाक, कान आदि अवयवोंको छेद देना छेद है। शक्तिसे अधिक भार लादना अतिभारारोपण है। मनुष्य, गाय, बैल, घोड़ा आदि प्राणिश्रेणोंके समय पर भोजन और पानी नहीं देना अजपाननिरोध है।

सत्याणुब्रतके अतिचार—

मित्रयोपदेशहोऽभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारासाकारमन्त्रभेदाः ॥ २६ ॥

मित्रयोपदेश, रहोऽभ्याख्यान, कूटलेखक्रिया, न्यासापहार और साकारमन्त्रभेद ये सत्याणुब्रतके पाँच अतिचार हैं।

अभ्युद्य और मित्रश्रेयसको न देनेवाली क्रियाओंमें भोले मनुष्योंकी प्रवृत्ति करना और धनादिके निमित्तसे दूसरोंको ठगना मित्रयोपदेश है। इन्द्रपद, तीर्थंकरका गर्भ और जन्म कल्याणक, साम्राज्य, चक्रवर्तिपद, तपकल्याणक, महामण्डलेश्वर आदि राज्यपद, और सर्वार्थसिद्धिपर्यन्त अहमिन्द्रपद, इन सब संसारके विशेष अथवा साधारण सुखोंका नाम अभ्युद्य है। और केवल ज्ञानकल्याणक, निर्वाण कल्याणक, अमन्तचतुष्टय और परमनिर्वाणपद ये सब निःश्रेयस हैं। स्त्री और पुरुषके द्वारा एकान्तमें किये गये किसी कार्यविशेष को अथवा वचनोंको गुप्तरूपसे जानकर दूसरोंके सामने प्रकट कर देना रहोऽभ्याख्यान है। किसी पुरुषके द्वारा नहीं किये गये और नहीं कहे गये कार्यको द्वेषके कारण उसने ऐसा किया है और ऐसा कहा है इस प्रकार दूसरोंको ठगने और पीड़ा देनेके लिये असत्य बातको लिखना कूटलेखक्रिया है। किसी पुरुषने दूसरेके यहाँ सुवर्ण आदि द्रव्यको धरोहर रख दिया, द्रव्य लेनेके समय संख्या भूल जानेके कारण कम द्रव्य माँगने पर जानते हुए भी कहना कि हाँ इतना ही तुम्हारा द्रव्य है, इस प्रकार धरोहरका अपहरण करना न्यासापहार है। अश्विकार, भूविशेष आदिके द्वारा दूसरोंके अभिप्रायको जानकर ईर्ष्या आदिके कारण दूसरोंके सामने प्रकट कर देना साकारमन्त्रभेद है।

अचौर्याणुब्रतके अतिचार—

स्तेनप्रयोगतदाहुतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानोन्मान-

प्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २७ ॥

स्तेनप्रयोग, तदाहुतादान, विरुद्धराज्यातिक्रम, हीनाधिकमानोन्मान और प्रतिरूपकव्यवहार ये अचौर्याणुब्रतके अतिचार हैं।

४६०

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[७१८-२९]

चोरको चोरी करनेके लिये खयं मन बचन और कायसे प्रेरणा करना अथवा दूसरेसे प्रेरणा कराना, इसी प्रकार चोरी करने वालेकी अनुमोदना करना स्तेनप्रयोग है। चोरके द्वारा चुराकर लाई हुई वस्तुका खरीदना तदाहतादान है। बहुमूल्य वस्तुओंको कम मूल्यमें नहीं लेना चाहिये और कम मूल्य वाली वस्तुओंको अधिक मूल्यमें नहीं देना चाहिये इस प्रकारकी राजाकी आज्ञाके अनुसार जो कार्य किया जाता है वह राज्य कहलाता है। उचित मूल्यसे विरुद्ध अनुचित मूल्यमें देने और लेने को अतिक्रम कहते हैं। राजाकी आज्ञाका उल्लंघन करना अर्थात् राजाकी आज्ञाके विरुद्ध देना और लेना विरुद्धराज्यातिक्रम है। राजाकी आज्ञाके विना यदि व्यापार किया जाय और एजा उसे स्वीकार कर ले तो वह विरुद्धराज्यातिक्रम नहीं है।

नापनेके प्रथ आदि पात्रोंको मान और तौलनेके साधनोंको उन्मान कहते हैं। कम परिमाणवाले मान और उन्मानके द्वारा किसी वस्तुको देना और अधिक मान और उन्मान के द्वारा लेना हीनाधिकमानोन्मान है। लोगोंको ठगनेके लिये कृत्रिम खोटे सुवर्ण आदिके सिक्कोंके द्वारा कय-विक्रय करना प्रतिरूपकव्यवहार है।

ब्रह्मचर्योपुत्रके अतिचार—

परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानङ्गकीडाकामतीव्राभिनिवेशः ॥२८॥

परविवाहकरण, परिगृहीतेत्वरिकागमन, अपरिगृहीतेत्वरिकागमन, अनङ्गकीडा और कामतीव्राभिनिवेश ये ब्रह्मचर्योपुत्रके पाँच अतिचार हैं।

दूसरोंके पुत्र आदिका विवाह करना या कराना परविवाहकरण है। विवाहित सभवा अथवा विधवा स्त्रीको जो व्यभिचारिणी हो परिगृहीतेत्वरिका कहते हैं। ऐसी स्त्रियोंसे वातचीत करना, हाथ, चक्षु, आदिके द्वारा किसी अभिप्रायको प्रकट करना, जघन स्तन मुख आदिका देखना इत्यादि रागपूर्वक की गई दुष्प्रश्नोंका नाम परिगृहीतेत्वरिकागमन है। स्वामीरहित वेश्या आदि व्यभिचारिणी स्त्रियोंको अपरिगृहीतेत्वरिका कहते हैं। ऐसी स्त्रियोंसे संभाषण आदि व्यवहार करना अपरिगृहीतेत्वरिकागमन है। गमन-शब्दसे जघन स्तन मुख आदिका निरीक्षण, संभाषण, हाथ भ्रूक्षेप आदिसे गुप्त संकेत करना आदि ही विवक्षित हैं। कामसेवनके अङ्गोंको छोड़कर अन्य स्तन आदि अङ्गोंसे कीड़ा करना अनङ्गकीडा है। कामसेवनमें अत्यधिक इच्छा रखना कामतीव्राभिनिवेश है। कामसेवन कालमें भी यह दोष होता है तथा दीक्षिता, कन्या, त्रिविधिणी आदिके साथ कामसेवन करना भी कामतीव्राभिनिवेश है।

परिमहपरिमाणोपुत्रके अतिचार—

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणोपुत्रक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्र-वास्तु, हिरण्य-सुवर्ण, धन-धान्य, दासी-दास और कुप्य इन वस्तुओं के प्रमाणको लोभके कारण उल्लंघन करना ये क्रमसे परिमह परिमाणोपुत्रके पाँच अतिचार हैं। अनाजकी उत्पत्तिके स्थानको क्षेत्र-खेत कहते हैं। रहनेके स्थानको वास्तु कहते हैं। चाँदीकी हिरण्य और सोनेको सुवर्ण कहते हैं। गाय भैंस हाथी घोड़े आदिका धन तथा गेहूँ चना ज्वार मटर तुश्कर धान आदि अनाजोंको धान्य कहते हैं। नौकाली और नौकरोंको दासी-दास कहते हैं। बरख कपास चन्दन आदिको कुप्य कहते हैं।

[१०-३२]

सातवाँ अध्याय

४६१

दिग्ब्रतके अतिचार—

ऊर्ध्वपस्तिर्गव्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वव्यतिक्रम अधोव्यतिक्रम, तिर्यग्व्यतिक्रम, क्षेत्रवृद्धि और स्मृत्यन्तराधान ये दिग्ब्रतके पाँच अतिचार हैं ।

दिशाके परिमाणको उल्लंघन करनेको व्यतिक्रम कहते हैं । ऊपरके परिमाणको उल्लंघन कर पर्वत आदिपर चढ़ना ऊर्ध्वव्यतिक्रम है, इसी प्रकार नीचे कुँआ आदिमें उतरना अधोव्यतिक्रम है और सुरङ्ग, बिल आदिमें तिरछा प्रवेश करना तिर्यग्व्यतिक्रम है । प्रमाद अथवा मोहादिके कारण लोभमें आकर परिमित क्षेत्रको बढ़ा लेना क्षेत्रवृद्धि है, अधोत् परिमित क्षेत्रके बाहर लाभ आदि होनेकी आशासे वहाँ जाना या जानेकी इच्छा करना क्षेत्रवृद्धि है और दिशाओंके प्रमाणको भूल जाना स्मृत्यन्तराधान है ।

देशव्रतके अतिचार

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुटलक्षेपाः ॥ ३१ ॥

आनयन, प्रेष्यप्रयोग, शब्दानुपात, रूपानुपात और पुटलक्षेप ये देशव्रतके पाँच अतिचार हैं ।

मर्यादाके बाहरकी वस्तुओंको अपने क्षेत्रमें मंगलकर लब्ध, विक्रय आदि करना आनयन है । मर्यादाके बाहर नौकर आदिको भेजकर इच्छित कार्यकी सिद्धि कराना प्रेष्य-प्रयोग है । कार्यकी सिद्धिके लिये मर्यादासे बाहर वाले पुरुषोंको खांसी आदिके शब्द द्वारा अपना अभिप्राय समझा देना शब्दानुपात है । इसी प्रकार मर्यादासे बाहरवालोंको अपना शरीर दिखाकर कार्यकी सिद्धि करना रूपानुपात है तथा मर्यादासे बाहर कंकड़, पत्थर आदि फेंककर काम निकालना पुटलक्षेप है ।

अनर्षदण्डव्रतके अतिचार—

कन्दर्पकौलुक्यमौलुर्वासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

कन्दर्प, कौलुक्य, मौलुर्वासमीक्ष्याधिकरण और उपभोगपरिभोगानर्थक्य ये अनर्षदण्डव्रतके पाँच अतिचार हैं ।

रागकी अधिकता होनेके कारण हास्थमिश्रित अशिश्ट वचन बोलना कन्दर्प है । शरीरसे दुष्ट चेष्टा करते हुए हास्थमिश्रित अशिश्ट शब्दोंका प्रयोग करना कौलुक्य है । भृष्टतापूर्वक बिना प्रयोजनके आवश्यकतासे अधिक बोलना मौलुर्वासमीक्ष्य है । बिना विचारे अधिक प्रवृत्ति करना असमीक्ष्याधिकरण है । इसके तीन भेद हैं—मनोगत, वागगत और कायगत असमीक्ष्याधिकरण । मिथ्यादृष्टियोंके द्वारा रचित अनर्थक काव्य आदिका चिन्तन करना मनोगत असमीक्ष्याधिकरण है । बिना प्रयोजन दूसरोंको पीड़ा देनेवाले वचनोंको बोलना वागगत असमीक्ष्याधिकरण है और बिना प्रयोजन सचित और अचित्त फल, फूल आदि का छेदना तथा अग्नि, विष आदिका देना कायगत असमीक्ष्याधिकरण है । उपभोगपरिभोगके पदार्थोंको अत्यधिक मूल्यसे खरीदना तथा आवश्यकतासे अधिक भोग और उपभोगके पदार्थोंको रखना उपभोगपरिभोगानर्थक्य है ।

४६२

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[७३३-३५]

सामायिक व्रतके अतिचार—

योगदुःप्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

काययोगदुष्प्रणिधान, वाग्योगदुष्प्रणिधान, मनोयोगदुष्प्रणिधान, अनादर और स्मृत्यनुपस्थान ये सामायिकव्रतके पाँच अतिचार हैं ।

योगोंकी दुष्टप्रवृत्तिको तथा अन्यथा प्रवृत्तिको योगदुष्प्रणिधान कहते हैं । सामायिकके समय क्रोध मान माया और लोभसहित मन ध्वन कायकी प्रवृत्ति दुष्ट प्रवृत्ति है । शरीरके अवयवोंको आसनबद्ध या नियन्त्रित नहीं रहना कायकी अन्यथाप्रवृत्ति है । अर्धरहित शब्दोंका प्रयोग करना वचनकी अन्यथाप्रवृत्ति है और उदासीन रहना मनकी अन्यथाप्रवृत्ति है । सामायिक करनेमें उत्साहका न होना अनादर है । एकाग्रताके अभावमें सामायिकपाठ बगैरह भूल जाना स्मृत्यनुपस्थान है ।

प्रोषधोपवासव्रतके अतिचार—

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्ग, अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितादान, अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितसंस्तरोपक्रमण, अनादर और स्मृत्यनुपस्थान ये प्रोषधोपवासव्रतके पाँच अतिचार हैं ।

यहाँ जीव है या नहीं इस प्रकार अपनी चक्षुसे देखना प्रत्यवेक्षित है, और कोमल उपकरण (पीछी) से भाङ्गनेको प्रमार्जित कहते हैं । बिना देखी और बिना शोधी हुई भूमि पर मल, मूत्र आदि करना अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्ग है । देखे और शोधे बिना पूजन आदिके उपकरणोंको उठा लेना अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितादान है । बिना देखे और बिना शोधे हुए चित्तर पर सो जाना अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितसंस्तरोपक्रमण है । क्षुधा, रुपा आदिसे व्याकुल होनेपर आवश्यक धार्मिक कार्योंमें आदरका न होना अनादर है । करने योग्य कार्योंको भूल जाना स्मृत्यनुपस्थान है ।

उपभोगपरिभोगपरिमाणव्रतके अतिचार—

सचित्तसम्बन्धसम्मिश्रामिषवदुष्पक्वाहाराः ॥ ३५ ॥

सचित्ताहार, सचित्तसम्बन्धाहार, सचित्तसंमिश्राहार, अमिषवाहार और दुःपक्वाहार ये उपभोगपरिभोगपरिमाणव्रतके पाँच अतिचार हैं ।

सचित्त (जीव सहित) फल आदिका भक्षण करना सचित्ताहार है । सचित्त पदार्थसे सम्बन्धको प्राप्त हुई वस्तुको खाना सचित्तसम्बन्धाहार है । सचित्त पदार्थसे मिले हुए पदार्थका खाना सचित्तसंमिश्राहार है । सम्बन्धको प्राप्त वस्तु तो पृथक् की जा सकती है लेकिन समिश्र वस्तु पृथक् नहीं हो सकती यही सम्बन्ध और समिश्रमें भेद है । रात्रिमें चार पहर तक गलाया या पकाया हुआ चावल आदि अन्न द्रव कहलाता है । बलवद्भक्ष तथा कामोत्साहक आहारको वृष्य कहते हैं । द्रव और वृष्य दोनोंका नाम अमिषव्र है । अमिषव्र पदार्थका आहार करना अमिषवाहार है । कम या अधिक पके हुए पदार्थका आहार करना दुःपक्वाहार है । वृष्य और दुःपक्व आहारके सेवन करनेसे हृत्त्रिषदकी वृद्धि होती है, सचित्त पदार्थको उपयोगमें लेना पड़ता है, बात आदिके प्रयोग तथा उदरमें पीड़ा आदिके होनेपर अग्नि आदि जलनी पड़ती है । इन बातोंमें बहुत असंयम होता है । अतः इस प्रकारके आहारका त्याग करना ही श्रेयस्क है ।

५३६-२८]

सप्तवीं अध्याय

४६३

प्रश्न—ब्रती पुरुषकी सच्चिताहार आदिमें प्रवृत्ति कैसे हो सकती है ?

उत्तर—मोह अथवा प्रमादके कारण दुःसुखा और पिपासासे व्याकुल मनुष्य सचित्त आदिसे सहित अन्न, पान, लेपन, आच्छादन आदिमें प्रवृत्ति करता है ।

अतिथिसंविभागप्रतके अतिचार—

सचित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदेशमःत्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

सचित्तनिक्षेप, सचित्तापिधान, परव्यपदेश, मात्सर्य और कालातिक्रम ये अतिथि-संविभागप्रतके पाँच अतिचार हैं ।

सचित्त कदलीपत्र, पद्मपत्र आदिमें रत्नकर आहार देना सचित्तनिक्षेप है । सचित्त यस्तुसे ढके हुए आहारको देना सचित्तापिधान है । अपनी असुविधाके कारण दूसरे दाताके द्वारा अपने द्रव्यका दान कराना परव्यपदेश है । अथवा यहाँ दूसरे अपनेक दाता हैं मैं दाता नहीं हूँ इस प्रकार सोचना परव्यपदेश है । या दूसरे ही इस प्रकारका आहार दे सकते हैं मैं इस प्रकारसे या इस प्रकारका आहार नहीं दे सकता ऐसे विचारको परव्यपदेश कहते हैं ।

प्रश्न—परव्यपदेश अतिचार कैसे होता है ?

उत्तर—धनादिलाभकी आकांक्षासे आहार देनेके समयमें भी व्यापारको न छोड़ सकनेके कारण योग्यता होने पर भी दूसरेसे दान दिलानेके कारण परव्यपदेश अतिचार होता है । कहा भी है कि—

“अपने द्रव्यके द्वारा दूसरोंसे धर्म करानेमें धनादिकी प्राप्ति तो होती है परन्तु वह अपने भोगके लिए नहीं । उसका भोग दूसरा ही होता है ।”

“भोजन और भोजन शक्तिका होना, रक्षाशक्त और स्त्रीकी माति, विभव और दान-शक्ति ये सब धर्म करनेके फल हैं ।”

अनादरपूर्वक दान देना अथवा दूसरे दाताओंके गुणोंको सहन नहीं करना मात्सर्य है ।

आहारके समयको उत्सर्जन कर अकालमें दान देना अथवा क्षुधित मुनिका अवसर डाल देना कालातिक्रम है ।

सल्लेखनके अतिचार—

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि ॥ ३७ ॥

जीविताशंसा, मरणाशंसा, मित्रानुराग, सुखानुबन्ध और निदान ये सल्लेखना व्रतके पाँच अतिचार हैं ।

सल्लेखना धारण करते पर भी जीवित रहनेकी इच्छा करना जीविताशंसा है । रोगसे पीड़ित होनेपर चिन्ता संहृष्टके मरनेकी इच्छा करना मरणाशंसा है । पूर्वमें मित्रोंके साथ अनुभूत कांक्षा आदिका स्मरण करना मित्रानुराग है । पूर्वकालमें भोगे हुए भोगोंका स्मरण करना सुखानुबन्ध है । नरनेके बाद परलोकमें विषयभोगोंकी आकांक्षा करना निदान है ।

दानका स्वरूप—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३८ ॥

अपने और परके उपकारके लिये धन आदिका त्याग करना दान है । दान देनेसे दाताको विशेष पुण्यबन्ध होता है और अतिथिके सम्पददान, हान, चारित्र आदिकी वृद्धि होती है । वही स्व और परका उपकार है ।

प्रश्न—आहार आदि देनेसे सम्यग्दर्शन आदिकी वृद्धि कैसे होती है ?

सरस आहार देनेसे सुनिके शरीरमें शक्ति, आरोग्यता आदि होती है । और इससे सुनि ज्ञानाभ्यास उपवास तीर्थयात्रा धर्मोपदेश आदिमें सुखपूर्वक प्रवृत्ति करते हैं । इसी प्रकार पुस्तक पीछी आदिके देनेसे भी परोपकार होता है । विज्ञानी योग्य दाता योग्य पात्रके लिये योग्य वस्तुका दान दे । कहा भी है कि—

“धर्मस्वामि सेवा और पुत्रोत्पत्तिमें स्वयं व्यापार करना चाहिए दूसरोंके द्वारा नहीं ।”

जो अन्न विचर्ण विरस और घुना हुआ हो, स्वरूपचलित हो, क्षिरा हुआ हो, रसोत्पादक हो, जूँटा हो, नीच जनोके लायक हो, अन्यके चदेश्यसे बनाया गया हो, निन्द्य हो, दुर्जनोके द्वारा कुआ गया हो, देवभक्ष्य आदिके लिए संकल्पित हो, दूसरे गान्धसे लाया गया हो, मन्त्रसे लाया गया हो, किसीके उपहारके लिए रखा हो, बाजारू बनी हुई मिठाई आदिके रूपमें हो, प्रकृतिविरुद्ध हो, अशुशुक्रुद्ध हो, दही पी दूध आदिसे बना हुआ होनेपर बासा हो गया हो, जिसके गन्ध रसादि चलित हो, और भी इसी प्रकारका अष्ट अन्न पात्रोको नहीं देना चाहिए ।

दानके फलमें विशेषता—

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषाच्च विशेषः ॥ ३९ ॥

विधिविशेष, द्रव्यविशेष, दातृविशेष और पात्रविशेषसे दानके फलमें विशेषता होती है ।

सुपात्रके लिये खड़े होकर परगाहना, उब आसन देना, चरण धोना, पूजन करना, नमस्कार करना, मनःशुद्धि, कचनशुद्धि, कायशुद्धि और भोजनशुद्धि ये नव विधि हैं । विधिमें आदर और अनादर करना विधिविशेष है । आदरसे पुण्य और अनादरसे पाप होता है । मद्य, मांस और मधुरहित शुद्ध चावल गेहूँ आदि द्रव्य कहल्यते हैं । पात्रके तप, स्वाध्याय आदिकी वृद्धिमें हेतुभूत द्रव्य पुण्यका कारण होता है । तथा जो द्रव्य तप आदिकी वृद्धिमें कारण नहीं होता वह विशिष्ट पुण्यका भी कारण नहीं होता है । ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य ये दाता होते हैं । पात्रमें श्रमयुक्त न होना, दानमें विषाद न होना तथा दृष्टफलकी अपेक्षा नहीं करना आदि दाताकी विशेषता है । ब्रह्मा, तुष्टि, भक्ति, विज्ञान, जलोभता, क्षमा और शक्ति ये दाताके साध गुण हैं । पात्र तीन प्रकारके होते हैं—उत्तम पात्र, मध्यम पात्र और जपन्य पात्र । महात्मनके धारी सुनि उत्तम पात्र हैं । शायक मध्यम पात्र हैं । सम्यग्दर्शन सहित लेकिन प्रतरहित जन जपन्य पात्र हैं । सम्यग्दर्शन आदिकी शुद्धि और अशुद्धि पात्रकी विशेषता है ।

योग्य पात्रके लिये विधिपूर्वक दिया हुआ दान वटवीजकी तरह प्राणियोंको अनेक जन्मोंमें फल (सुख) का देता है ।

पात्र गत घोड़ा भी दान भूमिमें पड़े हुए वटवीजकी तरह विशाल रूपमें फलता है । जिसके आश्रयसे अनेकौका उपकार होता है ।

सप्तम अध्याय समाप्त

आठवाँ अध्याय

बन्धके कारण-

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रसादकषाययोगा बन्धहेतवः ॥ १ ॥

मिथ्यादर्शन, अविरति, प्रसाद, कषाय और योग ये बन्धके कारण हैं।

तत्त्वार्थोंके अश्रद्धान या विपरीत भ्रद्धानको मिथ्यादर्शन कहते हैं। इसके दो भेद हैं-नैसर्गिक (अगृहीत) मिथ्यात्व और परोपदेशपूर्वक (गृहीत) मिथ्यात्व। परोपदेशके बिना मिथ्यात्व कर्मके उदयसे जो तत्त्वोंका अश्रद्धान होता है वह नैसर्गिक मिथ्यात्व है। जैसे भरतके पुत्र मरीचिका मिथ्यात्व नैसर्गिक था। गृहीत मिथ्यात्वके चार भेद हैं-क्रियावादी, अक्रियावादी, अज्ञानिक और वैतथ्यिक। अथवा एकान्त, विपरीत, विनय, संशय और अज्ञान ये पाँच भेद भी होते हैं।

यह ऐसा ही है अन्यथा नहीं, इस प्रकार अनेकधर्मात्मक वस्तुके किसी एक धर्मको ही मानना, सारा संसार ब्रह्मस्वरूप ही है, अथवा सब पदार्थ नित्य ही हैं इस प्रकारके ऐकान्तिक अभिप्राय या दृष्टिको एकान्त मिथ्यादर्शन कहते हैं। समन्वयको निर्ग्रन्थ कहना, केशलीको कलालाहारी कहना और स्त्रीको सुखि मानना इत्यादि विपरीत कल्पनाको विपरीत मिथ्यात्व कहते हैं। “इसमें सन्देह नहीं है कि जो समभावपूर्वक आत्माका ध्यान करता है वह अवश्य ही मोक्षको प्राप्त करता है चाहे वह स्वताम्बर हो या दिगम्बर, बुद्ध हो या अन्य कोई।” इस प्रकारका भ्रद्धान विपरीत मिथ्यात्व ही है। सम्यग्दर्शन, ज्ञान और चारित्र्य मोक्षके मार्ग हैं या नहीं इस प्रकार जितेन्द्रके वचनोंमें सन्देह करना संशय मिथ्यात्व है। सब देवताओं और सब मतोंको समान रूपसे आदरकी दृष्टिसे देखना वैतथ्यिक मिथ्यात्व है। हित और अहितके विचार किये बिना भ्रद्धान करनेको अज्ञान मिथ्यात्व कहते हैं। क्रियावादियोंके १८०, अक्रियावादियोंके ८४, अज्ञानियोंके ६७ और वैतथ्यिकोंके ३२ भेद हैं। इस प्रकार सब मिथ्यादृष्टियोंके ३६३ भेद हैं।

पाँच प्रकारके स्थावर और त्रस इस प्रकार छह कायके जीवोंकी हिसाका त्याग न करना और पाँच इन्द्रिय और मनको वशमें नहीं रखना अविरति है। इस प्रकार अविरतिके चारह भेद हैं।

पाँच समितियोंमें, तीन गुणियोंमें, विनयशुद्धि, कायशुद्धि, वचनशुद्धि, मनः शुद्धि, दीर्घोपशुद्धि, व्युत्सर्गशुद्धि, भैरवशुद्धि, शयनशुद्धि और आसनशुद्धि इन आठ शुद्धियोंमें, तथा दशलक्षणधर्ममें आदर पूर्वक प्रवृत्ति नहीं करना प्रसाद है। प्रसादके पन्द्रह भेद हैं—पाँच इन्द्रिय, चार विकषा, चार कषाय, निद्रा और प्रणय। सोलह कषाय और नव नोकषाय इस प्रकार कषायके पचवीस भेद हैं।

चार मनोयोग, चार वचनयोग और सात काययोगके भेदसे योग पन्द्रह प्रकारका है। आहारक और आशुरकमिश्र काययोगका सद्भाव छठवें गुणस्थानमें ही रहता है। मिथ्यादर्शन आदिका वर्णन पहिलेके अध्यायोंमें हो चुका है।

मिथ्यादृष्टिके पाँचों ही बन्धके हेतु होते हैं। सासादन सम्यग्दृष्टि, सम्यग्मिथ्यादृष्टि, और असंयत सम्यग्दृष्टिमें मिथ्यात्वके बिना चार बन्धके हेतु होते हैं। संयतासंयतके

विरतिपुल्ल अचिरति तथा प्रसाद, कषाय और योग बन्धके हेतु हैं। प्रमत्त संयतके प्रसाद, कषाय और योग ये तीन बन्धके हेतु हैं। अप्रमत्त, अपूर्वकरण, वादरसान्प्रसाय और सूक्ष्म-साम्प्रसाय गुणस्थानोंमें कषाय और योग ये दो ही बन्धके कारण हैं। उपशान्तकषाय, क्षीणकषाय और संयोगकेवली गुणस्थानोंमें केवल योग ही बन्धका हेतु है। अयोग-केवली गुणस्थानमें बन्ध नहीं होता है।

बन्धका स्वरूप—

सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः ॥ २ ॥

कषायसहित होनेके कारण जीव जो कर्मके योग्य (कार्माणवर्गणा रूप) पुद्गल परमाणुओंको ग्रहण करता है वह बन्ध है।

कषायका ग्रहण पहिले सूत्रमें हो चुका है। इस सूत्रमें पुनः कषायका ग्रहण यह सूचित करता है कि तीव्र, मन्द और मध्यम कषायके भेदसे स्थितिवन्ध और अनुभवा बन्ध भी तीव्र, मन्द और मध्यमरूप होता है।

प्रश्न—बन्ध जीवके ही होता है अतः सूत्रमें जीव शब्दका ग्रहण व्यर्थ है। अथवा जीव अमूर्तीक है, हाथ पैर रहित है, वह कर्मोंको कैसे ग्रहण करेगा ?

उत्तर—जो जीता हो या प्राण सहित हो वह जीव है इस अर्थको बतलायनेके लिये जीव शब्दका ग्रहण किया गया है। तात्पर्य यह है कि आयुप्राणसहित जीव ही कर्मोंको ग्रहण करता है। आयुसंयन्धके बिना जीव अनाहारक हो जाता है अतः विग्रहगतियमें एक, दो या तीन समय तक जीव कर्म (नोकर्म ?) का ग्रहण नहीं करता है।

प्रश्न—‘कर्मयोग्यान्’ इस प्रकारका लघुनिर्देश ही करना चाहिये था ‘कर्मणो योग्यान्’ इस प्रकार पृथक् विभक्तिनिर्देश क्यों किया ?

उत्तर—‘कर्मो योग्यान्’ इस प्रकार पृथक् विभक्तिनिर्देश दो वाक्योंको सूचित करता है। एक वाक्य है—कर्मणो जीवः सकषायो भवति और दूसरा वाक्य है कर्मणो योग्यान्। प्रथम वाक्यका अर्थ है कि जीव कर्मके कारण ही सकषाय होता है। कर्म रहित जीवके कषाय-का सम्बन्ध नहीं हो सकता। इससे जीव और कर्मका अनादि सम्बन्ध सिद्ध होता है। तथा इस शंकाका भी निराकरण हो जाता है कि अमूर्तीक जीव मूर्त कर्मोंको कैसे ग्रहण करता है। यदि जीव और कर्मका सम्बन्ध सदा हो तो सम्बन्धके पहिले जीवको अत्यन्त निर्मल होनेके कारण सिद्धोंकी तरह बन्ध नहीं हो सकेगा। अतः कर्म सहित जीव ही कर्मबन्ध करता है, कर्मरहित नहीं। दूसरे वाक्यका अर्थ है कि जीव कर्मके योग्य (कार्माणवर्गणारूप) पुद्गलोंको ही ग्रहण करता है अन्य पुद्गलोंका नहीं। पहिले वाक्यमें ‘कर्मणो’ पञ्चमी विभक्ति है और दूसरे वाक्यमें षष्ठी विभक्ति। यहाँ अर्थके वशसे विभक्तिमें भेद हो जाता है।

सूत्रमें पुद्गल शब्दका ग्रहण यह बतलाता है कि कर्मकी पुद्गलके साथ और पुद्गल की कर्मके साथ तन्मयता है। कर्म आत्माका गुण नहीं है क्योंकि आत्माका गुण संसारका कारण नहीं हो सकता।

‘आदत्ते’ यह किया वचन हेतुहेतुमद्भावको बतलाता है। मिथ्यादर्शन आदि बन्धके हेतु हैं और बन्धसहित आत्मा हेतुमान् है। मिथ्यादर्शन आदिके द्वारा सूक्ष्म अतन्मान्त पुद्गल परमाणुओंका आत्माके प्रदेशों में साथ जल और दूधकी तरह मिल जाना पन्ध है। केवल संयोग या सम्बन्धका नाम बन्ध नहीं है। जैसे एक घर्तनमें रखे हुए नाना प्रकारके

८१३-४]

आठवाँ अध्याय

४६७

रस, बीज, पुष्प, फल आदिका मदिरा रूपसे परिणमन हो जाता है उसी प्रकार आत्मा में स्थित पुद्गलोंका भी योग और कषायके कारण कर्मरूपसे परिणमन हो जाता है ।

सूत्र में 'स' शब्दका प्रयोग इस बातको बतलाता है कि बन्ध उत्पन्न प्रकारका ही है अन्य गुण-गुणी आदि रूपसे बन्ध नहीं होता है । जिस स्थानमें जीव रहता है केवल उसी स्थानमें केवलज्ञानादिक नहीं रहते हैं किन्तु दूसरे स्थानमें भी उन्मेषा प्रसार होता है । यह नियम नहीं है कि जितने क्षेत्रमें गुणी रहे उतने ही क्षेत्रमें गुणको भी रहना चाहिये (?) ।

बन्धके भेद—

प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशस्तद्विधयः ॥ ३ ॥

प्रकृतिबन्ध, स्थितिबन्ध, अनुभावबन्ध और प्रदेशबन्ध ये चारके चार भेद हैं ।

प्रकृति स्वभावको कहते हैं । जैसे नीमकी प्रकृति कड़वी और गुड़की प्रकृति मीठी है । कर्मोंका ज्ञानावरण, दर्शनावरण आदि स्वभावरूप होना प्रकृतिबन्ध है । अर्थका ज्ञान नहीं होने देना ज्ञानावरणकी प्रकृति है । अर्थका दर्शन नहीं होने देना दर्शनावरणकी प्रकृति है । सुख और दुःखका अनुभव करना वेदनीयकी प्रकृति है । तत्त्वोंका अधद्वान् दर्शन-मोहनीयकी प्रकृति है । असंयम चारित्र मोहनीयकी प्रकृति है । भवको धारण कराना आयु-कर्मकी प्रकृति है । गति, जाति आदि नामोंको देना नामकर्मकी प्रकृति है । उच्च और नीच कुलमें उत्पन्न करना गोत्रकर्मकी प्रकृति है । दान, लाभ आदिमें विघन डालना अनन्तराय की प्रकृति है ।

आठों कर्मोंका अपने अपने स्वभावसे च्युत नहीं होना स्थितिबन्ध है । जैसे ब्रह्माक्षीर गोक्षीर आदि अपने माधुर्य स्वभावसे च्युत नहीं होते हैं उसी प्रकार ज्ञानावरणादि कर्म भी अर्थका अपरिहान आदि स्वभावसे अपने अपने काल पर्यन्त च्युत नहीं होते हैं ।

ज्ञानावरणादि प्रकृतियोंकी तीव्र, मन्द और मध्यमरूपसे फल देनेकी शक्ति (रस विशेष) को अनुभागबन्ध कहते हैं । अर्थात् कर्मपुद्गलोंकी अपनी अपनी फलदान शक्तिको अनु-भाग कहते हैं ।

कर्म रूपसे परिणत पुद्गल स्वभावोंके परमाणुओंकी संख्याको प्रदेश कहते हैं । प्रकृति और प्रदेश बन्ध योगके द्वारा और स्थिति तथा अनुभागबन्ध कषायके द्वारा होते हैं ।

कहा भी है—“योगसे प्रकृति और प्रदेश बन्ध होते हैं तथा कषायसे स्थिति और अनुभाग बन्ध । अपरिणत—उपशान्त कषाय और क्षीणकषाय आदि गुणस्थानोंमें कषायोंका सद्भाव न रहने से बंध नहीं होता अर्थात् इनमें स्थिति और अनुभाग बंध नहीं होते ।

प्रकृतिबन्धके भेद—

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ॥ ४ ॥

प्रकृतिबन्धके ज्ञानावरण, दर्शनावरण, वेदनीय, मोहनीय, आयु, नाम, गोत्र और अनन्तराय ये आठ भेद हैं ।

आयु शब्द कहीं उकारान्त भी देखा जाता है । जैसे “वितरतु दीर्घमायु कुरुतादगुरुता-मयतादहर्निशम्” इस वाक्यमें । जिस प्रकार एक बार किया हुआ भोजन रस, रुचिर, मांस आदि अनेक रूपसे परिणत हो जाता है उसी प्रकार एक साथ बन्धको प्राप्त हुए कर्म परमाणु भी ज्ञानावरणादि अनेक भेद रूप हो जाते हैं । सामान्यसे कर्म एक ही है । पुण्य और पाप का अपेक्षा कर्मके दो भेद हैं । प्रकृति, स्थिति, अनुभाग और प्रदेशके भेदसे कर्मके चार

४६८

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[८१५-७]

भेद हैं। ज्ञानावरण आदिके भेदसे कर्मके आठ भेद हैं। इस प्रकार कर्मके संख्यात, असंख्यात और अनन्त भी भेद होते हैं।

प्रकृतिबन्धके उत्तर भेद—

पञ्चनवद्वयष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

उक्त ज्ञानावरण आठ कर्मों के क्रमसे पाँच, नौ, दस, अठ्ठाईस, चार, ब्यालीस, दो और पाँच भेद हैं।

यद्यपि इस सूत्रमें यह नहीं कहा गया है कि प्रकृतिबन्धके ये उत्तर भेद हैं, लेकिन पूर्वमें 'आद्य' शब्दके होनेसे यह स्थित हो जाता है कि ये प्रकृतिबन्धके ही उत्तर भेद हैं।

ज्ञानावरणके भेद—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ॥ ६ ॥

मतिज्ञानावरण, श्रुतज्ञानावरण, अवधिज्ञानावरण, मनःपर्ययज्ञानावरण और केवलज्ञानावरण ये ज्ञानावरणके पाँच भेद हैं।

प्रश्न—अभ्यस्यजीवोंमें मनःपर्ययज्ञानशक्ति और केवलज्ञानशक्ति है या नहीं? यदि है तो वे जीव अभव्य नहीं कहलायेंगे और यदि शक्ति नहीं है तो उन जीवोंमें मनःपर्ययज्ञानावरण और केवलज्ञानावरणका सङ्भाव मानना व्यर्थ ही है।

उत्तर—नयकी दृष्टिसे उक्त मतमें कोई दोष नहीं आता। द्रव्यार्थिक नयकी दृष्टिसे अभव्यजीवोंमें मनःपर्ययज्ञानशक्ति और केवलज्ञानशक्ति है और पर्यायार्थिकनयकी दृष्टिसे उक्त दोनों शक्तियाँ नहीं हैं।

प्रश्न—यदि अभव्यजीवोंमें भी मनःपर्ययज्ञानशक्ति और केवलज्ञानशक्ति पाई जाती है तो भव्य और अभव्यका विकल्प ही नहीं रहता।

उत्तर—शक्तिके सङ्ग्राह और असङ्ग्राहकी अपेक्षा भव्य और अभव्य भेद नहीं होते हैं किन्तु शक्तिकी व्यक्ति (प्रकट होना) की अपेक्षा उक्त भेद होते हैं।

सम्यग्दर्शन आदिके द्वारा जिस जीवकी शक्तिकी व्यक्ति हो सकती है वह भव्य है और जिसकी शक्तिकी व्यक्ति नहीं हो सकती वह अभव्य है। जैसे एक कनकपाषाण होता है जिससे स्वर्ण निकलता है और एक अन्धपाषाण होता है जिससे सोना नहीं निकलता (यद्यपि उसमें शक्ति रहती है)। यही बात भव्य और अभव्यके विषयमें जाननी चाहिये।

दर्शनावरणके भेद—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृह्यश्च ॥ ७ ॥

चक्षुदर्शनावरण, अचक्षुदर्शनावरण, अवधिदर्शनावरण, केवलदर्शनावरण, निद्रा, निद्रा-निद्रा, प्रचला, प्रचलाप्रचला और स्थानगृह्य ये दर्शनावरणके नौ भेद हैं।

जो चक्षु द्वारा होने वाले सामान्य अवलोकनको न होने दे वह चक्षुदर्शनावरण है। जो चक्षु को छोड़कर अन्य इंद्रियोंसे होनेवाले सामान्य अवलोकनको न होने दे वह अचक्षुदर्शनावरण है। जो अवधिज्ञानसे पहिले होनेवाले सामान्य अवलोकनको न होने दे वह अवधिदर्शनावरण और जो केवलज्ञानके साथ होनेवाले सामान्य दर्शनको रोके वह केवलदर्शनावरण

८८-९]

आठवाँ अध्याय

४६९

वरण है। मव, खेद, परिभ्रम आदिको बुर करनेके लिये सोना निद्रा है। निद्राका बार बार लगातार आना निद्रानिद्रा है। निद्रावाला पुरुष जल्दी जग जाता है। निद्रा-निद्रावाला पुरुष बहुत सुकलसे जगता है। जो शरीरको चलायमान करे वह प्रचला है। प्रचला शोक, श्रम, खेद आदिसे उत्पन्न होती है और नेत्रविकार, शरीर विकार आदिके द्वारा सूचित होती है। प्रचलावाला पुरुष बैठे बैठे भी सोने लगता है। प्रचलाका पुनः पुनः होना प्रचलाप्रचला है। जिसके उदयसे सोनेकी अवस्थामें विशेष थकती उत्पत्ति हो जावे वह स्थानगृद्धि है। स्थानगृद्धिवाला पुरुष दिनमें करने योग्य अनेक छोटे कार्योंको रात्रिमें कर डालता है और जगने पर उसको यह भी मालूम नहीं होता कि उसने रात्रिमें क्या किया।

गोष्मटसार कर्षकाण्ड में निद्रा आदि के लक्षण निम्न प्रकार बतलाए हैं—

स्थानगृद्धिके उदयसे सोता हुआ जीव उठ बैठता है, काम करते लगता है और बोलने भी लगता है। निद्रानिद्राके उदयसे जीव आँखोंको मोलनेमें भी असमर्थ हो जाता है। प्रचलाप्रचलाके उदयसे सोते हुये जीवकी लार बहने लगती है और हाथ पर आदि चलने लगते हैं। प्रचलाके उदयसे जीव कुछ कुछ सो जाता है, सोता हुआ भी कुछ जागता रहता और बार बार मन्द शयन करता है। और निद्राके उदयसे जीव चलते चलते रुक जाता है, बैठ जाता है। गिर पड़ता है और सो जाता है।

वेदनीयके भेद—

सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

साता वेदनीय और असाता वेदनीय ये वेदनीयके दो भेद हैं। जिसके उदयसे देश, मनुष्य और तिर्यग्मातिमें शारीरिक और मानसिक सुखोंका अनुभव हो उसको साता वेदनीय कहते हैं। और जिसके उदयसे नरकादि पातियोंमें शारीरिक, मानसिक आदि नाना प्रकारके दुःखोंका अनुभव हो उसको असातावेदनीय कहते हैं।

मोहनीयके भेद—

दर्शनचारित्रमोहनीयायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिदिवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिध्यात्वत-

दुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्परतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंसकुसुमभेदा अनन्तानुबन्ध-

प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्ञलनविकल्पशैक्यः क्राधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

मोहनीय कर्मके मुख्य दो भेद हैं—दर्शनमोहनीय और चारित्रमोहनीय। दर्शन मोहनीयके तीन भेद हैं—१ सम्यक्त्व, २ मिथ्यात्व और ३ सम्यग्मिध्यात्व। चारित्र मोहनीयके दो भेद हैं—कषायवेदनीय और अकषायवेदनीय। कषाय वेदनीयके सोलह भेद हैं—अनन्तानुबन्धी क्रोध, मान, माया और लोभ। अप्रत्याख्यान क्रोध, मान, माया और लोभ। प्रत्याख्यान क्रोध, मान, माया और लोभ। संज्ञलन क्रोध, मान, माया और लोभ। अकषाय वेदनीयके नव भेद हैं—हास्य, रति, अरति, शोक, भय, जुगुप्सा, स्त्रीवेद, पुंवेद और तपुंसक वेद।

यद्यपि बन्धकी अपेक्षा दर्शनमोहनीय एक भेदरूप ही है लेकिन सत्ताकी अपेक्षा उसके तीन भेद हो जाते हैं। शुभपरिणामोंके द्वारा मिथ्यात्वकी फलदानशक्ति रोक दी जाने

पर मिथ्यात्व आत्मासे उदासीनरूपसे अवस्थित रहता है और आत्माके श्रद्धान्तरिणामसे बाधा नहीं डाल सकता। लेकिन उसके उदयसे श्रद्धान्तर्गत चक्षु आदि दोष उत्पन्न होते हैं। दर्शनभेदहीनकी इस अवस्थाका नाम सम्यक्त्व दर्शनभेदहीनोप है। जिसके उदयसे जीव सर्वज्ञ द्वारा प्रतिपादित मोक्षमार्गसे पराङ्मुख होकर तत्त्वोंका श्रद्धान्तर्गत न करे तथा हित और अहितका भी ज्ञान जिसके कारण न हो सके वह मिथ्यात्व है। मिथ्यात्व और सम्यक्त्व दोनोंकी मिली हुई अवस्थाका नाम सम्यग्मिथ्यात्व है। इस प्रकृतिके उदयसे आत्मामें मिश्ररूप परिणाम होते हैं। जिस प्रकार कोदो (एक प्रकारका अन्न) को धो डालनेसे उसकी कुछ मदशक्ति नष्ट हो जाती है और कुछ मदशक्ति बनी ही रहती है उसी प्रकार शुभपरिणामोंसे मिथ्यात्वकी कुछ फलदानशक्तिके नष्ट हो जानेसे वही मिथ्यात्व सम्यग्मिथ्यात्वरूप हो जाता है।

जिसके उदयसे हँसी आवे वह हास्य है। जिसके उदयसे किसी प्राम आदिमें रहने वाला जीव परदेश आदिमें जानकी इच्छा नहीं करता है वह रति है। रतिके विपरीत इच्छा होना अरति है। जिसके उदयसे शोक या चिन्ता हो वह शोक है। जिसके उदयसे त्रास या भय उत्पन्न हो वह भय है। जिसके उदयसे जीव अपने दोषोंको छिपाता है और दूसरोंको दोषोंको प्रगट करता है वह जुगुप्सा है। जिसके उदयसे स्त्रीरूप परिणाम हो वह स्त्रीभेद है। जिसके उदयसे पुरुषरूप परिणाम हो वह पुंवेद और जिसके उदयसे नपुंसक रूप भाव हो वह नपुंसकवेद है।

अन्य षण्णामें वेदोंका लक्षण इस प्रकार बतलाया है—यौनि, क्रोमलता, भयशील होना, सुगंधपना, पुरुषार्थशून्यता, स्तन और पुरुषभोगेच्छा ये सात भाव स्त्रीवेदके सूचक हैं। लिङ्ग, कठोरता, स्तब्धता, शीघ्रदीरता, दाढ़ी-मूँछ, जवर्दस्तपना और स्त्रीभोगेच्छा ये सात पुंवेदके सूचक हैं। ऊपर जो स्त्रीवेद और पुरुषवेदके सूचक १४ चिह्न बताए हैं वे ही मिश्रित रूपमें नपुंसकवेदके परिचायक होते हैं।

अनन्त संसारका कारण होनेसे मिथ्यादर्शनको अनन्त कहते हैं। जो क्रोध, मान, माया और लोभ मिथ्यात्वके बंधके कारण होते हैं वे अनन्तानुबन्धी हैं। अतन्त्रानुबन्धी कषायके उदयसे जीव सम्यग्दर्शनको प्राप्त नहीं कर सकता। जिसके उदयसे जीव संयम अर्थात् श्रावकके व्रतोंको पालन करनेमें असमर्थ हो वह अप्रत्याख्यानधारण क्रोध, मान, माया और लोभ है। जिसके उदयसे जीव महाव्रतोंको धारण न कर सके वह प्रत्याख्यानधारण क्रोध, मान, माया और लोभ है। जो कषाय संयमके साथ भी रहती है लेकिन जिसके उदयसे आत्मामें प्रत्याख्यानधारण नहीं हो सकता वह संज्वलन क्रोध, मान, माया और लोभ है।

सौल्ल कषायोंके स्वभावके दृष्टान्त इस प्रकार हैं। क्रोध चार प्रकारका होता है—१ पत्थरकी रेखाके समान, २ पृथिवीकी रेखाके समान, ३ धूलिरेखाके समान, और ४ जलरेखाके समान। उक्त क्रोध क्रमसे नरक, तिर्यङ्क, मनुष्य और देवगणिके कारण होते हैं। मान चार प्रकारका होता है—१ पत्थरके समान, २ हड्डीके समान, ३ काष्ठके समान और ४ बेंतके समान। चार प्रकारका मान भी क्रम से नरकादि गतियोंका कारण होता है। माया भी चार प्रकारकी होती है—१ बॉसकी जड़के समान, २ मेड़के सींग के समान, ३ गोमूत्रके समान और ४ सुरपाके समान। चार प्रकारकी माया क्रमसे नरकादि गतियोंका कारण होती है। लोभ भी चार प्रकारका होता है—१ किरमिचके रंगके समान, २ रथके मल अर्थात् औगदके समान, ३ शरीरके मलके समान और ४ हस्तीके रंगके समान। चार प्रकारका लोभ भी क्रमसे नरकादि गतियोंका कारण होता है।

[८१०-११]

आठवाँ अध्याय

४७१

आयुर्कर्मके भेद—

नारकनैर्द्यग्योनमानुषदैवानि ॥ १० ॥

नरकायु, तिर्यञ्चायु, मनुष्यायु और देवायु ये आयुर्कर्मके चार भेद हैं।

जिसके उदयसे जीव नरकके दुःखोंको भोगता हुआ दीर्घ काल तक जीवित रहता है वह नरकायु है। इसी प्रकार जिसके उदयसे जीव तिर्यञ्च मनुष्य देव गतियोंमें जीवित रहता है उसको तिर्यञ्च मनुष्य देव आयुर्कर्म समझना चाहिये।

नामकर्मके भेद—

गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणवन्धनसंघातसंस्थानसंहतनस्पर्शरसगन्धवर्णा-

नुषूपर्यागुरुलघूपपातपरपपातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतिः प्रत्येक-

शरीरत्रसमुभासुस्वरशुभद्वन्द्वमर्पामिस्थिरादेयशः

कीर्तिसत्तराणि तीर्थकस्त्वञ्च ॥ ११ ॥

गति, जाति, शरीर, अङ्गोपाङ्ग, निर्माण, वन्धन, संघात, संस्थान, संहतन, स्पर्श, रस, गन्ध, वर्ण, आनुपूर्व्य, अगुरुलघु, उपपात, परपात, अतप, ज्योत, उच्छ्वास, विहायोगति, प्रत्येकशरीर, साधारण, त्रस, स्थावर, सुभग, दुर्मग, सुस्वर, दुःस्वर, शुभ, अनुभ, सूक्ष्म, स्थूल, पर्वणि, अर्याति, स्थिर, अस्थिर, आदेय, अनादेय, यशःकीर्ति, अयशःकीर्ति और तीर्थपर प्रकृति ये नामकर्मके ब्यालीस भेद हैं।

जिसके उदयसे जीव दूसरे मवको प्राप्त करता है उसको गति नामकर्म कहते हैं। गतिके चार भेद हैं—१ नरकाति, २ तिर्यञ्चगति, ३ मनुष्याति और ४ देवगति। जिसके उदयसे जीवमें नरकभाव अर्थात् नरक शरीर उत्पन्न हो, वह नरक गति है। इसी प्रकार तिर्यञ्च आदि गतियोंका स्वरूप समझ लेना चाहिये।

जिसके उदयसे नरकादि गतियोंमें जीवोंमें समानता पाई जाय वह जाति नामकर्म है। जातिके पांच भेद हैं—१ एकेन्द्रियजाति, २ द्वीन्द्रिय जाति, ३ त्रीन्द्रियजाति, ४ चतु-
श्रिन्द्रियजाति और ५ पञ्चेन्द्रियजाति। जिसके उदयसे जीव एकेन्द्रिय कहा जाता है वह एकेन्द्रियजाति है। इसी प्रकार अन्य जातियोंका स्वरूप समझ लेना चाहिये।

जिसके उदयसे जीवके शरीरकी रचना हो वह शरीर नामकर्म है। इसके पांच भेद हैं—१ औदारिक, २ वैकथिक, ३ आहारक, ४ तेजस और ५ कर्मण शरीर।

जिसके उदयसे अङ्ग और उपाङ्गोंकी रचना हो उसको अङ्गोपाङ्ग नामकर्म कहते हैं। इसके तीन भेद हैं—औदारिक शरीराङ्गोपाङ्ग, वैकथिकशरीराङ्गोपाङ्ग और ३ आहारक शरीराङ्गोपाङ्ग। तेजस और कर्मण शरीरके अङ्गोपाङ्ग नहीं होते अतः अङ्गोपाङ्ग नामकर्मके तीन ही भेद हैं। दो हाथ, दो पैर, मस्तक, वक्षस्थल, पीठ और नितम्ब ये आठ अङ्ग हैं तथा ललाट, कान, नाक, नेत्र आदि उपाङ्ग हैं।

जिसके उदयसे अङ्गोपाङ्गोंकी यथास्थान और यथाप्रमाण रचना होती है उसको निर्माण नामकर्म कहते हैं। इसके दो भेद हैं—स्थान निर्माण और प्रमाण निर्माण। जिसके उदयसे नाक, कान आदिकी रचना निश्चित स्थान में ही होती है वह स्थान निर्माण है। और जिसके उदयसे नाक, कान आदिकी रचना निश्चित संख्याके अनुसार होती है वह प्रमाण निर्माण है।

शरीर नाम कर्मके उदयसे ग्रहण किये गये पुद्गलस्कन्धोंका परस्परमें सम्बन्ध जिस के उदयसे होता है वह बन्धन नाम कर्म हैं। इसके पाँच भेद हैं—१ औदारिकशरीरबन्धननाम, २ वैकल्पिकशरीरबन्धननाम, ३ आहारकशरीरबन्धननाम, ४ तैजसशरीरबन्धननाम और ५ कार्मणशरीरबन्धननाम।

जिसके उदयसे शरीरके प्रदेशोंका ऐसा बन्धन हो कि उसमें एक भी छिद्र न रहे और वे प्रदेश एकद्वय हो जायँ उसको संचात नामकर्म कहते हैं। इसके पाँच भेद हैं—१ औदारिकशरीरसंचातनाम, २ वैकल्पिकशरीरसंचातनाम, ३ आहारकशरीरसंचातनाम, ४ तैजसशरीरसंचातनाम और ५ कार्मणशरीरसंचातनाम।

जिसके उदयसे शरीरके आकारकी रचना होती है वह संस्थान नामकर्म हैं। इसके छह भेद हैं—१ समचतुरस्रसंस्थान, २ न्यग्रोधपरिमंडलसंस्थान, ३ स्वातिसंस्थान, ४ कुञ्जकसंस्थान, ५ चामनसंस्थान और ६ हुल्लकसंस्थान। जिसके उदयसे शरीरकी रचना ऊपर, नीचे और मध्यमें समान रूपसे हो अर्थात् मध्यसे ऊपर और नीचेके भाग बराबर हों, छोटे या बड़े न हों वह समचतुरस्रसंस्थान है। जिसके उदयसे नाभिसे ऊपर मोटा और नीचे पतला शरीर हो वह न्यग्रोधपरिमंडलसंस्थान है। जिसके उदयसे नाभिसे ऊपर पतला और नीचे मोटा शरीर हो वह स्वातिसंस्थान है। इसका दूसरा नाम वल्मीक संस्थान है। जिसके उदयसे पीठमें पुद्गल स्कन्धोंका समूह (कूबड) हो जाय वह कुञ्जकसंस्थान है। जिसके उदयसे चौथा (छोटा) शरीर हो वह चामनसंस्थान है। जिसके उदयसे शरीरके अंगोपाङ्गोंकी रचना ठीक रूपसे न हो वह हुल्लकसंस्थान है।

जिसके उदयसे हड्डियोंमें बन्धनविशेष होता है उसको संहनन कहते हैं। संहननके छह भेद हैं—वक्त्रवृषभनाराचसंहनन, २ वक्त्रनाराचसंहनन, ३ नाराचसंहनन, ४ अर्द्धनाराचसंहनन, ५ कीलकसंहनन और ६ असंप्राप्तास्पष्टिकासंहनन। जिसके उदयसे वक्त्रकी हड्डियाँ हो तथा वे सनाराच (हड्डियोंके दोनों छोर आपसमें आँकड़की तरह फँसे हों) और वृषभ अर्थात् बल्यसे जकड़ी हों वह वक्त्रवृषभनाराचसंहनन है। जिसके उदयसे वक्त्रकी हड्डियाँ आपसमें आँकड़की तरह फँसी तो हों पर उनपर बल्य न हों। उसे वक्त्रनाराचसंहनन कहते हैं। जिसके उदयसे साधारण हड्डियाँ दोनों ओरसे एक दूसरेमें फँसी हों उसको नाराचसंहनन कहते हैं। जिसके उदयसे हड्डियाँ एक ओरसे दूसरी हड्डियोंमें फँसी हों पर एक ओर साधारण हों उसको अर्धनाराचसंहनन कहते हैं। जिसके उदयसे हड्डियाँ परस्पर फँसी तो न हों पर परस्पर कीलित हों वह कीलकसंहनन है। जिसके उदयसे हड्डियाँ परस्परमें कीलित न होकर पृथक् पृथक् नसोंसे लिपटी हों उसको असंप्राप्तास्पष्टिकासंहनन कहते हैं।

असंप्राप्तास्पष्टिकासंहननका धारी जीव आठवें स्वर्ग तक जा सकता है। कीलक और अर्द्धनाराचसंहननका धारी जीव सोलहवें स्वर्ग तक जाता है। नाराचसंहननका धारी जीव नवमैत्रेयक तक जाता है। वक्त्रनाराचसंहननका धारी जीव अनुदिश तक जाता है। और वक्त्रवृषभनाराचसंहननवाला जीव पाँच अनुत्तर विमान और मोक्षको प्राप्त करता है।

वक्त्रवृषभनाराचसंहननवाला जीव सातवें नरक तक जाता है। वक्त्रनाराच, नाराच और अर्द्धनाराचसंहननवाले जीव छठवें नरक तक जाते हैं। कीलक संहननवाले जीव पाँचवें नरक तक जाते हैं। असंप्राप्तास्पष्टिकासंहननवाला संज्ञी जीव तीसरे नरक तक जाता है।

८११ }

आठवाँ अध्याय

४५३

एक इन्द्रिय (?) से चतुरिन्द्रिय पर्यन्त जीवोंके केवल असंक्रासस्पष्टिका-संहनन होता है । असंक्रासतर्षणी आयुवालोंके ही वस्त्रधूपमनाराच संहनन होता है । चौथे कालमें छद्मो संहनन होते हैं । पाँचवें कालमें अन्तर्के तीन संहनन होते हैं । छठवें कालमें केवल असंक्रासस्पष्टिका संहनन होता है । विदेह क्षेत्रमें, त्रिणाभरोंके स्थानोंमें और स्लेच्छस्त्रोंमें मनुष्यों और तिर्यक्षोंके छद्मो संहनन होते हैं । नगेन्द्र पर्वतसे बाहर तिर्यक्षोंके वृहो संहनन होते हैं । कर्मभूमिमें उत्पन्न होने वाली स्त्रियोंके आदिके तीन संहनन नहीं होते हैं, केवल अन्तर्के तीन संहनन होते हैं ।

आदिके सात गुणस्थानोंमें छद्मो संहनन होते हैं । उपशमश्रेणीके चार गुणस्थानों (आठवेंसे ग्यारहवें तक) में आदिके तीन संहनन होते हैं । क्षपक श्रेणीके चार गुणस्थानों (८, ९, १० और १२) में और संयोगकेवली गुणस्थानमें आदिके एक ही संहनन होता है ।

जिसके उदयसे स्पर्श उत्पन्न हो वह स्पर्श नामकर्म है । स्पर्शके आठ भेद हैं—कामल, कठोर, गुरु, लघु, शीत, उष्ण, रित्थ और रुक्ष ।

जिसके उदयसे रस उत्पन्न हो वह रस नामकर्म है । रसके पाँच भेद हैं—तिक्त, कटु, कषाय, आम्ल और मधुर ।

जिसके उदयसे गन्ध हो वह गन्ध नामकर्म है । गन्धके दो हैं—सुगन्ध और दुर्गन्ध ।

जिसके उदयसे वर्ण हो वह वर्ण नामकर्म है । वर्णके पाँच भेद हैं—शुक्ल, कृष्ण, नील, रक्त और पीत ।

जिसके उदयसे विषहगतिमें पूर्व शरीरके आकारका नाश नहीं होता है उसको आनुपूर्व्य नामकर्म कहते हैं । इसके चार भेद हैं—नरकगत्यानुपूर्व्य, शिथिलात्यानुपूर्व्य, मनुष्यगत्यानुपूर्व्य और देवगत्यानुपूर्व्य । कोई मनुष्य मरकर नरकमें उत्पन्न होनेवाला है लेकिन जब तक वह नरकमें उत्पन्न नहीं हो जाता तब तक आत्माके प्रवेश पूर्व शरीरके आकार ही रहते हैं इसका नाम नरकगत्यानुपूर्व्य है । इसी प्रकार अन्य आनुपूर्व्योंके लक्षण जानना चाहिये ।

जिसके उदयसे जीवका शरीर न तो लोहेके गोलेकी तरह मारी होता है और न रुईके समान हल्का ही होता है वह अगुरुलघु नाम है । जिसके उदयसे जीव स्वर्ण ही गलेमें पाश बाँधकर, वृक्ष आवि पर टंगकर मर जाता है वह उपपात नाम है । शस्त्रघात, विषमक्षण, अग्निपात, जलनिमग्नन आदिके द्वारा आत्मपात करना भी उपपात है । जिसके उदयसे दूसरोंके शस्त्र आदिसे जीवका घात होता है वह परपात नाम है । जिसके उदयसे शरीरमें आतप हो वह आतप नाम है । जिसके उदयसे शरीरमें उद्योत हो वह उद्योत नाम है जैसे चन्द्रमा, जुगनु आदिका शरीर । जिसके उदयसे उच्छ्वास हो वह उच्छ्वास नाम है । जिसके उदयसे आकाशमें गमन हो वह विहायोगति नाम है । इसके दो भेद हैं—प्रशस्त विहायोगति और अप्रशस्तविहायोगति । गज, वृषभ, हंस आदिके गमन की तरह सुन्दर गतिको प्रशस्त विहायोगति और ऊँट, गधा, सर्प आदिके समान कुटिल गतिको अप्रशस्त विहायोगति कहते हैं । जिसके उदयसे एक शरीरका स्वामी एक ही जीव हो वह प्रत्येक शरीर नाम है । जिसके उदयसे एक शरीरके स्वामी अनेक जीव हो वह साधारण शरीर नाम है ।

वनस्पति कायके दो भेद हैं—साधारण और प्रत्येक । जिन जीवोंका आहार और रक्तासो-च्छ्वास एक साथ हो उनको साधारण कहते हैं । प्रत्येक वनस्पतिके भी दो भेद हैं—

समप्रतिष्ठित प्रत्येक और अप्रतिष्ठित प्रत्येक । जिस शरीरका मुख्य स्वामी एक ही जीव हो लेकिन उसके आश्रित अनेक साधारण जीव रहते हैं वह समप्रतिष्ठित प्रत्येक है । और जिस शरीरके आश्रित अनेक जीव न हों वह अप्रतिष्ठित प्रत्येक है । गायटसार जीवकाण्डमें समप्रतिष्ठित प्रत्येक और अप्रतिष्ठित प्रत्येकका पहिचान इस प्रकार बतलाई है । जिनकी शिरा और सन्धिपर्व (गाँठ) अप्रकट हों, जिनका भंग करते पर समान भंग हो जाँय, और दोनों ठुकराये परस्परमें तन्तु (रेसा) न लगा रहे तथा जो दोड़ने पर भी बढ़ने लगे और जिनके मूल, कन्द, छिलका, कोपल, टहनी, पत्ता, फूल, फल और बीजाँफो तोड़ने पर समान भंग हो उनको समप्रतिष्ठित प्रत्येक वनस्पति कहते हैं । इसके अतिरिक्त वनस्पतियोंको अप्रतिष्ठित प्रत्येक कहते हैं ।

जिसके उदयसे दो इन्द्रिय आदि जीवोंमें जन्म हो उसको त्रस नाम कहते हैं । जिसके उदयसे पृथिवीकाय आदि एकैन्द्रिय जीवोंमें जन्म हो उसको रथावर नाम कहते हैं । जिसके उदयसे किसी जीवको देखने या सुननेपर उसके विषयमें प्रीति हो वह सुभगनाम है । जिसके उदयसे रूप और लयण्यसे सहित होनेपर भी जीव दूसरोंको अच्छा न लगे वह पुर्भगनाम है । जिसके उदयसे मनोहर स्वर हो वह सुस्वर नाम है । जिसके उदयसे गन्ध आदिके स्वरकी तरह कर्कश स्वर हो वह दुर्भगनाम है । जिसके उदयसे शरीर सुन्दर होता है वह शुभनाम है । जिसके उदयसे शरीर असुन्दर होता है वह अशुभ नाम है । जिसके उदयसे सूक्ष्म शरीर होता है वह सूक्ष्म नाम है । जिसके उदयसे स्थूल शरीर होता है वह घादर नाम है । जिसके उदयसे आहार आदि पर्याप्तियोंकी पूर्णता हो उसको पर्याप्ति नाम कहते हैं । जिसके उदयसे पर्याप्ति पूर्ण हुए बिना ही जीव मर जाता है वह अपर्याप्ति नाम है । जिसके उदयसे शरीरकी धातु और उपधातु स्थिर रहें वह स्थिर नाम है । जिसके उदयसे धातु और उपधातु स्थिर न रहें वह अस्थिर नाम है । जिसके उदयसे कान्ति सहित शरीर हो वह आदेय नाम है । जिसके उदयसे कान्तिरहित शरीर हो वह अनादेय नाम है । जिसके उदयसे जीवकी संसारमें प्रशंसा हो वह यशःकीर्ति नाम है । जिसके उदयसे जीवकी संसारमें निन्दा हो वह अयशःकीर्ति नाम है और जिसके उदयसे जीव अर्हन्त अवस्थाको प्राप्त करता है वह तीर्थंकर नाम है ।

इस प्रकार नामकर्मके मूल भेद व्यालीस और उत्तर भेद तेरानवे होते हैं ।

गोत्रकर्मके भेद—

उच्यतेनैवेद्य ॥ १२ ॥

गोत्र कर्मके दो भेद हैं—उच्यगोत्र और नीचगोत्र । जिसके उदयसे लोकमान्य इक्ष्वाकुवंश, सूर्यवंश, हरिवंश आदि कुलमें जन्म हो उसको उच्यगोत्र कहते हैं । जिसके उदयसे लोकनिन्द्य दरिद्र, ऋष्ट आदि कुलमें जन्म हो उसको नीचगोत्र कहते हैं ।

अन्तरायके भेद—

दानान्तरायमोगोपमोगवीर्याणाम् ॥ १३ ॥

दानान्तराय, लाभान्तराय, भोगान्तराय, उपभोगान्तराय और वीर्यान्तराय ये अन्तरायके पाँच भेद हैं ।

जिसके उदयसे दानकी इच्छा होनेपर भी जीव दान न दे सके वह दानान्तराय है । जिसके उदयसे लाभ न हो सके वह लाभान्तराय है । जिसके उदयसे इच्छा होने पर भी

[८१४-१६]

आठवाँ अध्याय

४७५

जीव भोग और उपभोग न कर सके वह भोगान्तराय और उपभोगान्तराय है। और जिसके उद्यमे जीव उद्यम या उत्साह न कर सके उसको वीर्यान्तराय कहते हैं।

स्थितिप्रवृत्ता वर्णन—

आदितस्त्रिमुषामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटोकोट्यः परा स्थितिः ॥ १४ ॥

ज्ञानावरण, दर्शनावरण, वेदनीय और अन्तराय कर्मकी उत्कृष्ट स्थिति तीस कोड़ाकोड़ी सागर है। यह स्थिति संज्ञी, पञ्चेन्द्रिय पर्याप्तक मिथ्यादृष्टि जीवकी है। एकेन्द्रिय पर्याप्तक जीवके उक्त कर्मोंकी उत्कृष्ट स्थिति ३ सागर है।

दो इन्द्रियकी स्थिति पच्चीस सागरके सात भागोंमें से तीन भाग, तीन इन्द्रियकी स्थिति पचास सागरके सात भागोंमें से तीन भाग और चार इन्द्रियकी उत्कृष्ट स्थिति सो सागरके सात भागोंमें से तीन भाग है। असंज्ञी पञ्चेन्द्रिय पर्याप्तकके उक्त कर्मोंकी उत्कृष्ट स्थिति एक हजार सागरके सात भागोंमें से तीन भाग है। असंज्ञी पञ्चेन्द्रिय अपर्याप्तक जीवके ज्ञानावरणादि चार कर्मोंकी उत्कृष्ट स्थिति तीस अन्तः कोड़ाकोड़ी सागर है। अपर्याप्तक एकेन्द्रिय, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय और असंज्ञी पञ्चेन्द्रिय जीवोंके उक्त कर्मोंकी उत्कृष्ट स्थिति पर्याप्तक जीवोंकी उत्कृष्ट स्थितिमें से पर्यके असंख्यातवें भाग कम है।

मोहनीय कर्मकी उत्कृष्ट स्थिति—

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

मोहनीय कर्मकी उत्कृष्ट स्थिति सत्तर कोड़ाकोड़ी सागर है। यह स्थिति संज्ञी पञ्चेन्द्रिय मिथ्यादृष्टि जीवके मोहनीय कर्मकी है।

उक्त स्थिति चारित्र मोहनीयकी है। दृशानमोहनीयकी उत्कृष्ट स्थिति चालीस कोड़ाकोड़ी सागर है। पर्याप्तक एक इन्द्रिय, दो इन्द्रिय, तीन इन्द्रिय और चार इन्द्रिय जीवोंके मोहनीय कर्मकी उत्कृष्ट स्थिति क्रमसे एक सागर, पच्चीस सागर, पचास सागर और सो सागर है। पर्याप्तकोंकी उत्कृष्ट स्थितिमेंसे पर्यके असंख्यातवें भाग कम एकेन्द्रियसे चतुरिन्द्रिय पर्यन्त अपर्याप्तक जीवोंके मोहनीय कर्मकी उत्कृष्ट स्थिति है। असंज्ञी पञ्चेन्द्रिय पर्याप्तक जीवके मोहनीयकी उत्कृष्ट स्थिति एक हजार सागर है। और असंज्ञी पञ्चेन्द्रिय अपर्याप्तक जीवके मोहनीयकी उत्कृष्ट स्थिति पर्यके असंख्यातवें भाग कम एक हजार सागर है।

यहाँ ज्ञानावरणादि कर्मोंकी स्थितिके समान सागरोंके सात भाग करके तीन भागोंका ग्रहण नहीं किया गया है किन्तु पूरे पूरे सागर प्रमाण स्थिति बतलाई गई है।

नाम और गोत्रकी उत्कृष्ट स्थिति—

विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

नाम और गोत्रकर्मकी उत्कृष्ट स्थिति बीस कोड़ाकोड़ी सागर है। यह स्थिति संज्ञी पञ्चेन्द्रिय पर्याप्तक मिथ्यादृष्टि जीवकी है। पर्याप्तक एकेन्द्रिय जीवोंके नाम और गोत्रकी उत्कृष्ट स्थिति एक सागरके सात भागोंमें से दो भाग है। पर्याप्तक दो इन्द्रिय जीवके नाम और गोत्रकी उत्कृष्ट स्थिति पच्चीस सागरके सात भागोंमें से दो भाग है। पर्याप्तक तीन इन्द्रिय जीवके नाम और गोत्रकी उत्कृष्ट स्थिति पचास सागरके सात भागोंमें से दो

४७६

तत्त्वाथेष्टि हिन्दी-सार

[८१७-९१]

भाग है। पर्याप्तक चार इन्द्रिय जीवके नाम और गोत्रकी उत्कृष्ट स्थिति सौ सागरके सात भागोंमें से दो भाग है। असंख्य पञ्चेन्द्रिय पर्याप्तक जीवके नाम और गोत्रकी उत्कृष्ट स्थिति हजार सागरके सात भागोंमें से दो भाग है। अपर्याप्तक एकेन्द्रियसे असंख्य पञ्चेन्द्रिय पर्यन्त जीवोंके नाम और गोत्रकी उत्कृष्ट स्थिति पर्याप्तक जीवोंकी उत्कृष्ट स्थितिमें से पर्यन्तके असंख्यातवें भाग कम है।

आयु कर्मकी उत्कृष्ट स्थिति—

त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुषः ॥ १७ ॥

आयु कर्मकी उत्कृष्ट स्थिति तेतीस सागर है। यह स्थिति संज्ञी पञ्चेन्द्रिय पर्याप्तक जीवके आयु कर्मकी है।

असंख्य पञ्चेन्द्रिय पर्याप्तक जीवके आयु कर्मकी उत्कृष्ट स्थिति पर्यन्तके असंख्यातवें भाग है क्योंकि असंख्य पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च पर्यन्तके असंख्यातवें भाग प्रमाण देवायु या नरकायुका बन्ध करता है। एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रिय जीव पूर्वकोटी आयुका बन्ध करके विदेह आदिमें उत्पन्न होते हैं।

वेदनीयकी जघन्य स्थिति—

अपरा द्वादशहृत् वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

वेदनीय कर्मकी जघन्य स्थिति बारह मुहूर्त अर्थात् चौबीस पक्षी है। इस स्थिति का बन्ध सूक्ष्मसांपराय गुणस्थानमें होता है।

पहिले ज्ञानावरणकी जघन्य स्थितिको बतलाना चाहिये था लेकिन क्रमका उल्लेखन सूत्रोंको संक्षेपमें कहनेके लिये किया गया है।

नाम और गोत्रकी जघन्य स्थिति—

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

नाम और गोत्र कर्मकी जघन्य स्थिति आठ मुहूर्त है। इस स्थितिका बन्ध भी दसवें गुणस्थानमें होता है।

शेष कर्मोंकी जघन्य स्थिति—

शेषाणामन्तर्महृत् ॥ २० ॥

ज्ञानावरण, दर्शनावरण, मोहनीय, अन्तराय और आयु कर्मकी जघन्य स्थिति अन्तर्मुहूर्त है। ज्ञानावरण, दर्शनावरण और अन्तराय कर्मकी जघन्य स्थितिका बन्ध दसवें गुणस्थानमें होता है। मोहनीयकी जघन्य स्थितिका बन्ध नवमें गुणस्थानमें होता है। आयु कर्मकी जघन्य स्थितिका बन्ध संख्यात वर्षकी आयुवाले मनुष्य और तिर्यञ्चोंके होता है।

अनुभव बन्धका स्वरूप—

विपाकोऽनुभवः ॥ २१ ॥

विशेष और नाना प्रकारसे कर्मोंके उदयमें आनेको अनुभव या अनुभाग बन्ध कहते हैं। यि अर्थात् विशेष और विविध, पाक अर्थात् कर्मोंके उदय या फल देनेको

[८१२-२४]

आठवाँ अध्याय

४५७

अनुभव कहते हैं। आसन्नकी विशेषतामें कारणभूत वीर्य, मन्द और मध्यम भावोंसे कर्मों के विपाकमें विशेषता होती है। और द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव और भावके निमित्तसे विपाक नाना प्रकारका होता है। शुभ परिणामोंके प्रकर्ष होनेपर शुभ प्रकृतियोंका अधिक और अशुभ प्रकृतियोंका कम अनुभाग होता है। और अशुभ परिणामोंके प्रकर्ष होनेपर अशुभ प्रकृतियोंका अधिक और शुभ प्रकृतियोंका कम अनुभाग होता है। कर्मोंका अनुभाग दो प्रकार से होता है—स्वमुख अनुभाग और परमुख अनुभाग। सब मूल प्रकृतियोंका अनुभाग स्वमुख ही होता है जैसे मतिज्ञानावरणका अनुभाग मतिज्ञानावरणरूपसे ही होगा। किन्तु आयुर्कर्म, दर्शनमोहनीय और चारित्र मोहनीयको छोड़कर अन्य कर्मोंकी सजातीय उत्तर प्रकृतियोंका अनुभाग परमुख भी होता है। जिस समय जीव नरकायुको भोग रहा है उस समय तिर्यक्यायु, मनुष्यायु और देवायुको नहीं भोग सकता है। और दर्शन मोहनीयको भोगनेवाला पुरुष चारित्र मोहनीयको नहीं भोग सकता तथा चारित्र मोहनीय को भोगनेवाला दर्शनमोहनीयको नहीं भोग सकता है। अतः इन प्रकृतियोंका स्वमुख अनुभाग ही होता है।

स यथानाम ॥ २२ ॥

वह अनुभागबन्ध कर्मोंके नामके अनुसार होता है। अर्थात् ज्ञानावरणका फल ज्ञानका अभाव, दर्शनावरणका फल दर्शनका अभाव, वेदनीयका फल सुख और दुःख देना, मोहनीयका फल मोहको उत्पन्न करना, आयुर्कर्म फल भवधारण करना, नामका फल नाना प्रकारसे शरीर रचना, गोत्रका फल उच्च और नीचत्वका अनुभव और अन्तरायका फल बिघनों का अनुभव करना है।

ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

फल दे चुकने पर कर्मोंकी निर्जरा हो जाती है। निर्जरा दो प्रकारसे होती है—सविपाक निर्जरा और अविपाक निर्जरा। अपनी अपनी स्थितिके अनुसार कर्मोंको फल देनेके बाद आत्मासे निवृत्त हो जाने को सविपाक निर्जरा कहते हैं। और कर्मोंकी स्थितिको पूर्ण होनेके पहिले ही तब आदिके द्वारा कर्मोंको उदयमें लाकर आत्मासे पृथक् कर देना अविपाक निर्जरा है। जैसे किसी आगके फल उसमें लगे लगे ही पककर नीचे गिर जाँय तो वह सविपाक निर्जरा है। और उन फलोंको पहिले ही तोड़कर पालमें पकानेके समान अविपाक निर्जरा है।

सूत्रमें आए हुए 'च' शब्दका तात्पर्य है कि 'तपसा निर्जरा च' इस सूत्रके अनुसार निर्जरा तपसे भी होती है। यद्यपि निर्जराका वर्णन संवरके बाद होना चाहिये था लेकिन यहाँ संक्षेपके कारण निर्जराका वर्णन किया गया है। संवरके बादमें वर्णन करने पर 'विपाकोऽनुभवः' यह सूत्र पुनः लिखना पड़ता।

प्रदेशबन्धका स्पष्ट—

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रादगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेभ-
नन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २४ ॥

योगोंकी विशेषतासे त्रिकलमें आत्माके समस्त प्रदेशोंके साथ बन्धको प्राप्त होनेवाले, ज्ञानावरणादि प्रकृतियोंके कारणभूत, सूक्ष्म और एक क्षेत्रमें रहनेवाले अनन्तानन्त पुद्गल परमाणुओंको प्रदेशबन्ध कहते हैं।

४५८

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[८१२-२६]

कर्मरूपसे गणित पुद्गल परमाणु ज्ञानावरण, दर्शनावरण आदि प्रकृतियोंके कारण होते हैं अतः 'नामप्रत्ययाः' कहा है। ऐसे पुद्गल परमाणु संख्यात या असंख्यात नहीं होते हैं किन्तु अभव्योंसे अनन्तरागुणे और सिद्धोंके अनन्तत्वे भाग प्रमाण होते हैं अतः 'अनन्तानन्ताः' कहा। ये कर्मपरमाणु आत्माके समस्त प्रदेशोंमें व्याप्त रहते हैं। आत्माके एक एक प्रदेशमें अनन्तानन्त पुद्गल स्कन्ध रहते हैं अतः 'सर्वोन्मप्रदेशेषु' कहा। ऐसे प्रदेशोंका बन्ध सब कालोंमें होता है। सब प्राणियोंके अतीत भव अनन्तानन्त होते हैं और भविष्य भव किसीके संख्यात, किसीके असंख्यात और किसीके अनन्त भी होते हैं। इन सब भवोंमें जीव अनन्तानन्त कर्म परमाणुओंका बन्ध करता है अतः 'सर्वतः' कहा। यहाँ सर्व शब्दका अर्थ काल है। इस प्रकारके कर्म परमाणुओंका बन्ध योगकी विशेषताके अनुसार होता है अतः 'योगविशेषात्' पद दिया। ये कर्म परमाणु अत्यन्त सूक्ष्म होते हैं, आत्माके एक प्रदेशमें अनन्तानन्त कर्म परमाणु स्थिर होकर रहते हैं अतः 'सूक्ष्मेकक्षेत्रावगाहस्थिताः' पद दिया। एक क्षेत्रका अर्थ आत्माका एक प्रदेश है। ये कर्म परमाणु घनाहुलके असंख्यातत्वे भाग प्रमाण क्षेत्रमें रहते हैं, एक समय, दो समय, तीन समय आदि संख्यात समय और असंख्यात समयकी स्थिति वाले होते हैं। पाँच वर्ण, पाँच रस (लवण रसका मधुर रसमें अन्तर्भाव हो जाता है), दो गन्ध और आठ स्पर्शवाले होते हैं।

पुण्य प्रकृतियाँ—

सद्देयशुभाधुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २५ ॥

साता वेदनीय, शुभ आयु, शुभ नाम और शुभ गोत्र ये पुण्य प्रकृतियाँ हैं। तिर्यञ्चायु, मनुष्यायु और देवायु ये तीन शुभायु हैं। मनुष्यगति, देवगति, पंचेन्द्रिवजाति, पाँच शरीर, तीन अङ्गोपाङ्ग, समचतुरस्रसंस्थान, वज्रवृषभनाराचसंहनन, प्रशस्त वर्ण, प्रशस्त रस, प्रशस्त गन्ध, प्रशस्त स्पर्श, मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्य, देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्य, अगुरुलघु, परधात, उच्छ्वास, आतप, उद्योत, प्रशस्तविहायोगति, त्रस, बादर, पयोमि, प्रत्येक शरीर, स्थिर, शुभ, सुमग, सुस्वर, आदेय, यशःकीर्ति, निर्माण और तीर्थंकर प्रकृति ये सैंतीस नाम कर्मकी प्रकृतियाँ शुभ हैं।

पाप प्रकृतियाँ -

अतोऽम्यत् पापम् ॥ २६ ॥

पुण्य प्रकृतियोंसे अतिरिक्त प्रकृतियाँ पाप प्रकृतियाँ हैं।

पाँच ज्ञानावरण, नव दर्शनावरण, छव्वीस मोहनीय, पाँच अन्तराय, नरकाति, तिर्यञ्जगति, एकेन्द्रियसे चतुरिन्द्रिय पर्यन्त चार जाति, प्रथम संस्थानको छोड़कर पाँच संस्थान, प्रथम संहननको छोड़कर पाँच संहनन, अप्रशस्त वर्ण, अप्रशस्त रस, अप्रशस्त स्पर्श, तिर्यञ्चातिप्रायोग्यानुपूर्व्य, नरकातिप्रायोग्यानुपूर्व्य, उपधात, अप्रशस्तविहायोगति, स्थावर, सूक्ष्म, अपयोमि, साधारण शरीर, अस्थिर, अशुभ, दुर्भग, दुःस्वर, अनादेय और अयशःकीर्ति ये चौतीस नामकर्मकी प्रकृतियाँ, असातावेदनीय, नरकायु और नीच गोत्र ये पापप्रकृतियाँ हैं। पुण्य और पाप दोनों पदार्थ अवधि, मनःपर्यय और केवलज्ञानके द्वारा जाने जाते हैं।

अष्टम अध्याय समाप्त

नवम अध्याय

संवरका लक्षण—

आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

आस्रवके निरोधको संवर कहते हैं। आत्मा में जिन कारणोंसे कर्म आते हैं उन कारणोंको दूर कर देनेसे कर्मोंका आगमन बन्द हो जाता है, अर्थात् संवर है। संवरके दो भेद हैं—भाषसंवर और द्रव्यसंवर। आत्माके जिन परिमाणोंके द्वारा कर्मोंका आस्रव रुक जाता है उनको भाषसंवर कहते हैं। और द्रव्य कर्मोंका आस्रव नहीं होना द्रव्यसंवर है।

मिथ्यात्व गुणस्थानमें मिथ्यादर्शनके द्वारा जिन सोलह प्रकृतियोंका बन्ध होता है सासादन आदि गुणस्थानोंमें उन प्रकृतियोंका संवर होता है। वे सोलह प्रकृतियाँ निम्न प्रकार हैं। १ मिथ्यात्व २ नपुंसकवेद, ३ नरकायु ४ नरकादि ५-८ एकैन्द्रियसे चतुरिन्द्रिय पर्यन्त चार जाति ९ हुण्डकसंस्थान १० असंभ्राता स्याद्विद्यासंहतन ११ नरकातिमायेत्यानुपूर्व्य १२ आतप १३ त्वावर १४ सूक्ष्म १५ अपर्याप्तक और १६ साधारण शरीर।

अनन्तातुबन्धी कषायके उदयसे जिन पञ्चीस प्रकृतियोंका आस्रव दूसरे गुणस्थान तक होता है तीसरे आदि गुणस्थानोंमें उन प्रकृतियोंका संवर होता है। वे पञ्चीस प्रकृतियाँ निम्न प्रकार हैं— १ निद्रानिद्रा २ प्रचलाप्रचला ३ स्थानपृच्छि ४-७ अनन्तातुबन्धी क्रोध, मान, माया और लोभ ८ स्त्रीवेद ९ तिर्यञ्चायु १० तिर्यञ्चगति ११-१४ प्रथम और अन्तिम संस्थानको छोड़कर चार संस्थान १५-१८ प्रथम और अन्तिम संहननको छोड़कर चार संहनन १९ तिर्यग्गतिमायेत्यानुपूर्व्य २० उद्योत २१ अप्रमादविद्यायोगति २२ दुर्मग २३ दुःस्वप्न २४ अनोदय और २५ नीचगोत्र।

अप्रत्याख्यानावरण कषायके उदयसे निम्न दश प्रकृतियोंका आस्रव चौथे गुणस्थान तक होता है और आगेके गुणस्थानोंमें उन प्रकृतियोंका संवर होता है। १-४ अप्रत्याख्यानावरण क्रोध, मान, माया, लोभ ५ मनुष्यायु ६ मनुष्यगति ७ औदायिक शरीराज्ञोपाह ८ यज्ञवृषभनाराचसंहनन और ९ मनुष्यगतिप्राप्ताभ्यानुपूर्व्य। सम्यग्मिथ्यात्व (मित्र) गुणस्थानमें आयुका बन्ध नहीं होता है। प्रत्याख्यानावरण कषायके उदयसे पाँचवें गुणस्थान तक प्रत्याख्यानावरण क्रोध, मान, माया और लोभका आस्रव होता है। आगेके गुणस्थानोंमें इन प्रकृतियोंका संवर होता है। प्रमादके निमित्तसे छठवें गुणस्थान तक निम्न छह प्रकृतियोंका आस्रव होता है और आगेके गुणस्थानोंमें उनका संवर होता है। १ अभातावेदनीय २ अरति ३ शोक ४ अभिर ५ अशुभ और ६ अयशःकीर्ति। देवायुके आस्रवका प्रारंभ छठवें गुणस्थानमें होता है लेकिन देवायुका आस्रव सातवें गुणस्थानमें भी होता है। आगेके गुणस्थानोंमें देवायुका संवर है।

आठवें गुणस्थानमें तीस संज्वलन कषायके उदयसे निम्न छत्तीस प्रकृतियोंका आस्रव होता है और आगेके गुणस्थानोंमें उनका संवर होता है। आठवें गुणस्थानके प्रथम संख्यात भागोंमें निद्रा और प्रचला इन दो प्रकृतियोंका बन्ध होता है। पुनः संख्यात भागोंमें तीस प्रकृतियोंका बन्ध होता है। देवगति, पक्षेन्द्रिय जाति, संक्रियक, आहारक, तेजस, और कर्मण शरीर, समचतुष्टयसंस्थान, वैक्रियिकशरीराज्ञोपाह, आहारकशरीराज्ञो-

पाह, वर्ण, गन्ध, रस, स्पर्श, देवगतिप्रायोग्यानुपवृत्त्यं, अगुणलघु, उपधात, परधात, उच्छ्वास, प्रशस्तविहायोगति, व्रस, वादर, पर्याप्तक, प्रत्येक शरीर, स्थिर, शुभ, सुमग, सुस्वर, आदेश, निर्माण और तीर्थकर प्रकृति। आठवें गुणस्थानके अन्त समयसे ह्रास्य, रति, मय और जुगुप्सा इन चार प्रकृतियोंका बन्ध होता है। इन प्रकृतियोंका आगेके भागोंमें और गुणस्थानोंमें संवर होता है।

नवमं गुणस्थानमें मध्यम संज्वलन कषायके उदयसे पांच प्रकृतियोंका बन्ध होता है। प्रथम संज्वलत भागोंमें पुवेद और क्रोध संज्वलनका बन्ध होता है। पुनः संज्वलत भागोंमें मान और माया संज्वलनका बन्ध होता है और अन्त समयमें लोभ संज्वलनका बन्ध होता है। इन प्रकृतियोंका आगेके भागों और गुणस्थानोंमें संवर होता है।

दशमं गुणस्थानमें मन्द संज्वलन कषायके उदयसे निम्न सोलह प्रकृतियोंका बन्ध होता है और आगेके गुणस्थानोंमें उनका संवर होता है। पांच ज्ञानावरण, चार दर्शनावरण, पांच अन्तराय, यशःकीर्ति और उच्चगोत्र ये सोलह प्रकृतियाँ हैं। ग्यारहवें, बारहवें और तेरहवें गुणस्थानमें योगके निमित्तसे एक ही सातविदनीयका बन्ध होता है और चौदहवें गुणस्थानमें उसका संवर होता है।

गुणस्थानोंका स्वरूप—

१ मिथ्यात्व—तत्त्वार्थका यथार्थ अद्भान न होकर विपरीत अद्भान होनेको मिथ्यात्व नामक प्रथम गुणस्थान कहते हैं। दर्शनमोहनीयके तीन भेद हैं—सम्यक्त्व, मिथ्यात्व और सम्यग्मिथ्यात्व। इन तीनोंके तथा अनन्तानुबन्धी चार कषायोंके उदय न होनेपर औपशमिक सम्यक्त्व उत्पन्न होता है। औपशमिक सम्यक्त्वका अल अन्तमुहूर्त है।

२ सासादन उपशम सम्यक्त्वके कालमें उत्कृष्ट छह आधली और जघन्य एक समय शेष रहने पर अनन्तानुबन्धी क्रोध, मान, माया और लोभमें से किसी एकके उदय होनेपर तथा और दूसरे मिथ्यादर्शनके कारणोंका उदयभाव होनेपर सासादन गुणस्थान होता है। यद्यपि सासादनसम्यग्दृष्टि जीवके मिथ्यादर्शनका उदय नहीं होता है लेकिन अनन्तानुबन्धी कषायके उदयसे उसके मति आदि तीन ध्यान मिथ्याज्ञान ही हैं : क्योंकि अनन्तानुबन्धी कषाय मिथ्यादर्शनको ही उत्पन्न करती हैं। जीव सासादन गुणस्थानका छोबकर मिथ्यात्व गुणस्थानमें ही आता है।

३ मिथ्यगुणस्थान—इस गुणस्थानमें सम्यग्मिथ्यात्व कर्मके उदय होनेसे उसयरूप (सम्यक्स्य और मिथ्यात्व) परिणाम होते हैं जिनके कारण तत्त्वार्थोंमें जीव अद्भान और अश्रद्भान दोनों करता है। सम्यग्मिथ्यादृष्टिके तीन अज्ञान सत्यासत्यरूप होते हैं।

४ अविरत सम्यग्दृष्टि—इस गुणस्थानमें चारित्र मोहनीयके उदयसे सम्यग्दृष्टि जीव संयमका पालन करनेमें नितान्त असमर्थ होता है। अतः चौथे गुणस्थानका नाम अविरत सम्यग्दृष्टि है।

५ देशविरत—इस गुणस्थानमें जीव धावकके ब्रतोंका पालन करता है लेकिन प्रत्याख्यानावरण कषायके उदयसे हुनिके ब्रतोंका पालन नहीं कर सकता अतः इस गुणस्थानमें अप्रमत्त जीव भी अन्तमुहूर्तके लिये प्रमत्त (प्रमादी) हो जाता है अतः छठवें गुणस्थानका नाम प्रमत्तसंयत है।

६ प्रमत्तसंयत—इस गुणस्थानमें अप्रमत्त जीवभी अन्तमुहूर्तके लिए प्रमत्त (प्रमादी) हो जाता है अतः छठवें गुणस्थानका नाम प्रमत्तसंयत है।

७ अप्रमत्तसंयत—इस गुणस्थानमें तिरा आदि प्रमादका अभाव होनेसे सातवें गुणस्थानका नाम अप्रमत्त संयत है।

१।१]

तथ्य अध्याय

४८१

८. ६, १०—अपूर्णकरण, अनिवृत्तिकरण और सूक्ष्मसाम्पराय इन तीन गुणस्थानों में दो दो श्रेणियां होती हैं एक उपशम श्रेणी और दूसरी क्षपकश्रेणी । जिस श्रेणी में आत्मा मोहनीय कर्मका उपशम करता है वह उपशम श्रेणी है और जिसमें मोहनीय कर्मका क्षय करता है वह क्षपक श्रेणी है । उपशम श्रेणी चढ़नेवाला पुरुष आठवें गुणस्थानसे नवमें, दशमें और ग्यारहवें गुणस्थानमें जाकर पुनः वहाँसे च्युत होकर नीचेके गुणस्थानमें आ जाता है । क्षपक श्रेणी चढ़नेवाला पुरुष आठवें गुणस्थानसे नवमें और दशमें गुणस्थानमें जाता है और उसके बाद ग्यारहवें गुणस्थानको छोड़कर बारहवें गुणस्थानमें जाता है । वहाँसे वह पतित नहीं होता है ।

८ अपूर्वकरण—इस गुणस्थानमें उपशमक और क्षपक जीव नूतन परिणामोंको प्राप्त करते हैं अतः इसका नाम अपूर्वकरण है । इस गुणस्थानमें कर्मका उपशम या क्षय नहीं होता है किन्तु यह गुणस्थान सातवें और नवमें गुणस्थानके मध्यमें है और उन गुणस्थानोंमें कर्मका उपशम और क्षय होता है अतः इस गुणस्थानमें भी उपचारासे उपशम और क्षय कहा जाता है । जैसे उपचारासे मिट्टीके पट्टको भी घीका घट कहते हैं । इस गुणस्थानमें एक ही समयमें नाना जीवोंकी अपेक्षा विषम परिणाम होते हैं । और द्वितीय आदि क्षणोंमें अपूर्व अपूर्व ही परिणाम होते हैं अतः इस गुणस्थानका अपूर्वकरण नाम सार्थक है ।

९ अनिवृत्तिवात्सरसाम्पराय—इस गुणस्थानमें कषायका स्थूलरूपसे उपशम और क्षय होता है तथा एक समयवर्ती उपशमक और क्षपक नाना जीवोंके परिणाम सदृश ही होते हैं अतः इस गुणस्थानका नाम अनिवृत्तिवात्सरसाम्पराय है ।

१० सूक्ष्मसाम्पराय—साम्पराय कषायको कहते हैं । इस गुणस्थानमें कषायका सूक्ष्म रूपसे उपशम या क्षय हो जाता है अतः इसका नाम सूक्ष्मसाम्पराय है ।

११ उपशान्तमोह—इस गुणस्थानमें मोहका उपशम हो जाता है अतः इसका नाम उपशान्त मोह है ।

१२ क्षीणमोह—इस गुणस्थानमें मोहका पूर्ण क्षय हो जाता है अतः इसका नाम क्षीणमोह है ।

१३ सयोगकेवली—इस गुणस्थानमें जीव केवलज्ञान और केवलदर्शनको प्राप्त कर लेता है अतः इसका नाम सयोगकेवली है ।

१४ अयोगकेवली अ, इ, उ, ऋ, ल इन पांच लघु अक्षरोंके उच्चारण करनेमें जितना काल लगता है उतना ही काल अयोगकेवली नामक चौदहवें गुणस्थानका है ।

अपूर्वकरण गुणस्थानसे क्षीणकषाय गुणस्थानपर्यन्त गुणस्थानोंमें जीवोंके परिणाम उत्तरोत्तर विद्युत् होते हैं ।

मिथ्यात्व गुणस्थानका जघन्यकाल अन्तर्मुहूर्त है । अमध्य जीवकी अपेक्षा मिथ्यात्व गुणस्थानका उत्कृष्ट काल अनादि और अनन्त है । तथा भव्य जीवकी अपेक्षा उत्कृष्ट काल अनादि और सान्त है । सासादन गुणस्थानका जघन्यकाल एक समय और उत्कृष्ट काल छह आषाढी है । मिथ गुणस्थानका काल अन्तर्मुहूर्त है । असंयतसम्यग्दृष्टि गुणस्थानका जघन्यकाल अन्तर्मुहूर्त और उत्कृष्ट काल छयासठ सागर है । देशसंयत गुणस्थानका जघन्य काल एक मुहूर्त और उत्कृष्टकाळ कुछ कम एकपूर्व कोटि है । प्रमत्तसंयत गुणस्थानसे क्षीण कषाय पर्यन्त गुणस्थानोंका उत्कृष्ट काल अन्तर्मुहूर्त है । सयोगकेवली गुणस्थानका उत्कृष्टकाल कुछ कम एक पूर्वकोटि है ।

६१

संवरके कारण—

स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्र्यैः ॥ २ ॥

गुप्ति, समिति, धर्म, अनुप्रेक्षा, परीषहजय और चारित्र्य इसके द्वारा संवर होता है। संसारके कारणस्वरूप मन, वचन और कायके व्यापारोंसे आत्माकी रक्षा करनेको अर्थात् मन, वचन और कायके निग्रह करनेको गुप्ति कहते हैं। जीवहिंसा रहित यत्नाचारपूर्वक प्रवृत्ति करनेको समिति कहते हैं। जो आत्माको संसारके दुःखोंसे छुटाकर उत्तम स्थानमें पहुँचा दे वह धर्म है। शरीर आदिके स्वरूपका विचार अनुप्रेक्षा है। क्षुधा, तृष्णा आदिकी वेदना उत्पन्न होनेपर कर्मोंकी निर्जराके लिये उसे शान्तिपूर्वक सहन कर लेना परीषहजय है। कर्मोंके आस्रवमें कारणभूत बाह्य और आभ्यन्तर क्रियाओंके त्याग करनेको चारित्र्य कहते हैं।

सूत्रमें आया हुआ 'स' शब्द यह बतलाता है कि गुप्ति आदिके द्वारा ही संवर होता है। और जलमें बुनना, शिरस्युष्णन, शिखाधारण, मस्तकछेदन, कुंदन आदिकी पूजा आदिके द्वारा संवर नहीं हो सकता है, क्योंकि जो कर्म रमा, द्वेष आदिसे उपाजित होते हैं उनको निम्नलिखित विपरीत कारणोंसे हो सकती है।

संवर और निर्जराका कारण—

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

तपके द्वारा निर्जरा और संवर दोनों होते हैं। 'च' शब्द संवरको सूचित करता है।

यद्यपि दश प्रकारके धर्मोंमें तपका ग्रहण किया है और उसीसे तप संवर और निर्जरा-कारण सिद्ध हो जाता, लेकिन यहाँ पृथक् रूपसे तपका ग्रहण इस बातको बतलाता है कि तप तभीन कर्मोंके संवरपूर्वक कर्मक्षयका कारण होता है तथा तप संवरका प्रधान कारण है।

प्रश्न—आत्मामें तपको अभ्युदय देनेवाला बतलाता है। वह संवर और निर्जराका साधक कैसे हो सकता है? कहा भी है—“ज्ञानसे भोग प्राप्त होता है, तपसे परम इन्द्रिय तथा ज्ञानसे जन्म जरा मरणसे रहित मोक्षपद प्राप्त होता है।

उत्तर—एक ही तप इन्द्रादि पदोंको भी देता है और संवर और निर्जराका कारण भी होता है इसमें कोई विरोध नहीं है। एक पदार्थ भी अनेक कार्य करता है जैसे एक ही छत्र छायाको करता है तथा धूप और पानीसे बचाता है।

इसी प्रकार तप भी अभ्युदय और कर्म क्षयका कारण होता है।

गुप्तिका स्वरूप—

सम्पयोगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

विषयाभिलाषाको छोड़कर और ह्यासि, पूजा, त्याग आदिकी आकांक्षासे रहित होकर मन, वचन और कायके व्यापारके निग्रह या निरोधको गुप्ति कहते हैं। यौगिक निग्रह होनेपर संवर्देश परिणाम नहीं होते हैं और ऐसा होनेसे कर्मोंका आस्रव भी नहीं होता है। अतः गुप्ति संवरका कारण होती है। गुप्तिके तीन भेद हैं—कायगुप्ति, वागुप्ति और मनोगुप्ति।

समितिका वर्णन—

ईर्यामाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥५॥

ईर्यासमिति, भाषासमिति, एषणासमिति, आदाननिक्षेपसमिति और उत्सर्गसमिति ये पाँच समितियाँ हैं। इनमें प्रत्येकके पहिले सम्यक् शब्द जोड़ना चाहिये जैसे सम्यगीर्या-समिति आदि।

ईर्यासमिति—जिसने जीवोंके स्थानको अच्छी तरह जान लिया है और जिसका चित्त एकाम है ऐसे मुनिके तीर्थयात्रा, धर्मकार्य आदिके लिये आगे चार हाथ पृथिवी देखकर चलनेको ईर्यासमिति कहते हैं।

एकेन्द्रिय वादर और सूत्रम, दो इन्द्रिय, तीन इन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, संक्षी और असंक्षी पञ्चेन्द्रिय इन सातोंके पर्याप्तक और अपर्याप्तक भेदसे चौदह जीवस्थान होते हैं।

भाषासमिति—हित, मित्र और प्रिय वचन बोलना अधोत् अंसदिग्ध, सत्य, कानोंको प्रिय लगानेवाले, कषायके अनुत्पादक, सभास्थानके योग्य, सुदु, धर्मके आविरोधी, देशकाल आदिके योग्य और हास्य आदिसे रहित वचनोंको बोलना भाषासमिति है।

एषणासमिति—निर्दोष आहार करना अर्थात् बिना याचना किये शरीरके दिखाने मात्रसे प्राप्त, वस्त्र, उपवास आदि आहारके दोषोंसे रहित, चमड़ा आदि अप्रसूय वस्तुके संस्पर्शसे रहित दूसरेके लिये बनाये गये भोजनको योग्य कालमें महण करना एषणासमिति है।

आदाननिक्षेपसमिति—धर्मके उपकरणोंको मोरकी पीछीसे, पीछीके अमाशमें कोमल वस्त्र आदिसे अच्छी तरह झाड़ पोंछ कर उठाना और रखना आदाननिक्षेपसमिति है। मुनि गायकी पूँछ, मेघके रोम आदिसे नहीं झाड़ सकता है।

उत्सर्गसमिति—जीव रहित स्थानमें मल मूत्रका त्याग करना उत्सर्गसमिति है। इन पाँच समितियोंसे प्राणिपीडाका परिहार होता है अतः समिति संवरका कारण है।

धर्मका वर्णन—

उत्तमक्षमासार्द्धवार्जवसत्यशौचसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

क्षमा, सार्द्ध, आर्जव, शौच, सत्य, संयम, तप, त्याग, आकिञ्चन्य और ब्रह्मचर्य ये दश धर्म हैं। इनमें प्रत्येकके पहिले उत्तम शब्द लगाना चाहिये जैसे—उत्तम क्षमा आदि।

उत्तमक्षमा—शरीरकी रियतिके कारणभूत आहारको देनेके लिये दूसरोंके घर जाने वाले मुनिके दुष्ट जनोंके द्वारा असह्य गाली दिये जाने या काय बिनाश आदिके उपस्थित होनेपर भी मनमें किसी प्रकारका काव नहीं करना उत्तम क्षमा है।

उत्तमसार्द्ध—ज्ञान, पूजा, कुल, जाति, बल, श्रद्धा, तप और वपु इन आठ पदार्थोंके घमण्डको छोड़कर दूसरोंके द्वारा तिरस्कार होनेपर अभिमान नहीं करना उत्तम सार्द्ध है।

बन, वचन और कायमे माया (जल-कपट) का त्याग कर देना उत्तम आर्जव है।

लोभ या गृहताका त्याग कर देना उत्तम शौच है। मनोगुप्ति और शौचमें यह भेद है कि मनोगुप्तिमें सम्पूर्ण भान्तसिक व्यापारका निरोध किया जाता है किन्तु जो ऐसा करनेमें असमर्थ है उसको दूसरोंके पदार्थोंमें लोभके त्यागके लिये शौच बतलाया गया है। महावती आराधनामें शौचका 'लाघव' नाम भी मिलता है।

दिगम्बर मुनियों और उनके उपासकोंके लिये सत्य वचन कहना उत्तम सत्य है।

भाषा समिति और सत्यमें भेद—भाषा समिति वाला मुनि साधु और असाधु दोनों प्रकारके पुरुषोंमें हित और परिमित वचनका प्रयोग करेगा। यदि वह असाधु पुरुषोंमें अहित और अमित भाषण करेगा तो रागके कारण उसकी भाषासमिति नहीं बनेगी। लेकिन सत्य बोलनेवाला साधुओंमें और उनके भक्तोंमें सत्य वचनका प्रयोग करेगा और ज्ञान, चरित्र आदिकी शिक्षाके हेतु अमित (अधिक) वचनका भी प्रयोग करेगा अर्थात् भाषा समितिमें प्रवृत्ति करने वाला असाधु पुरुषोंमें भी वचनका प्रयोग करेगा लेकिन उसके वचन मित ही होंगे और सत्य बोलने वाला पुरुष साधु पुरुषोंमें ही वचनका प्रयोग करेगा लेकिन उसके वचन अमित भी हो सकते हैं।

छह कायके जीवोंकी हिंसाका त्याग करना और छह इन्द्रियोंके विषयोंको छोड़ देना उत्तम संयम है। संयमके दो भेद हैं एक अपहृतसंज्ञक और दूसरा उपेक्षासंज्ञक। अपहृत संज्ञक संयम के तीन भेद हैं—उत्तम, मध्यम और जघन्य। जो मुनि प्राणिश्रेणियोंके समग्र नामोंपर उस स्थानसे दूर हट कर जीवोंकी रक्षा करता है उसके उत्कृष्ट संयम है। जो कोबल मोरकी पीछीसे जीवोंको दूर कर अपना काम करता है उसके मध्यम संयम है। और जो दूसरे साधनोंसे जीवोंको दूर करता है उसके जघन्य संयम होता है। रागद्वेष के त्यागका नाम उपेक्षासंज्ञक संयम है।

उपार्जित कर्माँके क्षयके लिये बारह प्रकारके तपोंका करना उत्तम तप है।

ज्ञान, आहार आदि चार प्रकार का दान देना उत्तम त्याग है।

पर पदार्थोंमें यहाँ तक कि अपने शरीरमें भी समेद या मोहका त्याग कर देना उत्तम आकिञ्चन्य है। इसके चार भेद हैं। १ अपने और परके जीवनके लाभका त्याग करना। २ अपने और परके भारोग्यके लाभका त्याग करना। ३ अपने और परके इन्द्रियोंके लाभ का त्याग करना। ४ अपने और परके उपयोगके लाभका त्याग करना।

मन, वचन और कायसे स्त्री सेवनका त्याग कर देना ब्रह्मचर्य है। खेनकाचार पूर्णक प्रवृत्ति को रोकनेके लिये गुरुकुलमें निवास करनेका भी ब्रह्मचर्य कहते हैं।

विषयोंमें प्रवृत्ति को रोकनेके लिये गुप्ति बतलाई है। जो गुप्तिमें असमर्थ है उसका प्रवृत्तिके उपाय बतलानेके लिये समिति बतलाई गई है। और समितिमें प्रवृत्ति करने वाले मुनिको प्रसादके परिहारके लिये व्रत प्रकारका धर्म बतलाया गया है।

अनुपेक्षाका वर्णन—

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्त्वसंवरनिर्जरालोकबो-

धिदुर्लभधर्मस्त्राख्यातत्वाचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

अनित्य, अशरण, संसार, एकत्व, अन्यत्व, अशुचि, आस्रव, संवर, निर्जरा, लोक, बोधिदुर्लभ और धर्म इनके स्वरूपका चिन्तन करना सो बारह अनुप्रेक्षाएँ हैं।

अनित्यमायना—शरीर और इन्द्रियोंके विषय आदि सब पदार्थ इन्द्रधनुष और दुष्टजनकी मित्रता आदिकी भाँति अनित्य हैं। लेकिन जीव अज्ञानताके कारण उनको नित्य समझ रहा है। संसारमें जीवके तन्त्री स्वरूप ज्ञान और दर्शनको छोड़कर और कोई वस्तु नित्य नहीं है इस प्रकार विचार करना अनित्यानुप्रेक्षा है। ऐसा विचार करनेसे जीव शरीर, पुत्र, कलत्र आदिमें राग नहीं करता है और वियागका अवसर उपस्थित होनेपर भी दुःख नहीं करता है।

अदारणभाव—जिस प्रकार निर्जन वनमें मांसमक्षी और भूखे सिंहके द्वारा मृगके वचकेको पकड़े जानेपर उसका कोई सहायक नहीं होता है उसी प्रकार जन्म, जरा, मरण, रोग आदि दुर्लोकों बीचमें पड़े हुए जीवका भी कोई शरण नहीं है। संचित धन दूसरे भवमें नहीं जाता है। बान्धव भी मरण कालमें जीवकी रक्षा नहीं कर सकते। इन्द्र, धरणिन्द्र, चक्रवर्ती आदि भी उस समय शरण नहीं होते हैं। केवल एक जैनधर्म ही शरण होता है। इस प्रकार विचार करनेसे संसारके पदार्थोंमें ममत्व नहीं होता है और रत्नत्रय मार्गमें हवि होती है।

२ संसारभावना—इस संसारमें भ्रमण करनेवाला जीव जिस जीवका पिता होता है वही जीव कभी उसका भाई, पुत्र और पौत्र भी होता है और जो माता होती है वही बहिन, भ्राता, पुत्री और पौत्री भी होती है। स्वामी दास होता है और दास स्वामी होता है। अधिक क्या जीव स्वयं अपना भी पुत्र होता है। इस प्रकार जीव नटकी तरह नाना चेष्टाओंको धारण करता है। ऐसा संसारके स्वरूपका विचार करना संसारानुप्रेक्षा है। विचार करनेसे जीवको संसारके दुःखोंसे मग्न होता है और वैराग्य भी होता है।

४ एकत्वभावना—आत्मा अकेला जन्म लेता है और अकेला ही मरण करता है तथा अकेला ही दुःखोंको भोगता है। जीवका वास्तवमें न कोई बन्धु है और न कोई शत्रु। व्याधि, जरा, मरण आदिके दुर्लोकोंको स्वजन या परजन कोई भी सहन नहीं करते हैं। बन्धु और मित्र श्मशान तक ही साथ जाते हैं। अविनाशी जिनधर्म ही जीवका सदा सहायक है। इस प्रकार विचार करना एकत्वानुप्रेक्षा है। ऐसा विचार करनेसे जीवकी स्वजनों और परजनोंमें प्रीति और अग्रति नहीं होती है और जीव उनसे विरक्त हो जाता है।

अन्यत्वभावना—जीवको शरीर आदिसे पृथक् चिन्तित करना अन्यत्वानुप्रेक्षा है। यद्यपि बन्धकी अपेक्षा जीव और शरीर एक ही है लेकिन लक्ष्यके भेदसे इनमें भेद पाया जाता है। काय इन्द्रिययुक्त है और जीव इन्द्रिय रहित है। काय अन्न है और जीव ज्ञानवान् है। काय अस्तित्व है और आत्मा नित्य है। जब कि जीव शरीरसे भिन्न है तो कलत्र, पुत्र, गृह आदिसे भिन्न क्यों नहीं होगा? अर्थात् इनसे भी भिन्न है ही। इस प्रकार आत्माको शरीर आदिसे भिन्न चिन्तित करना अन्यत्वानुप्रेक्षा है। इस प्रकार चिन्तित करनेसे शरीर आदिमें वैराग्य उत्पन्न होता है।

६ अशुचिभावना—यह शरीर अत्यन्त अपवित्र है। रुधिर, मांस, मज्जा आदि अशुचि पदार्थोंका घर है; इस शरीरकी अशुचिता जलमें नहानेसे और चंदन, कर्पूर, कुंकुम आदिके लेप करनेसे भी दूर नहीं की जा सकती है। सम्यग्दर्शन, ज्ञान और पारमार्थ्य ही जीवको विशुद्धिको करते हैं इस प्रकार विचार करना अशुच्यनुप्रेक्षा है। ऐसा विचार करनेसे शरीरमें वैराग्य उत्पन्न होता है।

७ आसन्न भावना—कर्मोंका आसन्न सदा दुःखका देने वाला है। इन्द्रिय, कषाय, शत्रु और क्रियार्थ नदीके श्वाहके समान तीव्र होती है। स्पर्शन, रसन, घ्राण, चक्षु और श्राव्य ये इंद्रियाँ गज, मत्स्य, अमर, शलभ और मृग आदिका संसारमशुद्धमें गिरा देती हैं। क्राध, मान, माया और लोभ, वध, वन्दन आदि दुःखोंको देते हैं। इस प्रकार आसन्न के स्वरूपका विचार करना सो आसन्नानुप्रेक्षा है। ऐसा विचार करनेसे उत्तम क्षमा आदिके पालन करनेमें मन लगता है।

८ संवर भावना—कर्मोंका संवर हो जानेसे जीवको दुःख नहीं होता है। जैसे नावमें छेद हो जाने पर उसमें जल भरने लगता है और नाव डूब जाती है। लेकिन छेदको बन्द कर देने पर नाव अपने स्थान पर पहुँच जाती है। उसी प्रकार कर्मोंका आगसन रोक देने पर कल्याण मार्गमें कोई बाधा नहीं आ सकती है इस प्रकार विचार करना मंत्रानुप्रेक्षा है।

९ निर्जरा भावना—निर्जरा दो प्रकारसे होती है एक अबुद्धिपूर्वक और दूसरी कुशल-मूलक। सरकादि गतियोंमें फल दे चुकनेपर कर्मोंकी जो निर्जरा होती है वह अबुद्धिपूर्वक या अकुशलमूलक निर्जरा है। जो तब या परीपहजयके द्वारा कर्मोंकी निर्जरा होती है वह अबुद्धिपूर्वक या कुशलमूलक निर्जरा है। इस प्रकार निर्जराके गुण और दोनोंका विचार करना निर्जरानुप्रेक्षा है। ऐसा विचार करनेसे जीवकी कर्मोंकी निर्जराके लिये प्रवृत्ति होती है।

१० लोकभावना—अनन्त लोकाकाशके ठीक मध्यमें चौदह राज्य प्रमाण लोक है। इस लोकके स्वभाव, आकार आदिका चिंतन करना लोकानुप्रेक्षा है। लोकका विचार करनेसे तत्त्वज्ञानमें विमुक्ति होती है।

११ बोधिदुर्लभभावना—एक निगोदके शरीरमें सिद्धोंके अनन्तरुने जीव रहते हैं और समस्त लोक स्थावर प्राणियोंसे उसाठस भरा हुआ है। इस लोकमें त्रस पर्याय पाना उसी प्रकार दुर्लभ है जिस प्रकार समुद्रमें गिरी हुई वस्त्रकी कणिकाको पाना। त्रसोंमें भी पञ्चेन्द्रिय होना उसी प्रकार दुर्लभ है जिस प्रकार गुणोंमें छत्रज्ञताका होना। पञ्चेन्द्रियोंमें भी मनुष्य पर्यायको पाना उसीप्रकार दुर्लभ है जिसप्रकार मार्गमें रत्नोंका डेर पाना। एक बार मनुष्य पर्याय समाप्त हो जाने पर पुनः मनुष्य पर्यायको पाना अत्यन्त दुर्लभ है जिस प्रकार वृक्षके जल जाने पर उस राखका वृक्ष हो जाना अत्यन्त दुर्लभ है। मनुष्य जन्म मिल जाने पर भी सुदेशका पाना दुर्लभ है। इसी प्रकार उत्तम कुल, इन्द्रियोकी पूर्णता, सम्पत्ति, आरोग्यता ये सब बातें उत्तरात्तर दुर्लभ हैं। इन सबके मिल जाने पर भी यदि जैन धर्मकी प्राप्ति नहीं हुई तो मनुष्य जन्मका पाना उसी प्रकार निरर्थक है जैसे घना नेत्रोंके मुखका होना। जो जैन धर्मको प्राप्त करके भी विषय सुखोंमें लीन रहता है वह पुरुष राखके लिए चन्दनके वृक्षको जलाता है। विषय-सुखसे विरक्त हो जाने पर भी समाधिका होना अत्यन्त दुर्लभ है। समाधिके होने पर ही विषय-सुखसे विरक्त स्वरूप बोधिलाम सफल होता है। इस प्रकार बोधि (ज्ञान) की दुर्लभताका विचार करना बोधि दुर्लभानुप्रेक्षा है। ऐसा विचार करनेसे जीवको प्रमाद नहीं होता।

१२ धर्मभावना—धर्म वह है जो सर्वज्ञ चोतराग द्वारा प्रणीत हो, सर्व जीवों पर व्या करने वाला हो, सत्ययुक्त हो, विनयसम्पन्न हो, उत्तम क्षमा, ब्रह्मचर्य, उपवास आदिसे सहित हो जिसके सेवनसे विषयोंसे व्यावृत्ति हो और निष्परिग्रहता हो। इस प्रकारके धर्मको न पानेके कारण जीव अनादिकाल तक संसारमें भ्रमण करते हैं और धर्मकी प्राप्ति हो जाने पर जीव स्वर्ग आदिके सुखोंका भोगकर मोक्षको प्राप्त करते हैं। इस प्रकार धर्मके स्वरूपका विचार करना धर्मानुप्रेक्षा है। इस प्रकार विचार करनेसे जीवका धर्ममें गाढ़ स्नेह होता है।

इस प्रकार बारह भावनाओंके होने पर जीव उत्तम क्षमा आदि धर्मोंका धारण करता है और परीपहोंको सहन करता है अतः धर्म और परीपहोंके बीचमें अनुप्रेक्षाओंका वर्णन किया है।

१।८-९]

नवम अध्याय

४८७

परीषदोंका वर्णन—

मार्गाच्यवननिर्जराथपरिषोढक्याः परीषदाः ॥ ८ ॥

मार्ग अर्थात् संवरसे च्युत न होनेके लिये और कर्मोंकी निर्जराके लिये बाईस परीषदों को सहन करना चाहिये। मार्गका अर्थ सम्यग्दर्शन, ज्ञान और चारित्र्य भी होता है। परीषदों के सहन करनेसे कर्मोंका संवर होता है। परीषद्वज्र संवर, निर्जरा और मोक्षका साधन है।

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशययाकोषवध-
याचनाऽलाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानाऽदर्शनानि ॥ ९ ॥

क्षुधा, तृण, शीत, उष्ण, दंशमशक, नाग्न्य, अरति, स्त्री, चर्या, निषद्या, शय्या, आकोश, वध, याचना, अलाभ, रोग, तृणस्पर्श, मल, सत्कार-पुरस्कार, प्रज्ञा, अज्ञान और अदर्शन ये बाईस परीषद हैं।

१ क्षुधापरीषद—जो मुनि निर्दोष आहारको ग्रहण करता है और निर्दोष आहार के न मिलने पर या अल्प आहार मिलनेपर अकाल और अयोग्य देशमें व्याहारको ग्रहण नहीं करता है, जो छह आवश्यकोंकी हानिको नहीं चाहता, अनेक बार अन्नशन, अवमोदर्थ आदि करनेसे तथा तीरस भोजन करनेसे जिसका शरीर सूख गया है चुवाकी वेदना होने पर भी जो लुपाको चिन्ता नहीं करता है और मिथ्याके लाभकी अपेक्षा अलाभमें लाभ मानता है, उस मुनिके क्षुधापरीषद्वज्र होता है।

२ तृणपरीषद—जो मुनि ब्रह्मी, वापी, तड़ाग आदिके जलमें नहाने आदिका त्यागी होता है और जिसका स्थान नियत नहीं होता है, जो अत्यन्त धार (खारा) आदि भोजन के द्वारा ओर गर्मी तथा उपवास आदिके द्वारा तोत्र ध्यासके लगने पर उसका प्रतिकार नहीं करता और लुपाको संतोषरूपी जलसे शान्त करता है उसके तृणपरीषद्वज्र होता है।

३ शीतपरीषद—जिस मुनिने वस्त्रोंका त्याग कर दिया है, जिसका कोई नियत स्थान नहीं है, जो कुलोंके नीचे, पर्वतों पर और चतुष्पथ आदिमें सदा निवास करता है, जो वायु और हिमकी ठंडकको शान्तिपूर्वक सहन करता है, शीतका प्रतिकार करनेवाली अग्नि आदिका स्मरण भी नहीं करता है, उस मुनिके शीत परीषद्वज्र होता है।

४ उष्णपरीषद—जो मुनि वायु और जल रहित प्रदेशमें, पत्तोंसे रहित सूखे वृक्षके नीचे या पर्वतों पर मीधम ऋतुमें ध्यान करता है, तावानलके समान गर्म वायुसे जिसका कण्ठ सूख गया है और पित्तके द्वारा जिसके अन्तरज्वरमें भी दाह उत्पन्न हो रहा है फिर भी उष्णताके प्रतिकार करनेका विचार न करके उष्णताकी वेदनाको शान्तिपूर्वक सहन करता है उसके उष्णपरीषद्वज्र होता है।

५ दंशमशकपरीषद—जो वांस, मच्छर, चीटी, मक्खी, बिच्छू आदिके काटनेसे उत्पन्न दुर्ह वेदनाको शान्तिपूर्वक सहन करता है उसके दंशमशकपरीषद्वज्र होता है। यहाँ दंश शब्दके ग्रहणसे ही काम चल जाता फिर भी जो मशक आदिका ग्रहण किया गया है वह उपलक्षणके लिये है। जहाँ किसी एक पदार्थके कटनेसे तत्सदृश अन्य पदार्थोंका भी ग्रहण हो पड़ा उपलक्षण होता है। जैसे किसीने कहा कि “काकेभ्यो घृतं रक्षणीयम्” कांओंमें घृतकी रक्षा करनी चाहिये, तो इसका यह अर्थ नहीं है कि चिल्ली आदिसे घृतकी रक्षा नहीं करनी चाहिये।

जैसे यहाँ का शब्द उपलक्षण होनेसे थिल्ली आदिका भी बोध कराता है इसी प्रकार मशक शब्द भी उपलक्षण होनेसे बिच्छू, चींटी आदि प्राणियोंका बोधक है।

६ नान्यपरीषद्—नग्नता एक विशिष्ट गुण है जिसको कामासक्त पुरुष धारण नहीं कर सकते हैं। नग्नता मोक्षका कारण है और सभ प्रकारके दोषोंसे रहित है। परमस्वातन्त्र्य का कारण है। पराधीनता लेशमात्र नहीं रहती। जो मुनि इस प्रकारकी नग्नताको धारण करते हुए मनमें किसी प्रकारके विकारको उत्पन्न नहीं होने देता उसके नान्यपरीषद्भज्य होता है।

७ अरतिपरीषद्—जो मुनि इन्द्रियोंके विषयोंसे बिरत रहता है, सन्नोत आदिसे रहित शून्य गृह आदिमें निवास करता है, स्वाध्याय आदिमें हो रहित करता है उनके अरतिपरीषद्भज्य होता है।

८ स्त्रीपरीषद्—जो मुनि स्त्रियोंके भ्रविल्लास, नेत्रविकार, भृङ्गार आदिको देखकर मनमें किसी प्रकारका विकार उत्पन्न नहीं होने देता, कछवेके समान इन्द्रिय और मनका संयमन करता है उसके स्त्रीपरीषद्भज्य होता है।

९ चर्यापरीषद्—गुरुजनकी आज्ञासे और देशफालके अनुसार गमन करनेमें फंफण, कंटे आदिके द्वारा उत्पन्न हुई बाधाको जो मुनि शान्तिपूर्वक सहन करता है और पूर्व अवस्थामें मोगे हुए वाहन आदिका स्मरण नहीं करता है उसके चर्यापरीषद्भज्य होता है।

१० निषयापरीषद्—जो मुनि स्मशान, वन, पर्वतोंकी गुफा आदिमें निवास करता है और नियतकालपर्यन्त ध्यानके लिये निषध (आसन) को स्वीकार करता है, लेकिन देव, तिर्यञ्च, मनुष्य और अचेतन पदार्थोंके उपसर्गोंके कारण जो वीरसन आदिसे प्युत नहीं होता है और न मन्त्र आदिके द्वारा किसी प्रकारका प्रतीकार ही करता है उसके निषयापरीषद्भज्य होता है।

११ शय्यापरीषद्—जो मुनि ऊँची-नीची, कठोर कंकड़ बाटू आदिसे युक्त मृमि पर एक करवटसे लकड़ी पत्थरकी तरह निश्चल सोता है, भूत प्रेत आदिके द्वारा अनेक उपसर्ग किये जाने पर भी शरीरको चलायमान नहीं करता, कभी ऐसा विचार नहीं करता कि 'इस स्थानमें सिंह आदि दुष्ट प्राणी रहते हैं अतः इस स्थानसे शीघ्र चले जाना चाहिये, रात्रिका अन्त कर होगा' इत्यादि उस मुनिके शय्यापरीषद्भज्य होता है।

१२ आक्रोशपरीषद्—जो मुनि दुष्ट और अज्ञानी जनोके द्वारा कहे गये कठोर और असत्य वचनोंको सुनकर हृदयमें किंचिन्मात्र भी कषायको नहीं करता है और प्रतिकार करनेकी सामर्थ्य होनेपर भी प्रतिकार करनेका विचार भी नहीं करता है उस मुनिके आक्रोशपरीषद्भज्य होता है।

१३ वधपरीषद्—जो मुनि नानाप्रकारके तलवार आदि तीक्ष्ण शस्त्रोंके द्वारा शरीरपर म्हार किये जाने पर भी म्हार करनेवालोंके द्वेष नहीं करता है किन्तु यह विचार करता है कि यह मेरे पूर्व कर्मका ही फल है और शस्त्रोंके द्वारा दुःखोंके कारण शरीरका ही विघात हो सकता है आत्माका विघात त्रिकालमें भी संभव नहीं है, उस मुनिके वधपरीषद्भज्य होता है।

१४ याचनापरीषद्—तपके द्वारा शरीरके सूख जानेपर अथिषधरमात्र शरीर ज्ञेय रहने पर भी जो मुनि दीनवचन, मुखवैषम्य आदि आदि संज्ञाओंके द्वारा भोजन आदि पदार्थोंकी याचना नहीं करता है उसके याचनापरीषद्भज्य होता है।

१५ अलाभपरीषद्—अनेक दिनोंतक आहार न मिलनेपर जो मुनि मनमें किसी प्रकारका खेद नहीं करता है और भिक्षाके लाभसे अलाभको ही तपका हेतु मानता है उस मुनिके अलाभ परीषद्भव्य होती है ।

१६ रोगपरीषद्—जो मुनि शरीरको अपवित्र, अनित्य और परित्राण रहित समझ कर घर्मकी वृद्धिके लिये भोजनको स्वीकार करता है, लेकिन अपथ्य आदि आहारके लेनेसे शरीरमें हजारों रोग उत्पन्न होजाने पर भी व्याकुल नहीं होता है और सर्वापधि आदि ऋद्धियोंके होनेपर भी रोगका प्रतिकार नहीं करता है उस मुनिके रोगपरीषद्भव्य होती है ।

१७ तृणस्पर्शपरीषद्—जो मुनि चलते समय पैरमें तृण, कांटे आदिके चुभ जानेसे उत्पन्न हुई वेदनाको शान्तिपूर्वक सहन कर लेता है उस मुनिके तृणस्पर्शपरीषद्भव्य होती है ।

१८ मलपरीषद्—जिस मुनिने जलकायिक जीवोंकी रक्षार्थ लिये मरणपर्यन्त स्नानका त्याग कर दिया और शरीरमें पसीना आनेसे धूलिके जम जानेपर तथा खुजली आदि रोगोंके उत्पन्न हो जानेपर भी शरीरको जो खुजलाया नहीं है तथा जो ऐसा विचार नहीं करता है कि मेरा शरीर मलसहित है और इस भिक्षुका शरीर कितना निर्मल है उस मुनिके मलपरीषद्भव्य होती है ।

१९ सत्कारपुरस्कारपरीषद्—प्रशंसा करनेको सत्कार और किसी कार्यमें किसीको प्रधान बना देनेको पुरस्कार कहते हैं । अन्य मनुष्यों द्वारा सत्कार-पुरस्कार न किये जानेपर जो मुनि ऐसा विचार नहीं करता है कि मैं चिरतपस्वी हूँ मैंने अनेक बार ब्राह्मणोंको शास्त्रार्थमें हराया है । फिर भी मेरी कोई मति नहीं करता है, आसन आदि नहीं देता है, प्रणाम नहीं करता है । मुझसे अच्छे तो मिथ्यातपस्वी हैं जिनको मिथ्यादृष्टि लोग सर्वज्ञ मानकर पूजते हैं । जो ऐसा कष्ट जाता है कि अधिक तपस्या वालोंकी व्यन्तर आदि पूजा करते हैं वह सब मूठ है । ऐसा विचार न करनेवाले मुनिके सत्कारपुरस्कारपरीषद्भव्य होती है ।

२० प्रज्ञापरीषद्—जो मुनि तर्क, व्याकरण, साहित्य, छन्द, अलङ्कार, अभ्यात्मशास्त्र आदि विद्याओंमें निपुण होनेपर भी ज्ञानका मद नहीं करता है तथा जो इस बातका घमण्ड नहीं करता है कि प्रवाची मेरे सामनेसे उसी प्रकार स्मग जाते हैं जिस प्रकार सिंहके शब्दको सुनकर हाथी भाग जाते हैं उस मुनिके प्रज्ञापरीषद्भव्य होती है ।

२१ अज्ञानपरीषद्—जो मुनि सकल शास्त्रोंमें निपुण होनेपर भी दूसरे पुरुषोंके द्वारा किये गये 'यह मूर्ख है' इत्यादि आक्षेपोंको शान्त मनसे सहन कर लेता है उस मुनिके अज्ञानपरीषद्भव्य होती है ।

२२ अदर्शनपरीषद्—चिरकाल तक तपश्चर्या करनेपर भी अवधिज्ञान या ऋद्धि आदिकी प्राप्ति न होनेपर जो मुनि विचार नहीं करता है कि यह दक्षिण निष्फल है, प्रतीका धारण करना व्यर्थ है इत्यादि, उस मुनिके अदर्शनपरीषद्भव्य होती है ।

इस प्रकार इन आठ परीषद्ओंको जो मुनि शान्त चित्तसे सहन करता है उस मुनिके राग द्वेष आदि परिणामोंसे उत्पन्न होनेवाले आस्रवका निरोध होकर संवर होता है ।

किस गुणस्थानमें कितने परीषद् होते हैं—

क्षरुमसाभ्यरायलघ्वस्थवीतरागयोधतुर्दश ॥ १० ॥

सूक्ष्मसाभ्यराय अर्थात् दशवै और लघ्वस्थवीतराग अर्थात् बारहवै गुणस्थानमें निम्न चौदह परीषद् होते हैं । क्षुधा, रुपा, शीत, उष्ण, दंशमशक, चर्म, शय्या, वध, अलाभ, रोग, ६२

४९०

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[१।११]

गुणपरीक्षा, मल, प्रज्ञा और अज्ञान । छद्मका अर्थ है ज्ञानावरण और दर्शनावरण । ज्ञानावरण और दर्शनावरणका उदय होने पर भी जिसको अन्तर्मुखीमें केवलज्ञान होनेवाला हो उसको छद्मस्थ बीतराग (पारद्वय गुणस्थानवर्ती मुनि) कहते हैं ।

प्रश्न—छद्मस्थबीतराग गुणस्थानमें मोहनीय कर्मका अभाव है इसलिये मोहनीय कर्मके निमित्तसे होनेवाले आठ परीषद् यहाँ नहीं होते हैं यह तो ठीक है लेकिन सूक्ष्मसाम्पराय गुणस्थानमें तो मोहनीयका सद्भाव रहता है अतः वहाँ मोहनीयके निमित्तसे होनेवाले नाग्य आदि आठ परीषद्हीका सद्भाव और बतलाना चाहिये ।

उत्तर—सूक्ष्मसाम्पराय गुणस्थानमें मोहनीयकी सब प्रकृतियोंका उदय नहीं होता किन्तु संज्ञकलन लोभकषायका ही उदय रहता है और वह उदय भी सूक्ष्म होता है न कि वादर । अतः यह गुणस्थान भी छद्मस्थबीतराग गुणस्थानके समान ही है । इसलिये इस गुणस्थानमें भी चौदह ही परीषद् होते हैं ।

प्रश्न—छद्मस्थबीतराग गुणस्थानमें मोहनीयके उदयका अभाव है और सूक्ष्मसाम्परायमें मोहनीयके उदयकी सन्तता है इसलिये दोनों गुणस्थानोंमें छुधा आदि चौदह परीषद्हीका अभाव ही होगा, वहाँ उनका सहता कैसे संभव है ?

उत्तर—यद्यपि उक्त दोनों गुणस्थानोंमें चौदह परीषद् नहीं होते हैं किन्तु उन परीषद्हीके सहन करनेकी शक्ति होनेके कारण यहाँ चौदह परीषद्हीका सद्भाव बतलाया गया है । जैसे सूर्योदयके देव सातवें नरक तक गमन नहीं करते हैं फिर भी वहाँ तक गमन करनेकी शक्ति होनेके कारण उनमें सातवें नरक पर्यन्त गमन बतलाया है ।

एकादश जिने ॥ ११ ॥

स योगकेवली नामक तेरहवें गुणस्थानमें ग्यारह परीषद् होते हैं । पूर्वोक्त चौदह परीषद्हीमेंसे अज्ञान, प्रज्ञा और अज्ञानका छोबकर शेष ग्यारह परीषद्हीका सद्भाव वेदनीय कर्मके सद्भावके कारण बतलाया गया है ।

प्रश्न—तेरहवें गुणस्थानमें मोहनीयके उदयके अभावमें छुधा आदिकी वेदना नहीं हो सकती है फिर ये परीषद् कैसे उत्पन्न होते हैं ?

उत्तर—तेरहवें गुणस्थानमें छुधा आदिकी वेदनाका अभाव होने पर भी वेदनीय द्रव्य कर्मके सद्भावके कारण वहाँ ग्यारह परीषद्हीका सद्भाव उपचारसे समझना चाहिये । जैसे ज्ञानावरण कर्मके नष्ट हो जानेसे जिनेन्द्र भगवान्से चित्ताका निरोध करने स्वरूप ध्यान नहीं होता है फिर भी चित्ताको करने वाले कर्मके अभाव (निरोध) हो जानेसे उपचारसे वहाँ ध्यानका सद्भाव माना गया है । यही बात वहाँ परीषद्हीके सद्भावके विषयमें है । यदि केवली भगवान्में छुधा आदि वेदनाका सद्भाव माना जाय तो कवलहारका भी प्रसङ्ग उनके होगा । लेकिन ऐसा मानना ठीक नहीं है । क्योंकि अनन्त मुसके उदय होने से जिनेन्द्र भगवान्के कवलहार नहीं होता है । कवलहार बड़ी करता है जो छुधाके क्लेशमें पीड़ित होता है । यद्यपि जिनेन्द्रके वेदनीयके उदयका सद्भाव रहता है लेकिन वह मोहनीयके अभावमें अपना कार्य नहीं कर सकता जैसे सेनापतिके अभावमें सेना कुछ काम नहीं कर सकती ।

अथवा उक्त सूत्रमें न शब्द का अभ्याहार करना चाहिये । न शब्दका अभ्याहार करनेसे “एकदश जिने न” ऐसा सूत्र होगा जिसका अर्थ होगा कि जिनेन्द्र भगवान्के ग्यारह परीषद् नहीं होते हैं ।

१।१२-१७]

नवम अध्याय

४९१

प्रमेयकमलसार्तव्यमें एकादश शब्दका यह अर्थ किया गया है—एकेन अधिक न दश इति एकादश अर्थात् एक+अ+दश एक और दश (ग्यारह) परीपह जिनेन्द्रके नहीं होते हैं।

बादरसाम्पराये सर्वे ॥ १२ ॥

बादरसाम्पराय अर्थात् स्थूल कषायवाले छठवें, सातवें, आठवें और नवमें इन चार गुणस्थानोंमें सम्पूर्ण परीपह होते हैं। इसका तात्पर्य यह है कि सामायिक, छेदोपरिधापना और परिहारविशुद्धि इन तीन चारित्र्योंमें सब परीपह होते हैं।

कौन परीपह किस कर्मके उदयसे होता है ?

ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥ १३ ॥

ज्ञानावरण कर्मके उदयसे प्रज्ञा और अज्ञान ये दो परीपह होते हैं।

प्रश्न—ज्ञानावरण कर्मके उदयसे अज्ञानपरिपह होता है यह तो ठीक है किन्तु प्रज्ञापरिपह भी ज्ञानावरणके उदयसे होता है यह ठीक नहीं है। क्योंकि प्रज्ञापरिपह अर्थात् ज्ञानका मद ज्ञानावरणके विनाश होनेपर होता है अतः यह ज्ञानावरणके उदयसे कैसे हो सकता है ?

उत्तर—प्रज्ञा क्षायेऽपशमिकी है अर्थात् मतिज्ञानावरण और भ्रुतज्ञानावरणके क्षयोपशम होनेपर और अवधिज्ञानावरण आदिके सद्भाव होनेपर प्रज्ञाका मद होता है। सम्पूर्ण ज्ञानावरणके क्षय हो जानेपर ज्ञानका मद नहीं होता है। अतः प्रज्ञापरिपह ज्ञानावरणके उदयसे ही होता है।

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

दर्शनमोहनीयके उदयसे अदर्शनपरीपह और अन्तराय कर्मके उदयसे अलाभ परीपह होता है।

चारित्र्यमोहे नान्यारविस्त्रीनिषद्यःक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥

चारित्र्यमोहनीयके उदयसे नान्य, अरति, स्त्री, निषद्या, आक्रोश, याचना और सत्कारपुरस्कार ये सात परीपह होते हैं। ये परीपह पुण्य आदिके उदयके कारण होते हैं। मोहके उदयसे प्राणिपिडा होती है और प्राणिपीडाके परिहारके लिये निषद्या परीपह होता है अतः यह भी मोहके उदयसे होता है।

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

वेदनीय कर्मके उदयसे कृधा, लूबा, घीत, उष्ण, दक्षमशक, चर्या, शय्या, वध, रोग, लृप्तसर्श और मल ये ग्यारह परीपह होते हैं।

एक साथ एक जीवके होनेवाले परीपहोंकी संख्या—

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नेकोनविंशतिः ॥ १७ ॥

एक साथ एक जीवके एकको आदि लेकर उन्नीस परीपह तक हो सकते हैं।

एक जीवके एक कालमें अधिकसे अधिक उन्नीस परीपह हो सकते हैं। क्योंकि शीत

४९२

तत्त्वार्थवृत्ति द्वितीय-सार -

[११८

और इण्ड इन दो परीषद्‌हों में से एक कालमें एक ही परीषद् होगा तथा चर्चा, शय्या और निपटारा इन तीन परीषद्‌हों में से एक कालमें एक ही परीषद् होगा । इस प्रकार बाईस परीषद्‌हों में से तीन परीषद् घट जाने पर एक साथ उन्नीस परीषद् ही हो सकते हैं, अधिक नहीं ।

प्रश्न—प्रज्ञा और अज्ञान परीषद्‌हमें परस्परमें विरोध है अतः ये दोनों परीषद् एक साथ कैसे होंगे ?

उत्तर—श्रुतज्ञानके होनेपर प्रज्ञापरीषद् होता है और अवधि, मनःपर्यय और केवलज्ञानके अभावमें अज्ञान परीषद् होता है अतः ये दोनों परीषद् एक साथ हो सकते हैं ।

चारित्र्य वर्णन—

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिस्मृतिसाम्प्रदाययथाख्यातमिति

चारित्र्य ॥ १८ ॥

सामायिक, छेदोपस्थापना, परिहारविशुद्धि, सूक्ष्मसाम्प्रदाय और यथाख्यात ये पाँच चारित्र्य हैं । सूत्रमें 'इति' शब्द समाप्तिवाचक है जिसका अर्थ है कि यथाख्यात चारित्र्यसे कर्मोंका पूर्ण क्षय होता है । दश प्रकारके धर्मोंमें जो संयमधर्म बतलाया गया है वह चारित्र्य ही है लेकिन पुनः यहाँ चारित्र्यका वर्णन इस बातको बतलाता है कि चारित्र्य निर्वाणका साक्षान् कारण है ।

सम्पूर्ण पापोंके त्याग करनेको सामायिक चारित्र्य कहते हैं । इसके दो भेद हैं—परिमित काल सामायिक और अपरिमितकाल सामायिक । स्वाध्याय आदि करनेमें परिमितकाल सामायिक होता है और ईर्ष्यापथ आदिमें अपरिमितकाल सामायिक होता है ।

प्रमादके वस्त्रसे अहिंसा आदि व्रतोंमें दूषण लग जाने पर आगमोक्त विधिसे उस दोषका प्रापरिवृत्त करके पुनः व्रतोंका ग्रहण करना छेदोपस्थापना चारित्र्य है । व्रतोंमें दोष लग जाने पर पक्ष, मांस आदिकी दीक्षाका छेद (नाश) करके पुनः व्रतोंमें स्थापना करना अथवा सङ्कल्प और विकल्पोंका त्याग करना भी छेदोपस्थापना चारित्र्य है ।

जिस चारित्र्यमें जीवोंकी हिंसाका त्याग होनेसे विशेष शुद्धि (कर्ममलका नाश) हो उसको परिहारविशुद्धि चारित्र्य कहते हैं । जिस मुनिकी आयु घटतीस वर्षकी हो, जो बहुत काल तक तीर्थंकरके परणोंमें रह चुका हो, मत्स्यध्यान नामक नवम पूर्वमें कहे गये सम्पन्न आचारका ज्ञानने वाला हो, प्रमाद रहित हो और तीनों सन्ध्याओं को छोड़कर केवल दो गव्युति (चार मील) गमन करने वाला हो उस मुनिके परिहारविशुद्धि चारित्र्य होता है । तीर्थंकरके पादमूलमें रहनेका काल वर्षपृथक्त्व (तीन वर्षसे अधिक और नौ वर्षसे कम) है ।

जिस चारित्र्यमें अति सूक्ष्म लोभ कपायका उदय रहता है उसको सूक्ष्मसाम्प्रदाय चारित्र्य कहते हैं ।

सम्पूर्ण मोहनीयके उपशम या क्षय होने पर आत्माके अपने स्वरूपमें स्थिर होनेको यथाख्यात चारित्र्य कहते हैं । यथाख्यातका अर्थ है कि आत्माके स्वरूपको जैसा का तैसा कहना । यथाख्यातका दूसरा नाम अथाख्यात भी है जिसका अर्थ है कि इस प्रकारके उच्छृङ्खल चारित्र्यको जीवने पहिले प्राप्त नहीं किया था और मोहके क्षय या उपशम हो जाने पर प्राप्त किया है । सामायिक आदि चारित्र्योंमें उत्तरोत्तर गुणोंकी उत्कृष्टता होनेसे इनका क्रम से वर्णन किया गया है ।

१११-२०]

अथम अध्याय

४९३

बाह्य तप—

अनशनानामौर्ध्वं वृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागाविबिक्तशुष्यासनकाय-

क्लेशाः बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

अनशन, अथमौर्ध्वं, वृत्तिपरिसंख्यान, रसपरित्याग, विबिक्तशुष्यासन और काय-क्लेश ये छह बाह्य तप हैं ।

फलकी अपेक्षा न करके संयमकी वृत्तिके लिये, रागके नाशके लिये, क्रमोंके क्षयके लिये, ध्यानप्राप्ति और शास्त्राभ्यास आदिके लिये जो उपवास किया जाता है वह अनशन है । संयममें साधवान रहनेके लिये, पित्त, श्लेष्म आदि दोषोंके उपशमनके लिये, ज्ञान, ध्यान आदिकी सिद्धिके लिये कम भोजन करना अवमौर्ध्व है । वृत्तिअर्थात् भोजनकी प्रवृत्तिमें परि-संख्यान अर्थात् सब प्रकारसे मर्यादा करना वृत्तिपरिसंख्यान है । तात्पर्य यह है कि भोजन को जाते समय एक पर, एक गली आदिमें भोजन करनेका नियम करना वृत्तिपरिसंख्यान है । इन्द्रियोंके निग्रहके लिये, निद्राको जीतनेके लिये और स्वाध्याय आदिकी सिद्धिके लिये घृत आदि रसोंका त्याग कर देना रसपरित्याग है । मल्लचर्यकी सिद्धि और स्वाध्याय, ध्यान आदिकी प्राप्तिके लिये प्राणीपीडासे रहित एकान्त और शून्य घर गुफा आदिमें सोना और बैठना विबिक्तशुष्यासन है । गर्मीमें, घाममें, शीत ऋतुमें सुले स्थानमें और वर्षा में वृष्टीके नीचे बैठकर ध्यान आदिके द्वारा शरीरको कष्ट देना कायक्लेश है । कायक्लेश करनेसे शारीरिक सुखोंकी इच्छा नहीं रहती है, शारीरिक दुःखोंके सहन करनेकी शक्ति आती है और जैनधर्मकी प्रथापना आदि होती है ।

कायक्लेश स्वयं इच्छानुसार किया जाता है और परीवह पित्त इच्छाके होता है यह कायक्लेश और परीवहमें भेद है ।

यह छह प्रकारका तप बाह्य वस्तुओंकी अपेक्षासे होता है और दूसरे लोगोंको प्रत्यक्ष होता है अतः इसको बाह्य तप कहते हैं ।

आभ्यन्तर तप—

प्रायश्चित्तपिनयवैयाघ्रस्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

प्रायश्चित्त, पिनय, वैयाघ्रस्य, स्वाध्याय, व्युत्सर्ग और ध्यान ये छह आभ्यन्तर तप हैं ।

प्रमाद अथवा अज्ञानसे लगे हुए दोषोंकी शुद्धि करना प्रायश्चित्त है । बलवृष्टि चारित्र के धारक मुनिको 'प्राय' और मनकी चित्त कहते हैं । अतः मनकी शुद्धि करनेवाले कमको प्रायश्चित्त कहते हैं । उवेष्ट मुनियोंका आदर करना पिनय है । बीमार मुनियोंकी शरीरके द्वारा अथवा पैर दबाकर या अन्य किसी प्रकारसे सेवा करना वैयाघ्रस्य है । हानकी भावनामें आलस्य नहीं करना स्वाध्याय है । बाह्य और आभ्यन्तर परिग्रहका त्याग कर देना व्युत्सर्ग है । मनकी चञ्चलताको रोककर एक अध्वमें मनको लगाना ध्यान है ।

इन तपोंमें आभ्यन्तर अर्थात् मनका नियमन (वशीकरण) होनेसे और दूसरे लोगों को प्रत्यक्ष न होनेसे इनको आभ्यन्तर तप कहते हैं ।

४९४

तत्त्वावेषृत्ति हिन्दी-सार

[१११-१२]

आध्यन्तर तर्पण उत्तर भेद—

नवचतुर्दशपञ्चद्विमेदा यथाक्रमम् ॥ २१ ॥

क्रमसे प्रायश्चित्त के नव, विनय के चार, वैद्यावृत्त्य के दश, त्वाध्यायके पाँच और व्युत्सर्गके दो भेद होते हैं ।

प्रायश्चित्तके नव भेद—

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गपञ्छेदपरिहारोपस्थापनाः ॥२२॥

आलोचन, प्रतिक्रमण, तदुभय, विवेक, व्युत्सर्ग, तप, छेद, परिहार और उपस्थापना—ये प्रायश्चित्त के नव भेद हैं ।

एकान्त में बैठे हुए, प्रसन्न, दोष, देश और कालको जाननेवाले गुरुके सम्मने निष्कपट भावसे विनयसहित और भगवती आराधनामें बतलाये हुए दश प्रकारके दोषोंसे रहित विधिसे अपने दोषोंको प्रगट कर देना आलोचना है ।

आलोचनाके दश दोष इस प्रकार हैं—१ गुरुमें अनुकम्पा उत्पन्न करके आलोचना करना आक्रान्त दोष है । २ वचनोंसे अनुमान करके आलोचना करना अनुमानित दोष है । ३ लोगोंसे जिस दोषको देख लिया हो उसीकी आलोचना करना दृष्टदोष है । ४ मोटे या स्थूल दोषोंकी ही आलोचना करना बादरदोष है । ५ अल्प या सूक्ष्म दोष की ही आलोचना करना सूक्ष्म दोष है । ६ किसीके द्वारा उसके दोषको प्रकाशित किये जानेपर कहना कि जिस प्रकारका दोष इसने प्रकाशित किया है उसी प्रकारका दोष मेरा भी है । इस प्रकार गुप्त दोष की आलोचना करना प्रच्छन्न दोष है । ७ कोलाहलके बीचमें आलोचना करना जिससे गुरु ठीक तरहसे न सुन सके सो शब्दाकुलित दोष है । ८ बहुत लोगोंके सम्मने आलोचना करना बहुजन दोष है । ९ दोषों को नहीं समझनेवाले गुरुके पास आलोचना करना अवगच्छदोष है । १० ऐसे गुरुके पास उस दोषकी आलोचना करना जो दोष उस गुरुमें भी हो, यह तत्सेवी दोष है ।

यदि पुरुष आलोचना करे तो एक गुरु और एक शिष्य इस प्रकार दोके आश्रयसे आलोचना होती है । और यदि स्त्री आलोचना करे तो चन्द्र, सूर्य, दीपक आदिके प्रकाशमें एक गुरु और दो शिष्यों अथवा दो गुरु और एक स्त्री इस प्रकार तीनके होनेपर आलोचना होती है । आलोचना नहीं करनेवालेको दुर्धरतप भी इच्छित फलदायक नहीं होता है ।

अपने दोषोंको उच्चाण करके कहना कि मेरे दोष मिट्या हैं प्रतिक्रमण है । गुरुकी आज्ञासे प्रतिक्रमण शिष्य को ही करना चाहिये और आलोचनाको देकर आचार्यको प्रतिक्रमण करना चाहिये ।

शुद्ध होनेपर भी अशुद्ध होनेका संदेह या विपर्यय हो अथवा अशुद्ध होनेपर भी जहाँ शुद्धता का निश्चय हो वहाँ आलोचना और प्रतिक्रमण दोनों करना चाहिये इसको तदुभय कहते हैं । जिस वस्तुके न खानेका नियम हो उस वस्तुके वर्तन या मुखमें आ जाने पर अथवा जिन वस्तुओंसे कषाय आदि उत्पन्न हो उन सब वस्तुओंका त्याग कर देना विवेक है । निष्कल पर्वत शरीर, ध्वन और मनका त्याग कर देना व्युत्सर्ग है । उपवास आदि छद्म प्रकारका बाह्यतप तप प्रायश्चित्त है । विन, पक्ष, मास आदि दीक्षाका छेद कर देना छेद प्रायश्चित्त है । विन, पक्ष, मास आदि नियत काल तक संघसे पृथक् कर देना परिहार है । महाप्रलोक मूलच्छेद करके पुनः दीक्षा देना उपस्थापना प्रायश्चित्त है ।

१।२३-२४]

नवम अध्याय

४९५

आलोचना आदि किन किन दोषोंके करने पर किये जाते हैं—

आचार्यसे बिना पूछे आतापन आदि योग करने पर, पुस्तक पीछी आदि दूसरोंके व्यवहार लेने पर, परोक्षमें प्रमादसे आचार्यकी आज्ञाका पालन नहीं करने पर, आचार्यसे बिना पूछे आचार्यके कामको चले जाकर आनेपर, दूसरे संप्रसे बिना पूछे अपने संप्रमें जा आने पर, निश्चय देश कालमें करने योग्य कार्यको धर्मकथा आदिमें व्यस्त रहनेके कारण गूढ़ जाने पर कालान्तरमें करने पर आलोचना की जाती है। छह इन्द्रियोंमें से वचन आदि की दुष्प्रवृत्ति होनेपर, आचार्य आदिसे हाथ, पैर आदिका संपट (रंग) होजाने पर, व्रत, समिति और गुणधर्मोंमें स्वल्प अतिचार लगनेपर, ऐश्वर्य, कलह आदि करने पर, वैषाकृत्य, उपाध्याय आदिमें प्रमाद करने पर, कामचिकार होने पर और दूसरोंको संक्षेप आदि देनेपर अतिक्रमण किया जाता है। दिन और रात्रिके अन्तमें सोजन गमन आदि करने पर, केशलोच करने पर, नखोंका छेद करने पर, स्वप्नदोष होने पर, रात्रिभोजन करने पर और पक्ष, मास, चार मास, वर्ष पर्यन्त दोष करने पर आलोचना और प्रतिक्रमण दोनों होते हैं। मोनके बिना केशलोच करनेमें, पेटसे कीड़े निकलनेपर, हिमपात मचकर या प्रचण्ड वायुसे संपर्क होने पर, गीली भूमि पर चलने पर, हरे घास पर चलने पर, कीचड़में चलने पर, जलजल जलमें घुसने पर, दूसरेकी वस्तुको अपने काममें लेने पर, नाव आदिसे नदी पार करने पर, पुस्तकके गिर जानेपर, प्रतिमके गिर जाने पर, स्थावर जीवोंके विघात होने पर, बिना बेले स्थानमें शौच आदि करने पर, पाक्षिक प्रतिक्रमण व्याख्यान आदि क्रियाओं के अन्तमें, अनजानमें मल निकल जाने पर व्युत्सर्ग किया जाता है। इसी प्रकार तप, छेद आदि करनेके विषयमें आगमसे ज्ञान कर लेना चाहिये। नव प्रकारके प्रायश्चित्त करनेसे भावशुद्धि, चञ्चलताका अभाव, शल्यका परिहार और धर्ममें दृढ़ता आदि होती है।

विनयके भेद—

ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचाराः ॥ २३ ॥

ज्ञानविनय, दर्शनविनय, चारित्र्यविनय और उपचार विनय ये चार विनय हैं।

आलस्य रहित होकर, देश काल मात्र आदि की शुद्धिपूर्वक, विनय सहित मोक्षके लिये यथाशक्ति ज्ञानका ग्रहण, स्मरण आदि करना ज्ञानविनय है। तत्त्वोंके अज्ञातमें शंका, कांक्षा आदि दोषोंका न होना दर्शनविनय है। निर्दोष चारित्र्यका स्वयं पालन करना और चारित्र्य धारक पुरुषोंकी भक्ति आदि करना चारित्र्यविनय है। आचार्य, उपाध्याय, आदिको देखकर खड़े होना, नमस्कार करना तथा उनके परोक्षमें परोक्ष विनय करना, उनके गुणोंका स्मरण करना आदि उपचार विनय है। विनयके होने पर ज्ञानलक्ष्म, आहारविशुद्धि सम्यगाराधना आदि होती है।

वैषाकृत्यके भेद—

आचार्योपाध्यायतपस्विशैव्यभक्तानगणकुलसङ्घसाधुमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

आचार्य, उपाध्याय, तपस्वी, शैव्य, ग्लान, गण, कुल, संप्र, साधु और मनोज्ञ इन दश प्रकारके सुनियोंकी सेवा करना सो दश प्रकारका वैषाकृत्य है।

जो स्वयं व्रतोंका आचरण करते हैं और दूसरोंको कराते हैं उनको आचार्य कहते हैं। जिनके पास शास्त्रोंका अध्ययन किया जाता है वे उपाध्याय हैं। जो महोपवास आदि

४९६

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[११२५-२६]

तयोंको करते हैं वे तपस्वी हैं। शास्त्रोंके अध्ययन करनेमें सत्पर मुनियोंको रौक्ष्य कहते हैं। रोग आदिसे जिसका शरीर पीड़ित हो उस मुनिको ग्लान कहते हैं। धृष्ट मुनियोंके समूहको गण कहते हैं। दीक्षा देनेवाले आचार्योंके शिष्योंके समूहको कुल कहते हैं। ऋषि, मुनि यति और अनगर इन चार प्रकारके मुनियोंके समूहको संघ कहते हैं अथवा मुनि, आर्यिका, श्रावक और श्राविकाओंके समूहको संघ कहते हैं। जो चिरकालसे दीक्षित हो वसको साधु कहते हैं। वक्तृत्व आदि गुणोंसे शोभित और लोगों द्वारा मशंसित मुनिको मनोह्र कहते हैं। इस प्रकारके असंयत सम्पत्तिधर भी मनोह्र कहते हैं।

इन दश प्रकारके मुनियोंको व्याधि होनेपर प्राणुक, औषधि, मरुपान आदि पथ्यवस्तु, स्थान और संस्तरण आदिके द्वारा उनकी वैवाङ्मसि करना चाहिये। इसी प्रकार धर्मोपकरणों को देकर, परीपहोका नाश कर, मिथ्यात्व आदिके होनेपर सम्यक्त्वमें स्थापना करके तथा बाह्य वस्तुके न होनेपर धूपने शरीरसे ही श्लेष्म आदि शरीरमलको पोंछ करके वैवाङ्मसि करनी चाहिये। वैवाङ्मस्य करनेसे समाधिकी प्राप्ति, स्थानिका अमाय और प्रवचन वात्सल्य आदि की प्रकटता होती है।

स्वाध्यायके भेद—

वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाभ्यासधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥

वाचना, पृच्छना, अनुप्रेक्षा, आभ्यास और धर्मोपदेश ये स्वाध्यायके पाँच भेद हैं। फलकी अपेक्षा न करके शास्त्र पढ़ना शास्त्रका अर्थ कहना और अन्य जीवोंके लिये शास्त्र और अर्थ दोनोंका व्याख्यान करना वाचना है। संशयको दूर करनेके लिये अथवा निश्चयको दृढ़ करनेके लिये ज्ञात अर्थको गुरुसे पूछना पृच्छना है। अपनी उन्नति दिखाने, पर प्रतारण, उपहास आदिके लिये की गई पृच्छना संवरण कारण नहीं होती है।

एकप्रमत्तसे जाने हुए अर्थका बार बार अभ्यास या विचार करना अनुप्रेक्षा है। शुद्ध उच्चारण करते हुए पाठ करनेको आभ्यास कहते हैं। दृष्ट और अदृष्ट फलकी अपेक्षा न करके असंयमको दूर करनेके लिये, मिथ्यामार्गका नाश करनेके लिये और आत्माके कल्याण के लिये धर्मकथा आदिका उपदेश करना धर्मोपदेश है।

स्वाध्याय करनेसे बुद्धि बढ़ती है, अध्ययनसाध प्रशस्त होता है, तपमें वृद्धि होती है। प्रवचनकी स्थिति होती है, अतीचारोंकी शुद्धि होती है। संशयका नाश होता है, मिथ्यावादियोंका मय नहीं रहता है और संवेग होता है।

व्युत्सर्गके भेद—

बाह्याभ्यन्तरोपध्वोः ॥ २६ ॥

बाह्योपधि व्युत्सर्ग और आभ्यन्तरोपधि व्युत्सर्ग ये दो व्युत्सर्ग हैं। धन, धान्य आदि बाह्यपरिमहका त्याग करना बाह्योपधि व्युत्सर्ग है और काम, क्रोध, आदि आत्माके दुष्ट भावोंका त्याग करना आभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्ग है। नियत काल तक अथवा यावज्जीवनके लिये शरीरका त्याग कर देना सो मो आभ्यन्तरोपधि व्युत्सर्ग है। व्युत्सर्गसे निर्ममत्व, निर्भयता, दोषोंका नाश, जीनेकी आशाका नाश और मोक्षमार्गमें तत्परता आदि होती है।

१।२७-२९]

नवम अध्याय

४१७

ध्यानका स्वरूप—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ॥२७॥

चित्तको अन्य विचर्योंसे हटाकर एक ही अर्थमें लगानेको ध्यान कहते हैं। ध्यान उत्तमसंहनन वालोंके अन्तर्मुहूर्त तक हो सकता है।

ब्रह्मवृषमनाराच, वज्रनाराच और नाराच ये तीन उत्तम संहनन कहलाते हैं। ध्यानके आलम्बन भूत द्रव्य या पर्याय को 'अग्र' और एक 'अग्र' प्रपान वस्तुको 'एकाग्र' कहते हैं। एकाग्रमें चिन्ताका निरोध करना अर्थात् अन्य अर्थोंकी चिन्ता या विचार छोड़कर एक ही अर्थका विचार करना ध्यान कहलाता है। ध्यानका विषय एक ही अर्थ होता है। जबतक चित्तमें नाना प्रकारके पदार्थोंके विचार आते रहेंगे तब तक वह ध्यान नहीं कहला सकता। अतः एकाग्रचिन्तानिरोधका ही नाम ध्यान है। ध्यानका काल अन्तर्मुहूर्त है। किसी एक अर्थमें बहुतकाल तक चित्तको लगाना अधिक कठिन है अतः अन्तर्मुहूर्तके बाद एकाग्र-चिन्तानिरोध नहीं हो सकता। यदि अन्तर्मुहूर्तके लिये निश्चल रूपसे एकाग्रचिन्तानिरोध हो जाय तो सर्व कर्मोंका क्षय शीघ्र हो जाता है।

प्रश्न—चिन्ताके निरोध करनेको ध्यान कहा गया है और निरोध अभावको कहते हैं। यदि एक अर्थमें चिन्ताका अभाव (एकाग्र चिन्ता निरोध) ध्यान है तो ध्यान गगन-कुसुमकी तरह असत् हो जायगा।

उत्तर—ध्यान सत् भी है और असत् भी है। ध्यानमें केवल एक ही अर्थकी चिन्ता रहती है अतः ध्यान सत् है तथा अन्य अर्थोंकी चिन्ता नहीं रहती है अतः ध्यान असत् भी है। अथवा निरोध शब्दका अर्थ अभाव नहीं करेंगे। जब निरोध शब्द भाववाचक होता है तब उसका अर्थ अभाव होता है और जब कर्मवाचक होता है तब उसका अर्थ होता है वह वस्तु जो निरुद्धकी गई (रोकी गई) हो। अतः इस अर्थमें एक अर्थमें अविचल ज्ञानका नाम ही ध्यान होगा। निश्चल दीपशिलाकी तरह निरंतरज्ञ ज्ञानकी ही ध्यान कहते हैं।

तीन उत्तम संहननोंमें से प्रथम संहननसे ही मुक्ति होती है। अन्य दो संहननोंसे ध्यान तो होता है किन्तु मुक्ति नहीं होती है।

ध्यानके भेद—

आर्त्तरीद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

आर्त्तध्यान, रौद्रध्यान, धर्म्यध्यान और शुक्लध्यान ये ध्यानके चार भेद हैं।

दुःखाकथाको प्राप्त जीवका जो ध्यान (चिन्ता) है उसको आर्त्तध्यान कहते हैं। रुद्र (क्रूर) प्राणी द्वारा किया गया कार्य अथवा पिंशार रौद्रध्यान है। यस्तुके स्वरूपमें चित्तको लगाना धर्म्यध्यान है। जीवोंके शुद्ध परिणामोंसे जो ध्यान किया जाता है वह शुक्लध्यान है।

प्रथम दो ध्यान पापस्रवके कारण होनेसे अप्रशस्त ध्यान कहलाते हैं और कर्ममलको नष्ट करनेमें समर्थ होनेके कारण धर्म्य और शुक्ल ध्यान प्रशस्त ध्यान कहलाते हैं।

परे मोक्षहेतु ॥ २९ ॥

इनमें धर्म्य और शुक्ल ध्यान मोक्षके कारण हैं। धर्म्यध्यान परम्परासे मोक्षका

४९८

‘तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी सार

[१।३०-३४

कारण होता है और शुक्ल ध्यान साक्षात् मोक्षका कारण होता है, लेकिन उपशम श्रेणीकी अपेक्षासे तीसरे अवस्था में मोक्षका दायक होता है।

जब पर्व और शुद्धध्यान मोक्षके कारण है तो यह स्वयं सिद्ध है कि आत्म और रीढ़ ध्यान संसारके कारण हैं।

आर्त्तध्यानका स्वरूप और भेद—

आर्त्तममनोज्ञस्य सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३० ॥

अनिष्ट पदार्थके संयोग हो जाने पर उस अर्थको दूर करनेके लिये बार बार विचार करना सो अनिष्टसंयोगज नामक प्रथम आर्त्तध्यान है। अनिष्ट अर्थ चेतन और अचेतन दोनों प्रकारका होता है। कुरूप दुर्गन्धयुक्त शरीर साहित स्त्री आदि तथा भयको उत्पन्न करने वाले शत्रु, सर्प आदि अमनोज्ञ चेतन पदार्थ हैं। और शस्त्र, विष, कण्टक आदि अमनोज्ञ अचेतन पदार्थ हैं।

विषरोतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

छी, पुत्र, धान्य आदि इष्ट पदार्थके वियोग होजाने पर इसकी प्राप्तिके लिये बार बार विचार करना सो इष्टसंयोगज नामक द्वितीय आर्त्तध्यान है।

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

वेदना (रोगादि) के होनेपर उसको दूर करनेके लिये बार बार विचार करना सो वेदनाजन्म तृतीय आर्त्तध्यान है। रोगके होनेपर अधीर हो जाना, यह रोग मुझ बहुत कष्ट दे रहा है, इस रोगका नाश कब होगा इस प्रकार सदा रोगजन्म दुःस्वका ही विचार करते रहनेका नाम तृतीय आर्त्तध्यान है।

निदानश्च ॥ ३३ ॥

भविष्य कालमें भोगोष्ठी प्राप्तिको आकांक्षामें चित्तको बार बार लगाना सो निदानज नामक चतुर्थ आर्त्तध्यान है।

आर्त्तध्यानके स्थानी—

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३४ ॥

ऊपर कहा हुआ चार प्रकारका आर्त्तध्यान अविरत, देशविरत और प्रमत्तसंयतोंके होना है। प्रमत्तोंका पालन न करनेवाले प्रथम चार गुणस्थानोंके जीव अविरत कहलाते हैं। पञ्चम गुणस्थानवर्ती आबक देशविरत हैं। और पन्द्रह प्रमादसहित छठवें गुणस्थानवर्ती मुनिको प्रमत्तसंयत कहते हैं। प्रथम पाँच गुणस्थानवर्ती जीवोंके चारों प्रकारका आर्त्तध्यान होता है लेकिन छठवें गुणस्थानवर्ती मुनिके निदानका छोड़कर अन्य तीन आर्त्तध्यान होते हैं।

मरन—देशविरतके निदान आर्त्तध्यान नहीं हो सकता है क्योंकि निदान एक शल्य है और शल्य सहित जीवके श्मत् नहीं हो सकते हैं। तात्पर्य यह है कि देशविरतके निदान शल्य नहीं हो सकती है।

उत्तर—देशविरत अणुवर्तोंका धारो होता है और अणुवर्तोंके साथ स्वल्प निदान

रह सौ सकता है। अतः देशविरतमें चारों आर्त्तध्यान होते हैं। प्रमत्तसंयतके प्रमादके वक्ष्यकी अधिकता होनेसे तीन आर्त्तध्यान कभी कभी होते हैं।

रौद्रध्यानका स्वरूप व स्थायी—

हिंसातृप्तये विषयसंरक्षणो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

हिंसा, झूठ, चोरी और विषयसंरक्षण (विषयोंमें इन्द्रियों की प्रवृत्ति) इन चार वृत्तियोंसे रौद्रध्यान होता है। इन चार कार्योंके विषयमें सदा विचार करते रहना और इन कार्योंमें प्रवृत्ति फरना सो रौद्रध्यान है। रौद्रध्यान अविरत और देशविरत गुणध्यानवर्गों जीवोंके होता है।

प्रश्न—अविरत जीवके रौद्रध्यानका होना तो ठीक है लेकिन देशविरतके रौद्रध्यान कैसे हो सकता है ?

उत्तर—देशविरतके भी रौद्र ध्यान कभी कभी होता है। क्योंकि एकदेशसे विरत होनेके कारण कभी कभी हिंसा आदिमें प्रवृत्ति और धनसंरक्षण आदिकी इच्छा होनेसे देश विरतके रौद्रध्यान होता है। लेकिन सम्यग्दर्शन साहित होनेके कारण इसका रौद्र ध्यान नरकादि गतिवर्गोंका कारण नहीं होता है। सम्यग्दर्शन साहित जीव नारकी, तिर्यञ्च, नपुंसक और स्त्री पर्यायमें उत्पन्न नहीं होता है तथा दुष्कृल, अज्ञायु और दूरिद्रताको प्राप्त नहीं करता है। प्रमत्तसंयतके रौद्रध्यान नहीं होता है क्योंकि रौद्रध्यानके होने पर असंयम हो जाता है।

धर्मध्यानका स्वरूप व भेद—

आज्ञापापविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ॥ ३६ ॥

आज्ञाविचय अपायविचय विपाकविचय और संस्थानविचय, ये धर्म्यध्यानके चार भेद हैं। आज्ञा, अपाय, विपाक और संस्थान इनके विषयमें चिन्तन करनेको धर्म्य ध्यान कहते हैं।

आज्ञाविचय—आत्मवत्का न होनेपर, स्वयं मन्दबुद्धि होनेपर, पदार्थों के अत्यन्त सूक्ष्म होनेके कारण, देतु, दृष्टान्त आदिका अभाव होने पर जो आसन्न भव्य जीव सर्वत्रप्रणीत शास्त्रको प्रमाण मानकर यह स्वीकार करता है कि जैनागममें वस्तुका जो स्वरूप बतलाया वह वैसा ही है, जिनेन्द्र भगवान्का उपदेश मिथ्या नहीं होता है। इस प्रकार अत्यन्त सूक्ष्म पदार्थके विषयमें जिनेन्द्रकी आज्ञाको प्रमाण मानकर अर्थके स्वरूपका निश्चय करना आज्ञाविचय है। अथवा वस्तुके तत्त्वको यथावत् जाननेपर भी उस वस्तुको प्रतिपादन करनेकी इच्छासे तक, प्रमाण और नयके द्वारा उस वस्तुके स्वरूपका चिन्तन या प्रतिपादन करना आज्ञाविचय है।

अपायविचय—मिथ्यादृष्टि जीव जन्मान्धके समान है वे सर्वत्र दीतरा प्रणीत मार्गसे पराङ्मुख रहते हुए भी मोक्षकी इच्छा करते हैं लेकिन उसके मार्गको नहीं जानते हैं। इस प्रकार सम्यग्दर्शन, मिथ्याज्ञा विचार करना अपायविचय है। अथवा इन प्राणिबोधके मिथ्यादर्शन, मिथ्याज्ञान और मिथ्याचारित्रका विनाश कैसे होगा इस पर विचार करना अपायविचय है।

विपाकविचय—द्रव्य, क्षेत्र, काल, मध और माधके अनुसार होनेवाले ज्ञानावरण आदि बाध कर्मोंके फलका विचार करना विपाकविचय है।

५००

तत्त्वार्थवृत्ति हिन्दी-सार

[१।३०-४१]

संस्थानविषय—तीन लोकके आकारका विचार करना संस्थान विषय है।

उक्त चार प्रकारके ध्यानको धर्म्यध्यान कहते हैं क्योंकि इनमें वक्ष्य क्षमा आवि दश यमोक्ति सद्भाव पाया जाता है। धर्मके अनेक अर्थ होते हैं। वस्तुके स्वभावको धर्म कहते हैं। उच्चम क्षमा आदिको धर्म कहते हैं। चारित्र्यको धर्म कहते हैं। जीवोंकी रक्षाको धर्म कहते हैं।

अप्रमत्त संयत मुनिके साक्षात् धर्म्यध्यान होता है और अशिरत, देशधिरत और प्रमत्तसंयत जीवोंके गौण धर्म्य ध्यान होता है।

शुक्लध्यानके स्वाभी—

शुक्ले चाये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

पृथक्त्ववितर्क और एकत्ववितर्क ये दो शुक्लध्यान पूर्वज्ञानधारी श्रुतकेवलीके होते हैं। 'य' शब्दसे श्रुतकेवलीके धर्म्य ध्यान भी होता है। श्रुतकेवलीके भेषी चढ़नेके पहिले धर्म्य ध्यान होना है। दोनों भेषियोंमें पृथक्त्ववितर्क और एकत्ववितर्क ये दो शुक्ल ध्यान होते हैं। श्रुतकेवलीके आठवें गुणस्थानसे पहिले धर्म्यध्यान होता है और आठवें नवें, दशवें और ग्यारहवें गुणस्थानोंमें पृथक्त्व वितर्क शुक्लध्यान होता है और बारहवें गुणस्थानमें एकत्ववितर्क शुक्लध्यान होता है।

परं केवलिनः ॥ ३८ ॥

सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति शुक्लध्यान सयोगकेवलीके और व्युपरतक्रियानिवर्ति शुक्लध्यान अयोगकेवलीके होता है।

शुक्लध्यानके भेद—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तिनि ॥ ३९ ॥

पृथक्त्ववितर्क, एकत्ववितर्क, सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति और व्युपरतक्रियानिवर्ति—ये चार शुक्लध्यानके भेद हैं।

पैरोंसे गमन न करके पचासनसे ही गमन करनेको सूक्ष्मक्रिया कहते हैं। इस प्रकार की सूक्ष्मक्रिया जिससे पाई जाय वह सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति शुक्लध्यान है और जिसमें सूक्ष्मक्रियाका भी विनाश हो गया हो वह व्युपरतक्रियानिवर्ति शुक्लध्यान है।

शुक्लध्यानके आलम्बन—

अ्येकषोभकापयोगायोगानाम् ॥ ४० ॥

उक्त चार शुक्लध्यान क्रमसे तीन योग, एक योग, काययोग और योगरहित जीवों के होते हैं। अर्थात् मन, वचन और काययोगवाले जीवोंके पृथक्त्ववितर्क, तीन योगों में से एकयोगवाले जीवोंके एकत्ववितर्क, काययोगवालोंके सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति और योगरहित जीवोंके व्युपरतक्रियानिवर्ति शुक्ल ध्यान होता है।

आदिके दो ध्यानोंकी विशेषता—

एकाग्रये सवितर्कधीचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

पृथक्त्ववितर्क और एकत्ववितर्क ये दो शुक्लध्यान परिपूर्ण श्रुतज्ञान धारी जीवोंके

१।४२-४४]

नवम अध्याय

५०१

होते हैं तथा वितर्क और विचार सहित होते हैं। सम्पूर्ण श्रुतज्ञानका धारी जीव ही इन ध्यानोका प्रारम्भ करता है।

अवीचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥

लेकिन दूसरा शुक्लध्यान वीचाररहित है। अतः पहिले शुक्ल ध्यानका नाम पृथक्स्ववितर्कवीचार है और द्वितीय शुक्लध्यानका नाम एकत्ववितर्कवीचार है।

वितर्कका उद्घरण—

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥

श्रुतज्ञानको वितर्क कहते हैं। वितर्कका अर्थ है विरोधरूपसे तर्क या विचार करना। प्रथम और द्वितीय शुक्लध्यान श्रुतज्ञानके बलसे होते हैं अतः दोनों ध्यान सवितर्क हैं।

वीचारका उद्घरण—

वीचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः ॥ ४४ ॥

अर्थ, व्यञ्जन और योगकी संक्रान्ति (परिवर्तन) को वीचार कहते हैं।

ध्यान करने योग्य पदार्थ (द्रव्य या पर्याय) को अर्थ कहते हैं। वचन या शब्द को व्यञ्जन कहते हैं। और मन, वचन और कायके व्यापारको योग कहते हैं। संक्रान्तिका अर्थ है परिवर्तन।

अर्थसंक्रान्ति—द्रव्यको छोड़कर पर्यायका ध्यान करना और पर्यायको छोड़कर द्रव्यका ध्यान करना इस प्रकार बार बार ध्येय अर्थमें परिवर्तन होना अर्थसंक्रान्ति है।

व्यञ्जनसंक्रान्ति—श्रुतज्ञानके किसी एक शब्दको छोड़कर अन्य शब्दका आलम्बन लेना और उसको छोड़कर पुनः अन्य शब्दको ग्रहण करना व्यञ्जनसंक्रान्ति है।

योगसंक्रान्ति—काय योग को छोड़कर मनयोग या वचनयोगको ग्रहण करना और इनको छोड़कर पुनः काययोगको ग्रहण करना पागसंक्रान्ति है।

मरन—इस प्रकारकी संक्रान्ति होनेसे ध्यानमें स्थिरता नहीं रह सकती है और स्थिरता न होनेसे वह ध्यान नहीं हो सकता क्योंकि एकाग्रचिन्तानिरोधका नाम ध्यान है।

उत्तर—ध्यानकी सन्तानको भी ध्यान कहते हैं। द्रव्यकी सन्तान पर्याय है। एक शब्दकी सन्तान दूसरा शब्द है। एक योगकी सन्तान दूसरा योग है। अतः एक सन्तानका छोड़कर दूसरी सन्तानका ध्यान करनेसे वह ध्यान एक ही रहेगा। एक सन्तानके ध्यानसे दूसरी सन्तानका ध्यान भिन्न नहीं है। अतः संक्रान्ति होनेपर भी ध्यानमें स्थिरता मानी जायगी।

गुप्ति आदिमें अभ्यस्त, द्रव्य और पर्याय की सूक्ष्मताका ध्यान करनेवाले, वितर्ककी सामर्थ्यको प्राप्तकर अर्थ और व्यञ्जन तथा काययोग और वचनयोगको पृथक् पृथक् रूपसे संक्रमण करनेवाले मन द्वारा जैसे कोई असमर्थ बालक अतीक्ष्ण कुठारसे वृक्षको काटता है उसी प्रकार मोहनीय कर्मकी प्रकृतियोंका उग्रशम या क्षय करनेवाले मुनिके पृथक्स्ववितर्क शुक्लध्यान होता है।

मोहनीय कर्मका समूल नाश करनेकी इच्छा करनेवाले, अनन्तगुणविशुद्धिसहित योगविरोधके द्वारा ज्ञानावरणकी सहायक प्रकृतियोंके बन्धका निरोध और स्थितिका दास

करनेवाले, धृतज्ञानोपयोगवाले, अर्थ व्यञ्जन और योगका संक्रान्ति रहित, क्षीणकषाय गुणस्थानवर्ती मुनिके एकत्ववितर्क शुक्लध्यान होता है। एकत्ववितर्कध्यानवाला मुनि उस अवस्थासे नीचेकी अवस्थामें नहीं आता है।

एकत्ववितर्क ध्यानके द्वारा जिसने पातिया कर्मोंका नाश कर दिया है, जिसके केवल ज्ञानरूपी सूर्यका उदय हो गया है ऐसे तीन लोकमें पूज्य तीर्थंकर, सामान्यकेवली अथवा गणधरकेवली उत्कृष्ट कुछ कम एक पूर्वकोटी भूमण्डलमें विहार करते हैं। जब अन्तर्मुहूर्त आयु शेष रह जाती है और वेदनीय, नाम और गोत्र कर्मों की स्थिति भी अन्तर्मुहूर्त रहती है तब वे सम्पूर्ण मन और वचन योग तथा शब्द काययोगको छोड़कर सूक्ष्म काययोगमें स्थित होकर सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यानको करते हैं। और जब वेदनीय नाम और गोत्र कर्मों की स्थिति आयु कर्मसे अधिक होती है तब वे चार समयोंमें दण्ड, कपाट, प्रवर और लोकारूपा समुद्रातके द्वारा आत्माने प्रदेशों को बाहर फैलाते हैं और पुनः चार समयोंमें आत्माके प्रदेशोंकी समेट कर अपने शरीरप्रमाण करते हैं। ऐसा करनेसे वेदनीय नाम और गोत्रकी स्थिति आयु कर्मके बराबर हो जाती है। इस प्रकार तीर्थंकर आदि दण्ड कपाट आदि समुद्रात करके सूक्ष्मकाययोगके आलम्बनसे सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यानका करते हैं।

इसके अनन्तर व्युपरतक्रियानिवर्ति ध्यान होता है। इसका दूसरा नाम समुच्छिन्नक्रियानिवर्ति भी है। इस ध्यानमें प्राणायानक्रियाका तथा मन, वचन और काययोगके निमित्तसे होने वाले आत्माके प्रदेश परित्यक्तता सम्पूर्ण विनाश हो जानेसे इसको समुच्छिन्नक्रियानिवर्ति कहते हैं। इस ध्यानको करनेवाला मुनि सम्पूर्ण आस्रव और बन्धका निरोध करता है, सम्पूर्ण ज्ञान, दर्शन और यथाव्यवहारिण को प्राप्त करता है और ध्यान रूपी अग्नि के द्वारा सर्व कर्म मलका नाश करके निर्वाणको प्राप्त करता है।

सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति और व्युपरतक्रियानिवर्ति ध्यानमें यद्यपि चिन्ताका निरोध नहीं है फिर भी उपचारसे उनको ध्यान कहते हैं। क्योंकि वहाँ भी अपातिया कर्मोंके नाश करने के लिये योगनिरोध करना पड़ता है। यद्यपि केवलीके ध्यान करने योग्य कुछ भी नहीं है फिर भी उनका ध्यान अधिक स्थितिवाले कर्मोंकी सम स्थिति करनेके लिये होता है। ध्यानसे प्राप्त होने वाला निर्वाण सुख है। मोहनीय कर्मके क्षयसे सुख, दर्शनाकरणके क्षयसे अनन्त दर्शन, ज्ञानावरणके क्षयसे अनन्तज्ञान, अन्तरायके क्षयसे अनन्तवीर्य, आयुके क्षयसे जन्म-मरणका नाश, नामके क्षयसे अमूर्तत्व, गोत्रके क्षयसे नीच ऊँच झुलका क्षय और वेदनीयके क्षयसे इन्द्रिय जन्य अशुभका नाश होता है।

एक इष्ट वस्तुमें जो स्थिर बुद्धि होती है उसको ध्यान कहते हैं। आर्त्ता, रौद्र और धर्म्य ध्यानोंकी अपेक्षा जो चञ्चल मति होती है उसको चित्ता, भावना, अनुपेक्षा, चिन्तन, व्यापन आदि कहते हैं।

निर्जरा में न्यूनाधिकताका दर्शन—

सम्पद्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोह-

क्षपकक्षीणमोहजिताः ऋषयोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥ ४५ ॥

सम्यग्दृष्टि, श्रावक, विरत, अनन्तानुबन्धीका विसंयोजक, दर्शनमोहका क्षय करने वाला, पारित्रमोहका उपशम करने वाला, उपशान्तमोहवाला, क्षपक-क्षीणमोह और जिनेन्द्र महावाह इन सबके क्रमसे असंख्यावर्गणी निर्जरा होती है।

कोई जीव बहुत काल तक एकेन्द्रिय और विकलत्रय पर्यायोंमें जन्म लेनेके बाद पञ्चन्द्रिय होकर काल लब्धि आदिकी सहायतासे अपूर्वकरण आदि विशुद्ध परिणामोंको प्राप्त कर पहिलेकी अपेक्षा कर्मोंकी अधिक निर्जरा करता है। वही जीव सम्यग्दर्शनको प्राप्त कर पहिलेसे असंख्यातगुणों निर्जराको करता है। वही जीव अप्रत्याख्यानावरण कषायका क्षयोपशम करके श्रावक होकर पहिलेसे असंख्यातगुणी निर्जरा करता है। वही जीव प्रत्याख्यानावरण कषायका क्षयोपशम करके विरत होकर पहिलेसे असंख्यातगुणी निर्जरा करता है। वही जीव अनन्तानुबन्धी चार कषायोंका विसंयोजन (अनन्तानुबन्धी कषायको अमवाक्यान आदि कषायमें परिणत करना) करके पहिलेसे असंख्यातगुणी निर्जरा करता है। वही जीव दर्शनमोहकी मूढतियोंको क्षय करनेकी इच्छा करता हुआ परिणामोंकी विशुद्धिकी प्राप्त कर पहिलेसे असंख्यातगुणी निर्जरा करता है। वही जीव चार्वाक सम्यग्दृष्टि होकर श्रेणी बदनेके अभिमुख होता हुआ चारित्र्य मोहका उपशम करके पहिलेसे असंख्यातगुणी निर्जरा करता है। वही जीव सम्पूर्ण चारित्र्यमोहके उपशम करनेके निमित्त मिलने पर उपशान्तकषाय नामको प्राप्त कर पहिलेसे असंख्यातगुणी निर्जरा करता है। वही जीव चारित्र्यमोहके क्षय करनेमें तत्पर होकर क्षयक नामको प्राप्त कर पहिलेसे असंख्यातगुणी निर्जरा करता है। वही जीव सम्पूर्ण चारित्र्यमोहको क्षय करनेवाले परिणामोंको प्राप्त कर शीघ्रमोह होकर पहिलेसे असंख्यातगुणी निर्जराको करता है। और वही जीव पातिया कर्मोंका नाश करके जिन संज्ञाको प्राप्त कर पहिलेसे असंख्यातगुणी निर्जराको करता है।

निर्ग्रन्थोंके भेद—

पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ४६ ॥

पुलाक, बकुश, कुशील, निर्ग्रन्थ और स्नातक ये साधुओंके पाँच भेद हैं।

जो उत्तर गुणोंकी भावनासे रहित हों तथा जिनके मूल गुणोंमें भी कभी कभी दोष लग जाता हो उनको पुलाक कहते हैं। पुलाकका अर्थ है मल सहित तण्डुल। पुलाकके समान कुछ दोषमहित होनेसे मुनियोंको भी पुलाक कहते हैं।

जो मूलगुणोंका निर्दोष पालन करते हैं लेकिन शरीर और उपकरणोंकी शोभा बढ़ानेकी इच्छा रखते हैं और परिवारमें मोह रखते हैं उनको बकुश कहते हैं। बकुशका अर्थ है शवल (चितकपरा)।

कुशीलके दो भेद हैं—प्रतिसेवनाकुशील और कषायकुशील। जो उपकरण तथा शरीर आदिसे पूर्ण विरक्त न हों तथा जो मूल और उत्तर गुणोंका निर्दोष पालन करते हों लेकिन जिनके उत्तर गुणोंकी कभी कभी विराधना हो जाती हो उनको प्रतिसेवनाकुशील कहते हैं।

अन्य कषायों का जोत लेनेके कारण जिनके केवल संन्यस्त कषायका ही उदय हो उनको कषायकुशील कहते हैं।

जिस प्रकार जलमें लकड़ीकी रेखा अप्रकट रहती है उसी प्रकार जिनके कर्मोंका उदय अप्रकट हो और जिनका अन्तर्मुखमें केवल ज्ञान उत्पन्न होने वाला हो उनको निर्ग्रन्थ कहते हैं।

पातिया कर्मोंका नाश करने वाले केवली भगवान्को स्नातक कहते हैं।

यद्यपि चारित्र्यके तारतम्यके कारण इनमें भेद पाया जाता है लेकिन नैगम आदि नथ की अपेक्षासे इन पाँचों प्रकारके साधुओंको निर्ग्रन्थ कहते हैं।

पुलाक आदि मुनियोंमें विशेषता—

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेशयोपपादस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ४७ ॥

संयम, श्रुत, प्रतिसेवना, तीर्थ, लिङ्ग, लेश्या, उपपाद और स्थान इन आठ अनुयोगोंके द्वारा पुलाक आदि मुनियोंमें परस्पर विशेषता पाई जाती है।

पुलाक, बकुश और प्रतिसेवनाकुशील इन मुनियोंके सामायिक और छेदोपस्थापना चारित्र्य होते हैं। कपायकुशीलके यथाख्यात चारित्र्यको छोड़कर अन्य चार चारित्र्य होते हैं। निर्गन्ध और स्नातकके यथाख्यातचारित्र्य होता है।

उल्लङ्घसे पुलाक, बकुश और प्रतिसेवनाकुशील मुनि अभिन्नाक्षर दशपूर्वके ज्ञाता होते हैं। अभिन्नाक्षरका अर्थ है—जो एक भी अक्षरसे न्यून न हो। अर्थात् उक्त मुनि दश पूर्वके पूर्ण ज्ञाता होते हैं। कपायकुशील और निर्गन्ध चौदह पूर्वके ज्ञाता होते हैं। जघन्यसे पुलाक आचार शास्त्रका निरूपण करते हैं। बकुश, कुशील और निर्गन्ध आठ प्रवचन मातृकाओंका निरूपण करते हैं। पाँच समिति और तीन गुप्तियोंको आठ प्रवचन मातृका करते हैं। स्नातकोंके केवलज्ञान होता है, श्रुत नहीं होता।

अतोंमें दोष लगनेको प्रतिसेवना कहते हैं। पुलाकके पाँच महाव्रतों और रात्रि भोजन त्याग व्रतमें विराधना होती है। दूसरेके उपरोधसे किसी एक व्रत की प्रतिसेवना होती है। अर्थात् वह एक व्रतका त्याग कर देता है।

प्रश्न—रात्रिभोजन त्यागमें विराधना कैसे होती है ?

उत्तर—इसके द्वारा आवश्यक आदिका उपकार होना ऐसा विचारकर पुलाक मुनि विचारार्थ आदिको रात्रिमें भोजन कराकर रात्रिभोजनत्याग व्रतका विराधक होता है।

बकुशके दो भेद हैं—उपकरण बकुश और शरीरबकुश। उपकरणबकुश नाना प्रकारके संस्कारयुक्त उपकरणोंको चाहता है और शरीरबकुश अपने शरीरमें तैलस्पर्दन आदि संस्कारोंको करता है यही दोनोंकी प्रतिसेवना है। प्रतिसेवनाकुशील भूतगुणोंकी विराधना नहीं करता है किन्तु उत्तर गुणोंकी विराधना कभी करता है इसकी यही प्रतिसेवना है। कपायकुशील, निर्गन्ध और स्नातकके प्रतिसेवना नहीं होती है। ये पाँचों प्रकारके मुनि सब तीर्थकरोंके समयमें होते हैं।

लिङ्गके दो भेद हैं—द्रव्यलिङ्ग और भावलिङ्ग। पाँचों प्रकारके मुनियोंमें आयलिङ्ग समान रूपसे पाया जाता है। द्रव्यलिङ्गकी अपेक्षा उनमें निम्न प्रकारसे भेद पाया जाता है। 'कोई असमर्थ मुनि शीतकाल आदिमें कम्बल आदि वस्त्रों को ग्रहण कर लेते हैं लेकिन उस वस्त्रको न धोते हैं और न फट जाने पर सीते हैं तथा कुछ समय बाद उसको छोड़ देते हैं। कोई मुनि शरीरमें विकार उत्पन्न होनेसे लज्जाके कारण वस्त्रोंको ग्रहण कर लेते हैं।' इस प्रकारका व्याख्यान भगवती आराधनामें अणुवाद रूपसे बतलाया है। इसी आधारको मानकर कुछ लोग मुनियोंमें सचेतता (वस्त्र पहिरना) मानते हैं। लेकिन ऐसा मानना ठीक नहीं है। कभी किसी मुनिका वस्त्रधारण कर लेना तो केवल अणुवाद है उत्सर्ग मार्ग तो अव्येकलता ही है और वही सात्त्विक मोक्षका कारण होती है। उपकरणकुशील मुनिकी अपेक्षा अणुवाद मार्गका व्याख्यान किया गया है अर्थात् उपकरणकुशील मुनि कदाचित् अणुवाद मार्ग पर चलते हैं।

पुलाकके पीत, पद्म और शुक्ल ये तीन लेश्याएँ होती हैं। बकुश और प्रतिसेवना-कुशीलके छहों लेश्याएँ होती हैं।

१।२३]

नवम अध्याय

५५५

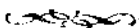
प्रश्न-- बकुश और प्रतिसेवनाकुशीलके कृष्ण, नील और कापोत ये तीन लेश्याएँ कैसे होती हैं ?

उत्तर--पुलाकके उपकरणोंमें आसक्ति होनेसे और प्रतिसेवनाकुशीलके उत्तरगुणों में विराधना होनेके कारण कसो आर्त्तभ्यान हो सकता है। अतः आर्त्तभ्यान होनेसे आदिकी तीन लेश्याओंका होता भी संभव है। पुलाकके आर्त्तभ्यानका कोई कारण न होनेसे अग्निकी तीन लेश्याएँ ही होती हैं। कपायकुशीलके अन्तकी चार लेश्याएँ ही होती हैं। कपायकुशीलके संञ्चलन कपायका उदय होनेसे कापोत लेखा होती है। निर्मथ्य और रनातकके केवल शुक्ल लेश्या ही होती है। अयोगकेबलीके लेश्या नहीं होती हैं।

उत्कृष्टसे, पुलाकका अठास सागरकी स्थितिवाले सहस्रार स्वर्गके देशोंमें उत्पाद होता है। बकुश और प्रतिसेवनाकुशीलका बाईस सागर की स्थितिवाले आरण और अच्युत स्वर्गके देवोंमें उत्पाद होता है। कपायकुशील और निर्मथ्यका तैंतीस सागरकी स्थितिवाले सर्वार्थसिद्धिके देवोंमें उत्पाद होता है। सबका अपमथ्य उपपाद दो सागरकी स्थितिवाले सौधर्म और ऐशान स्वर्गके देवोंमें होता है। रनातकका उपपाद मोक्षमें होता है।

कपायके निमित्तसे होने वाले संयम स्थान असंख्यात है। पुलाक और कपाय-कुशीलके सर्वजन्य असंख्यात संयम स्थान होते हैं। वे दोनों एक साथ असंख्यात स्थानों तक जाते हैं, बादमें पुलाक साथ छोड़ देता है, इसके बाद कपायकुशील अकेला ही असंख्यात स्थानों तक जाता है। पुनः कपायकुशील, प्रतिसेवनाकुशील और बकुश एक साथ असंख्यात स्थानों तक जाते हैं, बादमें बकुश साथ छोड़ देता है। और असंख्यात स्थान जानेके बाद प्रतिसेवनाकुशील भी साथ छोड़ देता है। पुनः असंख्यात स्थान जानेके बाद कपायकुशील को भी निवृत्ति हो जाती है। इसके बाद निर्मथ्य असंख्यात अकपायनिमित्तक संयम स्थानों तक जाता है और बादमें उसकी भी निवृत्ति हो जाती है। इसके अनन्तर एक संयम स्थान तक जानेके बाद रनातकको निर्वोण की प्राप्ति हो जाती है। रनातक की संयमलब्धि अनन्तरगुण होती है।

नवम अध्याय समाप्त

दसवाँ अध्याय

केवलज्ञानकी उत्पत्तिके कारण—

मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥

मोहनीय कर्मके क्षय होनेसे, ज्ञानावरण, दर्शनावरण और अन्तरायके क्षय होनेसे तथा 'च' शब्दसे तीन आयु और नामकर्मकी तेरह प्रकृतियोंके क्षय होनेसे केवल ज्ञान उत्पन्न होता है ।

मोहनीयकी भट्ठाईस, ज्ञानावरणकी पांच, दर्शनावरणकी नौ और अन्तरायकी पाँच प्रकृतियोंके क्षय होनेसे; देवायु, तिर्यगायु और नरकायुके क्षय होनेसे तथा साधारण, भानप, पञ्चेन्द्रियके घिना चार जाति, नरकगति, नरकगत्यानुपूर्वी, स्थावर, सूक्ष्म, तिर्यग्गति, तिर्यग्गत्यानुपूर्वी और उन्नत इन तेरह नामकर्मकी प्रकृतियोंके क्षय होनेसे (एकत्र त्रैसठ प्रकृतियोंके क्षयसे) केवलज्ञान उत्पन्न होता है ।

प्रश्न—'मोहज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयान् केवलम्' ऐसा लघुसूत्र क्यों नहीं बनाया ?

उत्तर—कर्मोंके क्षयका क्रम बतलानेके लिये सूत्रमें 'मोहक्षयान्' शब्दको प्रयुक्त रखा है । पहिले मोहनीय कर्मका क्षय होता है और अन्तर्मुहूर्त बाद ज्ञानावरणादिका क्षय होता है । कर्मोंके क्षयका क्रम इस प्रकार है—

मन्य सम्प्रभृष्टि जीव अपने परिणामोंकी विशुद्धिसे असंयतसम्प्रभृष्टि, देशसंयत, प्रमत्तसंयत और अप्रमत्तसंयत गुणस्थानोंमें से किसी एक गुणस्थानमें अनन्तानुबन्धी चार कषायोंका और दर्शनमोहकी तीन प्रकृतियोंका क्षय करके क्षाधिक सम्प्रभृष्टि होता है । पुनः अप्रमत्तसंयत गुणस्थानमें अधःकरण परिणामोंको प्राप्त कर क्षयश्रेणी चढ़नेके अभिमुख होता हुआ अपूर्वकरण परिणामोंसे अपूर्वकरण गुणस्थानको प्राप्त करके शुभपरिणामोंसे पापकर्मोंकी स्थिति और अनुभागको फल करता है और शुभ कर्मोंके अनुभागको बढ़ाता है । पुनः अनिश्चितकरण परिणामोंसे अनिश्चितबादरसम्प्रदाय गुणस्थानको प्राप्त कर प्रत्यास्थान कषाय चार, अप्रत्यास्थान कषाय चार, नपुंसकवेद, स्त्रीवेद, हारय, रति, अरवि, शोक, भय, जुगुप्सा, पुंवद, क्रोध, मान और मायासंज्वलनका बादरकृष्टि उपायके द्वारा जिन कर्मोंकी निर्जरा की जाती है उन कर्मोंको किट्टि या कृष्टि कहते हैं । किट्टिक दो भेद हैं—बादरकृष्टि और सूक्ष्मकृष्टि द्वारा क्षय करके लोभसंज्वलनको कृश करके सूक्ष्मसम्प्रदाय क्षयक गुणस्थानको प्राप्त करता है । पुनः मोहनीयका पूर्ण क्षय करके क्षीणकषाय गुणस्थानको प्राप्त कर इस गुणस्थानके उपान्त्य समयमें निद्रा और प्रवृत्ता इन दो प्रकृतियोंका क्षय करके और अन्त्य समयमें पाँच ज्ञानावरण, चार दर्शनावरण और पाँच अन्तरायोंका क्षय करके जीव केवलज्ञान और केवलदर्शनको प्राप्त करता है ।

मोक्षका स्वरूप और कारण—

बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥ २ ॥

बन्धके फरणोंका अभाव (संघर) और निर्जराके द्वारा सम्पूर्ण कर्मोंके नाश हो जाने को मोक्ष कहते हैं ।

६२३]

दसवां अध्याय

५८५

बन्धक कारण मिथ्यादर्शन आदिके न रहनेसे नवीन कर्मों का आश्रय नहीं होता है और निर्जराके द्वारा संचित कर्मों का क्षय हो जाता है इस प्रकार संवर और निर्जराके द्वारा मोक्षकी प्राप्ति होती है ।

कर्मों का क्षय दो प्रकारसे होता है—प्रयत्नसाध्य और अप्रयत्नसाध्य । जिस कर्मक्षय के लिये प्रयत्न करना पड़े वह प्रयत्नसाध्य है और जिसका क्षय स्वयं बिना किसी प्रयत्नके हो जाय वह अप्रयत्नसाध्य कर्मक्षय है ।

चरमोत्तमदेहधारी जीवके नरकायु, तिर्यक्यायु और देवायुका क्षय अप्रयत्नसाध्य है । प्रयत्नसाध्य कर्मक्षय निम्न प्रकारसे होता है—

चौथे, पाँचवें, छठवें और सातवें गुणस्थानोंमेंसे किसी एक गुणस्थानमें अनन्तानुबन्धी चार कषाय और दर्शन मोक्षकी तीन प्रकृतियोंका क्षय होता है । अनिवृत्तिबाधर साम्प्रदाय गुणस्थानके तब भाग होते हैं । उनमें से प्रथम भागमें निद्रानिद्रा, प्रचलाप्रचला, स्थानगुह्नि, नरकगति, तिर्यग्गति, एकैन्द्रियसे चतुरिन्द्रिय पर्यन्त चार जाति, नरकगत्यानुपूर्वी, तिर्यग्गत्यानुपूर्वी, आतप, उद्योत, स्थावर, सूक्ष्म और साधारण इन सोलह प्रकृतियोंका क्षय होता है । द्वितीय भागमें प्रत्याख्यान चार और अग्रस्थाख्यान चार इन आठ कषायोंका क्षय होता है । तीसरे भागमें नपुंसक वेदका और चौथे भागमें स्त्रीवेदका क्षय होता है । पाँचवें भागमें हाथ आदि छह लोकषायोंका क्षय होता है । छठवें भागमें पुंवेदका क्षय होता है । सातवें, आठवें और नववें भागोंमें क्रमसे क्रोध, मान और माया संज्वलनका क्षय होता है । सूक्ष्मसाम्प्रदाय गुणस्थानमें लाभसंज्वलनका नाश होता है । बारहवें गुणस्थानके उपान्त्य समयमें निद्रा और प्रचलाका नाश होता है और अन्त्य समयमें पाँच ज्ञानावरण, चार दर्शनावरण और पाँच अन्तरायोंका क्षय होता है । समयोक्तवलीके विस्ती भी प्रकृतिका क्षय नहीं होता है । अयोगकेवली गुणस्थानके उपान्त्य समयमें एक वेदनीय, देवगति, पाँच शरीर, पाँच बन्धन, पाँच संपात, छह संस्थान, तीन अङ्गोपाङ्ग, छह सहनन, पाँच वर्ण, दो गन्ध, पाँच रस, आठ तर्पण, देवगत्यानुपूर्वी, अगुरुलघु, उपपात, परपात उच्छ्वास, प्रशस्त और अप्रशस्तविहायोगति, पर्याप्ति, प्रत्येक शरीर, स्थिर, अस्थिर, शुभ, अशुभ, दुर्भग, सुखर, दुःखर, अनादेय, अयशःकीर्ति, निर्माण और नीचगोत्र इन वहत्तर प्रकृतियों का क्षय होता है और अन्त्य समयमें एक वेदनीय, मनुष्यायु, मनुष्यगति, मनुष्यगत्यानुपूर्वी, एकैन्द्रिय जाति, तप्त, वातर, पर्याप्ति, सुभग, आवेय, यशःकीर्ति, तीर्थंकर और उच्छगोत्र इन तेरह प्रकृतियों का क्षय होता है ।

‘क्या द्रव्य कर्मों के क्षयसे ही मोक्ष होता है अथवा अन्यका क्षय भी होता है ?’ : स प्रश्नके उत्तरमें आचार्य निम्न सूत्रकी कहते हैं -

औपशमिकादिभ्रमत्वानाञ्च ॥ ३ ॥

औपशमिक, औदयिक, क्षयोपशमिक और भ्रमत्व इन चार भावोंके भ्रमसे मोक्ष होता है । ‘च’ शब्दका अर्थ है कि केवल द्रव्यकर्मोंके क्षयसे ही मोक्ष नहीं होता है किन्तु द्रव्यकर्मोंके क्षयके साथ भावकर्मोंके क्षयसे मोक्ष होता है । पारिणामिक भावोंमेंसे भ्रमत्व का ही क्षय होता है; जीवत्व, वस्तुत्व, अमूर्तत्व आदिका नहीं । यदि मोक्षमें इन भावोंका भी क्षय हो जाय तो मोक्ष शून्य हो जायगा । मोक्षमें अभ्रमत्वके क्षयका तो प्रश्न ही नहीं हो सकता है क्योंकि भ्रम जीवको ही मोक्ष होता है ।

५०८

तत्त्वार्थश्रुति हिन्दी-सार

| १०१८-६

प्रश्न—द्रव्यकर्मके नाश हो जाने पर द्रव्यकर्मके निमित्तसे होनेवाले भावोंका नाश भी स्वयं सिद्ध हो जाता है। अतः इस सूत्रको बनानेकी क्या आवश्यकता है ?

उत्तर—यह कोई नियम नहीं है कि निमित्त के न होने पर कार्य नहीं होता है। किन्तु निमित्तके अभावमें भी कार्य देखा जाता है, जैसे दण्ड, चक्र आदिके न होने पर भी घट देखा जाता है। अतः द्रव्यकर्मके नाश हो जाने पर भावकर्मोंका नाश भी हो जाता है इस बातको स्पष्ट करनेके लिये उक्त सूत्र बनाया है।

मोक्षमें धार्मिक भावोंका क्षय नहीं होता है

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

मोक्षमें केवलसम्यक्त्व, केवलज्ञान, केवलदर्शन और सिद्धत्व उन चार भावोंका क्षय नहीं होता है।

प्रश्न—तो फिर मोक्षमें अनन्तवीर्य, अनन्तसुख आदिका क्षय हो जायगा ?

उत्तर—अनन्तवीर्य, अनन्तसुख आदिका अन्तर्भाव ज्ञान और दर्शनमें ही हो जाता है। अनन्तवीर्य आदि रहित जीवके केवलज्ञान आदि नहीं हो सकते हैं। अतः केवलज्ञान आदिके सद्भावसे अनन्तवीर्य आदिका भी सद्भाव सिद्ध है।

प्रश्न—सिद्ध निराकार होते हैं अतः उनका अभाव क्यों नहीं हो जायगा ?

उत्तर—सिद्धोंकी आत्माके प्रदेश चरमशरीरके आकार होते हैं अतः उनका अभाव कहना ठीक नहीं है।

प्रश्न—कर्मसहित जीवके प्रदेश शरीरके आकार होते हैं। अतः शरीरका नाश हो जाने पर जीवके असंख्यत प्रदेशोंको लोक भरमें फैल जाना चाहिये।

उत्तर—नोकर्मका सम्बन्ध होने पर जीवके प्रदेशोंमें संहरण और विसर्पण होता है और नोकर्मका नाश हो जाने पर उनका संहरण-विसर्पण नहीं होता है।

प्रश्न—तो जिस प्रकार कारणके न रहने पर प्रदेशोंमें संहरण और विसर्पण नहीं होता है उसी प्रकार ऊर्ध्वगमनका कारण न रहने पर मुक्त जीवका ऊर्ध्वगमन भी नहीं होगा। अतः जीव जहाँ मुक्त हुआ है वहीं रहेगा।

उत्तर—मुक्त होनेके बाद जीवका ऊर्ध्वगमन होता है। ऊर्ध्वगमनके कारण आगे बढ़ने लगे।

तदनन्तरमूर्ध्व गच्छत्यालोकान्ताम् ॥ ५ ॥

सर्वकर्मोंके क्षय हो जातेके बाद जीव लोकके अन्तिम भाग तक ऊपरका जाता है और वहीं जाकर सिद्ध शिलापर ठहर जाता है।

ऊर्ध्वगमनके कारण—

पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् बन्धव्येदात्तथागतिपरिणामान्न ॥ ६ ॥

पूर्वके संस्कारसे कर्मके सङ्गरहित हो जानेसे, बन्धका नाश हो जानेसे और ऊर्ध्वगमनका स्वभाव होनेसे मुक्त जीव ऊर्ध्वगमन करता है।

संसारी जीवने मुक्त होनेसे पहिले कई बार मोक्षकी प्राप्तिके लिये प्रयत्न किया है। अतः पूर्वका संस्कार रहनेसे जीव ऊर्ध्वगमन करता है। जीव जब तक कर्मभारसहित रहता है तब तक संसारमें जिना किसी नियमके गमन करता है और कर्मभारसे रहित हो

[१०।७-९]

दसवीं अध्याय

५०९

जाने पर ऊपरको ही गमन करता है । अन्य जन्मके कारण गति, जाति आदि समस्त धर्म-बन्धके नाश हो जानेसे जीव ऊर्ध्वगमन करता है और आनन्दमें जीवका स्वभाव ऊर्ध्वगमन करनेका बतलाया है अतः कर्मोंके नष्ट हो जाने पर अपने स्वभावके अनुसार जीवका ऊर्ध्व-गमन होता है । ये ऊर्ध्वगमनके चार कारण हैं ।

उन चारों कारणोंके चारैष्टान्त—

आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपाल(बुवदेरण्डबीजवदप्रिशिखावच्च ॥ ७ ॥

जुमाये गये कुम्हारके चक्केकी तरह, लेपरहित नृन्धीकी तरह, एरण्डके बीजकी तरह और अग्निकी शिखाकी तरह जीव ऊर्ध्वगमन करता है ।

जिस प्रकार कुम्हारके हाथ और कण्डेसे चाककी एकबार जुमा देने पर वह चाक पूर्ण संस्कारसे बराबर घूमता रहता है उसी प्रकार मुक्त जीव पूर्ण संस्कारसे ऊर्ध्वगमन करता है । जिस प्रकार मिट्टीके लेपसहित तूँधी जलमें डूब जाती है और लेपके दूर होने पर ऊपर आ जाती है उसी प्रकार कर्मलेपरहित जीव ऊर्ध्वगमन करता है । जिस प्रकार एरण्ड (अण्ड) पृष्ठाका सूखा घीज फलीके फटने पर ऊपरको जाता है उसी प्रकार मुक्त जीव कर्मबन्ध रहित होनेसे ऊर्ध्वगमन करता है । और जिस प्रकार वायु रहित स्थानमें अग्निकी शिखा स्वभावसे ऊपरको जाती है उसी प्रकार मुक्त जीव भी स्वभावसे ही ऊर्ध्वगमन करता है ।

प्रश्न—सद्ग और बन्धमें क्या भेद है ?

उत्तर—परस्पर संयोग या संसर्ग हो जाता सद्ग है और एक कूसमें मिल जाना-एक रूपमें स्थिति बन्ध है ।

प्रश्न—यदि जीवका स्वभाव ऊर्ध्वगमन करनेका है तो लोकके बाहर अलोककाश में क्यों नहीं चला जाता ?

उत्तर—धर्मास्तिकायका अभाव होनेसे जीव अलोककाशमें नहीं जाता है ।

धर्मास्तिकायाभावान् ॥ ८ ॥

गमनका कारण धर्म द्रव्य है । और अलोककाशमें धर्म द्रव्यका अभाव है । अतः ध्याने धर्म द्रव्य न होनेसे जीव लोकके बाहर गमन नहीं करता है । जीवका स्वभाव ऊर्ध्व-गमन करनेका है अतः लोकमें धर्मद्रव्यके होने पर भी जीव अधोगमन या तिर्यग्गमन नहीं करता है किन्तु ऊर्ध्वगमन ही करता है ।

मुक्त जीवोंमें भेदके कारण—

क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्र प्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनान्तर-

संख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ ९ ॥

क्षेत्र, काल, गति, लिङ्ग, तीर्थ, चारित्र, प्रत्येकबुद्ध, बोधितबुद्ध, ज्ञान, अवगाहन, अन्तर, संख्या और अल्पबहुत्व इन बारह अनुयोगोंसे सिद्धोंमें भेद पाया जाता है । क्षेत्र आदिका भेद निरचयनय और व्यवहारनयकी अपेक्षासे किया जाता है ।

क्षेत्रकी अपेक्षा निरचयनयमें जीव आत्माके प्रदेशरूप क्षेत्रमें ही सिद्ध होता है और व्यवहारनयसे आकाशके प्रदेशोंमें सिद्ध होता है । जन्मकी अपेक्षा पन्द्रह कर्म-भूमियोंमें सिद्ध होता है और संहरणकी अपेक्षा मनुष्य लोकमें सिद्ध होता है । संहरण दो प्रकारसे होता है—स्वच्छ और परकृत । कारण विधाधरोंके स्वच्छ संहरण होता है । तथा

देव आदिके द्वारा किया गया अन्य मुनियोंका संहरण परकृत संहरण है। देव आदि पूर्व वैरके कारण किसी मुनिको उठाकर समुद्र आदिमें डाल देते हैं। इसीको संहरण या हरण करना कहते हैं। जिस क्षेत्रमें जन्म लिया हो उसी क्षेत्रसे सिद्ध होनेको जन्मसिद्ध कहते हैं। किसी दूसरे क्षेत्रमें जन्म लेकर संहरणसे अन्य क्षेत्रमें सिद्ध होनेको संहरणसिद्ध कहते हैं।

कालकी अपेक्षा निश्चयनयसे जीव एक समयमें सिद्ध होता है। व्यवहारनयसे जन्मकी अपेक्षा सामान्य रूपसे उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी कालमें उत्पन्न हुआ जीव सिद्ध होता है और विशेषरूपसे अवसर्पिणी कालके तृतीय कालके अन्तमें और चौथे कालमें उत्पन्न हुआ जीव सिद्ध होता है, और चौथे कालमें उत्पन्न हुआ जीव पांचवें कालमें सिद्ध होता है। लेकिन पांचवें कालमें उत्पन्न हुआ जीव पांचवें कालमें सिद्ध नहीं होता है। तथा अन्य कालोंमें उत्पन्न हुआ जीव भी सिद्ध नहीं होता है। संहरणकी अपेक्षा सर्व उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी कालोंमें सिद्ध होती है।

गतिकी अपेक्षा सिद्धगति या मनुष्यगतिमें सिद्ध होती है।

लिङ्गकी अपेक्षा निश्चयनयसे वेदके अमाषसे सिद्ध होती है। व्यवहारनयसे तीनों भाववेदोंसे सिद्ध होती है लेकिन द्रव्यवेदकी अपेक्षा पुंवेदसे ही सिद्ध होती है। अथवा निर्णयलिङ्ग या समन्यलिङ्गसे सिद्ध होती है (भूतपूर्वनयकी अपेक्षा)।

तीर्थकी अपेक्षा कोई तीर्थकर होकर सिद्ध होते हैं और कोई सामान्यकेवली होकर सिद्ध होते हैं। सामान्यकेवली भी या तो किसी तीर्थकरके रहने पर सिद्ध होते हैं अथवा तीर्थकरके मोक्ष चले जानेके बाद सिद्ध होते हैं।

चारित्रकी अपेक्षा यथाख्यातचारित्रसे अथवा पाँचों चारित्रोंसे सिद्ध होती है।

कोई स्वयं संन्यासे विरक्त होकर (भृत्येकबुद्ध होकर) सिद्ध होते हैं और कोई दूसरे के उपदेशानुसार विरक्त होकर (बोधितबुद्ध होकर) सिद्ध होते हैं।

ज्ञानकी अपेक्षा निश्चय नयसे केवलज्ञानमें सिद्ध होती है और व्यवहारनयसे मति, भूत आदि दो, तीन या चार ज्ञानोंसे भी सिद्ध होती है। इसका तात्पर्य यह है कि केवल-ज्ञान होनेसे पहिले व्यक्ति के दो, तीन या चार ज्ञान हो सकते हैं।

शरीरकी ऊँचाईको अवगाहना कहते हैं। अवगाहनाके दो भेद हैं—उत्कृष्ट और जघन्य। सिद्ध होने वाले जीवोंकी उत्कृष्ट अवगाहना सवा पाँच सौ धनुष है और जघन्य अवगाहना साढ़े तीन हाथ है। जो जीव सोलहवें वर्षमें सात हाथ शरीर धाला होता है वह गर्भसे आठवें वर्षमें साढ़े तीन हाथ शरीर वाला होता है और उस जीवकी मुक्ति होती है। मध्यम अवगाहनाके अन्तर्गत भेद हैं।

यदि जीव लगातार सिद्ध होते रहें तो जघन्य दो समय और उत्कृष्ट आठ समयका अन्तर होगा अर्थात् इतने समय तक सिद्ध होते रहेंगे। और यदि सिद्ध होनेमें व्यवधान पड़ेगा तो जघन्य एक समय और उत्कृष्ट छह मासका अन्तर होगा।

संख्याकी अपेक्षा जघन्यसे एक समयमें एक जीव सिद्ध होता है और उत्कृष्टमें एक समयमें एक सौ आठ जीव सिद्ध होते हैं।

क्षेत्र आदिमें सिद्ध होनेवाले जीवोंको परस्परमें कम और अधिक संख्याको अल्प-बहुत्व कहते हैं। क्षेत्रकी अपेक्षा अल्पबहुत्व—निश्चय नयकी अपेक्षा सब जीव सिद्ध क्षेत्र में सिद्ध होते हैं अतः उनमें अल्पबहुत्व नहीं है। व्यवहार नयकी अपेक्षा उनमें अल्प-बहुत्व इस प्रकार है।

१०१२]

दसवीं अध्याय

४१४

क्षेत्रमें सिद्ध दो प्रकारसे होते हैं—जन्मसे और संहरणसे। संहरणसिद्ध अल्प हैं और जन्मसिद्ध उनसे संख्यातगुण हैं। क्षेत्रके कई भेद हैं—कर्ममूमि, अकर्ममूमि, समुद्र, द्वीप, ऊर्ध्वलोक, अधोलोक और तिर्यग् लोक। उनमें से ऊर्ध्वलोकसिद्ध अल्प हैं, अधोलोकसिद्ध उनसे संख्यातगुण हैं और तिर्यक्लोकसिद्ध उनसे संख्यातगुण हैं। समुद्रसिद्ध सबसे कम हैं और द्वीपसिद्ध उनसे संख्यातगुण हैं। विशेषरूपसे लवणोदसिद्ध सबसे अल्प हैं, कालोदसिद्ध उनसे संख्यातगुण हैं। इसी प्रकार जम्बूद्वीपसिद्ध, धातकीरुहद्वीपसिद्ध और पुष्करार्धद्वीपसिद्ध क्रमसे संख्यातगुणें संख्यातगुणें अधिक हैं। कालकी अपेक्षा अल्पबहुत्व—निश्चय नयसे जीव एक समयमें सिद्ध होते हैं अतः अल्पबहुत्व नहीं है। व्यवहारनयसे उत्सर्पिणी कालमें सिद्ध होनेवाले अल्प हैं और अन्नसर्पिणी कालमें सिद्ध होनेवाले उनमें कुछ अधिक हैं। अनुत्सर्पिणी कालमें सिद्ध होनेवाले उनसे कुछ अधिक हैं और अनुत्सर्पिणी तथा अन्नसर्पिणी कालमें सिद्ध होनेवाले उनसे संख्यातगुणें हैं।

गतिकी अपेक्षा अल्पबहुत्व—निश्चयनयसे सब सिद्धगतिमें सिद्ध होते हैं अतः अल्पबहुत्व नहीं है। व्यवहारनयसे भी अल्पबहुत्व नहीं है क्योंकि सब मनुष्यगति में सिद्ध होते हैं।

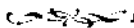
प्रकान्तरगति (जिसगतिमें मनुष्यगतिमें आकर मोक्ष प्राप्त किया हो) की अपेक्षा अल्पबहुत्व इस प्रकार है—तिर्यग्गतिसिद्ध अत्यल्प है। मनुष्यगतिसिद्ध उनसे संख्यातगुणें हैं। नरकगतिसिद्ध उनसे संख्यातगुणें हैं। और देवगतिसिद्ध उनसे संख्यातगुणें हैं।

वेदकी अपेक्षा अल्पबहुत्व—निश्चय नयसे सब अवेदसे सिद्ध होते हैं अतः अल्पबहुत्व नहीं है। व्यवहार नयसे तपुंसकवेद सिद्ध सबसे कम हैं। श्रोत्रवेदसिद्ध उनसे संख्यातगुणें हैं और पुंवेदसिद्ध उनसे संख्यातगुणें हैं। कहा भी है—

“तपुंसकवेदवाले वीस, स्त्रीवाले चालीस और पुरुषवेदवाले अड़तालीस जीव सिद्ध होते हैं।

इसी प्रकार आगमके अनुसार तीर्थ चारित्र, आदिकी अपेक्षा अल्पबहुत्व जानना चाहिये।

दसवीं अध्याय समाप्त

तत्त्वार्थसूत्राणामकारादिकोशः

पृष्ठ	पृष्ठ	पृष्ठ
२४२ अर्गावर्तगान्ध	७।१६	३०७ आर्तममनात्ताय— ९।३०
१७१ अर्जीवकाया धर्माधर्माकाश-	५।१६	३०६ आर्त्तौद्रघन्वशुक्लानि ९।२८
१६८ अरुणः स्कन्धाक्ष	५।२५	२१६ आर्त्ता मरम्भमारम्भ— ६।८
२४३ अरुणतोऽपारी	७।२०	१५४ आदितस्त्रिषु गीतान्तलेखाः ४।२
२७८ अर्तोऽप्यस्यापन	८।२६	२७२ आदितस्त्रिषु गीतान्तरायस्य च ८।१४
२४० अदसादानं स्तेयम्	७।१५	५९ आर्थे परोक्षम् १।११
२१५ अधिक्करणं ज्ञेयादीनाः	६।७	२६२ आर्थो ज्ञानदर्शनाकरण— ८।४
३०० अनशानावमीदर्थ—	९।१६	२५२ आनयनप्रथमयोग— ७।३१
१०५ अनन्तागुणे परे	२।३६	१४६ आर्थो ग्लेनलाभ ३।३६
३६१ अन्त्यत्र गेवलेमम्यस्त्व—	१०।४	१७५ आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैवेन ४।३२
१०६ अनादिसम्बन्धे	२।४१	३०२ आलौचनप्रतिमण— ९।२२
२८६ अनित्याशरण—	६।७	३२२ आधिबहुलाक्षत्राक्ष— १०।७
१०० अन्तर्धौ गतिः	२।२६	२७५ आसवनिरोधः संवरः ९।१
२५५ अनुग्रहार्थं स्वस्यातिमगो दानम्	७।३८	१५५ हन्त्राणामानिकमायस्त्रि— ४।४
२७४ अना दादशमुद्गता	८।१८	२१४ इन्द्रियकयावत्क्रियाः ६।५
१७५ अना पत्योममभिकम्	४।३३	२८३ ईशाभाषैषणादान— ९।५
१०६ अर्धमिणत	२।४०	२७२ उच्चैर्नाचैश्च ८।१२
२५१ अर्धस्यवेत्तितामर्धमर्जित-	७।३४	२८४ उत्तमत्मानाद्वार्धार्ध— ९।६
६३ अर्धस्य	१।१७	३०५ उत्तमसहननस्यैकाग्र— ९।२७
२०० अर्धितानर्जितसिद्धेः	५।३२	१३७ उत्तरा दक्षिणकुण्याः ३।२६
२२२ अस्वारम्भगरिग्रहत्वं	६।१७	२०० उतादव्ययमौष्ययुक्तं सत् ५।३०
६९ अत्रयहेहावागधारणाः	१।१५	८५ उपयोगो लक्ष्यम् २।८
१०० अविप्रहा जीवस्य	२।२७	१६२ उर्गुपरि ४।१८
३६१ अविचारं द्वितीयम्	९।४२	२५१ ऊर्ध्वार्धस्त्वर्धव्यतिरन्— ७।३०
२२२ असदभिधानमनृतम्	७।१४	७२ ऊर्ध्वजिगुलमती मनःपर्ययः १।२३
१८३ असद्व्यपेयाः प्रदेशा	५।८	१४२ एकत्रिषिपत्योपमस्थितयो ३।२६
१८६ असद्व्यपेयभागादिषु	५।१५	१८५ एकप्रदेशादिषु भाग्यः ५।१४
१८१ आ आकाशादेकद्वयाणि	५।६	१०१ एकप्रमयाउविप्रहा २।२९
१८३ आकाशस्थानन्ताः	५।९	१०१ एकं द्वौ वीम्वानाहाहकः २।३०
१८५ आकाशस्वावगाहः	५।१८	२९६ एकादशु त्रिने ९।११
३०४ आचार्योत्पाद्यवत्तन्त्रि—	९।२४	२९९ एकादशो भाग्या— ६।१७
३०९ आचार्याधिक्याकर्मम्यान—	९।३६	७५ एकादीनि भाग्यानि— १।३०

५१४

तत्त्वार्थसूक्ति

गृह

- २११ पञ्चाश्रमे सचिन्तनविचारे
 १०१ श्रौतान्तरिकैरिद्विचाराभारक-
 १७० श्रौतपारादिकमनुष्येभ्यः
 १०३ श्रौतपारादिकं वैद्विचिकम्
 ११० श्रौतपारादिकचरमोक्तम्-
 ८१ श्रौतपारादिकव्यायिकी नावी
 २२० श्रौतपारादिकदिभ्यस्तत्त्वानां च
 २५१ कर्मद्वयकौतुकचर्मः सार्गममीत्या-
 १६२ कल्पोपपन्नाः वरुणातोताभ
 २२३ कपायोदयानीत्रपरिणाम-
 २११ काववाङ्मनःकर्म योगः
 १५६ कावप्रयीचारा आ ऐशानात्
 २०८ काशब्ध
 ९८ कृमिपिरोलिकाप्रार-
 २३२ क्षोषलोभनीरुत्व-
 ७१ क्षयोपशमनिमित्तः
 २९१ क्षुद्रिगसाशीतोष्ण-
 ३२३ क्षेत्रकालगतिनिहृतीर्थ-
 २५१ क्षेत्रबापुविषयमुपार्ण-
 ८४ गतिकपायलिङ्ग-
 २६७ गतिवातिशरीरगङ्गागाङ्ग-
 १६७ गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो
 १८८ गतिस्थिरमुपग्रह-
 १०७ गर्भसम्बन्धनजमान-
 २०७ गुणपर्यवदृष्टव्यम्
 २०४ गुणसाभ्ये सदृशानाम्
 २६४ चक्षुराक्षुस्त्वधिदेवतानां
 १५६ चतुर्दशमदौलक्ष्यपरिवृत्ता
 २९८ चारित्र्यमोहे नाग्यारति-
 २३७ जगत्काम्यस्वभावो वा
 १२२ जग्मूर्द्धाफलखण्डादयः
 १०३ जगद्युष्मदज्योतानां गर्भः
 ८५ जीवभ्रमाभ्यव्यवहानि च
 १७९ जीवाश्च
 ६ जीवाजीवासुवचन्यसंवर-
 २५५ जीवितनरणाशंसा-
 ३०२ ज्ञानदर्शनचारिप्रौढचारः
 ८२ ज्ञानदर्शनदानलाभ-
 ८३ ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुः

गृह

- १४६ २९८ ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ९, १३
 २३६ १७७ ज्योतिष्काराणां च ४, ४०
 ४२७ १५३ ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसा- ४१२२
 २४६ २७५ ततश्च निर्जरा ८, २३
 २५३ १६१ तत्कृतः कालविभागः ४१६४
 २१ ५८ तत्प्रमाणे ११०
 १०३ २६८ तत्प्रदीपनिहृष- ६१३०
 ७३२ ४ तत्त्वार्थप्रज्ञानं सम्यग्दर्शनम् १२
 ४१७ २३२ तत्त्वैषोर्ध्वं नावनाः ७३
 ६१४ १४३ तथोत्तराः २३०
 ६१ ७५ तदन्तर्भागे मनःपर्यवश्य १२८
 ४१७ ३२१ तदनन्तरमूर्त्य- १०, ५
 ५३९ ३०८ तद्विरतदेशविरत- ९, ३४
 २३३ १७७ तद्विभागोऽपरा ४१६१
 ७५ १०६ तदादीनि भाव्यानि २, ४३
 १२२ ६१ तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ११६
 ६१९ १३२ तदिन्द्रियानिन्द्रियगुणा हृदाः ३१८
 १०९ १३७ तदिन्द्रियगुणविस्तार- ३१५
 ७१९ २३० तद्विषययो नोचैव-यनुत्सो- ६१२६
 २१६ २२७ तद्विषयतेन शुभस्य ६१२३
 ८११ १३० तद्विभाजिनः पूर्वापरापताः ३११
 ८११ २०४ तदभावाप्यस्य नित्यम् ५३३
 ५१७ २१० तदभावः परित्यागः ५४२
 २४५ १३३ तत्त्वामिन्द्रो देव्यः श्रीही- ३११
 ५३८ ५ तत्त्वितर्गादधिगमादा १३
 ५३५ १२८ तन्मये मेरुनाभितृप्ति- ३१९
 ८७ १३२ तन्मये योजनं पुष्करम् ३१७
 ३१२ २८३ तपसा निर्जरा च ५३
 ६१५ १४२ तान्त्राभयरा भूमयो- ३१८
 ७१२ ११४ तासु त्रिशतपञ्चविंशति- ३१८
 ३१७ १५३ तिस्र्ययोनिज्ञानां च ३३९
 २३३ २१५ तीक्ष्णमन्दाज्ञानात्तत्त्वार्थविकरण- ६३६
 २७ ११७ तेष्वेकविंशमदशमदश- २३६
 ५३ १०८ तैत्तिरीयसि २१४८
 ११४ २७४ त्रयस्त्रिंशत्तत्त्वार्थोपपन्नाः ८१७
 ७३७ १५५ त्रयस्त्रिंशत्तत्त्वार्थोपपन्नाः ४१५
 ९१२ १७४ त्रिंशत्तत्त्वार्थोपपन्नाः ४३१
 २४ ३१० त्र्येक्येताकाव्ययोगाऽयोगानाम् ९, ४०
 २९८ दर्शनमाहान्तर्गमयो-

तत्त्वार्थसूत्राणांकारादिकोशः

५१५

पृष्ठ		पृष्ठ	
२२५ दर्शनचार्मिभोदनीया—	८१९	२१७ निर्वर्तनानिष्पन्नं योगनित्यार्थ—	६१५
२२७ दर्शनविशुद्धि विनयमग्नज्ञा—	६१२८	१७ निष्ठुत्यपकरणे द्रव्येन्द्रियम्	२११७
१२९ दशयोगनामगाहः	३११६	२४२ निःशब्दो क्ती	७१२८
१७६ दशवर्षमहत्वाणि प्रथमाचाम्	४१३६	२२५ निश्चिन्तामत्त्वं च सर्वेषाम्	६११९
१५४ दशाष्टयज्जदराधिकलाः	४१३	१८२ निष्कामिणि च	५१७
२७२ दानलानभोगोपभोग—	८१२३	१५१ दृष्टिगती परावरे	३१३८
२८२ दिग्देशानर्थादण्डविरति—	७१२१	७७ नैगमसंश्लेषवशाज्जुं ह्यु—	११२३
२२६ दुःखमेव वा	७१२०	२६३ पञ्चनवद्वयविशति—	८१५
२१९ दुःखशोक्तावाक्यद्वय—	६१११	९६ पञ्चोन्द्रियाणि	२११५
१०४ देवनायकाणां गुणाः	२१२४	१२२ पद्ममहान्प्रतिनिधिः	३११४
१४८ देवाभ्युक्तिकायाः	४११	१७५ परतः परतः पूर्वा	३१३४
२२२ देवमर्त्योऽणुमहती	७१२	२५ परविवाहकरणत्वरिका—	७१२८
१७९ द्रव्याणि	५१२	१९३ परस्परयोगो र्वाचानाम्	५१२६
२०० द्रव्याध्या निगुं गा गुणाः	५१२१	११६ परस्परोद्विग्नदुःखाः	३१४
१२६ द्रव्योद्देशः पूर्वाः पूर्वभाः	३१२९	१०५ परं परं पृथक्	२१३७
८१ द्विधावाद्दशैकविंशति—	२१२	१७६ परा पक्षोपममधियन्	४१२९
१२३ द्विर्द्विचिन्ताः पूर्वपूर्व—	३१८	२२९ परात्मनिन्द्राप्रशंसे	६१२५
१८१ द्विधातिकांशे	३१३३	३२० परे येनलिनः	५१३८
१६ द्विधाविनि	२१२६	१५८ परेऽप्योचाराः	४१६०
२४ द्विष्टिवाद्यवरणाः	२११४	३०६ परे मोक्षहेतु	२१२९
२२५ द्वयधिकारिगुणानां तु	५१२३	१६७ पातयज्ञशुक्ललेखा	४१२२
१२५ धर्माधर्मयोः कृत्वे	५११३	३१८ पुलाकबकुलकुशाल—	९१४६
३२२ धर्मास्तिकायां वाक्यम्	१०१८	१४५ पुष्करार्द्रं च	३१३४
६८ न चक्षुरनिद्रियानाम्	१११९	३२१ पूर्वप्रयोगादसङ्गताद्—	१०१६
२०३ न अर्थव्यगुणानाम्	५१३४	१५६ पूर्वगोर्दीप्ताः	४१६
१०२ न देवाः	२१५१	३१७ पृथक्स्वैकस्ववितर्क—	९१३९
३०२ नवचतुर्दशपञ्चद्वि—	२१२१	२६ पृथिव्यन्तर्जोवातु—	२११३
१८४ नाणीः	५१११	२९१ पृथग्विधित्वतु भागप्रदेशा—	८१३
२७४ नामगोत्रयोर्धर्मा	८११९	५९ प्रत्यक्षमभ्यन्त	१११२
२७६ नामप्रत्ययाः सर्वतो	८१२४	१३२ प्रथमो योजनसहस्राधाम—	३११५
७ नामस्थापनाद्रव्यभाव—	११५	१८० प्रदेशकालवितर्काणां	५११६
२०८ नामतैत्थ्यानामनुवर्तमानि	८११०	१०५ प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक्—	२१३८
१०९ नारकममूर्द्धितो नपुं सकामि	२१५०	२३८ प्रपन्नयोगान् प्राणव्यरोपणं	७११३
१७३ नारकाणां च त्रितीयादिपु	४१३५	८ प्रमाणनैरधिगमः	११६
११२ नारका नित्याणुभतरलेखा—	३१३	१६८ नागं त्रैलोक्येऽप्यः कलाः	४१२३
१८१ नित्यावस्थितान्तराणि	५१४	१४६ प्राज्ञानुगोचराभ्यनुयाः	३१३५
३०७ निदानं च	५१३३	३०१ मायसिद्धवन्निर्वाणव्यापृत्य—	९१२०
१०७ निरुपभोगमन्त्रम्	२१४४	२४८ मन्त्रव्यच्छेदानिभारारीपण—	७१२५
९ निर्देशावित्त्वसाधनाधिकरणा—	११७	३१९ मन्त्रहेतुनामानिर्वाणव्यापृत्य—	१०१२

५१६

पृष्ठ

२०६ ब्रह्मेऽभिर्ज्ञा गरिषामिकी
 १६१ बहिरवस्थिताः
 ६२ बहुबहुविधमात्रिभूता-
 २२४ बह्मरभगरिप्रदत्तं नारकस्यायुषः
 २९७ बादरलापरयोः सर्वे
 ३०५ बाह्याभ्यन्तरोपयोः
 १६८ ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः
 १४४ भरतस्य विष्कामो जम्बुद्वीपस्य
 १२५ भरतैवमतद्वहिरपिदेह-
 १३७ भरतः पदार्थशक्तिपञ्चमो जनशत-
 १३८ भरतैरावतयोर्द्विहासौ
 १५० भरतैरावतविदेशः
 १५८ भवनवासिनोऽसुरनाग-
 ७० भ्रमसत्ययोऽवधिर्देव-
 १७६ भयतेषु च
 २२१ भूतवत्यनुकपादान-
 २०० मेदस्रुषानाम्यां चाक्षुषः
 १९९ मेदस्रुषालेन्य उत्पद्यन्ते
 १९९ मेदादशुः
 १३१ मतिविचित्रपार्षा उपरि भूले
 ७४ मतिश्रुतार्थनिर्वाचो-
 ७५ मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च
 ५७ मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि
 २६३ नतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि
 ६० मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता
 २३४ मनोनामनोवेन्द्रियविषय-
 २२४ माया तैर्यग्योनस्य
 २९१ मायाभ्यनननिर्वाणं
 २४६ मारणात्किञ्चि सल्लेखना
 २५८ मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमाद-
 २४९ मिथ्योपदेशरहोऽप्याख्यान-
 २४१ मूच्छार्थ परिग्रहः
 १६० मेरुमदक्षिणा नित्यगतयो
 २३६ मैत्रीप्रमोदकाक्षय-
 २४० मैत्रुण्यवयव
 ३१८ मोक्षसा ज्ञानशानावरण-
 २३६ योगवक्ता विस्वादनं
 २५३ योगदुःप्रशियानानादर-
 ११६ गन् शर्कराबालुकापङ्कज-

तत्त्वार्थसूक्ति

पृष्ठ

५३७ १८१ रूपिणः पुद्गलाः ५५
 ४१५ ७४ क्षिप्रवधेः १२७
 ११६ १०७ क्षिप्रप्रत्ययं च २४७
 ६१५ १७ लब्धयुषयोगो भावेन्द्रियम् २१८
 ९१२ १८४ लोकाकारोऽवगाहः ५१९
 ९१६ १७७ लौकान्तिकानामष्टौ ४४२
 ४२४ १८ वनस्पत्यन्तानामेकम् २२२
 २३२ १९३ वर्तनारिषामक्रियाः परस्वापरस्थे ५२२
 २१० २३३ वाह्मनोगुसीर्थाक्षान्तिदेश-
 २२४ ३०४ वाचनापृच्छानुप्रेक्षा- ९२५
 ३१२ ९९ विप्रद्वयार्थो कर्मयोगः २२५
 ३३७ १०१ विप्रद्वयार्थो च संघारिणः २२८
 ४१० २३० विप्रकरणमन्तरापर्य ६२७
 १२१ १६९ विजयादिषु द्विचरनाः ४२६
 ४३७ ३११ वितर्कः श्रुतम् ९४३
 ६१२ १४३ विदेहेषु संख्येयकालाः ३३१
 ५२८ २५६ विधिद्वयदानुपात्रविशेषान् ७३९
 ५२६ ३०७ विपरीतं मनोज्ञम् ९३१
 ५२७ २७५ विपाकीऽनुभवः ८११
 ३१३ २७३ विशतिनामगोत्रयोः ८१६
 १२६ ७३ विशुद्धित्वेवस्यामि विद्येभ्योऽवधि- १२५
 १३१ ७३ विशुद्धधर्मतामान्या १२४
 ११९ ३१२ वीचारीऽर्णव्यस्त्रययोगसंक्रान्तिः ९४४
 ८१६ ३०७ वेदनायाश्च ९३२
 ११३ २९९ वेदनाये रोपाः ६१९
 ७१८ १६९ वैमानिकाः ४१६
 ६१६ २४८ वतशालेषु पत्र पद्म यथाक्रमम् ७२४
 ९१८ ६४ व्यञ्जनस्यावग्रहः ११८
 ७२२ १५९ व्यन्तराः किन्नरकिंपुरुषमहोद्य- ४११
 ८११ १७६ व्यन्तराणां च ४३८
 ७२६ २४७ शङ्काशङ्काविचित्रिता- ७२७
 ७१७ १९६ शब्दस्पर्शदीप्तरवौल्य- ५२४
 ४१३ १९० शरीरवाङ्मनःपाणा- ५१९
 ७११ ३१० शुक्ले चाये पूर्वविदः ९३०
 ७१६ १०८ शुभं विशुद्धमप्यापाति- २४२
 १०१ २१२ शुभः पुण्यस्याशुभः नाशश्च ६३
 ६२२ २३३ श्रुत्यागारविमोचितायास- ७६
 ७३२ १०४ श्रेयाणां सम्मूर्च्छनम् २३५
 ३१ २७४ श्रेयाणामन्तम् हता ८२०

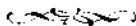
तत्त्वार्थसूत्राणामकाराधिकोशः

५१७

पृष्ठ	पृष्ठ	
१५७ शेषाः एवार्थरूपवद्-	४१८	७५ सर्वद्वयपर्यायोऽत्रैवस्वरय
१३५ शेषान्वयस्याः	३१२२	१०६ सर्वम्
१०९ शेषाक्षिवेदाः	२१५२	१७३ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सम
९८ श्रुतमनिष्टमस्य	२१२१	२९९ सामाधिक्येदोऽप्यपना
९५ श्रुते मतिपूर्वं द्वयनेन-	११२-	१६९ सारस्वतादित्यबह्वक्षरादौ तौ य-
२११ स आश्रयः	६१२	१९२ सुखदुःखजीवितमरणीयप्रहाध
२६० सकथायस्वाजीवः कर्मणौ	८१२	२९६ सुक्ष्मसाम्यराषड्वयधर्वातरागयो-
२१३ सकथायाकथाययोः सागराधिक्य-	६१८	२०९ सोऽनन्तसमयः
२८२ स गुणिसमितिर्मानुमेक्षा-	३१२	१७१ सौधर्मैशानयोः सागरापमेऽधिक्य-
२५४ सचित्तनिक्षेपाध्यावारम्भादेश-	७१३६	१६३ सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्र-
१०९ सचित्तशीतसंबुद्धाः तैलराः	२१३२	११७ संक्षिप्तप्राप्तुरोऽरितदुःसाध
२५४ सचित्तसम्बन्धसामान्याभिध्व-	७१३५	१८३ संख्येयासंख्येयाध पुद्गलानाम्
१४ सत्संख्यात्वेन व्यर्थान-	११८	९९ संतिनः समनत्काः
७६ सद्रुतोरविशेषायादृच्छोपलब्धे-	११३२	३१५ मंत्रमभुतप्रतिसेवनातीर्थ-
२६५ सद्रुतद्वेगे	८१८	९२ संसारिण्यस्तथावराः
२०० सद्रुतलक्षणम्	५१२९	८६ संसारिणो मुक्ताध
८६ स द्विविधोऽष्टजगुर्भेदः	२१९	२४९ स्नेहप्रयोगतदाहुतादानविरुद्ध-
२७७ सद्रुतेश्चानुर्मानगोचराणि पृथग्	८१२५	२३४ स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्ग-
२७३ समतिमोहनीयरय	८११५	२०३ सिन्धुवृक्षत्वाद् वन्धः
९१ समनस्कामनस्कः	२१११	१७० स्थितिरसुखानामुत्कर्षद्वयो-
१०२ सम्पुर्णनगर्भोपपादा बन्ध	२१२१	१६६ स्थितिप्रभावसुखमुक्ति-
२२९ सम्पत्त्वं च	६१२१	५७ स्थानरत्नमवागच्छतुः श्रोत्राणि
८२ सम्यक्त्वचारिणे	२१३	१९५ स्थानरत्नमवागच्छतुः श्रोत्राणि
२८३ सम्यक्शान्तिप्रदो गुणिः	९१४	९८ स्थानरत्नमवागच्छतुः श्रोत्राणि
४ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि	१११	२२५ स्वभावमात्रवज्र
३१३ सम्यग्दृष्टिश्चावकविरतानस-	२१४५	२३५ हिंसादिनिवृत्तवापायावयदर्शनम्
२७५ स यथानाम	८१२२	३०८ हिंसानृत्तस्तेषां विरयर्षाज्ञेयौ-
२२५ शरागसंयमनं यमानं यमाकाम-	६१२०	२३१ हिंसानृत्तस्तेषां विरयर्षाज्ञेयौ-
		१३१ हिंसानृत्तस्तेषां विरयर्षाज्ञेयौ-

तत्त्वार्थसूत्रमध्यशब्दानामकाराद्यनुक्रमः

अ		अनन्त	५१९
अक्षपाय	६४४; ८१९	अनन्तगुण	२४३९
अक्षपाय (वेदनीय) नक्षत्र	८१९	अनन्तर	४१३४
अक्षमनिर्जरा	६१२०	अनन्तविद्योत्पन्न	१४५
अक्षमिन्	७११६; ७१२०	अनन्तसमय	५१४०
अक्षुण्ण	८१११	अनन्तानन्तप्रदेश	८१२४
अग्निकुमार	४१००	अनन्तानुवर्त्त	८१६
अग्निशिलावन्	६००७	अनपकृत्यावृत्	२१५३
अक्षोपाक्ष	८१११	अनर्धदण्डविरति	७१२१
अनभु	८१७	अनर्थान्तर	११३२
अनन्त	४११९; ४१३२	अनर्था	५१३२
अनन्त	११४४; ५११६; ६१७	अनशन	९११९
अनन्तमान	६१६	अनादर	७१३३ ; ७१३४
अज्ञान	२१५; २१६; ६१९; ११३३	अनादिस्मरण	२१४१
अज्ञ	५१११; ५१२५; ५१३७; ७१२	अनाहारक	२१३०
अज्ञान	७१२०	अनिःश्रुत	११६६
अज्ञान	२१३३	अनित्य	९१७
अतिविमर्शनाग	७१२१	अनिष्टि	१११९; २१२१
अविभाज्यरक्षण	७१२५	अनीक	४१४
अनीचर	७१३३	अनुक्त	११२६
अदत्तादान	७११५	अनुष्ठानार्थ	७१३८
अदृष्ट	११९; ११२४	अनुचिन्तन	९१७
अधोऽधः	३११	अनुत्प्रेषक	६१२६
अधर्म	५१११; ५११८; ५११३; ५११७	अनुपेक्षा	९१२; ११७; ९१२५
अधिक	४०२०; ४१२९; ४१३१; ४१३३; ४१३५; ५१३७	अनुभव	८१२१
अधिकरण	११७; ६१७	अनुभाग	८१३
अधिकरणविशेष	६१६	अनुमत	६१८
अभिगत	११३	अनुवीचिभाषण	७१५
अभिगत	११६	अनुयोजि	२१२६
अधोऽधोऽधोऽधो	७१३०	अदृष्ट	७११७; ९१२५
अनगर	७११६	अनन्तविरति	७११
अनङ्गकोटि	७१२८	अन्तर	११८; १०१९

तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थशब्दानामकारोपनुक्रमः

५१९

अन्नराप	६११०; ६१२७; ८१४; :	अपति	८१२; ९१२; ९११५
	८११४; ९११४	अरिष्ट	८१२५
अन्तर्गम्यत्व	१०११	अरुण	८१२५
अन्तर्भूत	२१२८; ८१२०	अरुण	५१४
अन्नपाननिरोध	७१२५	अर्जुनमय	२११२
अन्त्य (अनुपेक्षा)	९१७	अर्च	१११७
अन्वहृष्टिप्रशंसा	७१२३	अर्थयज्ञानि	९१४४
अन्वहृष्टिस्तव	७१२३	अर्थित	५१३२
अन्व	२५४४	अर्द्ध (भक्ति)	६१२४
अ	२११३	अलावृण	१०१७
अ (गनते) गलावृण	१०१७	अलान	९१९; ९११४
अपरगा	२१२२	अन्यपरिमह	११८; ६१७; १०१९
अपरत्व	५१२२	अन्यारम्भ	६११७
अरस	७१२८; ७१३३; ८१८१; ८१८८	अवगाह	५११२; ५११८
अरराजित	४११९	अवगाहन	१०१९
अररिष्टहीतागमन	७१२८	अवग्रह	१११४; १११८
अगन	५११९	अवग्रहार्जन	७११
अरावदर्शन	७१९	अवधि ११९; ११२१; ११२५; ११२७; ११३१; ८१६; ८१७	
अराधविचय	९१३६	अवधिविषय	४१२०
अमतिपात	२१४०	अवमौर्द्ध	२१२९
अमतिपात	११६४	अवर्णवाद	६१३३
अमत्यवेक्षिताममार्जितादान	७१३४	अवर्णमिमी	३१२७
अमत्यवेक्षिताममार्जितोत्सर्ग	७१३४	अवस्थित	७१२८; ५११५; ५१४
अमचीचार	४१९	अवाय	१११५
अमयाग्यान	८१९	अविग्रह	२१२७; २१२९
अमर	७१२६	अविनय	७१११
अमरविरति	७११	अद्विगत	६१३४; ९१३५
अमव्यय	२१७	अद्विगति	८११
अभिनिर्गोष	१११२	अधीचार	६१४२
अभियान	४१२१	अध्यय	५१३१
अभियोग्य	४१४	अध्यापानि	२१४९
अभियय	७१३५	अध्यापय	६१२५
अभीक्ष्णिकानं (पयोग)	६१२८	अधत	६१५
अमनस्क	२१११	अशरण	९१७
अमनोश	९१३०	अशुचि	९१७
अमनोशेष्टियविय	७१५	अशुभ	६१३; ६१२६
अनुज	७१९	अशुभतरलेख्या	३१३
अः	३११	असंयत	२१६
अयोग	९१४०	असंयुक्तैव	५१८; ५११०

५२०

लक्ष्यार्थवृत्ति

—गुण	२।३८	आरण	४।१९;४।३२
—गुणनिर्जया	९।४५	आरम्भ	६।८
—भागादि	५।१५	आर्जय	९।६
—नर्पायुष्ट	६।५३	आर्त	९।२८;९।३०
असङ्गत्व	१०।६	आर्य	६।३६
असदभिधान	७।१४	आलोकान्त	१०।५
असङ्गुणोद्भावन	६।२५	आलोकितानभोजन	७।४
असङ्गुय	६।११;८।८	आलोचना	९।२२
असमीच्याधिकरण	७।३२	आवश्यकपरिहायि	६।१४
असवर्णयथ	१।२६	आविष्कृतलालचक्रवर्	१०।७
असिद्धत्व	२।६	आसादन	६।१०
अमुर	४।२८	आश्रय	१।४;६।२;९।७
—कुमार	४।१०	—निरोध	९।१

आ

आहारक

इ

आ ऐशान	४।७	इत्यरिकागमन	७।२८
आकाश	५।१;५।६;५।९;५।१८	इन्द्र	४।४
—मतिव	३।१	इन्द्रिय (पञ्च)	६।५
आकिञ्चन्य	९।६	—विषय	४।२०
आकन्दन	६।११	इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्त	१।१४
आक्रोश	९।९;९।१५		
आचार्य	९।२४	ईश	१।५
—भनि.	६।२४	ईश्या	६।४
आज्ञा (विचय)	९।३६	ईश्वरमिति	७।४
आतन	५।२४;८।११	ईश	१।१५
आत्मप्रशोषा	६।२५		
आत्मरस	४।४		
आत्मरस्य	६।११	उच्यैष	८।१२
आदाननिलेप	९।५	उच्यैष्वाम	८।११
आदाननिन्नेषणमिति	७।४	उत्तमक्षमा	९।६
आदित्य	४।२५	उत्तमसहनन	९।२७
आदेग	८।११	उत्तर	१।२६;६।२६;९।२०
आश	१।११;२।४५;६।८;८।४;९।३७	उत्तरकुल	३।३७
आनत	४।१९	उत्तरान्त	५।२६
आनयन	७।३१	उत्पाद	५।३०
आनुपूर्वी	८।११	उत्तरार्ग	९।५
आन्तर्मुखी	९।२७	उत्तरदिशि	३।२७
आन्तरंगाभाष	९।२६	उदधिकुमार	४।२०
आयनाय	९।२५	उद्योत	५।२४;८।११
आयुनु	८।१७;८।२४	उच्यतवत्	१।३६

उ

तत्त्वार्थसूत्रस्थशब्दानामकारानुक्रमः

५२१

उपकरण	२।१७	ऐ	
उपकार	५।१७	ऐरावत	३।१०; ३।२०; ३।३७
उपग्रह	५।२०	ऐशान	३।१९; ३।२९
उपगत	६।१०; ८।११		
उपचार	९।२३	आ	
उत्पत्ति	९।२९	औदायिक	६।१
उपपाद	१।११; २।३४	औदारिक	२।३६
स्थान	९।४७	औषाधिक	२।४६; २।५३; ८।२७
उपयोग	२।४; ८।१३	औपशमिक	२।१
उपभोगपरिभोगार्थक्य	७।२२	औपशमिकादि	१०।३
उपभोग (परिमाण)	७।२१		
उपयोग	२।८; ९।१८	क	
उपशमक	९।४५	कन्दर्प	२।३९
उपशान्तमोह	९।४५	कर्मभूमि	३।३७
उपस्थापन	९।२२	कर्मयोग	२।२५
उपाध्याय	९।२४	कर्मयोग्य	८।२
उभयस्य	६।११	कल्प	८।२३
उभय	९।२	कल्पार्ति	८।१७
		कल्पोपपन्न	४।३; ४।३७
ऊ		कपाय	२।३; २।५; ६।८; ८।१; ८।१९
ऊर्ध्व	४।३०; १०।५	कपाय (वेदनीय) (योडश)	८।१
स्वतिबन्ध	७।२०	कपायोदय	३।१४
		कास्तुता	४।२३
अ		कापिष्ठ	४।१९
अनुमति	१।२३	कामतोषाभिनिवेश	७।२८
अनुपपन्न	१।३३	काय	५।१; ६।१
		क्रोश	९।१९
ए		प्रवीचन	४।७
एकस्तेनैवगाहस्थित	८।२४	योग	९।४०
एकजीव	९।८	स्वभाव	७।१२
एकत्व (अनुपपन्ना)	९।७	कारित	६।८
एकत्ववितर्क	९।१९	कारण्य	७।११
एकद्वय	५।९	सामर्थ्य	२।३६
एकगतोपमस्थिति	३।२९	काल	१।८; २।२०; २।२९; २।३९
एकपदेशादि	५।१४	विभाग	४।१४
एकयोग	९।४०	कालानिक्रम	७।२६
एकाग्रचिन्तानिरोध	९।२७	किमुक्त्य	४।११
एकाग्रय	९।४१	किञ्चर	४।११
एकद्वयविवक्ष	१०।७	किल्बिषक	४।४
एकश	९।५	कीर्ति	३।१९

५२२

तत्त्वार्थशृङ्खला

कुण्ड	७१२९	गर्म	२१३१; २१३३
कुल	९१२४	गर्मसम्बन्धित	२१४५
कुलासचक्र	१०१७	गुण	५१४१
कुशील	९१४६	-साम्य	५१३५
कुल्लेवक्रिया	७१२६	-वम्	५१३८
कुल	६१८	गुणाधिक	७१३१
कुल्ल	५११३	गुति	११३; ६१४
कुल्लकर्मविमोक्ष	१०१२	गोज	८१४; ८१६; ८१९; ८१९
कुमि	७१३३	मह	४१२२
कुशल	२१९; ११२९; ८१६; ८१७; १०११	प्रैषेक	८१९; ८१२३; ८१३२
-हान	१०१४	खान	९१२४
-दशन	१०१४		
कुवलिन्	६१३३; ७१२८	घ	
कुशरिन्	३१३४	घन	३११
कुटिकोटी	८१३४	घाण	२१३६
कुल्लुच्य	७१३२	च	
कुप्या	५१२६; ६१५	चक्षुः	११९; २११९; ८१७
कुप्यमान	७१२१	चक्षुःशिकाम	४११
कुष	८१९	चतुर्दशमदीसहस्रपरिहृता	३१२३
-अनास्थान	७१५	चर्या	९१९
चपक	९१४५	चाक्षुष	५१२८
चवोपशमनिमित्त	११२२	चारित्र्य	२१३; २१३५; २१३६; २१३७; २१३८; २१३९; २१४०
चान्ति	६१३२	-मोह	६१३४; ७१३५
चार्थिक	२०१	-मोहनाय	८१९
चिप्र	१११६	चिन्ता	११२२
चरणमोह	६०४	छ	
छुल्ल	९१९	छत्रस्थ	२१३०
चेत्र	११८; ११९; २१३७; ७१२६; १०१९	छाया	५१२८
-वृद्धि	७१३०	छेद	७१२५; ७१२६
ग		छेदोपस्थापना	७१३८
गङ्गा	३१२०	ज	
गङ्गावर्ध	३१२३	जगत्स्वभाव	७१२२
गण	९१२४	जघन्यगुण	९१२४
गति	२१६; २१२६; ४१२६; ८१११; १०१९	जन्म	२१३१
गत्पुनमह	५११७	जन्मदो	६१७; ६०१; २१२२
गन्ध	२१२०; ८१११	जन्त	२११९
गन्धर्व	६१११	जरायुज	२१३३
गन्धवन	५१२३	जानि	८१११
गर्दतोय	४१२५		

१५३३

For Private And Personal Use Only

For Private And Personal Use Only

454

निर्ग्रन्थ	१।४६	परिग्रहीतागमन	७।२८
निर्देश	१।८; २।३; ३।३; १।७; १।८	परिग्रह	४।२१; ७।१०
निर्देशार्थ	१।८	-विरति	७।१
निर्देश	१।८	परिणाम	३।३; ५।२२; ५।४२
निर्माण	८।११	परिनिषेधन	६।११
निर्वाति	२।१७	परिनिषेध (परिनिषेध)	७।२१
निर्वर्तना (द्विषेध)	६।१६	परिसोद्व्य	९।८
निष्ठा	१।१९; १।२५	परिहार	१।२२
निष्ठ	३।११	-निष्पुष्टि	१।१८
निष्पत्ति	५।१९	परिपट	६।८
निष्कर्ष	१।३२	-त्रय	६।२
निष्कर्ष (विमेष)	६।१६	परिपट	१।११
निष्कर्ष	६।१०	परिपटोपाकरण	७।६
नीचे गोप	६।२५	परिपट	७।३
नीचे श्रुति	६।२६	परिपट	५।३८
नीचे श्रुति	८।१२	परिपट	८।११
नील	३।११	परिपट	४।३३; ५।३३
श्रुतोक	४।१३	परिपट	३।१९
श्रुतिनिष्ठ	३।३८	परिपट	७।३९
नैगम	१।३३	परिपट	६।३८; २६
न्यास	१।५	परिपट	७।१५; १।३०
न्यासाद्वार	७।२६	परिपट	४४
		परिपट	१।५
		परिपट	२।२३
पञ्चप्रभा	३।१	परिपट	४।११
पञ्चमिथ	२।१५	परिपट	४।२२
पञ्च	३।१४	परिपट	४।२२
पञ्चलेश्या	४।२२	परिपट	८।१
पर	३।३८; २।३३; १।१३; ३।३३; ६।२९; ६।३८	परिपट	३।१४
परघात	८।११	परिपट	६।३३; २।२५
परतत्परतः	४।३४	परिपट	३।३३
परत्व	५।२२	परिपट	७।३३
परनिष्ठा	६।२५	परिपट	६।१६
परविवाहकम	७।२८	परिपट	६।४६
परवपदेश	७।३६	परिपट	३।३३; ३।३८
परव्य	६।११	परिपट	३।३४
परव्यवहार	५।२१	परिपट	४।३३; ५।१४; १।४४
परव्यवहारितदुःख	३।४	परिपट	३।२३
परा	३।६; ४।३३; ८।१४	परिपट	१।१४
परावर	३।३८	परिपट	७।३

५२६

तत्त्वार्थवृत्तौ

पूर्वविद्	२।३७	प्राण	५।१९
पूर्वपूर्वपरिलेपिन्	३।८	प्राणत	४।१६
पूर्वोपनायत	३।११	प्राणव्यपरापण	७।१७
पृच्छना	१।२५	प्रायश्चित्त (नव)	५।२०
पृथक्स्व (चित्तक)	१।१७	प्रेम्यप्रयोग	७।३२
पृथिवी	२।१३	प्रोपधोषवास	७।२१
पौत	२।३३		
प्रकर्णक	४।४		
प्रकारक	४।१२	वक्रुषा	६।४६
प्रकृति	८।३	वन्द्य १।४; २।२८; ५।३३; ५।३७; ७।२५; ८।२	
प्रचला	८।७	वन्द्यच्छन्द	६।१६
प्रचलाप्रचला	८।७	वन्दन	८।११
प्रज्ञा	१।१२; १।१३	वन्दहेतु	८।१
प्रतिभ्रमण	१।२२	वन्दहेतुभाष	१।२२
प्रतिष्पकव्यवहार	अ२७	वहिर	७।१५
प्रतिस्वना	१।४७	वह्	१।१६
प्रत्यक्ष	१।१२	वह्नुपरिवृद्ध	६।१५
प्रत्यय	८।२४	वह्नुविध	१।१६
प्रत्याख्यान	८।९	वह्नुमुदनक्ति	६।२४
प्रत्येकमुद्	१०।१	व्रम	१।१५
प्रत्येकशरीर	८।११	व्रमचर्य	१।६
प्रथम	३।१५	व्रमोत्तर	४।१९
प्रथमा	४।३६	व्रमलोकात्प	४।२४
प्रदीपवन	५।१६	व्रमार्थ	६।१५
प्रदेश	२।३८; १।८; ८।३	वाद्दस्ताम्पराय	१।१२
विस्तर	५।१६	वालतनम्	६।२०
व्यवहार	५।१६	वातुचाप्रभा	३।१
प्रदीप	३।१०	वात (उग्रधि)	१।२६
प्रभाव	४।२०	वाततपस्	१।१६
प्रमत्तयोग	७।१३	वुद्धि	३।१६
प्रमत्तसंयोग	२।४५	बोधितुलन	५।७
प्रमत्तसंयत	२।४७; २।३४	बोधितुलुद्ध	१०।६
प्रमाण	१।२; १।१०		
प्रमाणविरुद्ध	७।२९		
प्रमाद	८।१		
प्रमोद	७।१६	भरत १।२४; ३।२०; ३।३२; ३।३७	
प्रवचनमन्त्रि	६।२४	भरतवर्ग	३।१०
प्रवचनवत्सल्य	६।२४	भयन	८।३७
प्रवीचार्	१।७	भवनवार्मिन्	४।१०
प्रवृत्त	२।३८; ३।५; ३।३५; ४।२३; ६।२१	भवप्रत्यय	१।२१

भ

सत्त्वार्थसूत्रस्थशब्दानामकाराद्यनुक्रमः

५६७

मव्याज	२।७;१०।१	माभ्यर्ष्य	७।११
माय	२।५;१।८;२।१	मान	८।९
भावना	७।३	मानुष	३।१७;८।१०
भाषेन्द्रिय	२।१८	मानुषोत्तर	३।३५
भाषा	९।५	माया	३।१६;८।९
भीष्टप्रत्याख्यान	७।५	मारुतान्तिकी	७।२०
भूत	४।११	मार्गव्यवन	९।८
भूतानुकम्पा	६।१२	मार्गप्रभावना	३।२४
भूमि	३।१;३।२८	मार्दव्य	९।६
भेद	५।२४;५।२६;५।२७;५।२८;६।५;८।५	माहेन्द्र	४।१६
भैक्षुष्टुति	७।६	मित्रानुत्तम	७।३७
भोग	२।६;८।१३	मिथ्यात्व	८।९
भ्रम	२।२३	मिथ्योपदेश	७।२६
म		मिथ्यादर्शन	२।६; ८।१
		मिश्र	२।१; २।३२
मणिविचित्राश्चर्य	३।१३	मुक्त	५।१०
मति	१।९;१।१२;१।२६;१।३१;८।६	मूढ्या	७।१७
मूर्ध्नि	१।२०	मूल	३।१६
मध्य	३।९;३।१०	मेघनाभि	३।९
मनःसंयम	१।९;१।२३;१।२५;१।२८;८।६	मेघप्रक्षिणा	४।१७
मनःप्रतीक्षा	४।८	मैत्री	७।११
मनस्	५।१९	मैथुन	७।१२
मनस् (कर्म)	६।१	मोक्ष	१।४; १।२
मनुष्य	३।३५;४।२७	-मार्ग	१।१
मनुष्यादि	२।२२	-मैत्र	९।२९
मनोगुणि	७।४	मोक्षचय	१०।१
मनोज	६।९४;९।३१	मोक्षनीय	८।४;९।१५
मनोऋद्भिर्विविध	७।८	मोक्षार्थ	७।२२
मन्त्र (भाव)	६।६	म्लेच्छ	३।३६
मरणा	५।२०	प	
मरणाश्रयिता	७।३७		
मल	६।९	पक्ष	४।११
महत्	७।२	पञ्चाख्यात	५।१८
महात्मभाना	३।१	पञ्चानाम	८।२२
महात्म	३।१४	पञ्चज्ञोपलब्धि	१।३२
महापुरुषरूप	२।१४	पञ्चकीर्ति	८।११
महाशुद्ध	४।१९	पाचन	५।९;६।१५
महाहिमवत्	३।११	प्राग	६।१;६।८;६।१२;६।१३
महोदध	४।११	प्रागदुष्प्राणिभान	७।२२
मात्सर्य	६।१०;७।२६	प्रागसङ्गति	९।४४

५२८

तत्त्वार्थवृत्तौ

योगवक्ता	६।२२	लिङ्ग	२।२:१०६
योगविशेष	८।१८	लेखा	२।६:४२:१।४०
योगज	३।१०:३।२४	विद्युद्धि	६।२०
योगनरुदसहस्रविक्रम	३।६	लोक	१।३
योगनरुदसायाम	३।२५	लोकात्मा	४।१:१।५
योगि	३।३२	लोकाकाश	५।२२

र

रक्षा	३।२०	लोभप्रत्याख्यान	३।५

रक्षोदा	३।२०	लौकान्तिक	८।२४:४।४२

रक्षतमय	३।१६		

रति	२, ६	वध	६।६६: ३।२५: ५।६

रत्नप्रभा	३।१	वनस्पति	२।१३

रन्ध्रकवर्ण	३।१०	वनस्पत्यन्त	५।२२

रक्ष	२।२०:८।११	वर्ण	१।५

रक्षण	२।१९	वर्ण	२।२०: ८।११

रक्षणरिप्राग	५।१५	वर्णित	५।२३

रसवत्	५।२३	वर्तनी	५।२२

रहोऽभ्याख्यान	३।२६	वर्ण	३२५

गलस	४।११	वर्णपर	३।२५

गमयबेन	३।८	वर्णधर पर्वत	३।२१

गकिन	३।११	बलयाकृति	३।८

गलुख	५।३३	वर्ण	४।२५

गाम्प्रवीचा	४।८	याकू	५।१८

गमानुगत	३।३१	याकू (यर्म)	३।१

गपिन्	३।२०:५।१४	वायुति	३।४

गप्यकृता	३।२०	वाचना	६।२५

गग	६।६	यात	३।१

रोहित	३।२०	कुमार	३।२०

रोहिताम्बा	३।२०	वायु	३।१३

रोहि	३।२०:३।३५	वास्तु	३।२९

ल

लक्षण	२।२८	विकल्प	८।२: १।४३

लक्ष्मी	३।१९	विक्रिया	३।३

लक्ष्मि	३।१९:३।१८	विक्रयण	६।२७

लक्ष्मिधन	३।४०	विद्रव्यति	५।२५: ३।२८

लक्ष्मीदादि	३।३	विचिक्लिता	३।२३

लान्तन	४।१६	विजग	३।१९

लाभ	३।४:८।१३	विज्यादि	४।२६: ३।३९

		वितर्क	१।४८

		विदेह	३।२१: ३।३३

तत्त्वार्थसूत्रप्रत्यक्षान्वयानामकाराद्यनुक्रमः

५२६

विशेषवर्ण	३।१०	वैषाहृत्यवरण	६।२४
विशेषान्त	३।२५	वैषाहृत्य (दश)	९।२०
विशुद्धिकुमार	४।१०	वैराग्यार्थ	७।१२
विधान	१।७	व्यञ्जन	१।१८
विधिविशेष	७।३९	व्यञ्जनसंक्रान्ति	६।४४
विनय (चतुर्भेद)	१।२०	व्यन्तर	४।५;४।११;४।३८
विनयसंग्रहता	६।२४	व्यय	५।३०
विपरीत	६।२३; ९।२१	व्यवहार	१।३३
विषय	१।३१; ६।२६	व्युत्सर्ग	९।२२
विपाक	८।२१	व्युत्सर्ग (द्विभेद)	९।२०
-विचय	९।३६	व्युत्पत्तिक्रियानिवर्ति	६।३६
विपुलमति	१।२३	व्रत	७।१;७।२४
विप्रसोक्त	२०।२	व्रतसम्बन्ध	७।२१
विप्रयोग	६।३०	व्रतित्	७।१८
विनोचितावास	७।६	व्रतनुकम्पा	६।१२
विरत	९।४५	श	
विरुद्धाभ्यातिश्रय	७।२७	शक्तिः तपस्	६।२४
विरुद्धाभ्यासन	९।१६	शक्तिः त्याग	६।२४
विशेष	९।२२	शङ्का	७।२३
विशुद्ध	२।४९	शवार	४।१९
विशुद्धि	१।२४; १।२५	शब्द	१।३३; २।२०; ५।२४
विषय	१।२५	शब्दानुधात	७।३१
-संरक्षण	९।३५	शब्दप्रवृत्तार	४।८
विष्कम्भ	३३।२	शय्या	९।६
विसंवादन	६।२२	शरीर	२।३६; ४।२१; ५।१९; ८।११
विहायीगति	८।१६	शर्कराप्रभा	३।१
वाञ्छार	९।४४	शिल्पिन	३।११
वांतराग	९।१०	श्रित	२।३२; ९।९
वोर्य	२।४; ८।१३	शूल	७।२४
-विशेष	६।६	शीलमनानतिचार	६।२४
वृत्त	३।९	शुक्र	४।१६
वृत्तिपरिसङ्ख्यान	९।१९	शुक्र (ध्यान)	९।२८; ९।३७
वृद्धि	३।२७	शुक्रलेखा	४।२२
वृत्त्येवमस (त्याग)	७।७	शुभ	२।४९; ६।३; ६।२३; ८।११
वेदना	३।३; २. ३२	शुभनामा	३।७
वेदनीय	८।४; ८।१८; ९।१६	शुभायु	८।२५
वैकृतिक	२।३६; २।४६	श्रद्धागारवास	७।६
वैजयन्त	४।१९	शेष	१।२२; २।३५; २।५२; ३।२२; ४।८; ४।२२;
वैजृषमय	३।१२		४।२७; ४।२८; ८।२०; ९।१६
वैमानिक	४।१६		

५३०

तत्त्वार्थवृत्तः

शैव्य	१।२४	सचिनामिधान	७।३६
शोक	६।११; ८।९	सचित्तमिद्वेप	७।३६
शान	६।१२; ९।६	सचित्तसन्वय	७।३५
श्रावक	९।४५	सचित्तसम्मिष	७।३५
श्री	३।१९	सत्	१।८; ५।२९; ५।३०
श्रुत	१।९; १।२०; १।२६; १।३१; १।३१; ६।१३; ८।६; ९।४३; ९।४७	सत्कार	९।९
श्रोत्र	६।१९	सत्कारगुणस्कार	९।१५
		सत्य	९।६
		सत्य	३।६; ७।११
		सदस्त्वोरविशेष	१।३२
पदसम्पद्य	३।२७	सदृश	५।३५
पञ्चविंशतिपद्मयो जनशतवित्सार	३।२४	सदृशुणाऽद्वादन	६।२५
		सदृश	६।१२; ८।८; ८।२५
		सधर्मानिसेवाद	७।२
संक्रियाहुरोर्दोरितदुःख	३।५	समनस्क	२।११; २।२४
संयम	९।६; ९।४७	समनिल्ल	१।३३
संयमासंयम	२।५; ६।२०	समस्त	६।८
संयोग (द्विभेद)	६।९	समिति	९।२; १।५
संयम	६।८	समयोग	६।३०
संवर	१।४; ९।१; ९।७	सम्पुर्ण	२।३१; २।३५
संयुक्त	२।३२	सम्पुर्ण	२।३०
संवेग	६।२४	सम्पत्त्व	२।५; ६।२१; ८।९; ९।०४
संवेगार्थ	७।१२	सम्पत्त्वार्थ	१।१
संसार	९।७	सम्पत्त्वान	१।१
संसारिन्	२।१०; २।१२; २।२८	सम्पत्त्वार्थ	१।१; १।२
संस्थान	५।२४; ८।११	सम्पत्त्वार्थ	७।२३; ९।१५
संस्थानविचय	९।३६	सम्पत्त्वार्थनिग्रह	९।४
संनन	८।११	समाससंयम	६।२०
संस्थाना	१।८	समाससंयमादि	६।१२
संस्थानेय	५।२०	सरित्	३।२०
-काल	३।३१	सर्वदम्पण्याय	१।२९
संज्ञ	१।३३	सर्वोत्पपदेश	८।२४
सङ्ग	६।१३; ९।२४	सर्वार्थसिद्धि	४।१९; ४।३२
सङ्गत	५।२६; ५।२८; ८।११	सल्लेखना	७।२२
सन्वयलन	८।९	सवितर्क	९।४१
संज्ञा	१।१२	सवीचार	९।४१
सञ्चित्	२।२४	सत्तामानिकपरिपत्क	३।१९
सकथाय	६।४	सदृश	४।१६
सकथायल	८।२	साकारमन्त्रभेद	७।२६
सचित्त	२।३६	सागरीनम	३।६; ४।२८; ४।२९; ४।४२

तत्त्वार्थसूत्रस्य शब्दानामकाराद्यनुक्रमः

५३१

साधन	१।७	स्थित्युपग्रह	५।१७
साधु	१।२४	रिपय	८।११
साधुसमाधि	६।२४	स्फोल्ब	५।२४
साध्य	१।४७; १।०।१	त्नातक	१।४६
सानकुमार	४।१९; ४।३०	शर्य	२।२०; ८।११
सानाधिक	४।४; ७।२१; ६।१८	सर्शन	१।८; २।१९
साध्याधिक	६।४	सर्शयौत्तर	४।८
सारस्वत	४।२५	सर्शवत्	५।२३
सिद्धत्व	१०।४	सृति	१।१२
सिद्धि	५।२२	सृतिसमन्वाहार	९।३०
सिन्धु	३।२०	सृत्यनुस्स्थान	७।३३; ७।३४
स्निग्धः	५।३३	सृत्यन्तरोपधान	७।३०
सीता	३।२०	स्वतत्त्व	२।१
सीतोदा	३।२०	स्वभावमार्दव	६।१८
मुग्र	४।२०; ५।२०	स्वासीरसंस्कार (त्याग)	७।७
मुखानुबन्ध	७।३७	स्वाध्याय (पञ्च)	९।२०
मुपर्णकुमार	४।१०; ४।२८	स्वामित्व	१।७
मुनगा	८।११	स्वामिन्	१।२५
मुवर्ण	७।२६	स्वातिसर्ग	७।३८
मूला	३।२०		
मुत्तर	८।११		
मूत्र	२।३७; ८।११; ८।२४	दरिकाः ता	३।२०
-क्रियाप्रतिपत्ति	९।३९	हरित	३।२०
-साध्याय	६।२०; ९।६८	हरिवर्ष	३।१०
मूर्ध्याचन्द्रमती	४।१२	हारिवर्षक	३।२९
सेतर	१।१६; २।३२; ८।११	हास्य	८।९
लोक्य	५।२४	-प्रत्याख्यान	७।५
लौघर्म	४।१९; ४।२९	हिंसा	७।९; ७।३३; ६।३५
स्कन्ध	५।२५	-विरति	७।१
धनितकुमार	४।१०	हिमवत्	३।११
स्तेनप्रयोग	७।२७	हिरण्य	७।२९
स्तंभ	७।१५; ९।३५	हीना	४।६१
-विरति	७।१	हीनाधिकमानोन्मान	७।२७
स्यानगदि	८।७	हेनमय	३।१९
सी	९।९; ९।१५	हैमवत	३।२६
-वेद	८।९	हैमवतवर्ष	३।१०
-रामकथाध्वनय (त्याग)	७।७	हैमवतवर्ष	३।१०
स्थापना	१।५	हृद	३।१४; ३।१५; ३।१८
स्थावर	१।१३; २।१२	ह्रास	३।२७
स्थिति	१।७; ३।६; ४।२०; ४।२८; ८।३; ८।१४	ही	३।१९

तत्त्वार्थवृत्तौ समागतानासमुद्धतवाक्यानामकाराद्यनुक्रमः

अ

अरवृत्तवृत्तवृत्तं वृत्तं [वृत्त० सा० १६]	१८०
अक्षरैरेव च कारयेः संज्ञायाम् [का० सू० ४।५।४]	८६, १९४, १९५, ३०६
अप्यपि भवेत्तस्यी [यश० उ० पृ० ३३५]	२३३
अच्छिन्निमोलणमित्तं रातिव [तिलोयसा० गा० २०७]	१२१
अज्ञानभावादशुभाशयाद्वा []	२९४
अद्वैतीयसंज्ञा [अम्ब० प० १२।६]	३३, २०९
अद्वैत सयसहस्रा []	२०
अद्यावः कार्यलिङ्गाः स्युः []	१९८
अगुण्यमहम्बयार्ह [गो० कर्म० गा० ३३४]	३१
अगोण्य पविर्गता [पंचास्ति० गा० ७]	१८७
अज्ञादि अज्ञमन्त्रं [नियमसा० गा० २६]	१९८
अज्ञाति जोष न च किञ्चिदभुक्त- [यश० पू० पृ० २७१]	९०
अथ कण्ठ्यामि मुनीनां []	१२०
अथ वीचिनालिनः स्युः []	१२०
अधिकरणे समी [का० सू० २।४।११ दीर्घा० पृ०]	१७१
अधिराष्ट्रियासां कर्म [पा० सू० १।४।४६]	७९
अनन्तरस्य विधिः प्रतिषेधो वा [पा० महा० १।२।४७]	५, ६२, १३६
अनाद्यनिधने द्रव्ये []	२०७
अनेकनयसङ्कर्ष [नीतिषार स्तो० १६]	८७
अन्तःविधाधिकरणं [रत्नक० ५।२]	२४७
अश्विप्रवाहभागा []	१२०
अम्यान्वरोपधमुखा []	११७
अम्बुधिबिभ्रतिर्देशो []	१६१
अरिष्टा विभक्तिं तानि []	११३
अर्विद्वुत्तुल्लिङ्गोपदभावास्तुभ्यो मः [का० उ० १।५।३]	२२२
अर्धवशादिभक्तिपरिणामः []	७४, २५४, २६०

अल्पकल्पवृद्धिधाता- [एतक० ३।३६]	२४६
अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् [कात० २।५।१२]	८, ८६, १३९
अग्नीतिलत्तहस्तायि []	११३
अक्षय्यभयोर्धेयुनेच्छा []	२४०
अद्वैतीयेऽम्बुधयो []	१२०
असंख्य-सरिसव-पक्वौ []	१२१
असद्वैद्यविप्रं घाति- [आदिपु० २५।४१]	२९७
असद्वैद्योदयाद् मुक्तिं [आदिपु० २५।४०]	२९७
असद्वैद्योदयो घाति- [आदिपु० २५।४२]	२९७
असिंहदं किरियाखं [गो० क० ८७६]	२९९
अस्यार्थं नाम ते लोका [ईशाया० ३]	२४७

आ

आकम्पित अश्रुनामिष [अ० आरा० गा० ५६२]	३०२
आकम्प्याचारक्षुप्तं मुनिचरण- [आत्मानु० स्तो० १३]	१३
आकृष्टोऽर्थं हतो नैव []	२९४
आशामार्गसमुद्भव- [आत्मानु० स्तो० ११]	१३
आशालम्प्यक्षमुक्तं यदुत [आत्मानु० स्तो० १२]	१३
आत्मशानादैकदेशादा- []	१५७
आत्मवित्तपरित्यागात् [यश० उ० पृ० ४०५]	२५५
आनन्दो ज्ञानमैश्वर्यं [यश० उ० पृ० २७३]	८३
आप्ते श्रुते ब्रूते तज्ज्ञे [यश० उ० पृ० २२३]	५
आवलि असंलक्षमया [अश्व० प० १२।५]	३३, २०९

इ

इगवीसेष्कारसयं [तिलोयसा० ३४४, अम्ब० प० १२।१०१]	१६०
इन्द्रज् यवादेहसयम् []	२६२

उ

उच्छातिदग्नि पादे [पयस्यसा० स्तो० ३।१६]	२३८
उच्छिद्यं नौचलौकार्ह- [यश० उ० पृ० ४०४]	२५६

उद्भुतवाक्यानामकाराद्यनुक्रमः

१३३

शताष्टिपयोगलघुदल- [तिलोय० ७३७]	१६०	कारणवज्रविहाशं [आरा० छा० गा० १३]	६६
उत्सर्गापकादधोरप- []	३१६	कालु अण्णाह अण्णाह विउ	
उदयय एकादशके []	१२०	[परमात्मप्र० २१४३]	८९
उपात्तकर्मकात् []	७६	किमिराय चककतलु [गो० जी० गा० २८६]	२६७
उम्नूलखंडसाहा [पञ्चसं० ११९९२]	८५	कृतपुटोऽन्यथापि च	
श्रु		[का० सू० ४१५१९२]	५८, ९७, २६२
श्रुवर्णव्यञ्जनात्ताद व्यख् [का० सू० ४१२३५]		कृष्णा षष्ठे महाकृष्णा []	११६
२१३, २३१		कंदे मूले क्लृप्ते पवात- [गो० जी० गा० १८७]	२७१
ए		क्षापिकमेकमनस्तं [स० सुतभ० श्लो० २९०]	२०२
एहंरियवियलिदिय- [पंचसं० १११८६]	२७३	क्षितिगतमिव वटवोजं [रत्नक० ४१२६]	२५७
एकापि समयैर्यं विनभक्ति-		क्षेत्रं वास्तु धनं धाम्यं []	२४२
[यश० उ० पृ० २८९]	२२८	ख	
एतेन अधिका न दश		खरत्वं मोहनं क्षान्द्वं []	२६६
[प्रमेयकमलमार्तण्ड पृ० ३०७]	२९७	खीणकलाभाश पुण्यो तिष्ठि []	१९
एककं पणवीसि []	२७३	ग	
एकमादिवात् []	९५	गुणप्रधानार्थमिदं हि वाक्यम्	
ओ		[बृहत्स० श्लो० ४५]	२०३
ओगादशादखिचिदो [पवणसा० २७६]	१८६	गृहस्थिस्त्रिष्वं [गो० जी० गा० १८९]	२७१
ओसर्पिणि-अवसर्पिणि- [बारस अणु० २९]	८९	गोभूमशालियदसर्प- []	२५१
क		ग्रामान्तिपास्तमानैतं [यश० उ० पृ० ४०४]	२५६
कच्छा सुचच्छा महाकच्छा		प	
[हरि० ५१२४५]	१२८	वनोदधिगताप्राणः []	११२
कण्डरादिकजन्तुना []	११३	वनोदधिमस्तभ्य []	११२
कल्पवि गलियो जीवो []	९१	च	
कम्महं पिट्ठणचिककणहं [परमात्मप्र० १७८]	९१	चतुश्चापरातैश्चापि []	११२
करणाधिकरणधोरच युट्		चत्वारिंशत्सहस्राणि []	१२३
[कात० ४१५१९५]	५८, २५५	चेत्तु दस्तादिने [का० सू० ४१५१३४]	१५४
कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम्		छ	
[का० सू० २१४४१]	१८८	छानुष्ण-वेणिश-श्रुष्ठ य []	१८
कलहपिया कवाचिव		ज	
[तिलोयसा० गा० ८३५]	१४०	जीवकृतं परिणामं [पुरुषार्थसि० श्लो० १२]	१९०
कलिषिभिभासीशरथाप्रनदाज्ञ		जोगा पयद्विषदेशा	
[कात० ४१४१७]	९२	[गो० क० गा० २५७]	२६२, २७७
काऊ काऊ य तव [गो० जी० गा० ५२८]	२९	जोयणमेगिठिकण् कुपण	
कापोती तु द्वयोर्लैस्या []	११६	[त्रिलोकज्ञा० गा० ३३७]	१६१
कायवाक्यमेनतां प्रवृत्तया			
[बृहत्स० श्लो० ७४]	२११		

५३४

तत्त्वाथवृत्तौ

ज्ञानं पङ्क्तिं दिवा चान्ये

[यश० उ० पृ० २०१]

ज्ञानं पूजां कुलं जातिं

[रत्नक० श्लो० २५]

ज्ञ

झीरोलकाभ्रकं चैव []

ण

शालया वातु य तदा [कम्प० ७४]

शयणवदो मृककटाण []

श हि तस्म तन्निष्मिले

[त्वयणशो० श्लो० ३।१७]

णिन्निचदश्चातुस्त य

[वारस श्रु० गा० ३५]

शिदम्य शिद्रेण दुगदिषेण

[गो० जी० गा० ६१४ (१)]

शिरसादिजह्मणादिसु बावादि-

[वारस श्रु० २८]

त

तत्त्वार्यसूत्रव्याख्याता

[नीतितार श्लो० १९]

तत्पौडशतहस्ताणि []

तनुर्गन्धवहो भाना []

तनुयात्तनुवर्षस्य []

तस्यांपरितने भागे []

तिष्ठा सया वृत्तीया []

तिष्ठा सदस्ता मल य []

तिष्ठं दीदं दुग्दं [गो० जी० गा० ५३३]

तिष्ठं सत्तविहत्तं [पंचसं० १।१८६]

तुयंभूशधमपःले []

तुयं पञ्चदशा []

तुयंश्चणका माया []

तेउ, तेऊ य तदा [गो० जी० गा० ५३४]

ते पुणु वंद - सिद्धाण [परमात्म० १।५]

तेरसकीदी देते []

तेरह कीदी देसे []

तेर्विशतेरसि [का० मू० २।६।४३]

विश्वचैव तु पञ्चविशतिरतः []

ध

यश्रुदयेगुटुविदी [गो० व० गा० ३३] २६५

द

दधितर्दिःपयोभक्ष-

[यश० उ० पृ० ४०४] २५६

दत्तपरिपङ्क्त्यो जां सो [द्रव्यसं० गा० २।] १९५

द्वज्जगं श्रीरालं [पञ्चसं० १।१९९] ३२

द्वेषामोद्वेषवण- [गो० जी० गा० ६४७] १०

दासे लचम्भ भोउ [परमात्म० १।७२] २८३

दिहिलिदिहिलिपरिवसि- [का० सू० ४।२।५८] २०७

देवकृत् पञ्चिपरिवसदेवत् [] १९६

दी दीवर्मा वारस बादास- [] १६१

दीरिसह अजियकाळे [] १४०

द्युतिगमोद्वे च [का० सू० ४।२।५८] २३७

द्रव्यक्रियाजालिगुप्रवेदै- [] ७, १२३

द्रव्यविधानं हि गुणाः [] २०७

द्रात्रिशास्त्रलाणि [] ११३

द्राव्यधी अष्टमके [] १२०

द्विद्विस्तश्चतुर्चसि [] ११६

द्विवचननदी [का० सू० ३।२।१] १७१

घ

घम्यो कयुतहावो

[कति० श्रु० गा० ४७६] २०९

घमादिभिन् (२) केवलात्

[पा० मू० ५।४।१२४] २३३

घमैतु खामिसेयायां [यश० उ० पृ० ४०५] २५६

घुवमपायेऽवादानम् [पा० मू० १।६।२] २३१

न

न दुःखं न सुखं तद्वत् [] २२०

न दुःखं न सुखं यद्वत् [] २२०

नन्वसतां कमादीय- [] ११२

न मुक्तिः क्षीणमोहस्य [आदिपु० २।५।३९] २९७

नवदुत्तस्तत्तथा दससीदि-

[जम्बू० पृ० १।२।१३] १५९

नवमे दशभाषानां [] १२०

नहो वर्यापको अग्निः [] १९६

न सध्वक्त्वसमं किञ्चित् [रत्नक० श्लो० ३४] ९१

उद्धृतवाक्यानामकाराद्यनुक्रमः

५३५

नाम्नधावादितो जिनाः [] ३०९
 नाग्यजाती गिनि- [कात० २।७६] १३१
 नैर्भावे ! जैने० वा० ३।२।८९] १८१

प

पचै हेतुद्वय-तत्साधितं [] ३२२
 पञ्चमक द्रष्टुं राधुता [] १२०
 पञ्चायदेयसिद्धे [सिद्धभ०४] ३२४
 पञ्चमकेष्विदंशके [] १२०
 पञ्चमभूषणमैऽस्मिन्ने- [] १२१
 पद्माचाररतो नित्यं [नीतितार श्लो० १५] ८७
 पटले द्वितीयकेऽङ्गि- [] १२०
 पद्मा सुयया महारथा [हरि० ५।२४९] १२९
 पथङ्गिद्विदिकुलाग-

[नूलाचा० गा० १२२१] १०,२६१
 पयसाद्यसुददेया [गो० क० गा० २४] २६५
 पयसुदेया य जीवो [गो० क० गा० २५] २६५
 परनाणोः परं नाल्यं [] १८४
 पर्यन्तं गहनं गणितशास्त्रम् [] १२४
 पंच वि ईदियगणा [वीथपा० ५३] २१९,२३८
 पुट्टं सुषोदि सद् [] ६५
 पुट्टवी जलं च क्षाया [वसु० सा० १८] १८०
 पुण्यस्य दु परिमाणं [जम्भू० प० १३।१२] १४३
 पुं वदनापिणपुं स्कादन्तु [का० सू० २।५।१८] ७२,१५४
 पूर्वं नाय्यं भवेयस्य [कात० २।५।१४] १००
 पूर्वार्णो ललु कोदथो [] १२०
 प्रकृतिः परिणामः स्वात् [] १०,२६२
 प्रत्यक्षं चानुमानम् [] ५९
 प्रत्याख्यानतनुवाग्मन्द- [रत्नक० ३।२५] २४५
 प्रत्यासत्तैः प्रधानं यक्षोपः [] ५
 प्रथमभूषणनामो [] ११९
 प्रहासे मनोपपदे मन्यते- [वा० सू० १।४।१०६] ७९
 प्राय ह्यनुयवे लोक- [] ३०१

व

वर्त्तासवासवम्परी [] ३००
 वतासं श्रणदालं लष्टी [] १९

वन्धेऽधिकौ गुणी यस्माद- [त० श्लो० ५।२०] २०६
 वन्ध प्रत्येकत्वं सन्नुणतो [] ८५
 वादरसुद्धेनिगिदिय- [गो० जी० गा० ७२] २८४
 बाह्यमन्यविहीनाः [] २४२
 बिलानां वेदनीयौव [] ११६
 वीक्षणेषु सववेवा [] ३२५

म

भक्तमित्रं संसेपे [] ३१५
 भर्तं भोक्तृलक्षणं [] १०६
 भावे [वा० सू० ३।३।१८] ८६,१५५
 भुक्तौकिम्पना सुदुपोहान् [इष्टोप० श्लो० ३०] ८८
 भूतपूर्वकस्तदुपचारः [स्वायसं० न्या० ८ पृ० ९] २०८
 भूमिनिम्नापराधसु [का० सू० २।३।१० दौ० वृ० १] १८१
 भोक्त्वं भोजनशक्तिश्च [यश० उ० पृ० ४०५] २५५

म

मण्यवधपरिहारः [गो० जी० गा० ७२८] ११
 मतिरागनिका ज्ञेया [] ६१
 मरु व जियदु व [पयस्यता० ३।१७] २३९
 मयादायामभिविधौ [] १५७
 मारिबि चूरिबि जीवता [परमात्मप्र० गा० १२५] १०३
 मारिबि जीवहं सज्जवडा [परमात्मप्र० गा० १२५] १९३
 मिच्छे सत्तु ओदश्यो [गो० जी० गा० ११] ५२
 मिथ्यात्वबेदहास्यादि- [] २४२
 मिथ्यात्वं दर्शनात् प्राप्ते [] ३४
 मिथे लोणकपाये च [] २३
 मिस्ते शाणतयं मिस्स [] १६
 मूर्च्छा मोहसमुच्चारायवोः [वा० धातुना० भा० २।१९] २४१
 मूर्च्छाप्रत्ययागे [वा० धातुपा० वृ० १४९६] ९३
 मूर्त्तिका वास्तिका चैव [] ९३
 मैथुनाचरणे मूढ [ज्ञानार्थ० १।३।२] २४०
 मोचो मत्तारण्यश्च [] ९३

५३६

तत्त्वार्थसूक्तौ

य

यन्चावितं द्वयोः

[का० २।५।१३]

१,६३,८६,९२

यत्स्नानुत्तकपण्य []

२३६

यदुगवादिनः [का० सू० २।६।१३]

२०३

यद्रागादिषु दोषेषु [यश० उ० पृ० ३२३]

५

यस्तत्पुं शक्यते स []

२४१

यः ध्रुत्वा द्वादशार्द्धं कृति-

[आत्मनः २।५]

१३

यानि स्त्रीषु कलिङ्गानि []

२६७

र

रत्नोऽमुरा दितोषे []

११३

रसासुगन्धमेदीऽरिय- [अष्टा० १।१३]

९९

रागादीनामगुण्या []

१४७

रूपं सुवर्णं वस्त्रं च []

९३

ल

सत्त्वमेकमर्शनिश्च []

११३

लोकमूले च पाशेषु []

११२

लोभागावपदेसे [गो० जी० गा० ५८८]

२०९

व

वक्तुर्विचित्तपूर्विका शब्दार्थ- []

२३१

वनिश्च ठाणचउत्तक []

२६

वरेता मुक्ता महावत्सा

[हरि० ५।२४७]

१२९

वप्रा मुक्ता महावप्रा [हरि० ५।२५१]

१३०

वर्तमाने शुद्ध [का० सू० ४।५।२]

२३९

वर्धन्ते मातृशिवान []

११२

ववदाहृद्वारदापत्ता [त्रिलोक० गा० ९३]

१५२

विकृता तह य कणाया [पंचसं० १।१५]

२३८

विकृता तहा कणाया [गो० जी० गा० ३४]

२५१

विशया वैजयन्ती च [हरि० ५।२६३]

१३०

विद्यावत्तस्य सम्भूति- [रत्नक० श्लो० २२]

२२८

विपक्षिदियेनु सौर्दि []

३६

विबोजयति चासुभिर्न च

[द्वात्रिंशद० ३।१९]

२३८

विषये विरसं विद- [यश० उ० पृ० ४०४]

२५६

विशुद्धिस्तोशाहं चेत्

[आत्मनी० श्लो० १५]

२१३

विशेषणं विशेष्येण [पा० सू० २।१।५७]

१७८

वोसायां पदस्य [शा० व्या० २।३।८]

९८

वैशुयन्लोत्तमयतिगे

[गो० जी० गा० २८५]

२६७

वेदेषपरिमाणो जो [द्वांसं० गा० ३४]

२७९

वेदे हेतुं तु काणादा []

६६

वैश्यं चन्द्रक्रान्तरच []

९३

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति- []

३१०

व्याकृत्यो रमः [पा० सू० १।३।८३]

७९

श

शरीरनिवासयोः वरचादेः

[का० सू० ४।५।२५]

१५४

शरीरमानवागन्तु- [यश० उ० पृ० ३२३]

५

शुक्रगिवाण्यश्लेष- []

९५

अदा तुष्टिर्भति- [यश० उ० पृ० ४०४]

२५७

श्रीणिमार्दवभीतस्य- []

२६६

श्रीतानुमितयोः श्रोतमन्त्रयो []

२१२

प

पुष्प दुष्टकृच्छरात्सृष्ट गतो []

२१२

म

मंते वि धम्मदत्ते [तत्त्वता० गा० ७१]

३२३

सङ्कुरया अजहोरन्यस्वरारि- []

१३७

सङ्घे नानोत्तराधये [का० सू० ४।५।३६]

१५४

कदाहं अट्टं ताच्छ्रण- []

२०

सत्तालोचनमात्रमिदमपि [प्रतिष्ठा० २।६०]

८६

सत्ये सर्वत्र चित्तस्य [यश० उ० पृ० ३२३]

५

सदागतिवर्षं तस्माद् []

११२

सप्तोत्तानशया लिङ्गं दिवनाम्

[सागरध० २।६८]

१२६

समयप्रविध्यः

[का० सू० ३।२।४२ दी० वृ० १४]

७८

समुदायेषु निवृत्ताः शब्दाः []

१६८

सग्यस्ते सतदिष्णा विरद- [पञ्चसं० १।२०५]

५०

सम्यग्दर्शनशुद्धाः [रत्नक० श्लो० ३५]

३०८

सरसं विरसं तीक्ष्णं []

१४१

सकृदाष्टमिच्छोषः [पा० सू० १।२।६४]

७२,१९९

वैदग्ध्यविनिर्मुक्तौ [नीतिशास्त्रो० १७]

८७

तत्त्वार्थसूत्राणामकारादिकोशः

५३७

सर्वशास्त्रकामिभो [नीतितार श्लो० १८]	८७	सो कृत्वि को पक्षी [परमात्म० १।६५]	८८
सखं हि लोचनेभ्यो [बारसम्राट् २६]	८८	सोलस्यं चतुर्लोकं तीसं []	१८
सख्या पयडिद्विदिशो [बारस० गा० ३८]	९१	स्तेनाद्यन्तलोचरुच []	२३१
सखे वि गुगला खलु [बारसम्राट् २५]	८८	शिवतिवनननिरोधलक्षणं	
सहस्राणि तु सप्तैव []	११२	[बृहत्सव० श्लो० ११४]	२०१
सामान्योत्तकारणं निर्वपसिद्धम् []	३१६	स्वर्शनी लोकशिलो []	११३
सादरदर्शनयोगानां []	१२०	स्वयमेवात्मनात्मानं []	१६, २३९
साध्याहारिण्यं दान्यानि भवन्ति []	२९७	स्वरभृष्टगभिषदात्मन् [का० म० ४।५।४१]	२०७
साप्यचित्तभ्रष्टेषु []	१४	स्वरायः [का० सू० ४।२।१०]	२०७
सायाननशायाया []	३२१	स्वरूपमेतत्सममाननोचरन् []	११३
सार्धविभक्तिवस्तु इत्येकं []	२७६	स्वभोगवर्गप्रतितात्त्वगो-	
साधारणसाधारो साधारण-		[प्रति० गा० ३।२२१]	१०८
[पञ्चसं० १।८२]	२७१		
सिद्धे सत्त्वारम्भो नियमाय []	६४, १०९		
सिल आङ्गकट्टयेत् [गो० जी० गा० २८४]	२६७	ह	
सिलपुद्गलभेदधूली [गो० जी० गा० ८३]	२६७	हितं ब्रूयात् मितं ब्रूयात् []	३०५
सेववरो य आसंवरो []	२५८	हेतौ प्रयोक्तव्ये वाच्ये []	४

तत्त्वार्थवृत्तिगताः केचिद् विशिष्टाः शब्दाः

	पृ०	पं०		पृष्ठ	पंक्ति		पृष्ठ	पंक्ति
अद्वयलक्ष्य	१८०	७	अतिदुःखमा	१३९	२	अरचानलक्षण	२४८	१६
अकिंकरिवाणं	२५९	५	अचापभय	२२८	१०	आरविदेह	१२०	२९
अक्रियावादि	२५८	१८	अट्टश्रुता	१४८	१	अपरधातकीयण्ड	१४५	११
अक्ष	५६	२४	अद्धा	१५२	६	अपराजिता	१३०	७
अक्षीणमहानस	१४९	३	अधिगमज	५	२३	अपरांति	२७१	२१
अक्षीणमहानसदि	१४९	१	अगद्वर	१९६	१८	अपरिभितका	३००	२
अक्षीणालय	१४९	५	अनगरक्रेयली	३१२	२८	अपक्षलसंज्ञक	२८५	११
अक्षीणालयदि	१४९	१	अननुगामी	७२	५	अपूर्वकरण	२८१	१८
अगुप्तिभय	२६८	१०	अनन्तचतुष्टय	२४९	६	अपतिष्ठान	११४	५
अगुहलुगुण	१८२	१२	अनन्तानन्त	१८३	२०	अप्रत्यवेक्षितनिर्देशाधिकरण	२१८	४
अगुहलुत्त	२०८	१३	अनवस्थित	७२	६	अप्रत्यक्षानकिया	२१४	२६
अग्निशिखाचारणत्व	१४७	११	अनाकाटक्षाक्रिया	२१४	२४	अग्रमलसंयुत	२८१	१८
अग्रायणीपूर्व	६६	३	अनादेय	२७१	२२	अग्रस्तविहागोपति	२७१	४
अङ्गप्रविष्ट	६७	११	अनामोगः	२१४	२०	अनुदिपूर्वा	२८८	१०
अङ्गवाद्य	६७	१०	अनामोगनिर्देशाधिकरण	२१८	५	अभावात्मक	१९६	१७
अङ्गुल	१५२	२०	अनिर्दिष्टादरः			अभ्यासवत्त्वपूर्व	३१५	२५
अचक्षुदर्शनावरण	२६४	१५	साभराय	२८१	१८	अभ्यन्तर उपकरण	९७	११
अचित्त	१०२	२८	अनिर्लक्षण	१९७	१८	अभ्यन्तर निवृत्ति	६७	८
अचित्तोभ्यांवृत	१०२	२८	अनिःशरणात्मक	१०८	१२	अमनक	११३	२२
अचेतनत्व	२०८	१३	अनुकम्पा	५	१	अनूढदष्टि	२२८	१३
अगमनोत्कृष्ट	१८३	६	अनुगामी	७२	५	अमूर्तत्व	२०८	१३
अज्ञान	२५८	१९	अनुभव	२११	१४	अमृतासावी	१४८	२७
अज्ञाननाश	५८	२१	अनुभवस्थान	९०	२६	अम्वरी	२९२	१
अज्ञानिक	२५८	१८	अनुभाग	६०	२०	अम्याभ्यरीप	११०	८
अज्ञान	१६४	२५	अनुभागस्थान	६०	२२	अम्यबहुत	११३	८
अज्ञाना	११३	१२, ११४	अनुभूतत्व	५७	२२	अम्ल	२००	२३
अज्ञानदण	१६७	२१	अनुमानित	३०२	१६	अयथाः कीर्ति	२७१	२३
अज्ञानत	२३२	१८	अन्तर्दृष्ट	६८	१३	अर्धांगिजिन	५२२	१०
अणिमा	१४७	२९	अन्तर	४१	१४	अयोध्या १२६	५,	८
अण्ड	१०३	२७	अन्तरहीरेन्द्रव	१४९	२६	अरिष्ट	१६५	६
अण्डायिक	६५	१४	अन्तर्मुहूर्त	३२	१७	अरिष्टा ११३	१४,	७
अतद्गुण	७	८	अन्ध	११४	४	अनपनर	१२२	२०
अतिभि	२४६	९	अपानसंयोगाधिकरण	२१८	७	अर्थ	४	१४

तत्त्वार्थसूक्तिगताः केचिद् विशिष्टाः शब्दाः

५३९

	पृष्ठ	पंक्ति		पृष्ठ	पंक्ति		पृष्ठ	पंक्ति
अर्थचर	१५५	१४	अतापनादि	३०३	८	उन्नयिनी	२५१	३०
अर्थनय	७६	६	आधिकारिणीकी क्रिया	२१४	१५	उत्पन्नकृत	११४	१
अर्थनाराचसंहनन	२५०	२	आन्त	१०५	२६	उत्तर	१९७	२१
मन्त्रोपाकाश	१८५	८	आर	११४	२	उत्कृष्ट	१८३	६
अन्तराह्व	५३	२५	आरक्षिक	१५५	८	उत्तरकुठ	१२२।२४, १२७।२६	
अन्तर्भावकर्मार्थ	१४८	१७	आरम्भोपदेशनामा	२४४	२७	उत्तरगुणनिव-		
अवक्रान्त	११३	२१	आपता	१८८	२५	तन्नाधिकरण	२१८	२
अवधिदर्शनावरण	२६४	१५	आचलित	३३	१	उत्तर गुणभाव	३२४	२६
अवस्था	१३०	८	आवाक्य	३२	२४	उत्पाद	२६	४
अवर्णयद	२२२	२४	आवाक्यप्रदान	२४६	१२	उत्पादपूर्व	६२	२
अवस्थित	७२	५	आस्तिक्य	५	२	उत्पत्तिप्रमाण	८८	२४
आवाक्य	२७६	५	आस्थावप	१४८	२०	उद्धार	१५२	६
अव्यय	३०२	२४	असद्वरो	२५८	२३	उद्देशिम	९६	१
अव्ययता	६७	२१	आहार	१०२	१	उद्भ्रान्त	११३	२०
अव्ययः	२७१	१८	आहारक	२११।१६, २१९।७		उपकरणवस्तु	३१६	५
अदक	६६	६	आहारकमिश्र	२११	९	उपकरणविनय	२४६	१२
असहाय	११३	२३	आहारकशरीरबन्धन	२३९	१९	उपकरणसंयोगाधिकरण	२१८	७
असत्य	२११	१३	आहारकशरीरसंघात	२६६	२१	उत्तराह्व	२२८	१३
असन्नाप्ता-			आहारकशरीरसंघोष	२६६	९	उपचयशरीर	१६०	१४
लुप्तिकासंहनन	२७०	४	शुद्ध	१२२	१८	उत्पादिन	६६	३
असम्भ्रान्त	११३	२०	इत्याहुवश	१४९।१९; २७२।३		उभय	१०७	१०
असत्त्वकर्मार्थ	१४९	१७	इत्यलक्षण	१९७	१८	उपशमकथेति	२८१	२०
असिद्धमार्थ	१४६	१२	इन्द्र	२३७	२३	उपशमसमाह	२८२	७
अव्यय	२४७	६	इन्द्रक	१६४	१०	उपशम	८७	१०
अस्तिनास्तिप्रवादपूर्व	६६	५	इन्द्रक विमान	१६२।६, १६४।२५		उपशमसंशक	२८५	११
अस्ति	२७१	२१	इन्द्रिय	२	८	उभय	२११	१३
असत्त्वकर्मार्थ	२८१	१५	इन्द्रियसंयम	२५९	१०	उभय	१०२।२५, १९५।२६	
अहमित्य	१६२	१७	इन्द्रियसंयम	१२५	२३	उभय	२७०	२२
अंतमहत्	२३	४	इन्द्रियसंयम	१०१	६	उभय	३३	१
आकम्पित	३०२	१६	इन्द्रियसंयम	१४५	७	उभय	१४६	२७
आकम्पिकमय	२२८	१०	इन्द्रियसंयम	२१४	१६	उभय	१४६	२८
आकाशभावा भुक्ति	७०	१०	इन्द्रियसंयम	२१४	१६	उभय	२५८	१९
आकाशभावित्व	१४७	१८	इन्द्रियसंयम	१४७	२४	उभय	२६६	२
आयमद्वयजीव	७	२१	इन्द्रियसंयम	२३२	४	उभय	१८४	२६
आयमभावजीव	८	३।४	इन्द्रियसंयम					
आयमद्वय	६८	३	इन्द्रियसंयम					
आचार्य	८७	८	इन्द्रियसंयम					
आमानद	२२९	२६	इन्द्रियसंयम					
आशाव्यपादनक्रिया	२१४	२३	इन्द्रियसंयम					

५४०

तत्त्वार्थवृत्तिगताः केचिद् विशिष्टा शब्दाः

पृष्ठ	पंक्ति	पृष्ठ	पंक्ति	पृष्ठ	पंक्ति
ऐश्वर्यमद	२२९ २९	कायनिसर्गाधिकरण	२१८ ८	धीरवर	१०२ १७
औदारिक	२११८, २६९७	कायवली	१४८ १४	धीरसागर	६७ ५५
औदारिकमिश्र	२११ ८	कायवोग	२११ ७	धीरलावी	१४८ २४
औदारिक शरीरबंधन	२६९ १८	कार्यिकी क्रिया	२१४ १५	धुद्रभव	३६ १०
औदारिकशरीरसंघात	२६९ ५२	कार्मण	२११८, २६८७	धुद्रहिमवत्	१२६ ६
औदारिक शरीराङ्गाङ्ग	२६९ ८	कार्मणदारीरत्नवन	२६९ १९	धैव	१४७ १
औषधादिवदश	६८ १५	कार्मणशरीरसंघात	२६९ २२	धैवः विवर्तन	८८ ११
औषध	१४७ १	कार्मणविवर्तन	८८ २४	धैवप्ररुणा	२३ १३
अपवर्द्धि	१४८ १८	काललब्धि	८२ ७	धैवाय	१४८ ५५
औषधविभागन	२४६ १२	कालस्वरूप	१२ १४	शुद्ध	११४ २
कच्छकावती	१२८ २४	कालमुर	६६ ९	खड्गखड	११४ ३
कच्छा	१२८ २४	कालेद	१६२ १५	खड्ग	११७ २१
कटु	१९५ २६	किरियाण	२५९ ५	खड्गमाभाष	११३ ६
कटुक	२७० २३	कीर्तिकार्यदनन	२७० ३	गङ्गा	१२६ ५
कषाटसमुदात	२३ २१	कुञ्जसंस्थान	२६९ २६	गजदन्त	१२८ ४
कर्कश	१६५१२५, २७०१२२	कुमुदा	१२९ २८	गजधरचक्रवर्ती	३१२ २८
कर्म	८ १	कुम्बरा	१४९१२०, २७१३	गजभादिनी	१३० ५
कर्मद्रव्यविवर्तन	८७ १९, २६	कुलमद	२२६ २८	गम्भा	१३० ५
कर्मधारयसमाप्त	१७८ ७	कुशलमूला	२८८ १०	गम्भिरा	१४७ २१
कर्मप्रवादपूर्व	६९ ८	कृतिकर्म	६७ १५	गध्यति	७११८, १५५१५
कर्ममृगुद्रव	१५० २२	कृपिकर्तार्य	१४९ १३	गुः स्थानेषु स्वरूपना	१५ २०
कदादिमान	१६४ ३०	कृष्ण	११०८, १९५१२७	गुह	१९५१२५, २७०१२२
कल्पव्यवहार	६७ १७	कुण्डलेश्वर	८४ ८	गुपदत्तनागद्वयदि	११० ३
कल्याणकल	६७ १८	कृष्णवर्ण	२७० २५	गुहाङ्ग	१२७ ९
कल्याणपूर्व	६९ १३	केतु	१५९ २६	गोपभिद्	१९३ २३
काम	१६५१२६, २७०१३	केवलज्ञानकरुणा	२४९ ९	गोपुत्रिका	१०१ ९
२२८८, २७०१२२, २१५७		केवलदर्शनावरण	२६४ १६	घन	१६७ ३
कपाथाध्यवसाय	६० ११	कोटपाल	१५५ १४	घनघात	१११ १८
कागाद	६६ ८	कोमल	२७० २२	घनोद्विवात	१११ १८
कारणलेखा	८४ २८	कोपत्रुडि	१४७ ३	घर्मा	११४ ६
कारणरूपिन	१४८ १	क्रिया	१४७११, १८२३	घाट	११३ २३
कायगुण	२८३ २३	क्रियाविशालगुद	६९ १५	वृत्तवर	१२२ १८
कायदुःखविधान	५५३ १०	कलेशवर्णना	२४४ २०	घोरगुणरक्षणारी	१४८ ११
		क्षयकलेश	२८१ २०	घोरतप	१४८ ६
		क्षीणमोद	२८२ ८	घोरपराक्रम	१४८ १३

452

For Private And Personal Use Only

५४२

तत्त्वार्थसूक्तिगताः केचिद् विशिष्टाः शब्दाः

	पृष्ठ	पंक्ति		पृष्ठ	पंक्ति		पृष्ठ	पंक्ति
देशावधि	७२	१७	निर्विचिकित्सता	२२८	१२	पाणिमुक्ता	१०१	८
द्रव	२५४	१२	निश्चयनय	१२२	१	राष्ट्रकुलवन	१२४	२४
द्रव्यजीव	७	२०	निष्कृतभेद	१०१	१८	रातालसलक	१४४	८
द्रव्यपरिवर्तन	८७	१९	निसर्गक्रिया	२२४	२२	पाद	१५२	२०
द्रव्यमनः	९२।१, १८०।१४,		नियमोज	५	२२	पाषाणव	२७७	१७
	१९१	१७	निःकाश्चित्तव	२२८	१२	पाषाणदेश	२४४	१८
द्रव्यनय	१८१	५	निःश्रेयस	२२९	९	पारिप्लविकी क्रिया	२१४	२६
द्रव्यभेदा	८४	२६	निःशरणत्वक	१०८	१२	पारितापिकी	२१४	१६
द्रव्यकाक्	१९०	२७	नील	१२५	२७	पीत	१९५	२७
द्रव्यतय	२७९	१०	नीलश्रेया	८४	२८	पीतवर्ग	२७०	२५
द्रव्यार्थिक	६११, ७८।४		नीलवर्ण	२७०	२५	पुटवी	१८०	५
द्विनिद्रयजाति	२६६	२	नैयायिकमत	७७	१०	पुण्डरीक	६७	२०
द्विपलाप्यलक्षित	६८	२०	नैसर्गिक	२५८	१६	पुण्यसागपदार्थद्वय	६	१४
द्वैधाक	१।८, २।८		नोश्वागमभावजीव	८	७	पुण्यकन्ध	२७७	१६
धनधी	२३९	२६	नोर्कर्म	८	२	पुरुषाचारक्षण	२२८	९
धरणेन्द्र	२३७	२३	नोर्कर्मद्रव्यपरिवर्तन	८७	१९	पुण्यकर	१२२	१६
धराइन	१८०	८	नमोभपरि-			पुण्यकृत	१२३	६
धातकालखण्ड	१२२	१५	मण्डलसंस्थान	२६९	२४	पुण्यला	१२८	२५
धातकीवृष	१	३	पञ्चेन्द्रियजाति	२६९	३	पुण्यतावती	१०८	२५
धारापुरीलक्षण	२५१	३०	पणजो	२३८	८	पुण्यनारण्य	१८७	१३
नन्दनवन	१२४	२३	पञ्चरात्रत्व	१४७	१२	पुण्यमकीर्णक	१६२	८
नन्दीश्वर	१२२	१६	नमकावती	१२९	८	पूर्वकादीप्रमाण	२७४	१२
नरकगति	२६८	२२	पञ्चलेश्या	८४	२८	पूर्वगत	६८	१३
नरकगतिपरिवर्तन	८९	१४	पद्मा	१२९	२८	पूर्वगतकीलखण्ड	१४५	२१
नरकगतिप्रा-			परवृत्त	३२३	२७	पूर्वविदेह	६५, २६, १२७।२८	
योन्मानुष्यं	२७०	२६	परनिमित्त	१८२	१४	पृथक्तर	१८	१
नरकनाभा	१४३	१९	परमावधि	७२	१७	पीत	१०३	२८
नलित्वा	१२९	२९	परमुख	२७५	९	पीताधिक	६५	१५
नाथकदा	१४६।२१, २७२।३		परलोकभव	२२८	९	प्रकृति	९०	१९
नामकर्म	७	९	परस्थानविहार	२६	४	प्रकृतिपुरुष	१०९	६
नामजीव	७	१७	परार्थ	८	२२	प्रकृतित	११३	२५
नरद	१४०	२५	परिकर्म	६८	१८	प्रतर	२३।२३, १२७।२१	
नारायणसंहृतन	२७०	२	परिनिस्तव	२७	२१	प्रतिब्रमण	६७	१४
नाली	३३	३	परिमितकाल	३००	२	प्रतिभा	६१	५
निदाय	११३	२५	परितानन्त	१८३	२०	प्रतिब्रमुदेव	१४०	१९
निदानशाल्य	२४२	१३	परंपरादेशपूर्वक	२५८	१६	प्रतिसेवना	३१५	७
निनागकल्याण	२४९	९	पर्यायाधिक	१।१, ७८।४				

नववार्धयुक्तिगताः केचिद् विशिष्टाः शब्दाः

५४३

	पृष्ठ	पंक्ति		पृष्ठ	पंक्ति		पृष्ठ	पंक्ति
अयवेक्षित	२५३	१९	बलमद	२२६	२६	प्रान्त	११२	१६
अणुल्लानपूर्व	६६	१०	बन्दी	१४८	१२	मघनी	११३।१४, ११४।७	
अनुपपन्न	३२३	२२	बहुजन	३०२	१३	मङ्गल	१५६	२५
अधमसम्पत्कृत्	६६।१२, २८।१४		बादर	२७१।१६, ३०२।२०		मङ्गलावती	१२६	१३
अधमानुयोग	६८	१९	बादरकाययोग	३१३	१	मधुर	१६५।२६, २७०।२३	
अदेश	९०	२०	बादरकिट्टि	३१६	४।६	मध्याह्नाची	१४८	२५
अभायना	२२८	१६	बाह्य उपकरण	६७	६	मनक	११३	२२
अनासंज्ञ	१६४	१४	बाह्या निवृत्ति	६७	४	मनुष्यगति-	२६८	२७
अमल	२३८	३	बीजचारफल्य	१४७	१४	मनुष्यगति-		
अमलसंयत	२८१	१६	बीजबुद्धि	१४७	३	प्रयोग्यानुपूर्व	२७०	२७
अनाणगव्युत्ति	१५२	१५	बुद्धि	१४७	१	मनुष्यजीव	७	१७
अनाणनिमाण	२६६	१४	बुद्धो	२५८	२३	मनुष्यभयपरिवर्तन	८६	२५
अनाणयोजन	१५२	१५	बुध	१५६	२३	मनागुत्ति	२८३	२३
अनाणकुल	१५२	१२	बुध	१५६	२३	मनोदुःप्रणिधान	२५३	११
अमादचरित	२४४	२८	बुधशक्ति	१५६	२४	मनोनिष्ठाधिकरण	२१८	८
अनाजित	२५३	२०	बाह्य	६६	६	मनोवली	१४८	१३
अयोनक्रिया	२१४	१२	मल्लद्वय	१६५	७	मनोयोग	२११	७
अवचनमानुका	३१५	२८	भट्टारक	८७	१४	मन्यलेटावस्थित	२४१	२६
अक्षय	४	२७	भरतपुत्र	२५८	१७	मरिचि	२५८	१७
अक्षयविद्यायोगि	२७१	४	भयपरिवर्तन	८९	१३	मरिचिर्माय	१४६	१३
अनन्याकरण	६८	१६	भाजनाक्ष	१२७	११	महाकच्छा	१२८	२४
आकाश	१४७	२३	भावजीव	८	२	महाकल्प	६७	१६
आणातिपातिव्री क्रिया	२१४	१६	भावपरिवर्तन	६०	१०	महातपः	१४८	७
आणावायपूर्व	६६	१४	भावमनः	९२।२, १८०।१४		महापद्मा	१२६	२८
आणसंयम	२५९	६	भावसंस्था	१९१	१६	महापुण्डरीक	६७	२०
आन्तर्यामिक्रिया	२१४	१९	भाववाक्	१९०	२७	महायोगन	१५२	२३
आर्दोदिकी क्रिया	२१४	२४	भावसंवर	२७६	५	महाकला	१२६	१२
आति	१४७	१६	भावस्वरूप	५२	३	महावध	१३०	४
आभूत	६६	२२	भाविनाआगमद्रव्यजीव	७	२७	महावध	२३२	१८
आणः	३०१	२३	भावत्मक	१९६	१७	महिमा	१४७	२०
आयोगिक	१६६।२६, १६७।१		भिक्षाशन	२४६	१२	माधवर	१२९	६
आयोगिकी	१६४	२३	भूलाभुषणवन्द्य	३२३	२३	माधवी	११३।१४, ११४।७	
आरम्भक्रिया	२१४	२५	भूतारण्य	१३०	६	मानवयोजन	१५२	२९
अति	५८	१६	भूषणाङ्ग	१२७	४	मानुपञ्च	३३१	२७
कलचाराजत्व	१४७	१३	भोजनाष्ट	१२७	१०	मानुपञ्चर	७४६, १५१।१०	
कल	१४७	१	भ्रम	११४	३	माधक्रिया	२१४	२७
कलभद्र	१४०	२६						

५४४

तत्त्वार्थबुलिगताः केचिद् विशिष्टाः शब्दाः

मायागता चूलिका	७०	१०	रुद्र	१९५।२६, २७।२२	वदुर्दल	११४	४	
मायाश्रय	२४२	१२	रुद्रगता चूलिका	७०	१०	वर्धमान	७२	५
मार	११४	२	रुद्रमद	२२२	२९	वशित्व	१४७	२४
मारणान्तिक	२६	४	रोहक	११२	१९	वसुगुप्त	२६९	२६
मारुतवाह	१३०	१५	रविमा	१४७	२१	वस्त्राङ्ग	१२७	१२
मल्ल्याङ्ग	१२७	५	रघु	१९५।२६, २७।२२		वातुलि	२८३	२३
मिथ्यात्वक्रिया	२१४	१२	लज्जक	११४	५	वातुप्रणिधान	२५८	१०
मिथ्यादर्शन क्रिया	२१४	२८	मनो	२२	२	वायव्यो	२११	७
मिथ्यादर्शनशाल्य	२४२	१२	कथणोद	१२२	१०	वाग्विषय	१४८	२०
मिथ्यादृष्टि	२८१	२	लाङ्गलवर्त्ता	१२८	२५	वाहनिष्काराधिकरण	२१८	७
मिश्रगुणशान	२८१	११	लाङ्गलिका	१०१	९	वायव्य	२२८	१६
मीमांसकमत	७७	१२	लान्तव	१६	८	वादिवाङ्म	११७	२
मुहुर्ग	२३	३	लिखा	१५२	१९	वायन संशयान	२६९	२७
मुहुर्त	२२	१८	लेश्या	१६६	३०	वाणीवर	१२२	१६
मूलगुणनिवर्तनाधिकरण	२१८	१	लोक	२६।३, १६९।२, १८४।१६		वासुदेव	१४०	२२
मुहु	१९५	२५	लोकागर्डी	१२	१०	विष्णु	२३८	८
मेघा	६१	८	लोकगूण	२३।२४, १८३।९		विक्रान्त	११३	२१
मेघ	१२२।२४, १२४।२१		लोकविन्दुसारपूर्व	६९	१६	विक्रिया	१४७	१
	१८३	१०	लोकाकाश	१८५	८	विकृतवान्	१२७	२३
मोक्ष	११२७, २।९, ८३।९		लोकानुयोग	१६५	२६	विजया	१३०	७
मोह	४	७	लो	११३	२३	विजयाद	१२४	१६
मोच्छ	१४९	२७	लोकक	११३	६४	विजयादपर्वत	१२५	६६
मोच्छवर्ण	१३४	१७	लोकहित	१९५	२०	वितत	१६७	३
पय	१५२	२०	लोकान्त	११३	२१	वितस्त	१५२	२१
यादव	१४९	२२	वक्षारनामा	१२८	१६	विदारणक्रिया	२१४	२२
युक्तान्त	१८०	२०	धन्वावली	१४८	१४	विद्याक्रमार्थ	१४९	१४
रक्तवर्ण	२७०	२५	वक्षारनाचसहनन	२७०	२१	विद्याधर	३२३	२७
रज्जु	२६	२	वक्षारवर्णमनराचसहनन	२६९	२८	विद्याधरादूर्व	६९	१२
रत्नि	१५२	२१	वर्णिककर्मार्थ	१४९	१६	विनय	२५८	१६
रश्मिगु	१५२	१७	वर्तकावली	१२९	१२	विपरीत	२५८	१६
रमणीय	१२९	१३	वर्त	१२६	१२	विपरीत	४	७
रम्यका	१२९	१३	वर्तकोरदेश	२४४	२४	विरागीज	६८	१७
रम्या	१४७	१	वन्दना	६७	१३	विमङ्गनदी	१२८	१७
रसादिक	९५	२०	वप्रकावली	१३०	४	विमङ्गा	१२२	६
राहु	१५९	२७	वप्र	१३०	४	विघ्नान्त	११३	२०
राम	१४०	२२	वर्चस्क	वि ११४	२	वृत्त	१०२	२७

तत्त्वार्थसिंहिता: केचिद् विशिष्टाः शब्दाः

५५५

विशेष संख्या	२०	८	शुक्लवर्ण	२७०	२५	सहस्रानिषेधाधिकरण	२१८	५
हीतराग	५	१२	शुद्धि	२५९	११	साक्षर	१२६	१८
वीर्यज्ज्वल	६५	२६	शोला	११३।१३; ११४।७		साक्ष्यमत	७७	१२
वीर्यानुप्रवादपूर्व	६८	४	श्रीदेवी	१३२	१६	साधारणशरीर	२७१	६
वृषभगिरि	१३०	१८	श्रीभद्रशालवन	१२४	२२	साधु	८७	१२
वृषभनाभा	१२६	७	श्रीचर्द्धमान	३२६	१	सामाजिक	६७	१२
वृषभसेन	६५	२८	श्रुतवेवली	६७।२४; २१०।७		सावधकर्मार्थ	१४९	१०
वृष्य	२५४	२३	श्रुतमानिन्	१८९	१०	सावदनसग्यदृष्टि	२८९	७
वेषयिय	२५९	६	श्रुतमद	२२९	६६	विदकट	१२५	१२
वेदनाभय	२२८	१०	श्रुति	२०।१०; १००।३		चिन्तु	१२६	५
वैकल्पिक	२१६।८; २६६।७		श्रेणिचारुवक्त्र	१४७	१०	सीतानदी	१२८	१४
वैकल्पिकमिष	२११	८	श्रेणिविमान	१६२	७	सीमन्तक	११३	१९
वैकल्पिकशरीरवन्धन	२६६	१६	श्वेततद्विद्वार्ध	१५२	१६	सुकच्छा	१२८	२४
वैकल्पिकशरीरसङ्घात	२६९	२३	प्रधानव्यकरणविज्ञानि	२९१	२६	सुगन्धा	१३०	५
वैकल्पिकशरीरसङ्घोषाङ्ग	२६९	८	सचिन्ध	१०२	२६	सुदर्शन	१२४	२१
वैजयन्ती	१३०	७	सत्त्व	२११	१६	सुवचा	१२६	२८
वैजयिक	६७।१६; २५८।१६		सन्निकर्ष	५८	३	सुभौमसदलापवर्त्तमानः	१२०	८
वैजयिकमत	७७	६	समन्तानुपादानक्रिया	२१४	१६	सुरभि	१२५	२७
वैजयिक	१९०	१	समवायाङ्ग	६८	८	सुरभिगन्ध	१७०	२४
वैजयिकी	१६४	२३	समादानक्रिया	२१४	१३	सुवर्णा	१२६	१२
वंश	११३	१२	सम्प्रज्वलित	११४	१	सुवर्णा	१३०	४
वंशा	११४	७	सम्प्रज्वलित	२५४	८	सुपयदुःखमा	१३६	२
व्यवहार	१५२	६	सम्प्रज्ञात	११३	२०	सुपयसुखमा	१३६	१
व्यवहारान्तरसंलग्न	१५२	११	सम्पूर्णम	९५	२५	सुपमा	१३५	१
व्याख्याप्रस्तामि	६८।६; ६८।२०		सायकनक्रिया	२१४	११	सुपिर	१६७	३
शाङ्खा	१२९	२०	साम्यकवार्थ	१४६	८	सुहृम	१८०।७; १८०।८	
शान्ते	१५६	२६	सायवादान-			"	३०२	२०
शब्दतथ	७६	६	निषेधसमिति	१८४	१	सुहृमयुल	१८०	७
शब्दवान्	१२६	१०	सम्पर्गायासमिति	२८४	१	सुहृमसुहृम	१८०	८
शब्दाकुलित	३०२	२६	समागुन्तर्गममिति	२८४	१	सूक्ष्मकायवाप	३१३	२
शरीरचक्र	३१६	५	सम्प्रेषणसमिति	२८४	१	सूक्ष्मकिट्टि	३१६	६
शरीरचक्र	१४१	२७	सम्प्रेषणानामिति	२८४	१	सूक्ष्म	२०८	१३
शान्तमि	१२३	५	सर्वाभिजित	२८२	९	सूक्ष्मसाधराय	२८१	१६
शिला	२१४	७	सरान	४	२६	सूत्र	६८	१८
शिल्पकर्मार्थ	१४६	१५	सरिता	१२९	२९	सूत्रकृताङ्ग	६८	४
शीत	१०२।२७; १६५।६		सर्पिणसावी	१४८	२७	सूत्रप्रति	६८	२०
"	२७०	२२	सर्वकवीतराग	१८९	९	सूत्रवैद्य	१४६।१६; २७२।३	
शुक्ल	१५९	२४	सर्वावधि	७२	१७	सूत्रवैद्य	२५८	२३
शुक्ल	१६५	२७	सर्वापाक	२७६	५	सोमवंश	१४९।२०; २७२।३	

५४६

तत्त्वार्थवृत्तौ

सौमनस्यन	१२४	२३	स्थाननिर्माण	२६६	१४	स्वयम्भूतमण	१२२	२०
संख्याप्रस्तावना	१७	१५	स्थानाङ्ग	६८	५	स्वस्थानविहार	२६	४
संज्ञान्त	११०	१६	स्थापना औच	७	१८	स्वातिसंस्थान	२६६	२५
संज्ञान्त	१४४	१	स्थावर	२७१	१४	स्वामी	८७	१५
श्रुत	१०२	२७	स्थिति	९०	१९	स्वार्थ	८	२२
संज्ञान	४७, २५८, १६		स्थितिकरण	२२८	२०	हरिवंश	१४६, २१, २७, २३	
संज्ञान	८७	१	दिग्ग	१६५, २६, २७, २२		हरिहरादिक	१६६	२३
संज्ञान	३२३	२७	सार्धक	७१	२२	हस्त	१५२	१४
संज्ञान	६०	२८	सर्वात्मिका	२१४	१८	हिम	११४	४
स्तनक	११३	२४	स्वकारकिया	२१४	२१	हिसाप्रदान	२४४	३०
स्तनकालक	११३	२४	स्वज्ञान	३२३	२७	हीयमान	७२	५
स्तनक	११३	२२	स्वनिमित्त	१८२	१९	हुण्डमस्थान	२१६	२७
स्थलगतानुलिप्या	७०	६	स्वमुख	२७५	६			

तत्त्वार्थवृत्तिगता ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च

अनलङ्क	११३, ३२६।१	प्रभाचन्द्र	११२, १६०।७	विद्यानन्दिभू	२६१	२
अष्टसहस्री	८०।३०	प्रमेयकमलमार्तण्ड	८० ३०	विद्यानन्दी	११३, २७६।१२	
उमास्वाति	३२६ १	पूज्यपाद	११२, २७६।१, ३२६।१	विद्यानन्दि देव	८० २६	
उमास्वामी ११६, ११४, १७८।३		भयवती आराधना	२८० ६	श्रुतसागर	११३ २	
	२७६ १	मतिषायर	८० २४	श्रुतानन्द	१ ४	
उमास्वाभिभट्टारक	१ ५	महापुराण	१४० १७	श्लोकवार्तिक	८० २९	
तत्त्वार्थवृत्ति	१ ४	योगीन्द्र	१६३ १३	समन्तभद्र	३२६ १	
तत्त्वार्थरत्नवार्तिक	२०६ २४	राजवार्तिक	८० २९	समन्तभद्र स्वामी	११६, २११, १२०	
देवेन्द्रकीर्ति भट्टारक	८० २५	राजवार्तिकालङ्कार	१६० १०	संस्कृतमहापुराणपञ्जिका	२३ ३२	
नेमिचन्द्र सिद्धान्तदेव	२०६ ४	विद्यादिनन्दि	३२६ २	सर्वार्थसिद्धि	८० २	
न्यायकुमुदचन्द्र	११०।७, ८०।२९					

५४८

ग्रन्थमङ्कतविवरण

पवयगसांशे०-प्रयत्नधर, शेषक	२३८	विश्वलो०-विश्वलेननकोश	
पंचास्ति०-पञ्चास्तिनाथ	१८७	वैशे०-वैशेषिकसूत्र	१८०
पा० फाट्या०-पाणिनिधातुशास्त्र	२४१	शा० व्या०-शाकटायन व्याकरण	९८, १२३, १३१
पा० म० भा०-पातञ्जलमहाभाष्य	१९९	पट्० ध०-पट्त्वङ्गम अल्पबहुत्व	४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५३, ५४, ५५, ५६
पा० महा०-पातञ्जलमहाभाष्य	५, ६२	पट्० का०-पट्त्वङ्गम काल	३२, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०
पात०-पातञ्जल महाभाष्य	१३६	पट्० ख०-पट्त्वङ्गम छन्दः वंश	४१
पात० महा०-पातञ्जलमहाभाष्य	१०६	पट्० खे०-पट्त्वङ्गम खेताणुगम	२३, १४, २५
पा० सू०-पाणिनिमूत्र	७२, ७९, ८६, १७८, १८८, १९८, १९९, २३१, २३३	पट्० डा०-पट्त्वङ्गम	१४, १५, १६, १७, ३५
पुस्त्यार्थसि०-पुस्त्यार्थसिद्धबुद्धय	१९०	पट्० द्र०-पट्त्वङ्गम द्रव्य	१७, १८, १९, २१, २२, १३
प्रतिष्ठा०-प्रतिष्ठापाठ	८६	पट्० ध० टो० से०-पट्त्वङ्गम	
प्रति० सा०-प्रतिष्ठासरोद्धार	१०८	पवलाटीका सेताणुगम	२३
प्रमाणशा०-प्रमाणवार्तिक	६६	पट्० गि०-पट्त्वङ्गम	
प्र० वार्तिकाल०-प्रमाणवार्तिकालङ्कार	३	फा० कणाणुगम	२६, २८, २९, ३०, ३१, ३२
प्र० ध्ये०-प्रवक्ष्यपाद व्यासवर्ता	२	पट्० मा०-पट्त्वङ्गम भावाणुगम	५२, ५३
चारख अणु०-चारख अणुवक्त्रा	८८, ८९, ९०, ९१, १०२	पट्० रुतु०-पट्त्वङ्गम समुच्चय	५६
बृहत्सं० श्लो०-बृहत्सं०		सम्प्रति०-सम्प्रतिर्ज्ञेय	८, ९
श्लोक	२०१, २०३, २११	सर्वार्थ०, स० सि०-सर्वार्थसिद्धि	८, ९, १७, २५, ३७, ५४, ६६, ८१, ९६, १३८, १०६, १०९, १२०, १३९
वो० वा०-वो० वा०	२१९, २३८	सं श्रुतभ०-संश्रुत भुतभक्ति	२२३
भ० आरा०-भगवती आराधना	२०२	सागरध०-सागरधमः मृत	१३६
महाव्य०	७१	साण्डका०-साण्डकारिका	१६
मूल०-मूलचार	१०	सिद्धभ०-सिद्धभक्ति	३२५
यशा० क०-यशस्तिलक कलश	३, ५, ८३, २२, २३९, २५५, २५६, २५७	सिद्धिनि०-सिद्धिनिर्वाण	६६
यशा० पू०-यशस्तिलक पूर्वार्थ	९०	मुभ्रत०-मुभ्रतसंज्ञिता	६९
योगभा०-योगभाष्य	२	सौन्दर०-सौन्दर्यनन्द काव्य	३
योगसू०-योगसूत्र	८	हरि०-हरिवंश पुराण	९६
रत्नक०-रत्नकरण्डभाषकाचार	९१, १२८, २३०, २४५, २४६, २४७, २४७, २८४, ३०८		
वराह०-वराहचरित्र	११४		
बलु० सा०-दमुनस्त्रिभाषकाचार	१८०		

भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

उद्देश्य

ज्ञानकी विलुप्त, अनुपलब्ध और अप्रकाशित सामग्रीका
अनुसन्धान और प्रकाशन तथा लोकहितकारी
मौलिक साहित्य का निर्माण

संस्थापक

सेठ शान्तिप्रसाद जैन

अध्यक्षा

श्रीमती रमा जैन